FERWAGNER PÉTER ÁKOS

A MODERN KÖZEL-KELET SZÜLETÉSE 1914–1924

A kötet az SZTE Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszékén készült.

Ferwagner Péter Ákos

A MODERN KÖZEL-KELET SZÜLETÉSE 1914–1924

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR

SZEGED, 2021

Lektorálta
Dr. J. Nagy László
professor emeritus (SZTE)

A kötet megjelenését az SZTE Történeti Intézete, Történelemtudományi Doktori Iskolája, valamint Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszéke támogatta.

A címlapon:
Feiszal emír és kísérete (balról jobbra: Rüsztem Haidar, Núri Szaíd, Rosario Pisani százados, T. E. Lawrence, Feiszal ismeretlen nevű szolgája és Tahszin Kadri százados) a párizsi békekonferencián (Wikipedia)

Szegedi Tudományegyetem
Történeti Intézet
Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék
H-6722 Szeged, Egyetem u. 2.
Tel.: (36) (62) 544-805
e-mail: ferwagner@hist.u-szeged.hu

© Ferwagner Péter Ákos, 2021
Minden jog fenntartva

ISBN: 978-963-306-827-4

Tartalom

Bevezetés **5**
Modernizáció és nagyhatalmi térhódítás **13**
A térségbeli nyugati érdekek és a legitimitás problémája 25
Nacionalista előretörés 36
Nagyhatalmi versenyfutás a századfordulós Közel-Keleten 58
A Liman von Sanders-féle katonai misszió keltette válság 73
Befolyási övezetek, területi igények, felosztási tervek 80
A „keleti kérdés" és a nagyhatalmak az első világháború első éveiben **87**
Török hadba lépés a központi hatalmak oldalán 87
Az Oszmán Birodalom katonai helyzete 114
A szarikamisi katasztrófa és az örmények tragédiája 124
Az angolok arab-muszlim politikája: a kairói és az indiai lobbi 169
A „szíriai párt" Franciaországban 191
A „Konstantinápoly-egyezmény" 200
A Sykes–Picot-szerződés 214
A közel-keleti olasz aspirációk 227
A központi hatalmak hadicéljai és elképzelései a „keleti kérdés" megoldására 233
Brit kötelezettségvállalások **237**
Kudarc a Dardanelláknál 237
Vereség Mezopotámiában 266
Szuez megvédelmezése 278
A Huszein–McMahon-levélváltás és Mekka lázadása 287
Nagy-Britannia arab kalandja 306
A cionista politika és a palesztinai probléma 337
Brit katonai győzelmek a Közel-Keleten 370
Az orosz forradalmak következményei: a mezopotámiai és perzsiai nacionalizmusok előtérbe kerülése 391
Osztozkodás a Közel-Keleten **429**
A török fegyverszünet aláírása 432
A Termékeny Félhold jövőjére vonatkozó elképzelések és az első konfliktusok 440
A párizsi békekonferencia első szakasza és az arab nacionalista mozgalom korlátai 468
A King–Crane-bizottság tevékenysége és a Szíriáért vívott diplomáciai küzdelem 479
A San Remó-i konferencia és a kérészéletű damaszkuszi Arab Királyság 504
A keleti brit érdekek destabilizálódása **523**
Átrendeződés az Arab-félszigeten 523
Nacionalista felkelés Egyiptomban 532
Forrongás Irakban és a kairói konferencia 541
Szovjet-Oroszország közel-keleti törekvései 559
A palesztinai mandátum körüli alkudozások és az erőszak első megnyilvánulásai 567
A britek nehézségei Transzjordániában és Palesztinában 580

A geopolitika kényszere 601
Az ütközőállamok politikája 602
Az örmény kérdés rendezése 612
A kurd autonómia problémája 627
Görögország kis-ázsiai térhódítása 635
A török ellenállás kezdetei és a sèvres-i békeszerződés 646
Török „újjászületés”? 663
Sèvres revíziója: a lausanne-i békeszerződés 693
Zárszó 709
Mellékletek **..... 715**
Felhasznált irodalom **..... 729**

Bevezetés

1927-ben Mohamed Ikbál indiai költő, ismert muszlim vallási reformer az egyik versében így fogalmazott:

> „Európa ellen tiltakozom,
> és a Nyugat csábítása ellen.
> Átok Európa bűbájára,
> mely gyorsan rabul ejt s lefegyverez!
> Európa hada lánggal-tűzzel
> pusztítja el az egész világot."[1]

Ikbál olyan időszakban vetette papírra e sorokat, amikor az iszlám világa, s benne a magterületnek számító Közel-Kelet gyökeres történelmi átalakuláson ment keresztül, ennek a valójában hosszú ideje zajló változásnak pedig a Nyugat volt az elindítója, nagyrészt pedig az alakítója is. Nem véletlenül, hiszen korunk egyik legellentmondásosabb térsége, a Közel-Kelet az utóbbi évszázadokban előkelő helyet foglalt el a nyugati nagyhatalmak külpolitikai gondolkodásában. Nemcsak azért, mert stratégiai elhelyezkedése kiemelt jelentőséget tulajdonított neki, hanem azért is, mert történelme elválaszthatatlanul összefonódott Európa históriájával. A nyugatiakat mindig is elbűvölte a keleti kultúra, vonzotta az ott megszerezhető vagyon és gazdagság. A Nyugat Kelettel *(Oriens)* szembeni történelmi vonzalma többek között mindennapi szóhasználatunkban is tetten érhető az „orientál", „orientálódik" szavaink révén.[2] A kölcsönhatások a 15–16. századtól váltak mind meghatározóbbakká, de igazán szembetűnővé az európai térhódítás 19. századi megindulása után lettek. Ekkortól a Közel-Kelet többé már nem vonhatta ki magát az európaiak befolyása alól, a vízválasztónak bizonyuló első világháború pedig végképp felforgatta az évszázados viszonyokat és máig ható új arculatot kölcsönzött a térségnek.

Anélkül, hogy alábecsülnénk más, nemkülönben alapvető fontosságú tényezőket, a világháború kitörésének egyik okaként kétségtelenül az európai hatalmak „keleti kérdéssel" kapcsolatos érdekellentéteit említhetjük meg. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország balkáni rivalizálását, a Konstantinápoly ellenőrzéséért folytatott orosz–német vetélkedést, az Indiába vezető közel-keleti útvonalak megvédelmezésének brit szándékát, a szíriai francia ambíciók kérdését és a kaukázusi és perzsiai nagyhatalmi érdekellentéteket végül nem a diplomácia, hanem a háború eszközével oldották meg. Ahogyan az európai ellentéteket is. Az első világháború közel-keleti történéseit általában a keleti kérdés újabb fordulójának szokták tekinteni, de a közvélekedéssel ellentétben egyáltalán nem biztos, hogy az utolsó forduló is volt egyben. Az viszont aligha kérdéses, hogy az általunk ismert mai, modern Közel-Kelet javarészt (de nem kizárólag és minden esetben!) az antanthatalmak első világháború alatti és utáni döntéseinek a származéka. Ezek a hatalmak új határokat jelöltek ki, ami feketén-fehéren megmutatta, hogy az önkényesen meghúzott államhatárok milyen nagy mértékben képesek átformálni egy régiót. Az igazi kérdés az, mi húzódott meg ezeknek a döntéseknek a hátterében. A közel-keleti probléma

---

[1] Carole Hillenbrand: *Az iszlám. Új történeti bevezetés*. Budapest, 2016. 290.
[2] Németh Pál: *Az iszlám*. Budapest, 2010. 14.

a maga teljességében globális jelentőségű ügyként jelent meg a békekonferencián, ahol a diplomaták újfent megpróbáltak megoldást találni a réges-régi keleti kérdésre. A keleti kérdés pedig nem csupán a világbéke útjában álló akadályként merült fel, hanem ismételten komoly vitákhoz és súlyos rivalizáláshoz vezetett a nagyhatalmak között.

Eleddig az első világháború krónikáiban a Közel-Kelet gyakran szorult háttérbe, holott az itteni harcok nagyon is meghatározó szerepet játszottak: az Oszmán Birodalom hadba lépése változtatta át igazán az addig döntően európai konfliktust világháborúvá, mivel a kisebb távolkeleti vagy kelet-afrikai csetepatékhoz képest itt igazán nagyszabású ütközetek zajlottak a négy hosszú év alatt. Ráadásul a közel-keleti hadszíntereken olykor a világháború legsokszínűbb seregei küzdöttek: ausztrálok és új-zélandiak (köztük maorik) mellett Dél-Ázsia minden etnikuma, továbbá észak-afrikaiak, szenegáliak és szudániak harcoltak vállvetve franciákkal, angolokkal, walesiekkel, skótokkal és írekkel törökök, arabok, kurdok, örmények, cserkeszek, perzsák, azeriek, valamint németek, osztrákok és magyarok ellen. A közel-keleti háború nemzetközi összetételű hadseregek közötti példátlan konfliktust jelentett.

Számunkra nem lehet mellékes, hogy Közép-Európa és a Közel-Kelet között több közös pontot találunk. A birodalmak világháború utáni felbomlása és az azt követő kínkeserves nemzetépítés mindkét térségben gyökeresen új helyzetet teremtett. A két régiót évszázadokon keresztül összekötötte az oszmán fennhatóság, ami meghatározta az itt élő népek fejlődését. A hasonlóságok sorába illeszkedik, hogy a nacionalizmus előtérbe kerülése és az első világháború utáni rendezés nélkül egyik térség mai viszonyai sem érthetők meg.[3] A szarajevói merénylet és a Versailles környéki békék közötti időszak nemcsak Közép-Európában, hanem az arab–török–perzsa világban is alapvető változásokat hozott magával, az ott történtek pedig nem elhanyagolható hatást gyakoroltak az egész világháború kimenetelére és az azt követő általános rendezésre. A mai Közel-Kelet – a mi térségünkhöz hasonlóan – magán viseli az első világháború utáni rendezés lenyomatát. Ez a rendezés pedig Ázsia nyugati részén ugyanúgy a győztes nagyhatalmak műve volt, mint Európában; ezek a magabiztos európai hatalmak a lelkük mélyén megvetették a keleti népeket, a zűrzavaros Közel-Keletre pedig csupán lehetséges befolyási övezetként tekintettek. A hatások ma is érezhetők. Igaza van David Reynolds brit történésznek: az első világháború és az azt követő évek történetének „hosszú árnyéka a mai világunkra is rávetül".[4] Vagy idézhetném egy francia szerző, Henry Rousso más téma kapcsán leírt, de abszolút idevágó szavait is: „ez olyan múlt, mely nem múlik el".[5] A rendezés nyomán az elmúlt száz évben a közel-keleti országok több ízben is rendkívül súlyos politikai és társadalmi megrázkódtatásokon mentek keresztül, ezért aligha vitatható, hogy a világháború hatása és öröksége ebben a térségben tartósabbnak bizonyult, mint a világ más részein.[6]

A címben nem véletlenül szerepel 1914 és 1924 korszakhatárokként. Az első világháborúnak a Közel-Keletre való kiterjedése (az Oszmán Birodalom hadba lépése) szinte magától értetődően adódott kezdő dátumként, habár a szultán állama már 1911 óta úgyszólván folyamatosan hadat viselt, előbb az olaszok ellen Líbiában, majd a balkáni kisállamok ellen Ruméliában. Vagyis a Kis-Ázsiába betörő görögök 1922-es legyőzéséig a törökség „tízéves háborút" harcolt

[3] Erről végzett összehasonlító vizsgálatot Aviel Roshwald. *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires. Central Europe, Russia and the Middle East, 1914–1923*. London, 2001.

[4] David Reynolds: Pipacsok, vér és poézis. *BBC History – A világtörténelmi magazin*, 5. évf., 4. sz. (2015. április) 70–75.

[5] Henry Rousso: *Le syndrome de Vichy de 1944 à nos jours*. Paris, 1990.

[6] Hasan Kayalı: The Ottoman Experience of World War I: Historiographical Problems and Trends. *Journal of Modern History*, 89. évf., 4. sz. (2017. december) 875–907.

végig. Záró dátum gyanánt pedig a kalifátus intézményének felszámolását választottam, ami nem csupán a Közel-Kelet, hanem az egész iszlám világ számára jelentett megrázó sorsfordulót.

Felsorolni is nehéz, mekkora változások mentek végbe e tíz esztendő alatt, hiszen a Nagy Háború teljesen átformálta a Közel-Keletet. Miközben minden itteni népcsoport részt vett a küzdelmekben, mindegyiküket sújtották a gazdasági visszaeséssel járó nehézségek, az éhínségek és a járványok. A mai Egyiptom, Jemen, Szaúd-Arábia, Jordánia, Izrael, a palesztin területek, Szíria, Libanon, Irak, Törökország, Irán, Örményország, Grúzia, Azerbajdzsán egyaránt hadszínterek voltak. E mai államok többsége az első világháború közvetlen következményeként kerülhetett állami keretek közé. A valaha volt vérbeli mediterrán nagyhatalom, évszázadokig az európai kapcsolatok és erőegyensúly fontos elemének számító Oszmán Birodalom romjain új, laikus Török Köztársaság jött létre, Perzsia és Afganisztán megszabadult a bolsevikká váló Oroszország befolyásától, miközben a Termékeny Félhold területén új, sosem látott államok és államhatárok jöttek létre. A nagyhatalmak klienseinek számító népek és közösségek némelyike állami struktúrák közé került, miközben a kurdok és az örmények számára a nyugati geopolitikai érdekek ezt nem tették lehetővé. Libanon keresztényei saját államot kaptak, Európa zsidósága pedig hozzáláthatott nemzeti otthona létrehozásához a három nagy monoteista vallás szent földjén. A kietlen, sivatagos Arab-félsziget – melyről még nem tudták, hogy kőolajat rejt a mélye – az európai kormányok részéről kevesebb figyelmet kapott, s talán épp ezért őrizhette meg az önállóságát. Ettől függetlenül itt is mélyreható változások mentek végbe. Az egyik szerző egészen odáig megy, hogy kijelenti, az első világháborút minden további nélkül nevezhetnénk „oszmán örökösödési háborúnak" is.[7] Van benne valami.

A világháború és az azt követő évek egy hosszabb, Napóleon 1798-as egyiptomi hadjáratától datálódó korszak vég- vagy fordulópontját jelentik. De visszanyúlhatunk akár 1704-ig is, amikor az angolok megszerezték Gibraltárt, elindítva ezzel a franciákkal való rivalizálást a hamarosan „brit tóvá" változó Földközi-tenger térségében. A két meghatározó európai nagyhatalom Közel-Kelet iránti érdeklődésének felélénkülése a keleti kérdés megszületéséhez, 1774-hez köthető.[8] E dátum egyfelől felhívta a figyelmet az Oszmán Birodalom elmaradottságára, másfelől a birodalom politikai ügyeibe való nyugati beavatkozás kezdetét jelentette. Maga a „keleti kérdés" kifejezés mindenesetre csak az 1822-es veronai kongresszus idején honosodott meg végleg a diplomaták szóhasználatában.[9] A 19. században a franciák és a britek felosztották egymás között Észak-Afrikát és befolyási övezetek formájában már a Közel-Kelet egy részét is. Rivalizálásukat két esemény erősítette fel. A Szuezi-csatornának a tengeri áruszállítás teljes átalakulását maga után vonó átadása (1869) ráébresztette Londont ennek a vízi útnak a fontosságára a gyarmatbirodalom szempontjából. Sedannál a poroszoktól elszenvedett francia vereség (1870) pedig Franciaországot a Mediterráneum, a Kelet és a gyarmatszerzés felé fordította, hogy ott feledtesse el a megaláztatást. Az 1890-es években Egyiptom és a csatorna körül zajlott a két fél rivalizálása, mígnem a fasodai incidens (1898) után kialakítottak valamiféle törékeny *status quo*t a térségben. Az ellentéteket átmenetileg az 1904-es „szívélyes megállapodás" *(entente cordiale)* rendezte,[10] mely aztán megalapozza majd az első világháború alatti és utáni közel-keleti

---

[7] Sean McMeekin: Az oszmán örökösödési háború. In: Markó György – Schmidt Mária (szerk.): *Európai testvérháború 1914–1918*. Budapest, 2014. 105–111.

[8] Majoros István: A keleti kérdés kezdetei. Nagyhatalmi politika és a görög felkelés. *Világtörténet*, 1997. tavasz–nyár. 59–70.

[9] Matthew A. Anderson: *The Eastern Question 1774–1923. A Study in International Relations*. London, 1972.

[10] Búr Gábor: Az 1904-es entente cordiale, a gyarmatügyi kiegyezés. In: Uő.: *Afrika-történeti tanulmányok*. Budapest, 2011. 220–226.

angol–francia megegyezéseket is. Míg azonban a 19. században a nagyhatalmak számára a Kelet mindenekelőtt geopolitikai problémának számított (keleti kérdés) – s annak megoldása Párizs és London számára egyáltalán nem volt sürgető –, addig a világháború másnapján a nyugatiak immár az itteni társadalmak politikai jövőjének meghatározását tűzték ki célul maguk elé. Ezt akár a keleti kérdés új keretek közötti továbbéléseként is felfoghatjuk, hiszen a nagyhatalmi rivalizálás az Oszmán Birodalom összeomlása után új formában, új keretek között folytatódott tovább. Mindez a helyiek számára a térség felosztását és a nagyhatalmaknak való alávetését jelentette, amit máig nem felejtettek el.

A nyugati kutató számára nehezen megoldható problémát jelent a megfelelő fogalmak használata, ha keleti témákhoz nyúl, mivel a nyugati nyelvek nem feltétlenül rendelkeznek azzal a szókészlettel, mellyel a Közel-Keleten ismert jelenségek, intézmények stb. pontosan leírhatók. Melyik elnevezés helyes: Konstantinápoly vagy Isztambul? Törökország vagy Oszmán Birodalom? Törökök vagy oszmánok? Irak vagy Mezopotámia? Perzsia vagy Irán? Mit jelentett a tárgyalt időszakban pontosan az, hogy Szíria, Libanon, Palesztina, Transzjordánia? Azért zavarba ejtő ez, mert miközben az ókori görögök és rómaiak ez utóbbi régiót *Szíriá*nak nevezték, addig a középkori arabok *Sám*nak, az újkorban itt feltűnő európai kereskedők pedig *Levanté*nak hívták. Egy másik példa: az oszmán történelemmel foglalkozó oszmánisták jobban szeretnek az Oszmán-ház által uralt „Fényességes Oszmán Államról" beszélni, nem pedig „Törökországról", s még csak nem is „birodalomról", merthogy ezt az államalakulatot évszázadokon át az oszmánok multietnikus, sokvallású és soknyelvű társadalma irányította. Az araboknak, kurdoknak, görögöknek, örményeknek ugyanannyi joguk volt az oszmán identitáshoz, mint a törököknek. A 19. századi levelezésben ugyanakkor – európai hatásra – az uralkodóra és az államára egyre inkább „szultánként" vagy „császárként" és „birodalomként" hivatkoztak, ami a fizetőeszközt kibocsátó Oszmán Birodalmi Bank (Banque Impériale Ottomane) nevében is megmutatkozott.[11] 1914-et illetően viszont igencsak anakronisztikusnak tűnik „oszmán kormányról" beszélni, tekintettel arra, hogy a korszak főszereplői, az ún. ifjútörökök már a 19. században is „Törökországnak" (ill. a „törökföld" jelentésű perzsa kifejezésből Turkesztánnak) nevezték a hazájukat, nyíltan megtagadták az oszmánizmust, a török nacionalizmus lázában égtek, fővárosukat pedig szívesebben nevezték Isztambulnak, mint Konstantinápolynak.[12] Jómagam a magyar szakirodalomban használatos és elterjedt formulákat használom, olykor felváltva is, tudva, hogy ez az eljárás vitákra adhat okot.

A „Közel-Kelet" szóösszetétel jelentése sem egyértelmű, ráadásul viszonylag új terminológia, mely nyugati szemszögből tökéletlen módon jelöl egy földrajzi egységet. Annak ellenére, hogy brit kormánykörök már a 19. század közepe óta használták a *Near East* megjelölést (leginkább a keresztény többségű Balkán-félszigetre), a fogalom ma használatos angol eredetije *(Middle East)* csupán a 19–20. század fordulóján jelent meg s terjedt el széles körben, köszönhetően a neves amerikai geopolitikai gondolkodónak, a tengeri hatalom teoretikusának, Alfred Thayer Mahan kapitánynak,[13] aki 1902-ben „találta fel" a kifejezést. Ő az Arábia és India közötti területet ér-

[11] Vö. Einar Wigen – Chris Gatien – Timur Hammond: Empire in Question: Did the Ottomans Consider Themselves an Empire? *Ottoman History Podcast*, 77. sz., 2012. november 5.
http://www.ottomanhistorypodcast.com/2012/11/ottoman-empire-was-history-name.html, letöltés: 2015. július 27.

[12] Az elnevezés hivatalosan mindenesetre csak 1930-ban lett Isztambul. Bernard Lewis: *Isztambul és az oszmán civilizáció*. Budapest, 1981. 5–6. Lásd még Sir Steven Runciman: Konstantinápoly – Bizánc – Isztambul. *Rubicon*, 25. évf., 275. sz. 2014/10. 30–31.

[13] Szilágyi István: *Geopolitika*. Pécs, 2013. 32–35.

tette alatta, középpontjában a Perzsa-öböllel.[14] Később a fogalom más, különböző jelentéstartalmakat vett fel. A használata azért terjedhetett viharos gyorsasággal, mert a nyugatiak évszázadok, sőt évezredek óta már *Kelet*ként azonosították ezt a vidéket, mely a görög–római világ és a keresztény Európa szomszédságában terült el.

A Közel-Kelet pontos meghatározása számos kérdést vet fel, merthogy sokan sokféleképpen húzzák meg a határait. Mivel én arra törekszem, hogy ennek a nehezen definiálható térségnek az első világháború nyomán történt átalakulását kövessem végig, az Egyiptomtól keletre fekvő, szorosan vett arab lakta területek mellett a mai Törökország, Irán és a Kaukázuson túli térség változásait is áttekintem. Ennek a hatalmas területnek a legnagyobb része korszakunk kezdetén az Oszmán Birodalomhoz tartozott, s hozzávetőlegesen 40–45 millió, etnikailag, nyelvileg és vallásilag rendkívül sokszínű lakost számlált. A mai Törökország területén kb. 17 millió, Izraelt, a palesztin területeket, Jordániát és Libanont magában foglaló Nagy-Szíriában mintegy 3–4 millió, Irakban 2,5 millió, Jemenben és az Arab-félsziget névleg oszmán uralom alatt álló részein megközelítőleg 5,5 millió, Perzsiában talán 15 millió ember élt. Mint közismert, az emberi civilizáció bölcsője errefelé ringott, birodalmak, gazdag kultúrák születtek ezen a tájékon. Ehhez a dicső múlthoz képest 1914-ben ezen a puszta, sivár vidéken végtelenül elszegényedett emberek éltek, akiknek sokszor a mindennapi betevő előteremtése is súlyos nehézséget okozott. Az elmaradottság egyik oka az lehetett, hogy Európával ellentétben a kisszámú vízi- és szélmalmon, valamint az állati és emberi erőn kívül más energiaforrás nem állt rendelkezésre, ami hátráltatta a technológiai fejlődést.

A 19. században ez a régió csak azért tudott a diplomácia érdeklődési körébe kerülni, mert földrajzi és stratégiai szempontból az elhelyezkedése (Európa, Ázsia és Afrika találkozási pontján fekszik) erre predesztinálta. Az ipari forradalom nyomán erőtől duzzadó, terjeszkedő Európa az egész földtekét a nagyhatalmi politizálás színterévé tette (vö. gyarmati versenyfutás, a világ felosztása), ebből a folyamatból pedig a Közel-Kelet sem maradhatott ki. Hamar világossá vált, hogy a térség feletti uralom a világméretű dominancia felé tett döntő lépés lehet bármelyik nagyhatalom számára. A világháború kitörése után pedig az vált nyilvánvalóvá, hogy a régiónak stratégiai jelentősége van a háború végkimenetele szempontjából. Mindez némiképp magyarázatul szolgálhat arra, hogy miért próbálta itt minden jelentősebb európai állam érvényesíteni az érdekeit: 1915–1918 között egyedül Franciaország több mint 500 ezer katonát küldött keletre, akik előbb a Dardanelláknál a törökök, később pedig a Balkánon a bolgárok ellen harcoltak.[15] Ha pedig arra gondolunk, hogy a központi hatalmak megpróbáltak *dzsihád*ot hirdetni az antant ellen, a britek és a franciák pedig törekedtek a muszlim szent városok megszerzésére, akkor azt is kijelenthetnénk, hogy az első világháború az iszlám világért vívott háború *is* volt. Említést érdemel ezenkívül az itt élők ébredező nacionalizmusa, mely éppen Európából kapta az első impulzusokat. Ezeket a nemzeti törekvéseket elsősorban a britek és a franciák nem haboztak kihasználni, s arra törekedtek, hogy elérjék, a függetlenség ígéretével ezek a népek a sorsukat az antant sorsához kössék.

A nyugatiak szemében a Kelet sokáig az Indiába vezető út egyik állomásának, vagy éppen a mohó cári Oroszország déli érdekszférájának tűnt, mely úgy vélte, ugyanúgy joga van dél és

[14] Clayton R. Koppes: Captain Mahan, General Gordon, and the Origins of the Term 'Middle East'. *Middle Eastern Studies*, 12. évf. (1976), 1. sz. 95–98.

[15] Jean-Paul Pellegrinetti: Introduction. In: Uő. (szerk.): La Grande Guerre en Méditerranée. *Cahiers de la Méditerranée*, 81. sz., 2010. december. 11–15.

kelet felé terjeszkedni, mint az Egyesült Államoknak nyugat felé Észak-Amerikában.[16] E szemlélet megváltozása és az érdeklődés megnövekedése valószínűleg összefüggésben állhatott azzal, hogy az iparosodó Európa Ázsia nyugati felén gazdasági és kulturális lehetőségeket fedezett föl. A tőkekihelyezés profitja kiélezte a koncessziók utáni hajszát a Szuezi-csatornától a Berlin–Bagdad vasútvonalon, a *Bagdadbahn*on át egészen a perzsiai olajmezőkig. Kulturális téren terjedtek a nyugati szokások, miközben a francia, amerikai stb. misszionáriusok az iskoláikban a helyi társadalmak jövőbeli értelmiségét képezték. S mégis egészen a 19. század végéig a tőkebehatolás és a kulturális térhódítás nem járt együtt a közel-keleti népekre kényszerített közvetlen politikai dominancia igényével, kivéve talán Egyiptomot a csatorna, illetve Ádent az Indiába vezető út közbeeső állomása miatt. Adódik tehát a kérdés: hogy lehet az, hogy az első világháborúban kivérzett, szupremáciáját elvesztett, terjeszkedési képességeit kimerítő Európa éppen 1918 után jut el a világ e szegletének felosztásához, miközben az imperialista terjeszkedés fénykora láthatólag már leáldozott? Hogy lehet az, hogy – Balogh András szavaival – miután Európa „legalább félezer éves diadalmenete megállt az I. világháborúval", „leértékelődött" és „súlyt vesztett",[17] a közel-keleti uralma mégis kiterjedt és megerősödött?

Az 1914–1924 közötti időszak ellentmondásos periódus a közel-keleti diplomáciatörténetben. Teli van szenvedéllyel, elfogultsággal, előítélettel, de higgadt, megfontolt, máskor indulatos döntésekkel is. A történtek mögött titkos mozgatóerők és befolyásoló tényezők húzódtak meg. Ahogy Nitti egykori olasz miniszterelnök az események után nem sokkal találóan megfogalmazta, az antant diplomatái másként nyilatkoztak a nyilvánosság előtt és másként a „kancelláriákon" belül.[18] Mindez természetesen a központi hatalmakra ugyanúgy érvényes. Ezek az évek a bizalmatlanság korszakát jelentették, a szereplők ugyanis az egymással kötött megállapodásaikat vagy nyilvánosan tett nyilatkozataikat és kötelezettségvállalásaikat utóbb nem igazán akarták betartani s beváltani. Az elmúlt egy évszázad alatt sokan bírálták a szereplőket, kendőzetlenül rámutattak hibáikra, baklövéseikre, melléfogásaikra, vagy éppen a színfalak mögött folytatott nagyhatalmi erőpolitikájukra.[19] A sokszínű Nyugat saját érdekei, politikai ambíciói és ideológiai elképzelései mentén manipulálta a keleti népeket, anélkül azonban, hogy pontos ismeretei lettek volna róluk. Úgy tűnik, ekkoriban minden főszereplő őszintén hitt abban, hogy ügye igaz ügy. A tudatlanság, a felbuzdulás azonban gyakran félrevezette, a nemzeti érdek, a presztízs és a hatalom bűvölete pedig elvakította őket.

A Közel-Kelet, ez a nagyfontosságú régió maga is legalább annyira destabilizálódott a 20. század elejére, mint Európa, hiszen mintegy száz év óta óriási változásokon esett át. Strukturális reformok, a régi legitimitások megkérdőjeleződése, a nacionalizmus előretörése jellemezték e vidéket, amelyet a Nyugat megpróbált a fennhatósága alá hajtani. Mindez különös paradoxonként azzal egy időben ment végbe, hogy Európa – kizárva abból az észak-afrikai arab lakta

[16] Ez az orosz terjeszkedés döbbenetes ütemben folytatódott. 1683-tól 1914-ig Oroszország területe nyugati, déli és keleti irányban naponta 55, évente 20 ezer négyzetmérfölddel növekedett! Könnyen el lehetett képzelni, hogy az orosz fennhatóság rövidesen ki fog terjedni Kína nagy részére, Afganisztánra, Észak-Perzsiára, Anatóliára, Konstantinápolyra és a tengerszorosokra, de akár osztrák és német vidékekre is. Sean McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. Cambridge – London, 2011. 7. McMeekin azt állítja, hogy az oroszok szerepe a közel-keleti eseményekben sokkal nagyobb, mint azt eddig gondoltuk.

[17] Balogh András: Az I. világháború és a Kelet. In: Majoros István (főszerk.): *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*. Budapest, 2015. 609–631.

[18] Francesco Nitti: *A béke*. Budapest, 1925. 44.

[19] A könyvtárnyi szakirodalom jó áttekintését nyújtja: David L. Bullock: The Middle East. In: Robin Higham – Dennis E. Showalter (szerk.): *Researching World War I. A Handbook*. Westport, 2003. 185–202.

gyarmatokat – meghirdette a népek önrendelkezéshez való jogát. Az itteni társadalmak politikai kultúrája és fejlettségi foka eltért a magrebi társadalmakétól, de szintén ki voltak téve a nyugatiak mesterkedéseinek. A hatalmi játszmák többé-kevésbé háromszereplősekké alakultak, amelyekben az európai nagyhatalmak, a muszlim többség és az etnikai-vallási közösségek játszottak vezető szerepet. E játszmákból a helyi sajátosságoknak megfelelően különböző fejlemények születtek, amelyek jelentős részben a mai problémák gyökerei.

Munkám során igyekeztem minél több forrást felhasználni. Ezek közül a *Churchill Archive Center* gazdag gyűjteményére hívom föl a figyelmet, melynek anyagát átfogó igénnyel tudomásom szerint még senki nem hasznosította. Az itteni dokumentumok ugyan nem kényszerítenek eddigi tudásunk gyökeres átértékelésére, de azért kiegészítik, olykor pedig árnyalják a képet. A feldolgozások szerzői közül sokat támaszkodtam Fromkin, Lewis, McMeekin, Picaudou, Rogan, Sachar és Zürcher megállapításaira. Ami a térségben használatos fogalmak, nevek mindig problémás magyar átírását illeti, az MTA által kiadott szótárakra alapoztam.[20] Mivel a Közel-Keleten a 20. század elején számos időszámítás volt forgalomban, én az egyszerűség kedvéért a Gergely-naptárt használtam. A közölt képek, hacsak nem jeleztem külön, a *Wikipedia* szabadon felhasználható oldalairól származnak.

[20] Ligeti Lajos (főszerk.): *Keleti nevek magyar helyesírása*. Budapest, 1981.; Hadrovics László (főszerk.): *A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása. Az újgörög nevek magyar helyesírása*. Budapest, 1985.

Modernizáció és nagyhatalmi térhódítás

Az a valamivel több, mint száz esztendő, amely az első világháború kirobbanása előtt eltelt, a Közel-Keleten a Nyugat befolyásának szakadatlan növekedését hozta. Ez a befolyás eleinte közvetett volt, később azonban egyre mélyebbé és elsöprőbbé vált. Az 1768–1774 közötti orosz–török háború és Napóleon 1798-i egyiptomi hadjáratától kezdve (a keresztes hadjáratok óta először tette be a lábát egy nyugati sereg az iszlám földjére!) a politikai és értelmiségi vitákat a Nyugathoz való viszony jellege határozta meg. A legfőbb problémát a nyugati hatások és az azokra adott reakciók jelentették. Választ kellett találni arra a sokkszerű kihívásra, amit Európa látványos megerősödése, modernizálódása, gazdasági és katonai erőfölénye okozott. Annál inkább, mert a franciák közel-keleti megjelenése az egész térséget egy csapásra a nagyhatalmi rivalizálás tárgyává tette: a britek támogatni kezdték az uralmon lévő közel-keleti rezsimeket, de nem azért, mert ellenőrzésük alá akarták volna vonni a térséget, hanem azért, mert meg akarták akadályozni, hogy más európai hatalmak (a franciák, az oroszok) ezt tegyék. Ezzel párhuzamosan nem lehetett már megakadályozni a nyugati modell bizonyos elemeinek beszivárgását, ami kikezdte a tradicionális társadalmi-politikai rend alapjait. A fejlődésbeli különbségek előbb gazdasági függőséghez, utóbb pedig politikai fennhatósághoz vezettek. A folyamatokat Kelet és Nyugat egyre erősödő konfrontációja határozta meg.

A 19. századi keleti társadalmak önképe tagadhatatlanul a nyugati felsőbbrendűség tudatában formálódott. Ez a tény kettős feladatot rakott a politikai elit vállára: be kellett valahogyan hozni a Kelet Nyugattal szembeni történelmi lemaradását, illetve az európai modell alapján modernizálni kellett a fennálló struktúrákat. A 18–19. század fordulójának oszmán szultánjai még azt gondolták, hogy a nyugati kihívásnak a legegyszerűbben úgy felelhetnek meg, ha a központi hatalmat megerősítik, a hadsereget megreformálják és modernizálják, ezáltal pedig a birodalom nemzetközileg visszanyeri azt az előkelő pozícióját, melyet a 16. században birtokolt. Vagyis a modernitás szelleme nélkül akartak modernizálni. Ezt nevezi Bassam Tibi „felemás modernitásnak": a szultánok a birodalmat úgy kívánták modernizálni, hogy az európai modernitásból csak a katonai technológiát, vagyis annak eszközeit vették át, a logikáját és kulturális alapzatát, vagyis a racionális, emberközpontú világszemléletet viszont nem".[1] Ebben a szellemben uralkodott az a III. Szelim, akit éppen a francia Rendi Gyűlés versailles-i összeülése előtt öveztek fel Oszmán kardjával.[2] A későbbi évtizedekben azonban kiderült, hogy ez nem lesz elég: modern politikai, társadalmi és gazdasági rendszert kellett létrehozni, aminek a hadsereg csak az egyik alkotóeleme. Világossá vált, hogy a francia és az ipari forradalom Európája gyors ütemben fejlődik, s vele a premodern oszmán társadalmi viszonyok nem vehetik fel a versenyt. Muszáj volt változni, alkalmazkodni, az uralkodóknak pedig be kellett látniuk, hogy alattvalóiknak bizonyos alapvető jogokat meg kell adniuk. A nyugati hatások már a 18. században is éreztették a hatásukat, ezek azonban az ún. „tulipán korban" javarészt felszínesek maradtak (divat és luxuscikkek terjedése a tehetősebb rétegek körében, az itáliai barokk beszivárgása az építészetbe), s a konzervatív erők ellenállása miatt nem hatották át az egész társadalmat. A követke-

[1] Bassam Tibi: *Keresztes háború és dzsihád. Az iszlám és a keresztény világ.* Budapest, 2003. 171–171.

[2] Stanford J. Shaw: The Origins of Ottoman Military Reform: the Nizam-i Cedid Army of Sultan Selim III. *Journal of Modern History*, 37. évf., 3. sz. (1965. szeptember) 291–306.

ző évszázadban viszont egyértelművé vált, hogy a nyugatosítás ennél többet követel meg. Olyan társadalmi osztálynak a kialakulását, mely rendelkezik tulajdonnal, és nem kell tartania attól, hogy a vagyonát az állam bármikor tetszés szerint kisajátítja. Ez természetszerűleg maga után vonta az uralkodó egyeduralmának korlátozását. A változások nem történhettek volna meg a francia forradalom erőteljes hatásai nélkül: az általa hordozott eszmerendszer a keresztény Nyugat részéről először tudott jelentős befolyást gyakorolni az iszlám világra, erre korábban sem a reneszánsz, sem a reformáció, sem a felvilágosodás nem volt képes.[3]

A kihívásokra adott sürgető válaszadás így a 19. századot a reformok korává alakította. Ezeknek a változásoknak az volt a legfőbb jellegzetessége, hogy a Közel-Keleten a nyugati műveltséget szerzett, ambiciózus és sok tekintetben idealista értelmiségi elit megkísérelt nyugati típusú *szekuláris* politikai rendszert és szervezetet kényszeríteni az iszlám vallásos közösségére, azaz egy európai állam formáját és struktúráját kölcsönözni a szultán államának. Több-kevesebb pontossággal másolták az európai jogot és igazságszolgáltatást, bevezették a nyugati minisztériumokat és adminisztratív eljárásokat, például éves büdzsét fogadtak el, hiszen az 1850-es évek előtt tételes költségvetés egyáltalán nem is létezett.[4] Az Oszmán Birodalomban az ún. *Tanzimat* (újjászervezés) korszaka 1839-től, a központilag kiadott gülhánei reformrendelettől *(Hatti Serif)*[5] 1876-ig, a kérészéletű alkotmány kiadásáig tartott. A cél nemcsak a parlamentáris demokrácia és az alkotmányos monarchia megteremtése volt, hanem a szultáni kormányzat jól működő államigazgatási apparátussá való átalakítása, valamint mindazoknak az alapvető strukturális társadalmi-gazdasági változásoknak az alkotmányos rögzítése, melyek a 19. század kezdete óta végbementek.[6] A belga mintára készített dokumentum választott képviselőházat, a szultán által kinevezett felsőházat (kétkamarás törvényhozást), a nemzeti kisebbségeknek arányos képviseletet, felelős kormányt, sajtószabadságot, az iskolakötelezettség bevezetését és megreformált igazságszolgáltatást ígért.[7] Ezeknek a hatalmas jelentőségű változásoknak a megítélése napjainkban is vita tárgya, mindenesetre a birodalom lemaradását megállítani nem, legfeljebb késleltetni tudták.

A birodalomban a reformokat Napóleon hadjárata nyomán igazán mélyrehatóan Egyiptomban indították el először. A változások fő kovácsa a kormányzó *(váli),* Mohamed Ali volt, akinek a tevékenysége révén a Nílus menti ország lépésről lépésre növelte az autonómiáját, miközben azért Konstantinápoly vazallusa és adófizetője maradt.[8] Azt mondogatták róla, „macedónként született, egyiptomiként halt meg, de mindvégig oszmán maradt".[9] Felülről indította el a modernizációt, amelynek elsődleges célja az állam és a hadsereg európai módra történő átszervezése volt új civil és katonai elit létrehozásával egy időben. Ennek érdekében katonai, közigazgatási és orvosi iskolák valóságos hálózatát hozta létre, amelyekben 1840 körül már „9000 tanulót oktatott, etetett, szállásolt el és fizetett az állam".[10] A tanárok elsősorban Franciaor-

[3] Bernard Lewis: *The Emergence of Modern Turkey*. London, 1968. 53–73.

[4] Demeter Gábor: *A Balkán és az Oszmán Birodalom II. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig. Oszmán Birodalom (Rumélia, Anatólia, Közel-Kelet).* Budapest, 2016. 25.

[5] Abdul Mezsid török szultán reformrendelete, 1839. In: Diószegi István (szerk.): *Egyetemes történeti szöveggyűjtemény 1789–1914*. Budapest, 2001. 114–115.

[6] Roderic H. Davison: *Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876*. Princeton, 1963.

[7] Az alkotmány szövegét magyarul lásd Mészáros Gyula (ford.): *A török alkotmány alaptörvényei*. Kolozsvár, 1912. 23–43.

[8] Papp Sándor: Muszlim és keresztény közösségek, egyházak és államok autonóm rendszerei az Oszmán Birodalomban. *Keletkutatás*, 2011. tavasz. 25–72.

[9] Nadine Picaudou: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient, 1914-1923*. Bruxelles, 1992. 16.

[10] Anouar Abdel-Malek: *Idéologie et renaissance nationale. L'Égypte moderne*. Paris, 1969. 149.

ságból érkeztek, de az 1833-ban alapított Műszaki Iskola már szinte csak egyiptomiakat foglalkoztatott. Modern kormányzati struktúrát teremtettek minisztériumokkal és 1830-tól összehívták az Előkelők Gyűlését a politikai ügyek megvitatása céljából. Tehetséges fiatalokat küldtek Európába tanulni (1882-ig több mint ezret), nyugati tudományos műveket fordítottak le arabra: 1830 és 1840 között több ezer török és arab nyelvű könyvet adtak ki. 1836-ban azzal bízták meg Rifaa at-Tahtávi *sejk*et, hogy vegye át az Idegen Nyelvek Iskolájának irányítását, amelyet azért alapítottak, hogy fordítókat és tolmácsokat képezzen. Ennek révén ugyanis lehetővé vált a nyugati sikerek titkainak „megfejtése".[11] Miután 1820-ban Mohamed Ali Kairóban megalapította a később fontos szerepet betöltő Bulak nyomdát és kiadót, felfutott az arab és francia nyelvű sajtótevékenység.[12] Ennek nyomán Egyiptom az arab világ intellektuális központja lett. Jelentős eredményeket értek el az egészségügyi viszonyok javítása terén. Visszaszorították a pusztító járványokat (kolera, pestis), ami a lakosságszám látványos gyarapodását eredményezte: az 1847-es összeírás szerint Egyiptom lakossága elérte a 4,5 milliót. A nagyvárosok dinamikus fejlődésnek indultak. A 18. század végén alig ötezres „nyomorúságos település", Alexandria modern mediterrán kikötővárossá vált, melynek lakossága 1820-ban 12 500-ra, 1846-ban százezerre, 1882-ben pedig 230 000-re emelkedett.[13] Alig hatvan év alatt közel 20-szoros növekedés! S a növekedés nem torpant meg: 1907-ben már 400 ezerre becsülték a lakók számát.[14] Mivel e népesség nagy része európai volt, Alexandriát ekkoriban a világ egyik leginkább kozmopolita városának tekinthetjük.

Rifaa at-Tahtávi

Egyiptomhoz hasonlóan magában az Oszmán Birodalomban is a hadsereg megreformálására helyezték a hangsúlyt, mivel ő volt a határok megvédelmezésének letéteményese. Márpedig a határok megvédelmezése minden korábbinál sürgetőbbnek tűnt a 18–19. század fordulóján, amikor az oszmánok úgy érezhették, minden háborújuk élethalálharc, birodalmuk pedig „ostrom" alatt áll.[15] Az 1830-tól működő katonai iskolák, akadémiák élére külföldieket hívtak, a haditengerészet modernizálásához brit, a gyalogságéhoz francia, a tüzérségéhez pedig porosz tiszteket alkalmaztak. 1870–1880 tájékán ennek a politikának a következtében új, patrióta tiszti nemzedék formálódott, melyet „ifjútöröknek" neveztek. Legfőbb célja a sorvadó állam és birodalom megmentése volt, s magas rangú civil tisztviselőkkel és értelmiségiekkel (az „ifjúoszmánokkal")

[11] 1826-ban Tahtávit nevezték ki a Mohamed Ali által Franciaországba küldött első egyiptomi diákcsoport kísérőjévé. Ötéves párizsi tartózkodása alatt kiváló fordító és tolmács lett belőle. Volt alkalma elmélkedni az iszlám civilizáció fejlődésén és a nyugati modernizmussal való találkozásán. Hazatérése után számos fontos tisztséget töltött be. Gazdik Gyula: *Fejezetek Egyiptom modern kori történetéből 1805–2013*. Budapest, 2017. 15–16.

[12] Richard N. Verdery: The Publications of the Būlāq Press under Muhammad ʻAlī of Egypt. *Journal of the American Oriental Society*, 91. évf. (1971), 1. sz. 129–132.

[13] Réti Balázs: Alexandria és a brit tengeri uralom. *Mediterrán Világ*, 33–34. sz. 2015. 86–107.

[14] Leila Tarazi Fawaz: *A Land of Aching Hearts. The Middle East in the Great War*. Harvard University Press, Cambridge, 2014. 15.

[15] Virginia H. Aksan: *Ottoman Wars 1700–1870: An Empire Besieged*. Harlow, 2007.

összefogva ők kényszerítették ki az 1876-os alkotmány kiadását. Az erősen átpolitizálódott, vegyes összetételű, újságírókból, jogászokból, tisztviselőkből, katonatisztekből álló, modernista és liberális felfogású ifjútörök mozgalom 1908-ban megszerezte a hatalmat, egyik képviselője, Musztafa Kemál pedig az első világháború után megteremti majd a modern Törökországot az Oszmán Birodalom romjain. Ennek során arra a hadseregre fog támaszkodni, mely a Tanzimat legfőbb örökösének számított.

A változások azonban a társadalom mélyebb rétegeiben lassabbak voltak, mint a politika „felhőrégióiban". 1826-ban II. Mahmud szultán (1808–1839) az „üdvös esemény" keretében véres kézzel felszámolta ugyan az egykori elitgárda, az elmaradottság jelképének tekintett, a reformoknak ellenszegülő, sokáig megzabolázhatatlan janicsárság intézményét (mely ekkoriban már rendi jelleget öltve jóval nagyobb veszélyt jelentett a szultáni hatalomra, mint a keresztény európai nagyhatalmakra), hogy a helyébe általános sorozáson nyugvó, európai típusú hadsereget *(nizám)* állítson.[16] Azt akarta, hogy ugyanolyan hatékony hadserege legyen, mint vazallusának, az egyiptomi Mohamed Alinak, aki számos katonai sikert aratott a megelőző időszakban. Van, aki szerint ez az esemény nem pusztán a birodalom 19. századi újjászervezésének első, kritikus lépése volt, hanem egyenesen a modern oszmán állam megszületését jelentette.[17] Csakhogy a kötelező sorkatonai szolgálat bevezetése – amelyet először 3-4, később 5 évnyi aktív és 7 évnyi tartalékos *(redif)* időszakban határoztak meg – hatalmas nehézségekbe ütközött, a tartományokban nem szűnő tiltakozást és lázongásokat váltott ki. Az önkéntes szolgálat igénybevétele, a sorshúzás gyakorlata és a tatár, cserkesz, kurd irreguláris csapatok fenntartása jelentősen hátráltatta a kötelező sorkatonaság alkalmazását. Hasonló következményekkel járt a katonai szolgálat megváltása, ami elsősorban az összlakosság 40%-át kitevő nem muszlimok körében volt elterjedt gyakorlat.[18] Számukra a Tanzimat hozta meg a muszlimokkal egyenlő polgári jogokat, ami ugyanakkor elvben együtt járt az oszmán hadseregben letöltendő kötelező katonai szolgálattal is (korábban a keresztények, zsidók stb. számára ez tiltott volt). A pénzben való megváltás *(bedel)* lehetőségét csak az 1908-as ifjútörök forradalom törölte el, a zsidókat és keresztényeket ekkor kényszerítették immár ténylegesen is katonai szolgálatra.

A reformok azért lehettek csak részben sikeresek, mert a bürokrácián kívül nem létezett más társadalmi csoport, mely a változások előnyeit ki tudta volna használni. Az Oszmán Birodalom nem rendelkezett például valódi burzsoáziával, mely úgy érezhette volna, hogy a „régi rend" gátolja őt a felemelkedésben, s ezért új rendszer megteremtését tűzhette volna ki célul.[19] A kalifák, szultánok és sahok alatt a közel-keleti politikai hagyományokban a szuverénnek az alattvalók vallási és politikai engedelmességgel tartoztak, az engedetlenség pedig nem egyszerű-

[16] İlber Ortayl: *Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada*. Máriabesnyő – Gödöllő, 2004. 30–31.

[17] Ryan Gingeras: *Fall of the Sultanate. The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908–1922*. Oxford, 2016. 14.

[18] Mehmet Hacısalihoğlu: Inclusion and Exclusion: Conscription in the Ottoman Empire. *Journal of Modern European History*, 5. évf. (2007), 2. sz. 264–286. A keresztények számarányának meghatározása nem könnyű. A 19. századra 40%-ot megadó Demeter Gábor például később azt írja, hogy „a bevándorlás (és a területvesztések) hatására a birodalom muszlim jellege még egyértelműbbé vált", a muszlimok aránya az 1820-as 60%-ról 1890-re 75%-ra emelkedett. Demeter: *A Balkán és az Oszmán Birodalom II.* i. m. 521. Zürcher 1914-re vonatkoztatva a zsidók és keresztények számarányát 20%-ra teszi. Erik J. Zürcher: The Ottoman Empire 1850–1922: Unavoidable Failure? In: Uő. (szerk.): *The Young Turk Legacy and Nation Building from the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*. London, 2010. 59–72. A Tanzimat idején még keresztény többségű Konstantinápolyban a századfordulón billent át a mérleg nyelve a muszlimok javára. Kemal H. Karpat: *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics*. Madison, 1985. 104.

[19] Matuz József: *Az Oszmán Birodalom története*. Budapest, 1990. 154.

en vételeknek, inkább bűnnek számított. A muszlim uralkodó egyeduralkodó volt, de mégsem despota. Elméletben és gyakorlatban is alá volt vetve az iszlám törvénynek. Az oszmán szultánok hatalmát is korlátok közé szorította a vallástudósi réteg *(ulema),* a janicsárság, a vidéki előkelők köre. Ez utóbbiakat viszont nem képviselte semmilyen választott testület, ilyet az iszlám történelem nem ismert. Nem is volt rá szükség: a kollektív döntéshozatalra nem mutatkozik igény ott, ahol a mennyekben csak egyetlen egy isten lakozik, s ennek megfelelően itt a földön sem az állam számít, hanem a hatalmat egy személyben gyakorló uralkodó. Bíróság sem működik, mivel a peres ügyekben önállóan a bíró dönt.

A politikai reformok egy szűk, voltaképpen kisebbségben lévő modernizációpárti főtisztviselőtől, néhány nagyvezírtől, Musztafa Resid, Mehmed Emin Ali, Mehmed Fuád és Ahmed Sefik Midhat pasáktól indultak ki. Mindannyian a hagyományos írnoki, hivatalnoki „rendből" (*kalemije* = „a toll embere", „a hivatal embere") kerültek ki, de hamarosan diplomáciai pályára léptek, s ennek során erős nyugati hatások érték őket.[20] Korábban, mint a céhekben az inasokat, az oszmán kormányzati hivatalnokokat egy mestertanár tanította, 1839-től azonban már közigazgatási iskolát működtettek. Ennek az volt az előnye, hogy a tisztviselők ismereteit garantáltan egységesíteni lehetett és ki lehetett küszöbölni a kliensrendszer kialakulását a közhivatalokban. A korrupció visszaszorítása érdekében a hivatalnokok állandó fizetésben részesültek, s megpróbálták biztosítani számukra a foglalkoztatottságukat. A modern hivatali apparátus létrejötte ugyanakkor a vezető tisztségviselők, a vidéki kormányzók jövedelmének megkurtítását is jelentette, akik ennek következtében kénytelenek voltak kisebb udvartartást és kíséretet tartani, ami pedig korábban előkelő mivoltuk demonstrálására szolgált.[21] A régi írnoki rendből mindenesetre lassacskán új polgári hivatalnoki réteg *(mülkije)* formálódott, ez a portai és tartományi bürokrácia pedig egyre nagyobb riválisává vált a palota hagyományos katonai-politikai elitjének *(aszkerije)*. Jellemző, hogy míg a 16. század végén csupán néhány tucatnyian, a 18. század végén pedig 1000–1500-an, addig II. Abdul-Hamid uralkodása idejére (1876–1909) már 50–100 ezren tartoztak ehhez a társadalmi csoporthoz. „Az efendik pasává váltak", írja az oszmán közigazgatás fejlődésének kiváló ismerője, C. V. Findley.[22] A racionális és professzionális bürokrácia tagjai – jóllehet hűek maradtak a szultánhoz és a dinasztiához – mindenekelőtt immár az állam iránt éreztek lojalitást. Magukévá tették azt a nyugati alapelvet, hogy a modernizáció során két dolgot okvetlenül tiszteletben kell tartani: az egyik a magántulajdon szentsége, a másik pedig az uralkodó hatalmának alkotmányos korlátozása. Tudták persze, hogy ezek a tényezők a hagyományos oszmán politikai elméletből és gyakorlatból teljes mértékben hiányoznak, de azzal is tisztában voltak, hogy az állam megmentése érdekében meg kell őket honosítani. Minden nagyjelentőségű változás ellenére ugyanakkor a tradicionális elemek is tovább éltek, ezért a hatalmi eliten belül a hagyományos és modern szektorok kettőssége érvényesült.

Az új vezetőréteg képzésének modernizálása abból a törekvésből fakadt, hogy megerősítsék az államhatalmat, s kiterjesszék a szultán uralmát a birodalom legtávolabbi sarkára is. Igyekeztek a központi kontrollt megszilárdítani a tartományok fölött, s helyi előkelők (Ruméliában *ajánok*,

---

[20] Hozzájuk kötődik a modern oszmán diplomácia létrejötte is; az ő irányításukkal az 1830-as évektől működtek állandó követségek a nyugati fővárosokban. J. C. Hurewitz: Ottoman Diplomacy and the European State System. *Middle East Journal*, 15. évf., 2. sz. (1961. tavasz) 141–152.

[21] Demeter: *A Balkán és az Oszmán Birodalom II.* i. m. 40., 273.

[22] Az *efendi* titulust az oszmán adminisztráció minden tagja viselte, ezzel szemben a *pasa* „varázserejű" cím volt, mely csak a vezető elit tagjait illette. Carter Vaughn Findley: *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789–1922*. Princeton, 1980. 64–66., 106–111.; Uő.: *Ottoman Civil Officialdom. A Social History*. Princeton, 1989.

Anatóliában *derebej*ek) által uralt konzultatív tanácsokat hoztak létre a *vilajet*ek kormányzói mellett az adó kivetése és a helyi adminisztráció ellenőrzése céljából. Biztosították e tanácsok kormány iránti lojalitását, miközben a társadalom feletti ellenőrzés fontos eszközeivé váltak. Korlátozták a konzervatív vallástudósi réteg, az adómentességet élvező ulema befolyását, visszaszorították a szerzetesrendek, a *dervis*ek tevékenységét, vagyonuk egy részét elkobozták.[23] A turbán helyett kötelezővé tették a *fez* viselését a kormányzati tisztviselők számára; az új fejfedő hamarosan általános nagyvárosi viseletté vált. Ezenkívül bevezették az útlevél használatát és megszervezték a postaszolgálatot.[24] Rendkívül fontosnak bizonyult a rendszeres újságkiadás megindulása Isztambulban és Szmirnában (Izmirben).

A Fényes Porta[25] megkísérelte a földkérdés rendezését is, hogy megszilárdítsa az adózás alapját és felszámolja a helyi előkelőknek kedvező haszonbérlet intézményét; utóbbi részben a pénzforgalom növelésének igényéből fakadt. 1831-ben az állam kisajátította a szpáhik szolgálati földbirtokait *(tímár),* de azok megművelését innentől adóbérlők és más előkelőségek irányították, ezáltal pedig új vidéki földarisztokrácia jött létre: az első világháborút megelőzően az adók több mint 90%-át éppen az adóbérlők hajtották be. Az összes föld megadóztatását célzó 1858-as földtörvény is felemás eredményekkel járt, ugyanis nem sikerült általa jelentősen növelni az állami bevételeket és megerősíteni a földvagyon feletti befolyást, ellenben a gazdag helyi előkelők, törzsfők és volt adóbérlők vagyona tovább gyarapodott. A földbirtok örökíthetővé és elidegeníthetővé vált, ami szokatlan volt a szultáni tulajdonhoz szokott lakosság számára. Mohamed Ali földpolitikája hatékonyabbnak tűnik, mint az oszmánoké, merthogy 1808-ban állami monopóliumot vezetett be. Elrendelte a parasztok általános összeírását és fokozatosan bevezette a telekkönyvezést, a jogtalanul birtokolt földeket pedig elkobozta. Később megszüntette az adóbérlet *(iltizám)* intézményét is, a vallásos intézmények földbirtokaira vonatkozó kedvezményeket pedig megvonta.[26] Mindez lehetővé tette az öntözőrendszerek megújítását és a csatornák kimélyítését, növelve ezáltal a megművelhető földterületek nagyságát.[27] Így lehetővé vált évente kétszer is az aratás. Az állam határozta meg, hogy mit vessenek (a két leggyakoribb kultúra a cukornád és a gyapot volt, utóbbi 80%-a exportra került), ezenkívül biztosította a termés fel-

Mohamed Ali Louis Dupré litográfiáján (1830)

[23] Az Oszmán Birodalomban az iszlám vallásgyakorlat hagyományosan két szinten zajlott. Egyfelől az állam formális, legális és dogmatikus iszlámja uralta az iskolákat és az ulemát. Másfelől a tömegek népies, misztikus, intuitív iszlámja leginkább a dervisrendekben nyilvánult meg. Az utóbbiakról lásd Iványi Tamás: *Dervisek és dervisrendek*. Budapest, 2011.

[24] Cengiz Ergün: A Part of the Ottoman Centralization Policy: Travel Permits and Their Samples Until the 20th Century. *Mediterrán Tanulmányok XXX*. Szeged, 2020. 155–174.

[25] Diplomáciai körökben hagyományosan ezzel a kissé fellengzős elnevezéssel illették az Oszmán Birodalom kormányzatát. A török *Babi Ali* volt a hivatalos neve annak a gazdagon díszített íves kapunak, amelyen keresztül be lehetett jutni a kormányhivataloknak otthont adó Topkapi szeráj épületegyüttesébe.

[26] Gazdik Gyula: A földmagántulajdon kialakulása Egyiptomban. *Tudományos szocializmus*. Tomus XXII. Szeged, 1987. 89–118.

[27] Jacques Bethémont: L'eau, le pouvoir, la violence dans le monde méditerranéen. *Hérodote, revue de géographie et de géopolitique*, 103. sz., 2001. 4. negyedév. 175–200.

vásárlását, amelyet aztán magasabb áron adott tovább a hazai fogyasztóknak és a külföldi kereskedőknek. Az állam ráadásul kizárólagos jogokat kapott a gabonaexport területén. Minekutána tisztában volt a gazdasági fejlődés jelentőségével, a váli ugyanilyen monopóliumot vezetett be a kézműipar esetében is, továbbá elindította Egyiptom iparosítását a fegyver- és textilgyártásban: az ipari üzemekben 30 ezer munkás dolgozott. Az eredmények a jövedelmi különbségekben is megmutatkoztak: 1830 körül az ország dinamikusan növekvő, egy főre jutó adóbevétele éppen duplája volt az oszmánnak, az egy főre jutó bruttó nemzeti termék (GNP) pedig meghaladta a kelet-európai és megközelítette a francia értéket.[28] Ez a modernizációs folyamat azonban nem tudott kibontakozni, s főleg nem vált általánossá.

Miközben ez az államkapitalizmus a Nílus partján megvetette a felülről történő modernizáció alapjait, az oszmánok változatlanul a hagyományos felfogás hívei maradtak és nem kellőképpen vetettek számot az európai kihívás nagyságával. A középkori városi éhínségek tapasztalataiból kiindulva elsődlegesen a belső fogyasztás biztosítása érdekelte őket. Ennek az állt a hátterében, hogy a meghatározó rétegek, a bürokrácia és a katonai elit kevéssé voltak érdekeltek a kereskedelemben. Főképpen az éhínségektől rettegtek, mert a városi éhséglázadások a hatalmukat veszélyeztethették, ezért az élelmiszerexportot tudatosan visszafogták és szélesre tárták a kapukat az import előtt, hogy garantálják a lakosság ellátását (a kereskedelmi egyenleggel nem törődtek). Ennek jegyében kevéssé voltak képesek ellenállni a szabad kereskedelemben érdekelt európaiak nyomásának, amit a Nagy-Britanniával 1838-ban aláírt Balta Liman-i kereskedelmi szerződés is mutat.[29] A megállapodás előírta a kereskedelemben alkalmazott állami monopólium megszüntetését, ami korábban lehetővé tette a kormány számára a gabonakivitel tilalmát válság esetén, vagy legalább az elővásárlási jog gyakorlását a létszükségleti cikkek esetében. Felszámolták az igen magas belső vámokat, melyek akadályozták, hogy a birodalom a hazai termelők számára egységes piacként működjön, és teljes kereskedési szabadságot biztosítottak a külföldieknek a hazai közvetítők igénybevétele nélkül, azaz az angolok ettől fogva közvetlenül a termelőktől vásárolhattak. Az exportcikkekre 12%-os, az importcikkekre viszont csak 5%-os vámtarifát vetettek ki, ezáltal pedig az oszmán piac megnyílt az európai ipar termékei előtt.[30] A szerződés megkötése talán az első tudatos lépést jelentette a reformerek részéről afelé, hogy lerombolják a régi, megcsontosodott társadalmi és gazdasági struktúrákat, és helyükbe újakat állítsanak. Az egyik következmény a Nyugattal folytatott külkereskedelem (különösen a balkáni gabonaexport) nagyarányú fellendülése lett.[31] A másik pedig az olcsó nyugati árucikkekkel versenyezni képtelen hazai kézműipar lehanyatlása, majd összeomlása lett, ami azonban nem volt a reformpártiak ellenére, ugyanis azt hitték, az elavult struktúrák eltűnése fel fogja gyorsítani a nyugatosodást, az oszmánokat pedig rákényszeríti az innovációra. Nem számoltak viszont a társadalomban kibontakozó széles körű elégedetlenséggel. Mohamed Ali 1840-es megregulázása után a szerződés hatályát kiterjesztették Egyiptomra, ami ott is hozzájárult az ország gazda-

[28] Demeter: *A Balkán és az Oszmán Birodalom II.* i. m. 116–117., 203., 480.; J. Nagy László: *Az ummától a nemzetállamig. Az arab országok a 19–20. században.* Szeged, 2009. 37.

[29] Baron Ignaz de Testa: *Recueil des traités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères*. II. Paris, 1865. 406–411.; Gabriel Noradounghian: *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman.* II. 1789-1856. Paris, 1900. 256–260.

[30] V. Necla Geyikdaği: *Foreign Investment in the Ottoman Empire. International Trade and Relations 1854–1914*. London, 2011. 21–28.

[31] Demeter Gábor: *A Balkán és az Oszmán Birodalom I. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig. Általános rész és Bulgária.* Budapest, 2014. I–II. fej.

sági felemelkedésének megtöréséhez.[32] Ugyanez történt Perzsiában is. A síita államban Oroszország az 1813-ban és 1828-ban megkötött szerződésekkel kényszerítette ki az 5%-os export- és importvámokat, 1841-ben pedig Nagy-Britannia is megkapta ugyanezt a privilégiumot.[33] A Közel-Kelet a világ egyik legalacsonyabb értékű vámterületévé, az európai ipar hatalmas piacává vált. A földmagántulajdon terjedése és a kereskedelem fokozatos liberalizálása ráadásul kiegészült az Oszmán Birodalom által elveszített háborúk következményeivel: a Balkánról és Oroszország kaukázusi területeiről a birodalom történetének legnagyobb migrációs hulláma keretében több millió muszlim menekült a szultán védelme alá, ezenkívül az állam letelepített kb. kétmillió, törzsi keretek között élő nomádot a század második felében. Mindez drasztikus változásokat okozott a tradicionális oszmán társadalom szövetében.

A 19. század második felében a Kelet és Európa közötti szakadék szüntelenül szélesedett. A mind erőteljesebb nyugati nyomás szerepet játszott az oszmán reformpárti politikai elit bukásában. A birodalom strukturális átalakítása ugyanis nem korlátozódott csupán a vezető apparátus reformjára vagy a központi hatalom megerősítésére, amit többek között a távíró bevezetése, a vasútépítés és a rendfenntartó erők hatékonyabb megszervezése segített elő. Újra akarta fogalmazni az államot és a társadalmat összefogó politikai kapcsolat alapjait. Tudjuk, hogy hagyományosan az oszmán *„ancien régime"* keretei között az állam hosszú időn keresztül a politikai ellenőrzés indirekt formáit tette magáévá, hiszen a 18. században még szinte végletes decentralizáció jellemezte a birodalmat. A nem muszlim közösségek széles adminisztratív, jogi és kulturális autonómiát élveztek. A *millet*-rendszer keretei között saját vallási vezetőik, hatóságaik alá voltak rendelve. A görögök, szlávok, örmények, zsidók, keresztény arabok jóformán önmagukat kormányozták, miközben adót fizettek.[34] Azt is tudjuk, hogy az Oszmán Birodalom – egy magyar szerző szavaival – „az iszlám világ egyesítője, nagyregionális centruma, politikailag és vallásilag univerzális állam" volt.[35] Azáltal pedig, hogy az iszlám legitimitásra épülő birodalomban elismerték a nem muszlimok különleges jogállását, a millet-rendszer segítségével szabad utat engedtek a vallási csoportok szerveződésének. Vagyis a szabályozás ebben az esetben nem területi-nemzeti, hanem közösségi-felekezeti alapon történt, mivel a milletnek nem lehetett territoriális tartalma. Természetesen ennek a szerveződésnek megvoltak a maga korlátai: a görögök, örmények, zsidók – hogy csak a legjelentősebbeket említsem – rendkívül fontos gazdasági és adminisztratív szerepet játszottak a birodalomban,[36] de az teljességgel ki volt zárva, hogy politikai hatalomhoz jussanak. S a milletek mégis egyre nagyobb befolyásra tettek szert, amit számuk gyarapodása is mutat. Míg az 1820-as években, Görögország függetlenné válása előtt csupán három millet működött a birodalomban, addig 1914-ben már nem kevesebb, mint 17 volt belőlük, ráadásul majdnem mindegyiket valamilyen idegen nagyhatalom támogatta.[37]

---

[32] Demeter: *A Balkán és az Oszmán Birodalom II.* i. m. 206–208.

[33] Charles Issawi: *An Economic History of the Middle East and North Africa.* New York, 1982. 19.

[34] Kamel S. Abu Jaber: The Millet System in the Nineteenth-Century Ottoman Empire. *The Muslim World*, 57. évf., 3. sz. (1967. július) 212–223.

[35] Póczik Szilveszter: *Az iszlám forradalom. Négy műhelytanulmány a radikális iszlámról*. Pécs, 2011. 18.

[36] Demeter Gábor kimutatta, hogy az iparban, a bankszektorban és más értelmiségi pályákon a görögök mellett az örmények mennyire meghatározó szerepet játszottak a világháború előtt. Ugyanez vonatkozott az árucserére: Bejrútban, Alexandriában és Isztambulban a kereskedők túlnyomó többségét a keresztények tették ki. Demeter: *A Balkán és az Oszmán Birodalom II.* i. m. 41., 69–70.

[37] Sydney Nettleton Fisher: *The Middle East. A History*. London, 1960. 301. A török *millet* szó a valószínűleg arámi eredetű arab *milla* szóból származik, amely a *Korán*ban „vallás" jelentésben fordul elő. Később egyre inkább „vallási közösséget" jelentett, az Oszmán Birodalomban pedig olyan szervezett és törvénye-

Az 1856. februári szultáni reformrendelet *(Hatti Hümájún),* amely talán a legjelentősebb volt a reformintézkedések sorában, proklamálta a birodalomban élő alattvalók törvény előtti, adózási és foglalkoztatási egyenlőségét, ami azért számított döbbenetes újításnak, mert egy tollvonással eltörölte a muszlimok és a *dzimmi*k[38] közötti jogi és politikai különbségeket. A nem muszlimokat immár nem kötelezhették a diszkriminatív fejadó, a *dzsizje* megfizetésére, ellenben – mint láttuk – nekik is katonai szolgálatot kellett vállalniuk. A polgári egyenlőség pedig feltételezte a mindenkire egyaránt érvényes törvények egységesítését. A rendelet persze javarészt a világban domináns helyzetbe került keresztény nagyhatalmak nyomására született, ezek a hatalmak ugyanis egyre kevésbé fogadták el, hogy a keresztények bárhol is alávetett helyzetben éljenek. Márpedig a keresztények száma egyáltalán nem volt elhanyagolható a Levantéban, ahol a lakosság csaknem egyharmadát tették ki (Libanonban 60%-ot, Palesztinában 10%-ot, Szíriában 11%-ot).[39]

A jogi és polgári egyenlőség új kultúrájának bevezetése azonban hatalmas nehézségekkel járt. A muszlimok az iszlám és az oszmán dominancia évszázadai után még nem álltak készen a keresztényekkel, zsidókkal stb. való egyenlőség elfogadására, s különböző formákban adtak nyilvánosságot a nemtetszésüknek.[40] 1840 és 1880 között jogszabályok egész sorát bocsátották ki a büntetőjog, a kereskedelem, a földbirtok és a polgári jogok területén. A reform azonban nem érintette a személyi jogállás rendkívül fontos kérdését. A házasság, az öröklés vagy a tulajdonjog kapcsán a törvények változatlanul a felekezeti szabályokat követték, ami azt jelenti, hogy a jogszolgáltatás ezeken a területeken a muszlimok számára a *saría*-bíróságok,[41] a többi felekezet számára pedig a milletekhez kapcsolódó saját igazságszolgáltatáshoz tartozott. A milletek tehát nemhogy vesztettek volna jelentőségükből a polgárjogok egyenlőségének proklamálásával, hanem privilégiumaikat és védettségüket még meg is erősítették. Az állam legfeljebb arra törekedett, hogy az egyházi vezetőket minél közelebb hozza a központi politikai döntéshozatalhoz, a felekezeteken belül pedig a vallásos és világi elemeket összevonja. A reformok tehát a polgári egyenlőség elvének meghonosítása mellett új társadalmi rendet is teremtettek, amelyben a közösségek egyenlősége nagyobb súllyal esett a latba, mint az egyének egyenlősége. Ez a rendszer összességében anakronizmusnak számított a modern kor viszonyai közepette, különösen a rohamtempóban fejlődő *individuális* Európával összevetve.

Emellett újabb, tartalmukban más jellegű problémák is felmerültek. Mialatt a muszlim többség vonakodva bár, de kénytelen volt elfogadni a dzimmik felemelkedését eredményező változásokat, egyes kisebbségek nem törődtek azokkal az előnyökkel, amelyek az oszmán társadalmon belüli civil emancipációjukat ígérték, hanem inkább az európai konzulátusok védelmét választották. A nagyszámú keresztény oszmán alattvalónak nyújtott konzuli garanciák kiterjesztése egyenértékű volt a *kapitulációk* kiforgatásával, amelyek pedig a 16. század közepe óta szabá-

sen elismert vallási közösségekre alkalmazták, mint a görögkeletiek, az örmény katolikusok, a zsidók stb. Magától értetődik, hogy a szónak semmilyen etnikai vagy nemzeti tartalma sem lehetett, kizárólag vallási.

[38] A Közel-Keleten a muszlim hódítás óta ezzel a névvel illették azokat a nem muszlim közösségeket, melyek szent könyvvel rendelkeztek. A „védettek", „oltalom alatt állók" eme jogállása vallásszabadságot biztosított számukra, ugyanakkor egy sor diszkriminációs intézkedés volt érvényben velük szemben.

[39] Philippe Fargues: The Arab Christians of the Middle East: A Demographic Perspectives. In: Andrea Pacini (szerk.): *Christian Communities in the Arab Middle East. The Challenge of the Future*. Oxford, 1998. 48–66.

[40] Roderic H. Davison: Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century. *American Historical Review*, 59. évf., 4. sz. (1954. július) 844–864.

[41] Így nevezték azokat a bíróságokat, amelyek a *Korán*ból és a *szunná*ból, a prófétai hagyományból származó iszlám törvényeket alkalmazták.

lyozták az idegen „nemzetek", a zarándokok, kereskedők, misszionáriusok jogállását a szultán birodalmában.[42] Ezek a kapitulációk a külföldiek számára, akik egyedül Konstantinápolyban 130 ezren voltak a századfordulón (a teljes lakosság 15%-a),[43] szabad kereskedelmet és vallásgyakorlatot írtak elő, saját konzuljaik joghatósága alá kerültek, házaik, birtokaik, tulajdonuk – viszonosság nélkül – területen kívüliséget, teljes immunitást élveztek. Az európai kereskedők alacsony vámok mellett folytathatták az árucserét, számos pénzügyi előnyben részesültek és a saját postaszolgálatukat használhatták. A nyugati érdekek előtérbe kerülése nyomán az oszmán állami szuverenitás csökkenése lehetőséget adott a helyi, nem muszlim közösségek fölötti konzuli védelem kiterjesztésére. A különféle katolikus felekezetek esetében például a 19. század folyamán összemosódott Franciaország régi, a keleti keresztények feletti spirituális protektorátusa a konzuli előjogok mértéktelen kiterjesztésével. Franciaország volt szmirnai főkonzulja, Pierre David ezzel kapcsolatban a képviselőház 1843. január 30-i ülésén rá is mutatott: „Ebből az következett, hogy az általában a saját spirituális pásztorainak alávetett keresztény lakosság e [francia] pártfogásba került. Ennek megfelelően a katolikusok […] hallgatólagosan Franciaország protektorátusa alá kerültek; ez a vallási védelem pedig észrevétlenül civil védelemmé alakult át, mely megvédte ezt a lakosságot mindazoktól a megaláztatásoktól, amelyeknek addig ki volt téve."[44]

A konzuli védelem jelentette előnyökhöz hozzájárult még az idegennyelv-ismeret és a nyugati kultúrához való hozzájutás előjoga, a századfordulón a klubjaik, olvasóköreik, jótékony szervezeteik, sportegyesületeik kialakulása, minek következtében a nem muszlimok körében kialakult a különbözőségük érzete, sőt a felsőbbrendűségükről való meggyőződés. A nyugati kultúrához való hozzájutás lehetőségét elsődlegesen a keresztény missziós iskolák kínálták a kisebbségeknek, amit különösen a franciák esetében a keleti kulturális politika, a francia nyelv terjesztése és az ún. *civilizációs küldetés* eszméjének összekapcsolása jellemzett. E misszió keretében a franciák – és általában a nyugatiak – feladatuknak, sőt kötelességüknek tekintették a nyugati civilizáció eredményeinek exportálását az elmaradottnak, „primitívnek" tekintett Európán kívüli világba, a gyarmatokra. Ennek a küldetésnek az eszméje hallatlanul nagy hatást gyakorolt az egész 19. század közgondolkodására, ami Franciaország esetében a közel-keleti kulturális politikában is megmutatkozott.[45] Ennek keretében tudatosan törekedtek például arra, hogy a francia nyelv a lap- és könyvkiadásban tért hódítson (1870 után különösen sok kiadvány jelent meg Molière nyelvén),[46] s olyan több ezres példányszámban megjelenő újságok legyenek elérhetők, mint a konstantinápolyi *Stamboul* vagy a *Le Moniteur Oriental*.[47] Már a 19. század közepétől az eszmék, az információk áramlásának közvetítőjévé a Tanzimat reformerei, az idegen közösségek és a nem muszlimok számára a francia nyelv vált, mely felváltotta a kelet-mediterrán

[42] Edhem Eldem: Capitulations and Western trade. Western trade in the Ottoman Empire: questions, issues and sources. In: Suraiya N. Faroqhi (szerk.): *The Cambridge History of Turkey. Vol. 3. The Later Ottoman Empire, 1603–1839*. Cambridge, 2006. 283–335.

[43] Karpat: *Ottoman Population 1830–1914*… i. m. 168–169.

[44] Jean Yanosky – Jules David: *Syrie ancienne et moderne*. Paris, 1848. 360.

[45] Matthew Burrows: 'Mission civilisatrice': French Cultural Policy in the Middle East, 1860–1914. *The Historical Journal*, 29. évf., 1. sz. (1986. március) 109–135.

[46] Johann Strauss: Le livre français d'Istanbul (1730-1908). In: Frédéric Hitzel (szerk.): Livres et lecture dans le monde ottomane. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 87–88. sz. 1999. 277–301.

[47] Ateş Uslu: The Levantine Press of Istanbul and the Outbreak of the Great War (1914). In: Majoros (főszerk.): *Sorsok, frontok, eszmék*… i. m. 245–255.

kikötőkben addig használatos *lingua franca*t, az olasz, a katalán, a görög, az arab és a török eme színes keverékét.[48]

Ugyanez vonatkozott az oktatásra. A nyugatiak ezen a téren már a 19. században stabil pozíciókat szereztek.[49] A franciák a befolyásuk növelése érdekében annyira fontosnak tartották ezt a tevékenységet, hogy a különféle kongregációk irányítása alatt álló Keleti Francia Intézményeket (Œuvres françaises en Orient) a külügyminisztérium költségvetésének 22. fejezetébe illesztették, földrajzilag pedig hozzá tartozott az Oszmán Birodalom, Egyiptom, Görögország, Kréta, Ciprus, Bulgária, Románia, Perzsia és Etiópia.[50] Az itt működő intézmények 1892-ben 700 ezer, 1910-ben egymillió, 1914-ben pedig már 1 300 000 frankot kaptak.[51] A büdzsé parlamenti vitájában a laikus republikánus kormányok nem mulasztották el aláhúzni, hogy ezek az összegek nem „valamiféle keleti katolikusoknak szánt vallási célú költségvetést" jelentenek, hanem „kizárólag a nemzetközi befolyásunkat szolgáló" támogatást. Jellemző, hogy a Nílus mentén alapított intézmények leginkább világi iskolák voltak, amelyeket az Alliance française hozott létre Alexandriában és Kairóban, valamint Felső-Egyiptomban. A cél az volt, hogy az általános politikához illeszkedve küzdjenek az angol nyelv oktatásának terjedése ellen. Ez a politika pedig arra szolgált, hogy „az idegen térhódítás ellenében megtartson bennünket ama jogainkban, amelyeket a hosszú múlt biztosított számunkra a Nílus völgyében".[52]

Az első világháború előestéjén a Közel-Keleten több mint 500 francia egyházi iskola működött.[53] Ezek az Oszmán Birodalom egész területén 87 743 diákot (49 389 fiút és 38 354 leányt) fogadtak, ebből egyedül Szíriában, Palesztinában és Libanonban 50 ezret, akiknek csak a 8,7%-a volt muszlim. Ehhez hozzá kell még számítani az egyiptomi iskolákba járó mintegy 20 ezer diákot. Ez a hozzávetőlegesen 108 ezer fő azt jelenti, hogy a birodalom külföldi fenntartású oktatási intézményeibe járók 55%-a francia iskolát választott. Ez azt is jelenti továbbá, hogy a birodalomban beiskolázott összes tanuló 10%-a francia oktatási intézménybe járt, ami semmiképpen sem elhanyagolható szám.[54] Ezzel ellentétben az angoloknak csak 100 iskolájuk és 7000 diákjuk volt,[55] miközben az amerikai protestáns missziós iskolák száma 400 körül mozgott. Ezekbe 23 500 tanuló járt. Túlnyomó többségük örmény volt, 1908-ban a híres isztambuli

---

[48] Edhem Eldem: Istanbul as a Cosmopolitain City: Myths and Realities. In: Ato Quayson – Girish Daswani (szerk.): *A Companion to Diaspora and Transnationalism*. Chichester, 2013. 212–230.

[49] Flesch István: *Atatürk és kora. Musztafa Kemál Atatürk függetlenségi háborúja és kormányzása*. Budapest, 2004. 47.

[50] E Párizs védelme alatt álló „francia intézmények" eredetileg nagyon különböző jótékonysági intézményeket takartak: iskolák, kórházak, templomok stb. Foglalkoztak paplakások, templomi oltárok felújításával is. A századfordulóra azonban a tevékenységük egyre inkább az oktatásra koncentrálódott, a nekik juttatott összegek 80%-át az iskolák kapták. Természetesen kiváltották a nagyhatalmak féltékenységét. Vö. Jean Riffier: Les œuvres françaises en Syrie à la veille de la Première Guerre mondiale: compétitions linguistiques et rivalités coloniales. *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde*, 27. sz., 2001. 83–96.

[51] Serge Berstein – Pierre Milza: *Histoire de la France au XXe siècle*. Bruxelles, 1995. 156.

[52] Pierre Guillen: *L'expansion 1881-1898*. Paris, 1984. 31–32.

[53] A francia nyelv és kultúra terjesztésében kiváltképp nagy szerepet játszottak a libanoni és a jeruzsálemi intézmények. Esther Moeller: Les écoles françaises au Liban 1909-1943: lieux de la „mission civilisatrice"? *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde*, 46. sz., 2011. 181–192.; Karène Sanchez-Summerer: Les langues entre elles dans la Jérusalem ottomane (1880-1914). Les écoles missionnaires françaises. *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde*, 43. sz., 2009. 119–143.

[54] Jacques Thobie: L'importance des écoles dans la diffusion du français dans l'Empire ottoman au début du XXe siècle. *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde*, 38–39. sz., 2007. június–december. 67–85.

[55] *Correspondance d'Orient*, 7. évf., 30. sz., 1914. február 16. 177.

Robert College hallgatóinak például csak 5%-át tették ki a muszlim törökök.[56] Nem tétlenkedtek az oroszok sem. Az 1882-ben megalapított Palesztinai Ortodox Társaság szervezte és felügyelte az orosz fenntartású iskolák működését először Jeruzsálemben, később az egész Közel-Keleten. 1899-ben egyedül a damaszkuszi vilajetben 25 orosz iskola fogadta a diákokat, míg Názáretben 366, a libanoni hegyvidék mintegy 30 orosz oktatási intézményében pedig 700 gyerek tanult. Próbálkoztak iskolaalapítással a birodalom különböző részein az olaszok is, de az ő eredményeik meg sem közelítették a többiekét. Összességében a Nyugat olyan keleti klientúrára tett szert, mely gazdasági és kulturális befolyásának közvetítőjévé vált, majd pedig politikai céljainak eszközévé alakult. Mindezt nyíltan ki is mondta 1913-ban a bejrúti francia főkonzul, aki a jezsuita irányítás alatt álló, dinamikusan fejlődő és komoly hírnévnek örvendő Szent József Egyetemről (Université Saint-Joseph) így nyilatkozott: „Ebbe az intézménybe az ország felsőbb osztályai járnak; nekünk leginkább az az érdekünk, hogy itt keressük a klienseinket."[57]

A nyugati befolyás még a szorosan vett oszmán iskolákban is érezhető volt. A reformkorszakban felismerték a nyugati tudás megszerzésének fontosságát, ami nem is meglepő, hiszen a műveltség terén is számottevő volt a lemaradás a Nyugathoz képest.[58] Az állam által létrehozott első polgári és szekuláris alap- és középfokú iskolák abból a célból nyíltak meg, hogy az újonnan felállított bürokrácia számára kádereket képezzenek. Vagyis a modern oktatási rendszer története szorosan összefonódott az oszmán államapparátus modernizálásával.[59] A századfordulón a világi oktatás a birodalmi centrumból kiterjeszkedett a periférián lévő tartományokba, s ezzel arra törekedtek, hogy az ottani diákokba is elültessék a központi hatalomnak való engedelmesség és hűség magját.[60] Emellett Egyiptomhoz hasonlóan a törökök is küldtek diákokat Európába, főleg Franciaországba tanulni. Párizsban 1857-ben még török iskola is nyílt.[61] A birodalomban a legrangosabb középszintű oktatási intézmény sokáig az isztambuli Galatasarayi Szultáni Iskola (Galatasaray Lisesi) volt, melyből később számos jeles értelmiségi került ki (például

[56] Az intézményt 1863-ban egy gazdag amerikai filantróp, Christopher Robert és egy misszionárius, Cyrus Hamlin alapította. François Georgeon: Le dernier sursaut (1878-1908). In: Robert Mantran (szerk.): *Histoire de l'Empire ottoman*. Paris, 1989. 540. Az iskola egy francia újságíró helyben szerzett tapasztalatai szerint „a Konstantinápolyban valaha alapított legnagyobb és leggazdagabb intézmény" volt, ahol alap- és középfokú, illetve szakképzés folyt, valamint kereskedelmi ismereteket is oktattak. Maurice Pernot: *Rapport sur une voyage d'étude à Constantinople, en Égypte et en Turquie d'Asie (janvier-août 1912)*. Paris, 1914. 25.

[57] Berstein – Milza: *Histoire de la France au XXe siècle*. i. m. 157.

[58] A 19. század elején a birodalom lakosságának talán 2–3%-a tudott írni-olvasni. Ez az arány Kínában 15–25, Japánban 25–40, Angliában a felnőtt férfiak körében 60, a felnőtt nők körében 40% volt. Hollandiában és német területeken még magasabb. Daron Acemoglu – James A. Robinson: *Miért buknak el nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete*. Budapest, 2013. 208–209.; Demeter: *A Balkán és az Oszmán Birodalom II*. i. m. 566.

[59] Ebubekir Ceylan: An Analysis of History of Turkish Education: Sources, Pioneers and Approaches. In: Paolo Bianchini – Roberto Sani (szerk.): *Textbooks and Citizenship in Modern and Contemporary Europe*. Bern, 2016. 73–91.

[60] Selçuk Akşin Somel: *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908. Islamization, Autocracy and Discipline*. Leiden, 2001. 6., 65–82.

[61] Az Oszmán Birodalmi Iskolának az volt a funkciója, hogy bentlakásos intézetként működjön az állami ösztöndíjas hallgatók számára. Kevés diákja volt, 1864-ben az iskolát be is zárták, 1875-ben pedig a párizsi oszmán ösztöndíjas tanulókat haza is hívták. Ettől kezdve ugyanis a jogász- és mérnökképzést már Konstantinápolyban folytatták. 1892-ben váratlanul ismét hazarendelték a Franciaországban tanulmányokat végző diákokat, ezúttal politikai okokból: a rezsim ellenzékéhez tartoztak. Klaus Kreiser: Le Paris des Ottomans à la Belle Époque. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 91–94. sz., 2000. július. 333–350.

Názim Hikmet költő, író). A birodalom modernizációjára óriási hatást gyakorolt, végzett diákjai magas politikai és közigazgatási tisztségeket töltöttek be. Az 1867-ben megnyitott, francia nyelvű iskolában muszlim és keresztény diákokat egyaránt fogadtak.[62] Egyetemi szintű intézmény csupán egy működött, a 19. század közepén létrehozott, de folyamatosan csak 1900 augusztusától működő Darülfünun, a „tudományok háza" (amelynek azonban egyesek szerint voltak messzire nyúló előzményei). Az eredetileg iszlám iskolát a 20. század elejére elvilágiasították, az első világháború alatt pedig megnyitották a nők előtt is, illetve német segítséggel modernizálták a tananyagát. A világháború után oszmán egyetemmé nyilvánították, belőle alakult meg az oktatási reform részeként 1933-ban az Isztambuli Egyetem.[63] A felső szintű oktatás Perzsiában is a 19. század közepén indult el: a tudományok ottani háza Teheránban 1851-ben jött létre. Az első nyugati mintára szervezett iskolát jelentette, ahol orvosi, mérnöki, természettudományos, hadtudományi ismereteket és francia nyelvet oktattak Európából hívott professzorok.[64]

Az oktatáshoz hasonlóan a tudományos élet fejlesztése is létkérdésnek számított, mivel a nyugati tudományos eredményeket és módszereket okvetlenül meg kellett ismertetni a birodalom lakosságával. A reformidőszakban erre is hangsúlyt fektettek. A 19. század közepén történtek az első kísérletek francia mintájú tudós társaság megalapítására,[65] mígnem 1861-ben a Royal Society of England mintájára létrehozták az Oszmán Tudós Társaságot. Tudományos ismeretterjesztő lapot adott ki, mely a történelem, a geológia, a földrajz, a filozófia és a természettudományok területén közvetítette a legfrissebb nyugati eredményeket és meghonosította a tudományos nyelvezetet. Többé-kevésbé ugyanazt a szerepet játszotta a Közel-Keleten, mint a 18. századi *Enciklopédia* Franciaországban. Igaz ugyan, hogy 1882-ben Abdul-Hamid szultán a társaságot feloszlatta, hatása mégsem volt elhanyagolható.[66] A nyugati tudományos gondolkodás meghonosítása azért bizonyult nehéz vállalkozásnak, mert az görög, latin és keresztény forrásokra épült, ami az iszlám világáról nem volt elmondható. Így a muszlimok nemigen remélhették, hogy a nyugati tudományos diskurzus aktív résztvevőivé válhatnak, s abban jelentékeny szerepet játszhatnak. Mindez ismételten a keleti népek nyugatosításának szükségességét húzta alá, ami a nyugati építészeti, zenei, művészeti és irodalmi műfajok (indulók, dráma, költészet, próza) beszivárgásában is megmutatkozott.

A térségbeli nyugati érdekek és a legitimitás problémája

A nagyhatalmak közel-keleti politikája nem érthető meg a térség első világháború előtti gazdasági fejlődésének ismerete nélkül. Legfőképpen azért, mert a nyugati pénzügyi és gazdasági érdekeknek alapvető fontosságú politikai következményei lettek, ugyanis megszabták a későbbi felosztási terveket. A gazdasági imperializmus erői, melyek arra törekedtek, hogy gúzsba kössék az itteni államokat, elsősorban az Oszmán Birodalmat, a krími háború alatt indultak látványos fejlődésnek, amikor Anglia és Franciaország mintegy „megtanították" kölcsönt felvenni a Portát. Így nem csoda, hogy a 19. század második felében Európa számára a Közel-Kelet mindenekelőtt elsőrendűen fontos pénzpiacot jelentett, ahol az államkölcsönök önmagukban

[62] Lewis: *The Emergence of Modern Turkey*. i. m. 122.
[63] Flesch István: *Az isztambuli menedék. Törökország a vészkorszakban*. Budapest, 2010. 20–21.
[64] Apor Éva: *Irán: birodalmak, hagyományok*. Budapest, 1994. 198.
[65] M. Şükrü Hanioğlu: *A Brief History of the Late Ottoman Empire.* Princeton, 2008. 102.
[66] Lewis: *The Emergence of Modern Turkey*. i. m. 437–438.

az összes külföldi befektetés 61%-át tették ki. Az első világháború kirobbanása előtt Franciaország tartotta kezében ennek a tortának a 60%-át, míg Németországnak 21, Nagy-Britanniának 14, Olaszországnak pedig 3% jutott.[67] A kiváló francia történész, Jacques Thobie megállapította, hogy 1881–1914 között az Oszmán Birodalomba irányuló francia állami tőkekihelyezés értéke 66%-kal nőtt, miközben a közvetlen befektetések hétszeresükre növekedtek.[68] Különösen dinamikusnak bizonyult az 1890-es évtized és a világháború előestéje.

Franciaországban realizált oszmán hitelek és a birodalomban 1881–1914 között befektetett francia tőke nagysága (millió frankban)

Év	Állami alapok	Közvetlen befektetések	Összesen
1881	1328,3	85,0	1413,3
1890	1543,4	134,2	1677,6
1900	1665,7	372,9	2038,6
1910	1606,5	525,5	2134,0
1914	2209,1	587,1	2796,2

Forrás: Jacques Thobie: Placements et investissements français dans l'Empire ottoman, 1881-1914. In: Maurice Lévy-Leboyer (szerk.): *La position internationale de la France, aspects économiques et financiers, XIXe-XXe siècles*. Paris, 1977. 288–289.

Igaz ugyan, hogy a teljes francia külkereskedelemből 1913-ban az Oszmán Birodalom csupán csekély mértékben, 1,4%-ban részesedett, viszont felszívta a külföldre irányuló francia tőkebefektetések 7%-át. A Franciaország által nyújtott hitelek egyre jelentősebb részét francia ipari üzemek (például a Creusot) által gyártott fegyverek és hadianyag vásárlására fordították. Annak ellenére, hogy Párizs tartott a rendkívül erős német konkurenciától, 1906-ig mégis számos közös befektetést bonyolítottak le. Ezután viszont már az ellentétek kerültek előtérbe.[69]

Azok a 19. század közepén létesített helyi bankok, amelyek a felvett hiteleket az európai pénzpiacokon helyezték el, ugyancsak a külföldi tőke ellenőrzése alatt álltak. Az 1856-ban alapított, 1863-ban átnevezett Oszmán Birodalmi Bank – melynek létrehozása ténylegesen a külföldi befektetések kezdetét jelentette – például francia–angol kézben volt; az ő joga volt a török líra kibocsátása és 1888-ig birtokolta az államkölcsönök befektetésének monopóliumát. Ebben az évben azonban már riválisa, a Deutsche Bank fektette be Németországban az ún. „halászati" hiteleket. Egyiptomban az Egyiptomi Nemzeti Bank, Perzsiában pedig a Perzsiai Birodalmi Bank (mindkettő angol többségű) bocsátotta ki a helyi valutát és uralta a pénzpiacot.

A pénzügyi függőség teremtette kölcsönciklus a század utolsó negyedében oda vezetett, hogy a helyi gazdaság ellenőrzése külföldi hitelezők kezébe került. Iszmáil *kedive* („alkirály") uralomra kerülésekor, 1863-ban Egyiptom külső adóssága 3 millió, belső adóssága 4 millió fontot tett ki. 13 évvel később – miközben elterjedt a gyapot piacra termelése, megkezdődtek a nagy építkezések (csatornák, vasutak, kikötők), megindult a tulajdon koncentrációja, fejlődött a

[67] Jacques Thobie: *Ali et les 40 voleurs. Impérialismes et Moyen-Orient de 1914 à nos jours*. Paris, 1985. 17.

[68] A külföldi tőkekihelyezésnek két kategóriája létezett. Az első állami vagy más közvagyon megvásárlását jelentette (pl. városi hitelek, az állam által garantált vasúti kötvények). A második, a közvetlen befektetések ipari vagy kereskedelmi társaságokba való betársulást foglaltak magukban.

[69] Julien Papp: Impérialisme, idéologies et opinions publiques dans les origines de la Grande Guerre. In: Majoros (főszerk.): *Sorsok, frontok, eszmék…* i. m. 403–430.

feldolgozóipar – a külső adósság elérte a 68 millió, a belső adósság pedig a 30 millió fontos értéket![70] 1876-ban brit küldöttség érkezett a Nílus partjára, hogy felmérje az egyiptomi pénzügyek helyzetét. Bejelentette a részleges bankcsődöt és a hitelező államok képviselőiből felállította az Adósságkasszát, mely közvetlenül beszedte a vámokat, a dohányilletéket és az alexandriai vasúttársaság bevételeit. Ezekből finanszírozta a kölcsönök törlesztését.[71] Két évvel később Iszmáil kénytelen volt beleegyezni abba, hogy Núbár pasa kormányába két külföldi, a brit Charles Rivers-Wilson pénzügy- és a francia Ernest de Blignières közmunkaügyi miniszterként belépjen. Ez az angol–francia „kondomínium" mindössze négy esztendővel előzte meg az ország 1882-es brit katonai megszállását, mely az egyiptomi nacionalizmus előhírnökének tekinthető Ahmed Arábi pasa felkelése nyomán következett be.

Núbár pasa, egyiptomi miniszterelnök

Ezzel párhuzamosan maga a birodalom, ez a döntően agrárállam is teljesen eladósodott a külföldi hitelezőinek, mivel hiába nőtt a nemzeti jövedelem (1820–1913 között az egy főre jutó növekedés 66%-os volt), az elavult adórendszer miatt ez nem járt együtt az adóbevételek érzékelhető növekedésével. Ez természetesen arra ösztönözte a nyugati kormányokat, hogy növeljék a beavatkozásuk mértékét az oszmán belügyekbe. 1854 és 1875 között a birodalom az európai pénzpiacokról összesen 15 alkalommal vett fel hitelt, amelynek értéke elérte a 217 millió angol fontot (1990-es értékén 21,4 milliárd USA dollárt).[72] Ennek az összegnek hozzávetőlegesen a felét nem is tudta visszafizetni, mivel az éves visszafizetési kötelezettség önmagában 12 millió fontra rúgott, a kormány bevételei pedig csupán 22 millió fontot tettek ki. Matuz azt írja, hogy „a 19. század 70-es éveinek első felében az oszmán pénzügyigazgatás az állam összbevételeinek 80%-át fordította külföldi kölcsönök törlesztésére és kamatok fizetésére".[73] Ráadásul az import értéke rendre felülmúlta az export értékét. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy 1875 októberében az állam fizetésképtelenné vált. 1881 decemberében a szultán által kibocsátott „muharremi rendelettel" a 280 millió török lírás oszmán adósságot 116 millióra konvertálták, Isztambulban pedig felállították az oszmán államadósságot kezelő hivatalt a magánhitelezők képviselőiből.[74] Nyolc tagja Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia, Anglia, Franciaország, Olaszország, Hollandia hitelezőinek képviselője, valamint az Oszmán Bank küldötte volt. Egy tagot a szultán nevezett ki. A hivatal jogosult volt bizonyos adófajták közvetlen beszedésére, majd a hitelek törlesztésére. Közvetlenül hozzá folyt be az állami jövedelmek 25–30%-a, kezében tartotta a só- és dohánymonopóliumot, a selyemilletéket, továbbá a bélyegekre és az alkoholra kivetett adókat, valamint hozzá futottak be a Porta bizonyos vazallus tartományainak (Bulgáriának,

[70] Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 288.
[71] Komár Krisztián: *Az Osztrák–Magyar Monarchia és Egyiptom kapcsolatai 1882–1914*. Szeged, 2012. 38–40.
[72] Demeter adatai némileg eltérnek, de a nagyságrend egyezik. Vö. Demeter: *A Balkán és az Oszmán Birodalom II*. i. m. 440–441.
[73] Matuz: *Az Oszmán Birodalom története*. i. m. 195.
[74] *Décret impérial rendu le 28 mouharrem 1299 (soit le 8/20 décembre 1881) réglant le service de la dette publique consolidée de l'Empire ottoman*. Constantinople, 1888.

Ciprusnak) az adói is. Nem csoda, hogy egyesek „a birodalom belügyeibe való nyugati beavatkozás trójai falovának" minősítették a hivatalt,[75] mely az állam „szuverén autoritását gyakorlatilag nullára redukálta".[76] 1914-ben már több mint 5600 embert foglalkoztatott teljes munkaidőben, több mint 3200-at pedig részmunkaidőben.[77]

A Porta tehát nem gyakorolhatott többé ellenőrzést a saját kincstára felett. A helyzet később sem változott, mivel a bevételek nem álltak arányban a kiadásokkal, s messze elmaradtak az európai nagyhatalmak értékeitől.[78] Konstantinápoly 1910-ben újabb 11 millió font sterlinges hitelt kényszerült felvenni, ezúttal német bankoktól. 1914-ben az Oszmán Birodalom összes külföldi adóssága, beleértve Egyiptom hiteleit is, mintegy 157 millió lírát (16,2 milliárd dollárt) tett ki, ami megegyezett a GDP 60%-ával.[79] Issawi az egész Közel-Kelet teljes adósságát ugyanekkor 2 milliárd dollárban adta meg, melynek fele állami, fele magántartozás volt. Ez a világ teljes adósságállományának egyhuszadával volt egyenértékű.[80]

A külföldi tőke ezenfelül áramlott a közlekedés és a kommunikáció fejlesztésébe, az infrastruktúra kiépítésébe, ami az európai társaságok számára gyümölcsöző koncessziókat biztosított, miközben ösztönözte az árucserét. Nem túlzás kijelenteni, hogy a gazdasági tevékenységek közül a 19. századi Közel-Keleten a szállítás forradalma volt a legelőrehaladottabb. A század elején az áruszállítás még ugyanúgy zajlott akár vízen, akár szárazföldön, mint száz, vagy akár ezer évvel korábban. 1914-re azonban a gőzhajók szinte teljes egészében átvették a tengeri és a folyami fuvarozás feladatát, a vasutak kinyújtóztatták csápjaikat és a közutak is egyre fontosabb szerepet játszottak. Megjelentek az első gépkocsik, kiépült a távíróhálózat és terjedt a telefonhasználat is.

A kikötőbe beérkező hajók tonnatartalma ezer tonnában

Kikötő	1830	1860	1890	1913
Alexandria	140	1250	1500	3500
Bászra	10	n. a.	100	400
Bejrút	40	400	600	1700
Isztambul	n. a.	n. a.	800	4000
Szmirna	100	600	1600	2200
Trabzon	15	120	500	n. a.

Forrás: Issawi: *An Economic History of the Middle East and North Africa.* i. m. 48.

[75] Murat Birdal: *The Political Economy of the Ottoman Public Debt. Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*. London, 2010. 9–10.

[76] Donald C. Blaisdell: *European Financial Control in the Ottoman Empire. A Study of the Establishment, Activities and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debt*. New York, 1966. 26.

[77] Eközben a pénzügyminisztérium állományába kb. 5500 munkatárs tartozott. Lewis: *The Emergence of Modern Turkey.* i. m. 453. Jellemző, hogy ezeknek a munkatársaknak az egyharmada külföldi volt, a kétharmadnyi oszmán alkalmazott között pedig a birodalom úgyszólván minden nemzetisége képviseltette magát.

[78] A legnagyobb rivális Oroszország állami bevételei a 20. század elején hétszer nagyobbak voltak az oszmán bevételeknél. Ez természetesen óriási hátrányt jelentett többek között a katonai fejlesztések terén. Vö. Zürcher: The Ottoman Empire 1850–1922: Unavoidable Failure? i. m.

[79] Gábor Ágoston – Bruce Masters (szerk.): *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. New York, 2009. 181–182.; Şevket Pamuk: *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge, 2000. 214–216.

[80] Issawi: *An Economic History of the Middle East and North Africa.* i. m. 63.

A szállítás és a gőzhajózás forradalmának legjobb példáját kétségkívül a szuezi földnyelvet 1854 és 1869 között átvágó Egyetemes Csatornatársaság jelentette. Ez az eredetileg saint-simoni idealizmussal átitatott francia–egyiptomi vállalkozás Nagy-Britannia számára olyan politikai kérdéssé vált, mely végül is ürügyet teremtett számára az 1882-es fegyveres intervenciójához. A társaságnak 99 évre átadott koncesszió jelentős előnyökkel járt. A földmunkák négyötöd részét robotban dolgoztatott egyiptomi parasztok végezték el. A csatornából befolyó nyereséget ki lehetett vinni az országból, a társaság mentesült az adózás alól, a bevételekből csupán 15% illette meg az egyiptomi kormányt.[81] A társaság továbbá hasznosíthatta a csatorna két oldalán fekvő területeket is. Így a csatornaövezet rövidesen valóságos területen kívüli enklávévá vált, melyen egy nemzetközi tranzitútvonal haladt át, s amely Egyiptom számára semmilyen anyagi előnnyel nem járt. Iszmáil tartott is ettől, nem véletlenül mondta Ferdinand de Lessepsnek, a csatorna építőjének: „Én is ugyanúgy csatornapárti vagyok, mint ön, csak én azt szeretném, hogy a csatorna legyen Egyiptomé, ne pedig Egyiptom a csatornáé."[82] Amikor 1875-ben a kedive fizetésképtelenné vált, London megvásárolta üzletrészét a társaságban, ami a részvények 44%-át jelentette. Ezzel Nagy-Britannia beleszólást nyert a csatorna addig kizárólagos francia–egyiptomi irányításába, mi több, rálátást nyert a Nílus menti ország gazdasági és pénzügyeire is.[83]

Keleten az európai pénztőke számára az igazi aranybányát a vasúti koncessziók jelentették. A vasútépítés terén a régió igen elmaradott volt, Perzsiában például 1928-ig egyáltalán nem közlekedtek vonatok. Egyiptomot nem számítva – ahol az Alexandriából kiinduló első szakaszt 1851-ben adták át, hamarabb, mint az első vasutat Svédországban vagy Lengyelországban – az 1870-es, 1880-as években csupán két balkáni vonal épült ki, illetve Kis-Ázsiában négy. Az első, még szakaszos, egymástól elkülönülő vonalak megépítésének jogát angol és francia társaságok kapták. 1856-ban egy brit cég szerezte meg a Szmirnából kiinduló vonalat, az 1880-as évek végén pedig, miután elkészült a Kilikia gyapottermelő területeit és Merszin kikötőjét összekötő vonal, franciák kezébe jutott a 147 km-es Bejrút–Damaszkusz és a 87 km-es Jaffa–Jeruzsálem szakasz. A németek valamivel később érkeztek, az első szerződést 1899-ben sikerült megkötniük az Anatóliai Vasúttársasággal. Számukra a legnagyobb „fogásnak" kétségkívül a Berlin–Prága–Bécs–Budapest–Belgrád–Szófia–Konstantinápoly–Bagdad–Bászra vonal számított (1903). Jellemző az oszmán államadósságot kezelő hivatal befolyására, hogy ezeknél a koncessziós szerződéseknél közvetítőként szerepelt, beleértve a 99 évre kötött bagdadi szerződést is.[84] Az építkezés lebonyolítására létrehozták a Császári Bagdadi Vasúttársaságot, amelyben német, oszmán, osztrák, svájci és olasz pénzintézetek szereztek részesedést.[85] Ez a leágazásaival együtt Konstantinápolytól a Perzsa-öbölig több mint 3700 km hosszúságúra tervezett vasút az akkor már szinte teljesen a közel-keleti tartományaira visszaszorult birodalom gerincoszlopaként szolgált volna. Erősíthette az állam egységét, hatékonyabbá tehette a központi hatalmat, gazdaságilag és politikailag fejleszthette az országot, ezenkívül külső vagy belső veszély esetén a ka-

[81] De csak addig, amíg 1880-ban a kedivei kormányzat ezt a bevételt 22 millió aranyfrankért cserébe át nem ruházta a Crédit Foncier francia bankházra.

[82] Picaudou: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient*… i. m. 25.

[83] Kubik István: *Egyiptom gazdasága*. Budapest, 1979. 20–22.

[84] Blaisdell: *European Financial Control in the Ottoman Empire*… i. m. 127–129.

[85] A legnagyobb, 40%-os részarányt a Deutsche Bank kapta. Németh István – Juhász Dániel: *Német gyarmatpolitika a 19–20. század fordulóján*. Grotius E-könyvtár, 47. Budapest, 2012. 21–22. http://www.grotius.hu/doc/pub/SIQUOQ/2012_9_nemeth-juhasz_grotius_e-konyvtar_47.pdf, letöltés: 2015. december 1.

tonai szállításokban is jó szolgálatokat tehetett. A vasútépítés ugyan drága vállalkozás volt, de a remélt kedvező hatások messzemenően megtérülhettek a befektetéseket, sőt még hasznot is hajthattak. Serkenthették a gazdasági fejlődést (leginkább a mezőgazdasági exportot), s olyan távoli, elmaradott területeket kapcsolhattak be a világgazdaságba, amelyeknek korábban egyáltalán nem volt kapcsolatuk sem a Nyugattal, sem általában a külvilággal. Ezért volt érdekelt benne a szultáni kormányzat, mely amúgy is szívesebben fordult a franciákhoz és az angolokhoz képest kevésbé nyíltan imperialista magatartást tanúsító Németország felé.[86] Minden előrelépés ellenére azonban az Oszmán Birodalom vasúthálózatának sűrűsége messze elmaradt az európai országokétól. 1913-ban az összesen 3882 mérföld (kb. 6200 km) hosszúságú vasúthálózat elmaradt még a sokkal kisebb területű Belgiumétól is.[87]

A fokozatosan kialakuló vasúthálózat a kirajzolódó politikai befolyási övezetek alapját jelentette. Nyilvánvaló, hogy a Bagdadbahn Németország számára nemcsak gazdasági, hanem politikai, esetleg katonai jelentőséggel is bírt. A német katonai körök flottabázisok és szénrakodó állomások kiépítését követelték a Vörös-tengeren és a Perzsa-öbölben, a diplomaták pedig ennek érdekében tárgyalásokat folytatta Maszkat és Omán szultánjával, valamint Kuvait sejkjével.[88] Berlin 1911-ig több mint 30 millió török lírát fektetett a török vasutak kiépítésébe. De mások is felettébb aktívak voltak. Oroszország 1900-ban elérte, hogy az oszmánok orosz társaságokra bízzák a Fekete-tenger medencéjének vasúti koncessziói Anatólia északi sávjában,[89] mert a fő cél az volt, hogy kiszorítsák a Kaukázus előteréből a többi nagyhatalmat. Mint látni fogjuk, 1910-ben Németországgal is sikerült megegyezni az észak-perzsiai és az észak-anatóliai vasútépítési jogok elosztásáról. Franciaország, mely 1911-ig közel 19 millió lírát fordított vasútépítésre az Oszmán Birodalom területén, a szíriai–kilikiai térségre tette rá a kezét, miközben üzletemberei fejlesztették Bejrút, Szmirna és Isztambul kikötőjét. A vasútépítésbe 4,5 millió lírát fektető Nagy-Britannia, mely 1914-ben elérte, hogy Németország ne hosszabbítsa meg a Bagdadbahnt Kuvaitig, Mezopotámiában, Egyiptomban és Perzsiában szerzett döntő pozíciókat.[90] Perzsiában a Lynch fivérek hajózási jogokat kaptak, a német származású, de 1857-ben angol állampolgárságot kapó Paul Julius de Reuter báró pedig 1872 után jutott hozzá általános koncesszióhoz vasút- és útépítésre, valamint a mezőgazdaság, az ipar és a bankszféra fejlesztésére. 1889-ben ő hozta létre a Perzsiai Birodalmi Bankot.[91] Az első világháború előestéjén szintén brit kézbe kerültek az első közel-keleti kőolaj-koncessziók. Az ausztrál William Knox d'Arcy úttörő szerepet játszott Perzsiában a 20. század első évtizedében, cége, az Angol–Perzsa Olajtársaság pedig monopolizálta a fekete arany kitermelését, mely – miután 1908-ban kereskedelmi mennyiséget fedeztek föl – ténylegesen 1909-től indult el.[92] A 60 évre megkötött kon-

[86] Edward Mead Earle: *Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway. A Study of Imperialism*. New York, 1924. 58–91.

[87] Lewis: *The Emergence of Modern Turkey*. i. m. 184.

[88] Johannes Lepsius – Albrecht Mendelssohn Bartholdy – Friedrich Thimme (szerk.): *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. 14/2. Weltpolitische Rivalitäten*. Berlin, 1924. 509–529.

[89] A. J. P. Taylor: *Harc a hatalomért. Európa, 1848–1918*. Budapest, 2000. 496.

[90] „Az államférfi évkönyve" a következő adatokat teszi közzé ázsiai Törökország vasútépítési jogairól 1914-et illetően: török kormány 1116 mérföld (31%), németek 1327 mérföld (36,8%), franciák 760 mérföld (21%), britek 378 mérföld (10,5%), belgák 25 mérföld (0,7%). Sir John Scott Keltie – M. Epstein (szerk.): *The Statesman's Yearbook. Statistical and Historical Annual of the States of the World for the Year 1919*. London, 1919. 1318.

[91] Benedek Gábor: *Irán történelme a kezdetektől napjainkig*. Budapest, 2012. 176–177.

[92] Kanyó András: *Versenyfutás az olajért (Epizódok az olaj történetéből)*. Budapest, 1976. 44–55.

cessziós szerződés értelmében Perzsiát 16% illette a társaság profitjából. 1913-ban a Királyi Haditengerészet már 240 ezer tonna fűtőolajat vásárolt a társaságtól, amit külön erre a célra kötött szerződésben erősített meg az Admiralitás, azaz a haditengerészeti minisztérium.[93] 1914 májusában, hogy biztosítsa a hadihajók számára az olajutánpótlás folyamatosságát, a kormány megszerezte a társaság részvényeinek 55%-át. 1912-ben pedig az észak-mezopotámiai mezők elég ígéretesnek bizonyultak ahhoz, hogy a nagyhatalmak megállapodjanak a Török Olajtársaság megalapításáról, melynek tőkéjén a Török Nemzeti Bank (50%), a brit–holland Shell (25%) és a Deutsche Bank (25%) osztozott.

A kereskedelmi statisztikák ugyancsak fontos mutatói a gazdasági imperializmusnak. Az Oszmán Birodalomban ezen a téren Nagy-Britannia fölénye megkérdőjelezhetetlen volt, de Németország és Olaszország is jelentős előrelépést tett a századfordulón. A 20. század első évtizedében a Németországba irányuló oszmán export 30 millió márkáról több mint 70 millióra, az import pedig 34 millióról közel 113 millióra növekedett. Ugyanebben az időszakban a Nagy-Britanniába irányuló export több mint 118 millió márkáról 100 millióra esett vissza, miközben az import azért 103 millióról 177 millió fölé emelkedett. Az árucserében Franciaország pozíciója romlott a legnagyobb mértékben: míg 1900-ban a második helyen állt, addig 1914-re Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia és Olaszország is megelőzte.[94] A Nyugat gazdasági-kereskedelmi dominanciájának mértékét jól érzékelteti Bernard Lewis egyik megjegyzése. Szerinte a 18. században, ha egy töröknek vagy egy arabnak kedve szottyant édesített kávét inni, minden valószínűség szerint hollandok által Jáváról behozott kávét és britek vagy franciák által a Nyugat-Indiákról importált cukrot volt kénytelen fogyasztani. Egyedül a forró víz volt helyi. A 19–20. században azonban már jó eséllyel az sem, mivel a nyugati társaságok viharos gyorsasággal szerezték meg a közel-keleti városok közműszolgáltatásait.[95]

Összességében az első világháború előestéjén a központi hatalmak, de különösen Németország jelentősen növelték a gazdasági befolyásukat az Oszmán Birodalomban. Ennek az előnyös pozíciónak természetes módon politikai következményei is lettek, de teljesen világos, hogy a meglévő gazdasági kapcsolatok miatt Berlin eminens érdekévé vált a birodalom fennmaradása, ugyanakkor a gazdasági érdekek (pl. a bagdadi vasút) kijelölték az érdekszféráit is. A többi nyugati nagyhatalom ugyanígy járt el. Ennek az lett az eredménye, hogy 1914 nyarára az Oszmán Birodalom és a rajta kívüleső közel-keleti területek befolyási övezetekre tagolódtak, ami előkészítette a későbbi felosztást.

De nem csak ez jelentette a problémát. A 19. században a keleti politikai egyensúly megbillent. A nyugati modellek részleges és ambivalens beszivárgása, a tőkés hatalmak egyre erőszakosabb behatolása és rivalizálása megrendítette a fennálló hatalom alapjait, destabilizálta az európai gazdasági kihívás nagyságával szembesülő társadalmat. A törökök, arabok, perzsák, kurdok stb. körében addig egyeduralkodó iszlám és dinasztikus lojalitás megrendült, a bomlasztó európai patriotizmus és nacionalizmus vette át a helyét, az általuk előtérbe állított olyan új fogalmak pedig, mint *haza* vagy *nemzet* elhomályosították az állam vagy a hit régi koncepcióját. A politikai legitimitás problémája a viták homlokterébe került és felvetette az iszlám és a modernitás viszonyának kérdését. A muszlim Kelet ráébredt arra a szakadékra, mely a Nyugattól elválasztotta, hiszen a valóságot a világhírű kortárs magyar orientalistánál, Goldziher Ignácnál ma sem tudjuk érzékletesebben megfogalmazni: „Közép-Ázsiában az orosz hatalom szorítja ki az

[93] *Agreement with the Anglo-Persian Oil Company, Limited.* London, 1914. Churchill Archive Center (www.churchillarchive.com), CHAR 13/31/24.

[94] Earle: *Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway*… i. m. 104–105.

[95] Bernard Lewis: *The Shaping of the Modern Middle East.* Oxford, 1994. 29.

iszlámot azelőtt hatalmas fészkeiből, Éjszak-Afrikában a franczia hódítás, Dél-Ázsiában az angol túlsúly fenyegeti az iszlám hatalmi állását, és Európában máris csak látszólagos uralma van a mindenfelől megkuszált iszlámnak."[96] Ezt látva az a kérdés foglalkoztatta az embereket, hogy mi okozta a Kelet és a muszlimok lemaradását, hogyan tudott a Nyugat az egykor hatalmas iszlám földjére gyarmatosítóként behatolni. Miért hanyatlik az iszlám világ, miközben Európa fejlődik és halad előre? Mi a titka Európának?

A legtöbben egyetértettek abban, hogy a modern tudományok, a technikai felfedezések, a politikai szabadság és a jogállamiság juttatták előnybe a nyugati társadalmakat. A Közel-Kelet megerősítésének módozatairól azonban már megoszlottak a vélemények. Az 1860-as évektől már nem az volt a kérdés, hogy a nyugatos reformokat bevezessék-e vagy sem, hanem az, hogy miképpen korlátozzák az állam autokratikus hatalmát, hiszen a szultán-kalifának a 17. vagy a 18. században az egyszemélyi hatalmát még csak az iszlám jog és a birodalom társadalmi berendezkedése mérsékelte, ellensúlyozta valamelyest. A konzervatív muszlim gondolkodók úgy vélték, a szükséges reformokat egy „felvilágosult", jószándékú hatalom vezetheti be a leghatékonyabban, ami később az alkotmányos megoldások felé tolódott el. Különbözőképpen vélekedtek a muszlim és a keresztény értelmiségiek: utóbbiak a szekularizációt szorgalmazták, az előbbiek viszont ellenezték azt, s azt bizonygatták, a modern Európa intézményeinek jellegzetességei (demokratikus kormányzás, hazafias lojalitás, törvények uralma) az iszlámban is megtalálhatók, feltéve, ha az iszlámot helyesen alkalmazzák. Meg voltak győződve arról, hogy az Oszmán Birodalmat és a muszlim népeket egyedül az iszlám mentheti meg.

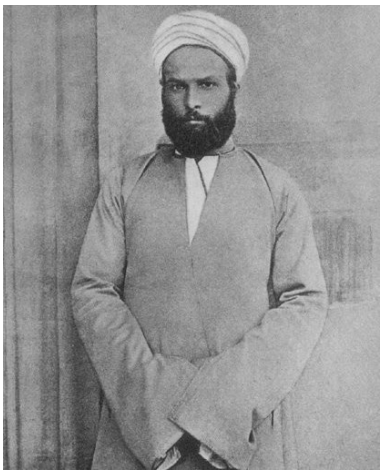
Többekben felvetődött ugyanakkor az iszlám esetleges felelőssége a történelmi elmaradottságban. A perzsa származású, muszlim kortársaira nagy hatást gyakorló Dzsamáladdín al-Afgáni és tanítványa, az egyiptomi Mohamed Abdu szerint a Kelet elmaradottsága nem az iszlám modell, hanem annak megmerevedése számlájára írható. Ezt az érvelést történelmi bizonyítékokkal támasztották alá. Az egykor világverő iszlám civilizáció valaha volt ragyogása az iszlám ideál érvényességére utalt, a „hiba" tehát szerintük nem az iszlámban rejlik. A keleti társadalmak történelmi jelentőségű lemaradása inkább az eredeti vallásos értékekről való lemondásnak, a muszlimok megváltozásának, az idegen hatásoknak a jele lehetett.[97] Al-Afgáni ezenkívül „szót emelt a filozófia védelmében, rendkívül éles kritikával illette a muszlim jogtudósokat, őket tartva felelősnek az iszlám hanyatlásáért, mivel megakadályozták a gondolkodást, a kritikai megközelítést és a vitákat, s ezzel elsorvasztották a tudományos életet az iszlám világán belül".[98] Ez a tanítás kikényszerítette az iszlám megújulását, a *nahda* kulturális és nyelvi természetű reformmozgalmát. Azt bizonygatták, hogy a Nyugatnak csak úgy lehet ellenállni, ha egyidejűleg elsajátítják a nyugati tudományos és kulturális eredményeket. A muszlimoknak igenis van helyük a modern világban, amelynek két pillére a racionális gondolkodás és a haladás. Ezek az eredeti, valódi iszlámban is megtalálhatók, tehát az iszlám és a modernitás nem zárja ki egymást, ezért a valláshoz való visszatéréssel a muszlimok ismét erőre kaphatnak a modern világ körülményei közepette.[99]

---

[96] Goldziher Ignác: A muhammedán közvéleményről. *Budapesti Szemle*, 30. k., 1882. 234–265.
[97] J. Nagy László: *Iszlám és politika. Fejezetek a politizált iszlám történetéből*. Szeged, 1989. 21.
[98] Jany János: *Az iszlamizmus. Eszmetörténet és geopolitika*. Budapest, 2016. 30.
[99] Emad El-Din Shahin: Szalafijja: Dzsemál ed-Dín al-Afgháni és Muhammed Abduh reformmozgalma a 19–20. század fordulóján. In: Krizmanits József (szerk.): *Vallási fundamentalizmus. Tradíció, politika és radikalizmus az iszlám világban*. Budapest, 2008. 121–133.

Dzsamáladdín al-Afgáni

Mohamed Abdu

A muszlim reformisták emellett újradefiniálták az iszlám erkölcsöt. Abdu azt tanította, az ember rendelkezik azzal a képességgel, hogy önállóan megkülönböztesse egymástól a jót és a rosszat. A vallási morál éppen azért nélkülözhetetlen, mert az emberek a mindennapi életben hagyják, hogy káros szenvedélyek vezessék őket, a saját érdekéről mit sem tudó emberiségnek ezért szüksége van a prófétákra, a morál terjesztőire. Abdu szerint a muszlimoknak nincs egyebük, csak az iszlám, mely neveli, civilizálja őket s identitást kölcsönöz nekik, mi több, igyekszik őket jobbá tenni. Az iszlám azonban hanyatlik, mert gyenge és rossz úton jár, külső nyomásnak és hatásoknak van kitéve, értékeit korrumpálták és eltorzították. Ezért helyre kell azokat állítani, meg kell az iszlámot védeni, hogy ellent tudjon állni a nyugati kritikáknak és a nyugati eszmék támadásainak.

Az erőszakos utat elvető, a fokozatos reformokban reménykedő Abdu és egyiptomi követői tanítása az erkölcsi űr elutasításából született, mert a vallási alapelvek elégtelen érvényesülése azzal a veszéllyel járt, hogy a nyugati modernitás brutális sokkja a védtelen tradicionális társadalmakra zúdul. A morálról való elmélkedés ösztönözte a politikai gondolkodást és új életre keltette a megtisztított iszlámot, mely immár képes a technikai fejlődés eredményeit adaptálni és modern társadalmi-politikai rendet teremteni. Olyan rendet, amelynek az alapjai átfedésben vannak az európai típusú politikai liberalizmus elveivel, s csíráiban a koráni hagyományban is megtalálhatók. Így például a képviseleti rendszert szívesen azonosították a *súrá*val, amely a valóságban nem volt más, mint az ulema, azaz a vallástudósok konzultációja az uralkodóval. A szédületes karriert befutó egyiptomi Rifaa at-Tahtávi egyfajta „tudományos", egyszerre saint-simoni és muszlim indíttatású „papi funkciót" képzelt el, mely megteremti az erkölcsi szabályok tiszteletét és elindítja a közösséget a haladás útján.[100] Isztambulban a Zija pasa, Ali Suavi és az albán származású Námik Kemál körül csoportosuló ifjúoszmán értelmiség is egy olyan alkotmányos modell mellett állt ki, amelyben a parlament követi a *mesveret* hagyományát,[101] ezért is vettek részt az 1876-os alkotmány tervezetének elkészítésében. Miközben a Tanzimat szemé-

[100] Anouar Abdel-Malek: *La pensée politique arabe contemporaine*. Paris, 1970. 45–49.

[101] „Konzultáció", az arab *súra* török megfelelője. Ebben az jelentette az igazi újdonságot, hogy a szultán és az alattvalói közötti egyezkedés során az utóbbiak független, jogokkal bíró tárgyalópartnerként jelenhettek meg.

re vetették, hogy bevezette az oszmán társadalomba a Nyugat politikai receptjeit, kevésbé ítélték el magukat a reformokat, s inkább a biztos kudarccal járó legitimációs hiányt kárhoztatták.

Ámde az, hogy a politikai modernitás alapjait mindenáron át akarták ültetni a muszlim hagyományba, nagy kockázattal járt: vagy rövid időn belül feloldják az iszlámot a modernitásban, vagy újjáélesztik a kinyilatkoztatás rendje és az emberi értelem rendje közötti alapvető ellentmondásokat. Az egyik rendben a hívőknek biztosítaniuk kellett a közösség üdvözülésének evilági feltételrendszerét, a másikban viszont az egyéni jogok és kötelességek a természeti törvényekre épültek. A két dolog összeegyeztethetetlennek tűnhetett.

A megújított iszlám – mely alkalmasnak bizonyult arra, hogy a változás szolgálatába állítsa nélkülözhetetlen ideológiai támogatását – egyidejűleg az *umma,* vagyis a muszlim közösség eredeti kohéziójához való visszatérés nevében úgy jelent meg, mint a társadalmak mobilizálásának leghatékonyabb mozgatórugója. Hiszen az iszlám elsődlegesen mégiscsak vallás és közösség, s csak aztán vallás és politika. Az umma egységére *(pániszlámizmus)* való hivatkozás így al-Afgáni gondolkodásában hasznos ellenpontként szolgált a szakadás veszélyeivel szemben, amelyeket viszont a különféle nacionalizmusok tápláltak. Ezek ugyanolyan erővel törtek felszínre a századforduló előtti évtizedekben, mint a Habsburgok monarchiájában már a 19. század első felében. A törzsi visszafejlődéssel azonosított nacionalizmusok, melyek az iszlám világot visszavethették a *dzsahilíja* korába,[102] partikularizmussal szennyezték be a már amúgy is a nyugati imperializmus beavatkozásainak kitett iszlám univerzalizmusát. A perzsa gondolkodó a muszlimoktól a potenciális világhatalomnak tekintett iszlám civilizáció iránti lojalitást várt el, nem pedig jámborságot. Úgy vélte, a muszlimokat ugyanúgy kell egyesíteni, ahogy azt a németekkel és az olaszokkal tették. Az iszlámot mint vallást tehát valamelyest felhígította az iszlámban mint civilizációban, mely az umma mítoszára és annak tovatűnt nagyságára építve kísérelte meg újramobilizálni a keleti társadalmakat.

Az al-Afgáni reformtevékenységét kezdetben támogató II. Abdul-Hamid szultán volt az, aki a pániszlámizmus fegyverét először alkalmazta. Magának vindikálta minden, tehát nem csak az Oszmán Birodalomban élő muszlim kalifájának legitimitását, amit explicit módon előtte egyetlen oszmán szultán sem tett meg, bár az oroszokkal kötött, Matuz szerint a birodalmat a nagyhatalmi helyzetétől „végérvényesen" megfosztó 1774-es kücsük-kajnardzsai békeszerződésben ez az igény már megjelent.[103] Miért is kellett volna megtenni? Amíg a birodalom erős volt, szükségtelennek tűnt folyamatosan emlékeztetni a különböző muszlim fejedelmeket a szultán felsőbbrendűségére, mert ezt magától értetődőnek tartották. Azzal, hogy Abdul-Hamid felélesztette a birodalom pániszlám funkcióját, akaratlanul elismerte az oszmán tekintély hanyatlását és kétségbeesett erőfeszítést tett annak érdekében, hogy a világ muszlimjait megnyerje magának, mielőtt állama nemzeti vagy felekezeti törésvonalak mentén jóvátehetetlenül fel nem bomlik. Az uralkodó szívesen táplálta a kalifátus jelentésének téves nyugati interpretálását, mely helytelenül „a muszlimok pápaságaként" azonosította az intézményt. A kalifátusra hivatkozva a szultán vallásilag legitimálta a krími, a kaukázusi, a közép-ázsiai és az indiai muszlimok érdekében tett politikai lépéseit, megteremtve ezzel az oszmán keresztények érdekében tett nyugati intervenciók tükörképét. Törekvése erősen emlékeztethet bennünket a cárok (III. Sándor vagy II. Miklós) pánszlávizmus keretében hangoztatott elveire, sőt I. Ferenc József magatartására is, aki katolikus uralkodóként egyfajta apafiguraként pozicionálta magát a népei előtt.[104] Hogy ez

[102] A muszlimok ezzel a kifejezéssel illetik az iszlám létrejöttét megelőző „tudatlanság" korát.
[103] Matuz: *Az Oszmán Birodalom története*. i. m. 162.
[104] Roshwald: *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires*… i. m. 32.

mennyire sikeresnek bizonyult, azt mutatja az is, hogy a 20. század elején az iszlám világ nagy részén a muszlim identitás egyet jelentett az Oszmán Birodalommal vállalt politikai szolidaritással, ami a szultán-kalifának járó lojalitás kinyilvánításával és a teoretikus fennhatóságának elismerésével párosult, mivel ez alternatíváját jelentette az egyre erősebb nyugati függésnek.

Az iszlám mobilizációs képessége legalább ennyire hatékonynak bizonyult a birodalmon belül is, mely destabilizálódva került ki a Tanzimat korszakából. Merthogy a reformerek sikertelenül próbáltak új birodalmi politikai közösséget teremteni. Zija Gökalp, a török nacionalizmus későbbi teoretikusa mindezt 1913-ban így fogalmazta meg: „A Tanzimat hívei azt hitték, lehetséges létrehozni egy nemzetet a már létező, több nemzetiségből és vallásból álló »nemzetből«; ezenkívül megpróbáltak új jelentést kölcsönözni […] a régi »oszmán« kifejezésnek, mely egyfajta történelmi jelentést hordozott."[105]

Az „oszmán" szó valójában hagyományosan a dinasztiára és az *oszmánli* vezető rétegre utalt, amelynek a birodalmi alattvalók közvetett hűségesküt tettek a klánokon, a céheken vagy a milleteken keresztül. A szultán abszolút uralkodó módjára a társadalmon kívül maradva uralta azt, felelősséggel egyedül Istennek tartozott, kormányzását pedig az igazságosság elvont elvére alapozta. A különböző társadalmi, vallási csoportoknak egymással harmóniában kellett élniük, hozzájárulva az általános jólét terjedéséhez.[106] Csak ilyen feltételekkel működhetett az etnikailag, nyelvileg és vallásilag a lehető legdiverzifikáltabb birodalom, amelyet a nagyvárosokból évszázadokig egy kimondottan kozmopolita elit irányított. A politika új koncepciója azonban most megkövetelte egy olyan egyedi oszmán alattvaló kialakulását, aki a hatalomban magára ismer, s immár közvetlenül kötődik hozzá. Feltételezte az oszmán nemzet létrejöttét, mely képes támogatni és legitimálni a változást. Csakhogy ez a „kikényszerített", se gyökerekkel, se történelmi hagyománnyal nem rendelkező „nemzet", mely egyedül egy maroknyi modernizáló akaratára támaszkodott, elkerülhetetlenül bukásra volt ítélve, ennek az elvetélt oszmánizmusnak az alternatívája pedig mindenekelőtt az iszlámban rejlett. Ezért politizálódott át az iszlám és az állam viszonya és ezért vált az iszlám hit a politikai lojalitás forrásává. Kiformálódott egy új nacionalista-iszlám identitás, mely egyedül szállt szembe a kvázi nemzetekké átalakuló, milletekből kiszakadó etnikai-nyelvi identitásokkal.[107]

Hol rejlett a probléma gyökere? Ott, hogy a nyugati műveltségű reformerek (maga Gökalp is) az első világháború előestéjén az oszmán alattvalók általános helyzetén szerettek volna javítani. Nem csak anyagi értelemben. Büszkévé, méltóságteljessé, egyszersmind eltökéltté akarták tenni a nemzetet: nemzettudatot kívántak teremteni. Vagyis a maguk módján nacionalisták voltak. A közel-keleti társadalmakból azonban hiányzott mindennemű homogenitás. Az etnikai sokféleség kevert, sokszínű népességet hozott létre az évszázadok során, amit a vallási megosztottság tovább bonyolított. A 20. század elején az Oszmán Birodalom lakosságának egynegyede nem az iszlámot követte: a 23 milliós összlakosság 47%-a volt török és anatóliai muszlim, 37%-a arab, 8%-a görög, 7%-a örmény, 1%-a pedig zsidó. Nem muszlim volt Konstantinápoly lakosságának 55,9, Szmirnáénak 61,5, Trabzonnak 42,8%-a. Erzurum, Sivas és Ankara környé-

---

105 Niyazi Berkes (szerk.): *Turkish nationalism and western civilization. Selected essays on Ziya Gökalp*. London, 1959. 72.

106 Albert Hourani: The Ottoman Background of the Modern Middle East. In: Uő. (szerk.): *The Emergence of the Modern Middle East*. Berkeley – Los Angeles, 1981. 1–18.

107 Kemal H. Karpat: The Ottoman Ethnic and Confessional Legacy in the Middle East. In: Uő.: *Studies on Ottoman Social and Political History. Selected Articles and Essays*. Leiden, 2002. 730–751.

kén minden harmadik lakos nem muszlim volt.[108] A nyelvek és a beszélt dialektusok száma olyan magas volt, hogy a birodalomba érkező brit diplomatáknak nem csupán török, hanem görög, arab, örmény, sőt perzsa és orosz nyelvleckéket is venniük kellett, ha meg akarták értetni magukat a helyiekkel.[109] Mindehhez hozzájárultak a falusi és a városi életmódok és kultúrák közötti éles különbségek (a birodalom lakosságának legfeljebb 25%-a volt városlakó), amelyek végképp lehetetlenné tették az elképzelt egységes „oszmán nemzet" és közösség kialakulását. Ráadásul súlyos gondot okozott az a munkamegosztás, amelynek értelmében az egyre duzzadó állami bürokrácia és a hadsereg vezetése a muszlimok, míg a nemzetközi kereskedelem és az ipari szektor a nem muszlim burzsoázia kezében összpontosult. Ennek a heterogenitásnak az lett a következménye, hogy a szultán az iszlám nevében nem egyesíthette az *összes* alattvalóját, legfeljebb a muszlimokat. Holott az iszlám és a nacionalizmus egyébként nem feltétlenül zárták ki egymást. Ez nem azt jelentette, hogy iszlámizálni kellene a politikai intézményeket, hanem inkább azt, hogy a meghatározó közösségnek a muszlim közösségnek kell lennie. Új iszlám legitimitás váltotta fel a régi birodalmi legitimitást, miután az oszmánizmus vereséget szenvedett.

Nacionalista előretörés

Az iszlám mellett a nacionalizmus lett a másik válasz a hatalom legitimitásának dilemmájára. Egy területileg körülhatárolt etnikai-nyelvi csoporttal való azonosulás alkalmasnak tűnt a modern Európa nemzeteihez hasonló új politikai közösség létrehozására. Mintha a birodalom a fennállása utolsó évtizedeiben megpróbálta volna ellesni a Nyugattól annak módszereit, s adaptálni azokat. Az első világháború előtti keleti nacionalisták azonban még alig-alig haladták meg az egyszerre romantikus és normatív ideológiai konstrukció stádiumát, melyet egy maroknyi gondolkodó eszelt ki, akiknek az álmai és a törekvései egy jövőbeni valószínűtlen nemzet körvonalait rajzolták ki. Közülük egyeseknek sikerült eljutni a fejlődés következő szakaszába, amelyben egy agilis kisebbség megkísérelte meggyökereztetni a nemzeti eszmét anélkül, hogy tömegtámogatásra tett volna szert.

Láthattuk, hogy a birodalom nem muszlim közösségei a 19. században egyre nagyobb öntudatra és gazdagságra tettek szert, jogaik pedig részben a nyugati védelem, részben a reformok miatt kiterjedtek. Erre a muszlim tömegek első reakciója az erőszak volt, melynek legismertebb példája az 1860-as libanoni és damaszkuszi pogrom.[110] Az értelmiségi választ pedig az *ifjúoszmán* mozgalom létrejötte jelentette. Legyenek törökök, örmények vagy arabok, az első nacionalisták mindannyian a nyugati (francia forradalmi) eszmék által megfertőzött értelmiségi előőrsből származtak. Ez az új, fiatal értelmiség lassacskán fejlődött ki az uralkodó környezetében. A titkos csoportjukat 1865-ben megalakító isztambuli ifjúoszmánok például annak a közszolgálatból származó értelmiségi-bürokrata rétegnek voltak a képviselői, amelynek az írásai elítélték a Tanzimatot, pedig ő maga is abból eredt. Nem volt sem strukturált szervezeti felépítésük, sem koherens politikai céljuk. Azt szerették volna elérni, hogy az állam a nép érdekeit is védelmezze, ne csak a nyugati típusú reformok (például a szabad kereskedelem) steril politikáját folytas-

[108] Justin McCarthy: Foundations of the Turkish Republic: Social and Economic Change. *Middle Eastern Studies*, 19. évf., 2. sz. (1983. április) 139–151.
[109] Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 344.
[110] A pogrom nagyhatalmi intervenciót váltott ki. Ferwagner Péter Ákos: *A libanoni kérdés és a nagyhatalmak (1840–1861)*. Szeged, 2013. 243. skk.

sa. A politikai szabadság és az alkotmányosság mellett szálltak síkra, utóbbit megpróbálták összeegyeztetni az iszlám joggal. Nem értettek egyet a birodalom keresztény lakosainak nyújtott engedményekkel és előjogokkal, az államot a muszlim hagyomány és jog keretein belül akarták megreformálni és újjáéleszteni, mivel úgy vélték, az iszlám kellőképpen rugalmas ahhoz, hogy alkalmazkodjon az európai kihívásokhoz.[111] Egyik legjelentősebb képviselőjük, Ali Suavi kijelentette, „ma az Oszmán Birodalom összes népe egyetlen nemzetet alkot: az *oszmánlit*",[112] ezt az oszmánságot pedig sohasem különítették el az iszlámtól. Ezt az is mutatja, hogy az 1876-os alkotmány 3. paragrafusa formálisan is kimondta, a „nagy iszlám kalifaság" az Oszmán-házhoz tartozik.[113] Az 1877-ben kirobbant orosz–török háború nyomán azonban tovább élező dött a muszlimok és nem muszlimok közötti viszony, a vereség pedig a muszlimok széles tömegei szemében (beleértve az uralkodót is) diszkreditálta az alkotmányos monarchiát. Az alkotmány szultán általi felfüggesztése egyben az ifjúoszmán mozgalom vereségét is jelentette, a következő nemzedék viszont már határozottabb követelésekkel lépett fel.

Ali Suavi

Zija pasa

Námik Kemál

Bejrútban, majd Kairóban a sajtó kibontakozása még világosabban mutatta a modern értelmiség megszületését. Ebben a köztes térben, félúton a hatalom és a nép között alakult ki a közvélemény embriója, mely az új eszmék előmozdításában meghatározó szerepet játszott. Ennek az értelmiségi és társadalmi térnek a szívében bontakozott ki a nacionalizmus eleinte kulturális, majd politikai köntösben. A turkizmus és az arabizmus egyformán arra törekedett, hogy megreformálja a történelmi örökséget. Távolról sem csupán a nyelv vagy a hagyományos kultúra újrafelfedezéséről volt szó. A nacionalista értelmiség ragaszkodott egy *új nyelv* „feltalálásához", mely egyszerre jelképe és iránymutatója a nemzet megszületésének. Az ifjúoszmánok sajtójában így formálódott a modern török nyelv, amely különbözött a beszélt töröktől, de az oszmánlitól is, a kormányzat nyelvétől, a török, az arab és a perzsa e szofisztikált, arab karakterekkel írt keverékétől. Ebben a folyamatban az addig az inspiráció forrásaként és modellként szolgáló perzsa klasszikusok helyét a francia irodalom vette át. Miközben a korábban alig hasz-

[111] Bővebben lásd Şerif Mardin: *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*. Syracuse, 2000.
[112] Ali Suavi: *A propos de l'Herzegovine*. Paris, 1875. 16.
[113] Mészáros (ford.): *A török alkotmány alaptörvényei*. i. m. 25.

nált „török" szó a köztudatban megtartotta pejoratív konnotációját, és továbbra is a kis-ázsiai műveletlen és bárdolatlan parasztot jelentette,[114] a törökösítő értelmiségiek (Zija pasa, Námik Kemál) rehabilitálták a kifejezést azáltal, hogy újra felfedezték saját kultúrájuk anatóliai dimenzióját.[115]

A modern közel-keleti nyelvek megszületése meghatározó szerepet játszott ebben a folyamatban. A 21. századból visszatekintve, amikor a legnagyobb közel-keleti népcsoportok, a törökök, arabok és perzsák intellektuális értelemben már elszeparálódnak egymástól, mivel alig beszélik egymás nyelvét, amikor Kairó, Teherán és Isztambul művelt középosztálya kulturális tekintetben vajmi keveset tud a másikról, hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, hogy ez a 19. században nem így volt. Az arab például a művelt muszlimok általánosan értett és beszélt nyelve volt mindenütt. A török, amelyet ma az arab országokban alig beszélnek, megmaradt a hatóságok kommunikációs eszközének az egész birodalomban, a kormányzás és az oktatás nyelveként szolgált Szíria és Mezopotámia nagyvárosaiban, az udvar és az arisztokrácia nyelve maradt Egyiptomban, de értették és beszélték a Kaukázuson túl, Perzsiában és Közép-Ázsiában is. Eközben a perzsa nyelv az oszmán területeken a művelt előkelők védjegye volt. Vagyis akkoriban az itt élők szellemileg közelebb álltak egymáshoz, mint manapság, mert még nem választották el őket egymástól az elkülönülő nemzetállamok. Az eszmék és gondolatok akadály nélkül áramolhattak a Közel-Keleten, amit azonban a 20. században a kulturális újjászületés és a modern nemzeti nyelvek kialakulása egyre inkább megnehezít majd.

A folyamat a törökökkel párhuzamosan zajlott a Termékeny Félhold arab értelmiségében. Ezek a művelt emberek a sajtón keresztül teremtették meg a modern arabot, mely különbözött a liturgia és az igazságszolgáltatás nyelvétől.[116] Az arabság fogalma, amely addig jobbára a beduin törzsiség ugyancsak pejoratív foltját hordozta magán, a régi levantei városi kultúra tündöklésével gazdagodott. A modern arab és török olyan nyelvek, amelyeket közvetítőknek nevezhetünk, mert félúton állnak a klasszikus hagyomány irodalmi nyelve és a mai beszélt idiómák között. De azért is közvetítők, mert ebből a társadalmi és kulturális köztes közegből származnak.

A kulturális újjászületés és a nacionalizmus politikai kinyilatkoztatása között azonban nagy a távolság. Az első világháború előtt az ifjútörökök inkább a Tanzimat örökösei voltak, semmint nacionalisták, s kizárólag az állam megerősítése érdekelte őket, mert úgy vélték, az állam és a birodalom túlélése egy és ugyanaz.[117] Ez nem is csoda, hiszen a szultán hatalma egyre inkább látszólagossá vált, az iszlám vallásos hierarchia gátolta a fejlődést, a korrupcióval átitatott és alultáplált katonáival pedig a hadsereg képtelen volt megakadályozni az újabb és újabb területveszteségeket. A világháború előestéjén a politikai diskurzusban a függetlenség szorosan összekapcsolódott a háború és a modernizáció kérdésével, a legtöbben ugyanis úgy látták, az állam fennmaradását csak e két eszközzel lehet biztosítani. S jóllehet ebben a tekintetben egyre inkább előtérbe került a török etnikum, mégis egészen a kemálizmusig kellett várni arra, hogy a territoriális török nacionalizmus váljon a hatalom legitimitásának legfőbb hordozójává.

A közel-keleti nemzeti mozgalmak közül az első világháborút megelőzően egyedül az örmények jutottak el a politikai érettség magasabb szintjére. Náluk a kulturális reneszánsz hosszú

---

114 Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 15.

115 Lewis: *The Emergence of Modern Turkey*. i. m. 1–2., 136–146., 425–432.

116 Eliezer Tauber: The Press and the Journalist as a Vehicle in Spreading National Ideas in Syria in the Late Ottoman Period. *Die Welt des Islams*, 30. évf. (1990), 1/4. sz. 163–177.

117 Erik Jan Zürcher: Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish Nationalists: Identity Politics 1908–1938. In: Kemal H. Karpat (szerk.): *Ottoman Past and Today's Turkey*. Leiden, 2000. 150–179.

múltra tekintett vissza: megemlíthető a velencei mechitárista mozgalom a 18. század elején,[118] az első, igaz, rövidéletű örmény újság *(Azdarar)* elindítása az indiai Madrászban 1794-ben, vagy éppen az örmény elit gyermekeinek beiskolázása az Oszmán Birodalomban működő amerikai protestáns missziók oktatási intézményeibe. Az örmény nacionalisták azonban a kaukázusi eredetű tevékeny értelmiség soraiból kerültek ki, nem pedig oszmánok voltak, s főleg az orosz populizmus, valamint a bolgár forradalmi bizottságok lázadó módszerei hatottak rájuk. Az 1887-ben Genfben alapított szociáldemokrata Huncsak („harang") párt és az 1890-ben Tifliszben (a mai Tbiliziben) létrehozott Örmény Forradalmi Föderáció, a Dasnak tagjai a szocialista harc és a nacionalista küzdelem, a munkás- és a paraszti érdekek védelme között őrlődtek. Törekvéseiket mégis leginkább az oszmán-örmények emancipációjáért, biztonságuk garantálásáért vívott harc határozta meg. A Huncsak programja például deklarálta, hogy „a párt elsődleges célja törökországi Örményország politikai és nemzeti függetlensége".[119]

Az örmény „vidék" Kelet-Anatólia fennsíkjait jelentette, az örmény nép történelmi bölcsőjét, ahol nagyszámú paraszt élt és művelte a kurd vagy török nagybirtokosok földjeit. A „vidék" azonban messze esett a „várostól", Isztambultól, ahol 1880-ban mintegy 300 ezer örmény lakott. Ezt a társadalmat a 16. század óta az oszmán rendszerbe tökéletesen integrálódott pénzarisztokrácia uralta. Az 1821-ben kirobbant görög felkelés és a konstantinápolyi pátriárka kivégzése óta, ami megrendítette a Fanar negyedbeli görögök hatalmát és befolyását,[120] az örmények különleges helyet foglaltak el az oszmán bürokráciában, főleg a Fényes Porta fordítóirodájában, ahonnan a Tanzimat híveinek jelentős része kikerült. Közülük sokan nyugati (főleg párizsi) egyetemeken szereztek képesítést, így váltak alkalmassá a modernizálódó államapparátusban való szolgálatra.[121] A legnagyobb családok az egyház mellett részt vettek a millet irányításában, amelyet a törökök általában csak „*milleti szadiká*nak", azaz lojális közösségnek neveztek.[122]

Az örmény közösségen belüli társadalmi differenciálódás azonban újdonsült feszültségeket gerjesztett a század második felében. Az iparosok és kiskereskedők megfogalmazták azt az igényüket, hogy részt vegyenek a közösség ügyeinek irányításában, ezalatt pedig a városban újonnan letelepedett és kevésbé integrálódott rétegek érzékenyebbnek mutatkoztak a nacionalista szirénhangok iránt. A forradalmi pártok aktív szerepvállalása hozzájárult az oszmán-örmény közösség destabilizálódásához és új veszélyeknek tette ki azt. A Huncsak által a Szasszun környéki kurdok ellen kirobbantott felkelés váltotta ki 1894-ben az örmények elleni első nagyszabású mészárlásokat, a Dasnak által az Oszmán Birodalmi Bank ellen 1896-ban végrehajtott rajtaütés pedig újabb pogromokat idézett elő a fővárosban.[123] Ezek az akciók valójában szándékos provokációt jelentettek a Portával szemben, ugyanis azt remélték, hogy a hatóságok meg fogják

---

[118] 1717-ben a velencei Szent Lázár-szigeten az Örmény Katolikus Egyház bencés szerzetesei („keleti bencések", „keleti jezsuiták") számára létrehozott kongregáció. Alapítója Szebasztei Mechitár volt. Viczián János (szerk.): *Magyar katolikus lexikon*. 8. köt. Budapest, 2003.

[119] Louise Nalbandian: *The Armenian Revolutionary Movement. The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*. Berkeley, 1963. 108.

[120] Balogh Ádám: *Fejezetek Görögország újkori történetéből (a szabadságharctól napjainkig)*. Szeged, 2013. 22–25.

[121] Abdulhamit Kırmızı: European Educational Backgrounds of Armenian Officials in the Ottoman Empire. In: Andreas Schmoller (szerk.): *Middle Eastern Christians and Europe. Historical Legacies and Present Challenges*. Wien, 2018. 59–77.

[122] Vahakn N. Dadrian: *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. New York, 2004. 192.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 109.

[123] Ronald Grigor Suny: *„A sivatagban élhetnek, de másutt sehol." Az örmény népirtás története*. Budapest, 2016. 137–140.

torolni azokat, ami a nagyhatalmak örmények érdekében történő beavatkozását fogja kiváltani.[124] Ennek a tervnek tragikus következményei lettek. A *Hamidije,* az Abdul-Hamid szultán által 1891-ben az orosz kozákok mintájára létrehozott kurd lovasság kíméletlen fellépése ideiglenesen véget vetett az Oszmán Birodalmon belüli örmény nacionalista erjedésnek.[125] Nem véletlenül nevezte az egyik brit konzul a Hamidijét „keresztény szomszédaik engedéllyel rendelkező elnyomóinak". Az erőszakos fellépés súlyos ellenszenvet keltett az addig viszonylagos harmóniában együtt élő örmények és muszlimok között.

Az arab területeken a helyzet másként alakult. Láttuk, hogy Egyiptom az Oszmán Birodalmon belül széles autonómiát, különleges jogállást élvezett, a hagyományos társadalmi egyensúly megbomlása pedig Bonaparte hadjárata és Mohamed Ali modernizációs kísérlete hatására hamarabb megtörtént, mint a birodalom más tartományaiban, vagyis a nemzeti identitás formálódásában válságokat okozó modern politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés hamarabb szökkent szárba, mint a muszlim Közel-Kelet más tájain. Egyiptomnak a modern világgazdaságba történő gyors integrációja erodálta a lokális identitásokat és lojalitást. A nemzeti mozgalom megszületését elsődlegesen a nagyszámú privilegizált külföldi jelenléte, a Szuezi-csatorna megépítése és a török családok jelenléte táplálta, melyek aránytalanul magas számban képviseltették magukat az állami közigazgatásban és birtokolták a megművelhető földeket. Az egyiptomi–oszmán kapcsolatok azért is maradtak ambivalensek, mert egyszerre merült föl Isztambul politikai szuverenitásának kérdése és a muszlim közösséghez való tartozás érzése (a törökök szultánja ugyebár egyben kalifa is volt[126]). 1882-ben Arábi pasa hívei a török–cserkesz származású katonai-birtokos oligarchia ellen is harcoltak, mely elzárta az egyiptomiak előtt a hatalomhoz vezető utat, ami ugyanakkor nem jelentett a szultánnal való szembefordulást. Egyszerű jelszavuk így hangzott: „Egyiptom az egyiptomiaké".[127] Csakhogy a mozgalom bukása utáni brit katonai megszállás megváltoztatta a jelszó értelmét. Mikor a politikai diskurzus a helyi értelmiség századvégen tapasztalt hosszú hallgatása után újrakezdődött, az egyiptomi–oszmán kapcsolatok ismét napirendre kerültek. Miközben a Musztafa Kámil által 1907-ben alapított Nemzeti Párt a birodalommal vállalt politikai szolidaritásban a brit gyámság egyetlen alternatíváját látta, addig a liberális Lutfi asz-Szajjid Umma Pártja elvetette az iszlám világ mindenfajta egységét, az egyiptomiak sajátos nemzeti karakterét hangsúlyozta, s 1908-ban arra szólította föl a honfitársait, hogy ne vegyenek részt az oszmán parlamenti választásokon.[128] Úgy tűnik, az első világháború véget vetett a vitának: Dzsemál pasa Szuezi-csatorna elleni 1915. februári és

[124] Ami a nagyhatalmi ellentétek miatt nem történt meg, még humanitárius segítség sem érkezett. Davide Rodogno: *Against Massacre. Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914*. Princeton, 2012. 185–211

[125] Nem tudjuk pontosan, hány áldozatot követeltek ezek a pogromok. Az állam hivatalosan kb. 13,5 ezerre, egy európai vizsgálóbizottság 38 ezerre (ebből 5–6 ezer a fővárosban), maguk az örmények viszont 100 ezerre tették az áldozatok számát. Fuat Dündar: *Crime of Numbers. The Role of Statistics in the Armenian Question (1878–1918)*. New Brunswick, 2010. 141–145.; Guenter Lewy: *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey. A Disputed Genocide*. Salt Lake City, 2005. 20–26.

[126] 1258-ban, mikor a mongolok feldúlták Bagdadot, az Abbászida kalifátus székhelyét, a kalifai jelvényeket Kairóba menekítették, amelyek így az Egyiptomot uraló mamelukok kezébe kerültek. A Nílus menti országot az oszmánok 1517-ben foglalták el, s ekkor jutott hozzá I. Szelim szultán a kalifai titulushoz.

[127] Az egyiptomi hazafias érzések vallástól független kibontakozására utal, hogy a jelszót Szelim Nakkás keresztény újságíró találta ki, Abu Naddara zsidó pamfletszerző tette népszerűvé és Arábi pasa, a muszlim katonatiszt használta széles körben. Lewis: *The Shaping of the Modern Middle East*. i. m. 80.

[128] Vö. Gazdik: *Fejezetek Egyiptom modern kori történetéből*… i. m. 32–35.; Walid Kazziha: The Jarida-Umma Group and Egyptian Politics. *Middle Eastern Studies*, 13. évf. (1977), 3. sz. 373–385.

1916. augusztusi támadása a birodalom egyes katonai vezetőinek várakozásaival ellentétben nem váltott ki Egyiptomban az iszlám nevében indított oszmánbarát felkelést.

Mégsem biztos, hogy ebben az egyiptomiak arabizmus iránti elkötelezettségének jelét kell látnunk. A Nílus partján a sivatagi beduinokkal azonosított arabok ősrégi megvetése a 20. század hajnalán is kikezdhetetlennek látszott. „Még mindig jobb a törökök zsarnoksága, mint a beduinok igazsága" – hangoztatta az egyiptomi mondás. Az itteniek szemében a nomádok évszázados lenézése a szíriai arab emigránsokkal szembeni konkrét ellenérzésekkel párosult („betolakodók") – utóbbiak elárasztották a kereskedelmet, a sajtót, a könyvkiadást és kezdtek beszivárogni a helyi bürokráciába is. Egyesek szerint a 18–19. század fordulóján a 260 ezres Kairóban akár ötezren is lehettek, ami kb. 2%-ot tesz ki, arányuk azonban a kereskedők körében bizonyosan sokkal magasabb volt. Ugyanezt az értéket adták meg mások az egész országra vonatkoztatva az 1840 körüli években. A század végére a szíriaiak létszáma a már többé-kevésbé megbízható népszámlálási adatok szerint legalább a duplájára, 1914-re pedig több mint 30 ezerre nőtt.[129] 1890-ben egy törvény megpróbálta ugyan megtiltani számukra közhivatal vállalását, a britek azonban közbeavatkoztak és kompromisszumot alkudtak ki: a szíriaiaknak 15 éves egyiptomi tartózkodást kellett igazolniuk egy ilyen tisztség betöltéséhez. Az egyiptomiak összességében nemigen mutattak nyitottságot az akkoriban a Termékeny Félhold területén terjedő nyelvi és kulturális arab megújhodás iránt, s abban jobbára a helyi elit politikai ambícióinak ideológiai álarcát látták. Pedig ezek a Kairóban élő, ideológiailag rendkívül heterogén szíriai értelmiségiek a 20. század elején az egyiptomi fővárost az arab nacionalizmus szellemi központjává, a szervezkedés legfőbb színterévé változtatták.[130]

Az első világháború előtti, még bizonytalan egyiptomi nacionalizmus a gyökereit valójában a brit fennhatósággal szembeni közvetlen politikai fellépésben és az arab Keleten akkoriban úgyszólván ismeretlen territoriális patriotizmusban találta meg. Az idegenek elleni küzdelem az egyiptomi társadalomnak koherenciát és egységtudatot kölcsönzött, amely addig szinte teljesen hiányzott belőle. Kámil például azt hangoztatta, hogy a muszlimok és a koptok „egy családot alkotnak", mindannyian a régi egyiptomiak leszármazottjai.[131] Jól érzékelhető mindez az alexandriai értelmiségi elit első világháború előtt publikált írásaiban és költeményeiben is.[132] Ezenkívül a környezeti determinizmus elméleteinek intellektuális divatja, párosulva a fáraómítoszok újrafelfedezésével, tudományos támogatást nyújtott a földrajzi egység és a Nílus völgyében jelenlévő történelmi kontinuitás érzetének. Az itteniek büszkék voltak arabságukra és iszlám vallásukra, de önazonosságuk és lojalitásuk alapjaként elutasították az arabizmust és az iszlámizmust egyaránt. A közel-keleti arabokra a történelmi és kulturális kötelékek okán szimpátiával vegyes érdeklődéssel tekintettek, politikai kötődés azonban nem alakult ki az irányukban. Sokatmondó, hogy Ernest Dawn az 1914 előtti közel-keleti arab nacionalista csoportok 126 tagját

---

[129] Albert Hourani: The Middleman in a Changing Society: Syrians in Egypt in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. In: Uő. (szerk.): *The Emergence of the Modern Middle East*. i. m. 103–123.

[130] Justin A. Hoyle: *Arabism and the Syrian Intelligentsia in Cairo: 1900–1918*. MA szakdolgozat, Cairo, 2010. http://dar.aucegypt.edu/bitstream/handle/10526/755/2010mestjustinhoyle.pdf?sequence=1, letöltés: 2018. január 19.

[131] Israel Gershoni – J. P. Jankowski: *Egypt, Islam and the Arabs: the Search for Egyptian Nationhood, 1900–1930*. New York, 1986. 11–13.

[132] Elena Chiti: Et si la Grande Guerre commençait en 1911? L'entrée en guerre vue d'Alexandrie. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 141. sz., 2017. június. 153–171.

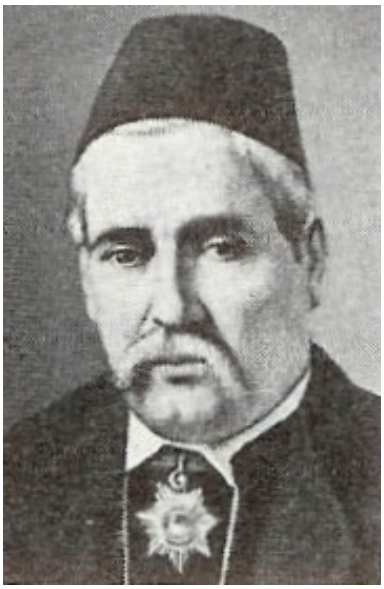
tudta azonosítani, s közülük mindössze egy volt egyiptomi.[133] Az egyiptomiak attitűdjét Lewis az amerikaiak Angliához, vagy még inkább az azték múltjukra büszke, öntudatos mexikóiak Spanyolországhoz való viszonyulásához hasonlította.[134] A területhez való kötődés és a brit dominanciára való reagálás rajzolta meg a sajátosan egyiptomi nacionalizmus kontúrjait, amely azonban tényleges politikai dimenziót csak az angol protektorátus elleni 1919-es felkelésben fog ölteni.

A *nahda* néven ismert arab kulturális újjászületés a Termékeny Félhold urbánus értelmiségéből, a mindenfajta külső hatásra hagyományosan nyitott levantei városokból származott. Az arab nacionalizmus egyik első kutatója, a Libanon-hegységben született George Habíb Antonius azt állította, hogy ennek az irányzatnak a képviselői különböző származású libanoni, szíriai és mezopotámiai muszlimok, valamint keresztények voltak, akikben egy dolog volt közös: az arab nyelv és irodalom újrafelfedezése felélesztette bennük az arabság-tudatot, s olyan megoldások keresésére ösztönözte őket, amelyek nyomán az arabok együtt élhetnek és önmagukat kormányozhatják. Egy idő után ráébredtek arra, hogy arabok és törökök együttélése lehetetlen, mivel „a szövetségük természetellenes".[135] Dawn azonban jelentősen árnyalta ezt a nézőpontot. Rámutatott arra, hogy 1914 előtt az arab nacionalista társaságokhoz csatlakozók, akik az Oszmán Birodalom felbomlása után a létrejövő arab utódállamok uralkodó elitjének tagjai lettek, egy bizonyos társadalmi osztályból származtak, s fokozatosan, nem ritkán ímmel-ámmal, leggyakrabban pedig öntudatlanul váltak nacionalistává. Kisebbségben voltak közöttük a nyugatos, művelt libanoni, szíriai és palesztinai keresztények, vagy éppen az iszlám reformmozgalom által befolyásolt muszlimok. A többség az oszmán uralkodó elit tagja volt, pontosabban azoknak a családoknak a sarjai, amelyek az arab tartományok nagyvárosaiban mindig is meghatározó szerepet játszottak a társadalmi életben és kezükben tartották a helyi hatalmat. Dawn úgy vélekedett, hogy az 1914 előtti arab nacionalizmus mindekelőtt „eliten belüli konfliktus volt, melyet ideológiai fegyverekkel vívtak": a valódi ellentét nem eszmék összeütközésében jelentkezett, hanem személyes, családi és törzsi rivalizálásban, a célja pedig az volt, hogy minél nagyobb befolyásra tegyenek szert az oszmán kormányzati rendszerben.[136] Ugyanerre utalt Commins is, amikor egy arab szerző, Munir Músza 1973-ban publikált művére hivatkozva Szíria példáján azt állította, hogy „a társadalmi és politikai küzdelmek alapját a családok, nem pedig az osztályok közötti harc jelentette".[137] Az arab reformista mozgalom felvirágzásának tehát leginkább társadalmi okai voltak: a hatalomból kirekesztett előkelők az arabista ideológiát eszközként felhasználva akartak visszakerülni oda.

A közel-keleti arab társadalmak körében a nacionalizmus terjedését eleve megnehezítette az ősidők óta meghatározó törzsiség. A törzs egyebek mellett politikai egységet is jelentett, a tagok pedig közös territoriális bázissal, valóságos vagy képzelt rokonsági kapcsolatokkal rendelkeztek és közösségi életmódot folytattak. Hűséggel és engedelmességgel tartoztak a törzsnek, cserébe élvezték annak fizikai és gazdasági védelmét. A törzs ugyanakkor nem jelentett monolitikus struktúrát, mivel további alegységekre (nagycsaládokra, klánokra) tagolódott. Ezek gyakran egy nagyobb politikai egység keretében kapcsolódtak egymáshoz, ugyanazon a területen legeltettek, ezáltal nagyobb törzsi egységnek tűntek, noha vérrokonsági, földrajzi és más érdekkülönbségek

133 C. Ernest Dawn: The Rise of Arabism in Syria. In: Uő. (szerk.): *From Ottomanism to Arabism. Essays on the Origins of Arab Nationalism*. Chicago, 1975. 152–153.
134 Lewis: *The Shaping of the Modern Middle East*. i. m. 85.
135 George Antonius: *The Arab Awakening. The Story of the Arab National Movement*. Beyrouth, 1939. 60.
136 Dawn: The Rise of Arabism in Syria. i. m. 148.
137 David Dean Commins: *Islamic Reform. Politics and Social Change in Late Ottoman Syria*. New York, 1990. 34.

osztották meg őket. A csoportszolidaritás *(aszabija)* a katonai és gazdasági kohézión keresztül nyilvánult meg, s különösen erősnek bizonyult a pásztorkodással, valamint a ló- és tevetenyésztéssel foglalkozó nomád törzsek esetében. A törzsi kötelékek nyilvánvalók voltak az oázisokban és a tengerparti nagyvárosokban is, ahol a lakosság megőrizte a korábbi nomád törzsi elkülönülés emlékét (külön városnegyedek, kerületek, utcák). A törzsek ezenkívül törzsszövetségekbe tömörülhettek, amelyek létét a tagok biztonsági, politikai vagy gazdasági szükségletei indokolták. A törzsszövetségek a törzsek szabad szövetségkötésein alapultak, amelyekben megállapodtak a hatalom megosztásáról, egymás kölcsönös támogatásáról, a letelepedett (falusi, városi) és a nomád törzsek pedig az egymás közötti munkamegosztásról. A nomádok hozzájutottak a települések piacaihoz, cserébe megvédelmezték a kereskedelmi útvonalakat és adót fizettek. A szövetség élére rendszerint a legjelentősebb törzs vezető családjának a feje került, akinek feladata volt a belső rend és fegyelem fenntartása, a tagok megvédelmezése, az ellenségek ellen a fegyveres fellépés. Alkalmanként vallásos hatalommal is bírhatott. A szövetségen belül az egyes törzsek meglehetősen nagy belső autonómiával rendelkezhettek.[138]

Butrusz al-Busztani

A törzsi szerkezet lassította a nemzetté válást. Jóllehet vannak arra utaló jelek, hogy az arab „nemzeti tudat" a Közel-Keleten már a 16–17. században megjelent, hiszen az itteniek tudatában voltak különálló nyelvi és kulturális identitásuknak, amihez saját történelmi emlékezet társult, ez távol állt az önálló arab állam bármiféle koncepciójától, s természetesen nem járt együtt a törökökkel való szakítás óhajával sem.[139] Azt sem kérdőjelezték meg az arabok sohasem, hogy a szultánnak töröknek kell lennie. A 20. század elejéig a territoriális arab nemzetállam gondolata olyannyira idegen volt tőlük, hogy az arab nyelvben Arábiára még külön szó sem létezett. Az arab kulturális újjászületés folyamata mindenesetre legkésőbb a 19. század első felében elkezdődött. Ha mindenáron kezdődátumot akarnánk számára megadni, akkor talán 1834-et választhatnánk. Ebben az évben hozták létre Bejrútban az első nyomdát, amerikaiak telepítették ide Máltáról. Ezzel egy időben a francia lazaristák újra megnyitották az iskolájukat Aintúrában, a libanoni hegyvidéken, miközben két évvel korábban egész Szíriát elfoglalta Ibráhim pasa, Mohamed Ali fia, aki az egyiptomi modellt követve határozott modernizációs politikát folytatott, nem feledkezve meg a közoktatásról sem. Sokat nyomott a latba 1849 után a Közép-Európából érkező magyar és lengyel menekültek tömege, mely a magával hozott nacionalista ideológiájával további lökést adott az itteni változásoknak.

A bejrúti értelmiségi elit a francia, de még inkább az amerikai misszionáriusokkal való együttműködés során formálódott. Az eredetileg maronitának született, majd protestáns hitre áttért Butrusz al-Busztani és a görög katolikus Naszif al-Jazidzsi a *Bibliá*t arabra fordította Eli

[138] Bővebben lásd Philip S. Khoury – Joseph Kostiner (szerk.): *Tribes and State Formation in the Middle East*. Berkeley, 1990.

[139] Steve Tamari: Arab nemzeti tudat a kora újkori Szíriában. *Világtörténet*, 7. (39.) évf. (2017), 4. sz. 511–522.

Smith és Cornelius Van Dyck protestáns amerikai hittérítők kezdeményezésére. Busztani, aki a vallásilag megosztott szíriai arab társadalom integrálását sürgette, s ennek leghatásosabb eszközét a kultúrában látta, 1860-ban lapot, 1863-ban pedig iskolát alapított, 1847 óta pedig együtt működtette Jazidzsivel a Művészetek és Tudományok Tudós Társaságát. Tíz évvel később létrejött a Szíriai Tudós Társaság, melynek már muszlimok is tagjai voltak, nem csak keresztények, a tagok pedig büszkén arabnak vallották magukat. Egyikük, Naszif al-Jazidzsi fia, Ibráhim volt az első, aki az arab nemzeti „ébredésnek" költeményeiben hangot adott.[140] Emellett folyóiratokat alapított és szerkesztett. A Szíriai Protestáns Kollégium egy másik amerikai misszionárius, Daniel Bliss irányításával 1866-ban nyitotta meg a kapuit, s játszott fontos szerepet az arab világ távoli sarkaiból érkező muszlim és keresztény fiatalok képzésében. 1875-ben pedig a jezsuiták hozták létre Bejrútban a Szent József Egyetemet.

Eme értelmiségi erjedés közepette formálódott ki az oktatás és a sajtó modern arab nyelve, az új nemzeti kultúra hordozója. Ez a nemzeti kultúra magán viselte annak a keresztény értelmiségnek a lenyomatát, mely kereste a helyét az arab kulturális közösségen belül. Megpróbálta visszahozni, újjáéleszteni annak középkori aranykorát, hogy nagyobb nyomatékkal követelhesse az örökségből neki járó részt. Ha ugyanis az arab világhoz való tartozás legfőbb kritériumaivá az iszlám helyett a nyelv és a kultúra válik, akkor az arab keresztények legitim módon részei e világnak. Megmenekülnek az iszlám többségben való feloldódás veszélyétől, egyszersmind megszabadulnak a felekezetiség csapdáitól és a nyugati kísértéstől. A nahdának ez a keresztény kulturális arabizmusa azonban magában hordozta a saját korlátait, melyek nem csupán egy, az intelligencia szűk köreibe beszorított értelmiségi utópia korlátai voltak. Mivel arra törekedett, hogy az arabságot kulturális értelemben az iszlámon kívül határozza meg, nyilvánvalóan nem vállalhatta fel a muszlim örökség egészének belső kritikáját. A kulturális értékeknek ez az újbóli megvizsgálása, ami nélkül nem beszélhetünk valóságos modernségről, a muszlim gondolkodókra hárult, akik viszont túl gyakran ragadtak meg a múlt dicsőítésénél. Hourani mégis azt hangsúlyozta, hogy nem szabad túldimenzionálni a levantei keresztény értelmiség szerepét a közelkeleti arab nacionalizmus formálódásában, abban ugyanis elsődlegesen mégiscsak az iszlám reformátorok működtek közre. Az iszlám dicsőséges múltjának felemlegetése ugyanis előtérbe állította az arab dominancia korszakát, s többeket juttatott arra a következtetésre, hogy az iszlám világ és az Oszmán Birodalom súlypontja az arabok felé kell eltolódjon.[141]

A névtelen bejrúti plakátok epizódja nyomán úgy tűnt, a kulturális arabizmusnak az abdulhamidi önkényre válaszul politikailag aktívabbá kell válnia. 1875 és 1880 között gyakran megesett, hogy éjszakánként plakátokat ragasztottak a házfalakra, amelyek az arabok törökök elleni lázadására szólítottak föl. Reggelente a rendőrség feloszlatta a plakátok előtt támadt csődületet és elkobozta a bűnjelet, amely persze a következő reggelen ismét ott virított a házfalakon. Minderről 1880-ban a brit konzul is beszámolt a leveleiben.[142] A lázító szövegek követelték az arab nyelv hivatalossá tételét Szíriában, a katonai szolgálat helyben történő letöltését, a cenzúra eltörlését és a szólásszabadság újbóli bevezetését. A követelések egy 1875-ben létrehozott titkos társaságtól származtak, melynek alapítói a Szíriai Protestáns Kollégium egykori keresztény diákjai voltak. Közéjük tartozott Fárisz Nimr, a későbbi újságíró, aki utóbb Egyiptomba emig-

[140] Butrus Abu-Manneh: The Christians between Ottomanism and Syrian Nationalism: the Ideas of Butrus Al-Bustani. *International Journal of Middle East Studies*, 11. évf., 3. sz. (1980. május) 287–304.; Kamal Salibi: *A House of Many Mansions. The History of Lebanon Reconsidered.* London, 2005. 44.

[141] Albert Hourani: The Arab Awakening Forty Years Later. In: Uő. (szerk.): *The Emergence of the Modern Middle East*. i. m. 193–215.

[142] Antonius: *The Arab Awakening*… i. m. 59., 79.

rált.[143] Leginkább egy olyan értelmiség liberális tiltakozását testesítették meg, mely kialakította a „szíriai haza" még homályos koncepcióját, s amelyet még nem nevezhetünk arab nacionalistának.

Az arabizmus csak a muszlim elittel való találkozás nyomán tett szert igazi politikai jelentőségre, ugyanis felvetette az oszmán hatalommal való viszony kérdését. Láttuk, hogy a Tanzimat reformjai megszilárdították a kormány szolgálatában álló tartományi arisztokrácia helyzetét, melynek a központi politikai rendszerbe történő integrációja egyúttal megerősítette a helyi hatalmat. Legyenek az ulema tagjai, vagy akár bürokraták, esetleg földbirtokosok, elfoglalták a városi és tartományi tanácsokat és egyéb intézményeket. Az Oszmán Birodalom arab tartományaiban a társadalmi mobilitás lehetősége nem korlátozódott immár az iszlám hittudósok hierarchiájára *(ilmije),* mivel az eliten belüli versengés tárgyává váltak a politikai tisztségek is.

Nagyon nehéz megmondani, hogy a 19–20. század fordulóján ténylegesen mekkora elégedetlenség jellemezte a birodalom arab lakosságát, hiszen túlnyomó többségük egészen annak összeomlásáig hű alattvaló maradt. Az nyilvánvalónak tűnik, hogy a nacionalizmus az arabok körében később fejlődött ki és terjedt el, mint más nációk esetében, kivéve talán az albánokat. Látni fogjuk, hogy az 1916-ban elindított törökellenes arab felkelés sem számíthatott sokáig a tömegek támogatására, bár vannak olyan német jelentések 1914 végéről, melyek a törökök számára „különösen veszélyes" palesztinai helyzetről számolnak be, mondván, széles néptömegek körében terjed a britek iránti szimpátia. Szíriában működő francia diplomaták 1913-ban azt jelentik haza, hogy az itteni muszlimok külső védelemért leginkább Angliához fordulnának.[144] Ennek a térségbeli britszimpátiának a továbbélését, sőt kiszélesedését 1916-ban egyiptomi angol hírszerzési információk is megerősítették.[145] Úgy tűnik, a levantei városok lakossága inkább az antanttal szimpatizált, s 1914-ben nem örült a Porta hadba lépésének a központi hatalmak oldalán. 1914–1915 fordulóján többen a belső területekre költöztek, mert féltek az antant haditengerészetének bombázásától. Belső-Szíriában viszont a hangulat inkább törökbarát volt, noha ott is féltek a háború kitörésétől.[146]

Rasíd Rida 1897-ben

Abdul-Hamid uralkodása alatt a Portával szembeni ellenségesség elsősorban a libanoni keresztény arabokat jellemezte, hiszen még al-Afgáni, Abdu vagy Rasíd Rida legszigorúbb törökellenes bírálatai sem irányultak közvetlenül a kormány brutalitására vagy intoleranciájára. Az ő kritikájuk inkább abból fakadt, hogy a Porta képtelennek bizonyult megvédelmezni a birodalmat a keresztény Nyugat beavatkozásától, ami sértette a muszlimok büszkeségét, és mindennél jobban fokozta az arab lakosság nyugtalanságát az 1900-as évek legelején. Abdu tanítványa, Rida, aki az Oszmán Birodalmat az iszlám egyetlen független világi nagyhatalmának tekintette, úgy vélte, hogy – mi-

143 Sylvia G. Haim (szerk.): *Arab Nationalism. An Anthology*. Berkeley, 1962. 4–5.

144 S nem Franciaországhoz, mivel annak algériai gyarmatosító politikája visszataszító a számukra! Kaïs Ezzerelli: *Diplomatie occidentale et dissidence arabe. La France coloniale et le mouvement arabiste en Syrie ottomane (1912-1914)*. Tunis, 2014. 88.

145 Jukka Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East 1914–1920*. London, 1969. 56–57.

146 M. Talha Çiçek: The Holy War in Syria: Cemal Pasha and the Ottoman Plan to conquer Egypt in the First World War. *War History*, 35. évf., 1. sz. (2016. február) 39–53.

Abder-Rahmán al-Kavákibi

vel a *Korán* arabul íródott, az iszlámot pedig a világ számára az arabok hozták el – az arab nemzeti-kulturális újjászületés elengedhetetlen előfeltétele az egész iszlám civilizáció újjáélesztésének. Hiszen ami az „iszlám csíráját" jelentő araboknak jó, az jó az összes muszlimnak is, függetlenül a nemzeti hovatartozásától, az arab identitás ugyanis közvetlenül kötődik az iszlám egyetemes értékeihez. Az arabok vallásos értelemben felette állnak a törököknek, akik viszont politikai és katonai értelemben kerekednek az arabok fölé. Vagyis közöttük nem faji-etnikai, hanem *vallási hierarchia* létezik, ilyenformán Rida „arab nacionalizmusa" sokkal inkább „arab vallásos nacionalizmus".[147] Jóllehet Ridát elsősorban az érdekelte, hogyan lehetne életet lehelni az iszlám civilizációba, az arabok és az „arab kalifátus" központi szerepéről vallott felfogása mégis teret engedett a nacionalista értelmezéseknek. Az aleppói származású Abder-Rahmán al-Kavákibi, aki Abdul-Hamid önkénye elől menekült Egyiptomba, de sokat élt Mekkában is, széles körben terjesztett műveiben az iszlám, szűkebb értelemben pedig az arab közösségek helyzetét elemezte. Támadta a tömegek tudatlanságát, műveletlenségét, az oktatást uraló ulema maradiságát és szellemi sötétségét. Ő volt az első, aki határozottan elválasztotta az arab nemzeti újjászületést a pániszlámizmustól. Az Oszmán Birodalomban az arabságra helyezte volna a hangsúlyt, a kalifai címet a szultánról Mohamed próféta valamelyik tekintélyes arab leszármazottjára ruházta volna át, a fővárost pedig átköltöztette volna Mekkába. Az arabok demokratikus, közmegegyezésen alapuló államát képzelte el, amelyben a hatalmi ágakat azért választják el egymástól, hogy zsarnokok, despoták még csak véletlenül se kerülhessenek hatalomra.

Ebben a helyzetben került sor 1908-ban a birodalom számára voltaképpen a 20. század kezdetét jelző *ifjútörök forradalom*ra, mely jelentős változásokat indított el és elsődlegesen a fennálló rezsim korrupciója, abszolutizmusa és brutalitása ellen irányult: a szultán júliusban rákényszerült a harminc évvel korábban felfüggesztett alkotmányos kormányzás helyreállítására. Az augusztus elején kiadott szultáni rendelet nem csupán hatályba léptette az alaptörvényt, hanem kiterjesztette az egyéni szabadságjogokat és garantálta azok sérthetetlenségét is. Ennek eredménye az lett, hogy többé már nem a szultán kormányzott, hanem a nevében fellépő miniszterek egy csoportja. Annál is inkább, mert a minisztereket (a hadügy- és a haditengerészeti miniszteren, a *kapudán pasá*n kívül) mostantól a nagyvezír nevezte ki, nem pedig az uralkodó.[148] A fordulat olyannyira váratlanul következett be, hogy nem csupán a helyieket, hanem a birodalomban tartózkodó külföldi – köztük magyar – megfigyelőket és diplomatákat is meglepte.[149]

---

147 Mahmoud Haddad: Arab Religious Nationalism in the Colonial Era: Rereading Rashīd Ridā's Ideas on the Caliphate. *Journal of the American Oriental Society*, 117. évf., 2. sz. (1997. április–június) 253–277.

148 Hamarosan azonban e két kulcsfontosságú tisztviselő kinevezésének a jogát is a nagyvezír kezébe adták.

149 Csorba György: Történész a történelem viharában: Karácson Imre az 1908–1911 közötti törökországi eseményekről. *Keletkutatás*, 2012. tavasz. 87–101.; Papp Sándor: „Rendkívül felemelő és megindító látvány ennek a rabságból felszabadult keleti népnek a lelkesedése." Forradalom és alkotmányosság a 20. század

A forradalom vagy „második alkotmányos időszak" egészen 1918-ig, az oszmán állam első világháborúban elszenvedett katonai vereségéig tartott.[150] Nem a vállalkozó burzsoázia győzelmét jelentette, hanem a korábbi évtizedekben a modernizált oktatási rendszer által kinevelt bürokratikus és értelmiségi rend alacsony származású képviselőinek a diadalát. Karpat szerint a társadalom a „képzettek" és a „képzetlenek" csoportjaira bomlott szét, megvetve ezáltal a forradalom teremtette *elitista* rend alapjait.[151] Az ifjútörökök magukra valóban olyan értelmiségi elitként tekintettek, amelynek a küldetése a hatalom megszerzése, majd az állami és a társadalmi problémák megoldásában a tudományos törvények, valamint a racionális eszmék alkalmazása. Habár hivatkoztak az iszlámra, legtöbbjük valójában szekuláris elveket vallott, némelyikük pedig kifejezetten ateista volt. Szó sincs arról, hogy demokraták lettek volna: a tudatlan tömegeket szerintük egy keménykezű elitnek kell kormányoznia. Az alkotmányhoz való ragaszkodásukban inkább az oszmán politikai rendszer meritokráciává való átalakításának szándékát kell látnunk, ahol a kormányzóképesség és a reformelkötelezettség, nem pedig a szultánhoz való hűség jelenti a siker zálogát. A parlamentáris rendszert a szultáni autoritás korlátjának és a társadalom felülről való átalakításának eszközeként fogták föl, nem pedig a közvélemény vagy a népi akarat közvetítőjeként. Azt gondolták, a birodalom modern, erős állammá való átalakításához elengedhetetlenül szükséges a patriotizmus és a kormányzati intézményekkel való azonosulás felkeltése a tömegek körében. Ez a kollektív politikai identitás lett a már említett oszmánizmus.[152]

E forradalmárok titkos társasága, az 1889-ben két kurd, egy albán és egy cserkesz isztambuli orvostanhallgató által létrehozott, majd számos átalakuláson átesett Egység és Haladás Bizottsága (İttihad ve Terakki)[153] győzelmét követő napokban a faji és vallási egyenlőség ígérete a birodalom legtávolabbi pontján is várakozásokat keltett. Úgy látszott, a birodalom liberális, alkotmányos monarchiává alakul át. Hazatértek a politikai emigránsok, felélénkült a sajtótevékenység. 1913-ban Egyiptomot nem számítva 118 lap került forgalomba a birodalom területén, szabadon jelenhettek meg szatirikus pamfletek.[154] A testvériség és a tolerancia új ígérete által felvillanyozott törökök, görögök, arabok, zsidók és örmények kéz a kézben vonultak fel az utcákon, igaz, leginkább csak a városokban. „Ugyanazon kék ég alatt egyenlők vagyunk, büszkék arra, hogy oszmánok lehetünk" – hangzott a szlogen.[155] E példátlan fraternizálás európai szemtanúi az EHB vallásos felekezeteken átívelő, oszmán jellegét hangsúlyozták ki, melynek némely hangadója az „oszmán nemzetet" nem etnikai, hanem elsődlegesen vallási alapon definiálta. Úgy tűnt a külföldiek számára, hogy a legbefolyásosabb ifjútörökök etnikai értelemben nem is törökök, hanem albánok, cserkeszek, görögök vagy szaloniki zsidók: e városból, illetve a Balkánról, a Kaukázusból, tehát etnikailag kevert területekről származott a vezetők jó része (1908–

eleji Isztambulban egy magánszemély és a hivatalos diplomácia szemszögéből. *Aetas*, 35. évf. (2020), 3. sz. 87–112.

150 M. Şükrü Hanioğlu: The Second Constitutional Period, 1908-1918. In: Reşat Kasaba (szerk.): *The Cambridge History of Turkey. Volume 4. Turkey in the Modern World.* Cambridge, 2008. 62–111.

151 Kemal H. Karpat: The Evolution of the Turkish Political System and the Changing Meaning of Modernity, Secularism and Islam (1876–1945). In: Uő.: *Studies on Turkish Politics and Society. Selected Articles and Essays*. Leiden – Boston, 2004. 201–231.

152 Erről bővebben lásd M. Şükrü Hanioğlu: *The Young Turks in Opposition*. Oxford, 1995.

153 Az ellenzéki mozgalmakról és az EHB megalakulásának előzményeiről lásd Şerif Arif Mardin: Libertarian Movements in the Ottoman Empire. *Middle East Journal*, 16. évf., 2. sz. (1962. tavasz) 169–182.

154 Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 351.; Palmira Brummett: *Image & Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908–1911*. Albany, 2000.

155 Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 342.; Gingeras: *Fall of the Sultanate*… i. m. 33–34.

1918 között az EHB Központi Bizottságának 31 tagjából csupán öt származott Belső-Anatóliából).[156] A brit nagykövetség *dragomán*ja (tolmácsa),[157] az antiszemita Gerald FitzMaurice nyilvánvalóan félretájékoztatta Londont, amikor – talán az EHB és a zsidó politikai elit közötti szívélyes viszonyt látva[158] – az ifjútörököket „kripto-zsidó" internacionalistákként, „latin inspirációjú zsidó szabadkőművesekként" jellemezte. Ezenkívül monolitikus szervezetként ábrázolta őket.[159] Ez azonban téves helyzetértékelésnek bizonyult. A belső rivalizálással és intrikákkal tarkított bizottság tagjainak túlnyomó többsége ugyanis török volt, sokan pedig katonatisztek, akik egyre inkább török nemzetállamban gondolkodtak.[160] 1908-as lázadásuk nem csupán az Abdul-Hamid szultánnal szembeni gyűlöletükből fakadt, hanem abból, hogy a birodalom nem törökök lakta tartományaiban az oszmán szuverenitás megállíthatatlanul gyengült. Képesek voltak arra, hogy az EHB-t önálló ideológiával bíró szabályos politikai párttá fejlesszék, mely tíz éven át kezében tudta tartani a hatalmat. Nem pusztán a politikai rendszer megváltoztatására törekedtek, hanem megkísérelték átfazonírozni az egész társadalmat oly módon, hogy a Nyugatot minden korábbinál nagyobb mértékben utánozták.[161]

Az új, radikálisan átalakított kulturális normákkal és szociális struktúrákkal felvértezett társadalomban a nők és a családok megkülönböztetett figyelmet kaptak az egész ifjútörök korszakban.[162] Különösen nagy sikereket értek el az oktatás modernizálása terén, ami kihatott a nők helyzetére is. Hatalmas jelentőségű, hogy 1908 után mérföldes lépéseket tettek az alap- és középfokú oktatás fejlesztése érdekében. Nem csupán iskolákat építettek, hanem tanárképzőket is létrehoztak, s ezek kapuit szélesre tárták a leányok előtt is. Az 1914-ben nők számára létrehozott felsőfokú oktatási intézményben a hároméves képzés során irodalmat, matematikát és

---

156 Erik-Jan Zürcher: The Young Turks – Children of the Borderlands? *Turkology Update Leiden Project*, 2002. október. http://lib.sudigital.org/record/19673/files/SUDGTL-ARTICLE-2013-644.pdf, letöltés: 2015. július 28. Az erősen vitatott társadalmi hátterű ifjútörökök számára – úgy tűnik – a peremterületekről való származás élménye meghatározónak bizonyult. Demeter: *A Balkán és az Oszmán Birodalom II.* i. m. 585–587.

157 Az oszmánok évszázadok óta lehetővé tették az idegen hatalmak konstantinápolyi képviselőinek, hogy a helyben toborzott alkalmazottaik felett protektori jogokat gyakoroljanak. Főképpen a követségi tolmácsokra, a dragománokra vonatkozott ez a jog, akik leginkább a levantei katolikus, görög ortodox és örmény keresztény családok soraiból kerültek ki.

158 Erről bővebben lásd Feroz Ahmad: The Special Relationship. The Committee of Union and Progress and the Ottoman Jewish Political Elite, 1908–1918. In: Avigdor Levy (szerk.): *Jews, Turks, Ottomans. A Shared History, Fifteenth Throught the Twentieth Century*. Syracuse, 2002. 212–230.

159 A kairói brit hírszerzés hosszú ideig krónikusan kevés információval rendelkezett arról, hogy mi zajlik Konstantinápolyban. Készpénznek vette FitzMaurice elméletét arról, hogy az oszmán kormány „németbarát zsidók" markában van. David Fromkin: *A Peace to End All Peace. The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. New York, 1989. 41–44., 93–94.

160 A mozgalomnak 1908-ban kb. kétezer tagja volt, több mint kétharmaduk katona. Erik J. Zürcher: Who Were the Young Turks? In: Uő. (szerk.): *The Young Turk Legacy and Nation Building…* i. m. 95–109.

161 Még a versenysportot is meghonosították, aminek eredményeképpen egy oszmán atléta részt vehetett az 1908-as londoni, két versenyző pedig az 1912-es stockholmi nyári olimpiai játékokon. Népszerűvé vált a labdarúgás és az olyan sportklubok, mint az isztambuli Galatasaray, ekkor indultak fejlődésnek. Útjára indult a cserkészmozgalom, nőszervezetek jöttek létre. Fejlődni kezdett a színházművészet, az új légkörben pedig muszlim nők is színpadra léphettek, megszüntetve ezáltal az örmény színésznők monopóliumát, amit korábban az tett lehetővé, hogy a nem muszlim színésznők közül egyedül az örmények beszélték hibátlanul az oszmán-törököt.

162 Zafer Toprak: The Family, Feminism, and the State during the Young Turk Period, 1908–1918. In: Edhem Eldem (szerk.): *Première rencontre internationale sur l'Empire ottoman et la Turquie moderne*. Istanbul-Paris, 1991. 441–452.

természettudományokat tanítottak. Mivel a birodalom 1911-től úgyszólván folyamatosan hadban állt, s a férfiaknak be kellett vonulniuk, a kínzó munkaerőhiány miatt a nőknek nagyobb társadalmi szerepet kellett vállalniuk az addigiaknál. Így jelenhettek meg a diplomás nők az egészségügyben, az igazságszolgáltatásban, a közigazgatásban és az üzleti életben. Mindez ugyanakkor hatalmas terheket és szenvedést is rótt a nőkre, főleg a falvakban, ahol a nehéz mezőgazdasági munkákat is nekik kellett elvégezniük a férfiak távollétében, miközben gondoskodniuk kellett a gyermekeikről és az idős családtagokról. A nagyobb társadalmi szerep valamelyest öntudatosabbá tette őket: először fordult elő, hogy a hatóságokhoz forduljanak, s a háború alatt a terheik enyhítését követeljék.[163] A gyengébbik nem emancipációjának nagy lökést adtak az ekkoriban megindult feminista mozgalmak, de legfőképpen az 1917-ben komoly viták után kibocsájtott családjogi törvény, mely lehetőséget biztosított a nők számára a válásra és a monogámiára, valamint minden oszmán alattvaló számára csak a polgári házasságot fogadta el törvényesnek. A rendelet formájában kiadott jogszabály a maga nemében nemcsak az Oszmán Birodalom, hanem az egész iszlám világ történetében is az első volt.[164]

A gazdaság rendbetétele már nem bizonyult ennyire látványosnak. A forradalom utáni hetekben a politikai instabilitás nyomban aláásta az oszmán valutába vetett bizalmat, így augusztus és szeptember folyamán az infláció 20%-ra szökött fel, ami nehéz helyzetbe hozta a dolgozó osztályokat, különösen a bérből élőket. A munkások megmozdulásai, tüntetései a magasabb fizetésekért és a jobb munkakörülményekért egymást érték az ősz folyamán, a kincstár azonban nem volt abban a helyzetben, hogy kielégíthesse az igényeket. A forradalom győzelme utáni hat hónapban a birodalom történetében példátlan módon összesen száz sztrájkra került sor, ami a törvények és a munkásokkal szembeni kormányzati politika szigorításához vezetett.[165]

A legnagyobb figyelem a hatalom jellegére és a politikai rendszerre irányult. A Fényes Porta bürokrata elitje (a „pasák"), amely a Tanzimat időszakában jutott hatalomhoz, s amelyet 1876 után a szultáni diktatúra a háttérbe szorított, meg volt győződve arról, hogy egyedül ő képes megteremteni a működőképes alkotmányos politikai rendet. Úgy vélte, hogy a szultán abszolutizmusát korlátozó alkotmány a kezébe juttatja a hatalom monopóliumát, hiszen ő ellenőrizte a kormányt s annak egész apparátusát. A politikai élet feletti hegemóniáját erősítette a kétkamarás parlament feletti ellenőrzése is. Az alsóházba a képviselőket közvetett úton az elektori testületek választották meg, amelyek vidéken a helyi elit kezében voltak. Ezen túlmenően a pasák hittek abban, hogy az ő modern, nyugatias képzettségük, Európáról felhalmozott ismereteik, nyelvtudásuk jelentik az egyetlen eszközt, mely az Oszmán Birodalmat a modernizáció felé terelheti. Bírták az európai nagykövetségek, közülük is elsősorban a brit bizalmát, ami azért jelentett sokat, mert az ő együttműködésük nélkül az új rezsim bizonyára bukásra lett volna ítélve.[166]

---

[163] Yiğit Akın: War, Women, and the State. The Politics of Sacrifice in the Ottoman Empire During the First World War. *Journal of Women's History*, 26. évf., 3. sz. (2014. ősz) 12–35.

[164] Saime Belkiz Akgunduz: Reforms Concerning Women Rights in the Family Act of 1917 in the Ottoman Empire. *Versita. The Journal of Rotterdam Islamic and Social Sciences*, 2. évf. (2011), 1. sz. http://www.degruyter.com/downloadpdf/j/jriss.2011.2.issue-1/jriss-2013-0020/jriss-2013-0020.xml, letöltés: 2016. augusztus 22.

[165] Eugene Rogan: *The Fall of the Ottomans. The Great War in the Middle East, 1914–1920*. London, 2015. 7.

[166] Ahmad Feroz: Great Britain's Relations with the Young Turks 1908–1914. *Middle Eastern Studies*, 2. évf., 4. sz. (1966. július) 302–329. Az alacsony sorból származó ifjútörökök számára viszont nagy nehézséget jelentett elfogadtatni magukat az arisztokrata származású nyugati diplomatákkal, akik javarészt „felkapaszkodott senkiháziaknak" tekintették, s lenézték őket.

Az ifjútörök alkotmányos mozgalom ugyanakkor megrengette ezeket az uralkodó rétegeket vidéken is, nem csak Isztambulban, ami azért említésre méltó, mert a helyi hatalmasságok ezt megelőzően a Termékeny Félhold, Észak-Afrika vagy Arábia nagyvárosaiban rendkívül nagy szerepet játszottak, sok helyütt jelentős autonómiával rendelkeztek a belső ügyek intézésében.[167] Most új előkelők, új családok emelkedtek fel. Az 1908-as, 1912-es és 1914-es parlamenti választások alkalmával Damaszkusz olyan képviselőket küldött Isztambulba, akik többségükben az EHB ellenzékéhez tartoztak.[168] Ez az ellenzékiség – amelyre a fővárosban is találunk példát – az ifjútörökök szekularizációs politikájával szembeszegülő muszlim alapra épült és nosztalgiával tekintett vissza a lemondatott szultán által elindított iszlám mozgósításra.[169] Ezzel szemben a helyi elitek „szegényebb" része, a tisztek, az értelmiségiek vagy a szabadfoglalkozásúak – nem mind keresztények – azokból az arab érzésekből táplálkoztak, amelyek e helyi hatalomra aspiráló „ellen-elit" harci eszközeivé váltak. Már utaltam rá: miközben a politikai küzdelmek továbbra is a vezető érdekcsoportok közötti konfliktusok maradtak, egyre inkább ideológiai köntösben jelentkeztek.[170]

Az ifjútörökök központosító politikája elsősorban az arab tartományokat célozta, ugyanis a Porta elejét akarta venni annak, hogy az arabok körében is olyan nacionalista-szeparatista mozgalmak jöjjenek létre, mint korábban a Balkánon vagy az örmények körében. Az első világháború előestéjén a törökösítő nyelvpolitika élezte ki az ellentéteket. 1910-ben Bejrútban tiltakozást váltott ki, hogy egy anatóliai törököt neveztek ki az egyik közalkalmazottakat képző iskola arabtanárává. „Az ulema és az előkelők, sőt valójában az egész lakosság körében nagy keserűséget és elégedetlenséget okoz a jelenlegi kormány politikája, mely abban áll, hogy többségükben csak törökül beszélő és az ország nyelvét, valamint szokásait megvető tisztviselőket és funkcionáriusokat küldenek" – írja egy brit jelentés.[171] Damaszkuszban tüntetések robbantak ki, miután az egyik bíróságra egy arabul nem beszélő törököt neveztek ki bírónak. Jemenben és Aszírban lázongások kezdődtek.[172] Előbbiben Jahja imám reformokat szorgalmazva meg akarta erősíteni a hatalma legitimitását a kalifátussal szemben, ami az 1905-ös véres csatározások után 1911-ben sikerült neki: Isztambul elismerte az uralmát a síita iszlám egyik irányzatát alkotó zeiditák és Jemen északi része fölött.[173]

Az arab tartományokban érthető módon a helyi ulema hagyományos hűbérbirtokainak számító oktatás és igazságszolgáltatás eltörökösítése váltotta ki a legnagyobb ellenérzést, mivel a görögöktől vagy az örményektől eltérően, akik keresztényekként úgyszólván teljes körű kultu-

[167] Igaz, ezt a helyi hatalmat – mint láttuk – a Tanzimat idején a központi kormány megpróbálta megnyirbálni hol több, hol kevesebb sikerrel. Albert Hourani: Ottoman Reform and the Politics of Notables. In: Uő. (szerk.): *The Emergence of the Modern Middle East*. i. m. 36–66.

[168] Rashid Ismail Khalidi: The 1912 Election Campaign in the Cities of Bilad al-Sham. *International Journal of Middle Eastern Studies*, 16. évf., 4. sz. (1984. november) 461–474.

[169] Philip S. Khoury: *Urban notables and Arab nationalism. The politics of Damascus 1860–1920*. Cambridge, 2003. 55–62.

[170] Még egy-egy nagycsaládon belül is előfordulhatott, hogy egyesek az oszmánokhoz, míg mások az arab nacionalistákhoz húztak. Lásd Dawn: *From Ottomanism to Arabism*… i. m.

[171] Rachid Khalidi: Arab nationalism in Syria. The formative years, 1908–1914. In: W. Ochsenwald – W. Haddad (szerk.): *Nationalism in a Non-national State. The Dissolution of the Ottoman Empire*. Ohio State University Press, 1977. 207–238.

[172] Aszír a mai Szaúd-Arábia déli részén fekvő, Jemennel határos tartomány. Történetéről magyarul lásd Ahmed Mohamed Baqais: *'Asír története 1837–1934*. Doktori értekezés, Budapest, 1998.

[173] Olivier Bouquet – Philippe Pétriat – Pierre Vermeren: *Histoire du Moyen-Orient de l'Empire ottoman à nos jours au delà de la question d'Orient*. Paris, 2016. 175–176.

rális autonómiát élveztek, a muszlim arabokat most először arra kényszerítették, hogy török iskolákba járassák a gyerekeiket. A közigazgatás csúcsaira török tisztviselők kerültek, a tapasztalt arab funkcionáriusokat alacsonyabb posztokra helyezték. Az intézkedések számos, a Porta iránt addig lojális arabban csalódást keltettek, e politika folytatásának következtében pedig 1918-ra az arab értelmiség a legfőbb képviselői visszaemlékezéseinek tanúbizonysága szerint teljesen elfordul majd a Portától és az arab nacionalizmus különböző irányzataihoz csatlakozik.[174] Az azonban, hogy az EHB 1913-ban kiterjesztette ezt a politikáját, csupán annak volt köszönhető, hogy ez képezte a központosítás leghatásosabb eszközét. „Az új parlamentben az arabok alkotják a leghangosabb ellenzéket. Az Egység és Haladás Bizottsága kénytelen volt belátni, hogy a törökök az egyetlenek a birodalomban, akik nem ellenzik a központosítást, s akiknek nincsenek az Oszmán Birodalommal összeegyeztethetetlen politikai eszméik. Ennek nyomán török nemzetiségük felé fordultak és eljutottak odáig, hogy a törökösítésre úgy tekintsenek, mint céljuk elérésének legtermészetesebb eszközére."[175] Ez az attitűd jórészt betetőzése volt annak a folyamatnak, mely a 19. század utolsó harmadában a birodalmi elit eltörökösítését hozta magával: az állam utolsó 39 nagyvezíre közül 34 török volt.[176] Mindezt megkönnyítette, hogy az ifjútörök vezetők egy része kulturálisan alacsonyabb rendűnek tartotta az arabokat a törököknél.

A cél változatlanul a függetlenség és a központi hatalom megerősítése, valamint a feldarabolódás elkerülése érdekében az állam konszolidálása maradt, aminek a kötelezettségét mellesleg az alktomány is magában foglalta, hiszen az 1. cikkely kimondta, hogy a birodalmat „soha, semmilyen okból nem lehet felosztani".[177] Ez közelről érintette a nagyhatalmak érdekeit, amelyek ugyan megvetették az Abdul-Hamid-féle diktatúrát, de azt legalább kiszámíthatónak tartották. Az új rezsim viszont kiszámíthatatlannak látszott, törekedett a szuverenitása visszaszerzésére és a Nyugattal szembeni egyenlőtlenségét konzerváló, az államközpontú reformokat konstans módon gátló kapitulációk eltörlésére. Csakhogy a birodalom egységének fenntartását immár nem a Nyugat által sugallt reformok révén – amelyek a radikális ifjú nemzedék szerint csak az európaiak befolyásának erősödését hozták magukkal –, hanem egyre inkább az oktatás fejlesztésével, de legfőképpen a katonai modernizáció segítségével képzelték el.

Ez a törekvés azonban kudarcot vallott, a birodalom 1908 után egyre-másra veszítette el a balkáni tartományait, Krétát, a ma Líbiához tartozó területeit stb., ráadásul az arab ellenzék olyan reformokat követelt, amelyek a birodalmi struktúrák decentralizációjának kedveztek volna. Ez az ellenzék a parlamentben fejtette ki elvárásait, ahol 60 arab képviselő foglalt helyet 142 török (továbbá 25 albán, 23 görög, 12 örmény, 5 zsidó, 4 bolgár, 3 szerb és 1 vlach, vagyis román) mellett.[178] Ez azonban messze nem tükrözte a birodalom lakosságának etnikai összetételét, mivel az arabok csaknem ugyanannyian, kb. tízmillióan voltak, mint a törökök. (A törökök akkor kerültek csak a történelem során először többségbe a többi etnikummal szemben, amikor a Balkán-háborúkban bekövetkezett területi veszteségek demográfiai átrendeződéshez vezettek.) Az arrogáns török nacionalizmus, melynek első nyíltan fellépő szervezete az 1912-ben alapított Nemzeti Alkotmányos Párt volt, keltette fel az első tényleges törökellenes érzéseket

---

174 Fikriye Karaman: *Arab Intellectuals under the Young Turks. A Comparative-Historical Analysis on Memoirs (1908–1918)*. Egyetemi szakdolgozat, Istanbul, 2013.

175 Khalidi: Arab nationalism in Syria… i. m. 216.

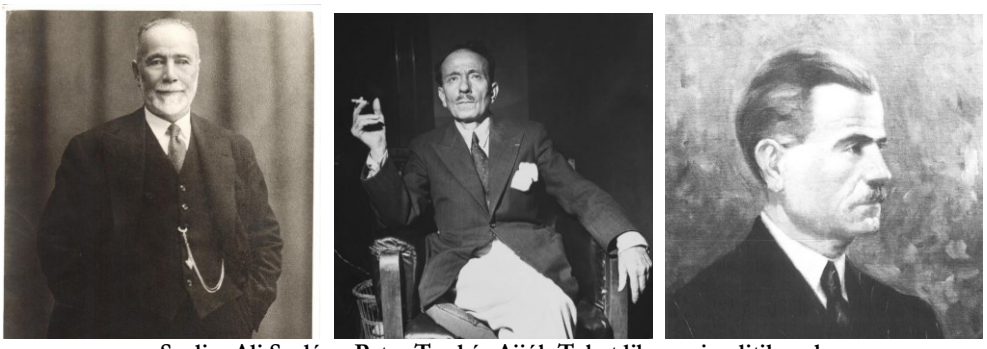
176 Suny: *„A sivatagban élhetnek, de másutt sehol." Az örmény népirtás története*. i. m. 53.

177 Davison: *Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876*. i. m. 386–387.

178 Flesch: *Az isztambuli menedék*… i. m. 19. Az adatok a szakirodalomban eltérnek egymástól, aminek az a magyarázata, hogy nem lehet egyértelműen megállapítani az összes képviselő nemzeti hovatartozását.

arab írók, diákok, üzletemberek körében. A folyamatnak lendületet adott a sajtó liberalizálása: a világháború előestéjén egyedül Damaszkuszban csaknem két tucat újság jelent meg.

Az arab ellenzék olyan politikai szervezeteket működtetett, mint 1910–1915 között az isztambuli Irodalmi Klub, mely a fővárosban élő arabokat fogta össze. Az eredetileg Isztambulban tanuló arab diákok által alapított szervezet elnöke a dél-libanoni származású síita értelmiségi, Abdel-Karim al-Halíl volt. A klub a nyilvános ülései mellett titkos összejöveteleket is tartott. Habár csupán kulturális tevékenységet folytatott, nem lehetett elkerülni, hogy a tagok az erősödő arab öntudat jeleként politikai kérdéseket is megvitassanak. 1912-ben Kairóban a britek támogatásával egyiptomi és szíriai újságírók (Rasíd Rida, Abdel-Hamid az-Zahravi, Rafik és Hakki al-Azm) alapították meg az Oszmán Decentralizáció Pártját, melynek az arab közvélemény mozgósítása volt a célja, leginkább pedig az, hogy rászorítsa az ifjútörököket a birodalom svájci mintájú, föderális alapon történő átszervezésére. Működtek helyi csoportjai Mezopotámiában és Szíriában, s kapcsolatban állt az Irodalmi Klubbal. Olyan reformtársaságokat is alapítottak, mint amilyen Bejrútban jött létre 1912–1913 fordulóján Szelim Ali Szalám, Ahmed Muhtár Bejhúm, Ajjúb Tabet, Petro Trad és Ahmed Hasszán Tabbara révén („Reformbizottság"). A 86 alapítóból 42 muszlim, 42 keresztény, 2 pedig zsidó volt. A vallásilag semleges, nemzeti érzülettel átitatott szervezet önkormányzatot követelt az arabok számára, s ellenezte a kormány centralizációs politikáját. Felszólították a külföldi konzulokat, hogy támogassák a reformok végrehajtását a szíriai vilajetek átszervezése és a nagyobb autonómia érdekében.[179] Ezt a térségbeli francia diplomaták már korábban megtették, ennek eredményeképpen a Porta 1912 decemberében hajlandó volt megerősíteni a libanoni maroniták autonómiáját.[180] A Reformbizottság népszerűsége olyan meredeken ívelt felfelé még a szíriai nagyvárosokban is, hogy amikor 1913 februárjában adminisztratív decentralizációt követelő nyilatkozatot bocsátott ki, az ifjútörök kormányzó, Abu Bakr Házim áprilisban jobbnak látta betiltani, a vezetőit pedig letartóztatni. Válaszul passzív ellenállás bontakozott ki, a bejrúti boltok és irodák bezártak, a lapok gyászt öltöttek magukra, de a történteknek hangos visszhangjuk támadt Damaszkuszban, Aleppóban, sőt még a távoli Bászrában is.[181]

Szelim Ali Szalám, Petro Trad és Ajjúb Tabet libanoni politikusok

[179] Eliezer Tauber: *The Emergence of the Arab Movements*. London, 1993. 135–151.
[180] Vincent Cloarec: *La France et la question de Syrie (1914-1918)*. Paris, 2010. 32.
[181] Hasan Kayalı: *Arabs and Young Turks. Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918*. Berkeley – Los Angeles, 1997. 132–133.

Ezek a tipikusan városi mozgalmak az Oszmán Birodalom számára kritikus pillanatban (az első Balkán-háborút lezáró londoni békeszerződés aláírása után nem sokkal), 1913 júniusában Párizsban 24, felerészt muszlim, felerészt keresztény delegátus és 100–150 főnyi hallgatóság részvételével kongresszust tartottak, amelynek határozatai – jelentős részben a francia kormány színfalak mögötti lobbizásának köszönhetően – az arab követelések mérsékelt jellegére engedtek következtetni, hiszen a függetlenségről nem esett szó.[182] Fontos lenne – fejti ki a 2. cikkely –, hogy „biztosítsák az oszmán araboknak a politikai jogaik gyakorlását, hatékonnyá téve a birodalom központi adminisztrációjában való részvételüket". A szöveg ezenkívül követeli az arab hivatalos nyelvként való elismerését, valamint azt, hogy „a szíriai és arab vilajetekben" a katonai szolgálat regionális legyen, vagyis helyben történjen.[183] A határozatokat az ifjútörökök látszólag magukévá tették: az 1913 augusztusában kibocsátott szultáni dekrétum hivatalos politikává nyilvánította az arab tartományokban. Csakhogy a várt reformok nem léptek életbe, az arabok pedig úgy érezték, becsapták őket.

Emellett olyan titkos társaságok is szerveződtek, amelyeknek a követelései sokkal radikálisabbak voltak, már a valódi arab függetlenséget célozták, s megkérdőjelezték az Oszmán Birodalomhoz való tartozást. Az al-Kahtanija (Kahtan az arabok egyik legendás őse volt) még duális arab–török államot képzelt el az Osztrák–Magyar Monarchia mintájára (ilyesmire egy ideig még Gökalp, sőt egészen az 1920-as évek elejéig az oszmán elit más tagjai is gondoltak[184]), de az erőteljes törökösítés elsodorta az ilyen típusú „mérsékelt" megoldásokat és radikalizálta az arab nacionalistákat. Egyesek Franciaországba mentek, s ott próbáltak érvényt szerezni érdekeiknek. Közéjük tartozott Nagíb Azuri, aki talán elsőként szorgalmazta az arabok Oszmán Birodalomból való kiválását és egy Bejrúttól Ománig terjedő arab állam létrehozását. A francia fővárosban megalapította az Arab Haza Ligáját és saját lapot is indított.[185] 1909-ben Párizsban a Termékeny Félhold városaiból származó muszlim diákok hozták létre a szabadságot és önállóságot követelő Ifjúarab Társaságot (al-Fatat). Székhelyét 1913-ban Bejrútba, majd – miután a világháború kitörését követően élénk politikai agitáció zajlott Szíriában – 1914 októberében Damaszkuszba helyezte. Jóllehet a hatóságok elnyomása miatt illegalitásban működött, ez év márciusában megalkotta az arab nemzet zászlaját, ami az első világháború előestéjén az arab függetlenség tervének egyik első megnyilvánulását jelentette.[186] Mások az oszmán hadsereg alsóközéposztálybeli arab katonatisztjeit igyekeztek megnyerni maguknak, így tett az 1913-ban alakult al-Ahd („szövetség"). Az elnevezés isten és a tagok közötti morális paktumra utalt az arab haza szolgálatában. Számos tagja volt Bejrútban, Damaszkuszban és Bagdadban. Egyik alapítóját, Azíz Ali al-Maszrit, egy cserkesz származású egyiptomit, az oszmán hadsereg vezérkari tisztjét 1914. február 9-én letartóztatták és hazaárulásért elítélték: azzal vádolták, hogy az 1911–1912-es olasz–török háború idején csúszópénzt fogadott el az itáliaiaktól, cserébe a kezükre kellett volna játszania Kirenaikát (a mai Líbia keleti részét). Csak Lord Kitchener egyiptomi angol rezidens és az isztambuli brit nagykövet, Sir Louis Mallet közbeavatkozása mentette

---

182 Dominique Chevallier: Le Congrès arabe de Paris (juin 1913) à la Société de Géographie. *La Géographie*, 1552. sz., 2014. 1. negyedév. 10–17.

183 Charles Debbas: Le Congrès Arabe-Syrien. *Correspondance d'Orient*, 6. évf., 115. sz., 1913. július 1. 13–16.; J. Nagy László: *A Mediterráneum a XX. században*. Szeged, 1996. 40–41.

184 Vagy éppen a birodalomban szolgáló német Colmar von der Goltz tábornok. Alp Yenen: Envisioning Turco-Arab Co-Existence between Empire and Nationalism. *Die Welt des Islams*, 2020. 1–41.

185 Ferwagner Péter Ákos: Nagíb Azuri és az „arab ébredés". In: Ferwagner Péter Ákos – Garaczi Imre – Kalmár Zoltán (szerk.): *Mediterrán perspektívák*. Budapest, 2015. 67–82.

186 Ezzerelli: *Diplomatie occidentale et dissidence arabe*… i. m. 158.

meg a kivégzéstől.[187] Szabadon engedték, Egyiptomba menekült, s később elkészítette egy törökellenes arab felkelés tervét, de érdekes módon egészen a háború végéig hitt abban, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia mintájára létrejöhet a törökök és az arabok föderális állama, amelyben az arabok ugyanolyan jogállást fognak kapni, mint Magyarország a kiegyezéskor.[188]

Mindennek ellenére 1914-ben az arab politikusok és katonák sérelmei és panaszai nem forrtak egységbe valamilyen autonómiapárti mozgalom keretében. Ebben nyilván szerepet játszott az a tény, hogy a közvetlen oszmán uralom alatt élő arabok minden tekintetben erősen lemaradtak a társadalmi-politikai fejlődésben. Csak néhány százezren tudtak közülük írni-olvasni, de még ők is többnyire tudatában voltak annak, hogy lojálisnak kell maradniuk muszlim uraikhoz. Csak egy teljességgel idegen civilizáció, például a francia vagy a brit befolyás felerősödése lobbanthatta lángra az arabság körében azt a szekuláris törökellenes nacionalizmust, mely a Balkán népei körében addigra már erősen elterjedt.

S mégis az Oszmán Birodalom területén kirobbantandó arab felkelés gondolata már több hónapja érlelődött egy maroknyi, elszigetelt, titkos társaságokból kikerült aktivista fejében. Semmilyen kompromisszumban sem hittek már az ifjútörökökkel, centralizációs politikájukat határozottan ellenezték, mivel ez az arab elitek helyi és regionális hatalmának megnyirbálásával fenyegetett. Számukra az oszmánizmus és a pániszlámizmus egyet jelentett az erőszakos török nacionalizmussal. Tudatában voltak mozgalmuk gyengeségének, ezért kapcsolatba léptek az Arab-félsziget széles autonómiával rendelkező előkelőivel, s megpróbálták rávenni őket arra, hogy egy esetleges felkelés esetén nyújtsanak katonai támogatást a Porta ellenében. Nem tudjuk biztosan, de lehetséges, hogy egy iraki származású tiszt, az al-Ahd tagja, Núri Szaíd 1914 áprilisában Bászrában találkozott Abdel-Azíz Ibn Szaúd nedzsdi törzsi vezetővel. A Szaúdok azért tűnhettek potenciális szövetségesnek az arab nacionalisták számára, mert Kelet-Arábiában állandó harcokat vívtak ősi ellenségükkel, az oszmánok helyi szövetségesével, a Rasídokkal. 1913-ban sikerült is kiűzniük őket a termékeny al-Hasza régióból, s ezzel súlyos csapást mérniük az oszmánok befolyására és presztízsére az iszlám szent földjén.[189] A nacionalisták számos vezetője szemében Ibn Szaúd a mozgalmuk ideális zászlóvivője lehetett volna, mivel a katonai sikerei népszerűvé tették, többen pedig potenciálisan „Arábia Bismarckjaként" tekintettek rá, aki képes lehet az arabul beszélő népek egyesítésére. Úgy tűnik, Ibn Szaúd azért utasította el a közeledést, mert a Rasídokkal szembeni katonai helyzetét még törékenynek ítélte. Ugyancsak összeköttetés jött létre Aszír vezetőjével, a kuvaiti emírrel és Muhammara sejkjével.[190] Ténylegesen azonban a hidzsázi Huszein emírrel kötött kapcsolat fogja majd meghozni a gyümölcsét.

A Jementől a Vörös-tenger partján egészen Akabáig húzódó, kietlen, napsütötte hidzsázi vilajet, mely a szent városokat, Mekkát és Medinát védelmezte, kb. félmillió, törzsi keretek között élő városlakót és beduint fogott össze. Jemen mellett a tengert a belső síkságoktól elszeparáló

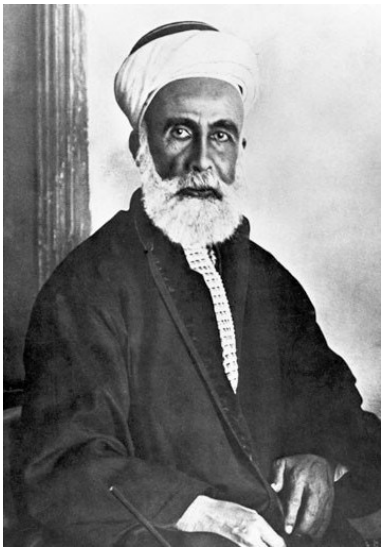
187 A vonatkozó dokumentumokat lásd H. P. Gooch – Harold Temperley (szerk.): *British Documents on the Origins of the War 1898–1914. Vol. X, part 2. The Last Years of Peace*. London, 1938. 824–838.

188 Eliezer Tauber: *The Arab Movements in World War I*. London, 1993. 83–100. Maszri 1953–1954-ben Egyiptom moszkvai nagykövete ként fejezte be pályafutását.

189 Jacob Goldberg: The 1913 Saudi Occupation of Hasa Reconsidered. *Middle Eastern Studies*, 18. évf., 1. sz. (1982. január) 21–29.

190 Muhammara félig független sejkség volt a kőolajban gazdag délnyugat-perzsiai Huzisztánban. Hivatalosan a perzsa sah szuverenitása alatt állt, de az első világháború előtt és alatt brit protektorátusként működött. Státusza erősen hasonlított a szomszédos Kuvaitéra, mely az Oszmán Birodalomhoz tartozott, de 1899 óta ugyancsak brit protektorátus volt. Shahbaz Shahnavaz: *Britain and the opening up of South-West Persia 1880–1914. A study in imperialism and economic dependence*. London, 2005. 85–181.

hegyvidéki Hidzsáz (a szó jelentése: „elválasztó") az arábiai török birtokok közül stratégiailag talán a legfontosabb volt. Ez abban is tükröződött, hogy sajátos jogállással rendelkezett az Oszmán Birodalmon belül, lakóit például nem kötelezték katonáskodásra. Elméletileg ugyan egy török kormányzónak vetették alá, a valóságban azonban egy olyan emírnek a fennhatósága alá tartozott, akivel a Porta a „tárgyalások politikáját" folytatta, jelentős engedményeket tett neki.[191] Ennek az emírnek a tekintélye két forrásból fakadt: egyrészt ő volt a szent helyek őrzője, ezáltal a szultán után a második számú muszlim vallási autoritás, másrészt Mohamed próféta leszármazottjaként viselhette az előkelő *saríf* titulust. Neki kellett garantálnia a mekkai zarándoklat *(háddzs)* biztonságát és ellátnia a környékbeli törzsek feletti ellenőrzést.[192] 1908 szeptembere óta a Hásimita-házból származó Huszein ibn Ali töltötte be ezt a tisztséget, akit a szultán támogatásának köszönhetően neveztek ki. Kinevezése nem meglepő, mivel megfelelt a hagyományoknak: 968 óta a Hásimiták, ez az arábiai urbánus család birtokolta a mekkai saríf tisztségét.

Huszein ibn Ali

A 60 év körüli, alacsony termetű, energikus, arab és cserkesz származású Huszein a kinevezése előtti éveket félig-meddig túszként Konstantinápolyban, Abdul-Hamid szultán környezetében töltötte, ahol széles körű ismereteket szerzett a világban zajló politikai folyamatokról és a nagyhatalmi viszonyokról. A 60 ezer lakosú Mekkába való megérkezése után azonnal megmutatkoztak a vezetői képességei: török csapatokra támaszkodva békét és rendet teremtett a szerfelett anarchikus Hidzsázban, engedelmességre kényszerítette a harcias törzseket a határokon belül. A Porta szemében talán túlzottan is sikeres volt, s felmerült vele szemben a gyanú, hogy a zarándoklatból származó nem csekély bevételeit nem a szultán dicsőségének növelésére, hanem saját családja hatalmának megerősítésére akarja fordítani. Márpedig ezek a bevételek ekkor már tetemesnek mondhatók, ugyanis a zarándokok száma a korábbi évtizedekben szakadatlanul növekedett, ami leginkább a Szuezi-csatorna megnyitásából és a gőzhajózás nyújtotta kényelmesebb és gyorsabb utazásból következett. Míg 1868-ban 27 ezer zarándok szállt partra Dzsiddában, a következő évtizedben pedig átlagosan 40 ezer, addig 1913-ban már 100 ezer. Ehhez még nagyjából 20 ezer főt adhatunk, akik karavánokkal érkeztek.

Ilyenformán a világháború előtti évek az emír és az ifjútörökök közötti viták sokaságát hozták magukkal.[193] 1909 januárjában egy damaszkuszi unionista (az Egység és Haladás híve), Abder-Rahmán al-Juszuf vezette a zarándokok karavánját. Mekkába érve bejelentette, hogy a zarándokok a tengeren fognak hazatérni, mivel a szárazföldön a biztonságukat nem garantálták. Az emír, akit a legfőbb tisztségében ért támadás, nem hagyhatta annyiban ezt a sértést. A zarándokokat a saját fivérével kísértette vissza Damaszkuszba, Abder-Rahmánnak így egyedül kellett visszahajóznia Szíriába.

---

[191] M. Talha Çiçek: Negotiating power and authority in the desert: the Arab Bedouin and the limits of the Ottoman state in Hijaz, 1840–1908. *Middle Eastern Studies*, 52. évf. (2016), 2. sz. 260–279.

[192] David George Hogarth: *Hejaz before World War I.* Cambridge, 1978. 47–74.

[193] E viszony részletes elemzését lásd Kayalı: *Arabs and Young Turks*… i. m. 144–174., 181–185.

A fő probléma az volt, hogy – miközben a birodalom hű alattvalójának számított – Huszein aggódott a kormány központosítási politikája miatt, mely emirátusa autonómiájának megnyirbálásával fenyegetett. A Porta 1910-ben úgy döntött, Medinát leválasztja Hidzsázról. Huszein második fiának, Abdalláh hercegnek, mellesleg Mekka oszmán parlamenti képviselőjének, aki a döntés magyarázatát követelte, az isztambuli hatóságok a következőket válaszolták: „Medinának a szultanátus központjával való kapcsolatában a kommunikáció gyorsaságát távíró és vasút biztosítja, oly nagyszerűen, hogy a medinai *muhafazat* független muhafazatnak tekinthető, mely közvetlenül a belügyminiszterhez, nem pedig a vilajethez tartozik."[194] A mekkai zarándoklatot megkönnyítő és a birodalom iparosítását elősegítő hidzsázi vasutat 1901-től kezdve az egész iszlám világból érkező adományok segítségével (a szultánon kívül tekintélyes összeg érkezett a perzsa sahtól, az indiai és burmai muszlimoktól is) építették a német mérnök, Heinrich August Meissner irányításával.[195] 1908-ra Damaszkuszt kötötte össze az 1320 km-re fekvő Medinával, az első, zarándokokat szállító szerelvény szeptemberben indult útjára.[196] A kormány a vasutat 1911-től szerette volna meghosszabbítani Mekkáig. A terv nemcsak a zarándokok tranzitjából élő törzsek számára volt elfogadhatatlan, hanem a saríf számára is, mert a fennhatóságát a vasút megépülése után az állam könnyebben csökkenthette volna.

A hidzsázi vasút nagyhatalmi ellentétek forrása is lett. 1906-ban a szultán szeretett volna leágazást építtetni Akabába, a Vörös-tenger partjához, mert így gyorsabban tudta volna csapatait a lázongó Jemenbe eljuttatni, ráadásul nem függött volna a Szuezi-csatornát birtokló britek engedélyétől. Az angolok viszont egy esetleges Egyiptom elleni hadművelettől tartottak, s kierőszakolták a szultánnál, hogy ejtse a tervet,[197] de előzőleg még mindkét fél csapatokat vezényelt a Sínai-félszigetre, s csaknem fegyveres konfliktus tört ki közöttük (akabai válság). Ez a megaláztatás is hozzájárult ahhoz, hogy a birodalom elfordult Nagy-Britanniától és Németországhoz közeledett az első világháború előtti években. Franciaországnak más természetű problémája akadt a vasúttal. Attól tartott egyfelől, hogy az észak-afrikai gyarmatain élő muszlimok nagyobb számban indulnak majd zarándoklatra a gyorsabb és kényelmesebb közlekedés láttán, az elégtelen egészségügyi ellenőrzés következtében pedig járványokat hurcolhatnak be Tunéziába, Algériába és Marokkóba.[198] Másfelől az sem állhatott érdekében, hogy ezek a muszlim zarándokok az útjuk során kapcsolatba kerüljenek a Szíriában élő észak-afrikai emigránsokkal, akik 1910 után a francia sorozási kötelezettség, vagy éppen a gyarmati elnyomás elől menekültek a Közel-Keletre.[199] Az emigránsok széles körben terjeszthették a zarándokok között a franciákkal szembeni gyűlöletüket, pániszlám vagy nacionalista propagandájukat, a zarándokok pedig hazatérve továbbadhatták a hallottakat az otthoniaknak. Nem véletlen, hogy az észak-afrikai

[194] Dawn: *From Ottomanism to Arabism*… i. m. 10. A muhafazat közigazgatási egység volt a vilajeten belül.

[195] Az építkezés történetét lásd Murat Özyüksel: *The Hejaz Railway and the Ottoman Empire. Modernity, Industrialisation and Ottoman Decline*. London, 2014. 96–139.; Jacob M. Landau: *The Hejaz Railway and the Muslim Pilgrimage. A Case of Ottoman Political Propaganda.* Abingdon, 2016. 11–18.

[196] A vonal részletes leírását lásd Charles-Eudes Bonin: Le chemin de fer du Hedjaz. *Annales de Géographie*, 102. sz., 1909. 416–432.

[197] Kaïs Ezzerelli: Le pèlerinage à La Mecque au temps du chemin de fer du Hedjaz (1908-1914). In: Sylvia Chiffoleau – Anna Madœuf (szerk.): *Les pèlerinages au Maghreb et au Moyen-Orient. Espaces publics, espaces du public*. Beyrouth, 2005. 167–191.

[198] A zarándokok számának növekedése növelte a járványveszélyt: 1831 és 1912 között nem kevesebb, mint 27 kolerajárvány dühöngött Mekkában, közülük az 1865-ös különösen pusztító volt. Párizs és London fel is szólította az oszmán és az egyiptomi hatóságokat, hogy vezessenek be hatékony egészségügyi intézkedéseket (pl. karantén).

[199] Ferwagner Péter Ákos: Algériai bevándorlás a Levantéba (1830–1914). *Mediterrán Világ*, 15. sz. 2010. 99–114.

gyarmati hatóságok 1910-ben, 1911-ben és 1912-ben is megtiltották a muszlim alattvalóknak a mekkai zarándoklat elvégzését.

Az 1913. januári isztambuli államcsíny az EHB radikális tagjait ültette közvetlenül a hatalom csúcsaira. Az új hidzsázi oszmán kormányzó, a centralizációt támogató Vahib bej, aki az év végén erős helyőrség kíséretében érkezett Mekkába, az emírrel szembeni ellenségességéről volt közismert. Huszein mindebből azt a következtetést vonta le, hogy a kormány az eltávolítására készül. Ez az aggodalom érzékennyé tette azoknak az arab nacionalistáknak az érvei iránt, akik ugyanebben az időben a támogatását szerették volna megszerezni Isztambullal szemben. Az emír Abdalláh fia segítségével ugyanakkor a kairói brit hatóságokkal is felvette a kapcsolatot, hogy megszerezze az esetleges támogatásukat, s azt sugallja, érdekében állna olyan szerződéses kapcsolatba kerülni Londonnal, amilyenben a Perzsa-öböl menti sejkségek urainak is részük volt. Ezek a megállapodások tartalmazták a sejkek szultántól való függetlenségének brit elismerését, védelem biztosítását és anyagi támogatást cserébe azért, hogy az angolok intézik a külügyeket, Nagy-Britannia barátságát és engedélyt arra, hogy egy brit rezidens állandóan az uralkodó mellett tartózkodhasson. Ekkor azonban London még nem volt hajlandó elkötelezni magát a mekkai saríf mellett azon az alapon, hogy nem avatkozik bele az oszmán belügyekbe. Számára ekkor még az Oszmán Birodalom „baráti hatalomnak" számított, arról pedig szó sem lehetett, hogy a Porta ellenfeleit támogassa. Kitchener egyik kairói munkatársa, Sir Ronald Storrs így emlékezett vissza az Abdalláhhal való találkozásra: „Egy 1914. áprilisi kairói látogatás nagyban befolyásolta a háború végkimenetelét, a Közel- és Közép-Kelet jövőjét pedig még kiszámíthatatlanabbá tette. Abdalláh emír, Huszein mekkai nagy saríf második fia Konstantinápolyból érkezett a kedive vendégeként, de Lord Kitchener is fogadta. […] Időközben figyelmeztettek bennünket Konstantinápolyból, hogy az ilyen megbeszélések nincsenek a Fényes Porta ínyére, mely mindig is gyanakodva szemlélte a Hidzsázban és Szíriában zajló arab cselszövéseket. […] Kategorikusan nekem szegezte a kérdést, Nagy-Britannia szállítana-e egy tucat, esetleg fél tucat géppuskát a nagy saríf számára […] védelmi célra; majd sietve hozzátette, hogy erre a védelemre a török támadás ellenében kerülne sor. Nem volt szükségem különleges instrukciókra ahhoz, hogy tájékoztassam, sohasem tennénk magunkévá olyan elképzelést, melynek értelmében fegyvert szállítanánk egy baráti hatalom ellenségeinek."[200]

Kitchenert igazából elképesztette az arabok érdeklődése, mivel róluk az a hír járta, hogy az Oszmán Birodalom legpasszívabb, sőt kifejezetten letargikus alattvalói. Egyáltalán nem várták tőlük, hogy török uraik ellenében egy keresztény hatalommal akarnának szövetkezni. Ezért is adott elutasító, semmitmondó választ a kairói brit főbiztos, miközben azért titokban megkérte Storrst, maradjon kapcsolatban Abdalláhhal.[201] Ugyanígy elutasító választ adtak Kámil al-Kasszab sejknek, akit 1914 októberében a Fatat küldött Damaszkuszból Kairóba, hogy kitudakolja, milyen segítséget nyújtanának a britek egy törökellenes arab nemzeti mozgalomnak.[202]

---

[200] Storrs közli Kitchener Sir W. Tyrrellnek, a külügy magas rangú munkatársának szóló, Kairóból április 26-án keltezett levelét is: „Storrs az utasításomnak megfelelően közölte vele [Abdalláhhal], hogy a hidzsázi arabok ne számítsanak a támogatásunkra, s hogy a mi egyetlen arábiai érdekünk az indiai zarándokok biztonságára és kényelmére vonatkozik… A saríf láthatólag csalódott a konstantinápolyi látogatásában és a török kormány határozottságát látva a vasút Mekkáig való meghosszabbítását illetően. Szerinte ez a tevéket birtokló arábiai népesség gazdasági halálát fogja jelenteni." Sir Ronald Storrs: *Memoirs of Sir Ronald Storrs*. New York, 1937. 135.

[201] Sir Ronald Storrs: *Orientations*. London, 1937. 142.

[202] Steven Wagner: British intelligence and Arab nationalism: the origins of modern Middle East. In: T. G. Fraser (szerk.): *The First World War and Its Aftermath: the Shaping of the Middle East*. Chicago, 2015. 63–76.

Hamarosan viszont már maga Kitchener kereste meg a Hásimitákat, időközben ugyanis az oszmánok beléptek a világháborúba.

Nem tudjuk, létezett-e valóságos kapcsolat az arábiai politikai, vallási és törzsi vezetők, valamint az Oszmán Birodalom arab tartományaiban szervezkedő reformer és forradalmi csoportok között. Az nyilvánvaló, hogy a nyugati kormányok e társaságokkal már Abdalláh kairói látogatása előtt keresték az együttműködést, bátorították őket, még ha csak óvatosan is, mert ezzel valamelyest ellensúlyozhatták a németek ifjútörökökre gyakorolt befolyását. Az angol és francia konzulok gyakran tárgyaltak velük. Kitchenert például egy alkalommal felkereste egy szíriai delegáció, mely felvetette Szíria Egyiptomhoz való csatolásának a lehetőségét úgy, hogy külön igazgatás alá tartozzon.

A nacionalista mozgalom nem csupán azért nem tudott igazán kibontakozni a világháború előtt, mert az antantországok csak félszívvel álltak melléje. A legnagyobb problémát a megosztottsága jelentette. A párizsi arab kongresszus után, 1913-ban Muhammarában is arab konferenciát hívtak össze Mezopotámia függetlenítése céljából. Mások mellett a kuvaiti sejk és a bászrai előkelő, Szaíd Tálib pasa részvételével megtartott tanácskozás a törökök kiűzésére buzdította az arabokat. 1914-ben hasonló konferenciát hívtak össze Kuvaitba, ahová meghívták Huszein sarífot, Ibn Szaúdot, Ibn Rasídot és más arábiai törzsi vezetőket, de a személyi ellentétek, a törzsi rivalizálás miatt végül meghiúsult a rendezvény. Ráadásul úgy tűnik, Ibn Szaúd májusban megegyezett az oszmánokkal és elismerte a szultán szuverenitását.[203] A Termékeny Félhold nagyvárosainak titkos nacionalista társaságai különben is gyanakodva, sőt ellenségesen figyelték e törzsi vezetők és emírek autokratikus stílusát és féktelen hatalmi ambícióit. Az 1913 februárjában Reformtársaságot létrehozó Tálib pasáról például a többiek azt gyanították, hogy az oszmán rezsim elleni szervezkedésében nem a folyamköz függetlensége, vagy éppen Bászra helyi autonómiája érdekli, hanem egy független hercegség kihasítása Kuvait érdekeinek megfelelően.[204] A Tálibhoz hasonló vidéki arab potentátok láthatólag hajlandók voltak külső támogatókhoz fordulni vagy ellenzéki ideológiákat magukévá tenni, hogy hatékonyabban állhassanak ellent Isztambul központosítási törekvéseinek, ami messzemenően jellemezte Huszein saríf gondolkodását is, aki ugyan hajlandó volt kapcsolatot teremteni nacionalistákkal, ő maga azonban nem tartozott közéjük.[205] Ez a magatartás tehát döntően a birodalomban hagyományosnak számító centrum–periféria ellentét kereteibe illeszkedett, s nem jelentett különösebb vonzalmat a modern nacionalista eszmék iránt.[206] A féltékenység, a széthúzás egyelőre még erősebbnek bizonyult az összefogás igényénél, de csak idő kérdése volt, hogy az arab nacionalizmus mikor válik tényleges politikai tényezővé.

Nagyhatalmi versenyfutás a századfordulós Közel-Keleten

Európa hosszú időn át ragaszkodott az Oszmán Birodalom területi integritásának fenntartásához, mivel általánosan elterjedt az a vélekedés, hogy ez a nagyhatalmi erőegyensúly elen-

[203] Jacob Goldberg: The 1914 Saudi–Ottoman Treaty – Myth or Reality? *Journal of Contemporary History*, 19. évf., 2. sz. (1984. április) 289–314.

[204] Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 356. Tálib jellemzését lásd Sir Arnold T. Wilson: *Loyalties: Mesopotamia. A Personal & Historical Record. Vol. I: 1914–1917*. London, 1930. 18.

[205] Az emír ideológiai hátteréről lásd Dawn: *From Ottomanism to Arabism*… i. m. 1. fej.

[206] Hanna Batatu: *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq. A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'thists, and Free Officers*. Princeton, 1978. 171–172.

gedhetetlen eleme. Nagy-Britannia ezt az elvet a 19. században egyenesen keleti politikája kiindulópontjává tette, hasonlatosan ahhoz, ahogyan a Habsburgok államát fontos közép-európai egyensúlyozó tényezőnek tekintette. Az Európa, Ázsia és Afrika találkozási pontján fekvő alulfejlett birodalom biztosította a tengerszorosok feletti ellenőrzést, a Földközi-tenger keleti medencéje fölötti uralmat, valamint garantálta az Indiába, a viktoriánus birodalom „ékkövébe" vezető út biztonságát. Az angolok szemében hatékonyabban tette ezt, mint bármilyen önálló arab államalakulat. Amikor az egyiptomi Mohamed Ali szíriai ambíciói az 1830-as években veszélybe sodorták a szultán államát, az oroszok pedig szinte gyámságot szereztek a birodalom és a tengerszorosok felett, London nemzetközi koalíciót hozott tető alá, mely 1840-ben Bejrút bombázásával, Alexandria tengeri blokádjával, majd katonai intervencióval kierőszakolta az egyiptomiak Szíriából való kivonulását. Sikerült elérni azt is, hogy a londoni konvenció értelmében a szorosokat lezárják a hadihajók elől. Miután ily módon helyreállította az egyiptomi–oszmán egyensúlyt, Anglia figyelme a Nílus partján akkoriban meghatározó francia befolyás visszaszorítása felé fordult. Palmerston külügyminiszter kijelentette, jobban kedveli „ezeket a jó öreg törököket", mint a mediterrán civilizáció és a francia kultúra iránt túlságosan elkötelezett egyiptomiakat. Ezért is tartották meg a nílusi országot egészen 1914-ig a szultán formális hatalma alatt, s tekintettek stratégiai szempontból úgy a Közel-Keletre, mint ütközőállamok mozaikjára, mely az oszmánokkal együtt távoltartja a riválisokat a kritikus fontosságú kereskedelmi útvonalaktól.

Az angol politikai osztály valójában az oszmán területi integritás tiszteletben tartása és a birodalom kormányzását jellemző „keleti despotizmussal" szembeni megvetése között ingadozott. Azoknak a szakadár mozgalmaknak az elnyomása, amelyek rendszeresen lázba hozták a balkáni keresztény népeket, felkeltette ugyan a szigetországi közvélemény tiltakozását, a kormány azonban csupán arra volt hajlandó, hogy a kisebbségek érdekében reformok bevezetésére buzdítsa Konstantinápolyt.[207] A liberális William Gladstone számára, akit valósággal sokkoltak az 1876. áprilisi és májusi bulgáriai mészárlások, erkölcsi kötelességnek számított a birodalom politikai „nevelése", de a keleti hatalmi egyensúly felbomlasztásáról továbbra sem lehetett szó.[208] A birodalom fenntartásának stratégiai szükségszerűsége amúgy is jól illeszkedett politikai gyengeségéhez, melynek révén lehetségessé vált mindennemű külföldi beavatkozás: a területi integritás fenntartása nem mentette meg Isztambult a háborúktól. Az oszmán állam egyfajta örökös kiskorú alakját öltötte magára, akit Európa éber felügyelete alatt tart.

Az oszmán területi integritás elve körül kialakult széles nagyhatalmi konszenzus legfőképpen azokból a bizonytalanságokból fakadt, amelyeket a birodalom feldarabolódása és az európai hatalmi egyensúly megrendülése vont volna maga után, hiszen mindenképpen megindult volna a versengés a koncért. Valójában a probléma kapcsán szembeszökően megnyilvánult az a

[207] Kivéve természetesen Görögországot, ahol a brit, a francia és az orosz flotta az 1827-es navarinói csatában szétverte az egyesült egyiptomi–oszmán flottát, megnyitva ezzel az utat a görög függetlenség előtt, melyet két évvel később a drinápolyi béke hagyott jóvá. Görögország függetlenségének hivatalos nemzetközi elismerésére 1830 februárjában a londoni értekezleten került sor.

[208] A török uraik ellen fellázadt bolgárok felkelését a kormány reguláris és irreguláris alakulatok segítségével verte le. Utóbbiak a hatóságok cinkosságával bosszúból szörnyű vérengzést hajtottak végre a civil lakosság körében. Az áldozatok számát 12–30 ezer főre becsülték. Az ellenzéki Gladstone röpiratokban bírálta a Disraeli-kormány török politikáját, követelte, hogy a török adminisztráció „szőröstől-bőröstől" távozzon Bulgáriából. Stephen Panaretoff: *Near Eastern Affairs and Conditions*. New York, 1922. 180.; R. W. Seton-Watson: *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A Study in Diplomacy and Party Politics*. London, 1962. 51–101.; Dimitâr Koszev – Hriszto Hrisztov – Dimitâr Angelov: *Bulgária története*. Budapest, 1971. 117.

szakadék, mely a nagyhatalmak felfogásbeli különbségeiből eredt az összes Közel-Keletet érintő kérdésben. Közös, egységes európai érdek és állásfoglalás ugyanis nem létezett abban a tekintetben, hogy mi szülessék meg „a düledező Porta málló romjainak porfüstjéből".[209] A „keleti kérdés" igazából nem jelentett mást, mint a nyugati nagyhatalmak közötti erőviszonyok problematikáját, ugyanis az Oszmán Birodalom Galántai József szavaival „az imperializmus korában már nem imperialista versenytárs, hanem a nagyhatalmak versengésének tárgya" volt.[210] A birodalom túlélése pedig hosszú időn keresztül az európai koncerten belüli harmónia lakmuszpapírjaként szolgált, hiszen 1853–1914 között számos nagy európai politikai válságot a szultáni birodalom felosztásának fenyegetése idézett elő. Ezt a harmóniát sokáig leginkább az orosz törekvések fenyegették.

A lemaradó, Európából és a Kaukázus vidékéről visszaszoruló Oszmán Birodalom helyének elfoglalására készülődő cári Oroszország déli irányú terjeszkedése a 18. század utolsó harmadában kezdődött.[211] Ennek az expanziónak a hátterében a még Nagy Péter által megfogalmazott kelet-mediterrán aspirációk álltak. Miután 1696-ban megszerezte Azovot, 1723-ban pedig Perzsiától a Kaszpi-tenger nyugati és déli partját, 1725-ben arra biztatta utódait, hogy „lassanként kerítsék hatalmukba a Fekete-tengert", majd „Szíria révén élesszék fel a régi levantei kereskedelmet" és „hatoljanak előre egészen a Perzsa-öbölig", hogy „eljussanak Indiáig". Merthogy „aki ott uralkodik, az lesz a világ ura".[212] Mindehhez természetesen a Rómához hasonlóan eredetileg hét dombra épült Konstantinápoly megszerzése elengedhetetlen volt. A Cárgráddá átnevezett város lett volna annak a hatalmas ortodox birodalomnak a fővárosa, mely magában foglalta volna a balkáni szláv és ortodox népeket, valamint a régi Bizánc anatóliai területeit. Ez az állam a cárok védelme alá került volna, így vált volna Moszkvából „harmadik Róma".[213] Ez az elképzelés Oroszország mediterrán politikájának egyik geopolitikai tengelyét képezte a 19. században, miután ideológiai célból fokozatosan politikai céllá változott a Krím félsziget 1783-as, Grúzia 1800-as, Baku 1806-os és Jereván 1828-as megszerzését követően. Ettől fogva az egykorvolt „muszlim tavat", a Fekete-tengert elsődlegesen már az Oszmán Birodalom első számú ellenségévé vált Oroszország ellenőrizte, s Konstantinápoly már csak kétnapi hajóútra feküdt Szevasztopoltól.

Mindezen túl az oroszok számára elsősorban a kereskedelem élénkítése volt a cél, hiszen az év kétharmadában a tengeri közlekedés az északi befagyott vizeken tétlenségre volt ítélve, így Szentpétervár számára az állandó jégmentes útvonalak biztosítása a Földközi-tenger felé elemi érdekké vált. De nemcsak a Balkán (az ott élő keresztény népek török fennhatóság alóli felszabadítása), a Fekete-tenger partvidéke és a Kaukázuson túli területek, hanem kimondottan gyarmatosítási céllal a Kaszpi-tenger vidéke, a hatalmas közép-ázsiai térség, Perzsia, valamint Afganisztán is a célkeresztbe került. Utóbbival 1837-ben hoztak létre diplomáciai kapcsolatot, a következő évben pedig – stratégiai és gazdasági pozíciójuk megerősítése érdekében – segítettek tető alá hozni a perzsa–afgán szövetséget. Ez joggal töltötte el az angolokat aggodalommal. A

---

[209] Szász Károly dualizmus kori író-politikusunk 1867-es szavai. Galántai József: *A Habsburg-monarchia alkonya. Osztrák–magyar dualizmus 1867–1918*. Budapest, 1985. 79.

[210] Galántai József: *Az első világháború*. Budapest, 1988. 34.

[211] Bodnár Erzsébet: Oroszország déli törekvései és a fekete-tengeri szorosok problémája (1774–1806). In: Ferwagner Péter Ákos – Kalmár Zoltán (szerk.): *Távolabbra tekintve. Tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára*. Szeged, 2010. 237–251.

[212] Gérard Chaliand: *Anthologie mondiale de la stratégie. Des origines au nucléaire*. Paris, 1990. 681.

[213] Marshall Poe: Moscow, the third Rome: The Origins and Transformation of a „Pivotal Moment". *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 49. évf. (2001), 3. sz. 412–429.

Morning Herald című konzervatív lap 1855 decemberében ezt írta: „Amíg el nem érjük, hogy Oroszország elhagyja Kaukázuson túli tartományait, addig nem lehet szó Indiai Birodalmunk biztonságáról."[214] Persze addig, amíg az Isztambul és Szentpétervár közötti konfrontáció elsődleges tétjét a Balkán-félsziget és a Fekete-tenger feletti ellenőrzés megszerzése képezte, London nem igazán nyugtalankodott az oroszok esetleges megjelenése miatt India északi határainál, bár születtek tervek Közép-Ázsia megszerzésére és az oroszokat határozottan figyelmeztették arra is, hogy Afganisztánban semmilyen körülmények között ne próbálkozzanak.[215] A cárok felemelkedő hatalma alkalmasint felerősítette az oszmán állam stratégiai szerepét, mivel az orosz törekvések útjában álló legfőbb akadályt jelentette. 1853 márciusában, a krími háború előestéjén I. Miklós cár nyíltan felvetette az általa csak „beteg emberként" emlegetett birodalom feldarabolásának lehetőségét, amikor Sir Hamilton Seymour angol nagykövetnek kijelentette, „döntést kellene hoznunk a területei jövőjéről, mielőtt a kezeink között múlik ki". Nagy-Britannia azonban elutasította a Szentpétervárral kötendő szövetséget és a területi felosztást („nincs okunk azt hinni, hogy a beteg a halálán van").[216] Sőt London és Párizs Konstantinápoly segítségére sietett, s komoly hasznot húzott abból, hogy a háborúban megsemmisült a szevasztopoli hajógyár és a fekete-tengeri orosz flotta. A nyugati kormányok nem sajnálták katonáikat feláldozni a krími csatatereken a szultán közel-keleti uralmának meghosszabbításáért, ráadásul a békekötés után az Oszmán Birodalmat európai hatalomnak ismerték el.

A vesztes krími háború azonban nem szüntette meg a déli irányú orosz aspirációkat, s az 1870-es években a diplomaták újabb generációja – ezúttal a pánszlávizmus jegyében – újjáélesztette azokat.[217] A balkáni szláv népek nemzeti törekvéseinek támogatójaként a cári kormányzat ösztönözte a nacionalizmus térhódítását, pénzzel, fegyverrel támogatta a bolgárok és mások törökellenes megmozdulásait. Ezenkívül az orosz politika szeme előtt az a végcél lebegett, hogy szabad kijárást kapjon a Földközi-tengerhez és biztosítsa a fekete-tengeri partvidékének védelmét azzal az állandó fenyegetéssel szemben, amelyet ellenséges haditengerészeti erőknek a Dardanellákon való áttörése jelenthetett. Az európai orosz külpolitika tehát egyre inkább tengerszoros-központúvá (és szerbbaráttá) vált.[218] Az 1875 februárjában Szentpétervárra küldött német követ, Joseph von Radowitz előtt a cár ugyan kijelentette, hogy kormányának nem célja Konstantinápoly elfoglalása, de egyúttal azt a kérdést is feltette, hogy kié lesz az oszmán főváros, ha a birodalom széthullik, és ki fogja féken tartani a Porta uralma alatt élő népeket.[219] A Disraeli vezette angol kormány – mely éppen azon ügyködött, hogy megvesse a lábát Közép-Ázsiában és a Földközi-tenger keleti medencéjében – mindenáron el akarta kerülni az oroszok kijutását a mediterrán térségbe, s ragaszkodott az Oszmán Birodalom területi integritásához. Az 1877-es újabb orosz–török háborút követő berlini konferencián ugyan a nyugati hatalmaknak még sikerült valamelyest visszaszorítani az orosz térhódítást, mindazonáltal ez a konfliktus jelentékeny mértékben befolyásolta Nagy-Britannia keleti politikáját. Lord Salisbury külügyminiszter így értékelte a konfliktus következményeit: „Meg vagyok győződve arról, hogy […] – a

[214] Idézi: J. L. Stejnberg: *A középkeleti brit agresszió története*. Budapest, 1953. 112.
[215] Henri Alleg: *Vörös csillag és zöld félhold. A szovjet Kelet*. Budapest, 1988. 60–62.
[216] T. G. Djuvara: *Cent projets de partage de la Turquie (1281-1913)*. Paris, 1914. 395–401.
[217] Mindez párhuzamosan zajlott az orosz külpolitika másik törekvésével, az eurázsiai terjeszkedéssel, hiszen a krími vereség a Fekete-tenger felől keletebbre, Közép-Ázsia felé fordította a figyelmet.
[218] Gecse Géza: A külpolitika hatása az 1870-es, 1880-as évek orosz nagyhatalmi gondolkodására. In: Háda Béla (szerk.): *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves*. Budapest, 2010. 177–191.
[219] V. P. Patyomkin (szerk.): *A diplomácia története*. 2. köt. V. M. Chvosztov – J. J. Minc: *Az újkori diplomácia története (1872–1919)*. Budapest, 1948. 21.

maga idejében bölcs – régi politikánk, mely arra irányult, hogy a brit érdekek védelmében az oszmán dinasztiát támogattuk, mára kivitelezhetetlenné vált. Úgy vélem, elérkezett az ideje annak, hogy az angol érdekeket közvetlenebb módon védjük meg némi területi átrendezés révén. Tartok tőle, hogy mire néhány év múltán eljutunk idáig, két fejlemény valamelyike következik be: vagy Franciaország állítja helyre a pozícióját és válik féltékennyé hatalmunk földközi-tengeri kiterjesztésére, vagy Németországból lesz tengeri hatalom. E fejlemények mindegyike megnehezíti számunkra azt, hogy megvessük a lábunkat valahol annak helyén, amit Konstantinápolyban elkerülhetetlenül el fogunk veszíteni."[220]

Ez a változás érhető tetten abban, hogy Salisbury 1895-ben a német császárral való találkozóján felvetette a szultáni állam felosztásának lehetőségét, jelezve, hogy ebben az esetben kormánya az Egyiptom feletti uralmának végleges megerősítését, továbbá Mezopotámiát, Arábiát és Krétát igényelné. 1898 elején pedig hasonló javaslattal fordult a cárhoz is: Kis-Ázsia északi részét, Észak-Mezopotámiát és a tengerszorosokat orosz érdekszférának ismerte volna el, ha cserébe Szentpétervár Dél-Mezopotámiát, Egyiptomot és Arábiát brit érdekszférának tekintette volna. Az indítványt azonban elutasították.[221] A lehetséges felosztás gondolata francia politikusok fejében is megfogalmazódott. Paul Cambon konstantinápolyi nagykövet 1896-ban így vélekedett: „Az Oszmán Birodalom fenntartásának kötelezettsége nem jelenti integritásának tiszteletben tartását vagy garantálását. Az Oszmán Birodalom úgy is fennmaradhat, hogy elveszíti Krétát, Macedóniát, Kurdisztánt, Szíriát stb."[222] Nemcsak Salisbury vagy Cambon tartotta szükségesnek az addigi keleti politika átértékelését, mások is hasonlóképpen gondolkodtak. Lord Cromer kairói brit főmegbízott (1883–1907) például úgy vélte, „az olyan dekadens keleti államoknak az agóniája, mint Törökország és Perzsia, azoknak a vitáknak és rivalizálásoknak köszönhetően hosszabbodik meg, amelyek a lehetséges örököseik, utódaik között zajlanak".[223]

London politikája azonban még egy ideig nem változott meg. Az orosz előretörés csökönyössé tette az angolokat az Oszmán Birodalom fenntartását illetően, de a földközi-tengeri angol érdekek súlypontja idővel fokozatosan mégis áthelyeződött Konstantinápolyból Kairóba. Mint láttuk, 1869-ben a Szuezi-csatorna a Vörös-tengeren át új, rövidebb, gyorsabb, biztonságosabb és olcsóbb utat nyitott Indiába, a London és Bombay közötti út időtartama felére csökkent. Ez hallatlanul megnövelte az angolok szemében a Földközi-tenger (és az oszmán területi integritás) fontosságát: a vízi út zavartalan használata az egyik legfontosabb brit világbirodalmi érdekké vált. A stratégiai és kereskedelmi érdekek dél felé tolódtak el, ez pedig arra késztette Nagy-Britanniát, hogy a berlini konferencia befejezésekor, 1878-ban elfoglalja Ciprust, 1882-ben pedig megszállja Egyiptomot. Ezzel egyrészt garantálta a jelenlétét a kelet-mediterrán térségben, másrészt véget vetett az Egyiptom feletti francia–brit közös pénzügyi ellenőrzésnek, biztosítva a hegemóniáját a Nílus mentén: 1913-ban a csatornán áthaladó hajóforgalom 58%-át az angolok bonyolították le.[224] Eközben a törökök másik hajdani szövetségesei, a franciák – miután Algériában már 1830-ban megvetették a lábukat – egy másik oszmán tartomány, Tunézia fölé 1881-ben kiterjesztették a protektorátusukat. A nyugati pozíciók megváltozásának okait azonban megint csak az európai egyensúly mélyreható átalakulásában kell keresnünk.

---

220 Lord Salisbury 1877. márciusi levele Lord Lyttonhoz. Elie Kedourie: *England and the Middle East. The Destruction of the Ottoman Empire, 1914–1922*. London, 1978. 21.

221 Patyomkin (szerk.): *A diplomácia története*. i. m. 119., 127.

222 Riffier: Les œuvres françaises en Syrie à la veille de la Première Guerre mondiale… i. m.

223 Lord Cromer 1903. július 17-i levele Lord Lansdowne külügyminiszternek. Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 1.

224 Maurice Larcher: *La guerre turque dans la guerre mondiale*. Paris, 1926. 55.

Az 1880-as évek elején a legnagyobb veszélyt immár nem az orosz terjeszkedő politika, hanem az új Német Birodalom ambíciói jelentették. A poroszok 1870-ben rendkívül súlyos csapást mértek Franciaországra, 1898-tól pedig az Alfred von Tirpitz admirális által elindított ambiciózus flottafejlesztési program egyre nagyobb fenyegetést jelentett a brit tengeri fölényre: 1905-re az angol és a francia mögött a német hajóhad a méretét tekintve a harmadik helyre került. Az új Németország külpolitikai céljai között az expanzió előkelő helyen szerepelt. Amikor egy tengernagy megkérdezte Tirpitztől, mi történne, ha a német hadiflotta háborút provokálna ki Angliával, ezt a feleletet kapta: „A válaszunk nem lehetne más, mint világháború, mely elvezetné a seregeinket Indiába és Egyiptomba."[225] A századfordulón a külpolitikai vezetésre és az udvarra komoly befolyást gyakorló, 1891-ben megalakult, mintegy 20 ezer taggal rendelkező Össznémet Szövetség pángermán ideológusai támogatták az erőteljes német érdekpolitikát, s expanziót Európában és a tengeren túl, világuralmi ambíciókat hirdettek, amelyek magukban foglalták a Délkelet-Európa és a Közel-Kelet felé irányuló terjeszkedést is. Elsődleges céljuk Közép-Európa volt, de az 1894-ben megfogalmazott programjuk szerint, „ha ezt nem teszik lehetővé a körülmények, úgy a figyelmet a lehető legközelebb fekvő területek felé kell irányítani, amelyek pl. Kis-Ázsiában Törökország felbomlásából adódnak". Különös hangsúlyt kapott Mezopotámia, melyet Németország „éléskamrájává és gyarmatültetvényévé" akarták tenni, hogy nyersanyaggal láthassa el a német textil- és hadiipart. 1913-ban, a Balkán-háborúk után a szervezet egyik vezetője egyértelműen fogalmazott: „Ha Törökország ügyetlensége és belső bonyodalmai következtében szétesik, vagy ha más hatalmak hozzákezdenek felosztásához, a német birodalomnak akkor nem szabad félreállnia, hanem követelnie kell és meg kell kapnia osztályrészét."[226] Egy 1910 körül keletkezett, a kormány számára készített összefoglaló hangsúlyozta, hogy elfogadhatatlan a brit egyeduralom a Vörös-tengeren és a Perzsa-öbölben, s felhívta a figyelmet Arábia különös fontosságára. Az itteni brit pozíciók aláásásához és a német befolyás megteremtéséhez elengedhetetlen a gazdasági behatolás és az itt élő népekkel folytatott együttműködés. Az elitet úgy lehetne Anglia ellen fordítani, hogy iszlám alapú oktatást, képzést biztosítanak számára, tehát egyetemeket kell alapítani. Ami pedig a tömegeket illeti, őket a dzsihád eszközével kell megnyerni, s fellázítani London fennhatósága ellen.[227] Az egyházi körök és az egyetemi szféra ugyancsak dédelgette a „német Kelet álmát", vagyis az imperialista versenyfutás időszakában az Oszmán Birodalmon belüli német jelenlétet az a társadalmi felfogás is támogatta, mely a Közel-Keletet mintegy „megszentelt földnek" tekintette.[228] Végeredményben tehát a világ gyarmati felosztásába későn bekapcsolódó Németország az Oszmán Birodalomban egyfajta „zászló nélküli gyarmat" lehetőségét látta, ahol a gazdasági befolyása rohamosan nőtt, behatolásának pedig a vasút lett a legfontosabb eszköze.

A szultáni kormány a 19. század végén ébredt rá arra, hogy az eltérő fejlettségű tartományokból álló birodalom kormányzása, az áruszállítás, az adóbeszedés, a sorozás jól működő vasúthálózat nélkül sokkal nehezebb, mint a megléte esetén. Németország egyik legnagyobb holdingja, a Deutsche Bank felajánlotta, hogy kiépíti ezt a vasúthálózatot kilométerenként 15

---

225 Volker R. Berghahn: *Germany and the Approach of War in 1914*. London, 1973. 53.

226 Tokody Gyula: *Az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei (1890–1918)*. Budapest, 1959. 34., 77–78.

227 Guillemette Crouzet: „For England everything centres round India and Arabia": la guerre anglo-allemande dans le golfe Persique: impérialisme, politique tribale et *jihad* (1914-1915). *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 141. sz., 2017. június. 85–103.

228 Vö. Malte Fuhrmann: *Der Traum vom deutschen Orient. Zwei deutsche Kolonien im Osmanischen Reich 1851–1918*. Frankfurt, 2006.

ezer frankért. A Porta elfogadta az ajánlatot.[229] A Bagdadbahn első szakaszára vonatkozó koncessziót 1888-ban mégis csak a kormány habozása mellett nyerte el a német pénztőke (Maurice Hirsch báró Keleti Vasúttársasága), mert Berlin egyelőre nem akarta felingerelni Oroszországot. Otto von Bismarck ugyanis úgy vélte, hogy az oroszellenes keleti politikából leginkább a franciák profitálhatnának, a németek kevésbé.[230] A „vaskancellár" minderről így vélekedett: „Bagdad jövőjéért nem erőszakolhatjuk rá a német népre az Oroszországgal vívandó háború kötelezettségét." Már az 1876-os balkáni válság idején kijelentette a Reichstag előtt, „az egész Oszmán Birodalom *[den ganzen Orient]* nem ér annyit, mint egy pomerániai muskétás élete".[231] Az volt az alapelve, hogy Németországnak igazából nincsenek keleti érdekei, előnyökre pedig leginkább úgy tehet szert, ha szítja a többi nagyhatalom közel-keleti vetélkedését. Csak az 1890-ben II. Vilmos császár által elindított, de pontos tartalmában sohasem tisztázott *Weltpolitik* adott politikai jelentőséget a keleti német behatolásnak. Az óvatos, a kontinentális egyensúlyra összpontosító Bismarckkal ellentétben Vilmos meg volt győződve arról, hogy elérkezett az ideje a német nagyhatalom kiépítésének (1896-ban hazáját már „világbirodalomnak" nevezte, melynek jövője a tengereken dől el), s nem árt emlékeztetni Nagy-Britanniát és Franciaországot: az iparosodott és fegyelmezett Németországnak megvannak a maga eszközei arra, hogy „helyet biztosítson magának a Nap alatt".[232] Az Európán kívüli terjeszkedés e nézet szerint azért jelentett nemzeti létérdeket, mert a német nemzetet – úgymond – fojtogató ellenséges gyűrű veszi körül, amelyet, ha élni akar, szét kell törnie. A német érdekeket a világ minden részén meg kell védeni, ehhez pedig biztosítani kell a megfelelő katonai eszközöket. A Bagdadbahn erre különösen alkalmasnak látszott, mivel alternatív szállítási útvonalat jelenthetett a Szuezi-csatorna helyett, ráadásul védve lett volna a tengereket uraló brit flotta támadásaitól.[233] 1902-ben egy német katonatiszt, Hildebrandt alezredes nyíltan meg is fogalmazta: „A németek ugyancsak nagy stratégiai jelentőséget tulajdonítanak a bagdadi vasútnak, merthogy a Szuezi-csatorna esetleges lezárása esetén – mely lezárás politikai nehézségek, vagy esetleg később katonai hadműveletek nyomán egyáltalán nem lehetetlen – ez a vasútvonal fogja jelenteni Németország számára a legközvetlenebb utat Kelet-Afrika és Ázsia, valamint az óceánon túli birtokok felé."[234]

Egy másik tiszt, Adolf Marschall von Bieberstein alezredes, 1897 után konstantinápolyi német nagykövet pedig azt a szerepet húzta alá, amelyet a vasút a mezopotámiai agrártermékek és természeti kincsek (pl. kőolaj) elszállításában, illetve kiaknázásában fog játszani. Még olyan elképzelés is megfogalmazódott, hogy a gazdasági célok elérése érdekében német telepeseket

---

[229] Morris Jastrow: *The War and the Bagdad Railway. The Story of Asia Minor and its Relation to the Present Conflict*. Philadelphia – London, 1917. 82.

[230] Galántai: *A Habsburg-monarchia alkonya*… i. m. 245.

[231] Gregor Schöllgen: *Imperialismus im Gleichgewicht. Deutschland, England und die orientalische Frage 1871–1914*. München, 2000. 16.

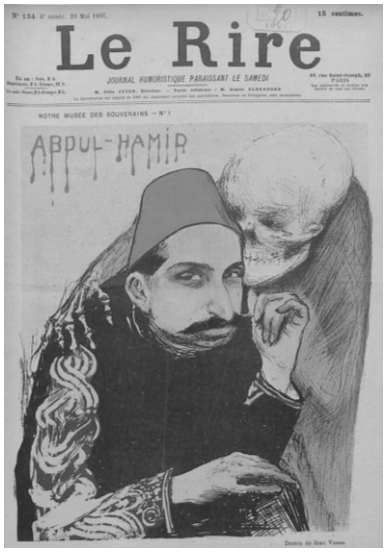
[232] Bernhardt von Bülow német külügyminiszternek, későbbi kancellárnak a Reichstagban elhangzott szavai 1897 decemberéből („a németek elég sokáig nézték, mint osztozkodnak mások a mézeskalácson", most már legfőbb ideje, hogy Németország is „helyet biztosítson magának a Nap alatt"). Németh István: *Németország története. Egységtől az egységig 1871–1990*. Budapest, 2002. 50.; Tokody: *Az Ösznémet Szövetség*… i. m. 58.

[233] Fischer Ferenc: A német–angol geopolitikai metszéspont: Bréma–Berlin–Bizánc–Bagdad–Basra kontra Kairó–Kuvait–Karachi. In: Fischer Ferenc – Harsányi Iván – Ormos Mária (szerk.): *Kutatási füzetek*. 5. köt. Pécs, 1999. 65–75.

[234] André Chéradame: *La question d'Orient. La Macédoine. Le chemin de fer de Bagdad.* Paris, 1915. 220.

költöztessenek a Perzsa-öböl térségébe,[235] mely így Németország „veteményes kertjévé" válhatott volna. Grandiózus tervekben tehát nem volt hiány.

Ezeket az elképzeléseket az ifjú uralkodó 1898-ban az Oszmán Birodalomban tett második látogatása is aláhúzta (az elsőre még 1889-ben került sor). Konstantinápolyban a szultánnal Georg von Siemensnek, a Deutsche Bank igazgatójának a társaságában a Bagdadig megépítendő vasútról és fővárosi kikötőfejlesztésekről tárgyalt. November 8-án Damaszkuszban Szaladin sírja előtt „a háromszázmillió mohamedán" barátságára apellált, akik úgymond nagy becsben tartják az isztambuli kalifát. A német propagandisták a császárt „hádzsi Wilhelmként" mutatták be, s azt a pletykát terjesztették, hogy egy titokban tett mekkai zarándoklat után áttért az iszlámra. Mindezt hihetővé tette, hogy a császár *orbi et urbi* az iszlám pártfogójaként szerepelt. Von Bülow külügyminiszter ugyanakkor tudatában volt e túlzásnak és tartott attól, hogy a császár szavai „gyanakvást keltenek a franciákban, angolokban és oroszokban, akik mohamedán alattvalók millióinak parancsolnak", s akik – tette hozzá – „megharagudhatnak ránk".[236] Az orosz külügyminiszter, Szergej Dmitrijevics Szazonov utóbb nyíltan nehezményezte is ezt a törekvést, s a „Rajna partjától a Tigris és az Eufrátesz torkolatáig terjedő fantasztikus [német] birodalmat" a *Duma* előtt elmondott egyik beszédében „berlini kalifátusnak" nevezte.[237] Jeruzsálemben – ahová névleg egy lutheránus templom felavatására érkezett – Vilmos kárhoztatta Franciaország keleti keresztények feletti kizárólagos protektorátusát, amit először 1888 májusában, majd 1898 augusztusában XIII. Leó pápa ünnepélyesen újra megerősített. Erre a francia sajtó dühödt németellenes kirohanásokkal válaszolt. A *Le Rire* című szatirikus hetilap például olyan karikatúrát tett közzé, amely II. Vilmost és a „vörös szultánt" ábrázolta az örményekre való vadászat közben. Vilmos tudniillik egy olyan pillanatban fejezte ki habozás nélkül az Abdul-Hamid iránti testvéri érzelmeit, amikor az örményellenes mészárlások miatt a „vörös szultán" átmenetileg virtuális diplomáciai karanténba került. A francia lap egyébként a „véres kezű diktátorról" más alkalommal, például 1897 májusában is közölt gúnyrajzot.[238] A vizitet a korabeli arab sajtó is élénk figyelemmel kísérte. Míg az oszmán ellenőrzés alatt álló szíriai lapok támogatták az utazást és Vilmos politikáját, addig az angolok által befolyásolt egyiptomi újságok hevesen támadták a német imperializmus törekvéseit és az azt kiszolgáló szultánt.[239]

A szultán a *Le Rire* 1897. május 29-i címlapján

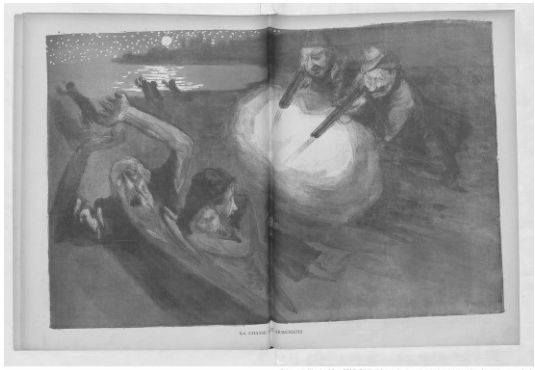
235 Uo. 184–185.

236 Bernhard von Bülow: *Mémoires du Chancelier Prince de Bülow: 1897-1902. Le Secrétariat d'État des Affaires étrangères et les premières années de Chancellerie*. 1. k. Paris, 1931. 213.

237 Sz. D. Szazónov: *Végzetes évek. Emlékiratok*. Budapest, 1928. 262.

238 Vámbéry Ármin, udvarok kegyeltje. *BBC History – A világtörténelmi magazin*, 5. évf., 8. sz. (2015. augusztus) 54–59.

239 Abdel-Raouf Sinno: The Emperor's Visit to the East as Reflected in Contemporary Arabic Journalism. In: Hélène Sader – Thomas Scheffler – Angelika Neuwirth (szerk.): *Baalbek. Image & Monument 1898–1998*. Beirut – Stuttgart, 1998. 115–133.

„Vadászat az örményekre”
***Le Rire*, 1898. november 26.**

Eközben a bécsi császári kormánynak is megvolt a saját keleti politikája. A Habsburgok a birodalmuk fennmaradására leselkedő legnagyobb veszélynek a balkáni nacionalizmusokat tartották, ezért úgy látták, a legoptimálisabb az Oszmán Birodalom szomszédsága lenne. Minden egyéb nagyhatalmi kombináció, például az orosz befolyás kiterjesztése a tengerszorosokra, fenyegetést jelentene. 1903-ban Agenor Goluchowski közös külügyminiszter figyelmeztette is II. Vilmost, hogy ha az oroszok megvetnék a lábukat Konstantinápolyban, „Ausztria kormányozhatatlanná válna”.[240] A dualista állam balkáni törekvései a török uralom alól felszabaduló ottani népek feletti befolyás megszerzésére irányultak. Ez többek között Alois Lexa von Aerenthal közös külügyminiszter 1908 januárjában bejelentett tervében nyilvánult meg, mely az osztrák határtól Szalonikiig húzódó vasút kiépítését foglalta magában.[241] Az ún. szandzsáki vasút terve az osztrák–magyar hálózatot kötötte volna össze Boszniában a török hálózattal úgy, hogy vonalat építenek ki a Szerbiát és Montenegrót elválasztó novipazari *szandzsák*on keresztül, ahol a Monarchia vasútépítési jogokkal rendelkezett. Ez a vasút nem csupán a kereskedelmi kapcsolatok erősítésére, hanem természetesen a politikai befolyás megerősítésére is alkalmas lett volna a Balkánon és az Oszmán Birodalomban. A terv részben a magyarok ellenkezése miatt hiúsult meg.[242]

A feladatokat egyfajta „munkamegosztás” keretében egymás közt megosztó két monarchia készen állt az antanthatalmak közel-keleti befolyásának csökkentésére. Erre pedig a legkézenfekvőbb módszer a gazdasági-kereskedelmi pozíciók szerzése, befektetések és szakértők kiküldése volt, aminek a révén az oszmán piacot közvetlenül a német ipari termeléshez lehetett kapcsolni. A *Kaiser* látogatása után a német befektetések valóságos áradata indult meg, ami látványosan megerősítette Berlin birodalmon belüli politikai és gazdasági pozícióit. A vasútépítésnek immáron nem volt akadálya. A 19. század végére – hiába az angol, francia és orosz tiltakozás – a németek által finanszírozott és irányított Anatóliai Vasúttársaság közel ezer kilométernyi vasútvonalat épített meg Anatólián keresztül egészen a Kaukázus lábáig (az új ankarai állomásra az első feldíszített és fellobogózott szerelvény 1892 novemberében robogott be[243]). 1896-ban át-

[240] Francis Roy Bridge: Austria-Hungary and the Ottoman Empire in the Twentieth Century. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv*, 34. 1981. 234–271.

[241] Patyomkin (szerk.): *A diplomácia története*. i. m. 183. Aerenthal ez év őszén az oroszokkal is meg akart egyezni, s felajánlotta nekik, hogy ha támogatják Bosznia-Hercegovina Bécs általi annektálását, akkor a Monarchia is támogatni fogja a tengerszorosok megnyitását az orosz hajók előtt. Ormos Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás 1814–1945*. Budapest, 2003. 199.

[242] Demeter Gábor: Külpolitikai alternatívák: a magyar politikai elit (Burián, Thallóczy, Tisza) véleménye a balkáni kérdés rendezéséről 1912–1915 között. *Hadtörténelmi Közlemények*, 130. évf. (2017), 2. sz. 355–375.; Demeter Gábor: Expanzió vagy önvédelem? Az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai köreinek tervei Szerbiával kapcsolatban (1913–1915). *Világtörténet*, 5. (37.) évf. (2015), 3. sz. 391–407.

[243] Louise Greenwood: *What was Europe's interest in funding the Ottoman Railways of the late Hamidean period?* London, 2018. 6.

adták a Kónjáig tartó leágazást. A vállalkozás folytatásaképpen a Bagdadi Vasúttársaság továbbhaladt az Eufrátesz felé és 1905-ben a sínpár átszelte Mezopotámiát. Ahogy Mühlberg, a külügyminisztérium tisztviselője a londoni német nagykövetség első titkárának írta, „a britek és az oroszok ázsiai rivalizálásából hasznot húzhatunk, mert miközben engedményt teszünk a brit oroszlánnak és meghajlunk az orosz medve előtt, a Perzsa-öbölhöz Kuvaitba vezető vasutunk megvalósul".[244] A vasúthálózat természetesen ígéretes piacot nyitott a német export számára, amelynek az értéke 1888-ban még nem érte el a 12 millió márkát, 1905-re azonban 71 millió fölé emelkedett.[245] A birodalomba irányuló német export rövid idő alatt 350%-kal, a Németországba áramló oszmán kivitel pedig egyenesen 700%-kal nőtt. A kétoldalú árucsere értéke így az 1888-as 14 millió márkáról 1913-ra 200–250 millióra duzzadt. A kereskedelmi kapcsolatok bővülését a vasútépítés mellett a tengeri szállítás fejlődése is ösztönözte: a Deutsche Levante Linie közvetlen hajójáratot létesített Hamburg, Bréma és Isztambul között.[246] Ezek az új gazdasági kapcsolatok kapóra jöttek gróf Hatzfeld portai német nagykövetnek, aki arra használta fel azokat, hogy a birodalmat a német befolyási övezet részévé tegye.

A gazdasági-pénzügyi térhódítást kiegészítették a német protestáns és katolikus missziók, zárdák, kolostorok, menhelyek és templomok. A Német Cionista Társaság kiépítette a német nyelvű iskolák hálózatát Palesztinában. Odahaza a pángermán politikai körök felfedezték az oszmánok birodalmában rejlő új terjeszkedési lehetőségeket. Neves orientalisták, történészek, újságírók értekeztek Németország levantei „küldetéséről", ami elragadtatott, lelkes olvasóközönségre talált. A 20. század elejére az Oszmán Birodalmon belüli német befolyás jóformán a nemzeti presztízs szerves részét képezte: törekedtek annak tervszerű és kizárólagos, de legalábbis domináns alávetésére. Von Bieberstein tábornagy, Hatzfeld konstantinápolyi utóda gőgösen azzal dicsekedett, hogy Törökország „Németország Kanadájává" vált.[247]

A német kihívás nagysága újrarajzolta Európában a szövetségesi kapcsolatokat. Az egymással Afrikában, Ázsiában, Óceániában sokáig rivalizáló gyarmatosítók kénytelenek voltak átgondolni külpolitikájuk alapjait, s egymásban meglátni a potenciális szövetségest. 1894-től Franciaország közeledett az Orosz Birodalomhoz, 1904-ben az *entente cordiale,* a szívélyes megállapodás valódi „barterügyletként" rendezte a gyarmati kérdéseket Franciaország és Nagy-Britannia között; utóbbi számára a cél leginkább az volt, hogy megszabaduljon a 19. századi „fényes elszigeteltség" jelentette kötöttségektől azáltal, hogy az egyik kontinentális hatalommal megegyezésre jut. London elismerte a francia érdekek elsőbbségét Marokkóban, cserébe Párizs az angol jelenlétet Egyiptomban. Már csak Nagy-Britannia és a cári Oroszország évszázados, a Dardanelláktól a Himalájáig terjedő ázsiai érdekellentétére kellett megoldást találni.

---

244 Von Mühlberg 1900. január 31-i levele von Eckardsteinnek. Lepsius – Mendelssohn Bartholdy – Thimme (szerk.): *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. 17. Die Wendung im Deutsch-Englischen Verhältnis*. Berlin, 1924. 374–375.

245 Howard M. Sachar: *The Emergence of the Middle East: 1914–1924*. London, 1970. 11.

246 Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 333.

247 Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 12.

II. Vilmos hivatalos látogatása Jeruzsálemben

Szentpétervár nem feledkezett meg sem a tengerszorosokra vonatkozó igényeiről, sem a közép-ázsiai törekvéseiről, ami tökéletesen érthető is, hiszen a vesztes krími háború kelet felé fordította a figyelmét, az 1861-es jobbágyfelszabadítás után pedig a gyors ütemben fejlődő orosz iparnak szüksége volt a közép-ázsiai piacokra és nyersanyagokra. Korábban az orosz textilipar 90%-ban az Egyesült Államokból származó gyapotot dolgozott föl, de az amerikai polgárháború következtében ez az import lenullázódott. A gyötrő gyapotéhség miatt potenciális gyapottermő területek bekebelezésére volt szükség. A térhódítás fontos állomását jelentette Taskent 1865-ös, Szamarkand 1868-as elfoglalása és a Buharai Emirátus alávetése, majd Merv 1884-es megszállása; az oroszok ezzel megjelentek Afganisztán határainál.[248] Nagy szerepet játszott a jelenlétük megerősítésében az 1888-ban átadott, 300 mérföld hosszú, a perzsa határ mentén futó transzkaszpi vasút, melynek segítségével a csapatokat és az árucikkeket egyaránt gyorsan el lehetett juttatni a térségbe. Közép-Ázsia fontosságát mutatja az a tény, hogy 17 év alatt, 1900-tól 1917-ig az itteni gyapottermés mennyisége 175 266 tonnáról a kilencszeresére, 1 534 806 tonnára nőtt.[249] Perzsia 1878-ban orosz kiképzőket kért hadserege modernizálásához, az ország északnyugati részén („perzsa Azerbajdzsánban") az orosz telepesek és gazdasági társaságok pedig hatalmas földterületekhez jutottak, köszönhetően az ottani orosz diplomaták

[248] Sz. Bíró Zoltán: Az Orosz Birodalom közép-ázsiai terjeszkedése. Politikatörténeti vázlat. *Világtörténet*, 2008. ősz–tél. 28–34.; Robert F. Baumann: *Russian-Soviet Unconventional Wars in the Caucasus, Central Asia, and Afghanistan*. Fort Leavenworth, 1993. 49–90.

[249] Alleg: *Vörös csillag és zöld félhold*… i. m. 68.

tevékenységének. A kereskedelmi kapcsolatok fontosságát mutatja, hogy a századfordulón orosz áruk tették ki a perzsa import 65%-át, miközben Oroszországba irányult a perzsa export 55%-a. Jelentős volt a hitelezés is.[250] Szentpétervár emellett fegyvert szállított a térség kurd lakosságának és keresztény kisebbségeinek.[251] Nem tűnik túlzásnak Vlagyimir Nyikolajevics Lamsdorf orosz külügyminiszter ama 1894-es megjegyzése, mely szerint „a cári Oroszország egész külpolitikája mindenekelőtt ázsiai politika" volt.[252]

Oroszország azonban tartott az új német nagyhatalomtól, ráadásul 1905-ben megalázó vereséget szenvedett Japántól, ami megváltoztatta a közép-ázsiai politikáját. Anglia hosszú ideig ugyan fenyegetésként értékelte a cárok itteni törekvéseit, valójában azonban *távoli,* esetleges fenyegetésként. A német flottafejlesztés azonban *azonnali* és reális veszélyt jelentett. Ahogy a német fenyegetés a brit kormány számára egyre nagyobb gondot okozott, úgy csökkent a határozottsága a déli irányú orosz előretörés feltartóztatásában. A bagdadi vasút tervének német megvalósítása összehasonlíthatatlanul nagyobb mértékben veszélyeztette a közel-keleti brit érdekeket, mint a kompromisszumra kész cári vezetés.[253] A végül 1907 augusztusában aláírt, katonai megállapodást nem tartalmazó angol–orosz konvenció, mely Szazonov szerint „új korszakot nyitott" a kétoldalú kapcsolatokban,[254] elhatárolta egymástól a befolyási övezeteket: Anglia lemondott a semlegesnek nyilvánított Tibetről, Oroszország Afganisztánról, az elvileg függetlennek elismert Perzsiát pedig három „befolyási övezetre" osztották, egy északi oroszra, egy középső semlegesre és egy déli angolra. A középső, semleges zónában mindkét hatalom egyenlő jogokat kapott koncessziók szerzésére, a meglévőket pedig fenntartották. Mindez persze nem jelentette azt, hogy a két imperialista nagyhatalom lemondott volna a további perzsiai terjeszkedés lehetőségéről, akár a másik kárára. Egyesek szerint az ellentétek 1914-re kiújultak, ami ténylegesen az 1907-i szerződés „halálát" jelentette.[255] Szentpétervár ugyanakkor a másik oldal felől is igyekezett bebiztosítani a perzsiai befolyását, ezért 1910 novemberében megállapodásra jutott Berlinnel. Ennek értelmében Németország elismerte a cár észak-perzsiai érdekszféráját és vállalta, hogy ott nem törekszik vasútépítési koncesszió megszerzésére. Cserébe Oroszország többé nem ellenezte a Bagdadbahn építését. A cári kormány gigantikus vállalkozás keretében transzperzsiai vasút megépítésére készült a Kaukázustól Teheránon át a Perzsa-öbölig, sőt Indiáig,[256] melyet a tervek szerint összekötöttek volna a bagdadi vasúttal. Megállapodtak ugyanakkor abban, hogy ha az oroszok pénzügyi okoknál fogva nem tudnák finanszírozni az építkezést, a németek átvállalják ezt a feladatot.[257] Nem mellékesen a szerződést a második marokkói válság után írták alá.

Az első világháború előestéjén a növekvő német fenyegetés dacára a brit jelenlét megszilárdult a Közel-Kelet peremén. Az egyik végén Egyiptomban és Szudánban, a másik végén Per-

---

250 Harish Kapur: *Soviet Russia and Asia 1917–1927. A Study of Soviet policy towards Turkey, Iran and Afghanistan*. Geneva, 1966. 147., 196.

251 McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 12., 250.

252 Kapur: *Soviet Russia and Asia 1917-1927*… i. m. 37.

253 Galántai: *Az első világháború*. i. m. 23.

254 Szazónov: *Végzetes évek*… i. m. 31.

255 Jennifer Siegel: *Endgame. Britain, Russia and the Final Struggle for Central Asia*. London, 2002. 175–196.

256 D. W. Spring: The Trans-Persian Railway Project and Anglo-Russian Relations, 1909–14. *Slavonic and East European Review*, 54. évf., 1. sz. (1976. január) 60–82.

257 Egyezmény a bagdadi vasútról és a perzsiai orosz érdekeltségekről Oroszország és Németország között (Potsdam, 1911. augusztus 6–11.). In: Németh István: *Német Császárság 1871–1918. Összegzés és dokumentumok*. Budapest, 2009. 232–233.

zsiában és Afganisztánban. A régió szívében azonban az oszmán kérdés változatlanul megoldatlan maradt, a megoldást pedig eleve nehezítette a probléma okainak ellentétes megítélése. Kétféle megközelítés létezett a birodalom elmaradottságát illetően. A nyugatiak az oszmán vezetés helytelen politikáját hibáztatták, míg a helyiek meg voltak győződve arról, hogy ők az európai imperializmus áldozatai, minden bajuk oka a nagyhatalmak „ragadozó" magatartása, a birodalom felosztása utáni sóvárgása.[258] Előre látható volt, hogy a nagyhatalmak hagyományos keleti „nagy játszmájának" *(Great Game)* végén alighanem sor is kerül a birodalom felosztására. Ezt az ifjútörökök pontosan tudták, s az 1908-i államcsínyük részben éppen az angol–orosz közeledésre adott válasz volt, ugyanis érzékelték azt az eltolódást, amely a brit politikát az oszmán birodalmi integritás védelmétől az oroszokkal kötött szövetség felé terelte. Az ifjútörök forradalom új dimenziót kölcsönzött a német–török kapcsolatoknak is.

Első nyilatkozataiban az új rezsim mindenki számára világossá tette, hogy a birodalom többé nem lesz az európai kizsákmányolás magatehetetlen tárgya. Súlyos bírálattal illette a szultán korábbi minisztereit és főtisztviselőit, amiért „európai igába" kényszerítették az oszmán népet. Az Egység és Haladás egyik lapja egyenesen „a földvagyonra leselkedő skorpióknak, kígyóknak és hiénáknak" titulálta ezeket a pasákat, akik „elvesztették minden tisztességüket, olyannyira, hogy a haszon utáni mohóságukban nem átallották még a kutyák ürülékét is külföldre eladni".[259]

Ironikus módon azonban ez a Nyugatnak szóló figyelmeztetés keveset számított, hiszen az ifjútörökök még kevésbé tudták feltartóztatni a nyugatiak területszerzéseit, mint a sokat bírált előző rezsim. Az az elkeseredett törekvésük, hogy megmentsék a birodalmat, nem tudta megakadályozni az utolsó európai birtokok elvesztését a háborút megelőző években. 1908-ban, a forradalom évében a Habsburgok deklarálták Bosznia-Hercegovina annexióját, októberben Bulgária proklamálta teljes függetlenségét, Kréta pedig unióra lépett Görögországgal.[260] Talán ez tekinthető az Oszmán Birodalom felbomlásához vezető első fontos lépésnek. 1911-ben – valóságos traumát kiváltva – Olaszország megtámadta és a következő évben elfoglalta az oszmánok által Trabluszgarbnak nevezett mai Líbia jelentős részét.[261] Ezt nevezhetjük a második lépésnek a felosztáshoz vezető úton. Az 1912-es első Balkán-háborúban Görögország, Bulgária és Szerbia bekebelezte az ötszáz éve oszmán tulajdonban lévő Trákiát és Macedóniát, minek következtében az európai török szuverenitás egy szűk ütközősávra szorult vissza Konstantinápoly közvetlen előterében. S a következmény? A birodalom 1878 és 1882 között már elveszített 232 ezer km²-nyi területet és több mint 6 millió lakost. A veszteségek az ifjútörök hatalomátvétel után még drámaibbá váltak. A Balkán-háborúk előtt a birodalom magját jelentő európai (ruméliai) területei még 169 300 km²-t tettek ki, ebből elvesztett 143 ezret, így 26 300 km²-rel

---

[258] Mustafa Aksakal: The Ottoman Empire. In: Robert Gerwarth – Erez Manela (szerk.): *Empires at War 1911–1923*. Oxford, 2014. 17–33.

[259] Alma S. Wittlin: *Abdul Hamid. The Shadow of God*. London, 1940. 253. Idézi: Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 13.

[260] Hasan Ünal: Ottoman Policy During the Bulgarian Independence Crisis 1908–9. Ottoman Empire and Bulgaria at the Outset of the Young Turk Revolution. *Middle Eastern Studies*, 34. évf., 4. sz. (1998. október) 140–150.; Balogh Ádám: *A nacionalizmus szerepe a görög külpolitikai gondolkodásban 1897–1912*. Szeged, 2011. 97–98.

[261] A háborúról magyarul lásd Horváth Krisztián (ford. és szerk.): *Dokumentumok az 1911–1912-es olasz–török háborúról*. Documenta Historica 49. Szeged, 2000.; Horváth Jenő: Líbia története az olasz gyarmati korszakban, 1911–1947. In: Majoros István (főszerk.): *Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves*. Budapest, 2012. 285–297.; Szilágyi Péter: *A líbiai monarchia a függetlenségtől a nacionalista forradalomig, 1951–1969*. Doktori értekezés, Szeged, 2013. 40–44.

kellett megelégednie. Oda lettek a legsűrűbben lakott, legfejlettebb, leggazdagabb tartományok, ahonnan az adók negyede származott. Az itteni lakosság mintegy kétharmada ugyancsak elveszett, maradt kb. 2 millió fő, a zömük Konstantinápolyban és a környékén élt. Az első világháborút megelőzően az Oszmán Birodalom egy nemzedéknyi idő alatt elvesztette területének 32,7, lakosságának pedig 20%-át![262] Zürcher számításai szerint, ha ezek a veszteségek nem következtek volna be, a birodalomnak 1914-ben nem 23–26 millió, hanem a természetes szaporulat alapján több mint 42 millió lakosa lett volna.[263] Az 1912-es kudarc – hiába követte némi területi nyereség a második Balkán-háború nyomán – fokozta a birodalom Európán belüli elszigetelődését, belső dezorganizálódását és a korrupciót. Ezzel egy időben – harmadik lépésként – Albánia fellázadt a török urai ellen és 1912 novemberében kikiáltotta a függetlenségét, hiába utazott nem sokkal korábban a térségbe a szultán, hogy felélessze a helyiek Porta iránti hűségét.[264]

Érdekes módon ezt követően a birodalomban nem alakult ki olyan erős revánsista mozgalom, mint 1871 után Franciaországban, de a trauma így is óriási volt. Ilyen körülmények között az EHB kormánya a figyelmét a megmaradt területek, elsősorban Anatólia felé fordította, s a birodalom nem muszlim kisebbségeivel fordította szembe saját frusztrált török nacionalizmusát. A görögök, örmények és más milletek egyre szaporodó újságjait, klubjait betiltották vagy bezárták, jogaikat fokozatosan felszámolták. Mint láttuk, először történt meg, hogy a nem muszlimokat ténylegesen is besorozták a hadseregbe. A törököt nyilvánították az üzleti élet kötelező nyelvévé még a kisebbségek által legsűrűbben lakott tartományokban is. Nemzetbiztonsági okokra hivatkozva az ifjútörök kormány három „erős embere", Enver pasa, a hadügyminiszter, Talaat pasa, a belügyminiszter és Dzsemál pasa, a haditengerészeti miniszter lemondtak az alkotmányosságot tiszteletben tartó korábbi magatartásukról és 1913-ban saját kezükbe összpontosították a hatalmat, Lewis szavaival „virtuális katonai diktatúrát" vezetve be.[265] Százával tartóztatták le és deportálták az „árulókat" és „ellenforradalmárokat", sőt a politikai ellenfelek likvidálása sem számított ritkaságnak, ami korábban egyáltalán nem volt jellemző: a sokszor véreskezű diktátorként beállított szultán érdekes módon a politikai ellenfeleit nem végeztette ki, inkább távoli tartományokba (Líbiába, Mezopotámiába, Szíriába, Arábiába) száműzte őket.[266] Abdul-Hamid hívei 1909. április 11–12-én (az Oszmán Birodalomban használatos Julián-naptár szerint március 31-én) „az iszlám és a saría helyreállításának" nevében sikertelen ellenforradalmat kíséreltek meg („március 31-i incidens"), ezért az ifjútörökök a szultánt lemondatták, egyszemélyi uralmát pedig az Egység és Haladás kollektív „pártállami" rezsimje, egyfajta katonai oligarchia váltotta fel.[267] A trónra ültetett öccs, a jóindulatú, a tudományok és az iroda-

[262] Donald Quataert: *The Ottoman Empire, 1700–1922*. Cambridge, 2000. 54.; Harry N. Howard: *The Partition of Turkey. A Diplomatic History 1913–1923*. New York, 1966. 33., 392.; Demeter: *A Balkán és az Oszmán Birodalom II.* i. m. 482.; Ahmad Feroz: The Late Ottoman Empire. In: Marian Kent (szerk): *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. London, 1996. 5–30.

[263] Zürcher: The Ottoman Empire 1850–1922: Unavoidable Failure? i. m.

[264] Csaplár-Degovics Krisztián: *Az albán nemzettéválás kezdetei (1878–1913). A Rilindja és az államalapítás korszaka*. Budapest, 2010.; Erik-Jan Zürcher: Kosovo Revisited: Sultan Reşad's Macedonian Journey of June 1911. *Middle Eastern Studies*, 35. évf., 4. sz. (1999. október) 26–39.

[265] Lewis: *The Emergence of Modern Turkey*. i. m. 225.

[266] Az 1839-es *Hatti Serif* garantálta az oszmán állampolgárok élet- és vagyonbiztonságát a szultánok szeszélyeivel szemben. A száműzetés *(sürgün)* ugyanakkor bevett gyakorlat maradt az ellenzékiek eltávolítására.

[267] David Farhi: The *Şeriat* as a Political Slogan – or the „Incident of the 31st Mart". *Middle Eastern Studies*, 7. évf., 3. sz. (1971. október) 275–299.; Erik J. Zürcher: The Ides of April: A Fundamentalist Uprising in Istanbul in 1909? In: Uő. (szerk.): *The Young Turk Legacy and Nation Building*… i. m. 73–83.; Francis McCullagh: *The Fall of Abd-ul-Hamid*. London, 1910. A traumatikus élményt jelentő „március 31-i incidenst" a vi-

lom iránt érdeklődő, de az uralkodásra jobbára alkalmatlan V. Mehmed, aki nem csinált titkot abból, hogy a megelőző húsz évben egyetlen újságot sem vett a kezébe, ideális szultán lehetett az ifjútörökök számára. Mivel úgy vélték, hogy a birodalmat minden irányból halálos veszély fenyegeti, bármilyen lépést szentesítettek, ha az hozzájárult a biztonsága garantálásához. És természetesen minden olyan barátot is szívesen fogadtak, aki az állam védelmét erősítette.

Pontosan ez a radikalizálódott ifjútörök nacionalizmus szilárdította meg a német befolyást Konstantinápolyban. A forradalmi kormányzat tudatában volt annak, hogy pillanatnyilag Németország az egyetlen olyan európai nagyhatalom, mely tartózkodik oszmán területek bekebelezésétől, hogy a német az egyetlen európai nép, mely hajlandó megvásárolni az 1909–1910-ben kibocsátott oszmán államkötvényeket.[268] A keleti expanzióban reménykedő Németország igyekezett megszerezni a török vezető körök jóindulatát, s velük szemben barátságos magatartást tanúsított. Az anatóliai–bagdadi vasút azon túl, hogy Berlinnek hasznot hajtott, nyilvánvaló módon jó szolgálatot tett a Portának is. Ráadásul – az EHB így gondolta – a magasan képzett és rendkívül fegyelmezett német hadsereg volt Európában az egyetlen hatékony akadály az orosz terjeszkedés útjában. Márpedig a törökök számára a legnagyobb fenyegetést mégiscsak a cári imperializmus jelentette, nem pedig az apránként megvalósuló nyugati annexió. A német katonai gépezet ragyogó hatékonysága valósággal elbűvölte az ifjútörök kormányt, különösen a hadügyminisztert, Enver pasát, aki maga is katona volt, s korábban katonai attaséként szolgált Berlinben. Miután nagy hatást gyakorolt rá a porosz katonai tradíció, meggyőződött arról, hogy a német hadsereg jelenti a legmegfelelőbb modellt az oszmán fegyveres erők számára, s valószínűleg az utolsó reményt is az egyre olvadó birodalom határainak megvédésére.

Ezt a reményt a berlini kormány igyekezett erősíteni. 1913. december 9-én Theobald von Bethmann-Hollweg kancellár a Reichstag előtt tartott beszédében a Balkán-háborúk utáni európai magatartásról szónokolt, s ennek során érintette az Oszmán Birodalom jövőjének kérdését is. Kijelentette, hogy meglátása szerint teljes az egység a nagyhatalmak körében, de a Hármas Szövetség tagjainak különösen „személyes érdekük Törökország területi integritásának fenntartása". A Habsburgok számára ez azért volt fontos, mert az Oszmán Birodalom területi integritása gátat szabhatott a balkáni népek nacionalista törekvéseinek, ami Bécs elemi érdeke volt.[269] Németország esetében pedig az oszmán területi integritás fenntartása ekkoriban azért lehetett érdek, mert a birodalom esetleges felosztásából minden bizonnyal csak kevéssé részesedett volna a *Reich*. Ne feledjük ugyanis, hogy az antanthatalmakkal összevetve Németország jelenléte a Közel-Keleten még mindig szerénynek volt mondható. Bethmann ugyanakkor biztosította hallgatóságát, hogy a *Dreibund*nak ez a politikája „összhangban van Anglia, vagy éppen a hármas antant három tagjának" politikájával. A kancellár kifejtette: „Eme általános önkorlátozás láttán remélhetjük, hogy a nagyhatalmak között a fölény megszerzése céljából Törökország tárgyában konfliktus hosszú ideig nem fog kirobbanni."[270] Ebből a „hosszú időből" egy esztendő sem lett, s ez azt is jelentette, hogy az Oszmán Birodalommal és a „keleti kérdéssel" kapcsolatban a „területi integritás" diplomaták által oly sokat és oly gyakran használt, elkoptatott frázisa megszűnt az európai diplomácia szlogenjének lenni.

---

lágháború után a szekuláris állam hívei, akik közül korábban nagyon sokan az EHB tagjai voltak, az „iszlám fundamentalizmus" veszélyének állandó mementójaként fogják majd számon tartani.

[268] A franciákkal folytatott tárgyalások az örményellenes pogromokat követő közfelháborodás miatt kútba estek. Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 14.

[269] R. J. B. Drake: Priming the Powder Keg. Habsburg Modernization Efforts and their Effects on Balkan Diplomacy. *Öt kontinens*, 2013. 1. sz. 109–123.

[270] Panaretoff: *Near Eastern Affairs and Conditions*. i. m. 156.

A „keleti kérdés" lezárása megfosztotta az oszmán kormányzatot attól a hagyományos mozgástértől, amelyet korábban az európaiak egymás közötti rivalizálása kínált számára. A vezetők mégis meg voltak győződve arról, hogy a birodalom nem maradhat fenn nyugati protektor nélkül, s mindannyian valamelyik hatalom kiválasztása mellett kardoskodtak. Dzsávid bej, az adóbevételeket korábban jelentősen megemelő pénzügyminiszter Nagy-Britannia mellett kötelezte el magát, Dzsemál pasa franciapárti volt, Enver pasa viszont Németországot favorizálta.[271] Azt a Németországot, mely azonnal meglátta a lehetőséget a nyugati hatalmak oszmánoktól való eltávolodásában, s nem habozott körüludvarolni a Portát, hogy esetleg más, az eddigiektől eltérő irányokba terelje a figyelmét, s új lehetőségeket ajánljon fel a számára. Tette ezt annak ellenére, hogy igazából sem Berlinben, sem Bécsben nem jósoltak nagy jövőt az oszmán államnak, ami miatt egészen az 1914. júliusi válságig a vele való szövetségnek nem is nagyon látták értelmét. Végül Enver akarata érvényesült. Az orosz fenyegetés miatt, mely minden korábbinál nagyobb mértékben jelentkezett, a logika azt diktálta, hogy a központi hatalmak felé közeledjenek, már csak azért is, mert győzelem esetén az oszmánok területi nyereségben reménykedhettek a 9 millió lakosú Kaukázus térségében és a Balkánon, sőt talán a Szuezi-csatornánál is.

A Liman von Sanders-féle katonai misszió keltette válság

A világháború kirobbanását megelőző hónapok eseményei hallatlanul megnehezítették a berlini és az isztambuli döntéshozók dolgát. Németország habozott, hogy megéri-e az oszmán szövetség, mivel a Balkán-háborúkat követően tisztában volt a birodalom katonai és gazdasági gyengeségével. 1914 májusában a porosz vezérkar főnöke, Helmuth von Moltke kategorikusan kizárta, hogy „belátható időn belül" szövetség jöjjön létre a törökökkel. Az oszmán kormány pedig augusztustól megosztott volt a háborúba való belépés kérdésében, de abban nem, hogy a birodalmat csakis fegyveres erővel lehet fenntartani, ehhez pedig nagyhatalmi támogatót kell találni. Az 1914 júliusáig tartó kezdeti német óvatosságot szeptemberben és októberben az isztambuli halogatás követte. Abban, hogy végül a németek oldalára állt a kormány, kétségkívül szerepet játszottak a hosszú múltra visszatekintő gyümölcsöző katonai kapcsolatok.

Előbb 1882-ben Otto Kaehler vezérőrnagy, majd 1885-ben Colmar von der Goltz tábornok vezetésével kisebb német katonai küldöttség érkezett Konstantinápolyba, hogy segítse az oszmán fegyveres erők kiképzését és a katonai iskolák modernizálását.[272] Nem ez volt az első eset, hiszen már a 19. század első felében is említhető példa porosz tisztek hathatós közreműködésére a katonai reformban és az erődépítés új technikáinak meghonosításában.[273] Az erőfeszítések nem is bizonyultak hatástalannak a későbbi török kudarcok ellenére sem: számos kiváló csapatparancsnok került ki a német kiképzők kezei alól. Az 1912–1913-as balkáni háborúk után világossá vált, hogy a pénzügyi, gazdasági és politikai reformokon kívül további, még na-

---

271 Picaudou: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient*… i. m. 52.

272 Odile Moreau: Les ressources scientifiques de l'Occident au service de la modernisation de l'armée ottomane (fin XIXe - début XXe siècle). *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 101–102. sz., 2003. július. 51–67.; Ulrich Trumpener: Germany and the End of the Ottoman Empire. In: Kent (szerk): *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. i. m. 107–136.

273 Antoine Fleury: *La pénétration allemande au Moyen-Orient 1919-1939. Le cas de la Turquie, de l'Iran et de l'Afghanistan*. Leiden – Genève, 1977. 13.

gyobb katonai segítségre van szükség.[274] 1913 áprilisában – még tartott a második Balkán-háború – a török kormány „alkalmas porosz tisztet" kért Berlintől az oszmán vezérkar továbbképzésének felügyeletére és a tengerszorosok új védelmi terveinek kidolgozására. Az üzenetet a Wilhelmstrasse felé továbbító Hans von Wangenheim konstantinápolyi német nagykövet megjegyezte, hogy ez a tiszt ideális helyzetbe kerülne „egy jövőbeni háborúban a mozgósítás és a hadműveletek terén".[275] Az alig burkolt célzást Gottlieb von Jagow külügyminiszter pontosan értette. Az oszmán fegyveres erők feletti ellenőrzés ugyanis Németország számára a legbiztosabb garanciát jelenthette anatóliai és mezopotámiai pozíciói megvédelmezésére. Ez az ellenőrzés nem csupán virtuális felügyeletet jelentett volna Konstantinápoly és a Porta fölött, hanem az Oszmán Birodalom esetleges (s egyáltalán nem kizárható) felosztása esetén mindenki másnál előnyösebb pozíciót biztosított volna Berlin számára. Emellett a nagykövet egy Bethmann-Hollweg kancellárnak szóló 1913. májusi táviratában kifejtette, „ázsiai Törökország saját erőből már nem maradhat fenn sokáig", ezért – „Törökország felbomlásának megakadályozása és idegen hatalmak általi újjászervezése érdekében" – a berlini támogatás feltétlenül szükséges.[276] Wangenheim úgy vélte, az oszmánok külső segítség nélkül immár képtelenek birodalmuk területi integritásának fenntartására, mivel pedig a többi nagyhatalom szilárdabb befolyással rendelkezik, ezért pillanatnyilag Németország érdeke a területi integritás és a *status quo* fenntartására irányul. Mindez nem meglepő, hiszen a németek még élénken emlékeztek arra, hogy 1911-ben nem sikerült az érdekeiket Franciaország ellenében Marokkóban megvédeniük, az észak-afrikai ország francia protektorátus lett. A nagykövet egyébként nem rejtette véka alá a felettesei előtt azt sem, hogy a Törökország feletti kontroll ideális modelljének az angolok Egyiptom fölötti fennhatóságát tekinti.[277] A birodalmi ábrándokat kergető császár is lelkesen támogatta a misszió tervét, amelyet a legnagyobb titokban készítettek elő, bár május végén Berlinben egyetlen leánya, Viktória Lujza hercegnő esküvőjén II. Vilmos említést tett róla V. György angol királynak és II. Miklós cárnak. A császár jelezte, hogy a küldöttség a korábbi missziókhoz hasonló céllal indul útnak, s kifejezte reményét, hogy a cárnak nem lesz ellenvetése. II. Miklós erre azt felelte, „ha az új misszió nem különbözik a régiektől, nem emel ellene kifogást".[278]

A feladatra június végén egy kiváló szakembert, Otto Liman von Sanders tábornokot, a Kasselben állomásozó 22. gyalogoshadosztály parancsnokát választották ki. A Pomerániában született, apai ágon átkeresztelkedett zsidó családból származó 58 éves főtiszt óriási tapasztalatokkal rendelkezett mind az adminisztratív szervezés, mind a harctéri kiképzés területén. 42 tisztből álló stábot vihetett magával, kizárólagos felügyeleti jogot kapott az oszmán katonai iskolák hálózata fölött, tagja lett a legfelsőbb oszmán haditanácsnak, ilyen minőségében pedig beleszólhatott a török katonák előléptetésébe. Ennél is lényegesebb, hogy kinevezték az 1. oszmán hadsereg parancsnokává, ezáltal pedig a tábornok személyes felelősséget vállalt Konstantinápoly és a szorosok védelméért.

---

274 Talaat Pasha: *Posthumous Memoirs. Why Turkey favored Germany*. http://en.wikisource.org/wiki/Posthumous_Memoirs_of_Talaat_Pasha/Why_Turkey_favored_Germany, letöltés: 2014. szeptember 4.; Djemal Pasha: *Memories of a Turkish Statesman 1913–1919*. London, 1922. 65–66.

275 Otto Liman von Sanders: *Five Years in Turkey*. Annapolis, 1927. 1.

276 Robert J. Kerner: The Mission of Liman von Sanders. I. Its Origin. *The Slavonic Review*, 6. évf., 16. sz. (1927. június) 12–27.

277 Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 40.

278 Szazónov: *Végzetes évek*… i. m. 157.

Ez a szeptemberben, a második Balkán-háborút lezáró bukaresti béke aláírása (augusztus 10.) után megkötött, öt évre érvényes német–török megállapodás[279] a nyilvánosságra kerülése után, novemberben azonnal kiváltotta az oroszok tiltakozását, akik fenyegetve érezték az érdekeiket. Növelte az orosz aggodalmakat, hogy az oszmánok nem sokkal korábban kötöttek megállapodást a Krupp-művekkel lövegek szállításáról, melyeket a Boszporusz és a Dardanellák mentén helyeztek el, illetve kaptak fegyvert és kisebb hadihajókat Olaszországtól is.[280] A kinevezés valóban elsőrendű politikai fontosságú esemény volt. Mihail Nyikolajevics Girsz gróf, 1912 márciusa óta a portai orosz nagykövet kijelentette, nem maradhat Konstantinápolyban addig, amíg a kb. egymilliós főváros egy német tiszt „védelme" alatt áll. Főnökének felhívta a figyelmét arra, hogy „a [felfejlesztett] török flotta képes lesz döntő csapást mérni ránk. Ez a csapás nem csupán lerombolhatja a fekete-tengeri flottánkat, hanem megsemmisítheti az összes közel-keleti pozíciónkat, ama elvitathatatlan jogainkat, amelyeket évszázadokon keresztül felmérhetetlen áldozattal és az orosz vér hullatásával vívtunk ki magunknak."[281]

A felháborodott Szazonov külügyminiszter „kompenzációt" követelt[282] és „kevéssé barátságos aktust" emlegetett, meg azt, hogy a németeknek tudniuk kellett volna, hogy „ha van pont a Földön, amelyre féltékenyen összpontosul figyelmünk, és ahol semmi oly változást nem engedhetünk bekövetkezni, amely közvetlenül fenyegetné létérdekeinket, úgy ez a pont Konstantinápoly".[283] Nyilvánvalóvá tette, hogy az ügynek hatása lesz az orosz–török kapcsolatokra. A cárnak küldött december 6-i üzenetében kifejtette, „az az állam, mely a szorosokat birtokolja, nemcsak a Fekete- és a Földközi-tenger kulcsát tartja a kezében, hanem a Kis-Ázsiába való behatolás kulcsát is, továbbá bizonyosan övé lesz a balkáni hegemónia".[284]

A november 17–20. között Berlinben tárgyaló Vlagyimir Nyikolajevics Kokovcov miniszterelnök sem mulasztotta el a tudomására hozni Bethmann-Hollweg kancellárnak az orosz aggodalmakat, mire Bethmann igyekezett megnyugtatni a tárgyalópartnerét, hogy a misszió nem irányul az oroszok ellen, célja csupán a törökországi német gazdasági érdekek védelme. Kokovcov kijelentette, hazája megérti a németek ama döntését, hogy érdekeik védelmében katonai küldöttséget küldenek a Boszporuszhoz, de Oroszország álláspontja „teljes mértékben különbözik a Németország által Konstantinápolyba küldendő hadtest tárgyában. […] Kitartunk azon alapelv mellett, hogy Konstantinápolynak török fővárosnak kell maradnia, amelynek az integritása minden nagyhatalomnak az érdekében áll." Legfeljebb arra látott lehetőséget, hogy a misszió székhelyét Isztambulból Drinápolyba (Edirnébe) helyezzék át.

A berlini tárgyalásokat követően Szazonov az antant közös fellépését sürgette, a politikájukat egymással egyeztető franciák és britek pedig teljes mértékben osztották ezt az álláspontot; a német lépésnek éppen az lett az egyik azonnali következménye, hogy az antanthatalmak mintegy automatikusan közeledtek egymáshoz. Stephen Pichon francia külügyminiszter nyomban emlékeztette Berlint, hogy ebben a stratégiailag egyedülállóan fontos városban egy német ellenőrzés alá került hadsereg „a konstantinápolyi diplomáciai testületet Németország foglyává teszi, virtuálisan e hatalom kezére juttatja a tengerszorosok kulcsát… Ezzel felborulna az a nagyha-

[279] A szerződés részleteit lásd Carl Mühlmann: *Deutschland und die Türkei 1913–1914*. Berlin, 1929. 88–92.
[280] McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 30.
[281] Girsz 1913. november 27-i levele Szazonovnak. McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 31.
[282] Spencer C. Tucker (szerk.): *The European Powers in the First World War. An Encyclopaedia*. New York, 1999. 430–431.
[283] Szazónov: *Végzetes évek*… i. m. 160.
[284] McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 31.

talmi egyensúly, mely az Oszmán Birodalom fennmaradásának garanciája."[285] Ő is javasolta, hogy Limant a főváros helyett Szmirnába, de még inkább Drinápolyba vezényeljék. Edward Grey brit külügyminiszter is készen állt a német döntés elleni tiltakozásra és hajlott arra, hogy egységesen lépjen fel Párizzsal és Szentpétervárral. Mallet nagykövet nyilvánvalóvá tette a lehetséges következményeket: „A Konstantinápolyba akkreditált diplomaták Németország függésébe kerülnének, a szorosok kulcsa Németország kezébe kerülne, katonai intézkedései révén egy német tábornok szabályozná a szultán szuverenitását. Ezenkívül a nagyhatalmi erőegyensúly, mely Törökország létezésének a garanciája, felbomlana. Hogy kompenzálják a Németországnak juttatott túlsúlyt, a többi nagyhatalom Törökországtól hasonló előnyöket fog követelni."[286]

Ahogy a hatalmak közötti diplomáciai kapcsolatok elhidegültek, mind nyilvánvalóbbá vált, hogy az utóbbi évtizedek legsúlyosabb orosz–német válsága van kibontakozóban, s alighanem az is vitathatatlan, hogy a Balkán-háborúk és az első világháború kitörése között ez volt a legjelentősebb nemzetközi krízis. Vilmos kitartott a szándéka mellett, s tudatta, hogy többre értékeli a török szövetséget, mint az antant jóindulatát. Az egyiptomi Mohamed Ali unokája, a Kairóban született Mehmed Szaíd Halim oszmán nagyvezír[287] ráadásul dölyfösen utasította vissza december 13-án az antant-nagykövetek közös tiltakozó jegyzékét és elfogadhatatlannak nevezett mindenfajta beavatkozást „a török belügyekbe". („Bravó!", firkantotta oda a Kaiser Wangenheim jelentésének margójára.[288]) A nagyvezír ugyanakkor azt is kijelentette, hogy a szorosok, az erődök, vagy éppen a főváros rendjének a fenntartása nem tartozik a német katonai misszió kompetenciájába. Az antant együttes fellépése ettől függetlenül semmilyen eredménnyel sem járt: Liman december 14-én megérkezett Konstantinápolyba.[289]

Szaíd Halim nagyvezír

A nagy kérdés ebben a helyzetben az volt, mit tesz majd az orosz kormány. Párizsban és Londonban amiatt aggódtak, hogy a cár jelentős kompenzációkat fog követelni (pl. az Örményország feletti uralmat), ami az Oszmán Birodalom ázsiai tartományainak felosztásához fog vezetni. Szazonov lehetséges kompenzáció gyanánt fel is vetette az erzurumi vilajet orosz fennhatóság alá helyezését. Azt indítványozta, hogy hazája foglalja el Trabzont (Trapezuntot) és környékét, cserébe Nagy-Britannia Szmirnát, Franciaország pedig Bejrútot szállhatná meg. Mindezt azért, hogy így kényszerítsék a Portát a Liman-féle misszió eltávolítására, de a cél sokkal inkább egy majdani felosztás előkészítése lehetett. Grey azonban világossá

[285] Robert J. Kerner: The Mission of Liman von Sanders. II. The Crisis. *The Slavonic Review*, 6. évf., 17. sz. (1927. december) 344–363.
[286] Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 41–42.
[287] Életéről lásd Syed Tanvir Wasti: Said Halim Pasha – Philosopher Prince. *Middle Eastern Studies*, 44. évf., 1. sz. (2008. január) 85–104.
[288] Robert J. Kerner: The Mission of Liman von Sanders. III. *The Slavonic Review*, 6. évf., 18. sz. (1928. március) 543–560.
[289] Liman von Sanders: *Five Years in Turkey*. i. m. 3.

tette, hogy sem London, sem Párizs nem óhajt háborúba keveredni Németországgal Liman von Sanders missziója miatt, miközben a vehemens Szazonov láthatólag vállalta volna ennek a kockázatát. Grey, amint azt a vele jó viszonyt ápoló Karl Max Lichnowsky herceg, a londoni német nagykövet előtt kifejtette, mindenáron el akarta érni, hogy se a németek, se az oroszok ne szerezzenek túlzott befolyást Konstantinápolyban, melynek szerinte török kézen kellett maradnia.[290]

Elképzelhető, hogy az első világháború Törökország miatt már 1913 végén kirobbanhatott volna? London és Párizs ugyanis azt tudakolta az orosz partnerétől, mit tenne abban az esetben, ha sem Németország, sem az Oszmán Birodalom nem hajlana a megegyezésre. Az oroszok elszántságát és politikájuk hátterét jól érzékeltetik II. Miklósnak a francia nagykövethez 1914 elején intézett bizalmas szavai: „A Sanders-ügy nyilvánvalóvá tette Oroszország elemi érdekeit. Szükségünk van a szabad tengerre […], nyitva kell maradnia, legalább délen, mivel télen az északi kikötőink elzáródása – mely idén egészen Rigáig terjed – jelentősen hátráltatja, sőt megbénítja a kereskedelmünket. […] Egyáltalán nem áhítozunk Konstantinápoly után, de szükségünk van arra a garanciára, hogy a szorosokat nem zárják el előlünk."[291]

Szazonov már december elején azt indítványozta II. Miklósnak, hogy hívjon össze különleges tanácskozást az ügyben, ami 1914 januárjában meg is történt. A Kokovcov által elnökölt és a külügy-, a hadügy- és a haditengerészeti miniszter, valamint a szárazföldi hadsereg és a hadiflotta parancsnokainak részvételével megrendezett titkos értekezleten napirendre tűzték Oroszország „történelmi küldetésének" megvalósítási lehetőségét, körüljárták a tengerszorosok kérdését és felvetették a háború lehetőségét. London előre jelezte, hogy számára a legkedvezőbb megoldás az Oszmán Birodalom pénzügyi bojkottja lenne, de egyéb intézkedéseket is el tud fogadni. A mérsékelt Kokovcov ugyancsak a bojkott mellett kardoskodott az értekezleten, s ellenzett bármilyen katonai akciót, mert szerinte Oroszország nem állt készen arra, hogy egyoldalú katonai lépéseket tegyen Kelet-Anatóliában vagy a szorosoknál, aminek kiszámíthatatlan következményei lehettek. A tábornokok ugyan kijelentették, hogy a hadsereg készen áll egy Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia ellen megvívandó háborúra, de feltétlenül a szövetségesekkel együtt kell hadba lépni. Mivel csak a francia segítségnyújtást lehetett biztosra venni, a britet nem, heves vita után végül az a döntés született, hogy folytatni kell a tárgyalásokat a németekkel.[292]

Eközben Berlinben is a higgadtabbak kerekedtek felül. Az antanttiltakozások által kijózanított von Jagow igyekezett tekintélymentő kompromisszummal előállni, melynek értelmében Limant a török hadsereg főfelügyelőjévé neveznék ki oszmán tábornagyi *(müsir)* rangban, a konstantinápolyi 1. oszmán hadsereg parancsnokságáról pedig lemondana.[293] Ily módon Németország befolyása megmaradna, sőt presztízse növekedne, a tengerszorosok pedig közvetlen török parancsnokság alatt maradnának, amihez az antanthatalmak mindenáron ragaszkodtak. Az ajánlatot január közepén elküldték a cári kormányhoz. 21-én Szentpétervár, London és Pá-

[290] Prince Lichnowsky: *Heading for the Abyss. Reminiscences.* New York, 1928. 325–326.; Geoffrey Miller: *Straits. British Policy towards the Ottoman Empire & the Origins of the Dardanelles Campaign.* 11. fejezet. http://www.dardanelles.co.uk/, letöltés: 2015. július 31.; Joseph Heller: *British Policy towards the Ottoman Empire 1908–1914.* London, 1983. 111–116.

[291] Henry Laurens: *Les crises d'Orient II. La naissance du Moyen-Orient 1914-1949.* Paris, 2019. 11.

[292] Robert J. Kerner: The Mission of Liman von Sanders. IV. The Aftermath. *The Slavonic Review*, 7. évf., 19. sz. (1928. június) 90–112.

[293] Mesut Uyar: *The Ottoman Army and the First World War.* Abingdon, 2021. 32.

rizs együttesen elfogadta a kompromisszumot, két nappal később pedig a nagyvezír és a német nagykövet írásba is foglalta.

A krízis ezzel lezárult, de a rossz szájíz mindenkiben megmaradt. Az antantban végképp tudatosodott a Portára gyakorolt német befolyás nagysága. A szófiai orosz nagykövet, Alekszandr Alekszandrovics Szavinszkij 1914 májusában figyelmeztette külügyminiszterét, hogy „a Közel-Kelet szisztematikus meghódítása részét képezi Németország meglehetősen világos tervének. Már a Boszporuszhoz vezényelték Sanders pasát, most pedig arcátlan módon Konstantinápoly felé nyújtják ki a kezüket…”[294] Az ekkor még politikai megoldásra törekvő, a Portával szemben az agresszív magatartást elvető, Oroszország katonai felkészületlenségével tisztában lévő, többek visszaemlékezése szerint a béke és a *status quo* fenntartásán ügyködő Szazonov[295] egyenesen úgy vélekedett, Törökország tovább haladt azon az úton, amelyen „politikai és katonai tekintetben teljesen jobbágyává lett Németországnak”.[296] Berlin egyébként nem is leplezte ama szándékát, hogy teljesen és végérvényesen magához láncolja az Oszmán Birodalmat. Ez nem csupán a kardcsörtető német sajtóban volt érezhető, hanem az egyre harciasabbá váló kormányban is. Jagow helyettese, majd utóda, Arthur Zimmermann élénken támogatta ezt a politikát, mert teljes mértékben egyetértett Wangenheim megállapításával, miszerint „az a hatalom, mely a hadsereget ellenőrzése alatt tartja, Törökországban mindig a legerősebb lesz”.[297]

Mindazonáltal az ifjútörök kormány abban a hitben élt, hogy úgy veheti igénybe a német segítséget, hogy nem kerül ezzel párhuzamosan német függésbe. Ennek érdekében a háború előtti hónapokban nagyon jelentős engedményeket tettek az antanthatalmak számára. Franciaország fontos vasúti koncessziókat kapott Szíriában. Londont felkérték, hogy a Berlin–Bagdad vasút utolsó, a Perzsa-öbölig tartó szakaszának megépítésében vegyen részt. Angol cégek olajfúrási engedélyeket kaptak Mezopotámiában, további vasútépítési és kikötő-fejlesztési megbízásokkal látták el őket. Abból az ifjútörök törekvésből kifolyólag, hogy modernizálják az elmaradott vagy nem megfelelően működő intézményeket, külföldi segítséghez folyamodtak. Egy brit tisztviselőt felkértek az 1836-ban létrehozott belügyminisztérium teljes megreformálására, egy másikat, Richard Crawfordot a vámrendszer fejlesztésére, egy harmadikat, William Willcocks mérnököt a mezopotámiai öntözőrendszerek modernizálására.[298] Sir Arthur Limpus angol tengernagyot és vele együtt 72 tisztet pedig az oszmán flotta megújítására (igaz, a flotta hadműveleteiben e tisztek nem vehettek részt), valamint a hadikikötők berendezéseinek renoválására.[299] Még 1908-ban egy francia főtisztet, bizonyos Baumann ezredest nevezték ki a rendőrség élére.[300] Egy másik francia szakembert, Charles Laurent-t pedig a pénzügyek főfelügyelőjének tették meg. A lengyel származású francia állampolgárt, Léon Ostrorog grófot, a ne-

294 A. Savinsky: *Recollections of a Russian Diplomat*. London, 1927. 218–219.

295 Baron Taube: *La politique russe d'avant-guerre et fin de l'empire des tsars (1909-1917)*. Paris, 1928. 314–323.; Michael T. Florinsky: Russia and Constantinople: Count Kokovtzov's Evidence. *Foreign Affairs*, 8. évf., 1929. október. 138–139.

296 Szazónov: *Végzetes évek*… i. m. 167.

297 B. De Siebert – George Abel Schreiner: *Entente Diplomacy and the World. Matrix of the History of Europe, 1909–14*. London, 1921. 684–687.

298 Willcocks öntözési programjáról lásd Demeter: *A Balkán és az Oszmán Birodalom II*. i. m. 539., 636.

299 Ezáltal úgy tűnt, a britek hosszú időre kizárólagos befolyást szereznek az oszmán haditengerészet fölött. Vö. Chris B. Rooney: The International Significance of British Naval Missions to the Ottoman Empire, 1908–14. *Middle Eastern Studies*, 34. évf. (1998), 1. sz. 1–29.

300 Yann Galera: Reorganization of the Gendarmerie in Macedonia: An Example of European Military Cooperation, 1904–1914. In: Robert S. Rush – William W. Epley (szerk.): *Multinational Operations, Alliances, and International Military Cooperation. Past and Future*. Washington, 2006. 209–215.

ves orientalistát és jogászt az igazságügyi minisztérium törvényszéki tanácsadójává kérték föl, s azzal bízták meg, hogy „az oszmán törvénykönyvet igazítsa az európaihoz".[301] A haditengerészeti miniszter, Dzsemál pasa 1914 júliusában, már a szarajevói merénylet után Párizsban közeledési ajánlattal fordult az antanthoz, hogy ellensúlyozni tudja a központi hatalmak erőteljes jelenlétét. Ezenkívül hadihajókat és tüzérségi fegyvereket rendeltek francia fegyvergyáraktól.[302]

Talán a legátfogóbb megállapodásokat a britekkel kötötték, melyek hosszas előkészítő tárgyalások eredményeként születtek meg. 1913 februárjában a Porta rendkívüli követe, Ibrahim Hakki pasa Londonba ment azzal a céllal, hogy végképp rendezzék a bagdadi vasúttal kapcsolatos kétoldalú ellentéteket. Grey külügyminiszterrel a Közel-Kelet szinte minden érzékeny problémáját számba vették, sőt a tárgyalásokba bevonták a londoni német nagykövetséget is. Májusban átfogó megegyezés született a felek között, mely többek között szabályozta az Oszmán Birodalomban lévő brit oktatási, vallási és kulturális intézmények jogi helyzetét, tisztázták Nagy-Britannia Oszmán Birodalommal szemben fennálló pénzügyi követeléseinek pontos mértékét, rendezték a birodalom és Perzsia közötti határvitát az olajmezők környékén, Egyiptom hitelügyleteibe a Porta vétójoggal beleszólási jogot kapott, meghatározták a hajózási szabályokat a Tigrisen, az Eufráteszen és a Satt-el-Arab folyón, s végül rendezték annak a Kuvaitnak a státuszát, amely 1899 óta brit ellenőrzés alatt állt. A megállapodások keretében a törökök elismerték Nagy-Britannia speciális pozícióját a Perzsa-öböl térségében, s habár London tiszteletben tartotta a szultán szuverenitását Kuvait felett, a Porta vállalta, hogy nem avatkozik a sejkség belügyeibe. Brit kérésre Isztambul ekkor egyezett bele abba, hogy a Bagdadbahn végállomása Bászra, ne pedig a tengerpart legyen, valamint két brit tisztségviselő bekerüljön a Bagdadi Vasúttársaság igazgatóságába. Mindezekért az engedményekért cserébe London hajlandó volt támogatni az oszmán vámilletékek 4%-os felemelését.[303] Kétoldalú szövetségkötésre azonban nem került sor a felek között, Grey ugyanis elvetette a törökök által javasolt brit–oszmán szövetség ötletét, azzal érvelve, hogy „a birodalom megóvása az összes hatalom együttműködését feltételezi, különösen azokét, amelyeknek, mint Nagy-Britanniának, különleges érdekeik vannak a törökök birodalmában földrajzi elhelyezkedésük vagy kereskedelmi érdekeik okán".[304]

Nem csak az antantállamoknak tett engedményekről van szó. Láthattuk, hogy a kormánytagok némelyike kimondottan francia-, mások pedig angolbarátok voltak. Talaat belügyminiszter ezt így fejezte ki: „Hezitáló állam voltunk, nem tudtuk, merre induljunk, kinek a kezét szorítsuk meg. Az idők szavát követtük, megpróbáltunk egyformán kedvezni minden európai hatalomnak."[305] E hezitálás még olyan meglepő, teljesen váratlan ajánlatokban is megmutatkozott, mint Talaat orosz–török szövetségkötésre vonatkozó 1914. májusi indítványa, mellyel a Krím félszigeti Livadia fürdővárosban a cárnál tett látogatásán hozakodott elő Szazonovnak. A külügyminisztert derült égből villámcsapásként érte a javaslat, s annak tulajdonította, hogy az ifjútörök kormány a talán túl terhes és egyoldalú német függésből így próbál meg kiszabadulni, de legalábbis enyhíteni azt. Már csak azért is, mert „az ifjútörökök, a maguk módja szerint, forró pat-

---

301 Amit Bein: *Ottoman Ulema, Turkish Republic. Agents of Change and Guardians of Tradition*. Stanford, 2011. 39.
302 Djemal Pasha: *Memories of a Turkish Statesman*… i. m. 102–107.
303 Earle: *Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway*… i. m. 255–256.; Heller: *British Policy towards the Ottoman Empire*… i. m. 92–95.
304 Grey 1913. július 2-i levele Taufik londoni oszmán nagykövetnek. G. P. Gooch – Harold Temperley (szerk.): *British Documents on the Origins of the War 1898–1914. Vol. X, part 1. The Near and Middle East on the Eve of the War*. London, 1936. 902.
305 Talaat Pasha: *Posthumous Memoirs. Beginning.*
http://en.wikisource.org/wiki/Posthumous_Memoirs_of_Talaat_Pasha/Beginning, letöltés: 2014. február 24.

rióták, akik le akarják rázni magukról állami szuverenitásuk számos korlátozását".[306] Az ügynek végül nem lett folytatása. Szazonov meglepődése azonban felettébb különösnek tűnik, mivel nem sokkal korábban, 1911 decemberében maguk az oroszok hozakodtak elő hasonló ajánlattal. Sarikov portai orosz nagykövet „török–szláv liga" létrehozására tett javaslatot, amelynek keretében Oroszország a hadihajói számára szabad utat kapott volna a tengerszorosokon keresztül, cserébe vállalta volna az Oszmán Birodalom területi integritásának garantálását.[307] Csakhogy távolról sem értett egyet az indítvánnyal az orosz elit minden tagja, ráadásul a Fényes Porta sem volt hajlandó ezen az alapon megállapodni. A közeledés lehetősége ettől függetlenül még 1914 tavaszán is felmerült vezető török politikusok részéről, s maga Szazonov sem utasította el azt, amit a Duma előtt elmondott május 24-i beszéde is bizonyít. Ebben kijelentette, hogy a tengeri kereskedelem szabadsága egyaránt érdeke a két félnek, de csak az oszmán állam békés fejlődése esetén valósítható meg, amihez felajánlotta hazája támogatását.[308]

A vezető oszmán államférfiak részvétele az ősi ellenséggel tartott csúcsszintű livadiai találkozón hatalmas nemzetközi figyelmet keltett és különféle spekulációkra adott alkalmat. Az orosz–oszmán közeledés lehetősége erősen nyugtalanította a központi hatalmakat. Arra törekedtek, hogy Isztambulnak a bolgár–török szövetség alternatíváját kínálják fel, mely az ő érdekeiknek sokkal jobban megfelelt volna. Ezt a lehetőséget azonban egyes oszmán diplomaták nem tartották reális opciónak. A berlini török nagykövet, Mahmud Muhtár pasa például az orosz kapcsolat mellett tette le a garast, habár tisztában volt azzal, hogy a cári kormányzat célja a szorosok és „Cárgrád" megszerzése. Úgy vélte azonban, hogy Oroszország egyelőre nem elég erős e törekvése megvalósításához, ezért Konstantinápoly megvédelmezése más „mediterrán hatalmakkal" kötött megállapodások révén megoldható. A Szentpétervárral szembeni barátságos, békés politika ugyanakkor szerinte lehetővé tette volna, hogy megelőzzenek bármilyen orosz támadást a birodalom ellen.[309] Úgy tűnik azonban, hogy végül azért nem realizálódhatott a közeledés, mert ezt a Portára gyakorolt erős német befolyás megakadályozta és természetesen a tengerszorosokra vonatkozó orosz igény is gátolta a kapcsolatok javítását.

Befolyási övezetek, területi igények, felosztási tervek

Az említett angol–török megállapodás egyúttal azt is jelentette, hogy a Porta elismeri a délmezopotámiai és kuvaiti brit érdekszférát. Annak ellenére, hogy a németeket is bevonták az előkészítő tárgyalásokba, éppen a növekvő német veszély késztette Londont az Isztambullal való kiegyezésre. Az 1913-ban megkötött egyezmény azonban az 1914. júniusi angol–német szerződés közvetlen előzményének is tekinthető, melyet kifejezetten a bagdadi vasút tárgyában írtak alá. A hír egyaránt riadalmat keltett Bécsben és Szentpéterváron, mert úgy látták, hogy az Európában már igencsak meggyengült Oszmán Birodalomnak most az ázsiai területi integritását fenyegető veszéllyel is szembe kell néznie. Gróf Pallavicini János konstantinápolyi osztrák–magyar nagykövet, aki kiváló kapcsolatokat tartott fenn német kollégájával, attól tartott, hogy ez a Nagy-Britannia és Németország közötti megegyezés „egyfajta Törökország fölötti angol–

[306] Szazónov: *Végzetes évek*… i. m. 182., 185–186.
[307] Patyomkin (szerk.): *A diplomácia története*. i. m. 204.
[308] Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 21., 71–72.
[309] Mahmud Mukhtar Pasha: *La Turquie, l'Allemagne et l'Europe depuis le traité de Berlin jusqu'à la guerre mondiale*. Paris, 1924. 196–199., 236.

német protektorátus" valószínű jele lehet.[310] Többek számára úgy tűnt, elérkezett az ideje annak, hogy a nagyhatalmak kölcsönösen megállapodjanak egymás befolyási övezeteiről, azaz előre körvonalazzák az Oszmán Birodalom ázsiai területeinek majdani felosztását. A németek például, akik egészen az első Balkán-háborúig a birodalom területi integritásának fenntartását szorgalmazták, úgy gondolták, fel kell készülniük az oszmán állam felosztására, ehhez pedig meg kell egyezniük a többi nagyhatalommal. Az 1913–1914 folyamán Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia és Olaszország között egyfelől, illetve Németország, Anglia és Franciaország között másfelől folytatott viták világosan kijelölték a később követendő politikájuk fő irányait. A Hármas Szövetség tagjai valójában már 1913 tavaszától kezdve nyíltan beszéltek az oszmán állam felosztásának lehetőségéről. Németország és Franciaország, illetve Németország és Anglia pedig 1914 februárjában, illetve júniusában kötötte meg a bagdadi vasútra vonatkozó nevezetes szerződéseiket.

A központi hatalmak már a világháború kirobbanása előtt kellőképpen világos terveket készítettek, de legalábbis meglehetősen pontos elképzeléseket vázoltak fel az Oszmán Birodalom ázsiai területeinek felosztására. Az új *„Drang nach Osten"* lázában égő Németországban egyesek a Boszporusztól Brit-Indiáig terjedő gyarmati *„Lebensraumot"* (életteret) vizionáltak. Berlin különösen határozott elgondolásokat fogalmazott meg Kis-Ázsiával kapcsolatban, melyet a saját felségterületének gondolt, ahol a többi nagyhatalomnak semmi keresnivalója. Jagow külügyminiszter az 1913. július 28-i levelében nyíltan leírta, hogy csak addig kell az oszmán állam területi épségének megőrzésére törekedni, „amíg ottani zónáinkban jobban rendbe nem jövünk, és nem leszünk készen az annexióra".[311] Olaszország szintén megfogalmazta a saját igényeit, melyek mindenekelőtt Albániára, a Dodekániszosz-szigetekre és Anatólia földközi-tengeri partvidékére irányultak. A nemzetiségi problémával küszködő Monarchia pedig további területi nyereségben reménykedett a Balkánon. Különösen elkötelezett volt a balkáni térhódítás iránt Ferenc Ferdinánd trónörökös és környezete.[312] Amikor Olaszország az Oszmán Birodalommal vívott 1911–1912-es háborúja nyomán megszerezte a Dodekániszoszt, ebbe a Monarchia vonakodva még belement, de nyilvánvalóvá tette, hogy Róma minden további égei-tengeri szerzeményéhez – a Hármas Szövetség 7. cikkelyével összhangban – csak balkáni területi kompenzációk ellenében tud hozzájárulni.[313] Bécs igyekezett megszilárdítani a törökországi piaci pozícióit is, elsősorban Szaloniki kikötőjén keresztül, ahová a legtöbb árut 1911-ben Németországot és Franciaországot megelőzve éppen a Monarchia szállította.[314]

Sőt ez az osztrák–magyar igény nem korlátozódott a Balkán-félszigetre. Petrovich, a Monarchia alexandriai konzulja utazást tett Kis-Ázsia mediterrán partvidékén, s beszámolója alapján a kormány lehetőséget látott koncessziók megszerzésére a térségben, amit tudatott is a nagyvezírrel. Csakhogy ezek a törekvések német, angol és olasz érdekekbe ütköztek. 1913 májusában Leopold von Berchtold közös külügyminiszter Heinrich von Tschirschky bécsi német nagykövet előtt kijelentette, a Monarchia Törökország fennmaradását kívánja, ha azonban a birodalom mégis felosztásra kerülne, akkor a Ballhausplatz is meg akarja kapni a maga részét az

---

310 Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 51–52.

311 Patyomkin (szerk.): *A diplomácia története.* i. m. 262.

312 Felmerült Szerbia, Románia, az albán tengerpart és Szaloniki megszerzésének lehetősége, utóbbiak a tengerentúli gyarmatszerzés ugródeszkái lehettek volna a Monarchia számára. Galántai: *A Habsburg-monarchia alkonya*… i. m. 149.

313 Mivel ezt Olaszország semmiképpen sem akarta, inkább lemondott további szigetek megszerzéséről az Égei-tengeren. Timothy W. Childs: *Italo-Turkish Diplomacy and the War over Libya 1911–1912*. Leiden, 1990. 234.

314 Galántai: *Az első világháború*. i. m. 15., 64–66.

ázsiai területekből. Jagow tájékoztatta Berchtoldot, hogy Németország feltétlenül igényt tart az Alexandrettai-öbölre, Merszin és Adana körzeteire, továbbá azokra az anatóliai vidékekre, melyek ezeket a térségeket Örményországgal összekötik. A Monarchia ezzel szemben az Adaliai-öbölre (a régi Pamphüliára és Kilikiára) támasztott igényt, egyben kifejezte reményét, hogy törekvései nem ütköznek a német ambíciókba. Bécs ezenkívül meg szerette volna szerezni Haifa kikötőjét és a hátországát is. Berchtold jól tudta, hogy ezek az igények legalább részben ütköznek Olaszország érdekeivel Kis-Ázsiában.[315]

Németország és a Monarchia igazából attól tartott, hogy Olaszország túl nagy igényekkel fog előállni, ezért Jagow 1913 júliusában úgy döntött, jegyzékben hozza Bécs tudomására, hogy ázsiai Törökországban milyen igényeket támaszt. A felsorolt területek főképpen azok a vidékek voltak, ahol a tervezett Berlin–Bagdad vasútnak át kellett haladnia. Ásványelőhelyeket, öntözési programokat, kikötőket foglaltak magukban. Jagow július közepén Rómát is tájékoztatta, egyúttal jelezte, hogy szó sincs befolyási övezetről, csupán „munkazónáról" *(Arbeitszone)*. Szeptemberben a Monarchia diplomatája, Forgách gróf személyesen kereste fel Jagowot Berlinben és eszmét cserélt vele az Oszmán Birodalom esetleges felosztásáról. A német külügyminiszter kifejtette, hogy 15 éven belül Törökország darabokra fog szakadni, amit Kis-Ázsia felosztása fog követni. Forgách megjegyezte, hogy ebben az esetben a Monarchia befolyási övezetre szeretne szert tenni Kis-Ázsia déli részén. Egyetértettek abban, hogy az adaliai olasz koncessziók könnyen ellentéteket okozhatnak Róma és London között. A tárgyalások hasonló szellemben folytatódtak októberben is.[316]

1913 végén Pallavicini nagykövet figyelemre méltó elemzést készített feletteseinek a közel-keleti német törekvésekről. Megjegyezte, hogy a Rómával és Béccsel folytatott tárgyalásain Berlin tulajdonképpen már megvetette az Oszmán Birodalom lehetséges feldarabolásának a politikai alapjait, de Németország célja igazából „német protektorátus létrehozása a hadsereg ellenőrzése alatt, ama angol modell alapján, amelyet Egyiptomban valósítottak meg". A nagykövet szerint ennek az lesz a módja, hogy Oroszországot Örményországgal, Franciaországot Szíriával, Angliát pedig Mezopotámiával „vásárolják meg". Kis-Ázsia így teljesen a Hármas Szövetség kezébe kerülhet: „Gazdaságilag Európában Trákia Konstantinápollyal együtt, valamint egész Kis-Ázsia csakis Németország, Olaszország és az általunk kiaknázott térség lehet."[317]

Az egyeztetések 1914-ben is folytatódtak. Januárban Riccardo Bollati berlini olasz nagykövet arról tájékoztatta Jagowot, hogy kormánya elfogadta a német „munkazónákat" ázsiai Törökországban, cserébe érdekszférát szeretne magának a német övezettől nyugatra. Mivel ez az osztrák–magyar igényeket is érintette, Szőgyény-Marich László berlini nagykövet azonnal tiltakozott II. Vilmosnál, amiért Németország „barátságtalan álláspontot" foglalt el a Monarchiával szemben „a kis-ázsiai kérdésben". Pallavicini is tartott attól, hogy Berlin a Monarchia kárára megegyezik az olaszokkal. A Berchtoldnak küldött márciusi jelentésében aláhúzta, az a hév, ahogy a németek az „érdekszféra-politikát" űzik, csökkentheti a törökök Németország iránti vonzalmát. A nagykövet attól tartott, hogy miután Németország, a Monarchia, Olaszország, Franciaország és Anglia belevetette magát a közel-keleti érdekszféráikról szóló vitába, a törökök egyszer csak azt veszik majd észre, hogy Oroszország az egyetlen nagyhatalom, mely nem érdekelt a birodalom felosztásában, ezért védelemért és szövetségkötésért feléje fordulhatnak. Berchtold és Antonio di San Giuliano olasz külügyminiszter április 18-i találkozóján többek

315 F. R. Bridge: *Tarde venientibus ossa*: Austro-Hungarian Colonial Aspirations in Asia Minor 1913–14. *Middle Eastern Studies*, 6. évf. (1970), 3. sz. 319–330.
316 Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 53–54.
317 Uo. 54–55.

között szóba kerültek a kis-ázsiai érdekeltségek is. San Giuliano nyilvánvalóvá tette hazája elkötelezettségét az adaliai érdekszféra iránt, ahol további vasútépítési koncessziót kívánt szerezni (1913 májusában már megállapodott erről a britekkel), cserébe felajánlotta, hogy jóindulattal fog viseltetni a Rodosszal szembeni kis-ázsiai partokon létrehozandó osztrák–magyar befolyási övezet iránt. Ezek a tárgyalások azonban végül eredménytelennek bizonyultak.[318]

Jagow valóban nem nagyon titkolta az Oszmán Birodalom esetleges felosztásáról vallott nézeteit és nyíltan felvetette az érdekszférák kialakítását. A bagdadi vasút kapcsán a franciákkal és az angolokkal folytatott tárgyalásokon ez rendre felmerült és a német Kelet-politika „konkrét és határozott formát" öltött.[319] Valójában ez volt a kezdete az Oszmán Birodalom gazdasági érdekszférákra történő felosztásának egyfelől Németország, másfelől Franciaország és Anglia között.[320]

A több hónapos diplomáciai manőverek után a három nagyhatalom a világháború kirobbanásának előestéjén megegyezett egymással a bagdadi vasútról. A tárgyalások során a német kormány nagyon ügyelt arra, hogy véletlenül se sugallja az Oszmán Birodalom feldarabolásának szándékát. Londonban ezért csak a megegyezés gazdasági szempontjait hangsúlyozták ki. Lichnowsky nagykövet is azon a véleményen volt, hogy nem szabad a franciákkal Kis-Ázsia felosztásáról tárgyalni, hanem éppen a birodalom területi integritásának fenntartásán kell ügyködni.[321] Nem mindenki volt azonban ezen a véleményen. Von Gwinner, a Deutsche Bank képviselője a tárgyalásokon felismerte a megállapodás valódi jelentőségét, s nem is titkolta azt a benyomását, hogy itt bizony „szóba került Kis-Ázsia felosztásának témája". Lichnowsky erre azt kérte a külügytől, hogy ne engedje ilyen vélemények napvilágra kerülését.[322]

A Németország és Franciaország (konkrétan pedig a Deutsche Bank és az Oszmán Birodalmi Bank) közötti vasúti egyezményt 1914. február 15-én kötötték meg.[323] Az előkészítő tárgyalásokon a felek kifejezték azt a szokásos óhajukat, hogy nem sértik meg a birodalom területi épségét, de a vasútépítési koncessziók elosztása valójában a gazdasági érdekszférák elhatárolását jelentette a két hatalom között. Ugyanúgy, mint a Monarchia, Németország és Olaszország közötti tárgyalásokon, a német igények magját ezúttal is a bagdadi vasút jelentette, mert e köré szerveződött a német érdekszféra. A franciák Kilikiára és főleg Szíriára koncentráltak, ahol oktatási és vallásos intézményeik mellett jelentős pénzügyi és vasútépítési érdekeltségeik is voltak, utóbbiak iránt a külügyminisztérium nagy elkötelezettséget mutatott.[324] A szerződés a francia tőke számára több mint 2000 mérföldön vasútépítési koncessziót biztosított Észak-Anatóliában, ezt a fekete-tengeri hálózatot pedig össze szándékoztak kötni az anatóliai és a bagdadi vonalakkal.[325] A Latakia–Homsz vonaltól délre a szíriai francia érdekszférát a németek elismerték, cserébe a franciák elismerték a német „munkazónát" a bagdadi–anatóliai vasúthálózat körül. A két

318 Giovanni Giolitti: *Denkwürdigkeiten meines Leben*. Stuttgart, 1923. 212–221.
319 Mukhtar Pasha: *La Turquie, l'Allemagne et l'Europe*… i. m. 191. skk.
320 Gottlieb von Jagow: *Ursachen und Ausbruch des Weltkrieges*. Berlin, 1919. 60–62.; Theobald von Bethmann-Hollweg: *Reflections on the World War*. I. London, 1920. 60–61., 114–117.
321 Lichnowsky 1913. június 2-i levele Jagownak. Lichnowsky: *Heading for the Abyss*… i. m. 318–319.
322 Lichnowsky 1913. június 26-i levele Jagownak. Uo. 322.
323 A szerződést lásd Lepsius – Mendelssohn Bartholdy – Thimme (szerk.): *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. 37/2. Entspannungen unter den Mächten 1912–1913*. Berlin, 1926. 583–588.
324 William I. Shorrock: The Origin of the French Mandate in Syria and Lebanon: The Railroad Question, 1901–1914. *International Journal of Middle East Studies*, 1. évf., 2. sz. (1970. április) 133–153.
325 Earle: *Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway*… i. m. 249–250.

befolyási övezet között semleges zónát jelöltek ki. Ezzel párhuzamosan áprilisban a törökök és a franciák megállapodtak egy 500 millió frankos hitelkeretről is, melyet a párizsi tőzsdén fektettek volna be, továbbá 4%-kal felemelték az oszmán vámtételeket.[326] A pénzből jelentős infrastrukturális beruházásokat reméltek, ami kimondottan jót tett a közhangulatnak.

Ezalatt a britek és a németek is megbeszéléseket folytattak a közel-keleti befolyási övezeteikről. Mint láthattuk, London Salisbury óta szakított az Oszmán Birodalom minden körülmények közötti támogatásával, a *status quo* fenntartásával, s tekintetbe vette a lehetséges felosztást is, melynek során a saját érdekeit a végletekig védeni akarta. Ezért figyelte gyanakvással a német gazdasági és diplomáciai befolyás növekedését Konstantinápolyban. A bagdadi vasút terve – amelyet eredetileg London nem ellenzett, sőt brit tőke bevonásáról is tárgyaltak – fenyegetést jelentett az angolok számára a gyarmatbirodalom biztonsága szempontjából kiemelten fontos Szueznél és a dél-mezopotámiai Bászránál, hiszen egyértelmű volt, hogy az építkezés India elérését, vagy legalábbis megközelítését célozza. A *National Review* című lap 1901 nyarán erre kendőzetlenül rá is mutatott: „Indiát sikeresen csak a tenger felől lehet támadni, ha pedig a bagdadi vasút majd eléri Kuvaitot, a német flotta [jelenléte a térségben] kétszeresére fog nőni. Az új hatalom India kapuinál nem csupán a világ első számú katonai hatalma lesz Berlintől tíznapi járásra, hanem [egyúttal] a második számú tengeri hatalom négynapi hajóútra kerül Bombaytól is."[327]

E fenyegetés miatt az angol bankok 1903 után eltekintettek attól, hogy részt vegyenek a vasútépítés finanszírozásában. Emellett az is világos, hogy az építkezés nem elsősorban a német tőkehiány miatt késlekedett, hanem a britek erőteljes ellenkezése okán. Amikor viszont 1913 szeptemberében Berlin felajánlotta, hogy tárgyaljanak a Bagdadbahnról, a Foreign Office már nem zárkózott el. Ez voltaképpen illeszkedett a kormány általános oszmán politikájába. Grey 1913 elején római követének a következőket írta: „Ha felosztás lesz, akkor abban Németországnak részt kell vennie, nem hinném, hogy ki kellene zárnunk belőle. Igazából őszintén ugyanazt mondhatnánk Németországnak is Anatólia kapcsán, mint amit Franciaországnak Szíria vonatkozásában, ti. hogy ott nincsenek politikai törekvéseink. Mi csupán a Perzsa-öböl és a [levantei] partvidék biztonságát akarjuk, ez pedig tökéletes összhangba hozható a német érdekek kiaknázásával."[328]

A tárgyalássorozat hónapokig tartott, mígnem 1914 júniusában sikerült megegyezni az érdekszférákról az Oszmán Birodalom ázsiai tartományaiban. A sietség és a siker egyik oka alighanem az egyre erősebb amerikai konkurenciától való félelem lehetett a vitatott olajmezőkön. A megállapodás értelmében London többé nem ellenezte a bagdadi vasútépítés tervét, a németek pedig vállalták, hogy a vasúttársaság igazgatóságába kineveznek két brit állampolgárt. Megállapodtak arról, hogy a vonal végállomása Bászra lesz, a szigetország pedig ellenőrzése alá vonhatja az öböl dél-mezopotámiai partvidékét, amelyet Berlin angol érdekszférának ismert el. Abba is beleegyezett, hogy a moszuli kőolaj kitermelése javarészt brit érdekek szerint történjen. Meghatározták, ki hol folytathat öntözési programokat, s abban is megegyeztek, hogy együtt gyakorolnak nyomást a török kormányra a Satt-el-Arab folyó hajózhatóvá tétele érdekében.[329]

---

[326] Ezzerelli: *Diplomatie occidentale et dissidence arabe*… i. m. 161.

[327] Chéradame: *La question d'Orient*… i. m. 231.

[328] Grey 1913. január 13-i magánlevele Sir Rennell Rodd római brit nagykövetnek. George Macaulay Trevelyan: *Grey of Fallodon. The Life and Letters of Sir Edward Grey, afterwards Viscount Grey of Fallodon.* Boston, 1937. 219.

[329] A szerződést lásd Lepsius – Mendelssohn Bartholdy – Thimme (szerk.): *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914… 37/1.* i. m. 454–465.

Az Oszmán Birodalom gazdasági érdekszférákra történő felosztásából természetesen Oroszország sem akart kimaradni. Sokat beszélt a kelet-anatóliai és az örményországi jogairól, majd kérte, hogy képviselőt küldhessen az oszmán államadósságot kezelő hivatalba, amely gyakorlatilag politikai szerepet is játszott. Ebbe a németek csak úgy egyeztek bele, ha az ő delegátusaik számát is megnövelik eggyel.[330] Szazonov még 1913 nyarán felvetette, hogy a Porta kizárólagos vasútépítési jogokat adhatna Oroszországnak a határövezetben és garantálhatná az orosz gazdasági érdekeket. Az orosz politikusokat aggasztotta a francia tőke élénk érdeklődése az észak-anatóliai koncessziók iránt, valamint a franciák és a németek gazdasági kiegyezése Kis-Ázsiában. Oroszországnak nem voltak számottevő tőkebefektetései ázsiai Törökországban, s nemigen számíthatott arra, hogy a Fekete-tenger anatóliai partvidékén a franciák rovására koncesszióhoz jut. Ezért minden energiájával arra törekedett, hogy távoltartsa Kelet-Anatóliától a konkurenciát. Abban reménykedett ugyanis, hogy ily módon megakadályozhatja, de legalábbis megnehezítheti a határai mentén ellenséges erők mobilizálását. Elméletben Perzsia és Afganisztán felől az angolokkal kötött 1907-es szerződés biztosítékot jelentett, de Anatóliáról, ahol egyre erősebbnek tűnt a német befolyás, ez már korántsem volt elmondható. Szentpétervár nyilvánvalóan azért nem volt érdekelt az Oszmán Birodalom befolyási övezetekre osztásában, mely a későbbi politikai feldarabolás előjátéka lehetett, mert ez a lépés nem jelentett volna az orosz érdekeknek megfelelő megoldást a tengerszorosok problematikájára. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az orosz imperialisták ne gondolták volna halálosan komolyan az Oszmán Birodalom elkerülhetetlennek tartott felosztását. Nem sokkal a francia–német egyezmény megkötése után, 1914 márciusában Girsz portai orosz nagykövet német kollégájának elárulta, hogy kormánya a török politikája „teljes felülvizsgálatára" készül. A dolog hátterében az állt, hogy Oroszország nem egyezhetett bele abba, hogy Konstantinápoly más nagyhatalom kezébe kerüljön, de abban sem lehetett érdekelt, hogy „Ázsiában Németország a szomszédja legyen".[331]

Látható tehát, hogy a világháború kirobbanása előtt tervek készültek, elképzelések fogalmazódtak meg a törökök birodalmának felosztására. A II. Vilmossal bizalmas viszonyt ápoló Wangenheim 1913 májusában még azt állította, hogy hazája nem akarja az Oszmán Birodalom feldarabolását, mivel ez irányú tervei még nem állnak készen. 1914 nyarára azonban Berlinnek sikerült a szövetségeseivel, az Osztrák–Magyar Monarchiával és Olaszországgal, valamint Franciaországgal és Nagy-Britanniával kidolgoznia ezeket a terveit. A partnerekkel kötött megállapodásokat Lichnowsky a következőképpen értékelte: „Ezeknek a szerződéseknek a valóságos célja az volt, hogy Kis-Ázsiát befolyási övezetekre ossza, habár ezt a kifejezést mindenáron kerülték tekintettel a szultán jogaira. Sir Edward Grey maga is többször állította, hogy a valóságban nem létezik Franciaországgal és Oroszországgal olyan megállapodás, mely bármi módon Kis-Ázsia felosztását célozná. […] A [német–brit] szerződés révén Bászráig egész Mezopotámia a mi érdekszféránkba tagolódott (kivéve a már meglévő brit hajózási jogokat a Tigrisen és a Willcox-féle öntözési programokat), mint ahogy a miénk lett az egész bagdadi körzet és az anatóliai vasút is. A Perzsa-öböl partvidékét és a Szmirna–Ajdin vasútvonalat brit gazdasági szférának, Szíriát franciának, Örményországot pedig orosznak ismerték el."[332]

Mint láttuk, a Liman von Sanders-féle misszió elkezdte a török fegyveres erők teljes átszervezését. A bagdadi vasúttal és az érdekszférák elkülönítésével Berlin véglegesítette a törökor-

[330] Lichnowsky 1914. május 7-i levele Bethmann-Hollwegnek. Lichnowsky: *Heading for the Abyss…* i. m. 320–321.
[331] Howard: *The Partition of Turkey…* i. m. 59.
[332] Lichnowsky: *Heading for the Abyss…* i. m. 62–63.

szági politikáját. A befolyási zónája akár Perzsiáig, sőt Afganisztánig is terjedhetett.[333] Valójában megpróbálta magát minden eshetőségre felkészíteni: ha a birodalom darabokra esik, az oszmán állam legnagyobb része a németek ölébe hullik, ha ellenben sértetlen marad, a hadsereg és a bagdadi vasút feletti kontroll révén Törökország akkor is Berlin katonai és gazdasági függésébe kerül.

Otto Liman von Sanders oszmán egyenruhában, 1916 (Bundesarchiv – Wikipedia)

[333] Joseph Pomiankowski: *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Erinnerungen an die Türkei der Zeit des Weltkrieges*. Vienna, 1928. 35–41., 51–52.; Paul Rohrbach: *Germany's Isolation. An Exposition of the Economic Causes of the War*. Chicago, 1915. 29–56.; Jastrow: *The War and the Bagdad Railway*… i. m. 82–121.; Charles Vellay: *Le problème méditerranéen*. Paris – Nancy, 1913. 21–35.

A „keleti kérdés" és a nagyhatalmak az első világháború első éveiben

Török hadba lépés a központi hatalmak oldalán

Az első világháborúnak a Közel-Keletre való kiterjedése kapcsán valószínűleg az a legfontosabb kérdés, hogy egyáltalán az Oszmán Birodalom miért lépett be egy olyan konfliktusba, amely döntően két európai katonai szövetség között robbant ki, ráadásul olyan időpontban (1914 októberének végén), amikor már látható volt a háború minden képzeletet felülmúló pusztítása. A Közel-Keletre és a birodalomra nézve katasztrofális következményekkel és szörnyű emberáldozattal járó háború után a történészek és a kortársak elsősorban az Enver hadügyminiszter, valamint a környezete által kierőszakolt döntést hibáztatták. Azt sugallták, hogy az ő elvakult németbarátsága, az ifjútörököket korrumpáló német pénz, a megígérő német ígéretek és a rájuk nehezedő német nyomás telhetetlen egyéni ambíciókkal, már-már megalomániás terjeszkedési vággyal, esetenként pedig „átlag alatti értelmi képességekkel" párosult, s ez vezetett el a hibás elhatározáshoz. Legújabban a kiváló török történész, Mustafa Aksakal mutatott rá e kép túlzottan sematikus mivoltára, s hívta fel a figyelmet arra, hogy itt sokkal bonyolultabb dologról van szó. Kimutatta: az egyre fokozódó európai gazdasági, politikai és katonai expanzió 1914-ben arra késztette az oszmán vezető köröket, hogy olyan döntést hozzanak, mely hitük szerint megmenti a birodalmat a felosztástól és az idegen uralom alá kerüléstől. Ott lebegett a szemük előtt Afrika példája, amelyet ekkorra a nyugati gyarmatosítók már szinte teljesen felosztottak egymás között. Úgy vélték – s ebben többé-kevésbé összhang alakult ki –, hogy csak akkor őrizhetik meg az önállóságukat, ha jelentős katonai erőre tesznek szert, felveszik a harcot a túlélés érdekében, s valamelyik nagyhatalommal szövetségre lépnek. Vita igazából csak arról folyt, melyik legyen ez a nagyhatalom. Különböző okok miatt a döntés Németországra esett.[1] A nemzetközi kapcsolatok neoklasszikus realista elemzése alapján lényegében ugyanerre a következtetésre jutott egy török szerzőgárda is, szerintük „a strukturális tényezők és az egységszintű változók" közötti interakciók dinamikája folyamatosan befolyásolta az egyébként igencsak *megosztott* külpolitikai döntéshozókat 1914 augusztusa és novembere között.[2]

Az Oszmán Birodalom stratégiai jelentősége a Ferenc Ferdinánd életét kioltó szarajevói merénylet után jelentősen megnőtt. Maguk az ifjútörökök tisztában voltak azzal, hogy háború esetén a nyugati antanthatalmak számára az Oroszországgal való kapcsolattartás, a Boszporuszon és a Dardanellákon keresztül a vele való kommunikáció létfontosságú lesz. Békeidőben a Nyugattal folytatott orosz kereskedelem 50, az orosz gabonaszállítások 90%-a a szorosokon át

---

[1] Mustafa Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914. The Ottoman Empire and the First World War.* Cambridge, 2008. 1–2.

[2] Ali Balci – Tuncay Kurdaş – İsmail Eldiz – Yildirim Turan: War Decision and Neoclassical Realism: The Entry of the Ottoman Empire into the First World War. *War in History*, 27. évf., 4. sz. (2020. december) 643–669.

bonyolódott le.[3] Az 1914-et megelőző tíz évben a teljes orosz export 37%-a ezen a kijáraton át került a külpiacokra.[4] Gatrell számításai szerint pedig 1909 és 1913 között az orosz export 73%-a tengeren, 43%-a pedig a Dardanellákon keresztül jutott el a célállomásokra.[5] Elképzelhetetlen volt tehát, hogy az antant eltűrje a német dominancia kialakulását e húsbavágó útvonal fölött. Nagy-Britannia például egyenesen úgy látta, a birodalom területe stratégiai jelentőséggel bír a háború végkimenetele szempontjából. Oroszország pedig a külügyminisztere emlékiratai szerint kénytelen lett volna erőszakot alkalmazni „a tengerszorosok bárki részéről való veszélyeztetettsége miatt", jóllehet a cár államát 1914-ben a „teljes hadi fölkészületlenség" jellemezte.[6] Ez a „fölkészületlenség" azonban meglehetősen relatívnak tűnik. McMeekin kutatásaiból tudjuk, hogy Szentpétervár nagyon is készült a konfrontációra, olyannyira, hogy Szazonov már június 30-án, vagyis a szarajevói merénylet után mindössze két nappal tájékoztatást kért a fekete-tengeri orosz flotta készültségéről. A külügyminiszter ugyanis meg volt győződve arról, hogy egy európai háború kitörése esetén a Konstantinápoly elleni támadás elkerülhetetlenné válik. Most, hogy az osztrák–magyar trónörökös meggyilkolása után ez az eshetőség kézzelfogható lett, Szazonov tudni akarta, a mozgósítás után „négy vagy öt napon belül" partra tehetők-e csapatok a Boszporusznál.[7]

Isztambulban tehát számolni kellett egy esetleges orosz támadással. Már a történelmi hagyományok miatt is az ifjútörök elit számára úgy tűnt, minden nagyhatalom közül Oroszország jelenti a legnagyobb fenyegetést a birodalom területi integritására, sőt a fennmaradására. Joggal, hiszen 1900 óta az orosz lakosság 40 millió fővel gyarapodott, a gazdaság pedig évi 10%-os növekedést produkált! Így a védelem növelésének szükségessége miatt a Németországgal kötött szövetség még inkább felértékelődött. Ugyanakkor 1914 nyarán már a központi hatalmak számára is létfontosságúnak tűnt a megegyezés, mivel erősen tartottak attól, hogy az Oszmán Birodalom – éppen egy esetleges agressziót elkerülendő – Oroszországhoz közeledik (ld. Talaat májusi livadiai ajánlatát), amit pedig mindenáron meg kellett akadályozni. A Szerbia megbüntetésére készülődő Monarchia számára a júliusban kibontakozó válság alatt az oszmán állam felbecsülhetetlen értékű tényezővé vált a többi balkáni ország, elsősorban Bulgária megnyerése szempontjából. Világos volt ugyanis, hogy ha a Porta az antanttal állapodik meg, akkor a mindenfelől ellenségekkel körülvett Bulgária nem léphet fel a Monarchia szövetségeseként Szerbia ellen. Ezért sürgette 1914 júliusában Bécs a berlini kormányt, hogy csatlakoztassa az Oszmán Birodalmat a központi hatalmak blokkjához.[8]

A felek közötti egyeztetések jóval a világháború kitörése előtt, Bompard konstantinápolyi francia nagykövet szerint már 1913 szeptemberében elkezdődtek.[9] Ugyanakkor az is teljesen nyilvánvaló, hogy közvetlen előzményként 1914. június végén, majd július közepén a saját gyengeségével tisztában lévő Porta tett kezdeményező lépéseket Berlin irányába, így kívánván

[3] Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 49.

[4] B. E. Shatzky: La question de Constantinople et des Détroits. Les origines de l'accord russo-anglais-français (mars 1915). 1. rész. *Revue de l'histoire de la Guerre mondiale*, 4. évf., 4. sz. (1926. október) 289–309.

[5] Peter Gatrell: *Government, Industry and the Rearmement in Russia, 1900–1914. The Last Argument of Tsarism*. Cambridge, 1994. 301.

[6] Szazónov: *Végzetes évek*… i. m. 169–171.

[7] Sean McMeekin: *The Ottoman Endgame. War, Revolution and the Making of the Modern Middle East, 1908–1923*. London, 2015. 87., 96–97.

[8] Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 94.

[9] Maurice Bompard: L'entrée en guerre de la Turquie. *La Revue de Paris*, 28. évf., 4. köt. (1921. július–augusztus) 61–85.

kitörni a diplomáciai elszigeteltségéből. A német külügyminisztériumnak azonban komoly fenntartásai voltak az oszmán szövetség értékét illetően, amit Wangenheim is osztott. Július 22-én Enver személyesen tárgyalt a nagykövettel és megpróbálta meggyőzni a kétoldalú közeledés előnyeiről. Rámutatott, hogy biztonságos nemzetközi környezet hiányában lehetetlen végrehajtani a birodalomban esedékes reformokat, a központi hatalmak hatékony támogatása nélkül pedig az oszmánok elkerülhetetlenül „az oroszok vazallusaivá" fognak válni. Mondandóját nyomatékosítandó aláhúzta, hogy a kormánytöbbség a Hármas Szövetséggel kötendő megállapodás híve, amelybe Bulgáriát is be lehetne vonni, ám ha a központi hatalmak elutasítanák a Porta közeledését, az kénytelen lenne az antant, illetve Görögország felé orientálódni. Hozzátette, az Oszmán Birodalom nem üres kézzel kötné meg a szövetséget, háború esetén igenis jelentős katonai erőfeszítést fejtene ki.[10] Amint a későbbi események megmutatták, ezek nem csupán szavak voltak: a szultán állama egészen a világháború végéig kitartott.

Az érvek nagy hatást gyakoroltak II. Vilmosra. Az a lehetőség, hogy a Porta az antanttal szövetkezik, a több évtizedes német befektetések és a közel-keleti befolyás elvesztését eredményezte volna, ami a császár számára elfogadhatatlannak tűnt. Július 24-én, a Belgrádnak küldött bécsi ultimátum másnapján határozottan utasította a nagykövetét, hogy tárgyaljon a szövetségi szerződés megkötéséről. Az uralkodóval egyetértett Bethmann-Hollweg is. A részleteket ezután Wangenheim és Enver hadügyminiszter, valamint a legközelebbi munkatársai dolgozták ki, de nem vita nélkül. A nagyvezír közölte a nagykövettel, hogy hazája csak oroszellenes szövetséget akar, francia- és britellenest nem. Ez ugyan okozott némi értetlenséget Berlinben, de Wangenheim azon a véleményen volt, hogy német tisztek irányítása alatt az amúgy gyenge oszmán hadsereg ütőképesebbé válik, s így már képes lesz a vállalt kötelezettségeit háború esetén teljesíteni. 28-ra a tervezet elkészült. Ennek értelmében az Osztrák–Magyar Monarchia és Szerbia konfliktusa esetén a Porta „szigorúan" semleges álláspontra helyezkedik, de ha Oroszország és Németország belesodródik ebbe a konfliktusba, előáll a *casus foederis,* azaz a megkötött szövetség hatályossá válik.[11]

Magát a szerződést 1914. augusztus 2-án írták alá. Bethmann-Hollweg kérésére pontosan tisztázták, hogy Németország oroszok elleni háborújához az oszmánok miképpen tudnak hozzájárulni. A kancellár ezt a szövetség *conditio sine qua non*jának tekintette, mert csak így lehetett eloszlatni az oszmán katonai képességekkel kapcsolatban még mindig meglévő berlini kétségeket. A tárgyalásokon Enver biztosította a partnereit, hogy országa a mozgósítás kezdetétől számított harminc napon belül 120 ezres hadsereget állít fel és küld Trákiába, hogy a bolgárokkal együtt hadjáratot indítsanak Oroszország ellen. Egy hónappal később újabb, 90 ezres hadsereget állít ki Drinápolyban ugyanilyen célra, vagy egy esetleges Görögország elleni támadásra (mindez persze csupán elméleti lehetőség volt, mert nem lehetett tudni, mit szólnak ehhez a bolgárok és a románok). Megállapodtak abban is, hogy a Kaukázus térségében az oszmánoknak öt hadosztállyal elsődlegesen védekező hadműveleteket kell folytatniuk, a németek pedig hadihajókat küldenek a fekete-tengeri oszmán flotta megerősítésére.

Ad hoc jellegű, titkos megállapodás köttetett tehát, olyannyira titkos, hogy az oszmán kormányban csak Enver, Talaat és Szaíd Halim nagyvezír (1913–1917) ismerte a pontos tartalmát. Dzsemál pasát is csak később tájékoztatták, egyúttal jelezték neki, hogy a Monarchia támogatja a szerződés megkötését, amelyhez 4-én maga is csatlakozott.[12] A 4. pont így hangzott: „Né-

[10] Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 97–98.
[11] Mukhtar Pasha: *La Turquie, l'Allemagne et l'Europe*… i. m. 250–254.
[12] Djemal Pasha: *Memories of a Turkish Statesman*… i. m. 107–110. Július végén a német kancellár Olaszországtól is azt kérte, egyezzen bele Isztambulnak a Hármas Szövetséghez való csatlakozásába.

metország kötelezi magát, hogy az ottomán birodalom területét fenyegetés esetén, ha szükséges, fegyveres erővel megvédi."[13] Az orosz támadástól tartó török kérést tehát teljesítették, ennek azonban ára volt. Az oszmánoknak el kellett kötelezniük magukat a Németország oldalán vívott harc mellett, ráadásul a szerződés nem nyújtott automatikus védelmet Konstantinápolynak angol támadás esetén.[14] Aksakal mégis az oszmán diplomácia „győzelméről" és „sikeréről" beszél,[15] ami annyiban feltétlenül indokolt, hogy az ifjútörököknek sikerült elérniük a kitűzött céljukat, szövetségre léptek egy meghatározó nagyhatalommal a függetlenségük és a birodalom fennmaradása érdekében. Az sem mellékes, hogy az oszmán állam ettől fogva úgy érezhette, a nagyhatalmakkal egyenrangú félként szerepelhet a nemzetközi porondon.

A szerződés „lelkét" a Liman von Sanders-féle katonai misszió jelentette, hiszen a német tisztek úgyszólván felügyeleti jogot kaptak a török hadsereg felett. A berlini külügyminisztérium bizonyos munkatársai egyenesen úgy vélekedtek, hogy az Oszmán Birodalom a német katonapolitika „védtelen gyalogjává" vált.[16] Ez a későbbiek fényében erős túlzásnak tűnik, s azt sem szabad elfelejteni, hogy Liman a birodalom szolgálatában eltöltött öt év alatt rendszeresen találkozott a törökök, de még különböző német kormányzati ügynökségek részéről is olyan törekvésekkel, melyek a befolyását próbálták minimalizálni, emlékirataiban pedig arról is sokat panaszkodott, hogy utasításait, javaslatait gyakran figyelmen kívül hagyták, s még a legfontosabb katonai döntésekbe sem vonták be.[17] Ráadásul Liman a feladatát tisztán katonai jellegűnek tekintette, önmagát pedig a császár személyes képviselőjének tartotta, s nem volt hajlandó hazája külpolitikai vagy gazdasági érdekeit képviselni, ami miatt ellentétbe került Wangenheimmal és a külügyminisztérium vezető tisztségviselőivel. Enver a későbbiekben ugyancsak rendszeresen egyértelművé tette, hogy a német támogatásokat nem német, hanem oszmán érdekeknek megfelelően használják fel. Szó sincs tehát arról, hogy Törökország a szövetségi szerződés értelmében teljesen alárendelődött volna akár Berlin, akár Liman akaratának, s a háborúba való belépés okait is sokkal inkább az oszmán politikai körök elhatározásában, semmint az Isztambulra nehezedő német nyomásban kell keresni.

Aksakal a szövetségi szerződés kapcsán több fontos szempontra hívja fel a figyelmet. Ellentétben a háború után általánossá vált értékelésekkel, miszerint Enver pasa rövidlátásból, valamiféle grandiózus keleti muszlim birodalom kialakításának szándékával kötötte volna meg a megállapodást, valójában az történt, hogy az oszmán vezetők *minden más európai politikushoz hasonlóan* rövid lefolyású, legfeljebb néhány hónapig tartó háborúra számítottak, amelyet a megszokott módon tárgyalásos, megegyezéses béke fog lezárni. A német szövetség pedig a birodalom számára a stabilitás hosszú periódusát fogja garantálni, ami gazdasági fellendüléssel is együtt jár. Az oszmán elit valójában abban volt érdekelt, hogy a háború gyorsan véget érjen, a birodalom pedig a német nagyhatalommal kötött szövetség előnyeit lehetőleg *a harcokba való beavatkozás nélkül* tudja kiaknázni. A többség számára úgy tűnt, az Európa legerősebb szárazföldi hadseregével rendelkező Németország az egyetlen állam, mely segíthet megvédeni a birodalmat a tengerszorosokra és Kelet-Anatóliára leselkedő orosz fenyegetésektől.

---

[13] Urbán Aladár (szerk.): *Nyugat-Európa és Amerika 1789–1918. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. 1/2. kötet. Budapest, 1970. 790.

[14] A szerződés értékelését lásd Mühlmann: *Deutschland und die Türkei*… i. m. 28–43., 92–96.

[15] Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 93., 101.

[16] Ulrich Trumpener: Liman von Sanders and the German-Ottoman Alliance. *Journal of Contemporary History*, 1. évf., 4. sz. (1966. október) 179–192.

[17] Liman von Sanders: *Five Years in Turkey*. i. m. vii, 8–10., 16–17., 20–27., 31–32. stb.

Abban is reménykedtek, hogy a partnerség (és a világháború) lehetőséget kínál nekik a modern, fenntartható állam megteremtéséhez szükséges radikális belső reformok keresztülvitelére, hiszen a háborús körülmények ideális hátteret biztosítanak a drasztikus változásokhoz. S mindezt a külföldiek beavatkozása nélkül. Mint láttuk, az ifjútörökök politikai és gazdasági értelemben független, modern állammá szerették volna átalakítani a birodalmat úgy, hogy az idegen befolyást megszüntetik, a lakosságot pedig polgárként lojálissá teszik az állam iránt. Abban bíztak, hogy a háborúra hivatkozva a külföldi üzletembereket kiutasíthatják, az érdekeltségeiket felszámolhatják, a külföldieknek jogi kiváltságokat és adómentességet biztosító kapitulációkat pedig eltörölhetik (ez hamarosan meg is fog történni). A társadalom tekintélyes része úgy tekintett a világháborúra, mint morálisan igazolható, az oszmánokat potenciálisan felszabadító és egyesítő tapasztalatra. Végül a háború arra is alkalmas, hogy a népességet egységesen felsorakoztassa a kormány mögött.[18] Van, aki szerint *elsődlegesen* éppen ez a hozzáállás húzódott meg az első világháborúba való belépés hátterében, hogy ti. a háborús körülmények közepette etnikailag és vallásilag homogén Anatóliát lehet létrehozni, az elűzött örmények, görögök stb. falvaiba pedig törököket lehet telepíteni. Az Egység és Haladás számára ugyanis az iszlámizálás és a törökösítés a demográfiai politika lényegét jelentette.[19] Vagyis a szövetségi szerződés megkötése mögött oszmán részről komoly megfontolások húzódtak meg, amelyek illeszkedtek az ifjútörökök politikai elképzeléseibe.

Mindehhez társult az az egyáltalán nem elhanyagolható össztársadalmi vélemény, hogy az első Balkán-háborúban elszenvedett súlyos vereség, a Ruméliából elmenekült, s Konstantinápolyban, valamint Kis-Ázsiában letelepedett mintegy 400 ezer muszlim szenvedései megtorlást követelnek, „minden megaláztatás dicsőséges eltörlését”, amit csak német segítséggel, valamint fegyveres erővel lehet beteljesíteni.[20] Ráadásul ezek az üldöztetések a köznépet arra a következtetésre juttatták, hogy valakinek a muszlim mivolta már elég ahhoz, hogy az illetőt deportálják, sőt megöljék. Mindez átpolitizálta a muszlim öntudatot és kialakította az éles megkülönböztetést a „mi” és az „ők” (a nem muszlimok) között, aminek később súlyos következményei lettek. A muszlim menekültek Anatóliában, ahol muszlimok, keresztények és zsidók évszázadok óta viszonylagos békében és harmóniában éltek egymás mellett, a *korábbi* keresztény szomszédjaiktól elszenvedett mostoha bánásmód miatt (sokan elvesztették minden ingó- és ingatlanvagyonukat) most sokkal kevésbé toleráns módon viszonyultak a náluknál gazdagabb *új* keresztény szomszédjaikhoz, mint a helyi hittestvéreik. Talán nem véletlen, hogy az örmények elleni erőszakos politika egyik atyja, az EHB prominense, az orvos Baháeddín Sakir Bulgáriából menekült muszlim szülők gyermeke volt. Szó sincs tehát arról, hogy egyedül Enver pasa szorgalmazta a szövetségi szerződés megkötését, majd később a háborúba való belépést; a döntésnek valójában széles társadalmi támogatottsága volt akkoriban.

A háború kitörése után tett konstantinápolyi lépések mégis igazolták a németek előzetes óvatosságát, a Porta ugyanis egyelőre kivárt és augusztus 3-án hivatalosan deklarálta a semlegességét. 6-án pedig Szaíd Halim tájékoztatta Wangenheimot, hogy hazája milyen feltételek mentén lépne be a háborúba: Németország (1) beleegyezik a kapitulációk eltörlésébe; (2) segíti

---

[18] Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 13–14.; Uő.: Not 'by those old books of international law, but only by war': Ottoman Intellectuals on the Eve of the Great War. *Diplomacy & Statecraft*, 15. évf. (2004), 3. sz. 507–544.

[19] Fuat Dündar: When did the First World War End for Turkey? *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 141. sz., 2017. június. 209–226.

[20] Yiğit Akın: *The Ottoman Home Front during World War I: Everyday Politics, Society and Culture*. Doktori értekezés, Ohio State University, 2011. 198.

Isztambul megegyezését Görögországgal és Bulgáriával; (3) nem köt békét addig, amíg török területek idegen megszállás alatt állnak; (4) a görögök veresége esetén gondoskodik az égeitengeri szigetek visszakerüléséről; (5) biztosítja a keleti török határok kiigazítását úgy, hogy kapcsolatot lehessen teremteni az oroszországi muszlimokkal; (6) eléri, hogy Törökország megfelelő kártérítést kapjon.[21] A hadicélok eme kinyilatkoztatása ellenére a Porta a következő időszakban a háborúba való belépés alól kibúvót keresett. Arra hivatkozott, hogy katonailag nem készült fel (elégtelen a katonák felszereltsége, védtelenek a szorosok, a bolgárokkal folytatott szövetségi tárgyalások akadoznak[22]). Mondhatta azt is, hogy a fekete-tengeri oszmán flotta csak négy elavult páncélozott rombolóval és három újabb építésű cirkálóval rendelkezik, miközben az oroszoknak hat rombolójuk és négy cirkálójuk van, ráadásul három modern csatahajó *(dreadnought)* éppen építés alatt áll (az elsőt 1915 szeptemberében, a másodikat ugyanaz év decemberében bocsátották vízre). Ezenkívül nyolc orosz tengeralattjáróval szemben a birodalom egyet sem tudott felvonultatni.[23] A háború kitörésekor tehát a Fekete-tengeren egyértelmű, habár ingatag orosz fölényről lehetett beszélni. Többé-kevésbé ez a magyarázata annak, hogy a világháború alatt az oszmán flotta miért nem bocsátkozott nyílt tengeri ütközetekbe az oroszokkal, legfeljebb kisebb rajtaütésekre vállalkozott, tevékenysége pedig javarészt csapatszállításra és az anatóliai partok mentén a kereskedelmi hajók kísérésére korlátozódott.[24]

Az oszmánok által támasztott kifogásokat Berlinben egyesek szimpla akadékoskodásnak, „igazolhatatlan halogatásnak" tekintették. Liman fel volt háborodva, nagy hangon kijelentette, párbajra hívja Envert és Dzsemált, augusztus 19-én pedig kérvényezte a feletteseitől a visszahívását. A császár ehhez azonban nem járult hozzá, a kormány pedig türelemre intette a tábornokot. „Együttműködést remélek Envertől – dorgálta meg Vilmos Limant –, akinek adja értésére, hogy maximálisan megbízom benne, továbbá adja át neki az üdvözletemet!"[25] A pasa persze pontosan tudta, mit miért tesz. Egyik nap szakértőket és felszerelést kért Berlintől, továbbá azzal ámította Wangenheimot, hogy az oszmán hadba lépés másnapján „pániszlám forradalom" tör ki Francia Észak-Afrikában, a Kaukázusban, Egyiptomban és Indiában. Másnap viszont azt fejtegette a nagykövetnek, hogy még nem jött el az idő a török hadba lépésre, ha pedig állandóan nyomást helyeznek rá, leállítja a mozgósítást.

Való igaz, az oszmán miniszterek közül leginkább Enver erőltette a háborúba lépést (bár semmilyen konkrét lépést nem tett a támadás elindítása érdekében), a többiek egyelőre ódzkodtak ettől, legszívesebben kívül maradtak volna a konfliktuson.[26] A birodalom felosztásától való rettegésük miatt tárgyalni akartak az antanttal is, nem csak a központi hatalmakkal. Az óvatos Talaat például kijelentette, hogy a mozgósítás befejeződése előtt értelmetlen hadat üzenni az

---

[21] A célok között nem szerepelt az első Balkán-háborúban elvesztett területek visszaszerzése. Mint látni fogjuk, nem véletlenül. Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Budapest, 2014. 39–40.

[22] Mühlmann: *Deutschland und die Türkei*… i. m. 49–71. Talaat és Halíl bej, a parlament elnöke hosszadalmas tárgyalások után megkötötte ugyan a bolgár kormánnyal az augusztus 19-i szófiai barátsági és védelmi szerződést, de a Porta, Berlin és Bécs minden későbbi erőfeszítése ellenére sem sikerült oroszellenes agresszív szövetségbe kényszeríteni Bulgáriát, mely 12-én deklarálta semlegességét. A szófiai kormány ezt a nyilatkozatot október 1-jén megismételte. Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 153–154.

[23] Larcher: *La guerre turque dans la guerre mondiale*. i. m. 164–165., 168–169.

[24] Igor Delanoë: Le bassin de la mer Noire, un enjeu de la Grande Guerre en Méditerranée. In: Pellegrinetti (szerk.): La Grande Guerre en Méditerranée. i. m. 75–90.

[25] Ulrich Trumpener: *Germany and the Ottoman Empire, 1914–1918*. Princeton, 1968. 33–34.

[26] Ulrich Trumpener: Turkey's Entry into World War I: An Assessment of Responsabilities. *The Journal of Modern History*, 34. évf., 4. sz. (1962. december) 369–380.

oroszoknak. Ezzel is időt lehetett nyerni: Enver utasítására felállították a főparancsnokságot, a mozgósítást *(seferberlik)* pedig 3-án elkezdték, de az legalább egy hónapot vett igénybe (emellett kihirdették a statáriumot, s berekesztették a parlament ülését). A nagyvezír biztosította az orosz nagykövetet és az USA külügyminisztériumát, hogy fenntartják a semlegességüket, a mozgósítás pedig csupán „óvintézkedés”.[27] Erről bizonyos török államférfiak és diplomaták (például a washingtoni nagykövet, Rüsztem bej) minden fórumon igyekeztek meggyőzni a nyugati hatalmakat.[28] Más kormánytagok, akik inkább az antant felé húztak volna, azzal érveltek, hogy a török érdekeknek jobban megfelelne a Görögországgal vagy a Bulgáriával kötött megállapodás, előbbi az antant, utóbbi a központi hatalmak gyámsága alatt. Így anélkül lehetett volna szavatolni a birodalom biztonságát, hogy az oszmánok állama hadviselő féllé vált volna. Wangenheim a feletteseinek így magyarázta a helyzetet: „Egyetlen oszmán államférfi sem fogja vállalni a három nagyhatalom [az antant] ellen indítandó háború felelősségét a Konstantinápoly biztonságára vonatkozó garanciák nélkül.”[29] Erre a halogató magatartásra jellemző, hogy a semlegesség bejelentésével egyszerre (a németekkel kötött titkos alku után) Enver – mint látni fogjuk – Pétervárnak is ajánlatot tett, amit Szazonov nem utasított vissza, s értesítette róla Párizst és Londont is. Teljesen nyilvánvaló, hogy az oszmánok célja a kivárás volt, kíváncsiak voltak arra, hogy az antant mit ajánlana fel a semlegességük fenntartásáért cserébe. Egyértelműnek látszik, hogy e tekintetben a cári kormányzat ment volna el a legmesszebb, mert neki a török semlegességhez valóban létérdeke fűződött.

1914. augusztus 10-én olyan esemény történt, amely az Oszmán Birodalom jövőjét döntően befolyásolta, s végső soron hozzájárult az ország háborúba sodródásához: két német hadihajó, a Wilhelm Souchon parancsnoksága alatt álló *Goeben* és *Breslau* behatolt a tengerszorosokba, hogy megerősítse a fekete-tengeri oszmán flottát. Különösen az újépítésű, 23 ezer tonnás *Goeben* ért sokat: sebessége és tűzereje messze felülmúlta az elsődlegesen partvédelmi feladatokat ellátó fekete-tengeri orosz flotta bármely egységét.[30] A hajók érkezését Wangenheim és Pallavicini kitörő örömmel fogadta, mert ez azt jelentette, hogy – miután 4-én bombázták a francia fennhatóság alatt álló Algéria néhány kikötővárosát, hogy megakadályozzák a gyarmati katonaság áthajózását Franciaországba – sikerült megszökniük a rájuk az olasz vizek óta piócaként tapadó brit haditengerészet elől.[31] Utólag már kijelenthető, hogy a tengeri hadviselésben ez a menekülés volt a németek egyik legnagyobb sikere, az antantnak pedig az egyik legjelentősebb

[27] United States Department of State: *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*. *1914, Supplement, The World War*. Washington, 1928. 50–51. (A továbbiakban: *FRUS*.)

[28] A. Rustem Bey: The Position of Turkey. *The World's Work*. 28. évf., 1914. október. 518–523. Rüsztem Alfred Bilinski néven született, apja lengyel emigráns arisztokrata volt, aki áttért az iszlámra. Életéről lásd Syed Tanvir Wasti: Ahmed Rüstem Bey and the End of an Era. *Middle Eastern Studies*, 48. évf., 5. sz. (2012. szeptember) 781–796.

[29] Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 124.

[30] E páncélozott csatacirkálón kívül 1914-ben a *Kaiserliche Marine* még négy cirkálóval rendelkezett a Földközi-tengeren (a *Breslau* 1913 óta tartózkodott a Mediterráneumban). Berlinnek az volt a szándéka, hogy a segítségükkel szilárdan megvesse itt a lábát, s a többi hatalomnak, elsősorban Franciaországnak jelezze, nem érdektelen számára ez a térség. Daha Chérif Ba: Le Maroc en Méditerranée occidentale. Des disputes à la „rationalité” coloniale, du XVIIe siècle au XXe siècle. *Mediterrán Tanulmányok XXIII*. Szeged, 2014. 49–85.

[31] A bombázásban egy francia vesztette életét. Valószínűleg ő volt a világháború első francia áldozata. Az üldözés részleteit lásd Admiral Sir A. Berkeley Milne: *The Flight of the 'Goeben' and the 'Breslau'. An Episode in Naval History*. London, 1921.; Sir Julian S. Corbett: *Naval Operations Vol. I. To the Battle of the Falklands, December 1914*. London, 1921. http://www.naval-history.net/WW1Book-RN1a.htm#3, letöltés: 2014. december 13.

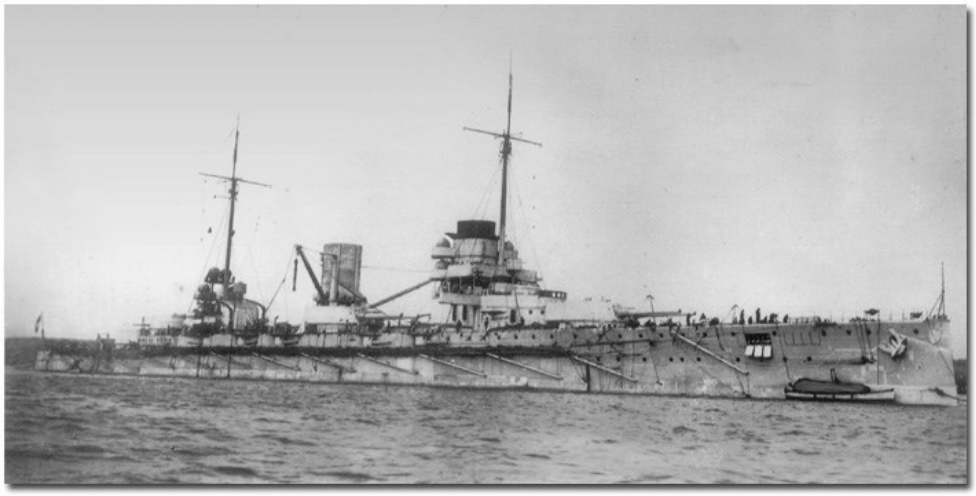
kudarca az egész világháború alatt. A *Goeben* és a *Breslau* behajózása mindazonáltal hazardírozásnak számított, mivel a hatályos nemzetközi szabályok értelmében a törököknek minden hadihajó elől le kellett volna zárniuk a szorosokat, amit azonban ezúttal nem tettek meg (a döntést az egyre nagyobb hatalomra szert tevő Enver pasa személyesen hozta meg a kormány hozzájárulása nélkül). Ebben nagy szerepe volt az ötvenes éveit taposó robosztus testalkatú, sörtehajú német nagykövet diplomáciai ügyességének. Ő győzte meg Berlint, hogy a két csatahajót augusztus 16-án „adják át" Törökországnak, amit az oszmán kormány örömmel fogadott. A hajók ügye először a német–oszmán szövetségi szerződést előkészítő tárgyalásokon került terítékre. Enver és Szaíd Halim vetette fel, hogy – névlegesen 80 millió márkáért cserébe – a csatahajók csatlakozhatnának az oszmán flottához, ami azért is lenne jó döntés, mert így a semleges Oszmán Birodalom nem szegné meg nemzetközi kötelezettségeit. Az elképzelést II. Vilmos nem ellenezte, Liman von Sanders pedig kimondottan támogatta, így kerülhetett sor az átadásra. A németek igazából fogcsikorgatva egyeztek bele az alkuba, mivel belátták, hogy visszautasítás esetén elidegeníthetik maguktól a Portát, s akár az antant karjaiba is sodorhatják. A földközi-tengeri brit flotta által üldözött, szorult helyzetben lévő német hajók szorosokba való beengedéséért cserébe ráadásul az ifjútörökök komoly engedményeket csikartak ki Berlintől: a kapitulációk eltörlését, a remélt német győzelem után a hadizsákmányból való részesedést. A németek beleegyeztek abba, hogy támogassák a Balkán-háborúkban elvesztett égei-tengeri szigetek visszaszerzését Görögországtól és az 1877–1878-as háborúban elvesztett Kaukázuson túli területek visszakapását Oroszországtól, lehetőséget adva ezzel az oszmánoknak „az ottani orosz muszlimokkal való kapcsolatteremtésre".[32] Enver pasa hasonló kéréssel fordult Bécshez is, indítványozva, hogy az oszmán vizeken tartózkodó osztrák–magyar hajók kerüljenek Isztambul tulajdonába a flotta megerősítése érdekében. Ez azonban hiábavaló kísérlet maradt, mivel a Monarchia nem rendelkezett katonai célokra alkalmas vízi járművekkel a térségben.[33]

Az Aranyszarv-öbölben lehorgonyzott hajók diplomáciai bombaként hatottak, s természetesen erősítették Isztambul német orientációját. Mindezt Henry Morgenthau amerikai nagykövet tolmácsolta talán a legérthetőbben: „Néhány héttel azután, hogy a *Goeben* és a *Breslau* felállította az állandó főhadiszállását a Boszporuszban, Dzsávid bej, a pénzügyminiszter találkozott egy neves belga jogásszal, aki éppen Konstantinápolyban tartózkodott. »Szörnyű hírem van az ön számára« – mondta a szimpatikus török államférfi. »A németek elfoglalták Brüsszelt.« Az alacsony török politikus vigaszul átölelte a belga vállát. »De van egy még szörnyűbb hírem az ön számára« – tette hozzá, miközben az öböl felé mutatott, ahol a *Goeben* és a *Breslau* horgonyzott. »A németek elfoglalták Törökországot is.«"[34]

A török nevekre átkeresztelt hajók *(Rettenetes Szelim szultán, Midilli)* érkezése, a személyzet oszmán uniformisba bújtatása azonban egyelőre nem döntötte el a háborúba lépés kérdését, bár a katonai felkészülés felgyorsult. 12-én aknazárat telepítettek a Boszporusz és a Dardanellák bejáratába, a világítótornyokat elsötétítették és minden hajónak engedélyt kellett kérnie a révkalauztól. Világossá vált, hogy konfliktus esetén ettől fogva az orosz fekete-tengeri flotta védekezésre kényszerülne, miközben a törökök offenzív lépéseket tehetnek. A. K. Benkendorf londoni orosz nagykövet augusztus 15-én úgy vélekedett Grey-nek, hogy „a törökök, akik az oroszokra állandó ellenségeikként tekintenek, a jelenlegi szituációt kedvezőnek tarthatják, mivel elkerülhetik azt a végzetüket, hogy Oroszország leszámoljon a birodalmukkal".[35] Hozzátehet-

[32] Trumpener: *Germany and the Ottoman Empire*… i. m. 28.
[33] Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 103–106., 110.
[34] Henry Morgenthau: *Ambassador Morgenthau's Story*. New York, 1918. 80–81.
[35] McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 108.

jük, immár az oszmán haditengerészet is német ellenőrzés alá került. Morgenthau azt jelentette haza 11-én, hogy „a *Goeben* főtisztjei török szolgálatba álltak. A német katonai missziót megkettőzte a haditengerészeti misszió. Ez teljesen megváltoztatta az itteni helyzetet.”[36] Az angol Limpus tengernagyot, akit – mint emlékezhetünk rá – az oszmán haditengerészet voltaképpeni parancsnokaként alkalmaztak, a Porta augusztus közepén a hajókról visszahívta, s a haditengerészeti minisztériumban irodai munkára kényszerítette.[37] Az admirális 26-án azt jelentette haza, hogy „Konstantinápoly jelen pillanatban teljesen a németek kezén van”.[38] London a tarthatatlan helyzetét látva szeptember 13-án haza is rendelte. Helyére 24-én Souchont állították, ezenkívül szinte minden fontosabb vezetői poszt is német tisztek kezébe került.[39]

A *Goeben* csatahajó

A törökök semlegességét látva szeptember elején a központi hatalmak vezérkari főnökei egyre türelmetlenebbek lettek. Moltke monarchiabeli kollégája, Conrad von Hötzendorf tábornok a galíciai fronton kialakult kritikus helyzet miatt sürgette az oszmán hadba lépést, s különösen azt, hogy a törökök tegyenek partra csapatokat Odessza környékén. Isztambulban tanulmányozták ugyan ezt a lehetőséget, de Liman nyomására sem cselekedtek, mert úgy vélték, ha a flotta az orosz partokhoz hajózna, védtelenek maradnának a Dardanellák egy esetleges antanttámadás ellenében. Hozzátartozik az igazsághoz, hogy a Konstantinápolyban tartózkodó német tisztek többsége (köztük Souchon tengernagy), de maguk a berlini kormánykörök is túl kockázatosnak ítéltek egy ilyen hadműveletet. Helyette az oszmánok Egyiptom elleni támadását szorgalmazták, mert ez csapást mérhetett a britekre. A Monarchia számára ugyanakkor ez elfogadhatatlan volt, mert Bécs érdeke az lett volna, hogy a Porta a Balkánon és Oroszország ellen lépjen fel. Ez persze Berlinnek sem lett volna ellenére, de a németek az oszmánok oroszellenes

[36] *FRUS. 1914, Supplement, The World War*. i. m. 62–63.
[37] Joseph Heller: Sir Louis Mallet and the Ottoman Empire: The Road to War. *Middle Eastern Studies*, 12. évf., 1. sz. (1976. január) 3–44.
[38] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 66.
[39] Larcher: *La guerre turque dans la guerre mondiale*. i. m. 54–55.

háborúját addig nem tartották sürgősnek, míg Németország nem kényszerül kétfrontos harcra. Arra utaló jelek is vannak, hogy a németek augusztusban nem is bánták olyan nagyon a török semlegességet,[40] bár a külpolitika és a hadügyek irányítói erről különféleképpen vélekedtek. Aksakal azt állítja, a két szövetséges között az oszmán hadba lépés elmaradása kapcsán az első „válság" augusztus 19-én vette kezdetét és néhány nap alatt véget is ért. II. Vilmos sürgetésére Enver türelmet kért és azt válaszolta, hogy folyamatban van az antant uralma alatt élő muszlimok fellázítása a Kaukázusban, Indiában, Perzsiában, Afganisztánban és Észak-Afrikában, de feltétlenül szükség lenne 4000 puskára, hogy szétoszthassák azokat a grúziai muszlimok között. Ez az október végéig tartó időszakban megszokott módszerré vált: az oszmán vezető körök azt ismételgették, hogy hamarosan harcba szállnak, de addig is támogatást és hadianyagot kértek. Az erősködő Limannak pedig Enver kifejtette, hogy az azonnali cselekvés szükségességét illetően katonaként egyetért vele, „de miniszterként nem engedheti meg magának, hogy csakis az érzelmei vezéreljék; neki az az elsődleges feladata, hogy mindenekelőtt politikai szempontok szerint gondolkodjék, s hazája általános politikai rendje szerint cselekedjék". Az utókor által „háborús héjaként" számon tartott Enver józan érveket felvonultatva azt hangsúlyozta, hogy a birodalom még nem áll készen a fegyveres harcra, addig pedig többet ér a központi hatalmak számára a semlegessége, mintha felkészületlenül vonulna hadba. A hadügyminiszter szóban sokszor tett hitet az azonnali hadba lépés mellett, valójában azonban egészen október közepéig ellenezte azt.[41] Berlinben ezt látva hivatalosan egyelőre megelégedtek azzal, hogy a Porta lebegtesse a háborúba való belépése kérdését, s ezzel arra késztesse az antanthatalmakat, hogy jelentős katonai erőket állomásoztassanak a Kaukázus térségében, a Szuezi-csatornánál, India védelmére Perzsiában, valamint hadihajókat a Dardanellák bejáratánál.[42]

Egyébként az angolok és a szövetségeseik augusztus folyamán meglehetősen visszafogott politikát folytattak, isztambuli nagyköveteik meg sem kíséreltek rálicitálni a német ígéretekre. Igaz, a *Goeben* és a *Breslau* érkezése miatt hevesen tiltakoztak.[43] Igyekeztek mindent megtenni annak érdekében, hogy az oszmánok ne engedjék be a német csatahajókat. Az oroszok még a fekete-tengeri flottájukat is felhatalmazták arra, hogy süllyessze el őket, ha megérkeznek a Boszporuszba. Szazonov ezt írta augusztus 9-én, tehát egy nappal a hajók kikötése előtt Girsznek: „Abban az esetben, ha a *Goeben* és a *Breslau* német zászló alatt behatol a Dardanellákba, fel fogjuk hatalmazni Eberhardt admirálist [a fekete-tengeri flottaparancsnokot], hogy tegyen meg minden hatalmában álló intézkedést a Fekete-tengerre való kijutásuk megakadályozása érdekében, semmisítse meg őket még akkor is, ha eközben *meg kell sértenünk a török vizeket*." Ez persze a külügyminiszter szerint kiválthatta az Oszmán Birodalom hadüzenetét, amit pedig ekkor mindenáron el akart kerülni, mert azt gondolta, hogy „a Törökországgal vívandó háború *a jelen pillanatban* nem lenne előnyös a számunkra".[44]

Az antant követei a kormányaiktól azt az utasítást kapták, hogy amilyen sokáig csak lehet, érjék el a török semlegesség fenntartását. Valójában az antant a török kérdésben nem jutott

---

[40] Wangenheim (Pallavicinivel együtt) egyelőre kifejezetten ellenezte a török semlegesség feladását, mert a háborúba való belépésüket a Hármas Szövetség szempontjából haszontalannak ítélte. Tudunk arról is, hogy augusztus 27-én Wangenheim személyesen jelentette ki amerikai kollégájának, „Németország Törökország semlegességét óhajtja, ugyanakkor szándékában áll megakadályozni, hogy Oroszország megszerezze Konstantinápolyt". *FRUS. 1914, Supplement, The World War*. i. m. 79.

[41] Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 137–141.

[42] Morgenthau: *Ambassador Morgenthau's Story*. i. m. 96–97.

[43] Djemal Pasha: *Memories of a Turkish Statesman*… i. m. 122.

[44] McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 104.

egységes álláspontra, így összehangolt kísérletet sem tett az Oszmán Birodalom hadba lépésének megakadályozására. London előtt kettős cél lebegett: egyrészt kívül tartani Törökországot a háborún ameddig csak lehet, másrészt nyilvánvalóvá tenni, hogy a hadiállapot esetleges beállásáért Konstantinápolyt terheli a felelősség.[45] Aksakal azzal magyarázza ez utóbbi törekvést, hogy így a remélt háborús győzelem után az antant könnyebben végrehajthatta az Oszmán Birodalom felosztására vonatkozó elképzeléseit, mivel a felosztást hatékonyabban, de főleg legitim módon végezhette volna el, mondván, az oszmánok voltak az agresszorok.[46]

Természetesen több óvintézkedést is tettek, például augusztus 6-án közös, francia főparancsnokság alá helyezték a brit és a francia földközi-tengeri flottát. Grey külügyminiszter a német hadihajóknak a Boszporuszba való megérkezése után nyomban figyelmeztette Kairót, hogy ez az Oszmán Birodalom Németországhoz való csatlakozását jelenti, a Porta pedig bármikor támadást indíthat Egyiptom ellen.[47] A Portának megüzente, hogy az oszmán állam érdekeinek a semlegesség felel meg a leginkább, ellenben a központi hatalmak oldalán való harc esetén „a legsúlyosabb következményekkel” számolhat.[48] Ennél a „mérsékelt” álláspontnál radikálisabb politikát szorgalmazott az Admiralitás első lordja, Winston Churchill, aki szeptember elején a tengerszorosok azonnali megtámadását és szükség esetén a *Goeben* és a *Breslau* elsüllyesztését követelte.[49] Nemcsak Grey, de Herbert Asquith miniszterelnök és Kitchener hadügyminiszter sem támogatta az ifjú Churchill indítványát, mondván, egy ilyen lépés agresszorrá tenné Nagy-Britanniát, s kiváltaná az oszmánok hadba lépését a központi hatalmak oldalán.[50]

Párizs és London azért félt az Oszmán Birodalom hadba lépésétől, azért tartózkodott a szultán-kalifa állama ellen indítandó bármilyen hadművelettől, mert nem tudták, ez milyen hatást fog gyakorolni a gyarmataikon, főleg az Észak-Afrikában és Indiában élő muszlimok millióira. Az persze nem állt szándékukban, hogy jelentős engedményekkel kielégítsék a Porta igényeit, hiába látogatta végig augusztus közepén az antantbarát Dzsávid pénzügyminiszter a nyugati nagyköveteket, hogy lássa, milyen ajánlatot tennének a birodalom semlegességéért cserébe.[51] Az angol nagykövettel augusztus 20-án találkozó Dzsemál pasa pedig azt fejtegette, hogy a Porta szívesen csatlakozik az antanthatalmakhoz, ha azok beleegyeznek a kapitulációk eltörlésébe, s abba, hogy nem avatkoznak a birodalom belügyeibe.[52] Érdemi választ azonban nem kapott. Mindezek alapján úgy tűnik, a brit külügy augusztus végére arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy az Oszmán Birodalomnak a központi hatalmak oldalán való hadba lépése elkerülhetetlen.[53]

Az oszmánokkal szembeni tartózkodást mutatja, hogy egészen augusztus 23-ig kellett várni arra a közös jegyzékre, amelyben az antant a török semlegességért és az összes német tiszt kiutasításáért cserébe ígéretet tett a birodalom területi integritásának megvédelmezésére (de ezt is

---

45 Winston Churchill: *The World Crisis 1911–1918. I.* London, 1938. 536–537.; Sir George Buchanan: *My Mission to Russia and Other Diplomatic Memories.* I. London, 1923. 223–224.

46 Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 134.

47 Corbett: *Naval Operations Vol. I.* i. m. http://www.naval-history.net/WW1Book-RN1a.htm#5, letöltés: 2014. december 13.

48 Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 93.

49 A. L. MacFie: The Straits Question in the First World War, 1914–18. *Middle Eastern Studies*, 19. évf., 1. sz. (1983. január) 43–74.

50 Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 66.

51 McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 117.

52 Djemal Pasha: *Memories of a Turkish Statesman*… i. m. 123.

53 Heller: Sir Louis Mallet and the Ottoman Empire… i. m.

csak a háború időtartamára). A jegyzék az örmény kérdést nem érintette, viszont emlékeztette a Portát, hogy semleges államként a hatályos nemzetközi szerződések értelmében biztosítania kell minden kereskedelmi hajó számára a tengerszorosokon való szabad átkelés lehetőségét. Enver pasa emelte a tétet és egyenesen feltette a kérdést, az antant készen áll-e arra, hogy elismerje az oszmán szuverenitást Tunézia, Algéria és Egyiptom felett, amelyek egykor török birtokok voltak, de évtizedek óta a franciák, illetve a britek gyarmatbirodalmához tartoztak. Konstantinápoly pedig sohasem ismerte el az idegen szuverenitást az egykori tartományai fölött. Az antant részéről semmitmondó válasz érkezett. A követek még az oszmánok számára előnytelen kapitulációk eltörléséről sem voltak hajlandók tárgyalni, csupán kisebb engedményekről. Ennek dacára a „haladást akadályozó" kapitulációk eltörléséről Isztambul szeptember 9-én rendeletet adott ki, s a nemzetközi joggal és pénzügyi-adózási okokkal indokolta a döntést, mely egyben a birodalom szuverenitásának megerősítéséhez is hozzájárult.[54] A meglepett és döbbent Mallet hiába tiltakozott, s hivatkozott arra, hogy a kapitulációk eltörlése nem lehet egyoldalú lépés, arra csak a szerződés aláírói együtt jogosultak. Azt állította, különben sem engedhető meg, hogy miközben a török hadsereg német ellenőrzés alatt áll, brit állampolgárokat török bíróságok elé citáljanak. Mindez azért volt figyelemre méltó, mert a kapitulációk kérdése az egyik legfontosabb probléma volt az Oszmán Birodalom és az európai nagyhatalmak kapcsolatában. Jellemző, hogy nemcsak a brit, hanem az osztrák–magyar, a német és az olasz nagykövet is meglepődött a hír hallatán (Wangenheim első dühében még avval is fenyegetőzött, hogy ő és a katonai misszió összepakol, s haladéktalanul hazatér), aminek az a magyarázata, hogy ez az egyoldalú lépés felszámolta a birodalomban élő keresztények feletti védelem alapjait. Pallavicini, a diplomáciai testület doyenje felajánlotta, hogy az összes nagyhatalom nevében tiltakozik a Portánál. Egyedül az oroszok hajlottak a kapitulációk eltörlésének elfogadására, ha ezért cserébe a birodalom semleges marad, s kiutasítja a német katonatiszteket. Az antant tehát nem volt hajlandó jelentősebb engedményekre a Portával szemben. „Ajánlatukban sohasem mentek ennél tovább és sohasem ajánlottak semmi egyebet" – írta később Talaat pasa.[55] Rogan pedig úgy fogalmaz, hogy augusztus végén, szeptember elején „az asztalon heverők közül a német ajánlat volt a legjobb üzlet", ezért döntöttek végül a központi hatalmak mellett.[56]

Az oszmán hatóságok az eltörölt kapitulációk rendszerének helyébe hamar új törvényeket hoztak. Az új szabályozás a birodalomban élő külföldiek jogállását érintette az 1915. február 23-án hatályba léptetett törvény értelmében. Az ideiglenes jogszabály egyenlőséget írt elő a külföldiek és az oszmán állampolgárok között a jogok és a kötelezettségek terén egyaránt. Az idegeneket megfosztotta a politikai jogaiktól, az igazságszolgáltatásban addig élvezett előjogaikat megvonta tőlük. Miután az oszmánok beléptek a háborúba, az idegenek mozgását a birodalom területén szigorúan szabályozták: a lakóhelyük szerinti rendőri szervek előtt a saját és családjuk nevének megadásával nyilatkozniuk kellett az identitásukról ahhoz, hogy letelepedési vagy utazási engedélyt kapjanak. Minden egyes utazás előtt jelentkezni kellett a rendőrségen, ez alól csak azon iszlám vallású külföldiek mentesültek, akik a mekkai zarándoklatra érkeztek. A bel-

[54] Az ottomán kormány körlevele a kapitulációk eltörléséről. Isztambul, 1914. szeptember 9. Lugosi Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. Budapest, 2006. 23–24.

[55] Talaat Pasha: *Posthumous Memoirs. The allies evasive.*
http://en.wikisource.org/wiki/Posthumous_Memoirs_of_Talaat_Pasha/The_allies_evasive, letöltés: 2014. február 27.

[56] Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 49.

ügyminisztérium bármely idegent kiutasíthatott, ráadásul a frontok közeléből a kormányzók egyszerű döntése is elegendőnek bizonyult egy külföldi eltávolításához.[57]

A kapitulációk sajtó által euforikus hangnemben, a „dekolonizáció” aktusaként üdvözölt eltörlése nem az egyetlen intézkedés volt, amelyet a szuverenitás megerősítése és a külföldi befolyás csökkentése érdekében hoztak. Az új, „nemzetinek” nevezett gazdaságpolitika szakítást jelentett az 1908 óta folytatott, a szó klasszikus értelmében liberális, szabad piaci politikával, amelytől az ifjútörökök gazdasági növekedést reméltek, s amelyben csalódtak. A cél ettől fogva az erős „nemzeti” burzsoázia megteremtése volt vállalkozóképes muszlim kereskedőkből, céhtagokból, bürokratákból.[58] A háborús években támogatták ennek az új burzsoáziának a tőkefelhalmozását, minek következtében 1916 és 1918 között nyolcvan új részvénytársaság jött létre, kereskedők és kisvállalkozók nagyobb egységekbe való tömörítésével. Mindez együtt járt a görög és örmény üzletemberek hátrányos helyzetbe hozásával, például arra kényszerítették őket, hogy a cégeik igazgatótanácsába muszlimokat is vegyenek be. E politika első intézkedéseit azonnal meghozták. Augusztus 2-án beszüntették a külföldi adósságok visszafizetését. Szeptember 22-től kezdve Dzsávid bej több lépésben 11-ről 15%-ra emelte az importvámokat. Október 1-jén bejelentették, hogy az idegen tisztviselőket hazaküldik, a külföldieket és a konzuli védelem alatt álló több ezer oszmán állampolgárt adófizetésre kötelezik, a külföldi kezelésben lévő postahivatalokat pedig bezárják, ami újabb tiltakozásokat váltott ki a nagyhatalmak részéről (igaz, Németország és a Monarchia később már távoltartotta magát minden közös fellépéstől). Október 3-án Girsz fülébe jutott, hogy a Porta a nagyhatalmak kvázi gyámsága alatt álló, keresztény többségű Libanon státuszát meg akarja változtatni. Az antant tiltakozása ezúttal is eredménytelennek bizonyult: a külföldiek kezelésében lévő iskolákat a török közjog hatálya alá helyezték, bezárták a vegyes bíróságokat, Talaat pedig megüzente a tartományi kormányzóknak, hogy a francia konzulok, akiknek ez évszázadok óta jogukban állott, többé nem avatkozhatnak bele a kereszténységet érintő vallási ügyekbe, még akkor sem, ha kifejezetten francia állampolgárokról van szó.[59]

Augusztus első napjaiban az ifjútörök kormánynak az angolokban kellett súlyosan csalódnia. A háttérben az állt, hogy az oszmán állam kapcsolata Görögországgal a második Balkánháború után rendkívül feszült maradt. Az elveszített égei-tengeri szigeteket a Porta feltétlenül vissza akarta szerezni, így az újabb fegyveres konfliktus kirobbanása 1913 nyara óta bármikor várható volt. Az oszmán haditengerészet megerősítésének szándékával, illetve hogy paritást érjenek el a görög flottával az Égei-tengeren, 1912-ben az angol Vickerstől és az Armstrong Whitworth vállalattól megrendeltek egy-egy csatahajót, amelyet az egész birodalom komoly pénzügyi erőfeszítése árán ki is fizettek.[60] 1914. augusztus elejére a hajókat legyártották, egyikük 14 db 305 mm-es ágyújával akkor a világ legerősebb fegyverzetű hadihajójának számított.[61] Az utolsó pillanatban, 3-án azonban Churchill „nemzetbiztonsági okokra hivatkozva” bejelentette a csatahajók kisajátítását a királyi haditengerészet számára. Hiába utazott Limpus tengernagy

[57] Cloarec: *La France et la question de Syrie (1914-1918)*. i. m. 91–92.

[58] Ayhan Aktar: Economic Nationalism in Turkey: the Formative Years, 1912–1925. *Boğaziçi Journal, Review of Social, Economic and Administrative Studies*, 10. évf. (1996), 1–2. sz. 263–290.

[59] Bompard: L'entrée en guerre de la Turquie. i. m. 261–288.

[60] A közadakozást az 1909-ben létrehozott, népszerű Nemzeti Segélytársaság szervezte. Nem csoda, hogy a fegyverkezés a nemzeti büszkeség forrása lett, a flotta megerősítése pedig a modernizációra és megújulásra irányuló oszmán erőfeszítések jelképévé vált. Még további három *dreadnought* beszerzését tervezték, egyet Nagy-Britanniából, kettőt pedig az Egyesült Államokból.

[61] John Keegan: *Az első világháború*. Budapest, 2010. 434.

július végén személyesen Angliába, hogy az egyik hajót Konstantinápolyba kísérje, ahol ünnepi ceremóniával, a brit–oszmán barátság demonstrálásával akarták fogadni.[62] Nyilvánvaló volt, hogy London nem akarja megerősíteni a török flottát egy olyan pillanatban, amikor erősödött Isztambul német orientációja. A döntés meghozatala érdekében igen erőteljesen lobbizott az orosz kormány, mely tartván attól, hogy az oszmán hajóhad a Fekete-tengeren fölénybe kerül, „óriási jelentőséget" tulajdonított az ügynek, s minden követ megmozgatott annak érdekében, hogy eltérítse Londont a közel-keleti orosz pozíciók meggyengítésétől.[63] Szazonov július 30-án, miután a cár döntött az általános mozgósításról, a következő táviratot küldte londoni nagykövetének: „Rendkívül fontos, hogy Törökország ne kapja meg a két *dreadnought*ot […]. E hajók építése annyira előrehaladott, hogy az egyiket heteken, a másikat hónapokon belül útnak indíthatják Törökországba. Kérem, hozza az angol kormány tudomására e kérdés elsőrendű fontosságát a mi számunkra, és gyakoroljon rá nyomást energikusan, hogy ezek a hajók Angliában maradjanak."[64] Eleinte Londonban nem hallgattak ezekre az orosz kérésekre, s kijelentették, magánszerződésekről lévén szó a kormány nem avatkozhat közbe, de amikor a görögök preventív háborúval fenyegetőztek Törökország ellen még a *dreadnought*ok megérkezése előtt, a britek mégis visszatartották a hajókat.

Az antant szempontjából logikus döntés azonban sokkhatást és nemzeti megaláztatást keltett az egész Oszmán Birodalomban, mégpedig az említett korábbi pénzügyi erőfeszítés miatt. „Soha, soha nem fogom elfelejteni azt a lelki fájdalmat, amit ennek a rettenetes hírnek a hallatán éreztem" – emlékezett utóbb Dzsemál pasa, a haditengerészeti miniszter.[65] Július elején, nem sokkal a szarajevói merénylet után a párizsi kormány meghívására Franciaországba utazott, hogy megtekintse a francia hadiflotta hadgyakorlatát. Egyidejűleg találkozott azokkal a török tisztekkel, akiket összekötőként rendeltek ki a brit hajóépítő vállalathoz. A tisztek beszámoltak Dzsemálnak arról, hogy „az angolok nagyon különösen viselkednek. Láthatólag folyamatosan ürügyet keresnek az oszmán csatahajók befejezésének és leszállításának halogatására." A miniszter utasította a tiszteket, hogy térjenek vissza és azonnal hozzák el a hajókat, ha kell, az utolsó simításokat majd Isztambulban elvégzik rajtuk. Erre azonban már nem kerülhetett sor. A hajók elkobzása annyira megrázta az addig franciabarátnak számító minisztert, hogy szembefordult az antanttal, s támogatni kezdte a központi hatalmak felé történő közeledést. Talaat pedig ezt írta: „Ezek után nehezen hihettünk abban, hogy Anglia valóban beváltja a török integritásra vonatkozó ígéretét."[66] Elveszett az utolsó remény is arra vonatkozóan, hogy a birodalom függetlenségét brit segítséggel erősítsék meg. Amikor Enver arra kérte Churchillt, hogy Nagy-Britannia fizessen nagylelkű kárpótlást Isztambulnak a kisajátított hadihajók miatt, a haditengerészeti miniszter azt válaszolta, erre csak akkor kerülhet sor, ha a *Goeben* és a *Breslau* azonnal elhagyja az oszmán vizeket. Ezek után nem meglepő módon mikor az antant nagykövetei figyelmeztették a Portát, hogy a *Goeben* és a *Breslau* átvétele sérti a semlegesség elvét, a nagyvezírtől azt a választ kapták, hogy a kifizetett két török csatahajó kisajátítása miatt kényszerültek erre a lépésre. Ugyanez volt a magyarázata annak, hogy Enver pasa rendeletére lefoglalták és elkobozták az oszmán kikötőkben s másutt található külföldi, elsősorban orosz árukészleteket, mondván, a háborús előkészületekhez nemcsak az oszmán, hanem a birodalom területén élő

[62] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 55.
[63] Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 126.
[64] McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 102.
[65] Djemal Pasha: *Memories of a Turkish Statesman*… i. m. 116.
[66] Talaat Pasha: *Posthumous Memoirs. The allies evasive*. i. m.

minden állampolgárnak hozzá kell járulnia.[67] Szíriában varrógépeket gyűjtöttek be „hozzájárulás" gyanánt és az itteni vilajetek alakulatai számára termelő egyenruhagyárba szállították azokat. Adanában és Bagdadban külföldi olajvállalatoktól több száz ládányi kerozint foglaltak le. Egyes vélemények szerint a mozgósítás első hat hónapja alatt 50 millió USA dollár értékű vagyon kobozott el az oszmán állam.[68] Ezenkívül az ifjútörökök az Égei-tenger partvidékén élő görögöket kényszerítettek emigrációba, sőt javaslatot tettek Athénnak a lakosságcserére. Sokak számára egyértelműnek tűnt, hogy a provokatív brit döntés nem csupán a német hadihajók megszerzésére szolgáltatott ürügyet, hanem felgyorsította a birodalom háborúba sodródását is a központi hatalmak oldalán.

Mégsem ez volt a legfontosabb oka az oszmán hadba lépésnek. Az oszmán rendőrség egykori tisztje, a brit Wyndham Deedes, aki augusztusban kalandos úton, Berlinen keresztül tért vissza Isztambulból Londonba, felkereste régi barátját, az oszmán nagykövetet. A diplomata nyíltan megmondta neki, hogy nem a hadihajók ügye tereli hazáját a központi hatalmak oldalára. A Porta politikáját az orosz expanziótól való félelem szabja meg, mivel az antant világháborús győzelme elvezetne az Oszmán Birodalom felosztásához, ellenben a központi hatalmak diadala esetén a felosztásra nem kerülne sor. Deedes hiába hangoztatta, hogy az antant nem akarja a birodalom feldarabolását, a nagykövet emlékeztette arra, hogy a nyugatiak számos alkalommal vállaltak garanciát az oszmán állam területi integritásának fenntartására, szavukat azonban sohasem tartották be.[69] A nagykövet szavait támasztják alá Dzsemál imént említett franciaországi megbeszélései. Miután július 14-én megtekintette a hadgyakorlatot, Toulonból Párizsba utazott, ahol tárgyalt Pierre de Margerie-vel, a Quai d'Orsay politikai igazgatójával. Nyíltan felvetette a diplomatának, hogy az Oszmán Birodalmat bevehetnék az antantba, egyszersmind megvédhetnék az Oroszország felől rá leselkedő veszélytől. Cserébe Törökország hű szövetségese lenne Franciaországnak és Nagy-Britanniának, segítene „vasgyűrűt kovácsolni a központi hatalmak köré". A válasz azonban kitérő volt: a francia diplomata óvatosan kifejtette, hogy kormánya csak a szövetségesei beleegyezésével léphetne szövetségre az oszmánokkal, ami pillanatnyilag „nagyon kétséges". Dzsemál számára ez egyenlő volt a nyílt visszautasítással: „Tökéletesen megértettem, hogy Franciaország meg van győződve arról, lehetetlen kiszabadulnunk Oroszország vaskarmai közül, és semmilyen körülmények között sem méltóztatik nekünk segítséget nyújtani." Július 18-án üres kézzel tért haza Isztambulba.[70]

Fromkin a hadihajók kisajátítása kapcsán érdekes epizódra hívja fel a figyelmet. Szerinte Enver és Talaat már július utolsó napjaiban tudomást szerzett arról, hogy Churchill nem adja át a két *dreadnought*ot, ezért augusztus 1-jén a szövetségi szerződés megkötésének hasznosságában még mindig kételkedő Wangenheimnak titokban felajánlották, hogy az aláírás fejében átadják Németországnak a britek által frissen legyártott egyik, akkor a világ legmodernebb vízi járművének számító hadihajót. Ez az ajánlat annyira vonzó volt a nagykövet számára, hogy megváltoztatta a véleményét, s most már támogatta a szövetségi szerződés megkötését. Valójában a törökök megtévesztették a tárgyalópartnerüket, hiszen olyan ellentételezést ajánlottak fel a megállapodásért cserébe, amelyről tudták, hogy nem kell teljesíteniük Churchill döntése okán. Mindez szerepet játszott a *Goeben* és a *Breslau* átadásában is: Wangenheim augusztus első napja-

[67] Az oroszok válaszul letartóztatták a kikötőikben tartózkodó oszmán alattvalókat, s nem engedték őket hazatérni. Egyedül Batumban (a mai Batumiban) több mint ezren vártak az engedélyre. Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 108–109.

[68] Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 59.

[69] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 66.

[70] Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 38–39.

iban azzal érvelt Berlinnek a két csatacirkáló Isztambulnak való átadása mellett, hogy cserébe Enver valamelyik északi-tengeri német kikötőbe fogja küldeni a britektől megkapott modern *dreadnought*ot.[71]

Berlin mindent megtett, hogy magához láncolja keleti partnerét. Intenzív propagandahadjárat indult, a németek által pénzelt török lapok a központi hatalmak katonai sikereit (Belgium, Észak-Franciaország megszállása) harsogták.[72] Augusztus végén az oroszok fölött aratott tannenbergi német győzelem is óriási hatást gyakorolt az oszmán közvéleményre. Nem is azért, mert az antant drámai körülmények között egy komplett hadsereget, 150 ezer főt veszített, hanem azért, mert a veszteség Oroszországot érte. A lapok Németországot a birodalom barátjaként, a császárt („hádzsi Wilhelm") pedig az iszlám rettenthetetlen védelmezőjeként emlegették. Az orosz vereség Enver gondolkodását is megváltoztatta. Júliusban és augusztusban még attól tartott, hogy oszmán területek fognak orosz kézbe kerülni, szeptembertől viszont azt gondolta, orosz területek kerülhetnek oszmán kézbe. Vagyis az addigi defenzív magatartását offenzív attitűd váltotta fel, s egyre inkább elkötelezte magát a központi hatalmak oldalán. Talaat pasa emlékeztet arra, hogy ezekben a hetekben a német és az osztrák–magyar nagykövet minden nap megjelent a Portán és sürgette a török háborúba lépést: „Naponta sürgettek bennünket, hogy adjunk választ az ilyen és ezekhez hasonló kérdésekre: »Mikor csatlakoznak hozzánk? Mikor mutatják ki jó szándékukat azzal, hogy teljesítik a szerződésben foglaltakat?«"[73]

Ez a sürgetés felerősödött a németek szeptember eleji marne-i veresége és a Schlieffen-terv kudarca nyomán, ami ugyanúgy elbizonytalanította az oszmán kormányköröket a háborúba való belépés helyességét illetően, mint a Monarchiára mért orosz csapás Lembergnél a hónap közepén. Szeptember folyamán – miközben a török mozgósítás befejeződött – újabb több ezer fős német katonai személyzet és hadianyag érkezett Konstantinápolyba, újabb német tisztek kerültek kulcspozíciókba az oszmán hadseregnél és flottánál. Ez a német segítségnyújtás azonban szinte reménytelen küzdelmet jelentett az idővel, a távolsággal és a mind nagyobbá váló diplomáciai nehézségekkel. Ezért nem is sikerült maradéktalanul leszállítani a szükséges hadianyag-mennyiséget az Oszmán Birodalom hadba lépéséig (Enver augusztus elején többek között 500 ezer tüzérségi gránátot és 200 ezer puskát, továbbá a szorosok védelmére 200 tengeri aknát kért, a lista pedig a későbbi hetekben tábori tarackokkal, teherautókkal, elektromos berendezésekkel, szerszámgépekkel, egyenruhákkal, csizmákkal, takarókkal, konzervekkel egészült ki). Jellemző, hogy novembertől kezdve az oszmán hadsereg a különböző frontokon súlyos munícióhiánnyal küzd majd. Ami a személyzetet illeti, augusztus közepén Berlin jelezte, 800 tisztet és katonát küld, s az első 170 fő civilben vonattal Budapesten, Bukaresten és Szófián keresztül 26-án meg is érkezett török földre (a fegyverzetet külön szállították). Ezután azonban komoly diplomáciai nehézségek adódtak a semlegességét augusztus 3-án deklaráló Romániával, mely az orosz tiltakozások miatt egyre kevésbé járult hozzá a transzferhez, s különböző korlátozásokat vezetett be. Az útnak indított szállítmányokat Magyarország különböző pontjain kellett állomásoztatni. Október elején aztán a román kormány, miután 2-án szerződést kötött az

---

[71] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 60–62.

[72] Különösen fontos szerepet játszott az 1908-ban útjára indított *Osmanischer Lloyd,* melyet azzal a céllal finanszírozott Berlin, hogy megnyerje magának az oszmán politikai elitet. 1914 után immár az egész közvélemény befolyásolásának szándékával támogatták a lapot. Bővebben lásd Irmgard Farah: *Die deutsche Pressepolitik und Propaganda-Tätigkeit im Osmanischen Reichen von 1908-1918 unter besonderer Berücksichtigung des „Osmanischen Lloyd"*. Beirut – Stuttgart, 1993.

[73] Talaat Pasha: *Posthumous Memoirs. The allies evasive*. i. m.

oroszokkal, leállított minden szállítást a területén keresztül.[74] Más probléma is akadt. A nagyvezírrel egyetértésben Enver szeptember 8-án gyorstüzelő tábori tarackokat és hozzájuk való muníciót kért Wangenheimtól, bizalmasa, Hans Humann konstantinápolyi német haditengerészeti attasé pedig azt indítványozta feletteseinek, hogy Berlin küldjön jelentős anyagi támogatást a törökök Szuez elleni offenzívájához.[75] Az oszmánok halogató magatartását megelégelve azonban Erich von Falkenhayn tábornok, a német hadügyminiszter 10-én közölte, felfüggeszt minden katonai szállítást addig, amíg Isztambul be nem lép a háborúba. „Az ellenségeskedések megkezdése után az [oszmán] kéréseknek ismét a lehető legnagyobb mértékben igyekszünk majd eleget tenni.” Ugyanígy döntött Jagow és Bethmann is: egy kisebb összeg elküldését még vállalták, de minden további kiutalást csakis az oszmán hadba lépéstől tettek függővé.[76]

Talán a szállítmányok ellehetetlenülése is szerepet játszott abban, hogy az ingadozó, húzódozó oszmánok változtattak a magatartásukon és garanciákat kértek Németországtól a győzelem esetén. Látván a németek határozottságát, a kormány kulcsfigurái felhagytak a halogatás politikájával. Mivel a hadba lépésre vonatkozó ultimátum a legmagasabb szintről érkezett (II. Vilmos, Bethmann-Hollweg, Falkenhayn), egyértelművé vált, hogy eleget kell tenni a szövetségi szerződésben vállalt kötelezettségeknek. Ennek az új politikának Enver pasa lett a legfőbb képviselője, aki innentől kezdve a leghatározottabb háborúpárti oszmán kormánytag lett. Ez többek között abban mutatkozott meg, hogy tárgyalásokat folytatott a német nagykövettel a háborúba való belépésről. Utóbbi jól ismerte a törököket, s tisztában volt azzal, hogy hazája számára valójában akkor hajtanák a legnagyobb hasznot, ha jóindulatú semlegességet tanúsítanának, s akár hadmozdulatok nélkül is jelentős orosz haderőt kötnének le a Kaukázusban. A pángermán elveket valló Wangenheim ezért Jagow utasításaival összhangban a partnereitől fekete-tengeri aktivitást és a hadsereg teljes mozgósítását követelte, de pénzügyi nehézségekre hivatkozva[77] Enver cserébe ötmillió török lírát (mai árfolyamon 2,5 milliárd USA dollárt) kért. A kérést szeptember 30-án a berlini oszmán nagykövet, Muhtár pasa továbbította Zimmermannak. A külügyminiszter-helyettes azt válaszolta, hogy az összeg az oszmánok rendelkezésére fog állni, amint beléptek a háborúba. Ekkor Muhtár megpendítette, hogy nem lehetne legalább egy kisebb, félmilliós hitelről megállapodni a hadba lépés nélkül, ami egyrészt nagy hatást gyakorolna az egész iszlám világban és növelné a németszimpátiát, másrészt megerősítené Isztambulban a németbarát politikusok helyzetét.[78] Az érvek hatására Zimmermann beleegyezett az ötmillió líra átadásába: az összeg egy részét Németország október elején el is küldte az azonnali oszmán cselekvés reményében. 5-én Berlinben formális hitelegyezményt is kötöttek, melynek értelmében Németország 6%-os kamatra kölcsönt nyújt az Oszmán Birodalomnak: 250 ezer lírát azonnal, 750 ezret tíz nappal a háborúba való belépését követően, 400 ezret pedig minden egyes hónapban. A felek úgy számoltak, hogy legkésőbb 1915 őszére a háború győzelmesen befejeződik.[79] A megállapodás megkötése után a nagyvezír és mások nem győzték újra meg újra bizonyságát adni a németbarátságuknak, Szaíd Halim például még azt is felajánlotta Berlinnek, hogy a Márvány-tenger (és a Boszporusz) kerüljön teljes egészében német ellenőrzés alá. Zim-

[74] Ulrich Trumpener: German Military Aid to Turkey in 1914: An Historical Re-Evaluation. *The Journal of Modern History*, 32. évf., 2. sz. (1960. június) 145–149.
[75] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 119–120.
[76] Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 149–151.
[77] Dzsávid pénzügyminiszter korábban arról beszélt a kormány előtt, hogy pénzhiány miatt részlegesen le kellene állítani a mozgósítást.
[78] Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 167.
[79] Bompard: L'entrée en guerre de la Turquie. i. m. 261–285.

mermann ki akarta használni a kedvező hangulatot és arra utasította a konstantinápolyi és a teheráni német képviselőket, hogy tegyenek meg mindent az Oszmán Birodalom és Perzsia háborúba való beléptetése érdekében az antant ellen, mivel „minél hamarabb kerül konfliktusba Oroszország Törökországgal és Perzsiával, annál jobb".[80]

Mielőtt azonban ez a hitelmegállapodás megszületett volna, ismételt válság bontakozott ki szeptember közepén Berlin és Konstantinápoly között. II. Vilmos arra utasította Souchon admirálist, hogy a *Goeben*nel és a *Breslau*val hajtson végre hadmozdulatokat a Fekete-tengeren, ami minden bizonnyal maga után vonja majd a Porta háborúba való belépését. Souchon feltétlenül teljesíteni akarta a parancsot, ezért – úgy tűnik, Dzsemál tudta nélkül – jelezte Envernek, hogy kihajózik. Enver szóban engedélyezte a manővert, mivel úgy vélekedett, hogy ez a lépés egyrészt pánikot fog kelteni az oroszok körében, másrészt – az oszmán érdekeknek megfelelően – az olyan semleges államokat, mint Románia és Bulgária, a központi hatalmak felé fogja terelni. Dzsemál azonban megneszelte a dolgot és megtiltotta a német tengernagynak, hogy elhagyja a Boszporuszt. Souchon dühöngött a „szégyenletes" vétó miatt, majd éles ellentét alakult ki a németek és az oszmánok között arról, hogy a tengernagynak német vagy oszmán parancsoknak kell-e engedelmeskednie. Kiélezte a kapcsolatokat, hogy a Monarchia szeptember folyamán kudarcot vallott Szerbiában, illetve súlyos veréseget szenvedett Galíciában (a veszteségei 350 ezer főre rúgtak), miközben Bulgáriát sem sikerült a központi hatalmak oldalára állítani. Ilyen körülmények között a háborúellenes hangulat minden korábbinál erősebbé vált Isztambulban.

Berlin mindenáron azt akarta, hogy Souchon tartson flottademonstrációt a bolgár és a román partok előtt, kezdjen „hadmozdulatokat" a Fekete-tengeren. A török–bolgár szövetség tető alá hozásán fáradozó Pallavicini ennél is tovább ment, s nyomást gyakorolt a Portára, hogy végleg szakítson Oroszországgal. Azt indítványozta, hogy az egész oszmán flotta hajózzon a román partokhoz, ott hajtsanak végre partraszállást, s ezzel állítsák a központi hatalmak oldalára a habozó Romániát.[81] Ezt szeptember 16-án a háborúba való belépést ellenző, attól szinte rettegő kormánytagok elutasították. Szaíd Halim nagyvezír, aki máskülönben nem ellenezte a háborúba való belépést, csak azt pillanatnyilag nem tartotta időszerűnek, és mások még a lemondásukkal is fenyegetőztek. Dzsemál haditengerészeti miniszter is neheztelt Souchonra, hogy egy ilyen horderejű döntést egyedül akart meghozni, holott annak meghozatalára a politikai természetére és súlyos következményeire való tekintettel csakis a kormány jogosult. Talaat nyomására végül Enver beleegyezett a már kiadott engedély visszavonásába, de kijelentette, hogy ez volt az első és az utolsó alkalom, hogy egy már kiadott parancsot visszavonjon. Aksakal nem zárja ki, hogy valójában Enver is elfogadta minisztertársai álláspontját és egyetértett a hadmozdulatok elhalasztásával, aminek az lehetett az oka, hogy így – meglebegtetve a nagyvezír lemondását – Berlint további támogatásokra lehetett rávenni a tényleges oszmán hadba lépés nélkül. Márpedig augusztus eleje óta éppen ez volt a Porta taktikája: lehetőleg minél többet kisajtolni a központi hatalmakból, közben a semlegesség fenntartásának ígéretével áltatni az antantot, de csakis abban az esetben, ha a szövetségesek lényegesen többet ajánlanak fel, mint Berlin és Bécs.

Souchon 18-án Szaíd Halim szemére vetette az oszmán kormány „kishitű és határozatlan magatartását", s megfenyegette, hogy ezután „úgy fog cselekedni, ahogyan azt egy katonatiszt lelkiismerete diktálja". A nagyvezír azonban makacsul ellenállt. Az admirális ekkor azt kérte, hogy legalább a *Breslau*val és más török rombolókkal kihajózhasson, és szigorúan oszmán vize-

[80] Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 169.

[81] Bompard: L'entrée en guerre de la Turquie. i. m. 261–285.

ken maradva manőverezhessen.[82] A szeptember 20-i kormányülésen hozott határozat jellemző módon kifejtette, a Porta nem várhatja el, hogy Souchon a berlini parancsoknak ne tegyen eleget, s elismerte azt a jogát, hogy a *Goeben*nel és a *Breslau*val elinduljon, de az oszmán flotta többi egysége fölötti parancsokságát már nem fogadta el, mondván, ha ezek a hajók is részt vennének a hadmozdulatban, az óhatatlanul a birodalom semlegességének a feladását jelentené az antant szemében, ami pillanatnyilag nemkívánatos fejlemény.[83] Wangenheim mindazonáltal Szaíd Halimnak jelezte, hazája azonnali oszmán cselekvést vár el (noha – mint láttuk – ő maga ezt ellenezte), s ha ezt Isztambul nem vállalja, akkor a háborús győzelem után nem kap majd beleszólást a béketárgyalások menetébe. Feletteseinek ugyanakkor azzal magyarázta a Porta halogató politikáját, hogy a balkáni helyzet és a háború általános menete elbizonytalanította az ifjútörök vezetést.

Souchon, aki később bevallotta, hogy „akár akaratuk ellenére is háborúba akarta hajszolni a törököket”, II. Vilmos és a külügy sürgetésére továbbra is követelte, hogy „kiképzési céllal” az egész flottával kifuthasson a Fekete-tengerre, mire a miniszterek – néhány órára – engedélyezték a *Breslau* kihajózását.[84] Wangenheim kijelentette, a hajók csupán azt fogják demonstrálni Petrográd és Bukarest számára, hogy a Fekete-tenger török ellenőrzés alatt áll, egyben ígéretet tett arra, hogy „nem áll szándékukban megtámadni Oroszországot”.[85] A kormányt és az Egység és Haladás Bizottságát súlyosan megosztotta az ügy (a nagyvezír és a pénzügyminiszter semmiképpen sem akart „idő előtt” háborúba lépni), kormányválság fenyegetett. Amikor a francia és az orosz nagykövet tiltakozott a nagyvezírnél a német hajók távozása miatt, Szaíd Halim furfangosan közölte velük, hogy a *Goeben* és a *Breslau* jelenléte „nem a mi hibánk. Kérdezzék meg az angoloktól, miért engedték ide őket!”

Nagyon is érthető egyes miniszterek húzódozása a hadba lépéstől: még másfél év sem telt el azóta, hogy a birodalom a Balkán-háborúkban több százezer katonát veszített,[86] az ország gazdaságilag és társadalmilag nem volt felkészülve a háborúra, ráadásul az Isztambulban mind nagyobb számban megjelenő, a város uraiként viselkedő német tisztek pöffeszkedő arroganciája kiváltotta egyik-másik ifjútörök nacionalista haragját.[87] Némely tisztviselők aggódva „Törökország német egyiptomizálásáról” beszéltek, utalva az ottani angol gyarmati uralomra.[88] Jellemző Rifaat pasa, párizsi nagykövet szeptember 4-i figyelmeztetése: „Németország elszigetelődött és vereségre ítéltetett. Az antanttal való szembekerülés a puszta fennmaradásunkat is veszélybe sodorná. Az egyetlen józan politika Törökország számára abban áll, hogy engedményeket csikar ki az antanttól azáltal, hogy fenntartja a szigorú és őszinte semlegességét.”[89] Az antantbarát ellenzék sem hallgatott. Szabaheddín herceg, a szultán unokaöccse, akit a háború előtt az ifjútörök kormány halálra ítélt, s ezért száműzetésben Svájcban és Párizsban volt kénytelen élni, azt vallotta, hogy a háborút a központi hatalmak „elkerülhetetlenül el fogják veszíteni”, ha pedig az

---

[82] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 121–122.
[83] Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 158–162.
[84] Mühlmann: *Deutschland und die Türkei*… i. m. 72.
[85] *FRUS. 1914, Supplement, The World War*. i. m. 111.
[86] Az oszmán veszteségek nagysága vita tárgya a történészek körében. Richard C. Hall kb. százezer főt említ (*The Balkan Wars 1912–1913. Prelude to the First World War*. London, 2000. 135–136.), McMeekin viszont 340 ezres veszteségről számol be (50 ezer halott, 100 ezer sebesült, 75 ezer betegségben elhunyt, 115 ezer hadifogoly: *The Ottoman Endgame*… i. m. 80.).
[87] Morgenthau: *Ambassador Morgenthau's Story*. i. m. 64.
[88] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 26.
[89] Ahmed Emin: *Turkey in the World War*. New Haven, 1930. 74.

Oszmán Birodalom az ő oldalukon lép be a háborúba, akkor „el fog tűnni a térképről".[90] Augusztus 1-jén táviratban figyelmeztette Talaat pasát arra a veszedelemre, amely a Németországgal kötött szövetség révén leselkedne a birodalomra. Kifejtette, hogy német győzelem esetén Berlin a pángermán eszme jegyében „egyszerűen hatalmába kerítené Kis-Ázsiát", ezért Isztambul érdeke az lenne, hogy az állam fennmaradása érdekében a balkáni államokkal és az antanttal szövetkezzen. Figyelmeztetését két héttel később, 15-én megismételte. A török hadba lépés után V. Mehmed szultánnak küldött november 6-i üzenetében pedig még kategorikusabban fogalmazott: „az ön kormánya halálra ítéli a hazánkat". Majd hozzátette: „Ahelyett, hogy Oroszországot a német hajók befogadásával abszurd módon provokáljuk, minden erőnkkel inkább Németország ellen kellene fellépnünk."[91]

Valójában az oszmán kormánykörök a világháború kitörése után nem provokálták Oroszországot, sőt tárgyalási ajánlattal fordultak feléje. Emlékezhetünk rá, hogy ennek voltak előzményei, hiszen mint láttuk, Talaat már 1914 májusában szövetségi ajánlatot tett Szazonovnak. Az augusztusi megbeszéléseket azért érdemes felidézni, mert rávilágítanak az oroszok korabeli török politikájának sajátosságaira. Fontos, hogy míg Franciaország, Nagy-Britannia, az Egyesült Államok, vagy éppen más nyugati nagyhatalmak számára mindaz, ami az Oszmán Birodalomban vagy Perzsiában történik, voltaképpen másodlagos jelentőségű dolognak számított az európai, illetőleg az amerikai ügyekhez képest, addig Oroszország számára ez a térség az imperialista törekvések *elsőrendű* színtere volt. 1914-ben az orosz fővárosban rendkívüli érdeklődéssel követték a közel-keleti fejleményeket, s korlátlan pénzügyi forrásokat biztosítottak az ottani hírszerző tevékenység finanszírozására (Párizs eközben elsődlegesen Németországra, London Indiára, Washington pedig Mexikóra és Dél-Amerikára figyelt).[92]

Enver pasa cinikus módon augusztus 5-én, vagyis mindössze három nappal a németekkel megkötött szövetségi szerződés után Makszim Leontyev konstantinápolyi orosz katonai attasét biztosította arról, hogy a török mozgósítás nem irányul a cár állama ellen, s ha Oroszország igényli, visszább vonják a csapataikat a Kaukázusban. Petrográd kérésére az oszmán hadsereget bármely balkáni állam semlegesítésére fel lehetne használni, cserébe határkiigazításokat kellene eszközölni a Porta javára Nyugat-Trákiában. Enver egyértelművé tette, hogy a német katonai jelenlét oszmán érdekeket szolgál, szó sincs arról, hogy német célok elérését segítené elő. 9-én, egy nappal a *Goeben* és a *Breslau* behajózása előtt Enver konkretizálta a javaslatát (Girsz nagykövet előző nap szerzett tudomást a német–török szövetség létezéséről): a Kaukázusból Trákiába csoportosítják át a hadsereget, cserébe a görögöktől vissza kell kapnia Törökországnak a Balkán-háborúkban elvesztett égei-tengeri szigeteit, valamint védelmi szövetség megkötését indítványozta Oroszországgal öt vagy tíz évre. Ennek érdekében – valószerűtlenül – még a Limanféle misszió kiutasítását is kilátásba helyezte. Az oszmán területi nyereség fejében területi kom-

[90] Hamit Bozarslan: Le Prince Sabahaddin (1879-1948). *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte / Revue suisse d'histoire*, 52. évf. (2002), 3. sz. 287–301.

[91] A táviratokat a Jean Finot szerkesztette *La Revue mondiale* c. francia lap jelentette meg, majd a New York-i *Times* is átvette. „Turks Anti-German" – Sultan's Nephew. How Prince Sabaheddine, in Remarkable Series of Telegrams, Tried to Make Turkish Ruler and Government Join Allies. *New York Times*, 1915. március 21.
http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9A06E3D61439EF32A25752C2A9659C946496D6CF, letöltés: 2014. december 13.

[92] Sikerült feltörni a konstantinápolyi osztrák–magyar nagykövetség által használt kódokat, így ismerték a Habsburgok diplomáciai levelezésének tartalmát, Szazonovnak fizetett ügynöke volt, aki az oszmán kormány üléseiről jelentett stb. McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 101., 108.

penzációt javasolt a balkáni államoknak: Athén az Adriai-tenger mentén kapja meg Epiruszt (Ípiruszt), Szófia Macedóniát, Belgrád pedig Boszniát. Aksakal megjegyzi: a németbarát „háborús héjának" elkönyvelt és a pániszlám birodalmi vízióiról ismert Enver tehát németellenes szövetségi ajánlatott tett és felvetette a muszlim albánok által lakott Epirusz átengedését a keresztény Görögországnak![93] Girsz hajlott az ajánlat („történelmi pillanat") azonnali elfogadására, amelyről érdekes módon nem tájékoztatták a szövetségeseket, az csak 1924-ben vált nyilvánossá.[94] Azzal érvelt, hogy így döntő befolyáshoz juthatnának a törököknél és a Balkánon, sőt az egész Közel-Keleten, az elutasítás pedig végképp Németország karjaiba taszítaná Isztambult. Arról nem beszélve, hogy a szövetség révén el lehetne távolítani a birodalomból a német katonai missziót, az Osztrák–Magyar Monarchiát pedig a Balkánon nehéz stratégiai helyzetbe lehetne kényszeríteni. Mindennek eredményeképpen a Fényes Porta katonailag mindenképpen, de talán politikailag is alárendelődne az Orosz Birodalomnak. A *Goeben* és a *Breslau* 10-i megérkezése újabb érvet szolgáltatott számára az azonnali cselekvés szükségességéhez, hiába ígérte meg neki a nagyvezír, hogy a hadihajók nem fognak átkelni a Fekete-tengerre.

Az oszmán semlegességet pillanatnyilag őszintén kívánó Szazonov azonban bizalmatlanabb volt a Porta szándékait illetően, elsődlegesen időt akart nyerni. Azt kérte nagykövetétől, legyen határozott, de semmi esetre se vigye el a kényértörésig a dolgot a szultán kormányával.[95] Francia szövetségesei azzal biztatták, hogy a győzelem után tetszés szerint rendezik majd el az Oszmán Birodalom (és a tengerszorosok) sorsát, vagyis felesleges a törökökkel egyezkedni (tudjuk, hogy Szazonovnak ekkor már határozott elképzelései voltak a szorosok megszerzését illetően). Alekszandr Petrovics Izvolszkij párizsi orosz nagykövet 11-én azt jelentette haza, hogy Gaston Doumergue, a mindössze néhány hétig hivatalban lévő francia külügyminiszter és környezete úgy vélekedik, az oszmán aggodalmak lecsillapítása érdekében érdemes lenne a területi integritásra vonatkozó garanciákat nyújtani a Portának. Izvolszkij azonban hozzátette: „Doumergue nézetei értelmében [ezek a garanciák] nem gátolnának meg bennünket abban, hogy a szorosok kérdését a háború végén a mi szándékaink szerint oldjuk meg."[96] Határozottan ellenezte az oszmánokkal való megállapodást Nyikolaj Nyikolajevics Januskevics vezérkari főnök is. Úgy vélte, jobban megfelel az orosz érdekeknek az, ha az oszmán fegyveres erők szétszórva helyezkednek el a határok mentén, mintha összevonnák azokat a Balkánon. Ezenkívül a Portával való egyezkedés hírét – szerinte – a Közel-Keleten „a gyengeségünk jeleként" értelmeznék.[97] Mindez arra is rávilágít, hogy az orosz hadicélok ténylegesen az Oszmán Birodalomra vonatkoztak, a kormány egységesen támogatta annak feldarabolását, a hadvezetés pedig tudatában volt a két ország közötti összecsapás elkerülhetetlenségének. Ilyen körülmények között pedig nem lett volna előnyös orosz csapatok átdobása a kaukázusi frontról a lengyelországi vagy a galíciai frontra, ti. ez következett volna Enver ajánlatából.

15-én az orosz külügyminiszter mégis megüzente Londonba és Párizsba, hogy a török semlegesség fenntartásáért cserébe hazája hajlana a birodalom integritásának garantálására, sőt abba is beleegyezne, hogy a kis-ázsiai német koncessziók a Porta birtokába menjenek át (ennek lehetőségére Fahraddín petrográdi oszmán ügyvivő utalt néhány nappal korábban). Nem zárkózott el a Dardanellák bejáratánál fekvő Límnosz szigetének visszaadásától sem (Görögországnak kompenzációt javasolt), ezenkívül a Kaukázusban állomásozó orosz csapatokat átvezényelte

[93] Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 127.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 96.
[94] Roger Ford: *Eden to Armageddon. World War I in the Middle East*. New York, 2011. 1. fej., 31. j.
[95] Ronald P. Bobroff: *Roads to Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits*. London, 2006. 96–116.
[96] Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 3.
[97] McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 107–108.

volna a keleti frontra. Az oszmán nagyvezír jelezte, hogy hajlandó lenne ezen az alapon tárgyalni, már csak azért is, mert éppen ezekben a napokban igyekeztek Romániával és Bulgáriával is megegyezni, a megállapodást pedig a nyugati antanthatalmakkal sem zárták ki. Théophile Delcassé augusztus végén kinevezett új francia külügyminiszter azonban kijelentette, nem hisz abban, hogy a Törökországgal folytatott tárgyalások eredményre vezethetnének, inkább arra kellene törekedni, hogy a balkáni államok oszmánellenes blokkját hozzák létre. Nagyon hasonló módon nyilatkozott Grey is. Azt ugyan támogatta, hogy a török semlegességért cserébe garantálják a birodalom területi integritását, de határozottan ellenzett bármilyen területi engedményt, különösen Límnosz átadását, mivel az negatívan befolyásolná a brit–görög kapcsolatokat.

Augusztus 18-án Girsz a nagyvezírnek bejelentette, hogy az antant hajlandó garantálni az Oszmán Birodalom integritását a semlegességéért cserébe. A török területi igények kielégítésének angol–francia elutasítása azonban végül aláásta az oszmán–orosz, vagy éppen a Porta és az antant közötti közeledés lehetőségét. Teljesen egyértelmű, hogy az antanthatalmak Törökországgal kapcsolatos érdekei és politikája alapvetően különböztek egymástól. Girsz azért még próbálkozott. Dzsávid bejnek 15-20 évre szóló garancia-megállapodást vízionált és a németek távozásáért cserébe még a kapitulációk eltörlését is megpendítette. Mallet angol és Bompard francia nagykövet azonban nem csatlakozott ehhez a kezdeményezéshez és a kapitulációk eltörlését sem tartották elfogadhatónak. McMeekin ugyanakkor azt állítja, Girsz igazából csak „tiszteletköröket futott", s egyáltalán nem hitt az oszmán semlegesség fenntartásának lehetőségében, mert pontosan tisztában volt azzal, hogy a törökök „a szívük mélyén" a központi hatalmak győzelmét kívánják. Mindez abból is kitűnik, hogy augusztus második felében több jelentésben is figyelmeztette a feletteseit a Konstantinápolyban és Kelet-Anatóliában végrehajtott oszmán háborús intézkedésekre, csapatösszevonásokra, készletek felhalmozására, a német fegyverzet érkezésére. „Általános a nép, s különösen a mozgósításba bevont tisztek körében az az érzés – írja Szazonovnak 23-án –, hogy az Oroszország elleni háborúra zajlanak az előkészületek." Október 3-án pedig a következőket jelenti: „Törökországot elárasztják a német tisztek, közkatonák, fegyverek és lőszerek", az ország „felfegyverzett tábor". Az orosz–oszmán háborút október közepén már egyre inkább „elkerülhetetlennek" tartotta, s úgy látta, eljött az idő „a számla rendezésére" az ősi ellenséggel, „a szorosok kérdésének egyszer s mindenkorra történő megoldására".[98]

Összességében több tényező együttes fennállása akadályozta meg az orosz–török vagy az antant–török megállapodást. Először is a németek a szövetségi szerződés, majd a *Goeben* és a *Breslau* átadása után döntő befolyással rendelkeztek Konstantinápolyban. Azután túl erős volt azoknak az oszmán politikusoknak a hatalma, akik a központi hatalmakkal (Németországgal) akartak együttműködni, mert ettől több előnyt reméltek. Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy Nagy-Britannia és Franciaország nem volt hajlandó a törökök kezére juttatni Límnoszt, ezzel pedig tető alá hozni a Portával kötendő megállapodást. Úgy vélték, a háborúban könnyed győzelmet aratnak, utána pedig a saját érdekeiknek megfelelően rendezik el a birodalom jövőjét. Ténylegesen maguk az oroszok sem gondolták komolyan a megegyezést, mert legfőbb céljuk Konstantinápoly és a szorosok megszerzése volt akár háború árán is, legfeljebb átmenetileg tartották szükségesnek az oszmán semlegesség fenntartását. Végül pedig számba kell venni az oszmánok hagyományos oroszellenességét, az évszázados ellenségeskedés nyomán kialakult, mélyen gyökerező ruszofóbiát. Az augusztusi orosz próbálkozások zátonyra futása az utolsó komoly próbálkozást jelentette az antant részéről arra, hogy visszatartsák az Oszmán Birodal-

[98] McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 107–108., 110–111.

mat a központi hatalmakhoz való közeledéstől.[99] Az értelemszerűen részrehajló Grey így emlékezett vissza a történtekre: „Oroszország tényleg erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy elkerülje a Törökországgal vívott háborúval együtt járó bonyodalmakat, és csatlakozott hozzánk a neki nyújtandó garanciák ügyében. Erről sosem szabadna megfeledkezni, amikor a Konstantinápolyról kötött titkos szerződést vizsgálják, melyet azután írtunk alá, hogy Törökország megtámadta Oroszországot. A háború elején Oroszország tervei között nem szerepelt Törökország feldarabolása. A szövetségesek az utóbbi számára lojális és őszinte ajánlatokat tettek, ő azonban visszautasította azokat…”[100]

A folyamatok így éppen az ellenkező irányba haladtak. A német hadihajók megjelenése a Fekete-tengeren az antant ellenlépéseit váltotta ki. Ez azért nem meglepő, mert ez a hadszíntér a mediterrán konfliktuszónák közül talán az egyetlen volt, mely fontos stratégiai jelentőséggel bírt a háború során mindvégig, ráadásul nem korlátozódott a Boszporuszra és a tengerszorosokra.[101] Az angol nagykövet szeptember 20-án a nagyvezír szemére is vetette, hogy a Porta egyre kevésbé tanúsít semleges magatartást, Konstantinápoly és környéke pedig „felfegyverzett német katonai táborrá” vált, ahová „a mai napig 4-5 ezer katona és tengerész érkezett”.[102] Szeptember 26-án a szorosokból kihajózó egyik török torpedónaszádot az Égei-tengeren a britek Churchill instrukcióit követve feltartóztatták és a fedélzetén tartózkodó német tengerésztiszttel közölték, hogy ettől fogva a szorosokat elhagyó összes török vízi járművet ellenségként kezelik, mivel nem tudják eldönteni, melyik áll német, s melyik török parancsnokság alatt. Amikor ezt Isztambulban Mallet megerősítette, Enver pasa rendelkezett a szorosok azonnali lezárásáról minden idegen hajó előtt (az utasítást Erich Paul Weber tábornok, a Dardanellák erődítményeinek német parancsnoka adta ki), valamint aknazár telepítéséről, ami a hatályos nemzetközi jog durva megsértését jelentette.[103] A brit, francia és orosz követek tiltakozása a nagyvezírnél nem járt eredménnyel, sőt Szaíd Halim az angol flottára hárította a felelősséget a döntés meghozataláért. Igaz, a diplomaták sürgetése elől, hogy ti. nyissák meg újra a szorosokat, nem zárkózott el, s kijelentette, nem akar háborút.[104] A szorosok újbóli megnyitásának előfeltételéül szabta azonban, hogy a britek vonják vissza a hadihajóikat a Dardanellák kijáratának közvetlen előteréből. Mivel ez nem történt meg, a szorosok zárva maradtak. Több száz, a nyugati szövetségesekhez tartó orosz kereskedőhajó volt kénytelen a Fekete-tengeren, az „elhagyatott pusztasággá” váló Boszporusz bejárata előtt rostokolni.[105] A cár országát ténylegesen elzárták nyugat-európai partnereitől, az áruszállítás (katonai utánpótlás és mezőgazdasági termékek) teljesen megszűnt.[106] Joggal nevezte Sir George Buchanan petrográdi angol nagykövet a szorosok lezárását „Oroszországot megbénító csapásnak”.[107]

---

[99] Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 96–102.; Shatzky: La question de Constantinople et des Détroits… i. m.

[100] Viscount Grey of Fallodon: *Twenty-five Years 1892–1916*. 2. k. London, 1925. 168.

[101] Delanoë: Le bassin de la mer Noire, un enjeu de la Grande Guerre en Méditerranée. i. m.

[102] Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 107.

[103] Mint láttuk, aknák telepítésével a szorosok részleges lezárására valójában már augusztus elején sor került, ami részben válasz volt a kaukázusi orosz hadsereg mozgósítására. Akkor azonban még vontatók segítségével lehetővé tették a kereskedőhajók biztonságos áthaladását. Augusztus 4-én Szaíd Halim figyelmeztette Girsz nagykövetet, hogy az orosz hadiflotta bármely fekete-tengeri provokációja a szorosok azonnali, teljes lezárását vonná maga után mindennemű orosz hajó előtt. McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 103.

[104] *FRUS. 1914, Supplement, The World War*. i. m. 113–114.

[105] Morgenthau: *Ambassador Morgenthau's Story*. i. m. 111.

[106] Ez nem először fordult elő, hiszen az 1911–1912-es olasz–török háború alatt olasz hadihajók bombázták a Dardanellák török erődítményeit, ami a szorosok lezárásához (na meg a birodalomban a makaróni-

Október elejére az antant isztambuli befolyása minimálisra csökkent, ezzel párhuzamosan a németeké megerősödött. A játszma azonban még mindig nem dőlt el. A tengerszorosok lezárása után újabb figyelmeztetés érkezett a párizsi nagykövettől Isztambulba. Rifaat pasa nem köntörfalazott: „A német beavatkozásoknak haladéktalanul véget kell vetni. […] Az antant készen áll arra, hogy halálra ítéljen bennünket, ha ellenségeiként cselekszünk. Németországnak semmilyen érdeke sem fűződik a megmentésünkhöz. Csupán eszközként tekint ránk. Ha vereséget szenvedne, arra használna fel minket, hogy kielégítse velünk a győztesek étvágyát, ha pedig győzne, a protektorátusává tenne bennünket. Az antant olyan helyzetben van, hogy akár még a veresége esetén is kárt tud okozni nekünk. A feldarabolódáshoz közvetlenül elvezető úton járunk. Ismét emlékezetünkbe kellene idéznünk a tényt, hogy a szélsőséges külpolitika mindig a szerencsétlenségünk oka lett. Még az ellenünk irányuló Balkán-szövetség csodáját is lehetővé tette."[108]

Az ilyesféle figyelmeztetések azonban a meghatározó konstantinápolyi döntéshozókat végül is nem befolyásolták. A német orientáció és a hadba lépés legelkötelezettebb híve kétségkívül Iszmáil Enver pasa volt. A németek iránti szimpátiája, a porosz katonai erények felsőbbrendűségébe vetett hite és II. Vilmos iránti csodálata akkor alakult ki és mélyült el benne, amikor 1910–1911-ben berlini katonai attaséként szolgált. Apja elszegényedett török tisztviselő volt, így albán anyjának holttesteket kellett öltöztetnie, hogy etetni tudja a családját. A finom arcvonású, rendkívül ambiciózus Enver a kitartásának köszönhette a katonai előmenetelét. 1908-ban ő vezette az ifjútörökök konstantinápolyi forradalmát, a következő évben pedig száműzetésbe kényszerítette Abdul-Hamidot. A szultán unokahúgát vette feleségül (a házasságot az Egység és Haladás Bizottsága rendezte el, mert így akart befolyást szerezni és ellenőrzést gyakorolni az udvar fölött) és fényűző palotában rendezkedett be. De a bátorságnak sem volt híján. Vitézül harcolt az olaszok ellen a líbiai hadjáratban és a Balkán-háborúkban, ahonnan visszatérve tisztogatásokat hajtott végre a tisztikarban. A tettek és a gyors döntések embere volt. 1914-ben, 44 évesen vitathatatlanul a legnagyobb hatalmú politikusnak számított az egész birodalomban: az augusztus 3-án felállított főparancsnokság főnökeként (algeneralisszimusz) többek között olyan jogokat vont magához, amelyeket korábban különböző minisztériumok gyakoroltak, például a külfölddel való kapcsolattartást. A már említett jogi tanácsadó, a vele szemben meglehetősen ellenséges Ostrorog a következőképpen jellemezte: „Enver sötét, alacsony ember, arca fénytelen, de ugyanolyan jóképű, mint ahogy a maga módján Saint-Just is az volt. Intelligenciája középszerű. Beszéde habozó. Társaságban könnyen zavarba jön, elpirul és lesüti a szemét. […] Erkölcseiben puritán. Nem iszik, nem dohányzik: mentalitása akár egy ágyúcsőé; nem sok gondolat telepszik meg korlátolt agyában, de ha egyszer mégis bekerül oda egy, akkor az megragad, s a ritka alkalmakkor, mikor előbukkan, az villám módjára történik, egy jól irányzott golyó ke-

fogyasztás bojkottálásához) vezetett. Az orosz kereskedők egy hónap alatt 30 millió rubelre rúgó veszteséget könyveltek el, mivel árucikkeik a fekete-tengeri orosz kikötőkben voltak kénytelenek rostokolni. Az egész 1912-es évre vonatkozó veszteség pedig a teljes fekete-tengeri export egyharmadát tette ki (kb. 800 millió rubelről kevesebb, mint 600 millióra esett vissza). Az ukrajnai nehézipar, mely szinte teljesen a Boszporuszon keresztül érkező nyersanyag-importtól függött, kénytelen volt leállni. Éppen orosz nyomásra kényszerült egy hónap múltán a Porta újra megnyitni az átjárót. Childs: *Italo-Turkish Diplomacy and the War over Libya*… i. m. 232.; McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 29. Az eset következménye az lett, hogy az orosz politikai vezetők elhatározták, a közeljövőben okvetlenül megoldást találnak a tengerszorosok egyre bosszantóbb problémájára.

[107] Buchanan: *My Mission to Russia*… i. m. 224.

[108] Emin: *Turkey in the World War*. i. m. 74.

ménységével és céltudatosságával. Konstantinápolyban bátorsága és tökéletes becsületessége sohasem képezte vita tárgyát, még a legelszántabb ellenségei körében sem, pedig halálos ellenségből van neki elég.”[109]

Iszmáil Enver pasa

Az említett október eleji hitelmegállapodás után hallatlanul megerősödött Enver, Halíl és Talaat németbarát pozíciója, akik eltökélték, hogy titokban megadják az engedélyt Souchonnak az oroszok megtámadására. A német kormány ekkor már egységesen követelte az oszmán hadba lépést, mert attól félt, hogy megváltozik a széljárás a Boszporusz partján, s az antantpártiak felülkerekednek. Dzsemál jelezte Wangenheimnak, hogy azonnal megkezdik a hadműveleteket, amint kétmillió lírát kapnak, ami elengedhetetlen előfeltétele a háború megkezdésének, Szaíd Halim pedig kifecsegte Pallavicininek, hogy ő sem ellenzi az oroszok megtámadását.[110] Az aranyszállítmány Berlinből Románián és Bulgárián keresztül vonaton rekordgyorsasággal érkezett meg két részletben 16-án és 21-én. Jellemző, hogy az oroszok tudomást szereztek a pénz érkezéséről (Girsz számolt be róla) és Szazonov 20-án figyelmeztette is a fekete-tengeri orosz flotta parancsnokát, Andrej Augusztovics Eberhardt admirálist, hogy a közeli napokban török támadás várható. A kapitányokat utasították, semmiképpen se lőjenek először, hogy a semleges megfigyelők számára nyilvánvaló legyen, az oszmánok kezdték az ellenségeskedéseket. A közvetlen veszélyt érzékelve Bompard a francia nagykövetség irattárát Odesszába küldte.[111] A jól értesült Girsz azt is tudatta külügyminiszterével, hogy Souchon a flottával október 29-én fog elindulni. Enver közben tájékoztatta a német vezérkart a terveiről, melynek értelmében Souchon meglepetésszerűen megtámadja az orosz flottát, védelmi hadmozdulatokat tesznek a Kaukázus térségében és expedíciós haderőt vezényelnek Egyiptomba. Falkenhayn hadügyminiszter a következő táviratot küldte Isztambulba: „A Legfelsőbb Német Katonai Parancsnokság egyetért Enver pasa hadműveleti tervének minden pontjával. Az azonnali haditengerészeti tevékenység a Fekete-tengeren és a hadműveletek gyors lefolytatása Egyiptom ellen egyaránt érdekünkben áll.”[112]

Csakhogy nem várt problémák adódtak, ugyanis Olaszország jelezte, „nehéz helyzetbe” kerülne, ha az Oszmán Birodalom feladná a semlegességét, mire egyes kormánytagok ismételten a hadba lépés elhalasztását javasolták. Halíl pasa 27-én Berlinbe utazott, hogy az ellenségeskedések megkezdésének kitolásáról tárgyaljon. Ráadásul a konstantinápolyi osztrák–magyar katonai attasé, Pomiankowski tábornok tiltakozott az esetleges „idő előtti török intervenció” miatt, mert az olasz támadást válthatott ki a kettős monarchia ellen.[113] Hasonlóképpen vélekedett Wangenheim, valamint Liman von Sanders is, aki pontosan tudta, mennyire felkészületlen a

[109] Léon Ostrorog: *The Turkish Problem. Things Seen and a Few Deductions*. London, 1919. 72–73.
[110] Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 172.
[111] Bompard: L’entrée en guerre de la Turquie. i. m. 261–285.
[112] Trumpener: Turkey’s Entry into World War I… i. m.
[113] Pomiankowski: *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*… i. m. 16–17.

török hadsereg a háborúra.[114] Jagow azonban október 25-én megüzente Isztambulba, hogy ragaszkodnak a haladéktalan oszmán támadáshoz.

Ugyanezen a napon Souchon Dzsemál és Talaat pasa egyetértésével megkapta Enver azon parancsát, hogy „az egész flottával" indítson hadműveleteket, és támadja meg az oroszokat, ha erre „megfelelő alkalmat talál".[115] Tudjuk ugyanakkor, hogy maga Enver is bizonytalan volt ekkor a hadba lépés megfelelő pillanatát illetően, mert úgy vélte, hazája katonailag még mindig nem elég felkészült.[116] De már nem volt visszaút, mivel számára a német szövetség fenntartása minden pénzt megért: csak így remélhette, hogy a Porta a háború utáni rendezésbe komoly beleszólást kaphat. Két nappal később az oszmán hajóhad kifutott a Boszporuszból. Souchon, akit az egyik amerikai diplomata „alacsony, de határozott személyiségnek" írt le, aki „hosszú, rosszul szabott szalonkabátjában inkább plébánoshoz, semmint admirálishoz hasonlított",[117] tapasztalt földközi- és fekete-tengeri parancsnoknak számított, jól ismerte az öblöket, a szűk búvóhelyeket, a partvonalat. Tájékoztatta a beosztottjait, hogy szándékában áll ellenségeskedéseket kezdeményezni az oroszokkal, s mindannyian engedelmességgel tartoznak neki. A különböző egységek megkapták a kijelölt célpontokat. Az admirális teljesítette a hadügyminiszterrel együtt kidolgozott parancsot és 29-én reggel hadüzenet nélkül bombázni kezdte Odesszsza, Kercs, Jalta, Novorosszijszk és Szevasztopol környékén az orosz partokat, kikötőket. Több orosz hadihajót elsüllyesztettek, 25 olajszállító tankert és számos gabonaraktárt lángba borítottak. A támadás hírére az előre nem is tájékoztatott, döbbent és dühös Szaíd Halim és Dzsávid a bombázás azonnali leállítását követelte, amit Enver szó nélkül elfogadott, s továbbította is az utasítást. Mellékesen azonban azt is megüzente Souchonnak, hogy hagyja figyelmen kívül a parancsot, így az orosz teherhajók elleni támadások folytatódtak.

Mehmed Dzsávid bej

30-án sürgős kormányülést hívtak össze, amelyen a nagyvezír és további négy miniszter (köztük Dzsávid) – tiltakozásul a támadás ellen és nem vállalva érte a felelősséget – bejelentette a lemondását, mire Enver összecsődítette az Egység és Haladás vezetőségét. A tanácskozáson Dzsemál és Talaat támogatását élvezve a hadügyminiszter védelmébe vette Souchon akcióját, melyet „szükséges" megelőző intézkedésnek nevezett. Azt állította, hogy az oroszok már tervbe vették a Boszporusz elaknásítását, mely a főváros és a szorosok elleni támadás előkészítését szolgálta volna. Végül meggyőzték a nagyvezírt, hogy tegyen le a lemondási szándékáról, cserébe Enver megígérte, hogy engesztelő táviratot küld a cárnak, habár tudta, nem lesz sok foganatja. A háborúba való belépés végeredményben annak lett a folyománya, hogy az EHB-n belül létezett egy csoport, melynek érdeke volt a beavatkozás. A támadást támogató Talaat utóbb azt írta,

114 Liman von Sanders: *Five Years in Turkey*. i. m. 9.
115 Mühlmann: *Deutschland und die Türkei*… i. m. 101–102.
116 Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 175.
117 Lewis Einstein: *Inside Constantinople. A Diplomatist's Diary during the Dardanelles Expedition April–September 1915*. New York, 1918. 255. A szerző az amerikai követség ügyvivője volt.

„ha a háború végéig kitartottunk volna a semlegességünk mellett, s visszautasítottuk volna a segítségnyújtást a szövetségeseinknek a szükség órájában, Németország és Ausztria maga is teljes joggal utasíthatta volna el a nekünk nyújtott segítségüket a győzelmük után".[118] Vagyis arról van szó, hogy a központi hatalmak győzelmétől az oszmánok területi nyereséget remélhettek (Balkán, Kaukázus, Egyiptom), az antant diadalától ellenben semmit sem várhattak.

Girsz nagykövet eközben bejelentette a távozási szándékát,[119] a cári kormány pedig bocsánatkérést követelt. Ezt – mint láttuk – a török kabinet engesztelésképpen hajlandó is volt megadni. Amikor a táviratról a németek tudomást szereztek, Humann attasén keresztül figyelmeztették Envert, hogy Berlin bármikor különbékét köthet Petrográddal az Oszmán Birodalom felosztásának alapján, mire a pasa a németek megnyugtatása céljából a november 1-jei bocsánatkérő táviratba Oroszország elleni abszurd vádakat csempészett bele (a támadást az oroszok „provokációja" váltotta ki). Fahraddín petrográdi oszmán ügyvivő sajnálatát fejezte ki az orosz külügyminiszternek és vizsgálat lefolytatását helyezte kilátásba. Szazonov válaszul közölte, a tárgyalások ideje lejárt, Törökországnak egy lehetősége maradt: késedelem nélkül egyszer s mindenkorra ki kell utasítania minden német katonát.[120] A kormánytagok többsége a béke fenntartása érdekében még erre is hajlandó lett volna, amit az is bizonyít, hogy a Halíl bej házában tartott összejövetelen a mérsékelt miniszterek, köztük Dzsávid, az orosz követelések kielégítése mellett törtek lándzsát. Talaat azonban kijelentette, teljességgel lehetetlen a németek kiutasítása, mivel „Konstantinápoly és a kormány a német fegyverek fenyegetése alatt áll", Dzsemál és Enver pedig emlékeztetett, hogy „a fegyveres erők a német szakértők nélkül nem is funkcionálhatnának".[121] A cár tehát még a bombázás után is nyitva hagyta a lehetőséget a béke megőrzésére, de a német katonai személyzet távozásához ragaszkodott. Mivel ez nem történt meg, Petrográd 1914. november 2-án hadat üzent. A cári kormány lépését napokon belül követte a többi antanthatalom hadüzenete is (a briteké például 5-én), sőt Churchill már október 31-én délután utasította a földközi-tengeri flottát, hogy kezdje meg a Törökország elleni ellenségeskedéseket. November 3-án már angol–francia flotta bombázta a Dardanellákat, s egy gránát telibe találta az egyik erőd lőszerraktárát, a hatalmas robbanásban pedig megsemmisült szinte a teljes helyőrség és a fegyverzet. A harcok megkezdődtek az Oszmán Birodalom keleti és déli határainál is: az oroszok hadmozdulatokat tettek Erzurumnál, a britek pedig a Vörös-tengerről Akabát lőtték.[122] Igazából már nem sokat számított, hogy a Porta november 10-én hivatalosan is megüzente a hadat Petrográdnak, Párizsnak és Londonnak, majd néhány napon belül ugyanezt tette Belgium, Montenegró és Szerbia esetében is. Mindez azt is jelentette, hogy az antantországok birodalom területén tartózkodó állampolgárait internálták, minden vagyonukat lefoglalták. Enver utasítására átkutatták az antantállamok nagykövetségeit, Szíriában pedig letartóztatták az ottani konzuljaikat, illetve diplomáciai személyzetüket.[123]

---

118 Talaat Pasha: *Posthumous Memoirs. The allies evasive*. i. m.

119 31-én el is hagyta a fővárost, hamarosan követte őt az angol és a francia követség teljes személyzete. Trumpener: Turkey's Entry into World War I… i. m.; *FRUS. 1914, Supplement, The World War*. i. m. 127–128.

120 A számuk ekkor már meghaladta a kétezer főt. Az ultimátumhoz London is csatlakozott.

121 Emin: *Turkey in the World War*. i. m. 75–76.; McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 113.

122 Egy 100 fős elszigetelt erődítményt támadtak. A támadásról szóló jelentést lásd CHAR 13/39/51.

123 Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 186.

Az Oszmán Birodalom katonai helyzete

„A török hadsereg nem modern hadsereg. […] [nem mutatja] a nyugati gondolkodáshoz és módszerekhez való alkalmazkodás semmi jelét. Ezt a hadsereget rosszul vezetik és vezénylik, ezenkívül le van rongyolódva." Ezek Henry Wilson ezredesnek, a brit hadügyminisztérium katonai műveletékért felelős főtisztjének az 1913 őszén tett balkáni ellenőrző körútja után megfogalmazott szavai.[124] „Törökország katonailag jelentéktelen! […] Ha korábban azt mondták róla, beteg ember, most azt kell mondani róla, halott ember. […] Katonai missziónk olyan, mint egy orvosi stáb, mely a gyógyíthatatlan beteg ágyánál áll." Ezt pedig a birodalomba küldött német katonai misszióra utalva írta 1914 márciusában Moltke az osztrák kollégájának, Conrad von Hötzendorfnak.[125] Néhány hónappal később mégis mindketten hadmozdulatok megindítását várták el a „halott embertől" a Kaukázusban, Odesszánál és a Szuezi-csatornánál.

Az Oszmán Birodalom hadba lépésének jelentőségét a központi hatalmak oldalán valóban nehezen lehetett volna túlbecsülni. Igaz, a birodalom katonai helyzete nem sok optimizmusra adhatott okot, mivel a valaha volt dicső hadsereg csak árnyéka volt egykori önmagának, de ezen a téren nem árt az óvatosság. 1914 novemberében a birodalom katonai erejét ugyanis nehezen lehetett pontosan megítélni, bár láthattuk, hogy az oszmán hadsereg német tisztjei nem voltak túl jó véleménnyel róla, s ugyanezt mondhatjuk a britekről is. A fő kérdés az, hogy ez a hadsereg, mely az első Balkán-háborúban kisméretű államoktól szenvedett látványos vereséget, miképpen volt képes jóval erősebb ellenfelekkel szemben a világháború alatt évekig helytállni és győzelmeket aratni. Az antanthatalmak a háború alatt meg voltak győződve arról, hogy ez a helytállás a török seregben szolgáló német tiszteknek köszönhető, valószínűbb azonban, hogy az 1914 előtt az ifjútörök kormány által végrehajtott szerteágazó és mélyreható reformoknak tulajdonítható.

A közel-keleti hadszíntéren felvonuló hadseregek teljesítményét döntő mértékben meghatározták az itteni körülmények. Az első világháború katonai forradalma (messzire hordó nehéztüzérség, gépfegyverek, harci gáz, páncélozott járművek, motorizált szállítás, rádiókommunikáció, légierő bevetése) arra kényszerítette a feleket, hogy minden korábbinál nagyobb gondot fordítsanak a védelem (lövészárkok és erődítések) kiépítésére, ami más frontokon állóháború kialakulásához vezetett. A Közel-Keleten viszont egy-egy esettől (Gallipoli, Mezopotámia) eltekintve a hadviselés sokkal mozgékonyabb maradt, mivel a lovas és tevés alakulatok kevésbé voltak kitéve a modern fegyverrendszerek veszélyeinek, képesek voltak csapatokat nagy távolságokra eljuttatni, hatósugaruk pedig leginkább a víz- és élelmiszerellátástól függött. Az utánpótlás, az összeköttetés, a logisztika elsőrendű jelentőséggel bírt, ezek megszervezése legalább olyan fontosnak bizonyult, mint a haditechnika vagy a taktika. A vezérkari munka és a meglévő erőforrások optimális elosztása kritikus tényezővé vált a közel-keleti hadjáratokban. Az Oszmán Birodalom (és a szomszédos területek) állandó problémája volt a seregek kiszolgálására hivatott infrastruktúra hiánya, így a hajózható folyók, a vasutak és közutak logisztikai szempontból különös fontosságra tettek szert. Magától értetődik, hogy ebben a logisztikai versenyfutásban a szemben álló felek gazdasági lehetőségei döntőnek számítottak.

Az oszmánok számára a logisztikai és katonai feladat grandiózusnak tűnt, hiszen 12 ezer kilométernyi határt (ebből 8000 km tengerpart) kellett megvédelmezni. Történelmük során a hódítások és a háborúk mindig központi szerepet játszottak, de csak most, 1914 novemberében

[124] Yigal Sheffy: *British Military Intelligence in the Palestine Campaign 1914–1918*. London, 1998. 60.
[125] Hew Strachan: *The First World War. Volume I: To Arms*. Oxford, 2001. 680.

néztek szembe először azzal a fenyegetéssel, hogy az *összes* határukon *egyszerre* kelljen hadat viselniük. A neves brit hadtörténész, John Keegan úgy fogalmaz, hogy a birodalom hadba lépése „a legnagyobb jelentőségű stratégiai események sorába tartozott, ugyanis olyan hatalmas volt földrajzi kiterjedése, hogy területe sok ponton érintkezett ellenségeiével, s ezzel garantálta új frontok nyitását mindezeken a helyeken”. Sőt ez a hadba lépés „több dimenzióra terjedt ki, a tisztán katonain túl a valláséra és a belső felkelésére is”.[126] A hadsereget október végére már teljes mértékben mozgósították, mégsem mondhatjuk, hogy a birodalom felkészült volna egy elhúzódó világháborúra. Mint láttuk, 1908-ig a lakosság jelentős részét kitevő keresztények nem katonáskodtak, így mozgósítás esetén a birodalom népességének legfeljebb csak 4%-át lehetett mobilizálni, szemben a francia 10%-kal.[127] 1908 után javult ugyan a helyzet, de a kb. 23 milliós összlakosságból jobbára így is csak a 12 milliós törökségre lehetett megbízható katonai forrásként támaszkodni, jóllehet a csúcsidőszakban 300 ezer arab is harcolt a hadseregben, akiket Palesztinában, a Dardanelláknál és Mezopotámiában vetettek be. Csakhogy ez is felettébb bizonytalannak látszott, tekintettel arra, hogy a városi lakosság (1910: 22%) igyekezett hatalmas összegekért megváltani a katonai szolgálatát, a nyomorgó, írástudatlan parasztság pedig fizikailag úgyszólván alkalmatlan volt a fegyverviselésre, habár a sereg új tapasztalat- és tudásszerzést tett számára lehetővé.[128] Ezenkívül a Balkán-háborúk után a katonaköteles korú férfiak közül sokan elmenekültek az Oszmán Birodalomból, hogy elkerüljék a besorozást egy újabb konfliktus esetén. 1913-ban az Észak- és Dél-Amerikába irányuló kivándorlás 70%-kal megugrott a korábbi évekhez képest, a távozók túlnyomó többsége pedig a katonai szolgálat elől menekülő fiatal férfi volt.[129] A mozgósítás kezdetekor, 1914. augusztus elején a települések közterein, a mecsetek kapuin közzétették a parancsot, hogy öt napon belül minden 20 és 45 év közötti férfi vonuljon be, s vigyen magával háromnapi élelmet. A parancsot birodalomszerte negatívan fogadták, sokakat villámcsapásként ért, az aggodalom, a jövőtől való félelem kitapintható volt, a jelentkezők mégis elözönlötték a toborzó irodákat, amelyek nem tudtak etetni ennyi embert: egyedül Szíriában 52 ezren vonultak be.[130] A vidékről érkező újoncok hamar elfogyasztották a magukkal hozott ennivalót, s kénytelenek voltak a körletekből élelemért kiszökni, amiért viszont szökevényeknek nyilvánították őket…

A békelétszám 10 ezer tisztet és 230 ezer főnyi legénységet tett ki, de a tényleges létszám ennél is jóval kevesebb lehetett. Az erősen átpolitizált, többnyelvű hadsereg anyagi helyzete, felszerelése döbbenetesen alacsony színvonalon állt. A katonák jelentős részének még lábbelije sem volt,[131] miközben malária, vérhas, kolera és különböző nemi betegségek terjedtek közöttük. A kórházakban 300 betegre jutott egy lázmérő, de a használatához nem nagyon értettek. „Rendszerint csak a beteg tisztek lázát mérték meg – írja Liman von Sanders –, az átlagos ka-

126 Keegan: *Az első világháború*. i. m. 436–437.
127 Demeter: *A Balkán és az Oszmán Birodalom II*. i. m. 485–486.
128 Yücel Yanikdağ: Educating the Peasants: The Ottoman Army and Enlisted Men in Uniform. *Middle Eastern Studies*, 40. évf. (2004), 6. sz. 92–108.
129 Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 54–55. A Latin-Amerikába irányuló közel-keleti bevándorlásról bővebben lásd Jancsó Katalin: *Aranyacseppek Latin-Amerikában. Egy sokszínű kontinens születése*. Szeged, 2021. 189–208.
130 M. Talha Çiçek: *War and State Formation in Syria. Cemal Pasha's governorate during World War I, 1914–17*. London, 2014. 170.
131 Az oszmán hadifogságba esett csizmás orosz katonákra ezért irigykedtek a török bakák. Szíriában még ma is „mezítlábas háborúként” emlegetik a világháborút.

tonákra ügyet sem vetettek."[132] Képzett orvosok csak a városokban rendeltek, fertőtlenítésről, érzéstelenítésről pedig szó sem lehetett. Egyes adatok szerint betegségben hétszer annyi katona halt meg a háború alatt, mint sebesülés következtében![133]

Nemcsak a sorkatonák, a tisztek helyzete sem volt kielégítő. Többségük az altiszti állományból lépett előre, katonai iskolába csak elenyésző részük járt. Annyira alacsony zsoldot kaptak, hogy még tisztességes egyenruhát sem tudtak vásárolni maguknak, a megélhetés érdekében a feleségeik kénytelenek voltak alantas munkákat elvállalni. A zsold rendszeresen hónapokat csúszott, s szinte sohasem fizették ki a teljes összeget, mert azt leginkább az élelmezésre fordították. Még a hadba lépés előtt közvetlenül is, 1914 októberében Enver nyíltan beszélt arról, hogy a tisztek csupán fizetésük felét kapják meg.[134] Liman egyik német tisztje egyenesen úgy vélekedett, hogy „az alázatos török katona képes evés nélkül is megmaradni".[135]

Az állomány fizikai állapotánál nem sokkal volt jobb a felszereltsége sem. A hadsereg a nehézfegyverzete és felszerelése felét elvesztette a megalázó vereséget hozó első Balkán-háború során, így az egyes egységek fegyverzetének színvonala erősen ingadozott. A csapatok „löveganyaga ugyan korszerű volt", de kevesebb, 24–36 ágyúval rendelkeztek, mint a hasonló európai seregtestek.[136] Ugyanakkor még 1915 szeptemberében is az erődök többségében elavult ágyúk szolgáltak, a tüzérségi lőszerkészletek nagyjából fele használhatatlannak bizonyult, a birodalomnak pedig nem is volt gránátgyártó kapacitása. A háború kitörésekor az ágyúk számát 1500-ra, a géppuskákét 450-re, a puskákét 200 ezerre tehetjük, de gyorstüzelő löveggel egyáltalán nem rendelkeztek, csak 1914-ben rendeltek ilyeneket a Krupp-művektől. Hiába volt jelentős gyapottermelő az állam, nem volt képes elegendő sebkötöző pólyát előállítani. Hátráltatta a hadsereg ellátását az a tény, hogy a széntermelő kapacitások messze elmaradtak a nyugati hatalmakéhoz képest, a kőolaj bányászata pedig még nem kezdődött meg.

Oszmán katonák szabványos egyenruhában

Az az 5700 km hosszú „vasúti hálózat", amelyen ezt a kétes értékű katonaságot és utánpótlást szállították, távolról sem volt teljes. 1914 őszén például nem létezett folyamatos vasúti összeköttetés Anatólia és Szíria, illetve Közép-Mezopotámia között. A Toros-hegységen átvezető létfontosságú alagutat csak 1917. szeptember végén fejezték be, a Bagdadbahn építése pénzügyi és diplomáciai bonyodalmak miatt pedig 350 km-rel Moszul előtt megállt.[137] Míg a francia, a brit vagy a német vasúthálózat pókhálószerű elren-

[132] Liman von Sanders: *Five Years in Turkey*. i. m. 12.
[133] Larcher: *La guerre turque dans la guerre mondiale*. i. m. 602.
[134] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 126.
[135] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 32.
[136] Keegan: *Az első világháború*. i. m. 449.
[137] Az utolsó szakaszt csak 1940-ben sikerült befejezni. Az építkezésről magyarul lásd Németh István: A Bagdad-vasút (1903). In: Németh István (szerk.): *A 20. század titkai. Európa 1900–1945*. I. k. Eger, 2009. 36–39.

dezést mutatott, ami megkönnyítette a központi hatalom erősítését a vidék fölött, valamint a csapatok mozgatását a frontok között, addig az oszmán vonalakat jobbára a nyugati érdekek szerint építették ki, tehát a kikötőket kötötték össze a belső területek bányáival és mezőgazdasági termőterületeivel. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a vasútvonalakat kilenc különböző társaság üzemeltette, a sínpárok három eltérő nyomtávon futottak, a német vasúthálózathoz viszonyítva arányaiban pedig tízszer kevesebb gördülőanyaggal rendelkeztek, akkor belátható, hogy csak komoly megszorítással beszélhetünk a birodalom esetében tényleges „vasúthálózatról”. Ilyen körülmények között a fővárosból Palesztinába egy szállítmány 4–6, Mezopotámiába 7 hét alatt jutott el a megannyi átrakodás és az alacsony szállítási kapacitás miatt, de a folyamközből Isztambulba eljutni az utasoknak is több mint két hetükbe telt.

Az alakulatoknak így többnyire gyalogszerrel kellett mozogniuk, a felszerelést magukkal cipelniük, minek következtében a katonák már akkor halálosan kimerültek voltak, mikor a frontokra megérkeztek. Az utak többsége ugyanis teljességgel alkalmatlan volt arra, hogy a szállítást teherautókon bonyolítsák le. De hiába is állt volna rendelkezésre pompás úthálózat: 1914-ben az automobil még ritkaságnak számított a birodalomban, hiszen a fővárosban csak 110, az ország többi részén pedig csupán 77 darab futott belőle. Az első repülőgépek pedig közvetlenül a világháború kitörése előtt, 1914-ben jelentek meg a birodalom egén.[138] Békeidőben leginkább a part menti hajózásra támaszkodtak, a háború kitörése után azonban az antant több tucat csatahajóból, rombolóból, torpedónaszádból és tengeralattjáróból álló Kelet-mediterrán Hajóraja szoros blokádot vont a török partok elé és szinte hermetikusan lezárta a Földközi- és az Égei-tengert.[139] Amíg Bulgária hónapokkal később be nem lépett a világháborúba, semmilyen közvetlen szállítási kapcsolat sem létezett Konstantinápoly és a központi hatalmak között. A kommunikációt is csak egy Romániából kiinduló tengeralatti kábel biztosította, amelynek az elvágását a franciák kérték is a fekete-tengeri orosz flottától.[140] Ez az elszigetelődés súlyos következményekkel járt a birodalomra nézve. A szénszükségletek, a fegyver- és a lőszerutánpótlás tekintetében az oszmánok jószerével teljesen Németországtól és az Osztrák–Magyar Monarchiától függtek.[141] A forgalom a Fekete-tengeren is rendkívüli mód megritkult, mivel az egész flotta alig tett ki 50 ezer tonnát, a haditengerészet pedig – mint láttuk – kevesebb, mint egy tucat cirkálóval és rombolóval rendelkezett.[142] Emiatt kényszerült a *Goeben* és a *Breslau* arra, hogy feladja a parti vizek védelmét, és visszavonuljon a szorosokba megakadályozandó az antant behatolását. Nem véletlenül nevezték rendszeresen és megvetően a német tisztek oszmán szövetségesüket „problémás gyermeknek” és vonták kétségbe harci értékét.

---

138 Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 46.; Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 29–30.

139 A Vörös-tengeren a blokád már nem volt annyira sikeres, itt az oszmánok a part közelében éjszaka hajózó vitorlásokkal fenn tudták tartani a jemeni csapataikkal a kommunikációt. Martin Motte: La seconde Iliade: blocus et contre-blocus au Moyen-Orient, 1914-1918. *Guerres mondiales et conflits contem-porains*, 214. sz., 2004/2. 39–53.

140 McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 128. Csak 1916-ban állították fel a Berlin melletti Nauenben azt a nagyteljesítményű rádióadót, mellyel közvetlen kapcsolatot lehetett fenntartani Isztambullal és Damaszkusszal.

141 A szénhiány azonnal éreztette a hatását, ami abból is következett, hogy a birodalom széntermelése 300-szor volt kisebb, mint Németországé. 1913-ban 900 ezer tonna szenet bányászott, de egyedül Konstantinápoly és környéke 3 650 000 tonnát égetett el belőle. A szükségletek közel 90%-át Nagy-Britannia biztosította, ami önmagában az oszmán import egyharmadát tette ki.

142 Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 33.

A hadsereg fejlesztését sokáig az is gátolta, hogy Abdul-Hamid szultán igazából akadályozta a reformokat, mert félt, hogy a hadsereg esetleg politikai szerepre tör. A Goltz-féle német misszió tevékenységét keretek közé szorították, a képzésre és a katonai iskolákra korlátozták. Emiatt egészen az ifjútörök forradalomig a kiképzés inkább elméleti, semmint gyakorlati volt, a főtisztek pedig alig részesültek belőle. 1908 után viszont mélyreható reformokat vezettek be mind a hadszervezet, mind a kiképzés terén. Az első világháború előtt a német mérnökök, közgazdászok és pénzügyi szakemberek légiója ezenkívül óriási erőfeszítéssel megpróbálta úgy-ahogy rendbe hozni a gazdaságot és a kommunikációt, újjászervezni a bankrendszert, felülvizsgálni az öntözőműveket. A nélkülözhetetlen katonai reformok végrehajtásához azonban rendkívül rövid idő állt rendelkezésre, amihez – úgy tűnik – a Liman-féle misszió csupán szerény mértékben tudott hozzájárulni.[143] Mégis javult a hadsereg helyzete, mivel a Balkán-háborúk tapasztalatait is felhasználták: 1914 júliusában a katonai szolgálatot kötelezővé tették minden oszmán férfi alattvalóra,[144] a hadügyi költségvetést egyhangú parlamenti döntéssel jelentősen megemelték, új felszerelést vásároltak Európában, nyugdíjba küldték a Balkán-háborúkban leszerepelt idős tiszteket.[145] Helyükre modern képzést kapott fiatalabb tiszteket helyeztek, akik kiválóan ismerték a hadviselés legfrissebb elméleti alapjait, így a vezérkari munka színvonala ugrásszerű javulást mutatott. Problémát jelentett ugyanakkor a tapasztalathiány a csapatok parancsnoklásában: a többség először vezényelt kisebb-nagyobb egységeket a terepen. Lőszergyárakat hoztak létre, a misszió tisztjei pedig kiképezték és modernizálták a hadsereget. A szövetségi szerződés aláírása után, augusztus közepén a haditengerészethez tiszthelyettesek és szakértők küldését kérték Berlintől. A misszió, melynek fel kellett váltania a Limpus vezette brit küldöttek hadát, azt a feladatot kapta, hogy vizsgálja meg és hozza rendbe a tengerszorosok erődítményeit. A kérést villámgyorsan teljesítették és a Különleges Harci Egység *(Sonderkommando)* keretében 26 tisztet és 520 katonát irányítottak Konstantinápolyba Guido von Usedom tengernagy parancsnoksága alatt, akik gyári munkásnak álcázva augusztus végén már meg is érkeztek.[146]

A parancsnoki struktúra a mintegy száz német tiszt irányítása alá került, akik a hadtestek és hadosztályok törzseibe kaptak beosztást. Mások az utász-, a rádiós és egyéb technikai egységeket vezették. Mint láttuk, Liman von Sanders átvette az 1. oszmán hadsereg parancsnokságát; 1914 őszére a fegyveres erőkről vallott korábbi negatív véleménye fokozatosan megváltozott, s egyre határozottabb optimizmusnak adta át a helyét.[147] Az örmények deportálásának egyik későbbi kezdeményezője, Fritz Bronsart von Schellendorf tábornok a hadsereg vezérkari főnöke lett, s egyedül Enver pasának tartozott felelősséggel.[148] A gyalogság elitalakulatait a bajor Kress von Kressenstein parancsnokolta, aki emellett még a hírszerzés főnöke is volt. A légierő átszer-

[143] Uyar: *The Ottoman Army and the First World War*. i. m. 5–7., 36–37.

[144] A nem muszlimok hivatalosan 1909 augusztusában veszítették el a katonai szolgálat alóli mentesség lehetőségét. 1914 októberében először került sor arra, hogy elrendeljék a sorkötelesek bevonulását a vallásukra való tekintet nélkül, az ifjútörökök pedig nemigen vették figyelembe egyes keresztény közösségek ama kérését, hogy külön egységekbe osszák be őket a saját tisztjeik irányítása alatt.

[145] Amikor 1914 elején Enver hadügyminiszter lett, több mint száz tábornokot és több száz főtisztet helyezett szolgálaton kívül, többségük az ifjútörökök ellenfelének számított. Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 92.

[146] Moltke vezérkari főnök úgy vélte, ennek a több száz jól képzett szakembernek az európai frontokról való elvonása a leghevesebb harcok közepette (ekkor zajlott a tannenbergi csata Kelet-Poroszországban és közeledett a marne-i ütközet Franciaországban) a törökök szemében a németek szövetségesi hűségét fogja igazolni, és cselekvésre sarkallja őket. Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 135–136.

[147] Uyar: *The Ottoman Army and the First World War*. i. m. 36.

[148] Dadrian: *History of the Armenian Genocide*… i. m. 255–257.

vezését és kiképzését egy porosz tiszt, Erich Serno őrnagy hajtotta végre.[149] Német közreműködéssel és vezetéssel tengeralattjáró-iskolát létesítettek a Márvány-tenger egyik szigetén (1916 tavaszán négy német búvárhajó teljesített szolgálatot a Boszporusznál[150]). 1915 elején már nem kevesebb, mint 25 ezer német tiszt és altiszt szolgált az oszmán fegyveres erőkben, ez a szám pedig a török tisztikar egyötödét tette ki! (1918 végéig a közel-keleti hadjáratokban összesen mintegy 30 ezer német katona vett részt.) Újfent hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy ez a nagy létszámú kontingens a világháború alatt mindvégig egyértelműen alá volt rendelve az oszmán hadügyminisztériumnak, a katonai döntéseket a török érdekeknek megfelelően mindig Enver és a munkatársai hozták meg, vagyis az oszmán fegyveres erők sohasem váltak a német politika eszközévé, Törökország pedig sikeresen őrizte meg a szuverenitását.[151] Taktikai és technikai szempontból, a porosz militarista szellemiség átadása tekintetében viszont a német befolyás elsőprőnek számított, s ugyanez mondható el a fegyverszállításokról is, ugyanis a német gyártók (Krupp, Mauser) a világháború előtt fokozatosan monopolhelyzetbe jutottak az oszmán piacon.[152] Egyébként maguk a németek nem is voltak érdekeltek az oszmán függetlenség csorbításában, őket egyedül a háború megnyerése motiválta.

1914 májusában éppen német tanácsra a szolgálati időt a gyalogságnál lecsökkentették két esztendőre, ugyanakkor megpróbálták a minimálisra szorítani a sorozás alól felmentést kapók számát.[153] Enver elsődleges célja az volt, hogy gyorsítsa a mozgósítás sebességét az úthálózat és a tartalékosok kiképzésének javításával. 1914 februárjában úgy számított, hogy a hadsereg öt év múlva fog készen állni a háborúra.[154] A legnagyobb problémát talán nem is elsősorban a birodalom nem túl rózsás gazdasági helyzete jelentette, hanem inkább az, hogy a katonai reform még nem fejeződött be, félúton járt 1914 őszén.

Az 1914 áprilisában kidolgozott oszmán haditerveket augusztusban Enver és Bronsart von Schellendorf ugyan aktualizálta, de azok még mindig a gyászos emlékű első Balkán-háború nyomát viselték magukon. A hadvezetés arra készült, hogy a következő konfliktusban Görögország lesz az ellenfél, ezért a csapatok zömét Trákiában és a főváros környékén vonta össze. A háború kirobbanásakor a három hadseregbe szervezett oszmán szárazföldi haderő 38 hadosztályból állt, melyet a birodalom különböző tartományaiban állomásoztattak. Liman 250 ezer katonát számláló 1. hadserege az európai területeken látta el a főváros és a tengerszorosok védelmét. A feleekkora 2. hadseregnek a Márvány-tenger ázsiai partvidékén volt a bázisa, a 150 ezres 3. hadsereg pedig a Kaukázusban, az orosz határ mentén tartózkodott. További 100 ezer katonát négy hadtestbe szórtak szét, a damaszkusziba, a moszuliba, a bagdadiba és a hidzsáziba. Szeptember 6-án Szíriában létrehozták a 4. hadsereget a haditengerészeti miniszter, a helyszínre november közepén megérkező Dzsemál pasa parancsnoksága alatt. Vagyis az intézkedések következtében valamivel több, mint 600 ezer alultáplált, lerongyolódott katonával számolhatunk, akiket semmiképpen sem nevezhetünk első osztályú hadigépezetnek, ráadásul nehezítette a

---

149 *Turkish Air Operation – Dardanelles War / Çanakkale Savaşinda Türk Hava Harekati.* http://www.tayyareci.com/hvtarihi/canakkale/canak1.asp, letöltés: 2014. március 13.

150 Galántai: *Az első világháború*. i. m. 293.

151 Trumpener: *Germany and the Ottoman Empire*… i. m. 104–105.

152 Gerhard Grüßhaber: *The „German Spirit" in the Ottoman and Turkish Army, 1908–1918. A history of Military Knowledge Transfer*. Oldenbourg, 2018. 26–102.; Naci Yorulmaz: *Arming the Sultan. German Arms Trade and Personal Diplomacy in the Ottoman Empire Before World War I*. London, 2014. 1., 71. skk.

153 Erik-Jan Zürcher: The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844–1918. *International Review of Social History*, 43. évf. (1998), 3. sz. 437–449.

154 Strachan: *The First World War*… i. m. 683.

helyzetet a jól kiképzett altisztek hiánya (a mozgósítás után a létszámuk nem érte el a 12 500-at). Különösen a kaukázusi hadtest állapota volt kétségbeejtő: nem pusztán altisztekben, puskákban és ágyúkban, hanem gránátokban, egyenruhákban, lovakban, vagonokban és ökrösszekerekben is súlyos hiányt szenvedett.

Igaz, megvetették egy igen alapos sorozási szisztéma alapjait, s ennek köszönhetően 1914 novemberére az összlétszám 500 ezerre, 1915 elejére 730 ezerre, az év végére pedig egymillióra nőtt, a birodalom pedig a háború alatt összesen 2 850 000 főt mozgósított (az összlakosság 12,4%-a).[155] Az oszmán hadigépezet képes volt arra, hogy a négy fő front (Dardanellák, Kaukázus, Palesztina, Mezopotámia) mellett alacsonyabb intenzitású konfliktuszónákban is (Arábia–Jemen, Románia, Galícia, Macedónia, Perzsia, Azerbajdzsán) kellő számú katonát állítson ki. Ez a felduzzasztott, de rosszul felszerelt és kiképzett, ráadásul több mint 90%-ban analfabéta hadsereg azonban messze túlterpeszkedett az ország gazdasági eltartó képességén. Jellemző, hogy minden erőfeszítés ellenére 1916-ban a katonák kenyérfejadagja naponta csupán 250 grammot tett ki.[156] A megnövelt létszámú hadsereg leginkább Enver ama buzgalmát demonstrálta, hogy messzemenően megfeleljen a német főparancsnokság (Oberste Heeresleitung) kéréseinek, és növelje hazája súlyát a háborúban. Olyannyira, hogy 1916 végén a pasa nem kevesebb, mint 100 ezer katonát küldött más frontokra, két-két hadosztályt Galíciába és Macedóniába, hármat pedig Romániába.[157]

S mindennek dacára ez a hadsereg egyes frontokon (Dardanellák, Mezopotámia) a háború alatt meglepő állhatatosságról és kitartásról tett tanúbizonyságot, értékes győzelmeket aratott, nagyszámú brit és orosz katonát kötött le. Ennek az volt az egyik oka, hogy a már említett földrajzi okokból az Oszmán Birodalmat ugyan nehéz volt megvédeni, de még nehezebb volt elfoglalni. Amit Oroszország számára „Tél tábornok" jelentett a nyugat felől támadó hódítókkal szemben, azt az oszmánok számára a nehezen áthatolható hegyvidékek, sivatagok, megerősített vízi utak jelentették. Miután a könnyen áthatolható területeit (a magyar Alföldet, Havasalföldet és Moldvát, a Krím félszigetet, a Kaukázus fekete-tengeri partvidékét) a birodalom elvesztette, védhetőbb határok közé került. A másik ok az lehetett, hogy a háborút vallási tartalommal is megtöltötték, a dzsihád révén mintegy szakralizálták. A muszlim katonának halála esetén a Paradicsomba jutást ígérték, harci moráljának emelése során pedig nem haboztak azzal ijesztgetni, hogy a birodalom veresége esetén nemcsak a haza és a nemzet, hanem az iszlám is el fog veszni. Jó példával jártak elöl a tábori pap szerepét játszó *imám*ok, akik – ha a helyzet úgy kívánta – harcoltak is, sőt átvették az elesett tisztek helyét. Megemlíthető még az oszmán közkatonák, a *mehmetcsik*ek közmondásos türelmessége és leleményessége is. Különösen a birodalom anatóliai származású török katonái védték bámulatos odaadással és lelkesedéssel a hazájukat, amiről hazaküldött leveleikben, naplóikban, emlékirataikban az ellenséges brit katonák is maximális tisztelettel nyilatkoztak.[158] Ezek az igénytelen harcosok képesek voltak hóban-fagyban, forró napsütésben étlen-szomjan mozdulatlanul akár napokig várakozni, majd önfeláldozó módon harcba lendülni. Vannak, akik szerint a moráljuk a háború alatt mindvégig kiváló maradt, s csak

155 Mehmet Beşikçi: *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War. Between Voluntarism and Resistance*. Leiden, 2012. 113–115.

156 Larcher: *La guerre turque dans la guerre mondiale*. i. m. 109–110.

157 Trumpener: *Germany and the Ottoman Empire*… i. m. 66.; Mesut Uyar: The Ottoman Empire and the War with Romania. In: Gundula Gahlen – Deniza Petrova – Oliver Stein (szerk.): *Die unbekannte Front. Der Erste Weltkrieg in Rumänien*. Frankfurt – New York, 2018. 180–194.

158 David R. Woodward: *Hell in the Holy Land. World War I in the Middle East*. Lexington, 2006. 3–4.

1918-ban hanyatlott le, főleg az arab egységek körében.[159] A török katona tulajdonságairól szemléletes képet festett Landauer Béla magyar haditudósító, aki 1915 tavaszán járt a Gallipoli-félszigeten, ahol találkozott többek között Liman von Sandersszel és Musztafa Kemállal is:[160] „Legjobban az lep meg, hogy mennyire más képet mutat a török katonaság, mint az, amelyet eddig róla alkottunk. Nehézkesnek és fegyelmezetlennek, legalább is lomhának tartjuk, fanatikusnak és értelmetlennek. Hogy erről szó sincs, azt az első megtekintés mutatja. Még csak keleti színezete sincs, amióta fez helyett egy földszínű darócból készült, tropikus sisakalakú föveget, az úgynevezett enverié-t (Enver pasa találmánya) hordják; fegyverzetük is egészen egyszínű (homokszínű), ruházatuk pedig a legmodernebb s véleményem szerint különösen az utóbbi túltesz minőségben akármelyik hadviselő fél ruházatán. Az emberek arcából elszántságon és készségen kívül tökéletes fegyelmezettség tükröződik vissza s szinte leolvasható róla, hogy »már nem a régiek«. A balkánháború óta sok megváltozott s legtöbbet a török katona. Fanatizmusából céltudatosság, közönyéből nyugalom lett, hősiessége még ebben a háborús világban is, amely százával termelte a legendás alakokat, felülmúlhatatlan."[161]

Voltak azonban gyenge pontjaik is. Jóllehet bátran viselkedtek, hasonlóan a nyugatiak gyarmati katonaságához, hajlamosak voltak a megfutamodásra, különösen, ha a tisztjeik elestek az ütközetben. Ilyenkor elbizonytalanodtak, parancs hiányában nem tudták, mit tegyenek, ami a katonai képzettség elégtelen mivoltának egyértelmű bizonyítéka. Az oszmán katonák ugyanakkor olyan támadási taktikával rendelkeztek, mely félelemmel tölthette el az ellenséget. Annak érdekében, hogy ne kaszálják le őket a géppuskások, föltűnés nélkül, kúszva-mászva közelítették meg az ellenséges lövészárkot, majd tisztjeik „Allah Akbar!" kiáltására felugrottak és rohamra indultak.

A seregben etnikai elkülönítést is alkalmaztak és nem csak a keresztények esetében, akiknek amúgy erőltették az iszlámra való áttérését: 1916 tavaszán az egyiptomi fronton az örmény katonák jelentős számban tértek át, változtatták meg a nevüket, sőt a tábori kórházakban még a körülmetélést is elvégezték rajtuk. A szeparáció akár ezred-, sőt hadosztályszinten is megtörtént („arab hadosztályok", „török hadosztályok"), ami arra utalt, hogy az illető egységnek hol volt a sorozási körzete. A kevert etnikumú egységek inkább már a háború végére voltak jellemzők, amikor annyira megfogyatkozott az állomány, hogy csapatokat kellett összevonni. Az arabok számaránya a besorozáskor 26% volt. A török hadvezetés őket eleinte elsősorban helyőrségi szolgálatra és az összeköttetési vonalak fenntartására alkalmazta. Ahogy azonban nőttek a veszteségek, a Szíriából és Mezopotámiából származó arabokat egyre nagyobb arányban vetették be a frontokon is. 1918-ban a Palesztinában harcoló tíz hadosztályból négy arab volt. Csakhogy súlyos problémát jelentett az, hogy az arab közkatonák rendszerint török tisztek alatt szolgáltak, s a nyelvi különbségek miatt nem értették meg egymást, ami a tisztek részéről alkalmanként dühöt, sőt tettlegességet váltott ki.[162] Isztambul ráadásul az arabokat katonai értelemben nem tartotta a törökökkel egyenértékűnek, ami a hadifoglyok kicserélésének a gyakorlatában is megmutatkozott. Az angol hadifoglyokért a britektől mindig törököket kértek, az arabokért pedig csak indiaiakat voltak hajlandók adni. A német tisztek árnyaltabban viszonyultak az ara-

[159] François Cochet: L'armée d'Orient, des expériences combattantes loin de Verdun. In: Pellegrinetti (szerk.): La Grande Guerre en Méditerranée. i. m. 91–103.

[160] Négyesi Lajos: Egy magyar haditudósító a Dardanelláknál 1915-ben. In: *A Nagy Háború írásban és képben*. http://nagyhaboru.blog.hu/2015/04/24/egy_magyar_haditudosito_a_dardanellaknal_1915-ben, letöltés: 2015. december 10.

[161] Landauer Béla: *Gloria*. Budapest, 1916. 165–166.

[162] Tarazi Fawaz: *A Land of Aching Hearts*… i. m. 165.

bokhoz. Liman von Sanders például úgy tartotta, hogy az arabokat „használható katonákká" lehet gyúrni, ha „szigorúan és igazságosan bánnak velük".[163] Kressenstein úgy vélte, hogy „energikusabbak és intelligensebbek, de nem annyira megbízhatók", mint a törökök. A birodalom nomád törzsei, például a kurdok, szintén hozzájárultak a katonai erőfeszítésekhez, de leginkább irreguláris lovassági egységekként, ami erősen korlátozta a bevethetőségüket. Összességében tehát a frontszolgálat legnagyobb terhei az anatóliai török parasztkatonákra hárultak.[164]

A birodalom az irreguláris fegyveres erő lehetőségét is igyekezett kihasználni. A líbiai és a balkáni háborúk tapasztalatai alapján Enver kezdeményezésére 1913 novemberében nem hagyományos fegyveres egységként létrehozták az oszmán történelemben semmilyen előzménynyel sem bíró Különleges Szervezetet (Teskilati Mahszusza), hogy az aszimmetrikus hadviselést alkalmazva aláássa az ellenség harci morálját és katonai erejét. Az önkéntesekből, sőt köztörvényes bűnözőkből toborzott, titkos, paramilitáris szervezet hírszerzői, titkosszolgálati tevékenységet is folytatott annak érdekében, hogy erősítse a muszlimok kohézióját s felfedje az oszmán érdekekre leselkedő külső és belső fenyegetéseket. A talán 30 ezres létszámú egység, melyről még mindig viszonylag keveset tudunk, 1918. október 30-ig állt fenn.[165]

A kulcskérdés az volt, hogy a birodalom képes lesz-e finanszírozni a háborút. Ez 1914-ben felettébb kétségesnek tűnt, hiszen az olaszokkal vívott líbiai háború és a Balkán-háborúk következtében a pénzügyi helyzete különösen nyomasztóvá vált. Egyértelmű, hogy a többi hadviselő félhez képest pénzügyileg az Oszmán Birodalom kevésbé volt felkészülve a totális és elhúzódó háborúra. A nagylelkű német támogatás nélkülözhetetlennek bizonyult a háborúba való belépéshez, de nem lehetett tudni, az oszmánok mindvégig számíthatnak-e erre a segítségre, ha pedig nem, miként tudják mozgósítani saját forrásaikat.

Már 1914 augusztusának legvégén heves vita bontakozott ki Enver és Mehmed Dzsávid pénzügyminiszter között, mert utóbbi kizártnak tartotta, hogy a hadsereg mozgósítását az állam finanszírozni tudja. A nyugatiak által nagyra tartott *dönme,* Churchill által „bölcsnek és megvesztegethetetlennek" nevezett liberális ifjútörök politikus[166] azzal érvelt, hogy a fizetésképtelenséget eddig is csak úgy tudta elkerülni, hogy több ízben visszavágta az állami alkalmazottak fizetését, akik így még az alapvető élelmiszereket sem tudták beszerezni maguknak. 1914 nyarán a birodalmi bevételek kb. 28 millió, a kiadások 30 millió lírára rúgtak. A bevételek felét egy az egyben az oszmán államadósságot kezelő hivatal vitte el, a maradékból 5 milliót a hadseregre, 1 milliót a hadiflottára, 2 milliót pedig a rendőrségre költöttek. Ehhez képest az államadósság meghaladta a 158 millió lírát.[167] Az állami bevételek 1913 utolsó hat hónapjában még több mint 63 millió USA dollárt tettek ki, 1914 hasonló időszakában azonban már csak alig 50 milliót. A költségvetési hiány éppen annyit tett ki, mint a franciáktól tavasszal felvett hitel.

A háború kitörése valóságos pánikot okozott az isztambuli piacokon, mivel a külföldi bankházak azonnal követelték a kihelyezett hiteleik törlesztését. Az oszmán bankok viszont a

---

163 Liman von Sanders: *Five Years in Turkey*. i. m. 191.

164 Erik J. Zürcher: The Ottoman Soldier in World War I. In: Uő. (szerk.): *The Young Turk Legacy and Nation Building*… i. m. 167–187.

165 Polat Safi: History in the Trench: The Ottoman Special Organization – *Teşkilat-ı Mahsusa* Literature. *Middle Eastern Studies*, 48. évf., 1. sz. (2012. január) 89–106.; Yücel Yiğit: The *Teşkilat-ı Mahsusa* and World War I. *Middle East Critique*, 23. évf. (2014), 2. sz. 157–174.

166 Winston Churchill: *The World Crisis 1911–1918. II.* London, 1939. 436. A dönme olyan muszlim, akinek az ősei a zsidó vallásról tértek át az iszlámra.

167 Şevket Pamuk: The Ottoman economy in World War I. In: Stephen Broadberry – Mark Harrison (szerk.): *The Economics of World War I.* Cambridge, 2005. 112–136.

betéteseik rohama nyomán csak augusztusban 9 millió dollárt kellett kifizessenek. Már augusztus 2-án szükség volt a bankmoratórium kihirdetésére, kiváltképp a külföldi hitelezők esetében, ez az intézkedés pedig egészen a háború végéig érvényben maradt. Ez az intézkedés ugyan mérsékelte az adósok vállára nehezedő nyomást, de teljesen szétzilálta a bankrendszert és a gazdaságot. A pénzintézetek csak a kormánynak hitelezhettek. Az olyan kereskedelmi központokban, mint Aleppó, Bejrút, Harput, Szmirna vagy Isztambul, amerikai konzuli jelentések szerint „lényegében véget vetett minden üzletnek és iparnak”.[168]

A mozgósítás és a tengerszorosok lezárása következtében rögtön visszaesett a külkereskedelem volumene, valamint a mezőgazdaság és az ipar teljesítménye (jellemző, hogy 1915-ben a nyugat-anatóliai ipari műhelyekben és üzemekben, beleértve a fővárost és környékét is, csupán 14 ezren dolgoztak).[169] Így a vám- és adóbevételek is lehanyatlottak. A kereskedelem fő ütőereiként szolgáló utakon és vasutakon katonák százezreit és az utánpótlást szállították, az élelmiszerek és a fogyasztási cikkek cseréje háttérbe szorult. Az infláció azonnal meglódult, a városi lakosság elkezdett készleteket felhalmozni, ami rögtön áruhiányhoz vezetett. Dzsávid – aki a hadba lépés miatt novemberben lemondott – úgy kalkulált, hogy a hadviselés havonta félmillió lírás extra kiadást jelent majd, amelyet azonban a kincstár nem fog tudni fedezni. Ezért új közvetlen és közvetett adókat vetettek ki a nem alapvetőnek ítélt élelmiszerek (cukor, kávé, tea, cigaretta, alkohol) fogyasztására, újabb hiteleket vettek fel a központi hatalmaktól (a háború végéig a német kölcsönök értéke meghaladta a 180 millió lírát), növelték a papírpénz kibocsátását (összesen kb. 160 millió líra),[170] 1918-ban pedig sikeres hadikölcsönt jegyeztek. Ekkorra az állami alkalmazottak fizetését a költségvetés 18%-ára szállították le, de az adóbevételek így is csak a kormányzati kiadások 10%-át fedezték, a külső adósság pedig meghaladta a 288 millió lírát.[171] A Porta mindvégig függött a német pénzügyi segítségtől, nélküle nem is tudta volna folytatni a háborút, ez a tény pedig kihatott a katonai képességeire.

Nem kis részben Liman von Sanders hatására Enver az Oszmán Birodalom szerepét mindenekelőtt védelmi jellegűnek szánta. Meg kellett akadályoznia az Oroszország és a nyugati szövetségesei közötti kapcsolattartást. Ennek a feladatnak a megoldása azonban hatalmas nehézségekkel járt. Az Európát a Közel-Kelettel összekötő három fő útvonal mindegyike oszmán területeken húzódott. Az első a Földközi-tengeren és a szorosokon keresztül a vízi összeköttetést biztosította. A második a még félkész Berlin–Bagdad vasútvonal révén párhuzamosan futott a Tigrisen és az Eufráteszen közlekedő kerekes gőzhajókkal. A harmadik pedig a turkesztáni útvonal volt, mely Konstantinápolytól a Kaukázuson keresztül tartott Turkesztánba és Perzsiába, átvágva Örményország és Kurdisztán magas hegyein. A hadvezetés úgy vélte, hogy a török hadseregnek az elsődleges dolga ezeknek a fő közlekedési útvonalaknak az elvágása, mígnem a jövőben gerincét képezhetik az antant elleni koncentrált török–német offenzívának.

---

168 Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 57–58.

169 Roger Owen: *The Middle East in the World Economy 1800–1914*. London, 1993. 210.

170 Jean Vergeot: Le papier-monnaie en Turquie pendant la guerre. *Revue d'économie politique*, 33. évf., 3. sz. (1919. május–június) 278–300.

171 Ozan Ozavci: War Finance (Ottoman Empire). In: Ute Daniel – Peter Gatrell – Oliver Janz – Heather Jones – Jennifer Keene – Alan Kramer – Bill Nasson (szerk.): *1914-1918 online. International Encyclopedia of the First World War*. Berlin, 2017.
https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_finance_ottoman_empire, letöltés: 2018. március 29.

A szarikamisi katasztrófa és az örmények tragédiája

Az Oszmán Birodalom háborúba való belépése újradefiniálta a közel-keleti nagyhatalmi érdekeket, ti. az antanthatalmakat arra késztette, hogy megfogalmazzák a térségbeli céljaikat. A „beteg emberrel" szembeni régi törekvéseit türelmetlenül képviselő cári rezsim olyan kezdeményezéseket tett, amelyek francia és brit partnereit is elkötelezték a birodalom felosztása mellett.

1878 óta az Oszmán Birodalomra nehezedő orosz nyomás leginkább az örmény kérdésben volt érezhető. Az 1877–1878-as orosz–török háborúban Szentpétervár már nyíltan felvállalta az örmények nemzeti érdekeinek védelmét, ami nem is maradt észrevétlen: az isztambuli örmény pátriárka a Porta szorult helyzetét kihasználva reformokat követelt a szultáni kormánytól. Az autonóm Bulgáriát megteremtő március 3-i San Stefanó-i (jesilköji) békeszerződés 16. cikkelye előírta a szultáni kormány számára reformok bevezetését az örmények érdekében az ország keleti vilajetjeiben, valamint biztonságuk garantálását a cserkeszekkel és a kurdokkal szemben.[172] Ezzel az örmény kérdés végérvényesen a nemzetközi politika szerves részévé vált, kiváltképpen azután, hogy a 16. cikkellyel elégedetlen örmény pátriárka küldöttséget menesztett az európai fővárosokba, megszerzendő a nagyhatalmak támogatását. Igaz, az 1880-as évek elején az orosz támogatás alábbhagyott valamelyest, de nem szűnt meg. Éppen ez a viszonylagos nagyhatalmi érdektelenség vezetett oda, hogy az örmények megpróbálták a saját kezükbe venni a sorsukat és olyan szervezeteket létrehozni, mint a már említett Huncsak és Dasnak.[173] Láttuk, hogy az 1894–1896-os erőszakos örmény akciókra az oszmán hatóságok masszív megtorlással feleltek, mire a brit, francia és orosz nagykövetek 1895 júliusában újabb politikai reformokat sürgettek az örmények lakta hat keleti tartományban. Ez leginkább Oroszországnak állt érdekében, mivel nagyhatalmi törekvései (a térségbeli terjeszkedés) miatt ki akarta használni az örményeket. Míg az atrocitásokról beszámoló angol, francia, vagy éppen amerikai megfigyelőket sokkolták a történtek és az ellentétek lecsillapítására törekedtek, addig az oroszok éppen ellenkezőleg, a feszültség gerjesztésében voltak érdekeltek, mert ez előjátéka lehetett egy esetleges térhódításnak Kelet-Anatóliában. Az orosz stratégák a következő években, még az 1908-as ifjútörök forradalom után is olyan terveket szövögettek, amelyek értelmében Konstantinápoly elfoglalását a birodalomban élő keresztények (köztük az örmények) szabotázsakciókkal támogatnák, azaz „ötödik hadoszlopként" segítenék az orosz inváziót. Ugyanígy a zűrzavar fenntartása, sőt fokozása érdekében együttműködtek az örmények elleni atrocitásokban élenjáró kurd törzsi irreguláris fegyveres csoportokkal is (anyagi támogatás, fegyverszállítás), mivel azok nem ritkán az oszmán hatóságok ellen is harcoltak, s ez egy táborba vitte őket az oroszokkal.[174]

A problémának különös jelentőséget tulajdonító Szazonov külügyminiszter – kihasználva az első Balkán-háború nyújtotta lehetőséget – 1912 novemberében arra utasította a kelet-anatóliai orosz konzulokat, hogy próbálják meg egyesíteni a térségbeli oszmán hatóságok ellen fellépő kurd törzseket. Inkognitóban orosz tisztek érkeztek, hogy felkelésre buzdítsák a nomádokat. Egyes északnyugat-perzsiai és észak-mezopotámiai kurd törzsek 1912–1913 fordulóján pozitívan reagáltak, s hűséget fogadtak Szentpétervárnak. Még olyan törzsi vezető is akadt, aki egye-

---

[172] „A Fényes Porta kötelezi magát, hogy az örmény lakta területeken a helyi szükségleteknek megfelelően haladéktalanul javításokat és reformokat visz keresztül, és gondoskodik az örmények biztonságáról a cserkeszekkel és kurdokkal szemben. Intézkedéseiről időről-időre értesíti a hatalmakat, amelyek az intézkedések megvalósítását figyelemmel kísérik." Patyomkin (szerk.): *A diplomácia története*. i. m. 118.

[173] Fodor Gábor: Oroszország szerepe az örmény nemzeti ébredésben, 1878–1914. *Világtörténet*, 3. (35.) évf. (2013), 1. sz. 113–124.

[174] McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 145–148.

nesen 50 ezer felkelőt ígért egy esetleges orosz–török háború esetén.[175] A cári kormány célja nyilvánvalóan az volt, hogy regionális zűrzavart idézzen elő, mely ürügyet kínál neki a beavatkozáshoz.

E politika következő fordulója 1913 nyarán érkezett el, mikor a kelet-anatóliai Van környékén az oszmán csapatok és a Dasnak fegyveresei együtt futamították meg az örmények sanyargatására készülő kurd nomádokat. Anatol Anatoljevics Neratov külügyminiszter-helyettes kezdeményezésére Szazonov június elején a politikai reformok újabb hullámaként azt javasolta, hogy vonják össze az örmények által lakott hat vilajetet egyetlen tartománnyá, öt évre nevezzenek ki az élére örmény kormányzót, aki teljes körű adminisztratív és rendőri hatalommal bír, valamint küldjenek a nagyhatalmak által kijelölt két európai felügyelőt a reformok végrehajtásának ellenőrzésére.[176] Ezzel a cári diplomácia két legyet üthetett egy csapásra. Egyrészt az egyre inkább német orientációt követő birodalom keleti felén befolyást szerezhetett, mely kompenzálhatta Berlin növekvő presztízsét Isztambulban.[177] Másrészt a törökországi örmények érdekében csatasorba álló cári kormányzat azt remélte, megerősítheti a Kaukázuson túli, azaz „orosz-örmények" feletti fennhatóságának kétességét. Ti. a 19. század nagy részében az oroszországi örmények méltányos körülmények között éltek, biztonságukat, jogegyenlőségüket többé-kevésbé garantálták. Az 1880-as évektől érezhető erőteljes pánszláv hullám azonban más kisebbségekkel együtt az örményeket is sújtotta. Nyelvhasználatukat korlátozták, egyházi iskoláikat, társadalmi szervezeteiket bezárták, újságjaikat elkobozták, íróikat, publicistáikat bebörtönözték. A baloldali, forradalmi szellemiségű, a cári imperializmus ellen is fellépő Dasnak pártot törvényen kívül helyezték, vezetőit üldözték (válaszul radikális nacionalisták a Kaukázuson túli területeken orosz hivatalnokokat, a hatóságokkal kollaboráló örményeket gyilkoltak meg). Azóta pedig, hogy az orosz állam 1903-ban kisajátította az örmény egyház vagyonát – amelyet esetleg forradalmi célokra használhatott volna föl –, s nem akart engedni a helyi autonómiapártiak követeléseinek, a kapcsolatok az örmények és a rezsim között még inkább megromlottak. Azzal azonban, hogy Oroszország Anyácska segítséget nyújtott és 1912–1913 folyamán tekintélyes mennyiségű fegyvert szállított a muszlim törökök igájában sínylődő örményeknek, növelhette presztízsét a határon innen és túl az örmények körében. Szentpétervár az indítványának megnyerte Londont és Párizst is, hiszen ezek a hatalmak ellenezték ugyan a hat vilajet orosz annexióját, ugyanakkor támogatták az örmények érdekében bevezetendő reformokat.[178]

A kezdeményezés természetesen nem szolgálta Isztambul érdekeit, mivel a szuverenitását érte újabb kihívás. A Portán az örmény reformok kérdését az orosz imperializmus trójai falovának tartották. Talaat pasa németországi emigrációja alatt összeállított emlékiratai jól érzékeltetik a Boszporusznál uralkodó hangulatot: „Ekkor Oroszország erőteljes hangú jegyzéket juttatott el a Portára. A Balkán-háború után mindenki azt gondolta, Törökország nagyon gyenge és már a halálos ágyán fekszik. Oroszország ki akarta használni ezt a helyzetet és kérte a berlini

---

175 Michael A. Reynolds: *The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908–1918. Identity, Ideology and the Geopolitics of World Order*. 1. k. Princeton, 2003. 111–116. Idézi: McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 148–149.

176 Szazónov: *Végzetes évek…* i. m. 193–194.

177 Roderic H. Davison: The Armenian Crisis, 1912–1914. *The American Historical Review*, 53. évf., 3. sz. (1948. április) 481–505.; Dikran Mesrob Kaligian: *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule 1908–1914*. London, 2011. 5. fej.

178 Joseph Heller: Britain and the Armenian Question, 1912–1914. A Study in Realpolitik. *Middle Eastern Studies*, 16. évf., 1. sz. (1980. január) 3–26.

szerződés[179] végrehajtását a birodalom keleti tartományaiban. Ezt a szerződést az aláírása óta már számtalanszor megsértették, a rendelkezései pedig elavulttá váltak. Oroszország azonban az agresszió eszközeként akarta felhasználni egy olyan időszakban, amikor jól tudta, hogy Törökország nem képes ellenállni. Oroszországnak ez a nem várt ellenségessége nagy nyugtalanságot keltett a Portán."[180]

Természetes, hogy a konstantinápolyi nemzetközi bizottságban zajló tárgyalások során nemcsak Isztambul, hanem Berlin is elutasította az orosz javaslatot. Ezután az orosz diplomácia közvetlenül az isztambuli német nagykövettel próbált kiegyezni a reformok ügyében és ezek az egyeztetések 1914. január végén kompromisszummal értek véget. Az oszmánok csak azért mentek bele az alkuba, mert nem akartak ürügyet szolgáltatni a cárnak a háborúra. A február 8-án a főváros egyik negyedében, Jeniköjben aláírt orosz–török megállapodás nem tartalmazta sem az „örmények", sem az „örmény tartományok" kifejezést. Kelet-Anatóliában két kormányzóságot hoztak létre, melyek élére az európai hatalmak javaslatára neveztek ki kormányzót, aki kezében tartotta a helyi hatalmat, s kinevezésre a helyi tisztviselőket felterjesztette a szultánhoz.[181] A tartományokban helyi törvényhozó testületeket kellett választani, melyeket fele részben keresztény, fele részben muszlim képviselőkkel töltöttek volna fel. A nagyhatalmaknak jogukban állt a reformok végrehajtását ellenőrizni.[182] A megbeszéléseket orosz részről folytató diplomata, Konsztantyin Gulkevics isztambuli ügyvivő elégedetten írta Szazonovnak: „Oroszországnak az örmény kérdésben játszott kiemelkedő szerepét ezzel hivatalosan is kihangsúlyozták. […] Ez a körülmény bizonyára még kedvezőbb hatással fog járni Oroszország nemzetközi helyzetére és dicsfénnyel övezi uralkodója fejét a közel-keleti keresztények szemében."[183] Emellett az sem mellékes, hogy a megállapodás a feszült orosz–török viszonyt is javította, bár Szazonov többször is figyelmeztette a szentpétervári oszmán nagykövetet, Turhan pasát, hogyha Kelet-Törökországban újabb örményellenes mészárlások kezdődnének, akkor Oroszország kénytelen lenne beavatkozni.[184]

---

[179] A San Stefanó-i békét még ugyanabban az évben a német fővárosban módosították. A júniusban kötött megállapodás 61. cikkelye tartalmazta az örmény reformokra vonatkozó változatlan török kötelezettségeket. André Mandelstam: *La société des nations et les puissances devant le problème arménien*. Paris, 1926. 2. fej. E-könyv. http://www.imprescriptible.fr/mandelstam/c2, letöltés: 2014. október 9.

[180] Talaat Pasha: *Posthumous Memoirs. Beginning*. i. m.

[181] A két kormányzóság élére Nicholas Hoff őrnagyot, a norvég hadügyminisztérium főtitkárát és Louis Westenenket, a Holland Kelet-indiai Társaság egykori képviselőjét szemelték ki. Flesch István: *Örmények, törökök, kurdok. Az 1915-ös örmény katasztrófa és a mai Törökország*. Budapest, 2013. 149.

[182] Az oszmánok által 1914. december 16-án semmissé nyilvánított megállapodás szövegét lásd André Mandelstam: *Le sort de l'Empire ottoman*. Paris, 1917. 236–238. A szerző jogász, a konstantinápolyi orosz nagykövetség első dragománja volt. A megállapodás értékelését oszmán levéltári dokumentumok alapján lásd Hans-Lukas Kieser – Mehmet Polatel – Thomas Schmutz: Reform or Cataclysm? The Agreement of 8 February 1914 Regarding the Ottoman Eastern Provinces. *Journal of Genocide Research*, 17. évf. (2015), 3. sz. 285–304.

[183] Gulkevics 1914. január 26-i levele Szazonovnak. Djemal Pasha: *Memories of a Turkish Statesman*… i. m. 274. Gulkevics néhány nappal később egy másik táviratában kifejtette, „bátorkodom azt remélni, hogy Oroszország – ha a történelem végzete Konstantinápolyba vezeti – támaszkodni tud majd Konstantinápoly 200 ezres örmény lakosságára a görög népelemmel való elkerülhetetlen összecsapásban". Mindez arra utal, hogy a tengerszorosok feletti orosz uralom kiépítése érdekében igénybe vett örmény segítségnyújtás gondolata egyáltalán nem állt távol az orosz döntéshozóktól.

[184] McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 152.

A világháború a cári rezsimnek az északkelet-anatóliai befolyási övezet konkrét perspektíváját kínálta a győzelem esetén, az orosz ambíciók pedig támaszkodhattak a törökellenes örmény nemzeti pártok aktív tevékenységére. Már 1914 nyarától kezdve örmények ezrei keltek át a határon, hogy az orosz hadsereg kötelékében az oszmánok ellen harcoljanak. Az önkéntesek szervezését a forgalmas, kb. 200 ezres Tifliszben végezték – melynek lakossága egyharmad részt örmény volt –, s ebben nagy szerepet játszott a törökellenes érzelmeiről ismert Andranik Toros Ozanián. Az ő parancsnoksága alatt 1200 fős légiót küldtek a perzsa–oszmán határra, egyéb egységeket pedig máshová.[185] Az örmény önkéntesek azonban olyan sokan voltak (a határon túlról egyedül augusztus és október között több mint 50 ezren érkeztek), hogy egy ideig még kézifegyverrel sem tudták őket ellátni. Éppen ezért Nyikolaj Nyikolajevics Jugyenyics, a kaukázusi hadsereg vezérkari főnöke augusztus végén, jóval az oszmán hadba lépés előtt a főparancsnokságtól 25 ezer puskát és 12 millió töltényt kért, hogy felfegyverezhesse az örmény gerillákat. A kérésnek meg is lett az eredménye: 1914 decemberében nem kevesebb, mint négy örmény önkéntes zászlóalj támogatta az orosz határvédelmet, főleg a török csapatmozgások megfigyelésével.[186]

A hadüzenet hírére az örmény ortodox egyház Ecsmiadzinban székelő *katolikosz*a (főpapja) aktív bátorításával a Dasnak a Kaukázuson túli területeken több tízezer önkéntest mozgósított, akik a határon átszivárogva arra vállalkoztak, hogy átvezetik az orosz hadsereget Örményország hegyein. Volt mire támaszkodniuk, ugyanis az orosz katonai stratégák a már említett előzmények után, 1914 augusztusában újfent kísérletet tettek arra, hogy szoros kapcsolatokat építsenek ki a határ másik oldalán élő örményekkel és kurdokkal, mert ez előnyös lehetett a cár számára az Oszmán Birodalommal vívandó háború esetén. A hadsereg felkészült arra, hogy az ellenségeskedések kirobbanása után nyomban tekintélyes mennyiségű fegyvert csempésszen át Kelet-Anatóliába az ottani keresztény lakosságnak, a kormány pedig döntött arról, hogy háború esetén elő fogja segíteni felkelés kirobbantását az örmények, asszírok és kurdok körében.[187] E mögött azonban több rejlett puszta törökgyűlöletnél. A kaukázusi orosz kormányzó diszkréten tájékoztatta a Dasnak vezetését, hogy a kormány az orosz katonai erőfeszítésekhez nyújtott örmény támogatásért cserébe a háború után kész autonómiát adni az Oszmán Birodalom örmények lakta vilajetjeinek. A 3. oszmán hadsereg parancsnoka, Haszán Izzet pasa szeptemberben ezt jelentette a főparancsnokságnak: „Az oroszok a kaukázusi örményeken keresztül olyan ígéretekkel provokálják a mi hazánkban élő örményeket, hogy függetlenséget fognak kapni az oszmánoktól elragadott területeken. Megbízható információk szerint embereiket török parasztnak öltöztetve a mi örmény falvainkba küldték, ahol fegyveres bandákat szerveztek, fegyvereket és lőszert halmoztak fel, hogy aztán az örmények között osszák szét azokat.”[188]

Ugyanakkor a Dasnak törökországi szárnya kinyilvánította a szultán állama iránti hűségét, nem akarta az örmény tartományokat az orosz államba integrálni, ellenben az 1914. augusztusi erzurumi kongresszusán udvariasan azt is elutasította, hogy – a kormány kérésének megfelelően – oroszellenes örmény felkelést robbantson ki a Kaukázusban az örményeknek adandó auto-

185 Edward J. Erickson: *Ottomans and Armenians. A Study in Counterinsurgency*. New York, 2013. 145.

186 McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 154–156.

187 Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 132–133.

188 Haszán Izzet pasa 1914. szeptember 24-i jelentése Erzurumból a főparancsnokságnak. *Documents on Ottoman-Armenians*. Vol. II. Istanbul, é. n. 4. A török hadtörténeti levéltárból válogatott dokumentumok gyűjteményét a török miniszterelnökség adta ki azért, hogy bemutassa, örmény fegyveresek milyen ellenségeskedéseket provokáltak az oszmán állammal és az anatóliai török lakossággal az első világháború alatt. A cél a népirtásra vonatkozó vádak megalapozatlanságának „elfogulatlan” bemutatása volt.

nómiáért cserébe, amit ezúttal az isztambuli ifjútörökök ajánlottak föl.[189] Vagyis mind a cári rezsim, mind a Porta megpróbálta körüludvarolni a maga örményeit, s különféle ígéretekkel halmozta el őket.

E tekintetben a Szazonov vezette orosz diplomácia hátborzongató taktikát követett: az örmények lázadásra való bujtogatásával akarta elérni az egyik legfontosabb nagyhatalmi célját, Kelet-Anatólia megszerzését. Minden támogatást igyekezett megadni az örményeknek, hogy szervezeteik orosz érdekeket szolgáljanak, s tevékenységüknek Petrográd arathassa le a gyümölcsét. Ha ennek a taktikának az örmények sorsára gyakorolt hatására gondolunk, megállapíthatjuk, hogy Szazonov meggondolatlanul cselekedett. Jugyenyics tábornok, aki a Kaukázusban pontosan érzékelte a kisebbségek határon túli helyzetét, felismerte az örményekre leselkedő veszélyt, s emlékiratban figyelmeztette Szazonovot, hogy ez a politika ürügyet fog szolgáltatni a törököknek az örmény kérdés erőszakos megoldására. Ezért javasolta tekintélyes mennyiségű fegyverzet titokban történő átcsempészését a határon, hogy – ha majd a helyzet megkívánja – az örmények meg tudják védeni magukat.[190]

Az anatóliai örmények általános felkelésére vonatkozó orosz tervek már jóval azelőtt készen álltak, hogy az Oszmán Birodalom egyáltalán hadviselő féllé vált volna. Szeptemberben kicsiny, kevesebb, mint száz főből álló fegyveres sejteket szerveztek a határ innenső oldalán, illetve Északnyugat-Perzsiában. Az volt a feladatuk, hogy török területre átszivárogva fegyverezzék fel az ottani sejteket, s lépjenek akcióba. A cári kormány azonban mindvégig ügyelt arra, hogy ez a gerillaharc az ő irányítása alatt maradjon, s az örmények által esetlegesen felszabadított területeket majdan az orosz hadsereg foglalhassa el. Jellemző módon az európai és amerikai emigrációban élő örmények ama felajánlását, hogy a Kaukázusba jönnek az oroszok oldalán harcolni, Szazonov örömmel fogadta, de jelezte, hogy az útiköltségüket és felfegyverzésük terheit saját maguknak kell vállalniuk…[191]

Az örmények sorsát nagyban befolyásoló kaukázusi háború a Konstantinápolyt december elején elhagyó Enver pasa parancsnoksága alatt álló 3. oszmán hadsereg katasztrofális offenzívájával vette kezdetét 1914–1915 telén. A cél az volt, hogy lehetőleg kisebb katonai fiaskót okozzanak Petrográdnak. A helyszín a Kaukázuson túli területek, vagyis a hegység déli peremén elhelyezkedő fennsíkok voltak, melyek a Fekete-tengertől a Kaszpi-tengerig húzódnak. Itt húzódott az orosz–török határ is és ez a terület szolgált otthonul grúzok, örmények, tatárok és még sok egyéb etnikum számára. A hadszíntér a világ egyik legmostohább vidéke: éles, csipkézett, fűrészfogas, roppant hegycsúcsok sokasága, melyek némelyike 4000, sőt 5000 méter fölé magasodik a Kis-Kaukázusban és az Örmény-fennsíkon. A sivár felföldön rendszeresen heves szélviharok söpörnek végig, s olyan hideg van, hogy a helyiek télvíz idején a –50 Celsius fokban és a három-négy méter mély hóban földbe vájt üregekben, jégkunyhókban húzták meg magukat. Ráadásul a vezérkar nem sejtette, hogy 1914 tele évtizedek óta a legzordabb időjárással, rekordhidegekkel és hatalmas mennyiségű hóval köszönt be.

A hegygerincek e zegzugos sokaságát mindössze néhány hágó szakítja meg, az egyik mentén található Kars és Erzurum városa. Előbbi hatalmas erődjét az oroszok az 1877–1878-as háborúban foglalták el, s ezzel úgy vélték, útját állták minden későbbi ellentámadási kísérletnek, mely a Kaukázuson túli területek ellen irányul. Az oszmánok a védelmüket Erzurum ugyancsak

---

189 A párt ezenkívül szinte könyörgött a kongresszuson jelenlévő kormányképviselőknek, hogy a birodalom semmiképpen se lépjen be a háborúba. Suny: *„A sivatagban élhetnek, de másutt sehol." Az örmény népirtás története*. i. m. 232.; Gingeras: *Fall of the Sultanate*… i. m. 158.

190 McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 156–158.

191 Uo. 161., 165.

impozáns erődjére építették föl, mely Karstól kb. 200 km-re terült el. E két erőd lett az Orosz Kaukázusi Hadsereg és a 3. oszmán hadsereg hadműveleti bázisa, a cél pedig mindkét fél esetében az, hogy a másikat kimozdítsák a pozíciójából. Ha a törökök sikerrel jártak volna, megnyílt volna előttük az út Azerbajdzsánba, fenyegethették volna a kaukázusi orosz iparvidékeket, sőt akár Ukrajnát is. Ha az oroszok győztek volna, a következő lépésben benyomulhattak volna Mezopotámiába, közvetlen kapcsolatot teremtve ezáltal a britekkel. Hogy egy hágón lehetséges az áttörés, azt az oroszok 1877-ben már bebizonyították, amikor a Sipka-szoroson átverekedve magukat jutottak ki Trákiába és Konstantinápoly előterébe.

Eleinte egyik fél sem szándékozott komoly támadó erőfeszítéseket tenni, habár Januskevics vezérkari főnök szigorúan titkos utasítására a kaukázusi orosz erőket már nagyon korán, 1914. július 27-én, tehát még a Szerbiának küldött osztrák–magyar hadüzenet előtt mozgósították,[192] ami mindenképpen elgondolkodtató az orosz szándékokat illetően.[193] Egyesek mégis úgy vélik, a cári főparancsnokság messzemenően osztotta azt a francia álláspontot, hogy a győzelemhez „minden út Berlinen át vezet”.[194] Mindez azonban nemigen látszott meg az itteni orosz erők nagyságán: 1914 októberében hatalmas tömeget, 350 ezer katonát tartottak fegyverben, habár e létszám felét helyben toborzott, kétes értékű sorozottak tették ki, ráadásul – remélve, hogy ütközőzóna létesítésével biztosíthatják az oszmán határt – novemberben e csapatok zömét átirányították a keleti frontra. Maradt kb. 150 ezer fő, de ebbe beleértendők a kozák és örmény önkéntesek is. A kaukázusi orosz csapatok helyettes főparancsnoka, Alekszandr Mislajevszkij tábornok és vezérkari főnöke, Jugyenyics tábornok úgy gondolta, passzív védekezésnél nincs szükség többre. Miért is lett volna? A törököknek a térségben egyetlen vasútvonaluk sem volt, mert az 1878-as berlini szerződés megtiltotta nekik az építését. Ezenkívül azt is feltételezték, hogy Isztambulnak legalább egy hónap kell a támadáshoz szükséges erő összevonásához, november közepétől pedig az elviselhetetlenül hideg időjárás már nem teszi lehetővé nagyszabású hadműveletek lefolytatását az Örmény-fennsíkon. Ez a feltételezés összességében helyesnek bizonyult. A török oldalon a 3. hadsereg parancsnoka, Izzet pasa 75 ezer regulárist és 37 ezer irregulárist számláló hadereje többségét Erzurum környékére koncentrálta, s vajmi keveset tett az erőd védelmének megerősítéséért. Ezek a katonák gyengén voltak kiképezve, rosszul voltak felszerelve (hiányt szenvedtek télikabátban, csizmában, takaróban, hátizsákban), s teljességgel alkalmatlannak tűntek nagyobb arányú támadás kivitelezésére. Az oroszok ezenkívül túlerőt alakítottak ki a tüzérség vonatkozásában is: a 256 lövegükkel szemben a 3. oszmán hadsereg csak 168 ágyút tudott felvonultatni.[195]

Éppenséggel a 3. hadsereg szervezetlen állapota győzte meg a karsi helyőrség parancsnokát, Georgij Eduardovics Bergmann dandártábornokot, hogy megnyújthatja védelmi vonalát, s elfoglalhatja a határ oszmán oldalán található keskeny földsávot. November 8-án megindult előre, de némi területvesztés árán a 39. hadosztályát géppuskatűzzel és tüzérséggel megállították. Északabbra, a Fekete-tenger mentén felfegyverzett adzsariai muszlim grúzok segítségével egy

---

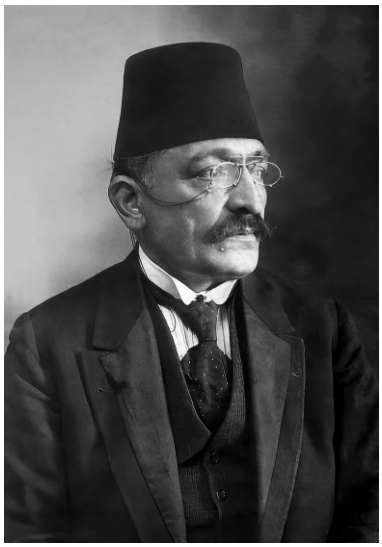
192 Uo. 101.

193 A cár kormánya régóta tudatosan készült az Oszmán Birodalom megtámadására. Az orosz hadsereg és flotta általános mozgósításáról egyébként a Monarchia szentpétervári nagykövete, Szapáry Frigyes 31-én számolt be. Gróf Szapáry távirata gróf Berchtoldhoz, 1914. július 31. *Osztrák–magyar vöröskönyv. Diplomáciai akták a háború előzményeinek történetéhez, 1914*. Budapest, 1915. 134.

194 William Edward David Allen – Paul Muratoff: *Caucasian Battlefields. A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828–1921*. Cambridge, 2010. 231.

195 Edward J. Erickson: *Ordered to Die. History of the Ottoman Army in the First World War*. Westport, 2001. 56–58.; Strachan: *The First World War*… i. m. 715.

másik orosz támadást is meghiúsítottak.[196] A támadók hétezres veszteséget szenvedtek. Ez a törökök számára nem volt valami nagy győzelem, ráadásul a veszteségeik nekik is magasak voltak (8000 fő), ám az oszmán vezérkart és a német katonai tanácsadókat meglepte és elragadtatta. Abban a hitben ringatták magukat, hogy a 3. hadsereg igenis rendelkezik támadási képességekkel, amire Berlin szerint nagy szükség volt, mivel így tehermentesíteni lehetett a Galíciában nehéz helyzetben lévő Osztrák–Magyar Monarchiát.

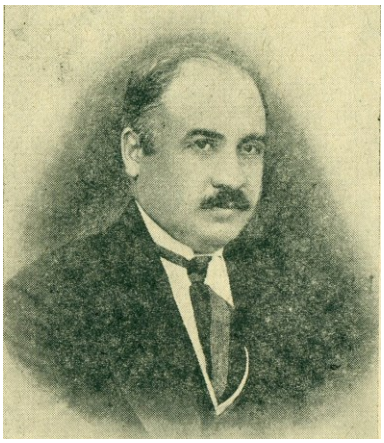

Juszuf Akcsura és Ahmed Agaoglu

Az oszmán főparancsnokság a sikerbe vetett reményt azzal fokozta, hogy bizonyára támogatni fogják a törököket az orosz területen élő török származású és muszlim népek. Ne feledkezzünk meg arról, hogy az első világháború alatt nem kevesebb, mint 1,5 millió muszlim harcolt a cári hadseregben ugyebár a kalifátust megtestesítő Oszmán Birodalom legyőzéséért és feldarabolásáért.[197] Ez a szolidaritás leginkább etnikai lehetett volna, hiszen az orosz fennhatóság alatt álló Közép-Ázsiában kb. 19 millió tatár és türkmén élt, vagyis a cár több török ajkú alattvalónak parancsolt, mint maga a szultán! Ezeket a török eredetű népeket azonban a cári csapatok csak ötven-hatvan évvel korábban igázták le. E néhány évtized alatt nem asszimilálódtak az orosz kultúrába, nem vették át annak szokásait, viszont szilárdan ragaszkodtak saját etnikai különállásukhoz. A közös turáni nyelv révén, melynek különféle dialektusait beszélték, rokonságban álltak az Oszmán Birodalom népeivel. A világháború előtt a pánszlávizmus által elnyomott tatár, azeri és más fiatalok (pl. Juszuf Akcsura, Ahmed Agaoglu) gondolkodását mélyen átitatta a pántürk szolidaritás eszméje, sokan mentek Konstantinápolyba, s váltak az Egység és Haladás Bizottságának aktív támogatóivá. Vagyis harcias pánturkizmussal feleltek a cári rezsim agresszív pánszlávizmusára. Akcsura 1904-ben, a *Türk* című kairói ifjútörök emigráns lapban publikált nagyhatású pamfletjében – mondván, hiábavaló törekvés az oszmán nemzet létrehozása – elvetette az oszmánizmust és a pániszlámizmust, helyettük „a török fajra alapo-

[196] Pomiankowski: *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*… i. m. 103.
[197] Ivar Spector: *The Soviet Union and the Muslim World, 1917–1958*. Seattle, 1959. 31.

zott török nemzeti politikára” helyezte a hangsúlyt.[198] Agaoglu pedig egy későbbi, 1922-es írásában e „török faj” őseiként az ókori hettitákat nevezte meg, megvetve ezzel a kemálista anatóliai török identitás alapjait.[199] Ezek a külföldről érkező, magukat törököknek valló értelmiségiek tehát már nem oszmán birodalmi, hanem török nemzeti keretekben gondolkodtak, ami kedvezett a török nemzetállam megteremtésének.

Zija Gökalp

Magában Törökországban a pánturkizmust tudósok, kutatók és újságírók kitartóan ápolták az 1914 előtti években. Az 1908 decemberében létrehozott Török Társaság (Türk Dernegi), értelmiségiek e kicsiny, elitista klubja „a töröknek nevezett népek múltbeli és jelenlegi tetteinek, teljesítményének és tevékenységének” kutatását tűzte ki céljául. Jelentőségéről csak annyit, hogy még magyar szekciója is alakult Budapesten.[200] A Török Szív (Türk Odzsagi) elnevezésű, hivatalosan 1912-ben alapított szervezetük az egész birodalmat behálózta, s a háború alatt szakadatlanul növelte a taglétszámát, különösen a városi lakosság köréből: 1918-ban csak Isztambulban 2500 tagja volt, köztük számos nő.[201] Célja „a »nemzeti nevelés« támogatása, a törökség – amely az iszlám népei közül a legelőkelőbb – tudományos, társadalmi és gazdasági színvonalának emelése, és a török faj és nyelv megjavításáért vívott harc volt”.[202] Az ifjútörök vezetők egy része (de távolról sem mindegyikük!) egyenesen úgy vélte, hogy az elveszett balkáni területekért mintegy „kompenzáció” gyanánt a birodalomhoz kellene csatolni a kaukázusi és közép-ázsiai török etnikumú népeket. Rokonságot vélt felfedezni a finnekkel, magyarokkal, tatárokkal és természetesen az Oroszországban élő török törzsekkel. Az eszme legbefolyásosabb értelmiségi képviselője a már említett Mehmed Zija Gökalp kritikus és publicista volt, később a konstantinápolyi egyetem szociológiaprofesszora. Egyik 1911-es versében a turáni történelemről és kultúráról vallott nézeteit profetikus módon összegezte: „A törökök hazája nem Törökország és nem is Turkesztán. Hanem a hatalmas és örök birodalom: Turán!”[203] Ennek politikai megnyilvánulása a török nacionalizmus kiteljesedése volt, mivel a pánturkisták – főleg Anatóliában – elkötelezettek voltak az Oszmán Birodalom eltörökösítése és a nemzeti eszme meggyökeresítése iránt. Gökalp azt hirdette, hogy az addig lenézett anatóliai paraszt képviseli a „valódi” török kultúrát és értékeket, amelyek szemben állnak az oszmánok „bizánci” és „arab” magas kultúrájával. Az a meggyőződés, hogy Anatólia a törökség „utolsó bástyája”, a mindenáron megvédendő haza, megerősítette az ifjútörököket (s örököseiket, a kemálistákat) abban, hogy homogenizálni kell az itteni lakosságot, az országot pedig a törökség kizárólagos otthonává kell tenni. A muszlim tö-

198 François Georgeon: *Aux origines du nationalisme turc: Yusuf Akçura (1876-1935)*. Paris, 1980. 23–34. A *Türk* című lapról és az egyiptomi ifjútörök mozgalomról lásd M. Şükrü Hanioğlu: *Preparation for a Revolution. The Young Turks, 1902–1908*. Oxford, 2001. 62–73.

199 Can Erimtan: Hittites, Ottomans and Turks: Ağaoğlu Ahmed Bey and the Kemalist construction of Turkish nationhood in Anatolia. *Anatolian Studies*, 58. évf. (2008) 141–171.

200 Jacob M. Landau: *Pan-Turkism. From Irredentism to Cooperation*. Bloomington – Indianapolis, 1995. 39–40.

201 Roshwald: *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires*… i. m. 107.

202 Matuz: *Az Oszmán Birodalom története*. i. m. 205.

203 Uriel Heyd: *Foundations of Turkish Nationalism. The Life and Teachings of Ziya Gökalp*. London, 1950. 126.

rök szerzők 1908 után heves kirohanásokat intéztek a birodalom szerintük nem eléggé lojális keresztény közösségei ellen, ami elősegítette a velük szembeni gyűlölet, bosszúszomj és erőszak elterjedését.[204]

A keresztény közösségekkel szembeni neheztelésnek és annak az új elvnek a kombinációja, hogy Anatólia jelenti az oszmán-muszlim anyaföldet, fenyegetést jelentett a birodalom nem török lakosságára és hozzájárult az örmények deportálásához. Katonai megnyilvánulása pedig a Kaukázuson túli területek meghódításának a tervét jelentette, ami együtt járt volna a kétmillió tatár és esetleg Közép-Ázsia több millió török eredetű lakójának a fellázításával. S ez nem csupán elképzelés maradt, hanem konkrét tettekben is megnyilvánult. Pontosan ugyanúgy, ahogy az oroszok, a törökök is törekedtek a kaukázusi „testvéreik" (tatárok, csecsenek, cserkeszek, dagesztániak, adzsariaiak, azeriek stb.) fellázítására a cári kormány ellen. Enver pasa külön e célra paramilitáris kémszervezetet hozott létre, melynek az volt a feladata, hogy kaukázusi muszlimokat toborozzon az oroszellenes partizánharcra.[205] Az oszmán hatóságoknak ezenfelül több ezer elégedetlen muszlimot sikerült átcsábítaniuk a határon, hogy csatlakozzanak a hadsereghez. Ezek a diverzáns tevékenységek és a Közép-Ázsiára vonatkozó ifjútörök ambíciók akkora aggodalommal töltötték el a kaukázusi keresztényeket, hogy az már-már pánikba csapott át. Így került sor Ardahán és Kars tartományokban muszlimok ellen elkövetett pogromokra az örmények részéről, amelyeknek oszmán források szerint legkevesebb 30 ezren estek áldozatul! Újabb kutatások még ennél is magasabbra, 45 ezerre teszik a halottak számát. Amikor 1915 januárjában Ardahánon egy azeri parlamenti képviselő keresztülutazott, „az út mindkét oldalán fegyvertelen muszlim halottak tömegeit" látta. Az áldozatok száma annyira magas volt, hogy a kaukázusi orosz kormányzó, Ilarion Ivanovics Voroncov-Daskov herceg kénytelen volt betiltani minden muszlimellenes atrocitást, de azért 10 ezer muszlimot a határ mellől a belső területekre deportáltatott. A deportáltak számára a Kaszpi-tenger egyik szigetén berendezett gyűjtőtelepre a kaukázusi muszlimok első ötezer fős csoportja 1915. január végén meg is érkezett.[206] Noha láthatólag az orosz kormány is törekedett a háborús zónákban a gyanús népelemek eltávolítására akár erőszak árán is, úgy tűnik, nem ment olyan messzire, mint a Porta, „sosem folyamodott olyan aljas, szervezett barbársághoz, amilyen a határ túlsó oldalán végbement", az intézkedések mögött pedig nem húzódott meg ideológiai megfontolás.[207]

Envert alaposan felvillanyozta Izzet pasa novemberi lokális győzelme, biztos volt benne, hogy addig kell megindítani a támadást, amíg az oroszok a sebeik nyalogatásával vannak elfoglalva. Meggyőződését erősítette, hogy néhány évvel korábban a tifliszi német konzul, Friedrich von der Schulenburg gróf (akit 1944 novemberében felakasztottak a Hitler elleni összeesküvésben való részvétele miatt) részletesen felmérte a Kaukázuson túli területeket, s felfedezett egy jókora hasadékot a fennsíkon, mely Erzurumból közvetlenül a kicsiny orosz katonai bázisig, Szarikamisig vezetett. Ez a támaszpont zárta el a távolabb fekvő Kars és a közelebb lévő Ardahán felé vezető utat. Enver úgy okoskodott, ha gyors támadással sikerülne ezt a két fontos erősséget megszerezni, akkor egész Grúzia megnyílna az oszmán hadsereg előtt, a környező vidék törzsi vezetői pedig minden bizonnyal fellázadnának a cár ellen. A terv persze egyáltalán

---

[204] George W. Gawrych: The Culture and Politics of Violence in Turkish Society, 1903–14. *Middle Eastern Studies*, 22. évf. (1986), 3. sz. 307–330.

[205] A török főparancsnokságon ezeket az önkénteseket „csirke-csibéknek" nevezték abból az elképzelésből kifolyólag, hogy minden „csirkének" ötven újabb „csibét" kell kikeltenie. Utóbb a „csirke" és a „tojás" a fegyverek és a muníció kódneveként szolgált.

[206] McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 159–160.

[207] Suny: *„A sivatagban élhetnek, de másutt sehol." Az örmény népirtás története*. i. m. 241–242.

nem volt kockázatmentes. Liman von Sanders, aki a háború elején eleve a védekező stratégia híve volt,[208] december 6-án emlékeztette a török hadügyminisztert, hogy a téli időjárás a Kaukázus előterében halálos, a térségben nincsenek közlekedési útvonalak, a hegyvidéki terepen nem állnak rendelkezésre szállítóeszközök, a csapatok pedig nem rendelkeznek téli ruházattal. Vagyis a téli támadás a hegyvidéken őrültség. A magabiztos Envert azonban nem lehetett lebeszélni a szándékáról. Úgy vélte, éppen e feltételek miatt az orosz főparancsnokság nem számít oszmán támadásra, így a meglepetés ereje még nagyobb lehet, s megismételhető a németek augusztusban aratott látványos tannenbergi győzelme az oroszok felett. Ha pedig az ellenség vereséget szenved, „fontolóra lehet venni Afganisztánon keresztül az Indiába való előrenyomulást”. Más német tisztek is osztották ezt a nézetet, mindenekelőtt az oszmán vezérkari főnök, von Schellendorf tábornok, a támadási terv legfőbb kovácsa.

Enver úgy döntött, leváltja a térséget kiválóan ismerő, de a hadjárat sikerét illetően a kétségeit hangoztató Izzet pasát, és személyesen vezeti az offenzívát. Abban bízott, hogy ugyanúgy személyes sikert arathat az 1877–78-ban elveszett Kars visszahódításával, mint a második Balkán-háborúban Drinápolynál. Tengeri és szárazföldi utazás után, december 8-án érkezett meg a kb. 150 ezres 3. hadsereg erzurumi főhadiszállására, ahol szemlét tartott a katonái felett, s így buzdította őket: „Katonák! Látom, hogy nincs a lábatokon cipő, a hátatokon pedig kabát. Az ellenség mégis retteg tőletek. Hamarosan támadunk és behatolunk a Kaukázusba. Ott megtaláltok mindent bőséggel. Az egész iszlám világ rátok szegezi a tekintetét.”[209] Hiába a lelkesítő szavak, Enver szinte azonnal elvesztette az olyannyira áhított meglepetés erejét. A várostól északra összevont csapatait ugyanis Jugyenyics tábornok örmény kémei felfedezték, így az oroszok késlekedés nélkül hozzáláttak a védelmi előkészületekhez. Az időjárás mindenesetre a kezükre játszott. A hat, szellős ruhába bújtatott oszmán hadosztály december 23-tól kezdve sűrű hóesésbe került, s a megpróbáltatások miatt egy fél hadosztálynyi katona a Szarikamisba vezető úton egyszerűen dezertált. Az emberfeletti erőfeszítések ellenére a mély hóban a tüzérséget hátra kellett hagyni.

A 12 ezres Szarikamis a Kars–Tiflisz vasútvonal egyik fontos végállomásának, raktárának számított. Jól kiépített összeköttetés biztosította a kapcsolattartást a hátországgal. 24-én este a helyőrség parancsnoka, Bukretov ezredes török tábortüzeket vett észre a környező hegyeken. Másnap hajnalban 4000 oszmán katona lendült támadásba, de súlyos veszteségeket elszenvedve kénytelenek voltak meghátrálni. Az utánpótlás és az erősítés csak napok múlva nagy nehézségek árán érkezett meg. 27-én a hadosztályparancsnok úgy döntött, újabb támadást indít, nehogy kimerült csapatai halálra fagyjanak. A katonák habozás nélkül nyomultak előre a gyilkos orosz géppuskatűzben, a heves hózáporban tapogatózva, vakon keresték az ellenség állásait. Délutánra sikerült a város feletti szirtfalat megszerezniük, de estére az oroszok bajonett-rohama visszavetette őket. Envernek egyetlen halvány reménye maradt: 29-én megérkezett a 10. oszmán hadtest, hogy felváltsa az első vonalban harcoló elcsigázott bajtársakat. Délelőtt a 18 ezer főnyi friss erők szó szerint a halottakon átgázolva újabb támadást indítottak a városközpont irányába, ahol 14 ezer orosz katona várta őket. A tifliszi főhadiszálláson pánikhangulat alakult ki. Azt jelentették a főparancsnokságnak, hogy Szarikamis elesett, az oszmánok pedig Ardahán felé törnek előre. Kérték, hogy a keleti frontról két komplett hadtestet haladéktalanul dobjanak át a Kaukázusba. Másnap tudatták, hogy a helyzet „kritikus”, Szarikamist bekerítették és elvágták,

[208] Pomiankowski: *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*… i. m. 57.
[209] Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 106.

Ardahánt bevették, a törökök pedig Azerbajdzsán felé nyomulnak. Utasításokat adtak ki az egész Kaukázuson túli térség evakuálására, amelynek kezdetét január 1-jére tűzték ki.[210]

A kiürítésre végül mégsem kellett sort keríteni. Az orosz katonák ugyanis 29-én hősies ellenállással, a sötétedésben kézitusával igyekeztek feltartóztatni a Szarikamisban előretörő törököket.[211] Másnapra világossá vált, hogy az offenzíva kudarcba fulladt a masszív orosz tüzérségnek köszönhetően. A siker elsősorban Jugyenyicsnek tulajdonítható. Mikor Enver 24-én kiadta az utasítást Szarikamis elfoglalására, az oroszoknak még csak két tábori ágyújuk és két géppuskájuk volt a városban. Mislajevszkij már föl akarta adni a települést, csakhogy Jugyenyics tábornok, aki tisztában volt az oszmán összeköttetési vonalak sérülékenységével, figyelmen kívül hagyta elbizonytalanodott főnöke utasításait és kitartott, valamint erősítést küldött. A döntő roham megindulásakor, 29-én így már 34 löveg és csaknem 50 géppuska okádta a tüzet a támadókra. A kezdeményezés a cári hadsereg kezébe ment át, mely 1915. január 1-jén egyszer s mindenkorra kiűzte a törököket Szarikamisból.[212]

Ekkor érzékelve a törökök reménytelen helyzetét, Jugyenyics úgy döntött, Karsból beveti az utolsó tartalékait, hogy megpróbálja bekeríteni az egész 3. oszmán hadsereget. Terve fényesen bevált. 75 ezer katonát zártak harapófogóba; január 2-án Enver pasának alig sikerült megmenekülnie egy orosz őrjárat elől, miközben megkísérelt visszajutni Erzurumba. 5-re az orosz átkaroló hadművelet és a farkasordító hideg (helyenként –40 °C, 50-60 cm vastag hótakaró) végképp kimerítette a törököket. Ezrével fagytak halálra e holdbéli tájon, az éhség és a tífusz pedig legalább annyi áldozatot szedett, mint az orosz fegyverek: egyedül decemberben a betegség erzurumi áldozatainak száma napi 400-at tett ki. És ez csak a kezdetet jelentette. A katonák mindenféle fertőzés hordozóivá váltak. A szélsőséges időjárási körülmények között eltöltött hetek után a szervezetük immunrendszere végletesen legyengült, a fertőzött élelem és víz fogyasztása miatt elkapták a tífuszt és a dizentériát. A mosdatlan, piszkos katonákon tetvek és bolhák élősködtek, mikor pedig Kelet-Anatólia falvaiban és városaiban voltak elszállásolva, megfertőzték a civil lakosságot is. A katonákról a civilekre, majd visszafelé terjedő halálos betegségek szétterjedtek. 1914 októbere és 1915 májusa között Északkelet-Anatóliában legalább 150 ezer katona és civil esett a járványok áldozatául, ami messze meghaladta a hadjárat során elesettek számát. Az egészségügyi ellátórendszer képtelen volt megbirkózni a herkulesi feladattal. Az erzurumi katonai kórház csupán 900 ággyal rendelkezett, ezért a hatóságok arra kényszerültek, hogy az összes iskolát, mecsetet és kormányzati középületet beteggondozóvá alakítsák. Márpedig naponta ezer új beteget kellett fogadni, a járvány csúcsán az Erzurumban kezelt páciensek száma meghaladta a 15 ezret! Az élelmiszer- és gyógyszerkészletek hamar kimerültek, ami tovább nehezítette a betegek és sebesültek amúgy is nyomorúságos helyzetét. Az ápoltak esetenként két, három napon át sem jutottak ennivalóhoz: a sebesült katonák nemritkán éhen haltak. Fertőtlenítő eszközök és karantén-lehetőségek híján a kórházak a járványok gócpontjaivá váltak. A hatóságoknak még elég tűzifája sem volt, hogy ezeket az egészségügyi intézményeket a kőkemény

---

[210] McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 127. Akkora volt a pánik, hogy az orosz főparancsnok, Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg kétségbeesett kéréssel fordult a petrográdi brit katonai attaséhoz, Sir John Hanbury-Williamshez: Nagy-Britannia azonnal mérjen valahol csapást az Oszmán Birodalomra, tehermentesítendő a kaukázusi orosz erőket. Mint látni fogjuk, ez a kérés vezet majd el a Dardanellák megtámadásához.

[211] A csatározások részletes bemutatását lásd Général Inostransev: L'opération de Sarykamych (décembre 1914). *Revue militaire française*, 105. évf., 164–165. sz. (1935. február–március) 193–215., 322–339.

[212] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 48–50.

tél közepette felfűtsék. Ezek a körülmények hozzájárultak a sokkolóan magas (Trabzonban 80%-os), az orvosi és ápolószemélyzetet sem kímélő halálozási ráta további emelkedéséhez.[213]

Márpedig a hadjárat során a ráta amúgy is magasnak bizonyult. A támadásban részt vevő 100 ezer emberből a különböző adatok szerint 37–47 ezren vesztek oda a teljes tüzérséggel együtt![214] Csak keveseknek sikerült visszavánszorognia Erzurumba, de sokuknak fagysérülések miatt le kellett amputálni valamelyik végtagját… A 3. oszmán hadsereg soha többé nem heverte ki ezt a katasztrofális csapást. Egyes vélemények szerint az orosz veszteség 16 ezer halottat és sebesültet tett ki, további 12 ezren pedig itt is fagysérüléseket szenvedtek,[215] de vannak, akik ennél is nagyobb számokat adnak meg (28 ezer halott, a bevetett erők csaknem fele!).[216] Jugyenyics személyes presztízse mindenesetre hallatlan mértékben megnőtt, a legnagyobb orosz tábornokok közé emelkedett.

Enver január 7-én ért vissza Konstantinápolyba és meg volt győződve arról, hogy a szarikamisi katasztrófa csupán helyi visszavonulást jelentett a 3. hadsereg számára. Megtiltotta a tisztjeinek, hogy beszéljenek a hadjáratról, s szigorúan megbüntette azokat, akik megszegték a parancsát. Ennek eredményeképpen a katasztrófa híre csak hónapok múltán terjedt el a nép körében, s akkor is csak mendemondaként, melyet nem erősítettek meg a hatóságok. A német főparancsnokság ellenben természetesen értesült a történtekről. Különös módon Berlint nem kedvetlenítette el szövetségese veresége. 1915 elején Falkenhayn hadügyminiszter-főparancsnok annyira el volt foglalva a nyugati és a balkáni frontokkal, hogy egyszerűen nem jutott ideje más hadszínterekre. Jellemző módon nem keserítette el egy komplett oszmán hadseregnek a megsemmisülése, hanem ellenkezőleg, még elégedett is volt, amiért az oroszokat lekötötték a Kaukázusban, s emiatt nem tudtak erősítéseket küldeni a keleti frontra. Ráadásul a vereség „kezesebbé” tette Enver pasát. Amikor a hadügyminiszter azt kérte, hogy a Liman parancsnoksága alatt álló erőket vezényeljék keletre a 3. hadsereg megsegítésére, a németek ellenálltak, és akaratukat sikeresen érvényesítették is.

A katasztrófa ugyanakkor paradox módon és bizonyos értelemben megerősítette az ifjútörök kormány pozícióját a németekkel szemben. Enver emlékeztette Berlint arra az ígéretére, amellyel elérte az Oszmán Birodalom háborúba lépését, nevezetesen közvetlen összeköttetés teremtését Szerbián és Bulgárián keresztül Konstantinápoly és Közép-Európa között. A Monarchia első szerbiai offenzívái 1914-ben kudarcba fulladtak, s most a törökök követelték, hogy folytassák ezt a hadjáratot. Figyelmeztették a német döntéshozókat, hogy a Kaukázusnál elszenvedett veszteségeiket okvetlenül pótolni kell, a semleges Románián keresztül kis mennyiségben szállított fegyverutánpótlás messze nem elégséges. A Kaiser pedig elfogadta ezt a szemrehányást: utasítására a kormány fokozni kezdte a nyomást Bécsre, hogy indítson második, ezúttal sikeres támadást a szerbek ellen. Ennek az újdonsült próbálkozásnak végül az lett a következménye, hogy Bulgária belépett a háborúba, s sikerült létrehozni a közvetlen összeköttetést Berlin és Isztambul között. Ezzel párhuzamosan a folyamatos és sürgető oszmán pénzügyi segélykéréseket is akceptálták. Több százmillió márkát küldtek az oszmán pénzügyi helyzet stabi-

---

213 Hikmet Özdemir: *The Ottoman Army 1914–1918. Disease and Death on the Battlefield.* Salt Lake City, 2008. 51., 64.

214 A szerzők hajlamosak eltúlozni az oszmán veszteségek mértékét. Fromkin például azt írja, hogy „a támadásban részt vett 100 ezer ember 86%-a odaveszett”. Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 121. Az oszmán források 23 ezer főre teszik a csatában elesettek számát, 10 ezerre a sebesüléseikbe belehaltakét, hétezerre a fogságba esettekét, tízezerre az egyéb veszteségeket. Erickson: *Ordered to Die*… i. m. 59–60.

215 Allen – Muratoff: *Caucasian Battlefields*… i. m. 240. skk.

216 Kristian Coates Ulrichsen: *The First World War in the Middle East*. London, 2014. 58.

lizálására és legalább félmilliárd márkát kimondottan katonai támogatásra.[217] A Porta sikeres nyomást gyakorolt Berlinre annak érdekében is, hogy az ő javára módosítsák a két ország által kötött 1914. augusztusi szövetségi szerződést. Már novemberben kérték, hogy a németek védelme ne csak Oroszország, hanem Nagy-Britannia, Franciaország, s kisebb államok támadása esetén is érvényesüljön, a szövetség időtartama pedig terjedjen ki öt vagy tíz évre. Az oszmán kérést Pallavicini és Bécs egyöntetűen támogatta. A tárgyalások 1915. január 11-én hozták meg a gyümölcsüket: ezen a napon Szaíd Halim és Wangenheim aláírta az új, 1918. december 31-ig hatályos szövetségi szerződést. Ennek értelmében a németek vállalták, hogy a törökök beleegyezése nélkül nem kötnek különbékét, elismerik a Porta részéről a kapitulációk eltörlését, a háború alatt mindvégig anyagi támogatást nyújtanak, továbbá győzelem esetén területi nyereséget ígértek a birodalomnak Trákiában, Macedóniában és a Kaukázuson túli területeken az oszmán áldozathozatallal arányos mértékben.[218]

Utaltam rá, hogy a kaukázusi hadjáratban bizonyos örmény szál is fellelhető volt. Ez nemsokára a figyelem homlokterébe került, amikor Szazonov külügyminiszter 1915. február 9-én nagyszabású beszédet tartott a Dumában, s ebben felvázolta a tengerszorosokra és Konstantinápolyra vonatkozó orosz igényeket, hiszen „régen fölismertem, hogy az Orosz Birodalom történelmi fejlődésének folyamata nem fejeződhetik be másként, mint uralmunk kiterjesztésével a Boszporusz és a Dardanellák fölé".[219] Bejelentette, „közeledik az a pillanat, amikor Oroszország nyílt tengerre való kijutásának gazdasági és politikai problémája megoldódik".[220] Ezenkívül nyilvánosság elé tárta hazája egyik legfontosabb háborús célját, „Örményország teljes felszabadítását a török iga alól". Kijelentette, hogy Jugyenyics győzelmei a kaukázusi fronton „közelebb hozzák azon gazdasági és politikai feladatok megoldásának pillanatát, amelyek Oroszországnak a szabad tengerre való kijutásával kapcsolatosak".[221] Ez egyértelmű utalás volt az örmények lakta Kilikia megszerzésének igényére. A külügyminiszter utalt még a korábbi orosz törekvésekre az örmények megvédelmezése érdekében, valamint megállapította, hogy Oroszország „kizárólagos helyzetbe" került az örmény kérdés megoldását illetően, ezt a befolyását pedig a majdani békekonferencián az örmény nép érdekében kamatoztatni fogja.[222]

Mindez a Dasnak részéről újabb erőfeszítéseket eredményezett a cári hadsereg oldalán. Felhívásokat tett közzé, mire újabb 20 ezer örmény önkéntes csatlakozott ahhoz a 160 ezerhez, akik már addig is az orosz hadseregben harcoltak. Később az Oszmán Birodalomból menekülő örmények közül is sokan felcsaptak katonának, szerepük pedig a hadműveletekben egyáltalán nem bizonyult elhanyagolhatónak. Az egyik örmény egység például felbecsülhetetlen segítséget nyújtott Enver szarikamisi offenzívájának visszaverése során és 1915 folyamán még többször bizonyították vitézségüket, amit az orosz tábornokok is elismertek. A szarikamisi csata idején a török katonákat mérhetetlenül frusztrálta az, hogy örmény társaik csapatostól dezertáltak és álltak át az oroszokhoz, s látták el őket értékes információkkal az oszmán erők helyzetéről. Az oszmán hadseregben maradó örmény bakákat egyre bizalmatlanabbul méregették, dühük pedig

---

217 Trumpener: *Germany and the Ottoman Empire*… i. m. 271–284.

218 Uo. 130–134.

219 Szazónov: *Végzetes évek*… i. m. 339.

220 Max Hoschiller: La Russie sur le chemin de Byzance. II. *La Revue de Paris*, 22. évf., 4. köt. (1915. július–augusztus) 766–796.

221 Igor Grebenkin – Pjotr Akulsin: Az I. világháború és Oroszország nemzeti érdekei. *Világtörténet*, 5. (37.) évf. (2015), 3. sz. 409–417.

222 C. Jay Smith, Jr.: *The Russian Struggle for the Power, 1914–1917. A Study of Russian Foreign Policy during the First World War*. New York, 1956. 200–201.

odáig fokozódott, hogy „véletlenül" egyet-egyet lepuffantottak közülük. Egyes beszámolók szerint a zászlóaljaknál naponta 3–5 örmény katona esett az ilyen „balesetek" áldozatául.[223] Nem csoda, hogy a Porta az örmények ellen fordult, s csupán ürügy kellett a fellépéshez. McMeekin azt írja, az örmény katasztrófa gyökerei nem is annyira az „árulásukban" vagy az oroszokkal való „kollaborálásukban" rejlenek, hanem abban, hogy óriási szakadék tátongott Oroszország mérhetetlen imperialista ambíciói és az azok megvalósítására rendelkezésre álló eszközei között. 1913–1914 folyamán az örmény reformok érdekében kifejtett orosz kampány nem sok kétséget hagyott a törökökben afelől, hogy a cár célja a hat kelet-anatóliai tartomány bekebelezése. Minden olyan csoport, amelyről azt gyanították, hogy segíti és támogatja ezeknek a céloknak a megvalósulását, nem csupán hűtlenséggel volt vádolható, hanem sürgős katonai okokból egyenesen kitelepítésre volt ítélhető a harci zónákból.

Ideológiailag az örmények elleni intézkedések háttere az 1908-as ifjútörök forradalom utáni években formálódott ki, amikor az Egység és Haladás Bizottsága előbb elvetette a liberális politikát a kisebbségekkel szemben, majd áttért az agresszív török nacionalizmusra. Ennek a hátterében az húzódott meg, hogy az EHB tagjainak jelentős része ruméliai származású volt, a szülőföldjükről pedig a Balkán-háborúk után Anatóliába kellett menekülniük. Ennek a macedóniai hátterű EHB-elitnek a gondolkodását ez a trauma nagyban befolyásolta, eltökélte ugyanis, hogy többé nem lesz menekült, Anatólia pedig nem lesz „második Macedónia".[224] Zija Gökalp volt ennek a terjedő sovinizmusnak az egyik legbefolyásosabb szószólója. Szerinte a balkáni népek „elárulták" a birodalmat, ezért az csak úgy maradhat fenn, ha a kizárólagos, monolit török nemzetre támaszkodik. Az oszmán heterogenitás idejétmúlt berendezkedés, szó sem lehet többé arról, hogy nem török elemek beszennyezzék a török nyelvet és irodalmat, hogy a birodalom gazdaságát továbbra is örmények, görögök és zsidók uralják. Követelte, hogy a nem török közösségektől, mint „idegen testektől" könyörtelenül tisztítsák meg a köz- és politikai életet.[225]

Mindez élénk visszhangra talált a birodalom 1914. novemberi hadba lépése után a politikai elitben. Amikor 1915 folyamán Germanus Gyula, a fiatal orientalista tudós az 1911-ben létrehozott Vörös Félhold munkatársaként Konstantinápolyban tartózkodott, találkozott Talaat belügyminiszterrel, aki Gökalp szavait szinte szó szerint idézve kifejtette: „Mi nem gyűlöljük a kereszténységet, az iszlám vallás teljes lelkiismereti szabadságot biztosít a kinyilatkoztatott vallások híveinek. De az örmények egy része most nyíltan ellenünk szegült, ezért önvédelemre szorultunk. Ha a háborúnak vége lesz, meg kell tisztítani országunkat az örményektől. De nem gyűlöletből, hanem önvédelemből. […] Mi, törökök földműves, hivatalnok és katona nép vagyunk ősidőktől fogva. Iparunk csak kezdetleges háziipar. A kereskedelem, a bank, az üzleti vállalkozás az örmények kezében van. A mi népünk türelmes és átengedi a legtöbbet jövedelmező kereseti ágakat idegeneknek, görögöknek, örményeknek. Ameddig ezek országunkban laknak, a török sohasem lesz kereskedő, bankár, vállalkozó. […] Nekünk légüres teret kell létrehozni. Az idegeneket ki kell küszöbölni. Nem lesz iparos, gyáros, kereskedő, bankár, üzleti vállalkozó, és a törökök kénytelenek lesznek ebbe a légüres térbe benyomulni és üzletet nyitni, kereskedni, pénzt váltani és meggazdagodni."[226]

Ez az új politika többféle formában öltött testet. Ugyebár eltörölték a kapitulációkat, vagyis azokat a területenkívüliséget eredményező jogokat, melyeket az oszmán rendszerben hagyomá-

---

223 Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 108., 162. Az első világháborúban egy oszmán zászlóalj 350–500 katonát számlált.

224 Dündar: When did the First World War End for Turkey? i. m.

225 Heyd: *Foundations of Turkish Nationalism*… i. m. IV., V. fej.

226 Germanus Gyula: *A félhold fakó fényében*. Budapest, 1963. 119.

nyosan a külföldiek élveztek. Egy 1915. márciusi törvény kimondta, hogy török tulajdonú üzletben, vállalkozásban csak török dolgozhat, a külföldi tulajdonban lévő cégek igazgatótanácsaiban törököket is alkalmazni kell, az 1916. márciusi nyelvtörvény értelmében pedig minden üzleti tevékenységet (pl. a könyvelést) csak török nyelven szabadott intézni.[227] Ennek az új idegengyűlöletnek az egyik legdrámaibb megnyilvánulása tízezer görög falusinak az elűzése volt Trákiából és Nyugat-Anatóliából a háború kitörése után nem sokkal, tucatnyi görög település felégetése, görög boltok és otthonok tömeges kifosztása.[228] Egyetlen közösség sem szenvedett azonban annyit az idegengyűlölettől, mint az örmények.

Hogy elejét vegyék a közösségük elleni fellépésnek, a Dasnak törökországi ágának vezetői a háborúba való belépés után szakadatlanul bizonygatták a Porta iránti lojalitásukat. Nagy számban küldtek újoncokat a hadseregbe és nagy publicitást kiváltva megvetően visszautasították egyes kurd vezetők törökellenes felkelésre vonatkozó ajánlatait, amelyeket még 1914 tavaszán a Bitlisz környéki több ezres lázadás során tettek.[229] Ugyanígy reagáltak az orosz határ túloldaláról érkező örmény felhívásokra is, habár tény, hogy egyénileg a törökországi örmények többnyire szimpatizáltak az oroszokkal, s sokan vélekedtek úgy, hogy a keresztények egyetlen megbízható protektora csakis Oroszország. Ennek bizonyítéka, hogy 1914 őszén, még a szarikamisi hadjárat előtt az erzurumi hadtestből 50 ezren dezertáltak, akiknek a többsége örmény volt, jóllehet leginkább azért, mert nem kaptak téli egyenruhát, márpedig a térségben már szeptemberben leesett az első hó. Egyes Dasnak-vezetők, akik hittek abban, hogy csakis az orosz fegyverek győzelme hozhatja el az örmények számára a jogaik biztosítását, decemberre négyezer fős kontingenst állítottak fel a cári csapatok támogatására.[230] A. A. Adamov erzurumi orosz konzul az ellenségeskedések kitörésekor, 1914. november 1-jén még egy utolsó jelentésében az anatóliai örmények oroszbarátságáról számolt be Szazonovnak. „Nemcsak Erzurum örmény lakossága, hanem a környező városoké is, nem beszélve a falvakról és a vidékről, türelmetlenül várják az orosz csapatok érkezését, amelyek fel fogják szabadítani őket a török iga alól. […] Fegyvereiket rejtekhelyekre dugták el és nem félnek elővenni őket."[231] Ugyanígy a petrográdi parlament egyik örmény képviselője 1915. január 28-án joggal mondhatta: „Török-Örményország örmény lakossága örömmel köszönti diadalmas [orosz] hadseregünket. Az örmények mindenütt, ahogy csak tudnak, segítenek és készen állnak arra, hogy szeretettel fogadják az oroszokat."[232]

Szarikamis után Oroszország tovább bujtogatta az örmények lázadását, illetve a szabotázsakcióikat, s ez nem maradt titokban. Ekkorra ugyanis az oszmán elhárítás már pontos információkkal rendelkezett arról, hogy az örmény forradalmi bizottságok mennyire jól szervezettek s felfegyverzettek, s mekkora katonai képességekkel rendelkeznek.[233] Bizonyítja ezt, hogy 1915 februárjában a kilikiai Zejtun felkelőinek egyik örmény parancsnoka eljutott a kaukázusi orosz főhadiszállásra Tifliszbe, s közölte, 15 ezer embere készen áll arra, hogy elvágja a 3. oszmán

[227] Lewis: *The Emergence of Modern Turkey*. i. m. 460.; Aktar: Economic Nationalism in Turkey… i. m.
[228] Matthias Bjørnlund: The 1914 cleansing of Aegean Greeks as a case of violent Turkification. *Journal of Genocide Research*, 10. évf., 1. sz. (2008. március) 41–57.
[229] A lázadásról lásd McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 152–153.
[230] Gingeras: *Fall of the Sultanate*… i. m. 165.
[231] Adamov azonban figyelmeztetett: ha az oroszok nem jönnek időben, az oszmán hatóságok leszámolhatnak a lázadásra kész örményekkel. McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 164.
[232] Ernst Jäckh: *The Rising Crescent. Turkey Yesterday, Today, and Tomorrow*. New York, 1944. 43. Idézi: Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 97.
[233] Edward J. Erickson: The Armenian Relocations and Ottoman National Security: Military Necessity or Excuse for Genocide? *Middle East Critique*, 20. évf., 3. sz. (2011. ősz) 291–298.

hadsereg utánpótlását, ha megfelelő mennyiségű fegyvert és lőszert kap. Voroncov-Daskov erre ugyan nem vállalt kötelezettséget a nagy távolság miatt, de megjegyezte, hogy a franciák és az angolok jó eséllyel szállíthatnának fegyverzetet a Földközi-tenger felől. Mindez súlyos provokáció volt, hiszen az oszmán hatóságok tudomást szereztek a találkozóról, s nem volt nehéz rájönniük arra, milyen konspiráció húzódhat meg annak a támadásnak a hátterében, amelyet örmény felkelők hajtottak végre március elején egy török fegyverszállító konvoj ellen (15 fős török veszteség). Amikor még az oszmán csapatok Szarikamis felé meneteltek, olyan információk jutottak el Isztambulba, hogy a britek partraszállást terveznek a Levantéban, a helyi örmények pedig „lelkesen" fogadnák őket. 1915 januárjában a nyugat-anatóliai Izmitben „fegyvereket és muníciót" fedeztek fel, valamint azt, hogy örmény diákok kapcsolatban állnak az antanttal. Februárban Talaat táviratban tájékoztatta az anatóliai kormányzókat, hogy az örmények lázadásra készülnek „a birodalom ellenségeivel összefogva". Majd azt kérte tőlük, hogy tájékoztassák, ha az örmények összefogtak a kurdokkal „a kormány elleni fellépésre".[234] Április elején a Huncsak küldöttsége Tifliszben azzal állt elő, hogy Adanától Aleppóig 3000 forradalmi sejt áll készenlétben, hogy „egész Kilikiát" fellázítsák. Az orosz katonai hírszerzés olyan jelentéseket készített, melyek szerint „általános felkelés" készül, „véres összecsapások" vannak örmények és a hatóságok között Bitlisz, Van és más települések környékén.[235] Minderre az oszmánok természetesen reagáltak.

A háború kezdetén mintegy 250 ezer örményt soroztak be az oszmán hadseregbe értelemszerűen a birodalom más muszlim és nem muszlim lakójával együtt. A szarikamisi vereség után azonban Enver pasa – aki tisztában volt azzal, hogy az „orosz-örmények" milyen szerepet játszottak a gyászos eredménnyel véget ért hadjáratában – azt parancsolta, hogy ezeket az örmény katonákat küldjék „munkazászlóaljakba", ahol 1915 tavaszától kezdve szisztematikusan lemészárolták őket.[236] A „munkazászlóalj" tehát merő eufemizmus volt. Ahogy Pomiankowski osztrák–magyar katonai attasé írta, ezeket a fegyvertelen egységeket úgymond a frontvonal mögötti munkára (utánpótlás-szállítás, töltésépítés) hozták létre. Majd „a hadügyminisztérium 1915. február 18-án utasítást adott a hadseregparancsnokoknak, hogy szigeteljék el [az örmény munkazászlóaljakat] és egységről egységre tizedeljék meg őket".[237] A parancsot végre is hajtották. Rejtett vízmosásokban, szurdokokban titokban gyilkolták le őket tízesével, százasával. A környező falusiak csak azt vették észre, hogy keselyűk köröznek a magasban. Így szereztek először tudomást a történtekről az áldozatok hozzátartozói. Az örmény közösségeket azonban nemcsak a férjeik vagy a fiaik által jelentett fegyveres védelemtől fosztották meg, hanem megszüntették az élelmiszerellátásukat és elrekvirálták az állataikat. S ez csak a kezdet volt.

Már februárban terjedtek olyan hírek, miszerint „általános mészárlás" várható, de arra mind a mai napig nincs bizonyíték, hogy ilyen értelmű utasítást a kormány kiadott volna.[238] A tények

---

234 Gingeras: *Fall of the Sultanate*… i. m. 166.

235 McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 165–168.

236 Erik-Jan Zürcher: *Ottoman labour battalions in World War I*. Internet essay. http://www.hist.net/kieser/aghet/Essays/EssayZurcher.html, letöltés: 2014. április 15. Aksakal ugyanakkor arról tudósít, hogy Enver a munkazászlóaljak felállításáról, amelyekbe „a megbízhatatlan elemeket, görögöket, örményeket stb." sorozták be, már 1914. október 2-án tájékoztatta német partnereit. Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 168. Úgy tűnik, a munkazászlóaljak létszáma már ekkor elérte a százezres nagyságrendet. Beşikçi: *The Ottoman Mobilization of Manpower*… i. m. 129–139.

237 Pomiankowski: *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*… i. m. 93.

238 Közvetett bizonyítékokkal viszont rendelkezünk: maguk az ifjútörök vezetők ismerték be a saját felelősségüket. Enver például nem kertelt: „Nem kívánom a beosztottaimat okolni, teljes mértékben hajlandó

azonban önmagukért beszélnek. Márciusban megkezdődtek a deportálások a frontvonalaktól távol eső régiókban. Az egyik helyszín az a Kilikia volt, ahol a Porta csak elégtelen rendfenntartó erőkkel rendelkezett. Ahogy Enver Paul von Hindenburg tábornagynak megvallotta, „az egyetlen reményem az, hogy az ellenség nem szerez tudomást a [kilikiai] gyengeségünkről".[239] Ez a viszonylagos gyengeség a magyarázata annak, hogy miért döntöttek az itteni gyanús örmény lakosság erőszakos kitelepítése mellett. Az említett márciusi örmény rajtaütés és a fokozódó szabotázstevékenység láttán Zejtun örmény lakosságát, kb. 7 ezer embert a Kónja környéki mocsaras, ingoványos területekre hurcolták.[240] További kétezer kilikiai örményt Aleppóba vittek látszólag azért, hogy az ottani útépítéseken dolgozzanak. Eldugott, magányos falvakat kurd martalócok rohantak le. Ezrek vesztették életüket. Ezek az események már a tömeggyilkosságok vészjósló előhírnökei voltak.

A deportálások általánossá az áprilisi „vani ügy" után váltak. Ennek az volt az előzménye, hogy Enver nagybátyja, Halíl bej, eredetileg a mezopotámiai 6. hadsereg parancsnoka áprilisban az Araksz folyó völgyén keresztül éppen újabb támadást szándékozott indítani a Kaukázuson túli területek ellen, mert az volt a célja, hogy megszerezze az orosz olajipar központját, Bakut a Kaszpi-tenger partján. Ha sikerrel járt volna, az offenzíva mind katonai, mind erkölcsi értelemben kompenzációt eredményezett volna a három hónappal korábbi szarikamisi kudarcért. Halíl már úton volt, amikor megtudta, hogy a hadserege hátában, a kb. 50 ezer lakosú, s fele részben örmények laktak Van körzetében az oroszok által bujtogatott felkelés robbant ki, amit a település stratégiai fekvése miatt (a perzsa és az orosz határ közelében helyezkedett el) nem lehetett figyelmen kívül hagyni. A lázadás válasz volt a Kis-Ázsia délkeleti részén fekvő jelentős kereskedőváros örmény negyedének bombázására, amit a Halíl hadseregéből odavezényelt Dzsevdet bej, Enver sógora rendelt el. Dzsevdet – miután kurd harcosokkal vette körül a települést – 17-én hiába követelte a Dasnaktól a 18 és 45 év közötti örmény férfiak munkazászlóaljakba való besorozását (a háború kirobbanásakor a város már tízezer fiatalt adott a katonaságnak), erre a városi tanács nem volt hajlandó. Csupán ötszáz munkaszolgálatos *(amele)* kiállításához járult hozzá, ami azonban nem volt elegendő.[241] A Dasnak itteni emberei ugyanakkor szoros kapcsolatban álltak az oroszokkal, s már 1914 szeptemberében heves összecsapásokat vívtak a kormányerőkkel. Az oszmánok pontosan tudták, hogy a határ túloldaláról fegyverrel és lőszerrel látják el az örményeket. A gerillaharc 1914 decemberében, majd 1915 februárjában és márciusában is folyt Van (valamint Bitlisz és Erzurum) körzetében (távíróvonalak elvágása, bombarobbantások, őrposztok megtámadása, sőt muszlim falusiak lemészárlása).[242] Természetesen szó sincs arról, hogy az örmények egységesen vettek volna részt a birodalom elleni lázadásban.

---

vagyok vállalni a felelősséget mindenért, amire sor került. Maga a kormány rendelte el a deportálásokat." Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont (TKK): *Az örmény népirtás 1915*. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=345:az-oermeny-nepirtas-1915&catid=42:nepirtasok&Itemid=210, letöltés: 2016. szeptember 4.

239 Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 166.

240 Aram Arkun: Zeytun and the Commencement of the Armenian Genocide. In: Ronald Grigor Suny – Fatma Müge Göçek – Norman M. Naimark (szerk.): *A Question of Genocide. Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*. Oxford, 2011. 221–243.

241 Flesch: *Örmények, törökök, kurdok*… i. m. 171.

242 McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 168–169.

Oszmán jelentések és semleges megfigyelők szerint a törökök ellen harcolók száma legfeljebb 25 ezerre volt tehető, ami azonban a háborús körülmények miatt nem tekinthető csekélynek.[243]

Dzsevdet – látva az ellenállás nagyságát – feletteseitől ágyút és egy gyalogos zászlóaljat kért a rendfenntartáshoz. A helyzet komolyságával tisztában lévő Enver megfelelő embert küldött Vanba, hogy segítsen Dzsevdetnek a rendteremtésben: a venezuelai származású szerencselovagot, Rafael de Nogalest.[244] Még az ő megérkezése előtt Dzsevdet, aki hasonló nacionalista elveket vallott, mint Enver, márciusban titkos utasítást adott ki a környék örményektől való megtisztítására. Engedélyt adott kurd szabadcsapatoknak a falvak felperzselésére és lakóik lemészárlására. Ennek során január és április között a vilajetben tízezer civil esett a gyilkosságok áldozatává, a túlélők pedig Vanba menekültek. A munkaszolgálatosokra vonatkozó kérés, vagy inkább követelés egyöntetű ellenállásba ütközött, mert senkinek sem lehetett kétsége a besorozottak sorsát illetően. Az örmény közösség felajánlotta, hogy inkább pénzben váltja meg a háromezer férfit, de ezt az ajánlatot visszautasították. Ráadásul Dzsevdet megölette a Dasnak két fontos vani vezetőjét, az egyikük, Arsak Vramián parlamenti képviselőt volt. Erre a szervezet azonnal hozzálátott Van megerősítéséhez és önvédelmi intézkedéseket tett. Április 13-ról 14-re virradó éjszaka kiűzték a városból a kormányerőket és barikádokat emeltek az utcákon.

Válaszul megkezdődött az örmény negyedek lövetése, minek következtében Van nagy része kigyulladt. A csata nem tűnt egyoldalúnak, hiszen akár 15 ezer örmény férfi nézhetett farkasszemet 5000-6000 török és kurd fegyveressel.[245] A védőknek voltak aduik. A város eleve egy jól védhető hegytetőre épült. Bizonyos, hogy jelentős mennyiségű fegyverrel rendelkeztek. Nogales az emlékirataiban azt állította, hogy korszerű pisztolyaik voltak: „Az örmények többsége jól fel volt fegyverezve, elsősorban Mauser pisztolyokkal, amelyek kis távolságból szörnyű fegyverek. Hatékonyságuk csak a géppuskákkal vethető össze; ahelyett, hogy egyszerre egy lövést adnának le, négyszer, ötször, olykor hatszor is lőnek a célpontra.”[246] A védők között harcedzett veteránok is harcoltak, akik kiválóan értették a dolgukat. Szakszerű irányításuk mellett többször megfutamították a frontálisan támadó kurdokat, ami tovább növelte a felkelők lelkesedését. Még alkalmi ellentámadásokra is futotta az erejükből, melyek során fegyvereket zsákmányoltak az ostromlóktól. A műhelyekben töltényeket gyártottak, ehhez pedig a lakók nyersanyag gyanánt fémtárgyaikat ajánlották föl. A vízvezetékek darabjaiból még egy házi készítésű ágyút is fabrikáltak. Ahogy a napok teltek, a törökök belátták, hogy Van nem fogja megadni magát. Az ostromlók dühükben a környékbeli falvak ellen fordultak, s egyes szemtanúk szerint nem kevesebb, mint 55 ezer örmény civilt gyilkoltak le.[247] A védők azonban kitartottak, s amint a tifliszi főparancs-

[243] Edward J. Erickson: Bayonets on Musa Dagh: Ottoman Counterinsurgency Operations – 1915. *Journal of Strategic Studies*, 28. évf., 3. sz. (2005. június) 529–548.

[244] Nogales eredetileg a belga hadseregben szolgált önkéntesként, mivel II. Lipót király kisgyermekként támogatta őt. Csakhogy sem a belga, sem a második választása, a francia hadsereg nem volt hajlandó rendes tiszti megbízatást adni neki, míg le nem mond venezuelai állampolgárságáról. Végül a semleges Bulgáriába került, ahol felhívta magára a németek és törökök figyelmét, utóbbiak pedig szívesen alkalmazták. Emlékirataiban elborzadva írt az örményekkel szemben elkövetett erőszakról és a vani harcok kíméletlenségéről.

[245] Justin McCarthy – Esat Arslan – Cemalettin Taşkıran – Ömer Turan: *The Armenian Rebellion at Van*. Salt Lake City, 2006. 208–209.

[246] Rafael de Nogales: *Vier Jahre unter dem Halbmond. Erinnerungen aus dem Weltkriege*. Berlin, 1925. 58.

[247] Morgenthau: *Ambassador Morgenthau's Story*. i. m. 299. Örmény oldalon is követtek el súlyos atrocitásokat Van muszlim lakói ellen.

noksághoz eljuttatott üzenetükből kiderül, várták az orosz felmentőket. Később azt állították, a harcokban 500 ellenséges fegyveressel végeztek, miközben ők csak 135 főt vesztettek.[248]

A felkelés veszélyeztette Halíl bej hadtápvonalait.[249] Vissza kellett fordulnia a perzsa–oszmán határvidékről. Ellenfele, Jugyenyics tábornok azonnal kihasználta a törökök visszavonulását, s orosz csapatait – köztük 3000 örmény önkéntest – Vanba vezényelte. A várost május 16-án ezek a csapatok szabadították fel, két nappal később pedig tábort ütöttek a környéken, ami egyben lehetetlenné tett mindenfajta török támadást a Kaukázuson túli területeken. Halílnak a bitliszi védelmi vonal mögé kellett visszahúzódnia. A Dasnak örmény adminisztrációt hozott létre Vanban saját rendfenntartó erővel, ami erősítette az örmények politikai öntudatát és ama meggyőződésüket, hogy orosz védelem alatt képesek lennének örmény autonómiát teremteni.[250] Van orosz bevétele és Dasnak-uralom alá kerülése a környékbeli muszlimok exodusát váltotta ki, a bosszúszomjas örmények rajtuk, elsősorban pedig a kurd civileken töltötték ki a haragjukat. Rövid ideig tartó uralmukat (kemény adóztatás) még a helyi keresztény parasztok is elégedetlenül fogadták.

Az oszmánok egy pillanatra sem törődtek bele Van elvesztésébe és hajthatatlanul támadták az orosz és örmény állásokat. A magát túlvállaló Jugyenyics egy idő múlva aztán visszavonult, a távozó oroszokkal pedig a vani örmények a környékbeli túlélőkkel, mintegy 100 ezer emberrel a határ túloldalára menekültek. A városban maradt betegeket és öregeket az augusztusban visszatérő kurdok és törökök azonnal lemészárolták, az örmény negyedet pedig lerombolták.[251] A felkelés során több tízezer örmény, kurd és török vesztette életét, túlnyomó többségük civil volt. A legbrutálisabb fajtából való etnikai-vallási háború zajlott, amely egyúttal az irreguláris hadviselés látványos megnyilvánulásának is tekinthető. Az örmények felkelése egyértelműen orosz érdekeket szolgált, s újabb bizonyítékot jelentett a szinte már paranoiás állapotba került oszmán hatóságok szemében az orosz–örmény összejátszásra éppen akkor, amikor a birodalom egyszerre három fronton, a Kaukázus előterében, Mezopotámiában és a Dardanelláknál az élethalálharcát vívta, az összeomlása pedig közelinek látszott. Fennállása során még sohasem szembesült a kihívások ily fenyegető kombinációjával, mint 1915 áprilisában. A vezérkar egyenesen attól rettegett, hogy a Szíriában és a folyamközben állomásozó csapatok utánpótlását a Bagdadbahn tőszomszédságában zajló örmény lázadás elvágja. Ahogy Dzsemál pasa fogalmazott: „Az én szememben abszolút megcáfolhatatlan tény az, hogy amikor a Dardanelláknál zajló hadjárat a legkritikusabb pontjához érkezett, a Kelet-Mediterráneumban állomásozó erők francia és angol főparancsnokai felkelésre utasították az örményeket."[252] Ettől kezdve végig ez szolgált a mészárlások igazolásául: a milleti szadikából, a hűséges örmény népből így lett végképp *melún ermeni millet,* azaz áruló örmény közösség. A nyári orosz-török harcok során Van háromszor is gazdát cserélt, mígnem Jugyenyics 1915 őszén végleg megvetette a lábát a városban, amelyből azonban akkorra már szinte semmi sem maradt.

---

[248] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 233.

[249] Az oroszok által támogatott és bujtogatott szerteágazó örmény gerillatevékenység a vezérkar meglátása szerint végveszélybe sodorta az oszmán hadsereg logisztikáját és harcképességét. Ez is magyarázat arra, hogy az oszmánok miért reagáltak ilyen erőszakosan az örmények gerillaharcára. Vö. Edward J. Erickson: The Armenians and Ottoman Military Policy, 1915. *War in History*, 15. évf. (2008), 2. sz. 141–167.

[250] Anahide Ter Minassian: Van 1915. In: Richard G. Hovannisian (szerk.): *Armenian Van/Vaspurakan*. Costa Mesa, 2000. 209–244.

[251] Dadrian: *The History of the Armenian Genocide*… i. m.; Taner Akçam: *A Shameful Act. The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsability*. New York, 2007. 140.

[252] Djemal Pasha: *Memories of a Turkish Statesman*… i. m. 299.

Láthattuk, nem ez volt az első alkalom, hogy az örmények a Kaukázuson túli területek katonai és politikai ügyeiben kritikus szerepet játszottak. Két birodalom, két kontinens közötti elhelyezkedésük akarva-akaratlanul Nyugat-Ázsia számtalan kisebbsége közül a legsarkalatosabb pozícióba juttatta őket. Legfőképpen kultúrájuk volt különböző a törökökétől, mely egyben identitásuk legerősebb alakítója is volt. Ábécéjük a görögből származott és nagyon-nagyon régóta a kereszténységet követték. Városaik és falvaik relatíve gazdagabbak voltak, mint a törökökéi és egyetlen közel-keleti közösség sem szóródott szét akkora területen, mint ők: a mintegy ötmillió örményen Oroszország, az Oszmán Birodalom és Perzsia osztozott. Örmények ezrei éltek „európai” módra Kelet-Trákiában, tízezrek jó körülmények között Konstantinápolyban és a környező kisebb közösségekben. További örmény települések húzódtak Kilikia északi részén és keveredtek török falvakkal Anatólia középső fennsíkjain. A Kaukázuson túli területeken pedig oszmán uralom alatt örmény boltok, üzletek, raktárak, fából épült templomok sorakoztak a sűrűn épített faházak között, hirdetve az urbánus keresztény civilizáció dominanciáját a helyi török vagy kurd paraszti többség fölött.

Meglepő módon a 20. század elejéig a művelt Nyugat keveset tudott erről a népről. Az örmények eredete, nyelvük és vallásuk jellemzői, még pontos földrajzi elhelyezkedésük is homályba burkolózott. Talán Trákiából kerültek a Kaukázuson túli területekre még az i. e. 6–5. (8–7.?) században, s a helyi perzsa törzsekkel való keveredés ellenére is megtartották szokásaikat és nyelvüket. A perzsák és Nagy Sándor uralmát követően saját királyaik voltak.[253] A késő római korban felvették a bizánci kereszténységet (ebben nagy szerepet játszott Világosító Szent Gergely), sőt azt a történelemben elsőként államvallássá tették (314), a 4. század végén pedig – nem fogadva el Konstantinápoly politikai fennhatóságát – megszervezték saját egyházukat. A 11–12. századi kis-ázsiai szeldzsuk térhódítás következtében vette kezdetét az örmények szétszóródása. Tízezrek vándoroltak a mai Oroszország déli területeire, Ukrajnába vagy Kis-Ázsia délnyugati részeibe. Mindazonáltal a kivándorlás nem vált általánossá az oszmán uralom alatt, s annak ellenére, hogy a Kaukázuson túli vidék állandó feszültséget teremtett a törökök, az oroszok és a perzsák között, az örmény nép zöme oszmán fennhatóság alatt maradt, de többséget egy-két város kivételével sehol sem alkotott. Az első világháború előestéjén számukat a birodalomban 1 845 000 főre becsülték, s közülük negyed millióan a fővárosban és a kelet-trákiai régióban éltek.[254] Közel ugyanennyien pedig Kilikia és Kis-Ázsia délnyugati részének lakói voltak. A túlnyomó többség, 1,25 millió örmény a birodalom keleti felében, Erzurum, Sivas, Harput, Dijárbekir és Van vilajetjeiben szóródott szét. Többségük a mezőgazdaságban, kurd birtokosok földjein dolgozott, jelentős részük azonban kereskedőként kereste a kenyerét és ugyanazt a funkciót töltötte be a belkereskedelemben, mint a görögök az export-importban.

Az örmények biztonságos életkörülményei akkor kezdtek megváltozni, amikor a 19. század második felében a cári Oroszország egyre határozottabban lépett fel az Oszmán Birodalommal szemben. Az az orosz törekvés, hogy a birodalom keresztény kisebbségei fölött védnökséget szerezzen, már korábban is feszültség forrása volt, a 19. században pedig konkrét kirobbantó oka lett a krími háborúnak, de szerepet játszott az 1877–1878-i orosz–török háborúban is. Láttuk, hogy a berlini konferencián Szentpétervár reformokat követelt az örmények érdekében, s ezt az oszmán kormány hajlandó is volt megadni, de amint az orosz csapatok távoztak a birodalom területéről, az ígéretéről megfeledkezett. Dzsemál pasa évtizedekkel később így emlékezett vissza erre: „Az egész mesterkedés csak ürügy volt Oroszország számára, hogy megkapa-

[253] M. Chahin: *The Kingdom of Armenia. A History*. Richmond, 2001. II. rész.

[254] A szakirodalomban vannak ennél jóval magasabb, 3 milliós becslések is.

rintsa Anatólia jelentős részét, amelyet kizárólag törökök és kurdok laktak. Utóbbiak persze úgy tekintettek Örményországra, mint egy kígyóra, melyet Oroszország ellenük eresztett szabadon."[255] Az örmények súlyos árat fizettek a cárok politikájáért. Több mint tízezren estek áldozatul az ellenük indított pogromoknak az 1877–1878-as háború másnapján. Az örmény falvakban a későbbiek során is rendszeresen előfordultak a török reguláris katonaság és kurd martalócok által végrehajtott vérengzések.

Ezek a brutális lépések azonnali politikai választ váltottak ki az örmények részéről. A 19. század utolsó két évtizedében az örmény irredentizmus mind az Oszmán Birodalomban, mind a cári Oroszországban elterjedt az értelmiség körében. Íróik, újságíróik (Enok Nazarján, Mikael Nalbandján, Gabriel Szundukján és mások) az európai emigrációjuk során magukba szívott liberális nacionalizmus prókátoraivá váltak.[256] „Szabadságot" és „függetlenséget" követeltek a „török iga" alatt sínylődő örmények számára. Orosz földön ezenkívül örmény politikai szervezetek alakultak, melyek közül a legnagyobb befolyásra a már többször emlegetett militáns nacionalista Huncsak és Dasnak párt tett szert. Az Oroszországhoz tartozó Kaukázuson túli területeket és Perzsiát bázisként használták, ahol kiképzést, gyakorlatokat tartottak a tagjaiknak. Félkatonai egységeket, konspirációs földalatti sejteket szerveztek az oszmán határ túloldalán a propaganda, a fegyverek és a lőszer terjesztése céljából. Láttuk, hogy a Huncsak 1894-ben meg is próbálkozott egy felkelés kirobbantásával, három évre rá pedig újfent véres rendszerellenes megmozdulásokat indított a kelet-anatóliai tartományokban („Nyugat-Örményországban"), melyek során oszmán tisztviselők vesztették életüket. A nacionalista szervezetek sokat tanultak a 19. század végén az orosz baloldali pártoktól, elsősorban a szociáldemokratáktól, később pedig a balkáni politikai-terrorista csoportoktól, például az 1893-ban Szalonikiben megalapított Belső Macedón Forradalmi Szervezettől (VMRO). Ezekben az esztendőkben úgyszólván ellenőrizhetetlenné váltak a török és az örmény nacionalisták közötti kegyetlen, vérgőzös leszámolások, amelyek rendre a hatóságok megtorlását váltották ki, s persze mindig felkeltették a nagyhatalmak figyelmét. E rebellis mozgalmakat veszélyesnek ítélő Abdul-Hamid szultán 1891-ben egy alkalommal a vele bizalmas viszonyban lévő Vámbéry Árminnal beszélgetve dühösen kijelentette: „Azt mondom önnek, hogy végezni fogok ezekkel az örményekkel. Olyan pofont adok nekik, hogy rövidesen elmegy a kedvök minden forradalomcsinálástól." Majd indoklásképpen hozzátette: „A keresztény világ örökös agyarkodásával és támadásaival […] úgy szólván reákényszerítettek e drasztikus eszközök alkalmazására. Oláhország és Görögország elszakadásával Európa levágta mindkét lábát a török állam testének. Bulgária, Szerbia és Egyiptom elvesztésével a kezünket vágták le, most pedig legfontosabb életszerveinket akarják kikezdeni az örmény zavarokkal és a beleinkben akarnak gázolni, – ez valóban a kezdő lépés megsemmisítésünkre, és ez ellen védekeznünk kell minden erőnkből."[257] A legyilkolt örmény férfiak, nők és gyermekek száma a század végére elérte az ötvenezret,[258] de vannak ennél magasabb becslések is, melyek szerint a még gyermekcipőben járó örmény nemzeti mozgalom brutális elnyomása

[255] Djemal Pasha: *Memories of a Turkish Statesman*… i. m. 246.
[256] Nalbandian: *The Armenian Revolutionary Movement*… i. m. 25. skk.
[257] Vámbéry Ármin: *Küzdelmeim*. Budapest, 1905. 432–433.
[258] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 89–90.

1894–1897 között egyenesen százezer áldozatot követelt.[259] Az üldözöttek tömegesen tértek át az iszlámra, így próbálván elkerülni a legrosszabbat.[260]

Ezek fényében érthető, hogy az örmények a birodalom más, nem török etnikumaival együtt miért fogadták kitörő örömmel az ifjútörökök forradalmát 1908-ban. Az új szabadság lázában égve az örmény ügy elsőszámú védelmezőjévé előlépett, ekkor már 165 ezer tagot, vagyis minden 12. örményt tömörítő Dasnak a forradalom támogatójává vált.[261] A Porta is támogatta a Dasnakot, amikor a párt Oroszországban a kormányzat ellen lépett fel, és menedéket nyújtott a cári hatóságok ellen menekülő örmény nacionalistáknak még Észak-Perzsiában is. Óriási volt azonban a Dasnak csalódottsága az Egység és Haladás Bizottságában elterjedt agresszív török nacionalizmus, sőt ultranacionalizmus és az erőszakos törökösítő politika láttán, amit csak felerősített a világháború előtti években a Nyugat mind intenzívebb beavatkozása az oszmán belügyekbe. Konstantinápoly válasza az volt, hogy radikálisan korlátozta a nemzeti kisebbségek kulturális tevékenységét, például a nyilvános nyelvhasználatot.[262] 1909-ben, a konzervatív isztambuli ellenforradalom oldalvizén újabb pogromhullám söpört végig az örmények által lakott vilajeteken, például a 80 ezres Adana környékén. A vérengzést Charles Doughty-Wylie merszini angol konzul határozott fellépése állította le, az áldozatok száma 20 ezer lehetett, köztük volt mintegy 1500 asszír keresztény is.[263] A „kilikiai vecsernyének” is nevezett drámai esemény, utalva az 1282-es szicíliai vecsernyére, amelynek során több ezer francia vesztette életét, az arab tartományokban és Egyiptomban is hullámokat vetett, a szunnita iszlám legtekintélyesebb szellemi központja, a kairói al-Azhar egyetem a vérengzéseket elítélő nyilatkozatot adott ki.[264] Emellett nagy nemzetközi figyelmet keltett, még a dániai és a magyar újságok is beszámoltak róla.[265] A pogrom 1913-ban megismétlődött; a hatóságok szabad teret engedtek a kurd irreguláris fegyvereseknek, akik gyilkoltak, fosztogattak.

Az ifjútörökök örményekhez való viszonya bonyolultabb volt, mint elsőre gondolnánk. 1914 előtt a reformok követelésével megelégedő Dasnakkal jól együtt tudtak működni, az el-

---

259 Jean-Jacques Becker: La Grande Guerre en Méditerranée. L'Empire ottoman dans la guerre. In: Pellegrinetti (szerk.): La Grande Guerre en Méditerranée. i. m. 17–23.; Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 331.

260 Selim Deringil: „The Armenian Question is Finally Closed": Mass Conversion of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895–1897. *Comparative Studies in Society and History*, 51. évf., 2. sz. (2009. április) 344–371.

261 TKK: *Az örmény népirtás 1915*. i. m.

262 Johannes Lepsius: *Deutschland und Armenien 1914–1918. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke*. Potsdam, 1919. XVII.

263 A város örmény közössége a reformokat ígérő EHB híve volt, a garnizon katonasága ellenben Abdul-Hamid szultán mellett állt. Ezért törtek ki a tragikus végű összecsapások. Bedross Der Matossian: From Bloodless Revolution to Bloody Counterrevolution: The Adana Massacres of 1909. *Genocide Studies and Preventions*, 6. évf., 2. sz. (2011. nyár) 152–173.; Hrachik Simonyan: *The Destruction of Armenians in Cilicia, April 1909*. London, 2012.; Raymond H. Kévorkian (szerk.): *La Cilicie (1909-1921) des massacres d'Adana au mandat français*. Revue d'histoire arménienne contemporaine, Tome III, 1999.
http://www.imprescriptible.fr/rhac/tome3/, letöltés: 2018. március 28.; Suny: *„A sivatagban élhetnek, de másutt sehol." Az örmény népirtás története*. i. m. 176–183.

264 Muhammad Refaat al-Imam: The massacres of Adana: April 1909 and its impact in Egypt. In: Aram Harutyunyan (szerk.): *The Crime of Genocide: Prevention, Condemnation and Elimination of Consequences*. Proceedings of International Conference, Yerevan, December 14–15, 2010. Yerevan, 2011. 148–149.

265 Matthias Bjørnlund: Adana and Beyond: Revolution and Massacre in the Ottoman Empire Seen Through Danish Eyes, 1908/9. *Haigazian Armenological Review*, 30. évf., 2010. 125–156.; Merenics Éva: Az örmény népirtás. *Rubicon*, 26. évf. (2015), 5–6. sz. 22–25.

Baháeddín Sakir

szakadáspárti Huncsakkal viszont nem. A választásokon nem csupán a Dasnak, hanem az EHB színeiben is jutottak be örmény jelöltek a parlamentbe, a kormányoknak örmény miniszterek is tagjai voltak. Sokatmondó, hogy 1917 júliusában, azaz jóval a deportálások után még mindig 522 örmény foglalt el fontos stratégiai posztokat az oszmán bürokráciában.[266] A birodalom hadba lépése azonban megváltoztatta a kapcsolatokat. Az EHB a háború első hónapjaiban úgy vélte, hogy Anatóliában is megismétlődhet a muszlimoknak az az üldöztetése, amelyre 1914 előtt Macedóniában és Bulgáriában a keresztények részéről sor került, s ahonnan emiatt muszlimok tízezrei voltak kénytelenek elmenekülni. A jelentős részben balkáni származású ifjútörök elit eltökélte, hogy ezt nem engedi megismétlődni.[267] Azt is gondolta, hogy a birodalom sorsa Örményországban dől el és az örmény lakosságot eleve a cár iránti szimpátiával vádolta meg. Többen is úgy látták, köztük Talaat belügyminiszter, hogy egy nagy létszámú etnikai kisebbség jelenléte – különösen, ha valamelyik nagyhatalom támogatását élvezi – súlyosan fenyegeti az állam biztonságát, sőt fennmaradását.

Úgy tűnik, hogy a deportálásukról szóló döntés legkésőbb 1915 márciusának végén születhetett meg, vagyis még a vani felkelés előtt.[268] Megkönnyítette a dolgot, hogy március 1-jén a kormány felfüggesztette a parlament működését, így annak megkérdezése nélkül hozhatott döntéseket. Kulcsszerepet játszott a már említett Baháeddín Sakir, Enver Különleges Szervezetének műveleti főnöke és az EHB vezetőségének tagja, aki februárban tért vissza Isztambulba a kaukázusi frontról. A harctérről származó beszámolókkal felszerelkezve felkereste Talaat pasát és az EHB Központi Bizottságának egy másik tagját, Mehmed Názimot. A találkozójukon Sakir amellett érvelt, hogy fel kell lépni „a belső ellenség" ellen, mivel „az örmények szembeszegültek Törökországgal és támogatják az orosz hadsereget". Habár nem készült írott jegyzőkönyv – ez az atrocitások esetében is ritkán fordult elő –, egyéb dokumentumok és visszaemlékezések arra utalnak, hogy ez a három férfi hozta meg az örmények deportálásáról szóló döntést ezekben a hetekben.[269]

Az oroszok eszközeiként és az oszmánok túszaiként az örmények lesznek majd az első áldozatai a keleti politika legfőbb mozgatórugójának, a territoriális nacionalizmus előtérbe kerülésének. Ezért mondja Paul Balta francia újságíró-történész, hogy habár az „örmény népirtásra" a nacionalista ifjútörök kormány adott engedélyt, de az örményeket főleg kurdok mészárolták le, akik ugyanazon a területen szerették volna megteremteni a saját államukat, ahol az örmé-

[266] Kemal Çiçek: The Question of Genocidal Tendency in the Minority Politics of the Young Turks. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 33. évf. (2013), 1. sz. 1–28.
[267] Erik Jan Zürcher: Macedonians in Anatolia. The Importance of the Macedonian Roots of the Unionists for their Policies in Anatolia after 1914. *Middle Eastern Studies*, 50. évf. (2014), 6. sz. 960–975.
[268] Flesch: *Örmények, törökök, kurdok*… i. m. 184.
[269] Taner Akçam: *The Young Turks' Crime Against Humanity. The Armenian Genocide and the Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*. Princeton, 2012. 175., 183–184.

nyek.[270] A „genocídium” nem „faji” okok miatt következett be, vagyis ilyen értelemben nemigen tekinthető a holokauszt „török verziójának”, legfeljebb bizonyos mértékig modellként szolgálhatott ahhoz. Annak a következménye volt, hogy egy soknemzetiségű birodalom a világháborús események következtében a nemzetállamokra történő felbomlás felé haladt. Van olyan álláspont, amely szerint az ifjútörökök pszichés állapota volt a döntő tényező, merthogy „a genocídiumot nem a vallás vagy a nacionalizmus katalizálta. A múltbeli tapasztalatok, a területi és státuskonfliktusok, a jövőt illető szorongás együttesen alakították az ifjútörökök lelkiállapotát, és vezették őket a népirtásig.”[271] Akárhogyan is, az örményeknek az volt a szörnyű szerencsétlenségük, hogy nem volt hova menniük akkor, amikor a kormány elhatározta, garantálja Kelet-Anatólia vilajetjeinek török jellegét és homogenitását.[272]

Örmény előkelők kivégzése

1915. április 24-ről 25-re virradó éjjel, vagyis a Van környéki harcok idején a kormány az isztambuli örmény millet 235 előkelő tagját (politikusokat, újságírókat, értelmiségieket, vallási vezetőket) fogatta le (a későbbi hetekben a letartóztatások száma meghaladta a 2300-at). Megbilincselve összegyűjtötték őket, hogy az ország belső területeire szállítsanak mindenkit. A kö-

[270] Paul Balta: *Méditerranée. Défis et enjeux*. Paris, 2000. 62. Az orosz kormány már 1913-ban arra biztatta a kurdokat, hogy gyilkolják az örményeket, mert ez indokát jelenthette volna a kelet-anatóliai orosz intervenciónak. Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 74–75.

[271] Ronald Suny: A népirtás magyarázata. *Rubicon*, 26. évf. (2015), 5–6. sz. 12–21.; Ronald Grigor Suny: Megmagyarázni az örmény népirtást. In: Botos Máté – Kovács Bálint (szerk.): *Az emlékezet száz éve. Így látja az utókor az örmény népirtást*. Budapest, 2019. 11–27.

[272] E tekintetben nem volt különbség az ifjútörökök és a kemálista nacionalisták között, a kontinuitás egyértelműen kimutatható. Vö. Uğur Ümit Üngör: *The Making of Modern Turkey. Nation and State in Eastern Anatolia, 1913–1950*. Oxford, 2011.

zösség politikai és kulturális vezetésének lefejezését szokták hagyományosan a deportálások kezdeteként megjelölni. A lefogottak között volt az oszmán parlament két örmény képviselője is, de őket a funkciójuk miatt szabadon engedték. Azonnal magyarázatot követeltek Talaat belügyminisztertől, akinek a szavai megdöbbentették a politikusokat: „Az önök népe lejött a hegyekből és elfoglalta Vant a város örmény lakosságának segítségével. Most megelőző intézkedéseket kell hozni a térségben élő örmények ellen." Néhány nappal később pedig közölte velük: „Amikor gyengék voltunk, Drinápoly visszafoglalása [1913] után a szakadék szélére kényszerítettek bennünket az örmény reformok kérdésének felhánytorgatásával. Most kihasználjuk azt a kedvező helyzetet, amelybe kerültünk, hogy szétszórjuk az önök népét, így a következő ötven évben nem lesz lehetőségük újból elővenni a reformok ügyét."[273] Világossá vált, hogy a török kormány megtalálta az örmény kérdés megoldásának módját. Maga Talaat – Enverhez hasonlóan – évekkel később is meg volt győződve az igazukról: „Ezekért a tettekért az elsődleges felelősség magukat a deportált népeket terheli. Oroszország – annak érdekében, hogy rátehesse a kezét a keleti tartományainkra – felfegyverezte és felszerelte e térség [Van] örmény lakóit és erős örmény útonálló bandákat szervezett az említett vidéken. Amikor beléptünk a háborúba, ezek a banditák megkezdték romboló tevékenységüket a kaukázusi fronton harcoló török hadsereg hátában, hidakat robbantottak föl, ártatlan muszlim lakosokat gyilkoltak meg tekintet nélkül korra és nemre, halált és rettegést bocsátottak a keleti tartományokra és veszélybe sodorták a török hadsereg visszavonulásának útját."[274] Mindezt hivatalosan is megerősítették a kormány által 1916-ban kiadott „kék könyvben".[275]

Azáltal, hogy támadást indított a rendszerbe tökéletesen integrálódott elit ellen, a hatalom túllépett a pogrom stádiumán, az elnyomáson és egy egész közösség deportálását tűzte ki célul. Ezzel kétségbe vonta magának a birodalmi struktúrának az addigi alapjait, ami végeredményben egy korszak végét jelentette. Mint láttuk, az első, „lokális" jellegű tisztogatásokat márciusban–áprilisban Kilikiában hajtották végre. A vani felkelés után azonban megváltozott a volumen. Az örmények tömeges „áttelepítéséről" szóló első rendeletet 1915. április 24-én, a vani felkelés alatt és a nyugati szövetségesek Gallipolinál indított invázója idején bocsátották ki Enver pasa aláírásával, mert így akarták megakadályozni, hogy összejátsszanak a Dardanelláknál támadó ellenséggel. A hadügyminiszter utasításba adta, hogy a frontvonalhoz közel eső fellázadt körzetekben az örmény népesség számarányát 10% alá kell csökkenteni.[276] A későbbi rendeletek kiterjedtek az örmény politikai vezetők kitelepítésére és a „lázadók" határtérségekből való eltávolítására, hogy a helyüket muszlimok foglalhassák el. Érdekes, hogy egyelőre nem határozták meg a kitelepítés helyszínét, a döntések fokozatosan váltak egyre radikálisabbá. A Van-tó környéki örmények kiköltöztetéséről szóló május 2-i rendelet, melyet egy bizonyos Ismet (a későbbi török köztársasági elnök, Inönü) kérvényezett a hadsereg vezérkara nevében a belügyminisztériumtól „a lázadás melegágyának felszámolása" érdekében, csak annyit mondott, hogy az örményeket küldjék „Oroszországba vagy szórják szét őket Belső-Anatólia különböző pontja-

---

273 Johannes Lepsius: *Der Todesgang des armenischen Volkes. Bericht über das Schicksal des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges*. Potsdam, 1919. 189., 195.

274 Talaat Pasha: *Posthumous Memoirs. Deportation of the Armenians*. http://en.wikisource.org/wiki/Posthumous_Memoirs_of_Talaat_Pasha/Deportation_of_the_Armenians, letöltés: 2014. április 4.

275 *Vérité sur le mouvement révolutionnaire arménien et les mesures gouvernementales*. Constantinople, 1916.

276 Yusuf Sarınay: What Happened on April 24, 1915? A Case Study on the Circular of 24 April 1915 and Arrest of the Armenian Committee Members in Istanbul. *International Journal of Turkish Studies*, 14. évf., 1–2. sz. (2008. ősz) 75–101.

in", ahol a muszlimok többségben lesznek.[277] Ugyanígy, május közepén a 3. hadsereg erzurumi főhadiszállása környékéről azért akarták nyugat felé deportálni az örményeket, hogy minél messzebb kerüljenek az orosz fronttól.[278] 31-én bocsátotta ki Talaat belügyminiszter „az örmények áttelepítését és átköltöztetését szükségessé tevő kényszerítő politikai körülmények" című rendeletét *(Tehcsír),* mely a hat kelet-anatóliai tartományra és a Bagdadbahn menti 25 km-es sávra volt érvényes, a cél pedig immár a belső-szíriai sivatag lett. Amikor pedig júliusban a fegyveres harcok Kilikia-szerte kiújultak, s három oszmán hadosztályt kötöttek le, Talaat kiterjesztette a deportálási kampányt a Fekete-tenger partvidékére, a belső-anatóliai területekre és a mediterrán kikötővárosokra is. Elméletileg a rendeletek nem egyetemes jelleggel születtek, az örmény katolikusokra, protestánsokra, nőkre, gyerekekre, öregekre, Ankara, Szmirna és Konstantinápoly civiljeire, az oszmán hadseregben szolgálókra és családjaikra, bizonyos nélkülözhetetlen szakmabeliekre (például a Berlin–Bagdad vasút alkalmazottjaira) nem terjedtek ki, de ezt a végrehajtás során nemigen vették figyelembe.[279]

A Bagdadbahn ügye különösen érzékeny volt, mivel német érdekeket érintett: a vasúttársaság 880 képzett örmény alkalmazottat foglalkoztatott, ezenkívül több ezer örmény dolgozott a vasút építésén, akik sok esetben a halálmenetekből szöktek meg, s életük megmentése érdekében csaptak fel munkásnak. A vasutat a törökök felhasználták a deportálásokra, s vagonokba zsúfolták a szerencsétleneket. A társaság pontosan rögzítette a szállítottak számát, így tudható, hogy ezreket küldtek dél felé a szerelvényekben, szörnyű körülmények között. A német alkalmazottak számos információt továbbítottak Berlinbe a borzalmas atrocitásokról. Próbálták stratégiai érdekekre hivatkozva, valamint a konstantinápolyi német nagykövetség és magas rangú német katonatisztek segítségét kérve megakadályozni azt, hogy a nélkülözhetetlen örmény munkaerőt elhurcolják, s noha a hatóságok 1915 októberében elrendelték a Bagdadbahn örmény alkalmazottainak a deportálását is, mégis el tudták érni a rendelkezés felfüggesztését a háború időtartamára – egy időre. 1916 nyarán már nem volt mit tenni, a hatóságok kíméletlenül végrehajtották az Isztambulból érkezett parancsot.[280]

Ezek a parancsok a nyilvánosságra került rendeletektől függetlenül születtek és a deportálásokon túl a kitelepítettek tömeges legyilkolására vonatkoztak. Az utasításokat nem foglalták írásba, hanem szóban adta át azokat a tartományi kormányzóknak vagy maga Sakir, vagy az EHB valamelyik magas rangú vezetője. Az a kormányzó, aki írásbeli megerősítést kért vagy szembeszegült a civilek tömeges legyilkolását előíró parancsokkal, megtorlásra számíthatott (több olyan váliról is tudunk, aki inkább lemondott a hivataláról, de nem vállalta az utasítások végrehajtását).

1915 nyarától a deportálások jóval túlmentek minden jogosnak vélt stratégiai megfontoláson és valóságos etnikai tisztogatás jegyeit öltötték magukra. A kormányzók, csendőrök (lovas rendőri erők), rendőrfőnökök, kurd irregulárisok, félkatonai bandák borzalmas atrocitásokat követtek el a civilek ellen vagy azért, mert egyesek ellenálltak a deportálásoknak, vagy pedig azért, mert őket tették meg bűnbaknak a fegyveres örmény gerillák részéről a rendfenntartókat

---

277 Akçam: *The Young Turks' Crime Against Humanity*… i. m. 189.

278 Erickson: *Ottomans and Armenians*… i. m. 189.

279 Donald Bloxham: *The Great Game of Genocide. Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*. Oxford, 2005. 89., 124–126.; Lewy: *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*… i. m. 180., 184., 205–206.

280 Lásd Hilmar Kaiser döbbenetes tanulmányát: The Baghdad Railway and the Armenian Genocide, 1915–1916. A Case Study in German Resistance and Complicity. In: Richard G. Hovannisian (szerk.): *Remembrance and Denial. The Case of the Armenian Genocide.* Detroit, 1999. 67–112.

ért támadásokért. A „gyilkosoknak ez a hadserege", ahogy az egyik oszmán hivatalnok nevezte őket, a világháború előtt érkezett muszlim menekültekből, törzsi harcosokból, a börtönökből kiengedett köztörvényes bűnözőkből állt.[281] Júniustól szeptemberig a mészárlások átterjedtek Erzurumra, ahol a német alkonzul 25 ezer nő és gyermek legyilkolásáról számolt be a Kemah hasadékában, Harputban, Erzindzsiánban, Trabzonban és Sivasban. A következő télen a deportálások kiterjedtek a kilikiai örményekre is, akiket Szíria és Mezopotámia sivatagaiba irányítottak. Az „áttelepítés", „deportálás" kifejezések azonban csupán elfedik az örmény közösségek módszeres kiirtását. Ez általában úgy történt, hogy a falvakban és a városokban kikiáltók jelentek meg az utcákon és kihirdették, hogy minden örmény férfinak meg kell jelennie a helyi hatóságok előtt. Az egyik Trabzonban kifüggesztett plakát meg is magyarázta, hogy miért: az örmények „évek óta a közrend megzavarására alkalmas káros álnok eszméket vallanak; véres konfliktusokat idéznek elő… Csatlakozni mertek létünk ellenségéhez [Oroszországhoz] és a birodalmunkkal jelenleg hadban álló esküdt ellenséghez, így kormányunk rendkívüli intézkedésekre és áldozatokra kényszerül…"[282] Az örmények munkájukat félbehagyva engedelmeskedtek is, de nyomban őrizetbe vették őket, s közölték velük, hogy „készen kell állniuk" a Moszulba vagy Bagdadba való utazásra. Néhány órán belül az összekötözött foglyokat kisebb csoportokban ki is vezették a településekről. De nem jutottak messzire. Az első félreeső helyen lelőtték vagy bajonettel kivégezték őket a rendőrök vagy a kurd irregulárisok. Napokkal később a megmaradt örmény lakókat, nőket, gyerekeket ugyanígy útnak indították. Az ő likvidálásuk tovább tartott. Több száz fős konvojokban kényszerítették vánszorgásra őket a víz nélküli, sivár hegyvidéki terepen. Már az út elején nagyon sokan meghaltak, mert nem élték túl a szomjúságot, a forróságot vagy a hideget. Akik az első 50-100 km-t túlélték, azokat a kurdok előbb kirabolták, majd legyilkolták. Több százezer embernek így is sikerült átvergődnie valahogy a Toros-hegységen és eljutnia az első állomásig, Aleppóig. Akkor már csak csontvázak voltak, teljességgel képtelenek arra, hogy folytassák a gyaloglást. S mégis űzték, hajtották őket tovább Mezopotámia és Belső-Szíria irányába, ahol „koncentrációs táborokba" kerültek.[283] Ezt már végképp kevesen élték túl. A kelet-anatóliai tartományokból deportált 800 ezer főből kb. 400 ezren, esetleg félmillióan jutottak el a sivatagi célállomásokra, ahol a későbbiekben legalább 250 ezren vesztették életüket.[284] 1915 júliusától az ilyesfajta halálmenetek állandóak voltak Közép- és Kelet-Törökország útjain, ezek mentén pedig német, amerikai és más szemtanúk végigkövethették azt a módszert, ahogy a törökök egy komplett népet „áttelepítettek".

Az antanthatalmak május 24-i közös figyelmeztetése, mely megtorlással fenyegette a birodalmat a „tömeggyilkosságokért", „a civilizáció és az emberiség elleni bűncselekményekért",[285]

---

[281] Vahakn Dadrian: The Role of the Special Organisation in the Armenian Genocide in the First World War. In: Panikos Panayi (szerk.): *Minorities in Wartime*. London, 2016. 50–82.

[282] Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: *1914–1918. Az újraírt háború.* Budapest, 2006. 59. A francia szerzőpáros a történteket „a háborús bűnök csúcspontjának" nevezi.

[283] Khatchig Mouradian: Internment and destruction. Concentration camps during the Armenian genocide, 1915–16. In: Panikos Panayi – Stefan Manz – Matthew Stibbe (szerk.): *Internment during the First World War. A Mass Global Phenomenon.* London, 2018. 145–161.

[284] Uo.; Michael A. Reynolds: *Shattering Empires. The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908–1918*. Cambridge, 2011. 152.

[285] Lásd *France, Great Britain and Russia Joint Declaration*. http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.160/current_category.7/affirmation_detail.html, letöltés: 2016. szeptember 4. Ez volt az első eset, hogy az „emberiség elleni bűntettek" kifejezést egy diplomáciai dokumentumban használták az örmény mészárlások leírására.

lehetővé tette az oszmán kormánynak, hogy hivatalossá tegye a deportálásokat az ellenséggel való összejátszás és az állambiztonságra való fenyegetés indokával. A Porta ráadásul a felelősséget az antantra hárította, amiért felkelést szervezett az örmények körében. A másik oldalon Wangenheim német nagykövet bűnös cinkossága húzódott meg ama félelem mögött, hogy ha beavatkozik, akkor azzal fogják vádolni, hogy egy kisebbség érdekében emeli föl a szavát. Max Erwin von Scheubner-Richter erzurumi német alkonzul június 18-i sürgetésére, hogy engedélyezze számára a mészárlásokkal szembeni fellépést, Wangenheim a beleegyezését adta, de hozzátette, „ne keltsen olyan benyomást, mintha protektori jogokat akarnánk gyakorolni az örmények felett”.[286] A nagykövet mindenről tudhatott, mivel már május 10-én „az örmények egész kerületekben történő megsemmisítéséről” számolt be az aleppói német konzul, Walter Rößler, aki szeptemberben már arról tudósított, hogy a városban tartózkodó menekültek körében arat a halál, a temetkezési hatóságok naponta olykor 110 holttestet is összegyűjtenek az utcákon.[287] Június 10-én a moszuli kollégája jelentette a nagykövetnek, hogy 614 örmény férfit, nőt és gyereket likvidáltak, akiket tutajokon Dijárbekirből a Tigrisen úsztattak lefelé. A beszámoló szerint a folyót eltorlaszolták a holttestek. Október 8-án Erzindzsiánból éh- és szomjhalált halt nők és gyermekek tömegeiről számoltak be, a hatóságok pedig megtiltották a helyi muszlimoknak, hogy segítsenek rajtuk.[288] Más jelentések – melyek többsége amerikai, dán és német misszionáriusoktól származott – egyenesen kannibalizmusról, tömeges kínzásokról és nemi erőszakról szóltak.[289]

A központi hatalmak és a semleges államok birodalomban szolgálatot teljesítő diplomatái kormányaik számára folyamatosan szállították a bizonyítékokat.[290] A trabzoni amerikai konzul, Oscar S. Heizer például azt jelentette, hogy több esetben örmény gyerekekkel megrakott csónakokkal kieveztek a tengerre, és ott beleborították őket a vízbe.[291] Van der Does de Willebois holland nagykövet, az intelligens megfigyelő előbb 1914 novemberében aggodalmát fejezte ki a feletteseinek, hogy a dzsihád meghirdetése negatív hatást fog gyakorolni Holland Kelet-India muszlim lakosságára, majd 1915 májusától rendszeresen beszámolt az örményekkel történt „borzalmakról”. Az információk nagy részét – úgy tűnik – a konstantinápolyi örmény pátriárkától és a német kollégájától szerezte be.[292] A Per Gustaf August Cosswa Anckarsvärd svéd

[286] Trumpener: *Germany and the Ottoman Empire*… i. m. 209–210. Scheubner-Richter később Hitler támogatója lett, a müncheni sörpuccs során vesztette életét. Vö. Kerekes Lajos: *Hitler-puccs a sörházban*. Budapest, 1976. 71.

[287] Rößler Bethmann-Hollweg kancellárnak szóló július végi jelentését lásd Az örmények tömeges legyilkolása. Walter Rößler aleppói német konzul beszámolója. In: Stephan Burgdorff – Klaus Wiegreffe (szerk.): *Az első világháború. A XX. század őskatasztrófája*. Budapest, 2010. 259–260.

[288] Lepsius: *Deutschland und Armenien*… i. m. XXIII–XXVI. A német konzulok tevékenységéről, beszámolóikról lásd Flesch: *Örmények, törökök, kurdok*… i. m. 139–141.

[289] Döbbenetes, felkavaró leírásokat lehet olvasni. Pl. Matthias Bjørnlund: ’A Fate Worse Than Dying’: Sexual Violence during the Armenian Genocide. In: Dagmar Herzog (szerk.): *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe’s Twentieth Century*. London, 2008. 16–58.

[290] A jelentésekből Merenics Éva közölt válogatást: *Diplomats Witness and Condemn the Armenian Genocide. Collection of Documents and Testimonies*. Yerevan, 2016.

[291] Kovács Bálint: A sivatagba vezető út. Mi történt az örmény népirtás során? *Rubicon*, 26. évf. (2015), 5–6. sz. 5–11.

[292] Nicolaas A. Kraft van Ermel: Perspectives from a Neutral State: Dutch Sources on the Question of the Armenian Genocide. In: Elka Agoston-Nikolova – Marijke van Diggelen – Guido van Hengel – Hans van Koningsbrugge – Nicolaas A. Kraft van Ermel (szerk.): *Unknown Fronts. The „Eastern Turn” in First World War History*. Groningen, 2017. 79–100.

nagykövet által Stockholmba eljuttatott beszámolók félreérthetetlenül utaltak a mészárlások és deportálások népirtó jellegére. Einar af Wirsén százados, a konstantinápolyi svéd katonai attasé pedig, aki 1915 végén érkezett állomáshelyére, a visszaemlékezéseiben így írt: „Törökországi tartózkodásom első esztendejében hihetetlen tragédia történt, mely az egyetemes történelemben lezajlott legszörnyűbb események közé tartozik. Az örmények elpusztítására gondolok." Az attasé nyilvánvalóvá tette, hogy a cél a megsemmisítésük volt: „Hivatalosan a cél az volt, hogy eltávolítsák az egész örménységet Észak-Mezopotámia és Szíria sztyeppéire, a valóságban azonban arra törekedtek, hogy kiirtsák az örményeket, minélfogva Kis-Ázsiában a tiszta török elem uralkodó pozícióba kerülhet." Megjegyezte, ez „kétségkívül az utóbbi évszázadok legnagyobb bűntette", amit bizalmas formában megerősített neki az isztambuli német katonai attasé, a bajor Otto von Lossow tábornok: „Az örmény mészárlások a világtörténelem legnagyobb bestialitását jelentik."[293]

Wangenheim tehát pontosan tisztában volt azzal, mi történik, mivel a hozzá eljuttatott jelentések aprólékosan beszámoltak a részletekről. Reakciója azonban lényegében semmitmondó volt. Május 31-én ezt táviratozta Berlinbe: „Azt hiszem, enyhítenünk kellene a [velük való] bánásmódot, de nagy általánosságban nem kellene megakadályoznunk. Az Oroszország által ösztönzött örmény felforgató tevékenység már olyan méreteket öltött, ami fenyegeti Törökország létét."[294] Ezek a szavak odahaza minden bizonnyal egyetértésre találtak, hiszen „a vilmosi Németországban sokan osztották a törökök ellenszenvét az örményekkel szemben. »Vérszopóknak« tartották őket és »lelkiismeretlen szatócsoknak«, ravasznak, alattomosnak"…[295] Vannak, akik szerint a németek minden eszközzel rendelkeztek ahhoz, hogy leállítsák, vagy legalább lassítsák a tömeggyilkosságokat, de nem avatkoztak közbe, mert fontosabb volt számukra a szövetség fenntartása Isztambullal.[296] Ráadásul a követség autentikus helyről szerzett bizonyosságot arról, hogy az örmények elűzéséről nem kizárólag katonai megfontolásokból döntöttek. Június közepén Talaat felkereste Johann Mordtmannt, a követség örmény-ügyi tanácsadóját, s bevallotta neki: „A [Fényes] Porta ki akarja használni a világháborút arra, hogy megszabaduljon a belső ellenségétől, a hazai kereszténytől anélkül, hogy ebben az idegen diplomácia megakadályozná. A Törökországgal szövetséges Németországnak is érdeke az, hogy ily módon Törökország erősebbé váljon."[297]

Török beszámolókkal nemigen rendelkezünk.[298] Tudunk viszont arról, hogy némelyek a politikai elitben ellenezték az örményekkel szembeni politikát és hallatszottak tiltakozó hangok

---

[293] Vahagn Avedian: Knowing and Doing. The Armenian Genocide in Official Swedish Reports. In: Lars Hillås Lingius (szerk.): *In Times of Genocide 1915–2015. Report from a conference on the Armenian Genocide and Syriac Seyfo.* Älvsjö, 2015. 71–83. Lásd még Uő.: The Armenian Genocide of 1915 from a Neutral Small State's Perspective: Sweden. *Genocide Studies and Prevention*, 5. évf. (2010), 3. sz. 323–340.

[294] Wangenheim 1915. május 31-i távirata a külügybe. Lepsius: *Deutschland und Armenien*… i. m. 72.

[295] Karen Andresen: „Egy nép vágóhídon". In: Burgdorff – Wiegreffe (szerk.): *Az első világháború*… i. m. 195–197.

[296] Barry Rubin – Wolfgang G. Schwanitz: *Nácik, iszlamisták és a modern Közel-Kelet megteremtése.* Budapest, 2014. 67–69.

[297] Gingeras: *Fall of the Sultanate*… i. m. 170.

[298] Ezek egyikének a hitelessége máig erősen vitatott. Egy török tisztviselő, Naim bej jelentéseit tartalmazza, amelyeket egy örmény újságíró rendelkezésére bocsátott, aki aztán 1920-ban Londonban kiadta őket. Aram Andonian (szerk.): *The Memoirs of Naim Bey. Turkish Official Documents Relating to the Deportation and the Massacres of Armenians*. London, 1920. A vitáról lásd Vahakn N. Dadrian: The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: the Anatomy of a Genocide. *International Journal of Middle East Studies*, 18. évf., 3. sz. (1986. augusztus) 311–360.; Guenter Lewy: Revisiting the Ar-

Mehmed Talaat pasa

is. A volt pénzügyminiszter, Dzsávid bej például, aki a deportálások kezdetén Berlinben tárgyalt gazdasági és pénzügyi kérdésekről, s így semmit sem tudott a történtekről, 1915 késő nyarán megdöbbenve értesült az atrocitásokról. Naplójában ezt írta: „Az oszmán történelem egyetlen lapja sem kezdődött – még a középkori időkben sem – ilyen céltudatos gyilkosságokkal, ilyen széles körű kegyetlenséggel.” Talaatot heves szemrehányásokkal illette és kérdőre is vonta: „Ha az örmény kérdést vérrel akarja megoldani, szórja szét a népet az örmény tartományokban, de humánus módon! Akassza fel az árulókat, még ha több ezren vannak is! Ki akarna bujkáló oroszokat vagy orosztámogatókat befogadni? De itt álljon meg! Ön arra vetemedett, hogy egy egész népet nem csupán politikailag, hanem fizikailag is megsemmisít. Ön nemcsak gonosz, hanem alkalmatlan is.”[299] Van, aki szerint az ifjútörök triumvirátus egyik tagja, Szíria ura, Dzsemál pasa is helytelenítette az örmények lemészárlását, és megengedte a menekülteknek, hogy Jeruzsálemben telepedjenek le, „ahol a háború alatt az örmények száma megduplázódott”.[300] Az ifjútörökökkel szembeni liberális ellenzék számos tagja (pl. Ahmed Riza szenátor) fejezte ki felháborodását a sajtóban és a parlamentben. Talaat azonban hidegen visszautasította ezeket a bírálatokat, s kijelentette, hogy a nyilvános vita erről a kérdésről „ártalmas a birodalom érdekeire”.[301]

Az eseményekben főszerepet játszó Talaat egészen különleges, rendkívüli személyiség volt. Szazonov „túlzás nélkül a világtörténelem egyik legnagyobb gonosztevőjének” tartotta.[302] Egy Drinápoly melletti szegény családból származott, pályafutását postai tisztviselőként kezdte Szalonikiben, ahol bekapcsolódott az ifjútörök mozgalomba, s annak egyik erőskezű vezetőjévé

menian Genocide. *Middle East Quarterly*, 12. évf., 4. sz. (2005. ősz)
https://www.meforum.org/articles/2005/revisiting-the-armenian-genocide, letöltés: 2018. október 12. Lezárhatja a vitát, hogy Hilmar Kaiser örmény történésznek isztambuli levéltári kutatásai során sikerült beazonosítania Naim bejt. Vö. *The infamous Naim Bey's identity cleared: Is a long overdue issue settled?* Garabet K. Moumdjian interjúja Hilmar Kaiserrel.
https://www.academia.edu/10747945/The_infamous_Naim_Beys_identity_cleared_Is_a_long_overdue_issue_settled, letöltés: 2019. március 5.

299 Ozan Ozavci: Honour and Shame: The Diaries of a Unionist and the 'Armenian Question'. In: Hans-Lukas Kieser – Margaret L. Anderson – Seyhan Bayraktar – Tomas Schmutz (szerk.): *End of Ottomans. The Genocide of 1915 and the Politics of Turkish Nationalism*. London, 2019. 193–220.

300 Simon Sebag Montefiore: *Jeruzsálem. Egy város életrajza.* Pécs, 2014. 469.; Hilmar Kaiser: Regional resistance to central government policies: Ahmed Djemal Pasha, the governors of Aleppo, and Armenian deportees in the spring and summer 1915. *Journal of Genocide Research*, 12. évf. (2010), 3–4. sz. 173–218. Más ugyanakkor tagadja ezt és azt állítja, hogy Dzsemál az asszimiláció eszközével Szíria minden nem török (arab, zsidó, örmény) közösségét alá akarta vetni, hogy semmiképpen se veszélyeztessék az oszmán állam szuverenitását és egységét. Ümit Kurt: A Rescuer, an Enigma and a Génocidaire: Cemal Pasha. In: Kieser – Anderson – Bayraktar – Schmutz (szerk.): *End of Ottomans*… i. m. 221–245.

301 Lepsius: *Der Todesgang des armenischen Volkes*… i. m. 240.

302 Szazónov: *Végzetes évek*… i. m. 180.

vált. Igazi *self-made man*ként fondorlattal, kapcsolatokkal és zsarolással elérte, hogy az Egység és Haladás csúcsaira, kormányzati pozícióba kerüljön. Robosztus, erős testalkatú emberként Talaat mégsem taszította az embereket, kétségtelen faragatlansága, igénytelensége ellenére sem. Intelligenciája, az ármány és a politikai befolyás szüntelen alkalmazása révén biztosította a birodalmi belügyek feletti folyamatos, szinte abszolút ellenőrzését. Ez az ellenőrzés kiterjedt a milletekre, az örmények deportálása pedig úgyszólván a saját, privát ügyévé vált. Azt vallotta, hogy a személyes és nemzeti szintű morál között különbséget kell tenni: ha egyéni érdekből követnek el durva és elítélendő cselekedetet, az morális szempontból teljességgel elfogadhatatlan, de ha mindezt az állam érdekében teszik, akkor nagyon is elfogadható. A deportálásokkal szembeni külföldi tiltakozásokat azzal szerelte le, hogy utalást tett az örmények árulására és „a történelmi folyamat elkerülhetetlenségére".[303]

A külföldiek részéről az atrocitásokkal szembeni egyetlen valódi tiltakozás a német protestáns egyház nevében Johannes Lepsiustól, a Német Keleti Misszió elnökétől, valamint Henry Morgenthau amerikai nagykövettől érkezett. Lepsius, ez a középkorú evangélikus lelkész, aki élete legnagyobb részét a Közel-Keleten töltötte, tanúja volt az erőszaknak, s megpróbált fellépni ellene. Már június végén jelentette, hogy 200 ezer örmény férfi, nő és gyermek tart a szíriai sivatag felé. Talaat pasánál is tiltakozott, de csak annyit ért el, hogy *persona non gratá*vá nyilvánították. Németországba visszatérve élénk sajtókampányt indított és agitált a klérus körében. A berlini kormány megpróbálta „rávenni", hogy távozzon Hollandiába, s ne zavarja meg a törökökkel fenntartott kapcsolatokat. Csakhogy Lepsius fellépése nyomán 1915. október 15-én ötven tekintélyes német személyiség fordult a kancellárhoz. Mindez hatott. Wangenheim 1915. októberi halála után az utóda, Paul Wolff-Metternich gróf tiltakozott a Portánál, de már elkésett, mivel addigra az örmény lakosság zömét elpusztították, mintegy 60 ezer áldozat sorsa pedig 1916 első hónapjaiban teljesedett be.[304] Igaz, nem ő volt az első német tiltakozó diplomata, hiszen Wangenheim egészségi állapotának romlása miatt július 20-án a helyettesítésére megérkezett Konstantinápolyba Ernst Wilhelm von Hohenlohe-Langenburg herceg, aki ettől fogva energikusan tiltakozott a Portánál, de ez is csak arra volt jó, hogy felingerelje a hatalmon lévőket. Talaat 1916. augusztus 31-én kijelentette neki, hogy „az örmény kérdés már nem létezik". Mindkét diplomatának azért kellett távoznia állomáshelyéről, mert határozott fellépést tanúsítottak a kormánnyal szemben.[305] Az osztrák–magyar nagykövet, Pallavicini 1915 májusában arra kérte a belügyminisztert, hogy kerülje „nők és gyerekek üldözését", mert azt az antant propagandistái ki fogják használni.[306] Júliusban azt jelentette Bécsbe, hogy „Talaat bej nem akar többé erről az ügyről szót ejteni", és „sajnos lehetetlen meggyőzni a hatóságokat, a probléma makacs felhánytorgatása pedig csak rontana a helyzeten".[307] 1916 márciusában ismét felkereste Talaatot, a belügyminiszter azonban biztosította, hogy tévesek a hozzá eljutott információk. A tapasztalt diplomata ebből megértette, hogy semmit sem tehet az örmények érdekében.[308] XV.

---

303 Morgenthau: *Ambassador Morgenthau's Story*. i. m. 337–339.; Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 39–40.

304 Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 106.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 118.

305 Flesch: *Örmények, törökök, kurdok*… i. m. 130., 247.; Suny: *„A sivatagban élhetnek, de másutt sehol." Az örmény népirtás története*. i. m. 305.

306 Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 212.

307 Pallavicini 1915. július 8-i jelentése Burián István osztrák–magyar közös külügyminiszternek. Merenics (szerk.): *Diplomats Witness and Condemn the Armenian Genocide*… i. m. 15.

308 Bridge: Austria-Hungary and the Ottoman Empire in the Twentieth Century. i. m.

Benedek pápa is próbált közbelépni, konstantinápolyi apostoli delegátusa éppen a német és az osztrák–magyar nagykövetekkel együtt tárgyalt Talaat pasával, de hasztalanul.[309]

Ami Morgenthaut illeti, fáradhatatlanul továbbította az Egyesült Államokba a kínzások és mészárlások részleteit.[310] Ezeknek a jelentéseknek a tömörített összefoglalója *(Kék Könyv)* 1916-ban napvilágot látott és iszonyatos dolgokat tartalmazott (megcsonkított hullák halmai, holttestek tengerbe dobálása, élő nők és gyerekek kutakba, tűzbe vetése, tömeges nemi erőszak, kibelezés, felnégyelés, a még élő áldozatok kutyákkal és sakálokkal való széttépetése…).[311] A nagykövetnek diplomaták és hittérítők, valamint más szemtanúk számoltak be a részletekről, akik a török hatóságok kifejezett tiltása ellenére titokban fényképeket is készítettek az atrocitásokról és a deportáltakról. Ezeket később nagy nehézségek árán tudták nyugatra juttatni.[312] „Órákig ültek az irodámban, s miközben a könnyeik végigperegtek az arcukon, elmesélték nekem azokat a borzalmakat, amelyeken keresztülmentek. Sokan közülük, férfiak és nők egyaránt, belerokkantak mindabba, amit láttak. […] Nem csak amerikai és kanadai hittérítők számoltak be nekem a személyes tapasztalataikról. Több német társuk is arra kért, lépjek közbe.”[313]

Morgenthau igyekezett is célba juttatni az 1915 szeptemberében általa alapított Örményországi és Szíriai Segélyszervezet (American Committee for Armenian and Syrian Relief), a későbbi Közel-Keleti Segélyszervezet (Near East Relief) által gyűjtött adományokat.[314] Megpróbált a német nagykövetre is hatni, hátha – latba vetve a befolyását – Wangenheim vissza tudja fogni az ifjútörök kormányt. Egyáltalán nem járt sikerrel. „Az örményekkel szembeni ellenszenve azonnal nyilvánvalóvá vált. Túlzó kifejezésekkel kezdte ócsárolni őket. […] A szemében az örmények egyszerűen áruló söpredékek voltak.”[315] A német diplomatánál mások, például újságírók, tudósítók is próbálkoztak, de ők is határozott visszautasításban részesültek. „Azt gondolom […], [a törököknek] teljes mértékben igazuk van”, mondta Wangenheim Harry Stürmernek, a *Kölnische Zeitung* konstantinápolyi tudósítójának. „A gyengébb nemzetnek el kell buknia.”[316]

Az örményeknek csak ritkán, elszigetelten nyílt módjuk az ellenállásra. A kilikiai Urfa lakossága 1915 októberében hat hétig állt ellen a török reguláris hadseregnek, mígnem az utolsó vé-

---

309 Erről röviden lásd Nagy Kornél: Az örményeket végképp eltörölni – miért fontos a magyaroknak a 20. század első népirtása? *Válaszonline*, 2020. április 24. https://www.valaszonline.hu/2020/04/24/ormenyorszag-torokorszag-nepirtas-105-evfordulo-tortenelem/?fbclid=IwAR2QeISf6Gm9DKKjJVVQJLNWQbsJwUj1t3b1f4c3a0UHJUUSzQE3blT6i8Y, letöltés: 2020. május 4.

310 Morgenthau: *Ambassador Morgenthau's Story*. i. m. 311–312.; Suny: *„A sivatagban élhetnek, de másutt sehol.” Az örmény népirtás története*. i. m. 271–277.

311 Viscount Bryce (szerk.): *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire 1915–16*. London, 1916. Az energikus Lord James Bryce állt az örmények érdekében folytatott nagy-britanniai kampány élén. A műről lásd Botos Máté: A Kék Könyv mint történeti forrás. Megjegyzések az örmény genocídium egyik dokumentációja hitelességének kérdéséhez. In: Botos – Kovács (szerk.): *Az emlékezet száz éve*… i. m. 61–75.

312 Benedetta Guerzoni: Les photographies du génocide des Arméniens et les limites de leur circulation pendant la Grande Guerre. *Relations internationales*, 171. sz. 2017/3. 31–42.

313 Morgenthau: *Ambassador Morgenthau's Story*. i. m. 328.

314 1916-ban mintegy 20 millió dollárt gyűjtött össze és megszerezte a Rockefeller- és a Gulbenkian-alapítvány támogatását is.

315 Morgenthau: *Ambassador Morgenthau's Story*. i. m. 370.

316 A németek szerepéről lásd Harry Stuermer: *Two War Years in Constantinople. Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics*. London, 1918. 72–81.; Trumpener: *Germany and the Ottoman Empire*… i. m. 204–205. skk.

dőt is levágták. Kilikiában zajlott az örmény ellenállás leghíresebb epizódja, amikor is négyezren álltak ellen a török katonáknak Dzsebel-Műszában.[317] Hét falu lakossága megtagadta a török deportálási parancsot, visszavonult a hegyekbe és folyamatosan harcolva 53 napon keresztül tartóztatott fel 15 ezer török katonát. A védők között a balkáni háborúk veteránjai és az oszmán hadseregből dezertált mintegy hatvan örmény is ott volt. A felkelés spirituális vezetője, Dikrán Adreaszján felhívást intézett az antanthoz, amelyet olyan örmény fiatalok vittek magukkal, akik eljutottak a tengerpartra, vízbe vetették magukat, s kétségbeesve reménykedtek abban, hogy egy arra járó európai hajó felveszi őket: „Sir! Krisztus nevében könyörgünk Önhöz! Kérve kérjük, vigyen bennünket Ciprusba vagy valamelyik szabad országba. A mi népünk nem lusta. A legkeményebb munkával is hajlandók vagyunk megkeresni a kenyerünket, amenyiben munkát adnak nekünk. De ha ezzel túlságosan sokat kérnénk, ami nem teljesíthető, fogadják be legalább asszonyainkat, gyermekeinket, öregeinket! Bennünket, harcképes férfiakat pedig szíveskedjenek ellátni fegyverrel, lőszerrel és élelmiszerrel, hogy utolsó leheletünkig védekezhessünk az ellenség haderői ellen! Könyörgünk Önnek, Sir, ne várjon addig, amíg késő lesz!”[318]

Egy éppen arra járó francia cirkáló ezúttal kimentette a túlélőket és Egyiptomba szállította őket. Ugyanez történt 1915 szeptemberében az Orontész folyó torkolatánál összegyűlt mintegy háromezer örménnyel is. Ezek azonban atipikus esetnek számítottak, hiszen az antant eleve nem rendelkezett olyan logisztikai eszközökkel, amelyekkel a teljes evakuálást megoldhatta volna. Vannak viszont olyan vélemények, amelyek szerint a nyugatiak egy kilikiai partraszálló hadművelettel nemcsak megfékezhették volna a mészárlásokat, hanem más irányba is terelhették volna a közel-keleti háború menetét. A Kitchener hadügyminiszter által is latolgatott alexandrettai manővert viszonylag kis erőkkel is végre lehetett volna hajtani, számítani lehetett volna Kilikia örmény lakosságának támogatására, s stratégiai csapást lehetett volna mérni az oszmánokra azáltal, hogy elvágják a birodalom központi területeitől Arábiát és esetleg Mezopotámiát.[319] London és Párizs azonban az erőfeszítéseit inkább Gallipolira koncentrálta, 1916-ra pedig a deportálásokat legnagyobbrészt végrehajtották.

Az örmények megpróbáltatásai azonban nem értek véget. Igaz ugyan, hogy Talaat pasa 1915 őszén elméletben leállította a deportálásokat, s ezt egy 1916. március 15-én a vilajetek kormányzóinak kiküldött üzenetében megerősítette, a hatóságok azonban a „veszélyes egyénekkel” szemben felmentést kaptak a rendelkezés alól. A tágan értelmezhető kibúvó alapján 1916-ban örmények ezreit üldözték el otthonaikból Kónjában, Ankarában, Marasban és Aintábban.[320] Amikor novemberben egy Szmirna közeli temetőben elrejtett fegyverraktárt fedeztek fel, háromszáz örményt deportáltak, mire a városban ellenőrző körúton tartózkodó Liman von

[317] Ezt az epizódot Franz Werfel is feleleveníti halhatatlan regényében. *A Musza Dagh negyven napja*. I–II. Budapest, 1973. Rövid összefoglaló: Krajcsir Piroska: A Musza Dagh igaz története. *Rubicon*, 26. évf. (2015), 5–6. sz. 26–29.

[318] Arshag Mahdesian: A Probable Source of „Forty Days of Musa Dagh”. *Armenian Review*, I. évf., 1. sz. (1948. tél) 108–109. Idézi: Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 104. Werfel regényében az üzenetet lásd II. köt. 37.

[319] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 241–245.

[320] Aintáb esetében a helyi társadalmi elit felelősségét hangsúlyozza Ümit Kurt: Theatres of Violence on the Ottoman Periphery: Exploring the Local Roots of Genocidal Policies of Antep. *Journal of Genocide Research*, 20. évf. (2018), 3. sz. 351–371.; Uő.: From Aintab to Gaziantep: The Reconstitution of an Elite on the Ottoman Periphery. In: Kieser – Anderson – Bayraktar – Schmutz (szerk.): *End of Ottomans*… i. m. 287–319.

Sanders erélyes fellépésére leállították az üldöztetéseket.[321] Bizonyítandó, hogy az örményeket nem a vallásuk miatt diszkriminálták, az ifjútörökök több ezer kurdot is eltávolítottak a frontzónákból az oroszok 1916-os előretörésekor.

1915 és a háború vége közötti örmény áldozatok számáról többféle becslés van forgalomban. Az bizonyos, hogy a görögöktől eltérően, akik a lakosságcserék miatt viszonylag alacsonyabb veszteségeket szenvedtek, több százezren vesztették életüket. Az örmény szerzők 1,5–2 millió halottat említenek. Lepsius alaposan dokumentált műve az elpusztított vagy deportált örmények számát 1 400 000-re teszi. Ez a szám magában foglalja lényegében az egész Kaukázuson túli örménységet, továbbá 238 000 kilikiai és szíriai, s talán 30 000 konstantinápolyi és drinápolyi örményt. Lepsius ezenkívül úgy vélte, kb. egymilliárd márkának megfelelő örmény vagyont kobozott el a kormány, amelyet aztán az EHB tagjainak, muszlim üzletembereknek, törzsi előkelőknek, földbirtokosoknak adott tovább, s ezt a gyakorlatot a Török Köztársaság is folytatta.[322] Talán Szazonov adataira támaszkodva, aki 1915 októberében 200 ezer menekültről tett említést a Nyikolaj nagyhercegnek írt memorandumában,[323] a neves brit történész, Arnold Toynbee szerint 182 000 örmény menekült Oroszországba, Konstantinápoly és Szmirna örmény lakossága többé-kevésbé érintetlen maradt, a halottak száma pedig 800 ezer és egymillió közé tehető.[324] A 2000-es években publikáltak Talaat pasa magánlevéltárából előkerült dokumentumokat az örmények számáról, ezek alapján az 1914-ben még kb. 1,5 millió örményből 1917-re 350–400 ezren maradtak, ami 77%-os veszteséget jelent.[325] Még a mai török szerzők is félmillió örmény áldozatról beszélnek, habár hozzáteszik, legalább ugyanennyi muszlim vesztette életét az örmények vagy az oroszok kezétől Kelet-Anatóliában és a Kaukázuson túli területeken. Demográfiai kutatásai alapján Fuat Dündar, aki hitelt ad az előre megfontolt népirtás teóriájának, 664 ezer örmény halottat említ,[326] amivel szinte teljesen egyetért Guenter Lewy (642 ezres veszteség).[327] Akár így, akár úgy, a világháború végére az 1914-es örmény népességnek jó, ha az egyharmada maradt meg az Oszmán Birodalom területén. Vagyis a modern történelem korábban elképzelhetetlen, példátlan népességvesztése zajlott le viszonylag rövid idő alatt. Az ifjútörök rezsim mindazonáltal egyáltalán nem vett tudomást a történtek humán katasztrófájáról, az egészet hatékony diplomáciának, az abdul-hamidi rendelkezés végrehajtásának tekintette, miszerint „az örmény kérdéssel való leszámolás legjobb módja az, ha leszámolunk az örményekkel”.

A történtek mind a mai napig heves vitákat, sőt diplomáciai konfliktusokat gerjesztenek. A fő kérdés talán az, hogy a tömeges megsemmisítés vajon a háború önkéntelen, akaratlan következménye vagy szándékos, előre eltervezett politika folyománya volt-e. Miután számos meghatározó állam (Oroszország, Franciaország) a történteket népirtásnak nyilvánította, 2016 júniusában a német Bundestag is határozatot fogadott el, mely „népirtásnak” minősítette az örmények 1915-ös lemészárlását. A határozatban az szerepel, hogy az Oszmán Birodalomban 1915.

---

321 Flesch: *Örmények, törökök, kurdok*… i. m. 197.

322 Lepsius: *Der Todesgang des armenischen Volkes*… i. m. 294–309.; Bedross Der Matossian: The Taboo within the Taboo: The Fate of 'Armenian Capital' at the End of the Ottoman Empire. *European Journal of Contemporary Turkey*, Complete List 2011. https://journals.openedition.org/ejts/4411#tocto1n7, letöltés: 2020. november 2.

323 McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 154.

324 Toynbee bevezetője a Bryce-féle jelentéshez. Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 107.; Arnold J. Toynbee: *Armenian Atrocities. The Murder of a Nation*. London, 1915. 91–105.

325 Ara Sarafian: *Talaat Pasha's Report on the Armenian Genocide*. London, 2011. 5–6.

326 Dündar: *Crime of Numbers*… i. m. 151.

327 Lewy: *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*… i. m. 240–241.

április 24-én az ifjútörök kormány utasítására megkezdett „tervszerű üldöztetés és megsemmisítés" több mint egymillió örmény nemzetiségű áldozatának sorsa „példaszerűen mutatja meg a tömegpusztítások, etnikai tisztogatások, népcsoportok elűzése és bizony a népirtások" 20. századi történetét. Elismerik, hogy a Német Császárságnak – az Oszmán Birodalom legfőbb szövetségesének – „szégyenletes szerepe" volt a történtekben; diplomatái révén voltak értesülései a népirtásról, mégsem tett semmit „ezeknek az emberiség elleni bűntetteknek" a megakadályozásáért. A határozat szerint Németország vállalja történelmi felelősségét, amiből az is következik, hogy ösztönöznie kell az örmény–török megbékélést. A Bundestag megemlékezése az örmény nép, „a világ legősibb keresztény népe iránti különleges tisztelet" kifejeződése is – áll a határozatban.[328]

Örmény anya gyermekei holttestével

Jellemző, hogy egyfelől Örményország 1990. augusztusi függetlenségi nyilatkozata az eseményeket genocídiumnak minősíti, másfelől a török állam nem hajlandó elismerni, hogy népirtás történt volna. Ennek egyesek szerint az az eredete, hogy az oszmánok háborús veresége után a győztesek az egész törökséget kollektíve felelőssé tették a mészárlásokért, hiába hivatkozott arra 1918-tól mind Isztambul, mind Ankara, hogy az elkövetők az Egység és Haladás vezetői voltak, ezért a büntetést személyesen rájuk kell korlátozni. Már a katonai vereség és a fegyverszünet megkötése után, 1918 novemberében az oszmán parlamentben és sajtóban heves vita bontakozott ki az örmény mészárlásokról, s ahogy azóta, akkor sem sikerült egyezségre jutni az áldozatok számát illetően (a parlamenti képviselők 800 ezer és 1,5 millió közötti áldozatot említettek). Az antant kitartott a kollektív bűnösség elve mellett, ami az általa 1919–1921 során lefolytatott eljárásokból is kitűnik. Ezek a bírósági perek olyan neheztelést váltottak ki a

[328] *Népszabadság*, 2016. június 2.

török elitből, ami aztán elvezetett az örmény népirtás elismerésének elutasításához.[329] Mások az „állami felelősség" hangoztatása következtében kialakult „pszichológiai gátakról" beszélnek az ifjútörökökkel számos tekintetben folytonosságot mutató nacionalista török elit körében, ami mindmáig akadálya az elismerésnek.[330]

A történtek okait, a felelősség kérdését illetően a szakirodalomban is eltérő véleményekkel találkozhatunk. Kissé leegyszerűsítve az egyik álláspont szerint a felelősség a nacionalista ifjútörök elit vállára nehezedik. Taner Akçam török származású német szociológus például amellett kardoskodik, hogy a török nacionalizmus ösztönözte az oszmán kormányt a népirtó politika folytatására a nem muszlim népesség ellenében, sőt a hatóságokat egyértelműen *népirtó szándék* vezérelte, amikor Anatólia lakosságát etnikailag homogenizálni akarták.[331] Többen egyetértenek azzal, hogy Isztambul hosszú ideje *tudatosan* engedett szabad utat az erőszaknak az ártatlan keresztény közösségek körében. Viszont olyan is akad, aki szerint szó sincs előre elkészített „mestertervről", a történteket „egy válságos pillanatra [a birodalomra leselkedő halálos veszedelemre] adott válaszlépés-sorozat elfajulása", „a politikai vezetés patológiás reakciója" okozta.[332] A másik vélekedés szerint viszont legalább ennyire felelősök az örmények is, akik a világháború előtt és alatt nemritkán szándékosan provokálták az oszmán hatóságokat. Az örmény nacionalisták, a görög irredenták és a nyugati imperialisták a 19. század végén az Oszmán Birodalom felosztását tervezték, a világháború alatt pedig a nacionalista szenvedély lázában égő anatóliai örmények és görögök, akiket ráadásul külföldről támogattak, szörnyű bűnöket követtek el muszlim civilek és a török hadsereg ellen, amit a hatóságok a háborús körülmények közepette nem hagyhattak megtorlatlanul.[333] Van, aki „igazolhatónak" és jogosnak tartja a „népirtás" fogalmának használatát,[334] más viszont konkrét jogi érveket sorakoztat fel amellett, hogy a fogalom miért nem alkalmazható a történtekre. Helyette következetesen a „kitelepítés" megnevezést használja. Ragaszkodik ahhoz, hogy az oszmán kormány *nem vette tervbe* az egész örménység szisztematikus kiirtását, csupán „katonai óvintézkedésként", „szükségszerűségből" kényszerült a háborús körülmények között az ellenséggel összejátszó határ menti örmények deportálására (a történtek ezért sem vethetők össze a náci holokaussztal). Elismeri ugyanakkor, hogy a rendelkezésre álló elégtelen logisztikai eszközök miatt „a kitelepítés maga volt a katasztrófa", mivel a birodalom „képtelen volt a kitelepítés folyamatát szabályosan levezényelni, a kitelepített örmények biztonságát szavatolni és a kitelepítéshez elegendő anyagi forrást elkülöníteni".[335] Az egyik magyar kutató, aki szerint nyilvánvaló, hogy az egész örménység kiirtását előre a hatóságok nem vették tervbe, az „emberiségellenes bűntettet" tartja a legelfogadhatóbb címkének a

[329] Akçam: *A Shameful Act*… i. m. 8. fej.
[330] Vahagn Avedian: State Identity, Continuity, and Responsibility: the Ottoman Empire, the Republic of Turkey and the Armenian Genocide. *European Journal of International Law*, 23. évf. (2012), 3. sz. 797–820.
[331] Taner Akçam: The Ottoman Documents and the Genocidal Policies of the Committee for Union and Progress (İttihad ve Terakki) toward the Armenians in 1915. *Genocide Studies and Preventions: An International Journal*, 1. évf., 2. sz. (2006. szeptember) 127–148.
[332] Suny: *„A sivatagban élhetnek, de másutt sehol." Az örmény népirtás története*. i. m. 359.
[333] Lewy: *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*… i. m.
[334] Laurens: *Les crises d'Orient II*… i. m. 36.
[335] Mustafa Serdar Palabıyık: *Megérteni 1915 eseményeit: törökök és örmények*. Budapest, 2017. 56–57., 80., 140.

történtekre.[336] Nagyjából ugyanez a vita zajlik a nyugat-anatóliai görögök és törökök között az 1918 utáni erőszakos atrocitások kapcsán.

Az örmények mellett sokkal kisebb figyelmet kapott az Oszmán Birodalom asszír közössége, amelyet pedig a hatóságok ugyanúgy az Oroszországgal való összejátszással vádoltak meg a háború kezdetekor. Az asszír külön etnikumot alkotó keresztény közösségek gyűjtőneve, amelyek az arámi nyelvből származó különféle dialektusokat beszéltek. Évszázadokig a kurdok között éltek a mai Törökország, Szíria, Irán és Irak határtérségeiben. Főként a nesztoriánus, káldeus és szír ortodox felekezetek tagjait soroljuk közéjük. Az asszírok ugyanúgy szabályosan megismétlődő erőszaknak voltak kitéve, mint az örmények (1895–1896, 1909). Védelemért ők is Oroszországhoz fordultak, s miután az oszmánok hadba léptek, őket is azzal vádolták, hogy együttműködnek az antanttal. Rájuk is vonatkoztak a kitelepítési rendelkezések és a bánásmód sem különbözött. Becslések szerint a háború előtti 620 ezres közösségből 250–300 ezren vesztették életüket az első világháború alatt,[337] ennek ellenére akad olyan török történész, aki tagadja, hogy az asszírok esetében népirtásról lehet beszélni.[338]

Ennek a történetnek a legkeserűbb iróniája alighanem az, hogy az örmények, asszírok stb. megsemmisítése – jóllehet ez volt az indok – semmivel sem növelte az Oszmán Birodalom biztonságát. Az antant sohasem szállt partra Kilikiában, ami igazolhatta volna a vele állítólagosan szimpatizáló örmények ottani elüldözését. A deportálások ráadásul súlyosan aláásták az oszmánok mezopotámiai védelmi erőfeszítéseit azáltal, hogy a Bagdadbahn örmény munkásait is elhurcolták. A kelet-anatóliai örmények eltávolítása egyáltalán nem védte meg ezt a vidéket az orosz inváziótól, hiszen amikor a cár csapatai 1916 elején Erzurum ellen indultak, alig ütköztek ellenállásba. Az oroszok ráadásul hamarosan könnyedén kiűzték a törököket Trabzonból és Erzindzsiánból is, ezeket a vereségeket pedig már végképp nem lehetett az oroszokkal kollaboráló örmény „ötödik hadoszlopra" fogni.

Az örmények lemészárlása miatt egy pillanatra sem álltak le a Kaukázus előterében vívott orosz–török harcok. Halíl bej csapatait június végén nyolc gyaloghadosztállyal (70 ezer fővel) jelentősen megerősítették, az új parancsnok, Abdul-Karim pasa pedig július közepén hadműveletekbe fogott a történelemből jól ismert Manzikert közelében. A több napig tartó heves küzdelemben sikerült meghátrálásra kényszerítenie az orosz jobbszárnyat, így lehetővé vált, hogy a sokat szenvedett Vant az oszmán hadsereg 1915. augusztus 4-én visszafoglalja, az orosz csapatok pedig kénytelenek voltak visszavonulni a saját területükre (ami megkönnyítette az örmény deportálások folytatását).[339] Egyáltalán nem nyílt lehetőségük a kaukázusi front megerősítésére és az örmények megsegítésére. Az örmények tragikus katasztrófája, hogy éppen akkor indult meg a deportálásuk, amikor az orosz hadsereg nem tudott támogatást nyújtani nekik. Ezt a visszavonulást és a későbbiekben az örmények sorsával kapcsolatos relatív orosz érdektelenséget a világháború általános menete magyarázza: május 2-án került sor a gorlicei áttörésre, aminek nyomán Lengyelország síkságjai megnyíltak a központi hatalmak számára. Az orosz hadsereg általános visszavonulását kétmillió civil menekült vándorlása kísérte, beleértve azt a félmillió

---

336 Fodor Gábor: A törökországi örmények pusztulása az első világháborúban. *Eszmélet*, 23. évf., 9. sz. (2011. tél) 164–177.; Uő.: Népirtás vagy kitelepítés? Történész szemmel az örmények nagy tragédiája. *Rubicon*, 26. évf. (2015), 5–6. sz. 82–87.

337 David Gaunt: The Ottoman Treatment of the Assyrians. In: Suny – Göçek – Naimark (szerk.): *A Question of Genocide*… i. m. 244–259.

338 Bülent Özdemir: *Assyrian Identity and the Great War. Nestorian, Chaldean and Syrian Christians in the 20th Century*. Dunbeath, 2012.

339 Allen – Muratoff: *Caucasian Battlefields*… i. m. 302–310.

zsidót, akiket a frontvonal közeléből telepítettek ki, mivel németszimpátiával gyanúsították őket. Érthető, hogy a cári rezsimet megrengető katasztrófa hónapjaiban a katonai és politikai vezetés nem az örményekre figyelt elsősorban.

Mindez azonban a cári sereg részéről csupán ideiglenes visszahúzódást, a védelmi vonalak lerövidítését jelentette. Az oroszoknak kedvezett az a körülmény, hogy az oszmánok más hadszíntereken voltak lekötve. 1915 folyamán a csapatok egyik fele éppen a Dardanellákat próbálta megvédeni az antant erőivel szemben, miközben valahogy fel kellett volna tartóztatni a Mezopotámiában előrenyomuló angol–indiai erőket is. Igaz, 1915 végén újabb erősítést vezényeltek a Kaukázushoz, mert az oszmán hadvezetés azt remélte, hogy egy sikeres támadással behatolhatnak Oroszország itteni területeire, valamint a központi hatalmak oldalára állíthatják Perzsiát. Abdul-Karim meg is próbált előretörni az Urmia-tó irányába. Vesztére azonban az utánpótlási vonalai túlságosan megnyúltak, így az oroszoknak néhány hét után ismét sikerült elfoglalniuk Vant, ezt a valahavolt gyönyörű települést, amely akkorra már nem volt egyéb szellemvárosnál. Novemberben az orosz lovasság ismét ellenőrzése alatt tartotta a Van-tó déli partvidékét és a Bitlisz felé tartó utakat. Ráadásul miután Nyikolaj nagyherceg átvette a parancsnokságát, az év végére az orosz kaukázusi hadsereget megerősítették, 170 ezresre bővítették, vagyis mintegy 50 ezer fős fölényt alakítottak ki ezen a fronton. Jugyenyics tábornok eltökélte, hogy kihasználja számbeli fölényét. Terve egyenesen a 3. oszmán hadsereg megsemmisítését tartalmazta, s még Erzurum bevételének a lehetőségével is számolt. A megerősített erődökkel rendelkező Erzurum volt török szempontból az egész keleti régió kulcsa. Elvesztése nem csupán megfosztotta volna a birodalmat a keleti kommunikációs útvonalaitól, hanem megnyitotta volna az utat Jugyenyics számára Kis-Ázsia keleti felének hátországába.

Jugyenyics, a szarikamisi győztes messzemenően alkalmas volt a feladatra. A főhadiszállását meglátogató egyik brit haditudósító az orosz tábornokot „kicsi, kerekfejű, nagy bajuszú” férfinak írta le, akit állandóan „két szoborszerű vezérkari tiszt kísért. Beszéde tömör és parancsoló volt, az egész viselkedése olyan emberre utalt, aki hozzászokott a parancsoláshoz.”[340] Egyesek szerint Jugyenyics volt az első világháború legkiválóbb orosz tábornoka. Kars erődjében nagy lelkesedéssel látott hozzá a feladata elvégzéséhez. Kellő mennyiségű utánpótlást és felszerelést halmoztak föl, a csapatokat telefonösszeköttetéssel látták el, a katonák megfelelő téli ruházatot kaptak. A főtiszteken kívül senki sem tudta, mi készül, mivel az előkészületeket gondosan titokban tartották. A csapaterősítéseket mindig az éj leple alatt bonyolították le, így a törökök semmit sem sejtettek. Az oszmán hírszerzést megtévesztendő elhíresztelték, hogy Perzsiában készülnek hadjáratot indítani. Jugyenyics figyelemelterelésként katonáinak engedélyezte az ortodox karácsony és újév (1916. január 7–14.) fényűző megünneplését. Ezt látva Mehmed Kámil pasa, a 3. oszmán hadsereg parancsnoka Konstantinápolyba távozott, vezérkari főnöke, a német Felix Guse őrnagy pedig Németországba utazott, hogy kigyógyuljon a tífuszából. A törökök a saját szarikamisi tapasztalatukból kiindulva különben sem hitték, hogy az oroszok a leghidegebb télvíz idején támadásra vállalkoznának a zord kaukázusi vidéken.

A cári csapatok 1916. január 13-án indították meg az előrenyomulásukat, vagyis éppen akkor, amikor az utolsó szövetséges katona is elhagyta a Gallipoli-félszigetet. Nem kizárt, hogy éppen ez játszott közre az időpont kiválasztásában: féltek attól, hogy az oszmánok jelentékeny erőket dobhatnak át keletre a Dardanelláktól. Az antanton belüli stratégiai egyeztetés hiánya mégis szembeötlő: ha az oroszok a brit kérésnek megfelelően 1915 tavaszán csapatokat küldtek volna a Boszporuszhoz, akkor az oszmánokat jó eséllyel ki lehetett volna ütni a háborúból. Az

[340] M. Philips Price: *War & Revolution in Asiatic Russia*. London, 1917. 171.

oroszok a maguk cinikus módján ehelyett kihasználták az angol–francia kudarcot a Dardanelláknál, s még az oszmán erősítések megérkezése előtt megindították hódító hadjáratukat Kelet-Anatóliában. Persze ez is egyfajta koordináció, de egyoldalú, mivel Jugyenyics arra a következtetésre jutott, hogy offenzívájának akkor van a legnagyobb esélye a sikerre, ha még azelőtt indítja el, mielőtt Enver Gallipoliból Erzurumba dobja át a hadseregét. 1915 nyarán sem cselekedtek az oroszok, pedig megkönnyíthették volna az angolok és az ANZAC helyzetét egy olyan hadjáratban, amely – mint emlékezhetünk rá – elsődlegesen mégiscsak orosz érdekeket szolgált! Sőt jellemző módon nem az 1915 végén Mezopotámiában kutyaszorítóba került britek segítségére sietett Jugyenyics, hanem hazája imperialista érdekeinek megfelelő célpontot választott. Úgy tűnik, a szövetségesi szolidaritás Petrográdon másodlagosnak számított.

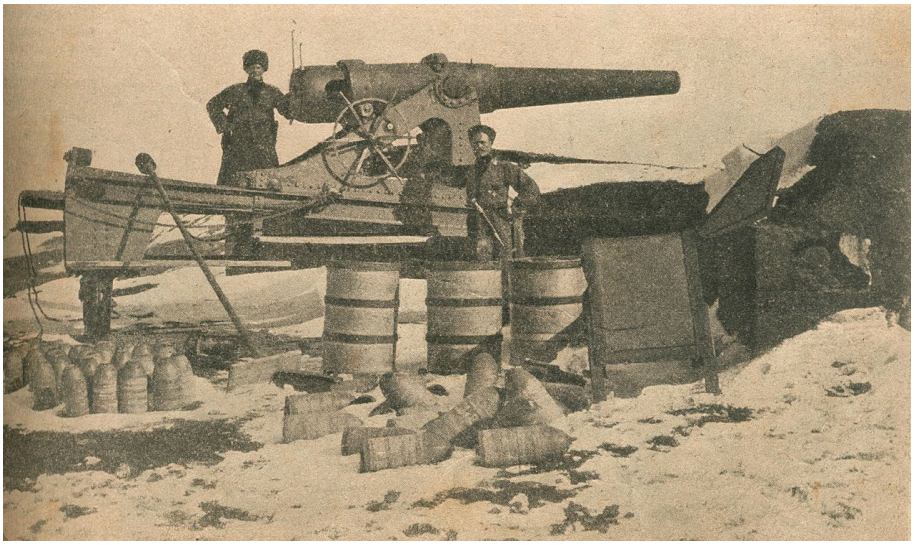
Mehmed Kámil távolléte alatt a 3. oszmán hadsereg parancsnoki feladatait ellátó Abdul-Karim pasa 74 ezer gyalogos, 74 géppuska és mintegy 180 tábori ágyú felett rendelkezett. Az Erzurumtól északra lévő, jól kiépített török védelmi vonalak elleni első megtévesztő támadás után Jugyenyics kiadta a fő offenzívára vonatkozó parancsát a centrumban lévő Csakir-babagerincen keresztül, ahol jelentős létszám- és fegyverzetbeli fölényt alakított ki. Az orosz roham olyan átütő erejű és annyira váratlan volt, hogy a hősies ellenállás ellenére az oszmán front hat órán belül összeomlott, Abdul-Karim pedig csak egyet tehetett: általános visszavonulást vezényelt az erzurumi erődkomplexumba, még épp időben. Január 18-ra az oroszok teljesen körülzárták az Araksz folyó völgyét, elfoglalták a török főhadiszállást, Köprüköjt, a kozákok pedig levágták Haszankaléban a visszavonulást fedező négy oszmán zászlóaljat (ezer halott, 1500 hadifogoly).[341] A 3. hadsereg jóvátehetetlenül meggyengült, veszteségei elérték a 22 ezer főt. Volt olyan egység, mely állományának csaknem 70%-át elvesztette! Az oroszok ehhez képest mindössze 10 ezer embert vesztettek, sikerük pedig megfelelő felkészültségükben, taktikai leleményességükben és a vezérkari munkájuk felsőbbrendűségében rejlett.

Jugyenyics úgy érezte, eljött az idő a végső csapás bevitelére. Kozák őrjáratai, örmény kémei és légi felderítői (a tábornok húsz repülőgéppel rendelkezett a hadszíntéren) azt jelentették neki, hogy Erzurum láthatólag nincs felkészülve a támadásra. A hadifogságba esett török tisztek hozzá nem értő parancsnokaik miatt zsörtölődtek, ami arra utalt, hogy a 3. hadsereg maradéka nincs valami jó állapotban, s nem fog tudni ellenállni egy frontális támadásnak. Hatalmas mennyiségű lőszerkészletet és ellátmányt hagytak hátra a törökök a visszavonulásuk során és nem úgy tűnt, hogy erősítés lenne várható az erőd térségében. Az oszmánok ellenben úgy vélték, az Araksz medencéjét az Eufrátesz völgyétől elválasztó, több mint 3000 méter magas Kargapazargerinc áthatolhatatlan akadályt jelent az oroszok számára, éppen ezért a védelmét hanyag módon meg sem erősítették. Jugyenyics azonban pontosan tudta, mit kell tennie. Nyomban megnyújtotta összeköttetési útvonalait és terveket készített az Erzurumba való előretöréshez. Arra törekedett, hogy a védők ne tudjanak többé kicsúszni az ostromgyűrűből, ne legyen lehetőségük összeszedni magukat és megerősíteni a súlyos sebet kapott harci moráljukat.

Félelmetes vállalkozás volt ez. A zsibbasztóan hideg télben az orosz katonák nemcsak arra kényszerültek, hogy átkeljenek az úttalan, éles hegygerinceken, hanem még a felszerelésüket is magukkal kellett cipelniük. Ebbe beleértendő a nagykaliberű tüzérség is, melyet szétszereltek és a hátukon szállítottak. A metsző szél és a fizikai megerőltetés együttese halálos veszélyt jelentett a paraszti származású orosz bakák számára. Előfordult, hogy a hóförgetegben egy egész zászlóalj halálra fagyott, hiszen az erdőhatár feletti hegycsúcsokon kellett átkelni, ahol még fa sem volt, így megmelegedés céljából tábortüzet sem lehetett gyújtani. Az emberek többsége mégis

[341] Allen – Muratoff: *Caucasian Battlefields*… i. m. 330. skk.

elérte a hegygerincet. Február 11-én megindult a támadás, 250 orosz löveg kezdte ontani a tüzét a két legfontosabb török erődre, amelyek el is estek. Miközben elterelő hadműveleteket vezettek a fő erődítmények külső pereme ellen, a sereg zöme kínkeserves erőfeszítéssel ereszkedett le a hegyoldalon. A mit sem sejtő török elővéd a jéghideg szél elől mélyen beásta magát a lövészárkaiba. Február 13-án hajnalban arra lettek figyelmesek az őrszemek, hogy sötét figurák végeláthatatlan sora közelít feléjük a hózáporban. A szerencsétlen törököknek nem maradt idejük elmerengeni azon, hogyan voltak képesek emberi lények teljes menetfelszerelésben átkelni a hegyeken, mert pillanatok alatt lerohanták őket. Ezután egy napig dühöngött a csata a távolabbi erődítményekért, de az összeszerelt orosz tüzérség megtette a magáét. Az utolsó erődöt is ki kellett üríteni, így 16-ra Jugyenyics hadserege kijutott az Erzurum előtti síkságra. Volt olyan erőd, ahol az oroszok 1500 hadifoglyot ejtettek és 20 ágyút zsákmányoltak.

Orosz katonák pózolnak egy zsákmányolt oszmán löveg mellett az erzurumi erődben (1916)

Azáltal, hogy az oroszok áttörték a külső gyűrűt és benyomultak a nyílt síkságra, Erzurum hatalmas, a tengerszint felett több mint 2300 méter magasan kialakított erődje (akkoriban a világ legmagasabban fekvő erődje) úgyszólván védhetetlenné vált. Erzurum Drinápoly mellett az Oszmán Birodalom legjobban kiépített erődítményrendszere volt, 16 erőd háromszoros védelmi vonalával, melyet még a 19. század végén brit és német hadmérnökök tanácsai alapján modernizáltak. De még így is elavultnak számított, igazából nem volt más, mint hatalmas toborzóközpont és utánpótlásraktár. 235 ágyújának többsége még 1878-as évjáratú volt, kőkaszárnyái halálos csapdát jelentettek az ide visszaszorult 40 ezer fős ostromlott helyőrség számára. Az elégtelen felszerelés és a megcsappant létszám miatt a védelemben komoly lyukak keletkeztek, amelyeket az orosz felderítők pontosan felmértek. Jugyenyics megparancsolta csapatainak, hogy késlekedés nélkül vegyék ostrom alá az erődöt, amelyet a katonái 16-án délután ellenállásba alig ütközve el is foglaltak. A védők az első lövésekre visszahúzódtak és Sivas felé

menekültek, ami talán érthető: az előző négy nap tízezer embert vesztettek.[342] A történelmi jelentőségű támaszponton az oroszok több mint 300 löveget és több tonnányi egyéb felszerelést zsákmányoltak. Lenyűgöző győzelem volt ez Jugyenyics részéről. Ezenkívül Erzurum bevétele fordulópontot is jelentett a keleti háború menetében, mivel ez volt az első nagyobb jelentőségű antantsiker az ázsiai hadszíntéren.[343] Nyilvánvalóvá vált, hogy Oroszország ellenőrzése alá akarja vonni a Közép-Európa és Közép-Ázsia közötti területeket. A német Berlin–Bagdad tervnek láthatólag befellegzett.

Azáltal, hogy az oroszok birtokba vették az Erzurumot Mezopotámiával, Anatóliával, Perzsiával és a Kaukázussal összekötő útvonalakat, megnyílt az út az Örmény-fennsík többi fontos városának elfoglalása előtt. 1916 késő telén és tavaszán a támadás ellenállhatatlan gyorsasággal és erővel bontakozott ki. Enver pasa ugyan rohamtempóban megpróbálta átdobni a 60 ezres 2. oszmán hadsereget a Kaukázus előterébe, de az Anatólián áthaladó egyvágányú sínpár fékezte az erősítések sebességét. A csapatok így csak augusztusra foglalták el állásaikat. A köztes időszakban Jugyenyics szisztematikusan felszámolta és megsemmisítette a 3. hadsereg már amúgy is megtizedelt maradványait, amelyből további tízezrek dezertáltak. Miközben katonái február 16-án, illetve március 2-án meghódították Mus és Bitlisz városait (utóbbit rendkívül heves bajonett-rohamban és közelharcban), az orosz tábornok tervbe vette Trabzon elfoglalását, mely a legjelentősebb oszmán kikötő volt Anatólia északi partján, megszerzése pedig lehetővé tette volna a hadműveletek kiterjesztését a belső területekre. Mivel a hegyvidéki terep és a sűrű erdőségek miatt a belső területeken a hadmozdulatok előtt hatalmas akadályok tornyosultak, az egyetlen lehetőség a tenger felőli támadás volt. Miután március 8-án az oroszok megszerezték a Trabzon és Batum közötti egyetlen használható kikötőt, Rizét, mely a 3. oszmán hadsereg fontos utánpótlásbázisa volt, április 14-én a haditengerészet és a szárazföldi erők összehangolt bombázása lerombolta Trabzon erődítményeit, a város pedig az ostromlók ölébe hullott. Jugyenyics most már tengeri úton is eljuttathatta az utánpótlást a csapatainak. Ezt a fejleményt az is lehetővé tette, hogy ekkorra az oroszok enyhe fölényre tettek szert a Fekete-tengeren, ami két tényezőnek volt köszönhető: (1) vízre bocsátották az első orosz dreadnoughtokat, az *Imperatrica Marijá*t, mely egy belső robbanás következtében a szevasztopoli kikötőben süllyedt el 1916 októberében, valamint testvérhajóját, az *Imperatrica Jekatyerina Velikaját*; (2) az 1916 folyamán elsősorban csapatszállításban közreműködő *Goeben*t javítás és a krónikus szénhiány miatt hosszabb időre ki kellett vonni a szolgálatból.[344] Az orosz felszíni egységek ezt követően számos oszmán torpedó- és ágyúnaszádot, gőzöst, vontatót, motorcsónakot, uszályt és teherszállítót küldtek a tenger fenekére, még akkor is, ha a *Goeben* kísérte őket, sőt már kezdetleges repülőgépeket is be tudtak vetni. A parti vizeken a dolgok olyan rosszra fordultak, hogy a törökök kénytelenek voltak a szárazföld belsejében új utánpótlási útvonalat kialakítani. Ennek a fölénynek a birtokában egyedül májusban és júniusban az orosz flotta a lovaikkal, fegyvereikkel és egyéb felszerelésükkel együtt 35 ezer katonát szállított át a Fekete-tengeren.[345]

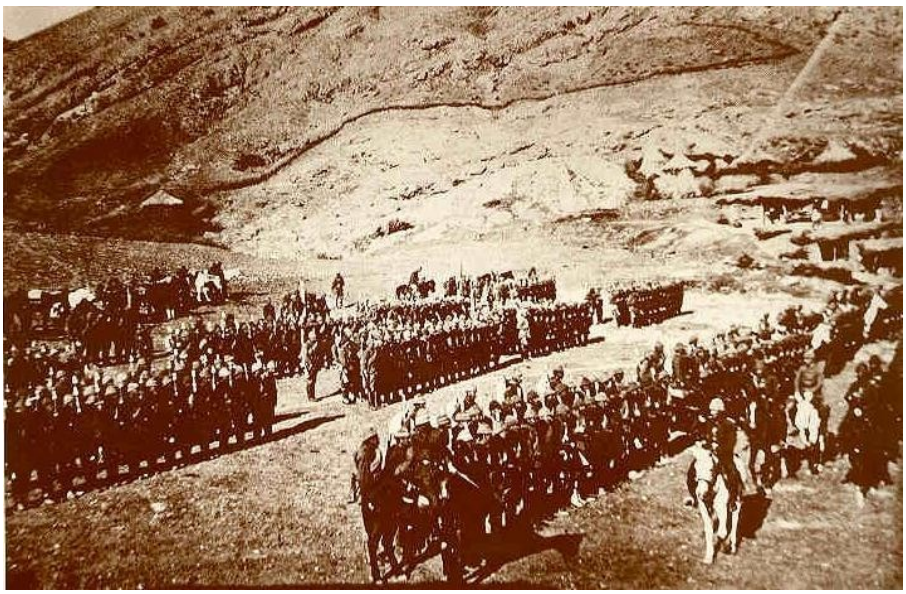
[342] Larcher: *La guerre turque dans la guerre mondiale*. i. m. 402–403.

[343] Price: *War & Revolution in Asiatic Russia*. i. m. 84.

[344] Az ellátási nehézségek miatt Németország 1916 végén már havi 14 ezer tonna szenet szállított Konstantinápolyba a Berlin–Bagdad vasúton, de ez is kevésnek bizonyult. Ördögi kör alakult ki: mivel az anatóliai szénbányák tengeri szállítmányait az oroszok egyre nagyobb mértékben tizedelték, mind kevesebb szén jutott az uszályok védelmét ellátó hadihajók felfűtésére. 1917 januárjában például egyetlen oszmán csatahajó sem tudta elhagyni a kikötőjét! E büszke járművek ágyúit le is szerelték és a Boszporusz meg a Dardanellák erődítményeibe helyezték át.

[345] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 317–320.

Július 25-én az így megerősített orosz seregek ismét támadásba lendültek és megszerezték az oszmán főhadiszállás székhelyét, Erzindzsiánt és elözönlötték a környező síkságot. Itt a diadalmas tábornok megálljt parancsolt, mivel az utánpótlási útvonalai túlságosan megnyúltak. De messzemenően elérte az eredeti célját: százezres veszteséget okozva megsemmisítette a 3. oszmán hadsereget és szilárdan megvetette a lábát Kelet-Anatóliában. Fenyegette Sivast és az ankarai utat.[346] Izzet pasa 2. hadserege ellentámadások sorozatával megpróbálta ugyan kimozdítani az oroszokat az állásaikból (a Musztafa Kemál vezette, veteránokból álló 16. hadtest például ideiglenesen visszafoglalta Must és Bitliszt), de mindannyiszor súlyos veszteségeket elszenvedve kellett visszavonulnia.

Kemál a bitliszi fronton (1916)

Ebben az évben a tél korán jött és hamar leállította a hadműveleteket (a Bitlisz környéki hegyekben az első hó már 1916. szeptember végén leesett). A törökök teljesen kimerültek, harci moráljuk elpárolgott. 1916 végére a dezertálások száma annyira megnőtt, hogy a 3. hadsereg 30 ezer túlélője gyakorlatilag útonállóvá vált a kelet-anatóliai hegyekben, a megmaradt csapatok egyre fogyatkozó energiája pedig arra ment el, hogy üldözzék őket. Ezenkívül az emberemlékezet óta leghosszabb és legkeményebb tél, a betegségek, az alultápláltság, a kimerültség szinte letarolták a 2. hadsereget, mely 1917 márciusára a felére zsugorodott, önálló egységként meg is szűnt létezni. Izzet pasát vissza is rendelték Konstantinápolyba. Nemcsak a csapatoknál, a fővárosban is aggasztó helyzet alakult ki, az élelmiszerellátás akadozott, kenyérből a fejadagot 250 grammról az éhínséghez közeli 180 grammra kellett csökkenteni. Csak az orosz forradalom kitörése mentette meg a törököket a totális katonai összeomlástól Kis-Ázsiában.[347] Ekkorra az oszmán védelmi erők létszáma 400 ezer főre csökkent, ami éppen a fele volt az 1915. novem-

[346] Erickson: *Ordered to Die*… i. m. 120–137.; Allen – Muratoff: *Caucasian Battlefields*… i. m. 364–368., 422–428.
[347] Pomiankowski: *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*… i. m. 225–226., 439.

beri adatnak. Jellemző az is, hogy 1916 nyarán az 52 oszmán hadosztályból 26 az oroszok ellen harcolt. Az 1915 novembere és 1917 márciusa között elveszített 400 ezer katonából 300 ezer az oroszok elleni háborúban veszett oda, ebből 60 ezer fő hadifogolyként fejezte be a háborút.[348] A Kaukázuson túli területeken elszenvedett példátlan vérveszteség végképp lerombolta mindazt, ami a török katonai erőből még megmaradt és megteremtette a lehetőséget a mezopotámiai és palesztinai brit győzelmek számára 1917–1918-ban.

Az sem mellékes, hogy az örmények deportálása jelentős szerepet játszott 1915–1916-ban a török harci képességek rombolásában. Az igaz ugyan, hogy a keresztény népesség eltávolítása a keleti tartományokból növelte a török utánpótlási útvonalak biztonságát. Ugyanakkor megfosztotta a 3. hadsereget azon altisztjeinek legjavától, akik tolmácsként, titkárként, számvevőtisztként, technikusként szolgáltak. Liman von Sanders lényegében elismerte az örmények létfontosságú szerepét ezeken a speciális területeken, hiszen ragaszkodott ahhoz, hogy legalább a főhadiszállásán szolgáló örmény katonai egység maradjon érintetlen. Volt azonban a történteknek egy még negatívabb következménye. Az örmény lakosságától megfosztott Kaukázuson túli területek és Kelet-Anatólia képtelen volt a 2. hadsereg kiszolgálására, a szántóföldek megműveletlenek maradtak, a városi központok elnéptelenedtek. Sehonnan sem lehetett használható ellátmányt szerezni. Emiatt török katonák ezrei haltak éhen vagy pusztultak el a betegségek következtében.[349] Ez akkora méreteket öltött, hogy a csapatokhoz rendelt német orvosok esélytelenül próbáltak megbirkózni a nehézségekkel. „Figyelemre méltó – jelentette egy német sebészorvos –, milyen kicsi az ellenállóképességük ezeknek a legyöngült embereknek még a legcsekélyebb beavatkozások során is. Ha nem operáljuk meg őket, meghalnak. De ha megoperáljuk őket, akkor is meghalnak." Az alultápláltság és a betegségek miatti halálozási arány semelyik másik török fronton sem volt ennyire magas. Ezt az elpusztított vidék, a benzin, az élelem és a gyógyszerek hiánya magyarázza. „Akár a végzet bosszújának is tarthatjuk – állapította meg Liman –, hogy az örmények elüldözésének ilyen következményei lettek a török hadseregre nézve."[350]

Míg a deportálás előtt a keleti vilajetek örményei közül csupán százak pártoltak át az oroszokhoz, utána immár ezrek álltak át a másik oldalra. A fájdalomtól és a kínszenvedéstől szinte félőrült vadsággal vetették harcba magukat a törökök ellen, menetoszlopokat támadtak meg, katonaszökevényeket lőttek agyon és nélkülözhetetlen felderítőkként és kémekként szolgáltak Jugyenyics hadseregében. 1915 őszén az orosz főhadiszálláson tartózkodó, már említett brit haditudósító a következőket írta ezekről az örmény kollaboránsokról: „[Az egyikük] tudta, hol vannak a vízforrások és a legelők, s mely hegyi ösvények vezetnek oda. Tudta, hogy melyik körzetben milyen fajta élelmiszerhez lehet hozzájutni, hogy hol terem árpa. Az egészben az a legjobb, hogy úgy beszél és öltözködik, mint a törökök, ismeri a gondolkodásmódjukat, ki tudja találni, az adott helyzetben mit fog tenni egy török parancsnok. […] Csak a született ázsiaiak képesek ilyesmire. […] Jegisej [az örmény] leírta, hogyan tolták előre a törökök az előőrseiket a bitliszi körzetből, s foglaltak el sziklás magaslatokat, amit ő az orosz erők balszárnyát fenyegető hadmozdulatnak tartott és szerinte komollyá is válhatott, ha a törökök erősítéshez jutnak. Az információt azonnal továbbították a vani főparancsnokságra, s értekezletet tartottak, hogy milyen lépéseket tegyenek."[351]

---

348 Allen – Muratoff: *Caucasian Battlefields*… i. m. 438–440.; Yücel Yanikdağ: *Healing the Nation. Prisoners of War, Medicine and Nationalism in Turkey, 1914–1939*. Edinburgh, 2013. 20.

349 Larcher: *La guerre turque dans la guerre mondiale*. i. m. 396.

350 Liman von Sanders: *Five Years in Turkey*. i. m. 156–157.

351 Price: *War & Revolution in Asiatic Russia*. i. m. 143.

Volt még egy szörnyű következménye az 1915-ös deportálásoknak. Ahogy Jugyenyics csapatai előretörtek, s elfoglalták Vant, Bitliszt, Erzurumot, Erzindzsiánt, később pedig Trabzont, az itt élő muszlimok egy része a visszatérő örmények bosszújának áldozatává vált. 1916 telén a térség török lakossága pánikszerűen menekült nyugat felé s közülük nagyon sokan haltak meg a kietlen, elhagyatott hegyekben. Ezeknek a civileknek ezreit gyilkolták meg örmény önkéntesek, a részletek a török forrásokban és szakirodalomban megtalálhatók.[352] De még az oroszok is beszéltek róluk. Vlagyimir Nyikolajevics Tverdohlebov alezredes az 1918. áprilisi jelentésében részletesen leírta az erzurumi törökökkel 1916-ban történteket, az örmények által elkövetett kínzásokat, nemi erőszakot, csonkításokat.[353] Az orosz megszálló csapatok szemtanúi voltak komplett muszlim falvak lerombolásának, melyek során örmény irreguláris fegyveresek százával öldököltek, kínoztak, égettek el elevenen nőket és gyerekeket. Az erzurumi mészárlás még a sokat tapasztalt orosz tisztek számára is elviselhetetlen volt: megfenyegették az örményeket, hogy tüzérséget vetnek be ellenük, ha nem hagynak fel az erőszakkal.[354] Ahogy az a háborúkban általában lenni szokott, ezúttal is a védtelen civil lakosság itta meg a levét a katonák és az irreguláris fegyveresek barbarizmusának.

A Kaukázus előterében zajló csatározások és az örmények deportálása csaknem végzetes következményekkel járt az oszmán államra nézve. Bukása azonban még váratott magára, sőt más hadszíntereken képes volt komoly katonai teljesítményt felmutatni. Hosszú távon azonban ez is az összeomlást siettette. Az Oszmán Birodalom ugyanis, mely sikeresen tartóztatta föl az ellenséget a tengerszorosokban, még nem tudta, hogy éppen a Dardanellákban végrehajtott hadművelet adja majd meg a döntő lökést az ellene irányuló feldarabolási terveknek. A nyugati fronton a lövészárok-háború zsákutcája arra kényszerítette az antant vezérkarát, hogy átgondolja a stratégiáját. Egy Osztrák–Magyar Monarchia ellen délről indítandó támadás terve is terítékre került, ehhez azonban be kellett léptetni a háborúba az antant oldalán Görögországot, Romániát, sőt Bulgáriát. Görögországban Elefthériosz Venizélosz miniszterelnök ráállt volna a dologra, mert ettől jelentős területnyereséget remélt, az óvatos és személy szerint a németekkel szimpatizáló I. Konsztandínosz király azonban a semlegességet választotta, amelyet augusztus 7-én deklaráltak.[355] Ami Bulgáriát illeti, nehéznek látszott a szomszédjaival való kibékítése és végül is, mint látni fogjuk, nem meglepő módon a központi hatalmakat választotta. Egy másik elképzelés a tengerszorosok elleni támadás tervét foglalta magában, mert így új utánpótlási útvonalat nyithattak volna Oroszország felé és biztosíthatták volna a fekete-tengeri orosz flotta és az antant földközi-tengeri haditengerészeti erőinek állandó, zavartalan kapcsolatát. Amennyiben sikerült volna semlegesíteni az oszmánokat és esetleg kiléptetni őket a háborúból, akkor az oroszokra nehezedő katonai nyomás is lényegesen enyhült volna. David Lloyd George brit miniszterelnök erről az emlékirataiban hosszasan elmélkedett: „A háború általános stratégiájából következett, hogy Törökország eltávolítása ellenségeink közül átjárást biztosított volna számunkra

---

352 Ahmed Rustem Bey: *La guerre mondiale et la question turco-arménienne*. Berne, 1918.

353 Lt. Col. Tverdohlebov: *I Witnessed and Lived Through (Erzurum 1917–1918)*. Ankara, 2007. https://armenians-1915.blogspot.com/2007/03/1540-russian-commander-lieutenant.html, letöltés: 2020. augusztus 24.

354 Djemal Pasha: *Memories of a Turkish Statesman*… i. m. 281–285.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 119.

355 A király II. Vilmos 1914. augusztusi sürgetésére, hogy a központi hatalmak oldalán avatkozzon be a háborúba, ugyancsak elutasítóan reagált. Arra hivatkozott, hogy flottáját a Földközi-tengeren egyeduralkodó angol és francia hajóhad azonnal megsemmisítené, országát pedig „letörölnék a térképről”. Jeórjiosz Sztréit görög külügyminiszter 1914. augusztus 7-i távirata Theótokisz berlini görög nagykövetnek. *The Greek White Book. Diplomatic Documents 1913–1917*. New York, é. n. 51.

Oroszországhoz és Romániához, aminek hiánya katasztrofális volt ránk nézve, s végül is a háborúból való kilépésükhöz vezetett. […] A háború máshogy alakulhatott és lerövidülhetett volna. […] A török birodalom a mi nagy keleti birtokaink – India, Burma, Malajzia, Borneó, Hongkong, az ausztráliai és új-zélandi dóminiumaink – felé vezető szárazföldi és vízi útvonal mentén terült el. Egyiptom, melynek területén húzódott a birodalom »nyaki ütőere«, a Szuezi-csatorna, török szuverenitás alatt állt. Az összeköttetéseink szempontjából létfontosságú, a keleti presztízsünk szempontjából pedig alapvető volt, hogy – ha már Törökország hadat üzent nekünk – késlekedés nélkül legyőzzük és megfosszuk a tekintélyétől. […] A törökök fölötti gyors győzelem fontossága a Brit Birodalom biztonsága szempontjából tagadhatatlan volt."[356]

Az antant, s különösen Nagy-Britannia ezenkívül olyan információkhoz jutott, hogy fennáll a veszélye Oroszország táborváltásának vagy egy Németországgal aláírandó különbékének. Titkos találkozók történtek a semleges Svédországban, amelyeken Berlin békét ajánlott Petrográdnak, cserébe a kereskedelmi hajói szabadon áthaladhattak volna a tengerszorosokon.[357] London elébe ment az eseményeknek és engedményeket tett Oroszországnak azért, hogy megakadályozza bármiféle különbéke létrejöttét. 1915. március 4-én azonban Szazonov külügyminiszter Petrográdban bemutatta a francia és a brit nagyköveteknek „Nagy memorandumát", mely elképesztette a kiváló államférfit, Delcassé francia külügyminisztert,[358] s amely mindenekelőtt Konstantinápolyt, a tengerszorosokat, a Márvány-tengert, valamint a szorosok bejáratánál fekvő Imbrosz és Ténedosz szigeteit követelte. Szazonov, ez az arisztokrata nyelvész és karrierdiplomata abban a meggyőződésben ringatta magát, hogy a világháború elhozza hazája számára azt a gondviselésszerű pillanatot, amikor a cári birodalom kijut a meleg tengerekhez. Most úgy vélte, eljött ez az orosz nép által kiérdemelt pillanat: Ororszország megszerezheti végre a szorosokat és valóra válthatja a bizánci Konstantinápolyra vonatkozó álmait. Mint látni fogjuk, a három antantpartner közötti jegyzékváltás során, melyet később „konstantinápolyi egyezménynek" neveztek, Franciaország elfogadtatta Szíriára és Kilikiára vonatkozó igényeit, míg Nagy-Britannia biztosította a maga számára a tengerszorosokon való szabad áthajózást egy esetleges orosz annexió esetén. Szövetségeseinek konkrét követelései azonban hamarosan arra kényszerítették Londont is, hogy megfogalmazza a saját közel-keleti területi igényeit.

---

356 David Lloyd George: *War Memoirs of David Lloyd George. Vol. 4. 1917*. Boston, 1934. 66–67.

357 A császári kormány emellett erőteljesen támogatta a bolsevik ellenzéket, hogy destabilizálja a cári rezsimet. Ne feledkezzünk meg róla, hogy Lenin 1917 áprilisában egy olyan vonattal tért haza Oroszországba, amelyet a II. Internacionálé egyik volt vezetője, az újságíró Alexander Israel Helphand, mozgalmi nevén „Parvus", a brit imperializmus esküdt ellensége, egy oszmán ügynökké vált orosz zsidó és háborús spekuláns bérelt Németországban. A brit vezető körök szemében ez az eset megerősítette a németek, bolsevikok és zsidók közötti együttműködés gyanúját. A rendkívül érdekes figura, Parvus 1910–1914 között Isztambulban élt, ahol az ifjútörökök gazdasági tanácsadójaként tevékenykedett, s német laptudósítóként jelentős befolyást gyakorolt a közvéleményre. M. Asim Karaömerlioğlu: Helphand-Parvus and his Impact on Turkish Intellectual Life. *Middle Eastern Studies*, 40. évf., 6. sz. (2004. november) 145–165.; Németh István: Németország fellázítási politikája az I. világháború alatt – Lenin hazautaztatása. In: Uő. (szerk.): *Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. Budapest, 2004. 38–68.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 95–96.

358 Albert Pingaud: *Histoire diplomatique de la France pendant la Grande Guerre*. I. k. Paris, 1938. 248.

Az angolok arab-muszlim politikája: a kairói és az indiai lobbi

1914-ben a britek arab politikája egyet jelentett Horatio Herbert Kitchenerrel, akit augusztus 5-én neveztek ki hadügyminiszterré. Ekkoriban talán ő volt az egyetlen olyan tábornok Európában, aki úgy vélte, évekig tartó konfliktus következik, s az véres szárazföldi csatákban, nem pedig a tengereken fog eldőlni.[359] Ez az intelligens katonatiszt szolgált Indiában, visszavonulásra késztette a franciákat Fasodánál, visszahódította Szudánt a mahdistáktól[360] és hozzájárult a második búr háború megnyeréséhez, mielőtt egyiptomi rezidenssé nevezték volna ki. Katonai pályafutása olyannyira tökéletesen összefonódott a birodalom terjeszkedésével, hogy neve szervesen összeolvadt a gyarmatosítás eszméjével.

A kairói rezidensi hivatalban őt körülvevő csapat meg volt győződve arról, hogy jól ismeri a keleti ügyeket, holott nemigen vett tudomást az itteni közösségek (például az egyaránt arabul beszélő arábiaiak és egyiptomiak) közötti jelentős különbségekről. Gyakran frusztrálta az, hogy a Foreign Office nem fordít kellő figyelmet a javaslataira. Tagja volt e csapatnak Kitchener személyi titkára, Oswald Fitzgerald alezredes, a már idézett Sir Ronald Storrs keleti titkár és fordító, Sir John Maxwell, az egyiptomi brit csapatok főparancsnoka, az arabul kiválóan beszélő Sir Reginald Wingate, 1916 végétől Kitchener utódja a főkormányzói székben és Gilbert Clayton, a hadsereg hírszerzési részlegének igazgatója, valamint azoknak az ifjú régészeknek és orientalistáknak a mentora, akik hamarosan benépesítik majd az 1916 elején létrehozott kairói Arab Irodát.

Kitchener a szudáni hadjárata óta arra törekedett, hogy a Közel-Keleten hazája befolyási övezetét mind jobban kiterjessze, s e tekintetben a legnagyobb riválisnak Franciaországot tartotta. Egyiptom központi jelentőséggel bírt, s a világháború kitörésekor London először arra gondolt, hogy – Ciprussal együtt – annektálja az országot. Kitchener kairói környezete azonban ellenezte ezt, s elsősorban helyettese, Milne Cheetham révén a protektorátust tartotta célravezetőbbnek, mert így a függetlenség elvi lehetőségként fennállhatott. A kairói brit tisztviselők eleve azt javasolták, hogy Indiától eltérően az arabok fölé *indirekt* ellenőrzést terjesszenek ki. Storrs szavaival: „Helytelenítettük a felszólító módot, s helyette a kötőmódot, de még inkább a vágyakozást kifejező óhajtó módot részesítettük előnyben."[361] Ez jellemezte az Arab Iroda egész hozzáállását a következő években.

Úgy tűnik, a balkáni és az olasz–török háborúkat látva Kitchener már 1912–1913-ban reálisan számolt az Oszmán Birodalom felbomlásának lehetőségével. 1912 novemberében javasolta Grey külügyminiszternek, hogy használják ki a Balkán-háború okozta bizonytalanságot, s jogilag is erősítsék meg az Egyiptom fölötti uralmukat. Az óvatos Grey azonban nem akart a nílusi ország miatt konfrontálódni a többi nagyhatalommal.[362] Kitchenernek ezen túlmenően meggyőződésévé vált, hogy „Dél-Szíria egészen fel Haifáig és Akkóig, lent pedig az Akabai-öbölig

[359] Galántai: *Az első világháború*. i. m. 165.

[360] A *mahdizmus* messianisztikus mozgalom volt, mely nemigen terjedt el az iszlám világban, leginkább a síizmus szellemiségéhez kötődött. 1881-ben a szudáni Mohamed Ahmed felvette a *mahdi* („Isten által vezetett") címet és lázadást robbantott ki az országot megszállás alatt tartó angol–egyiptomi erők ellen. 1885-ben bevette magát Kartúmba, ahol megvetette egy iszlám által legitimált törzsi állam alapjait. Utódját azonban 1898 szeptemberében Kitchener Omdurmánnál legyőzte, a visszahódított Szudán pedig angol–egyiptomi *kondomínium* lett. Búr Gábor: Partes aequales? Angol–egyiptomi Szudán: különös kétszer kettős. In: Majoros István (főszerk.): *Hindu istenek, sziámi tigrisek. Balogh András 70 éves*. ELTE, Budapest, 2014. 83–92.

[361] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 85.

[362] Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 68.

stratégiai és politikai jelentőségű terület, a Brit Birodalom nélkülözhetetlen érdekeltsége". Vagyis az egész szíriai partvidék Egyiptom természetes meghosszabbítása, olyan stratégiai övezet, amely a csatorna megvédelmezésére hivatott. Eme álláspontját a Sínai-félsziget általa kezdeményezett, s 1913-ban elvégzett katonai felülvizsgálata is megerősítette.[363] Az a törekvése, mely az arabok lakta Közel-Kelet megszerzésére irányult, szöges ellentétben állt Asquith, Grey vagy Churchill elképzeléseivel, akik semmilyen területi igényt sem fogalmaztak meg az Oszmán Birodalommal szemben. Kitchener e téren szembement a hagyományos brit politikával.

A brit befolyás levantei erősítése érdekében szükségesnek tartotta támogatni a Kairóban tartózkodó és Mohamed Abdu reformgondolatai által inspirált szíriai arab értelmiségi emigránsokat,[364] akik ennek köszönhetően tisztségekhez jutottak az egyiptomi közigazgatásban, valamint megalapíthatták 1912 decemberében a már említett Oszmán Decentralizáció Pártját. Hadügyminiszterré történő kinevezésekor tartott attól, hogy a törökök megtámadják a Szuezi-csatornát, de úgy vélte, az egyiptomi brit erők képesek lesznek őket feltartóztatni. Általában véve ekkor Kitchenernek a világháború megnyerését célzó terveiben a Közel-Kelet semmilyen szerepet sem játszott, mivel hitte, hogy a fő ellenség Németország, az igazán fontos hadszíntér pedig a nyugati front. Az állóháború kilátástalansága láttán persze később változott az álláspontja, amiben szerepet játszott a mezopotámiai kőolaj és a Dardanellák ellen indított hadjárat. Habozott, hogy Szíriában az északi Alexandretta vagy a déli országrész a fontosabb-e, de az biztos, hogy ambíciói sértették a közel-keleti francia érdekeket.[365]

Számos olyan nyugatihoz hasonlóan, akik rendelkeztek közel-keleti tapasztalatokkal, Kitchener is úgy vélte, hogy az itteni társadalmi-politikai rendet az iszlám határozza meg. Helytelenül úgy tekintett e vallásra, mint a kalifa által ellenőrzött centralizált, autoriter szervezetre, nem vett tudomást arról, mennyire megosztott és fragmentált az iszlám világ, ezért azt hitte, az irányításához elég megszerezni a vallási vezetők fölötti ellenőrzést. Ez azért volt lényeges kérdés, mert akkoriban a világ muszlimjainak kb. az egyharmadát Nagy-Britannia tartotta uralma alatt, egyedül Indiában 70-80 millió hívőt.[366] Éppen ezért Kitchenert sokkolta az 1857–1859-es szipolázadás, a szudáni mahdizmus, valamint az 1905–1906 folyamán érzékelhető pániszlám mozgolódás a Nílus mentén, s úgy vélte, ha ellenséges hatalom (például Németország) befolyása alá kerülne a kalifa, az megingatná a britek uralmát Egyiptomban, Szudánban és Indiában.

Mindezek dacára 1914-ben mégis kétségbe vonta, hogy az oszmánok szent háborúra való felszólítása komoly hatást fog gyakorolni az iszlám világban. November 7-én ti. Ürgüplü Hajri efendi, a *sejhüliszlám,* a birodalom vallásjogi hierarchiájának (*mufti*k, *kádi*k) vezetője *fetvá*t tett közzé,[367] melyben az iszlám ellenségei, a franciák, angolok és oroszok elleni összefogásra szólított föl. 11-én a szultán ugyanilyen értelmű üzenetet intézett a hadsereghez és a flottához, majd

---

[363] *Report of a Committee set up to consider Certain Correspondence between Sir Henry McMahon (His Majesty's High Commissioner in Egypt) and the Sharif of Mecca in 1915 and 1916. March 16, 1939. Presented by the Secretary of State for the Colonies to Parliament by Command of His Majesty*. London, 1939.
http://unispal.un.org/unispal.nsf/0/4c4f7515dc39195185256cf7006f878c?OpenDocument, letöltés: 2014. március 7.

[364] Kaïs Ezzerelli: Muhammad 'Abdu et les réformistes syro-libanais: influence, image, postérité. In: Maher al-Charif – Sabrina Mervin (szerk.): *Modernités islamiques*. Damas, 2006. 79–105.

[365] Henry Laurens: *La question de Palestine. Tome 1. L'invention de la Terre sainte (1799-1922).* Paris, 1999. 285–319.

[366] 1914-ben nagyjából 240 millió muszlim élt a Földön, ebből 90–100 millió brit, 20-20 millió fő pedig francia és orosz uralom alatt.

[367] A fetva (arabosan *fatva*) az iszlám jog értelmezésére hivatott köztiszteletű személy adott kérdésben kinyilvánított jogi véleményét jelenti.

a sejhüliszlám felövezte az uralkodót a Próféta kardjával a Fatih-mecsetben s ezzel szakralizálta a konfliktust. 23-án pedig a szultán és a sejhüliszlám aláírását magán viselő felhívást küldtek szét az iszlám világba: „[…] minden muszlim, aki az említett elnyomó hatalmak [az antant] zaklatásainak kitett országokban: a Krímben, Kazanyban, Turkesztánban, Buharában, Hivában vagy Indiában lakik, illetve Kínában, Afganisztánban, Perzsiában, Afrikában és más vidékeken tartózkodik, köteles, az ottománokkal közösen, legfőbb vallási feladatának tekinteni, hogy személyesen és vagyonával részt vegyen a Szent Háborúban. […] midőn államunk háborúban áll Oroszországgal, Franciaországgal, Angliával és ezek szövetségeseivel, az iszlám hit halálos ellenségeivel, az Igazhitűek Vezetője, a Muszlimok Kalifája Szent Háborúba szólít benneteket.”[368]

A sejhüliszlám meghirdeti a dzsihádot (1914)

A cél egyfelől az volt, hogy a birodalom török, kurd és arab lakosságát egyesítsék az antant elleni harcban. A birodalom lakosságának nagy részét kitevő arabok az oszmán propaganda különösen fontos célpontját jelentették: a nekik szóló érv az volt, hogy ha kiszakadnának a szultán uralma alól, elkerülhetetlenül gyarmatosítaná őket az antant, minek következtében „nagy nyomornak lennének kitéve”. Az ifjútörökök a szultán kalifai hatalmának segítségül hívásával azt a muszlim lakosság körében esetlegesen jelentkező visszatetszést is el akarták tüntetni, hogy mégiscsak egy „hitetlen” állam, Németország szövetségeseként léptek be a háborúba annak európai ellenségei ellen. A neves szír származású német szociológus-történész, Bassam Tibi ezért hangsúlyozza, hogy az eset „egyedülálló az euro–iszlám kapcsolatok történetében, ha eltekintünk a dzsihádot hirdető afgánoknak az amerikai CIA-vel kötött szövetségétől a Szovjetunió ellen folytatott háborújuk idején” (1980-as évek), hiszen korábban sohasem fordult elő, hogy a muszlimok az elvileg hitetlenek ellen indítandó dzsihádban keresztényekkel szövetkeztek vol-

[368] V. Mehmed ottomán szultán és kalifa rendelete a szent háború meghirdetéséről. Isztambul, 1914. november 23. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 25–27.

na.[369] Másfelől pedig arra törekedtek, hogy a nyugati nagyhatalmak uralma alatt élő muszlimokat lázadásra ösztönözzék. Brosúrák, újságok, pamfletek sokasága jelent meg a birodalomban, de még inkább a határokon túl, amelyeket vándorprédikátorok, egyetemi tanulmányaikat felfüggesztő diákok vagy profi agitátorok terjesztettek.

Az antant propagandistái kezdettől azt állították (ami azóta valóságos történelmi toposszá is vált), hogy valójában Németország, konkrétan pedig a külügyminisztérium egyik 1914 őszén létrehozott részlege, a báró Max von Oppenheim régész által vezetett Keleti Hírszerző Iroda (Nachrichtenstelle für den Orient) ösztönözte az oszmán hatóságokat arra, hogy ily módon próbálják destabilizálni az antant muszlim többségű gyarmatait, Egyiptomot, Szudánt és Brit-Indiát, Francia Észak-Afrikát és Orosz Közép-Ázsiát.[370] Mivel a világon muszlimok tízmilliói éltek nem muszlim uralom alatt, az ő háborúhoz való hozzáállásuk nyilvánvalóan nem lehetett Berlin számára közömbös.[371] Oppenheim már 1906-ban azt írta, „a jövőben az iszlám sokkal nagyobb szerepet fog játszani. […] Az iszlám országok növekvő hatalma és demográfiai súlya egy nap nagy jelentőséggel fog bírni az európai államok számára."[372] Német szakmai körökben ugyan vitáztak azon, lehet-e, szabad-e fellázítani a muszlimokat, II. Vilmos azonban azok mellé állt, akik hittek ennek hasznosságában.[373] Hiszen véleménye szerint az antanthatalmakat akár „muszlim hatalmaknak" is lehetett tartani gyarmatbirodalmaik nagyszámú muszlim alattvalója okán: ekkoriban a világ legnagyobb iszlám birodalma nem az oszmán volt, hanem a brit… Meg volt győződve arról, hogy ez a muszlim népesség lehet legfőbb európai riválisainak az Achilles-sarka. 1914. augusztus 15-én a császár személyesen üzente meg a nagykövetének Isztambulba, hogy „a szultánnak fel kell szólítania az ázsiai, indiai, egyiptomi és afrikai muszlimokat a kalifátusért vívott szent háborúra".[374] Ez a lépés tökéletesen illeszkedett II. Vilmosnak ama politikájába *(Islampolitik),* mely sajátos „pániszlámizmusként" az antanthatalmak által uralt muszlim területek fellázítását foglalta magában, Németországot pedig az iszlám világ „felszabadítójaként" próbálta meg feltüntetni. Már júliusban kiadta az utasítást: „Törökországi és indiai konzuljainknak, ügynökeinknek vad felkelésekkel lángba kell borítaniuk az egész iszlám világot e gyűlöletes, hazug, lelkiismeretlen szatócsnép [a britek] ellen. A harc persze kegyetlen lesz, s meglehet, a mi vereségünkhöz fog vezetni, de Anglia legalább veszítse el Indiát."[375] A KHI-t eleinte maga Oppenheim finanszírozta, s csak 1915 elején vette át tőle ezt a feladatot a külügyminisztérium. Egy ideig nemcsak az anyagiak hiányoztak, hanem a személyzet is, sőt irodákkal sem rendelkez-

[369] Tibi: *Keresztes háború és dzsihád. Az iszlám és a keresztény világ.* i. m. 177.

[370] Az átkeresztelkedett zsidó bankárcsaládból származó Oppenheim és a KHI szerepéről bővebben lásd Lionel Gossman: *The Passion of Max von Oppenheim. Archaeology and Intrigue in the Middle East from Wilhelm II to Hitler.* Cambridge, 2014. 81–105.

[371] Christiaan Snouck Hurgronje: *The Holy War „Made in Germany".* New York, 1915. 24. A szerző holland Kelet-szakértő, aki az 1880-as években nyolc hónapot töltött Mekkában, később pedig hosszú éveket Batáviában. 1908-ban szemtanúja volt az ifjútörök forradalomnak Konstantinápolyban. Ő hangsúlyozta először a németek szerepét a dzsihád meghirdetésében.

[372] Sean McMeekin: *The Berlin–Baghdad Express. The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power.* Cambridge, 2010. 27.

[373] Wolfgang G. Schwanitz: Djihad „Made in Germany": der Streit um den Heiligen Krieg 1914–1915. *Sozial Geschichte*, 18. évf. (2003), 2. sz. 7–34. A német politikai elit dzsihádhoz való viszonyáról magyarul lásd Rubin – Schwanitz: *Nácik, iszlamisták*… i. m. 23–75.

[374] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 24.

[375] Donald M. McKale: *War by Revolution. Germany and Great Britain in the Middle East in the Era of World War I.* Kent, 1998. 48.; Uő.: Germany and the Arab Question in the First World War. *Middle Eastern Studies*, 29. évf., 2. sz. (1993. április) 236–253.; Németh: Németország fellázítási politikája az I. világháború alatt… i. m.

tek, a gyarmatügyi minisztérium (Reichskolonialamt) fogadta be őket. A tevékenységük 1914 folyamán a Közel-Keletre eljuttatott propagandaanyagok készítéséből, a német katonai sikerek terjesztéséből állt. A KHI rendelkezett arab, perzsa, török, indiai, kínai és orosz szekciókkal, belső felépítése demokratikus volt, hierarchia sem a szekciók, sem a munkatársak között nem létezett. A feltételek javulása, például az isztambuli nagykövetségen belül külön hírszerző részleg felállítása után lehetett csak szó arról, hogy Oppenheim csapata merészebb vállalkozásokba fogjon az iszlám világ fellázítása érdekében.[376]

Ilyen vállakozásba kezdtek Líbiában. Núri pasa, Enver öccse 1915 februárjában német ügynökökkel együtt kalandos utazás után Kirenaikába érkezett, s vele tartott a moszuli születésű Dzsaafar al-Aszkari, aki a katonai tanulmányait Isztambulban és Berlinben folytatta, s elkötelezett arab nacionalistának számított. Kapcsolatba léptek a helyi törzsekkel és angol-, májustól, Olaszország hadba lépésétől kezdve pedig olaszellenes fellépésre buzdították őket. Augusztusban Maxwell elfogott Egyiptomban egy olyan levélcsomagot, amely a líbiai *szenúszi* vallási rendtől származott, s a britek elleni dzsihádra szólított föl.[377] Nem eredménytelenül, hiszen líbiaiak egészen 1916 nyaráig rendszeresen be is törtek Egyiptom területére.[378] 1915 novemberében a szenúszi törzsek rajtaütöttek Szidi-Barráni brit előőrsén, arra késztetve 135 egyiptomi muszlim katonát, hogy dezertáljon. A következő két hónapban lerohanták Szollumot, Bakbakot és Szidi-Barránit, kelet felé pedig elérték az Alexandriától csupán 280 km-re fekvő Mersza-Matrúhot. Ez már komolyan aggasztotta Kitchenert, aki figyelmeztetett, hogy a további betörések „komoly nyugtalanságokat és zavargásokat okozhatnak Egyiptom- és Szudán-szerte”. 1400 ausztrál, új-zélandi és indiai katonát vezényeltek Mersza-Matrúhba az újonnan létrehozott Nyugati Fronti Erő keretében tüzérséggel, páncélautókkal, repülőgépekkel. A cél a határvidék feletti ellenőrzés visszaszerzése, valamint az Egyiptomban és az arab világban kirobbantandó felkelés megelőzése volt. December közepén több napig tartó összecsapásokra került sor, amelyek során az ausztrál könnyűlovasság visszavonulásra késztette a törzsi harcosokat, 1916. január 23-án pedig Mersza-Matrúhtól délnyugatra mindkét oldalon több száz fős veszteséget követelő csata zajlott le a britek győzelmével. Február végén Akakirnál az utolsó jelentősebb beduin csoportosítást is szétverték (ekkor esett fogságba al-Aszkari). Mire a kb. ötezer fegyveressel operáló szenúszi betöréseket hamarosan felszámolták, Maxwell hadseregének veszteséglistájára 45 halott és 350 sebesült került fel.[379] A következő egy évben a britek oázisról oázisra szorították vissza a szenúszi törzsi harcosokat.

Minden német közreműködés ellenére Aksakal úgy véli, a dzsihád meghirdetésében Berlin szerepe messze nem volt olyan meghatározó, mint eddig gondoltuk, az oszmán belső indítékok sokkal fontosabbnak számítottak.[380] A dzsihád meghirdetésének fényében érthetőbbé válik az az égbekiáltóan hamis ifjútörök propagandaszólam, hogy a háborúba való belépésért az oro-

[376] Tilman Lüdke: (Not) Using Political Islam. The German Empire and Its Failing Propaganda Campaign in the Near and Middle East, 1914–1918 and Beyond. In: Erik-Jan Zürcher (szerk.): *Jihad and Islam in World War I. Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's „Holy War Made in Germany”.* Leiden, 2016. 71–94.

[377] Antonius: *The Arab Awakening*… i. m. 137.

[378] A líbiai törzsek fellázítására vonatkozó török–német erőfeszítésekről lásd Strachan: *The First World War*… i. m. 743–754.

[379] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 297.; Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 237–241., 250–252.

[380] Mustafa Aksakal: „Holy War Made in Germany”? Ottoman Origins of the 1914 Jihad. *War in History*, 18. évf. (2011), 2. sz. 184–199.; Uő.: The Ottoman Proclamation of Jihad. In: Zürcher (szerk.): *Jihad and Islam in World War I*… i. m. 53–70.

szok a felelősök, mondván, az oszmán hadiflotta csak azért kényszerült október végén különböző fekete-tengeri orosz célpontok bombázására, mert a cár hajói éppen agressziót készültek elkövetni a Boszporusz ellen. Vagyis valójában Oroszország kezdeményezett és támadt rá a békés szándékú Oszmán Birodalomra. Ennek azért óriási a jelentősége, mert támadó dzsihád esetén, vagyis akkor, amikor az iszlám közösség megkísérli kiterjeszteni a *dár al-iszlám*ot (az iszlám házát, a muszlimok által uralt területeket) a *dár al-harb* (a háború háza, a nem muszlimok által uralt területek) kárára, akkor a harc kötelessége *közösségi* jellegű *(fard al-kifája),* s csak az umma egy részére, például a hadseregre vonatkozik. Ha viszont az iszlám hazáját kívülről, a nem muszlimok részéről éri támadás, akkor a harc *egyéni* kötelességgé *(fard al-ajn)* válik, ahhoz minden egyes muszlimnak hozzá kell járulnia.[381] Ily módon tehát mobilizálni lehetett az *egész* oszmán társadalmat, nem csupán annak egy részét. Az sem mellékes, hogy a dzsihád valójában új eszköznek számított a muszlimok mozgósítására, hiszen hivatalosan sem 1877–1878-ban az oroszok ellen, sem 1911-ben az olaszok ellen, sem 1912–1913-ban a balkáni országok ellen nem alkalmazták.[382] A Tanzimat óta feledésbe merült, Abdul-Hamid szultán sohasem folyamodott hozzá. Az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy mind a németeknek, mind az oszmánoknak megvolt a maguk szerepe a dzsihád meghirdetésében, s különböző célok, érdekek húzódtak meg mögötte.

A dzsihádot 1914 végén és 1915 első hónapjaiban az Osztrák–Magyar Monarchiában is kihirdették, aminek a bosnyák lakosság megnyerése miatt volt jelentősége, sőt az iszlám vallású orosz (tatár, cserkesz, türkmén) hadifoglyok toborzására is megpróbálták felhasználni.[383] Ugyanezt tették a németek, elsősorban a Berlin közelében található Wünsdorf–Zossen hadifogolytáborban (Halbmondlager), ahol az antant belső-ázsiai, észak-afrikai és indiai származású muszlim katonáit tartották fogva, s ahol – német földön először – mecsetet is kialakítottak a számukra.[384] A muszlim hadifoglyok meggyőzésében szerepet játszott a tunéziai Szálih as-Saríf, az oszmán hírszerzés embere. Több mint 3000 főt sikerült a szultán oldalára állítani, akiket a mezopotámiai frontra szállítottak, sőt 1916-ban Perzsiában az oroszok ellen is bevetették őket, de alacsony moráljuk és engedetlenségük miatt nem jelentettek ütőképes haderőt. A megmaradt foglyokat 1917-ben romániai mezőgazdasági munkákra küldték.[385] Szintén nem elhanyagolható szerepet játszott az algériai Rabah Bukabuja hadnagy, aki 78 emberével együtt a francia hadseregből 1915 áprilisában dezertált, s átállt a németek oldalára. Álnéven *Az iszlám a francia hadseregben* címmel propagandakönyvet írt, amelyben arra szólította fel észak-afrikai társait, hogy fordítsák fegyvereiket „szent háború keretében a gyarmatosító uraik ellen".[386] A felhívásnak az Oszmán Birodalmon kívül elhanyagolható hatása keletkezett, legalábbis abban az értelemben,

[381] Dévényi Kinga: A *dzsihád* az iszlámban. *Világtörténet*, 7. (39.) évf. (2017), 2. sz. 297–324.

[382] Egyes parancsnokok azonban igen, de csakis a harctéren a katonáik lelkesítése érdekében.

[383] Csorba György: A dzsihád kihirdetése a Monarchiában az első világháború idején. *Aetas*, 32. évf. (2017), 1. sz. 68–80.

[384] Martin Gussone: Architectural Jihad. The „Halbmondlager" Mosque of Wünsdorf as an Instrument of Propaganda. In: Zürcher (szerk.): *Jihad and Islam in World War I*… i. m. 179–222.

[385] Saríf sejk, Mohamed próféta leszármazottja 1900-ban hagyta el hazáját tiltakozásul a francia gyarmati uralom ellen. Az ifjútörökök 1911-ben figyeltek fel rá Líbiában, ahol az olaszok elleni háborúban Enver pasa alatt szolgált. Peter Heine: Sâlih ash-Sharîf at-Tûnisî, a North African nationalist in Berlin during the First World War. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 33. sz., 1982/1. 89–95.; Gerhard Höpp: *Muslime in der Mark. Als Kriegsgefangene und Internierte in Wünsdorf und Zossen.* Berlin, 1997.

[386] Gilbert Meynier: *L'Algérie révélée. La guerre de 1914-1918 et le premier quart du XXe siècle.* Genève, 1981. 452.

hogy a kitűzött célt (a muszlimok fellázítását az antant gyarmatbirodalmaiban) nem érte el.[387] De bizonyos területeken, például Afganisztánban és Perzsiában felszította a nacionalista és pániszlám érzelmeket, valamint hozzájárult ahhoz, hogy Nagy-Britannia – muszlim alattvalói megnyerése céljából – aktívan elkötelezze magát a közel-keleti konfliktusban.[388] A határokon belül élő muszlimokat viszont feltüzelte a más vallásúakkal szemben, ami hozzájárult az örmények lemészárlásához és deportálásához, a hadsereg és a dél-mezopotámiai síiták elszántságát pedig felerősítette a britek elleni harcban.[389]

Franciaország és Nagy-Britannia közel-keleti lépéseit akkor érthetjük meg igazán, ha észben tartjuk, hogy 1914–1915 fordulóján mindketten úgy érezték, védekező pozícióba szorultak. A „gyengécske” Oszmán Birodalom felett a korábbi évtizedekben már-már gyámságot gyakoroltak, most pedig hirtelenjében a kapitulációk eltörlése, melyeknek éppen a britek és a franciák voltak a legnagyobb haszonélvezői, véget vetett a kollektív dominancia rendszerének. A németek által ösztönzött dzsihádot a gyarmatbirodalmaikra nézve rendkívüli veszélyként értékelték, ezért a pániszlám fenyegetés semlegesítése és a fennhatóságuk újbóli kiépítése politikai lépéseik motorjává vált. Kitchener esetében ez különösen szembetűnő: az oszmánok és a németek által felszított pániszlámizmustól való félelmében a megfelelő ellensúlynak és partnernek tekintett arab nacionalizmushoz fordult, amelyet egységes irányzatnak tartott.

Franciaországban a pániszlám összefogás lidércnyomása az 1880-as évektől volt érezhető. E rögeszme már Tunézia 1881-es alávetésében is szerepet játszott, sőt Algériában a 19. században kirobbant akár legcsekélyebb jelentőségű felkelést is úgy értelmezték a gyarmatosítók, mint valamilyen pániszlám indíttatású mozgalmat. A századforduló után a németek által sürgetett pániszlám összeesküvés a francia gyarmati körökben valóságos rettegést váltott ki, az 1908-as ifjútörök forradalom pedig ambiciózus politika folytatására késztette a kormányköröket, mely az iszlám világot immár a maga *totalitásában* fogta föl.[390] Franciaország „muszlim politikájának” konkretizálására 1911-ben került sor, amikor létrehozták a Muszlim Ügyek Minisztériumközi Bizottságát, mely összefogta a gyarmatügyi (Fekete-Afrika), a belügy- (Algéria), a külügy- (Tunézia, Marokkó és a független muszlim államok) s természetesen a hadügyminisztérium képviselőit. Az volt a cél, hogy az iszlám világra *egységként* tekintsenek, s ennek megfelelő muszlim politikát alakítsanak ki. Ez a politika értelemszerűen a pániszlám fenyegetés ellenmérge kellett, hogy legyen. A világháború kitörése után a kormány a muszlim többségű észak- és nyugat-afrikai gyarmatain is toborzott katonákat, ami különösen kényes feladatot jelentett. Az anyaországnak ugyanis arról kellett meggyőznie a muszlim alattvalóit, hogy vonuljanak hadba az ellen a Németország ellen, amellyel szemben nekik semmilyen okuk sem lehetett panaszra, egy olyan birodalom védelmében, amely viszont másodrendű polgárokká degradálta őket a saját hazájukban. A feladatot tovább nehezítette a német propaganda és a dzsihád meghirdetése, mely az iszlám szolidaritásra építve próbálta szembefordítani a muszlimokat Franciaországgal.

---

387 John Slight: Reactions to the Ottoman jihad *fetwa* in the British Empire, 1914–18. In: Robert Johnson – James E. Kitchen (szerk.): *The Great War in the Middle East: A Clash of Empires*. London – NewYork, 2019. 256–274.

388 Eugene Rogan: Rival jihads: Islam and the Great War in the Middle East, 1914–1918. *Journal of British Academy*, 4. évf. (2016) 1–20.

389 Mehmet Beşikçi: Domestic Aspects of Ottoman Jihad: The Role of Religious Motifs and Religious Agents in the Mobilization of the Ottoman Army. In: Zürcher (szerk.): *Jihad and Islam in World War I*… i. m. 95–116.; M. Sükrü Hanioğlu: Ottoman Jihad and Jihads: The Ottoman Shīʿī Jihad, the Successful One. In: Uo. 117–134.

390 Laurens: *Les crises d'Orient II*… i. m. 25–26.

Nagy-Britannia helyzete is hasonló volt. A 19. század második felében megszilárduló 250 milliós indiai gyarmatbirodalmában *(Rádzs)* a szipojlázadást követően a muszlim lakosság a hűségét illetően gyanús maradt, hiába vált a századfordulóra a hindu nacionalizmus és az azt megtestesítő Nemzeti Kongresszus a legnagyobb politikai ellenféllé. Vagyis az iszlám és a brit gyarmatosítás összefüggései eredményeképpen a közel-keleti háborúnak a szorosan vett régión messze túlmutató hatásai lettek. A világháború kitörése után London aggódott, hogy a gyarmatain, elsősorban Indiában élő mintegy 63 millió muszlimra hatást fog gyakorolni a szultán-kalifa felhívása, már csak azért is, mert indiai csapatainak tekintélyes része, 35%-a Mohamed hitét követte. A britek 1914–1919 között kb. 950 ezer indiait mozgósítottak, ennek a hatalmas tömegnek a zöme pedig a Közel-Keleten (Gallipolinál 9400, Ádenben és a Perzsa-öbölben 50 ezer, Egyiptomban 116 ezer, Mezopotámiában 590 ezer fő) került bevetésre. Az aggodalom jogos volt, hiszen korábban, a balkáni háborúk idején az indiai muszlimok „tevékeny együttérzést" tanúsítottak az oszmánok iránt és elítélték a brit kormány törökellenes állásfoglalásait. Mindez érthető, hiszen az Oszmán Birodalom mégiscsak az egyetlen iszlám hatalom volt abban az időben, amelyet még nem gyarmatosítottak a nyugatiak. Delhiben és más nagyvárosokban „viharos nagygyűlések" zajlottak le, amelyek szolidaritásukról biztosították a velük „egy hiten lévő" birodalmat. Még gyűjtést is szerveztek a török hadsereg javára. S habár 1914 novemberében az Összindiai Muszlim Liga vezetősége deklarálta, hogy „Törökország részvétele a jelenlegi háborúban" semmilyen hatást sem gyakorol az indiai muszlimok Brit Birodalom iránti lojalitására, a „kalifátus védelmére" 1915-ben mégis széles körű mozgalom bontakozott ki, amelyet a központi hatalmak igyekeztek szítani és kihasználni.[391] Ez a mozgalom azért volt veszélyes a gyarmati hatóságok szemében, mert az indiai hadsereg legnagyobb részét a frontokra vezényelték, így nemigen állt rendelkezésre karhatalmi erő a rendfenntartáshoz. Vagyis az indiai brit uralom fennmaradásáról volt szó, ezért reagált az alkirály környezete hevesen minden olyan politikai döntésre, mely a muszlimok érzékenységét kiélezhette. Amikor eldőlt, hogy hadműveleteket indítanak a Gallipoli-félsziget elfoglalására és a tengerszorosok megnyitására, az alkirály kifejezte ama félelmét, hogy „a vereség vagy a veszteségeink csökkentésének a szükségessége a Dardanelláknál ránk nézve abszolút fatális következményekkel fog járni ebben az országban", mivel a muszlim hatalom helyreállítása következtében „a pániszlámizmus nagyon komoly veszélyt fog jelenteni a számunkra".[392] Ugyanilyen okból az állami tájékoztatási szervek szerfölött ügyeltek arra a háború első éveiben, még a Gallipolinál indított támadás idején is, hogy háborús propagandájukban kíméletesen bánjanak a törökökkel, mert ezzel is kímélni akarták a király muszlim alattvalóinak érzékenységét.[393]

Az egyiptomi és indiai muszlim alattvalói körében kirobbanó esetleges felkelés veszélye vette rá Nagy-Britanniát arra, hogy átgondolja az Oszmán Birodalomban folytatott muszlim politikáját. Arra törekedett, hogy egy olyan tekintélyes arab vezetőhöz közeledjen, aki képes egy

---

391 Budheswar Pati: *India and the First World War*. New Delhi, 1996. 18.; Stejnberg: *A középkeleti brit agresszió története*. i. m. 213., 225.; Azmi Özcan: *Pan-Islamism. Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877–1924)*. Leiden, 1997. 146–150., 184–204.

392 David French: The Dardanelles, Mecca and Kut: Prestige as a Factor in British Eastern Strategy, 1914–1916. *War and Society*, 5. évf., 1. sz. (1987. május) 45–61.

393 Később viszont, a Dardanelláknál és Mezopotámiában elszenvedett vereségek hatására úgy döntöttek, kifejezetten muszlimoknak szóló lapot adnak ki, melyben Nagy-Britannia katonai erejét igyekeztek demonstrálni sok-sok fotó segítségével. Az *al-Hakíkah* („igazság") kéthetente jelent meg, az iszlám világban széles körben terjesztették. Sadia McEvoy: Dismantling empires, expanding empires. The Turks and the Arabs in British propaganda. In: Johnson – Kitchen (szerk.): *The Great War in the Middle East*… i. m. 116–139.

szent háborúra vonatkozó ellenfelhívás közzétételére. Ezzel London megszabadult volna az iszlámellenesség mindennemű gyanújától, sőt az a kinyilvánított törekvése, hogy a világháború alatt is biztosítsa a mekkai zarándoklat szabadságát és biztonságát, a próféta vallása iránti elkötelezettségét bizonyíthatta. Nem véletlenül: 1869–1914 között éves átlagban 13 ezer indonéziai és maláj, valamint 11 ezer indiai vett részt a zarándoklaton, miközben Egyiptomból 7700-an, a Magrebből pedig csupán 4600-an érkeztek. Éppen ezért egyesek (például Kitchener) az Arab-félszigeten még arab kalifátus létrehozását is javasolták, így teremtve meg a független muszlim Arábiát, ami alááshatta az oszmánok muszlimokra világszerte gyakorolt befolyását. Mindenesetre a törököknek szóló hadüzenet elküldése után a királyi haditengerészet blokád alá vonta Dzsidda kikötőjét, ahonnan – mivel a hadüzenet pillanatában éppen zajlott a háddzs – 12 ezer indiai zarándokot kellett bérelt utasszállítókon kimenteni. A kormány ezenkívül felszólította a muszlim alattvalóit, hogy tartózkodjanak a mekkai zarándoklattól, mivel a szent városok az ellenséges Törökország szuverenitása alatt állnak (hamarosan ugyanígy tett Oroszország és Hollandia is). Az egyiptomi brit hatóságok még a kairói főmufti fetvájával is megtámogatták a felhívásukat.[394] Az arábiai ügyek által leginkább érintett három angol főtisztviselő, Wingate, Kitchener és Lord Hardinge indiai alkirály ugyanakkor meg volt győződve arról, hogy a zarándoklatoktól semmilyen körülmények között sem szabad elzárni az antant muszlim alattvalóit. Ők sürgették leginkább a kormányt, hogy vegye tekintetbe a Törökországgal vívott háború iszlám komplikációit, hiszen veszélyes következményekkel járhatott az, hogy a Brit Birodalom iszlámhitű alattvalói spirituálisan az ellenséghez kötődjenek. Ha ellenben sikerült volna olyan képet közvetíteni, melynek értelmében a szent városok nem állnak az ellenség hatalmában, az oda való eljutás pedig biztosított, akkor a birodalom belső békéjére leselkedő veszély elhárult volna. Az indiai muszlimok megnyugtatása végett adta ki november 2-án az alkirály azt a nyilatkozatát, amelyben leszögezte, hogy az Oszmán Birodalom ellen viselt háborúnak semmilyen vallási töltete sincs, továbbá a kormány nevében kötelezettséget vállalt arra, hogy semmilyen körülmények között sem fogják a brit haditengerészeti vagy katonai erők az iszlám szent helyeit támadni. E vállaláshoz a francia és az orosz kormány is csatlakozott.[395] A proklamációnak meg is lett a kívánt eredménye, hűségnyilatkozatok jelentek meg a muszlimok India-szerte tartott nagygyűlésein, az ulema pedig az antantot támogató fetvákat adott ki.[396]

Egyáltalán nem volt mindegy brit szempontból, hogy a saját muszlim alattvalóikon kívül miképpen fogadják az Oszmán Birodalom arab lakói a világháború kirobbanását s az abban való oszmán részvételt. A hadba lépésre adott korabeli arab reakciók döntően két csoportba sorolhatók. Az egyik úgy tekintett a háború kitörésére, mint Isten adta lehetőségre az egységes és független arab állam megteremtésére. A másik ellenben, mely előkelő családok fejeiből, törzsi vezetőkből és az ő klienseikből állt, a háborúban annak lehetőségét látta, hogy fellázadjon a szultán ellen és független arab monarchiákat hozzon létre.[397] Ez nem kerülte el az angolok figyelmét.

---

[394] Luc Chantre: *De Verdun à la Kaaba*! Les pèlerinages à La Mecque des empires alliés pendant la Première Guerre mondiale. *Arabian Humanities*, 6. k. „Circulations dans la péninsule Arabique pendant la Première Guerre mondiale", 2016. https://journals.openedition.org/cy/3156, letöltés: 2020. augusztus 31.

[395] Political Intelligence Department, Foreign Office: *Memorandum on the British Commitments to King Hussein*. 1918. december. The National Archives, Kew, Cabinet Papers (CAB) 24/68/86 (http://www.nationalarchives.gov.uk/cabinetpapers/).

[396] Gail Minault: *The Khilafat Movement. Religious Symbolism and Political Mobilization in India.* New York, 1982. 52.

[397] Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 363.

Az Oszmán Birodalom lakosságának mintegy 40%-át kitevő arabok egyre erősödő nacionalizmusa és mind jobban érezhető törökellenessége nagyszerű lehetőséget kínált London számára. Lloyd George a háborús emlékirataiban erre kendőzetlenül rá is mutatott: „Az [arabok] között élő ügynökeink, akik nagy jártasságra tettek szert a keleti diplomácia művészetében, bátorították ezt a rebellis magatartást, fegyvereket és lőszert ígértek nekik."[398] 1914. szeptember 1-jén a sokak által meggyőződéses pacifistának tartott Grey külügyminiszter hivatalos utasításokat küldött minden olyan részlegnek, illetve hatóságnak, mely keleti ügyekkel foglalkozott. Rámutatott: „A jövőben Őfelsége kormányának haladéktalanul meg kell adnia minden támogatást és bátorítást az araboknak, hogy birtokba vegyék Arábiát és a szent helyeket."[399] Hogy ez minden bizonnyal sikeres próbálkozás volt, arra 1915 legelején egy kairói hírszerzési jelentés is felhívta a figyelmet. Ebben az olvasható, hogy a világháború kitörése óta Szíria és Palesztina lakosságának „jelentős része szívesen fogadná" a brit csapatok érkezését, sőt „aktív támogatást nyújtana nekik, feltéve, ha garanciákat kapna arra nézve, hogy országa megszállása tartós lesz, s nem merül föl ennek az erőnek a visszavonása, ami a törökök kénye-kedvének tenné ki őket". „Ugyanakkor – folytatódik a jelentés – nyilvánvaló, hogy hasonló érzéseket nem táplálnak a franciákkal vagy az oroszokkal szemben, kivéve a libanoni maronitákat, akik franciabarátok." A dokumentum készítője világossá tette, hogy a közel-keleti török kommunikációs vonalakra „katonai szempontból" Alexandrettában lehetne a leghatékonyabban csapást mérni.[400]

Ilyen előzmények után vette fel a kapcsolatot Huszein mekkai emírrel Kitchener hadügyminiszter. Úgy vélte, ha egy nyugat-arábiai arab előkelő, ráadásul a próféta leszármazottja lenne a kalifa, aki a vörös-tengeri brit hajóhadnak köszönhetően London befolyása alatt s vele baráti kapcsolatban áll, akkor egy csapásra megszilárdulna az angolok uralma a muszlim alattvalóik fölött. Clayton ösztönzésére, aki tévesen arról informálta, hogy az arábiai törzsi vezetők egy emberként támogatnák Huszeint a Porta ellen, 1914. szeptember 24-én felkérte Storrst, titokban juttasson el egy üzenetet Abdalláhnak, hogy kipuhatolják, „a konstantinápolyi német fegyveres jelenlét akarata elleni cselekvésre kényszerítheti-e a szultánt, s hogy a Fényes Porta, az apja és a hidzsázi arabok velünk vagy ellenünk volnának-e", ha ellenségeskedések kezdődnének.[401] A levél október közepén jutott el a címzetthez és Hidzsáz álláspontjáról érdeklődött abban az esetben, ha Törökország belép a háborúba. Ennek komoly katonai jelentősége volt: amennyiben a Porta a központi hatalmak mellett kötelezi el magát és támadást indít a Sínai-félszigeten keresztül az angol megszállás alatt álló Egyiptom ellen, akkor az oszmán csapatok csakis a tevés szállításra támaszkodhatnak a sivatagos terepen. A „sivatag hajóival" pedig mindenekelőtt az arábiai beduinok láthatták el őket. Az itteni arabok döntése tehát nagyban befolyásolhatta a katonai fejleményeket. Huszein megtárgyalta a fiaival a kérdést. Feiszal, a harmadik fia, az oszmán parlament tagja azt javasolta, álljanak Konstantinápoly oldalára, s ezzel érdemeljék ki a Porta háláját. A bátyja, Abdalláh azonban ellenezte ezt, mivel a Levantéba tett gyakori utazásai miatt tudatában volt az ottani arabok elégedetlenségének, s úgy vélte, támogatnák az apját Isztambul ellenében. Huszein e két ellentétes nézet között ingadozott, ezért nem zárkózott el a britekkel való együttműködés elől, s kinyilvánította a London iránti szimpátiáját. De hozzátette, hatékony segítségre van szüksége azért, hogy az antant érdekében cselekedhessen.

Miután megkapta a választ, Kitchener október 31-re datált második üzenetében újabb lépést tett, s érdeklődni kezdett egy brit gyámság alatt működő autonóm arábiai és szíriai arab

[398] Lloyd George: *War Memoirs of David Lloyd George*. i. m. 77.
[399] A. L. Tibawi: *A Modern History of Syria, including Lebanon and Palestine*. London, 1969. 211.
[400] Milne Cheetham 1915. január 7-i jelentése a külügyminisztériumnak. CHAR 13/67/8.
[401] Storrs: *Memoirs of Sir Ronald Storrs*. i. m. 163.

kormányzat gondolata iránt.[402] „Németország most arannyal vásárolja meg a török kormányt annak ellenére, hogy Anglia, Franciaország és Oroszország garantálta az Oszmán Birodalom integritását, ha Törökország semleges marad a háborúban. A török kormány a szultán akarata ellenére agressziót követett el azzal, hogy török katonai egységekkel elfoglalta az egyiptomi határvidéket.” A következő mondatok már a támogatás konkrét ígéretét tartalmazták: „Ha az arab nemzet az angolokat támogatná ebben a háborúban, Anglia garantálná, hogy semmilyen beavatkozásra sem fog sor kerülni Arábiában, az araboknak pedig megadna minden segítséget minden külső agresszióval szemben. […] Talán egy tiszta vérű arab foglalhatná el a kalifátus trónját Mekkában és Medinában.”[403] A saríf a december közepén Kairóba visszajuttatott válaszában ismételten barátságosnak mutatkozott, de kijelentette, azonnali hatállyal nem szakíthat a törökökkel, bár a megfelelő alkalomra vár, hogy ezt megtehesse. Sőt a szudáni muszlim vallási méltóságoknak küldött levelében 1915 őszén megjegyezte, ha a britek nem sietnek megállapodni vele, az arabok kénytelenek lesznek a törökök és a németek mellé állni.[404] Huszeinnek jó oka volt az óvatosságra: a már ott állomásozó másfél hadosztályon kívül a hidzsázi vasút segítségével a Porta bármikor csapatokat küldhetett a Vörös-tenger partvidékére. Igaz, a saríf tudatában volt annak, hogy emirátusa az arábiai oszmán összeköttetési vonalak gócpontjában fekszik, az ő együttműködése nélkül a törökök nem tudják kormányozni Hidzsázt, s ő is bármikor elvághatja a vasúti összeköttetést észak felé, amivel nem pusztán a hidzsázi, de a délebbre állomásozó jemeni török helyőrségeket is elszigetelheti.

A kairói brit csapat tehát megtalálta a maga arab vezetőjét, Hidzsáz emírjét, akiről Storrs már 1914. tavaszi találkozásuk óta azt gondolta, potenciálisan sokkal fontosabb minden más arab vezetőnél. A prófétától származtatott rokonsága, a szent helyek őreként élvezett legitimitása miatt kiváló választás volt a britek számára. Fontos azonban, hogy Kairó egyelőre csak semlegességet várt el tőle, a törökök elleni lázadásra való bujtogatás pedig kizárólag Huszeinnek és a hidzsázi araboknak szólt. Nagy-Britannia egyáltalán nem vette számításba az Oszmán Birodalom minden arab alattvalójának felkelését, s azt nem is állt szándékában támogatni.[405]

Huszein saríf céljai persze ugyanúgy politikaiak voltak, mint az angolokéi. Az emír azért akarta megszerezni a támogatásukat, hogy megszilárdítsa hatalmát az ellenséges ifjútörökökkel szemben, a háború ugyanis még inkább bizonytalanná tette a pozícióját: 1915 elején bizonyságot szerzett arról, hogy a háború végén el fogják mozdítani a hivatalából. 1914 őszén Dzsemál pasa, Szíria kormányzója három dolgot követelt a saríftól: (1) a próféta nevében továbbítsa Isztambul szent háborúra vonatkozó felhívását,[406] (2) állítson fel az oszmán hadsereget támogatni képes törzsi haderőt, (3) küldje Damaszkuszba a próféta zászlaját, melynek segítenie kell a török csapatokat a Szuezi-csatorna ellen intézett első támadás során. Huszein igyekezett eleget tenni a harmadik kívánságnak, de csak azért, hogy halogathassa az első két utasítás teljesítését. A zászlót ünnepélyesen Damaszkuszba küldte, de nem akart arab katonákat küldeni a seregbe, mert attól tartott, hogy Isztambul török csapatokat küld a helyükre Hidzsázba, s ezáltal megerősíti a tartomány feletti ellenőrzését.

---

402 Sir George Arthur: *Life of Lord Kitchener*. Vol. III. London, 1920. 153.

403 *Memorandum on the British Commitments to King Hussein*. i. m.

404 Az üzenet tartalma eljutott Londonba és érthető módon elgondolkoztatta a döntéshozókat. Elie Kedourie: Cairo and Khartoum on the Arab Question. *The Historical Journal*. 7. évf. (1964), 2. sz. 280–297.

405 Zeine N. Zeine: *The Struggle for Arab Independence. Western Diplomacy and the Rise and Fall of Faisal's Kingdom in Syria*. Beirut, 1960. 4.

406 Ezzel gyakorlatilag az ifjútörökök elismerték, hogy „szent” jellegű hivatala miatt Huszein a birodalom legtekintélyesebb arab személyisége.

A kormány szekuláris reformintézkedései még tovább élezték a feszültséget. Egyes török katonák úgy gondolták, felmentést kaptak a *ramadán* havi böjt betartása alól, a sejhüliszlám nem csupán elveszítette a saría-bíróságok feletti ellenőrzést, amely az igazságügyi minisztériumhoz került, hanem 1916-ban még a kormányból is kikerült, a következő évben pedig az új családjogi törvény bizonyos, egyébként meglehetősen óvatos változtatásokat vezetett be a nők jogállását illetően. Mindez további érveket szolgáltatott Huszeinnek arra, hogy megkísérelje örökletessé és kizárólagossá tenni a hatalmát Hidzsáz fölött. Igyekezett kivonni magát a szultán uralma alól, s „ármánnyal és diplomáciával a lehető legnagyobb függetlenséget biztosítani a maga számára".[407] Talán még ennél is ambiciózusabb terveket dédelgetett a fejében az egész félszigetre vonatkozóan, ahol komoly politikai riválisa akadt a szomszédos Nedzsd uralkodója, Ibn Szaúd személyében. Törekvései azonban akkor még nem nyúltak túl Arábia határain. Sőt egyelőre bármiféle kalifátus létrehozásának a gondolata is távol állt tőle. 1917 júliusában Arábiai Lawrencenek, az arab felkelést támogató angol tisztnek kifejtette, „a réges-régen eltűnt »egyetemes kalifátus« restaurálására irányuló minden szándék nem csupán […] abszurd, hanem istenkáromló is".[408] Később azt is bevallotta, hogy a kalifátus létrehozásának tervét csak azért tette magáévá, mert úgy tűnt számára, hogy az angolok nagy jelentőséget tulajdonítanak neki. London ellenben a kalifátusban csupán politikája eszközét látta, ez a politika pedig elsődlegesen muszlim volt, s csak aztán arab.

Ezt támasztja alá az is, hogy később, 1915 márciusában, mialatt Franciaország és Nagy-Britannia megpróbálta meghatározni Törökország ázsiai részére vonatkozó terveit, a párizsi angol nagykövet az egyik jelentésében így fogalmazott: „Ha majd Törökország eltűnik Konstantinápolyból és a szorosokból, az iszlám érdekében muszáj lesz valahol másutt független muszlim politikai egységet létrehozni. A központja teljesen természetes módon a szent helyek lesznek és magában fogja foglalni Arábiát, de nem a mi dolgunk, hogy eldöntsük, milyen más területek tartozzanak még hozzá."[409] Az ügy iránt buzgó elkötelezettséget mutató Kitchener a kormány számára készített memorandumában arra mutatott rá, hogy az Oszmán Birodalom felbomlása esetén „érdekünkben állna Arab Királyságot létrehozni Arábiában Anglia védnöksége alatt, amelyet északról a Tigris és az Eufrátesz völgye határolna, és magában foglalná a legjelentősebb muszlim szent helyeket, Mekkát, Medinát és Kerbelát".[410] A hadügyminiszter szemében ez az Arábiában, Mezopotámiában és Szíriában létrehozandó britbarát Arab Királyság ugyanolyan kapcsolatban állna Egyiptommal, mint amilyenben Afganisztán áll Indiával: „belül önálló és független, de a külkapcsolatait rajtunk keresztül intézné, ami számunkra maximális előnyöket biztosítana minimális felelősségvállalás mellett".[411] Áprilisban – miután a legfőbb szudáni muszlim vallási méltóságtól, Szajjid Ali al-Mirgáni nagykáditól ilyen értelmű kérést kapott – a szudáni brit főkormányzó javasolta, hogy a háború utáni békefeltételek közé kerüljön be az, hogy az Arab-félsziget és az iszlám szent helyek alkossanak önálló államot.[412] A Foreign Office ehhez 14-én hozzájárulását adta, amit Szudánon keresztül Huszein saríf nak is a tudomá-

---

407 Sir Ronald Wingate: *Wingate of the Sudan. Life and Time of General Sir Reginald Wingate, Maker of the Anglo-Egyptian Sudan*. London, 1955. 179.

408 Dawn: *From Ottomanism to Arabism*… i. m. 41.

409 Tibawi: *A Modern History of Syria*… i. m. 218.

410 *Alexandretta and Mesopotamia. Memorandum by Lord Kitchener*. 1915. március 16. CAB 24/1/12.

411 Elie Kedourie: *In the Anglo-Arab Labyrinth. The MacMahon/Husayn Correspondance and its Interpretations 1914–1939*. Cambridge, 1976. 33.

412 Storrs: *Memoirs of Sir Ronald Storrs*. i. m. 166.

sára hoztak.[413] A külügyminisztérium ugyanakkor a Sir Henry McMahon kairói főbiztosnak küldött táviratában azt is világossá tette, hogy egy esetleges arab kalifátus megalakításáról maguknak a muszlimoknak kell dönteniük: „Őfelsége kormánya úgy véli, hogy a kalifátus kérdése olyan ügy, amelyben maguknak a mohamedánoknak kell dönteniük a nem mohamedánok beavatkozása nélkül. Amennyiben az előbbiek úgy határoznak, hogy létrehozzák az Arab Kalifátust, akkor ezt a döntést Őfelsége kormánya teljesen természetes módon tiszteletben fogja tartani, ám a döntést maguknak a mohamedánoknak kell meghozniuk.”[414]

A kairói brit csoport további titkos terveket is szövögetett: egy brit protektorátus alatt álló egyiptomi birodalom gondolatát, mely kiterjedne a Termékeny Félholdra is, s amelynek spirituális támogatója lenne a félszigeti arab kalifátus. 1915. február 2-án Storrs, aki meg volt győződve arról, hogy a helyieknek elegük van az ifjútörökök uralmából, ezt írta Fitzgeraldnak: „Semmi kétség, az egyszerre keresztény és muszlim szíriai helyi érzések nagyon is kedveznek [Szíria] egyiptomi szultanátushoz való csatlakozásának.”[415] A hírszerző csoport tagjai támogatták az alexandrettai partraszállás gondolatát, s elleneztek mindennemű francia jelenlétet a térségben. Megpróbálták Nagy-Britannia támogatására rávenni a szíriai közvéleményt, s olyan híreszteléseket terjesztettek, melyek szerint London kedvezően viszonyulna a független szíriai királyság megalakításához. Ezek az ígéretek vezettek el Kairóban a Szíriai Unió létrehozásához, melynek tagjai (Rafik és Hakki al-Azm, Rasíd Rida) az Oszmán Decentralizáció Pártjából kerültek ki. A szervezet ügynököket küldött a Levantéba, hogy támogatást szerezzenek, lázadást szítsanak a helyiek körében, s előkészítsék egy ideiglenes kormány összeállítását, mely az arab függetlenség nevében képes ellenállni mindenfajta idegen beavatkozásnak.[416] Az egész törekvés mögött az a kairói szándék húzódott meg, hogy Szíria kerüljön brit ellenőrzés alá, ami természetesen kiváltotta a franciák heves tiltakozását. Storrs és Clayton, aki a britek arab politikájának egyik központi figurája volt, felvetette az ötletet Kitchener személyes megbízottjának, Sir Mark Sykes diplomatának, a közel-keleti ügyek specialistájának az 1915 második felében tett keleti körutazása során. Sykest július elején azért küldték Kairóba, hogy megvizsgálja a kilikiai örmények megsegítésének a lehetőségét. Ki is jelentette, hogy az egyiptomi örmények hatezer önkéntest tudnának kiállítani egy kilikiai partraszálláshoz, ha Nagy-Britannia vállalná a szállításukat és a felfegyverzésüket.[417]

Sykes hosszú körútja a kormánynak 1915. június 30-án benyújtott jelentés nyomán vette kezdetét, amelyet a századfordulón éppen Konstantinápolyban szolgálatot teljesítő Sir Maurice de Bunsen diplomata által vezetett minisztériumközi vizsgálóbizottság (Committee on Asiatic Turkey) készített. Az Asquith-kormány ugyanis április 8-án azzal a feladattal bízta meg a bizottságot, hogy pontosan határozza meg a keleti brit érdekeket, s készítsen forgatókönyveket az Oszmán Birodalom jövőjét illetően. Négy alternatíva felállítására került sor. Ezek között – antantgyőzelem esetén – megjelent a birodalom teljes felosztása is, de a bizottság jelentése mégis inkább az oszmán állam egységének fenntartása, illetve „tartós fennmaradása” mellett érvelt úgy, hogy javasolta öt nagy föderális autonóm tartomány (Szíria, Palesztina, Örményország, Arábia és Mezopotámia) létrehozását, amelyek mindegyikét integrálnák a nagyhatalmak saját befolyási övezeteibe. A felosztás helyett tehát a befolyási övezetek létrehozását preferálták. Az Akkó–Damaszkusz–Deir-ez-Zór–Moszul vonaltól északra húzódna a francia érdekeltség, mely

413 *Memorandum on the British Commitments to King Hussein*. i. m.
414 Wagner: British intelligence and Arab nationalism: the origins of modern Middle East. i. m.
415 Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 93–94.
416 Tibawi: *A Modern History of Syria*… i. m. 211.
417 Erickson: *Ottomans and Armenians*… i. m. 201.

ütközőzónaként funkcionálna Oroszország és Nagy-Britannia között. Ettől délre terülne el a Dél-Irakra támaszkodó brit befolyási övezet, mely természetes meghosszabbítása lenne Nagy-Britannia már meglévő perzsa-öbölbeli pozícióinak, s amely „éléskamraként", valamint egy lehetséges indiai kolonizáció színtereként szolgálhatna. Ezek a határok akár a végső rendezés kiindulópontjai is lehetnének a majdani békekonferencián. Vasúti összeköttetést kellene teremteni Mezopotámia és a mediterrán partvidék között (ilyen törekvések már a háború előtt is megfogalmazódtak) és egy kikötői kijáratot esetleg Haifa révén.[418] Kis-Ázsiában Konstantinápoly orosz, Szmirna görög, Adalia pedig olasz kézbe kerülne. A bizottság nyolc pontban határozta meg azokat a brit érdekeket, amelyeket lehetőleg minden körülmények között érvényesíteni kell a közel-keleti térségben (pl. a kereskedelem szabadsága, az arábiai törzsi vezetőknek tett brit ígéretek beváltása, az olajtermelés biztosítása, a szent helyek muszlim irányítása, az örmény kérdés kielégítő megoldása, a palesztinai keresztény szent helyek problematikájának rendezése).[419] Látható tehát, hogy a jelentés viszonylag mérsékelt megközelítést alkalmazott az ellenségnek számító Oszmán Birodalommal szemben, de nem szabad elfelejteni, hogy a szöveg még a nagy véráldozatokat követelő hadjáratok (Gallipoli, Mezopotámia) előtt született.[420] 1915 őszén, a súlyos brit veszteségek után a bizottság tagjai már mindannyian elfogadták a szigorúbb politikai irányvonal szükségességét a törökökkel szemben.[421] Különben is a cél, amint azt Sykes megfogalmazta, elsődlegesen az volt, hogy előkészítsék a terepet „az első diplomáciai tisztázás" előtt még azt megelőzően, hogy a térségben megindulna a katonai hódítás.[422] Hosszú távon a bizottság kijelölte az Oszmán Birodalommal szembeni brit magatartás megváltozása előtt az utat. A jelentés ugyanis általában véve pesszimista módon értékelte a birodalom jövőjét, a fennmaradását úgyszólván lehetetlennek tartotta. A legutóbbi értékelések szerint a bizottság jelentése „intakt" maradt a háború alatt és után, sokkal inkább meghatározta a közel-keleti brit politikát, mint például a sokat bírált Sykes–Picot-szerződés, amely sohasem lépett hatályba.[423]

A bizottság munkáját nagyban befolyásolta az, hogy London semmiképpen sem akarta magától elidegeníteni Oroszországot. 1915 áprilisában Kitchener a kormánynak készített feljegyzésében aláhúzta, hogy a háború után Nagy-Britanniának elemi érdeke lesz elkerülni bármilyen összeütközést Oroszországgal, mivel a cár állama ellensúlyt képezhet a központi hatalmakkal, sőt Franciaországgal szemben is, mely potenciális ellenfél lehet a jövőben. Ezért javasolta a de Bunsen-bizottság azt, hogy az orosz kívánságoknak megfelelően a palesztinai szent helyek nemzetközi felügyelet alá kerüljenek, Alexandretta pedig legyen Franciaországé, mert így Párizsnak már nem lesz hivatkozási alapja arra, hogy magának követelje Dél-Szíriát, északon viszont konfrontálódhat az oroszokkal. Kitchener valójában vonakodva mondott le Alexandret-

418 Keith Neilson: The Baghdad to Haifa railway. The culmination of railway planning for Imperial defence east of Suez. In: T.G. Otte – Keith Neilson (szerk.): *Railways and International Politics. Paths of Empire, 1848–1945*. London, 2006. 156–172.

419 *Asiatic Turkey: Report of a Committee.* 1915. július 15. CAB 42/3/12. J. C. Hurewitz: *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record: 1914–1956*. 2. k. New York, 1972. 28.

420 A dokumentum elemzését lásd Kedourie: *In the Anglo-Arab Labyrinth*… i. m. 58–62.

421 Aaron S. Klieman: Britain's War Aims in the Middle East. *Journal of Contemporary History*, 3. évf., 3. sz. (1968. július) 237–251.

422 *Notes of the Meeting of the War Committee at 10, Downing Street, December 16, 1915*. CAB 42/6/9.

423 Robert Johnson: The de Bunsen Committee and a revision of the 'conspiracy' of Sykes–Picot. *Middle Eastern Studies*, 54. évf. (2018), 4. sz. 611–637.

tárói, s fogadta el alternatív bázisként Haifát, Palesztinát pedig összességében értéktelennek vélte hazája számára.[424]

A kairói brit csapat, melyet nagy megelégedéssel tölthetett el a jelentés, hozzálátott az arab függetlenség tervének kidolgozásához, mely minden későbbi félreértés forrása lesz majd. Az egyiptomi brit tisztviselők számára az arab függetlenség az arabok lakta tartományok kiválását jelentette az Oszmán Birodalomból anélkül, hogy előre meghatározták volna a felettük elkerülhetetlenül létrejövő európai kontroll természetét vagy formáját. Mielőtt szembetalálkoztak volna az arab népek ellenállásával, amelyek számára a függetlenség nehezen volt összeegyeztethető az európai gyámsággal, a terv azonnal beleütközött az indiai angol hatóságok eltérő szándékaiba, valamint a francia birodalmi ambíciókba.

Nagy-Britannia keleti politikáját Kairón kívül a Delhi mellett fekvő Simla is befolyásolta, az a város, ahol az indiai alkirály és kormánya székelt. Az elsődlegesen India politikai stabilitásának biztosításában érdekelt alkirály nem értett egyet a kairói angol diplomaták muszlim politikájával. Mivel úgy hitte, hogy az indiai muszlimok hűek az isztambuli kalifához, a szemében öngyilkossággal ért volna fel az iszlám világ megosztása egy új arab kalifátus megalapításával. Mind az India-ügyi minisztérium, mind az alkirály környezete úgy vélte, az indiai muszlimok milliói sohasem fogadnák el, hogy a kalifát külső beavatkozással váltsák le. Nem értettek egyet Kitchener Arábia függetlenségére vonatkozó ígéreteivel. A mekkai Huszein sarífnak nyújtott segítség helyett a nedzsdi Ibn Szaúd vagy a kuvaiti Szabáh sejk támogatását javasolták.[425] Ez annál inkább indokolt lehetett, mert 1914 augusztusának elején Enver pasa arra szólított fel arab vezetőket, köztük Ibn Szaúdot és Szabáh sejket, hogy szövetkezzenek „az állam támogatására és megvédelmezésére”, mivel „ennek a háborúnak az eredményeképpen a muszlim népek fel fognak kelni”, és véget fognak vetni a muszlimok fölötti keresztény uralomnak.[426] Az alkirály hivatala az India Office-nak küldött egyik beadványában ezt írta: „Amit mi akarunk, az nem az egyesült Arábia, hanem a gyenge és megosztott Arábia, mely kis fejedelemségekre tagolódik (amennyire csak lehet, a mi fennhatóságunk alatt), s így képtelen lesz arra, hogy ellenünk összefogjon.”[427] Az indiai kormányzat tehát – mely magának követelte a jogot, hogy az olyan határvidékekkel kapcsolatban, mint Tibet, Afganisztán, Perzsia és a Perzsa-öböl, a politikát meghatározza – a Kitchener környezetében dívó egyiptomi birodalmi álommal Nagy-Britannia öbölbeli stratégiai és kereskedelmi érdekeit állította szembe.[428]

A britek a 19. század első harmada óta vitathatatlanul a Perzsa-öböl urai voltak. 1835-ben az indiai angol hatóságok fegyverszünetre kényszerítették a partvidék kalózkodással foglalkozó sejkjeit, akik 1853-ban kénytelenek voltak örökös békét kötni. Nagy-Britannia megtiltotta a rabszolga- és a fegyverkereskedelmet, 1846-ban hajózási jogokat kapott a Portától a mezopotámiai folyókra, sőt az 1860-as években virtuális monopóliumot szerzett a Bászráig, olykor egészen Bagdadig tartó árucserére a Lynch Hajózási Társaság számára. Ugyanilyen jogokat sikerült kicsikarni a sahtól 1888-ban a Karun folyóra, mely az öblöt kötötte össze a gazdag délnyugat-perzsiai tartományokkal, minek következtében a brit kereskedelem és befolyás volumene jelen-

[424] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 19–24.
[425] Gary Troeller: Ibn Sa'ud and Sharif Hussein: A Comparison in Importance in the Early Years of the First World War. *The Historical Journal*, 14. évf., 3. sz. (1971. szeptember) 627–633.
[426] Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 36.
[427] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 106.
[428] Erről részletesen lásd Briton Cooper Busch: *Britain, India, and the Arabs, 1914–1921*. Berkeley, 1971. 2., 4., 5. fej.

Mubarak asz-Szabáh sejk

tősen kiterjedt.[429] India, az Oszmán Birodalom és Perzsia között kiépítették a távíróhálózatot, megszervezték a postaszolgálatot.[430] A Perzsa-öbölben a brit befolyás a helyi emírekkel kötött segítségnyújtási és támogatási szerződésekre épült. A kuvaiti emírrel, a szerződéses sejkekkel, a dél-perzsiai törzs- és klánfőnökökkel a térségben szolgálatot teljesítő diplomatákon és konzulokon keresztül állandó kapcsolatot tartottak, a Királyi Haditengerészet pedig rendszeresen látogatást tett náluk. Így jött létre a *Pax Britannica,* az Ulrichsen által angol–indiai „szubbirodalmi rendszernek" nevezett állapot, mely a térség ún. „szerződéses államaival", e „proto-emirátusokkal" megkötött védelmi megállapodásokon nyugodott.[431] A Mubarak asz-Szabáh kuvaiti sejkkel – a dinasztia 1756-ban jutott hatalomra – 1899-ben kötött egyezmény megtiltotta a sejknek, hogy Nagy-Britannián kívül más hatalommal bármilyen politikai megegyezést kössön, vagy területi engedményt tegyen. Hasonló megállapodást írtak alá Bahreinnel már 1880-ban, később Hadramauttal, 1916-ban pedig Katarral.[432] Ománban – ahová 1913-ban Indiából vezényeltek át csapatokat, megvédelmezendő a szultánságot a törzsi támadásoktól és a külföldi beavatkozásoktól – még azt is sikerült elérniük, hogy az amerikai és a francia konzulátusok 1915-ben, illetve 1918-ban bezárjanak. A századfordulón különösen nagy fenyegetést jelentett a német vasútépítési terv London számára, ezért Lord Lansdowne külügyminiszter 1903-ban a Monroe-elv egyfajta helyi változataként fontosnak tartotta nyilvánvalóvá tenni: bármely hatalomnak az a kísérlete, hogy a Perzsa-öbölben támaszpontot szerezzen, Anglia számára súlyos fenyegetést, sőt *casus belli*t jelent.[433]

Az első világháború előestéjén az indiai angol kormányzat ugyancsak nyugtalankodott Isztambul újdonsült központosítási törekvései miatt, hiszen a Porta megpróbálta újra megerősíteni a fennhatóságát a Perzsa-öböl partvidéke felett. Mohamed Dagesztáni pasa 6. oszmán hadseregéről, mely 1901 tavaszán bevonult Bászrába, azt gyanították, hogy a Kuvait feletti ellenőrzés megszerzése a célja. Erre utalhatott, hogy augusztusban egy török hajó, a *Zuhaff* befutott a sejkség kikötőjébe.[434] Leginkább mégis a többi európai nagyhatalom térségbeli ambíciói[435] aggasz-

[429] Shahnavaz: *Britain and the opening up of South-West Persia 1880–1914*. i. m. 29–36., 74–84.

[430] Demeter: *A Balkán és az Oszmán Birodalom II*. i. m. 609.

[431] Kristian Coates Ulrichsen: *The Logistics and Politics of the British Campaigns in the Middle East, 1914–22*. Basingstoke, 2011. 24.

[432] James Onley: *Britain and the Gulf Shaikhdoms, 1820–1971: The Politics of Protection*. Occasional Paper No. 4. Georgetown University School of Foreign Service in Qatar, 2009. 3.

[433] Ulrichsen: *The First World War in the Middle East*. i. m. 23.

[434] Briton Cooper Busch: *Britain and the Persian Gulf 1894–1914*. Berkeley, 1967. 205.

[435] A századfordulón érzékelhetően megnőtt az oroszok tengeri aktivitása a Perzsa-öbölben, bagdadi konzuljuk és bászrai alkonzuljuk igyekezett védeni és előmozdítani a cári érdekeket. Az 1904-es *entente cordiale* megkötése után pedig Franciaország is egyre élénkebb érdeklődést tanúsított az itteni kereskedelmi, gazdasági és tudományos lehetőségek (régészet) iránt, habár arra ügyelt, hogy ne sértse a brit érdekeket. A Levantéhoz hasonlóan ebben a térségben is szívén viselte a katolikus keresztények sorsát, s számos missziós iskolát, árvaházat működtetett Bagdadban, Moszulban és másutt. Stephen Hemsley Longrigg: *Iraq,*

tották Londont és késztették arra Lord Curzon indiai alkirályt, hogy 1903-ban erős flotta kíséretében látogatást tegyen az öbölben.

Ez a tengeri körutazást és flottademonstrációt ötvöző különös vizit kihangsúlyozta azokat a hatásos és határozott nyilatkozatokat, amelyekben Nagy-Britannia kifejezte elkötelezettségét öbölbeli abszolút monopóliuma fenntartására: „Minden más hatalomnál hamarabb voltunk itt. […] Zűrzavar fogadott bennünket, mi pedig rendet tettünk. […] A nagy indiai birodalom, melynek megvédelmezése a mi kötelességünk, jószerivel az önök kapujáig terjed. […] Nem fogunk lemondani erről az egy évszázados drága és diadalmas vállalkozásról. […] Ezeknek a vizeknek a békéjét fenn kell tartani; az önök függetlenségét továbbra is támogatni kell, a kormánynak pedig e tekintetben meg kell őriznie az elsőbbségét.”[436] Pontosan ugyanígy gondolkodtak a döntéshozatal legfelsőbb szintjein is. Grey 1908 februárjában így jellemezte hazája öbölbeli érdekeit: „Nagy-Britannia helyzetét a Perzsa-öbölben csakis egyedülállóként lehet jellemezni. […] Nemzedékek óta akkora terheket visel ott, amekkorát semmilyen más nemzet sem vett magára soha, sehol, hacsak nem uralkodói minőségben.”[437]

E szupremácia nevében avatkozott be a brit rezidens a magánszektorral kapcsolatos gazdasági kérdésekbe, ha azok Perzsia vagy Mezopotámia déli régióit érintették. Elérte például azt, hogy – mint láthattuk – a német Bagdadbahn nyomvonala álljon meg Bászrában, s ne érje el az öböl partját, továbbá a Porta ismerje el a kuvaiti sejk és a London között köttetett szerződések érvényességét. 1913 októberében elfogadtatta a sejkkel azt is, hogy a Kuvait területén felfedezendő olajforrásokat csakis Nagy-Britannia aknázhassa ki.[438] Amikor 1905 elején megtudta, hogy egy német vállalat vasércet szeretne kitermelni a ma az Egyesült Arab Emirátusokhoz tartozó Sardzsa egyik szigetén, Abu-Múszán, figyelmeztette a sejket, hogy ne kössön erről szerződést a britek beleegyezése nélkül. Miután a német cég nem volt hajlandó leállítani a munkálatait, Cox rezidens erőt alkalmazott (a vitát később a két kormány tárgyalásos úton rendezte).[439] Cox magát tekintette a muhammarai sejkség autonómiája garanciájának, melynek területe magában foglalta az ábádáni kőolaj-finomítót.[440] Ezenkívül támogatta az Angol–Perzsa Olajtársaságot azokon a tárgyalásokon, melyeket az olajvezeték mentén élő törzsekkel folytatott.[441] Az olajtársaság 1909 óta működő finomítója a Perzsa-öböl egy olyan szigetén terült el, mely oszmán kézen volt, a finomító által előállított üzemanyag pedig a brit haditengerészet számára nélkülözhe-

1900 to 1950. A Political, Social, and Economic History. Oxford, 1953. 4–5. A szerző a háború alatt a mezopotámiai brit adminisztráció munkatársaként dolgozott.

[436] Gary Troeller: *The Birth of Saudi Arabia. Britain and the Rise of the House of Sa'ud*. London, 1976. 12., 19–20. Az öbölbeli államocskákkal fenntartott privilegizált kapcsolatokon kívül Anglia az első világháború előtt a perzsiai Busehr kikötőjében Sir Percy Cox személyében a Perzsa-öböllel foglalkozó „politikai rezidenst” állomásoztatott, aki az indiai alkirálytól függött, de „Fársz és Huzisztán főkonzuljaként” utasításokat fogadott el a teheráni brit miniszterrezidenstől is.

[437] Idézi: James Onley: *The Arabian Frontier of the British Raj. Merchants, Rulers, and the British in the Nineteenth-Century Gulf*. Oxford, 2007. 1. Bevezetés.

[438] Busch: *Britain and the Persian Gulf 1894–1914*. i. m. 339.

[439] John Townsend: *Proconsul to the Middle East. Sir Percy Cox and the End of Empire*. London, 2010. 17–18.

[440] 20 ezer lovasával Muhammara ura, Hazaal sejk erős helyi vezetőnek számított. 1902-ben a britek kötelezték magukat, hogy megvédik mini államát, cserébe a sejk csatlakozott a brit szerződések térségbeli rendszeréhez. A kőolaj felfedezése után Muhammara felértékelődött London számára. Cox a Hazaallal folytatott tárgyalásain elérte, hogy Ábádán szigetén finomítót, raktárat és kikötőt építhessenek. Olajvezetéket fektettek, 1912-től pedig áramlani kezdett Ábádánból a fekete arany.

[441] Az 1908 májusában felfedezett perzsiai Maszdzsid-i-Szulejmán olajlelőhely a térség első kitermelt mezői közé tartozott, 1914-ben már 275 ezer tonna nyersolajat adott.

tetlennek tűnt. Nem véletlen, hogy miután Bagdadban az oszmánok 1914. augusztus közepén megkezdték a mozgósítást és elkobozták a brit tulajdonokat, Sir Edmund Barrow, az India Office katonai titkára szeptember elején javasolta, hogy Ábádánt és Bászrát az olajkitermelés védelme érdekében foglalják el. Egy ilyen hadmozdulat továbbá megerősíthette az öböl partvidékén elterülő és névleg még mindig oszmán szuverenitás alatt álló arab sejkségek London iránti lojalitását.

Mivel az említett javaslat nem igényelt nagy létszámú erőket, a birodalmi vezérkar és a kormány rábólintott. Arthur Barrett altábornagy ötezer katonából és 1400 málhás öszvérből álló 6. indiai hadosztályát, melyet eredetileg Európában szándékoztak bevetni, október közepén Bombayből Bahreinbe vezényelték[442] (ne felejtsük el, hogy Nagy-Britannia központi hatalmaknak szóló hadüzenete automatikusan hadviselő féllé tette Indiát is, mely ekkor 263 555 fős hadsereggel rendelkezett[443]). A támadásról szóló döntést 1914. október elején hozták meg, még azelőtt, hogy Isztambul belépett volna a háborúba, ami sokat mond az Oszmán Birodalommal kapcsolatos brit szándékokat illetően. Nehezítette a Porta itteni helyzetét, hogy a háború elején a török vezérkar – eleget téve a németek kaukázusi és szuezi támadásra vonatkozó kéréseinek – jelentős erőket vont el a folyamközből, mivel ezt a hadszínteret kevésbé tartotta fontosnak Egyiptomhoz vagy a Kaukázushoz képest, ahol egy esetleges ellenséges invázió azonnali és jóvátehetetlen károkat okozott volna az állam területi integritásának. Ráadásul azt hitték, hogy a forró sivatagi éghajlat behatárolja és lekorlátozza az ellenséges hadmozdulatokat, a Tigris és az Eufrátesz rendszeres áradásai pedig tovább nehezítik a mocsarassá váló vidéken a csapatok mozgását (1914 telén egyedül Bagdadban az árvíz nyolcezer otthont pusztított el). A Moszulban állomásozó hadtestet Szíriába vezényelték, hogy csatlakozzon a Szuezi-csatorna ellen felvonuló 4. hadsereghez, a bagdadi hadtestet pedig Erzurumba küldték, hogy részt vegyen az oroszok ellen tervezett offenzívában. Mezopotámiában így jelentéktelen erők maradtak: Ábádán szigetén 160 könnyű fegyverzetű katona, Fao félszigetének erődjében (ahol fontos távíróállomás működött) 350 fő és négy kisebb löveg, a bászrai stratégiai tartalékban pedig 4700 harcos, 18 tábori ágyú és három géppuska.[444]

A britek számára ezekben a hetekben kulcsfontosságúnak bizonyult a Perzsa-öböl arab sejkjeinek, törzsi vezetőinek a megnyerése. Október 31-én proklamációt bocsájtottak ki „a Perzsa-öböl uralkodóihoz, sejkjeihez és alattvalóikhoz", melyben tudatták, hogy az oszmánok beléptek a háborúba. „A Nagy-Britanniával fenntartott kapcsolataitok régóta szilárd alapokon nyugszanak és biztosíthatunk benneteket, hogy ebben a harcban minden tőlünk telhetőt megteszünk annak érdekében, hogy megőrizzük szabadságotokat és vallásotokat."[445] November 3-án London megállapodott Mubarak kuvaiti sejkkel, hogy támogatja Bászra megszállását, cserébe megígérték neki, hogy Kuvaitot angol protektorátus alatt álló független „hercegségnek" ismerik el.[446] Két nappal később újabb nyilatkozat látott napvilágot, mely tájékoztatta az öbölbeli arab

442 Pomiankowski: *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*… i. m. 105.

443 Ehhez további kisegítő (például gurka) haderő csatlakozott. Vö. Kaushik Roy: The Army in India in Mesopotamia from 1916 to 1918: Tactics, Technology and Logistics Reconsidered. In: Ian F. W. Beckett (szerk.): *1917: Beyond the Western Front*. Leiden, 2009. 131–129.

444 Erickson: *Ordered to Die*… i. m. 66–67.

445 S. G. Knox perzsa-öbölbeli brit rezidens 1914. október 31-i proklamációja. Wilson: *Loyalties: Mesopotamia*. I. i. m. 309.

446 William R. Polk: *The Arab World*. Cambridge, 1980. 148.

sejkeket a brit csapatok közelgő hadműveleteiről, amelyek célja „a kereskedelem és a barátok megvédelmezése, valamint az ellenséges török csapatok kiűzése”.[447]

Barrett gyorsan elfoglalta a Satt-el-Arab, a Tigris és az Eufrátesz egyesült folyójának torkolatát, miután november 6-án az *Odin* ágyúnaszád bombázása következtében Fao erődjét az oszmánok kiürítették. Ahogy várták, komolyabb nehézség nem adódott, veszteségekkel sem járt a dolog. Az angolok ötszáz katonát tettek partra, akik távíró-összeköttetést létesítettek Indiával.[448] A védők sem tétlenkedtek. A személyesen Enver pasa által kinevezett bászrai parancsnok, a titkos Különleges Szervezet egykori főtisztje, Szulejmán Aszkeri bej a Satt-el-Arab torkolatában egy homokkal megtömött német kereskedelmi uszályt elsüllyesztett, hogy eltorlaszolja a bejáratot. A nyomasztó brit tengeri fölény ellenére (a támadók a térségben tartózkodó egyetlen oszmán ágyúnaszádot, a *Marmaris*t semlegesítették) fürge motorcsónakjaival képes volt utánpótlást eljuttatni Ábádánba és Faóra. Ezenkívül a törökök erősítés gyanánt Bagdadból matrózokat küldtek Bászrába, mert azt remélték, hogy az Indiai-óceánon portyázó *Emden* német könnyűcirkáló be tud törni az öbölbe, s fel tudja venni a harcot az angol flottával. Az *Emden* azonban soha nem érkezett meg, mivel a britek üldözése nyomán a személyzete november 9-én inkább zátonyra futtatta, hogy ne kerüljön az ellenség kezére.[449]

A szárazföldön szilárdabb ellenállásba ütközött Barrett. A Satt-el-Arab nyugati partján sárból és iszapból emelt szahili erődítményt a törökök makacsul védték, a 17-i, előbb heves esőzéssel, majd homokviharral tarkított véres ostrom során 800 főt veszítettek. De a támadók is megszenvedtek a győzelemért: 4 tisztjük és 50 sorkatonájuk (21 brit és 29 indiai) vesztette életét, a sebesültek száma pedig meghaladta a 400-at.[450] A 60 ezres Bászrában már októberben a közelgő támadásról suttogtak és aggódtak a kereskedelem jövője miatt. A helyi kormányzó, Szubhi bej elfogatta a brit polgárokat és a konzult, de tisztességesen bánt velük. Az arab lakosság azonban – látva az angolok gyors előrenyomulását és a török veszteségek nagyságát – minden skrupulus nélkül tábort váltott, hiszen a korábbi években a helyi előkelők, például a már említett Szaíd Tálib, eleve szembehelyezkedtek az arab autonómiát megnyirbáló ifjútörök politikával: a legöntudatosabbak 1913-ban Reformtársaságot alapítottak és a többi hasonszőrű szervezethez hasonlóan az arabok kulturális és politikai jogainak kiterjesztését követelték. A törökök november 20-án elmenekültek, miután szabadon engedték a foglyaikat. Az utcákat fosztogatók özönlötték el, akik feldúlták a középületeket és az üzleteket. 22-én az indiaiak benyomultak a városba, s különösebb erőfeszítés nélkül félresöpörték a demoralizálódott török utóvédet, valamint helyreállították a rendet.[451] Kiáltványban fordultak a városlakókhoz: „A brit kormány elfoglalta Bászrát, s habár a hadiállapot az oszmán kormánnyal továbbra is fennáll, bennünk még sincs ellenséges szándék vagy rosszakarat a lakossággal szemben, amelynek – reméljük – jó barátai és védelmezői leszünk. A török közigazgatás egyetlen morzsája sem maradt fenn ebben a térségben. Helyére felhúztuk a brit lobogót, amely alatt élvezhetitek a szabadság és igazságosság előnyeit mind vallási, mind világi ügyeitek tekintetében.”[452] Noha a had-

[447] Percy Cox 1914. november 5-i proklamációja. Wilson: *Loyalties: Mesopotamia*. I. i. m. 310–311.

[448] Charles Townshend: *When God Made Hell. The British Invasion of Mesopotamia and the Creation of Iraq, 1914–1921*. London, 2011. 5–6.

[449] Paul Knight: *The British Army in Mesopotamia, 1914–1918*. London, 2013. 13–14.; Keegan: *Az első világháború*. i. m. 427.

[450] Townshend: *When God Made Hell*… i. m. 30–32.

[451] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 36–38.; McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 140–141.

[452] Percy Cox 1914. november 22-i kiáltványa. Wilson: *Loyalties: Mesopotamia*. I. i. m. 311. Az ígéretből nem lett semmi. Amikor 1915 februárjában Hardinge indiai alkirály Bászrába látogatott, a Cox által ígért „sza-

járat e korai szakaszában sem Londonnak, sem Delhinek nem volt határozott elképzelése arról, hogy milyen jogállást alakítsanak ki a brit megszállás alá kerülő mezopotámiai területeknek, a törökök távozása nyomán keletkezett vákuumot ki kellett tölteni, ezért Percy Cox november 27-én polgári közigazgatást hozott létre a városban.[453] Bászra elvesztése súlyos csapást jelentett az oszmánok számára, mivel a kereskedelemből élő város vámbevételei ettől fogva az indiai alkirályt, nem pedig a szultánt gazdagították. Dél-Mezopotámiában így szilárd, Nagy-Britannia érdekeit védelmező hídfő létesült, melynek egyszersmind feladata volt a német ügynökök perzsiai és indiai beszivárgásának megakadályozása.

A fordulat felforgatta a legbefolyásosabb bászrai előkelő, Szaíd Tálib életét is. A britek az ellenségeskedések előtt megpróbálták a saját oldalukra állítani, ő azonban nem akart a bábjuk lenni. Éles kanyart leírva inkább felajánlotta Enver pasának, hogy megszerzi a nedzsdi törzsi vezető, Ibn Szaúd támogatását a Porta számára, ezért Arábiába utazott. Útja Kuvaiton át vezetett, ahol a britbarát Mubarak megpróbálta lebeszélni a szándékáról és rávenni arra, hogy álljon át az angolok oldalára. Csak nagy nehezen tudott kíséretével továbbhaladni, majd több napi lovaglás után érkezett meg Ibn Szaúd észak-arábiai táborába. A szaúdi vezető szívélyes fogadtatásban részesítette Tálibot és őszintén megvallotta neki, hogy már hónapok óta levelezésben áll a britekkel, akik azt várják tőle, hogy őrizze meg a háborúban a semlegességét. Ibn Szaúd habozott, hiszen mozgalmában a vallásnak különösen nagy szerepe volt, így nemigen tehette meg, hogy a keresztény briteket támogassa a bászrai muszlim hittestvérei ellenében. Másfelől viszont elemi érdeke volt, hogy jó viszonyban maradjon a Perzsa-öbölben mindenható Nagy-Britanniával. Ezért úgy döntött, húzza az időt, hátha megoldódik a dilemmája még azelőtt, hogy egyértelműen tábort választana. Kilenc napot várt, s csak akkor indult el ötszáz lovasával, Tálibbal és embereivel Bászra felé. A szaúdi főnök, aki sürgős esetben képes volt éjjel-nappal vágtatni, komótosan naponta csak négy órát töltött a nyeregben. Amikor november végén megközelítették Dél-Mezopotámiát, megtudták, hogy Bászra időközben elesett, ami Tálibot és a kíséretét teljesen letaglózta. Szaúd hazatért, Tálib pedig Kuvaitban megadta magát a briteknek, akik Ceylonra száműzték. Bászrába csak a háború után tért vissza.[454]

Ám a hadjárat még nem ért véget. Barrett eltökélte, hogy haladéktalanul kiszélesíti a hídfőt, ennek érdekében az északabbra található Kurna ellen kellett vonulnia, ahová Szulejmán Aszkeri visszahúzódott. A település ugyan sokkal kisebb volt Bászránál (1914-ben csupán kétezren lakták), de stratégiai ponton feküdt: itt találkozik a Tigris és az Eufrátesz. Kurna jelentette azt a határt, ameddig a közepes méretű hadi és teherbárkák felhajózhattak a folyón. A település bevétele kemény diónak bizonyult. Bászrától északra a Satt-el-Arab vízállása annyira alacsonnyá vált, hogy a brit hajók egy része megfeneklett az iszapban, ami az ellenséges tűz könnyű célpontjává tette őket, egy-egy elsüllyesztett vízi jármű pedig eltorlaszolhatta a folyót. Az *Odin* kormánylapátját például egy elsüllyedt bárka tönkretette, ezért a továbbiakban nem vehetett részt a hadjáratban. Kurnát december 3-án kezdék ostromolni a partra szállított csapatok, miközben a hajóágyúk is tették a dolgukat. A védők a pálmafák közé ásott lövészárkaikból próbálták távoltartani az ellenséget, tüzérségükkel pedig veszteségeket okozni a folyón közeledő hadihajóknak. A fő támadás 7-én vette kezdetét. Ekkorra folyamatos harc közepette a brit gőzösök túljutottak Kurnán, behatoltak a Tigrisbe és katonákat tettek partra a védők hátában, akik pon-

badság és igazságosság" helyett „üdvösebb adminisztrációt" szorgalmazott, vagyis a helyi autonómia helyett brit uralmat. A bászraiak csupán urat cseréltek, ami előrevetítette Mezopotámia jövőjét.

[453] Charles Tripp: *A History of Iraq*. Cambridge, 2000. 31.; Peter Sluglett: *Britain in Iraq. Contriving King and Country*. London, 2007. 9.

[454] Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 82–83.

tonhidat vertek a folyóra. Másnap bezárult az ostromgyűrű, bár a koszovói származású Szulejmán Aszkerinek még sikerült észak felé elmenekülnie. A hátramaradt 45 tiszt és mintegy ezer katona december 9-én letette a fegyvert. Fogságba esett Szubhi bej, a bászrai váli is.[455] Jelentős siker volt ez Anglia számára, hiszen ettől kezdve legalább 160–180 km hosszan ellenőrzése alatt tarthatta a Tigrist. Biztosítva voltak a perzsiai olajforrások és az Indiába vezető út keleti vége. Ezt a sikert elősegítette az a tény, hogy 1914 novemberében az Oszmán Birodalom még nem állt készen a mezopotámiai hadviselésre. Egyrészt azért, mert még messze nem készült el a bagdadi vasút, mely a felvonulást és az utánpótlást biztosíthatta volna. A Konstantinápoly és Bagdad közötti kb. 2000 km-es szakaszból hiányzott legalább 600 km Moszultól északra és délre, ráadásul – mint láttuk – a Toros-hegység alagútjai sem készültek még el.[456] Egy nagyobb alakulat eljuttatása Isztambulból Bagdadba így két hónapot vett igénybe. Másrészt pedig azért, mert a folyamközben állomásozó oszmán erők gyengék voltak, de ezért aligha Enver pasát terheli egyedül a felelősség. A németek szerepe sem elhanyagolható, ugyanis Berlin követelte a törököktől azt, hogy indítsanak azonnali támadást a Kaukázusban és Szueznél, a hadügyminiszter pedig csupán teljesítette ezt a kérést, s csapatokat vont el Mezopotámiából. Az oszmánok 3000 főt veszítettek, négyszer többet, mint a britek, ami ugyanakkor elhitette az utóbbiakkal, hogy ellenfelük nem képez számottevő haderőt.

William H. Shakespear

A térségbe történő brit katonai behatolás elkerülhetetlenségét Richard Coke közíró azzal indokolta, hogy „az angolok uralomra jutottak a Perzsa-öbölben, Dél-Perzsiában olajat találtak, végül pedig, minthogy a Török Birodalom lehanyatlott és világossá vált: ha az angolok előbb-utóbb nem óhajtanak beavatkozni a mezopotámiai ügyekbe, úgy akadnak majd más hatalmak, melyek szívesen megteszik ezt”.[457] A mezopotámiai behatolás ugyanakkor 1914 őszén utalt az indiai kormányzat egész Irakra vonatkozó politikai törekvéseire is. Lord Charles Hardinge alkirály a bászrai vilajet bekebelezését akarta, mely ugródeszkát jelenthetett volna egy esetleges Bagdad környéki protektorátushoz, aminek nyomán Irakból „második Egyiptom” válhatott volna.[458] London azonban – melynek ekkor igazából még nem volt világosan definiált mezopotámiai politikája – igyekezett mérsékelni Simla hevületét. A Foreign Office egyik alkirálynak szóló távirata emlékeztetett a hivatalos álláspontra: „Őfelsége kormányának az az óhaja, hogy ne hangozzék el semmilyen nyilatkozat a tartós annexióra vonatkozóan, mert az felkeltené a francia és az orosz gyanakvásokat, továbbá ellentétes lenne ama alapelvvel, mely szerint a szövetségesek által meghódított

455 Edmund Dane: *British Campaigns in the Nearer East 1914–1918. From the Outbreak of the War to the Taking of Jerusalem*. London, 1919. 37–40.
456 Galántai: *Az első világháború*. i. m. 219–220.
457 Idézi: Stejnberg: *A középkeleti brit agresszió története*. i. m. 219–220.
458 Douglas Goold: Lord Hardinge and the Mesopotamia Expedition and Inquiry, 1914–1917. *The Historical Journal*, 19. évf., 4. sz. (1976. december) 919–945.

területek megszállása a háború után bekövetkező végső rendezésig csupán ideiglenes jellegű."[459]

A bászrai angol katonai jelenlétnek legalább olyan meghatározók lettek a következményei Arábiában is, mint Irakban. Az arabul folyékonyan beszélő William Shakespear századost, London volt kuvaiti politikai megbízottját 1914 végén utasították, hogy menesszen küldöttséget Ibn Szaúdhoz, s próbálja megszerezni tőle a támogatását a mezopotámiai brit hadjárathoz.[460] Az angolok ugyanis úgy gondolták, hogy a nedzsdi emír semlegesíteni fogja északi szomszédját, a közép-arábiai Sammar törzs főnökét és a törökök szövetségesét, Ibn Rasídot, legfőképpen pedig meg fogja erősíteni azt a gazdasági blokádot, melyet Nagy-Britannia az oszmánokkal szemben Kuvaitból kiindulva létrehozott. Ibn Szaúd nem akármilyen szereplője volt a közelkeleti politikai színpadnak. Egy ismeretlen angol minisztériumi hivatalnok 1921-ben teljes joggal „figyelemre méltó személyiségnek" nevezte, akinek „parancsnoki a fellépése", „ravaszságban pedig nincs párja az Arab-félszigeten".[461] Mivel az emír jellemzően barátságos viszonyt ápolt Angliával, Shakespear hosszú ideje az Ibn Szaúddal kötendő szövetség meggyőződéses híve volt, 1910 után több alkalommal is találkozott vele és barátság szövődött közöttük.[462] Akkoriban azonban Nagy-Britannia még kizárólag a partvidéki emirátusokkal törődött és ragaszkodott ahhoz a hagyományos magatartásához, hogy nem ártja bele magát a félsziget belső területeinek ügyeibe. Ezért is hagyta válasz nélkül 1902-ben Ibn Szaúdnak azt a perzsa-öbölbeli brit főmegbízottnak küldött levelét, amelyben a törzsi vezető azt kérte Londontól, hogy ismerje el őt Nedzsd független uralkodójának.[463] Csak mezopotámiai szerzeménye garantálásának szükségessége győzte meg a londoni döntéshozókat arról, hogy egyezményt kell kötni Ibn Szaúddal, amelyet végül 1915. december 26-án írtak alá.[464] A darini szerződésben London elismerte Ibn Szaúdot az általa uralt területek „független királyának és törzsei abszolút főnökének", segítséget helyezett kilátásba egy ellene indított esetleges támadás esetén, cserébe az arábiai vezető vállalta, hogy Nagy-Britan-nián kívül nem köt megállapodást más hatalommal, lehetővé teszi a zarándoklat folytatását a szent helyekre és nem avatkozik be a Perzsa-öböl partján fekvő sejkségek belügyeibe.[465] A megállapodásban szó sem esett az „egységes" arab nemzetről vagy majdani államról, még kevésbé egy esetleges „arab" kalifátusról. Percy Cox, Simla politikai megbízottja 1915 decemberében azt jelentette, hogy a kuvaiti sejkkel és Ibn Szaúddal folytatott tárgyalásain a partnerek semmilyen érdeklődést sem tanúsítottak a kalifátus gondolata iránt. Ibn Szaúd pedig kijelentette, hogy az arab vezetők között „egyáltalán senkit sem érdekelne, ha valaki kalifának nevezné magát". Hozzátette, hogy ők mint vahhábiták amúgy sem ismernek el

459 Troeller: *The Birth of Saudi Arabia*… i. m. 21.

460 H. V. F. Winstone: *Captain Shakespear. A Portrait*. London, 1976. 193–194.

461 *Ibn Rashid and Ibn Sa'ud.* 1921. január. CHAR 17/14/10-12.

462 Neki sikerült először rábeszélnie Ibn Szaúdot arra, hogy hagyja magát lefényképezni. Korábban az emír soha nem látott még fényképezőgépet. A tárgyalásaik értékelését lásd Jacob Goldberg: Captain Shakespear and Ibn Saud: A Balanced Reapprisal. *Middle Eastern Studies*, 22. évf., 1. sz. (1986. január) 74–88.

463 Jacob Goldberg: Philby as a Source for Early Twentieth-Century Saudi History: A Critical Examination. *Middle Eastern Studies*, 21. évf., 2. sz. (1985. április) 223–243.

464 Daniel Silverfarb: The Anglo-Najd Treaty of December 1915. *Middle Eastern Studies*, 16. évf. (1980), 3. sz. 167–177.; Jacob Goldberg: The Origins of British–Saudi Relations: the 1915 Anglo–Saudi Treaty Revisited. *Historical Journal*, 28. évf., 3. sz. (1985. szeptember) 693–703.

465 Szerződés a brit kormány és Abdel-Azíz ibn Szaúd között. London, 1915. december 26. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 34. A megállapodást az indiai alkirály és az India-ügyi miniszter 1916 nyarán ratifikálta.

mást kalifának az első „négy igaz úton járó” kalifán kívül.[466] Annak ellenére, hogy a világháborúban marginális szerepet játszott, a nedzsdi emír ugyanazt testesítette meg az indiai angol hatóságok számára, mint amit a mekkai saríf a kairói csoportnak.

A „szíriai párt” Franciaországban

Nagy-Britannia arab politikája jelentős mértékben a legszélesebb értelemben vett földrajzi Szíriára vonatkozó francia igényekbe ütközött.[467] Holott a háború előtt nem a gyarmati terjeszkedés képezte a párizsi kormány és a közvélemény elsődleges célját. Nagyon erősek voltak ugyanakkor azok a nyomásgyakorló csoportok, melyek folyamatos kampányt folytattak az 1870-es megaláztatás revánsának tekintett gyarmati expanzió érdekében. Az 1883 júliusában létrejött Francia Szövetség, az 1889-ben megalakult Gyarmati Iskola, az 1890-ben megszervezett Francia-Afrika Bizottsága, az 1892-ben a képviselőház tagjaiból összeállított „gyarmati párt”, vagy éppen a következő évben létrehozott Gyarmati Unió erős nyomást gyakorolt a kormányokra és folyamatosan agitált. „Be kell bizonyítanunk Európának, hogy még mindig létezünk” – hangoztatta Eugène Étienne oráni képviselő, akit előszeretettel neveztek „a kolonialisták Notre Dame-jának”.[468] Étienne azok közé a gyarmati, leginkább észak-afrikai képviselők közé tartozott, akik ezeknek a csoportoknak a gerincét képezték.[469] Közéjük sorolható az 1895-ben megalapított Egyiptomi Bizottság főtitkára, Henri Pensa, illetve rövid ideig a gyarmatügyi miniszteri tisztséget betöltő Gabriel Hanoteaux is, akik az egyiptomi francia pozíciók helyreállítását szorgalmazták.[470] Franciaországban tehát az imperializmus inkább a nacionalizmus, semmint a kapitalizmus „legfelsőbb foka” volt.

Mindazonáltal 1914 előtt a „gyarmati párt” még csak üzletembereket, újságírókat, egyetemi oktatókat, képviselőket vagy szenátorokat tömörítő, specializálódott, aktivista csoportocskák informális koalíciója volt. Francia-Afrika Bizottsága és a Marokkói Bizottság mellett 1901 óta működött az elsősorban gazdasági kérdésekkel foglalkozó Francia-Ázsia Bizottsága (és lapja, a *L'Asie française*), valamint 1912 óta a főleg vallási ügyekkel törődő Keleti Francia Érdekek Védelmének Bizottsága. A FÁB energikus elnöke, Robert de Caix de Saint-Aymour sokat tett azért, hogy a gyarmati párt eredendően afrikai orientációja kelet, s főleg Szíria felé forduljon. A két bizottság 1913 júniusában egyesült, de 1912-ben a KFÉVB még megkongatta a vészharangot: Nagy-Britanniának szándékai vannak Szíriát illetően! Brit tisztviselők talán nem töltik rendszeresen a szabadságukat a libanoni hegyvidéken azzal az álnok indokkal, hogy élvezni

---

466 Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 108. A „négy igaz úton járó” kalifa Mohamed próféta halála után, 632-től 661-ig vezette a muszlim közösséget és a formálódó arab-iszlám birodalmat.

467 A szakirodalomban a „földrajzi Szíria”, „természetes Szíria” vagy „Nagy-Szíria” kifejezésekkel szokás jelölni a Termékeny Félhold azon darabját, mely a mai Szíriát, Libanont, Izraelt, a palesztin területeket és Jordániát foglalja magában.

468 Christopher M. Andrew – Alexander Sydney Kanya-Forstner: *French Overseas. The Great War and the Climax of French Imperial Expansion, 1914–1924*. Stanford, 1981. 24–25.

469 Jacques Binoche-Guedra: Le rôle des élus de l'Algérie et des colonies au Parlement sous la Troisième République (1871-1940). *Revue française d'histoire d'outre-mer*, 75. évf. (1988), 280. sz. 309–346.

470 C. M. Andrew – Peter Grupp – A. Sydney Kanya-Forstner: Le mouvement colonial français et ses principales personnalités (1890-1914). *Revue française d'histoire d'outre-mer*, 62. évf. (1975), 229. sz. 640–673.; C. M. Andrew – A. S. Kanya-Forstner: Gabriel Hanoteaux, The Colonial Party and the Fashoda Strategy. *Journal of Imperial and Commonwealth History*, 3. évf. (1974), 1. sz. 55–104.

akarják a hegyek nyári frissességét? Az egyiptomi sajtó talán nem indított szabályos támadóhadjáratot a keleti francia gyarmati törekvések ellen? Egy brit olajcég 1912-ben talán nem kezdett olajkutatásokba a Jarmúk folyó völgyében?[471] A Földközi-tenger keleti medencéjében a nagyhatalmi kapcsolatokat régóta terhelték az ellentétes érdekek. A London és Párizs közötti közelkeleti vagy levantei versenyfutást ugyan csupán „szurka-piszkálásnak" tekinthetjük ahhoz képest, hogy másokkal súlyosabb ellentéteik voltak (Franciaországnak Németországgal, Nagy-Britanniának Oroszországgal), de azért ez a „csipkelődés" időnként a háború szélére sodorta a két tengeri nagyhatalmat (1839–1840: Egyiptom; 1898: fasodai incidens). Jellemző, hogy amikor 1904-ben a növekvő német veszély miatt úgy döntöttek, hogy rendezik az ellentéteiket, elsődlegesen éppen az egyiptomi és a marokkói érdekeiket határolták el egymástól.

Az 1910-es évek elején a francia politikai elit és a kormánykörök tagjai közül egyre többen vélekedtek úgy, hogy Franciaországnak el kell köteleznie magát a Közel-Keleten, a figyelem a térség iránt folyamatosan nőtt. Ezért nem meglepő az, hogy a „gyarmati párt" hívei 1912-ben Raymond Poincaré miniszterelnököt személyesen figyelmeztették a britek levantei „mesterkedéseire". Poincaré magyarázatot is kért Sir Edward Greytől. Csak az angol külügyminisztertől kapott megnyugtató válasz után jelenthette ki a kormányfő a Szenátus előtt 1912 decemberében, hogy Nagy-Britanniának nincsen „sem cselekvési szándéka, sem tervei, sem semmilyen politikai aspirációja [Szíriában]". Majd a külpolitikai programját ismertetve hozzátette: „Mi magunk nagyon elkötelezettek vagyunk Ázsiában az Oszmán Birodalom területi integritásának fenntartása iránt, de nem feledkezünk meg egyetlen ottani hagyományunkról sem, nem tagadjuk meg az ott kivívott szimpátiáinkat, s nem hagyjuk, hogy ottani érdekeink függőben maradjanak."[472] Ez a beszéd hatalmas jelentőségű a tekintetben, hogy Franciaország Oszmán Birodalommal szembeni politikájának fordulópontját jelenti, továbbá a szíriai kérdés hivatalos felvetését. Azt tehát, hogy miképpen alakuljon ennek a térségnek a sorsa a birodalom esetleges felbomlása esetén. Párizs erősen tartott attól, hogy egy ilyen fejlemény bekövetkezése esetén a neki jutó „zsákmány" messze elmarad majd akár a briteknek, akár a németeknek jutó szerzeményektől.

Az egyeztetések folyamatosan zajlottak. 1912 novemberében sikerült olyan megállapodást kötni Londonnal, melynek értelmében a britek vállalták, hogy konfliktus esetén flottájukat visszavonják a kelet-mediterrán vizekről, s hagyják, hogy ott a francia haditengerészet cselekedjen.[473] Ugyanebbe a vonulatba illeszkedik az az 1914-es levélváltás, melyben London biztosította francia partnerét arról, hogy tiszteletben tartja Franciaország vasútépítési monopóliumát Szíriában, cserébe Párizs elismerte a brit érdekek elsőbbségét a Perzsa-öbölben (mint láttuk, közvetlenül a török hadba lépés előtt ezt még Konstantinápoly is megerősítette). Ez a szíriai brit „érdektelenség" azonban nem jelentette bármiféle levantei francia érdekszféra konkrét elismerését. Grey a londoni német nagykövetnek 1913 elején világosan kijelentette, „megjegyeztem Cambonnak [a londoni francia nagykövetnek], hogy amit Szíriáról mondtam, az nem vonja maga után a *status quo* felborítását, amelyet fenn kívánunk tartani".[474]

A franciák a közel-keleti igényeiket – mint emlékezhetünk rá – már jóval a britek előtt világosan deklarálták. Ezek némelyikének az eredete a messzi múltba nyúlt vissza, például a keresztes hadjáratok korába, amikor frank lovagok királyságokat és őrgrófságokat hoztak létre Palesz-

471 Dr. Arthur Ruppin: *Syrien als Wirtschaftsgebiet*. Berlin – Wien, 1920. 366.
472 Raymond Poincaré: *Au service de la France. Neuf années de souvenirs. Tome II. Les Balkans en feu.* Paris, 1926. 412.
473 Az egyezményt 1913 februárjában a vezérkarok közötti megállapodás egészítette ki. Cloarec: *La France et la question de Syrie (1914-1918)*. i. m. 36.
474 Gooch – Temperley (szerk.): *British Documents on the Origins of the War 1898–1914. Vol. IX, The Balkan Wars. Part 2. The League and Turkey*. London, 1934. 444.

tinában, Szíriában, Kis-Ázsiában és Cipruson. Az oszmánokkal a 16. században megkötött kapitulációs szerződések még szorosabbra fűzték a Franciaországot a Közel-Kelettel összefűző szálakat, ezek a kereskedelmi és jogi természetű megállapodások ugyanis a keleti francia anyagi befolyás alapjait jelentették. A kapitulációk a klasszikus gyarmatosítás korszakának kezdetén, a 19. században nem csupán kedvező gazdasági, hanem előnyös diplomáciai pozíciót is biztosítottak Franciaország számára a törökök birodalmában. Igaz, ez a befolyás fokozatosan halványodni kezdett, ahogy a Földközi-tenger térségében a britek mind jobban megvetették a lábukat. A muszlimok szemében a francia presztízs sokat veszített a nagyságából az angolok egyiptomi okkupációja (1882) és a fasodai incidens (1898) nyomán. Erre válaszul a franciák fokozták kulturális és gazdasági tevékenységüket a Levantéban, s 1880 után vallásos rendjeik – jelenlétük zászlóshajóiként – iskolák, kollégiumok, menhelyek, árvaházak stb. sokaságát hozták létre Szíriában, Libanonban, Kilikiában és az 1890-es években már Anatóliában is. Eredményesen, hiszen a francia fenntartású kórházakban 1914 előtt évente 300 ezer beteg fordult meg. Jóllehet Franciaországban a III. Köztársaság a századfordulón éppen antiklerikális politikát folytatott, Léon Gambetta, a neves republikánus politikus, 1881–1882-ben miniszterelnök kijelentette, „az antiklerikalizmus nem exportcikk",[475] ami azt jelentette, hogy a francia imperializmus az Európán kívüli világban, így a Közel-Keleten is, felhasználta az egyházakat és a különféle szerzetesrendeket a befolyása terjesztésére, miközben odahaza korlátozta a közéleti szerepvállalásukat. Ezt a folyamatot a royalista képviselőnek és írónak, Maurice Barrèsnek az 1914 májusában és júniusában tett levantei utazása során egy Libanonban dolgozó francia marista térítő szerzetes így írta le: „1903 májusában elűztek bennünket Varennes-sur-Allier-ból, amely központi vidéki rendházunk volt. Számos novíciusnak és teológus tanoncnak kellett visszatérnie a családjához. A legbátrabb negyven azonban követett minket Keletre. Pedagógiai képzésük már itt fejeződött be, s olyan iskolákban kerültek alkalmazásra, amelyeket az igényekre válaszolva mi nyitottunk meg."[476]

Vincent Cloarec francia történész kimutatta, hogy a 20. század elején a „levantei Franciaország" a francia imperializmus új formájának kibontakozását jelentette, melynek meghatározó eleme, sőt motorja az anyaországban zajló szekularizáció és elvilágiasítás volt.[477] A „levantei Franciaország" neologizmus a századfordulón óriási hatást gyakorolt és nagy népszerűségre tett szert egy katolikus író és republikánus képviselő, Étienne Lamy cikkei és könyve nyomán, aki arra buzdította olvasóit, hogy támogassák a „keresztény Franciaország" közel-keleti tevékenységét a szultán tétova pániszlám törekvéseivel szemben.[478] Emellett számos mélyen nacionalista francia kolonialista gondolkodását egy másik szóösszetétel, „Nagy-Franciaország" misztikus víziója határozta meg, amelyet „a francia nyelv és kultúra láthatatlan, ugyanakkor felbonthatatlan kötelékeivel kell összetartani".[479]

A keresztény kongregációk tevékenységénél is nagyobbak voltak azonban Franciaország közel-keleti gazdasági érdekeltségei, amelyekre már utaltam. A missziós és a gazdasági térhódítás lendülete látványos módon egybeesett: ahová a gazdasági és pénzügyi befektetések eljutot-

---

475 Charles-Robert Ageron: Gambetta et la reprise de l'expansion coloniale. *Revue française d'histoire d'outre-mer*, 60. évf. (1972), 215. sz. 165–204.

476 Maurice Barrès: *Une enquête aux pays du Levant*. Houilles, 2005. 47–48.

477 Vincent Cloarec: La France du Levant ou la spécificité impériale française au début du XXe siècle. *Revue française d'histoire d'outre-mer*, 83. évf. (1996), 313. sz. 3–32.

478 Étienne Lamy: *La France du Levant*. Paris, 1900.

479 C. M. Andrew – A. S. Kanya-Forstner: The French Colonial Party and French Colonial War Aims, 1914–1918. *The Historical Journal*, 17. évf., 1. sz. (1974. március) 79–106.

tak, ott rövid időn belül a hittérítő rendek intézményei is megjelentek. Már 1895-ben 22 francia társaság volt jelen az Oszmán Birodalom területén, melyek tőkekihelyezései folyamatosan gyarapodtak. Az első világháború kirobbanásakor mintegy 200 millió frankot tett ki a befektetett összeg nagysága,[480] melynek egynegyed része a szíriai selyemiparba irányult. A tőkét francia bankházak adták össze, a megtermelt nyersszövetet pedig a lyoni textilüzemek dolgozták föl. Ennek jelentőségéről csak annyit, hogy az egész szíriai export egyharmadát a selyemkivitel keretében Lyon szívta föl![481] A francia tőke ezenkívül megjelent a dohányiparban, a közszolgáltatásokban, a kikötőfejlesztésekben stb. A messze legjelentősebb területnek viszont a vasútépítés számított, mely önmagában 100 milliós tételt jelentett.[482] A francia tőkések (Régie Générale des Chemins de fer, Société de Chemin de fer Ottoman de Jaffa à Jerusalem) kezében mintegy 750 km-nyi vasút koncentrálódott Szíriában (Aleppó–Homsz–Tripoli, Bejrút–Raják, Jeruzsálem–Jaffa).[483] Nem véletlenül írta azt 1914 októberében, csupán néhány nappal az Oszmán Birodalom hadviselő féllé válása előtt a bejrúti francia főkonzul, François Georges-Picot, hogy „politikai és erkölcsi szempontból Franciaország Szíriában a nagyhatalmak által irigyelt pozíciót birtokol".[484] Barrès pedig Jean Jaurès-zel polemizálva kijelentette: „Keleten mi képviseljük a spiritualitást, az igazságot, az ideál kategóriáját. Anglia ott befolyásos, Németország pedig mindenható, de a lelkeket mi birtokoljuk."[485] Ezzel szemben Picot meglátása szerint „kereskedelmi szempontból a helyzet korántsem olyan ragyogó". Való igaz, a tőkebefektetésekhez képest kevésbé voltak erősek a franciák szíriai kereskedelmi pozíciói, mivel a háború előtt az export és az import tekintetében Nagy-Britannia, Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia is megelőzte őket. Mindez törékennyé tette a franciák levantei dominanciáját, hiszen például Németország nem volt hajlandó elismerni Párizs privilegizált pozícióját Észak-Szíriában és Palesztinában, azt legfeljebb a középső területeken és Libanonban fogadta el.[486] Talán éppen ezért vélekedhetett úgy Bompard nagykövet, hogy a közel-keleti keresztények feletti francia vallási protektorátus felett eljárt az idő, „a modern imperializmus eszközének pedig a gazdasági és pénzügyi taktikáknak kellene lenniük".[487]

Mindez azonban cseppet sem csökkentette a francia igényeket, amit az is mutat, hogy Párizs megpróbálta ellenőrzése alá vonni a levantei arab nemzeti mozgalmat. Kapóra jött számára az a tény, hogy – mint láttuk – a tripolitániai és a balkáni háborúk nyomán az Oszmán Birodalom jelentős területeket veszített, felsejlett a teljes feldarabolódásának veszélye, mire válaszul közel-keleti arab értelmiségiek decentralizációs reformkövetéseket fogalmaztak meg (helyi autonómia, döntési jog a lokális költségvetésről, külföldi tanácsadók felügyeljék a reformok végrehajtását stb.). Poincaré 1912. decemberi nyilatkozata után a francia kormány, mely tartott

480 Georges Hardy – Robert de Caix – Henri Déherain: *Histoire des colonies françaises et de l'expansion de la France dans le monde*. III. Paris, 1931. 486.

481 Dominique Chevallier: Lyon et la Syrie en 1919. Les bases d'une intervention. *Revue historique*, 224. köt. (1960. október–december) 275–320.

482 R. de Gontaut-Biron: *Comment la France s'est installée en Syrie (1918-1919)*. Paris, 1922. 8–9.

483 Ruppin: *Syrien als Wirtschaftsgebiet*. i. m. 398–404.; Nagib Sadaka: *La question syrienne pendant la guerre de 1914*. Paris, 1941. 44.

484 Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 5–6.

485 Barrès: *Une enquête aux pays du Levant*. i. m. 309.

486 Pierre Guillen: Les questions coloniales dans les relations franco-allemandes à la veille de la Première Guerre mondiale. *Revue historique*, 503. sz., 1972. július–szeptember. 87–106.

487 Catherine Nicault: The End of the French Religious Protectorate in Jerusalem (1918-1924). *Bulletin du Centre de recherche français à Jérusalem*, 4. sz. 1999. 7–24.

attól, hogy a birodalom esetleges szétesésével a térségbeli érdekei sérülnek, igyekezett kapcsolatokat építeni a szíriai arab nacionalistákkal. Próbált „jótevő” nagyhatalomnak mutatkozni a muszlimok és a keresztények szemében, mely „védi a szabadságjogokat”. Lehetővé tette, hogy a nacionalisták 1913 júniusában megtartsák első kongresszusukat Párizsban, melynek a vitáit mérsékelt irányba igyekezett terelni. Csak óvatos formában támogatta a nacionalisták követeléseit, mivel kímélni akarta az ifjútörökökkel fenntartott kapcsolatait, amelyeket fontosabbaknak ítélt. Ennek eredményeképpen a vezető körök kettős, egymással ellentétes politikát folytattak: egyfelől kifejezték Franciaország ragaszkodását az Oszmán Birodalom területi integritásához, másfelől igyekeztek felkészülni annak feldarabolására.[488]

A világháború kirobbanása azonban új helyzetet teremtett. Eleinte Párizs számára a Közel-Kelet minden előzetes terv és szándék ellenére mellékhadszíntérnek számított, ugyanis érthető módon minden figyelme és energiája a nyugati frontra irányult. A szövetségesei Európán kívül indított hadműveleteit gyanakodva fogadta és ellenezte, mondván, ezek elvonják a figyelmet a legveszélyesebb ellenség, Németország legyőzésétől, s csak arra szolgálnak, hogy növeljék a britek és oroszok befolyását ezekben a térségekben. Csupán 1915-ben látták be a franciák, hogy nem maradhatnak ki a levantei hadműveletekből, s nem engedhetik át a Közel-Kelet egészét a briteknek.[489] Az imperialisták persze már korábban is hallatták a hangjukat. 1914 őszén Párizsban erőteljes sajtókampány indult az Oszmán Birodalom ázsiai tartományainak felosztása érdekében.[490] Novemberben a térségbeli francia diplomaták sürgették, hogy mihamarabb szálljanak partra csapatok, amelyeket állításuk szerint több tízezer szíriai fog támogatni. Indítványuk a lehető legalkalmatlanabb pillanatban jutott el a döntéshozókhoz: a kormány még mindig Bordeaux-ban tartózkodott, ahová a német előretörés elől menekült. Figyelmét teljes egészében lekötötte az ellenséggel vívott élethalálharc, így a szíriai partraszállás ötletét elvetette. Az év végére viszont a nyugati fronton beállt az állóháború, a kabinet visszatérhetett a fővárosba és újra napirendre kerülhetett a Közel-Kelet. Különösen aktívnak bizonyultak egyes kolonialista parlamenti képviselők és szenátorok, akik kapcsolatot teremtettek katonai körökkel, a Párizsban élő szíriai emigráció tagjaival, sőt a Palesztina zsidó gyarmatosításában érdekelt izraelita körökkel is. 1914 decemberétől kezdve kitartóan lobbiztak a szíriai intervenció érdekében, Pierre-Étienne Flandin szenátor pedig még „parlamenti akcióbizottságot” is szervezett ebből a célból. Küldöttségük felkereste Alexandre Millerand hadügyminisztert, akinek megszerezte a támogatását az intervencióhoz. Delcassé külügyminiszter azonban továbbra is ellenállt, mert azon francia politikusok közé tartozott, akik szerint Szíria megszerzése kevesebb hasznot hozna Franciaország számára, mint az Oszmán Birodalom fennmaradása. Azzal érvelhetett, hogy 1914-ben hazája birtokolta a birodalomban befektetett külföldi tőke 45, az oszmán államadósságnak pedig a 60%-át, így a török állam továbbélése elemi francia érdek. Idővel Delcassé véleménye annyiban változott, hogy már el tudta fogadni a törökök államának felosztását, de abban szerinte a franciáknak nem kellene részt venniük, mivel úgy látta, minden erővel Észak-Afrikára kell koncentrálni, a gyarmatbirodalom további növelése pedig csak újabb terheket jelentene az anyaország számára. Hitte, hogy a Magreb hatalmas embertartalékot, akár 400 ezer katonát fog nyújtani, amivel biztosítani lehet a Németország feletti demográfiai fölényt. Ami az Oszmán Birodalomban meglévő francia pénzügyi és gazdasági érdekeltségeket illeti, azokat sze-

488 Ennek a politikának kiváló elemzését nyújtja Ezzerelli: *Diplomatie occidentale et dissidence arabe*… i. m.
489 Sneha Reddy: Le front du moyen-orient. The Middle East in French Great War Strategy, 1914–18. In: Johnson – Kitchen (szerk.): *The Great War in the Middle East*… i. m. 52–73.
490 Wolfram Wilhelm Gottlieb: *Studies in Secret Diplomacy during the First World War*. London, 1957. 80–81.

rinte fokozatosan le kell építeni, az erőforrásokat pedig Oroszországba irányítani.[491] A világháború első szakaszában tehát a francia döntéshozók számba vették egy közel-keleti hadműveletnek és az ottani arab lakosság fellázításának a lehetőségét, de hamar kiderült, hogy a britekhez hasonlóan a párizsi minisztériumok között is véleménykülönbség mutatkozik a követendő politikáról, noha ez a különbség a francia kormányzati rendszert jellemző jakobinus szellemiség és központosító gyakorlat miatt nem volt olyan markáns, mint a La Manche-on túl. Míg a hadügy inkább kezdeményezőbb, addig a külügy inkább passzívabb magatartást szorgalmazott. Ez a vita rámutatott azokra az alapvető nézetkülönbségekre, amelyek az Oszmán Birodalom jövőjéről, Franciaország muszlim politikájáról, az arab területek függetlenségéről, az arabokkal fenntartandó kapcsolatokról alakultak ki.

Miből származott ez az alapvető véleménykülönbség? Abból, hogy a két minisztérium másképpen reagált a dzsihád szultán általi meghirdetésére, amire a Muszlim Ügyek Minisztériumközi Bizottságában hamar fény derült. A külügyesek tisztában voltak azzal, hogy az iszlám világ túlzottan szétaprózódott ahhoz, hogy komolyan tartani kelljen a francia hadsereg muszlim katonáinak árulásától és átállásától. A főtisztek – akik a III. Köztársaság történetében először avatkoztak bele ilyen mélységben a keleti és muszlim politika alakításába – ezzel szemben nyugtalankodtak, mivel hagyományosan *együtt* szemlélték a Közel-Keletet és Észak-Afrikát, amelyek között az eszmék és a hívószavak átjárását nagyon is lehetségesnek tartották. A diplomatákkal ellentétben a múlt, a hagyományos érdekek, a kelet-mediterrán francia politikai befolyás hidegen hagyták őket, ezért egy esetleges katonai intervenció esetén nem az ottani francia klientúrára (a keresztényekre), hanem a nagyobb, a siker reményével kecsegtető támogatást nyújtani képes muszlimokra támaszkodtak volna. Ebből következően máshogy vélekedtek Szíriai jövőjéről is. A helyi viszonyokat kevéssé ismerő hadügyminisztérium el tudta volna fogadni az arab-muszlim kormány létrehozását Damaszkuszban, mert azt hitte, hogy abban fontos szerepet játszanak majd az anyaországi szíriai emigráció franciabarát vezetői. A külügy ellenben imperialista módon viszonyult a kérdéshez, s bizonyos jogok megadása mellett francia protektorátus létesítését akarta, amit megkönnyítene a térség feldarabolása és a levantei vallási és etnikai közösségek közötti ellentétek kiélezése. Ez az ellentét sokáig meghatározta a párizsi kormány keleti politikáját.

1914. december legvégén a frissen kinevezett kairói brit főmegbízott, Sir Henry McMahon Párizsba utazott, ahol tárgyalásokat folytatott a külügy- és a hadügyminisztériumban. A megbeszéléseken szóba került a dzsihád meghirdetésének hatása a brit és francia gyarmatokon élő muszlimokra, s a felek egyetértettek abban, hogy ez a hatás egyelőre elhanyagolható. Ugyanakkor nem értettek egyet abban, hogy mi lenne a dzsihádra adandó adekvát válasz. Bizonyos francia diplomaták és katonák már korábban felvetették, hogy törekedni kellene a kalifai címnek a szultánról a mekkai saríra való átruházására, a kalifai székhelynek pedig Konstantinápolyból Mekkába való áthelyezésére.[492] McMahon ezt a kormánya nevében nem támogatta, mivel London egyelőre nem akarta magát beleártani az iszlám vallási ügyeibe, s hagyni kívánta, hogy az arabok maguktól pártoljanak el az oszmán hatóságoktól. Mindez azért érdekes, mert mint emlékezhetünk rá, Kitchener éppen 1914 decemberében ajánlotta fel a kalifátust Huszein mekkai emírnek. A nem túl jó képességű McMahon a tárgyalásokon képtelen volt koherens válaszokat adni azokra a francia kérdésekre, amelyek Nagy-Britannia jövőbeli közel-keleti politi-

[491] Cloarec: *La France et la question de Syrie (1914-1918)*. i. m. 77., 93., 110–111.

[492] Dan Eldar: French Policy towards Husayn, Sharif of Mecca. *Middle Eastern Studies*, 26. évf. (1990), 3. sz. 329–350.

kájára vonatkoztak. A főmegbízottról több bölcsességet feltételező Millerand mindezt köntörfalazásként értelmezte, melynek célja a Szíria elfoglalására vonatkozó brit tervek eltitkolása. A hadügyminiszter haladéktalanul kormánya tudomására hozta a gyanúját, mely felhatalmazta őt arra, hogy állítson fel expedíciós erőt Szíria megszállására még a britek előtt. Delcassé 1915 februárjában Londonba ment, hogy Greyjel tisztázza a Levantéra vonatkozó terveket. Angol kollégája ismét biztosította arról, hogy nem áll szándékukban Szíriát lerohanni. A két külügyminiszter megállapodott abban, ha az Oszmán Birodalom felosztásra kerülne, Nagy-Britannia nem fogja ellenezni a Szíriára vonatkozó francia igényeket, de egyetértettek abban is, hogy egyelőre optimálisabb lenne a birodalom területi integritásának megőrzése.[493] Ezzel a két kormány időlegesen rendezte a félreértéseket, Delcassé pedig elégedetten jelenthette ki a 13-i kormányülésen, hogy a britek egyszer s mindenkorra ejtették az alexandrettai kérdést. Tévedett, ugyanis mindez nem jelentette azt, hogy akár a Temze, akár a Nílus, akár a Szajna partján egyesek ne szövögettek volna újabb terveket a levantei térség megszerzéséről, akár az antantszövetséges kárára.

Így tett Francia-Ázsia Bizottsága 1915. április 21-én, amikor Robert de Caix indítványára határozatot fogadott el „a szíriai francia érdekek megvédelmezéséről". Ezzel csaknem egy időben a francia érdekekre külön beszédben hívta fel a figyelmet a Külföldi Francia Érdekek Megvédelmezésének Szenátori Csoportja előtt a már említett Flandin. A tőkeérdekeltségek elszaporodása nyomán 1915 júniusában a lyoni Kereskedelmi Kamara arra buzdította Delcassét, hogy ne elégedjék meg a Levantéra vonatkozó igényeivel, hanem egész Szíria megszerzésére törekedjen. „Jaffa, Haifa, Bejrút kikötői – figyelmeztetett – nem elegendők tengeri kereskedelmünk fejlesztéséhez […], vagy éppen a belső területek gazdagságának növeléséhez. […] Szíria selyemtermelő ország, ami azt jelenti, hogy a mi nagy lyoni piacunktól függ." Ezt a felhívást még ugyanabban a hónapban a marseille-i Kereskedelmi Kamara megismételte. Együttesen követelték „Franciaország számára" Szíriát „a Toros-hegységtől Egyiptomig".[494] Az ilyen típusú politikai, gazdasági, katonai stb. erőket, lobbi-csoportokat, melyek a közel-keleti francia befolyás növeléséért szálltak síkra, a szakirodalom összefoglaló néven „szíriai pártnak" nevezi. Részét képezte a „gyarmati pártnak", részben annak „ázsiai" ágát jelentette (a másik ág az „afrikai" volt), s 1915 folyamán jutott végleg arra a következtetésre, hogy az Oszmán Birodalom felbomlása immár elkerülhetetlen.

A „szíriai párt" szilárdan megvetette a lábát a képviselőházban és a Szenátusban, de a befolyása legalább ilyen nagy volt a Quai d'Orsay ázsiai aligazgatóságán, például Philippe Berthelot, Pierre de Margerie vagy Jean Goût révén. Eme irányzat előtt új távlatok nyíltak a Porta semlegességének feladása után, ugyanis a korábbi nyugati koncessziók, érdekek, befolyások veszélybe kerültek vagy meg is szűntek. Jean Goûthoz már 1914 decemberében jutottak el olyan indítványok, amelyek Franciaország határozott szíriai szerepvállalását sürgették, valamint azt, hogy a kormány határozottan képviselje a francia érdekeket *egész* Szíriában, azaz Palesztinában is. Ez egyúttal újranyitotta a rivalizálást a nagyhatalmak között és növelte a kölcsönös gyanakvást a másik szándékait illetően. Természetesen új elképzelések, tervek születtek és a világháború tovább növelte a franciák étvágyát is. Francia-Ázsia Bizottsága a Dardanellák elleni hadművelet kezdetén, 1915 márciusában nyílt felhívást intézett a kormányhoz, hogy készüljön fel az Oszmán Birodalom felosztására. 1915 nyarán a Flandin szenátor vezette bizottság jelentést készített Szíriáról és Palesztináról, amelyet utóbb az egész mozgalom manifesztumaként értékeltek, s

[493] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 94–95.

[494] Sadaka: *La question syrienne pendant la guerre de 1914*. i. m. 35–36.; Chevallier: Lyon et la Syrie en 1919… i. m. A cikk bemutatja a roppant befolyásos lyoni selyemgyárosok lobbi-tevékenységét, akik a háború előtt erősen függtek a Szíriából importált selyemgubótól és nyersselyemtől.

amely félhivatalos politikájává vált a kormánynak. Flandin ugyanis a francia igényeket arra a „történelmi küldetésre" alapozta, mely Franciaországra ruházta a keleti katolikusok feletti tradicionális védnökséget és legalább ilyen nagy súllyal esett latba több évszázados kulturális jelenléte a Levantéban. „A békés behatolás évszázadai alatt Franciaország mindig fenntartotta és terjesztette szíriai és palesztinai működési területét, növelte az iskolák számát, akkora sikerrel terjesztette a francia nyelv oktatását, hogy a nyelvünk Szíriában szinte ugyanannyira használatos, mint az arab nyelv, mindenütt beteggondozó intézeteket és kórházakat hozott létre, Bejrútban pedig [1912 decemberében] orvostudományi kart, melynek a hírneve az egész Keleten közismert… A szíriaiak hozzászoktak ahhoz, hogy bennünk az oktatóikat és a nevelőiket lássák."[495] A jelentés pontosan körülhatárolta a Franciaország által igényelt területeket: északon Aleppó, Urfa és Kilikia, keleten a sivatag, délen az Akabától a Földközi-tenger partján fekvő Rafahig húzódó vonal, nyugaton pedig a levantei partvidék.[496] Vagyis a jelentés szerint Palesztina francia kézbe kell, hogy kerüljön, mivel Szíria szerves részét képezi. Nincs ebben a „geográfiai konstrukcióban" semmi meglepő: ebben az időben a szíriai gyarmati lobbi legjelentősebb képviselői így definiálták a határokat, s *egész* Nagy-Szíriát meg akarták szerezni.[497]

A franciák által igényelt közel-keleti befolyási övezet sivatagok, hegyvidékek, kiszáradt folyóvölgyek változatos vidéke volt, melynek gazdasági erőforrásai korlátozottaknak számítottak, az irányítása ellenben költségesnek tűnt. Csakhogy ebben az esetben a pénz másodlagosnak látszott, mivel katonai megfontolások is szerepet játszottak. Amennyiben ugyanis a francia hadsereg és flotta birtokába tudja venni a szíriai partvidéket, teljessé válik az uralma a Földközi-tenger egész keleti medencéje fölött. A szíriai francia dominancia eszméje ugyanakkor illeszkedett ahhoz az imperialista terjeszkedő politikához, mely az arab Keletet a magrebi francia birodalom természetes meghosszabbításának tekintette. Észak-afrikai terjeszkedése óta Franciaország muszlimok tömegei fölött gyakorolt egyeduralmat, Damaszkusz, ez az ősi oázisváros pedig mindig is az arab-iszlám világ egyik történelmi centrumaként szerepelt. Georges Leygues, a külügyi bizottság elnöke mindezt elég világosan fejtette ki a képviselőház előtt elmondott 1915. május 10-i felszólalásában: „A francia politika tengelye a Földközi-tengeren húzódik. Az egyik végpontja nyugaton található, Algériában, Tunéziában és Marokkóban. A másik végpontjának keleten, Szíriában, Libanonban és Palesztinában kell lennie."[498] Később Ciprust is hozzátették ehhez a listához, bár az 1915 októberében hatalomra került Aristide Briand vezette kormány ezt sohasem erőltette túlzottan. De azt már igen, hogy – némileg túllépve a nyugati front abszolút elsődlegességét hirdető doktrínán – a franciák vegyenek részt minden olyan expedíciós haderőben, melyet az antant a Balkánon vagy az Európán kívüli világban vet be a jövőben.[499] (Briand volt az, aki még 1914 novemberében először javasolta 400 ezres francia–brit haderő Szalonikibe küldését a szerb hadsereg megsegítésére.) A katonai részvétel hívei a kormányban

[495] Groupe sénatorial pour la défense des intérêts français à l'étranger: *Rapport sur la Syrie et la Palestine*. Paris, 1915. 5.

[496] Étienne Flandin: Nos droits en Syrie et en Palestine. *La Revue hebdomadaire*, 27. évf., VI. köt., 1915. június. 17–32.

[497] Julie d'Andurain: La „Grande Syrie", diachronie d'une construction géographique (1912-1923). *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 141. sz., 2017. június. 33–51.

[498] Henry H. Cumming: *Franco-British Rivalry in the Post-War Near East*. London, 1938. 11.

[499] D. J. Dutton: The Balkan Campaign and French War Aims in the Great War. *The English Historical Review*, 94. évf. (1979) 370. sz. 97–113.

1882 megismétlődésének veszélyével riogattak, amikor is a franciák nem vettek részt Egyiptom brit megszállásában, ami így brit egyeduralom kialakulásához vezetett a Nílus partján.[500]

Az expanzió ideológusai ugyanakkor nem akarták észrevenni azokat a nyilvánvaló ellentmondásokat, amelyek a keresztény klientúrának nyújtott védelem és a muszlim többséghez való közeledés igénye között feszültek. Ilyen körülmények között Bompard konstantinápolyi francia nagykövet figyelmeztetései nem foszlathatták szerte a „szíriai álmot”. Pedig a diplomata elég kategorikusan fogalmazott: „Szíria önmagában nem jelent kívánatos szerzeményt. […] Nincs sem mezőgazdasági, sem ipari jövője. […] Nehezen kezelhető népesség lakja […], s csak nehézségeket hoz azok számára, akik magukra vállalják az irányítását.”[501] Mindezek ellenére Bompard is úgy vélte, a presztízs miatt Franciaország nem engedheti meg, hogy Szíria egy másik rivális nagyhatalomnak jusson. Mások is hasonlóképpen gondolkodtak. 1915 decemberében, mialatt a párizsi konferencián véglegesítették a brit flotta elsőbbségét a Földközi-tengeren, kolonialista körök úgy határoztak, bizottságot fognak létrehozni, mely a háború után rendezendő gyarmati problémákat fogja majd tanulmányozni. A bizottság 1916 februárjában meg is alakult, tevékenysége pedig legfőképpen a közel-keleti, illetve ázsiai ügyekre koncentrált. A március 8-i ülésén Robert de Caix leszögezte, „gátat kell vetni annak a mostanság nálunk kirajzolódó irányzatnak, mely a független Szíria érdekében emeli föl a szavát”, június 28-án pedig a részvevők egyetértettek abban, hogy Szíriának és Palesztinának a háború után Franciaország birtokába kell kerülnie. Néhány nappal később a bizottság hitet tett „Szíria és Palesztina összetartozása mellett történelmi, etnikai és földrajzi szempontból egyaránt”. Elutasított mindennemű angol igényt erre a területre. A bizottság küldöttségét, mely ezt az állásfoglalást vitte magával, Briand július 17-én fogadta, habár nem mindenben értett vele egyet. Mindez nem szegte a kolonialisták kedvét: a következő évben – látva az olaszok igényeit – újra megismételték az 1916-os követeléseiket.[502]

François Georges-Picot

A helyszínen ugyanakkor egyes diplomaták inkább a felosztásban gondolkodtak, így kívánták biztosítani hazájuk számára a közel-keleti területi nyereséget. Jules-Albert Defrance kairói francia követ és Georges-Picot is közéjük tartozott. Utóbbi a háború előtt bejrúti francia főkonzulként valódi kolonialista dinasztiához tartozott. Apja részt vett Francia-Afrika Bizottsága létrehozásában, Charles fivére pedig a Francia-Ázsia Bizottság pénztárosi tisztségét töltötte be (Geneviève húga ugyanakkor a későbbi köztársasági elnök, Valéry Giscard d’Estaing anyai nagyanyja volt). 1914-ben egy libanoni francia partraszállás tervét latolgatta, melyet a maroniták felkelése támogatott volna, s amelyhez Venizélosz Görögországa szállított volna fegyvert. Rabja volt az 1882-es egyiptomi precedensnek; ennek során Nagy-Britannia egy olyan országot szállt meg, mely Bonaparte hadjárata óta jelentős francia befolyás alatt állt. Úgy vélte, hogy a

[500] Jan Karl Tanenbaum: France and the Arab Middle East, 1914–1920. *Transactions of the American Philosophical Society*, 68. évf. (1978) 7. sz. 1–50.

[501] Andrew – Kanya-Forstner: *French Overseas*… i. m. 54.

[502] Peter Grupp: Le „parti colonial” français pendant la première guerre mondiale. Deux tentatives de programme commun. *Cahiers d’études africaines*, 14. évf. (1974), 54. sz. 377–391.

libanoni francia partraszállás egyensúlyt teremthetne Nagy-Britannia mezopotámiai katonai expedíciója után. Mielőtt a maroniták felkelését megszervezhette volna, Kairóba helyezték át.[503]

Miután nem sikerült elfogadtatnia a tervét, 1915 novemberében – mialatt a kairói brit hatóságok éppen intenzív levelezésben álltak Huszein mekkai emírrel – megbízást kapott, hogy az Oszmán Birodalom feldarabolása esetén folytasson tárgyalásokat Nagy-Britanniával a két hatalom befolyási övezeteinek elhatárolásáról. Ez a tárgyalássorozat valójában 1915 márciusában kezdődött, amikor Paul Cambon londoni francia nagykövet informálta Greyt, hogy Delcassé szerint „amint Konstantinápoly és a szorosok kérdése alapvető probléma Oroszország számára, úgy most elérkezett az ideje annak, hogy Franciaország és Nagy-Britannia más, Kis-Ázsiával kapcsolatos ügyeket is megvitasson". A francia külügyminiszter „nem hivatalos megbeszéléseket" javasolt. „Beleegyeztem ebbe – írta Grey – és azt mondtam, az lenne a legjobb, ha a tárgyalások Cambon és köztem folynának."[504] E tárgyalások közvetlen előzményét az oroszokkal Konstantinápolyról megkötött történelmi jelentőségű egyezmény jelentette.

A „Konstantinápoly-egyezmény"

Az 1914. szeptember 4-i londoni nyilatkozatukban az antantszövetségesek vállalták, hogy nem kötnek különbékét az ellenséggel, a békefeltételekről pedig egymás közt előzetes megállapodásra jutnak. A nyilatkozat természetesen az Oszmán Birodalomra is vonatkozott annak hadba lépése után. Ki kellett tehát alakítani vele szemben is az antant közös álláspontját. Az egyeztetések a brit, a francia és az orosz kormány között hónapokig tartottak, s hosszas habozás után végül Nagy-Britannia és Franciaország titkos megállapodást kötött Oroszországgal, amelyben a nyugatiak elismerték a cár ama igényét, hogy antantgyőzelem esetén Konstantinápolyt és a tengerszorosokat annektálhassa.[505] Ez a kérdés 1914 augusztusa után különösképpen a figyelem homlokterébe került. Intenzív diplomáciai tevékenység kezdődött, melyet egyesek három nagyobb szakaszra osztanak. Az első augusztustól novemberig, az Oszmán Birodalom hadviselő féllé válásáig tartott. Ebben az időszakban a Konstantinápoly megszerzésére vonatkozó vágy egyre erősebb lett Oroszországban, amit Anglia és Franciaország kénytelen-kelletlen elfogadott. A második etap a Dardanellák ellen indított támadás megkezdéséig húzódott. A harmadikat pedig 1915 márciusában az a konszenzus zárta le, amelyben Párizs és London elismerte Petrográd igényét az oszmán székvárosra és a szorosokra.[506]

„A lényeget tekintve a nagy kérdés ugyanaz: kié lesz Konstantinápoly?" – lamentált annak idején már Napóleon is, s úgy tűnik, a probléma az első világháború első szakaszában még elevenebb volt, mint valaha. A Szazonov vezette orosz diplomácia tudniillik úgy vélte, hogy a Dardanellák birtoklása az egyetlen tényleges garanciát jelenti a Fekete-tenger és a déli határszél biztonságára. Nem új keletű nézet volt ez a részéről, sőt általában is a cári kormányzat régóta befolyása alá akarta vonni a Portát. Nem sokkal azt követően, hogy a német befektetők koncessziót kaptak a Bagdadbahn megépítésére, 1899 tavaszán az orosz kormány javaslattal fordult

---

503 D. K. Fieldhouse: *Western Imperialism in the Middle East 1914–1958*. Oxford, 2006. 47.

504 Grey: *Twenty-five Years*… i. m. 236.

505 E. L. Woodward – Rohan Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939. First Series*. 4. k. London, 1952. 635–638.; J. Polonsky: *Les documents diplomatiques secrets russes 1914-1917 d'après les archives du Ministère des affaires étrangères à Pétrograd*. Paris, 1928. 292.

506 Robert J. Kerner: Russia, the Straits, and Constantinople, 1914–15. *The Journal of Modern History*, 1. évf., 3. sz. (1929. szeptember) 400–415.

Berlinhez, hogy a tengerszorosokról egyezzenek meg. Ezt azzal indokolta, hogy fenn kell tartani az Oszmán Birodalom területi integritását, Oroszország pedig semmi szín alatt sem engedheti meg, hogy a szorosok külföldi befolyás alá kerüljenek. Ha ennek a közvetlen veszélye mégis fenyegetne, a cár kénytelen lenne kiterjeszteni az ellenőrzését a Dardanellák fölé. Az oroszok azt kérték a németektől, hogy formálisan ismerjék el a jogukat erre a lépésre, cserébe nem fogják akadályozni a kis-ázsiai német vasútépítési törekvéseket.[507] Ez a magatartás – érdemi lépések nélkül – később is jellemző maradt. Amikor az első Balkán-háború idején a bolgár hadsereg megközelítette az oszmán fővárost, Szazonov azonnal figyelmeztette Szófiát: „A Konstantinápoly környéki összes területnek a szultán szuverenitása alatt kell maradnia. Semmilyen kompromisszum sem lehetséges ebben az ügyben.” Nyugati partnereinek pedig megüzente, ha a balkáni szövetségesek megszállnák Isztambult, „az okot szolgáltatna az egész fekete-tengeri [orosz] flotta megjelenésére a török fővárosban”, a hajóhad pedig „ott is maradna pontosan addig, amíg a szövetségesek”. 1913 tavaszán újfent nyilvánvalóvá tette az európai kormányok, s különösen a bolgár előtt, hogy „a szorosok Oroszország vitathatatlan érdekszférájába tartoznak, ennek érvényesítése érdekében pedig a részünkről minden gyengeség vagy habozás teljességgel elfogadhatatlan”. Hasonlóképpen vélekedett Girsz portai orosz nagykövet. Számára egyértelmű volt, hogy az Oszmán Birodalom hanyatlása megállíthatatlan, jóllehet a törökök számos hatalom támogatását élvezik. Mindez azonban csak „akadályozza és késlelteti ama történelmi feladatunkat, hogy birtokba vegyük a tengerszorosokat”. Girsz csupán annyit szeretett volna, hogy Törökországban fennmaradjon a rend a lakosság biztonságának garantálásához, mert mindez „lehetővé tenné számunkra Törökország likvidálásának elnapolását addig a pillanatig, amikor a mi részvételünk ebben a likvidálási folyamatban a lehető legnagyobb előnyöket nyújtja a számunkra”.[508] Minderre a második Balkán-háború után Andrej Tosev konstantinápolyi bolgár diplomata az egyik oszmán kollégájával folytatott beszélgetése során konkrétan is felhívta a figyelmet: „Az oroszok Konstantinápolyt a saját természetes örökségüknek tekintik. A fő törekvésük az, hogy miután Konstantinápoly a kezükbe kerül, a lehető legnagyobb kiterjedésű hátországát is megszerezzék.”[509] Vagyis itt nem valamiféle romantikus töltetű, pánszláv indíttatású politikáról van szó, amelyet Szerbia esetében folytattak a Balkánon, hanem kőkemény nemzeti, illetve nagyhatalmi érdekről. Utaltam már rá, hogy a tengerszorosok 1912-es lezárása milyen óriási bevételkiesést okozott Oroszországnak. A kereskedelmi mérleg romlása súlyosan veszélyeztette az iparosítási folyamatot, ezen keresztül pedig annak a célnak a megvalósulását, hogy az ország végképp a nagyhatalmak közé emelkedjen. Szentpétervár semmilyen körülmények között sem tudta volna elfogadni, hogy más hatalmak vegyék birtokba a Boszporuszt, ennek érdekében pedig 1914 tavaszán közeledni próbált a Portához. Muhtár pasa, a berlini oszmán nagykövet utóbb ezt írta: „Minden azt bizonyítja, hogy ekkoriban az oroszok elhatározták, hozzálátnak ahhoz, amit történelmi küldetésüknek neveztek, vagyis megfosztják Törökországot attól a lehetőségtől, hogy adott esetben eldöntse, a szövetségesük vagy az ellenségük lesz-e.”[510]

Az oroszok álláspontja a török hadba lépés után sem változott, legfontosabb, „minimális” hadicéljuk a tengerszorosok megszerzése maradt, bár lehet, hogy ehhez nem is az oszmán államot, hanem – a szövetségeseivel együttműködve – igazából a német imperializmust kellett legyőzni. Sőt azt mondhatjuk, hogy 1914 októberében a fekete-tengeri török flotta hadüzenet nélküli támadása arra késztette Petrográdot, hogy Konstantinápoly és a szorosok kérdésében a

[507] Az indítványt a németek elutasították. Patyomkin (szerk.): *A diplomácia története*. i. m. 136.
[508] Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 25–26.
[509] Hall: *The Balkan Wars 1912–1913*… i. m. 125.
[510] Mukhtar Pasha: *La Turquie, l'Allemagne et l'Europe*… i. m. 197.

radikális megoldást keresse. Pavel Nyikolajevics Miljukov, a külügyminisztérium egyik magas rangú tisztviselője mindezt 1916 márciusában a Duma előtt találóan és a valóságnak megfelelően fogalmazta meg: „Szükségünk van kijáratra a nyílt tenger felé. Nem ezért kezdtünk bele a háborúba. De ha már belekezdtünk, nem fejezhetjük be enélkül." Grigorij Trubeckoj herceg, a belgrádi nagykövet pedig 1915 februárjában ezt írta főnökének: „A szorosok számunkra nem csupán eszközt jelentenek, hanem olyan végcélt, mely értelmet ad a háborúnknak, s amelyet az áldozatunkért cserébe meg kell kapnunk."[511] Szazonov igazából sohasem riadt vissza az Oszmán Birodalom feldarabolásától és meg volt győződve arról, hogy hazája kiérdemelte Konstantinápolyt, mert 1914 őszén a Lengyelország és Kelet-Poroszország területén indított offenzíváiban egyrészt 1 350 000 katonát veszített, másrészt „alighanem" megmentette Franciaországot attól, hogy a győzelmesen előrenyomuló német hadsereg bevegye Párizst. Szazonov november végén memorandumban jelezte Párizs és London számára az orosz szuverenitás fontosságát a tengerszorosok és a parti területek felett. Annyira fontosnak tartotta a Dardanellák megszerzését, hogy 1914 decemberében külön hadjárat megindítását javasolta e célból, s ezzel feleleventette azokat az elképzeléseket, amelyeket 1895–1896-ban, sőt már 1885-ben megfogalmaztak az oszmán főváros meghódításával kapcsolatban. Az első alkalommal a britekkel folytatott középkeleti gyarmati versenyfutás („Nagy Játszma"), a második alkalommal az örmények elleni pogromok szolgáltak indokul. Szazonov ismerte a haditengerészet vezérkarának azt az 1913 szeptemberében elkészített tervét, amelynek értelmében a fekete-tengeri flotta adott esetben képes lenne 127 500 katonát, 3500 tisztet, 44 ezer lovat, 288 ágyút, 11 200 társzekeret Odesszából Konstantinápolyba szállítani. Ehhez persze igénybe kellett volna venni 15 polgári szállítóhajót a kereskedelmi flottától. Igaz, a tervek szerint hatvan nap szükségeltetett volna a csapatok átszállítására, de az első nagyobb egységet (30–50 ezer embert) a teljes tüzérséggel együtt már 15 napon belül a helyszínre lehetett volna küldeni.[512]

Ám ezúttal Januskevics vezérkari főnök kereken visszautasította ezt az eshetőséget, mondván, ezt már hónapokkal korábban (februárban) megtárgyalták és elvetették, hiszen valójában nem állt rendelkezésre megfelelő nagyságú flotta és szállítókapacitás egy ilyen méretű hadműveletet kiszolgálására.[513] Arról nem is beszélve, hogy az orosz erők szétszórva harcoltak Közép-Európában és a Kaukázusban, újabb hadszínterekre nem jutottak volna csapatok. A vezérkari

[511] Shatzky: La question de Constantinople et des Détroits… i. m. Trubeckoj lesz az, akit Szazonov a majdan megszerzendő Konstantinápoly orosz polgári főmegbízottjának szemel majd ki.

[512] McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 34.

[513] A Liman-féle német katonai misszió kapcsán keletkezett nagyhatalmi konfliktus lezárulását követően, 1914. február 21-én rendkívüli koronatanácsot tartottak az orosz politikai és katonai vezetők részvételével Konstantinápoly és a tengerszorosok birtokbavételének lehetőségéről. Szazonov kifejtette, hogy programot kell kidolgozni arra az esetre, ha a tengerszorosok kicsúsznának az Oszmán Birodalom kezéből, s egy másik nagyhatalom uralma alá kerülnének. A tanácskozás részvevői egyetértettek abban, hogy a szorosok ellen indított orosz hadműveletek semmiképp sem vezethetnek általános európai háborúhoz, de ha ez a háború kitör, a Boszporusz megszerzése „elkerülhetetlenné" válik, s erre az előkészületeket fel kell gyorsítani. A hadműveletek megindítására csak a logisztikai képességek, a szárazföldi hadsereg és a haditengerészet jelentős fejlesztése után kerülhet sor. A fekete-tengeri flotta fejlesztésére tekintélyes összeget, négy év alatt 112 millió rubelt szándékoztak elkölteni, ebből azonban 1914-ben mindössze 25 milliót. A konferencia megállapította, hogy emiatt 1917 előtt orosz hadműveletekre nincs lehetőség a Boszporusznál, addig a *status quo* fenntartására kell törekedni. Kerner: The Mission of Liman von Sanders. IV. The Aftermath. i. m.; McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 33–36.; Gecse Géza: Expanzió, önreflexió s annak hiánya az orosz politikában Szarajevótól a Herceg-szigetekig (1914–1919). In: Majoros (főszerk.): *Sorsok, frontok, eszmék*… i. m. 431–443.

főnök leszögezte, hogy az ellenséget sehol máshol, csak Európában lehet legyőzni. Ugyanezt vallotta Nyikolaj nagyherceg, a hadsereg főparancsnoka is.[514]

Miután Szazonov felmérte, hogy katonai úton lehetetlen megszerezni a tengerszorosokat és az oszmán fővárost, diplomáciai megoldást keresett, mert nagyon is tisztában volt a szorosok kereskedelmi és stratégiai értékével Oroszország számára. De nem csak ő gondolkodott így. „Aki csak beszélhetett a cárral, mindenki szóba hozta Konstantinápolyt – jellemezte Paléologue petrográdi francia nagykövet az udvarban uralkodó hangulatot –, s mindenki ugyanazt a gondolatot fejezte ki: »A Dardanellák megszerzése életbevágóan fontos Oroszország számára, előbbre való, mint a Németországtól vagy Ausztriától megszerezhető területek… A Boszporusz és a Dardanellák semlegesítése felemás, elégtelen megoldás lenne, ráadásul veszélyes is a jövőre nézve… legyen Konstantinápoly orosz város… Legyen a Fekete-tenger orosz beltenger!«”[515] A cár hallgatott is ezekre a szirénhangokra, hiszen 1914. november 2-án kiáltványt bocsátott ki, mely felszólított „Oroszország történelmi küldetésének beteljesítésére a Fekete-tenger partján”.[516]

Az orosz igények elfogadtatása a franciákkal összetett feladatot jelentett és aprólékos diplomáciai előkészítő munkát követelt meg, mivel voltak érdekellentétek a két hatalom között. Nem is elsősorban a pénzügyi vállalkozások kapcsán (mint láttuk, a háború előtt az Oszmán Birodalomban a francia tőkebefektetések nagysága még a németekét is meghaladta), vagy éppen a vasúti koncessziók területén, ahol az érdekszférákat különösebb nehézség nélkül el tudták határolni. A vallási kérdések bizonyultak nehezen megoldhatónak. A pravoszláv és a római katolikus egyház közötti régi keletű szentföldi vitát csak nagy erőfeszítések árán lehetett rendezni. Ezenkívül a Porta legnagyobb hitelezőjeként Franciaországnak igazából nem állt érdekében az Oszmán Birodalom teljes feldarabolása, amit viszont az oroszok már akartak. A britekkel más jellegű probléma merült föl. Anglia azért vonakodott eleinte a Konstantinápolyra vonatkozó orosz igényeket támogatni, mert meggyőződése volt, hogy egyetlen olyan tenger sem létezhet a földtekén, melynek bejárata bizonyos körülmények között el lehet zárva a brit flotta elől.

Az első tapogatózó egyeztetések már 1914. szeptember végén elkezdődtek, amikor is Szazonov és Alekszandr Vasziljevics Krivosein mezőgazdasági miniszter, a kormány egyik legbefolyásosabb tagja, aki a külpolitika alakításába is beleszólt, a színfalak mögött felvázolta a francia és a brit nagykövetnek a Konstantinápolyra és a szorosokra vonatkozó orosz elképzeléseket. Habár mindketten tisztában voltak az esetleges bonyodalmakkal (például avval, hogy az Oszmán Birodalom még nem is hadviselő fél), Krivosein mégis kertelés nélkül megmondta Paléologue-nak, hogy „a törököket ki kell űzni [Európából]”, Konstantinápolynak pedig a legrosszabb esetben is semleges városnak kell lennie, garantálva az orosz flotta áthaladását a Boszporuszon, a Márvány-tengeren és a Dardanellákon. Vagyis a birodalom Anatóliára szorulna vissza. Szazonov a maga részéről ugyan ekkor még mérsékeltebbnek mutatkozott, de valójában még ennél is radikálisabb céljai voltak. A cári kormányzatban az oszmán főváros és a tengerszorosok megszerzése konkrét háborús célként már jóval a török hadba lépés előtt megfogalmazódott, jóformán minden miniszter egyetértett vele, sőt a keményvonalas nacionalisták,

---

514 Michael T. Florinsky: A Page of Diplomatic History: Russian Military Leaders and the Problem of Constantinople during the War. *Political Science Quarterly*, 44. évf., 1. sz. (1929. március) 108–115.

515 Maurice Paléologue: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt. Franciaország nagykövetének naplójából.* Budapest, 1982. 123.

516 Gottlieb: *Studies in Secret Diplomacy during the First World War*. i. m. 90.

mint például Nyikolaj Alekszejevics Maklakov belügyminiszter, még Kelet-Anatólia bekebelezését is szükségesnek tartották.[517]

Az oroszok az ősz folyamán tehát nem ellenezték azt a brit indítványt, hogy Isztambul nemzetközi felügyelet alá kerüljön,[518] hiszen Szazonov a francia nagykövet előtt az oszmánok hadba lépésekor kijelentette, nem kívánja a törökök kiűzését Konstantinápolyból. November 21-én II. Miklós is azt hangsúlyozta Paléologue-nak, hogy „Konstantinápoly legyen ezentúl nemzetközi státusú, semleges város" – orosz védelem alatt.[519] Elképzelhető, hogy ebben a korai időszakban a cári kormányzat és katonai vezetés számára még elkülönült egymástól a tengerszorosok és Konstantinápoly ügye: a szorosokra vonatkozó igény nem lehetett kérdéses a stratégiai kereskedelmi útvonal már említett fontossága miatt, a város megszerzése ugyanakkor több vezető tisztségviselő szerint semmilyen haszonnal sem szolgálna, ellenben megannyi politikai nehézséget okozna. Emellett a cár a francia nagykövetnek azt a költői kérdést is feltette, hogy „annektálnom kellene-e Örményországot?", majd rögtön hozzátette, csak akkor tenne így, ha erre maguk az örmények kérnék. Az uralkodó megismételte a Krivosein-féle „a törököket ki kell űzni Európából" célkitűzést, s kifejtette, hogy a birodalom európai területeiből Oroszországnak is részesednie kell. Azt az igényt is megismételte, hogy az Oszmán Birodalom területe Anatóliára korlátozódjon, a fővárosa pedig vagy Angóra (Ankara), vagy Kónja legyen.[520]

E korabeli orosz külpolitikai gondolkodásnak a megértéséhez a leghasznosabb támpontokat a főparancsnokság (Sztavka) politikai részlegének igazgatója, Nyikolaj Bazili[521] 1914. novemberi memoranduma szolgáltatja, jóllehet a cárnak készített irat sok újdonságot nem tartalmazott. „A szorosokon való szabad átkelés joga" továbbra is közhelyes igény, amit ugyanakkor sem az Oszmán Birodalom, sem más nagyhatalom nem akar vagy tud garantálni Petrográd számára. Bazili szerint a szorosok szeptemberi lezárásával bebizonyosodott, hogy semmilyen nemzetközi egyezmény sem képes azokat nyitva tartani és a szabad hajózást biztosítani, ráadásul Oroszország számára évtizedek óta súlyos problémát jelent, hogy hadihajói még békeidőben sem kelhettek át a Földközi-tengerre. „Egyedül az biztosíthatja számunkra a szabad áthajózást, ha a szorosok fölötti ellenőrzés a mi kezünkbe kerül." Éppen ennek a kizárólagos ellenőrzésnek kell Oroszország prioritásának lennie. Csakhogy a hajózás biztosítása önmagában nem elég, hiszen egy ellenséges tengeri hatalom ezek után is lezárhatja a Dardanellák kijáratát, tétlenségre kárhoztatva ezzel a fekete-tengeri flottát. Éppen ezért nem csupán a szorosok menti partokat (sőt a szélesebb hátországot), hanem a Dardanellák kijáratánál fekvő égei-tengeri szigeteket is orosz fennhatóság alá kell helyezni. Bazili ki is kalkulálta, nagyjából milyen erőket kellene e célok elérésére bevetni, s mekkora költséggel járna mindez. A Boszporuszban „legalább két teljes hadtestet" kellene helyőrség gyanánt állomásoztatni, a legfontosabb erődítési munkálatok pedig

[517] McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 95–96.

[518] Ennek lehetőségét Londonban már évek óta latolgatták, amire jó példa, hogy Grey 1912 őszén, az első Balkán-háború idején úgy vélekedett, Konstantinápoly esetleg „semleges és szabad város" lehetne. Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 25.

[519] Paléologue: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt*… i. m. 110.

[520] McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 96–97.

[521] Görög fanariótáktól származott. Nagyapjáról, Konstantin Baziliről, aki a 19. század közepén szíriai és palesztinai orosz főkonzulként tevékenykedett, később pedig a hazáját képviselte a krími háborút lezáró párizsi békekonferencián, korábban már volt alkalmam írni. Ferwagner: *A libanoni kérdés és a nagyhatalmak (1840–1861)*. i. m. 142.

150-200 millió rubelt emésztenének fel. A Dardanellák birtoklására ennél kétszer több katonát és pénzt lenne szükség fordítani.[522]

Teljesen nyilvánvaló volt, hogy ilyen anyagi erőfeszítésre az orosz állam nem képes (Bazili is elismerte, hogy ha elérhetetlen a Dardanellák feletti uralom megszerzése, akkor meg kell egyezni a szövetségesekkel), ettől függetlenül a cári kormány 1914 novemberét követően – minden bizonnyal a közvélemény nyomására is – egyre inkább a kizárólagosság felé mozdult el a szorosok birtoklását illetően. Láttuk, hogy 1915 februárjára eljutottak odáig a felek, hogy Szazonov a nyilvánosság előtt is bejelenthette a tengerszorosokra vonatkozó orosz igényeket. Ezt a törekvést Anglia fokozatosan fogadta el, mert tartott attól, hogy Petrográd elutasítás esetén különbékét köt a központi hatalmakkal. London meggyőzése érdekében az oroszok kijátszották a perzsa és az egyiptomi kártyát, amelyek az angol gyarmatbirodalom szempontjából fontosabb adunak számítottak Törökországnál. A Perzsiában kisajátított orosz földbirtokok aggodalommal töltötték el a briteket és éppen ez lett az oszmánok hadba lépése után tartott első jelentősebb brit–orosz tárgyalás legfőbb témája. 1914. november 9-én Grey Benkendorf londoni orosz nagykövetnek kifejtette, az indiai angol hatóságok tartanak attól, hogy az orosz–oszmán háború átterjed Perzsiára is. Burkolt célzást tett, hogy ha Oroszország tiszteletben tartja Perzsia határait, s csak arra szorítkozik, hogy a Kaukázusból kiindulva támadja Törökországot, akkor a németek legyőzése után a szorosok és Konstantinápoly sorsát „Oroszország elképzelései szerint" fogják eldönteni.[523] Hasonló ígéreteket tett Buchanan petrográdi angol nagykövet, sőt néhány nappal később Benkendorfnak V. György király is *(„Constantinople must be yours"),* akinek pedig nem volt felhatalmazása bármit is ígérni.[524] Asquith miniszterelnök a Grey és Benkendorf közötti tanácskozás napján tett nyilatkozatában reményét fejezte ki, hogy a Porta hadba lépése „megkongatja a vészharangot az oszmán uralom fölött nem csupán Európában, hanem Ázsiában is". Ennél szabatosabban az orosz imperialista törekvéseket talán nem is lehetett volna kifejezni, de ne feledkezzünk meg arról, hogy mind Grey, mind Asquith meglehetősen doktrinér liberálisok voltak, akik messzemenően osztották Gladstone régi törökellenes előítéleteit. Érdekes módon Londonban egyetlen parlamenti képviselő akadt, aki november folyamán az alsóházban bírálta a kormány Törökország feldarabolására irányuló politikáját. A konzervatív Sir Mark Sykes, pártja közel-keleti szakértője figyelmeztette a kormányfőt, hogy „az Oszmán Birodalom eltűnése az első lépés lehet afelé, hogy a miénk is eltűnjön".[525] Ezt követően a britek – látva a német hadihajók megjelenését a Fekete-tengeren – 1915 februárjában újfent megüzenték, hogy nem ellenzik a cári lobogó kitűzését az oszmán székvárosra. 1914–1915 fordulóján tehát a brit diplomáciában gyökeres fordulat ment végbe, melynek lényege abban ragadható meg, hogy míg korábban egy évszázadon keresztül az oroszok távoltartása volt a fő cél a Földközi-tengerre való kijutástól, mostanra ez a fejlemény egyenesen kívánatossá vált. Sőt míg korábban London mindent megtett, akár még háborúzott is az Oszmán Birodalom fenntartása érdekében, most megváltoztatta ezt a politikát, s célul tűzte ki annak feldarabolását.

Az egyiptomi kártya kijátszása még a perzsiainál is könnyebben ment az oroszoknak, ugyanis a Nílus partján semmilyen formában sem voltak érdekeltek. Nem úgy az angolok, akik

---

522 McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 118–119.

523 Gottlieb: *Studies in Secret Diplomacy during the First World War*. i. m. 70.

524 Erről az ígéretről Szazonov 1915. március 1-jén számolt be Paléologue-nak. Maurice Paléologue: *An Ambassador's Memoirs*. Vol. 1. London, 1923. http://www.alexanderpalace.org/mpmemoirs/7.html, letöltés: 2014. június 19.

525 Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 75. Mindez azonban nem akadályozta meg őt abban, hogy két év múltán tevékeny szerepet vállaljon az oszmán állam felosztásában (ld. később).

évtizedek óta megszállás és irányítás alatt tartották az értékes oszmán tartományt. A törökök hadba lépésével London arra törekedett, hogy Egyiptom jogállását tisztázza, s jó előre elejét vegye azoknak az oszmán igényeknek, amelyek egy esetleges német–török támadást megalapozhattak. Amikor november 18-án Grey érdeklődött, hogy Oroszország miként viszonyulna Egyiptom brit protektorátussá nyilvánításához, Szazonov semmilyen kifogást sem támasztott „tekintettel arra, hogy Anglia a maga részéről felhatalmazott bennünket a szorosok és Konstantinápoly kérdésének a megoldására".[526] Vagyis a két problémát leleményes módon összekapcsolta: olyan dolgot ajánlott fel a briteknek, amivel azok már évtizedek óta rendelkeztek, cserébe olyan régóta vágyott ellentételezésben részesülhetett, ami „ezer év óta frusztrálta" az oroszokat.[527] Ezek után az angolok nem is haboztak: sebtében megszerezték a franciák beleegyezését ahhoz, hogy immáron jogilag is megszüntessék a Porta szuverenitását Egyiptom felett. A következő hónapban sor került a protektorátusuk kihirdetésére, s habár még annak a lehetőségét is komolyan fontolóra vették, hogy *de jure* annektálják Egyiptomot (a franciák ugyanezt tették volna Marokkóval és Tunéziával), de a muszlim világ közvéleményének borítékolható elidegenítése miatt ettől végül elálltak.[528]

Ahogy közeledett az antant Dardanelláknál tervezett nagy hadművelete, Szazonov úgy érezte, túl kell lépni az általánosságokon és konkrétumokról is meg kell állapodni, hiszen fennállt a veszély, hogy a nyugatiak Pétervár nélkül rendezik el a tengerszorosok sorsát. Különösen a Konstantinápolyra vonatkozó görög aspirációk tűntek veszélyeseknek az orosz érdekekre nézve, ugyanis február végén athéni követétől Szazonov megtudta, a görög kormány szívesen részt vállalna a Dardanellák ellen indított offenzívából, amelynek nyomán Konstantinápoly jövőjét „Kréta mintájára" alakíthatnák át. Azonnal figyelmeztette Athént: „A cári kormányzat nem járulhat hozzá ahhoz, hogy Konstantinápoly és a szorosok jövőjét ne az orosz nép legfőbb törekvéseivel a legteljesebb összhangban rendezzék." Arról ugyan eshet szó, hogy a törökök elleni harcban való részvételükért a görögöket Kis-Ázsiában jutalmazzák (Szmirna átadására a britek konkrétan is gondoltak), arról azonban nem, hogy olyan térségben kapjanak területeket, amelyeket Oroszországnak kell ellenőriznie, „hogy biztosíthassa a kapcsolatát a nyílt tengerrel". Éppen ezért Szazonov nem járult hozzá ahhoz, hogy görög csapatok részt vegyenek Isztambul majdani megszállásában. Álláspontját Londonnak és Párizsnak is tudomására hozta, mert tudatában volt annak, hogy a brit érdekeknek jobban kedvezne a görög, mint az orosz ellenőrzés a Boszporusz fölött.[529]

A konstantinápolyi kérdés rendezése tehát sürgetővé vált. Február legvégén Szazonov a pétervári angol és francia nagykövet előtt kifejtette, milyen feltételeket kellene megszabni, ha a Porta a Dardanellák ellen indított antanttámadás nyomán fegyverszünetet kérne. Ezek között szerepelt a *Goeben* és a *Breslau* leszerelése, a német katonák és tengerészek hazaküldése, a Boszporusz és a szorosok erődjeinek lerombolása, a tengeri aknamentesítés, a szövetséges flotta isztambuli megjelenése és a Konstantinápoly környéki erődítmények antantcsapatok általi megszállása.[530] Greynek egyáltalán nem volt ellenére az orosz kijutás garantálása a Földközi-tengerre, ennek pontos mikéntjét azonban szerinte csak békeszerződés keretében lehetett meghatározni. Mindez persze nem nyugtatta meg Petrográdot, a kormányköröket pedig egyre türelmetlenebb és radikálisabb követelésekre (az oszmán főváros annexiójára) sarkallta. Az orosz kül-

526 McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 124.
527 Bobroff: *Roads to Glory*… i. m. 121.
528 Poincaré: *Au service de la France… Tome V. L'invasion 1914*. Paris, 1926. 427., 435.
529 Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 123–125.
530 Polonsky: *Les documents diplomatiques secrets russes*… i. m. 298–299.

ügyminiszter színvallásra akarta kényszeríteni a nyugati szövetségeseit, s további területi változtatásokat javasolt Londonnak, melyek értelmében a török uralom megszűnt volna Európában, és Konstantinápoly előterében orosz–bolgár határ jött volna létre, valamint kiigazításokat hajtottak volna végre a Kaukázuson túli területeken Oroszország javára. A franciákkal nehezebben haladtak előre a tárgyalások, Párizs ugyanis (ez az élénk sajtópolémiából is kitűnt) ragaszkodott a szorosok és Isztambul nemzetközi státuszához. Delcassé még március 2-án is azt hajtogatta, lehetetlenség „egyetlen hatalom abszolút birtokába juttatni egy olyan szorost, melynek ilyen nemzetközi jelentősége van”.[531] Ennek ellenére másnap a cár Paléologue nagykövetnek kijelentette, „a szorosok kérdése mindennél nagyobb mértékben hozza lázba az orosz közvéleményt. A döntést meghoztam. Radikális módon fogom megoldani Konstantinápoly és a szorosok problémáját. Konstantinápoly városát és Trákiát be kell illeszteni a birodalomba.”[532] Petrográd úgy próbálta meggyőzni a francia kormányt, hogy jelezte, garantálja a törökországi francia pénzügyi és kulturális érdekek (vallási intézmények, iskolák) érvényesülését, erről pedig hajlandó kétoldalú szerződést is kötni, ezenkívül jelezte, másutt támogatni fogja a francia (és brit) területi igényeket. Hogy világossá tegye az orosz fél álláspontját, Szazonov a már említett márciusi „Nagy memorandumában” a következő igényeket fogalmazta meg London és Párizs irányába: „A legutóbbi események II. Miklós cár Őfelségében azt a meggyőződést keltették föl, hogy Konstantinápoly és a tengerszorosok kérdését Oroszország évszázados törekvései értelmében végleg meg kell oldanunk. Minden olyan döntés, amely nem csatolná az Orosz Birodalomhoz Konstantinápoly városát, a Boszporusz, a Márvány-tenger és a Dardanellák nyugati partját, valamint Dél-Trákiát […], nem elégíthetne ki bennünket. Hasonlóképp az ázsiai partnak az a része, amely a Boszporusz, a Szakaria folyó és az Izmit-öböl egy még meghatározandó pontja között fekszik, továbbá Imbrosz és Ténedosz szigetei stratégiai okokból a birodalomhoz lesznek csatolandók. Nagy-Britannia és Franciaország különleges érdekeire az említett területen szigorúan tekintettel leszünk. A cári kormány reméli, hogy a fenti megfontolásokat mindkét szövetséges kormány jóindulattal fogja fogadni; ezek a kormányok viszont számíthatnak a cári kormány jóindulatára, amikor az ő igényeik megvalósításáról lesz szó Törökország egyéb részeiben, valamint határain kívül.”[533] Azaz Oroszország egyfelől ragaszkodott a követelései kielégítéséhez, másfelől nem gördített akadályokat a szövetségesei annexiós követelései elé, amelyek az arabok lakta oszmán tartományokra vonatkoztak.

A „Nagy memorandum” heves vitát váltott ki a Downing Streeten március 10-én és a következő napokon tartott kabinetüléseken. Grey a szorosokat „az egész háború legnagyobb árának” nevezte, amit azonban hajlandó volt megfizetni, mert semmi szín alatt nem akarta, hogy ennek elmaradása esetén a csalódott oroszok a németekkel keressék a megegyezést.[534] Churchill és Kitchener azzal érvelt, hogy „nincsenek sem olyan katonai, sem olyan haditengerészeti érdekeink, melyek arra kényszerítenének bennünket, hogy szembeszegüljünk az orosz javaslattal”.[535] Az volt igazából a fő kérdés, hogy az orosz igények elismeréséért cserébe milyen ellentételezést

---

531 B. E. Shatzky: La question de Constantinople et des Détroits. Les origines de l’accord russo-anglais-français (mars 1915). 2. rész. *Revue de l’histoire de la Guerre mondiale*, 5. évf., 1. sz. (1927. január) 19–43.

532 Cloarec: *La France et la question de Syrie (1914-1918)*. i. m. 158.

533 Szazónov: *Végzetes évek*… i. m. 358–359.; Az orosz külügyminiszter emlékeztetője a petrográdi angol és francia nagykövetekhez 1915. március 4. (február 19.). Boros Tamás (ford. és szerk.): *Dokumentumok az orosz-szovjet törekvésekről a Boszporusz és a Dardanellák megszerzésére (Konstantinápoly-egyezmény, 1915; Német–orosz tárgyalások, 1940)*. Documenta Historica 8. Szeged, 1992. 6–7.

534 Z. A. B. Zeman: *A Diplomatic History of the First World War*. London, 1971. 329.

535 Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 15.

kérjenek.[536] Grey nem valamilyen terület megszerzésében gondolkodott, inkább valamiféle muszlim arab birodalom megteremtését indítványozta, mely kellő ellensúlya lehetne a németek által befolyásolt török államnak. Churchill és Kitchener ellenben Alexandrettának, a levantei partvidék legjobb kikötőjének megszállását indítványozta, az észak-szíriai belső területeket pedig átengedték volna Franciaországnak.[537] Arra az aggályoskodó felvetésre, hogy Alexandretta birtokba vétele konfliktushoz vezethetne Franciaországgal, Kitchener azt felelte, hogy az oroszokkal Konstantinápolyban, a franciákkal Szíriában és az olaszokkal Rodoszon az egyiptomi brit pozíciók tarthatatlanokká válnának, ha valaki más kaparintaná meg Alexandrettát. Ezeket az érveit a már említett március 16-i memorandumában foglalta össze, melyben figyelmeztette a kormányt, hogy az antantszövetségesek a háború után a Közel-Keleten ismét riválisokká válhatnak. Alexandretta kérdését stratégiai okokból összekapcsolta Mezopotámiával: amennyiben Mezopotámiát a háború után meg akarják szerezni, Alexandretta elfoglalása is szükségessé válik, mivel a folyamközbe sokkal gyorsabban és olcsóbban lehet utánpótlást eljuttatni a kelet-mediterrán partvidéken keresztül, mint Arábiát megkerülve.[538] A vitához mások (H. B. Jackson admirális, a haditengerészeti minisztérium képviselője, Maurice Hankey védelmi bizottsági titkár) is hozzászóltak,[539] de a kormány végül Asquith és Grey nyomására elvetette a javaslatot, s az oroszokkal való gyors megegyezés mellett foglalt állást. A miniszterelnök utóbb „a török tetem értékes darabjairól" folytatott vita színvonalát egy „kalózbandáéhoz" hasonlította.[540]

Ez a döntés az addigi brit Közel-Kelet-politika markáns átalakítását jelentette. A 19. században a „keleti kérdés" kapcsán felmerült konfliktusokat a nagyhatalmak kölcsönös megállapodásaival oldották meg, amelyeket senki sem próbált megsérteni. Ezáltal a térség a maga belső problémáival együtt is hozzájárult a nemzetközi stabilitáshoz és nagyhatalmi egyensúlyhoz. Azzal azonban, hogy az Asquith-kormány beleegyezett az oroszok területi igényeinek kielégítésébe, a Közel-Kelet egy csapásra a nagyhatalmi ellentétek forrásává vált. Nyomban felszínre kerültek ugyanis a különféle területi igények és az ezekkel óhatatlanul együttjáró ellentétek, mivel mindenki megpróbálta lekörözni a többieket, s előnyökhöz jutni velük szemben.

Március 12-én Buchanan brit nagykövet memorandumot nyújtott át az orosz külügyminiszternek, melyben hazája a hozzájárulását fejezte ki a tengerszorosoknak és Konstantinápolynak Oroszországhoz való csatolásához azzal a feltétellel, hogy a cári kormány a háborút a győzelmes befejezésig folytatja, és hogy Nagy-Britannia és Franciaország szintén megvalósítják az Oszmán Birodalomra és „néhány, kívüle fekvő területre" vonatkozó kívánságaikat. A brit igények magukban foglalták szabad kikötő létesítését Isztambulban a Kis-Ázsiába és Délkelet-Európába irányuló árucikkek számára, valamint azt, hogy az iszlám szent helyeket és Arábiát független muszlim kormány fennhatósága alá helyezzék, illetve a perzsiai középső semleges zóna (beleértve Iszfahán térségét) angol befolyás alá kerüljön az 1907-es orosz–angol megegyezés

536 Herbert Henry Asquith: *Memories and Reflections 1852–1927*. 2. k. London, 1928. 65.

537 A hadügyminiszter az alexandrettai partraszállás lehetőségét 30-50 ezer katonával már az 1915. január 7-i kormányülésen felvetette, habár maga is tudta, hogy nem állnak rendelkezésre ekkora erők. McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 171–172.

538 *Alexandretta and Mesopotamia. Memorandum by Lord Kitchener*. i. m.

539 *Alexandretta. Its Importance as a Future Base. Remarks by Admiral Sir H. B. Jackson*. CAB 24/1/15; *Alexandretta and Mesopotamia. Memorandum by the Admiralty*. CAB 24/1/13; *Alexandretta. Note by the Secretary*. CAB 24/1/14.

540 McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 186.

„revíziója" nyomán.[541] A független muszlim kormány és a szent helyek iszlám igazgatásának igénye Kitchener követelésére került fel a listára.[542] A brit memorandumot Szazonov minden további nélkül elfogadta, de azért Buchanan 14-én és 20-án magával a cárral is tárgyalt a tartalmáról, s arra kérte II. Miklóst, hogy Oroszország segítsen meggyőzni Romániát és Bulgáriát az antant oldalán való háborús részvétel előnyeiről.[543] Az uralkodó nem támasztott ellenvetést, „mosolyogva" mindenbe beleegyezett. Buchanan még hozzátette, a világháború után Anglia és Oroszország lesz a világ két legerősebb hatalma, a perzsa kérdés megoldása pedig ki fogja küszöbölni a köztük lévő súrlódások legapróbb esélyét is.[544]

A cári igényekkel szembeni francia ellenállás erősebb volt, mint a brit, amiben három szempont játszott szerepet. Először is a francia politikai elitben voltak olyanok, akik az Oszmán Birodalom felosztása esetén elkerülhetetlennek tartották a nagyhatalmak rivalizálását, ennek következtében pedig az antantszövetség meggyengülését. Ez a világháború körülményei közepette a legveszélyesebb forgatókönyvnek tűnt. Másodszor aggodalmakat keltett a szent helyek már említett kérdése, ugyanis bármely keresztény hatalom ama törekvése, hogy ott a többiek kárára befolyást szerezzen, komplikációkat szülhetett. Harmadszor többen is felvetették a birodalom felosztása esetén a megszállás magas költségeit, valamint azokat a nehézségeket, amelyekkel a megszállóknak bizonyos térségekben várhatóan szembe kell majd nézniük (ellenséges fogadtatás). E szempontok miatt létezett egy olyan tábor, mely előnyösebbnek tartotta a szultán államának fennmaradását, ahol Franciaország a befolyását a majdani békekötés után fenntarthatta ugyanúgy, ahogy azt a háború előtt tette. Delcassé is hasonlóan gondolkodott. Jóllehet a „Nagy memorandum" határozott hangneme jelentős hatást gyakorolt rá, de húzódozott annak elfogadásától, azt gondolta, a dolog annyira fajsúlyos, hogy a három kormányfő konferenciájának összehívását igényli. Szazonov erről hallani sem akart, mert attól tartott, Oroszország létérdekei sérülni fognak egy ilyen alkudozás nyomán. A külügyminiszter önérzetesen kijelentette, ebben az esetben kénytelen lenne lemondani, a helyét pedig szükségképpen az a Szergej Vitte venné át, akiről mindenki tudta, hogy a fővárosban a legnagyobb germanofil politikus, s aki a németekkel vívott háborút egyenesen őrültségnek tartotta.[545] Az orosz külügyér határozottsága végül meghozta gyümölcsét: március 8-án francia kollégája tudatta vele, hogy „számíthat a köztársaság kormányának abszolút jóindulatára" a szorosok kérdésében, amelyet – az egész közel-keleti problémához hasonlóan – véglegesen békeszerződés keretében kell majd rendezni.[546] A további tárgyalásokon, melyek egészen április 10-ig elhúzódtak, világossá vált, hogy Franciaország támogatja ugyan az orosz igényeket, ám Isztambulban ragaszkodik a kereskedelem szabadságához.

Mondanunk sem kell, Párizs nem „ingyen" adta be a derekát. Nem azért húzódozott olyan sokáig a cári követelések elfogadásától, mert félt attól, hogy Oroszország hamarosan konkurens

---

[541] Brit memorandum az orosz kormánynak 1915. március 12. (február 27.). Boros (ford. és szerk.): *Dokumentumok az orosz-szovjet törekvésekről*… i. m. 7–9. Ismételten aláhúzom a tényt, hogy minden feltétel ellenére a Konstantinápoly orosz annexiójához való hozzájárulás London évszázados Boszporusz-politikájának feladását jelentette, hiszen a háborús kabinet elfogadta a szorosok feletti *kizárólagos* orosz uralmat. Ez szakítást jelentett azzal a hagyományos törekvésével, hogy régi közel-keleti riválisát, Oroszországot távoltartsa Konstantinápolytól és a Dardanelláktól.

[542] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 15–18.

[543] Polonsky: *Les documents diplomatiques secrets russes*… i. m. 292.

[544] Buchanan: *My Mission to Russia*… i. m. 226–227.

[545] McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 130–131.

[546] Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 128.

mediterrán nagyhatalomnként jelenik meg, hanem mert cserébe el akarta ismertetni levantei érdekeltségeit. A francia kormány Paléologue nagykövet útján már 1914 novemberében jelezte, hogy a Dardanellák átengedéséért cserébe Szíriában kompenzációra tart igényt, hiszen Franciaországnak a Levantéban „történelmi, erkölcsi és anyagi érdekei" vannak. „Minden mindennel összefügg – írta 1915 márciusában Poincaré köztársasági elnök Paléologue-nak –; csak olyan mértékben tudjuk támogatni az orosz igényeket, amilyen mértékben mi magunk is kárpótlást kapunk." (Lásd a mellékletben!) Ezt a cár teljesen természetes dolognak tartotta. Március 14-én pedig Paléologue konkrétan Szíria és Kilikia átengedése tekintetében támasztott kikötést,[547] amelyhez az orosz külügyér szintén hozzájárult.[548] Kifogása a tekintetben volt, hogy Paléologue Palesztinát is Szíria szerves részeként kezelte, Szazonov szerint pedig ebben az esetben a szent helyek kényes ügye is napirendre kerül, amelynek a megoldása további tárgyalásokat igényel. A nagykövet 16-án a cárnak is elismételte kormánya kérését, térképen is megmutatta a francia befolyás alá kerülő területeket, mire II. Miklós csak ennyit felelt: „Valamennyi kérésüket támogatom."[549] Csupán Kilikia esetében merült fel némi orosz fenntartás, mivel az ottani örmények mindig is a cári birodalom „féltő gondoskodásának" tárgyát képezték, Szazonov például kifejezetten orosz érdekszférának tekintette a területet.[550]

Az oszmán főváros kapcsán a franciák tovább próbálkoztak. Március 12-én Paléologue azt javasolta, hogy Konstantinápolyt a három antantszövetséges ossza fel „megszállási övezetekre", s mindegyiküknek legyen saját „főmegbízottja" a városban. Nyilvánvalóan azért, hogy Franciaország ellenállását leszerelje, ez elől Szazonov nem zárkózott el, s még a felosztás pontos miértjét is felvázolta: a briteknek jutott volna az ázsiai part (Szkütari), a franciáknak a régi európai negyed (Pera), az oroszoknak pedig a régi bizánci városrész, ahol az ősi ortodox templomok is megtalálhatók voltak. Paléologue azonban végül látva a levantei francia igények orosz elfogadását, nem erőltette tovább Isztambul felosztását, s április 10-én tudatta kormánya ama döntését, hogy elfogadja Szazonov „Nagy memorandumát".[551]

Még egy nem elhanyagolható tényező akadt, ami miatt a franciák végül engedtek az orosz igényeknek: a cár hajlandónak mutatkozott Párizs rajnai követeléseinek kielégítésére. II. Miklós Paléologue-nak a francia igényekkel kapcsolatban mindent megígért a tengerszorosokért cserébe: „Foglalják el a Rajna bal partját, foglalják el Mainzot, foglalják el Koblenzet, sőt menjenek még tovább, ha szükségesnek ítélik! Boldogan és büszkén fogom támogatni önöket."[552] Ezzel a felhatalmazással Delcassé megkapta mindazt, amiért 1914 augusztusa, a külügyminiszteri kinevezése óta dolgozott: szabad kezet az oroszoktól a rajnai kérdés rendezésére.

Miután tehát a Konstantinápolyra vonatkozó igényét elismerték, Oroszország is elismerte „Anglia és Franciaország ázsiai Törökországot illető jogait", s ezzel az osztozkodás alapelveit lefektették, Szazonov diplomáciai diadala pedig teljessé vált. Petrográd egyúttal jelezte igényét Perzsia és Afganisztán bizonyos területeire is (Iszfahán, Jazd), továbbá követelte, hogy Palesztinában, ahol nem kért a maga számára kiváltságos jogokat, maradjon érintetlenül az a helyzet, amelyet korábban sikerült kialakítani, éspedig a szent helyek akadálytalan megnyitását a zarán-

[547] A petrográdi francia nagykövet az orosz külügyminiszternek 1915. március 14. (március 1.). Boros (ford. és szerk.): *Dokumentumok az orosz-szovjet törekvésekről*… i. m. 10.
[548] Szazónov: *Végzetes évek*… i. m. 362–363.
[549] Paléologue: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt*… i. m. 157–158.
[550] Polonsky: *Les documents diplomatiques secrets russes*… i. m. 299.
[551] McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 195–196.
[552] Cloarec: *La France et la question de Syrie (1914-1918)*. i. m. 159.

dokai előtt, valamint az ortodox vallási és tanintézmények zavartalan működését.[553] A részletek kidolgozása még hátravolt, de annyit mindenképpen megállapíthatunk, hogy a Grey által „a háború alatt megkötött szerződések legfontosabbikának” nevezett[554] „Konstantinápoly-egyezmény” hátterében meghúzódó indítékok jórészt egymás folyamatos és erőteljes katonai erőfeszítéseinek ösztönzésére irányultak. A franciák és az angolok részéről kényszer szülte engedményekről volt szó, melyek igazából sem Párizsnak, sem Londonnak nem voltak ínyére, mivel a szorosokról nagyon nehezen mondtak le. Annál inkább, mert előbb Grey tett kísérletet arra, hogy liberális és mérsékelt török politikusokkal a különbéke megkötésének esélyeiről egyeztessen, áprilisban és májusban pedig az egykori oszmán pénzügyminiszter, Dzsávid bej utazott Genfbe, hogy kipuhatolja az antant tárgyalási hajlandóságát. Szazonov ugyan nem látta akadályát a megbeszéléseknek, de ragaszkodott a szövetségesek Konstantinápolyra és a szorosokra vonatkozó kötelezettségvállalásához, ami nyilvánvalóan lehetetlenné tett bármiféle egyezkedést az oszmánokkal, mivel ők sohasem mondtak volna le a fővárosukról.[555]

Az orosz igények kielégítése érdekében folytatott márciusi tárgyalásokat az is motiválta az antant részéről, nehogy esetleg hasonló vonzó ajánlat fogalmazódjon meg a központi hatalmak részéről, netalán különbéke-megállapodást kössenek egymással az oroszok és a németek. Az történt ugyanis, hogy a Dardanelláknál megindított 1915. februári brit támadás másnapján a szorosok ügyében tárgyalásokat kezdeményezett a konstantinápolyi német nagykövetség a Portával, ezek a megbeszélések pedig egyre intenzívebbé váltak március és április folyamán, mivel egyre fenyegetőbbnek látszott az antant kijutása a Márvány-tengerre. Április 18-án közös hivatalos indítványt tettek közzé annak érdekében, hogy Oroszországot kiléptessék a háborúból, de valójában a Petrográdnak tett javaslat lényegi tartalmát kerülő úton, egy Ausztriában fogva tartott orosz arisztokrata hölgy, Maria Vaszilcsikova II. Miklósnak küldött magánlevelei segítségével már márciusban a cári kormány tudomására hozták.[556] (Úgy tűnik, ez az ötlet először, még 1914 decemberében Bécsnek jutott az eszébe.[557]) Nem kevesebbről volt szó, mint a tengerszorosokhoz való közös orosz–török kereskedelmi és haditengerészeti hozzáférésről! Az ajánlat úgy hangzott, hogy amennyiben Oroszország béketárgyalásokba bocsátkozna a központi hatalmakkal, teljes szabadságot kapna a kereskedelmi hajói számára a Boszporuszban és a Dardanelláknál. Külön megállapodásra lenne szükség a hadihajók áthaladásához, bár ezt nem pontosították. Az ajánlatot a következő hetekben, sőt még 1916-ban is Berlin Petrográd felé többször megismételte.[558] A javaslat azonban semmilyen hatást sem gyakorolt a petrográdi kormányra,

---

553 Émile Laloy: *Les documents secrets des archives du Ministère des affaires étrangères de Russie publiés par les Bolchéviks*. Paris, 1919. 107–110.; Az orosz külügyminiszter a londoni orosz nagykövetnek 1915. március 20. (március 7.). Boros (ford. és szerk.): *Dokumentumok az orosz-szovjet törekvésekről*… i. m. 11–12.

554 Shatzky: La question de Constantinople et des Détroits… 2. rész. i. m.

555 Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 132–133.

556 A március 10-re, 30-ra és május 27-re datált Vaszilcsikova-leveleket közli: Frank Alfred Golder: *Documents on Russian History 1914–1917*. New York, 1927. 41–47.

557 Gerhard Ritter: *Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des „Militarismus” in Deutschland. III. Die Tragödie der Staatskunst: Bethmann Hollweg als Kriegskanzler (1914-1917)*. München, 1964. 78.; Rudolf Stadelmann: Friedensversuche im ersten Jahre des Weltkriegs. *Historische Zeitschrift*, 156. évf., 1937. december. 485–545.

558 Trumpener: *Germany and the Ottoman Empire*… i. m. 142–156. Konstantinápoly ügye később, 1917 februárjában IV. Károly osztrák–magyar uralkodó béketapogatózásai során is előtérbe került. Vö. Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása*. Budapest, 1990. 394–409.; Frank Tibor: „C'est la paix!” A Sixtus-levelek és Károly császár különbéke-kezdeményezése 1916–17-ben. In: Majoros (főszerk.): *Sorsok, frontok, eszmék*… i. m. 105–113.

Szazonov hidegen visszautasította, sőt nem habozott az ellenség próbálkozásait a szövetségesei előtt feltárni.[559]

Ez azért is lehetett megnyugtató London és Párizs számára, mert 1915 folyamán a Gallipolinál zajló harcok az antant számára kedvezőtlenül alakultak, s az év végén lényegében le kellett mondani Konstantinápoly és a szorosok megszerzésének lehetőségéről. A hadjárat kudarca az orosz vezető körökben felkeltette a gyanút, hogy a nyugati szövetségesek a garanciavállalásaik ellenére talán nem is tesznek meg mindent annak érdekében, hogy Oroszország az oszmán fővárosra vonatkozó igényeit kielégíthesse. Ezek az igények pedig egészen 1917 tavaszáig fennmaradtak.[560] Igaz, a keleti fronton elszenvedett egyre súlyosabb orosz emberveszteségek miatt még a vezérkaron belül is nőtt azoknak a száma, akik már nem tartották volna ördögtől valónak a különbéke-tárgyalásokat a központi hatalmakkal. „Mindenünnen ugyanazt hallom – írja le a közhangulatot 1916 januárjában Paléologue –: »A kérdés ezzel eldőlt, Konstantinápoly sohasem lesz a miénk… Akkor meg minek folytassuk a háborút?«"[561] A közhangulat annyira rossz volt Petrográdon, hogy amikor Alekszandr Fjodorovics Trepov miniszterelnök 1916. december 2-án bejelentette a Dumában a szorosokról szóló megállapodást, a szavait teljes közömbösség fogadta.[562] S Konstantinápolyt mégsem tudták elengedni. A fekete-tengeri flotta 1916 júliusában kinevezett parancsnoka, Alekszandr Vasziljevics Kolcsak ellentengernagy arról tájékoztatta a cárt, hogy ha csapatokat tennének partra a Boszporusznál, akkor török részről minimális, legfeljebb egy gyaloghadosztálynyi erőt kellene csupán leküzdeni a hőn áhított Cárgrád megszerzéséhez. A kétkedő hangok ellenére, melyek joggal hivatkoztak az orosz társadalom, gazdaság és hadsereg végletes kimerültségére, II. Miklós december 24-én engedélyezte egy különleges, 3000 fős fekete-tengeri partraszálló egység felállítását. Noha egyesek szorgalmazták, hogy ez az alakulat ne a Boszporusznál, hanem jóval keletebbre, a zonguldaki szénbányák elfoglalása céljából kerüljön bevetésre, a támadás megindítására már nem maradt idő. De még 1917. február 21-én is, csupán két nappal a petrográdi nők felvonulása előtt a cári rezsim utolsó külügyminisztere, Nyikolaj Nyikolajevics Pokrovszkij memorandumban ajánlotta a vezérkarnak a Boszporuszra mérendő csapást, mondván, csak így garantálható az, hogy a szövetségesek a háború végeztével ne fosszák meg Oroszországot a jogos jussától. A forradalmi mozgalom közepette, 26-án megtartott vezérkari értekezleten Pokrovszkij javaslatáról az elődje, Borisz Vlagyimirovics Stürmer kijelentette, hogy Konstantinápoly megszerzése most „elengedhetetlen az oroszországi közvélemény lecsillapítása céljából".

Az orosz kormányzati elképzelésekben radikális változást a februári forradalom sem hozott. 1917 márciusában az ideiglenes kormány hadügyminisztere, az oktobristák vezére, Alekszandr Ivanovics Gucskov minden követ megmozgatott annak érdekében, hogy megfelelő szállítókapacitást biztosítson Kolcsak partraszálló serege számára, amit megkönnyített, hogy a román flotta – miután a központi hatalmak megszállták az országot annak 1916. augusztus 27-i hadba lépése után – Herszon kikötőjében keresett menedéket, s most rendelkezésre állt. Az új liberális

559 Gottlieb: *Studies in Secret Diplomacy during the First World War*. i. m. 112–131.

560 Robert J. Kerner: Russia and the Straits Question, 1915–17. *Slavonic and East European Review*, 8. évf., 24. sz. (1930. március) 589–600.

561 Paléologue: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt*… i. m. 239.

562 A francia nagykövet december 4-i naplóbejegyzésében a következőket olvashatjuk: „A kormánynyilatkozat Konstantinápolyra vonatkozó kitétele a közvélemény körében sem keltett nagyobb visszhangot, mint a Dumában. Inkább közönyösen vagy csodálkozva fogadták, mintha Trepov egy hajdanában dédelgetett, de már rég elfeledett utópiát ásott volna elő." Paléologue: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt*… i. m. 358.

külügyminiszter, Miljukov pedig – miután deklarálta, hogy az új vezetés az előző rezsim által vállalt nemzetközi kötelezettségeket maradéktalanul teljesíteni kívánja – bizalmas körben kijelentette, „abszurd és bűnös dolog lenne lemondani a legnagyobb háborús jutalomról […] a nemzetközi szocializmus valamiféle humanitárius és kozmopolita eszméje nevében”.[563] Mindjárt körkérdést is intézett a szövetséges hatalmakhoz, hogy a megváltozott körülmények ellenére továbbra is elismerik-e Oroszország jogát Konstantinápolyra és a szorosokra. 25-én Párizsból, 30-án Londonból érkezett meg a megnyugtató pozitív válasz. Eközben Miljukovot tájékoztatták, hogy két komplett hadosztály május közepén készen fog állni a Boszporuszhoz való hajózásra, egy harmadik pedig várhatóan a nyár végére lesz bevethető állapotban. Az Odesszában gyülekező hadhoz folyamatosan érkeztek az erősítések, miközben szó szerint minden elérhető vízi járművet igénybe vettek a hadművelethez. Kolcsaknak olyannyira szívügyévé vált Isztambul bevétele, hogy amikor felajánlották neki a sokkal jelentősebb balti flotta parancsnokságát, visszautasította azt, s inkább a Fekete-tengeren maradt. Az admirális március végén akcióba lépett. Előbb rombolókat és repülőhordozókat rendelt a kelet-trákiai partokhoz felderítés és megfélemlítés céljából, majd április elején egy teljes hajórajt hordozókkal együtt a Boszporusz bejáratához. A védművek kikémlelésére kiküldött repülőgépek azonban szembetalálták magukat az oszmánok hét hidroplánjával, a kibontakozó közelharcban pedig kénytelenek voltak visszatérni a hordozóikra.

A világháborúnak ez a kevéssé ismert epizódja arra utal, hogy az ideiglenes kormány és a tisztikar egyes tagjai nem hogy feladták volna a tengerszoroskra vonatkozó igényeket, hanem konkrét lépéseket is tettek azok realizálása érdekében. Csakhogy a belpolitikai helyzet annyira képlékeny volt, a békepárti bolsevikok nyomása pedig olyan erős, hogy a keleti kérdés kedvező megoldásával a tömegek háborúellenességét már nem lehetett lecsillapítani. Éppen ellenkezőleg, egyre többen vélekedtek úgy, hogy a kormány ragaszkodása a szorosokhoz a békekötés legfőbb akadályát képezi. Még a kabineten belül is megjelentek ezek a vélemények. Alekszandr Fjodorovics Kerenszkij igazságügyi miniszter például a *The Daily Chronicle*-nak adott március 22-i interjújában már nem zárta ki Konstantinápoly nemzetközi fennhatóság alá helyezését. Miljukov pozícióit gyengítette a Georgij Jevgenyevics Lvov herceg vezette ideiglenes kormány április 9-i nyilatkozata, melyet a háborúellenes közvélemény megnyugtatására szántak: „A szabad Oroszország célja nem az, hogy más népek felett uralkodjon, hogy elorozza tőlük nemzeti örökségüket, hogy erővel idegen területeket kebelezzen be, hanem az, hogy szilárd békét teremtsen a népek önrendelkezési joga alapján.”[564] Miljukov távozása után is rendkívül nehéznek bizonyult összeegyeztetni a munkás- és katonatanácsok (*szovjet*ek) „annexiómentes békére” vonatkozó követelését a közel-keleti orosz igényekkel. A forradalmi Oroszország újonnan megfogalmazott hadicéljai rámutattak arra, hogy „ázsiai Törökország tartományait a háború jogán szerezték meg”, majd ennek némileg ellentmondva azt fejtegették, hogy Van, Bitlisz és Erzurum volt oszmán vilajetek „örökké örménynek” számítanak. Megpróbálva összevegyíteni a régi imperialista paternalizmust az új, felvilágosult humanitárius politikával, a memorandum kimondta, ezek az „örmény” tartományok orosz tisztviselők irányítása alá fognak kerülni, akik segíteni fognak visszatelepíteni az örmény, kurd és török menekülteket.[565] Az új politika legnagyobb hiányossága az volt, hogy nem ejtett szót Konstantinápolyról és a szorosokról, miköz-

[563] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 322–325.

[564] Az ideiglenes kormány hadicéljai. Golder: *Documents on Russian History*… i. m. 329–331. A háborút folytatni kívánó és a bolsevikok szemében szálkának számító Gucskov és Miljukov május közepén le is mondott a tisztségéről. Kerenszkij pozíciója ezzel megerősödött.

[565] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 332–333.

ben az admirálisok egy pillanatra sem tettek le a megszerzésükről, ennek érdekében Kolcsak legalább 150 tengerész élete árán még a fekete-tengeri flottánál kibontakozó tavaszi lázadást is elfojtotta, sőt májusban és júniusban további hadmozdulatokat tett az immár német ellenőrzés alatt álló Duna-deltában, az Oszmán Birodalom fekete-tengeri partvidékén és a Boszporusznál. Kisebb diverzáns akciókra török kikötőkben még augusztusban is sor került, a fekete-tengeri parancsnokság pedig egészen a bolsevik hatalomátvételig tervezgette a nagyobb szabású partraszálló hadmozdulatokat. De mindez már nem számított sokat. Oroszország gyors hanyatlását látva Párizsban – ahol 1917 májusában komoly riadalmat váltott ki a francia hadseregben terjedő lázadás – még az a gondolat is felvetődött, hogy ebben a kritikus helyzetben talán meg lehetne próbálni különbékét kötni az oszmánokkal.[566] Ezeknek a terveknek a kidolgozására azonban már nem maradt idő: ősszel a bolsevikok átvették a hatalmat és kiléptek a háborúból.

A Sykes–Picot-szerződés

Az eddigiekből kiderülhetett, hogy miközben Nagy-Britannia még nem határozta meg pontosan az Oszmán Birodalomra vonatkozó igényeit, Franciaország már a konkrét szándékait is megfogalmazta. Ezt nem csupán a Konstantinápolyra vonatkozó orosz igények közzététele, hanem a Dardanellák ellen megindított szövetséges hadművelet is siettette. A francia diplomácia az egész földrajzi Szíriát követelte, hogy biztos legyen abban, megkapja a közvetlen ellenőrzést Kilikia és a szíriai partvidék felett, ahonnan már csak egy lépés lett volna a belső területekre kiterjedő befolyási övezet. Láttuk, sikerült is megszereznie a cár beleegyezését Szíria, az Alexandrettai-öböl és Kilikia bekebelezéséhez. Ezek után mindenképpen szükség volt a Londonnal való megegyezésre, amit a Kitchener által személyesen kiválasztott új kairói angol főmegbízott, a színtelen, s nyugalomba vonulás előtt álló indiai főtisztviselő, Henry McMahon is sürgetett, látva a közel-keleti francia–brit rivalizálás nyilvánvaló jeleit. 1915 februárjában arra ösztönözte a külügyminisztériumot, hogy kössön megállapodást Franciaországgal a két nagyhatalom térségbeli érdekeinek, befolyási övezeteinek elhatárolásáról. A főmegbízott ugyanakkor szót emelt a szíriai angol intervenció érdekében, a franciáknak legfeljebb Libanont adta volna át. Grey külügyminiszter erre nyomban figyelmeztette Kairót, hogy minden Szíriára vonatkozó brit aspiráció a Franciaországgal való szakításhoz vezetne.[567]

A párbeszéd mindazonáltal elindult, de ebben elsősorban nem is a két kormány politikája volt a döntő, hanem Nagy-Britanniában az imperialista „egyiptomi párt", Franciaországban pedig a kolonialista „szíriai párt" erőteljes nyomása. Márciusban Grey Cambon londoni francia nagykövetnek először fedte fel az arab világra vonatkozó különleges „rendezési" elképzeléseit.[568] Ezután hosszabb szünet következett, de ez nem jelentette azt, hogy Londonban ne foglalkoztak volna a kérdéssel. A háborús kabinetnek nehézséget okozott, hogy a különböző problémákat más-más szemszögből vizsgáló kormányzati részlegek Közel-Kelettel kapcsolatos elképzeléseit összehangolja,[569] de a világos álláspont kialakítását sürgette az a tény is, hogy nem

[566] Shatzky: La question de Constantinople et des Détroits… 2. rész. i. m.
[567] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 25.
[568] Grey: *Twenty-five Years*… i. m. 211–212.
[569] Eltérő álláspontot foglalt el az India-ügyi, a külügy-, a hadügy- és a gyarmatügyi minisztérium, az Admiralitás, valamint a miniszterelnökség… Ráadásul az egyes kormányzati részlegek Közel-Kelettel kapcsolatos politikája idővel jelentősen átalakult. André Nouschi: Les bureaux, les hommes et la politique au

csupán a szárazföldön (Egyiptomban és a Dardanelláknál), hanem a Földközi-tengeren is nőtt a britekre leselkedő fenyegetés: május 6-án jelentek meg Gibraltárnál az első német tengeralattjárók, amelyek egyre komolyabb veszélyt jelentettek a keletre tartó brit csapatszállítókra.[570] Őszszel végül Grey úgy döntött, beszámol a franciáknak a Huszein mekkai emírrel folytatott tárgyalásokról, melyek egy törökellenes arab felkelés megindításáról és ezek nyomán az arabok függetlenségéről szóltak (lásd később). Párizs ezek ellen ugyan nem emelt kifogást, de aggódott, hogy a szíriai érdekeltségei veszélybe kerülnek. Ezért is vétózta meg Kitchenernek azt a javaslatát, mely 1915 végén egy Alexandrettai-öbölben végrehajtott szövetséges partraszállásra vonatkozott, mert attól tartott, ezzel a britek megvetnék a lábukat a levantei térségben, s esetleg Szíriára is rátennék a kezüket.[571]

Az angolok és franciák közötti közel-keleti megegyezés még sürgetőbbé vált, mikor 1915 őszén az oroszok bátorítani kezdtek egy állítólagos konstantinápolyi kormányellenes összeesküvést, amelynek ugyanakkor erősen kétséges a valóságtartalma. A számos szerző által készpénznek vett sztori szerint Szazonov decemberben tájékoztatta az antantpartnereit, hogy a Dasnak képviselője, egy orosz állampolgárságú örmény orvos, bizonyos Hakob Zavrijev kerülő úton titkos tárgyalásokba kezdett Dzsemál pasával. Dzsemál úgymond kapcsolatban állt egy titkos, elégedetlen cselszövő tiszti csoporttal a fővárosban, melynek hivatalnokok is tagjai voltak. Zavrijev elmondása szerint a 4. oszmán hadsereg parancsnoka felajánlotta, hogy élére áll egy kormányellenes lázadásnak, magát pedig szultánnak kiáltja ki, ha az antant fegyvert szállít neki. Dzsemál arról is tájékoztatta Zavrijevet, hogy elfogadná Konstantinápoly és a tengerszorosok elvesztését, továbbá az örmények kártalanítását az átélt szenvedéseikért. Belement abba is, hogy az antant autonóm államokat állítson fel Szíriában, Palesztinában, Mezopotámiában, Arábiában, Örményországban, Kilikiában és Kurdisztánban. Az ajánlat hihetőnek és kivitelezhetőnek tűnt és Szazonov ezen az alapon hajlandónak mutatkozott a tárgyalásokra. Egyetértett a dologgal Sonnino olasz külügyminiszter is. Az elterjedt narratíva szerint a francia és a brit kormány azonban elutasította ezt az eshetőséget, mégpedig azért, mert akkorra már jól kimunkált, gondosan megrajzolt terveik voltak a Közel-Kelet jövőjéről,[572] s ezzel végeredményben elszalasztották az alkalmat, hogy belülről bomlasszák fel az Oszmán Birodalmat.[573] McMeekin azonban nem ad hitelt ennek az „erősen túlfényezett legendának”. Szerinte Dzsemáltól ekkor már távol állt mindennemű antantszimpátia, meggyőződéses török nacionalista volt, aki semmilyen körülmények között nem mondott volna le az oroszok javára Konstantinápolyról. Ráadásul nem egy örményt használt volna közvetítőnek, hanem közvetlenül lépett volna összeköttetésbe a tifliszi orosz parancsnoksággal. McMeekin szerint az egész Szazonov kitalációja volt, amire főként abból lehet következtetni, hogy a Dzsemál-féle ajánlat leginkább az orosz érdekeket szolgálta volna, míg a franciákét vagy a britekét kevésbé.[574] A valóságtartalmától függetlenül

Proche-Orient pendant la première guerre mondiale. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 25. évf. (1970), 3. sz. 768–774.

570 Paul G. Halpern: *The Naval War in the Mediterranean 1914–1918*. London, 2016. 107–124.

571 Arthur: *Life of Lord Kitchener*. Vol. III. i. m. 191–195.; Gottlieb: *Studies in Secret Diplomacy during the First World War*. i. m. 79–82.

572 Grey 1915. december 30-i távirata Buchanannek. CAB 37/139/69.

573 Smith: *The Russian Struggle for the Power, 1914–1917*… i. m. 356–357. Idézi: Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 158–159.; Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 214–215.

574 McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 198–200. Tudunk egy másik kormányellenes összeesküvésről is. 1916 szeptemberében az isztambuli katonai bíróság többeket elítélt, amiért az Egység és Haladás kormányát meg akarták dönteni. Az ügy középpontjában Enver pasa egy korábbi harcostársa,

az ügy arra mégis alkalmas volt, hogy felgyorsítsa a szövetségesek közötti egyeztetéseket a Közel-Kelet jövőjéről.

Asquith és Grey, a régi liberális iskola képviselői eleinte haboztak imperialista módon viszonyulni az oszmán terület felosztásának kérdéséhez, s bármiféle újabb keleti területszerzéshez.[575] Csakhogy nem egyedül ők döntöttek a közel-keleti brit politika alakításáról. A kormány 1915 áprilisában határozott egy tárcaközi bizottság felállításáról: ez lett a már említett de Bunsen-bizottság, mely angol–francia megállapodást javasolt. A tagjai között ott volt Mark Sykes, Kitchener személyes képviselője, aki meghatározó befolyást gyakorolt a bizottság munkájára.[576] A mezopotámiai hadszíntér katonai helyzete, Bagdad elfoglalásának brit terve újabb ösztönzést jelentett a Párizs és London közötti egyeztetéseknek. Grey október 21-én indítványozta Cambonnak, hogy Franciaország menesszen különleges megbízottat az angol fővárosba, hogy a háborús kabinet képviselőjével részleteibe menően megvitassa a Közel-Kelet lehetséges felosztásának kérdését. A franciák azonnal, minden skrupulus nélkül elfogadták a britek tárgyalási ajánlatát és – mint emlékezhetünk rá – 1915 novemberében Londonba küldték egykori bejrúti főkonzuljukat, François Georges-Picot-t, aki egy ideig a külügyminisztérium közel-keleti szakértőjeként tevékenykedett, miután májusban hazahívták Kairóból. 1915 nyarának végén aztán a londoni francia nagykövetség munkatársa lett és Cambonnak közel-keleti ügyekben tanácsokat adott. Picot maga állította össze a saját instrukcióit, amelyeket Briand miniszterelnök jóváhagyott. Szükségesnek tartotta az Oszmán Birodalom felszámolását és az arab szuverenitás elismerését a mekkai saríf főssége alatt, valamint a francia befolyás alatt álló Szíria és a brit befolyás alatt álló Arábia világos elkülönítését. Elképzelése szerint Franciaország morális befolyása elsőbbséget élvez majd Szíriában a gazdasági érdekekkel szemben: Francia-Szíria „a Mediterráneum ezen része civilizációs tündöklésének valóságos központja lesz. Ily módon nyelvünk megőrzi a Keleten általa birtokolt privilegizált pozíciót."[577] Ennek a Szíriának természetesen a lehető legnagyobb kiterjedésűnek kell lennie Egyiptomtól Örményországig és Moszulig. Ez a maximalizmus képezte a tárgyalási stratégiája alapját s ennek megfelelően 23-án hazája számára követelte egész Szíriát és Palesztinát a szent helyek kivételével, majd – tudván, hogy a britek meg akarják nyerni maguknak az arabokat – fondorlatos módon kijelentette, hogy Moszullal, Bagdaddal és Bászrával (vagyis a britek által maguknak vindikált területekkel) kellene őket kielégíteni. Tárgyalópartnere eleinte Sir Arthur Nicolson külügyminiszter-helyettes volt, de mivel mindketten ragaszkodtak az álláspontjukhoz, a nézeteltéréseket nem tudták rendezni.[578]

Miután a tárgyalások zsákutcába jutottak, a britek Kitchener emberét, a simulékonyabb Sykest, ezt a katolikus és franciabarát katonát küldték a megbeszélésekre, s ez lehetővé tette, hogy csupán néhány nap alatt ideiglenes és titkos alkut kössenek. A választás némileg meglepőnek tűnhetett, mivel Sykes – Georges-Picot-val ellentétben – nem volt professzionális diplomata, nemigen rendelkezett tapasztalatokkal a keleti politikai intrikákban. Előkelő yorkshire-i családban született ugyan, ám félbehagyta cambridge-i tanulmányait és keresztül-kasul beutazta a Közel-Keletet, a megfigyeléseit pedig több kötetben publikálta. Jól beszélt arabul, 1911-ben a

az ifjútörök Jakub Dzsemil állt, aki a Különleges Szervezetnek is tagja volt, s korábban számos megbízást teljesített az EHB számára. Mivel nem kapta meg a szerinte neki járó elismerést és előléptetést, megsértődött és más elégedetlen társaival a Porta ellen szervezkedett. A bíróság golyó általi halálra ítélte. Gingeras: *Fall of the Sultanate*… i. m. 240–242.

575 Asquith: *Memories and Reflections*… i. m. 69.

576 Kedourie: *In the Anglo-Arab Labyrinth*… i. m. 58.

577 Laurens: *Les crises d'Orient II*… i. m. 49–50.

578 Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 31.

konzervatívok színeiben az alsóház tagja lett és pártja legfőbb iszlám- és közel-keleti szakértőjévé vált. Kinevezése előtt Kitchener környezetében dolgozott, s később is a hadügyminiszter lojális munkatársának számított. Sykest egyáltalán nem hozta zavarba az új feladat. A követendő irányvonalat a de Bunsen-féle jelentés kijelölte számára, ezenkívül megértően viszonyult a levantei francia érdekek irányában.[579]

Ez a megértés a már említett, fél évig tartó közel-keleti körutazása alapján alakult ki benne. Erre a tényfeltáró ismeretszerzésre a kormány a de Bunsen-jelentés elkészülése után küldte el. Sykes bejárta a Balkánt, Egyiptomot, a Perzsa-öböl vidékét, Mezopotámiát és Indiát, így lehetősége nyílt a legkülönbözőbb véleményekkel szembesülni. 1915 nyarán Kairóban először Storrst kereste fel, akit már a háború előtt is ismert. Storrs bemutatta Gilbert Claytonnak, aki nagy hatást gyakorolt rá: elfogadtatta vele ama álláspontját, hogy Szíriának brit uralom alá kell kerülnie. Elhitte neki, hogy a helyiek is ezt akarják, s úgy vélte, a franciákat másutt kellene Szíriáért kárpótolni, hiszen Franciaországban csak az egyháziak és a kereskedelmi koncessziók után sóvárgó üzletemberek ragaszkodnak a levantei országhoz. Ez a megoldás, kiegészítve Wingate ama elképzelésével, hogy a mekkai Huszein számára kalifátust hozzanak létre, közel állt ahhoz a saját véleményéhez, hogy a kalifátust délebbre kellene újjáteremteni, így a kairói Arab Iroda „egyiptomi birodalomra” (a saríf spirituális uralma alatt álló, arabul beszélő egységes politikai entitásra) vonatkozó ötletét a magáévá tette. A tényleges politikai hatalom azonban az egyiptomi uralkodó kezébe kerülne, aki viszont a kairói brit főmegbízott befolyása alatt áll…[580] A „teljes függetlenség” az arabok számára csupán „szegénységet és káoszt” hozna.[581] Vagyis Sykes 1915–1916 fordulóján voltaképpen kész megoldással rendelkezett a Közel-Kelet angol–francia felosztására. E Sykes-féle felosztás alapelvét az jelentette, hogy az Oszmán Birodalom régi viszonyai és működési módozatai, melyek révén lehetővé vált a németek közel-keleti behatolása, megérett a pusztulásra. Ehelyett Nagy-Britanniának és Franciaországnak olyan *modus vivendi*t kell kidolgoznia, mely mindkét szövetségesnek garantálja érdekei érvényesülését.

Sykes nagyon jól ismerte a határozott francia imperialista elképzeléseket, s úgy döntött, ezeket meg sem kísérli kibékíteni a brit igényekkel. Ehelyett inkább arra törekedett, hogy megpróbálja összhangba hozni Huszein és Franciaország érdekeit, mert ily módon könnyebben lehetett kompromisszumot kialkudni London és Párizs között. Sykes 1915 végén arról győzködte a kormányát, hogy egy Palesztina és Szíria ellen indított támadás az egész közel-keleti arabságot fellázítaná török urai ellen, egy ilyen hadművelethez azonban jelentős erőket kellett volna elvonni a nyugati frontról. A franciák beleegyezését tehát meg kellett szerezni. Azt is állította, hogy a saríf aggódik Franciaország szíriai igényei miatt, s ha nem sikerül neki Párizzsal megegyeznie, a hatalma is meginoghat, sőt a pozícióját is elvesztheti. Akkor pedig egy új, oszmánbarát saríf valóságos dzsihádot hirdethet az antant ellen, ami súlyos következményekkel járhat a szövetségesekre nézve a gyarmataikon. Valójában így került sor arra, hogy november végén – igaz, csak „ködös módon, ugyanakkor nyájas modorban”[582] – felfedték a franciák előtt a mekkai emírrel folytatott tárgyalásokat, amit Picot a bizalom jeleként értékelt. Ez azonban nem gátolta meg a francia kormányt abban, hogy később azt állítsa, a legteljesebb titokban tartották előtte a saríffal folytatott levelezést.

Sykes emellett agyafúrt módon rájátszott a katolikus franciák attól való félelmeire, hogy a muszlim törökök az örmények ellenihez hasonló terrorhadjáratba kezdenek a libanoni keresz-

[579] Uo. 32.
[580] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 168–169.
[581] James Barr: *A Line in the Sand. Britain, France and the Struggle that Shaped the Middle East*. London, 2011. 31.
[582] Harold George Nicolson: *Curzon: the Last Phase 1919–1925. Study in Post-war Diplomacy*. London, 1934. 105.

tények ellen. „Olyan diplomáciára van szükségünk – érvelt –, mely kellő mértékű szimpátiát mutat Franciaország klerikális érzelmei iránt, valamint nyilvánvalóvá teszi, hogy ha hagyjuk a dolgokat a maguk útján menni, akkor el fogják veszíteni szíriai bázisukat a szíriai keresztények lemészárlása folytán." Javasolta annak megértetését a franciákkal, hogy az arabokat nem szabad az Egység és Haladás Bizottságának befolyása alá engedni, hiszen sokkal veszélyesebbek lennének így, mintha a saját sarífjuknak lennének alávetve, mert akkor „az egymás elleni rivalizálással foglalkoznának, ahogy mindig is tették".[583] Sykes úgy vélte, az arabok csak büszkeségből követelik a politikai egységük elismerését, miközben a nemzeti karakterük egyáltalán nem harmonizál ezzel az igénnyel, amely ráadásul sem pénzügyi, sem közigazgatási szempontból nem kivitelezhető. „A mi felfogásunk szerint nem rendelkeznek nemzeti szellemmel, van ellenben faji büszkeség bennük", ezért „megelégednének az arabul beszélő államok konföderációjával egy arábiai herceg égisze alatt".[584] Nem ismerte tehát fel, hogy Huszein és a szíriai arab nacionalista csoportok *valóban egységes arab államot* akarnak, amely *teljes* függetlenséggel bírna.

A taktikájának mindenesetre meglett az eredménye: Georges-Picot a feletteseivel való konzultáció után december 21-én hajlandó volt lemondani Aleppóról, Homszról, Hamáról és Damaszkuszról az arabok javára, ami összhangban állt az angolok Huszein emírnek tett ígéreteivel. Cserébe viszont közvetlen fennhatóságot követelt Franciaország számára nem csupán a szíriai partvidék, hanem Alexandretta környéke és a kilikiai hátország egészére is.[585] Igaz ugyan, hogy Kilikia örmény lakossága sokkal kevésbé itatódott át a francia kultúrával, mint a levantei partvidéken élők, és az ottani francia tőkebefektetések is minimálisak voltak, Sykes azonban nem hánytorgatta fel ezt a kérdést. London hozzájárulásával mindössze két nappal a tárgyalások megkezdése után elfogadta a francia követeléseket. A szerződést 1916. február 8-án írták alá Párizsban, Londonban pedig négy nappal korábban került rá a szignó egy Grey és Kitche-ner részvételével megtartott külügyminisztériumi értekezleten.

Sir Mark Sykes

A megállapodást a két diplomatáról, Sykesról és Picot-ról nevezték el, bár eredetileg Grey „francia–brit–orosz titkos megállapodásnak" hívta „a kis-ázsiai érdekszférákról".[586] Valójában az egész a Grey, Cambon és Szazonov közötti levelezés eredménye volt, amelyet „nem hivatalosan és helytelenül neveztek Sykes–Picot-szerződésnek".[587] A megállapodás végleges szövegét, melyet ténylegesen a Grey által 1916. május 16-án Cambonnak küldött levélbe foglaltak bele, Sykes és Picot szerkesztette meg az angol és a francia kormány nevében, de ők valójában csak a részleteket dolgozták ki. A szerződés fő pontjait a két fél vezető államférfijainak és hivatalos képviselőinek sorozatos tár-

583 *Secretary's Notes of a Meeting of the War Committee held at 10 Downing Street, December 16, 1915.* CAB 42/6/9. Idézi: Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 33.
584 Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 193.
585 Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy*… i. m. 481.
586 Grey: *Twenty-five Years*… i. m. 236.
587 Arnold J. Toynbee: *The Western Question in Greece and Turkey. A Study in the Contact of Civilisation*. London, 1922. 48.

gyalásain határozták meg, s csak ezután kapta meg a két diplomata azt a feladatot, hogy véglegesítse a szöveget. A tartalmáért tehát nem elsősorban őket, hanem a kormányaikat illeti a felelősség. A tárgyalások alatt követett politikai irányvonal kialakítását például egy különbizottság szabta meg, amelyben Kitchener befolyása meghatározónak bizonyult. Ahogy Lloyd George írta, Sykest valójában a Foreign Office kényszerítette a szerződés megkötésére.[588] Ez annál is inkább nyilvánvaló, mert például maga Sykes nem mindenben értett egyet a szerződés tartalmával, különösen a Palesztinára vonatkozó részekkel.[589] Azt az álláspontot pedig végképp nehéz elfogadni, hogy az Oszmán Birodalom későbbi felosztása is Sykes és Georges-Picot lelkén szárad, erről ugyanis a többoldalú lausanne-i konferencia döntött 1923-ban. Arról már nem is beszélve, hogy a világháború után létrejött közel-keleti utódállamok határai közül Sykes és Picot egyet sem jelölt ki 1916-ban. Még az általuk nagyjából meghatározott mezopotámiai és perzsiai francia, brit és orosz zónahatárokat is elvetették a későbbiekben.

A Sykes–Picot-szerződés értelmében Franciaország és Nagy-Britannia késznek mutatkozott „elismerni és védelemben részesíteni egy független arab államot vagy államszövetséget” egy meghatározott területen „egy arab törzsfő fennhatósága alatt”. Nagy-Britannia számára Bagdad és Bászra térségében különleges érdekű „vörös övezetet” biztosított, míg a franciáké lett Kilikia, valamint a Libanonnal és Észak-Galileával kibővült szíriai partvidék „kék zónája”. Itt „olyan közvetlen vagy közvetett ellenőrzést létesíthettek, amilyet megfelelőnek tartottak”.[590] Közvetett befolyást kaptak a belső (A és B jelzésű) területek fölött, melyek magukban foglalták Moszul környékét, az angolok pedig hasonló befolyáshoz jutottak a Termékeny Félhold síkságain és az Arab-félszigeten. Ezáltal a Földközi-tenger és a Perzsa-öböl között biztosítva volt a britek számára az a folyosó, melyen keresztül az Indiával való összeköttetést zavartalanul fenntarthatták. Moszul Franciaországnak való odaadása Sykes ötlete volt, igaz, ilyesmire már a de Bunsen-bizottság jelentése is utalt, mondván, az Urmia-tótól nyugatra, a nesztoriánus keresztények által lakott régióban Franciaországnak régi missziós érdekei vannak. Sykes most azért javasolta Moszul francia kézre adását, mert így ütközőzóna létesülhetett az angol és az orosz érdekszférák között.[591] Egyesek szerint éppen ez lehetett brit részről a szerződés megkötésének legfőbb motívuma: mint láttuk, Kitchener erősen tartott attól, hogy a világháború befejeződése után Oroszország ismét megerősödik a Közel-Keleten, s ahogy a „Nagy Játszma” időszakában, ismét Nagy-Britannia legfőbb riválisává válik.[592] Ezért jött volna jól London számára a francia ütközőzóna, így ugyanis az oroszokat fel lehetett tartóztatni. Mindez ugyanakkor azt is jelenthette, hogy a franciák kijutnak a perzsa határhoz, s a szíriai és levantei vasúthálózatukat összekötik a perzsiai vonalakkal. Moszul átengedésével a Foreign Office azonban nem mondott le a térségbeli olajérdekeinek garantálásáról. El is érte, hogy Franciaország vállalja, minden meglévő brit koncessziót és jogot a továbbiakban is fenntart.[593] Az A és B jelzésű területek ugyan elvileg

[588] Lloyd George: *War Memoirs of David Lloyd George*. i. m. 1826.

[589] Elie Kedourie: Sir Mark Sykes and Palestine 1915–1916. In: Uő.: *Arabic Political Memoirs and Other Studies*. London, 1974. 236–242.

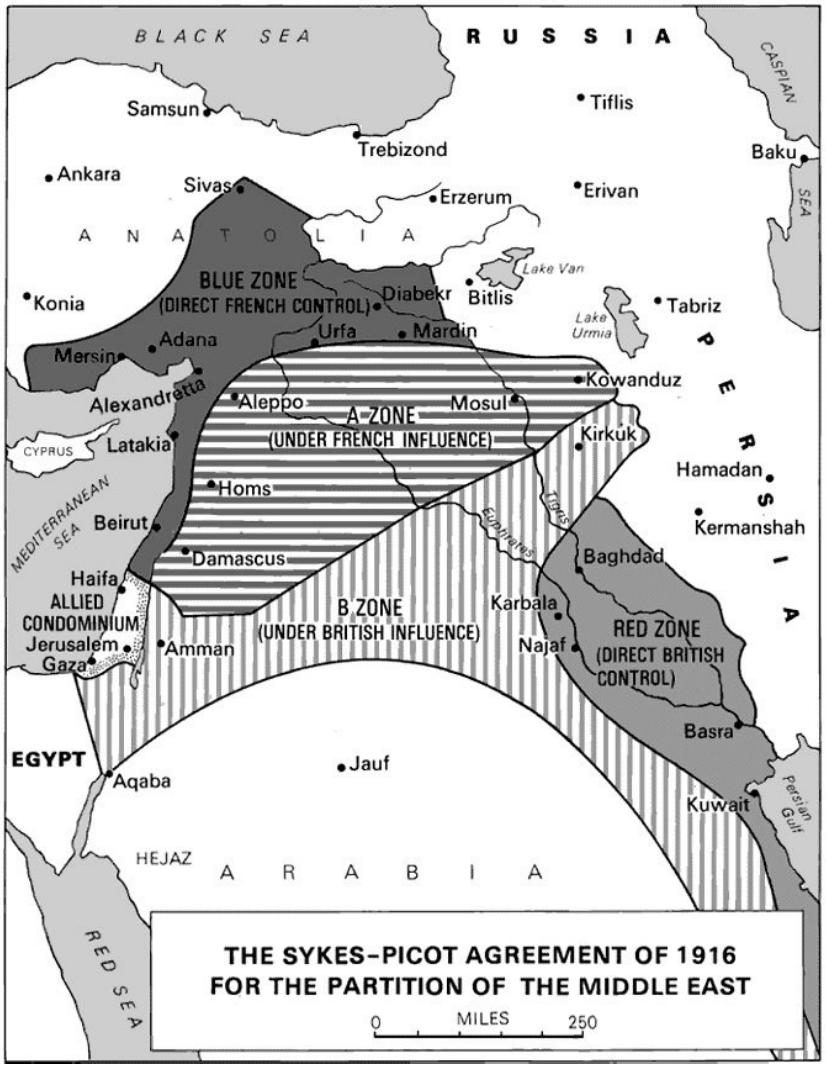
[590] A Sykes–Picot titkos szerződés. Háromhatalmi megállapodás Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország között az Ottomán Birodalom felosztásáról. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 35–37.

[591] Shane Leslie: *Mark Sykes: His Life and Letters*. London, 1923. 249–250.

[592] McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 197.

[593] Cambon 1916. május 15-i levele Greynek. Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy*… i. m. 244–245. Igaz, 1919-ben André Tardieu befolyásos francia politikus és későbbi többszörös miniszterelnök azt állította, ilyen vállalásra a londoni francia nagykövetnek nem volt felhatalmazása. Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 40.

arab fennhatóság alá kerültek volna, de Balfour angol külügyminiszter 1919-ben fején találta a szöget, mikor lényegileg protektorátusokként jellemezte őket: „Az egyiknek úgy kellene franciának lennie, amint Tunisz francia, a másiknak pedig úgy kellene angolnak lennie, amint Egyiptom angol."[594]

A Sykes–Picot-szerződés (firstworldwar.com)

Palesztina („barna övezet") jövője vitatott maradt. Miközben Észak-Galileát beillesztették a francia érdekszférába, Akkó és Haifa kikötőjét pedig Nagy-Britanniának ígérték, a megállapo-

[594] Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy*… i. m. 342.

dás értelmében Palesztina középső részének a szent helyeket is beleértve nemzetközi státuszt irányoztak elő, amit azonban a nagyhatalmak egymással rivalizáló törekvései miatt nehéz volt pontosan meghatározni. A kék és a vörös övezet, illetve az A és a B zóna között kimondatott a vámunió és abban is megegyeztek, hogy az Oszmán Birodalom által nyújtott koncessziókat változatlan formában fenntartják. Az oszmán államadósságot arányosan elosztották Nagy-Britannia, Franciaország és a tőlük függő A és B zóna arab területei között. A szerződéssel Párizs sokat nyert, mivel nem csupán közvetlen vagy közvetett ellenőrzést kapott egész Szíria felett, hanem Kilikia is az érdekszférájába került. Ennek a határai kitolódtak Perzsiáig, amellyel pedig korábban minimális kapcsolatai voltak. Ráadásul kezébe kerültek a Moszul környéki olajmezők is, amelyek pedig eredetileg nem is szerepeltek a francia igények között. A területi szerzemények összesen 200 ezer km²-t tettek ki. Nagyon is egyértelmű, hogy ezeket az engedményeket London azért tette a partnerének, hogy az cserébe mondjon le Palesztináról, de ez utóbb még komoly ellentétek forrása lett.

Miért volt Palesztina érzékeny kérdés a felek között? Azért, mert a szíriai előjogait hangoztató francia kormány és közvélemény számára logikusnak tűnt, hogy ezek a jogok kiterjednek Palesztinára is.[595] Láttuk, hogy a Flandin-jelentés is egységes egészként kezelte a területet: „Nem tudunk lemondani Palesztináról és Jaffáról… Szíria és Palesztina elválaszthatatlan egységet alkot. Palesztina a valóságban nem más, mint Szíria déli része. […] Sem földrajzi, sem etnikai tekintetben nem lehet különbséget tenni Szíria és Palesztina között. Ugyanazokat a lakókat találjuk ott, ugyanazt a nyelvet, ugyanazokat a gazdasági érdekeket, melyek szorosan összefonódnak.”[596]

Mindez többé-kevésbé igaz volt, azonkívül az egész térség az oszmánok szíriai adminisztrációjának részét képezte. Csakhogy itt egyéb tényezők is szerepet játszottak. Palesztina kivételesnek számított, mivel a Szentföld a kereszténység vallási rivalizálásának fókuszpontját jelentette. Nem véletlen, hogy Jeruzsálem kapcsán a cári kormány is megfogalmazott bizonyos igényeket, s csak abban az esetben volt hajlandó támogatni a francia törekvéseket, ha az ortodoxok érdekei ugyanúgy érvényesülhetnek, mint a római katolikusokéi. Ezért figyelmeztette 1915 márciusában Szazonov a franciákat, hogy Petrográd semmilyen körülmények között sem fogadná el a kizárólagos francia szuverenitást a szent helyek felett.

Nagyon hamar világossá vált, hogy London még hajthatatlanabb a palesztinai kérdésben, mint Oroszország. Az okok azonban nem vallásiak, hanem katonaiak voltak. Brit nézőpontból egy Szuezhez ilyen közel fekvő terület nem kerülhetett másik hatalom ellenőrzése alá. Grey persze annál sokkal dörzsöltebb politikus volt, semhogy kizárólagos szuverenitást követeljen a hazája számára Palesztina fölött. Ehelyett a kabinet 1915. március 14-i ülésén furfangos módon arra kérte a kormánytagokat, hogy támogassák Palesztina internacionalizálását,[597] amit júniusban a de Bunsen-jelentés hatására a miniszterek jóvá is hagytak. Miután a franciák a kérdésben elszigetelődni látszottak, 1915 decemberében beadták a derekukat. Így jött létre a Sykes és Picot által kidolgozott kompromisszum, melynek értelmében francia–orosz–brit közös fennhatóság jött volna létre a közép-palesztinai „barna övezet” fölött. Ez azonban nem jelentette azt, hogy akár Franciaország, akár Anglia feladta volna a Palesztinára vonatkozó igényeit. Mivel Hai-

595 Comte Cressaty: La France et la question des Lieux Saints. *Revue politique et parlementaire*, 22. évf., 84. köt. (1915. július–augusztus–szeptember) 334–344. A szerző Damaszkuszban született s gazdag francia nőt vett feleségül, a grófi címét a Szentszéktől vásárolta. Üzleti érdekeltségei Egyiptomra is kiterjedtek. A világháború előtt Szíria Franciaországhoz való csatolásának egyik apostola vált belőle.

596 Flandin: Nos droits en Syrie et en Palestine. i. m.; Henry Richard: *La Syrie et la Guerre*. Paris, 1916. 59.

597 Viscount Herbert L. S. Samuel: *Memoirs*. London, 1945. 140–145.

fa brit kézbe került, az Eufrátesz völgyén át vasúttal akarták összekötni Bagdaddal (vagyis akár Francia-Szírián keresztül). Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy a Jordán folyón túli terület (Transzjordánia) és Dél-Palesztina angol ellenőrzés alá került (biztosítva a Negev-sivatag, Akaba és a Vörös-tenger feletti kontrollt), akkor könnyen belátható, hogy a leginkább vitatott középső terület, a voltaképpeni szent helyek brit befolyás alatt álló területekkel lettek körülvéve. Kompenzáció gyanánt a franciák engedélyt kaptak arra, hogy az A zónájuk és Haifa között vasúti összeköttetést létesítsenek, a kikötőt pedig szabadon használják.

Az eltérő érdekeket ugyan sikerült kibékíteni, de nem mindenki volt elégedett. Jellemző, hogy a Moszul és Palesztina miatt elégedetlen Anglia szinte nyomban a Sykes–Picot-szerződés felülvizsgálata mellett foglalt állást. Grey arról panaszkodott, hogy a brit érdekeket „feláldozták". Ezzel maga Sykes is egyetértett.[598] „Szegény Mark Sykes! – írta a naplójába Lord Bertie párizsi nagykövet. – A háborús kabinet a Közel-Kelet *par excellence* szakértőjének tartotta, de a francia diplomata, Picot jól rászedte."[599] Kairóban David Hogarth, az Arab Iroda tudományos igazgatója is méltatlankodott. 1917 nyarán azt írta, a szerződés Franciaországnak kedvez, mivel úgy kapta meg az Oszmán Birodalomból az általa áhított területeket, hogy nem vállalt semmilyen kötelezettséget a közel-keleti harcokban való részvételével kapcsolatban. Úgy vélte, Szíriából ugyan nem kellene a franciákat kiebrudalni, de a megállapodásban foglaltakhoz képest erősebb pozíciókat kellene biztosítani Nagy-Britanniának Palesztinában és Arábiában.[600] Ennél is rosszabb véleménnyel volt az alkuról Storrs és Clayton, akik a Szíriára is kiterjedő „egyiptomi birodalomról" (azaz Nagy-Britannia fennhatóságának kiterjesztéséről) álmodtak, ami a megállapodás nyomán lehetetlenné vált. Hiába kapott elsőbbséget London a sivár és barátságtalan Arábiában, ez őket nem elégítette ki. Sajátos gondolkodásmódjuk szerint a brit gyarmatosító módszerek, melyek széles körű mozgásszabadságot („függetlenséget") biztosítottak a helyieknek, optimálisabb felügyeletet jelent, mint a franciák erőszakos, a helyi autonómiát figyelmen kívül hagyó eljárása, amelyet a „civilizációs misszió" hazug álarca mögé rejtenek. Hiába kapták meg elvileg az arabok Belső-Szíriát, ott a franciák jutottak közvetett felügyeleti jogokhoz, ezért a későbbiekben a kairói Arab Iroda a szerződés módosításáért küzdött.

Franciaország viszont a maga részéről ragaszkodott a szerződés végrehajtásához, bár ő sem volt maradéktalanul elégedett. Az ő szempontjából ugyanis a „történelmi" Szíriát megcsonkították, Közép-Palesztinát leválasztották róla. Igaz, „fájdalomdíj" gyanánt megkapta Moszult és a német dominanciájú Alexandrettát, de a franciák szerint Nagy-Britannia még így is jól járt, ugyanis az övé lett Bagdad és a Kirkuk környéki olajmező Mezopotámia északi részén. Ráadásul vasutat építhetett Haifa és Bagdad között, amit 1914-ben a franciák a németekkel együtt még megakadályoztak.[601] Mindez Párizs szemében egyet jelentett azzal, hogy az angolok döntő befolyáshoz jutottak Palesztina jövőjének kialakításában. Úgy tűnt, Nagy-Britannia jelentős haladást ért el ahhoz képest, hogy 1912-ben kijelentette, nem avatkozik a levantei ügyekbe.[602] Ennek ellensúlyozására Briand Ciprus átengedését kérte a hazájának. Kérését azonban Londonban elutasították, mivel a szigetet értékes birtoknak tekintették a kelet-mediterrán medencében, ahol

---

598 Lloyd George: *War Memoirs of David Lloyd George*. Vol. 3. 1025., 1089.

599 Francis Bertie: *The Diary of Lord Bertie of Thame, 1914–1918*. II. London, 1924. 317.

600 Kedourie: Cairo and Khartoum on the Arab Question. i. m.

601 Közvetlenül a világháború kirobbanása előtt Grey minden követ megmozgatott annak érdekében, hogy brit vasút köthesse össze a Földközi-tengert Mezopotámiával. Vö. Grey 1914. július 14-i levele Mallet konstantinápolyi nagykövetnek. Gooch – Temperley (szerk.): *British Documents on the Origins of the War 1898–1914. Vol. X, part 2. The Last Years of Peace*. i. m. 416.

602 Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 169.

még repülőbázis létesítését is tervbe vették. Párizsnak meg kellett elégednie azzal a brit ígérettel, hogy Ciprust a jövőben nem fogják átengedni egyetlen harmadik hatalomnak sem Franciaország előzetes jóváhagyása nélkül.[603]

Hasonló alku született az Arab-félszigetről is. Megegyeztek, hogy Arábiában területi engedményeket, kikötői koncessziókat harmadik hatalomnak nem tesznek, nem adnak. Ennek a célja az volt, hogy az iszlám magterülete mentes maradjon minden más külföldi befolyás alól. Igazából Nagy-Britannia mindezzel semmit sem vesztett, mivel az arab uralkodókkal meglévő szerződéses viszonya biztosította a befolyását a térségben anélkül, hogy ténylegesen területeket birtokolt volna. Pozíciói sokkal előnyösebbek voltak Franciaországéinál, hiszen Párizsnak, ha tárgyalni akart a félszigeti arab fejedelmekkel, előzetesen engedélyt kellett kérnie a kairói brit rezidensi hivataltól.

Az antantpartnerek között voltak más vitatott területek is. Kilikia, azaz Kis-Örményország kapcsán már a Konstantinápoly-egyezményről folytatott 1915. márciusi tárgyalások alatt felmerültek bizonyos érdekellentétek Franciaország és Oroszország között, de akkor ezeket a Szazonov vezette orosz diplomácia még félretette, ugyanakkor egy percre sem mondott le az ottani érdekei megvédelmezéséről. A háttérben az örmények feletti orosz gyámság régi igénye húzódott meg, ami Szazonovnak a Dumában elmondott 1915. februári beszédében testesült meg: mint emlékezhetünk rá, autonómiát kínált az Oszmán Birodalom örmény lakosságának. 1915 tavaszán Péterváron még úgy gondolták, Isztambul fontosabb, mint Kilikia, így a területre Palesztina miatt kompenzáció gyanánt igényt tartó franciák elsőbbségét elfogadták. 1916 tavaszára azonban változott a helyzet, ugyanis a Kaukázuson túli területeken az orosz csapatok súlyos csapásokat mértek az oszmánokra, birtokba vették szinte az egész örmények lakta vidéket, s ezzel kézzelfogható közelségbe került a Kis-Örményországra vonatkozó régi cári igények kielégítésének lehetősége. Szazonov most már az erő pozíciójából tárgyalhatott.

A kérdés már 1915 áprilisában napirendre került, amikor a már említett Zavrijev Szazonov megbízásából a szövetséges fővárosokban felvetette az örmény nacionalizmus problémáját, s javasolta, hogy az autonóm Örményország (Kilikiát is beleértve) kerüljön közös orosz, brit és francia védnökség alá. Nyilvánvaló volt azonban, hogy Petrográd akarja megszerezni a vezető szerepet a trojkán belül. A franciák elfogadhatatlannak tartották az elképzelést és határozottan vissza is utasították.[604]

De egy évvel később, 1916 márciusában Sykes és Picot Petrográdba utazott, hogy a kettejük által megszövegezett, a kormányaik által pedig februárban jóváhagyott dokumentumot elfogadtassák az orosz partnerrel. Még a látszatát is el akarták kerülni annak, hogy úgy tűnjék, az oroszok nélkül már előzetesen megállapodtak. Nyilvánvaló volt, hogy Moszul franciák általi megszerzése és a perzsa határhoz való kijutásuk orosz érdekeket is érint, igényeik északkeleti irányú kiterjedése pedig felveti az örmény kérdést. Nagyon jól tudták, hogy Jugyenyics tábornok látványos katonai sikerei a Kaukázuson túli területeken jelentősen megerősítették Szazonov tárgyalási pozícióját. Ilyen körülmények között az oroszok első kérése az volt, hogy a franciák mondjanak le Kilikiáról. Georges-Picot udvariasan, de határozottan elutasította a kérést, ugyanakkor készséggel elismerte, hogy tárgyalhatnak bizonyos engedményekről. Március 13-án maga a cár tett célzást a megoldási lehetőségre. „A magam részéről nincsenek területi igényeim Örményországban – mondta Paléologue-nak –, kivéve Erzurumot és Trapezuntot, amelyek a Kaukázus

[603] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 41.
[604] Polonsky: *Les documents diplomatiques secrets russes*… i. m. 293–296.

védelme miatt stratégiai fontosságú helyek."[605] A lelkes Sykes azonnal hozzálátott a kompromisszum kidolgozásához, mely a következőképpen hangzott: Franciaországot tekintsék Kilikia „protektorának", Kelet-Anatólia pedig kerüljön Oroszországhoz (örmény állam létrehozására tehát senki sem gondolt). Szazonov ezen a ponton meg akarta ismerni a hadsereg vezetésének akaratát is, ezért összehívta a szárazföldi erők és a haditengerészet vezérkarának tanácskozását a háború utáni orosz–török határokról. Az admirálisok nem csupán az akkor még el sem foglalt Trabzont, hanem a stratégiai fontosságú Szinop félszigetét is követelték, ahol 1853-ban az oroszok megsemmisítették az oszmán flottát. Szinop birtoklása lehetővé tette volna, hogy ellenőrzésük alatt tartsák a Szevasztopol–Konstantinápoly–Szinop háromszöget, ezáltal pedig lehetetlenné tegyenek mindenféle, a Fekete-tenger nyugati felére irányuló román vagy bolgár fenyegetést. Szazonov azonban ezeket az igényeket túlzónak tartotta és másutt javasolta a határ kijelölését.

Intenzív tárgyalások kezdődtek a diplomaták és a tanácsadók között. Március 16-án „Szazonov közli velem – írja Paléologue –, hogy a cári kormány helyesli a párizsi és a londoni kabinet Kis-Ázsia kérdésében létrejött megállapodását, kivéve Kurdisztánt illetően, mert azt Oroszország Trapezunt, Erzurum, Bitlisz és Van körzetével egyetemben annektálni szeretné. Kárpótlásul felajánlja Franciaországnak Dijárbekir, Harput és Sivas környékét."[606] Sőt úgy tűnik, az oroszok azt is megígérték, hogy a Palesztina jövőjére vonatkozó tárgyalásokon a britekkel szemben a francia igényeket fogják támogatni.[607] Április 26-án az orosz külügyér „kompromisszumos" javaslatában Trabzontól valahol nyugatra jelölte meg a határt, miután tíz nappal korábban elfoglalták a kikötővárost, ami természetesen stabil támaszt nyújtott ennek az igénynek. Mivel Sykes támogatta a cári követeléseket, a franciáknak pedig egyáltalán nem voltak csapataik a térségben, Georges-Picot-nak nemigen volt más választása, mint beadni a derekát. Mindez azt jelentette, hogy az eredeti Sykes–Picot-megállapodást erős orosz nyomásra és a törökökkel szemben aratott katonai sikereik hatására módosították. Szazonov erre így emlékezett vissza: „1916 áprilisában, amikor e tárgyalások befejeződtek és a hármas antant tagjainak kívánságai tisztázódtak, levélben közöltem a petrográdi szövetséges nagykövetekkel, hogy a cári kormány, előterjesztésükhöz képest, beleegyezését adja Mezopotámiának Angliához, Szíriának és Kilikiának pedig Franciaországhoz való csatolásához, azzal a föltétellel, hogy Oroszország megkapja Kis-Ázsiában Erzurumot, Trapezuntot, Vant és Bitliszt, egészen a Fekete-tenger partjának azon pontjáig, amelyet az új határok kijelölésénél fog kelleni megállapítani. Kurdisztán egy részének, amely Vantól és Bitlisztől délre fekszik, ugyancsak Oroszország birtokába kellett átmennie, amivel szemben Franciaország Kis-Ázsiában kapott jelentékeny területet Harput városával együtt. Íme, ez általános vonásokban az a megegyezés, amelyet az orosz kormány Anglia és Franciaország meghatalmazottjaival 1916-ban kötött."[608]

A szerződés a fővárosok közötti levélváltással vált hivatalossá 1916 áprilisában és májusában. Oroszország a maga részéről elfogadta a korábbi angol–francia megállapodást és Kilikia Franciaországhoz csatolását, a nyugatiak pedig viszonzásképpen újra megerősítették a beleegyezésüket Konstantinápoly és a tengerszorosok orosz szuverenitás alá helyezésébe és támogatták Kelet-Törökország örmény tartományainak átadását a cár birodalmának. Természetesen mindez teljes titokban történt, ahogy a Sykes és Picot közötti korábbi megegyezés is. Az autonómiában reménykedő örmények azonban nagyon hamar érzékelték, hogy irányukban az orosz politika korántsem olyan megengedő. Érdeklődtek a cár kaukázusi képviselőjénél, Voroncov-

605 Paléologue: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt*… i. m. 266.
606 Uo. 267.
607 Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 197.
608 Szazónov: *Végzetes évek*… i. m. 363–364.

Daskovnál, aki utasítást kért Pétervártól. Június 27-i bizalmas válaszában Szazonov kifejtette, hogy a deportálás nyomán oly kevés örmény maradt Kelet-Törökországban, hogy az autonómia megadása egyenlő lenne a muszlim „többség [örmény] kisebbségnek való alávetésével”. Ezért az lenne a legoptimálisabb, ha a megszállt területeket közvetlenül beolvasztanák az Orosz Birodalomba. A külügyminiszter sietett leszögezni, hogy az örményeknek (a pártatlanság jegyében a többi etnikummal együtt) biztosítják a szabad nyelvhasználatot, templomaik és iskoláik önkormányzatát. Ennél többet azonban nem.[609] Szazonov ezzel gyakorlatilag visszavonta saját, a Duma előtt 1915 elején tett ígéretét az örmény autonómiára vonatkozóan. Jellemző, hogy a tifliszi parancsnokság szigorú cenzúrát vezetett be az örmény kiadványok esetében, valamint tervbe vették orosz parasztok betelepítését Kelet-Anatólia termékeny völgyeibe.[610] A megszállt területeket eleinte az ott állomásozó tisztek irányították, de a szakképzett közigazgatási szakemberek hiánya komoly gondokat okozott, ezért igénybe kellett venni a kaukázusi orosz adminisztráció segítségét. 1916 júniusában a főparancsnokság rendeletet adott ki *Ideiglenes útmutató a háború jogán elfoglalt török területek közigazgatásához* címmel, mely ideiglenes katonai főkormányzóságot hozott létre a mintegy 95 ezer km²-nyi megszállt területen. A székhelyét Tifliszbe helyezték, előbb 8, később 29 adminisztratív körzetre osztották föl, Trabzon pedig, mely megkapta a „megerősített térség” címkét, közvetlen katonai irányítás alá került. A régió új urai rátették a kezüket az erőforrásokra (bányák, szántók stb.), szigorú ellenőrzés alá vonták a civil lakosságot, az örmény menekültek visszatérését például akadályozták, mondván, ne okozzanak „nemkívánatos pánikot és szükségtelen áldozatot emberi és anyagi téren egyaránt”.[611] A gyanús elemeket, főleg a kurdokat, deportálták vagy bányászatra és az utánpótlási útvonalak karbantartására alkalmazták. Az oroszok ellentmondást nem tűrve vették birtokba a nekik jutott területeket.

1916 májusa és szeptembere között további apróbb területi módosításokat eszközöltek a Sykes–Picot-szerződésen az antant külügyminiszterei és nagykövetei. Ezek a levélváltások ugyancsak titokban zajlottak, ami hozzájárult ahhoz, hogy utóbb a történészek többsége „gyalázatosnak”, „szégyenteljesnek” minősítse a háromoldalú megállapodást. Értékelésük szerint figyelmen kívül hagyták a nyilvánosságot, az érintett népek véleményét, a „felszabadítani” szándékozott arabokat és örményeket felosztották egymás között, ezért a szerződést „a machiavellisztikus diplomácia” ékes példájaként, „az álnok, félrevezető politika magasiskolájaként” állították be. Habár pontos határokat nem jelöltek ki, a szerződés pedig csupán az antant közel-keleti hadicéljainak összehangolására irányult, utóbb mégis úgy tekintettek rá, mint „imperialista konspirációra”, az arab nacionalisták elárulásának evidens példájára. Később maga Lloyd George is „ostoba dokumentumként” emlegette a megállapodást. „Elképzelhetetlen, hogy egy olyan csodálatos intelligenciájú ember, mint Sir Mark Sykes valaha is jó néven venné a nevéhez tapadt örök és letörölhetetlen foltot, és azt, hogy most már mindig azzal a paktummal fogják őt azonosítani, amellyel egyáltalán nem is értett egyet.”[612] Másfelől Grey „háborús szükségszerűségnek” tekintette a szerződést, a brit külügyminisztérium pedig a későbbiekben fáradhatatlanul igyekezett szabadulni a felelősségtől. Sykes halála után a Whitehall szóvivője azt írta,

---

609 Polonsky: *Les documents diplomatiques secrets russes*… i. m. 380–381.

610 McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 211.

611 Az orosz hatóságok 1916 végéig megközelítőleg 367 ezer örmény menekültet regisztráltak a Kaukázusban, életkörülményeiket az állam megpróbálta humanitárius eszközökkel javítani. Alexander E. Balisteri: Russian Occupation of the Eastern Ottoman Empire. In: Daniel – Gatrell – Janz – Jones – Keene – Kramer – Nasson (szerk.): *1914-1918 online*… i. m. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/russian_occupation_of_the_eastern_ottoman_empire, letöltés: 2020. október 22.

612 David Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. New York, 1972. 664–665.

„a néhai Sir Mark Sykes teljes mértékben tudatában volt a szerződés hiányosságainak […], [mégis] úgy tekintett rá, mint a korszak adott körülményei között az arab kérdés lehető legjobb megoldására".[613]

Vannak olyan historikusok, akik elfogadják ezt a verziót. Azzal érvelnek, hogy ugyan sok az eltérés a Huszein–McMahon-levélváltás és a Sykes–Picot-szerződés között, viszont vannak átfedések is, amelyekről kevesebb szó esik. Mindkét dokumentum egyoldalú brit ellenőrzést helyezett kilátásba Mezopotámia déli része fölött és ugyancsak egyoldalú francia felügyeletet a szíriai partvidék felett. Mindketten függetlenséget irányoztak elő az araboknak. Kitűnik ugyanis a diplomáciai levelezésből, hogy a brit kormány valóban komolyan számolt a független és politikai értelemben erős arabsággal.[614] Az is nyilvánvaló, hogy ezt Franciaország, vagy legalábbis a londoni francia nagykövet, szintén elfogadta. Cambon az angol külügyminiszternek írt augusztus 25-i levelében azt bizonygatta, hogy „egyszerűen tervbe kellene vennünk az új [arab] állam teljes függetlenségét". Két fontos pontban viszont a dokumentumok különböztek egymástól. Az első, hogy Huszein saríffal elhitették, Szíria belső területei teljes önállósághoz juthatnak. Az antantpartnerek közötti 1916-os levelezésből látható, hogy a britek magukévá tették ezt az elképzelést,[615] s minden valószínűség szerint reménykedtek abban, hogy Franciaország érdekeit és a Huszeinnek tett ígéreteiket össze tudják békíteni a szerződés révén. A franciák ellenben kizárólagos jogot akartak maguknak „külföldi tanácsadók vagy tisztviselők" kiküldésére, vagyis a szíriai szerepüket ekkoriban ellenőrző-felügyelő feladatkörként fogták fel. Semmiképpen se engedték, hogy a világháború előtti szíriai kulturális dominanciájukat bárki is veszélybe sodorja, akár elfogadták ezt az arabok, akár nem. Másodszor pedig komoly ellentétek támadtak Palesztina pontos státusza kapcsán, hogy ti. a Szentföld az arab önkormányzattal rendelkező területek részét képezze-e vagy sem. A neves brit történész, Elizabeth Monroe szerint a levélváltás és a szerződés közötti legnagyobb különbség mégis a szellemükben rejlik.[616] E dokumentumok születésekor nagyon sok volt még a bizonytalanság a Közel-Kelet jövőjét illetően, de az sem McMahon, sem Sykes, sem Georges-Picot számára nem lehetett kérdéses, hogy a török uralom alól felszabadított népeknek önmagukat kell kormányozniuk. „A Sykes–Picot-szerződés – írta Elie Kedourie, a probléma egyik legkiválóbb ismerője – volt Európa részéről az utolsó felelős kísérlet arra, hogy megbirkózzon az Oszmán Birodalom felbomlásával, s megakadályozza, hogy a felbomlás katasztrófába torkolljon."[617] A felbomlás azonban már nyilvánvaló volt, mivel az antant szakított a korábbi politikájával: a birodalom fennállását a korábbi évtizedekben még javarészt az tette lehetővé, hogy London és Szentpétervár nem tudott megegyezni a felosztásáról. A világháború körülményei között most erre is sor került, ami megpecsételte az oszmán állam sorsát.

A titkosság kérdésén is érdemes elmerengeni, mert vannak, akik szerint a későbbiekben ezt is félreértették. Sem a Huszein–McMahon-levélváltást, sem a Sykes–Picot-szerződést nem hozták nyilvánosságra, de minden bizonnyal nem azért, hogy elidegenítsék az arabokat, hanem mert féltek a török ellenállás felerősödésétől. Kedourie szerint Huszein tisztában lehetett a Közel-Keletre vonatkozó francia és brit igényekkel.[618] Más arab vezetők is nyilatkoztak később olyat, hogy az utólag nyilvánosságra hozott dokumentumok egyáltalán nem lepték meg őket. A legva-

613 Leslie: *Mark Sykes*… i. m. 252.
614 Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 172.
615 Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy*… i. m. 247–250.
616 Elizabeth Monroe: *Britain's Moment in the Middle East, 1914–1956*. London, 1963. 35.
617 Kedourie: *England and the Middle East*… i. m. 65.
618 Uo. 39.

lószínűbb az, hogy a saríf a két antantszövetséges egymás elleni kijátszásában reménykedett. Ezzel a britek is tisztában lehettek, legalábbis erre utal a háborús kabinet részére készített egyik terjedelmes külügyminisztériumi feljegyzés: „a király [Huszein] leginkább azért akarja elérni, hogy különleges kapcsolatba kerüljünk vele, a független terület arab mozgalmának képviselőjével, mert abban bízik, hogy alkalomadtán kijátszhat minket Franciaország ellenében".[619] Az azonban szinte biztos, hogy Huszein nem tudta, az angol–francia–orosz hármason kívül az olaszok is érdekeltek a keleti kérdés rendezésében, bár ehhez az araboknak nem sok közük volt.

A közel-keleti olasz aspirációk

Amikor a Sykes–Picot-szerződés 1917 őszén nyilvánosságra került, a legnagyobb nyugtalanságot érdekes módon nem az arabok körében, hanem a római kormánykörökben keltette. Olaszország a világháború kitörése óta aktív szerepet játszott a Közel-Keletről folytatott tárgyalásokon, olyannyira, hogy a háborúba való belépését az antant oldalán részben éppen az oszmánok kárára remélt területgyarapodás segítette elő. Imperialista törekvéseit leginkább az olasz társadalmi és gazdasági struktúra motiválta. A szegény, elmaradott, még a legfontosabb árucikkekből is importra szoruló Itália a 19–20. század fordulóján piacszerzésre és nyersanyagbázis megteremtésére törekedett, midőn katonai kalandokba bocsátkozott Eritreában, Szomáliföldön, Etiópiában és Tripolitániában. Ezek az erőfeszítések azonban jórészt eredménytelennek bizonyultak. 1914-ben a csalódott olasz kormány szerette volna átértékelni a központi hatalmakkal évtizedekkel korábban megkötött szövetségét, mivel egyre inkább úgy tűnt, hogy minden további szerzemény csak a jelenlegi partnerei kárára realizálódhat. Róma elsősorban a Habsburgoktól szerette volna megkaparintani Dalmáciát és Dél-Tirolt,[620] de kezdettől fogva számításba vette az oszmán örökségből való részesedés lehetőségét is, ami lehetővé tette volna Olaszország számára a nagyhatalmak sorába való felemelkedést.

Az olasz állam figyelme a 19. század végén fordult az Oszmán Birodalom és a Közel-Kelet felé. Mint láttuk, 1881-ben öt másik hatalommal együtt részt vett az oszmán államadósságot kezelő hivatal felállításában, amelynek irányító tanácsába képviselőt delegálhatott. 1892-ben a konstantinápolyi olasz nagykövet, Alessandro Guiccioli követelte, hogy a tanács elnökét rotációs alapon jelöljék ki, mert így hazája a többi hatalommal „egyenlő" lehet. Hiába szerezte meg azonban a németek támogatását, a követelését elutasították.[621] Olaszország 1903-ban aktívan közreműködött a macedóniai zavargások lecsendesítésében, majd az olasz De Robilant gróf kapta meg a rendőrség átszervezésének feladatát.[622] 1908-ban jogot szerzett arra, hogy más hatalmakhoz hasonlóan a birodalomban felállíthassa saját postaszolgálatát.[623] Az Oszmán Birodalom észak-afrikai hatalmának stratégiai aláaknázására szolgált a Banco di Roma fiókjainak megnyitása Tripoliban és Bengáziban. Líbia elfoglalása után Olaszország tudatosan törekedett arra,

---

619 *Memorandum on the British Commitments to King Hussein*. i. m.

620 Az erre vonatkozó 1914–1915-ös dokumentumokat és levelezést lásd *The Italian Green Book. Diplomatic Documents Submitted to the Italian Parliament by the Minister for Foreign Affairs (Sonnino). Austria-Hungary*. London, 1915.

621 R. J. B. Bosworth: Italy and the End of the Ottoman Empire. In: Kent (szerk): *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. i. m. 52–75.

622 Halide Edib: *Memoirs of Halidé Edib*. New York – London, é. n. 345–346.

623 Stanford J. Shaw – Ezel Kural Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume II. Reform, Revolution, and Republic. The Rise of Modern Turkey 1808–1975*. Cambridge, 1977. 229.

hogy az ottani muszlimok mekkai zarándoklatát elősegítse, ehhez állami segítséget nyújtott, amit a világháború kitörése és az Oszmán Birodalom hadba lépése után is fenntartott.[624] A közel-keleti olasz bevándorlás sem volt elhanyagolható, ami megfelelő háttér gyanánt szolgált a befolyás erősítéséhez. Már 1870-ben tízezer itáliai élt Konstantinápolyban, hatezer Szmirnában, kétezer Szíriában, 20 ezer Alexandriában, hatezer Kairóban és ezer Port-Szaídban. Többségük munkásként dolgozott, de voltak köztük mérnökök, orvosok, bankárok és kereskedők is, utóbbiak főleg Egyiptomban. Ugyanakkor a líbiai háború kitörése után – a megtorlástól való félelmükben – háromezer olasz távozott Szalonikiből, összesen 50 ezer pedig a birodalom egész területéről.[625] Gyorsan nőtt a katolikus egyház befolyása: az állam és az általa fenntartott olasz nyelvű oktatási intézmények 1905–1906-ban 15 633 diákot fogadtak, ami éppen duplája a tíz évvel korábbi értéknek.[626]

Ugyancsak említésre méltó helyszín volt a Vörös-tenger melléke. A Rubattino hajózási társaság már 1869-ben megvetette a lábát a térségben, olasz felfedezők és kereskedők pedig az 1880-as években megjelentek az Arábiai-félszigeten, ahol kereskedelmi kapcsolatokat hoztak létre. Miután sikerült katonailag megerősíteni a pozíciójukat a kelet-afrikai Eritreában (1890), az olasz döntéshozók figyelme a túlsó part felé fordult. Az 1911–1912-es olasz–török háború idején ez az érdeklődés már olyan élénk volt, hogy az ádeni brit politikai rezidens figyelmeztette a feletteseit: „Az olasz kormány célja a jemeni megtelepedés és protektorátus létrehozása ebben a nagyon gazdag és termékeny tartományban, ami bizonyára jövőbeli komplikációkkal és hadműveletekkel jár majd", s ha az olaszok így folytatják, „az egész arábiai kereskedelmet kiveszik a kezünkből, az itteni jövedelmeink elvesznek, Áden pedig egyszerű szénrakodó állomássá satnyul".[627]

Már évekkel a világháború kitörése előtt az olasz kereskedelmi miniszter élénk érdeklődést tanúsított a Kis-Ázsiával folytatott árucsere iránt, amit elősegítettek a különböző olasz hajózási társaságok (pl. a Società di Navigazione Generale Italiana) által a Közel-Keletre indított rendszeres járatok. 1896 és 1906 között az Oszmán Birodalommal bonyolított olasz kereskedelem volumene 150%-kal nőtt, ezen a téren 1914-ben csak Nagy-Britannia, Franciaország és a Monarchia körözte le az olaszokat. Az itáliai gyárosok Kis-Ázsiára ideális piacként és nyersanyagforrásként tekintettek. 1913-ban az oszmán állam olasz hitelezői elérték, hogy a Nogara konszern Adaliában és Makriban (a mai délnyugat-törökországi Fethiye környékén) vasútépítési koncessziót kapjon,[628] ezenkívül növelték a befektetéseiket a Konstantinápolytól keletre elterülő szénbányákban. Egy évvel később újabb üzleti lehetőségek merültek fel Adaliában, például preferenciális kereskedelmi jogok rizsre, dohányra, gyapotra, ópiumra és gyümölcsre, továbbá lignitre, krómércekre és mangánra. Az Anatóliában érdekelt németek számára ezek gyanús próbálkozások voltak, s Berlin figyelmeztette is Rómát, hogy „Keleten a gazdasági érdekeknek mindig politikai következményei vannak", Németország pedig a török területi integritás fenntartását óhajtja.[629] A koncesszió politikai jelentőségével természetesen Rómában is tisztában voltak, hiszen Giovanni Giolitti miniszterelnök is tudta, nem elsősorban gazdasági jelentősége

---

624 Chantre: *De Verdun à la Kaaba*… i. m.

625 Ferwagner Péter Ákos: Munkásmozgalom és nemzeti forradalom Egyiptomban – a korai időszak. In: Harsányi Iván – Székely Gábor (szerk.): *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 2019*. Budapest, 2019. 42–52.; Gingeras: *Fall of the Sultanate*… i. m. 74.

626 Bosworth: Italy and the End of the Ottoman Empire. i. m.

627 Massimiliano Fiore: *Anglo–Italian Relations in the Middle East, 1922–1940*. Farnham, 2010. 12.

628 Charles James Booth: *The Dissolution of the Ottoman Empire: The Study of the Political Clause of the Treaty of Sèvres, August 10, 1920*. M.A. Thesis, Ottawa, 1968. 213.

629 Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 53.

van ennek, sokkal inkább „lehetőséget teremt számunkra a kelet-mediterrán erőegyensúly fenntartására”.[630] Ugyanerre utalt 1914. május 26-i parlamenti beszédében San Giuliano külügyminiszter, amikor kijelentette, hogy Olaszország elsőrendű gazdasági és politikai érdekeit az Oszmán Birodalomban érvényesítették, Róma pedig határozottan kiáll a földközi-tengeri erőegyensúly, valamint „Törökország területi integritásának és gazdasági függetlenségének fenntartása mellett”.[631] Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az olasz érdekérvényesítés szempontjából az 1911–1912-es tripolitániai háborúban a törököktől elragadott Dodekániszosz-szigetcsoport kedvező ugródeszkát jelentett az adaliai hátország felé. Összességében persze ezek a szerzemények nem voltak igazán kiterjedt birtokok. A befektetések sem voltak túlzottan nagyok (mint emlékezhetünk rá, az olasz kötvénytulajdonosok az oszmán államadósság mindössze 3%-át birtokolták), de az adriai irredentizmussal ahhoz elegendőnek bizonyultak, hogy Olaszország 1914 augusztusában a semlegességet válassza (a semlegességi deklaráció 3-án hangzott el), majd megkezdje a tárgyalásokat a hadviselő felekkel a hadba lépése „áráról”.[632] Róma eközben nagyon is számon tartotta a mediterrán ambícióit, mikor az antanttal tárgyalásokba bocsátkozott; ekkor egyetlen más nagyhatalom sem reménykedett ennyire cinikus módon az Oszmán Birodalom felbomlásában. Abszurd lenne ugyanakkor azt állítani, hogy Olaszország meghatározó szerepet játszott a birodalom bukásában, s hogy az olasz külpolitika minden figyelme Kis-Ázsiára összpontosult a következő években.

A londoni olasz nagykövet, Guglielmo Imperiali márki a Kis-Ázsia felosztására vonatkozó első javaslatát 1914. augusztus 12-én terjesztette elő. Mások mellett az antanthoz való csatlakozás feltételéül szabta az Adaliára és a Dodekániszosz-szigetekre vonatkozó olasz igények elismerését.[633] Grey hűvösen reagált ezekre a javaslatokra. Jóllehet érdektelen volt Róma adriai ambícióival kapcsolatban, a Foreign Office nem lehetett érdekelt abban, hogy új rivális fenyegesse haditengerészeti és katonai elsőbbségét a Mediterráneum keleti medencéjében.[634] San Giuliano októberi halála után a külügyi tárcát átvevő agyafúrt és agresszív Sidney Sonnino báró azonban türelmes maradt, mert tudta, hogy az antant számára hazája szövetsége mind jobban fel fog értékelődni, ahogy a háború elhúzódik.[635] S valóban, az olasz kormánynak csupán fél évet kellett várnia: a Gallipolinál indított hadjárat nehézségeit látva Grey úgy határozott, ismét fontolóra veszi az előtte álló lehetőségeket.[636] A felek közötti közeledés akkor öltött határozott formát, amikor 1915 elején Charles Benoist francia parlamenti képviselő titkos megbízatással Rómába utazott, hogy felmérje az olaszok pontos szándékait. Februárban több magas rangú politikus is fogadta, köztük a gyarmatügyi miniszter, az antant melletti hadba szállás őszinte híve, aki megerősítette hazája kis-ázsiai igényeit, miközben tudatta, hogy tisztában van Franciaország szíriai és libanoni elsőbbségével. Éppen ezért megelégedett Adalia és Kilikia térségével.[637]

Ennek nyomán 1915. április közepén egy londoni értekezleten Imperiali, Grey, Cambon francia és Benkendorf orosz nagykövet kidolgozta annak a hivatalos megállapodásnak a szövegét, mely Olaszországot az antant oldalán beléptette a háborúba. De az olaszok bosszúságára

---

630 Giolitti: *Denkwürdigkeiten meines Leben*. i. m. 220.
631 Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 56.
632 Horváth Jenő: Olaszország semlegessége a Nagy Háború első kilenc hónapjában. In: Németh (szerk.): *Az első világháború 1914–1918*… i. m. 208–230.
633 Gottlieb: *Studies in Secret Diplomacy during the First World War*. i. m. 200.
634 Grey: *Twenty-five Years*… i. m. 207.
635 Gottlieb: *Studies in Secret Diplomacy during the First World War*. i. m. 317–319.
636 Grey: *Twenty-five Years*… i. m. 206.
637 Cloarec: *La France et la question de Syrie (1914-1918)*. i. m. 166–167.

az antant képviselői még ekkor sem voltak hajlandók pontosan meghatározni az Oszmán Birodalomból Itáliának juttatandó területek határait. Ahogy Grey Antonio Salandra olasz miniszterelnöknek küldött levelében kifejtette, „nem merült föl vita ebben a fogas kérdésben Franciaországgal és Oroszországgal, s most nem is alkalmas az idő erre".[638] Mindez annyiban igaz lehetett, hogy a Konstantinápoly-egyezményt leszámítva az antantpartnerek között még nem került sor tényleges érdekszféra-elhatárolásra, hiszen a Sykes–Picot-szerződést csak egy év múltán kötötték meg. „Az általa kifejtett indokok valószínűleg jóhiszeműek voltak – írta később Salandra –, habár senki sem lehetett biztos abban, hogy ez valóban így van, hiszen később a tudtunk nélkül egyezett meg Oroszországgal és Franciaországgal."[639] 1915. április 26-án, két héttel a titkos tárgyalás után (amely természetesen sokkal többről szólt, mint az Oszmán Birodalom felosztásáról) a londoni szerződést véglegesítették és aláírták. Róma vállalta, hogy egy hónapon belül „teljes erővel" belép a háborúba, illetve elismeri az antanthatalmak által addig megkötött egyezmények érvényességét, ami Konstantinápoly és a szorosok kapcsán Oroszország számára volt rendkívül fontos. A megállapodás 9. cikkelye kimondta, hogy „ázsiai Törökország teljes vagy részleges területi felosztása esetén [Olaszországnak] joga van az Adalia tartománnyal szomszédos földközi-tengeri térségre". E térség pontos határait továbbra sem húzták meg, de az bekerült a dokumentumba, hogy „az esetlegesen Olaszországnak juttatandó területeket a megfelelő időben Franciaország és Nagy-Britannia fennálló érdekeinek figyelembevételével kell kijelölni".[640]

Hiába azonban a szerződés által ígért lenyűgöző területi szerzemények, az olaszok egyelőre tartózkodtak attól, hogy nyíltan belépjenek a háborúba, holott előbb május 4-én felmondták a Hármas Szövetséget, majd május 23-án hadat üzentek a Monarchiának. Még hónapok teltek el, mire Róma véglegesen meggyőződött arról, hogy a központi hatalmak nem kelhetnek versenyre az antant ajánlataival, pedig Berlin nyomást gyakorolt Bécsre, hogy teljesítse az olasz területi követeléseket.[641] Csak ezt követően tettek tényleges katonai lépéseket, s üzentek hadat az Oszmán Birodalomnak is augusztus 21-én. Ezt az opportunizmust látva egyáltalán nem meglepő, hogy az antant nem érezte magára nézve kötelezőnek az olaszok tájékoztatását a Sykes–Picot–Szazonov-szerződésről. Mindazonáltal érthető az olaszok dühe, miután a petrográdi követük, Andrea Carlotti di Riparbella márki 1916. május 18-án tudomást szerzett a megállapodás tartalmáról. A döbbent és méltatlankodó Sonnino nyomban Párizshoz és Londonhoz fordult. A zavarban lévő Briand francia miniszterelnök ígéretet tett arra, hogy a szerződést Olaszországgal is megtárgyalják, s hogy az olasz érdekek nem fognak sérülni. Néhány nappal később Grey is beismerte a megállapodás létezését és hasonló biztosítékot adott. Sonnino azonban nem az a fajta politikus volt, akit nyájas ígéretekkel ki lehetett engesztelni. A szövetséges kormányok képviselőinek azonnali tanácskozását követelte, hogy garantálják „a közel-keleti olasz jogok egyenrangúságát".[642] A kérést teljesíteni kellett. Különösen azután, hogy Róma 1916. augusztus 28-án hadat üzent Németországnak is. Az ekkor meginduló tárgyalások azonban (ismét) napvilágra hozták az antanthatalmak közel-keleti érdekellentéteit. Az oroszok például egyáltalán nem voltak érdekeltek abban, hogy Olaszország jelentős területekhez jusson Kis-Ázsia déli és nyugati peremén, hogy egy újabb nagyhatalom vesse meg a lábát a tengerszorosok közelében. Az

638 Antonio Salandra: *Italy and the Great War. From Neutrality to Intervention*. London, 1932. 283.
639 Uo. 291.
640 Titkos egyezmény az antant és Olaszország között. London, 1915. április 26. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 28.
641 Thomas Nelson Page: *Italy and the World War*. New York, 1920. 191–207.
642 L. Eisenmann – Albert Gouffre de Lapradelle – P. Renouvin – B. Markin-Guetzévitch: *Constantinople et les détroits*. II. Paris, 1932. 299–306.

ellentétet az sem oldotta meg, hogy december 2-án Róma hozzájárulását adta a Konstantinápoly-egyezményhez, feltéve, ha ugyanolyan (akár területi) előnyökben részesül az Oszmán Birodalomban, mint Anglia és Franciaország. Ettől függetlenül sem a cári kormányzat, sem 1917-ben az ideiglenes kormány nem adta beleegyezését Szmirna olasz birtokbavételéhez, aminek az igénye Róma részéről ekkoriban felmerült.[643]

Minden ellentét dacára 1917. április 19-én, öthónapos előkészítő tárgyalások után a kormányfők és tanácsadóik találkozót adtak egymásnak Saint-Jean-de-Maurienne-ben, a francia–olasz határon fekvő kis alpesi településen. Mivel akkor már a cári rezsim helyébe Péterváron ideiglenes kormány került, az oroszok nem képviseltették magukat. Sem a csodálatos hegyvidéki környezet, sem a luxuskörülmények nem tették könnyűvé ezeket a tárgyalásokat, amelyeket egy mellékvágányra vontatott vasúti kocsiban folytattak. Habár Lloyd George és Briand utóda, Alexandre Ribot francia miniszterelnök hajlandónak mutatkozott a londoni szerződés módosítására, de őszintén kinyilvánították elkeseredettségüket a közel-keleti háborúban való szűken mért olasz részvétel láttán. Sonnino – megsértődve az elhangzottak miatt – válaszul elutasította az olasz katonai részvételt, ha a kéréseit nem teljesítik. Úgy próbálta meg leszerelni a briteket és a franciákat, hogy keménynek és csökönyösnek mutatkozott. Tárgyalási taktikája bevált: végül Lloyd George és Ribot az Egyesült Államok hadba lépésének tudatában beleegyezett abba, hogy sokkal nagyobb befolyási övezetet kínáljanak fel Olaszország számára Dél-Anatóliában, amelybe görög közösségek által sűrűn lakott területek is beletartoztak. Ekkor Görögország még nem volt hadviselő fél, így például Szmirna olasz kézre juttatása komplikációmentesnek tűnhetett (a városra szabadkereskedelmi jogokat kapott London és Párizs). A saint-jean-de-maurienne-i szerződést az 1917. augusztus 10. és szeptember 27. közötti jegyzékváltások erősítették meg. Ezek értelmében Olaszország elfogadta a Sykes–Picot-szerződésben foglaltakat, cserébe a francia és a brit kormány Romániának adta a zöld és a C zónát. A közvetlen olasz fennhatóság alá kerülő „zöld övezet” magában foglalta Kis-Ázsia déli felét a Szmirnai-öböltől egészen az Antitoros-hegység legmagasabb pontjáig, az Erdzsijesz-hegyig. Ebbe a zónába illeszkedtek a Dodekániszosz-szigetek is. A közvetett olasz ellenőrzés alá kerülő C övezet Burszáig nyúlt, vagyis az olasz befolyási övezet jelentősen kiterjedt, tartalmazta Szmirnát, Adaliát és Kónja környékét. Olaszország ezenkívül jogot szerzett arra is, hogy részt vegyen a „barna övezet”, azaz Közép-Palesztina felügyeletében. S végül Sonnino kicsikart egy olyan ígéretet, hogy garantálják Olaszország paritásos részvételét minden későbbi területi változás esetén, amelyek francia vagy brit megszállás esetén állnak elő.

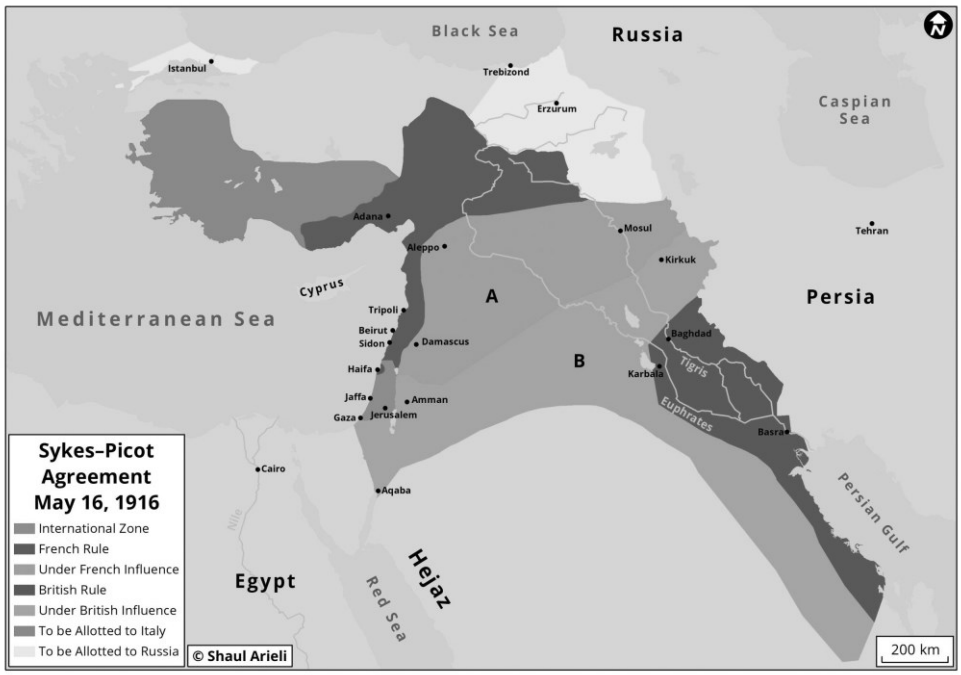
Lloyd George és Ribot azonban ragaszkodott egy olyan klauzula beillesztéséhez, amely ugyan ártatlannak tűnt, később azonban semmissé tette az olaszok paritására vonatkozó toldalékot. „A Felek megállapodtak abban – olvashatjuk a szövegben –, hogy a Jelen Memorandumot eljuttatják Oroszország kormányának, lehetővé téve számára a benne foglaltak megismerését”,[644] valamint a saját álláspontja kifejtését. Látszólag ez egyszerű udvariassági formula a távolmaradó, hiányzó szövetséges számára, csakhogy Oroszország ekkor már mélyen belemerült a forradalomba, nem volt számára mód és lehetőség a saint-jean-de-maurienne-i szerződés „megismerésére” és véleményezésére, sem ellenjegyzésére.[645] Ezzel pedig az egész megállapo-

[643] Kerner: Russia and the Straits Question, 1915–17. i. m.

[644] Háromhatalmi megállapodás Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország között az Ottomán Birodalom felosztásáról. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 39–40.

[645] Illetve annyiban mégis, hogy augusztus 18-án Mihail Ivanovics Terescsenko, az ideiglenes kormány utolsó külügyminisztere, aki már a titkos szerződések nyilvánosságra hozatalát sem ellenezte, elutasította a

dás legalitása kérdőjeleződött meg. Nagyon is elképzelhető, hogy London éppen azért folyamodott ehhez a megoldáshoz, mert a saját háborús céljai (a Palesztina feletti kizárólagos ellenőrzés és az Arab-félszigeten gyakorolt zavartalan befolyás) ellentétben álltak az olaszokkal kötött szerződéssel, így a klauzulára hivatkozva utólag semmissé lehetett azt nyilvánítani.

Az orosz és olasz igényekkel kiegészített Sykes–Picot-szerződés (https://israelpolicyforum.org/masterclass/lesson1/)

Ezt azonban a háború negyedik esztendejében még nem lehetett előre látni. Palesztinai érdekei megvédelmezése érdekében Róma 1917-ben ugyanúgy cselekedett, mint a franciák: a saint-jean-de-maurienne-i szerződés megkötése után haladéktalanul 300 főből álló katonai kontingenst küldött a palesztinai frontra, hogy képviselje az olasz érdekeket, augusztusban pedig politikai megbízottat is menesztett a helyszínre.[646] Novemberben, Allenby tábornok palesztinai offenzívája előtt nem sokkal megérkezett a francia képviselő, Georges-Picot is, hogy felügyelje a francia érdekek érvényesülését a megszállás alá kerülő arab területeken. Erre jó oka volt: az olasz ambíciók komolyan fenyegették a meggyengült francia pozíciókat a térségben. Párizsban érzékelték, hogy még a kicsiny, de fontos palesztinai katolikus közösség sem áll egy emberként Franciaország mögött, mivel az olasz ferencesek hatékonyan erősítették Itália befolyását. Amikor 1917 decemberében Allenby hadserege bevonul majd Jeruzsálembe, Georges-Picot enge-

hozzájárulása megadását a saint-jean-de-maurienne-i megállapodáshoz a nyilvánvaló kis-ázsiai olasz–orosz érdekellentétek okán. Kerner: Russia and the Straits Question, 1915–17. i. m.

646 Frank E. Manuel: The Palestine Question in Italian Diplomacy, 1917–1920. *The Journal of Modern History*, 27. évf., 3. sz. (1955. szeptember) 263–280.

délyt fog kapni arra, hogy a főparancsnok jobbján lépjen be a városba, s a betlehemi karácsonyi misén is előkelő helyen üljön. Ezt látva a londoni olasz nagykövet tiltakozott is a brit kormánynál, mondván, Picot jogtalanul próbál diplomata szerepkört magára ölteni. 1918 februárjában pedig Sykes kéri fel Imperiali nagykövetet, hogy járjon közben a Szentszéknél, francia főpap ne kapjon engedélyt a jeruzsálemi utazásra a nagyböjt és a szent hét idejére. A franciák háttérbe szorításában érdekelt angolok arra is kísérletet tettek 1918 márciusában, hogy az ügybuzgó olaszokkal összefogva rávegyék a Vatikánt, vonja meg a franciáktól a keleti keresztények felett betöltött hagyományos protektori szerepüket.[647] A pápaság azonban erre nem volt hajlandó, s talán a köztársasági Franciaországgal fenntartott diplomáciai kapcsolatai megerősítése érdekében, valamint attól való félelmében, hogy a szent helyek a protestáns britek és a cionisták uralma alá kerülnek, továbbra is támogatásáról biztosította Párizst.[648]

Később a párizsi békekonferencián az olaszok a nagy nyilvánosság előtt sérelmezik majd, hogy Nagy-Britannia és Franciaország milyen precízen végrehajtja a saját Sykes–Picot-szerződését, miközben úgymond „törvényes" kibúvót keres az olaszoknak tett ígéretek teljesítése alól. Olaszország szerencsétlenségére a titkos szerződések jellemzően nem a „legalitás" talaján álltak, hanem inkább a mélyen gyökerező történelmi érdekeken nyugodtak. Valójában nem sokat számítottak Olaszország tengerentúli befektetései, a háború előtti kicsiny dél-anatóliai hídfője, mert nem rendelkezett azokkal a jelentős kulturális, gazdasági és stratégiai érdekekkel, amelyekkel Nagy-Britannia és Franciaország igen, s amelyeket később a Közel-Keleten fegyveres erővel is megvédtek. Éppen a Sykes–Picot-szerződés által szavakba öntött nagyhatalmi-imperialista kötelezettségvállalás miatt élte túl a megállapodás Oroszország összeomlását és Wilson amerikai elnök bírálatait a békekonferencián. Vagyis nem elsősorban az orosz aláírás elmaradása, hanem a szilárdan megalapozott olasz igények hiánya eredményezi majd a saint-jean-de-maurienne-i szerződés bukását.

A központi hatalmak hadicéljai és elképzelései a „keleti kérdés" megoldására

A berlini hadicélok mindvégig tartalmazták Németországnak a Közel-Kelet feletti hegemóniája kiépítését, ami úgyszólván egy percre sem került le a napirendről. Miután az Oszmán Birodalom az idő előrehaladásával egyre nagyobb segítségre szorult, a német imperializmus beleillesztette Törökországot a világuralmi terveibe, s úgy érezte, a tervei megvalósítására reális lehetőség nyílt. A tengerszorosok kapcsán általánosságban azt az elvet vallotta, hogy azoknak a birodalom birtokában kell maradniuk, s semmiképpen sem kerülhetnek orosz kézre, mivel ez akadályozná az ázsiai német behatolást. Mint láttuk, Berlin az oroszok különbékéjéért cserébe is legfeljebb a szabad hajózást tudta volna biztosítani a Földközi-tenger felé, a szorosok ellenőrzését azonban megtartotta volna magának. Románia 1916-os hadba lépése után Berlin kötelezettséget vállalt arra, hogy az Oszmán Birodalom beleegyezése nélkül nem köt békét abban az esetben, ha török területek idegen megszállás alatt állnak.

Az imperialista körökön belül ugyanakkor különböző irányzatok léteztek. A szélsőségesebbek a birodalom területéről kiindulva be akartak nyomulni az orosz érdekszférába, s nem csupán a Kaukázuson túli, hanem az észak-perzsiai térséget is meg akarták szerezni. Ugyanez vo-

[647] Sergio I. Minerbi: *L'Italie et la Palestine, 1914-1920*. Paris, 1970. 152–162.
[648] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 55–56.; Paolo Zanini: Vatican Diplomacy and Palestine, 1900–1950. *Jerusalem Quarterly*, 71. évf. (2017) 120–131.

natkozik a perzsa-öbölbeli és egyiptomi angol érdekeltségekre is. A mérsékeltebbek ellenben nem tartottak kizártnak valamiféle megállapodást a britekkel.[649]

Az Osztrák–Magyar Monarchia esete a közel-keleti terveit illetően furcsa mód egyszerűbb, ugyanakkor bonyolultabb is volt, mint Németországé. Egyszerűbb, mivel Bécs érdekei soha nem voltak olyan horderejűek, mint Berlinéi, másfelől bonyolultabb, hiszen a Monarchiának úgy kellett az érdekeit a Közel-Keleten megvédelmeznie, hogy a lehetőségei jóval korlátozottabbak voltak, mint legfontosabb szövetségeséi. Láthattuk, hogy a háború előtt ellentétek merültek fel a két ország között a Monarchia ama törekvése kapcsán, hogy befolyásra tegyen szert Kis-Ázsia bizonyos részein. A háború kitörése és főleg az Oszmán Birodalom hadviselő féllé válása után viszont rendkívül gyorsan világossá vált, hogy a dualista állam a németek nélkül önállóan semmire sem mehet, csakis Berlin támogatásával érhet el valamit. Ez annak ellenére nyilvánvalóvá vált, hogy a Monarchia jelentős balkáni katonai sikerei és hódításai elvileg megteremthették volna annak lehetőségét, hogy a Közel-Keleten a saját érdekeinek megfelelően lépjen fel. Csakhogy maga a Monarchia is egyre inkább a német kölcsönöktől és katonai támogatástól függött, így a németektől független, netalán az ő érdekeikkel ellentétes behatolás elképzelhetetlenné vált.

A németektől különböző osztrák–magyar érdekek miatt alkalmanként a külön álláspont deklarálására is mód nyílt, mint például akkor, amikor a Monarchia nem volt hajlandó csatlakozni a németek ama 1916-os kötelezettségvállalásához, hogy Konstantinápoly beleegyezése nélkül nem kötnek békét az antanttal. Pallavicini a háború vége felé, 1918 márciusában figyelmeztette Ottokar Czernin közös külügyminisztert, hogy a török ambíciók túl messzire nyúlnak: „Törökország mindig az Oroszországtól való félelem árnyékában élt, s ez a félelem sodorta a mi oldalunkra. Most, hogy Oroszország megszűnt Törökország mumusa lenni, visszanyerte az önbizalmát, újra hódításokról álmodik, és teljes mértékben komolyan gondolja, hogy Törökország előtt, melynek 60 millió muszlim vezetőjének kell lennie, Anglia reszketni fog."[650] A Monarchia ugyan csatlakozott a németekhez a kapitulációk eltörléséről szóló megállapodás keretében (1918. május), de a németekkel ellentétben külön oszmán–osztrák-magyar megállapodás megkötéséhez nem járult hozzá.

Mindez nem akadályozta az együttműködést. Ausztria-Magyarország többféleképpen is részt vett az Oszmán Birodalom háborús részvételének támogatásában. Hiteleket nyújtott (ezek volumene meg sem közelítette a német kölcsönökét), illetve Berlinhez hasonlóan maga is küldött katonai tanácsadókat, szakértőket, kisebb egységeket: a németeken kívül kb. ezer osztrák–magyar tiszt és katona harcolt az oszmán seregben. A különböző frontokon alkalmazott csapatok közül kitűntek hatékonyságukkal a Palesztinába vezényelt, döntő többségükben magyar nemzetiségű tüzérek, akik 1917 folyamán heves és sokszor sikeres harcokat vívtak az angolokkal Gáza környékén.[651]

Az Osztrák–Magyar Monarchiának az Oszmán Birodalmon belüli vezető szerep megszerzésére egyedül az egyházi akciók, a hittérítés és a közel-keleti keresztények megvédelmezése terén nyílt igazán lehetősége, aminek egyébiránt komoly történelmi előzményei voltak. A Habsburgok a 17. század óta törekedtek a katolikusok felett protektori felügyeletet ellátni *(Kultusprotektorat),* s 1904-ben a konstantinápolyi nagykövetség 245 védelme alá tartozó templomot és

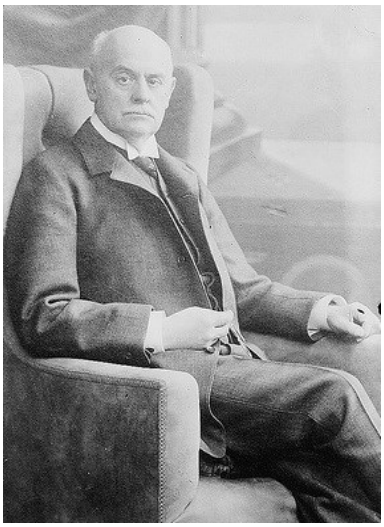
649 Galántai: *Az első világháború*. i. m. 326.

650 F. R. Bridge: The Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire, 1900–18. In: Kent (szerk): *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. i. m. 31–51.

651 Ferwagner Péter Ákos: Magyar katonák Palesztinában, 1916–1918. *Dél-Dunántúli Hadtörténetírás*, 1. évf. (2020), 1. sz. 85–102.

iskolát nevezett meg, amelyek döntő többségükben Albániában és Macedóniában helyezkedtek el.[652] A katolikus egyház missziós tevékenységét Németország nemhogy ellenezte, hanem kimondottan támogatta. Az 1915 novemberében Budapesten megtartott értekezleten Matthias Erzberger, a Német Katolikus Centrumpárt egyik prominens vezetője, parlamenti képviselő (később a compiègne-i fegyverszünet egyik aláírója) közel-keleti aktivizálódásra buzdította a hittérítőket, amit mind az egyház, mind a közös külügyminiszter örömmel fogadott, mert ettől „a Közel-Keleten a politikai és gazdasági befolyásának erősödését is remélte”.[653] Erzberger 1916-ban ellátogatott az Oszmán Birodalomba és elborzasztották a látottak. Úgy becsülte, addigra 1,5 millió keresztény (örmények, görögök, asszírok) váltak az erőszak áldozatává. Ezután a történtekre a *Völkermord* (népirtás) kifejezést használta.[654]

A német, osztrák és magyar katolikus egyház kezére játszott, hogy az oszmánok a hadba lépésük után kiutasították előbb a francia, később pedig az olasz misszionáriusokat is, az ő létesítményeik, épületeik pedig üresen maradtak. Ezeket tervezték átvenni és saját célra hasznosítani. Nehézséget okozott azonban a Habsburgok monarchiájának fenntartásában máskülönben feltétlenül érdekelt Vatikán semlegessége, a Szentszék ugyanis nem kívánt állást foglalni ebben a nyilvánvalóan politikai jelentőségű kérdésben. Amely rövidesen „magától” meg is oldódott: a katonai helyzet romlásával 1916 után az egész probléma lekerült a napirendről.

Pallavicini János

Az Oszmán Birodalom melletti osztrák–magyar pénzügyi, katonai és egyházi erőfeszítések hiábavalóságát egyesek már meglehetősen hamar észrevették. Pallavicini János nagykövet, az egyik leginkább nagyra becsült konstantinápolyi diplomata például éleslátásról tanúskodva egy német jelentés szerint már 1915–1916 fordulóján sem hitt igazán a birodalom fennmaradásában: „Az itteni osztrák–magyar követ, aki sok évig a törökök barátja volt, […] megváltoztatta a véleményét a háború kimenetelét illetően. Úgy véli, hogy a háború árát főképpen Törökország fogja megfizetni. A háború alatt el fogja veszíteni Mezopotámiát és Arábiát, a béke megkötésekor pedig a tengerszorosokat meg kell majd nyitnia.”[655]

Így festett a közel-keleti nagyhatalmi játszma állása 1915-ben és 1916-ban, amikor a nyugati fronton a lövészárkok sarába belemerült háború kiterjedt a Földközi-tenger keleti medencéjére is.

652 Bridge: Austria-Hungary and the Ottoman Empire in the Twentieth Century. i. m.
653 Galántai: *Az első világháború*. i. m. 332–333.
654 Matthias Bjørnlund: „The Big Death”. Finding Precise Terminology for the Murder of the Armenian People. *The Armenian Mirror-Spectator*, 2015. április 25. 13.
655 Metternich 1916. január 28-i levele Bethmann-Hollwegnek. Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 25.

Brit kötelezettségvállalások

Habár az a döntés, hogy a háborút keletre viszik, kezdetben csak a nyugati fronton kialakult katonai patthelyzetnek volt köszönhető, a meghozatalát valójában jelentősen befolyásolta Nagy-Britannia egyre nagyobb térségbeli politikai elköteleződése is. Ez elég különös kötelezettségvállalás volt, ha figyelembe vesszük, hogy a háború fordulópontján London mindenütt másutt elfordult a birodalmi kalandoktól. Az első világháború, mely magában hordozta a gyarmatbirodalmak visszaszorulásának csíráit és elindította az európai pozíciók visszahúzódását más földrészek előtérbe kerülése javára, a Közel-Keleten épp ellenkezőleg a „brit pillanatot" hozta magával, melynek ténylegesen csak 1956-ban, a szuezi hadjárattal szakadt vége.[1]

Láttuk, London célja az volt, hogy helyreállítsa az összeköttetést Oroszországgal, s lehetőleg érje el az Oszmán Birodalom háborúból való kilépését. A szarikamisi török vereség után elfogadta azt a premisszát, hogy érdemes komoly erőfeszítést kifejteni az oszmánok legyőzése érdekében, mert a központi hatalmak leggyengébb tagjára igenis végzetes csapás mérhető. Az itteni hadjáratokról azonban nehezen született meg a döntés, mivel az antant vezérkara úgy látta, a háborút elsősorban Európában lehet és kell megnyerni. Anglia számára eleve súlyos nehézséget jelentett, hogy Franciaország egyáltalán nem volt jelen a Közel-Keleten, az oroszok pedig megvetően vélekedtek a törökök támadási képességeiről, ezért csupán nyolc hadosztályt állomásoztattak az egész kaukázusi fronton.[2] Eleinte maguknak a briteknek is csak alig 70 ezer gyarmati katonájuk volt Egyiptomban, ráadásul ennek a hadtestnek egy részét kiképzési és gyakorlatozási céllal rendszeresen az európai frontra vezényelték. Mindennek ellenére arról szó sem lehetett, hogy az angol kormány a térségről megfeledkezzen. Erre utalt a már említett dél-mezopotámiai hídfőállás kiépítése 1914 novemberében.

A britek elmélyült közel-keleti szerepvállalása azonban érdekes módon katonai kudarcok sorozatával vette kezdetét. Az 1914-es és 1915-ös iraki siker után 1916-ban az angol hadsereg mindenütt vereségeket szenvedett. Ezek közül a legjelentősebb alighanem a Dardanelláknál elkönyvelt fiaskó volt.

Kudarc a Dardanelláknál

Erre a hadműveletre az antantstratégák villámháborúként tekintettek, melynek célja a tengerszorosok birtokba vétele és az Oszmán Birodalomra mérendő végzetes csapás volt. Erre azért lett volna égető szükség, mert minden addigi közel-keleti antantsiker ellenére a háború általános menete nem kedvezett a szövetségeseknek. A nyugati fronton az anyagháború komor kilátásai és az Egyiptomban, a Kaukázusban és Mezopotámiában megnyilvánuló török katonai fenyegetés miatt merült fel a szorosok elleni támadás lehetősége. Ez a hadművelet ráadásul tökéletesen illeszkedett az 1914 végén még általánosnak mondható katonai gondolkodásba, melynek értelmében a győzelmet csakis támadásokkal lehet kivívni. A katonai körökben úgy-

[1] Vö. Monroe: *Britain's Moment in the Middle East, 1914–1956*. i. m.

[2] Trumpener: *Germany and the Ottoman Empire*… i. m. 82.

szólván konszenzus alakult ki arról, hogy a nyugati és a keleti mellett egy újabb front létrehozása meghozhatja a végső sikert. Az a vélemény uralkodott, hogy a katonák harci morálját csak offenzívák indításával lehet fenntartani, ezért mozgásban kell tartani őket. Ezenkívül a haditengerészethez való folyamodás kiutat jelenthetett abból a zsákutcából, amelyet a nyugati fronton az állóháború kialakulása és a gyalogság mozdulatlansága jelentett.

Utaltam már rá, micsoda hatalmas jelentősége volt a Dardanellák vízi útjának a nyugati szövetségesek és Oroszország közötti kapcsolattartásban. Talán még az is megkockáztatható, hogy a világháború alatt a probléma a jelentőségét tekintve vetekedett a nyugati, vagy éppen a keleti fronttal. A Dardanellák 1914. őszi lezárása a központi hatalmak elsőrendű stratégiai diadalát jelentette. A szorosok permanens zárva tartása együtt járt az orosz háborús erőfeszítések meggyengülésével, mivel a cári kormány egyáltalán nem, vagy csak kis mértékben tudott kapcsolatot tartani a nyugati szövetségeseivel. Arhangelszk és Vlagyivosztok ugyan továbbra is rendelkezésre állt, de az előbbi az év nagy részében a befagyott Fehér-tenger miatt megközelíthetetlen volt, utóbbit pedig egy fél világ választotta el a nyugati kikötőktől, s akkor Moszkváig és Petrográdig még hátravolt a több ezer kilométeres vesződséges utazás vasúton. Hozzáláttak ugyan az egész évben megközelíthető Romanovot (Murmanszkot) Pétervárral összekötő vasút építéséhez, de az csak 1917-re készült el,[3] így a háború első szakaszában nem segíthetett az utánpótlási gondok leküzdésében.[4] Szazonov erről a nehézségről így írt: „A tengerszorosok elzárása […] folytán a Nyugattal való közvetlen érintkezésünk csupán a távoli északon és a még távolabbi ázsiai keleten keresztül maradt lehetséges. E körülmény rendkívül megnehezítette csapatainknak a szükséges lövedékekkel és fölszerelési cikkekkel való gyors és rendszeres ellátását, amelyekben már a háború első hónapjaiban hiányt kezdtek szenvedni."[5] Vagyis a szorosok áttöréséért indított sikeres támadás Berlin és Konstantinápoly számára óriási csapást jelentett volna. „Ha a szorosok a Földközi- és a Fekete-tenger között nem lettek volna folyamatosan elzárva az antant forgalma elől – ismerte el Falkenhayn –, a háború sikeres megvívásába vetett minden reményünk súlyos csorbát szenvedett volna."[6] Tirpitz tengernagy egyetértett vele: „Ha a Dardanellák elesik, a világháború nem a mi javunkra dől el."[7] Ezért is írja Strachan azt, hogy „a németek a gallipoli hadjáratot 1915-ben mindennél fontosabbnak tartották".[8] Magától értetődik, hogy a tét nagysága a másik fél számára is nyilvánvaló volt. Kitchener a kormány előtt 1915 januárjának elején kijelentette: „Úgy tűnik, a Dardanellák a legalkalmasabb célpont, ahol a flottával együttműködésben támadást indíthatunk. Ha sikerrel jár, helyreállíthatja az összeköttetést Oroszországgal, megoldhatja a közel-keleti kérdést, az oldalunkra állíthatja Görögországot, sőt talán még Bulgáriát és Romániát is, ezenkívül elérhetővé teheti a most a Fekete-tengerre bezárt búzát és hajóállományt."[9] Általános az egyetértés, hogy a szorosokért indított támadás sikere akár évekkel lerövidíthette volna a háborút, de az bizonyos, hogy elhárította volna a fenyegetést Egyiptom fölül, biztosította volna a Balkánt, hatalmas támogatást nyújtott volna az Oszmán

[3] Galántai: *Az első világháború*. i. m. 245.
[4] Szunomár Szabolcs: *„Készen állunk!"* Az orosz szárazföldi hadsereg jellemzői 1914-ben. In: Bene Krisztián – Huszár Mihály – Kolontári Attila (szerk.): *A pécsi ruszisztika szolgálatában. Bebesi György 60 éves*. Pécs, 2018. 184–193.
[5] Szazónov: *Végzetes évek*… i. m. 319–320. Pontosan ugyanez a stratégiai probléma fog jelentkezni 1941 nyara után a második világháborúban is.
[6] Erich von Falkenhayn: *General Headquarters and its Critical Decisions 1914–1916*. London, 1919. 19.
[7] Grand-Amiral von Tirpitz: *My Memories*. 2. k. London, 1919. 99.
[8] Strachan: *The First World War*… i. m. 114.
[9] Miller: *Straits*… i. m. 23. fej.

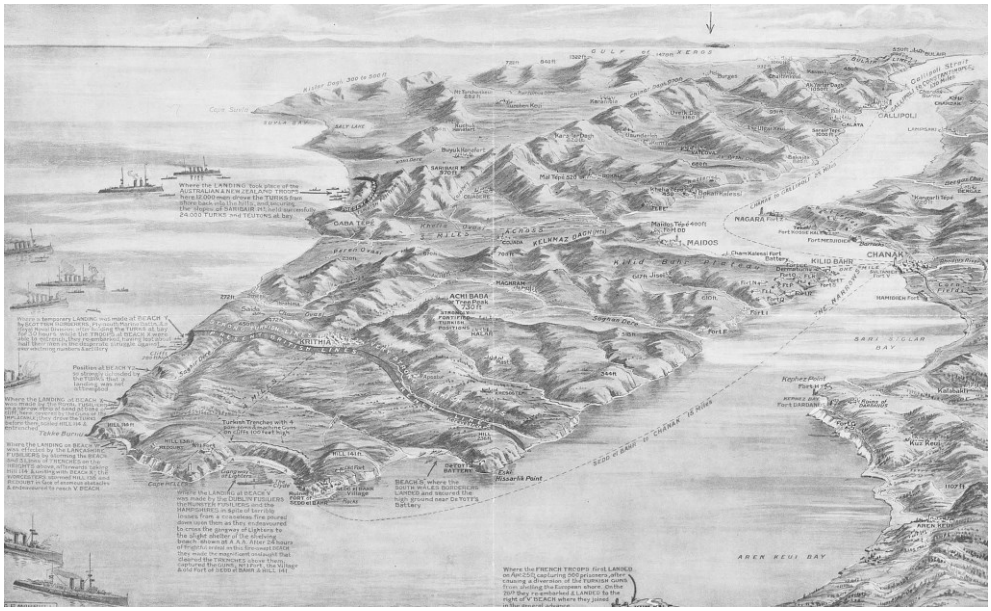
Birodalom elégedetlen arab nacionalistáinak és egyértelműen az antant oldalára állította volna a még habozó Olaszországot.[10]

A francia kormány 1914 őszén vette számításba először azt az eshetőséget, hogy új front létesítésével megosszák az ellenség erőit. A törökök hadba lépése után Aristide Briand igazságügyi miniszter indítványozta több százezres angol–francia haderő Szalonikibe küldését, hogy a szerbekkel egyesülve délről támadják meg az Osztrák–Magyar Monarchiát. A katonai vezetésben egyesek támogatták ezt az elképzelést, Joseph Joffre főparancsnok azonban ellenezte, mert tartott a nyugati front túlzott meggyengítésétől. Mint látni fogjuk, Párizsban végül nem született döntés az égei-tengeri hadműveletekről.[11] Nem úgy Londonban.

Miután az Oszmán Birodalom hadviselő féllé vált, Nagy-Britannia attól tartott leginkább, hogy Egyiptomot támadás éri (mint látni fogjuk, ez 1915 februárjában be is következett). Ennek megelőzése érdekében már 1914 szeptemberétől gondoltak arra, hogy a Közel-Keleten valamilyen hadműveletet kellene indítani. Ez annál inkább előnyös lett volna, mert a döntéshozók úgy spekuláltak, hogy Isztambul elfoglalása az Oszmán Birodalom automatikus összeomlását vonná maga után, s mivel akkoriban a Közel-Keleten szinte csak brit katonaság állomásozott, nem lehetett kétséges, hogy egy ilyen helyzetben a régiót érintő angol érdekek könnyedén érvényesíthetők lesznek. Szóba jött egy palesztinai és egy szíriai partraszállás terve, de a legnagyobb figyelem a tengerszorosokra irányult. A brit haditengerészet vezérkara már a háború előtt is vizsgálta a szorosok katonai biztosításának lehetőségét, de akkor ezt még kivitelezhetetlensége miatt elvetették. Egyedül Winston Churchill, 1911 óta az Admiralitás első lordja lelkesedett a tervért továbbra is. Azt a reményt dédelgette, hogy a görög hadsereg a Királyi Haditengerészettel együtt részt vesz majd a hadműveletben, amit abból a szempontból is hasznosnak ítélt, hogy ezáltal a háború kezdeti szakaszában az antant a maga oldalára állíthatta volna a balkáni keresztény államokat, de Görögországot mindenképpen.[12] A remény azonban szertefoszlott, amikor 1914. szeptember elején Konsztantinosz király a semlegesség mellett tette le a garast. De ez igazából nem is számított, mert az oroszok eleve tiltakoztak a görög csapatok bármilyen konstantinápolyi jelenléte ellen. Grey pontosan tudta, hogy a görög részvétel a szorosok és Isztambul elfoglalásában tönkreteheti az antant Oroszországgal fenntartott szövetségét, ezért ezt az eshetőséget ő eleve kizárta.[13] Churchill mindennek ellenére kitartott grandiózus elképzelése mellett: „Ez a történelem egyik legnagyobb hadjárata. Képzeljék el, mit jelent Konstantinápoly a Kelet számára! Többet, mint London, Párizs és Berlin együttvéve a Nyugat számára. Képzeljék el, milyen nagymértékben uralja a Keletet! Képzeljék csak el, mit jelentene az elfoglalása!"[14] Konstantinápolyt érett gyümölcsnek látta, mely csak arra vár, hogy leszakítsák. A város lakóinak fele nem török volt, tehát akár az antant potenciális támogatója is lehetett. Churchill igazolva látta a tervét, amikor 1914. november 3-án brit cirkálók török erődítményeket bombáztak a szorosok déli bejáratánál, s láthatólag bebizonyították a hajóágyúk fölényét a rövidebb hatótávolságú török tüzérséggel szemben.[15] A hónap végén az első elképzeléseit – konkrétumok

[10] Sir Julian S. Corbett: *Naval Operations Vol. II*. London, 1921. 67.
[11] Galántai: *Az első világháború*. i. m. 260.
[12] Winston S. Churchill: *The World Crisis*. Toronto, 1923. 529–530.
[13] Shatzky: La question de Constantinople et des Détroits… 2. rész. i. m.
[14] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 248.
[15] A 16 km-ről leadott tűz egy német tiszt beszámolója szerint nemcsak megsemmisítette az egyik oszmán állást, de kioltotta a komplett személyzete (5 tiszt és 60 katona) életét is. Klaus Wolf: *Victory at Gallipoli, 1915*. Philadelphia, 2020. 6. fej.

nélkül – már a kabinet elé is tárta. 1915 januárjában pedig bizalmas körben úgy vélekedett, a flotta legkevesebb négy hét alatt Konstantinápolyba ér.[16]

A Gallipoli-félsziget és a Dardanellák

Csakhogy Churchill terve átsiklott egy alapvető földrajzi tény fölött. Habár a Márvány- és az Égei-tengert összekötő Dardanellák a nyugati bejáratánál nagyjából 3600 méter, a legszűkebb pontján azonban csak 1200 méter széles. Ha egy erőcsoportosítás megpróbál behatolni ebbe a résbe, óhatatlanul ki lesz téve a parti rövid hatótávolságú ütegek halálos bombatüzének. Előzetesen Churchill a török védelem elavultságával számolt, mivel köztudott volt, hogy a bejáratot őrző három védelmi vonal valóban idejétmúlt. A kormány meggyőzése szempontjából két dolog is kapóra jött neki. Először is azután, hogy 1914 végére a németek Svájctól a La Manche-csatornáig szilárd, áttörhetetlennek látszó védelmi vonalat építettek ki, december végén heves vita bontakozott ki a kormányban arról, hol lehetne új frontot nyitni és az ellenséget legyőzni. Ekkor látott napvilágot a Birodalmi Védelmi Bizottság (Committee of Imperial Defence) titkára, a rendkívül befolyásos Sir Maurice Hankey jelentése, mely hangsúlyozta, hogy a nyugati front megmerevedése miatt másutt szükséges új hadműveletet indítani, s ez a Dardanelláknál, de akár a Közel-Keleten is megtörténhet, például egy szíriai partraszállás formájában.[17] Talán éppen ezzel összefüggésben adott Churchill utasítást 1915 első napjaiban arra, hogy küldjenek fegyvert és muníciót a libanoni maronita keresztényeknek, habár a szállítmány célhoz juttatásában a britek „aktív közreműködését szükségtelennek" tartotta.[18] A haditengerészeti miniszter

[16] Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 134.

[17] Alan Moorehead: *Gallipoli*. London, 1998. 30.

[18] Azt gondolta, Ciprusról maguk a maroniták fogják majd Libanonba szállítani a fegyvereket kisebb vitorláshajókkal. Churchill 1915. január 2-i távirata a kelet-indiai parancsnokságnak. CHAR 13/67/1. Lehetséges, hogy az egész tervet a libanoni keresztények 1914 őszén Athénban tárgyaló küldöttsége kezdemé-

egyébként eleinte baltikumi akciót javasolt Asquith kormányfőnek a németek megosztása érdekében. David Lloyd George pénzügyminiszter viszont egyenesen a szíriai partraszállást preferálta; nem túlzás, 1915 első napjaiban a kormány figyelme a Közel-Kelet felé fordult. Ezenkívül január 2-án megérkezett Nyikolaj nagyherceg sürgető felszólítása: Enver pasa kaukázusi offenzívája kapcsán az orosz főparancsnok figyelmeztette a partnereit, hogy a törékeny oroszországi morál miatt a törököktől elszenvedett bármely vereség végzetes lehet Petrográd háborús részvételére és könyörgött a szövetségeseinek, hogy azonnal indítsanak támadást, vagy akár flottademonstrációt a törökök ellen „a legsebezhetőbb és legérzékenyebb pontjukon".[19] Mivel a kérést Szazonov felkarolta s Buchanan nagyköveten keresztül személyesen Grey külügyminiszterhez fordult, az ügy stratégiai-diplomáciai kezdeményezéssé vált. Ironikus módon a nagyherceg egy héttel később visszavonta a kérését, miután tudomást szerzett az oszmánok szarikamisi katasztrófájáról. Ekkorra azonban Churchill már megszerezte Kitchener jóváhagyását, aki ugyan kételkedett abban, hogy egy „flottademonstráció" jelentős török erőket tud elvonni a Kaukázusból, mégis szükségesnek tartotta a szövetséges oroszok megsegítését.[20] Churchillnek kijelentette, „a Dardanellák jelentik az egyetlen olyan pontot, ahol egy demonstráció valamiféle hatást tud gyakorolni a keletre tartó erősítések leállítása érdekében".[21]

De vajon igaza volt-e Kitchenernek? Aligha, hiszen más helyszínek is szóba jöhettek volna. Mezopotámia például még közelebb is fekszik a Kaukázushoz, mint a Dardanellák. A britek pedig már megvetették a lábukat a Perzsa-öbölben, elfoglalták a Satt-el-Arab torkolatvidékét és a folyamközben tartózkodó oszmán védelem gyengeségét látva nem tűnt elképzelhetetlennek Bagdad közeljövőben megvalósuló bevétele akár brit–orosz összefogással. Ne felejtsük el azt sem, hogy az oroszok mindenáron részt akartak venni a Boszporusz elleni támadásban, mert csak így látták biztosítva Konstantinápoly megszerzését. Ehhez viszont pillanatnyilag csak a Vlagyivosztokban állomásozó szibériai hadtestet tudták volna bevetni, amelyet a Csendes- és az Indiai-óceánon át, a Vörös-tengeren és a Szuezi-csatornán keresztül kellett volna a Földközi-tenger keleti medencéjébe szállítani, ami hónapokig tartott volna. És az sem mellékes, hogy a németeknek köszönhetően ekkorra igencsak megerősítették a Dardanellák védelmét, nem véletlenül értékelt úgy a Sztavka 1915 elején, hogy „a szorosok elfoglalásának kedvező pillanata elveszett".[22] Nem a Dardanellák jelentették tehát az egyetlen lehetséges helyszínt, másutt (Szíriában, Mezopotámiában) is támadást lehetett volna indítani az oroszok megsegítésére.

Kitchenernek mégis megtetszett az elsődlegesen haditengerészeti hadművelet. Churchill meggyőzte, hogy a nehéz hajóágyúk és akár elavult felszíni egységek is elegendők lesznek a szorosok bejáratának megnyitására, bár szárazföldi (adott esetben görög) csapatok bevetésével biztosabbnak látta a sikert. A minden fronton nyomasztó ember-utánpótlási gondokkal küszködő Kitchener – aki negatív választ kapott Sir John French tábornoktól, a franciaországi brit expedíciós erők parancsnokától arra a kérdésére, hogy át lehetne-e dobni „tartalékokat" az oszmán

nyezte: fegyvereket kért a görög kormánytól „a törököknek való ellenállás és az antant partraszállásának megkönnyítése érdekében". Maxime Gauin: Strategic Threats and Hesitations: The Operations and Projects of Landing in Cilicia and the Ottoman Armenians. In: Fatih Mehmet Sancaktar (szerk.): *19.-20. Yüzyllarda Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu. Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar. 5-7 Ocak 2015 Uluslararası Sempozyum, İstanbul, Birdililer*. 2. k. İstanbul, 2015. 982–1004.

[19] A kérést a petrográdi brit katonai attasé, Hanbury-Williams tábornok juttatta el Londonba. Sir John Hanbury-Wiliams: *The Emperor Nicholas II as I Knew Him*. London, 1922. 23–25.

[20] Sir C. E. Callwell: *The Dardanelles*. Boston, 1919. 7–8.

[21] Moorehead: *Gallipoli*. i. m. 31.

[22] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 166.

hadszíntérre – azonban ez utóbbit kizárta, s örült, hogy „a problémáit ezen a helyszínen két vagy három hónapig az admirálisok fogják megoldani".[23]

Ténylegesen az egyik szóban forgó admirális, Sir John Fisher, a haditengerészet vezérkari főnöke – jóllehet egyetértett az új front megnyitásával – nem volt elragadtatva Churchill ötletétől, azt „túl kockázatosnak" tartotta. Az 1914 októberében kinevezett *First Sea Lord* úgy vélte ugyanis, hogy a haditengerészeti akció önmagában nem lesz elégséges a sikerhez.[24] Mély benyomást tett rá az a bizalmas és részletes memorandum, melyet a görög vezérkar nem sokkal korábban juttatott el az athéni brit haditengerészeti missziónak. Ez azt állította, hogy a Dardanellák elleni hadjárathoz nem csupán erős flottára, de erős hadseregre is szükség van. A jelentés leszögezte, az oszmán védelmet annyira megerősítették, hogy a hajók képtelenek lesznek behatolni a szűk résbe addig, amíg az aknazárat fel nem szedik. Figyelmeztetett, hogy az egyetlen reális alternatíva az erős szárazföldi csapatok partra tétele, mert csak így lehet semlegesíteni a parti védelmet. A görög és a bolgár hadsereg támogatása mellett így Fisher szükségesnek tartotta az indiai csapatok, továbbá 75 ezer nyugaton harcoló brit katona bevetését, sőt az Egyiptomban állomásozó egységek átdobásával is számolt.[25] Ezt az eshetőséget viszont Churchill, Kitchener és a kabinet többi tagja is ellenezte, mert tisztán tengeri hadművelet keretein belül szerették volna megoldani a problémát. Így, hogy a franciaországi front meggyengítése nélkül lehetett elérni a kívánt célokat, Joffre is beleegyezését adta, sőt francia hadihajókat is felajánlott. Fisher viszont legalább azt szerette volna elérni, hogy a támadás a fekete-tengeri orosz flottával együttműködve valósuljon meg, csakhogy az orosz hajóhadat sakkban tartotta a *Goeben* és a *Breslau*. Az orosz pozíciókra féltékeny Szazonov január végén ki is jelentette, hogy amennyiben jelentős orosz részvételre a támadásban nincs mód, akkor inkább halasszák azt el. Fisher mindennek dacára – és minden aggálya ellenére – Churchillel együtt lelkesen látott hozzá a hadművelet előkészítéséhez. Holott mások is megfogalmazták az aggályaikat. French tábornok például ezt írta Kitchenernek ezekben a napokban: „Törökország megtámadása azt jelentené, hogy a németek kezére játszunk és segítünk nekik megvalósítani azt az elgondolást, melyet Németország tervezett, amikor azt akarta, hogy Törökország hadba lépjen – éspedig: hogy az ellenség haderejét elvonja a döntő hadszíntérről, magáról Németországról."[26] Az ellenvélemények végül kisebbségben maradtak.

Miután a háborús kabinet 1915. január 3-án megtárgyalta a javaslatot, a támadás tervének kidolgozását és megszervezését Sir Sackville Carden admirálisra, az égei-tengeri flotta parancsnokára bízták. Az utasítás minden volt, csak nem egyértelmű. Kitchener parancsa így hangzott: „Az Admiralitásnak haditengerészeti akciót kell előkészítenie februárban a Gallipoli-félsziget bombázására és elfoglalására, melynek a végcélja Konstantinápoly."[27] De csapatokkal vagy csapatok nélkül? Carden úgy értelmezte, hogy a hangsúly a haditengerészeten van. Amikor távirati úton megkérdezték tőle, mit gondol, kizárólag a flotta bevetésével birtokba vehetők-e a Dardanellák, igennel válaszolt.[28] Az általa napok alatt elkészített négypontos terv szolgált végül az expedíció alapjául. A tervet a január 13-i kormányülés vitatta meg és két tényező segítette elő az elfogadását. Az egyik, hogy napokkal korábban a *Goeben* orosz aknára futott a Boszporusz bejáratánál, emiatt áprilisig harcképtelenné vált. A másik, hogy a Royal Navy vadonatúj, modern

[23] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 58.
[24] Lord Fisher: *Memories and Records*. 1. k. New York, 1920. 75–85.
[25] Moorehead: *Gallipoli*. i. m. 31.
[26] Arthur: *Life of Lord Kitchener*. Vol. III. i. m. 86.
[27] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 59.
[28] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 131.; Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 131.

csatahajója, a *Queen Elizabeth* éppen próbaúton járt, s felvetődött, hogy hatalmas, 38 cm-es ágyúit a török célpontok ellen lehetne a leghatékonyabban kipróbálni. Ezek a félelmetes lövegek képesek voltak egy egytonnás lövedéket akár 30 km-es távolságra is kilőni!

Az akciónak voltak azonban nagyhatalmi vonatkozásai is, mivel érintette azt a Londonban megkötött 1914. augusztus 6-i brit–francia megállapodást, melynek értelmében a Földközi-tenger az Augustin Boué de Lapeyrère tengernagy vezette francia haditengerészet ellenőrzése alá tartozott.[29] Az a döntés, hogy a Boszporuszt brit csatahajókkal próbálják meg elfoglalni, nyilvánvaló módon eltüntette volna a franciák kelet-mediterrán elsőbbségét, s helyébe angol hegemóniát állított. Churchill január 12-én közölte is a londoni francia haditengerészeti attaséval, Saint-Seine gróffal, hogy mivel az augusztusi egyezmény nem számolt az Oszmán Birodalom hadba lépésével, szükségessé vált a tengerészeti akciószférák újradefiniálása. Néhány nappal később mindezt a Victor Augagneur francia haditengerészeti miniszternek küldött levelében is megerősítette. A dühös Augagneur január 26-án Londonba érkezett, ahol kénytelen volt konstatálni, hogy a Dardanelláknál indítandó hadjárat tervét a francia haditengerészet vezérkarának tudta és beleegyezése nélkül fogadták el, az augusztusi megállapodás újratárgyalása pedig valójában nem javaslat, hanem immáron határozat. A 31-én megkötött új egyezség értelmében az angol tengernagyok két területen, a Dardanelláknál és Egyiptom vizein kizárólagos cselekvési szabadságot kaptak, míg egy francia ellentengernagy innentől a szíriai partok előtti övezet parancsnokságát látta el.[30] London valójában egészen a fegyverszünet megkötéséig fenn kívánta tartani az elsőbbségét az egész térségben.

Látható tehát, hogy az expedíció előkészítése növelte a nyugati antanthatalmak közötti bizalmatlanságot. Ennek nem csupán nagyhatalmi, hanem a háború menetéről vallott véleménykülönbségek is az okai voltak. Utaltam rá, hogy a francia hadvezetés a nyugati front megmerevedését nem volt hajlandó vereségként értelmezni, tovább erőltette az offenzívákat, ami egyrészt a francia katonai hagyományokból következett, másrészt a németek által megszállt területek miatt nyilvánvaló nemzeti érdeke is volt Franciaországnak. A francia haditengerészeti vezérkar eleve nem hitte, hogy Gallipolinál önmagában a Royal Navy sikeresen elérheti a kitűzött célt, szárazföldi csapatokat viszont nem akart átengedni a szorosok elleni támadáshoz. Joffre úgy vélte, egy Artois-ban és Champagne-ban indított offenzívával lehet igazán tehermentesíteni az oroszokat, nem pedig a tengeri hadművelettel.

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a franciák ne szőttek volna maguk is terveket a közel-keleti hadműveletekről. 1914 augusztusának elején például a jeruzsálemi francia konzul annak a véleményének adott hangot, hogy az Oszmán Birodalom a központi hatalmak oldalán be fog lépni a háborúba, aminek a térség fellázításával és ezerfős expedíciós katonai kontingens partraszállásával lehetne elébe menni. Egy másik javaslat arra vonatkozott, hogy küldjenek hadihajókat Palesztina partjaihoz, melyek bosszút állhatnának a térségbeli német közösségeken, ha a birodalomban működő francia intézményeket fenyegetnék. Ezután fel lehetne lázítani az arabokat a törökök ellen, segítségükre pedig gyarmati katonaságot küldeni. Az oszmánok hadba lépése után a hadügyminisztériumban is születtek bizonyos elképzelések levantei hadmozdula-

[29] Láttuk, hogy szakértői szinten az egyezményt valójában már 1912-ben megkötötték. Guy Pedroncini: Les Alliés et le problème du haut commandement naval en Méditerranée 1914-1918. http://www.institut-strategie.fr/pub_Mo2%20PEDRONCINI_HAUT%20COMMAND.html, letöltés: 2015. június 12.; Krámli Mihály: A navalizmus és az osztrák–magyar haditengerészet felkészülése a Nagy Háborúra. In: Majoros (főszerk.): *Sorsok, frontok, eszmék…* i. m. 181–194.

[30] Julie d'Andurain: La Méditerranée orientale durant la Grande Guerre, nouvel enjeu entre la France et la Grande-Bretagne. In: Pellegrinetti (szerk.): La Grande Guerre en Méditerranée. i. m. 25–44.

tok megindítására, amelyek elsődleges indítéka az volt, hogy a közel-keleti arabok fellázítása és a muszlimoknak nyújtott katonai támogatás semlegesítheti az oszmánoknak és a németeknek az észak-afrikai francia gyarmatok fellázítására irányuló törekvéseit. A vezérkar afrikai részlegének főnöke, Jules Hamelin ezredes javasolta szenegáli lövészek, algériai és marokkói szpáhik és az Idegenlégió partra szállítását Alexandrettában, Antiókhiában, Tripoliban vagy Bejrútban, amivel két legyet üthettek volna egy csapásra: elszigetelhették volna a törököket az arab tartományaiktól, valamint biztosíthatták volna Franciaország befolyási övezetét abban az esetben, ha bekövetkezne az Oszmán Birodalom felbomlása. Mivel az egész terv a birodalom arab lakosságának fellázítására irányult, javarészt észak-afrikai muszlim gyarmati katonákat vetettek volna be. A terv elnyerte Millerand hadügyminiszter tetszését, aki 1914 decemberének elején megpróbálta elfogadtatni azt a kormánnyal: „Az Arábiában vagy Mezopotámiában kitörő zavargások azonnali válaszreakciót váltanának ki Szíriában, az összes elégedetlenkedő összefogásának előjátékát jelentenék. Ez a mozgalom elnyerhetné az algériaiak és a tunéziaiak szimpátiáját, de legalábbis a muszlimjaink szemében kialakítaná rólunk azt a képet, hogy a törökök és a szövetségesek ellen harcolva a muszlim népeknek egy olyan kormány igája alóli felszabadításán dolgozunk, mely már nem egyéb, mint Németország eszköze az iszlám világ alávetésében."[31] Hamelin 1915 januárjában tüzérséggel kiegészített expedíciós haderő felállítására is javaslatot tett,[32] amihez a nyugati front elsőbbségének rendíthetetlen híve, Joffre főparancsnok hozzá is járult, de csak azzal a feltétellel, hogy erősítésre az alakulat nem számíthat. Az élére Albert d'Amade tábornokot nevezte ki, csakhogy ez a legfeljebb 8–10 ezer fős csoportosítás a kicsiny mérete miatt legfeljebb tengerparti célpontok ideiglenes megszállására lett volna alkalmas, ahol „megkaphatják a flotta ágyúinak támogatását",[33] arra semmiképpen sem, hogy a Szíriában állomásozó, 80–110 ezres 4. oszmán hadsereggel felvegye a harcot. Az elképzelések szerint a legalkalmasabb partraszállási pont Bejrút vagy Tripoli lett volna, mivel az itteni keresztény lakosság támogatására számíthattak, ezenkívül elvághatták az oszmánok északi–déli összeköttetését a tengerpart mentén, és fenyegethették Damaszkuszt, „az iszlám második szent városát", valamint a létfontosságú hidzsázi vasútvonalat.[34]

Noha a bejrúti vagy alexandrettai intervenció ötletét Poincaré köztársasági elnök is támogatta, a terv azért nem realizálódott, mert – mint láttuk – a külügyminisztérium ellenezte: egyelőre még hitt az Oszmán Birodalom területi integritásának fenntartásában, amit a francia érdekek miatt szükségesnek tartott; úgy vélte, hogy a birodalom feldarabolása esetén Franciaország rosszul járna. Azt gondolta, hogy a francia befolyás ugyan visszaszorult a szultán államában, de a központi hatalmak fölötti győzelem ezt a presztízst helyre fogja állítani, a majdani békekonferencián pedig – a két állam közötti kapcsolatok újbóli megerősítésével – rá lehet majd kényszeríteni a birodalmat a korábbi *status quo*hoz való visszatérésre. Ezenkívül aggódott a szövetségesek reakciói, valamint a hazai front meggyengítése miatt. A Hamelin-féle terv rámutatott a külügy és a hadügy közötti alapvető nézeteltérésre a Közel-Kelet kapcsán: az elképzelés leginkább az antant uralma alatt élő muszlim tömegek dzsihád általi fellázításának semlegesítésére szolgált, Szíriának önmagában nem tulajdonított különösebb értéket vagy jelentőséget, s akár még

---

31 Cloarec: *La France et la question de Syrie (1914-1918)*. i. m. 96–99., 105–108.

32 Javaslat afrikai expedíciós hadtest létrehozására, Bordeaux, 1915. január 3. Ministère de la Guerre, État-Major de l'Armée, Service historique: *Les armées françaises dans la Grande Guerre*. Tome IX, 1er volume, Volume d'annexe. Paris, 1935. 10–13.

33 A főparancsnok 1915. január 8-i levele a hadügyminiszternek. Uo. 13–14.

34 Az expedíciós hadtest keleti partraszállási terve, 1915. január 20.; Szíriai intervenciós terv, 1915. február 7. Uo. 15–19., 21–28.

az antantszövetségesekkel közös fennhatóságot is el tudott volna képzelni a térségben. Ráadásul figyelmen kívül hagyta a keleti keresztényeket, mivel az észak-afrikai lakosság szimpátiájának megnyerése érdekében eleve az arab muszlimok tömeges megnyerésével számolt. A Quai d'Orsay viszont sohasem mondott volna le Franciaország szíriai előjogairól és elsőbbségéről, továbbá az ottani keresztények feletti protektorátusról. Végül az a döntés született, hogy Amade erőit a Dardanelláknál brit vezetéssel indított nagyszabású partraszállás során fogják bevetni. A Gallipoli-félszigeten elszenvedett kudarc után Szalonikibe vezényelték őket, támogatandó az éppen visszavonulóban lévő szerb hadsereget.[35]

A Churchill és Augagneur által szignózott január 31-i angol–francia megállapodás a Közel-Keleten számos változást hozott magával. Az egyiptomi brit csapatok parancsnokságához francia katonai missziót vezényeltek. A volt konstantinápolyi katonai attasé, Edmond Maucorps alezredes vezette néhány fős csoport (Doynel de Saint-Quentin főhadnagy és az arabul beszélő Reymond százados) feladata volt az egyiptomi brit hadsereg hadműveleteinek nyomon követése, az ellenséges erőkről való információszerzés és az angolokkal való véleménycsere kibővítése.[36] Maucorps azért is alkalmas volt erre a feladatra, mert maga is a levantei szövetséges partraszállás híve volt, sőt 1914 decemberében saját tervet készített ennek végrehajtására, amelyet bemutatott a külügyminisztérium képviselőjének. Az elképzelés értelmében a szíriai partraszállás céljából expedíciós erőt hoznak létre, mely a Hamelin-tervben foglaltakhoz hasonlóan élvezni fogja a helyiek támogatását. Maucorps ugyanakkor *nemzetközi* hadművelettel számolt, amelybe Franciaország és Nagy-Britannia mellett a semleges Olaszországot is bevonta volna, hiszen mindhárom nagyhatalom érdekében állt a nyugalom fenntartása az afrikai birtokaikon, illetve a Szuezi-csatornán zajló forgalom fenntartása. Az akcióval az olaszokat csatlakoztatni lehetett volna az antanthoz. A terv szerint az expedíciós haderő kb. 110 ezer katonából állna úgy, hogy minden hatalom 35 ezer főt küld. A két részre osztott csoportosítás egyik fele harcba száll az oszmánokkal, a másik fele elfoglalja a bagdadi vasút stratégiai fontosságú (és még épülő) alagútjait a Toros-hegységben. A hadművelet támaszkodik a helyi keresztények, drúzok és beduinok felkelésére; utóbbiak csatlakozását azzal lehetne megvásárolni, hogy ígéretet tesznek az autonómiájukra „vallásuk, erkölcseik, intézményeik tiszteletben tartásával".[37] Az ötlet ismét csak ellenkezett a külügyminisztériumnak a szíriai kérdés nemzetköziesítésére vonatkozó álláspontjával, ugyanis a Quai d'Orsay abszolút elfogadhatatlannak tartotta más nagyhatalom, különösen Nagy-Britannia és Olaszország beavatkozását a szíriai ügyekbe. A külügy minden erejével éppen azon ügyködött, hogy ezeket a hatalmakat távoltartsa a kizárólagos francia érdekszférának tekintett Szíriától.

Az elutasított Maucorps Kairóban mégis tehetett valamit, amire azért is nagy szükség volt, mert az oszmánok hadba lépése után a Közel-Keleten dolgozó francia diplomaták távozni kényszerültek, így Párizs információ nélkül maradt, amin a Defrance vezette kairói képviselet és a rodoszi konzulátus próbált meg enyhíteni valamelyest. Miután Churchill a beleegyezését adta,[38] a Földközi-tengeren február 5-én létrehozták a 3. hajórajt Louis Dartige du Fournet ellentengernagy parancsnoksága alatt, melynek működési területéül az 1912 óta olasz fennhatóság

[35] Jacques Frémeaux: Les interventions militaires françaises au Levant pendant la Grande Guerre. *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 262. sz., 2016. április–június. 49–71.

[36] Christophe Leclerc: *Avec T.E. Lawrence en Arabie. La mission militaire française au Hedjaz 1916-1920*. Paris, 1998. 40.

[37] Cloarec: *La France et la question de Syrie (1914-1918)*. i. m. 108–110.

[38] A londoni francia haditengerészeti attasé 1915. február 3-i távirata a francia haditengerészeti minisztériumnak. CHAR 13/67/38.

alatt álló Rodosz és a török–egyiptomi határ közötti területet jelölték ki. Feladata a partvidék blokád alatt tartása volt, s a térségben tartózkodó minden brit egység a kötelékébe tartozott. Zászlóshajója, a hatalmas, 16 ágyús *Jeanne d'Arc* önmagában képes volt a műveleti zóna felderítésére és ellenőrzésére, nagy segítséget jelentett a britek későbbi szárazföldi hadműveletei számára. A pszichológiai hatásról sem szabad megfeledkezni: ezek a tengerparti városok előtt lassan és méltóságteljesen elúszó impozáns hajótestek az irányzékra állított lövegeikkel mély benyomást tettek a lakosságra. A városokon kívül pedig utakat, csomópontokat, erődítményeket és olajraktárokat bombáztak. A raj legjelentősebb sikere talán Georges-Picot kezdeményezésére a szíriai Tartúsz melletti Arvád szigetének elfoglalása volt 1915 szeptemberében, valamint Kasztelórizo megszerzése a kilikiai Merszin előtt december végén. Arvád, melynek kormányzója Albert Trabaud sorhajóhadnagy lett, szénrakodó állomásként és hírszerző központként is funkcionált. Trabaud-nak főképpen a helyi szokások (nőkkel való bánásmód) és a vallás tiszteletben tartására kellett figyelnie. A megszálló katonák legapróbb fegyelmezetlensége az illető hadihajókra való azonnali visszaküldését vonta maga után. Az alkohol vásárlását megtiltották. Törekedtek a gazdasági élet (halászat) és a kommunikáció (tengeri kereskedelem a semleges államokkal) helyreállítására, valamint befogadták a Szíriából érkező menedékkérőket.[39] A raj mentette ki és szállította Port-Szaídba a Músza Dagh mintegy 4000 örményét szeptember 12–13-án.[40] A raj felállítása a franciáknak azt a törekvését tükrözte, hogy garantálják szíriai érdekeiket. Az 1914. augusztusi megállapodás szelleme mindazonáltal tovább élt: a franciák és a britek igyekeztek a lehető leghatékonyabban együttműködni a Dardanellák elleni támadás előkészítése során.

Erre szükség is lehetett, mert az előkészületek a végső fázisukba léptek. Carden terve abból indult ki, hogy a Royal Navy ellenállhatatlan tűzereje elegendő lesz a Dardanellák megnyitásához, a flotta így be tud nyomulni a Márvány-tengerre, majd Konstantinápoly előtt következhet a régi jó „ágyúnaszád-diplomácia". Az admirális úgy számolt, hogy a hadművelet kevesebb, mint egy hónap alatt végrehajtható. A tervet, melynek a kormányon belül voltak ellenzői és támogatói is, végül heves vita után január 13-án fogadta el a kabinet. Az ellenzőket Kitchener azzal győzte meg, hogy kudarc esetén a hajókat egyszerűen vissza lehet vonni, így nem fog veszteséggel járni a dolog. Az oroszok beleegyezését hamar megszerezték: Churchill 20-án biztosította a Sztavkát, hogy az Admiralitás „három vagy négy hét" alatt kikényszeríti az átkelést a Dardanellákon, ugyanakkor nem csupán a fekete-tengeri flotta részvételére számított a Boszporusz északi bejáratának bombázásával, hanem eredetileg orosz szárazföldi partraszálló csapatok bevetését is szükségesnek tartotta.[41] Augagneur látogatásakor Churchill kijelentette, „szívélyesen üdvözölnék" francia egységek részvételét is a támadásban, Grey pedig engesztelésképpen megígérte, hogy nem szállnak partra a francia érdekszférának tartott szíriai Alexandrettánál. A közös francia–brit haditervet január 28-án véglegesítették, s a már a kelet-mediterrán vizeken tartózkodó Émile Guépratte ellentengernagyot bízták meg a francia hadműveletek irányításával.[42] Guépratte Cardennek való alárendelése ugyan az 1914. augusztusi megállapodás nyílt megsértését jelentette, ennek azonban Párizsban nem tulajdonítottak túl nagy jelentőséget, mivel változatlanul meg voltak győződve arról, hogy úgyis minden a nyugati fronton dől el.

---

[39] Denise Ammoun: *Histoire du Liban contemporain*. Paris, 1997. 170.

[40] Frémeaux: Les interventions militaires françaises au Levant pendant la Grande Guerre. i. m.

[41] Miller: *Straits*… i. m. 25. fej.; McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 131–133.

[42] David French: The Origins of the Dardanelles Campaign Reconsidered. *History*, 68. évf., 223. sz. (1983. június) 210–224.

Az előkészületek igencsak kapkodva zajlottak. Sem a franciák, sem a britek nem rendelkeztek pontos térképekkel, valamint megbízható információkkal a helyszínre vonatkozóan.[43] Mindezt tetézte, hogy az információáramlás messze nem működött tökéletesen a nyugatiak között.[44] Valójában az egész vállalkozás a Királyi Haditengerészet legyőzhetetlenségének mítoszán nyugodott. Növelte a britek önbizalmát, hogy még 1914. december közepén egy búvárhajójuk behatolt a szorosokba és megtorpedózott egy török cirkálót.[45] Néhány nappal később pedig a Frank Larkin kapitány parancsnoksága alatt álló könnyűcirkáló, a *Doris* a szíriai Alexandretta előtt csupán bombázással fenyegetőzve arra kényszerítette a török katonai kormányzót, hogy távolítsa el a városból a nehézfegyverzetet és a hadianyagokat, amit meg is tettek, sőt engesztelésképpen még két mozdonyt is felrobbantottak.[46] Carden admirális hetek alatt csatahajókból, cirkálókból, rombolókból, tengeralattjárókból, aknaszedőkből és más vízi járművekből tekintélyes méretű flottát állított össze. A 14 brit és 4 francia hadihajó összesen 280 fedélzeti ágyúval rendelkezett, ami tekintélyes pusztító erőnek számított.[47] Athén hallgatólagos beleegyezésével ez az erőcsoportosítás 1915. február 7-re összegyűlt Límnosz szigete körül, 15-én pedig megkapta a parancsot a bombázás megkezdésére. A törökök időben értesültek a támadásról, s megfelelően felkészültek a fogadtatására. Február második felében a kiváló német tüzérségi szakértő, Weber tábornok a jüterborgi tüzérségi iskolából és a kieli fegyvergyárból mérnököket és tüzéreket hozatott, akikből különleges egységet állított össze, miközben az oszmán tüzérek hónapok óta folytatott kiképzése sikeresen haladt. Jelentős fejlesztéseket eszközöltek a szűk csatorna védelmi erődítményein. Március elejére 239 nagy kaliberű ágyút helyeztek el a szoros bejáratához és lövegeket a rés két oldalára. Erős fényszórókat állítottak fel az éjszakai hajómozgások szemmel tartására és rádiótávíróval kötötték össze a harcálláspontokat. Ezenkívül kiterjedt aknamezőt telepítettek és vízalatti hálót feszítettek ki a tengeralattjárók mozgásának akadályozására.[48] Amikor ezekben a hetekben Morgenthau amerikai nagykövet meglátogatta az erődítmé-

[43] Ez általános probléma volt a világháború során mindvégig. A britek valójában csak hézagos ismeretekkel rendelkeztek a Közel-Keletről, még autentikus történelemkönyv sem létezett az Oszmán Birodalomról. A hadszínterekről rendelkezésre álló térképeik annyira hiányosak voltak, hogy a tiszteknek úgyszólván „sötétben tapogatózva" kellett harcolniuk. Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 86–87.

[44] Maucorps például a török erődítményekről a birtokában lévő információkat csak március közepén juttatta el a briteknek. Walter H. Johnson: The Dardanelles Expedition. *The Coast Artillery Journal*, 58. évf., 6. sz. (1923. június) 489–523.

[45] A *Meszudije* tíz perc alatt hullámsírba merült. Miller: *Straits*… i. m. 22. fej.

[46] Igaz, Larkin a legfőbb célját, a Dzsemál pasa által Damaszkuszban fogva tartott angol túszok kiszabadulását nem tudta elérni. Ezeket az embereket (konzulátusi alkalmazottak, tolmácsok, tanácsadók, kereskedők, tanárok, orvosok, ápolók stb.) francia és orosz állampolgárokkal együtt az oszmán hatóságok még korábban internálták (a britek ugyanígy tettek a Kairóban tartózkodó német alattvalókkal). Larkin követelte a szabadon bocsátásukat, Dzsemál azonban erre nem volt hajlandó, sőt figyelmeztette a kapitányt, hogy Alexandretta lövetése esetén minden oszmán áldozatra egy kivégzett angol tússzal fog felelni. Az eset következtében az ifjútörökök hozzáláttak a térségbeli örmények deportálásának előkészítéséhez, valamint jelentősen megerősítették a partvédelmüket. McMeekin: *The Berlin–Baghdad Express*… i. m. 130–131.; Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 96–97.; Edward J. Erickson: Captain Larkin and the Turks. The Strategic Impact of the Operations of *HMS Doris* in Early 1915. *Middle Eastern Studies*, 46. évf. (2010), 1. sz. 151–162.

[47] Cochet: L'armée d'Orient, des expériences combattantes… i. m.

[48] Erich R. Prigge: *Der Kampf um die Dardanellen*. Weimar, 1916. 68. Prigge, a harcokban részt vett német tiszt meglehetősen rossz véleménnyel volt az oszmánok katonai képességeiről, ellenben magasztalta a németek szerepét.

nyeket, lenyűgözték a látottak: „Az első benyomásom az volt, hogy Németországban vagyok. A tisztek szinte mind németek voltak, homokzsákokból támfalakat építettek és más módokon erősítették a lövegállásokat."[49] McMeekin szerint a tervezés fázisában az Admiralitás „szinte semmit sem tudott" ezekről a védelmi erőfeszítésekről, a kormány pedig alaposan alábecsülte az oszmán ellenfelet,[50] ennek ellenére Kitchener február 19-én – Carden óvatos kérésének engedve – beleegyezett, hogy az Egyiptomban tartózkodó 29. brit hadosztályt és az ausztrál és új-zélandi katonákból álló ún. ANZAC-egységet (36 ezer fő: 28 ezer ausztrál, 7500 új-zélandi) Límnoszra szállítsák az esetleges partraszállás reményében. A franciák március elején jelezték, szintén hajlandók az anyaországi és gyarmati (szenegáli, guineai, szudáni, észak-afrikai) katonákból, valamint az Idegenlégió tagjaiból összeállított 18 ezer fős Keleti Expedíciós Hadtestet a helyszínre küldeni.

Carden február 19-én indította meg a támadását. A nagyobb hadihajók több kilométerről menet közben tüzelve próbálták megsemmisíteni a Dardanellák külső védelmét és lehetővé tenni az aknaszedők számára a szorosba való behatolást. A bombázás először csekély károkat okozott, de a második próbálkozás 25-én már elhallgattatta az erődök ütegeit. Másnap Carden három csatahajót küldött a rés bejáratához, hogy zúzzák porrá a török tüzérség belső védelmi vonalát. A hajóágyúk lapos röppályája azonban hatástalannak bizonyult: a gránátok többsége nem talált.[51] Ezzel párhuzamosan tengerészgyalogosok szálltak partra a Gallipoli-félsziget déli, belső oldalán és a hajóágyúzás következő tíz napján ezeknek a csapatoknak sikerült felrobbantaniuk közel ötven török üteget a személyzetükkel együtt. Ámde figyelmeztetésként hathatott, hogy a következő, március 3-i próbálkozás már korántsem bizonyult ilyen sikeresnek: a partra tett 400 tengerész heves ellenállásba ütközött, s 70 fős veszteséget szenvedett, miközben a másik oldalon hatan vesztették életüket, 41-en pedig megsebesültek. Március 11-én a flotta szó szerint füstbe burkolva a partokat, tűzfüggönyt zúdított a védőkre és megpróbált benyomulni a Dardanellák tölcsértorkolatába. A közepes méretű török tarackok azonban továbbra is érintetlenek maradtak, mire Kitchener újabb erősítéseket rendelt a mediterrán medence keleti részébe; az expedíciós erők nagysága immár megközelítette a 70 ezer főt. A hadügyminisztérium ettől függetlenül még mindig úgy tekintett erre a különítményre, mint túlméretezett partraszálló osztagra, s reménykedett abban, hogy nem kerül sor a bevetésére.

Ezzel egy időben került napirendre az orosz részvétel jellege a hadműveletben. Churchill ugyebár számított orosz hadihajók és gyalogság bevetésére, ezért kérték legalább 80 ezer katona Boszporuszhoz való vezénylését. Az akcióval Szazonov is egyetértett, s a Sztavkának nyomatékosította, hogy „nemkívánatos lenne, ha a törökök Cárgrádból való történelmi kiebrudalása a mi részvételünk nélkül történne meg". A tábornokok azonban nem akartak ekkora haderőt kockára tenni, ha a brit haditengerészet úgyis eléri a kitűzött célt. Legfeljebb egyetlen hadtest (30–40 ezer fő) kiküldésére láttak lehetőséget valamikor 1915 folyamán. A kiválóan működő hírszerzés arról számolt be, hogy a Boszporusz bejáratát őrző erődítményeket a törökök megerősítették (még a javítás alatt álló *Goeben* néhány hajóágyúját is kiszerelték és az erődökbe vitték), Trákiában és a főváros környékén 80 ezer főnyi csapatokat és további 150 ezres tartalékot vontak össze, ami óvatosságra intette a hadvezetőséget. Nyikolaj nagyherceg január 24-én meg is mondta Hanbury-Williamsnek, hogy nem ígérhet hadműveleti támogatást a szorosoknál,[52] Eberhardt tengernagy pedig nyilvánvalóvá tette, hogy az orosz flotta csak azután tudna érdem-

[49] Morgenthau: *Ambassador Morgenthau's Story*. i. m. 210.
[50] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 168.
[51] Hans Kannengiesser: *The Campaign in Gallipoli*. London, 1928. 114–115.
[52] Miller: *Straits*… i. m. 25. fej.

ben bekapcsolódni a harcokba, hogy a szövetséges hajóhadak kijutottak a Fekete-tengerre. Szazonov mindenesetre március végén arról értesítette Londont, hogy az orosz hadtest megfelelőképpen felfegyverezve készen áll az indulásra.[53]

Mire azonban ez a hír eljutott a címzettekhez, már világossá vált, hogy a hadműveletet az előre eltervezett módon nem lehet sikerre vinni. Hiábavalónak bizonyult a remény, hogy szárazföldi csapatok bevetése nélkül is kikényszeríthető a szorosok megnyitása és az oszmán székváros elfoglalása, de ezt akkor még sem a britek, sem a törökök nem tudták. Az első hetekben úgy tűnt, pánik keríti hatalmába Isztambult, az ifjútörökök ki is jelentették, hogy az ellenség partraszállása esetén készek lángba borítani a várost. A kétségbeesés a német kolóniára is átragadt. Wangenheim, aki már januárban úgy vélekedett, hogy sürgősen be kellene fejezni a háborút, nem habozott értéktárgyait letétbe helyezni amerikai kollégájánál, Morgenthaunál, mert tartott a főváros ostromától. Az amerikai diplomata ezt írta: „A német vezérkar és Konstantinápolyban gyakorlatilag az összes katonai és haditengerészeti szakértő azt hitte, hogy a szövetséges flotta át fog törni és elfoglalja a várost."[54] Így vélekedett a veterán von der Goltz tábornok, aki biztos volt abban, hogy az antant tíz órán belül a Márvány-tengeren lesz. Richard von Kühlmann, a német nagykövetség tanácsosa, akit 1914 októberében azért küldtek Konstantinápolyba, hogy határozottabb fellépésre szorítsa rá Wangenheimot a Portával szemben, szintén kész tényként kezelte Isztambul bevételét. A törökök is ugyanígy vélekedtek és előkészületeket tettek a fontosabb személyiségek evakuálására és az állami levéltárak Ankarába szállítására.[55] Március első felében valóságos exodus indult meg, a nők és gyerekek egy részét a belső területekre menekítették, a bankok az aranykészletüket Kis-Ázsiába küldték. Nőtt az ifjútörök kormánnyal szembeni elégedetlenség, a rendőrfőnök pedig nagyszámú munkanélkülit utasított ki a városból, hogy elejét vegye egy esetleges lázadásnak.[56] Ezek a hírek Londonba is eljutottak, nem véletlen, hogy a háborús kabinetben általánossá vált az a meggyőződés, hogy a szorosok áttörése csupán idő kérdése, az első komolyabb támadások pedig akár antantbarát államcsínyt is kiválthatnak a fővárosban.

Március közepén az égei-tengeri brit flotta élén a sikertelenség miatt depresszióssá vált Cardent leváltották. Helyét az ír származású John de Robeck altengernagy foglalta el, aki elhatározta, hogy újabb erőfeszítést tesz a szorosok megnyitására. Új stratégiát követett: 18-án minden egységét (köztük a flotta ékességét, a *Queen Elizabeth*-et) támadásba vetette, hogy fedezzék az aknaszedők tevékenységét. A 18 csatahajó, valamint a cirkálók és a rombolók össztüze percek alatt megsemmisítette a rés bejáratát őrző erődítményeket. Ekkor azonban a Dardanellák belső részén elhelyezett török tarackok tüzelni kezdtek, munkájukat pedig hallatlanul pontosan végezték. Ezek a parti dombok mögött felállított mobil ütegek háborítatlanul támadhatták az ellenséget, mivel a hadihajók számára láthatatlanok, ezért bemérhetetlenek voltak. Ha pedig a légi felderítés mégis meghatározta a helyzetüket, mielőtt megadhatta volna a flottának a koordinátákat, a személyzetük pillanatok alatt új pozícióba vontatta az ágyúkat, s folytathatták a tüzelést. S az eredmény? Az *Améthyst* francia cirkálót ért egyik találat húsz matrózzal végzett…

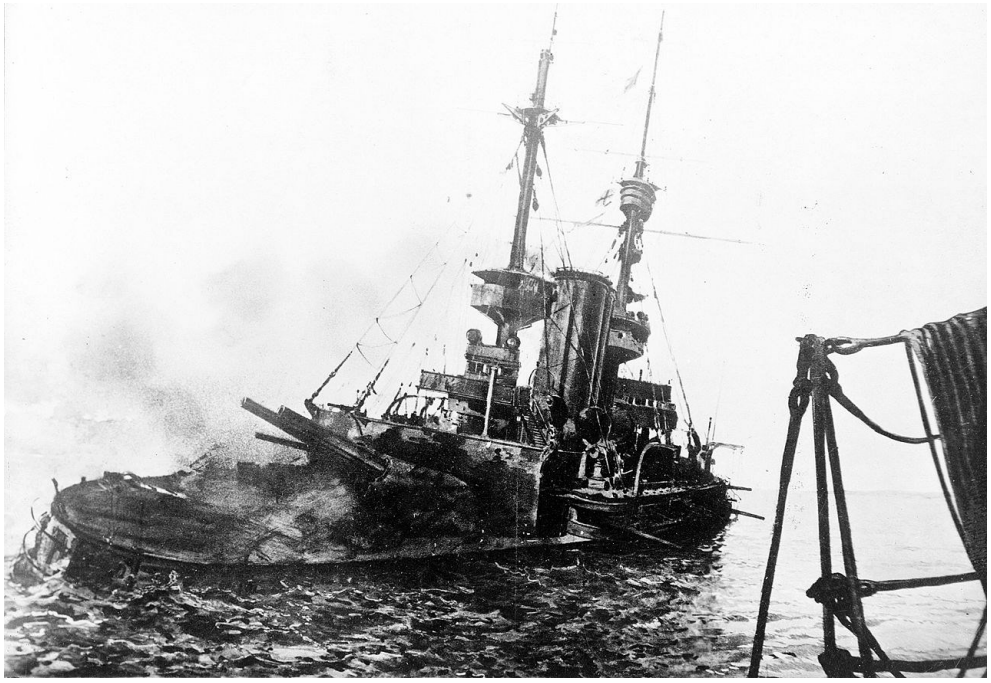
---

[53] McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 133., 136–137.

[54] Morgenthau: *Ambassador Morgenthau's Story*. i. m. 181. Bizonyosan nem tartozott azonban közéjük Liman és Usedom.

[55] Már január elején különvonatokat állítottak készenlétbe. Morgenthau: *Ambassador Morgenthau's Story*. i. m. 184–185.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 102.

[56] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 60–61.

Az oldalára dőlt *Irresistible* a Dardanelláknál

A francia *Bouvet* csatahajó aknára futott, majd 640 emberrel és Valentin-Marie Rageot de La Touche kapitánnyal a fedélzetén pillanatok alatt elsüllyedt. Néhány percre kísérteties csönd ereszkedett a tájra, mindkét fél a vízben zajló borzalmat figyelte. „Ha száz évig élek, akkor sem fogom elfelejteni azt a borzalmat, amit a *Bouvet* elsüllyedésének látványa jelentett" – emlékezett utóbb egy francia tiszt.[57] A tüzelés azonban hamar folytatódott. A *Gaulois* és a *Suffren* több találatot kapott, előbbi egy aprócska szigetnél zátonyra futott, utóbbinak a lőszerraktára kis híján megsemmisült. A brit *Inflexible* és *Irresistible* röviddel ezután aknára futott, mindketten az oldalukra dőltek. Hamarosan további három, a vízbe került matrózokat mentő csatahajó vált működésképtelenné. Maga a *Queen Elizabeth* öt találatot kapott. A tarackok gránátesőjében az aknaszedők kénytelenek voltak visszafordulni és a nyílt tenger felé menekülni. Mikor a sérült csatahajói közül kettő süllyedni kezdett, de Robeck pánikba esett és elrendelte az egész flotta visszavonulását Límnoszra, ami tragikus bukást jelentett az antant és hatalmas, valójában a világháborúban az első igazi sikert az oszmánok számára. Az antant három csatahajója elsüllyedt, másik három annyira súlyosan megrongálódott, hogy ki kellett őket vonni a szolgálatból. Odaveszett ezer tengerész, több százan megsebesültek. A szövetséges flotta ereje egyetlen nap alatt egyharmadával csökkent úgy, hogy az oszmán állásokban számottevő kár nem keletkezett.

Egyesek szerint az altengernagy valójában hajszálnyira volt a győzelemtől, a törökök ugyanis halálos veszedelembe kerültek: gyakorlatilag kifogytak a lőszerből.[58] Az antant újabb nekirugaszkodása talán a szorosok áttörését eredményezte volna. Ténylegesen latolgatták is ennek a

[57] Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 139.

[58] Carl Mühlmann: *Der Kampf um die Dardanellen*. Oldenburg, 1927. 74.

lehetőségét, Churchill például március 20-án azt sürgönyözte de Robecknek, hogy „ne bátorítsa az ellenséget a hadműveletek látszólagos felfüggesztésével". Londonból Fisher további négy csatahajót küldött a Dardanellákhoz, a franciák pedig egyet. Mások viszont azt állítják, hogy az oszmán partvédelem a 18-i csata után is szilárd maradt, a 176 parti ütegből csupán kilencet kellett kivonni a szolgálatból, Usedom pedig „minimálisnak" minősítette az erődöket ért károkat. Ráadásul kilenc aknazár intakt maradt és tovább őrizte a szorosok bejáratát. A védők elszántsága sem csökkent, hiszen szemük láttára süllyedtek el az antant nagyszerű csatahajói és fulladtak vízbe százával a tengerészei. Eközben német részről mindössze hárman vesztették életüket, 14-en pedig megsebesültek, a török veszteségek pedig 26 halottra és 52 sebesültre rúgtak, ami elfogadható árnak tűnt az inváziós flotta megfutamításáért.[59]

A brit szárazföldi erők tábornokainak gondolkodása a flotta kudarca láttán megváltozott. Ian Hamilton, a csapatok március 12-én kinevezett generálisa 19-én ezt írta Kitchenernek: „Nem szívesen, de arra a következtetésre jutottam, hogy a szorosokat csatahajókkal nem olyan könnyű áttörni, mint korábban gondoltuk, ezért, ha a csapataimat bevetik, akkor azokat nem az előzetesen elképzelt kiegészítő szerepre kell kárhoztatni. A hadsereg részvétele a partraszállás esetén nem korlátozódhat az erődítmények lerombolására, hanem megfontolt és progresszív katonai hadműveletet kell végrehajtania, hogy utat nyisson a flottának."[60] Kitchener még aznap beleegyezett a dologba, s megkezdődtek a szárazföldi hadművelet előkészületei.

Enver pasa – aki tudta, hogy Szarikamis után még egy vereséget nem engedhet meg magának s Gallipoli megvédelmezésén múlik a birodalom túlélése – a 18-i sikeres török védekezésből ugyanerre a következtetésre jutott és megkezdte a csapatai felkészítését. Korántsem tökéletes hírszerzésének jelentései alapján úgy vélte, tekintélyes francia és brit (40, ill. 50 ezer fős) csapatösszevonásokat hajtottak végre.[61] Ezért erősítéseket hozatott Szíriából, tíz hadosztályt vont össze Konstantinápoly körül, hogy megvédje a fővárost egy esetleges orosz támadással szemben (az oroszok azonban – mint láttuk – egyáltalán nem vettek részt a küzdelmekben, holott a hadjárat javarészt az ő érdekeiket szolgálta). 26-án elrendelte egy új hadsereg, az 5. felállítását hat hadosztályból (kb. 50 ezer fő), melyet Liman von Sanders közvetlen irányítása alá helyezett. A főtiszt feladata az volt, hogy koordinálja a Dardanellák egész térségének a védelmét. A természetéből fakadóan elővigyázatos német tábornok Pomiankowskival egy gyors motorcsónakon körbejárta Gallipoli erődítményeit és az osztrák–magyar katonai attasénak bevallotta, hogy leginkább az egyszerre megindított újabb angol–francia tengeri hadművelettől és a Boszporusznál kivitelezett orosz partraszállástól tart, merthogy ebben az esetben „az erői nem lesznek elegendők a szorosok mindkét végének megvédelmezéséhez". Pomiankowski azzal nyugtatta az egykori lovassági tábornokot, hogy az orosz flottának sokkal kevesebb a tapasztalata a partraszállási hadműveletek tekintetében, mint a britnek, ráadásul a javításon lévő *Goeben* április 1-jén visszatérhet a Fekete-tengerre, ahol az oroszoknak „nincs olyan hajójuk, mely versenyre kelhetne vele".[62] Liman ezzel együtt is úgy vélte, az időnyerés most a legfontosabb, s abban bí-

[59] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 195–197.

[60] Ian Hamilton: *Gallipoli Diary*. I. k. London, 1920. 41.

[61] Pomiankowski: *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*… i. m. 125.

[62] Pomiankowski: *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*… i. m. 127. Április 1-jén Enver utasítására Souchon parancsnoksága alatt a *Goeben* és a *Breslau* ki is hajózott, s végighaladva a nyugati partvonal mentén emlékeztette a még semleges Bulgáriát és Romániát arra, hogy ki uralja valójában a Fekete-tengert. Souchon ezt követően az orosz partok felé vette az irányt, ahol 3-án Odessza és Szevasztopol között elsüllyesztett két orosz gőzöst. A cél kimondottan az volt, hogy elriasszák az oroszokat a Boszporusznál

zott, hogy a britek legalább nyolc napot hagynak neki a védelem megszervezésére.[63] Az antant nem nyolc napot, hanem öt hetet adott neki a felkészülésre, és ez talán az első világháború egyik legnagyobb baklövése volt a részéről. Ez idő alatt az erődökben március 18-án keletkezett károkat helyreállították, a lőállásokat földdel és homokzsákokkal megerősítették, a 355 mm-es Krupp-lövegeket ismét hadrendbe állították. De Robeck eközben úgy döntött, visszavonja a flottát, s nem pazarolja a lőszert az erődökre addig, amíg a csapatok teljesen el nem foglalják Gallipoli magaslatait. Úgy tűnik, az erről szóló döntés a március 22-i, a *Queen Elizabeth* fedélzetén de Robeck, Hamilton, a vezérkari főnöke, Walter Braithwaite vezérőrnagy és a Límnoszra összevont ANZAC-parancsnok, Sir William Riddel Birdwood tábornok részvételével megtartott tanácskozáson született meg.

A Gallipoli-félsziget, a Dardanellák nyugati oldala mintegy 80 km hosszan nyúlik be az Égei-tengerbe. A csúcsán hegyes végű, a közepén 18 km-esre szélesedik, végül újra összeszűkül. A félsziget közepén az egész vidéket uraló hegygerinc fut végig. Miután Liman gondosan tanulmányozta a terepet, egyre biztosabbá vált abban, hogy képes lesz megállítani az antant előretörését és a parton tartani az ellenséget. A félsziget gyér, szikkadt növényzete, csordogáló forrásai messze nem tűntek elégségesnek egy támadó hadsereg fenntartásához. Csakhogy a körülmények a védőknek sem kedveztek. A Konstantinápollyal való kapcsolattartás szempontjából nélkülözhetetlen legközelebbi vasútállomás hétnapi járóföldre volt Gallipolitól, miközben utak a félszigeten úgyszólván nem léteztek. Mivel ásók és lapátok nem álltak rendelkezésre, a lövészárkokat bajonettekkel vájták ki. Kórházi ágyakat Gallipoliban eszkábáltak, április elejére nagyjából ezret, ami távolról sem tűnt elégségesnek. Minden a török hadsereg gyorsaságán múlott, azon a képességén, hogy kitartóan képes-e ellenállni az első partraszállási manővereknek. A német tábornok három veszélyes pontot fedezett fel. Az első a kb. 250 méter magas Acsi-Baba-hegy a félsziget déli csücskében, a második a nyugati parton elterülő Gaba-Tepe dombjai, melyek sík terepe könnyű partraszállást tett lehetővé. Ha e mögött az antantnak sikerült volna elfoglalnia Szári-Bair 300 méter magas gerincét, azzal komolyan veszélyeztette volna a török partvédelmet. Harmadik legérzékenyebb helyszínnek pedig Bulairt tartotta a Saros-öböl végénél, a félsziget legkeskenyebb pontján. Liman két hadosztályt vont össze a Dardanellák ázsiai oldalán, egyet-egyet pedig a többi helyszínre, de a parttól távolabb, a belső területeken. Ezzel ugyan feladta a parti védelmet, de csapatait kivonta a hajóágyúk hatósugarából. Később bebizonyosodott, hogy ez a stratégia megalapozott volt.[64]

Liman antantellenfele a már említett, Korfun született Hamilton tábornok volt. A kiváló képességű, tapasztalt tiszt a pályafutása során szolgált Indiában, Szudánban és Dél-Afrikában, ahol Kitchener vezérkari főnöke volt. Bátorságáért számos kitüntetést kapott. Az első világháború kitörése óta ugyanakkor még nem volt alkalma gyakorolni a parancsnoklás tudományát. A 62 éves nyúlánk, finomvonású, poétikus vénájú férfi meglehetősen marcona hírnévnek örvendett. Közeli barátja volt Churchillnek, éppen ő ajánlotta Kitchener figyelmébe. Azok közé tartozott, akik meg voltak győződve a törökök alacsonyabbrendűségéről. A hadügyminiszternek írt egyik levelében magabiztosan kijelentette, hogy katonái „egyenként több tucat törökkel érnek föl", az egész hadjáratot inkább kalandnak tekintette.[65] Hamiltonnak az volt a pechje, hogy

tervezett partraszállástól. Gary Staff: *German Battlecruisers of World War One. Their Design, Construction and Operations*. Barnsley, 2014. 122.

[63] Kannengiesser: *The Campaign in Gallipoli*. i. m. 143.

[64] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 62–63.; Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 144.

[65] Mesut Uyar: The Ottoman Artillery of Gallipoli, 1915. In: William Westerman – Nicholas Floyd (szerk.): *Clash of the Gods of War. Australian Artillery and the Firepower Lessons of the Great War*. Newport, 2020. 111.

a mintegy 70 ezres, a birodalom minden szegletéből toborzott hadserege szét volt szórva a Földközi-tenger körül. Katonai stábja április közepén érkezett meg Egyiptomba, amikorra harctéri tisztjei – akik szinte semmilyen helyi tapasztalattal nem rendelkeztek – már rögtönzött hadműveleti tervvel álltak elő. A gyalogságot azonban a bevetés előtt még Egyiptomban ki kellett képezni. Időközben megérkeztek a francia csapatok is, 18 ezer katona (Keleti Expedíciós Hadtest). Március végén megsürgették az addig tétlenkedő oroszokat is, hogy hozzák meg a maguk erőfeszítését a Boszporusznál, s tegyenek partra csapatokat. Így került sor kisebb part menti települések – hatástalan – bombázására 30-án, Eberhardt admirális fekete-tengeri flottáját pedig alárendelték de Robeck parancsnokságának. Légierőt is alkalmaztak, mely kisebb bombázások mellett a felderítésben, az oszmán védelem feltérképezésében játszott fontos szerepet. Maga Hamilton némileg bizonytalanul úgy határozott, hogy az első partraszállás helyszíne a Helles-fok lesz, a félsziget legdélebbi pontja. A feladatot a 29. brit hadosztálynak kellett volna végrehajtania, melynek az Acsi-Baba-gerinc felé előretörve be kellett volna kerítenie a délen elhelyezkedő oszmán erőket. Ezzel egy időben két másik ANZAC-hadosztályt tettek volna partra északabbra, a félsziget délnyugati oldalán. Ennek a csoportosításnak biztosítania kellett a környező magaslatokat és át kellett vágnia a félszigeten. Ezenkívül egyéb, kisebb méretű, diverzáns jellegű akciókat is terveztek az ellenség utánpótlásának elvágására, vagy éppen Csanak franciák általi elfoglalására a szorosok ázsiai oldalán. Koncepcióját tekintve a terv vitathatatlanul merész, ötletes és ambiciózus volt.

Csakhogy nem maradt titokban. Az oszmánok szerencséjére ugyanis április 17-én az *E 15* jelzésű brit tengeralattjáró, mely megpróbált áttörni a Márvány-tengerre, egy homokpadon zátonyra futott, s így könnyű célpontot jelentett a parti ütegeknek. A bombázásban a kapitány is életét vesztette. A törököknek ezután sikerült foglyul ejteniük a búvárhajó egyik tisztjét, Clarence Palmer hadnagyot, a korábbi csanaki brit alkonzult, aki akkor de Robeck törzsének egyik hírszerzési tisztjeként szolgált. Miután megfenyegették, hogy kémként kivégzik, hajlandó volt az antant terveiről beszámolni, habár igyekezett megtéveszteni a vallatóit, például túlzott adatokat adott meg az inváziós erők nagyságáról és megtévesztő információkat közölt a várható partraszállás helyszínéről. A védők azonban így is hasznos ismeretekhez jutottak.[66]

Talán ennek is tulajdonítható, hogy a háború ugyanúgy, mint a nyugati fronton, a Gallipoli-félszigeten is megrekedt, a szövetségesek által 1915 áprilisában megkísérelt partraszállás pedig katasztrófába torkollott. Gyéren csordogáltak a hírszerzési információk, s túlértékelték a haditengerészet képességét a parti erődök semlegesítését illetően. Kaotikus viszonyok jellemezték az utánpótlást, a szállítást, ami nem is csoda, mivel nemcsak a csapatokat, a tüzérséget és a muníciót, de a málhásállatokat, az élelmiszert, a vizet és minden más felszerelést is a helyszínre kellett fuvarozni. Brit tisztek átkutatták a mediterrán kikötőket, hogy készpénzért felvásárolják az összes fellelhető partraszállító bárkát és csónakot, ami persze nem kerülte el a német és török hírszerzés figyelmét. Ezekről a nehézségekről azonban a kezdeti lelkesedés idején egyáltalán nem vettek tudomást, kivéve Hamiltont, aki bizalmas körben az 50%-os veszteséget sem zárta ki.[67] Április 24-én de Robeck flottája kihajózott Mudroszból. Hatalmas armada volt ez, kétszáz vízi jármű, köztük 15 csatahajó alkotta. Az egyik jelenlévő szemtanú így írta le a hangulatot és a látványt: „Pompás hajók ily csoportosulását még nem láttak ezen a földön, a fiatalság szépsége és diadalmámora pedig valami szent dolognak láttatta őket, amint elhaladtak. Hajóra szállt fér-

[66] Tim Travers: Liman von Sanders, the Capture of Lieutenant Palmer, and Ottoman Anticipation of the Allied Landings at Gallipoli on 25 April 1915. *The Journal of Military History*, 65. évf., 4. sz. (2001. október) 965–979.

[67] Moorehead: *Gallipoli*. i. m. 123.

fiak ezrei gyülekeztek a fedélzeten, s nézelődtek, a hajókorlátok mellett zsúfolódtak össze. Ezek a férfiak a brit világ különböző részeiből érkeztek, Afrikából, Ausztráliából, Kanadából, Indiából és az anyaországból, Új-Zélandról és más kisebb szigetekről. […] Ahogy minden egyes katonával telezsúfolt hajó elúszott a csatahajók mellett, az emberek meglengették a sapkáikat és éljeneztek. A matrózok pedig válaszoltak, az éljenzés zaja erősödött, a hajókon lévő férfiak nem mozdultak, mintha az egész kikötő hálát adna az égnek, hogy a vidám halálba mehet. […] Nagyon, nagyon lassan hagyták el a kikötőt; ez az éljenző tumultus hosszú ideig tartott, aki hallotta, sosem fogja elfelejteni vagy közömbösen visszagondolni rá. Mindenki szívét szánalom és büszkeség töltötte el."[68]

Eszad pasa parancsokat oszt az egyik oszmán löveg személyzetének

Április 25-én hajnalban a flotta elérte úti célját. A hajók lassan siklottak előre, a kisebb alkalmatosságok is katonákkal voltak teletömve. Csendesen értek partot a Helles-foknál és Gaba-Tepe mellett, ezenkívül embereket tettek szárazföldre az ázsiai oldalon Kum-Kale közelében. Liman a Gallipoliban berendezett főhadiszállásán mindenről azonnal értesült és az emlékirataiban elégedetten állapította meg, hogy „a partraszálló hadtest éppen azokat a partraszállási pontokat választotta, amelyeket mi különösen védelmeztünk, mivel azok tűntek számunkra a legvalószínűbbeknek".[69] Mindazonáltal a német hadvezér megdöbbent a hatalmas méretű hadműve-

[68] John Masefield: *Gallipoli*. Toronto, 1916. 33–35.
[69] Liman von Sanders: *Five Years in Turkey*. i. m. 62.

let láttán. Hihetetlenül erős önfegyelmére támaszkodva azonban kivárt addig, amíg világossá nem vált számára, hogy melyik partraszállás figyelemelterelés, s melyik valóságos katonai akció. 24 óra telt el, míg megfelelő információkhoz jutott, s hiába kérték a beosztottjai, különösen a nagy hírnévnek örvendő Eszad pasa, hogy cselekedjen, ragaszkodott az eredeti tervéhez.[70] Egyes török csapatparancsnokok ugyanakkor magukra vállalták a felelősséget és önálló döntést hozva erőiket a legveszélyesebb pontokra vezényelték az ellenség feltartóztatására.[71] Erickson kifejezetten szemléletes képet fest arról, hogy eddig a nyugati szakirodalomban kevés figyelmet kapott török harctéri tisztek és közlegények mennyire szakszerűen cselekedtek.[72]

Az ANZAC számára először a félsziget nyugati oldalán kezdtek rosszra fordulni a dolgok. Navigációs hiba miatt a tervezetthez képest 1,5-2 km-rel északabbra, Ari-Burnunál dobták partra a katonákat. Ari-Burnu parányi, alig 360 méter hosszú partszakasz, ahol nehezen ment a 15 ezer fő kirakodása, ráadásul a törökök gondoskodtak a megfelelő „fogadtatásról": akadt olyan partra szállító bárka, amelynek 140 katonájából csupán 18 ért sértetlenül partot! Az első nap ötszázan vesztették életüket, 2500-an pedig megsebesültek, ami 20%-os veszteségrátát jelent. Így a csapatok csak másnap délelőtt érték el a kitűzött céljukat, Szári-Bair hegygerincét, ahonnan tisztán látták a mindössze öt kilométerre lévő tengerszoros csillogó vizét. Amikor már-már úgy látszott, hogy az antant különösebb erőfeszítés nélkül diadalt arat, a 19. oszmán hadosztály az ANZAC-tól északra hirtelen megjelent a gerincen. Egy fiatal dandártábornok, bizonyos Musztafa Kemál vezette a törököket, akik sebtében felállították a hegyi tüzérségüket és elkezdték zúdítani a gránátjaikat a szövetségesek soraira, valóságos rendet vágva közöttük. Százak vesztették életüket. A túlélők kétségbeesetten menekültek vissza talpalatnyi partszakaszukra. Kisebb egységek ugyanakkor támadásba lendültek, mivel az antanterők létszámfölényben voltak: 12 ezren néztek farkasszemet 4 ezer törökkel. A következő néhány órában a gerinc ötször is gazdát cserélt. Kemál óriási szerepet játszott abban, hogy emberei nem roppantak össze az ANZAC nyomása alatt. Ádáz ellentámadások sorát indítva a török parancsnok a legenda szerint azt az utasítást adta a katonáinak, hogy „ne támadjanak, hanem haljanak meg".[73] Kapóra jött neki, hogy Halíl Számi önzetlenül a rendelkezésére bocsátotta a parancsnoksága alá tartozó és főleg arab katonákból álló 27. gyalogezredet, ami lehetővé tette, hogy késő délután Kemál személyesen vezesse az övéit a vad, bömbölő, vágóhídszerű támadásba, mely végül megtörte az ANZAC sorait, lesöpörte őket a gerincről és visszaűzte őket a partra.

A Helles-foknál kirakodó szövetségesek sem jártak jobban. A hadihajók órákig tartó bombázása ellenére meglepő módon mintegy ezer, türelmesen várakozó török katona maradt a félsziget csücskében és nyomban tüzelni kezdett, mihelyt a britek partra tették a lábukat. Kannengiesser ezredes, a védelem irányítója évekkel később így emlékezett vissza: „Akkor a látszólag kietlen hadszíntéren teljesen váratlanul heves tüzérségi tűz zúdult ágyúkból, géppuskákból, gépfegyverekből a partot érőkre. A földbe elásott robbanófejek taposóaknaként robbantak fel. Az emberek felbuktak a vízben kifeszített szögesdrótban."[74] A német főtiszt elámult a britek

[70] Mesut Uyar: Ottoman Third Corps in Crisis: Esad Pasha. In: John Crawford – David Littlewood – James Watson (szerk.): *Experience of a Lifetime. People, Personalities and Leaders in the First World War.* Auckland, 2016. 43–59.

[71] Mesut Uyar: Liman von Sanders and the Ottoman Defence against the ANZAC Landings of 25 April 1915. *Australian Infantry Magazine*, 2015. január–április. 22–31.

[72] Edward J. Erickson: *Gallipoli. The Ottoman Campaign*. Barnsley, 2010. 2. fej.

[73] Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 104.

[74] Kannengiesser: *The Campaign in Gallipoli*. i. m. 143. Ezt a szögesdrótot a hadsereg a félsziget tanyáinak kerítéséből rekvirálta, az aknák pedig a török hadihajókból kiszerelt torpedók robbanófejeit jelentették.

hősiességén, akik csúsztak-másztak előre a golyózáporban és elesett bajtársaik holtteste mögül vadul tüzeltek. A partot hamarosan holttestek borították, a vizet vörösre festette a vér. Néhány óra múlva azonban a törökök időlegesen kifogytak a lőszerből. Az átmeneti tűzszünetben a támadók bizonytalanul megvetették a lábukat, 24 órával később pedig hídfőt építettek ki. De Robeck nem túlzott, amikor a Churchillnek küldött jelentésében patetikusan megjegyezte, a Helles-foki roham „örökké élni fog a történelemben", a hadműveletet pedig „csakis a hősiesség és a halálmegvető bátorság tette lehetővé".[75]

Török tisztek a Gallipoli-félszigeten *(Australian Infantry Magazine)*

Az angolok és az ANZAC kitartásának abszolút méltó párja volt a törököké. A védők feje felett szünet nélkül fütyültek a brit nagy kaliberű hajóágyúk lövedékei, a becsapódó gránátok valóságos rémálmot okoztak. A bombázás hatósugarán belül helyezkedett el az 5. oszmán hadsereg teljes utánpótlási útvonala mind a Helles-fok, mind az ANZAC-öböl (Ari-Burnu) irányába. A súlyos veszteségek miatt a törökök hamar a nélkülözhetetlen vízszállításra korlátozták az utánpótlásukat. Éppen az oszmán utánpótlási vonalak összeszűkülése tette lehetővé 20 ezer brit katona partra tételét a Helles-foknál a 6300 főnyi török védelemmel szemben. Jellemző, hogy Mahmud Szabri őrnagy, a Helles-foki harctéri parancsnok emberei az április 27-én befutó erősítésig tízszeres létszámhátrányban voltak a támadókhoz képest! Az pedig egyenesen döbbenetes, hogy az egyik szomszédos partszakaszon, amikor a britek megjelentek, csupán 9 (!) török katona próbálta feltartóztatni őket az erősítés megérkezéséig…[76] Bármennyire kevesen is voltak, bármekkora veszteségeket is szenvedtek, ezek a védők kitartottak. Szabri őrnagy visszaemlékezése szerint „halott és szétszaggatott bajtársaik mellett, mit sem törődve az ellenség túlerejével vagy a bombázás intenzitásával, az embereink várták a megfelelő pillanatot, hogy használhassák a fegyvereiket".[77]

Még a hídfővel együtt is az antant fölénye fölöttébb bizonytalannak tűnt. 48 szörnyű óra után sem voltak képesek a déli partszakasz parancsnokai előrenyomulásra utasítani az embereiket, a második nap végére pedig a török erősítések alaposan beásták magukat Acsi-Baba dombjának tetején, s irtózatos veszteségeket (3000 halottat és sebesültet, 20%) okoztak a betolako-

[75] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 210.
[76] A Helles-foki védelem gyengeségéről lásd Keegan: *Az első világháború*. i. m. 496–497.
[77] Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 147.

dóknak. A gerinc bevételének elmaradása Hamilton stratégiájának első kudarcát jelentette. Ugyanígy értékelhető az ausztrálok és új-zélandiak visszavonulása is, akik ostrom alatt találták magukat, miután Kemál hadosztálya állandó frontális támadásokkal fenyegette őket. A szűk, vékony partszakaszra visszaszorított ANZAC legalább annyira sebezhető helyzetben volt, mint korábban a gerincen. A török srapnelek és töltények könyörtelenül tizedelték a sorait, szó szerint odaszögezve a katonákat a vízpartra. A történteket oszmán szempontból és források alapján vizsgáló jeles török történésznek, Mesut Uyarnak igaza lehet: úgy vélekedik, hogy április 25. döntő jelentőségű volt az egész hadjárat szempontjából, mert annak végkimenetele valójában már az első napon eldőlt.[78]

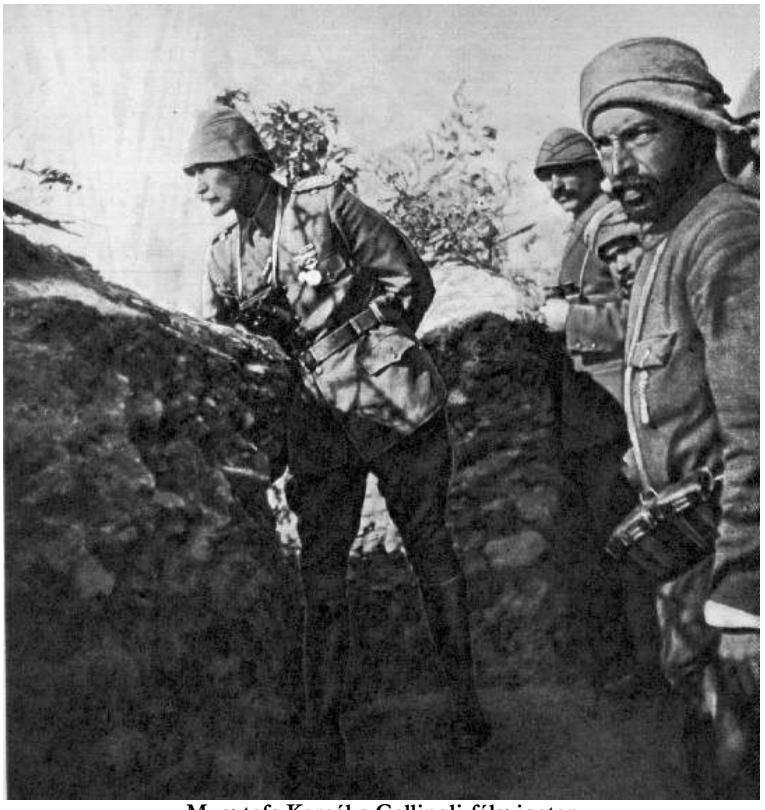
A Helles-foki fronton a következő összecsapásra május 1-jén került sor, amikor az Acsi-Babától délre lévő török alakulatok parancsnoka, Georg von Sodenstern ezredes utasítást adott az embereinek, hogy fejtsenek ki egy utolsó erőfeszítést az ellenség tengerbe szorítása érdekében. Egyenesen a mennybe jutást ígérte azoknak, akik elesnek, de azért a német főtiszt a biztonság kedvéért utasította csapatparancsnokait, lőjenek agyon mindenkit, aki meghátrál… Este 10 órakor oszmán tüzérségi tűzfüggöny zúdult az ellenségre, melyet több ezer török katona rohama követett a szövetségesek lövészárkai ellen. A sötétben kibontakozó csata szürrealisztikus látványt nyújtott: senki sem tudta, a kézitusában ki a barát, s ki az ellenség. Valahogy a briteknek és a megérkező francia erősítésnek sikerült visszaverniük a támadókat, de két nappal később a törökök megint előrenyomultak. Ugyanolyan eredménnyel. Közben az antant hajóágyúi rendkívüli hatékonysággal dolgoztak, úgyhogy Liman személyesen avatkozott közbe a vérontás leállítása érdekében: a törökök néhány napon belül 10 ezer katonát veszítettek (40%). Az antant veszteségei – fele akkorák voltak, mint az oszmánokéi – miatt ugyanakkor Hamilton úgy döntött, megpróbálkozik egy offenzívával, amelyet május 6-án indított el. Három napig dühöngött a csata és hatezer brit halottat és sebesültet követelt, ami a Helles-foknál állomásozó antanterők egyharmadát tette ki. Amikor a füst eloszlott, kiderült, hogy a szövetségesek összesen csupán 500-600 métert jutottak előre. Ez nem volt elég ahhoz, hogy szilárdan megvessék a lábukat az Acsi-Babán. Hamilton feladott minden reményt a Helles-foknál. Ahogy később fogalmazott: „Az igazat megvallva, nem gondoltam volna, hogy [a törökök] annyira jók, mint amennyire az kiderült róluk."[79] Jóllehet három hétig még előfordultak ötletszerű, szórványos támadások és lövöldözések, de az antant offenzíváját ezen a hadszíntéren visszaverték. Amikor pedig június elején a támadók harmadszor is próbálkoztak, a britek 4500, a franciák pedig 2000 főt veszítettek minimális területnyereségért cserébe. Az antant vesztesége április 25. óta 20 ezer, az oszmánoké 15 ezer főre rúgott.

A hadművelet vágóhídjellege messze felülmúlta Hamilton, Kitchener vagy akár Churchill legvadabb rémálmait. Ugyanez persze érvényes volt Limanra is. Enver nyomására május 18-án utasította Musztafa Kemált, hogy Ari-Burnuból űzze ki az ANZAC-ot, tisztítsa meg az öblöt – bármi áron. Konstantinápolyból erősítés érkezett, így két nappal később Kemál frontális támadást indított – nem volt más lehetősége – mintegy 40 ezer katonával, akik Szári-Bair lejtőin több hullámban rohamoztak. Néhány órán belül az ANZAC tüzérsége, melyet a légi felderítés előre tájékoztatott, nem kevesebb, mint 9500 fős veszteséget okozott a törököknek, ebből 3420 volt a halottak száma! Ez volt az egész gallipoli hadjárat legvéresebb összecsapása. Liman kénytelen volt belátni, hogy nem tudja eltávolítani a szövetségeseket a félszigetről. Mindkét fél meg-

[78] Mesut Uyar: *The Ottoman Defence Against the ANZAC Landing: 25 April 1915*. Australian Army Campaigns Series 16. Canberra, 2015.

[79] Edward J. Erickson: Strenght against Weakness: Ottoman Military Effectiveness at Gallipoli, 1915. *The Journal of Military History*, 65. évf., 4. sz. (2001. október) 981–1011.

értette, hogy a másik védelme áthatolhatatlan, azaz a hadjárat holtpontra jutott. Letargikus fegyverszünet telepedett a harcmezőkre.[80]

Musztafa Kemál a Gallipoli-félszigeten

Az antant sebezhetősége a tengeren is bebizonyosodott. Május 13-án a félsziget egyik déli öblében horgonyzó *Goliath* brit csatahajó, mely francia csapatok partraszállását fedezte, váratlanul egy hirtelen felbukkanó török ágyúnaszád támadásának áldozatává vált. A lassan mozgó kicsiny járművet először brit hajónak vélték, mígnem három torpedót zúdított a *Goliath* törzsébe. A csatahajó két perc alatt elsüllyedt, magával rántva a 700 fős legénységéből 570 matrózt. A torpedónaszád sértetlenül elmenekült. Ráadásul a következő hetekben német tengeralattjárók érkeztek, ami átalakította az erőviszonyokat. Igaz, az antant búvárhajói is mindent megtettek annak érdekében, hogy áttörjék a Dardanellákat, s az ausztrál *AE2*-nek, valamint a brit *E 11*-nek és *E 14*-nek sikerült kijutnia a Márvány-tengerre, ahol kereskedelmi és szállítóhajókat küldtek a tenger fenekére. Csakhogy mindez nem maradt válasz nélkül: a törökök elsüllyesztették az *AE2*-t, miközben aknák megsemmisítették a francia *Saphir* és *Joule* tengeralattjárókat. A német

[80] A május 24-én életbe lépő tűzszünet megkötésének körülményeiről lásd Mesut Uyar: Who Called for a Ceasefire? Gallipoli 1915. The Brief Truce at Anzac Was Needed, Tricky to Negotiate, and Raised Issues of Pride. *Wartime*, 73. évf., 2006. nyár. 54–58.

U-bootok is hatékonyan dolgoztak. Az *U–21* május 25-én a szárazföldön harcoló felek szeme láttára megtorpedózta és elsüllyesztette a *Triumph* brit csatahajót, miközben az oszmán célpontokat támadott az ANZAC-öbölnél. A legénység többségét ugyan kimentették, de 75 matróz és 3 tiszt életét vesztette. A történtek a védőkre lelkesítően, a támadókra demoralizálóan hatottak. Két nap múltán az *U–21* a Helles-foknál egy másik angol hajót is elsüllyesztett, ezúttal 49-en vesztek oda. A parancsnokság kénytelen volt visszább vonni a nagy testű csatahajókat, a szárazföldi erők támogatását ettől fogva kisebb monitorokkal és naszádokkal oldották meg. A németek ezenkívül zavarták az Alexandriával fenntartott összeköttetést is, augusztus 13-án például megtorpedózták a *Royal Edward* szállítóhajót, az 1400 fős legénységnek pedig csak az egyharmadát tudták megmenteni.[81]

A zavarodott és csalódott Churchill eleinte nem volt hajlandó tudomásul venni a kudarcot. A feletteseivel való konzultáció nélkül újabb csatahajókat küldött a Dardanellákhoz. Fisher csak utólag értesült erről az intézkedésről, s azonnal be is nyújtotta a lemondását. Innentől Churchill ideális bűnbakja lehetett a Gallipolinál bekövetkezett katasztrófának: május 17-én a kabinet ellentmondást nem tűrve lemondatta a haditengerészeti miniszteri tisztségéről. A nagypolitika sem maradt érintetlen. A liberálisok a kudarc miatt kénytelenek voltak koalícióra lépni a konzervatívokkal, valamint létrehozni a Dardanellák Tanácsát, mely átvette a régi Haditanács helyét és a továbbiakban döntött a hadjárat sorsáról.

Májusra a félszigeten annyira melegre fordult az időjárás, hogy a szembenálló hadseregek mélyen beásták magukat a földbe, vagy inkább a föld alá. Itt a nyugati fronttal ellentétben nem volt lehetőség arra, hogy a kimerült bakákat szabadságra engedjék a hátország békés falvaiba és városaiba kipihenni a fáradalmaikat. Még a tengerben való fürdés és úszás sem számított biztonságosnak. Az arcvonalon a lövészárkok közötti távolság csupán 15–120 métert tett ki, a senkiföldje pedig „nyitott sírként" förtelmes szagokat árasztott. A robbanások füstje, a bomló emberi hús bűze, a tetvek és a legyek inváziója rombolták a morált, különösen az antantcsapatok esetében, de a közös szenvedések érdekes módon közelebb hozták az ellenségeket. Embert próbáló feladatot jelentett a holttestek összegyűjtése (május végéig egyedül az Acsi-Babán 4000 halottat temettek el), s mivel ezt a felek egyszerre végezték (miközben cigarettát és emléktárgyakat cseréltek), megtanulták tisztelni egymást.[82] A legnagyobb gondot a vízhiány jelentette. Miután nem jutottak el a vízforrásokhoz, a briteknek tankhajókkal Máltáról, Egyiptomból, sőt Angliából kellett az ivóvizet a helyszínre szállítaniuk. A csapatokat sűrűn kínozta a szomjúság. Júliusban ezer katonát kellett dizentéria miatt evakuálni. A törökök valamivel jobban bírták a megpróbáltatásokat, mivel mind a civil életben, mind a hadseregben hozzá voltak szokva a nehéz körülményekhez.[83] De azért a helyzetük távolról sem volt irigylésre méltó. Bulgária semlegessége és az antant tengeri blokádja változatlanul nehézzé vagy egyenesen lehetetlenné tette a nehéztüzérség lőszerutánpótlásának biztosítását. Az ellátás annyira esetleges volt, hogy még a homokzsákokhoz sem tudtak kellő mennyiségű zsákvásznat biztosítani.

A Gallipoli-félszigeten zajló hadművelet alatt ténylegesen a törökök legnagyobb problémája az utánpótlás volt. A szárazföldi szállítás Trákiából egy hetet vett igénybe és ki volt téve az antanthadihajók bombázásainak. A normál körülmények között 12 órás tengeri út Konstantinápolyból bizonytalanná vált a brit tengeralattjárók miatt. Mint láttuk, közülük jó néhánynak sike-

[81] 1915 őszén nem kevesebb, mint 14 német búvárhajó tevékenykedett a kelet-mediterrán vizeken. Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 187–188.

[82] Alev Karaduman: Conflicting attitudes towards the enemy. Anzac and Turkish soldiers before and after the Gallipoli Campaign. In: Johnson – Kitchen (szerk.): *The Great War in the Middle East*… i. m. 163–177.

[83] Einstein: *Inside Constantinople*… i. m. 21., 51., 113., 143., 147.

rült kikerülnie az aknazárat a Dardanellák bejáratánál és 1915 tavaszán és nyarán oszmán hajókat, nagyjából százat, köztük öt csapatszállítót, a Márvány-tenger fenekére küldeni. Július végére a fronttal való tengeri kapcsolattartás török részről drasztikusan megritkult. A blokád pszichológiai hatása a konstantinápolyi lakosságra is erősen érezhető volt. Július végére a török veszteségek már jóval nagyobbak voltak, mint a szövetségesekéi, 80 ezer katonájukat pedig sebesülés vagy betegség és fertőzés miatt ki kellett vonniuk a hadszínterekről: jellemző, hogy a hadjárat végére a halottaik egyharmada (!) betegségekben, járványokban vesztette életét.[84] Ezek a hatalmas veszteségek súlyos morális válságot okoztak a főparancsnokságon. Még arra is történt (sikertelen) kísérlet, hogy Limant leváltsák, sőt megmérgezzék![85]

A britek tudomást szereztek az oszmánok súlyos nehézségeiről, ezek az információk pedig segítettek őket meggyőzni arról, hogy érdemes újabb erőfeszítéseket tenni a Dardanelláknál. Pedig a veszteségek és a kilátástalanság miatt a kabinet már hajlott volna az egész hadjárat leállítására, de Kitchener ragaszkodott a folytatáshoz. A Dardanellák Tanácsában három lehetséges forgatókönyvet vázolt fel: (1) az antant távozik Gallipoliból; (2) nagyobb szárazföldi erőt küldenek a félsziget elfoglalására; (3) folytatják a viszonylag kicsi expedíciós sereg megerősítését Hamilton parancsnoksága alatt, remélve, hogy lassacskán elérik a céljukat. A tagok kizárták az első lehetőséget, mert joggal tartottak attól, hogy ebben az esetben a semleges balkáni államok a központi hatalmak oldalára állnak, s az egész iszlám világ fellázad az antant ellen. A másik két lehetőség közül azonban nem tudtak dönteni, főleg azért, mert nem tudták, mekkora erőt kellene küldeni a félsziget bevételéhez. Végül Kitchener a második opció mellett határozott, ami azt jelentette, hogy 1915 nyarán a Földközi-tengeri Expedíciós Hadsereg immár prioritást élvezett a nyugati fronthoz képest, már ami az utánpótlás eljuttatását illeti. Límnoszra három új hadosztályt vezényeltek, május 18-i kérésére Hamilton leharcolt hadseregét 120 ezresre duzzasztották, Kitchener pedig további két hadosztályt ígért a közeljövőben (az első világháborúban egy brit hadosztály 10–15 ezer főt tett ki). Birdwood tábornok egyik jelentésében optimista módon új útvonal lehetőségét villantotta fel Szári-Bair dombjára, melynek révén áttörhető lenne a látszólag áttörhetetlen török védelmi vonal. Éppen ezt a tervet használják majd fel egy új figyelemelterelő támadásra, s az ellenséges magaslat bekerítésére oly módon, hogy néhány kilométerrel északabbra, a Suvla-öbölben újabb hídfőállást hoztak létre. A meglepetés megint alapvető kellék volt. A terv értelmében a csapatoknak el kellett volna érniük a Szári-Bairt, ahonnan már csak 5-6 kilométerre terült el a félsziget belső partja. Az itteni erődök megtisztítása lett volna a további feladat, mert ezzel szabad utat biztosítottak volna a flotta számára a szoroson keresztül.[86]

A birodalmi vezérkar el volt ragadtatva e fortélytól és nyomban utasították Hamiltont, hogy dolgozza ki a részleteket. Az antant szerencsétlenségére azonban Hamilton a Suvla-öbölbeli támadás irányítására Sir Frederick Stopford altábornagyot jelölte ki, egy hatvanas évei elején járó bizalmatlan tisztet, aki annyira tapasztalatlan volt a modern hadviselés terén, hogy az invázió előestéjén sem volt hajlandó elárulni beosztottjainak, hová kell menniük, s mik lesznek a célpontok. Egyedül Liman von Sanders antanttervekkel kapcsolatos ismerethiánya mentette meg a partraszállókat a teljes kudarctól, ugyanis csupán kétezer oszmán katona tartózkodott az öböl környékén. Augusztus 6-án éjjel 12 ezer brit katona gázolt ki a partra a legcsekélyebb ellenállás nélkül. Minden attól függött, sikerül-e felérniük Szári-Bair magaslataira még a török

[84] Kannengiesser: *The Campaign in Gallipoli*. i. m. 143.; Özdemir: *The Ottoman Army 1914–1918*… i. m. 120.
[85] Liman von Sanders: *Five Years in Turkey*. i. m. 254.
[86] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 70.

erősítések megérkezése előtt. Stopford mániákus diszkréciója azonban végzetesnek bizonyult. A zavarodott, térképpel sem rendelkező, információhiányban szenvedő tisztek által vezetett katonák céltalanul bolyongtak s végül eltévedtek. A sötétségben az út keresésében kimerült és elcsüggedt emberek a parton töltötték az éjszaka hátralévő részét. Egy mindössze 4 km átmérőjű kiszáradt sós tómeder választotta el őket a gerinctől. Még a következő 48 órában is a csapatok össze-vissza kavarogtak, időnként rossz dombra hágtak fel, majd vonultak vissza az elszigetelt orvlövészek tüze miatt a biztonságos partrészre.

Időközben az ausztrálok és az új-zélandiak a délebbre fekvő ANZAC-öbölben, a bekerítő hadmozdulat déli ágán a megszokott vitézséggel harcoltak. Ismétlődő frontális támadásokat indítottak a török védelmi vonalak ellen. Az első három napban négyezren áldozták fel az életüket. Habár ezt a támadást csupán elterelő hadműveletnek szánták a Suvla-öbölbelihez képest, kis híján sikerült elfoglalniuk Szári-Bairt. Egy rövid pillanatra több száz ausztrál és új-zélandi kapaszkodott fel a dombtetőre, ahonnan a ragyogó napfényben tisztán látták Stopford komótosan sétálgató katonáit a Suvla-öböl homokján. Mindez azonban csak futó pillanat volt: az ANZAC katonáit rövidesen leszorították a gerincről. S amikor két nappal később végre megindult az offenzíva északon, csupán néhány egységnek sikerült elérnie a magaslatokat, ahonnan a saját, rosszkor és rosszul bevetett tüzérségük űzte le őket vissza az öbölbe…

Augusztus 8-án délután Liman két hadosztályt vezényelt a Suvla-öböl környékére. Musztafa Kemált nevezte ki harctéri parancsnoknak és meghagyta neki, hogy haladéktalanul indítson ellentámadást. Kemál a szokásos lendülettel teljesítette a parancsot. 9-én hajnalban a tőle megszokott frontális rohamra adott utasítást, mely lesodorta a briteket a domboldalakról. A török gépfegyverek tüze fölülről valóságos sorokat vágott a szövetségesek közé, százak vesztették életüket. Délre a britek ismét csak a parton voltak, veszteségeik nyolcezer főre rúgtak. Kemál ekkor sebtében Szári-Bair déli gerince felé fordult, hogy szembeszálljon az ANZAC offenzívájával. Három napon és éjszakán át tartó halálos harc vette kezdetét, s ebben a közelharcban az ausztrálok és az új-zélandiak a magaslatok közelében állhatatosan kitartottak. Kemál utasítást adott hat zászlóaljnak, hogy készüljenek meglepetésszerű ellentámadásra. A hazárdjáték sikerült. 10-én reggel az ANZAC-ot Kemál katonái előreszegezett szuronnyal lerohanták.[87] Mindkét oldalon ezrek haltak szörnyhalált, de estére egyetlen jelentősebb dombtető sem volt az antant kezén. E kegyetlen harcoknak szemtanúja volt a már említett Germanus Gyula. Így idézte fel a látottakat: „Egy bokorban meghúzódva fegyvertelenül néztem, mint rohan egymásnak ember és ember, akár angol, akár török, mégiscsak ember, mint döfi át szuronyával az ausztráliai a paradicsomi vértanúságot váró török szívét, mint szeli le az indiai gurka *kukri*-késével a török fejét, és mint hasítja ketté ellenfele koponyáját puskatusával a török, mint szakítja ki kezével a kurd az új-zélandi beleit, hogy egy pillanat múlva halálos sebébe ő is hörögve zuhanjon le a földre."[88]

Rettenetes kétségbeesés kerítette hatalmába Hamiltont és környezetét. A Suvla-öböl környékén és délebbre, az ANZAC frontján a szövetségesek három nap alatt 18 ezer embert veszítettek! Augusztus 6–22. között 22 ezer dizentériás és sebesült katonát kellett evakuálni a félszigetről. A török számok is döbbenetesen magasak voltak, egyedül 6–10. között 20 ezer főre rúgtak a veszteségeik.[89] Ezek példátlan számok voltak még a példátlanul véres dardanelláki hadjáratban is. Egyesek szerint, ha a Suvla-öbölbeli partraszállást megfelelően hajtották volna végre,

[87] Erickson: *Gallipoli. The Ottoman Campaign*. i. m. 139–166.
[88] Germanus: *A félhold fakó fényében*. i. m. 110.
[89] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 254.

az oszmán hadsereg képtelen lett volna a feltartóztatására, az antant eljutott volna a szoros belső oldalára, biztosította volna az utat a flottának, ami – „nagyon valószínű" – végzetes lett volna Törökország számára, s összeköttetést teremtett volna Oroszország és a nyugati szövetségesek között.[90] Hamilton mindenesetre augusztus 21-én Suvlánál megpróbálkozott még egy támadással, de a védők szétzúzták ezt a próbálkozást is ötezer fős veszteséget okozva a briteknek. Ezt követően a félsziget döbbenetes képet mutatott. Tízezernyi holttest hevert szerteszét, amelyeket a sziklás, köves terep miatt eltemetni sem lehetett rendesen. Sebesültek tömegei izzadtak a tűző napon, kimerült, betegségek és férgek által gyötört csapatok várták a kimentésüket. Valóban nem maradt más hátra, mint az evakuálás.

Az antant kétségbeejtő helyzetét érdekes módon Konstantinápolyban nem fogták fel a maga teljességében. Az oszmán kormány ekkoriban leginkább az ellenségesnek tekintett bolgár szándékokkal volt elfoglalva, ami nem véletlen, hiszen a kétoldalú kapcsolatokat korábban a gyűlölködés és a legteljesebb bizalomhiány jellemezte. Mindkét nép keserű emlékeket őrzött nem csupán az egymás ellen vívott Balkán-háborúkról, hanem az 1877–1878-as orosz–török háborúról is, amelyben a bolgárok az oroszok segítségével kivívták az Oszmán Birodalomtól a függetlenségüket. A birodalom kénytelen volt területeket átadni Bulgáriának, ahonnan muszlimok ezrei menekültek Anatóliába. Mindkét fél civilek lemészárlásával és etnikai tisztogatással vádolta a másikat. A bolgároknak az a törekvése, hogy asszimilálják a pomákokat (bolgárul beszélő muszlimokat), tovább növelte a feszültséget. Szófia a Balkán legerősebb fegyveres erejét, félmilliós hadsereget tudott kiállítani. A török–bolgár határtól csupán 30–35 km-re elterülő Boszporusz teljesen védtelen lett volna egy ilyen nagyságrendű támadással szemben. Ezzel szemben, ha a szófiai kormány a központi hatalmakkal lépett volna szövetségre, megnyílt volna a közvetlen összeköttetés Berlin és Isztambul között, mivel a Szerbia jelentette akadályt könnyen félre lehetett söpörni. Érthető módon 1915-ben Bulgária a hadviselő felek ajánlatainak és ellenajánlatainak céltáblájává vált. Ezeken a tárgyalásokon az antant hátrányból indult, mivel a bolgároknak tett területi kompenzációt csak a vele szövetséges Szerbia kárára tudott felajánlani, ami legalábbis kétségesnek tűnt. Németország eközben 500 millió levát ajánlott fel Szófiának a hadba lépésért.[91] Nem mellékesen a központi hatalmak 1915-ös katonai sikerei (a májusi gorlicei áttörés, Varsó és Breszt-Litovszk elfoglalása, 325 ezer orosz katona hadifogságba ejtése, a Dardanellák megvédelmezése) is inkább az antantnak kedvezőtlen döntés meghozatalát siettette a bolgár fővárosban. Így Ferdinánd király kormánya, mely még mindig keserű emlékeket őrzött a szerbekkel vívott második Balkán-háborúról, augusztus végén úgy határozott, hogy a német–török javaslatot fogadja el: megkapja Macedóniát a szerbektől és Kelet-Trákiát a törököktől. Az erről szóló bolgár–török megállapodást szeptember 3-án írták alá (három nappal később Berlin, Bécs és Szófia öt évre szóló szövetségi szerződést is kötött).[92] Ez ugyan súlyos ár volt Isztambul számára, de az ifjútörökök még ezt is megfizethetőnek tartották.[93] Október 11-én a bolgárok bejelentették a hadba lépésüket a központi hatalmak oldalán, s ezzel a túlterhelt oszmán hadsereg megszabadult a főváros védelmének közvetlen feladatától. A Gallipolinál tartózkodó antanterők számára tragédiával ért fel, hogy Szerbia összeomlott, egy hónappal később helyreállt a vasúti összeköttetés Berlin és Konstantinápoly között, s az utánpótlás (fegyve-

[90] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 72–73.
[91] Demeter: *A Balkán és az Oszmán Birodalom I.* i. m. 533.
[92] Einstein: *Inside Constantinople*… i. m. 242.; Galántai: *Az első világháború*. i. m. 271–272.
[93] Mások, talán szélsőséges török nacionalisták viszont nem: a konstantinápolyi német katonai attasét, Arnd von Leipzig ezredest tisztázatlan körülmények között egy trákiai kistelepülés vasútállomásán meggyilkolták, amiért részt vett a megállapodás tető alá hozásában. Stuermer: *Two War Years in Constantinople*… i. m. 93–94.

rek, kőolaj, vasúti eszközök) özönleni kezdett az Oszmán Birodalomba. 1916 folyamán 130 ezer tonna feketeszén és 180 ezer tonna lignit érkezett, mely valamennyire pótolta a hazai kitermelés kiesését.[94] Az utánpótlás részét képezte a téli ruházat is, mely védte a Gallipoli-félszigeten állomásozó török katonákat az eső és a hó ellen. Az antant ellenben képtelen volt megfelelő mennyiségű és minőségű ellátmányt partra tenni a sajátjai számára.

Augusztus vége felé, még azelőtt, hogy Bulgária csatlakozott volna a központi hatalmakhoz – tudatában lévén helyzete reménytelen mivoltának –, Hamilton tábornok Kitchenertől további 95 ezer embert kért. A kérés a lehető legrosszabbkor érkezett, ugyanis ekkoriban az antant az orosz, az olasz és a nyugati fronton is súlyos vereségeket szenvedett, s több százezer katonát vesztett. Ráadásul a brit kormányban már nyíltan hangoztatták Hamilton (sőt Kitchener) alkalmatlanságát; mindezt egy ausztrál újságíró beszámolójára alapozták, aki hetekkel korábban látogatást tett a Gallipoli-félszigeten, s teljesen elborzasztotta az ottani vérontás.[95] A hadügyminiszter ezért leváltotta Hamiltont, a helyére pedig a nyugati front egyik veteránját, Sir Charles Munro tábornokot állította. Megérkezése után az új főparancsnok 24 óra alatt kikérdezte az összes harctéri főtisztet, majd rohamtempóban végigloholt az öblökön a Helles-foknál és az ANZAC partszakaszán. A vizsgálat megerősítette előzetes várakozását és azonnal táviratozott Londonba, hogy menteni kell a menthetőt, s haladéktalanul evakuálni kell a csapatokat. Ez szinte sokkolta Kitchenert, ezért a miniszterelnök kérésére november közepén maga is a helyszínre utazott tájékozódni. Ezután már nem vonta kétségbe Munro helyzetértékelését. A kormány viszont még hetekig habozott a döntés meghozatala előtt.

Ha bármilyen kétség merült volna fel a szükséges lépések megtételével kapcsolatban, akkor azt egy hirtelen támadt hóförgeteg hamar eloszlatta: november 27-én az elmúlt negyven év legnagyobb havazása kezdődött a tengerszorosok térségében dühöngő szélviharral. Az antantkatonák még mindig a lenge nyári öltözéküket viselték, így százak fagytak közülük halálra. Ezrek pedig influenzát és más betegségeket kaptak. Az indiai katonákat különösen sokkolták a történtek: még sosem láttak havat… A hónap végére a Gallipolinál tartózkodó brit és ANZAC-csapatok elvesztették megmaradt állományuk egytizedét. Fizikai és pszichikai értelemben a hófúvás jelentette számukra a kegyelemdöfést. December 8-án London végre beleegyezett az evakuálásba.

A fő problémát most már a megmaradt 100 ezer katona, az 5000 állat, a 2000 jármű és a hatalmas mennyiségű különféle raktárkészlet kimentése jelentette az ellenség éber tekintete előtt. Rendkívüli jelentőségre tett szert a titoktartás, de most tapasztalatra és részletes tervekre is szükség volt. Az evakuálást éjszakánként, a sötétség leple alatt hajtották végre kisebb hajókból álló flottillák segítségével, melyek észrevétlenül megközelítették a Suvla- és az ANZAC-öblöt, ahonnan a katonákkal sietve távoztak. A sátrakat a helyükön hagyták és a nehézfegyverekkel ugyanúgy tüzeltek, mint máskor. December 17-re már csak 40 ezer szövetséges maradt a félsziget nyugati oldalán, de a törökök még mindig nem sejtettek semmit. A következő két éjszaka veszteség nélkül őket is kivonták, a csapatokat pedig Szalonikibe szállították az ottani bázis megerősítésére.[96] Elkerülhetetlen volt, hogy a hadianyag jelentős részét, többek között 117 löveget a helyszínen hagyjanak. A berendezések javarészét tönkretették, ám így is a különféle eszközök, telefonkészülékek, rádiók, a muníció, élelmiszer- és benzintartalékok sértetlenül ott maradtak.

---

[94] Larcher: *La guerre turque dans la guerre mondiale*. i. m. 603.

[95] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 74.

[96] 1916 augusztusában 50 ezer francia, 42 ezer angol, 51 ezer szerb és 10 ezer olasz katona alkotta az itteni csapatösszevonást. Cochet: L'armée d'Orient, des expériences combattantes… i. m.

A Helles-foki partszakasz közvetlenül az evakuálás előtt (1916. január 7.)

December 19-én Kannengiesser ezredes őrjáratot küldött ki az ANZAC felderítésére, mely jelentette, hogy csökkent az ellenséges tüzérségi tűz intenzitása. Ekkor fedezték fel a törökök az antant visszavonulását. A hírt azonnal továbbították Limannak, aki megdöbbent és szégyent érzett, mivel nem tudta eldönteni, hogy a szövetségesek evakuálását győzelemként vagy vereségként élje meg. Mindenesetre nem lamentált ezen sokáig, hanem minden megmaradt hadosztályát a Helles-fokhoz küldte, ahol 1916. január 17-én támadásba vetette őket. Jóllehet addigra a félsziget déli csücskében a brit helyőrség létszáma 19 ezer emberre csökkent, védelmi állásai még mindig szilárdak voltak, a haditengerészet tüze pedig változatlanul félelmetes akadályt jelentett az oszmánok számára. Ezek a hajók több száz méterrel a brit védelmi vonalak előtt fel is tartóztatták a rohamozókat. Ezután az antant sikeresen befejezhette az evakuálást. Hogy ez győzelem volt-e a szövetségesek számára, nagy kérdés. Egyesek szerint az evakuálás volt a hadjárat egyetlen tényleges sikere (Deedes „a történelem egyik legjelentősebb eseményének" nevezte),[97] de az biztos, hogy a csapatkivonást sikeresebben hajtották végre, mint a partraszállást. Liman és a törökök persze szívesebben láttatták az egész hadműveletet az antant nagyarányú katasztrófájának, s azt hangoztatták, hogy két teljes esztendeig fog tartani, míg elszállítják a

[97] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 166.

helyszínről a britek által hátrahagyott hadizsákmányt. A török katonák boldogan vették birtokba a parton talált vadonatúj, hegyekben heverő zubbonyokat, nadrágokat és kabátokat. A raktársátrak tele voltak kalapokkal, bádogedényekkel, tányérokkal, kerékpárokkal, motorbiciklikkel, evőeszközökkel, az élelmiszerek, konzervek pedig olyan magasan voltak felhalmozva, mint egy emeletes ház.[98] Győzelmi ünnepségeket tartottak Konstantinápolyban és Berlinben, V. Mehmed szultán felvette a *gázi* (hódító) melléknevet, Németországban pedig Limant „keleti Hindenburgként" kezdték emlegetni. A hadszínteret később II. Vilmos személyesen is felkereste.

A hadjárat 1915. április 25-től 1916. január 9-ig 259 napon át tartott. Az eredetileg 75 ezer fős inváziós sereg létszáma végül csaknem félmillió főre (410 ezer britre és 79 ezer franciára) rúgott. Az oszmán erők létszáma a csúcsidőszakban 310 ezret tett ki.

Tény, hogy mire a főparancsnokság kiadta az utasítást a visszavonulásra, a brit hadsereg 42 ezer halottat, valamint nimbusza jelentős részét hagyta hátra a Dardanelláknál. A franciák vesztesége – beleértve a gyarmataikról származókat is – 14 ezer főre rúgott. S akkor még nem számoltuk a sebesülteket. A Gallipoliba küldött félmillió katona mintegy fele került fel a veszteséglistára, ami elképesztő adat. A hadjáratot az ausztrál haditudósító, Alan Moorehead „a tekintély hatalmas rombolójának" nevezte.[99] Minden remény elszállt, hogy utat nyissanak Oroszország felé a szorosokon keresztül, ami végzetes következményekkel járt a krónikusan ellátatlan orosz hadseregre nézve. Jellemző, hogy 1915 végén 66 brit teherhajó állt magatehetetlenül jégbe fagyva Arhangelszk és Alekszandrova előtt, a transzszibériai vasút pedig gyakorlatilag nem működött a vagon- és mozdonyhiány miatt. Az sem mellékes, hogy Liman hadseregének legnagyobb részét kivonták a félszigetről és a Toros-hegység keleti részébe szállították, hogy feltartóztassák az Örményországot fenyegető orosz előrenyomulást. Nem csoda, hogy Kitchener pozíciója megingott, Churchill flottaügyi miniszter karrierje lehanyatlott. Asquith miniszterelnökségének vége szakadt, ahogy Hamilton pályafutásának is. Néhány hónap múlva vizsgálat indult és az 1917-ben közzétett páratlanul őszinte jelentés kimondta, hogy a hadműveletet roszszul szervezték meg és alkalmatlanul hajtották végre. Elítélte Kitchenert, amiért az Admiralitással való konzultáció nélkül három hétig húzta-halasztotta a csapatok kiküldését és ezzel veszélyeztette a partraszállási művelet sikerét. A jelentés konklúziója volt továbbá, hogy egy egyesített haditengerészeti és szárazföldi hadműveletet sokkal határozottabban és gyorsabban kell végrehajtani.[100]

A hadjárat a másik fél esetében is rendkívül súlyos következményekkel járt, a hadsereg gerince szinte megroppant. Túl a legharcedzettebb, legjobban kiképzett egységekből kikerülő 56 (más adatok szerint 86) ezer halotton, 97 ezer sebesültön és 11 ezer eltűntön,[101] amit a törökök sokkal nehezebben tudtak elviselni, mint az antant a saját veszteségeit, hosszú ideig az oszmán haderő nagy része le volt kötve a Dardanelláknál. Még a hadjárattal szemben egyébként igen kritikus Szazonov is elismerte, hogy az oszmán hadsereg mintegy kétharmadának Konstantinápoly körüli lekötöttsége 1915 folyamán „a török erők egy részét elvonta határunktól és ezzel elősegítette hadi sikereink szakadatlan sorozatát, amelyek eredményeképpen Kis-Ázsia egész északkeleti részét meghódítottuk".[102]

---

98 Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 213.

99 Moorehead: *Gallipoli*. i. m. 336.

100 Blame for the Dardanelles Failure. The Report of the Special Commission Headed by Lord Cromer. In: *The European War. The New York Times Current History*, XI. k. 1917. április–június. New York, 1917. 167–170.

101 McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 139.; Laurens: *Les crises d'Orient II*… i. m. 48.

102 Szazónov: *Végzetes évek*… i. m. 324.

Az 1960-as évekre a szakértők nagyjából megegyeztek abban, hogy magának a hadjáratnak a koncepciója helyes, sőt nagyszerű volt, a kudarcát pedig a kapkodó szervezés, a központi irányítás hiánya, valamint a szárazföldi és haditengerészeti erők közötti koordináció végzetes elmulasztása okozta.[103] A francia Becker a hadműveletet „a háború legjobb rossz ötletének" nevezte, ez azonban „különösen silány kivitelezéssel párosult, ami helyenként és egyes részleteiben az abszurditás határait súrolta".[104] Másként vélekedik Robin Prior ausztrál történész, aki az egész elképzelést elhibázottnak tartja, s azt hangsúlyozza, hogy valójában a szövetségeseknek egy pillanatig sem volt esélyük a kitűzött célok elérésére, ráadásul szerinte egy esetleges antantgyőzelem sem rövidítette volna le a háborút, mivel nem kényszerítette volna ki az oszmánok békekötését. De még ha ez be is következett volna, a központi hatalmak nem adták volna fel a harcot, ugyanis a fő kérdések a nyugati fronton dőltek el.[105] Gallipoli ugyanakkor a 7500 halottat veszítő Ausztrália és Új-Zéland nemzettudatának formálásában fontos szerepet játszott, mert először bizonyították be ezek a népek, hogy másokhoz hasonlóan helyt tudnak állni a harcmezőn.[106] Uyar pedig azt hangsúlyozza, hogy a hadjáratnak nemcsak az ausztrál és az újzélandi nemzettudat formálásában volt nagy szerepe, hanem – a hivatalos török történetírás átalakulása nyomán – a Török Köztársaság megszilárdulásában is, mivel az emlékezete a 20. század második felében mind elevenebbé vált.[107]

A traumának volt egyéb következménye is: Európát hosszú távra elkötelezte a Közel-Keleten, s Londont megerősítette abbéli meggyőződésében, hogy szüksége van egy itteni szövetségesre a győzelem érdekében. Ezenkívül üdvös hatást gyakorolt az antant diplomáciájára. Anglia és Franciaország végleg megszabadult a 19. századi elkoptatott hagyományoktól: nemzedékeken át kötelező doktrína volt a nyugatiak számára mindennemű orosz kijutás megakadályozása a szorosokon keresztül. Az 1915-ös események azonban bebizonyították, hogy ennek a vízi útnak a lezárása súlyos fenyegetést jelent az antant, s különösen Anglia biztonságára. A britek meg is tanulták a leckét és a háború utáni béketárgyalásokon ennek szellemében fognak majd eljárni.

Vereség Mezopotámiában

1916-ban Nagy-Britannia Irakban egy második megaláztatást is elszenvedett. Az 1914 végén végrehajtott básznai hadművelet sikere és a német ügynökök által Perzsia déli részén gerjesztett angolellenes mozgolódás arra ösztönözte a brit kormánykörököt, hogy újabb hadműveletek tervét vegyék számításba. A további mezopotámiai térnyerés nem tűnt lehetetlennek és nyilvánvalóan a Tigris és az Eufrátesz közlekedési útvonalainak ellenőrzése is sokat jelenthetett volna. Az újabb hadjárat tervét nem is Londonban, hanem az indiai alkirály környezetében határozták el. Ez azért nem annyira meglepő, mert ekkoriban a Perzsa-öböl térsége a félig-meddig

---

[103] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 77.

[104] Jean-Jacques Becker: Dardanelles c. szócikk. In: François Cochet – Rémy Porte (szerk.): *Dictionnaire de la Grande Guerre 1914-1918*. Paris, 2008. 53.

[105] Interjú Robin Priorral a *Gallipoli. The End of the Myth* című könyvéről (University of New South Wales Press, 2009). http://www.abc.net.au/pm/content/2015/s4220857.htm, letöltés: 2015. június 25.

[106] Egedy Gergely: Ausztrália az első világháborúban – Gallipoli. In: Németh (szerk.): *Az első világháború 1914–1918*… i. m. 262–270.

[107] Mesut Uyar: Remembering the Gallipoli campaign: Turkish official military historiography, war memorials and contested ground. *First World War Studies*, 7. évf. (2016), 2. sz. 165–191.

autonóm indiai kormányzat kompetenciájába tartozott. A legfőbb cél változatlanul „a korona ékköve", India biztonsága és a vele való összeköttetés biztosítása volt. Nem véletlenül, ugyanis 1915 januárjában a németek, akik abban bíztak, hogy ellenőrzésük alá tudják vonni a délperzsiai olajfinomítókat, Fritz Klein százados vezetésével különleges alakulatot küldtek Bagdadból délre. A kiválóan képzett német tisztek e csapatának, melyet két török gyalogezred kísért, több ponton sikerült megrongálnia az olajvezetéket, ezáltal pedig megfosztania a Királyi Haditengerészetet 70 millió gallon olajtól (1 brit gallon = 4,54 l).[108] A károkat csak júniusra tudták helyreállítani. Klein kicsiny török–német egysége, melyet figyelemreméltó módon nem tudtak foglyul ejteni, arra persze alkalmatlan volt, hogy az öböl fölötti brit dominanciát megtörje, de arra nagyon is alkalmas, hogy rákényszerítse Simlát 12 ezer katona folyamatos itteni állomásoztatására. Hogy erre szükség van, az márciusban bebizonyosodott. Ötezer török irreguláris fegyveres német tisztek és arab törzsi harcosok támogatásával átkelt a perzsa határon azzal a céllal, hogy megtámadja az ahvázi brit helyőrséget. A próbálkozás azonban kudarcot vallott, mivel Robinson dandártábornok egy megelőző éjszakai rohammal megfutamította a támadókat.[109]

Nem csak a németek aktivizálták magukat a térségben. 1915 februárjában Perzsia délnyugati részén az általuk támogatott arab törzsi fegyveresek tönkretették az Angol–Perzsa Olajtársaság létfontosságú olajvezetékét, sőt a helyszínre küldött indiai osztagot is megsemmisítették. A megriadt indiai kormányzat nyomban újabb hadosztályt irányított a Mezopotámiában állomásozó hadsereg megerősítésére. De az oszmánoknak más okok miatt is aggódniuk kellett. A britek előrenyomulását kihasználva a déli síita szent városok (Nedzsef és Kerbela) 1915 májusában fellázadtak a központi uralom ellen, mely – noha a korábbi évtizedekben mindent megtett az itteni síita közösségek megnyerése érdekében[110] – kifejezetten ellenségesen viselkedett a síizmussal szemben, azt eretnekséggel vádolta, s azt gyanította róla, hogy Perzsia szolgálatában álló „ötödik hadoszlopként" viselkedik. Ezt a gyanút táplálta, hogy a háború előtt a bagdadi brit főkonzul ellenőrzést gyakorolt az indiai síiták nedzsefi és kerbelai zarándoklatai fölött, sőt a szent városok síita főmuftijának és más rangos klerikusainak a fizetését is ő folyósította.[111] A probléma nagyságrendjét mutatja, hogy a mezopotámiai szent városokba irányuló perzsa és indiai síita zarándokok száma évente 60 ezer körül alakult, ezenkívül több ezer elhunyt síita holttestét szállították a szent helyekre temetkezés céljából.[112] Az első lázadás Nedzsefben robbant ki, ahová korábban több száz dezertáló helybéli menekült. A síita lakosságban a szunnita uraikkal szembeni bizalmatlanság akkor fordult át nyílt ellenségességbe, amikor a mezopotámiai oszmán kormányzó Bagdadból az iraki Izzet bej vezetésével hadoszlopot küldött a városba, megbüntetendő a katonaszökevényeket. Hiába adott azonban amnesztiát a dezertálóknak, ha három napon belül visszatérnek a seregbe, a többségük még Izzet megérkezése előtt elmenekült a városból. Ekkor a parancsnok úgy döntött, házról házra átkutatja a települést, ami felháborodást keltett, főleg azért, mert az oszmán katonák a mélyen konzervatív síita nők fátyla alá is benéztek, hogy meggyőződjenek róla, nem egy szökevény rejtőzik-e a lepel alatt. 22-én dezertőrök bandája nyomult be Nedzsefbe és ostrom alá vette a kormányzati épületeket, valamint a laktanyákat. A városiak támogatták őket, mivel egyrészt a támadók környékbeliek voltak, más-

[108] McMeekin: *The Berlin–Baghdad Express*… i. m. 203–207., 278.
[109] Knight: *The British Army in Mesopotamia, 1914–1918*. i. m. 20–21.
[110] Gökhan Çetinsaya: The Caliph and the Mujtahids: Ottoman Policy towards the Shiite Community of Iraq in the Late Nineteenth Century. *Middle Eastern Studies*, 41. évf., 4. sz. (2005. július) 561–574.
[111] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 137–138.
[112] Jean-Pierre Luizard: *La formation de l'Irak contemporain. Le rôle politique des ulémas chiites à la fin de la domination ottomane et au moment de la construction de l'État irakien*. Paris, 2002. 163–165.

részt az oszmánok által rájuk kényszerített világháború egyáltalán nem volt az ínyükre. Az összecsapások három napig dühöngtek és a lázadók porig rombolták a kormányzati épületeket, megsemmisítették az ott őrzött nyilvántartásokat és hivatalos dokumentumokat. A külvilággal való összeköttetést a törzsek elvágták, az oszmán katonák és hivatalnokok körülzárt intézményekben ostrom alá kerültek. A bagdadi kormányzó ekkor küldöttséget menesztett a városiakhoz, mely emlékeztette a nedzsefieket, hogy a birodalom „élethalálharcot vív" a hitetlen agresszorokkal, s minden muszlim kötelessége a harcban való részvétel. A helyiek azonban az oszmánokra hárították a felelősséget és minden kérésüket visszautasították. A törökök csupán annyit tudtak elérni, hogy szabadon engedjék a körülzárt embereiket, máskülönben Nedzsef lényegében kikerült a Porta ellenőrzése alól. A példán felbuzdulva a nyáron az Eufrátesz középső folyásánál más városok is felkeltek az oszmánok ellen. A büszke Kerbelában feltették a kérdést: „a nedzsefiek talán jobbak, bátrabbak nálunk?" Június 27-én a dezertőrök itt is felkelést robbantottak ki, felgyújtva a helyhatósági épületeket, iskolákat, még az új kórházat is. Több száz magánház is a tűz martalékává vált. A káoszt a környékbeli beduinok megpróbálták kihasználni és fosztogatni, emiatt összetűzésbe keveredtek a lázadókkal. Ugyanúgy, mint Nedzsef esetében, az oszmánok Kerbelában is tárgyalni kényszerültek. Harcolni kellett Hillában is, ahol a létszámfölényben lévő beduinok támadtak rá a reguláris katonaságra. Másutt a britek közeledésének hírére az arab előkelők visszavonták a törököknek tett hűségesküjüket, másutt a helyiek csapatostól dezertáltak a seregből. Előfordult, hogy egy 180 fős oszmán lovassági egységtől elvették a fegyvereit, lovait és ruháit, majd meztelenül kiűzték a városból.[113] Isztambul csak az ősz folyamán tudta úgy-ahogy lecsillapítani a síita lakosság dühét, amihez szükség volt a fővárosban őrzött síita relikviák (például a síiták által különösen nagy tiszteletben tartott Ali, a próféta unokatestvére zászlajának) körbehurcolására,[114] na meg arra, hogy novemberben Bagdad előtt megállítsa a britek előrenyomulását. A térséget azonban már soha nem tudta teljes egészében ellenőrzése alá vonni.

1915 elején, még a síiták felkelése előtt Enver pasa 20 ezer katonát bocsátott az itteni parancsnok, az eltökélt Szulejmán Aszkeri rendelkezésére. A hadügyminiszterrel szoros kapcsolatban álló Aszkeri azt a feladatot kapta, hogy űzze ki a betolakodókat Dél-Mezopotámiából, amit ő minél kevesebb reguláris oszmán katona bevetésével akart megoldani. Ennek érdekében a Bászra környéki törzsek körében intenzív toborzást folytatott, s ennek során a dzsihád felhívását is felhasználta. 1915 januárjában egy Kurnától északra a britekkel lefolytatott csetepatéban súlyosan megsebesült, de ez sem akadályozta meg az előkészületek folytatásában. Tudta, hogy az ellenség erőinek zöme a stratégiai jelentőségű Kurnában tartózkodik, a mocsaras környék pedig nagyobb gyalogsági alakulatok számára szinte járhatatlan. Úgy döntött, megkerüli Kurnát, s úgy próbálja meg visszaszerezni Bászrát. A sebesüléséből felépülve, áprilisban munkához látott. 4000 török reguláris és talán 15 ezer tapasztalatlan arab és kurd törzsi harcosát Kurnát nyugatról megkerülve Bászra felé vezette, csakhogy a britek felfedezték a hadmozdulatot. Ellenlépésként 4600 angol és indiai gyalogost, valamint 760 lovast küldtek ellene a Bászrától nyugatra fekvő Saiba faluhoz.

[113] Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 217–219.
[114] Bouquet – Pétriat – Vermeren: *Histoire du Moyen-Orient de l'Empire ottoman à nos jours*… i. m. 178.

Szulejmán Aszkeri

Az április 13-i csata elkeseredett küzdelmet hozott, az oszmánok több hullámban rohamozták a brit állásokat és súlyos veszteségeket okoztak: Barrett tábornok elvesztette embereinek egyötödét, 1200 főt. Az ütközetben oszmán részről 12 tábori löveg is részt vett, a britek ugyanakkor hadihajóik támogatását is élvezték. Az oszmánok ügyét nem segítette, hogy az arabok és a kurdok többsége egy idő után elhagyta a csatateret, hiszen az itteni törzsek eleve nem viseltettek a szultán iránt túl nagy hűséggel, ráadásul az olyan szomszédaik, mint a kuvaitiak, a katariak és a bahreiniek – mint láttuk – korábban egyenesen védelemért folyamodtak a britekhez. Így elveszítették az érdeklődésüket az oszmánok ügye iránt, mikor látták, hogy az angol–indiaiak kitartó ellenállása miatt az áttörés elmarad. Végül az oszmánok kénytelenek voltak visszavonulni. A veszteségeikre vonatkozó adatok ezer és hatezer fő között szóródnak, 700 katonájuk pedig fogságba esett. Habár több ezer tisztnek és közkatonának sikerült északra visszavonulnia, miközben a beduinok – egyesek szerint ugyanazok, akik elhagyták a saibai hadszínteret – zaklatták, gyötörték, fosztogatták őket, a csalódott Szulejmán Aszkeri a vereség után öngyilkosságot követett el.[115] Az ütközetnek azért óriási a jelentősége, mert ezután az oszmánok soha többé nem tehettek kísérletet Bászra visszafoglalására, a Satt-el-Arab keleti partján található brit olajérdekeket pedig a háború hátralévő részében már semmi sem fenyegette. Dugába dőlt az a török–német remény, hogy egy döntő oszmán győzelem átfogó dzsihádot robbant majd ki az antant ellen az öböl környékén. Nem véletlenül nevezték akkor és később is egyesek a saibai csatát a mezopotámiai front „első és legfontosabb ütközetének".[116]

A súlyos veszteségek láttán Barrett azt kérte indiai feljebbvalóitól, hogy rendezkedhessen be védelemre és szilárdíthassa meg a pozícióját. Csakhogy kérését „defetizmusként" értékelték, ezért leváltották és helyére John Nixon altábornagyot állították. Ez jó választásnak tűnt, mivel Nixon energikus lovassági tiszt volt, aki már hírnevet szerzett magának Indiában. A főtiszt azt gondolta, most nagyot lendíthet a karrierjén, ezért merészen hozzálátott a Bagdad bevételére vonatkozó terv elkészítéséhez. A neki küldött parancs is erre ösztönözte: „Erőinek teljes ellenőrzés alá kell vonniuk Mezopotámia déli részét, beleértve a bászrai vilajetet, az összes tengeri kijáratot és a hadműveleteit érintő szomszédos területeket. Amennyire a fő hadműveleteinek hátráltatása nélkül csak lehetséges, kísérelje meg garantálni az olajmezők, az olajvezetékek és az Angol–Perzsa Olajtársaság finomítóinak biztonságát! Miután a helyszínen felmérte a helyzetet, törekedjen (1) tervet készíteni a bászrai vilajet teljes elfoglalására; (2) tervet készíteni a további előretörés céljából Bagdad felé! Hadműveletei során tartsa tiszteletben Perzsia semlegessé-

[115] Franz Stuhlmann: *Der Kampf um Arabien zwischen der Türkei und England*. Hamburg, 1916. 244.; W. J. Berridge – Sattar al-Aboody: The Battle of Sha'iba, 1915: Ottomanism, British Imperialism and Shia Religious Activism during the Mesopotamian Campaign. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 45. évf. (2017), 4. sz. 630–651.

[116] Wilson: *Loyalties: Mesopotamia*. I. i. m. 34–35.

gét!”[117] Jóllehet a főváros elfoglalása túl ambiciózus elképzelésnek tűnt, Nixon mégis engedélyt kapott a Bagdadtól 180 km-re délre, a Tigris bal partján fekvő álmos kistelepülés, de fontos közlekedési csomópont, Kút-al-Amára elleni korlátozott offenzívára. Nixon úgy vélte, ez a Bászránál szárazabb és egészségesebb városka ideális logisztikai bázisként szolgálhat a későbbiekben a további, Bagdad ellen indítandó támadásokhoz. Önhitt módon azt remélte, hadművelete az orosz Baratov tábornok Van-tó környékén tartózkodó csapataival együtt bekeríti majd a mezopotámiai török erőket, aminek a pszichológiai hatását is fontosnak gondolta.

Amint a döntés 1915 áprilisában megszületett, a harctéri parancsnoki posztot egy harcedzett indiai veteránra, Sir Charles Townshend tábornokra bízták. A hidegfejű, állhatatos tábornok minden vízi járművet igénybe vett a felvonuláshoz. A hosszú utánpótlási vonalak miatt ugyanakkor rossz előérzete támadt, s az alkirály környezetéből is olyan utasítást kapott, hogy „egyetlen centivel se” menjen tovább Kút-al-Amáránál.[118] A britek a nyár folyamán a két folyamon módszeresen törtek előre és lokális jellegű győzelmeket arattak, az arab falvak sorra adták meg magukat. Townshend lényegében veszteségek nélkül a Tigrisen elfoglalt egy fontos kikötőt és foglyul ejtett 1500 törököt a fegyverzetükkel együtt. Júliusban az egyre nehezebben hajózható Eufráteszen George Gorringe dandártábornok erői a Bászrától 200 km-re lévő Násziríja felé nyomultak előre embertelen hőségben (50 fok árnyékban). Násziríja új település volt, az 1870-es években alapították, hogy piacközpontként szolgáljon a környékbeli Muntafik törzsszövetség számára, mely még a századfordulón is sok gondot okozott a Porta számára.[119] A tízezres város környéki csatornák és mocsarak rendkívüli módon megnehezítették a 4200 fős védelem leküzdését: méterről méterre, lövészárokról lövészárokra lehetett csak előrejutni. Ennek a védelemnek a megszervezéséért különösen sokat tett egy moszuli származású arab tiszt, Ali Dzsaudat, aki Bagdadban és Isztambulban végezte a katonai tanulmányait. Számos társához hasonlóan az arab autonómia híveként a háború előtt részt vett az al-Ahd megalapításában anélkül, hogy a birodalommal szakított volna. 1915 elején Szulejmán Aszkeri mellett szolgált, s parancsnoka öngyilkosságát követően átvette Násziríja védelmének az irányítását. A július 14-i első brit támadás után a hátrahagyott sebesülteket a keselyű módjára lecsapó beduinok rövid úton elintézték, a halottakat kifosztották. Csak miután tíz nappal később enyhült valamelyest az elviselhetetlen kánikula, tudott Gorringe 4600 embere újabb, ezúttal már sikeres ostromot indítani. A násziríjai csata brutális küzdelmet hozott, a bajonettrohamban és a közelharcban kétezer török és 400 indiai vesztette életét.[120] Ali Dzsaudat 950 társával együtt fogságba esett.

Most Townshenden volt a sor. Szeptember 1-jén 12 ezer emberrel elindult felfelé a Tigrisen és napokkal később megérkezett Kút előterébe. A törökök Saiba óta kétségbeejtő helyzetbe kerültek, mivel nem csupán a dezertálások aránya volt magas, hanem a harctéren elszenvedett veszteségük is. A környező arab törzsektől segítséget nem kaptak, sőt inkább ellenségesen viszonyultak hozzájuk, ha újoncokat kértek tőlük. Az oszmánok létszáma talán hatezer gyalogost tett ki, egynegyedük török, háromnegyedük arab volt. Így nem voltak abban a helyzetben, hogy az ellenségnek ellenállhassanak, bár jól kiépített védelmi állásokat alakítottak ki a városka előterében, amiről a britek légi felderítése tudomást szerzett. Miután szeptember 28-án két órán át

---

[117] Ford: *Eden to Armageddon. World War I in the Middle East*. i. m. 2. fej.

[118] Sir Charles V. F. Townshend: *My Campaign in Mesopotamia*. London, 1920. 86.; Townshend: *When God Made Hell*… i. m. 120. Charles Townshend történész nem keverendő össze a 6. hadsereg ugyanilyen nevű parancsnokával.

[119] Hala Fattah – Candan Badem: The Sultan and the Rebel: Sa’dun al-Mansur’s Revolt in the Muntafiq, c. 1891–1911. *International Journal of Middle East Studies*, 45. évf. (2013), 4. sz. 677–693.

[120] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 263–266.

állták a heves angol bombázást és súlyos harcokat vívtak a támadókkal, úgy döntöttek, észak felé visszavonulnak. Figyelmeztető jel lehetett, hogy a több mint ezer oszmán hadifogoly és 2800-as veszteség mellett a britek is több mint 1200 embert veszítettek, a többségük súlyosan megsebesült. Néhány nappal később, október elején Townshend katonái bevonultak a letargiába zuhant, félig elhagyott arab településre. Amikor a hír eljutott Bászrába, Nixon azonnal újabb hadosztályt indított útnak az Eufrátesz mentén északra, hogy tisztítsa meg a folyóvölgyet a törököktől. El is érte célját, az egész bászrai vilajet elfoglalását. Ezzel a perzsa-öbölbeli brit olajlelőhelyeket biztosította és a térségbeli brit presztízst is növelte (számos térségbeli arab törzs az oldalukra pártolt), utánpótlási vonalai azonban kritikus mértékben megnyúltak, ami baljós árnyat vetett a jövőre.

De Nixon mit sem törődött ezzel. Euforikus állapotba került Kút bevételétől, már-már elhitte, hogy a sors napóleoni tulajdonságokkal ruházta fel őt, ezért hozzálátott Bagdad elfoglalásának előkészítéséhez. Az indiai kormányzatnak azzal indokolta a főváros bevételének szükségességét, hogy az kétségtelenül helyre fogja állítani az arabok szemében a britek tekintélyét a Gallipoli-félszigeten elszenvedett vereség után. Ugyanígy vélekedett Percy Cox, a csapatokhoz rendelt politikai főtiszt is Townshend naplójának augusztus 25-i tanúsága szerint: „Sir Percy Cox, a politikai tiszt azt mondta nekem, hogy ha bevonulok Bagdadba, annak ugyanakkora politikai jelentősége lesz, mintha Konstantinápolyba vonulnék be. A hír bejárná egész Ázsiát."[121] Hardinge alkirály osztotta ezt az álláspontot és egyetértett vele a londoni kormány is, jóllehet nem ugyanolyan lelkesedéssel, hiszen a folyamköz sokkal fontosabb volt az indiai kormányzat, mint London számára, utóbbi ugyanis változatlanul a nyugati frontot tekintette elsődlegesnek. Ennek ellenére október 21-én egy különleges minisztériumközi bizottság az angol fővárosban jóváhagyta a Bagdad elfoglalására irányuló elképzelést és Franciaországból két hadosztályt irányított át a Közel-Keletre. November 2-án az alsóház előtt Asquith miniszterelnök azzal hencegett, hogy „Nixon tábornok csapatai belátható távolságra vannak Bagdadtól. Nem hiszem, hogy az egész háborúban lenne még egy ily gondosan kitervelt, ily ragyogóan vezetett hadjárat, melynek ily nagyszerűek lennének a kilátásai a végső győzelemre."[122]

Még jóval azelőtt, hogy az erősítéseket elküldték volna Nixonnak, a rátermett és tapasztalt új mezopotámiai oszmán főparancsnok, Núreddin pasa hozzálátott az erői átcsoportosításához. A pasa már szolgált az 1897-es oszmán–görög háborúban, később pedig felkeléseket vert le Macedóniában és Jemenben. A több nyelven beszélő főtiszt kivételes tehetséggel volt megáldva és fáradhatatlanul törekedett csapatai harci szellemének felélesztésére és a védelem megerősítésére. Eszközöket is kapott. 1915 szeptemberében Isztambul a mezopotámiai és perzsiai csapatait átszervezte és létrehozta a 6. hadsereget, amelynek élére a 72 éves Goltz tábornokot állították. Erzurumból két hadosztályt dobtak át ide, 20 ezer harcedzett anatóliai törököt, akiknek a harci képességei messze felülmúlták azokét az arabokét, akikkel addig a britek a folyamközben találkoztak. Ezenkívül Núreddinnek 38 tábori ágyú állt rendelkezésére, így az erőviszonyok fokozatosan az ő javára tolódtak el.[123] Az ellenséges készülődés miatt aggódó és minden további előnyomulást ellenző Townshend október 5-én azt írta naplójába, hogy Nixon „úgy tűnik, egyáltalán nem vet számot utánpótlási vonalainak bizonytalanságával és veszélyességével. Mintegy 380 mérföldre vagyunk a tengertől és csupán két gyenge hadosztállyal rendelkezünk, beleértve az enyémet is, ebben az országban! Az én hadosztályomnak kellene harcolni, Gorringe-

[121] Townshend: *My Campaign in Mesopotamia*. i. m. 91–92.
[122] Wilson: *Loyalties: Mesopotamia*. I. i. m. 86.
[123] Edward J. Erickson: *Gallipoli and the Middle East, 1914–1918. From the Dardanelles to Mesopotamia*. London, 2008. 133.

ének pedig fenntartani az összeköttetést Kút és a tengerpart között. Nincs esély arra, hogy segítséget kapjak, ha akadályba ütköznék."[124]

November 21-én Townshend beletörődve a megmásíthatatlanba és engedelmeskedve a parancsnak, útnak indította öszvéres és tevés csapatait Kútból a Tigris mentén észak felé. Elővédje már másnap kontaktusba került a jól elsáncolt török védelemmel Bagdadtól 30 km-re délkeletre, az ókori pártus város, Ktésziphón romjai mellett. A védők tíz kilométernyi lövészárkot ástak, tucatnyi sáncerődöt emeltek ágyúkkal és géppuskákkal. Az árkok közötti elsőrangú kommunikáció lehetővé tette a csapatok és az utánpótlás gyors mozgatását, de gondoskodtak megfelelő mennyiségű ivóvíz tartalékolásáról is. Az oszmánok azonban nemcsak az erődítéseikben bíztak, aktív propagandát is folytattak az indiai muszlim katonák között. A hindi és urdu nyelven nyomtatott, repülőgépekről ledobott röplapjaikon arra szólították föl őket, hogy hagyják el a „hitetlenek hadseregét", s álljanak át a hittestvéreik oldalára. Az erőfeszítéseknek lett is némi hatása, ugyanis a muszlim szipojok között érezhetően csökkent a harci kedv, sőt elszigetelt zendülésekre is sor került, néhányan pedig dezertáltak. Fegyelmezetlenség miatt a britek az egyik pandzsábi egységet kénytelenek voltak Ádenbe átvezényelni.

Núreddin pasa

A britek gondjait tetézte, hogy nem rendelkeztek pontos értesülésekkel az ellenség erejéről. Miután novemberben a törökök több felderítőgépet is lelőttek, Nixon felfüggesztette a repüléseket, így csak becslésekre hagyatkozhattak: helytelenül úgy vélték, paritás áll fönn a szembenálló felek között. A 22-én reggel több hadoszlopban megindított támadás során nem sikerült kicsalogatniuk a védőket az erődítéseik mögül, s ahogy az angol–indiai csapatok a nyílt terepen haladtak előre, folyamatosan ki voltak téve a nehéztüzérség és a gépfegyverek tüzének. Amint elérték az első vonalat, véres közelharcra, majd ellentámadásra is sor került. Késődélutánra a veszteségek elérték a 4500 főt (a bevetett erők 40%-a). A 6. hadosztályt megállították és visszaszorították. Hiába újították fel két nappal később a támadást, a védők kitartottak, noha a veszteségek az ő oldalukon 50%-ot tettek ki.[125] A vérontás annyira kegyetlen volt, hogy 24-én mindkét fél kénytelen volt hátrébb, biztonságosabb védelmi pozícióba húzódni.

Mikor Núreddin észlelte a britek visszahúzódását, váratlan, vad támadást indított ellenük a délutáni hőségben. Az összecsapás egész éjszaka folyt, s mire reggelre véget ért, a britek elveszítették gyalogságuk csaknem felét. Igaz, hogy a török oldal összességében több embert veszített (18 ezerből több mint 6 ezret), de a britek 11 ezer bevetett katonájából a 4200 halott és sebesült arányaiban magasabbnak és elviselhetetlenebbnek számított. Ráadásul 130 brit és 111 indiai tiszt is felkerült a veszteséglistára.[126] E viadal sokkját csak erősítette az orvosi ellátás bűnös elégtelensége. A sebesülteket egyszerűen hátravitték a folyóhoz, s mint az ölfákat összezsú-

[124] Wilson: *Loyalties: Mesopotamia*. I. i. m. 124.
[125] 4500 halott, ugyanannyi sebesült, 1200 fogoly. Erickson: *Ordered to Die*… i. m. 112–113.
[126] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 269.

folták őket a kicsiny gőzhajók fedélzetén. Csak egy részük élte túl a Bászráig tartó 13 napos utat. Később, a mezopotámiai hadjárat kivizsgálására kiküldött bizottság előtt az egyik szemtanú leírta a hajók megérkezését a fedélzetükön vonagló emberekkel, akiknek a teste tele volt sebekkel és kelésekkel, „végtagjaik *Johnny Walker* viszkis dobozok fájával voltak sínbe téve, szalmával voltak borogatva, dróttal és más hasonló dolgokkal voltak összekötve".[127] Townshend eredetileg azt gondolta, Ktésziphón környékét tartani tudja, de a növekvő veszteségek megváltoztatták az elhatározását. December 1-jén reggel veszteségei és kimerültsége miatt a mozgóképességétől jóformán megfosztott 6. hadosztály visszavonult az átmenetileg még biztonságosnak tűnő Kútba. Leszakadó, elcsellengő katonáit az arab bandák kíméletlenül levadászták. A mezopotámiai hadjárat ezzel fordulópontjához érkezett.

A mintegy 650 sárkunyhóból álló, mecsetekkel, kormányzati épületekkel, sáncerőddel rendelkező és hatezer arab által lakott Kút-al-Amára egy lapos, patkóalakú félszigeten helyezkedett el. A helyi gabonakereskedelem központjának számító település nem rendelkezett csatornahálózattal, rendszeresen elöntötte a Tigris és az egyik mellékfolyója, az al-Hajj. Townshend egyetlen reménye az lehetett, hogy az emberei amilyen alaposan és amilyen gyorsan csak tudják, beássák magukat. Pontosan ezt tették, ami kezdetben meg is védte őket. A légi felderítés jelentette, hogy jelentős hadoszlop közeledik ágyúkkal és lovassággal. December 8-án Núreddin már több irányból lövetni is kezdte a várost, előhadai pedig meg is próbálták rohammal bevenni Kútot. A fanatizált török katonák egymás után indították támadásaikat az indiaiak állásai ellen, de minden alkalommal visszaverték őket a puskák sortüzei és a gépfegyverek kerepelő sorozatai. Az oszmán parancsnok le is fújta a támadást és arra utasította az embereit, hogy lassan fejlődjenek fel a folyó két oldalán, majd lövészárkokkal zárják el a félsziget kijáratát. Ezzel egy időben egy másik oszmán hadosztály elreteszelte a britek déli visszavonulási útvonalát és a Bászrával való összeköttetést. December közepére 25 ezer török katona zárta szoros gyűrűbe Townshend erőit.

Ekkor Núreddin úgy döntött, újabb frontális támadást indít Kút ellen, noha ezzel a frontra látogató, már említett von der Goltz német tábornok, a 6. oszmán hadsereg parancsnoka – aki pályafutását és életét éppen itt, Mezopotámiában fejezi majd be – nem értett egyet. Kettejük ellentétének az volt az oka, hogy míg Núreddin rohammal akarta bevenni Kútot, és megsemmisítő vereséget mérni a védőkre, addig von der Goltz el kívánta kerülni a szükségtelen veszteségeket, kímélni az erőket, s inkább kiéheztetéssel rákényszerítni a briteket a megadásra. A török főtisztnek az sem tetszett, hogy egy nem muszlim tábornok áll a 6. hadsereg élén. Megvárta, míg von der Goltz a perzsiai front ellenőrzésére indult, s csak akkor vezényelte rohamra a katonáit.[128] A brit tüzérség azonban 24-én feltartóztatta ezt az előretörést is, mire a Perzsiából visszatérő, a veszteségek láttán elszörnyedő Goltz intézkedett a pasa áthelyezéséről. Posztjára 1916 januárjában a Balkán-háborúk tapasztalt tisztjét, Halíl bejt állították. Eltökélte, hogy módszeres ostromba kezd, ami helyes döntésnek bizonyult.

Kútban Townshendnek 11 600 katonája volt, a háromnegyedük indiai. Habár munícióval kellőképpen el voltak látva, az élelmiszerkészleteik gyorsan fogytak annak ellenére, hogy az ostrom kezdetén a tábornok szigorú fejadagokat írt elő mind a civil lakosság, mind a saját csapatai számára. Biztos volt benne, hogy legalább egy hónapig ki tud tartani. Mindenesetre Nixon rádión tudatta vele, hogy nem is kell tovább kitartania, mivel 1916. január közepére két friss hadosztály érkezik Bászrába. A főparancsnok azonban nem várta be az erősítést és a Mezopotámi-

[127] Erroll Sherson: *Townshend of Chitral and Kut*. London, 1928. 290.
[128] Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 245–246.

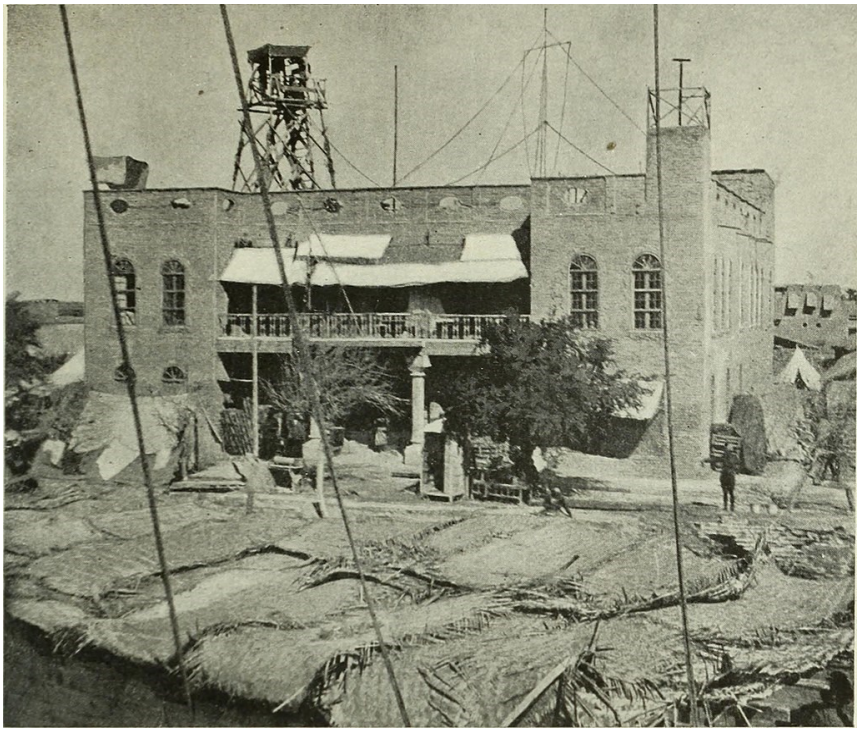
ában rendelkezésre álló 17 ezer emberét Sir Fenton Aylmer tábornok parancsnoksága alatt Kútba küldte felmentendő az ostromlottakat. E felmentési kísérleteket azonban megnehezítette, hogy kevés vízi jármű állt rendelkezésre, így Aylmer csapatai kénytelenek voltak gyalog megtenni a hosszú utat. Mire a hadoszlop január 6-án megérkezett a Hannánál kiépített fő török védelmi vonalhoz, több száz emberét kimerültség, betegség és az éjszakai arab rajtaütések miatt már el is vesztette. De Aylmer nem esett kétségbe és 7. hadosztályát másnap Sejk-Szaad falu mellett az oszmán lövészárkok ellen vezette. Jóllehet a napokig tartó öldöklésben a britek 4000 főt veszítettek, sikerült elfoglalniuk az erődítményeket. Aylmer távírón értesítette Townshendet a közeledéséről, ami felderítette az ostromlottakat. A felmentő csapatok azonban újabb akadályba ütköztek, amikor a Tigris al-Vádi nevű mellékfolyójánál újabb oszmán védelmi vonalba botlottak, de 1600 fős veszteség árán azt is legyűrték. Így azonban Aylmer seregének létszáma csupán 9000-re olvadt. Ez sem szegte kedvét, tovább nyomult előre, mígnem elérkezett a Hannánál kiépített legerősebb török védelmi vonalhoz, amelyet egy szűk földszoroson építettek ki a Tigris és az áthatolhatatlan ingovány között. Aylmer támadást vezényelt, a csata heves esőzés és viharos szél közepette zajlott, ám a törökök harci kedvét jelentősen növelte, hogy Halíl személyesen irányította őket. A briteket megállították. Ez már túl sok volt Nixonnak, aki megrendült egészségi állapotára hivatkozva lemondott posztjáról. A nyilvánosság előtt csak 1917-ben, a kúti ostromot kivizsgáló bizottság előtt jelent meg, mely megállapította a tábornok felelősségét. Utódja Sir Percy Lake, az indiai hadsereg vezérkari főnöke lett.

A hannai kudarc után nem sokkal, január 18-án megérkezett Franciaországból a 3. gyaloghadosztály, melyet haladéktalanul felküldtek a Tigrisen. Aylmer úgy határozott, hogy a felázott, ingoványos terepen megpróbálkozik egy második támadással is Hanna ellen. 21-én sor is került a rohamra, de azt súlyos veszteségeket okozva még azelőtt visszaverték, hogy az ellenséges lövészárkokat elérték volna. A veszteségek több mint 2700 főt tettek ki: a mezpotámiai hadjáratban először fordult elő, hogy a brit veszteségek felülmúlták az oszmánokét (2000 fő). A csata idején Townshend emberei tisztán hallották a távoli ágyúdörgést, sőt éjszaka még a tüzérségi torkolattüzek fényeit is látták: a legmesszebb jutó felmentőket alig 11 km választotta el Kúttól. A mélységben kiépített oszmán védelmi rendszer azonban nem tette lehetővé a felmentő csapatoknak, hogy elérjék a várost. Óriási téli esők zúdultak az ostromlott angol–indiai erőkre, miközben alig maradt üzemanyag és élelmiszer. Aylmer azonban még mindig nem adta fel abban a reményben, hogy időben elérheti Kútot. Miközben újabb elterelő támadást indított Hanna ellen, emberei zömét március 7–8-án a közeli Dudzsáila sáncerődítése ellen vetette be. Gyalogosai ezúttal sem tudták áttörni a védelmet, csaknem 3500 főt vesztettek, háromszor annyit, mint a törökök.[129]

Townshend legfőbb gondja eközben az volt, hogy csökkentse az emberei és a civil lakosság élelmiszerfogyasztását. A Kútba való visszavonulás után hat héttel, január 22-én a fejadagokat felére kellett csökkenteni. A kitartásra buzdító rádióüzenetek Lake-től, az indiai alkirálytól, az Észak-Perzsiában tartózkodó orosz Baratov tábornoktól, sőt még a királytól is folyamatosan érkeztek, de ezeknek március elejére már alig volt hatásuk, ugyanis akkorra az éhező katonák már kénytelenek voltak levágni a lovakat és az öszvéreket, sőt a csontsovány macskákat és kutyákat is, hogy éhen ne haljanak.[130] Eközben a légi bombázások és a mesterlövészek folyamatosan tizedelték a védők sorait, de a civilek sem jártak jobban: a kútiak közül, akik életükben elő-

[129] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 290.; Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 257–259.
[130] Townshend: *My Campaign in Mesopotamia*. i. m. 287.

ször láttak repülőgépeket, 900-an vesztették életüket az ostrom során. A szenvedést növelte a közel 50 fokos elviselhetetlen hőség.

A brit főhadiszállás épülete Kútban

Március 12-én Aylmert leváltották a felmentő seregek éléről, helyét Gorringe tábornok foglalta el. A nyugati frontról kapott újabb erősítésekkel felvértezve Gorringe elhatározta, hogy mindenáron áttöri a kúti török ostromgyűrűt. Halíl bej ugyanakkor április elején visszább vonta a csapatait és egy új, még erősebb védelmi vonalat épített ki Szannájijat mellett, 24 km-re Kúttól. Amikor Gorringe április 10-én előrenyomult, elsöprő tüzérségi és géppuskatűz fogadta, a hadosztály 60%-a pillanatokon belül harcképtelenné vált. Ezek a súlyos veszteségek a megállás nélkül szakadó esővel és az ingoványá váló tereppel együtt hetekre valószínűtlenné tették újabb felmentő kísérlet megindítását. S mégis, amikor Townshend 22-én rádión jelentette, hogy az élelmiszerkészletei kifogytak, Gorringe lesz, ami lesz alapon tett még egy erőfeszítést. Megindult az előretörés, de a britek hónaljig süppedtek a mocsaras vidéken és újfent azelőtt megállították őket, hogy elérték volna az ellenséges vonalakat. Gorringe megértette, hogy csapatai a teljesítőképességük határára értek: egyedül áprilisban 10 ezer katona vesztette életét és több egységet teljesen megsemmisítettek. A felmentő próbálkozások alatt 1916 januárjától áprilisig a mezopotámiai hadsereg 23 ezres veszteséget szenvedett el, s körülbelül ugyanennyien váltak harcképtelenné betegség következtében. Ez a világháborúban valószínűleg a legjelentősebb Európán kívüli vesztesége volt az angol hadseregnek. Azok a próbálkozások is kudarcot vallottak, amelyek során ejtőernyővel próbáltak ellátmányt ledobni Kútba, a csomagok ugyanis a Tigrisbe

zuhantak (ez volt az első kísérlet arra, hogy élelmiszerutánpótlást légi úton juttassanak el ostromlott csapatoknak). A felküldött kisebb járművek, csónakok sem jutottak el úti céljukhoz: az oszmánok a folyó felett kifeszített láncokkal akadályozták meg az előrejutásukat.

Áprilisra Townshend körbezárt helyőrségének nem maradt mit ennie. Az emberek szó szerint összeestek a koplalástól, maga Townshend is félig kábulatba esve támolygott. 24-én este a tábornok rádióüzenetet kapott, mely szerint egy gőzhajót dugig megrakva élelemmel és gyógyszerrel az éj leple alatt felküldenek a Tigrisen. Órákkal később azonban a törökök felfedezték a hajót és foglyul ejtették a legénységét. Townshend belátta, hogy nincs több remény, ezért engedélyt kért az ellenséggel való tárgyalásra. Lake beleegyezett. Először megpróbálta lefizetni az ellenfelet a szabad elvonulás fejében, de nem járt sikerrel, Enver ugyanis meg akarta alázni a briteket. Az egész megvesztegetés Kitchener hadügyminiszter ötlete volt, aki azt gondolta, fel lehetne lázítani a mezopotámiai arab lakosságot a török urai ellen, s így oszmán csapatokat elvonni Kút ostromától, valamint a török köztisztviselők közismert korruptságában bízva le lehetne fizetni valamelyik magas rangú tisztet az ostromlottak szabad elvonulása fejében. A kairói brit hírszerzést kérte fel a feladatra, de a dolog annyira kivitelezhetetlennek tűnt, hogy egyetlen vezető sem vállalkozott rá, így esett a választás az alacsony beosztásban dolgozó és arabul folyékonyan beszélő Thomas Edward Lawrence századosra. Lawrence Kairóból április 5-én érkezett Bászrába, de nem sikerült alkalmas személyt találnia a felkelés kirobbantására, ezért erről a tervről kénytelen volt lemondani. Ekkor Lake azzal bízta meg, hogy kairói munkatársával, Aubrey Herberttel együtt vegyen részt a fegyverszüneti tárgyalásokon, s ha tudja, vásárolja meg Townshend szabad elvonulását. Az április 27-i megbeszélésen felajánlották Halílnak, hogy a teljes fegyverzet és egymillió font fejében biztosítson szabad elvonulást a védőknek, ő azonban az Enverrel való konzultáció után kitartott a feltétel nélküli kapituláció mellett. A két nappal későbbi megbeszélés ugyancsak nem vezetett eredményre.[131]

28-án Townshend garanciát kapott Halíl bejtől, hogy a hadifoglyokkal tisztességesen fognak bánni, cserébe a brit parancsnok elfogadta a feltétel nélküli kapitulációra vonatkozó követelést. Rekordhosszúságú, 147 napos ostrom ért véget. A városba bevonuló törökök első dolga az volt, hogy lemészárolták Kút még megmaradt négyezres arab és zsidó lakosságának nagy részét, amelyet kollaborációval vádoltak. De az angol–indiai hadifoglyok (összesen 13 304 fő, ebből 2864 brit, 7192 indiai, 3248 fő pedig nem harcoló volt) sem jártak sokkal jobban.[132] Az elgyötört, összeaszott, éhező foglyokat gyalogmenetben hajtották a 160 km-re lévő Bagdad felé. Azokra, akik túlélték ezt a rémálmot, további 800 km-es menet várt Anatóliáig (menet közben 4250 hadifogoly vesztette életét),[133] ahol a hegyekben láncra verve kellett a Berlin–Bagdad vasútvonal alagútépítési munkálatain dolgozniuk. A kúti ostromot túlélt katonák 70%-a pusztult el e bánásmód következtében. Az összképen nem sokat javított, hogy az oszmánok a ramadán hónap beköszöntekor az indiai muszlim hadifoglyaik egy csoportját Isztambulba vitték, hogy meglátogathassák a „kalifa városát".[134] Townshend volt az egyetlen, akivel korrektül viselkedtek. Egy Konstantinápoly melletti szigeten álló villában szállásolták el, elvileg szabad mozgást biztosítottak számára, koncertekre hívták, foglyul ejtőivel pedig céllövő versenyeken vett részt. A tábornok ugyan pontosan tisztában volt az emberei sorsával, mégsem habozott elfogadni ezt

131 Jeremy Wilson: *Lawrence of Arabia. The Authorized Biography of T. E. Lawrence*. New York, 1990. 253–278.; Aubrey Herbert: *Mons, Anzac and Kut*. Good Press, 2019. 5–6. fej.
132 Laurens: *Les crises d'Orient II*… i. m. 52.
133 Stig Förster: A globalizált háború. In: Burgdorff – Wiegreffe (szerk.): *Az első világháború*… i. m. 185–194.
134 Stuermer: *Two War Years in Constantinople*… i. m. 92.

a megkülönböztetett vendégszeretetet. A háború után odahaza konzervatív színekben parlamenti képviselővé választották.[135]

Az angolok veresége után készült fotón az első sorban középen és jobbra Townshend és Halíl bej

Nagy-Britannia számára a kúti vereség súlyos következményekkel járt. Egészen eddig a kormány és a nemzet nem volt tudatában annak, hogy az indiai kormányzat és parancsnokság mennyire hozzá nem értő. Townshend kapitulálása után a háborús kabinet a saját közvetlen irányítása alá vonta a mezopotámiai hadszínteret, az indiai hadsereget pedig a hadügyminisztérium alá rendelték. London csak két évvel a Perzsa-öbölben indított első hadműveletek után hozta meg azt a döntést, hogy a mezopotámiai hadjáratnak pillanatnyilag és még hosszú ideig kizárólag védekező jellegűnek kell lennie. Az ottani hadsereg 40 ezres vesztesége a vereség és betegségek miatti kimerültséggel párosult. A csapatoknak azt az utasítást adták, hogy építsenek ki védelmi vonalat Szannájijatnál, a Tigris bal partján. De a sereg állapota ezután sem javult. A lövészárkokban élő katonák állandóan szenvedtek a legyek inváziójától, a kínzó dizentériától, a végtelen, unalmas magánytól és elszigeteltségtől. Sokak elméje elborult, ami tovább növelte ennek a rosszul eltervezett és kivitelezett hadjáratnak a veszteséglistáját. Lord Curzon utóbb megjegyezte, „a krími háború óta ez volt a brit hozzá nem értés legékesebb tanúbizonysága”.[136] Az

[135] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 85.
[136] Elizabeth Monroe: *Philby of Arabia*. London, 1973. 51.

egyik szerző még ennél is továbbment, amikor kijelentette, a Kútnál elszenvedett vereség a brit „csapatok legtömegesebb megadását jelentette 1783, Yorktown és 1942, Szingapúr között".[137]

Ráadásul nem ez volt az antant egyetlen veresége a térségben. Mint látni fogjuk, 1915 őszén, a britek mezopotámiai előretörésével egy időben az orosz vezérkar úgy határozott, Észak-Perzsián keresztül támadást indít Moszul és Bagdad irányába, hogy tehermentesítse a Tigris mentén nehéz helyzetbe került briteket, illetve hogy szétszórja a perzsiai németbarát erőket, melyeket a teheráni német katonai attasé, Georg von Kanitz támogatott. A Bakuban összevont expedíciós hadsereg októberben Teheránból északra, Bandar-Enzelinél szállt partra és megindult délnyugati irányban az oszmán határ felé. Nem sikerült azonban jelentős tért nyernie, mert a mezopotámiai 6. török hadsereg visszaverte az oroszokat, s a régi perzsiai fővárosig, Hamadánig szorította őket vissza.[138] Kom és Kermánsáh megszerzésével Nyikolaj Nyikolajevics Baratov tábornoknak még így is sikerült Perzsiát az Oszmán Birodalomtól elszigetelnie, ezáltal az országot az antanthatalmak számára biztosítania.

Az antant összességében csúnyán megégette magát a Közel-Keleten a Gallipolinál megindított hadjáratot követő másfél év során: egyedül a britek 350 ezer katonát veszítettek az oszmán hadszíntereken. Az oszmánoknak okozott rendkívül súlyos veszteségek dacára bebizonyosodott, hogy az elsöprő brit haditengerészeti fölény és az orosz szárazföldi csapatok ereje sem elegendő „a beteg ember" halálba segítéséhez sem Európában, sem az ázsiai hátországában. Nem véletlen, hogy az ifjútörök elitben óvatos derűlátás uralkodott a jövőt illetően, s a súlyos veszteségek ellenére Enver eltökélt maradt a harc folytatását illetően, melynek a végcélja szerinte „nem is elsősorban a földünk megvédelmezése, hanem a nemzeti szabadságunk kivívása" volt.[139] Ráadásul az eredeti brit elképzelések megvalósítására szünet nélkül csapatokat és utánpótlást kellett a helyszínre szállítani. Az elmaradottnak és kedvetlennek gondolt törökök megmutatták, hogy kimondottan hatékony védekezésre képesek. Látszólag védtelen országuk rövid idő alatt az antantcsapatok feneketlen kútjává vált. Az Oszmán Birodalom szilárdan kitartott, miközben ellenségeinek kormányai 1916–1917 folyamán egymás után buktak meg. A Londonban, Petrográdon és Párizsban hatalomra jutott új politikai vezetők határozott, elődeiktől különböző elképzelésekkel rendelkeztek a Közel-Keletről. A kijózanodott antanthatalmak felismerték, hogy nem függhetnek kizárólag a saját fegyveres erejüktől, ha mozgásszabadságot akarnak maguknak teremteni a nagy keleti sakktáblán. Politikai engedményekre is szükség lesz a siker érdekében és csatasorba kell állítani a térség nem török népeit is. Ez pedig a diplomaták előtérbe kerülését feltételezte.

Szuez megvédelmezése

Egyedül az Ahmed Dzsemál pasa által a Szuezi-csatorna ellen indított két támadást sikerült a briteknek diadalmasan visszaverniük 1915 februárjában és 1916 augusztusában. Ezek közül az első offenzíva a németek Konstantinápolyra nehezedő nyomásának és az antant 1914. végi perzsa-öbölbeli hadmozdulatainak volt köszönhető: mivel az angolok oszmán területet szálltak meg és fenyegették a Bagdaddal való összeköttetést, szükségesnek tűnt az ellencsapás egy brit érdekeltségű területen. Az isztambuli és a berlini kormány abban a hitben élt, hogy a Brit Biro-

[137] Erickson: *Ordered to Die*… i. m. 151.
[138] Galántai: *Az első világháború*. i. m. 309–310.
[139] Gingeras: *Fall of the Sultanate*… i. m. 131.

dalom muszlim alattvalóinak sokmilliós tömegei Egyiptomban és Indiában türelmetlenül várják a lehetőséget a felkelésre. Ennek felszítására adta ki a szultán a dzsihádra szóló, már idézett felhívását 1914 novemberében. Mint tudjuk, ennek a felszólításnak nem lett különösebb visszhangja, már csak azért sem, mert az oszmánok súlyosan kompromittálódtak az iszlám világ szemében, amikor a „hitetlen" központi hatalmakkal szövetkeztek. Ennek ellenére a kormányok kitartottak a hitükben; ezt a hangulatot a már idézett német újságíró, Harry Stürmer így írta le: „Hihetetlen, hogy az alacsonyrendű közemberek mekkora tömege árasztotta el a német nagykövetséget. A Föld szemete, olyan emberek, akik a háború előtt sohasem merészeltek megjelenni az Ajasz pasa utcán [a követség helyszínén], most szabadon bemehettek. [Az egyikük] csodálatos magabiztossággal vezette elő, hogy mi mindent tehet, s ígérte meg, hogy mi mindent fog tenni a muszlimok »dzsihádra« való felszítása érdekében."[140]

A Porta számára az 1882 óta brit megszállás alatt álló Egyiptom abból a szempontból is különösen fontosnak számított, hogy az arab népek feletti hegemóniájának megszilárdításához a nílusi ország visszahódítása feltétlenül szükségesnek látszott. Különösen Dzsemál tartotta szívügyének a hadjáratot, amit már Szíriába való megérkezése óta szorgalmazott. Meg volt ugyanis győződve arról, hogy a birodalom 1908 óta elszenvedett vereségei kikezdték az oszmánok tekintélyét az arab lakosság körében, s biztos volt abban, hogy az ugyancsak arabok által lakott Egyiptomban aratott győzelem nem csupán Szíriában, hanem az egész iszlám világban helyreállítaná ezt a presztízst, ami kedvezőbb körülményeket teremtene a Szíriában tervezett reformok bevezetéséhez, valamint erősítené a birodalom arab lakosságának kormány iránti hűségét.[141] Az ifjútörök kormány ugyanakkor hitt abban, hogy Egyiptom megszerzésére csak addig van esély, amíg az angol csapatok másutt vannak lekötve.

Berlinben elterjedt az a vélemény, hogy Egyiptom különösen fogékony a tömegek lázadására, hiszen az Arábi-féle mozgalom és a szudáni mahdista felkelés erre engedett következtetni.[142] Vilmos császár szilárdan hitt abban, hogy egy Szuez elleni váratlan offenzíva lerombolja a britek kommunikációját az egész Közel-Keleten. Osztotta ezt az álláspontot Kressenstein ezredes, az oszmán hírszerzés főnöke és II. Abbász Hilmi, a korábbi egyiptomi kedive (és Szaíd Halim nagyvezír unokatestvére), aki Isztambulban élt azóta, hogy a britek elmozdították a hivatalából. A kedivével már 1914 augusztusa óta kapcsolatban állt a német nagykövetség és négymillió aranyfrankot bocsátott a rendelkezésére. Zimmermann augusztus 25-én azt üzente Wangenheimnak, hogy a támadás célja „az egyiptomi angol uralom szétrombolása".[143] Az is elképzelhetőnek tűnt, hogy a nehezen kezelhető szenúszi törzsek a Nílus felső folyásánál támogatni fogják a dzsihádot. Ennek érdekében német és török ügynökök Kairóban és másutt igyekeztek felkelteni a muszlimok hitetlenekkel szembeni ellenérzéseit. A Leo Frobenius etnológus és régész által vezetett ügynökcsapat a britek csalárdságáról terjesztett pletykákat és Arábián keresztül megpróbált eljutni Etiópiába, hogy kapcsolatot teremtsen az ottani elszigetelt német követséggel. Az alkonzulként Tripoliba küldött Otto Mannesmann pedig már 1914 augusztusa óta

[140] Stuermer: *Two War Years in Constantinople*… i. m. 147.
[141] Çiçek: The Holy War in Syria… i. m.
[142] A németek első világháború alatti Egyiptom-politikájáról lásd Salvador Oberhaus: *„Zum wilden Aufstande entflammen". Die deutsche Ägyptenpolitik 1914 bis 1918. Ein Beitrag zur Propagandageschichte des Ersten Weltkrieges*. Düsseldorf, 2006.
[143] Németh: Németország fellázítási politikája az I. világháború alatt… i. m.

propagandaanyagokat juttatott át olykor léggömbök segítségével az egyiptomi határon.[144] Ezenkívül fegyverrel látta el a szenúszik főnökét, a britekkel Egyiptomban, az olaszokkal pedig Líbiában csatározó Ahmed as-Saríf törzsi vezetőt.[145] De akár kitör a felkelés Egyiptomban, akár nem, a német vezérkar mindenképpen fontosnak tartotta a csatorna megbénítását, ha csak ideiglenesen is, mert ez aláásható az antant európai háborús erőfeszítéseit – márpedig éppen ez volt a legfőbb cél. A tényleges célokat Kressenstein egyik, már a háború után Karl Süssheim német orientalistának írt levele is felfedi. Ebből kiderül, hogy az Oszmán Birodalom ténylegesen aligha nyerhetett bármit is Szuez megtámadásával, ráadásul igazából senki sem hitt a csatornán való átkelés, különösen pedig Kairó, netalán egész Egyiptom elfoglalásának sikerében. Kress szerint a hadjárat nyilvánvaló célja az volt, hogy rákényszerítse a briteket csapatok állomásoztatására a csatornánál, vagyis erők elvonására a nyugati frontról, ami így egyértelműen német érdekeket szolgált.[146]

Az oszmán támadás lehetőségével a brit vezérkar ugyan számolt, de igazából nem vette komolyan ezt az eshetőséget. Leginkább azért, mert Anglia és szövetségesei uralták a Földközi- és a Vörös-tengert, s négy, ellenállhatatlan tűzerővel, valamint a csatornán messze túlnyúló hatósugárral rendelkező hadihajójuk volt a térségben. Mindazonáltal semmit sem bíztak a véletlenre, ugyanis a Szuezi-csatorna biztonsága mindennél fontosabb volt. Nemcsak a létfontosságú árucikkek (például a kőolaj) kereskedelme, hanem a gyarmati, elsősorban indiai csapatok szállítása miatt: 1914. augusztus 1. és december 31. között 376 utasszállító 163 700 ausztrál, újzélandi, indiai stb. katonát vitt Európába a csatornán keresztül.[147] A háború kitörése után London hadihajókat irányított át az Atlanti-óceánról a Földközi-tengerre, majd november 2-án kihirdette az ostromállapotot Egyiptomban. Mikor olyan információk jutottak el a Temze partjára, hogy az oszmánok támadásra készülnek a vízi út ellen, nem haboztak megtenni a döntő lépést: december 18-án proklamálták a protektorátusukat Egyiptom felett, amely így jogilag is megszűnt az Oszmán Birodalom része lenni. A britek attól sem riadtak vissza, hogy a szíriai kikötővárosok, például Alexandretta fenyegetésével akadályozzák az oszmán csapatok összevonását, amivel voltaképpen megsértették az 1912 novemberében Franciaországgal kötött megállapodásukat, hogy ti. a Kelet-Mediterráneum ellenőrzése a francia flotta előjoga.

A proklamáció pillanatában Maxwell tábornoknak, az egyiptomi brit csapatok parancsnokának 70 ezer katona állt rendelkezésére, s jóllehet egy részük Európában tartózkodott kiképzésen, illetve hadgyakorlaton, még így is több mint elég embere volt a csatorna megvédelmezésére. Főleg úgy, hogy 35 ezer brit katona állomásozott a mintegy 160 km hosszú, héhol több száz méter széles és 12 méter mély vízi út mentén, szükség esetén pedig további erőket órákon belül a helyszínre lehetett juttatni.[148] A támadás útjában álló legnagyobb akadályt mégis a vízben szegény, úttalan Sínai-félsziget jelentette. Az olyan régi egyiptomi „motorosok" számára,

---

144 Rocío Da Riva – Dario Biocca: Leo Frobenius' Secret Mission in Arabia and Eritrea (1914–1915). *Arabian Humanities*, 6. k. 2016. https://journals.openedition.org/cy/3099, letöltés: 2020. szeptember 1.; McKale: *War by Revolution*… i. m. 146.

145 Az előkelő származású Ahmed sejk ekkoriban a kalifa észak-afrikai képviselője volt. 1918-ban az Osztrák–Magyar Monarchián keresztül az Oszmán Birodalomba menekült. Musztafa Kemál, mikor úgy döntött, hogy detronizálja az Oszmán-dinasztiát, a kalifai trónt felajánlotta neki azzal a feltétellel, hogy elhagyja Törökországot, ő azonban visszautasította az ajánlatot, s Hidzsázban telepedett le. Medinában hunyt el 1933-ban. Vö. Muhammad Asad: *The Road to Makkah*. New Delhi, 2004.

146 Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 147.

147 Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 116.

148 Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 40.; McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 155.

mint Maxwell, egyértelmű volt, hogy a Sínai-félsziget halálos csapda bármilyen haderő számára, ezért a csatornától keletre minden védelmi intézkedés felesleges. Ahogy a tábornok 1914 végén egy újságírónak megfogalmazta, „a sivatag a mi nagy szövetségesünk, végül le fogja győzni a törököket".[149] A félsziget ellenőrzését rábízták néhány hidroplánra (a Közel-Keleten először kerültek bevetésre repülőgépek katonai célokból) és alkalmanként kiküldött tevés osztagokra.

Van, aki szerint a Porta már azelőtt tervbe vette a Szuez elleni hadjáratot, hogy egyáltalán belépett volna a háborúba, s az előkészületek 1914 augusztusában kezdődtek el.[150] Ügynököket küldtek Egyiptomba, hogy zavargásokat robbantsanak ki, Szíriába pedig azért, hogy fellázítsák a beduinokat. Szeptember végén kisebb határincidensek is előfordultak, októberben pedig a britek már valódi katonai agresszióról beszéltek. A törökök utánpótlást és muníciót halmoztak fel Nábluszban, Maánban, Akabában és Gázában, vízszállító hajókat helyeztek készenlétbe. A tiltakozó konstantinápolyi brit nagykövetet azzal nyugtatgatták, hogy újra megerősítették az Oszmán Birodalom semlegességét. A támadásra azonban csak 1915 februárjában, az Anglia elleni német búvárhajóharc kezdetének pillanatában került sor.

Oszmán tevés alakulat Beér-Sevánál

A törökök a meglepetés erejében bíztak, úgy vélték, az invázió megéri a kockázatot. A hadjárat lefolytatására Dzsemál pasa, a 80 ezres, gyengén kiképzett 4. hadsereg parancsnoka kapott megbízást, aki a főhadiszállását 1915 februárjának elején Damaszkuszból Jeruzsálembe költöztette át. A 4. hadsereget három hadoszlopba szervezték, kettőt Aleppótól Maánig a kulcsfontosságú hidzsázi vasút mentén és Damaszkusz környékén állomásoztattak, egyet pedig az egyiptomi határon. Az offenzíva pontos tervét a németek, Dzsemál vezérkari főnöke, von Frankenberg ezredes és Kressenstein készítették el, ezenkívül nélkülözhetetlen szerepet játszott a sem arabul, sem németül nem beszélő török tisztek és a németek közötti kommunikációban a briliáns nyelvész, Curt Prüfer, aki a nyelvtudását bevetve tízezer tevét tudott szerezni a környe-

[149] W. T. Massey: *The Desert Campaigns*. New York, 1918. 4. fej. A szerző londoni lapok tudósítójaként a háború alatt Egyiptomban tartózkodott.

[150] Bompard: L'entrée en guerre de la Turquie. i. m. 261–285.

ző beduin törzsektől.[151] Hatékonyan dolgoztak a kormány emberei is, akik sorra járták a szíriai, palesztinai és sínai törzseket, amelyeknek biztosították a támogatását (tevék, öszvérek, lovak, önkéntesek). A csapatok fegyelméről és lelkesítéséről – sikeresen – a pasa gondoskodott, még a fényképészet kínálta propaganda lehetőségét is kiaknázta.[152] A lelkesítő munkára szükség is volt, mert a csapatok összetétele vegyesen festett: drúzok, arabok, kurdok, cserkeszek, bolgár muszlimok színesítették a 35 ezres reguláris állományt, melynek zömét az aleppói, damaszkuszi, bejrúti vilajetek, valamint a jeruzsálemi szandzsák és az autonóm libanoni hegyvidék sorozott katonáit tették ki. Az arábiai Hidzsáz kormányzója és katonai parancsnoka, Vahib pasa 9000 embert hozott magával Maánba, de ezt Dzsemál kevésnek ítélte, ezért levélben szólította föl a mekkai Huszein sarífot további csapatok útnak indítására, lehetőleg az egyik fia parancsnoksága alatt. Huszein el is küldte legidősebb fiát, Alit Vahibbal együtt, aki azonban Medinánál megállt azzal az ürüggyel, hogy akkor megy majd a kormányzó után, ha az önkéntesei mozgósítása teljesen befejeződik. Dzsemál pasa megjegyezte magának, hogy Huszein fia végül nem csatlakozott a hadjárathoz.[153]

A terv értelmében egy 12 ezer főből álló hadosztálynak át kellett törnie a Sínain, majd meglepetésszerűen el kellett foglalnia a csatornát. Ha ez sikerült, egy második hadosztálynak át kellett kelnie a túloldalra és a nyugati parton szilárd hídfőt létesítenie. Valójában sem a német, sem a török vezérkarnak nem állt szándékában elfoglalni és megtartani Szuezt. A tervezők elsődlegesen abban reménykedtek, hogy felkelés tör ki, vagy legalább elpusztítják a csatorna egy részét, amivel hosszú hetekre megbénítják a forgalmat. A legkomolyabb kihívást nem is magának a csatornának a megszerzése, hanem a kietlen, sivár Sínai-félszigeten való átkelés jelentette, amit önmagában már az is nehezített, hogy a világháború kitörése előtt Palesztinában lényegében egyáltalán nem hoztak létre jelentős utánpótlás-bázisokat és logisztikai központokat, melyek a hadsereg mozgását megkönnyítették volna, mivel az oszmán hadvezetés ezt a frontot egyáltalán nem tartotta fontosnak a Balkánhoz, a Kaukázushoz, vagy éppen Mezopotámiához képest.[154] Frankenberg és Kressenstein mégis alaposan átgondolt mindent, feltérképezték az ártézi kutak helyét, tervbe vették víztározók létesítését, ideiglenes távírókapcsolatot építettek ki stb. Esős évszak lévén úgy vélték, a víz szintje magas. 1915. január 14-én a 35. hadosztály útra kelt a palesztinai Beér-Sevából, behatolt a Sínai-félszigetre és rá is bukkant az előre feltételezett vízforrásokra. A nehézfegyvereket és a horganyzott vasból készült, 5-6 méter hosszú és 1,5 méter széles darabokból álló 25 pontonhidat a sivatagon keresztül magukkal cipelték. A 4. hadsereg menetteljesítménye kétségkívül megsüvegelendő: Dzsemál február 2-át jelölte ki az átkelés napjának.

Ekkorra az egyiptomi angol főtisztek, Maxwell és Wilson tábornokok értesültek arról, hogy török katonák tartózkodnak a Sínai-félszigeten.[155] A csatornára haladéktalanul tüzérséggel fel-

[151] Curt Prüfer: *Germany's Covert War in the Middle East. Espionage, Propaganda and Diplomacy in World War I.* London – NewYork, 2018. 57–60. Prüfer életéről lásd Donald M. McKale: *Curt Prüfer: German Diplomat from the Kaiser to Hitler*. Kent, 1987.

[152] Issam Nassar: Photographing the Fourth Army and the Suez Campaign. *Jerusalem Quarterly*, 56–57. sz. 2013. 67–77.

[153] Djemal Pasha: *Memories of a Turkish Statesman*… i. m. 152.

[154] Eyal Berelovich – Ruth Kark: The missing element in Palestine: infrastructure and logistics during the First World War. *First World War Studies*, 2017. november 20. 1–20.

[155] Úgy tűnik, az első értesüléseket egy oszmánok által Jeruzsálemből elüldözött francia dominikánus szerzetestől, Antonin Jaussentől szerezték. A papot, aki jól ismerte a Szír-sivatagot, mivel évekig végzett ott régészeti feltárásokat, december 30-án hallgatták ki először, s megtudták tőle, hogy legalább 25 ezer katona gyülekezik Damaszkuszban és Jeruzsálemben, jelentős mennyiségű hadianyagot, felszerelést, élel-

szerelt hajókat rendeltek, ausztrál és angol lovasságot vezényeltek a vízi út keleti oldalára. Mivel azonban nem tudták, pontosan hol fog támadni az ellenség, minden katonájukat visszavonták a nyugati oldalra, a keleti part védelmét pedig rábízták – a kutyákra! Mivel éjszaka a repülőgépes megfigyelést nem lehetett alkalmazni, bizonyos távolságokban házőrző kutyákat kötöttek ki, ezeknek az állatoknak az ugatása pedig minden másnál pontosabban jelezte a csatorna túlpartján várakozóknak, hogy közeledik valaki…

Amikor február 2-án este a török hadoszlop kelet felől megközelítette a csatornát, váratlanul félelmetes homokvihar kerekedett. Az arcukat kendővel eltakaró indiai őrszemek hasztalan kémlelték a homályt. Ez volt Dzsemál szerencséje. Ravasz módon a Timszáh-tótól délre indított támadást, hogy elvágja a Szuez és Iszmáilíja közötti vasúti összeköttetést. Reggelre a törökök pontonhidat létesítettek és 600 katonát vittek át a csatorna túlpartjára, akik beásták magukat a nyugati oldalon. Ekkor azonban a homokvihar ugyanolyan hirtelen abbamaradt, mint ahogy keletkezett. Az előrenyomuló oszmán csapatok láthatóvá váltak, így további erősítés hiányában a pozíciójuk tarthatatlanná vált. 3-án délelőtt a brit hajók rátámadtak a hídfőállásra, az inváziós erők többi részét pedig odaszegezték a keleti partra. Az ellencsapás miatt hidegvérét vesztett Kressenstein ekkor a rendelkezésre álló csapatait frontális támadásra küldte a mindösszesze néhány sárkunyhóból és vályogházból álló falu, el-Kantara és Szuez ellen. A brit hajóágyúk azonban feltartóztatták az offenzívát. Miután két órán át próbáltak előrejutni a bombazáporban, a meggyötört oszmánok koradélután visszavonultak a homokdombok mögé. Időközben a pandzsábi gyalogság megrohamozta a 600 szerencsétlen, többségükben arab katonát a nyugati parton, akik azonnal megadták magukat.[156] Jóllehet Kressenstein akár az utolsó emberig is tovább támadt volna, délután 4 órakor hadserege megóvása érdekében Dzsemál elrendelte az általános visszavonulást, egyszersmind bombasztikus napiparancsban dicsérte meg embereit, amiért sikeresen hajtották végre „a csatorna elleni offenzív felderítés" műveletét…[157]

A visszavonulást Kress irányításával ugyanolyan szakszerűen hajtották végre, mint az előretörést: február 9-én az expedíciós erők derékhada megérkezett Palesztinába. A veszteség 1300 főt tett ki, ebből 192 volt a halottak, 381 a sebesültek, 727 pedig az eltűntek és fogságba esettek száma.[158] A visszavonulás során ezenkívül odaveszett hétezer teve is, ami kizárta egy közeljövőben indítandó újabb támadás lehetőségét.[159] Egyiptomban nem tört ki tömegfelkelés, a csatornán a forgalom pedig mindössze két napon és éjszakán át nem üzemelt. Mindazonáltal a rövid lefolyású hadjáratból a törökök sokat tanultak. Tisztán logisztikai szempontból pontosan beazonosították a sivatag vízkészleteinek elhelyezkedését és felmérték azt az útvonalat, amelyen a britek esetleg később ellenük vonulhattak. Ennél is fontosabb, hogy lehetővé vált a palesztinai határ védelme kis erőbefektetéssel: ezután elegendő volt csupán 3000 katonát itt állomásoz-

miszert és vizet szállítanak Beér-Sevába. Jaussen a háború hátralévő részében a francia hírszerzésnek dolgozott. Henry Laurens: Jaussen et les services de renseignement français (1915-1919). In: Géraldine Chatelard – Mohammed Tarawneh (szerk.): *Antonin Jaussen, sciences sociales occidentales et patrimoine arabe*. Beyrouth, 1999. 23–35.

156 Massey: *The Desert Campaigns*. i. m. 10–15.

157 Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 42.; Djemal Pasha: *Memories of a Turkish Statesman*… i. m. 157.

158 Erickson: *Ordered to Die*… i. m. 71. Fromkin nagyobb számokat ad meg. Szerinte a harcokban és a visszavonulás során kétezren vesztették életüket, ami Dzsemál hadseregének „10%-át" tette ki. Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 121. Woodward szerint az angolok vesztesége 4 halott és 18 sebesült, az indiaiaké 25 halott és 110 sebesült volt. Woodward: *Hell in the Holy Land*… i. m. 15.

159 Strachan: *The First World War*… i. m. 742.

tatni. Még 1915 végén is csak alig 25 ezer katona őrizte a Gáza és Beér-Seva közötti vonalat, ráadásul többségük alultáplált és rosszul felszerelt volt.

Ez a támadás megmutatta a csatorna sebezhetőségét is a Sínai-félsziget jelentette akadály ellenére. Az Indiába vezető út egyik sarokpontját jelentő csatorna megvédelmezésére Londonnak innentől egészen a háború végéig mintegy 250–275 ezer katonát kellett folyamatosan fegyverben tartania.[160] Megváltozott az egész angol közel-keleti stratégia, ugyanis állandóan számolni kellett az újabb török invázió lehetőségével. A hozzá eljutó hírszerzési információk ellenére Maxwell (majd 1916 januárjától az utóda, Sir Archibald Murray tábornok) tévesen úgy becsülte, hogy Palesztinában 200, sőt 300 ezer oszmán katona áll ugrásra készen, ezért meggyőzte Kitchener hadügyminisztert, hogy Szuez védelmét erősítse meg. A csatorna megvédelmezéséhez 12 gyalog-, 1 lovashadosztályt és 20 nehézüteget, a nyugati határok biztosításához 3 gyaloghadosztályt lovassággal és tüzérséggel, az egyiptomi belső rend fenntartásához pedig további két hadosztályt kért.[161] Mondani sem kell, az említett negyedmillió főt más hadszínterekről kellett elvonni. A Murray által „aktívnak" nevezett védelem stratégiai fontosságú oázisok és útkereszteződések megerősítését jelentette a Sínai-félsziget északi részén. Jellemző módon ez a védelem végtelenül statikus rendszert jelentett: lövészárkok, bunkerek, szögesdrótakadályok valóságos rendszerét hozták létre a csatorna mindkét partján. Kitchener 1915-ben, amikor ellenőrző körúton járt a térségben, szarkasztikus hangon meg is kérdezte Maxwell tábornoktól: „Most ön védi a csatornát vagy a csatorna védi önt?"[162] A vízi út megvédelmezése a britek számára példátlan logisztikai feladatot jelentett: meg kellett oldani a csapatok vízellátását, a vasúti összeköttetést, mozgatható hidak létesítését, szögesdrótakadályok telepítését és hatalmas kiterjedésű árokrendszert. A lövészárkok kiásása állandó, megerőltető munkát jelentett a hőségben (1915 nyarán esetenként 45–48 ºC árnyékban), a homokviharok és a vérszívók rajai közepette, mivel a homok folyamatosan befúvódott, befolyt. Őslakos munkaerőre is szükség volt. Gallipoli óta ilyen hatalmas erőkoncentráció ilyen kis területen, ilyen meddő célokért nem történt meg. Egyiptom az erőforrásokat feneketlen lyukként nyelte el és voltaképpen meghatározta a britek stratégiáját is. Az araboknak és a zsidóknak tett ígéretek, a szövetségesekkel folytatott titkos tárgyalások és megállapodások mind-mind Szuez garantálása érdekében történtek, a csatorna védelmének igénye pedig politikai értelemben sokkal fontosabb következményekkel járt, mint amekkora potenciális katonai veszély ténylegesen leselkedett a birodalom „nyaki ütőerére".[163]

A Szuezi-csatornára és Egyiptomra azért leselkedett veszély továbbra is, bár annak nagysága korántsem volt akkora, mint azt Maxwell és Murray feltételezte. Dzsemál pasa ugyanis konokul kitartott azon elhatározása mellett, hogy elfoglalja a nílusi országot, amit az 1916 februárjában a palesztinai frontra látogató Enver is támogatott. Dzsemál elhatározta, hogy vasútvonalat építtet a Sínai-félszigeten a csatornáig, melyet a hidzsázi sínpár egyiptomi leágazásának tekintett. Ennek szükségességére rámutatott az 1916 tavaszán Isztambulba látogató német parlamenti képviselő, Gerhardt von Schulze-Gävernitz. Miután óvatos optimizmusának adott hangot a háború kilátásait illetően, felhívta a figyelmet arra, hogy Kairó elfoglalása „utópia", s csak akkor lehet végrehajtani, ha a kormány előbb „dupla vágányú vasútvonalat épít ki Konstantinápolytól Szuezig".[164] Dzsemál a vasút megépítésével ugyanazt a német szakembert, Meissnert bízta meg, aki annak idején a hidzsázi vonal főmérnöke volt. Az 1915 őszén megkezdett munkálatokat

[160] Réti: Alexandria és a brit tengeri hatalom. i. m.
[161] Woodward: *Hell in the Holy Land*… i. m. 18.
[162] Massey: *The Desert Campaigns*. i. m. 20–26.
[163] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 43–44.
[164] Gingeras: *Fall of the Sultanate*… i. m. 131.

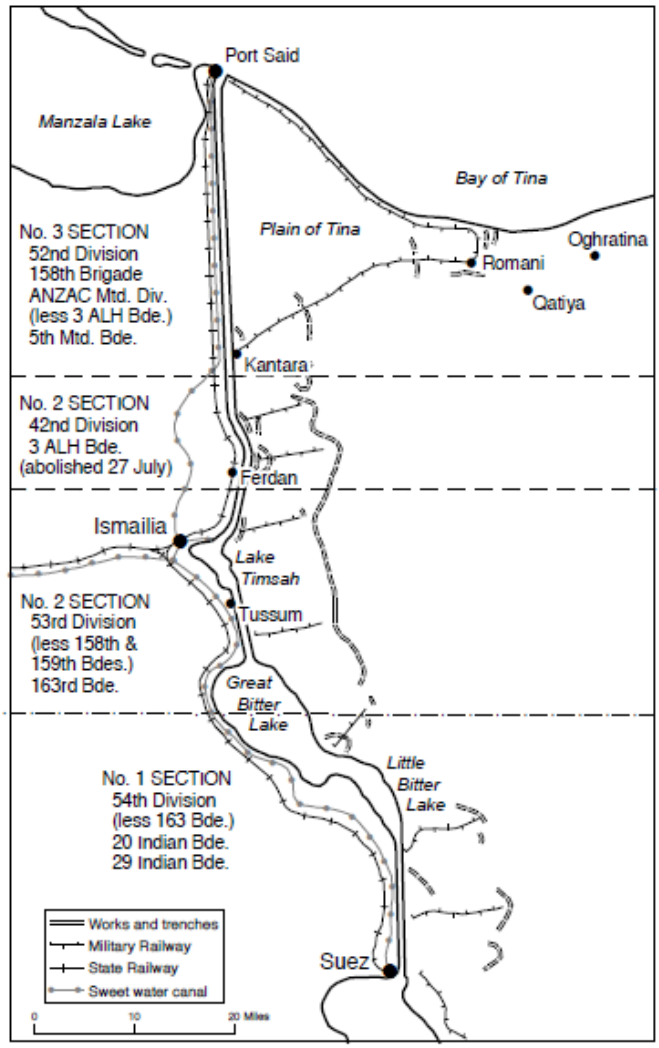
ugyan többek között a talpfák hiánya miatt nem tudták befejezni, de a mű első szakasza Dzseníntől Beér-Seváig elkészült.[165] Dzsemál 1916-ra természetesen felismerte, hogy az egyiptomi nép nem fog az utcákra vonulni és nyílt lázadást kirobbantani az angolok ellen. Azt is megértette, hogy a csatorna gyakorlatilag bevehetetlen. S mégis úgy okoskodott, ha sikerülne legalább ideiglenesen tüzérséget telepítenie a vízi út keleti oldalára, akkor zárótűzzel elsüllyesztheté a csatornán közlekedő kereskedelmi hajókat, s akár hónapokra megbéníthatná a forgalmat. Ezt az elképzelést azonban rendkívül nehéznek tűnt kivitelezni. Liman von Sanders elmagyarázta Dzsemálnak, hogy Szuezt csak nagy erejű és szisztematikus rombolással lehet kivonni a forgalomból, minden egyéb legfeljebb csak átmeneti bosszúságot okozna a briteknek. A 4. hadsereg parancsnoka azonban szkeptikus maradt Liman érveivel szemben, ellenben sikerült megszereznie Frankenberg tábornoknak, az oszmán vezérkari főnöknek és Kressenstein ezredesnek a támogatását. Kress Dzsemálhoz hasonlóan mániákusan hitt a csatorna elfoglalhatóságában és biztos volt abban, hogy másodszorra sikerrel járnak. Hite megerősödött, amikor 1916. április 23-án egy több ezres török felderítő hadoszlop meglepett és felmorzsolt egy egész brit lovas zászlóaljat a Katija-oázisnál, a csatornától keletre elterülő ütközőzónában (280 katona került fogságba). A német főtiszt azonban nem használhatta ki ezt a győzelmet, mert be kellett várnia a nélkülözhetetlen, Németországból útnak indított nehézfegyverzetet (lövegek, légvédelmi tüzérség, géppuskák stb.). Ezenkívül Dzsemál pasa arra várt, hogy Huszein mekkai emír beduin fegyvereseket küldjön a hadjárathoz. Amikor azonban az emír a nyáron meghirdette a törökök elleni felkelését, Dzsemál megadta a zöld jelzés Kressensteinnek a támadás megindítására. A haladék lehetőséget kínált a briteknek a veszteségeik pótlására és megfelelő védelmi állások elfoglalására.

Konstantinápoly hozzájárulásával Dzsemál és Kressenstein az erősítés beérkezése után felállított egy több mint 10 ezer (benne 1500 német és ezer osztrák–magyar) katonából, német és osztrák tüzérütegekből álló különleges sínai hadosztályt és július 27-én a világ talán legrégibb, a tengerparton húzódó karavánútján elindították csapataikat el-Arísból el-Kantara felé. Mivel ez az év legforróbb időszaka volt, csak éjszaka lehetett menetelni, a vízkészleteket pedig szigorúan be kellett osztani. Az óvintézkedések ellenére azonban mire a gyalogság augusztus 3-án megérkezett Romani megerősített táborába, mely mintegy 40 km-re keletre feküdt a csatornától, a katonák annyira kiszáradtak, hogy képtelenek voltak hosszan tartó csatározásokat megvívni. Ráadásul a meglepetés erejét is elveszítették, mivel a brit légi felderítés a hadjárat kezdete óta nyomon követte a menetoszlop útját. Így amikor másnap Kress támadásba lendült a brit elővédek ellen, megfelelő fogadtatásban részesült. Az oszmán katonák pengeéles kontúrjai tökéletesen kirajzolódtak a homokszínű sivatagi háttér előtt, kiváló célpontokat kínálva az angol lövészeknek. Ilyen körülmények között az eredmény nem is lehetett kérdéses, a török támadást visszaverték, majd Herbert A. Lawrence altábornagy, a harctéri parancsnok utasítást adott az embereinek az ellentámadásra. Az angol, ausztrál és új-zélandi rohamok behatoltak a török vonalba és menekülésre kényszerítették az ellenséget. Az üldözés ezután napokig eltartott, igaz, az oszmánok rendezetten vonultak vissza és a harci szellemük sem tört meg. Csaknem hatezren hagyták ott a fogukat vagy estek fogságba és jelentős hadizsákmány került a britek kezébe, de a védők is drágán fizettek a győzelmükért: több mint 1100 katonát veszítettek, zömük ausztrál és új-zélandi volt.[166] A második kísérlet a csatorna elfoglalására összességében még nagyobb kudarcnak bizonyult, mint az első, az oszmánoknak, akik ezúttal még egy pillantást sem vethettek

[165] Çiçek: The Holy War in Syria… i. m.

[166] Larcher: *La guerre turque dans la guerre mondiale*. i. m. 161.; Woodward: *Hell in the Holy Land*… i. m. 47–51.

a csatornára, soha többé nem nyílt esélyük újabb támadásra. Brit szempontból persze a vízi út mindaddig veszélyben volt, amíg Palesztinában oszmán csapatok állomásoztak, de az a könynyedség, ahogy Kressenstein erőit megfutamították, arra utalt, hogy lehetőség nyílt Szuez „aktívabb" védelmére, a korábbi passzivitás feladására a Sínai-félszigeten, ami fordulópontként értékelhető a közel-keleti háborúban: 1916 nyarától a félsziget és Palesztina Nagy-Britannia számára új hadszíntérként kerülhetett számításba az Oszmán Birodalom ellenében.

A Szuezi-csatorna védelme 1915–1916-ban (Woodward: *Hell in the Holy Land…* i. m. 22.)

Mindazonáltal a veszély nem múlt el, s éppen e nehéz körülmények, valamint a Dardanelláknál elszenvedett kudarc miatt érlelődött meg az a brit elképzelés, hogy ösztönözzék az ara-

bok törökök ellen irányuló elterelő támadását.[167] A Huszein saríffal kapcsolatban álló McMahon kairói brit főmegbízott később közvetlen összefüggést állított fel a Dardanelláknál elszenvedett vereség és ama parancs között, melynek értelmében bátorítania kellett az arabok Oszmán Birodalomból való kiválását: „Életem legszerencsétlenebb pillanata volt az a nap, amikor rám bízták ezt az arab mozgalmat, s azt hiszem, néhány szó is elég annak megmagyarázásához, miért nem volt ennek hozzám semmi köze: ez tisztán katonai ügynek számított. Sir Ian Hamilton Gallipoliból küldött sürgős kérésével kezdődött. A Foreign Office arra kért, azonnal tegyek lépéseket és érjem el az arabok háborúból való kilépését. […] Azonnali cselekvésre kértek, így keveredtem bele az arab mozgalomba."[168]

A Huszein–McMahon-levélváltás és Mekka lázadása

Hidzsáz békeidőben is stratégiai szerepet játszott, de a britek számára az oszmán hadba lépést követően még fontosabbá vált, hiszen a Vörös-tenger arábiai partvidéke potenciálisan a német búvárhajók bázisává válhatott, ami veszélyeztethette volna a birodalom összeköttetési vonalainak biztonságát. Adott esetben a szent helyek őrzőjeként a mekkai emír arabok százezreit szólíthatta csatasorba szerte az Arab-félszigeten az angolok ellen. Láttuk, hogy korábban London csupán jóindulatú passzivitást tanúsított a hidzsázi emirátussal szemben, amit azonban hamarosan aktív kezdeményezés váltott föl.

Az 1914 decemberében kinevezett McMahon és a Huszein emír közötti, 1915 júliusától 1916 februárjáig tartó levelezés, valamint a mekkai saríf és Wingate szudáni főkormányzó kapcsolata nem kizárólag a britek akaratának gyümölcse volt. Láttuk, hogy a művelt, Mekkában, Medinában és a környező beduinok körében népszerű, ambiciózus, ugyanakkor óvatos Huszein maga is apellált Nagy-Britannia támogatására hidzsázi hatalmát megszilárdítandó. Elsődleges célja ugyanis az volt, hogy Hidzsázban biztosíthassa családja örökletes hatalmát. Ennek érdekében a törökökkel is egyezkedett, s jellemző módon ezeket a megbeszéléseket akkor sem függesztette fel, amikor már a britekkel tárgyalt az oszmánok elleni felkelésről. Amikor 1915 közepén ismét felvette a kapcsolatot a kairói rezidensi hivatallal, követeléseinek természete már egészen más volt, mint 1914 nyarán és őszén. Saját magát immáron „a nemzet szóvivőjének" tartva az arabok politikai függetlenségét követelte Kilikiától az Indiai-óceánig és a Földközi-tengertől a perzsa határokig. Időközben ugyanis az emír fejlesztette a kapcsolatait a damaszkuszi arab nacionalistákkal és magáévá tette az elképzeléseiket.

Ehhez egy kalandos epizódra is szükség volt. Mint láttuk, 1915 januárjában Huszein legidősebb fia, Ali Vahib medinai oszmán kormányzóval útnak indult, hogy részt vegyen a Szuezi-csatorna elleni hadjáratban, ahová mekkai önkénteseket kísért. Útközben Vahib elejtette a bizalmas iratokat tartalmazó táskáját, amelyet Ali egyik embere talált meg. A herceg beleolvasott a dokumentumokba, s megdöbbenve konstatálta, hogy a kormányzó véget akar vetni a Hásimiták mekkai uralmának és Hidzsáz autonómiájának. Nyomban visszatért apjához, akinek beszámolt a felfedezéséről. Ekkor a saríf úgy döntött, Ali öccsét, a török államférfiakkal jó kapcsolatokat ápoló Feiszalt Konstantinápolyba küldi, hogy panaszt tegyen Vahib ellen, s kipuhatolja,

[167] David J. Charlwood: The Impact of the Dardanelles Campaign on British Policy Towards the Arabs: How Gallipoli Shaped the Hussein-McMahon Correspondence. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 42. évf. (2015), 2. sz. 241–252.

[168] Kedourie: Cairo and Khartoum on the Arab Question. i. m.

mik a kormány tervei Hidzsázzal. Március 26-án a fővárosba tartó Feiszal megállt Damaszkuszban. Egy helyi előkelő, a Hásimitákkal régóta kapcsolatban álló Ata al-Bakri pasa vendége volt, akinél találkozott az al-Fatat és az al-Ahd néhány tagjával. Beszámoltak neki a Szíriában állomásozó 4. oszmán hadsereg arab hadosztályai körében uralkodó lázadó hangulatról és a saríf támogatását kérték.[169] Ezek a nacionalisták a világháború kirobbanásától ösztökélve az év elején számításba vették felkelés indítását a törökök ellen, amelynek a fő erejét a beduin törzsi vezetők és a hadsereg arab tisztjei adják majd, célja pedig ideiglenes helyi kormány felállítása lesz. Felkelésüket ki akarták terjeszteni az Arab-félszigetre is, ezért keresték Huszein saríf segítségét, akit értesítettek is a terveikről. Feiszal a nacionalisták értésére adta, hogy a felkeléshez meg kell nyerni a briteket, s felfedte előttük apja kairói kapcsolatait. Abban maradtak, hogy kipuhatolják, a britek vagy a törökök ajánlanak-e többet az araboknak.

A továbbutazó Feiszal Konstantinápolyban nem részesült meleg fogadtatásban, az ifjútörökök ugyanis tudomást szereztek arról, hogy apja kapcsolatban áll Kairóval. A nagyvezír nem is volt hajlandó fogadni, a kormány és az arab herceg között Max von Oppenheim közvetített. Oppenheim régebbről ismerte a mekkai emírt és nagyra is becsülte, de csalódott benne, amiért nem állt ki teljes mellszélességgel az antant elleni dzsihád mellett. Egy nappal az antant Gallipolinál indított partraszállása előtt, április 24-én tartott találkozójukon Feiszal hízelgett a német régésznek, kijelentette neki, hogy „Istennek hála, az iszlám és Németország érdekei teljes mértékben megegyeznek". Esküdözött, hogy apja a dzsihádról szóló fetvát pozitívan fogadta, holott valójában nem tett semmit annak terjesztése érdekében, sőt inkább akadályozta azt.[170] Ugyan elérte Vahib menesztését, de kénytelen volt szembesülni az ifjútörök vezetők megvetésével, akik újfent követelték tőle, hogy az apja szólítsa fel az arabokat a szent háborúra. Erre a célra még tekintélyes pénzösszeget is a rendelkezésére bocsátottak. A tárgyalásaiból Feiszal azt a következtetést szűrte le, hogy a birodalom a felbomlás szélén áll (heves harcok dúltak Gallipolinál és Mezopotámiában, megkezdődött az örmények deportálása), ezért egyre inkább hajlott az arab felkelés támogatására.

A fővárosból hazafelé az ifjú herceg május 23-án Damaszkuszban megtudta, hogy az oszmán kormányzó, Dzsemál pasa vezető arab nacionalista politikusokat vetett börtönbe, s hogy a tervek szerint a felkelés derékhadául szolgáló három arab hadosztályt időközben áthelyezték a Dardanellákhoz, aminek a katonai szükségszerűségen kívül az volt az oka, hogy a hatóságok tudomást szereztek az arab tisztek körében terjedő lázadó hangulatról, s így akarták elejét venni egy esetleges felkelésnek. Mivel fenn akarta tartani a Konstantinápollyal való jó viszonyt, ekkor és még szeptemberi, újabb damaszkuszi látogatásakor is apjának a szultán iránti lojalitását hangoztatta és megígérte Dzsemálnak, hogy háborús erősítés gyanánt 1500 tevés harcost küld Hidzsázból. Érzelmesen megesküdött „a Próféta dicső lelkére, hogy harcosok élén hamarosan visszatér" és segít „mindhalálig küzdeni a hitetlenekkel".[171] Mindeközben viszont – két vasat tartva a tűzben – titokban szövetségre lépett a szabadlábon maradt arab nacionalistákkal, akik konkrét cselekvési tervet dolgoztak ki és azt írásba is foglalták. Ez lett a *damaszkuszi protokoll,* mely a Termékeny Félhold és az Arab-félsziget arabjainak a függetlenségét követelte. A szöveg

---

169 Ekkoriban nagyjából 100 ezer arab katona harcolt az oszmán hadseregben, később, mikor az összlétszám elérte az egymillió főt, a sorozottak egyharmadát adták. Több hadosztály részben vagy teljes egészében szíriai arabokból állt. A Szíriában állomásozó 4. hadseregben három szíriai és három mezopotámiai arab hadosztály szolgált, az egyikük parancsnoka az a Jaszin al-Hásimi volt, aki 1913 októberében részt vett az al-Ahd megalapításában. Tauber: *The Arab Movements in World War I*. i. m. 59.

170 McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 300.

171 Djemal Pasha: *Memories of a Turkish Statesman*… i. m. 213.

a következőképpen szabta meg a határokat: „Északon a Merszin–Adana vonaltól a 37. szélességi körig, azt követően pedig a Biredzsik–Urfa–Mardin–Midiat-Dzsazíra (Ibn Omar)–Amádíja vonaltól a perzsa határig. Keleten a perzsa határtól a Perzsa-öbölig. Délen az Indiai-óceán (Áden kivételével, amelynek a jogállása változatlan marad). Nyugaton a Vörös-tenger és a Földközi-tenger Merszinig."[172] A protokoll nyilvánvalóvá tette, hogy a szíriai arab nacionalisták csak abban az esetben kockáztatják meg a törökellenes felkelés kirobbantását, ha a britek gyors és egyértelmű garanciát nyújtanak az arab függetlenség megvalósulására. A nacionalisták ezenkívül felhatalmazták Huszeint az angolokkal az arabok nevében folytatandó tárgyalásokra, sőt elismerték őt az arab országok királyának.[173] Feiszal június 20-án azzal a meggyőződéssel tért vissza Mekkába, hogy záros határidőn belül ki kell robbantani az arab felkelést. Magával vitte a damaszkuszi protokollt, s meggyőzte az apját, hogy tapogatózzon a briteknél, hajlandók lennének-e elfogadni a szövetség alapjául.

Nagy-Britannia hajlandó volt tárgyalni Huszeinnel mindenről, mintha az addig kizárólag Arábiával és a hidzsázi szent helyekkel kapcsolatban megfogalmazott muszlim politikája új arab dimenziót öltött volna magára. Igyekezett meggyőzni a sarífot, felajánlotta a támogatását, a jövőbeli autonómiájához és függetlenségéhez nyújtandó garanciáját, a török szupremáciától való megszabadítását és annak engedélyezését, hogy az antant muszlim alattvalói teljesíthessék a zarándoklatot.[174] A kairói rezidensi hivatal és a saríf közötti levélváltást mindazonáltal nem volt könnyű lebonyolítani. McMahon angol nyelvű leveleit az egyiptomi fővárosban arabra fordították, majd egy inkognitóban utazó hírvivő sokszor kalandos úton vitte el azokat Mekkába.[175] Huszein válaszait szintén Kairóban ültették át angolra. Az egész műveletben tolmácsként nagy szerepet játszott egy perzsa származású egyiptomi, a britek ügynöke, a később Palesztinában oktatási területen dolgozó Huszein Ruhi.[176] Az összesen tíz titkos levélből ötöt-ötöt írtak a felek, nyilvánosságra pedig csak a palesztinai kérdésről rendezett 1939. februári londoni konferencián hozták őket.[177] A levelezést később számos arab politikus, s nemcsak a Hásimiták hívei, a világháború utáni arab nemzeti létre és függetlenségre irányuló igényük legális megalapozásának tekintette.

Első, 1915. július 14-ei és második, szeptember 9-i levelében Huszein a britekkel való megállapodás előfeltételéül szabta „az arab országok függetlenségének elismerését", mégpedig a damaszkuszi protokoll által megszabott határok között. Azt is kérte, hogy őt magát nyilvánosan ismerjék el kalifának. Az előfeltételek nagyszabású mivoltán megrökönyödött McMahon konzultált Storrsszal és távírón keresztül Kitchenerrel, valamint Greyjel, majd első, augusztus 30-i levelében megígérte az emírnek a kalifátust és az arabok török uralom alóli felszabadítását, de ennél tovább nem ment, mert a határokról való egyezkedést egyelőre „idő előttinek" tartotta. Mikor a saríf a második levelében a jövendőbeli állam pontos határainak meghatározását kérte, a főmegbízott ismét instrukciókat kért Londonból, mely ekkor már hajlott a mekkai igények elismerésére, időközben ugyanis kudarcba fulladt a Gallipolinál augusztusban indított offenzívája, s szüksége volt az arabok támogatására. A brit álláspont kialakításában jelentős szerepet vállalt Mark Sykes, akit éppen azért küldtek Angliából Egyiptomba, hogy a színfalak mögött

172 Antonius: *The Arab Awakening*… i. m. 157–158.
173 Tauber: *The Arab Movements in World War I*. i. m. 62–65.
174 Zeine: *The Struggle for Arab Independence*… i. m. 6.
175 Az első, 1914. őszi üzenetváltás módozatát lásd Storrs: *Memoirs of Sir Ronald Storrs*. i. m. 164–166.
176 Hilary Falb Kalisman: The Little Persian Agent in Palestine: Husayn Ruhi, British Intelligence, and World War I. *Jerusalem Quarterly*, 2016. 66. sz. 65–74.
177 *Report of a Committee*… i. m.

irányítsa a tárgyalásokat. Korábban Sykes nem hitt abban, hogy az általa igencsak lekezelt partvidéki kisebbségek („levantei keverék") – az általa megvetett örményekkel együtt – képesek lennének az önállóságra, ezért nem támogatta az ilyen jellegű igényeiket.[178] A Porta elköteleződése a központi hatalmak mellett, Huszein dinasztikus ambíciói és antantpárti érzelmei, valamint az a szerfelett bizonytalan vélekedés, hogy a birodalom arab lakossága meghatározó tényező lehet a háborúban, azonban megváltoztatták a véleményét. Javasolta a saríf feltételeinek elfogadását. Ennek megfelelően Anglia 1915. október 24-én ugyan vállalta, hogy garantálja a szent helyek biztonságát, továbbá „elismeri és támogatja az arabok függetlenségét a mekkai saríf által kijelölt határok" között, ugyanakkor komoly területi fenntartásokat is hangoztatott, amelyek némelyike tartós félreértéshez vezet majd az arab nacionalistákkal. McMahon az üzenetében Nagy-Britannia számára „külön közigazgatási megállapodás" megkötését kérte a bagdadi és a bászrai vilajetre, ezenkívül a jövendőbeli arab államból kizárta „Merszin és Alexandretta körzeteit", valamint Szíriának a „Damaszkusztól, Homsztól, Hamától és Aleppótól nyugatra elterülő részeit" azzal az indokkal, hogy ezek „nem tekinthetők tisztán arabnak". Utalt arra is, hogy Nagy-Britannia nem cselekedhet szövetségese, Franciaország érdekeinek figyelembe vétele nélkül.[179]

McMahon kairói brit főbiztos és Huszein mekkai saríf

Könnyű felismerni ezekben a brit területi megszorításokban a francia és angol érdekek visszatükröződését, hiszen ezek néhány hónappal később a Sykes–Picot-szerződésben feketén-fehéren meg is fognak nyilvánulni. A bagdadi és a bászrai vilajet megfelel a London által saját maga számára fenntartott „vörös zónának", a többi említett terület pedig Kilikát és a tengerparti Szíriát foglalja magában, azaz a jövőben francia gyámság alá kerülő „kék zónát" fedi le. Vagy-

[178] Mark Sykes: *Through Five Turkish Provinces*. London, 1900. 80–81.; Uő.: *Dar-ul-Islam. A Record of a Journey through Ten of the Asiatic Provinces of Turkey*. London, 1904. 178.

[179] A Huszein–McMahon-megállapodás. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 29–31.; Hurewitz: *Diplomacy in the Near and Middle East*… i. m. 13–15. A tárgyalásokról lásd Tibawi: *A Modern History of Syria*… i. m.

is Szíria bizonyos részeit duplán ígérték oda London részéről: egyfelől a franciáknak, másfelől az araboknak, az angolok pedig folyamatosan őrlődtek, illetve lavíroztak e kettős ígéret miatt. Az egyezkedésekben óriási szerepet játszott Clayton, aki mindenáron ki akarta zárni a franciákat Belső-Szíriából, de annak tudatában volt, hogy a partvidékről nem ebrudalhatók ki. Az ő ötlete lehetett a Damaszkuszra, Homszra, Hamára és Aleppóra vonatkozó indítvány. A félreértést leginkább az okozta később, hogy sohasem tisztázta senki: pontosan mely területek elhatárolásáról van szó?[180]

November 2-án Grey távirati úton feltette a kérdést Kairónak, hogy az arabok a majdani államuk területén vajon az angolok mellett elfogadnák-e francia tanácsadók jelenlétét is. A pozitív választ feltétlenül szükségesnek tartotta ahhoz, hogy rá tudják venni a francia kormányt a négy nagyvárosra, Damaszkuszra, Homszra, Hamára és Aleppóra vonatkozó igényeinek feladására. A külügyminiszter hangsúlyozta, hogy Nagy-Britannia nem akar maga számára új befolyási övezetet, csupán azt szeretné elérni, hogy francia szövetségese rendezze az arabokkal fennálló nézeteltéréseit. McMahon válasza egyértelműen elutasító volt. Rámutatott, hogy az arabok nem fogadják el a francia befolyást a területükön, legfeljebb brit tanácsadók jelenlétébe hajlandók beleegyezni.

Huszein teljes függetlenségre vonatkozó igénye nyilvánvalóan ellentétben állt a Szíriával és Mezopotámiával kapcsolatos angol–francia tervekkel. A saríf a november 15-i levelében elfogadta a „merszini és adanai vilajetekre" vonatkozó módosításokat, de nem volt hajlandó Aleppót, Bejrútot és a tengerpartot másként, mint „tisztán arab vilajetként" tekinteni. Vagyis ragaszkodott az arabok jogainak elismeréséhez Nyugat-Szíriában. McMahon azonban nem engedett. December 15-i válaszlevelében a kairói főmegbízott jelezte, hogy Aleppó és Bejrút esetében rendkívüli alapossággal kell eljárni, mivel „szövetségesünk, Franciaország érdekei" érintve vannak.[181] Ez világos beszéd volt, de az emír kötötte az ebet a karóhoz. 1916. január 1-jei válaszában Huszein ugyan kijelentette, hogy „el akarjuk kerülni a Nagy-Britannia és Franciaország között a jelen szerencsétlen háborúban kötött szövetség és egyezmények esetleges megsértését", de változatlanul elutasította Szíria nyugati részének leválasztását, amit azzal indokolt, hogy „semmilyen különbség sincs egy keresztény arab és egy muszlim arab között". Valószínű, hogy a nagyvárosok között húzódó vasút feletti ellenőrzést is magának akarta, már csak azért is, mert ennek a vonalnak Damaszkuszban közvetlen összeköttetése volt a saját területeivel vezető Hidzsáz-vasúttal. Ugyanúgy, ahogy a háború előtt az oszmánok a vasút révén akarták ellenőrizni Szíriát és Hidzsázt, Huszein a vasút segítségével akarta biztosítani a maga számára a Szíria feletti uralmat. Miközben az emír fenntartotta területi követeléseit és szembeszállt a francia igényekkel („miért kell Franciaországnak átengednünk Bejrútot és a tengerpartot?"; „Bejrút lakosai sohasem fogják elfogadni ezt a kiközösítést"; „lehetetlen Franciaországnak vagy valamely más hatalomnak megengedni, hogy kezét rátegye egy földsávra ama régióban"),[182] Nagy-Britannia kitartott elvi ígérete mellett és elérte, hogy a háború utánra halasszák a határokról folytatott tárgyalásokat.

A szakirodalomban kevés szó esik róla, holott leszűrhető a levelezésből, hogy Huszein az általa megálmodott egységes arab állam egyenjogú polgáraivá akarta tenni a keresztény arabokat is. Ezt az álláspontot minden valószínűség szerint a damaszkuszi nacionalisták nyomására foglalta el. Önjelölt kairói képviselője, Mohamed Saríf al-Farúki az angolokkal folytatott tárgyalása-

[180] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 179.
[181] Zeine: *The Struggle for Arab Independence*… i. m. 8.
[182] Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 31–32.

in kijelentette: „Jóllehet az általunk létrehozandó új Arab Birodalom élén kalifa fog állni, az nemzeti, nem pedig vallásos alapon fog szerveződni. Arab, nem pedig muszlim birodalom fog létrejönni. Keresztény araboknak, drúzoknak, nuszairitáknak[183] ugyanolyan jogaik lesznek, mint a muszlimoknak, a zsidókat viszont különleges törvények alapján fogják kormányozni."[184] Ez „a század szellemével összhangban álló" nemzeti alap megkönnyebbülést okozott a briteknek, mivel szakítást jelentett a világháború előtti, London számára aggodalmat keltő pániszlám elgondolásokkal.

Szíriáról és Libanonról a levélváltás során nem esett több szó, de az egyértelműnek tűnik, hogy a saríf a későbbiekben is ragaszkodott a levantei partvidékre vonatkozó területi követeléseihez, amelyekhez 1916–1917 folyamán többször visszatért. Ezzel nagyjából kirajzolódott az az arab–francia ellentét, mely a háború után a Közel-Keleten oly sok keserűséget fok okozni. Arról azonban úgy tűnik, szó sincs, hogy a saríf környezete ne lett volna tisztában a britek által a franciáknak tett ígéretekkel. A Sykes–Picot-szerződés részleteiről Huszein ugyan vélhetően nem tudott, de Farúkin keresztül, aki gyakran tárgyalt Storrsszal a problémáról, a lényegéről értesült. Úgy tűnik, a moszuli származású Farúki, ez az arab nacionalista érzelmeket tápláló, Gallipolinál dezertált egykori oszmán katonatiszt 1915 őszén elhitette a britekkel, hogy ő és a barátai segíthetnek megnyerni a háborút az antantnak, Huszein mögött pedig felsorakoztak az arab nacionalista csoportok. Claytont és környezetét teljesen felizgatta az a lehetőség, hogy az Oszmán Birodalom arab tartományai fellázadnak és átpártolnak az antant oldalára. A keleti körútjáról hazafelé tartó és novemberben Kairóban megálló Sykest is felvillanyozta ez a valójában megalapozatlan hír, amelyet meg is vitt Londonba a főnökének, Kitchenernek, azt állítván, hogy Huszein a keleti háború megnyerésében akár még fontosabb szövetséges is lehet, mint a franciák, ezért okvetlenül meg kell állapodni vele.[185]

Farúki eközben figyelmeztetett, hogy ha Huszein nem kap azonnal pozitív választ, az arab nacionalisták kénytelenek lesznek Németország és az Oszmán Birodalom mellett elkötelezni magukat.[186] Anélkül, hogy erre akár a damaszkusziaktól, akár Mekkától felhatalmazása lett volna, Farúki ezekben a hónapokban a majdani arab államról folytatott tárgyalásokat a kairói brit hatóságokkal. Kérte, hogy Anglia az arábiai szent helyek biztonságát minden külső agressziótól védje meg, s ismerje el a sérthetetlenségüket (mint láttuk, ezt McMahon az október 24-i levelében vállalta). Ezzel azonban nem elégedett meg: „El-Farúki azt állítja, hogy az Arab-félsziget függetlenségének garantálása nem elégítené ki őket, csak a brit útmutatás és felügyelet mellett Palesztinában és Mezopotámiában felállítandó autonóm arab kormány biztosítaná számunkra a barátságukat. Természetesen Szíria is része a terveiknek, s noha belátják, hogy Franciaországnak igényei vannak ebben a térségben, el-Farúki azt állítja, Szíria Franciaország általi megszállása a mohamedán lakosság energikus ellenállásával találná szembe magát."[187] November 20-án – talán az emírtől nem függetlenül – Farúki mégis beleegyezett abba, hogy Franciaországé legyen az összes szíriai koncessziós vállalkozás monopóliuma. Elfogadta ezenkívül minden francia

[183] A síita iszlám 9. században létrejött egyik irányzata, ma inkább alavitáknak nevezik őket. Követői Szíriában és Libanonban is megtalálhatók.

[184] *Memorandum on the British Commitments to King Hussein*. i. m.

[185] Vannak, akik szerint nem elsősorban Farúki vette rá az angolokat Huszein támogatására, ennél sokkal nagyobb szerepet játszott a Dardanelláknál elszenvedett kudarc. Vö. Charlwood: The Impact of the Dardanelles Campaign on British Policy Towards the Arabs… i. m.

[186] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 176–177.

[187] McMahon 1915. október 12-i távirata Greynek. Wagner: British intelligence and Arab nationalism: the origins of modern Middle East. i. m.

fenntartású oktatási intézmény működését és abszolút elsőbbséget biztosított az európai tanácsadóknak és tisztviselőknek Palesztinában és Szíriában. Hasonló ígéretet tett a briteknek „Nagy-Arábia" vonatkozásában, vagyis azon a területen, amelyet a majdani arab államnak szántak. Kijelentette ugyanakkor, hogy az európaiakat csak akkor fogják alkalmazni, ha nélkülük nem tudnak boldogulni.[188] Hogarth 1919-ben a békekonferencián határozottan kijelentette, hogy az arabok tudtak minden egyes négyzetkilométerről, amelyet a franciáknak ajánlottak fel, az arabok és az angolok között pedig a tárgyalásokon a lehető legnyíltabb légkör uralkodott.[189] Ezt a felek közötti őszinteséget a közismert nacionalista ideológus, Rasíd Rida is megerősítette 1921-ben, amikor leplezetlenül megvallotta, hogy Huszeint mindvégig alaposan informálták a Szíriára és Mezopotámiára vonatkozó angol–francia tervekről.[190] Így aztán a Sykes–Picot-szerződés nyilvánosságra kerülése 1917-ben nem érhette teljesen váratlanul az emírt és a fiait. Akik később becsapva érezték magukat, inkább az olyan brit Közel-Kelet-szakértők voltak, mint Storrs, akik komoly engedményeket tettek a saját dinasztiája miatt aggódó Huszeinnek.

Minden követelése ellenére az emírt láthatólag a területi kérdések kevésbé érdekelték, számára a leglényegesebb az volt, hogy Anglia hajlandónak mutatkozott az arab függetlenség elismerésére és támogatására. Lelki szemei előtt már az arab birodalom feltámasztása lebeghetett, melynek természetesen ő lett volna a királya és kalifája. Amint 1918 márciusában Hogarth megjegyezte, a saríf meg volt győződve arról, hogy az arab függetlenség szükségképpen az ő fősége alatt létrejött egységet jelenti. Ebben a reménységében megerősíthette az, hogy a britek a levélváltás során olyan kifejezéseket, szavakat használtak, melyek arra engedtek következtetni, hogy minden arab képviselőjének tekintik őt. Ez hamis illúziókat keltett benne és téves következtetések levonására késztette. Mindez részben alighanem a kairói Arab Irodában dolgozó, kevés politikai tapasztalattal rendelkező régészek, utazók romantikus és idealisztikus elképzeléseinek, részben a helytelen helyzetfelismerésnek, a túlzott buzgalomnak is volt köszönhető, na meg talán annak, hogy a brit kormány nem igazán vette komolyan Huszeint, leginkább csak megvásárolni akarta. Erre utal, hogy a levélváltás során többször küldött pénzt a részére. 1915 végén 20 ezer fontot kapott az emír, de 1916 februárjában jelezte, hogy a majdani felkelés során az élelmiszer, a fegyver és a lőszer biztosítására havi 50 ezer fontnyi aranyra lesz szüksége, amit McMahon a következő hónapban el is juttatott hozzá. Jellemző, hogy eközben Mekka az oszmán kormánytól is kapott támogatást aranyban és fegyverben…

A brit miniszterek egy része sokáig nem hitt abban, hogy a sarífot érdemes támogatni. Féltek a várható komplikációktól és a magas költségektől. 1915 tavaszán és nyarán Egyiptom egykori nagyhatalmú ura, Lord Cromer számos alkalommal informálta Curzont Wingate ama véleményéről, hogy Huszeint nagylelkű ígéretekkel kellene bátorítani.[191] Cromer a Curzonnek szóló április 22-i levelében elvetette ezt az ötletet. Mint írta, a britek még nincsenek Konstantinápolyban, s különben is, milyen bizonyítékát szolgáltatták eddig az arabok annak, hogy képesek lennének egy, a Perzsa-öböltől Egyiptomig terjedő arab államot irányítani. Nem lenne haszontalan, ha máris proklamálnánk egy sem területtel, sem fővárossal, sem uralkodóval nem rendelkező arab államot? Miért kellene a brit kormánynak elébe vágnia a háború befejezésének, s Bászrát és Bagdadot odaígérni „egy olyan népnek, mely egyelőre olyan keményen harcol elle-

188 Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 28–29.

189 H. W. V. Temperley (szerk.): *A History of the Peace Conference of Paris*. VI. London, 1924. 131–132.

190 Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 128–129.

191 Kitchener hívei közül igazából Wingate volt az egyetlen, aki hitt abban, hogy az oszmánok ellen vívott háborúban Huszein nem csupán spirituális, hanem katonai segítséget is nyújthat az angoloknak. Roy Pugh: *Wingate Pasha. The Life of General Sir Francis Reginald Wingate 1861–1953*. Barnsley, 2011. 139–142.

nünk, ahogy csak tud, jelenleg pedig a németek zsoldjában áll"? Néhány hónappal később az arab kalifátusról folytatott diskurzus során Curzon is kifejtette szkepticizmusát a saríf képességeit illetően. Való igaz, hogy a próféta leszármazottja, de ezen kívül vajon mivel bizonyította eddig a rátermettségét? Ha a brit kormány elismerné őt kalifának, nem fordulna-e Londonhoz segítségért, „mikor majd a kalifátusa meginog és az összeomlás szélére kerül"? Nem csak Curzon gondolkodott akkoriban így, hiszen láthattuk, hogy 1915 nyarán az Oszmán Birodalom felosztása még nem került napirendre Londonban (a de Bunsen-jelentés a decentralizált átszervezését sokkal előnyösebb megoldásnak gondolta).[192] Kitchener azonban elérte, hogy folytassák az egyeztetéseket.

Pedig mások is szkeptikusnak tűntek, még az arabbarát egyiptomi hivatalnokok között is. A már említett Sir Wyndham Deedes, Gallipolinál a brit hadsereg hírszerzője, majd a kairói Arab Iroda munkatársa 1916 februárjában, azaz a levélváltással egy időben ezt írta: „Tárgyalásban állunk a saríf környezetével az arab királyság spirituális és evilági határairól. A saríf legalábbis ezt szeretné. Személy szerint úgy gondolom – és azt hiszem, közülünk a többségnek is ez a véleménye –, hogy ez keresztülvihetetlen. Lehetetlenség lenne Szíria, Irak, Jemen és más területek arabjait rávenni arra valaha is, hogy egyetlen evilági vezetőt ismerjenek el… A mekkai saríf fennhatóságát csupán az említett országok bizonyos részein fogadnák el, de nem mindenütt…"[193] A Közel-Keletet jól ismerő Deedes nem a levegőbe beszélt: ekkoriban megállapította, hogy az araboknak három nagy csoportját lehet elkülöníteni. Az elsőt a szíriaiak alkotják, akiknek a leghőbb vágyuk a franciák távoltartása az országuktól. A másodikba Huszein és hívei tartoznak, akik egységes arab királyságban gondolkodnak, holott ezt az arabok többsége és természetesen a törökök ellenzik. A harmadik csoportot a mezopotámiai arabok jelentik, akik ugyancsak önállók akarnak lenni, és elutasítják az indiai brit kormányzat azon szándékát, hogy a folyamközt az ellenőrzése alá vonja.[194]

A saríf törekvéseivel kapcsolatban Hogarth is szkeptikus volt. Jó tíz évvel később írta, „közülünk kevesen" hittek abban, hogy a saríf „a háború hamvaiból megszülető egyesült arab nemzet szószólója" lehet.[195] A Foreign Office vezetése sem hitt az arab világ „átpártolásában", s abban bízott, hogy a Huszeinnek tett ígéreteket soha nem kell majd beváltani, mivel ahhoz először az araboknak fel kellene lázadniuk török uraik ellen, ami – a külügy szerint – úgysem fog megtörténni. Grey és környezete más információkhoz is hozzájutott, mint Kitchener, Sykes és Clayton, s egyáltalán nem bízott az arabok táborváltásában. Grey azért nem ellenezte a Mekkának tett ígéreteket, mert úgy vélte, nem lesznek következményei. Austen Chamberlain Indiaügyi miniszternek ki is jelentette, nem aggódik a Kairó által tett ígéretek miatt, mivel „az egész csak légvár, ami sohasem fog megvalósulni".[196] Jellemző módon az angolok számos más arábiai törzsi vezetővel, emírrel és uralkodóval kötöttek különféle szerződéseket, vagyis nem csak Huszeinnel tárgyaltak. Láttuk, hogy 1914–1915-ben megállapodtak a kuvaiti sejkkel és Ibn Szaúd-

[192] Kedourie: Cairo and Khartoum on the Arab Question. i. m.
[193] Zeine: *The Struggle for Arab Independence*… i. m. 10. Deedes kivételes figurája a korszaknak. Jellemzését lásd Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 38–39.
[194] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 184.
[195] Éppen emiatt London nem vádolható Huszein „elárulásával". „Sem neki, sem más araboknak soha nem vállaltunk semmiféle garanciát vagy tettünk ígéretet a törökök alóli felszabadításon kívül. […] Ártatlanok vagyunk tehát Huszein király elárulásában. Fellépése egyetlen előfeltételét, hogy ti. megszabadítsuk török uraitól és elismerjük független uralkodónak, teljesítettük." D. G. Hogarth: Wahabism and British Interests. *Journal of the British Institute of International Affairs*, 4. évf., 2. sz. (1925. március) 70–81.
[196] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 185.

dal. 1915. április 30-án megegyeztek Aszír urával, Idríszi Szajjiddal is, aki júniusban fellázadt az oszmánok ellen. Ezeknek a megállapodásoknak minden esetben részét képezte az angol pénzügyi támogatás („aranyadomány"). Ibn Szaúd például havonta nagyságrendileg 5000-6000 fontot kapott, amelyet aztán 60 ezer fontra emeltek, ezt az összeget pedig egészen 1924-ig folyósították a számára (eközben ellenfele, az oszmánbarát Ibn Rasíd havi 10 ezer fontot kapott Isztambultól). Az összegek nagyságának meghatározásánál az volt a szempont, hogy az illető törzsi vezető fontossága mekkora, illetve mennyiben tudja szolgálni vagy akadályozni a brit érdekek érvényesülését a térségben.[197] Mondani sem kell, ezek az arab vezetők semmit sem tudtak a britek többiekkel kötött egyezményeiről, ami a világháború után súlyos komplikációkat fog majd okozni.

Mindettől függetlenül az arab érdekeket nem lehetett teljesen figyelmen kívül hagyni. A már említett nacionalista politikus, Azíz Ali al-Maszri 1916 elején figyelmeztette Kitchenert, hogy Nagy-Britannia addig nem fogja tudni elérni a célját a Közel-Keleten, amíg ígéretet nem tesz az arabok *teljes* függetlenségére. Utóbbiak ugyanis szerinte az angoloktól „nem fennhatóságot és nem is protektorátust" várnak, hanem valóságos önállóságot. Amennyiben azt tapasztalják, hogy London uralkodni akar fölöttük, nem fogják támogatni a törekvéseit,[198] márpedig tudjuk, hogy egyes tisztviselők, például MacMahon és Clayton, pontosan ezt akarták. Kitchener és környezete valójában úgy akarta megszerezni az arabok támogatását, hogy nem fizetik meg ennek az árát, azaz nem teljesítik maradéktalanul Huszein követeléseit. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a másik fél sem volt őszinte: sem az emír, sem a damaszkuszi nacionalisták nem rendelkeztek számottevő katonai erővel vagy tömegtámogatással, minden erre vonatkozó állításuk csupán a képzelet szüleménye volt. Jellemző, hogy 1915 novemberében Farúki Sykesnak kijelentette, az arabok addig nem tudnak akcióba lépni, amíg az antant nem száll partra a szíriai partvidéken, ebből pedig az angol diplomata azt a következtetést vonta le, hogy Szíria és Palesztina meghódítása sürgős feladat.

Ahhoz azonban, hogy egy ilyen horderejű hadjáratot elindítsanak, a briteknek feltétlenül meg kellett szerezniük legfőbb szövetségesük, a franciák beleegyezését. Márpedig a nyugati fronti helyzet miatt (a németek 1916 elején indították meg a verduni offenzívájukat) ilyen beleegyezést felettébb nehéz volt kicsikarni. Sykes ezenkívül azért is sürgette a franciákkal való megegyezést, mert úgy látta, Huszein azért habozik az antanthoz csatlakozni, mert a franciák elfogadhatatlan igényeket támasztanak a Közel-Kelettel kapcsolatban. A tapogatózások valójában már korábban elkezdődtek, hiszen a britek tájékoztatták a francia kormányt a Huszeinnel folytatott tárgyalásaikról. 1915. november 23-án Nicolson külügyminiszter-helyettes beszámolt Picot-nak London arabokkal kapcsolatos politikájáról és a saríffal körvonalazódó egyezségről.[199] Poincaré francia köztársasági elnök október 26-i naplóbejegyzésében ez szerepel: „Talán nem a legidőszerűbb purparlé zajlik Nagy-Britannia és a mekkai saríf között. Anglia arra kér bennünket, tárgyaljunk Szíria határainak véglegesítéséről. […] Viviani [miniszterelnök] ezért úgy döntött, Londonba küldi Georges-Picot bejrúti főkonzult, hogy tárgyalja meg ezt a kérdést a brit hatóságokkal." Majd így folytatja: „[Grey] célzást tett arra, hogy az arabok valószínűleg olyan területekre fognak igényt tartani, amelyeket mi Szíria részeinek tekintünk. Azt mondja,

---

[197] *Memorandum by Colonel Cornwallis on the Future Policy of His Majesty's Government with regard to Subsidies to Chiefs of the Arabian Peninsula*. 1920. december 16. CHAR 17/14.

[198] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 186.

[199] A MacMahon és Huszein által írt leveleket viszont csak 1919 februárjában mutatták meg a francia kormánynak.

ránk bízza annak eldöntését, milyen engedményeket teszünk."[200] December 21-én Picot informálta Nicolsont, hogy nagy nehézségek árán megkapta kormányától az engedélyt annak elfogadásához, hogy Aleppó, Hama, Homsz és Damaszkusz arab uralom alá kerüljön, de egyszersmind francia befolyás alatt maradjon.[201] Úgy tűnik, a franciák ezt 1916. március 23-án megismételték,[202] mert láthatólag a Quai d'Orsay azt gondolta, London a „független" arab birodalmat saját közel-keleti szupremáciája megtévesztő lepleként fogja csak használni. Az angolok kijelentették, a Szíriában meglévő hagyományos francia érdekekre tekintettel „törekednek arra, hogy ne sértsék a franciák érzékenységét az arabokkal folytatott tárgyalásaik során".[203] Valójában ekkor érkezett el az idő ahhoz, hogy a szövetségesek tisztázzák egymás között a Közel-Kelettel kapcsolatos érdekeiket és lezárják a keleti kérdést az oszmán állam feldarabolásával. A végeredmény a már említett Sykes–Picot-szerződés lett.

Az angolok eközben türelmetlenkedtek, látva a saríf habozását az arab felkelés kirobbantását illetően. Ez a habozás nagyon is érthető volt, ha figyelembe vesszük, hogy a nacionalizmus és a függetlenség sokáig egyáltalán nem élvezett általános támogatást a közel-keleti, s különösen a szíriai arabok körében. Amikor 1916 elején Feiszal újfent Damaszkuszba érkezett, személyesen tapasztalta, hogy milyen nyomás nehezedik a hatóságok részéről az arab nacionalistákra. Az al-Fatat vezetőivel tartott titkos megbeszélésen meg is állapodtak abban, hogy a tervezett felkelést elhalasztják, illetve csak Hidzsázban robbantják ki.[204] Ezt érzékelve az óvatos Huszein nem szakította meg a kapcsolatokat az oszmánokkal, akik 1916-ban továbbra is nyomást gyakoroltak rá, hogy küldjön önkénteseket a Szuez elleni újabb támadáshoz. Kiváltképp követelőző volt Dzsemál pasa, Szíria kormányzója. Az ifjútörök triumvirátus másik két tagjához, Enver és Talaat pasához hasonlóan ő is alacsony sorból származott (a felmenői között görögök is voltak). Nagyon korán belépett az Egység és Haladás Bizottságába, s a politikai centrumba való felemelkedését az tette lehetővé, hogy fiatal katonatisztként részt vett Abdul-Hamid szultán hatalmának megdöntésében.[205] A negyvenes évei közepén járó sápadt, alacsony növésű, átlagos külsejű férfi hirtelen haragú ember hírében állt, s ha kellett, rendkívüli energikusságról tett tanúbizonyságot. Mind katonai, mind politikai téren hatalmas ambíciókkal rendelkezett. Szíriát úgyszólván függetlenül irányította, mint mondogatta: „Mik is a tör-

Dzsemál pasa

[200] Poincaré: *Au service de la France… Tome VII: Guerre de siège.* Paris, 1931. 206., 251.
[201] Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. i. m. 481.
[202] Sadaka: *La question syrienne pendant la guerre de 1914*. i. m. 95.
[203] David Lloyd George: *The Truth About the Peace Treaties*. 2. k. London, 1938. 1021.
[204] Tauber: *The Arab Movements in World War I*. i. m. 78.
[205] A pályafutását lásd Hasan Kayalı: Cemal Paşa, Ahmed. In: Daniel – Gatrell – Janz – Jones – Keene – Kramer – Nasson (szerk.): *1914-1918 online*… i. m.
https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/cemal_pasa_ahmed, letöltés: 2021. september 21.

vények? Én hozom létre, és én is szüntetem meg őket!"[206] Érdekes módon soha nem került a németek befolyása alá, ellenben elkötelezett híve volt a török nacionalizmusnak, s kifejezetten lenézte a birodalom nem török lakosságát.[207] Az arabokat sem tartotta valami sokra, Szíriában mégis szelíden viszonyult hozzájuk, igyekezett megnyerni magának a különböző vallású damaszkuszi előkelőket, megvásárolta őket, részt vett a helyi közösségi életben, magasztalta az arab nyelv szépségét stb. „Jómagam nem tartozom azok közé – mondta nekik –, akik hátrányosnak vagy veszélyesnek tartják azt, hogy a két faj, az arab és a török egységet teremt, miközben külön népek maradnak, ugyanazon kalifa alattvalói."[208] A háború első hónapjaiban Dzsemál tartózkodott attól, hogy a civil lakosság élelmiszerkészleteit vagy ingóságait elkobozza és ugyanilyen nagy figyelemmel őrködött a keresztények jogainak megvédelmezése fölött is. A helyi arabok jórészt értékelték ezt a toleráns politikát, amihez nyilvánvalóan hozzájárult a szultán-kalifa iránti tisztelet, a török helyőrségtől való félelem és a muszlimok körében az európaiak hagyományos beavatkozásaival szemben elterjedt gyanakvás.

Libanonban viszont másképpen alakult a helyzet, ahol a világháború kirobbanása után, 1914 őszén a helyzet egyelőre nyugodt maradt. A maroniták mindenáron ki szerettek volna maradni a konfliktusból, mert joggal tartottak attól, hogy az számukra negatív következményekkel fog járni, s elveszítik Franciaország támogatását. A feszültség akkor vált tapinthatóvá, amikor szeptember 10-én megérkezett a kapitulációk eltörlésének híre, mivel ez azt jelentette, hogy a térségben jelenlévő és a keresztény lakosság érdekeit védelmező nyugati diplomaták elveszítették minden privilégiumukat. A hatóságok örömfelvonulásokat szerveztek, Bejrútban például a muszlim tüntetők a külföldiek és a konzulok befolyásának megszűnését, Libanon „visszaszerzését" ünnepelték, ostorozták az addigi nyugati befolyást. Fokozta a lelkesedésüket, hogy a levantei német diplomaták Franciaország katonai vereségéről és Párizs elestéről terjesztettek híreket. Szeptember végén a feszültség a tetőpontjára hágott, leginkább Bejrútban, mivel a katonai beszolgáltatások fosztogatásokba csaptak át. A hatóságok ekkor tiltották meg először az élelmiszer behozatalát a Libanon-hegységbe. A hadsereg behatolt a franciák által működtetett kórházakba, ahonnan orvosi eszközöket és gyógyszereket zsákmányolt.[209]

Mint láttuk, az oszmánok háborúba való belépése az antant azonnali válaszlépését váltotta ki: hermetikusan blokád alá vonta az égei- és a földközi-tengeri partvidéket. A levantei hatóságok tisztviselői a hadihajók bombázásaitól való félelmükben a belső területekre küldték a családtagjaikat. A tehetős muszlim családok elmenekülése kiváltotta a gazdagabb keresztény családok távozását is Bejrútból a hegyvidékre, rokonokhoz, ismerősökhöz. Októberben és novemberben az utak zsúfolásig megteltek, akár 30 ezren is elhagyhatták a várost. Velük együtt a külföldiek (misszionáriusok, diplomaták, kereskedők stb.) is felkerekedtek, főleg miután október 24-én elterjedt a hír, hogy Franciaországnak a katolikusok felett évszázadok óta gyakorolt protektori jogait eltörölték. A Vatikán ezt látva nyomban közvetlen kapcsolatba lépett Isztambullal, hogy megpróbálja biztosítani a keresztények védelmét, a franciák pedig azzal gyanúsították az olaszokat, hogy semleges hatalomként meg akarják szerezni az addig Párizs által élvezett protektori jogokat a szent helyek környékén. 1915 folyamán az USA konstantinápolyi nagykövetségének közreműködésével megszerezték azoknak a jótékonysági intézményeiknek a teljes listáját, amelyek még működtek. 1916 elején a Quai d'Orsay több részletben 100 ezer franknyi támogatást biztosított nekik, amelyet az amerikai nagykövet juttatott el az érintetteknek.

---

[206] Montefiore: *Jeruzsálem. Egy város életrajza*. i. m. 464.
[207] Dzsemál jellemzését lásd Uo. 464. skk.; Morgenthau: *Ambassador Morgenthau's Story*. i. m. 172–175.
[208] Djemal Pasha: *Memories of a Turkish Statesman*… i. m. 199.
[209] Cloarec: *La France et la question de Syrie (1914-1918)*. i. m. 87–88.

Az antant blokádja a Portát arra kényszerítette, hogy intézkedéseket tegyen a partvonal megerősítésére, ahol addig egyáltalán nem állomásoztatott csapatokat. Ennek részeként került sor 1914 novemberében 12–15 ezer katona részvételével a libanoni hegyvidék megszállására, ami a terület autonómiájának és a vonatkozó nemzetközi szerződéseknek a nyílt megsértését jelentette. Igaz, a tisztek parancsot kaptak, hogy ne vonják magukra a civil lakosság haragját, s szigorúan büntessék meg a közkatonák minden kihágását. Az élelmiszertartalékokat a belső területekre vitték, a partvidéki lakosságnak pedig ettől kezdve fejadagokat osztottak.[210] A partvidék szigorú ellenőrzése egyfelől a szárazföldön az oszmán csapatok, másfelől a tengeren az antant blokádja által lehetetlenné tett bármiféle csempésztevékenységet. Mindez baljós árnyat vetett a jövőre.

Libanon megszállásakor Dzsemálnak olyan kompromittáló dokumentumok kerültek a birtokába, amelyeket csapatai a bejrúti francia konzulátusról koboztak el, s amelyek egyértelműen bizonyították, hogy a háború előtt Franciaország szíriai (főleg keresztény) nacionalistákkal állt kapcsolatban.[211] Sőt ez a kapcsolat a világháború kitörése után is fennmaradt, mi több, megerősödött, a Portára nézve pedig egyre veszélyesebbé vált. 1914 augusztusában az egyik franciabarát szervezet, a Libanoni Szövetség és az Oszmán Decentralizáció Pártja arról tájékoztatta a kairói francia képviseletet, hogy szándékukban áll fellázítani a libanoni hegyvidéket az Oszmán Birodalom ellen, s proklamálni a térség függetlenségét francia protektorátus alatt.[212] Georges-Picot fel is vette a kapcsolatot a főkolomposokkal, de kormánya nevében – mely ebben az időben megpróbálta elérni, hogy a birodalom tartsa fenn a semlegességét – nem kötelezte el magát a mozgalom mellett. Miután azonban az oszmán hadba lépést követően, november 5-én távozni kényszerült az állomáshelyéről, a semleges Görögország bejrúti főkonzuljához fordult, aki vállalta, hogy közvetít a Kairóban tartózkodó Picot és a libanoniak között. Sőt a görög kormány felajánlotta, hogy 15 ezer puskát és kétmillió töltényt szállít a felkelőknek. A felkelésnek még azelőtt kellett volna kitörnie, hogy az oszmán csapatok megszállják a hegyvidéket, amire lett is volna esély, hiszen a Georges-Picot és a brit hatóságok által biztatott összeesküvők a kairói szíriai–libanoni közösségből 3000 önkéntest toboroztak mindössze néhány hét alatt. Csakhogy a Libanon-hegység november 22-i oszmán megszállása ellehetetlenítette a tervet, s noha a franciák még ezek után is támogatták volna a lázadást, London már elhamarkodottnak tartotta azt, s visszautasította, hogy fegyvert szállítson a libanoniaknak, ráadásul a kairói toborzást is leállította, nagy bosszúságot okozva ezzel Picot-nak.[213]

A nacionalisták antanttal való kapcsolata tehát valóságos volt, a bizonyítékok pedig rendelkezésre álltak. Az oszmán kormány azonban egyelőre nem használta fel ezeket az anyagokat. A Szuezi-csatorna ellen indított sikertelen támadás után, 1915 augusztusában és 1916 májusában viszont már igen, mert a kudarc miatt morózus Dzsemál pasa attól tartott, hogy a szíriai arab ellenzék szövetkezik az antanttal, és felkelést robbant ki a kormány ellen. Erre vonatkozóan az oszmán hírszerzés szerzett is értesüléseket, s megelőző intézkedésként 1915 nyarán a Dardanellákhoz vezényelték a Szíriában állomásozó arab hadosztályokat. Számos arab főtisztet, például Jaszin al-Hásimit, Isztambulba rendeltek, többeket őrizetbe vettek. Augusztusban a libanoni Alejben létrehozott katonai bíróság hatvan gyanúsított nevét tartalmazó listát állított össze, s

[210] Ferwagner Péter Ákos: Nacionalizmus, elnyomás, éhínség. Libanon az első világháborúban. *Aetas*, 36. évf. (2021), 2. sz. 19–39.

[211] Georges-Picot főkonzul a Bejrútból való távozása előtt óvatlanul az amerikai konzulra bízta az iratok megőrzését, aki nem állt ellen határozottan a törökök házkutatási szándékának.

[212] Tauber: *The Arab Movements in World War I*. i. m. 15–19.

[213] Tibawi: *A Modern History of Syria*… i. m. 213–214.

akiket a távollétük miatt nem tudott bebörtönözni, azoknak elkobozta az ingó- és ingatlanvagyonát. Mindannyian a Szíriában, Libanonban, Egyiptomban tevékenykedő nacionalista társaságok tagjai voltak. Ezután az iratokkal alátámasztott bizonyítékok nyomán további kétszáz közismert arab személyiséget tartóztatott le (sokakat Anatóliába deportált, köztük a bejrúti maronita érseket, aki ott életét vesztette), s közülük több tucat muszlim és keresztény nacionalistát ítélt halálra azzal a váddal, hogy „el akarták szakítani Szíriát, Palesztinát és Irakot az oszmán szultanátustól".[214] Az akasztásokat augusztusban és 1916 tavaszán Bejrútban és Damaszkuszban végre is hajtották, sokan kénytelenek voltak a sivatagba vagy a Drúz-hegységbe menekülni.[215] Szembetűnő, hogy hűtlenségért nem is elsősorban keresztényeket, hanem arab muszlimokat végeztek ki: az augusztusi bejrúti akasztások 11 áldozata közül 10 muszlim volt, s csak egy keresztény. A legsúlyosabb csapás a helyi arab sajtót érte: a 31 kivégzett személyből 16 újságíró volt. Dzsemál később ezt írta: „Elhatároztam, hogy könyörtelenül elbánok az árulókkal."[216] A helyi lakosság megdöbbent ezeknek a váratlanul kíméletlen intézkedéseknek a láttán, nem véletlen, hogy Dzsemált az *asz-Szaffah* (vérontó) melléknévvel ruházták föl (a szíriai és libanoni történetírásban ma is ekképp illetik). Mivel a kivégzettek között ártatlanok is voltak, az akasztások az oszmán elnyomás arab mártíromságának jelképeivé váltak.

Arab hazafiak kivégzése Damaszkuszban (1916. május)

A kivégzések érintetlenül hagyták a külföldön (leginkább Kairóban) tevékenykedő szíriai és libanoni nacionalista szervezeteket, ami megmagyarázza, hogy ezek a csoportok miért játszot-

214 Antonius: *The Arab Awakening*… i. m. 189–190. Dzsemál azzal indokolta a deportálásokat, hogy ezáltal meg lehet félemlíteni a lakosságot, a potenciális ellenzékieket pedig a hatóságok ellenőrzése alatt tartani.
215 Nicholas Z. Ajay Jr.: Political Intrigue and Suppression in Lebanon during World War I. *International Journal of Middle East Studies*, 5. évf., 2. sz. (1974. április) 140–160.
216 Djemal Pasha: *Memories of a Turkish Statesman*… i. m. 207.

tak olyan meghatározó szerepet később az arab nemzeti mozgalom szervezésében. Több muszlim előkelőt bizonyítékok nélkül végeztek ki, miközben közismert damaszkuszi nacionalistákat megkíméltek. A franciák hajlottak arra, hogy ebben az elnyomásban az oszmánok részéről kereszténységellenes politikát lássanak, de tévedtek, mivel a kivégzettek listája arra utal, hogy – legalábbis kezdetben – a francia konzulátusról elkobzott dokumentumokat nem is használták fel az eljárásokhoz, sokkal inkább az al-Fatat letartóztatott tagjainál végzett házkutatások során szereztek a hatóságok értékes bizonyítékokat. Érdekes módon egy-két kivételtől eltekintve nem nyúltak a maronita klérushoz, amely pedig vitán felül szimpatizált Franciaországgal. Jellemző, hogy a pátriárka végig szívélyes kapcsolatot tartott fenn Dzsemál pasával, amit a szíriai keresztények kritikus szemmel szervilizmusnak tekintettek.[217]

Amikor a Szuezi-csatorna elleni 1915. februári támadás céljából kivonták a megszálló csapatokat, a hatóságok helyi notabilitásokat ejtettek túszul annak érdekében, hogy a sereg távolléte alatt biztosítsák a lakosság lojalitását. Emellett jelentős számú arabot száműztek a megkérdőjelezhető hűségük miatt. Közéjük tartozott az a 17 előkelő családfő, akik a libanoni autonómia zálogának tekinthető helyi kormány, az Adminisztratív Tanács tagjai voltak. Mindannyian Jeruzsálembe kerültek, házi őrizetbe. Nagy politikai jelentőséggel bírt, hogy magát a tanácsot március 23-án feloszlatták, habár a kormányzót egyelőre még a helyén hagyták. Októberben aztán leváltották, helyébe pedig egy török hivatalnokot neveztek ki, ami az autonómia teljes felszámolását jelentette. A száműzetések eközben folytatódtak, a legfőbb célszemélyek pedig arabista nézetekkel gyanúsított férfiak és keresztény arabok voltak, utóbbiak egyházai a háború előtt orosz vagy francia védelemben részesültek. Igaz, az örményekkel ellentétben az arab tartományokban a kiutasítások, száműzetések nem lettek a halálmenetek előhírnökei, leginkább csak arra irányultak, hogy a gyanús személyeket elszakítsák a „veszélyesnek" tartott társaiktól. A száműzöttek teljes függésbe kerültek a kormánytól, családjuk, rokonaik siettek hűségnyilatkozatokat tenni. A háború végéig a hatóságok becslések szerint 50 ezer embert üldöztek el ilyen módon.[218] A száműzetések következtében a sorozások által elnéptelenített falvak lakossága tovább zsugorodott, a kereskedelem és a mezőgazdaság tovább hanyatlott. Az elégedetlenség pedig csak fokozódott a Levantéban ekkoriban dühöngő éhínség miatt. Ezt Dzsemál azzal súlyosbította, hogy „büntetés" gyanánt megtiltotta a búza s más kenyérgabonák szabad mozgását, aminek meg is lett a hatása: a legyengült és megfélemlített szíriai nép a háború legvégéig nyugodt maradt, a nacionalista szervezetek titkos tevékenysége nem sok vizet zavart.

Az ifjútörökök természetesen elhárították a felelősséget, Enver pasa például mindvégig az antant tengeri blokádját hibáztatta az éhínségért. 1916-ban egyenesen a pápához fordult, s felkérte, hogy járjon közben az antantnál annak érdekében, hogy legalább havonta egy élelmiszerszállító hajót engedjenek kikötni a Levantéban. Nem járt sikerrel. Enver más infjútörök politikusokhoz hasonlóan meg volt győződve arról, hogy az antant szándékosan idézte elő az éhínséget vagy azért, hogy egy esetleges invázió esetén meggyengítse az ellenállást, vagy azért, hogy ösztönözze lázadás kirobbanását a birodalom ellen.[219] Aksakal megjegyzi, további kutatások szükségesek annak eldöntéséhez, hogy az állam vajon fegyverként használta-e az élelmiszert a Szíriában élők ellen, szerinte azonban ahhoz nem fér kétség, hogy az éhínség és az állam politikája „meggyengítette az oszmán legitimást az arab területeken".[220]

---

[217] Cloarec: *La France et la question de Syrie (1914-1918)*. i. m. 214., 313.
[218] Tauber: *The Arab Movements in World War I*. i. m. 38.
[219] Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 291.
[220] Aksakal: The Ottoman Empire. i. m.

Az arab nacionalistákkal szembeni türelmes politika 1915 nyarán tehát megszűnt, mivel Isztambul aggódott azon mendemondák miatt, hogy francia és brit ügynökök az arabok Oszmán Birodalomból való kiválásán dolgoznak. Mint láttuk, azt is sejtették, hogy éppen a hadsereg egyes tisztjei állnak e törökellenes összeesküvés mögött. Arról is hallani lehetett, hogy antantcsapatok készülnek partra szállni a szíriai partvidéken. A törökök persze rettegtek ettől, Huszein viszont reménykedett benne, mert így megadhatta volna a jelet a felkelésre. 1916 márciusában úgy döntött, beledobja azt a bizonyos kavicsot az állóvízbe. Távirati úton azt követelte Konstantinápolytól, hogy adjanak amnesztiát az üldözötteknek, Szíriában és Irakban vezessenek be decentralizált adminisztrációt, s haladéktalanul ismerjék el családja jogát az örökletes uralomra Hidzsázban. Vagyis ugyanazt kérte, amit Kitchenertől és McMahontól, önálló arab királyságot, leszámítva a kalifai cím elismerését, amit az oszmánok nyilvánvaló okok miatt sohasem tettek volna meg. A kérést nyomatékosítandó a saríf beduin harcosai felvonultak Medina körül és elvágták a török csapatok mozgásának útját.

Enver pasa – aki Dzsemál társaságában épp februárban tett látogatást Medinában – sejthette, mi készül, ezért tiszta vizet öntött a pohárba. „Ezek a dolgok nem tartoznak önre és semmit sem nyer azzal, ha kitart a követelésük mellett" – szólt az egyértelmű figyelmeztetése. Emlékeztette az emírt az állam iránti kötelességére, hogy katonákat kell küldenie a háborús erőfeszítés keretében a fia, Feiszal parancsnoksága alatt, aki „a háború végéig a 4. hadsereg vendége marad". Feiszal 1916 januárja óta tartózkodott Damaszkuszban abból a célból, hogy a protokoll szerzőivel előkészítse a tervezett felkelést. Látva az arab nacionalistákkal való leszámolást, lemondott a lázadás kirobbantásáról, miközben az apja magatartása meglehetősen nehéz helyzetbe hozta. Április elején Dzsemál berendelte a damaszkuszi hivatalába, megmutatta neki a saríf táviratát és magyarázatot kért. A túsznak számító Feiszal ismételten a pasa bocsánatát kérte apja „elhamarkodottsága" miatt és „fordítási hibákról" beszélt. Arról győzködte a szíriai kormányzót, hogy az ő családja nem áruló. „Hogyan is lehetnénk árulók mi, a Prófétától származó család tagjai, azé a családé, melynek legnagyobb dicsősége az, hogy a kalifa odaadó és hűséges követője lehet?"[221] Ismételten felajánlotta, hogy arab „expedíciós sereget" visz Jeruzsálembe, amelyet a Szuezi-csatorna ellen tervezett második támadás során be lehetne vetni. Dzsemál azonban átlátott a szitán. „Tegyük fel – mondta a zavarban lévő Feiszalnak –, hogy a kormány eleget tesz a kérésüknek pusztán csak azért, hogy ne okozzanak kellemetlenséget ezekben a zűrzavaros időkben. Amennyiben a háborút megnyerjük, vajon mi fogja meggátolni a kormányt abban, hogy a legszigorúbb kézzel bánjon el önökkel?" Hogy biztos legyen abban, Mekka megértette az üzenetét, újabb szíriai arab nacionalisták letartóztatását jelentette be, továbbá tájékoztatta Huszeint, hogy 3500 fős katonai kontingenst küld Hidzsázon keresztül Jemenbe látszólag azzal az indokkal, hogy ott segítsenek a németeknek felállítani egy propagandaközpontot. Május 5-én aláírta 21 arab nacionalista összeesküvő kivégzési parancsát, amelyet másnap Damaszkuszban

Enver és Dzsemál Jeruzsálemben

[221] Djemal Pasha: *Memories of a Turkish Statesman*… i. m. 221.; Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 294.

és Bejrútban végre is hajtottak. Mikor Feiszal, aki személyesen is ismerte az áldozatok némelyikét, tiltakozott, Dzsemál megmutatta neki bűnösségük kézzelfogható bizonyítékait. A fiatal herceg kénytelen volt elismerni az ítélet jogosságát. A pasa május közepén ilyen körülmények között engedélyezte Feiszal számára a Mekkába való visszatérést, sőt 1500 puskával együtt még 50 ezer lírát is adott neki az „expedíciós sereg" költségeire.[222] Soha többé nem találkoztak.

Jóllehet az antant említett levantei partraszállása nem következett be, 1916. június 5-én Huszein mégis közzétette a felkelésre szólító felhívását, s ezáltal – talán akaratlanul – messzire nyúló következményeivel együtt mozgásba hozta a pánarab mozgalmat. Hogy miért éppen ezt a pillanatot választotta, vita tárgya. Talán a damaszkuszi és bejrúti akasztások győzték meg arról, hogy az oszmánoktól már nincs mit várnia.[223] Erre utal, hogy a tavasz folyamán azt írta McMahonnak, „a szíriai mozgalmat gyakorlatilag eltaposták", „a szírek pedig most cselekvésképtelenek".[224] Az is lehet, hogy megijedt Dzsemál fenyegetésétől, mely szerint török csapatok tartanak Jemenbe Hidzsázon keresztül. Egy valami mindenesetre bizonyos: az emír csak akkor határozott a felkelésről, amikor már kimerített minden tárgyalási lehetőséget Isztambullal.

Formálisan proklamálta Hásimita dinasztiája függetlenségét, majd az iszlám nevében és az Egység és Haladás hitetlensége ellenében fölszólította az arabokat a felkelésre. Emlékeztetett arra, hogy a muszlimoknak joguk van fellázadni az uralkodójuk ellen, ha az megsérti a törvényt, valamint arra, hogy az unionisták voltak azok, akik a szultánt háttérbe szorították, és megfosztották őt az előjogaitól. Talán nem távolították el az utolsó igazi uralkodót, Abdul-Hamidot, s ültettek a helyére hatalomnélküli bábot? Súlyos bűnökül rótta fel, hogy úgymond ártani akartak az araboknak, törökösíteni akarták a birodalmat, de ezt is vallásos burokban adta elő, hiszen „az arabokat megalázva az iszlámot alázzák meg".[225] Talán nem szakítottak az ifjútörökök azzal a korábbi gyakorlattal, hogy arabokat ültessenek magas pozíciókba, semmibe véve ezzel a pániszlám szolidaritást? A későbbiekben közzétett nyilatkozataiban Huszein részletesen is megindokolta a felkelés kirobbantását. Felemlegette a birodalom 1908 óta elszenvedett területi veszteségeit, a befolyása hanyatlását, az ifjútörök rezsim bel- és külpolitikai alkalmatlanságát, a Konstantinápoly részéről Hidzsázzal szemben alkalmazott igazságtalan bánásmódot és tekintélyes arab személyiségek brutális kivégzését. A nyilatkozatokat vallásos mázzal öntötte le: az iszlám törvényeit semmibe vették, a *Korán*t megszegték, a böjtöt nem tartották be.[226] Huszein láthatólag a lépését az eretneknek tekintett ifjútörökök állítólagos ateizmusára és istentelenségére alapozta. Talán nem tettek magukévá az iszlám számára idegen nyelvezetet, amikor a nem muszlimok és a nők egyenlő jogairól beszéltek? Talán nem hoztak létre szekuláris iskolákat a szent városokban, Mekkában és Medinában, ahol „hitetlen" (európai) nyelveket is tanítottak? A függetlenség kikiáltását az emír vallási kötelességként, nem pedig nacionalista jellegű aktusként állította be: „Ezt a függetlenséget nem fogja megzavarni sem külföldi beavatkozás, sem idegen befolyás. A cél az iszlám vallás diadala és a muszlimok élekörülményeinek javítása. Minden cse-

[222] Tauber: *The Arab Movements in World War I*. i. m. 79–80.

[223] Antonius szerint nyilvánvaló, hogy az arab nacionalistákkal szembeni elnyomás volt a döntő tényező a felkelés meghirdetésében. A Damaszkuszban tartózkodó Feiszal, amikor tudomást szerzett a május 6-i akasztásokról, *kefijáj*át (hagyományos beduin fejfedőjét) földre dobva és megtaposva így kiáltott fel: „Ó arabok, a halál enyhet ad!" Hidzsázba azzal a határozott szándékkal tért vissza, hogy ráveszi apját a felkelés kirobbantására. 191. skk.

[224] Február 18-i és március 29-i levél. *Memorandum on the British Commitments to King Hussein*. i. m.

[225] Ferwagner Péter Ákos – Lőkös István (ford. és szerk.): *Az 1916. évi arab felkelés kiáltványa*. Documenta Historica 17. Szeged, 1994. 15.

[226] Mandelstamm: *Le sort de l'Empire ottoman*. i. m. 360.

lekedetünket a fenséges törvény elveire alapozzuk, mely kizárólagos tanácsadónk lesz, s amelyre a döntések meghozatalakor és az igazságszolgáltatás megszervezésekor mindig támaszkodni fogunk. Az isteni törvényt különben is azért alkották meg, hogy magában foglaljon mindent, ami a haladással összefügg, miközben összeegyeztethető marad a vallás és rítusai előírásaival."[227]

A vallásos terminológia, mely Huszeinnek a mekkai újságban, az 1916 nyarán alapított *al-Kibla*ban[228] megjelent különböző proklamációit jellemzi, azonban nem kendőzheti el azt a tényt, hogy Hidzsáz elpártolása politikai természetű esemény volt, s a Termékeny Félhold városaiban jelenlévő kisebbségi, de energikus nacionalista törekvésre támaszkodott, miközben maga az emír ekkoriban még nemigen bízott az arab nacionalizmus elsöprő erejében. Az egyik török szerző úgy érvel, hogy habár az arab felkelés meghirdetése „fordulópontot" jelentett az arab–török kapcsolatokban, új korszakot nyitott, a törökség kollektív emlékezetében pedig „traumatikus pillanatként" maradt meg, a hidzsázi lázadás valójában nem jelentette az Oszmán Birodalommal szembeni arab vagy muszlim ellenszenv átfogó megnyilvánulását. Inkább az első világháború általános menetére és Nagy-Britannia közel-keleti nagyhatalmi ambícióira adott „helyi reakcióként" értelmezhető, mely csupán eszközként használta a vallást annak érdekében, hogy az iszlám világ előtt legitimálja önmagát.[229] Éppen ezért félrevezető az eseménnyel kapcsolatban az „arab felkelés" kifejezés használata, hiszen ez arra utal, hogy arab tömegek milliói lázadtak fel török uraik ellen, amiről nyilvánvalóan szó nem lehetett. Valójában csupán a becsvágyó Huszein oszmán állam elleni *személyes* lázadásáról beszélhetünk, s még csak nem is nacionalista alapon.[230] Annál is inkább, mert Hidzsáz lakossága akkoriban egyáltalán semmilyen nacionalista tudattal sem rendelkezett.[231] Az emír az első hónapokban a követőit nyíltan és kézzelfoghatóan *anyagi indokokkal* szólította harcba. Az iszlámra való hivatkozás valójában igazolni próbálta az igazolhatatlant: lázadást az uralkodó ellen egy imperialista, ráadásul keresztény nagyhatalom segítségével. A szultán-kalifa elleni felkelés számos szunnitát sokkolt is szerte a világon, különösen az indiai muszlimok körében, akik amúgy sem tápláltak magukban túl nagy szimpátiát az arabok iránt: többen is, például június 27-én az Összindiai Muszlim Liga határozata, fennhangon ítélték el Huszeint az árulásáért.[232] Dzsemál pasa nem is mulasztotta el ennek felemlegetését néhány hónappal később egy bejrúti díszvacsorán: „Sajnos a szent dzsihád folyamatát egy nemtelen ember leállította, aki az iszlám szent földjének szívében olyan keresztény hatalmakkal szövetkezett, melyek célja a világ megtisztítása az iszlámtól, s fővárosa, Isztambul meghódítása."[233] Természetes, hogy a törökök nyomban „árulónak" nyilvánították Huszeint,

[227] Rémi Kauffer: *La saga des Hachémites. La tragédie du Moyen-Orient 1909-1999*. Paris, 2012. 72.

[228] Arábiában csak meglehetősen későn, 1908-ban jelent meg az első helyi sajtótermék.

[229] Nuri Yeşilyurt: Turning point of Turkish-Arab Relations: A Case Study on the Hijaz Revolt. In: Çinar Özen – Özlem Kaygusuz – Fadime Gözde Çolak (szerk.): *The Turkish Yearbook of International Relations*, 37. évf. 2006. 97–121.

[230] Himmet Umunç: „A Hope to Transcendent." The Arab Revolt in the Great War and T.E. Lawrence. In: Johnson – Kitchen (szerk.): *The Great War in the Middle East*… i. m. 178–194.

[231] William Ochsenwald: Ironic Origins: Arab Nationalism in the Hijaz, 1882–1914. In: Rashid Khalidi – Lisa Anderson – Muhammad Muslih – Reeva S. Simon (szerk.): *The Origins of Arab Nationalism*. New York, 1991. 189–203.

[232] Az indiai brit hivatalnokok, akik amúgy is bírálták Kairót, amiért tárgyalásokat folytat Huszeinnel, most azt állították, hogy a felkelés visszafelé sült el, ugyanis az indiai muszlimok láthatólag még elkötelezettebben támogatják az oszmánokat, mint korábban. Vö. James Barr: *Setting the Desert on Fire. T. E. Lawrence and Britain's Secret War in Arabia, 1916–1918*. London, 2011. 3. fej.

[233] Antonius: *The Arab Awakening*… i. m. 208.

akinek a helyére egy távoli rokonát, Ali Haidart nevezték ki mekkai saríffá.[234] Nem mellékesen az oszmán politikai és katonai elit a hidzsázi lázadásért nem az arabokat, hanem csakis Huszeint hibáztatta, s úgy vélte – helyesen –, hogy itt valójában szó sincs „arab felkelésről", csupán az emír lázadásáról, akit brit ügynökök megvásároltak, miután arannyal, búzával és rizzsel a beduinok támogatását is megszerezték.

A lázadás kirobbantása kiélezte a Huszein és Dzsemál közötti propagandaháborút. Utóbbi azt remélte, hogy az ifjútörökök pániszlám propagandájának (például a dzsihád meghirdetésének) hatására Nagy-Szíria népének politikai öntudata és a szultán iránti hűsége megerősödik, ezért már idejekorán felsőfokú oktatási intézményt alapított Jeruzsálemben, ahol pániszlám szellemiségű értelmiségieket, tudósokat képeztek. 1916 márciusában *as-Sark* címmel Damaszkuszban arab nyelvű lapot is indított, mely megpróbált méltó ellenpárja lenni a saríf britek által támogatott *al-Kiblá*jának. A damaszkuszi osztrák–magyar konzul, Carl Ranzi május 1-jén azt jelentette Burián Sándor közös külügyminiszternek, hogy az *as-Sark* célja „az állam ifjútörök felfogásának terjesztése", Nagy-Szíria megvédelmezése az idegen befolyástól, a kormány arabokkal és arab nyelvvel szembeni jóakaratának demonstrálása, végeredményben a térség oszmánizálása.[235] A mekkai lap döntően a hidzsázi arabok helyi ügyekre vonatkozó nézőpontját közvetítette, míg Dzsemál ezt értelemszerűen figyelmen kívül hagyta.[236] Ez azért is lényeges, mert Huszein lázadása ellenére más tekintélyes arab vezetők támogatták a pasa szíriai politikáját és védelmezték az oszmán államot az általuk megvetően „szeparatistáknak" bélyegzett felkelőkkel szemben.[237] Úgy tűnik, a saríf és a pasa küzdelme nem korlátozódott a harcokra, az arab szívek megnyeréséért ideológiai csatákat is vívtak egymással a sajtójukon keresztül, amit a pániszlám eszme és a világháború nagyobb mértékben befolyásolt, mint akár az arab, akár a török nacionalizmus.

Mindazonáltal ez a török nacionalizmus Huszein elpártolása nyomán felerősödött, a lázadást nagyon rossz néven vette. Jó ideig az oszmán sajtó nem számolt be az emír árulásáról, de a nyár végén, miután a brit és a francia propaganda világszerte terjesztette a hírt, nem lehetett nem tudomást venni róla. A török közvélemény (s különösen a katonák) szemében az eset az európai hatalmak, s érdekes módon Németország újabb hitszegésének bizonyítéka volt. Sokak szerint ugyanis annak idején eleve a németek provokálták ki az oroszok Oszmán Birodalom elleni támadását, most pedig az arabok zendülését. Az sem számított, hogy 1916 közepén minden korábbinál több, közel tízezer német szolgált már az oszmán hadseregben. A török katonák körében németellenes pamfletek terjedtek, melyek arra buzdították őket, hogy ne áldozzák

---

234 Zeine: *The Struggle for Arab Independence*… i. m. 17. Az új saríf el is indult, hogy átvegye hivatalát, de a felkelés miatt Medinánál nem jutott tovább. Egy idő múlva vissza is hívták Isztambulba, ahová 1918 szeptemberében érkezett meg, miután 1917–1918 telét Bejrútban töltötte. Később a libanoni fővárosban telepedett le, itt is halt meg 1935-ben. Életéről lásd George Stitt: *A Prince of Arabia. The Emir Shereef Ali Haider*. London, 1948.

235 M. Talha Çiçek: Visions of Islamic Unity: A Comparison of Djemal Pasha's *al-Sharq* and Sharīf Husayn's *al-Qibla* Periodicals. *Die Welt des Islams*, 54. évf., 3–4. sz. (2014. december) 460–482.

236 William L. Cleveland: The Role of Islam as Political Ideology in the First World War. In: Edward Ingram (szerk.): *National and International Politics in the Middle East. Essays in Honour of Elie Kedourie*. London, 2013. 6. fej. 85.

237 Dzsemál a hozzá hű szíriai arab előkelőket 1916 őszén elutaztatta a Dardanellákhoz, hogy a hadszíntéren személyesen szerezzenek tapasztalatot az oszmán fegyverek dicsőségéről. Ezek az előkelők ezután az írásaikban támogatták a pasa arab felkelés elleni harcát és az arab–török szolidaritás erősítését. Salim Tamari: A „Scientific Expedition" to Gallipoli. The Syrian-Palestinian Intelligentsia Divided. In: Uő.: *The Great War and the Remaking of Palestine*. Oakland, 2017. 67–87.

fel az életüket a haza „német gyarmattá" alakítása érdekében. 1916 első hat hónapjában 22 török tisztet állítottak hadbíróság elé, amiért németeket támadtak meg vagy molesztáltak. Amikor áprilisban Konstantinápolyba ért Trabzon elestének híre, a németek emberének tartott Enver pasát egy elkeseredett fanatikus muszlim megtámadta, mondván, belerángatta a birodalmat Németország háborújába. A török katonák körében az arabokkal szembeni gyűlölet is felélénkült. Nem voltak hajlandók arab bajtársaikkal vegyülni a mecsetekben vagy a tiszti étkezdékben. Nemritkán rasszista megjegyzéseket tettek a sötétebb bőrűkre, „feketének" csúfolták őket.

Mindenütt magasra csapott az idegengyűlölet lángja. Júniusban orosz ügynökök azt jelentették, hogy a német nagykövetséget és más, németek által lakott házakat Isztambul európai negyedében a csőcselék dühétől német gépfegyveres egységek védik. Augusztusban a német alattvalók kézigránátokat kaptak, hogy meg tudják védeni magukat. A fővárosban a német, osztrák és magyar tiszteket felszólították, viseljenek török egyenruhát, hogy ne vonják magukra a figyelmet. Az egyetemen tanító német professzorokat kötelezték, hogy török nyelven oktassanak, a tantermekben pedig viseljenek fezt. Sivasban a német katonatiszteket a török kollégáik figyelmeztették, hogy azonnal hagyják el az országot, különben „rettenetes vérengzésnek" néznek elébe. Amikor Enver és Talaat nyomást gyakorolt Berlinre és Bécsre, hogy ismerjék el a kapitulációk végleges eltörlését, amit 1917 januárjában kényszeredetten megtettek, a birodalomban élő német és osztrák–magyar alattvalók jelentős része úgy érezte, eljött az ideje a távozásnak. Még a Bagdadbahnt is „törökösítették" azután, hogy a külföldi mérnökök többsége szedte a sátorfáját. 1916 októberében az építkezést finanszírozó német bankárok kérték, hogy kivonulhassanak az országból, de mivel a munkálatok még nem fejeződtek be, visszautasításban részesültek.[238]

Ennek a Törökországon keresztülsöprő xenofób hullámnak az volt az oka, hogy 1916 közepére a birodalom végletesen kimerült. A hadsereg veszteségei 1914 óta legalább félmillió főt tettek ki, s mivel évente legfeljebb 90 ezer újonc besorozására nyílt lehetőség, könnyen be lehetett látni, hogy ha a veszteségek üteme nem csökken, 1918 végére, 1919 elejére ki fognak fogyni a katonákból. Az újoncigény akkora volt, hogy Enver 1915 áprilisában a nem muszlimok besorozás alóli felmentésének utolsó lehetőségeit is megszüntette, jóllehet a keresztény katonák lelkesedését szerfelett nehéz lehetett felkelteni, látva a görögök és örmények üldöztetéseit. 1916 júniusában, mikor Huszein kirobbantotta a lázadását, az oszmán hadkiegészítők kénytelenek voltak már az 55 éves korosztályt is besorozni. 1916 baljós nyara és ősze elkeseredett, reménytelen hangulatban találta a birodalmat.

A történelem furcsa fintora, hogy pontosan azon az 1916. június 5-i napon, mikor Huszein fellázította Hidzsázt, Lord Kitchener, a britek muszlim politikájának fő kovácsa életét vesztette a *Hampshire* cirkáló hajótörése során, miközben hivatalos látogatásra a cárhoz tartott Oroszországba. Egy német búvárhajó által elhelyezett akna okozta a katasztrófát. Érdekes módon sem Kitchener halála, sem a Hásimiták lázadása – mely egyelőre a félszigeten lezajlott csetepatékra korlátozódott – nem vonta magával Nagy-Britannia mély elköteleződését az arabok oldalán. A világháború fordulópontjáig, az 1917-es évig kellett várni arra, hogy valódi brit közel-keleti elképzelés körvonalazódjon, amely az arab nacionalizmus támogatása mellett magában foglalta a cionizmusnak nyújtott bátorítást, ezzel egy időben pedig a mezopotámiai és perzsiai nacionalista törekvések elleni fellépést.

[238] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 308–310.; Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 300.

Nagy-Britannia arab kalandja

Miután a Lloyd George vezette második nemzeti egységkormány 1916. december 7-én Londonban megalakult, előtérbe került az a gondolat, hogy a Közel-Keletre összpontosítsák a legfőbb háborús erőfeszítéseket. A hadviselő felek közötti tárgyalásokat szorgalmazó Woodrow Wilson amerikai elnök felszólítására, aki december 18-án azt kérte az európai hatalmaktól, hogy határozzák meg „háborús céljaikat", Lloyd George 1917. január közepén azt válaszolta, hogy a brit célok között előkelő helyet foglal el „mindazon népek felszabadítása, amelyek a törökök zsarnoksága alatt nyögnek és a nyugati kultúrától határozottan idegenkedő ottomán uralom kiűzése Európából".[239] Vagyis a törökök európai hatalmát fel kell számolni, amihez az amerikai közvélemény támogatását meg lehetett nyerni, legalábbis erre utalt a washingtoni brit nagykövet tájékoztatása.[240] A Törökországgal kapcsolatos brit tervekre egy másik dokumentum is rámutat. 1917 májusában, vagyis a Sykes–Picot-szerződés megkötése és az Egyesült Államok hadba lépése után Lord Arthur Balfour külügyminiszter titkos jegyzéket nyújtott át kormánya külpolitikai elveiről amerikai kollégájának, a neves nemzetközi jogásznak, Robert Lansingnek a Washingtonban tett látogatása alkalmából. Ebben a következők olvashatók: „A török birodalom lerombolása kétségkívül az egyik olyan cél, amelyet el szeretnénk érni. A törököket meg lehetne hagyni – remélem, meg akarnak majd maradni – valamilyen többé-kevésbé független pozícióban Kis-Ázsiában. Ha sikerrel járunk, nem kérdés, hogy Törökországot megfosztjuk mindattól, amit széles értelemben Arábiának hívunk. Megfosztjuk őt az Eufrátesz és a Tigris völgyének legfontosabb részeitől, el fogja veszíteni Konstantinápolyt, míg Szíria, Örményország és Kis-Ázsia – hacsak nem kebelezik be az antanthatalmak – talán többé-kevésbé megmaradhat a fennhatósága alatt."[241]

Balfour washingtoni tárgyalásain érintették Konstantinápoly internacionalizálásának kérdését is, amit a britek szorgalmaztak, az amerikaiak viszont elleneztek. Az angol külügyér felfedte a titkos szerződések tartalmát is a partnerei előtt, amely teljesen elborzasztotta őket, mert úgy vélték, hogy a Közel-Kelet e féle imperialista felosztása újabb háborúk veszélyét hordozza magában. Világossá tették, hogy amennyiben a titkos szerződések kiszivárognak, az mindannyiuk kárára lesz. Wilsonnak sohasem sikerült meggyőznie a szövetségeseit, hogy vessék el a titkos megállapodásokat.[242]

Még egy szöveget idézek, Lloyd George 1918. január 5-én a londoni Caxton Hallban a szakszervezetek képviselői előtt elmondott beszédét, amelyben felvázolta Nagy-Britannia aktuális hadicéljait. A bennünket érdeklő térségről a következőket mondta: „Miközben nem vonjuk kétségbe a Török Birodalom fennmaradását a török faj szülőföldjén a fővárosával, Konstantinápollyal együtt – a Földközi- és a Fekete-tenger közötti átjárónak ugyanakkor nemzetközinek és semlegesnek kell lennie –, aközben Arábia, Örményország, Mezopotámia, Szíria és Pa-

---

239 David Lloyd George: *War Memoirs of David Lloyd George*. 1. k. 662.; Francesco Nitti: *Nincs béke Európában*. Budapest, 1923. 31. Ugyanezt tette Briand francia miniszterelnök is valamennyi antantszövetséges nevében 1916. december 30-án, valamint 1917. január 10-én.

240 Sterling Kernek: The British Government's Reaction to President Wilson's „Peace" Note of December 1916. *The Historical Journal*, 13. évf., 4. sz. (1970. december) 721–766.

241 Mr. Balfour's Statement on Foreign Policy to the Imperial War Council. In: *FRUS. The Lansing Papers 1914–1920*. II. k. Washington, 1940. 23.

242 Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 257.

lesztina a megítélésünk szerint jogosultak arra, hogy elismerjék önálló nemzeti létfeltételeiket."[243]

Látható, hogy az Egyesült Államok háborúba való belépésében érdekelt Nagy-Britannia ezt a konfliktust, mely eredetileg egy európai hatalmi rivalizálásnak indult viszály volt, az igazságért vívott küzdelemmé alakította át. Mindenesetre az Oszmán Birodalommal való leszámolás (ahogy Németország teljes legyőzése) Lloyd George valóságos rögeszméje lett, amit a keleti hadjárat tervét ellenző birodalmi vezérkari főnök, Sir William Robertson „a miniszterelnök hóbortjának" nevezett.[244] A kormányfő ugyanis az elődeivel ellentétben a Közel-Keletet immáron nem pusztán az Indiába vezető útvonalként fogta föl, hanem önmagában is értékes jutalomdíjként. Már nem elégedett meg annyival, hogy a rivális nagyhatalmakat kirekessze a térségből, a hazája hegemóniáját akarta megteremteni. E tekintetben az ellentéte volt Wilson elnöknek, ugyanis az utóbbi úgy vélte, a világháború minden képzeletet felülmúló iszonyata olyan békét követel, mely mentes mindennemű annexiótól. Lloyd George viszont éppen ellentétes következtetésre jutott: a háború borzalmai borzalmas mértékű kártérítést és területnyereséget követelnek meg. Hamarosan meg is született az a döntés, hogy Egyiptomból kiindulva hadjáratot indítanak Palesztinába, mely meg fogja akadályozni a Mezopotámia elleni török–német offenzívát.

Ez a kezdeményezés azonban már túlmutatott a szorosan vett katonai célokon és a brit döntéshozók Közel-Keletre vonatkozó új érdeklődéséről árulkodott, mely nem korlátozódott többé a birodalmi útvonalak stratégiai megvédelmezésére. A miniszterelnökre erősen hatott a századfordulón a búr háború kalandor vállalkozásának elindításában komoly szerepet játszó Lord Alfred Milner[245] imperialista köre, amelyben megtalálható volt Lord Milne, Cecil Rhodes, Joseph Chamberlain és Rudyard Kipling. Az általuk, illetve Lionel G. Curtis professzor által megjelentetett *Round Table* című újság dicsőítette a birodalom nagyságát és újabb gyarmati vállalkozásokat sürgetett a Közel-Keleten.[246] Úgy tűnik, ezen a téren a kormány egységessé vált, legalábbis erről tanúskodik Hankey kabinettitkár egyik megjegyzése 1917 márciusából: a miniszterek „teljes mértékben felsorakoztak Lloyd George álláspontja mögé […], azaz hogy a legfőbb erőfeszítéseinket Törökország ellen kell kifejtenünk".[247]

London térségbeli területi ambíciói 1917 első hónapjaiban konkretizálódtak. A februári orosz forradalom másnapján Nagy-Britannia, tartván az oroszok háborúból való kilépésétől, titkos ajánlatot tett Isztambulnak a különbéke megkötésére.[248] Túlzás nélkül állítható, ez az epizód az egész első világháború egyik legkülönösebb, egyszersmind „legmeseszerűbb", de mindenképpen figyelemre méltó eseménye volt. A brit haditengerészet hírszerzésének főnöke, Reginald Hall valójában már 1915 márciusában, a Dardanellák elleni támadás kezdetekor és a

---

243 Lloyd George: *War Memoirs of David Lloyd George.* 5. k. 1917–1918. Boston, 1936. 70.

244 Picaudou: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient*… i. m. 78.

245 Komár Krisztián: A második angol–búr háború előzményei (1881–1899). In: J. Nagy László (szerk.): *Diákköri dolgozatok I.* Szeged, 1999. 41–63.

246 Maga a Kerekasztal-mozgalom 1909 őszén alakult meg befolyásos imperialisták részvételével és az volt a célja, hogy szorosabbra vonja a gyarmatbirodalmat összefűző szálakat, azt organikus egységgé tegye.

247 McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 353.

248 A tapogatózó megbeszélések az Oszmán Államadósság Adminisztratív Tanácsának volt francia elnöke, Vincent Caillard és a szmirnai származású Basil Zaharoff, a régió egyik leggazdagabb fegyverkereskedője, olajmágnása és banktulajdonosa közvetítésével zajlottak. Vö. Joseph Maiolo – Tony Insall: Sir Basil Zaharoff and Sir Vincent Caillard as Instruments of British Policy towards Greece and the Ottoman Empire during the Asquith and Lloyd George Administration, 1915–8. *The International History Review*, 34. évf., 4. sz. (2012. december) 819–839.

„Konstantinápoly-szerződés" tető alá hozásakor titkos javaslatot tett Talaat pasának, hogy egy jelentősebb összeg fejében az Oszmán Birodalom lépjen ki a háborúból. A felek képviselői március 15-én az egyik európai török kikötővárosban találkoztak is. A tárgyalások azért nem vezethettek sikerre, mert az angolok nem tudtak garanciával szolgálni arra, hogy Isztambult az oszmánok megtarthatják, hiszen épp ekkor ígérték oda a fővárost az oroszoknak. Ezenkívül Churchill ekkor még meg volt győződve arról, hogy hadihajói áttörnek a Dardanellákon, s birtokbe veszik a Boszporuszt, így leállíttatott minden megbeszélést.[249] Az eset annál inkább figyelemre méltó, mert egyes antanttal szimpatizáló ifjútörök politikusok a franciákkal is próbálkoztak: ugyenekkor a pénzügyminiszter Dzsávid bej képviselője lépett kapcsolatba Svájcban és Párizsban a francia kormánykörökkel, hogy megtudakolja, milyen feltételekkel köthetnének különbékét Franciaországgal. Habár hűvös fogadtatásban részesült a küldönc, a Quai d'Orsay mégis nagy jelentőséget tulajdonított a kezdeményezésnek, mivel az oszmánokkal kötendő esetleges különbéke vonzó alternatívája lehetett a „Konstantinápoly-egyezménynek", amely ugyebár orosz kézre juttatta Isztambult.[250] Oszmán politikusok egy csoportja 1916 márciusában ismét felvetette Asquith kormányánál, hogy kenőpénzért és az Egyesült Államokban biztosított menedékjogért cserébe megnyitja a Dardanellákat a brit tengeralattjárók előtt (ne feledjük, a Gallipolinál indított antanthadművelet épp ekkoriban zárult súlyos kudarccal). London ugyan visszautasította az ajánlatot, de Lloyd George egy évvel később már nem volt ennyire finnyás. 1917 nyarán ismét terítékre került az ügy, ezúttal 10 millió dollárért tették volna átjárhatóvá a tengerszorosokat a törökök, ám végül visszaléptek az üzlettől.

Ősszel viszont újabb, sokkal komolyabb fejezete kezdődött ennek a valóban elképesztő történetnek. Alig néhány nappal azután, hogy Balfour külügyminiszter kiadta híres nyilatkozatát, melyben a kormány jóindulatáról biztosította a cionista törekvéseket egy palesztinai nemzeti otthon létrehozása érdekében, török politikusok ismét jelezték Londonnak, hogy hajlandók lennének alkut kötni, de most már egy konkrét különbéke-szerződésről! Lloyd George a november 30-án Párizsban tartott szövetséges konferencián megállapította, hogy a bolsevik forradalom miatt az ellenséggel megkötendő különbékét kizáró 1914-es londoni egyezmény hatályát vesztette és az Oszmán Birodalommal addig érvényben lévő hivatalos orosz hadicélok felülvizsgálatra szorulnak.[251] Amikor december 15-én a bolsevikok képviselői fegyverszüneti megállapodást kötöttek a németekkel Breszt-Litovszkban, a Downing Street elérkezettnek látta az időt a cselekvésre. 25-én utasították a berni nagykövetet, hogy kezdjen tárgyalásokat a törökökkel.[252] Lloyd George úgy vélte, hogy a különbéke megkötésének legfőbb akadálya az a német katonai fenyegetés, mely az oszmánokra leselkedne, ha bejelentenék a béke megkötését az antanttal és a háborúból való kilépésüket. Ezért ezt a fenyegetést előbb okvetlenül semlegesíteni kellett, ez pedig elsősorban a két német hadihajó, a *Goeben* és a *Breslau* elsüllyesztését jelentette, mert ezek a hajók könnyedén bombázhatták volna Konstantinápolyt, ami nyilvánvalóan visszariasztotta a törököket mindennemű békekezdeményezéstől. Lloyd George titkos ajánlata ezért elsődlegesen a brit tengeralattjárók Fekete-tengerre való kijutására vonatkozott, másodsorban pedig az angol csapatok által éppen akkoriban megszállt Palesztina kapcsán tett jelentős engedményeket: „Vállaljuk, hogy 5 millió dollárt fizetünk, amennyiben a brit tengeralattjárók a Dardanellák megnyitásával szabad utat és lehetőséget kapnak, hogy megtorpedózzák a *Goeben* és *Breslau* hadihajókat, majd visszatérjenek a Dardanellákon keresztül. Vállaljuk, hogy 2 millió

[249] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 151.
[250] Cloarec: *La France et la question de Syrie (1914-1918)*. i. m. 180–183.
[251] Lloyd George: *War Memoirs of David Lloyd George*. 5. k. i. m. 108–109.
[252] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 48.

dollárt fizetünk, amennyiben az összes, Palesztinában és a hidzsázi vasútvonalnál állomásozó török csapat visszavonul a vasútvonaltól északra, Haifától Deraáig, továbbá szavatoljuk a következőket: 1. a török erőket nem háborgatjuk, miközben végrehajtják a visszavonulást; 2. Palesztinát nem csatoljuk a Brit Birodalomhoz és nem is tekintjük a részének." Vagyis török kézen maradhat. Az ajánlat ugyanakkor indítványozta Arábia függetlenségét, az örmények és a szíriaiak autonómiáját oszmán keretek között, valamint protektorátust kért Anglia számára Palesztinára és Mezopotámiára ama modell alapján, amelyet az angolok korábban Egyiptomban alkalmaztak. Elfogadta a kapitulációk eltörlését is. Sokat elmond Lloyd George szándékairól, hogy láthatólag nem vette figyelembe a szövetségesei közel-keleti érdekeit: Párizs, Róma és Petrográd mellőzésével csak a saját hazája térhódításával törődött. A tárgyalások a semleges Svájcban kalandos körülmények között megkezdődtek ugyan, de mivel a bolsevikká váló Oroszország kilépett a háborúból, az oszmánok már láttak lehetőséget a központi hatalmak végső győzelmére, ezért megszakították a megbeszéléseket.[253]

Ezeknek a békekezdeményezéseknek a bukása is ösztönözte a palesztinai, majd szíriai katonai beavatkozásra vonatkozó döntés meghozatalát. Mivel nem lehetett megállapodni az oszmánokkal, nem maradt más hátra, mint a velük való leszámolás. Igen ám, de ez a megoldás az arab törekvések és a francia követelések összebékítésének kényes problémáját vetette fel, miközben nem lehetett megfeledkezni magukról a brit érdekekről sem.

E bonyolult játszma alakulását döntő mértékben befolyásolta a térségbeli katonai helyzet, konkrétan pedig a Huszein emír által kirobbantott felkelés alakulása. Az 1916. június 5-i felhívás után néhány nappal a saríf hívei máris lokális sikereket arattak, s ezek között akadt olyan is, melyet minden nehézség nélkül értek el. Ilyen volt például a Stotzingen-misszió felszámolása. E misszió keretében Berlin német kommunikációs és propaganda-szakértőket küldött az arabul is beszélő Othmar von Stotzingen őrnagy vezetése alatt a nyugat-arábiai Janbu kikötőjébe és a jemeni Hodeidába, hogy rádióállomást hozzanak létre, s propagandaadásokat közvetítsenek Szudánba, Szomáliföldre, Etiópiába és esetleg Indiába, valamint kapcsolatot tartsanak fenn a kelet-afrikai német gyarmatokon harcoló csapatokkal.[254] A misszió előkészületei már májusban megkezdődtek, s ennek még az is részét képezte, hogy Damaszkuszban megrendezték a csapat egyik tagjának, Oppenheim iszlámszakértőjének, Karl Neufeldnek a kényszerházasságát a 18 éves kurd ágyasával, csak azért, hogy ezáltal áttérhessen az iszlámra, s így betehesse a lábát Mekka és Medina szent városaiba…[255] A németek, akik a már említett, Medinán keresztül Jemenbe tartó menetoszlophoz csatlakoztak, akkor érkeztek meg Janbuba, amikor kitört a felkelés. A török kíséret több tagját a lesből támadó beduinok le is vágták, de Stotzingennek és társainak nem esett bántódása. Damaszkuszból azonnal visszarendelték őket, így „nehéz szívvel" sietve távoztak, még felszerelésük nagy részét is hátrahagyták.[256] A misszió kudarca azt is jelen-

[253] Jonathan Schneer: *The Balfour Declaration. The Origins of the Arab-Israeli Conflict*. London, 2011. 457–473.; David Keys: Brit kettős játék Palesztinában. *BBC History – A világtörténelmi magazin*, 1. évf., 2. sz. (2011. május) 10–11.

[254] Nem ez volt az első német misszió a térségben. 1914 októberében és novemberében Bernhard Moritz arabista Dzsiddába utazott, hogy propagandát folytasson. McMeekin: *The Berlin–Baghdad Express*… i. m. 147.

[255] Ez ugyanaz a Karl Neufeld, aki korábban 12 évig raboskodott a szudáni mahdisták börtönében, s akit 1898-ban Kitchener szabadított ki Omdurmánban. Úgy tűnik, nem tanúsított sok hálát a kiszabadítóinak. Martin Strohmeier: The „very real bogey". The Stotzingen–Neufeld Mission to the Hijāz (1916). *Arabian Humanities*, 6. k. 2016. https://journals.openedition.org/cy/3098, letöltés: 2020. augusztus 25.

[256] Donald M. McKale: German Policy toward the Sharif of Mecca, 1914–1916. *The Historian*, 55. évf., 2. sz. (1993. tél) 303–314.; Hans Werner Neulen: *Feldgrau in Jerusalem. Das Levantekorps des kaiserlichen Deutsch-*

tette, hogy a Jemenben ragadt két török hadosztály (15 ezer fő) a háború hátralévő részében nem juthatott hozzá semmilyen utánpótláshoz.

A mekkai nagymecset látképe (1910)

Néhány nappal később újabb sikerek következtek. Mekka kormányzója, Galib pasa a kíséretével elmenekült és hátrahagyta az 1400 fős török–cserkesz helyőrséget, amely – miután kifogyott az élelmiszerből és a lőszerből – július 9-én megadta magát a saríf katonáinak. Az összecsapások során kigyulladt a Kábát borító díszes lepel *(kiszva),* amit az antant igyekezett propagandacélokra felhasználni a muszlim alattvalói körében. Június 9-én négyezer arab támadta meg Dzsiddát. Először géppuska- és ágyútűzzel visszaverték őket, de két nappal később egy kisebb brit hajóraj hidroplánok támogatásával bombázta a várost, mire az 1500 török védő 16-án kapitulált. A kikötő ezután a Kairó és Mekka között formálódó katonai szövetség legfőbb súlypontjává vált. A britek nyomban arab katonákat tettek partra az egyiptomi csapatokból, akik csatlakoztak a felkelő beduinokhoz, s jelentősen hozzájárultak a további sikerekhez. Így sikerült a Dzsiddától északra fekvő, afrikaiak és arabok által lakott kis kikötővárost, a mindössze harminc török katona által védett Rabigot hasonló gyorsasággal megszerezni és így vették be július 27-én Janbut is. A Mekkától délnyugatra található „nyári fővárost", a hegyvidéki Táifot ugyanakkor ötezer törzsi fegyveres kerítette be s britek által küldött egyiptomi tüzérosztagok segítségével kényszerítette megadásra szeptember 22-én. A beduinok a nyár folyamán viszonylag kis

land. München, 2002. 165. skk.; Randall Baker: *King Husain and the Kingdom of Hejaz*. Cambridge – New York, 1979. 89–90.

veszteség árán 6000 oszmán hadifoglyot ejtettek és Dzsidda környékén az egész partvidéket megtisztították, ami az angolok számára azért volt fontos fejlemény, mert ezáltal elhárult az a veszély, hogy ezek a kikötők a német tengeralattjárók utánpótlási bázisaiként szolgáljanak. Utánpótlást és élelmiszert juttattak a térségbe Szudánból és Egyiptomból, telefon- és távíróösszeköttetést létesítettek.

Arab felkelők Janbutól északra

A kezdeti sikerek után azonban megtört a felkelők lendülete, más erősségek bevételére egy ideig nem került sor. A magas kőfallal körülvett, tornyokkal és erőddel megerősített Medinát és környékét például Fahri pasa vezetésével 15 ezer török védelmezte és sorra verte vissza a megújuló arab frontális rohamokat. Jellemző, hogy három héttel a felkelés kezdete után a medinai csapatok képesek voltak kitörni és az arabokat 30 km-re elűzni a város előteréből.[257] Fahri török katonái az ostrom során cudarul bántak a város arab lakosságával, ami megőrződött a helyiek történelmi emlékezetében.[258] A medinai kudarcból kiderült, hogy a beduinok azonnal szétszaladnak, ha megszólal a tüzérség; bebizonyosodott, hogy a saríf képzetlen tevés osztagai

[257] A medinai török garnizon egészen 1919. január 4-ig kitartott! A magyarázat abban rejlik, hogy sem Nagy-Britannia, sem Franciaország nem volt érdekelt abban, hogy az arab felkelés híre széles körben (a saját muszlim alattvalóik körében) elterjedjen. A felkelést csak arra akarták felhasználni, hogy világháborús céljaik elérését (az oszmánok meggyengítését) megkönnyítse. Ezért nem siettették Medina elfoglalását.

[258] Alia El Bakri: „Memories of the Beloved": Oral Histories from the 1916–19 Siege of Medina. *International Journal of Middle East Studies*, 46. évf., 4. sz. (2014. november) 703–718. Amikor az oszmánok kapitulációja után, 1918 végén Reginald Wingate egyiptomi brit főbiztos megadásra szólította föl, Fahri ezekkel a szavakkal indokolta, miért nem hajlandó átadni a kardját egy angolnak: „Oszmán vagyok. Muszlim vagyok. Bali bej fia vagyok és katona." A megadásról lásd: Elie Kedourie: The Surrender of Medina, January 1919. *Middle Eastern Studies*, 13. évf. (1977), 1. sz. 124–143.; Martin Strohmeier: Fakhri (Fahrettin) Paşa and the End of Ottoman Rule in Medina (1916–1919). *Turkish Historical Review*, 4. évf. (2013), 2. sz. 192–223.

egyelőre nem tekinthetők ütőképes haderőnek. A neves francia orientalista, Louis Massignon 1921 novemberében pontos jellemzést adott róluk: „Csaknem lehetetlen az arábiai beduin csapatokból reguláris haderőt létrehozni. Először is a beduinok nem hajlandók egyenruhát ölteni, nem lehet őket rávenni a katonai uniformis elfogadására. Partizánháborút vívnak. Nem akarnak menetoszlopban haladni, bátorságuk a sivatagi nomádok bátorsága. Rajtaütésszerűen lőnek, aztán pedig elfutnak. Teljességgel lehetetlen lövészárokba kényszeríteni őket. S aztán ott vannak még a harci táncaik, amelyek időnként megszakítják a katonai feladatok végrehajtását."[259]

Ilyen körülmények között – az oroszoktól elszenvedett 1916-os kelet-anatóliai csapásokkal összevetve – az arab felkelés csupán apró szurka-piszkának tűnt az oszmánok számára. Az is hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a Huszein által remélt, az egész arab világra kiterjedő lázadássorozat nem fog kitörni. Habár a felkelés megfosztotta a Portát az Arab-félsziget törzseinek támogatásától, de a saríf nak engedelmeskedő törzsszövetségeken kívül mások nem voltak hajlandók melléállni, egyetlen jelentős katonai vagy politikai vezető sem csatlakozott, hiába állította a briteknek az emír azt, hogy százezer, sőt 250 ezer katona fog felsorakozni mögötte az oszmán hadseregből.[260] Valójában e sereg arab tisztjeinek túlnyomó többsége egészen a háború végéig lojális maradt a szultánhoz.[261] Egyetlen példa sincs arra, hogy komplett arab alakulatok átálltak volna az antant oldalára. Számos törzsfő, elsősorban Medina környékén, egészen a világháború végéig lojális maradt a Portához. Az Arábián kívüli arab közösségek még kevésbé figyeltek fel Huszein felhívására. A britek által elfoglalt részeket leszámítva Mezopotámia például változatlanul szorosan kötődött az oszmán rezsimhez, álmos lakossága letargikus módon beletörődött a török-muszlim adminisztráció fennmaradásába. Szíria és Palesztina mindvégig teljesen mozdulatlan maradt, s habár a damaszkuszi titkos arab nacionalista csoportok el akartak szakadni Isztambultól, de úgy voltak vele, hogy ha nem kaphatják meg a várva várt teljes függetlenséget, akkor inkább a muszlim törökök uralkodjanak felettük, semmint a keresztény európaiak. Szó sincs tehát „nagy összarab felkelésről", csupán Huszein ama törekvéséről, hogy saját birodalmat teremtsen a maga számára.[262] Ez az arab passzivitás talán annak is volt köszönhető, hogy a saríf kifejezett kérése ellenére sem került sor az antant levantei partraszállására, ami a szíriaiakat fellázíthatta volna. A törökök így egyre magabiztosabbak lettek, még Mekka visszavételének tervét is elkészítették, sőt ennek érdekében csapatokat is útnak indítottak dél felé. Hat hónappal a felkelés elindítása után nem tűnt lehetetlennek, hogy a törökök visszaszerzik az összes elvesztett területet.

Annál is inkább, mert minden harciassága ellenére maga Huszein sem szakított teljesen a Portával. A felkelés meghirdetése után is tartott kapcsolatot az ifjútörökökkel, hogy adott esetben tábort válthasson. Ibn Szaúd figyelmeztette is a briteket, hogy a saríf szándéka csupán London kijátszása Isztambullal szemben, mert így akarja kicsikarni a Portától a legszélesebb autonómiát, amelyet Németország garantálna. Ne felejtsük el, hogy Huszein eredeti célkitűzése a nagyobb önállóság kivívása volt az Oszmán Birodalmon belül, valamint családja örökletes uralma. Jóllehet a britek jó ideig semmit sem tudtak a Mekka és Isztambul közötti kommunikációról, más okok miatt hamar kiábrándultak az emírből. Megértették ugyanis, hogy távolról sem

---

259 Louis Massignon: L'Arabie et le problème arabe. *Revue internationale de sociologie*, 30. évf., 1–2. sz. (1922. január–február) 32–54.

260 Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 219.

261 Mesut Uyar: Ottoman Arab Officers between Nationalism and Loyalty during the First World War. *War in History*, 20. évf. (2013), 4. sz. 526–544.

262 Efraim Karsh – Inari Karsh: Myth in the Desert, or Not the Great Arab Revolt. *Middle Eastern Studies*, 33. évf., 2. sz. (1997. április) 267–312.

az újonnan létrehozott arab nacionalizmus élharcosa, hanem csupán a nacionalizmus iránt kevés érdeklődést tanúsító uralkodó, akit kizárólag a hatalma növelése és újabb területek megszerzése mozgat.

Hamar világossá vált tehát, hogy az arabok lázadása nem javít érdemben az antant stratégiai helyzetén. Ennek ellenére az első sikerei után Huszein 1916. november 4-én „az arabok királyává" nyilvánította magát, miután október 29-én „miniszterek, előkelők és mekkai lakosok, valamint az ulema" proklamálták a királyságát és hűséget esküdtek neki.[263] Csakhogy az antanthatalmak csupán „Hidzsáz királyának" ismerték el. Azzal érveltek, hogy az elismerés nem időszerű, ugyanis viszályt szülne az arabok körében. A proklamációt még a felkelést szervező s belé komoly reményeket helyező kairói Arab Iroda is ellenezte és próbálta róla lebeszélni Huszeint. Storrs később úgy vélte, „jobban tudta, mint mi, hogy nem támaszthat valódi igényt" arra, hogy minden arab királya legyen. Emiatt szerinte „nagyravágyása már-már tragikomikus" volt, ennek ellenére Nagy-Britannia nem tehetett mást, maximális támogatást nyújtott neki.[264]

Ekkorra lassacskán megváltozott a katonai helyzet a Közel-Keleten. Mint láttuk, 1915–1916 az antant veresége it hozta magával mind Mezopotámiában, mind Gallipolinál. 1917-ben azonban fordulni látszott a kocka, a britek számára Palesztina inváziója stratégiai prioritássá vált. Az év elején egyre inkább úgy tűnhetett, lesz esély a Sykes–Picot-szerződés végrehajtására, ezért Mark Sykes és François Georges-Picot Egyiptomba utazott, hogy helyi és szíriai előkelőkkel egyeztessen a jövőről. Picot az Egyiptomban élő prominens muszlim és keresztény szíriaiaknak bejelentette, hogy a francia kormány eltökélt szándéka „protektorátust" létesíteni Szíria fölött. Sykes is tárgyalt a szíriaiakkal, s elismerte, hogy valóban tervbe vették Szíria francia megszállását, de biztosította tárgyalópartnereit, hogy „Szíria bizonyos részei, melyeket nem áll módjában megnevezni, függetlenek lesznek". Az angol diplomata azt is tudatta, hogy „a hidzsázi király valamelyik fiának uralmát e független arab állam fölött a britek támogatják".[265]

Mivel Huszein aggódott Sykes és Picot kairói tárgyalásai miatt, 1917 májusában a két diplomata felkereste az emírt Dzsiddában. A találkozót a francia diplomácia kezdeményezte, mert úgy vélte, hogy a sarífot tájékoztatni kell a Párizs és London által kötött megállapodások lényegéről, ezenkívül biztosítani őt a franciák jószándékáról, valamint óva inteni a szíriai nacionalisták arab birodalom létrehozására irányuló intrikáitól. Sykes a megbeszéléseiről utóbb azt jelentette, hogy a Hásimiták megértették, az egységes, „oszthatatlan antanttal" kell megegyezniük, hogy bárkinek az uralma alatt, de mindenféleképpen „felvilágosult, haladó rendszert" kell létrehozni Szíriában, s hogy bizonyos körzeteinek, melyek „különleges nehézségeket" okoznak, „feltétlenül speciális gyámság alá" kell kerülniük. Optimistán abban reménykedett, hogy el tudja hitetni Huszeinnel, a franciák az arabok segítségére lehetnek Szíriában, az arabok pedig túl gyengék ahhoz, hogy egy olyan bonyolult, sokrétű érdekekkel átszőtt térségben, mint Palesztina, önállóan gyakorolják a hatalmat. Bízott abban, hogy az arabok el fogják ismerni a zsidók nemzeti jogállását (millet), ha ezt a státuszt ők is megkapják. Huszein ugyan nem vetette el teljesen a franciákkal való együttműködést, azt azonban már elutasította, hogy az európaiak végrehajtó hatalomhoz is jussanak a szóban forgó területeken.

Holott úgy tűnik, Párizs pontosan ezt szerette volna elérni. A tárgyaló küldöttségnek szóló május 1-jei instrukcióiban hangsúlyozta, hogy Franciaország „azokban a tartományokban [Aleppóban, Damaszkuszban, Moszulban], ahol az arab elem domináns", bátorítani fogja emirátusok

263 *Memorandum on the British Commitments to King Hussein*. i. m.
264 Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 221.
265 Zeine: *The Struggle for Arab Independence*… i. m. 18.

létrehozását. Ezek uralkodói kapcsolatban fognak állni Hidzsáz királyával. A francia kormány ugyanakkor fenntartja magának azt a kizárólagos jogot, hogy tanácsadókkal lássa el ezeket az uralkodókat „civilizációs művük sikeressége céljából", s hogy az országaik felemelése végett a szükséges tőkét biztosítsa. A partvidéki területek ellenben kevertebb népességet foglalnak magukban, ezért ott különleges kormányt kell felállítani a francia kabinet közvetlen gyámsága alatt. Jeruzsálem és Palesztina esetében a szövetségesek készen állnak arra, hogy tanulmányozzák a *modus vivendi* kialakításának lehetőségét a vallásszabadság tiszteletben tartásának garantálására, ezekből a tárgyalásokból pedig a saríf nem fog kimaradni. Georges-Picot ebben a szellemben érvelt, emellett magával vitte Mekkába a francia kormány üzenetét. Az emír megelégedettséggel vette tudomásul, hogy Párizs támogatja az arab nemzeti törekvéseket, egyúttal kifejezte ama óhaját, hogy a francia kormány ugyanolyan politikát folytasson az arab aspirációkkal kapcsolatban a muszlim szíriai tengerparton, mint amilyet a britek folytattak Bagdadban.[266] A francia szándékokat jól ismerő Sykes a Hásimitákkal való kétoldalú találkozóján elérte, hogy május 19-én háromoldalú tárgyalást tartsanak. A megegyezés érdekében előzetesen az ügyeket három csoportba osztotta: (1) francia–angol–arab ügyek, (2) angol–arab ügyek (Mezopotámia), (3) francia–arab ügyek (Szíria és Libanon). A második ügycsoportról hajlandó volt egyeztetni, de a harmadikról nem, és azt kérte a franciáktól, hogy csak általánosan érintsék ezeket a kérdéseket a részletekben való elmélyülés nélkül. Javasolta egyúttal, hogy a saríf nevezzen ki arab főmegbízottat a francia–arab ügyek megvitatására.

Nem tudjuk, hogy az európaiak felfedték-e a saríf előtt a Franciaország és Nagy-Britannia által egy évvel korábban kötött megállapodás pontos tartalmát, vagy esetleg csak annak szellemiségéről, általános elveiről tájékoztatták. Erről megoszlik a történetírók véleménye.[267] De az biztos, hogy ez a találkozó több félreértést okozott a nyugatiak és Huszein között, mint amennyit eloszlatott. Úgy tűnik, a Hásimiták már eleve tudhattak valamit a Sykes–Picot-szerződésről. Erre utal, hogy a két diplomata Dzsiddába menet el-Vadzsh kikötőjében a hajójukra vette Feiszalt, akivel Georges-Picot először találkozott. Rögtön érzékelte, hogy Franciaországnak komoly nehézséget fog okozni szíriai politikája elfogadtatása az arabokkal. Megértette, hogy hazájával szemben nagy az ellenszenv, az arabok nem egyformán tekintenek a franciákra és a britekre. Két évvel később, 1919 májusában, amikor Damaszkuszban újra találkoztak, Feiszal bevallotta Georges-Picot-nak: „Két évvel ezelőtt találkoztam önnel először el-Vadzshban, Mark Sykes társaságában és rossz emlékeket őrzök erről a találkozóról, mert tudtam, hogy az 1916-os szerződést érkezett hozzánk megtárgyalni."[268] Ezzel Feiszal beismerte, hogy már tudott a megállapodásról.

A május 19-i háromoldalú eszmecserén Georges-Picot rámutatott, hogy kormánya elkötelezett „Szíriának ugyanolyan hatékony segítséget nyújtani, mint amilyet az angolok nyújtottak Irakban és Bagdadban", s megkönnyíteni az „arab faj" felszabadítását a szíriai partvidék megszállása révén, ahol a lakosság számít Franciaország támogatására. Válaszul Huszein és Feiszal az „ugyanannyira keresztény, mint amennyire muszlim" Szíria egységét követelte, s azt, hogy

---

[266] Cloarec: *La France et la question de Syrie (1914-1918)*. i. m. 325.; Lloyd George: *The Truth About the Peace Treaties*. 2. k. i. m. 1034.; *Memorandum on the British Commitments to King Hussein*. i. m.

[267] Antonius Huszeinre hivatkozva azt állítja, hogy Sykes és Picot egyáltalán nem fedték fel az emír előtt a titkos megállapodás tartalmát. *The Arab Awakening*… i. m. 252. skk. Kedourie ellenben úgy véli, hogy a diplomaták beszámoltak a sarífnak a szerződés pontjairól, utóbbi pedig elfogadta azokat, mert biztos volt abban, hogy „csapdába" csalja Picot-t, s rákényszeríti Franciaországot arra, hogy ugyanúgy cselekedjen Szíriában, mint ahogy Nagy-Britannia tette Mezopotámiában. *In the Anglo-Arab Labyrinth*… i. m. 39. skk.

[268] Gérard D. Khoury: *La France et l'Orient arabe. Naissance du Liban moderne 1914-1920*. Paris, 1993. 229.

Dzsiddai utcakép (Lawrence: *A bölcsesség hét pillére.* i. m.)

Arábiától ne válasszák el. A saríf nem rejtette véka alá a Georges-Picot szavai által keltett csalódottságát. Az „arab faj" felszabadítása számára azt a képzetet keltette, hogy nem lesz különbség a keresztényekkel és a muszlimokkal való bánásmód között. Zavart keltett benne, hogy láthatólag párhuzamot vontak a britek mezopotámiai és a franciák szíriai pozíciója között. Picot számára ez azt jelentette, hogy a majdani arab királyságban Franciaországnak ugyanolyan jogai lesznek, mint Nagy-Britanniának. Huszein számára ez viszont csakis ideiglenes jellegű lehet, hiszen a McMahonnak küldött levele tanúsága szerint elfogadta ugyan a bászrai vilajet brit megszállását, de csakis átmenetileg, ráadásul cserébe tekintélyes anyagi kompenzációt kért. Máskülönben örömmel üdvözölte a Bagdad 1917. márciusi elfoglalása után kiadott brit nyilatkozatot. A Sykes által megfogalmazott szöveg arra szólította fel az arab vezetőket, hogy vegyenek részt a kormányban a britek oldalán és kilátásba helyezte „egy brit védelem alatt álló arab hatóság" felállítását. Bízva a britek iraki kötelezettségvállalásában, a hidzsázi emír azt remélte, ugyanilyen kötelezettségvállalást tud kierőszakolni a franciákból Szíriát illetően: ha elismeri a franciák britekkel azonos jogait, az csupán Franciaország szíriai befolyásának *ideiglenes* elismerését jelenti. A francia diplomata viszont ebbe az elismerésbe a Sykes–Picot-szerződés egészének elfogadását látta bele, vagyis azt, hogy Huszein nemcsak a szíriai jogainak korlátozását, hanem még a partvidéki speciálisan francia fennhatóságot is elfogadta. A valóságban éppen fordítva történt, a saríf számára ugyanis az „arab faj" felszabadítása Párizs részéről annak elfogadását jelentette, hogy nem tesz különbséget a partvidék és a belső területek között, s nem hoz létre semmilyen közvetlen francia fennhatóságot a tengerparton.[269]

Ez az illúzió még kegyetlenebbé tette Huszein és talán az egész közel-keleti arabság számára 1917 novemberében az eszmélést: kiderült a Sykes–Picot-szerződés pontos tartalma, ami még akkor is kellemetlenül érinthette az emírt, ha tudjuk, hogy legalább nagy vonalakban ismerhette a lényegét. Lev Trockij utasítására – mintegy száz egyéb titkos dokumentummal együtt – a bolsevikok hozták nyilvánosságra a *Pravdá*ban és az *Izvesztyijá*ban, angolul a *The Manchester Guardian* tette közzé, magát a szöveget pedig Feiszalnak Dzsemál pasa juttatta el, egyúttal békeajánlatot is tett az araboknak. Az oszmán-törökökben talán most tudatosult először, hogy az antanthatalmak a szorosan vett török lakta területeket is fel kívánják osztani egymás között. Az arab nemzeti mozgalom antanthatalmak általi „elárulása" után, az arabokkal szembeni „kétszínűségük" bebizonyosodását látva az oszmán kormányzó Németország által garantált autonómiát ajánlott az arab régióknak (az ajánlat tartalmáról Huszein – jóhiszeműségét bizonyítandó – Wingate-en keresztül tájékoztatta az angolokat). December 4-én Dzsemál Bejrútban a Huszeinnek tett békeajánlatát nyilvánosságra hozta, egyúttal az arabok lakta tartományokban széles körben terjesztette és leleplezte a szerződést. „Az imént levelet küldtem a sarífnak – jelentette be a pasa –, amelyben a maguk valóságában felvázoltam a tényeket és bemutattam a jelenlegi

[269] Cloarec: *La France et la question de Syrie (1914-1918).* i. m. 326–329.

helyzet súlyosságát és veszélyességét. Ha ő igazi muszlim, s valódi arab tulajdonságai és érzései vannak, a britek ellen fordul, s visszatér a kalifa és az iszlám kebelébe."[270] Mivel ekkor a britek már Jeruzsálem közvetlen előterében hadakoztak, Dzsemál „az ellenség Jeruzsálem falai elé érkezéséért" minden felelősséget a felkelés vezetőire hárított. A beszédet a kormány arab fordításban a szíriai sajtó rendelkezésére bocsátotta, így a Sykes–Picot-szerződés széles körben ismertté vált. A szenzációs hírt közlő bejrúti és damaszkuszi lapokat vonattal Medinába szállították, ahonnan eljutottak Mekkába, teljessé téve a Hásimiták megaláztatását.

Az arab felkelésben közreműködő Arábiai Lawrence, a beduinok Aurunsz emírje azzal nyugtatta a zaklatott Feiszalt, hogy ne az angolok ígéreteinek higgyen, hanem a saját cselekedeteiben bízzon.[271] A brit kétszínűség miatt csalódott Huszeinnek pedig Anglia 1918 februárjában J. R. Bassett alezredesen, a helyettes dzsiddai brit ügyvivőn keresztül megüzente, hogy London továbbra is elkötelezetten támogatja az elnyomott arabok felszabadítását és egységük megteremtését, amelyben „a törvényesség fogja felváltani az oszmán igazságtalanságot, s amelyben az egység felülkerekedik a török tisztviselők politikája által mesterségesen gerjesztett rivalizáláson. Őfelsége kormánya újra megerősíti a felségednek korábban tett ígéretét az arab népek felszabadításával kapcsolatban."[272] Balfour külügyminiszter gyakorlatilag letagadta a Sykes–Picot-szerződés létét, s homályosan utalt az „érintett népek megegyezésére".[273] Mindez azonban nem volt elég, mert az oszmánok propagandája ki tudta használni a szerződés nyilvánosságra kerülését, ezért a kairói és londoni brit tisztviselők úgy döntöttek, kibővítik az araboknak tett ígéreteiket. 1918-ban láthatólag mindent megtettek, hogy a szerződés keltette arab aggodalmakat eloszlassák. Több alkalommal is biztosították Huszeint és az arabokat, hogy érdekeltek az arab egység megteremtésében. Januárban Hogarth Kairóból Dzsiddába utazott, hogy az arab függetlenség formális garanciáját nyújtsa a sarífnak: „Meg kell adni az araboknak minden lehetőséget arra, hogy megteremtsék a nemzetüket." Májusban Gilbert Clayton tudatta Feiszallal, hogy a Sykes–Picot-szerződést „a megmaradt felek" (ugyebár ekkorra Oroszország már kilépett a háborúból) valószínűleg nem fogják maradéktalanul végrehajtani.[274] Egy hónappal később, június elején – miután februárban egyszer már megerősítette Őfelsége kormányának „az arab népek felszabadítása iránti elkötelezettségét" – Wingate táviratban biztosította Huszeint, hogy a szövetségesek közötti megállapodás „nem jelent ténylegesen megkötött szerződést, hanem időleges levélváltások és tárgyalások sorozatát Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország között". Wingate azt is leszögezte, hogy Dzsemál pasa a dokumentumok nyilvánosságra hozatalával „figyelmen kívül hagyta a tényt, hogy az arab felkelés később bekövetkező kitörése és szembeszökő sikerei, valamint Oroszország kiválása azóta teljesen más helyzetet teremtettek".[275] A nyár folyamán Kairóban tartózkodó hét tekintélyes szíriai személyiség kérdésére, akik korábban létrehozták a Szíriai Egységpártot, hogy ti. valójában hogyan viszonyul a brit kormány az arabok „teljes függetlenségéhez", a „decentralizált arab kormányhoz", valamint a majdani Arab Királyságon belül létrehozandó szíriai autonómiához, kairói képviselőin keresztül London határozottan kijelentette, elismeri az Arábiában élő arabok „komplett és legmagasabb rendű függetlenségét", hiszen ez a terület „már szabad és önálló volt a háború kitörése előtt is". A többi területtel kapcsolatban a nyilatkozat már ködösebben fogalmazott: „A korábban osz-

[270] Antonius: *The Arab Awakening*… i. m. 256.
[271] Thomas Edward Lawrence: *A bölcseség hét pillére*. II. Budapest, 1935. 280.
[272] *Memorandum on the British Commitments to King Hussein*. i. m. 2.
[273] Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 370.
[274] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 174.; Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 358–359.
[275] Antonius: *The Arab Awakening*… i. m. 257.

mán uralom alatt álló térségek kapcsán, melyeket a jelenlegi háborúban szövetséges csapatok szálltak meg, Őfelsége kormányának az a kívánsága és óhaja, hogy ezeknek a régióknak a kormányzatát a kormányzottak beleegyezésének elvére alapozzák."[276] „A jó hír egész Szíriát végigjárta" – írta erről Lawrence.[277] Mindezek az ígéretek elhitették a britekben továbbra is megbízó Huszeinnel és fiaival, hogy territoriális és dinasztikus terveik megvalósulnak, abban bíztak, hogy a brit kormány támogatni fogja őket a francia aspirációkkal szemben.[278] Ebben a reménységükben a párizsi békekonferencián majd keserűen csalódniuk kell. Ami tehát a Sykes–Picot-szerződést illeti, arról London 1917 végétől folyamatosan azt hangoztatta, hogy valójában már érvényét vesztette az oroszok háborúból való kilépésével és az arab felkelés sikerével.

Ali, Abdalláh és Feiszal, Huszein saríf fiai

Ez a siker mindazonáltal meglehetősen relatív volt. Az első évben egy maroknyi önkéntesen kívül a felkelők csapata csupán néhány ezer főnyi, puskával is alig rendelkező beduin irreguláris harcosra korlátozódott, akik zaklatták a török helyőrségeket és alkalomadtán akadályozták a hidzsázi vasút forgalmát. A felkelést Huszein saríf fiai, Ali, Abdalláh, Feiszal és Zaid vezették. A harcosok az első időszakban három csoportba különültek el. Az első, mintegy 5000 tevést Ali, a legidősebb fiú vezette, a bázisukként Rabig szolgált. Abdalláh 4000 beduinnak parancsolt Mekka környékén. Feiszalnak pedig 7000 ember engedelmeskedett Janbu térségében. Különösen a 33 éves Feiszal emír szerepe volt kiemelkedő, mert ő kapta azt a feladatot, hogy az északi előretörést irányítsa. Összeadva az erők létszáma 10 és 40 ezer között mozgott, de a szervezettségük igen alacsony szinten állt.[279] Evvel természetesen a felkelés vezetői is tisztában voltak. Ali

[276] Zeine: *The Struggle for Arab Independence*… i. m. 23.

[277] Lawrence: *A bölcseség hét pillére*. II. i. m. 280.

[278] Feiszal azonban amellett, hogy reménykedett, tisztán is látott, s egy brit tisztnek 1918 márciusában kijelentette: „Az arabok nem hisznek sem Anglia, sem Franciaország szavának. Azt gondolják, hogy csak az általuk fegyveres erővel biztosított területek fognak majd hozzájuk tartozni, a szövetségesek pedig nem engednek majd át az araboknak semmit sem abból, amit a britek és a szövetséges seregek hódítanak meg." Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 72.

[279] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 133.

például maga vallotta be, hogy „képtelen vagyok komoly harcokat indítani. Ha száz emberem harcképtelenné válna, ezek a törzsek mind hátat fordítanának nekem."[280]

Núri Szaíd, Dzsaafar al-Aszkari és Ali Dzsaudat al-Ajjúbi már a világháború után

A felkelők irányításában helyi törzsi vezetők, sejkek is részt vettek, ezenkívül számottevő szerepet játszottak még azok az idegen származású arab tisztek is, akik megszervezték és harcba vitték a beduin törzseket. E tisztek javarésze iraki volt, akik korábban az oszmán hadseregben szolgáltak (a török fegyveres erőkben szolgáló arab tisztek többsége eleve Irakból származott). Úgy kerültek Arábiába, hogy Mezopotámiában a csatározások során hadifogságba estek, az angolok Indiába szállították, majd szabadon engedték őket, hogy az arab ügyért harcoljanak. Nagy-Britannia ily módon több tucat tisztet vagy általa korábban börtönben tartott arab katonát küldött vissza a Közel-Keletre. Igaz, a számarányuk nem volt túl magas. 1916 augusztusa és decembere között a brit hadifogságba esett 110 arab tiszt és 2500 közkatona közül csupán 31-en, illetve 249-en voltak hajlandók a felkeléshez csatlakozni.[281] Az is előfordult, hogy az iraki arab tisztek egyszerűen dezertáltak az oszmán hadseregből és átálltak a britekhez. E tisztek közül mások mellett megemlíthető a szeptemberben vezérkari főnökké kinevezett Azíz Ali al-Maszri,[282] valamint Núri Szaíd, Dzsaafar al-Aszkari, Ali Dzsaudat al-Ajjúbi, vagy éppen a már megismert Mohamed Saríf al-Farúki, aki többekkel együtt az al-Ahd tagja volt. Úgy tűnik, fontos információkkal látta el az egyiptomi fővárosban a brit hatóságokat és 1916 januárjában levélben tájékoztatta Huszein emírt arról, hogy tárgyalt az angolokkal a Szíria függetlenségére vonatkozó arab igényekről, s arról, hogy Franciaországnak lehetetlen akár talpalatnyi földet is átadni Szíriából. A kairói angol hatóságoknak kifejtette: „Aleppó, Hama, Homsz és Damaszkusz tisztán arab körzeteinek Franciaország általi elfoglalását az arabok fegyveres erővel fogják megakadályozni" (láttuk azonban, hogy jelentős engedményekre is hajlandó volt Párizs irányá-

[280] Gontaut-Biron: *Comment la France s'est installée en Syrie*… i. m. 43.
[281] Tauber: *The Arab Movements in World War I*. i. m. 104–108., 117–121.
[282] Maszri 1917 márciusáig szolgált a saríf seregben, akkor visszatért Egyiptomba, onnan pedig Spanyolországba utazott. Ott élt a háború végéig.

ban).[283] Valószínű, hogy Mark Sykes Farúki véleményét és javaslatait figyelembe vette a Közel-Keletet felosztó Sykes–Picot-szerződés megszövegezése során.[284]

A kairói angol tisztviselők mindenekelőtt katonai és pénzügyi segítséget nyújtottak Huszeinnek, akinek ez irányú kérései egyre sürgetőbbek lettek 1916 második felében, látván a felkelés katonai sikereinek elmaradását. Ez nem is csoda, hiszen az első győztes csaták után a törzsek a hadizsákmányukkal egyszerűen hazamentek, a király fiainak pedig minden rokonukat és barátjukat mozgósítaniuk kellett annak érdekében, hogy friss törzsi katonákat tudjanak csatasorba állítani. Fegyvert és rendszeres fizetést kellett ígérniük, amit csakis Londontól remélhettek. A britek igyekeztek központi, egységes irányítás alá helyezni a mozgalmat. Az év végétől a katonai ügyekkel Wingate foglalkozott, ő felelt a stratégiáért, sőt még a taktikáért is, a csapatok élelmezéséért és utánpótlásáért, valamint a felkeléssel kapcsolatos diplomáciai tevékenységért.[285] A szudáni főkormányzó *(szirdár)* két kiemelkedő személyiség tevékenységére támaszkodhatott. Az egyikük Cyril E. Wilson alezredes, a Hidzsázban állomásozó brit katonai misszió parancsnoka volt, akinek az arab felkelés sikerre vitelében játszott szerepét az utókor méltatlanul elfeledte. Ő biztosította a létfontosságú kapcsolatot a saríf beduin csapatai és az egyiptomi angol haderő között. A már említett Gilbert Clayton nemkülönben jelentős figura: az ő körültekintő irányítása mellett végezte a munkáját a kairói szakértők csoportja (Arab Iroda) 1916 februárjától a kiváló oxfordi orientalista, David G. Hogarth elnökletével. A haditengerészet egykori hírszerzője, Hogarth beosztottjai régészek, nyelvészek s más szakterületek művelői voltak, olyan nagy tudású koponyák tartoztak közéjük, mint Aubrey Herbert, Leonard Wooley, Kinahan Cornwallis, Philip Graves és a már említett, legendássá vált T. E. Lawrence. Az volt a legfőbb feladatuk, hogy figyelemmel kísérjék az Arab-félszigeten és az egész Közel-Keleten a politikai hangulatot, s tanácsokkal lássák el a kormányt.[286]

Ironikus módon e csoportnak az a kezdeti törekvése, hogy az egész arab világot mozgósítsa az arab felkelés ügye mellett, a saríf heves ellenállásába ütközött, mivel Huszein kizárólag saját szülőföldje, Hidzsáz törzsszövetségeiben bízott. Mély vallásossága ellenére ugyanakkor lehetővé tette volna brit csapatok partraszállását az arábiai partvidéken, de azt már ellenezte, hogy az iszlám szent földjének belsejébe nagyobb keresztény katonaság betegye a lábát, mert attól tartott, hogy ez a muszlimok előtt kompromittálná őt. Ezzel az engesztelhetetlen lokálpatriotizmussal szembesülve Wilson és az Arab Iroda végül úgy határozott, korlátozott számú muszlim kiképzőt vezényel a felkelő csapatokhoz. Eleinte egyiptomi szakértőket küldtek a Vörös-tenger túlpartjára, akiknek a száma a felkelés előrehaladásával négyszázra növekedett. 1917 tavaszán további kétszáz tisztet és altisztet vetettek be. Huszein akkor már úgy volt vele, hogy szemet húny a nyugatiak jelenléte felett, feltéve, ha nem teszik be a lábukat Mekkába. Wilson vezérkari főnöke, P. C. Joyce alezredes állt ennek a brit katonai szakértőcsoportnak az élén, mely komoly hozzájárulást jelentett a felkeléshez. Tevékenysége méltatlanul háttérbe szorult Lawrence legendája mögött. Az olyan tisztek, mint H. S. Hornby százados és Herbert Garland őrnagy sajátíttatták el az arabokkal a robbantás tudományát, az aknák telepítését, a gerillaharc fortélyait.[287]

Az arab felkelés katonai támogatásának kérdése mély megosztottságot okozott a londoni, a kairói és a simlai stratégák között. A Hásimiták megerősítésének kockázatait mérlegelve az indiai alkirály kormányzata úgy vélekedett, hogy brit csapatok Hidzsázba való vezénylése erősza-

---

283 *Memorandum on the British Commitments to King Hussein*. i. m.
284 Zeine: *The Struggle for Arab Independence*… i. m. 16.
285 Wingate: *Wingate of the Sudan*… i. m. 175.; Pugh: *Wingate Pasha*… i. m. 150.
286 Bruce Westrate: *The Arab Bureau. British Policy in the Middle East, 1916–1920*. University Park, 1992.
287 Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 135.

kos reakciókat fog kiváltani az indiai muszlimok részéről, akik tiltakozni fognak Hidzsáz megszentelt földjének a kalifa hithű csapatai ellen harcoló „hitetlen" katonák általi „megszentségtelenítése" ellen. Az Arab Iroda ellenben úgy látta, hogy a saríf seregei az összeomlás szélén állnak, egy esetleges mekkai oszmán győzelem pedig súlyosan diszkreditálná a briteket a muszlim többségű gyarmataikon. E két álláspont közötti kompromisszum eredménye lett végül az, hogy egyiptomi muszlim önkéntesekkel, valamint az oszmán hadsereg foglyul ejtett arab katonáival erősítik meg Huszein csapatait. Núri Szaíd 1916. augusztus 1-jén érkezett meg az első egyiptomi alakulattal Hidzsázba, a Mezopotámiában fogságba esett Ali Dzsaudat pedig az indiai hadifogolytáborokban tartózkodó arab katonákból több száz főt állított a Hásimiták ügye mellé, akikkel szeptember elején Bombayből Rabigba hajózott. Szó sincs azonban arról, hogy az arab hadifoglyok tömegesen tódultak volna a Hásimiták zászlaja alá. Amikor november végén két hajó Bombayből 90 arab tisztet és 2100 katonát hozott Rabigba, a saríf toborzói csalódottan vették tudomásul, hogy csupán 6 tiszt és 27 közkatona hajlandó csatlakozni az arab seregekhez! A többieknek vagy nem volt kedvük harcolni a muszlim hittestvéreik ellen, vagy féltek a törökök bosszújától, ha netalán fogságba esnének. A csoportot a britek kénytelenek voltak egyiptomi hadifogolytáborokba továbbszállítani. Miután a hadifoglyokkal kudarcot vallottak, Kairó úgy döntött, nagyobb számban egyiptomi muszlim katonákat vet be, amivel persze meghazudtolta a háború elején az egyiptomi népnek tett ama ígéretét, hogy a konfliktusban semmilyen terhet sem ró rá, az erőfeszítésekből nem kell kivennie a részét. Az első 250 főt Szudánon keresztül szállították Hidzsázba, december végén pedig már csaknem ezer egyiptomi katona harcolt Arábia nyugati partvidékén. A haderő megszervezésével Feiszal Dzsaafar al-Aszkarit bízta meg: „Hozzon létre reguláris hadsereget, mely megfelelő módon képes a katonai feladatai végrehajtására."[288]

A támogatásból Párizs is kivette a részét, annál is inkább, mert már 1914 ősze óta komolyan számításba vette a közel-keleti arabokkal való szövetkezést, így ugyanis semlegesíteni lehetett a szultán által meghirdetett dzsihád negatív hatását az észak-afrikai francia gyarmatokon élő muszlimokra, és demonstrálni feléjük az antant ama törekvését, hogy elősegítse az iszlám felemelését.[289] Briand kormányfő az 1916. augusztus 2-i rendeletében így fogalmazott: „Az arab felkelés kezdete óta úgy vélem, érdekünkben állna a nagy sarífhoz való közeledés, hogy egyeztetni tudjunk az elképzeléseiről és anyagi támogatásunkkal elősegíthessük a függetlenné válását."[290] Az előzetes tervek szerint 1916 szeptemberében Édouard Brémond alezredes vezetésével 42 tisztet, 983 közkatonát és civilt magában foglaló francia misszió érkezett volna Dzsiddába, amelyben algériai, tunéziai, marokkói és francia nyugat-afrikai tekintélyes muszlim személyiségek is helyet foglaltak. Azért a feltételes mód, mert a csoport legnagyobb része Port-Szaídban maradt, s sohasem tette be a lábát Arábiába. Egy kisebb létszámú delegáció azonban igen. A „politikai" küldöttséget Mekkában Huszein ünnepélyes audiencián fogadta, s az eseményt a francia szándékokkal ellentétben újdonsült „állama" elismerésének tekintette. A misszió 1 millió 225 ezer aranyfrankot vitt magával, ezt pedig egy kisebb berber katonai kontingens, gépfegyverek, tábori tüzérség és a beduinok között szétosztott 2400 puska egészítette ki. Habár ez a kb. 350 fős egység a britekkel szorosan együttműködött, s elsődleges politikai célja annak megakadályozása volt, hogy az angolok kizárólagos befolyást szerezzenek a Közel-Keleten, az

[288] Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 302–304., 335.
[289] Eldar: French Policy towards Husayn, Sharif of Mecca. i. m.
[290] Kauffer: *La saga des Hachémites*… i. m. 95.

arab felkelésben mégis rendkívül értékes szerepet játszott.[291] A republikánus franciák ráadásul – érdekeik védelmében – nem haboztak Huszeint „őfelségének" nevezni a vele folytatott kommunikáció során, míg a monarchista britek – ugyancsak az érdekeik miatt – erre sokáig nem voltak hajlandók. Jellemző, hogy 1918-ban a saríf hadseregében a tisztek és altisztek túlnyomó többségét az antant Egyiptomból és Észak-Afrikából származó katonái tették ki.

Brémond küldetésének elsősorban politikai okai voltak. A szövetséges brit tiszteknek azt fejtegette, hogy nem szabadna megengedni az araboknak Medina elfoglalását és a további északi előretörésüket, mert az sérthetné a nem sokkal korábban a Sykes–Picot-szerződésben megfogalmazott, Palesztinára, Szíriára és Mezopotámiára vonatkozó brit és francia igényeket. Éppen ezért Brémond azt szorgalmazta, hogy küldjenek legalább tízezer fős brit–francia reguláris haderőt Hidzsázba egyrészt Huszein bukdácsoló felkelésének támogatására, másrészt viszont az ellenőrzésére, a kordában tartására. A javaslat aggasztotta Kairót, mert nem akarta, hogy francia katonaság szálljon partra a Vörös-tenger mellékén. McMahon főbiztos eleve rosszallását fejezte ki a franciák érkezése miatt, mondván, „meg fognak fosztani bennünket attól a hatalmas politikai előnytől, amelyet a saríf sikere számunkra nyújtani fog".[292] Hosszas intrikák révén végül Clayton és Lawrence elérte, hogy ejtsék Brémond tervét.[293] Az arábiai francia jelenlét azért aggasztotta a briteket, mert tartottak szövetségesük (ebben a tekintetben inkább riválisuk) térségbeli térnyerésétől, ezért 1917 tavaszán szorgalmazták a francia kontingens kivonását.[294] Brémond ellenben azt jelentette Párizsnak, hogy a britek nem tartják magukat ama kétoldalú megállapodáshoz, mely szerint egyik hatalom sem törekszik érdekszféra kialakítására az Arab-félszigeten. Franciaország azonban ügyelt arra, hogy ebben az elsődlegesen mégiscsak brit érdekeltségű régióban ne akasszon tengelyt a szövetségesével. Ribot miniszterelnök a következő utasítást küldte a kairói francia főképviselőnek: „Hidzsázt nem nyilvánítottuk olyan területté, ahol »Nagy-Britanniának abszolút cselekvési szabadsága van«, hiszen az 1916. május 16-i francia–angol megállapodás szentesítette az arab állam függetlenségét. […] Mindazonáltal, még ha a mi hidzsázi tevékenységünket nem is kell Angliáé alá rendelni, helyesebb azt a brit kormány egyetértésével folytatni, ennek érdekében pedig előnyösebb lenne átengedni neki a kezdeményezést minden olyan esetben, amelyben Hidzsáz függetlenségének alapvető elve vagy a mi muszlim érdekeink nem érintettek."[295]

Alighanem ennek is köszönhető, hogy a két nagyhatalom közötti rivalizálás Hidzsázban soha nem vezetett el tényleges konfliktushoz, mivel ebben egyikük sem volt érdekelt. Sykes éppenséggel arra törekedett, hogy minden eszközzel megnyugtassa a franciákat. 1917 nyarán Dzsiddából hazafelé tartva Kairóban Georges-Picot társaságában világossá tette arab nacionalisták egy csoportja előtt, hogy a Közel-Keletet érdekszférákra fogják osztani, jóllehet a független arab állam létre fog jönni. 1917 decemberében pedig Párizsban megjelent a Quai d'Orsay-hoz

---

[291] Édouard Brémond: *Le Hedjaz dans la guerre mondiale*. Paris, 1931.; Pascal Le Pautremat: La mission du Lieutenant-colonel Brémond au Hedjaz, 1916-1917. *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 221. sz., 2006/1. 17–31. Brémond életéről lásd Rémi Porte: Le Général Édouard Brémond (1868-1948) ou l'anti-Lawrence d'Arabie. *Cahiers du CESAT*, 15. sz., 2009. március. 7–11.

[292] McMahon 1916. szeptember 13-i távirata Londonba. Barr: *Setting the Desert on Fire*… i. m. 4. fej.

[293] Scott Anderson: *Lawrence in Arabia. War, Deceit, Imperial Folly and the Making of the Modern Middle East*. London, 2014. 198–200., 235–243.

[294] Ami nem történt meg: a misszió Dzsiddában maradt még 1918 után is, s a francia hírszerzés és befolyás központjaként működött a továbbiakban. Az 1917 végén hazarendelt Brémond helyét a helyettese, Cousse parancsnok vette át.

[295] Brémond: *Le Hedjaz dans la guerre mondiale*. i. m. 137., 139–140.

közelálló nyomásgyakorló csoport, a Sukri Ganem költő által vezetett Szíriai Központi Bizottság előtt és Jean Goût, a francia külügy ázsiai és óceániai aligazgatóságának főnöke társaságában kijelentette, a Sykes–Picot-szerződést hiánytalanul végre fogják hajtani. „A szíriaiaknak akarniuk kell, hogy Franciaország megadja nekik azt az elengedhetetlen támogatást, amelyre a hosszú ideig elnyomott népeknek szükségük van, mígnem már önállóan is megállnak a lábukon" – tette hozzá.[296] A hidzsázi arabok önállóságához azonban pénzre is nagy szükség volt.

1916. május végén Storrs Hogarth és Cornwallis társaságában Dzsiddába utazott, hogy találkozzon Huszeinnel vagy a fiaival (emlékezhetünk rá, Feiszal is ekkor tért vissza Damaszkuszból azzal a meggyőződéssel, hogy ki kell robbantani a törökellenes felkelést), s magával vitt 10 ezer fontot aranyban. A saríf fia, Zaid azonban valóságos kérelmi listával állt elő, amelynek a végösszege 70 ezer fontra rúgott. Storrs biztosította Zaidot, hogy „amint a mozgalom látványosan útjára indul, meg fogják látni, Őfelsége kormánya távolról sem bánik zsugori kézzel a szövetségeseivel". A brit tisztviselő utóbb azt írta, hogy a sivatagi arab felkelés a következő években összesen 11 millió fontjába került „az angol adófizetőknek".[297] „Az általam ígért első összegekhez képest – tette hozzá – Huszein 1916. augusztus 8-tól havi 125 ezer fontot kapott,"[298] később pedig már 200 ezret. 1917 őszén a támogatás elérte a havi 500 ezres értéket, ami mai áron számolva évi 2 milliárd USA dollárral egyenlő! S mindezt aranyban kellett kifizetni, az egyetlen valutában, amelyben az arabok megbíztak. Emellett 1916 őszéig Nagy-Britannia 50 ezer puskát és megfelelő mennyiségű lőszert juttatott el a felkelőknek. Storrst októberben ismét Mekkába küldték, hogy mérje fel az igényeket, ő pedig szorgalmazta közvetett pénzügyi keret létrehozását az arab gerillaharc céljaira.

A szövetségesek egy másik eszközzel, a mekkai zarándoklat felújításával is támogatták az arab felkelést. A franciák számára ez lehetőséget biztosított a térségben való jelenlétük demonstrálására. 1916 júliusában Pierre de Margerie, a külügyminisztérium politikai és kereskedelmi igazgatója javasolta befolyásos muszlim személyiségek Mekkába küldését, hogy kifejezzék a francia kormány Huszein saríf iránti jóindulatát. Párizs ezenkívül tervbe vette, hogy a szegény muszlim zarándokai részére szállásokat bérel a szent városban, amiről a képviselőház 1916 januárjában törvényt is elfogadott. A cél természetesen politikai volt: ki akarta nyilvánítani a harcoló anyaország szolidaritását és egységét a gyarmatbirodalommal. Észak-afrikai birtokain több száz fő részvételével zarándokcsoportot szervezett, amelynek élére különböző tekintélyes vallási és törzsi vezetőket állított, számukra pedig külön utasszállító hajót biztosított. A szeptemberben útnak induló csoport követte a már említett katonai missziót, mely megfelelően előkészítette a zarándokok fogadását. Az október közepéig tartó vizitet a francia hatóságok kimondottan sikeresnek értékelték (a delegáció vezetőjét novemberben a köztársasági elnök is fogadta, élménybeszámolóin nagy volt az érdeklődés), főleg annak fényében, hogy 1916 őszén veszélyesnek ítélt antikolonialista megmozdulások robbantak ki Algéria több pontján.[299] A sajtó lel-

[296] Discours de Sir Mark Sykes. *Correspondance d'Orient*, 11. évf., 182. sz. 1918. január 25. 55–56. Ezt a lapot Ganem bizottsága adta ki.

[297] Ez nem puszta szófordulat. Ebben az időben a kairói kormányzat egész aranytartaléka 2,6 millió fontra rúgott, vagyis a számlát valóban a londoni államkincstár, na meg a brit államkötvények amerikai vásárlói fizették.

[298] Storrs: *Memoirs of Sir Ronald Storrs*. i. m. 167–174. Amikor 1918 októberében Szíriában Feiszal brit tanácsadók részvételével kormányt alakított, London azt is finanszírozta havi 150 ezer fonttal. 1919 novemberében aztán, amikor a franciák átvállalták Feiszal támogatásának a felét, az összeg 75 ezer fontra csökkent.

[299] Meynier: *L'Algérie révélée. La guerre de 1914-1918 et le premier quart du XXe siècle*. i. m. 591–598.

kesedését meglovagolva Párizsban bizottság jött létre, mely az iszlám és az anyaország kapcsolatát erősítendő Muszlim Intézet és mecset megalapítását vette tervbe. A britek nem örültek ennek a „francia" zarándoklatnak, de ők sem maradhattak le. Ugyancsak intézkedtek több ezer egyiptomi és indiai muszlim alattvaló mekkai utazása ügyében, ehhez külön szervezőbizottságot hoztak létre Dzsiddában.[300] Kairóból új kiszvát küldött az egyiptomi szultán angol hadihajókon a Kába számára, aminek igyekeztek minél nagyobb hírverést csapni.[301] Az olaszok hasonlóképpen cselekedtek, saját zarándoklatfelelőst küldtek Dzsiddába, aki 691 eritreai és szomáliai zarándok felügyeletét látta el. 1917 júliusában Líbiából, Eritreából és Szomáliából tekintélyes vallási méltóságok részvételével az olaszok is saját delegációt küldtek Mekkába, amelyet a franciákhoz hasonlóan Huszein szintén fogadott. A háddzs felújítása a saríf számára is fontos volt, ugyanis az iszlám világ szemében megerősíthette a szent helyek feletti protektor általa birtokolt szerepét. A zarándoklatot az antanthatalmak 1917 augusztusában és 1918-ban is megszervezték, igaz, akkor már kevesebb részvevővel. A zarándokok között egyre meghatározóbbá vált a brit alattvalók aránya, ami félreérthetetlenül mutatta Nagy-Britannia befolyásának primátusát Arábiában.[302]

Az, hogy a muszlim alattvalókkal rendelkező antanthatalmak határozottan kezükbe vették a zarándoklatok megszervezését és felügyeletét, demonstrálandó az iszlám iránti elkötelezettségüket, különös következménnyel járt: Hidzsázban egy időre megszűntek a járványok. Láttuk, hogy a világháború előtti évtizedekben rendszeresen felütötték a fejüket különféle pandémiák (kolera, pestis stb.) a zarándokok körében, melyek jellemzően Indiából indultak ki. A gyarmatosítás térhódításával és a gyarmatbirodalmak kialakulásával az európai nagyhatalmak lépéseket tettek ezeknek a járványoknak a megfékezésére, hogy azok ne jussanak el a vén kontinensre. Karanténállomásokat hoztak létre a Vörös-tenger több pontján, ahol gondoskodtak a modern fertőtlenítő eljárások alkalmazásáról. A háború előtt a modernizálódó Oszmán Birodalom és Perzsia is megszervezte a maga saját költségvetéssel rendelkező egészségügyi hatóságát, minek köszönhetően a megbetegedések száma csökkenni kezdett. Habár ez ahhoz nem volt elegendő, hogy a harcok dúlta Közel-Keleten a járványok eltűnjenek (a csapatok és a legyengült lakosság körében pusztító betegségek léptek fel), Hidzsázban a háború időszakában nem jegyeztek fel ragályt. Amikor viszont 1918 után a hatalmára féltékeny Huszein sarífként ismét a saját kezébe vonta a háddzs felügyeletét és szervezését, s még a nyugatiak által felállított dzsiddai kórházakat is leszereltette, s visszautasította 1920-ban Egyiptomnak azt az ajánlatát, hogy megoldja Mekka vízellátását, a járványok (pl. 1923-ban a pestis) visszatértek.[303] Riválisa, Ibn Szaúd később éppen a zarándoklat Huszein általi helytelen és inkompetens kezelésére hivatkozva igyekszik majd legitimálni hidzsázi hódítását.

---

[300] Nagy-Britanniának a mekkai zarándoklattal kapcsolatos politikájáról bővebben lásd John Slight: *The British Empire and the Hajj 1865–1956*. Harvard, 2015. 4. fej.

[301] Egyiptomnak a háddzs okán évszázadok óta különleges érdekei fűződtek a szent városok térségéhez. Azonkívül, hogy az ő monopóliuma volt évente az új kiszva elkészítése, anyagilag is támogatta a zarándokokat, s gondoskodott a biztonságukról, vagyis patronálta a zarándokkaravánt, a *mahmal*t. Mindez a Nílus menti ország iszlám világon belüli befolyásának és tekintélyének vallásos megnyilvánulását jelentette. Vö. Joshua Teitelbaum: Saudi Arabia, Egypt, and the *longue durée* Struggle for Islam's Holiest Places. *The Historical Journal*, 61. évf., 4. sz. (2018. december) 1017–1039.

[302] Chantre: *De Verdun à la Kaaba*… i. m.

[303] Sylvia Chiffoleau: Des pèlerins et des épidémies. Recomposition des flux „dangeureux" sur la mer Rouge et le Golfe. *Arabian Humanities*, 6. k. 2016. https://journals.openedition.org/cy/3051, letöltés: 2020. szeptember 1.

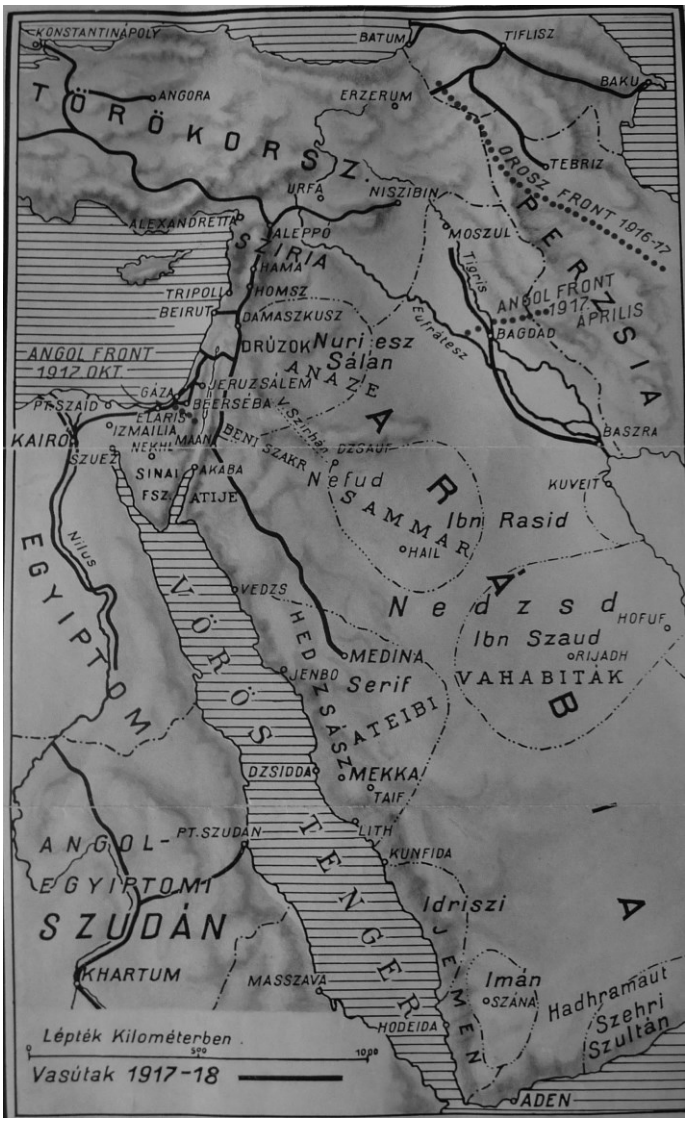
Mint láttuk, 1916 novemberében az arab felkelés zsákutcába jutott. A törökök kimozdították Feiszal erőit a hamrai táborukból a Rabig közeli hegyvidéken. Kellő számú muszlim katona hiányában London és Kairó újra megfontolta reguláris brit katonaság helyszínre küldését a saríf ügyének támogatására. Csakhogy a hadvezetés ellenezte az ötletet, mivel úgy vélte, nagyobb haderőre van szükség Fahri pasával szemben a Vörös-tenger partvidékének megtartására, mint amennyit nélkülözni lehet. Robertson birodalmi vezérkari főnök kijelentette, legalább 15 ezer brit katona kellene csupán Rabig megvédelmezéséhez, márpedig az egyiptomi főparancsnok, Murray nem tudott ennyi embert rendelkezésre bocsátani a Szuezi-csatorna védelmének túlzott meggyengítése nélkül.

Ekkor az arab felkelés stratégiájának kidolgozója, Wilson felismerte, hogy váratlan, merész csapásra van szükség annak érdekében, hogy megakadályozzák Rabig kikötőjének oszmánok általi visszafoglalását. Úgy gondolta, nincs más megoldás, mint Janbuból kiindulva északra nyomulni a part mentén és új frontot nyitni Vadzsh városánál, amivel a vasút vonalánál fenyegetni lehetett az ellenség szárnyát. Ha az előretörés sikerül, a törökök kénytelenek lesznek visszavonulni. Feiszalnak azonban eleinte nem akaródzott Janbutól ilyen messzire támadásba lendülni, mert nem akart eltávolodni a hatalmi bázisától, holott a hadjárat lehetőséget teremtett volna arra, hogy a felvonulási útvonal mentén élő törzseket rábírja a csatlakozásra. Feiszal természeténél fogva óvatos, félénk jellem volt. Ugyanúgy, mint Lawrence esetében, az ő mítosza is az újságírók terméke volt, akik a világháború egyik legszínesebb egyéniségének állították be. Kétségtelenül kifinomult ember volt, aki sikereket ért el az oszmán parlament képviselőjeként, s ebben szerepet játszott megnyerő személyisége, udvariassága, sármos mosolya. Másfelől tudott hirtelen dühbe is gurulni. A külseje arisztokratikus vonásokat mutatott, alkata vékony, gondozott vonásai finomak voltak, pergamenszerű arcán mély fekete szempár ült. Az emír 31 éves volt, amikor Lawrence találkozott vele, s emlékezetes leírást adott „a türelmetlenül várakozó" emírről. „Én első pillantásra éreztem, hogy ez az az ember, akit keresni Arábiába jöttem – az a vezér, aki teljes dicsőségre fogja vinni az arab felkelést."[304] Szűk körben azonban jóval visszafogottabban nyilatkozott róla. Liddell Hartnak később bevallotta, hogy „Feiszal félénk ember, aki nem szeret veszélybe rohanni", majd hozzátette, csak azért nagyította őt fel, hogy „rávegye a briteket az arabok támogatására".[305] Feiszal vitathatatlanul karizmatikus figura volt, aki szigorú engedelmességre kényszerítette a csapatait, ugyanakkor a népe számára szertelen politikai ambíciókat táplált.

Wilson egészen 1917 elejéig nem tudta meggyőzni a fiatal emírt, hogy hagyja el Janbu viszonylagos biztonságát. Az volt a terv, hogy az idősebb testvér, Abdalláh Medinától északra a hidzsázi vasút ellen vezeti a lovasait. Abban reménykedtek, hogy a törökök ki fognak törni megakadályozandó ezt a támadást, ami megteremti a lehetőséget Feiszal Vadzsh elleni támadására. A terv tökéletesen bevált. A törökök kivonultak a vasúthoz, 1917. január 18-án pedig Feiszal több ezer arab lovasát a 300 km-re északra fekvő Vadzsh ellen vezette. Igazából a hadművelet mindvégig teljes biztonságban volt, mivel a felvonuló haderő a vörös-tengeri brit flotta lőtávolán belül, így annak védőernyője alatt maradt. Mire a hadoszlop január 24-én elérte Vadzsht, a város valójában már a szövetségesek kezén volt, két nappal korábban ugyanis az angol hajókról partra tett 500 arab harcos könnyedén legyőzte a mintegy 800 fős török helyőrség lanyha ellenállását. A hosszú hadjárat elérte célját, hiszen a Hásimiták ellenőrzése alatt álló terü-

[304] Lawrence: *A bölcseség hét pillére*. I. i. m. 79.
[305] Liddell Hart: *'T. E. Lawrence'. In Arabia and After*. London, 1934. 188.

let jelentősen kibővült, a környékbeli törzsek pedig csatlakoztak a felkeléshez.[306] Ráadásul özönleni kezdett a brit támogatás: a kikötőbe 30 ezer puskát és 15 millió töltényt szállítottak. Ettől fogva immár szó sem lehetett egy Mekka elleni oszmán támadásról. Nem mellékes, hogy először sikerült komolyan fenyegetni a hidzsázi oszmán összeköttetési vonalakat.

Arábia a vasúttal (Lawrence: *A bölcsesség hét pillére*. i. m.)

306 Barr: *Setting the Desert on Fire*… i. m. 8. fej.

Utaltam már rá, hogy a hidzsázi vasutat több mint 1300 km hosszan 1904 után építették ki Damaszkusztól Maánig, onnan pedig Medináig. Ez volt a Porta egyetlen utánpótlási útvonala az Arab-félszigeten, ezért helyőrségekkel védték, amelyeket az állomásokon kialakított blokkházakban állomásoztattak Maán és Medina között. A hagyományosan Szíria és Hidzsáz közötti határvárosnak tekintett Maán, ez a világháború előtti fontos kereskedelmi központ és közlekedési csomópont az oszmánok számára lehetővé tette az egész térség forgalmának ellenőrzését,[307] a végállomáson, a medinai laktanyában pedig tízezer katona tartózkodott. Már a vadzshi hadjárat előtt arab martalócok hajtottak végre izolált rajtaütéseket és többnyire hatástalan támadásokat a vasútvonal ellen. Vadzsh után azonban a brit tisztek ezeket az elszigetelt akciókat továbbfejlesztették. A rajtaütések módszereit Hornby tökéletesítette, Stewart F. Newcombe százados és Garland, később a francia Brémond pedig a támadásokat hibátlanul kivitelezte. Az éj leple alatt a nyugatiak és arab segítőik robbanóanyagot helyeztek el a hidak és a sínek alatt, majd a homokdűnék mögött várták, hogy feltűnjön a vonat. Ekkor elektromos kábel segítségével működésbe hozták a robbanóanyagot. Az irreguláris beduinok számára az ellenség utánpótlási vonalainak elvágása végeredményben jól ismert módszer volt, miközben veszteségeket is okoztak nekik. De még így is az elszórt gerillatámadások csak erősen korlátozott eredménnyel jártak, mert a medinai török utászok mindig helyreállították a károkat, fenntartva az összeköttetést, ami lehetővé tette, hogy – mint láttuk – Medina egészen 1919 januárjáig kitartson. Ekkor angol csapatok foglalták el.[308] Ugyanakkor Newcombe és Lawrence erőfeszítéseinek is meglett az eredménye: 1917 folyamán nagyjából 15 ezres veszteséget okoztak az oszmán hadseregnek, ami súlyos csapást jelentett az akkor már komoly élőerő-gondokkal küszködő birodalom számára.[309] Világos volt ugyanakkor, hogy a hidzsázi háborút csak a vasút zaklatásával nem lehet megnyerni.

A felkelés visszhangja nem is nyúlt túl a félsziget határain egészen Akaba 1917. július 6-i bevételéig. Ez a kikötő stratégiai fontosságú helyen feküdt az öböl végében, Arábia és Palesztina határán. Azért vált különösen értékessé, mert egyrészt a törökök utolsó kijáratát jelentette a Vörös-tengerre, másrészt az angolok Murray tábornok első gázai kudarca után másodszor is támadást terveztek Palesztina ellen. Az antant már korábban is megpróbálta megszerezni és a haditengerészetnek két alkalommal sikerült is átmenetileg elfoglalnia. De megfelelő szárazföldi összeköttetés hiányában mindkétszer fel kellett adni. Először 1917 januárjában Brémond javasolta francia részvétellel a tenger felőli támadást az új kairói brit főbiztosnak, Wingate-nek, aki ezt támogatta, az expedíciós erők parancsnoka, Murray azonban ellenezte, mert nem akarta a franciák részvételét. Feiszal jelezte, hogy nincs szüksége francia segítségre, beduinjai a szárazföld felől is be tudják venni Akabát,[310] de ehhez meg kellett nyerni a mai Jordánia és Észak-Szaúd-Arábia területén élő törzsek támogatását, mivel ők ellenőrizték a felvonulási útvonalakat. A siker a Huvaitát törzsszövetség Auda Abu-Taji által vezetett embereinek volt köszönhető. Ez a törzsszövetség a legjelentősebb volt a környéken, az 55 éves Auda pedig a legkiválóbb sivatagi hadvezérek egyikének számított, akit vakon követtek a fegyveresei. Biztosította Feiszalt, hogy a szárazföld felől bevehető a kikötő, s ezzel a hadjárathoz önként csatlakozó Lawrence is egyetértett.

Alighanem T. E. Lawrence volt az első világháború egyik legismertebb, legérdekesebb, ugyanakkor legellentmondásosabb szereplője. Egy angol–ír származású baronet törvénytelen

---

307 Norig Neveu: Repenser la périphérie: Ma'ān, carrefour du Sud du *Bilād al-Shām* au tournant de la Première Guerre mondiale. *Arabian Humanities*, 6. k. 2016. https://journals.openedition.org/cy/3038, letöltés: 2020. szeptember 1.

308 Richard Aldington: *Lawrence of Arabia. A Biographical Enquiry*. London, 1955. 174–175.

309 Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 138–139.

310 Anderson: *Lawrence in Arabia*… i. m. 264.

gyermekeként kiváló eredménnyel végezte tanulmányait Oxfordban a modern történelemről, nyaranként pedig utazásokat tett a levantei partvidéken. Ezek során folyékonyan megtanult arabul és elsajátította a helyi szokásokat és hagyományokat. A háború kitörésekor Kairóban kapott munkát, majd az Arab Iroda térképészeti részlegének ideiglenes hadnagyaként közvetlen főnöke Hogarth lett. A háború első éveiben a feladata a rutinszerű hírszerzésre összpontosult, ami meglehetősen távol esett a nagypolitikától vagy az angol–arab kapcsolatok stratégiájától. Lawrence ugyan utóbb úgy emlékezett vissza, hogy Clayton már a kezdet kezdetén szigorúan titkos megbízásokat adott neki, Storrs azonban azt írta, „mostani világhíre megnehezíti az ő elhelyezését az eredeti feladatkörében, s csaknem szégyenkezve be kell valljam, a vele kapcsolatos elismerő érzésem mindenekelőtt a hidzsázi bélyeg kibocsátásában való részvételének volt köszönhető…”[311] Annak ellenére, hogy láthatólag nemigen bíztak rá nagyfontosságú feladatokat, Lawrence érdeklődött a nagypolitika iránt, ami abban is megnyilvánult, hogy Huszein igényeit kielégítendő 1916-ban javaslatot tett az arab Közel-Kelet négyosztatú feldarabolására. Ali kapta volna meg az Arab-félszigetet, Abdalláh Mezopotámiát, Feiszal Szíriát és Zaid Dzsazírát Észak-Mezopotámiában. Az általa felvázolt nagykiterjedésű Szíria megszédítette a Hásimitákat, elsősorban Feiszalt.[312]

Emlékezetes, de sikertelen mezopotámiai megbízatása után, 1916 októberében a bimbózó felkelés által elbűvölt 28 éves Lawrence addig ügyeskedett, míg elérte, hogy elkísérhesse a Hidzsázba induló Storrst, aki azért utazott oda, hogy felmérje, milyen támogatásra van szüksége az egy helyben topogó felkelésnek. Először járt itt és az éghajlat szélsőségessége megdöbbentette: „Amikor végre horgonyt vetettünk Dzsidda külső kikötőjében, […] Arábia forrósága úgy csapott ránk, mint egy kivont kard, és elállította a szavunkat.”[313] Visszatérése után mélyreható elemző beszámolója a gerilla-hadviselés hidzsázi lehetőségeiről nagy hatást gyakorolt Wingate-re, aki kinevezte őt a Hásimita erőkhöz összekötő tisztnek. Lawrence tehát összekötőként és az Arábiában a helyiek által „Szent György lovasságának” nevezett angol aranytámogatás elosztójaként hamarosan csatlakozott Feiszal csapataihoz. Louis Massignon úgy ábrázolja őt, mint aki „rettenetes megvetéssel osztogatta a *guinea*ket a nyitott tenyerekbe”.[314] Lawrence az arab nyelv és mentalitás iránti kiváló érzéke nyomán a hidzsázi vezetők egyre nagyobb kedvencévé vált. 1917 márciusában például arról győzködte Abdalláh gerilláit, hogy támadják meg a hidzsázi vasutat, s ezzel akadályozzák meg, hogy a medinai helyőrségből a törökök erősítéseket dobjanak át Palesztinába, amelyet az egyiptomi brit expedíciós hadsereg éppen megtámadni készült. Lawrence első igazán fontos megbízására az akabai hadjáratot megelőzően került sor.

Annak érdekében, hogy előkészítse a talajt a további északi irányú előrenyomulásához, Feiszal három megbízható emberét, Nászir ibn Alit, egy medinai előkelőt és a Hásimiták bizalmasát, Auda Abu-Tajit és a damaszkuszi Naszib al-Bakrit, akinek a családja bevezette Feiszalt az arab nacionalista mozgalomba, felderítő útra küldte. Május 19-én indultak útnak a Vádi-Szirhán felé, mely évszázadok óta a legfőbb karavánútként szolgált Közép-Arábia és a szíriai sivatag között. Különböző megbízásokat kaptak. Nászir Feiszal személyes képviselőjeként a szíriai törzsek csatlakozására törekedett, Audának a Huvaitát rokonságában kellett támogatókat szereznie, hogy biztosítani tudják a teve- és juhutánpótlást az arab sereg tervezett dél-szíriai előretöré-

311 Storrs: *Memoirs of Sir Ronald Storrs*. i. m. 186.
312 D'Andurain: La „Grande Syrie", diachronie d'une construction géographique… i. m.
313 Thomas Edward Lawrence: *Lázadás a sivatagban*. Budapest, 1990. 15.
314 Louis Massignon: *Opera Minora*. 3. k. Beyrouth, 1963. 452.

Naszib al-Bakri a háború után

séhez, Bakrinak pedig fel kellett vennie a kapcsolatot a damaszkuszi arab nacionalistákkal és megnyernie a támogatásukat az általános felkelés kirobbantásához.[315]

Lawrence kérte, hogy csatlakozhasson az expedícióhoz, amibe Feiszal beleegyezett. Indulás előtt még találkozott Mark Sykesszal, aki – mint emlékezhetünk rá – azért jött Hidzsázba, hogy tájékoztassa a Hásimitákat a Sykes–Picot-szerződés tartalmáról. Úgy tűnik, Lawrence-t megdöbbentette a kormánya kettős játéka, ti. hogy az arabokkal elhiteti, támogatja a függetlenségüket, miközben a franciákkal és az oroszokkal imperialista alkut köt a Közel-Kelet felosztására. Elhatározta, hogy segít az araboknak megszerezni Szíriát, mielőtt még a franciák ezt megtehetnék. Az expedíció alkalmat teremtett számára a cselekvésre.[316]

E rendkívüli utazás alkalmával Lawrence kicsiny beduin kíséretével közel 1500 km-t tett meg teveháton az ellenséges török vonalak mögött egészen Damaszkusz külvárosaiig. Világos bőre és szőke haja ellenére sikerült elkerülnie a leleplezést, habár az egyik erősen kiszínezett későbbi beszámolója szerint egy homoszexuális aga bántalmazta.[317] A szíriai sejkekkel és az al-Ahd vezetőivel folytatott megbeszélésein tömegfelkelés kirobbantására szólított föl Feiszal készülődőben lévő akabai hadjáratának megsegítésére. Minden vonzereje és meggyőzőképessége ellenére azonban a nacionalista vezetőktől csupán a jóakaratuk kinyilvánítását tudta kicsikarni; egyelőre nem akarták elkötelezni magukat a harc mellett. Érthető, hiszen az arab nacionalizmus nevében tett bármely fellépés a Szíriában állomásozó 4. oszmán hadsereg retorzióját váltotta volna ki. Lawrence-nek nagyobb szerencséje volt a Jordánon túli törzsekkel, mivel arrafelé a török bosszú veszélye sokkal kisebbnek tűnt. Sikerült csatlakozásra bírnia az északabbra fekvő szíriai oázisok törzseit is. Azrakban találkozott an-Núri ibn Salánnal, a tevetenyésztéssel foglalkozó Ruvala törzsszövetség fejével, aki talán a legnagyobb hatalmú beduin törzsfőnök volt Damaszkusz, Alsó-Mezopotámia és Észak-Arábia között. Őt is meggyőzte.

Június 18-án a Maántól délre húzódó vasúttól elindult a menet Akaba felé. Auda vezette, mellette tevegelt Lawrence, Nászir és még ötszáz törzsi harcos. Jóllehet nem voltak sokan, a beduin osztag elég nagynak bizonyult a feladat végrehajtásához. A törökök tudomást szereztek a menetről és egy nagyjából hasonló nagyságú őrjáratot küldtek elébe, ezért Lawrence úgy döntött, észak felé, Ammán irányába kerülőt tesz. Miután tíz napon át a felek elkerülték egymást a sivatagban, július 2-án az arabok lesből lecsaptak Akabától kb. 80 km-re, Fuveila mellett a pihenő ellenségre. Csak száz töröknek sikerült kereket oldania, a többieket vagy megölték, vagy foglyul ejtették. Ennek a győzelemnek a hírére pillanatok alatt több százan csatlakoztak a fellázadt törzsekhez. A diadalnak persze meglett a maga hatása az ellenségre is. Az Akaba szárazföldi oldalán lévő kicsiny oszmán helyőrségek jelképes ellenállás után sorra adták meg magukat, vagy visszavonultak Hadrába, az Akaba előtti utolsó megerősített támaszpontra. Hadrában a

315 Ali A. Allawi: *Faisal I of Iraq*. New Haven, 2014. 94–95.

316 Barr: *Setting the Desert on Fire*… i. m. 11. fej.

317 A leírás szerint az eset Deraában történt, de a damaszkuszi útját Lawrence nem említi. Lawrence: *A bölcseség hét pillére*. II. i. m. 130–139.

törökök jól el voltak látva minden szükségessel. Csakhogy egyáltalán nem számítottak támadásra a szárazföld felől, védműveik, árkaik, ágyúik nem arra néztek, nem ott húzódtak. Mindazonáltal a védők létszáma messze felülmúlta a támadókét. A patthelyzet akkor szűnt meg, amikor Auda azzal fenyegetőzött, hogy lemészárolja az összes foglyát, ha a védők nem adják meg magukat. Erre az oszmán parancsnok pánikba esett, felvonatta a fehér zászlót, az embereit pedig utasította, hogy tegyék le a fegyvert. Ezután Lawrence diadalittas beszámolója szerint Auda és Nászir harcosai csillapították szomjukat a török kantinban, majd „bősz homokviharban vágtattunk négy mérföldet Akabáig, és július hatodikán, pontosan két hónappal Vadzshból való indulásunk után, jót pancsoltunk a Vörös-tengerben".[318] Ez alatt a két hónap alatt a kicsiny portyázó csapat megölt 1200 törököt és megtett mintegy 1300 km-t, hogy megtámadjon egy olyan erősséget, mely csak 400 km-re feküdt a kiindulási pontjától. A védőket tökéletesen meglepték. Ezúttal a hosszabb út bizonyult a könnyebbnek.[319]

Auda Abu-Taji

A győzelem hatalmas lendületet adott a Hásimiták ügyének, hiszen stratégiai értékét nem lehetett kétségbe vonni. Akaba elfoglalásával Mekka végleg biztosítva volt, mivel a körülzárt medinai török helyőrség nem rendelkezett támadási képességekkel, a zarándoklat zavartalanul folyhatott, Hidzsáz függetlenné vált. Akaba bevétele eloszlatta az 1917-ben Egyiptomra még mindig leselkedő török veszélyt, s nemcsak azt tette lehetetlenné, hogy újabb oszmán offenzíva kezdődjön a Szuezi-csatorna ellen, hanem azt is, hogy komolyan zavarják a brit hadsereg palesztinai összeköttetési vonalait. Új hadműveleti frontot nyitott, amelynek segítségével az arabok jelentős támogatást nyújthattak a megismételt brit előretörési kísérleteknek. Murray helyére az egyiptomi expedíciós erők élére Edmund Allenby tábornokot nevezték ki, aki igencsak meglepődött, amikor arab tevés kísérőivel beállított a főhadiszállására Lawrence. Őrült tempóban vágott át a Sínai-félszigeten, hogy megvihesse a hírt Akaba bevételéről Kairóba. Egyenesen a sivatagból jött, még a beduin öltözékét sem vette le és azt javasolta, hogy a tábornok a saríf csapatait hadserege jobbszárnyaként alkalmazza.[320] A britek nyomban hajókat küldtek az akabai kikötőbe, mely Vadzsh helyett a vörös-tengeri haditengerészeti erőik legfőbb bázisa lett, s ezzel megakadályozták, hogy az oszmánok megpróbálják visszahódítani a stratégiai jelentőségű várost.[321] A Holt-tengertől délre operáló autonóm arab sereg pedig felvette az Északi Arab Hadsereg elnevezést, s Feiszal parancsnoksága alatt Allenby ellenőrzése alá került, ami azt is jelen-

[318] Lawrence: *Lázadás a sivatagban*. i. m. 118.

[319] Hart: *'T. E. Lawrence'*… i. m. 201.

[320] Ekkor született meg „Arábiai Lawrence" mítosza Lowell Thomas amerikai újságíró jóvoltából (Lovell Thomas: *With Lawrence in Arabia*. London, é. n.). Thomas azért ment a Közel-Keletre, hogy készülő történelmi regényéhez anyagot gyűjtsön. Hősét az Allenby által őrnaggyá előléptetett Lawrence tulajdonságaival ruházta fel és a brit tiszt csodálatos kalandjait tulajdonította neki, melyek a különböző európai és amerikai konferenciákon estek meg vele.

[321] Anderson: *Lawrence in Arabia*… i. m. 328–338.

tette, hogy Wingate felügyelete megszűnt felette. A változást a Vadzshba és Dzsiddába küldött Lawrence júliusban fogadtatta el Feiszallal és Huszeinnel.[322]

Akaba elfoglalása után az arab felkelés megfelelő politikai és katonai súlyt kapott a brit háborús stratégiában, már sokkal több volt, mint egyszerű katonai akció Hidzsáz biztosítása érdekében. Mindez azért volt lényeges, mert 1916 második felében új katonai elképzelések formálódtak a kairói brit vezérkari tisztek fejében. Az expedíciós erők parancsnoka, Murray tábornok az addigiaknál jóval agresszívebb védelmet akart kialakítani a törökökkel szemben, ami a palesztinai határokig való előrenyomulást jelentette. 1916 végére Murray komoly katonai apparátust hozott létre a Sínai-félszigeten: több száz kilométernyi vasutat, utakat és csővezetékeket építettek, raktárakat, szerelőműhelyeket, táborokat és repülőtereket létesítettek.[323] Murray folyamatosan növelte csapatainak létszámát, mígnem 12 hadosztály állt már a rendelkezésére. E hatalmas létszám ellátásához egyedül vízből naponta 5,5 millió literre volt szükség, aminek a szállításához a szerelvények mellett több ezer tevét kellett igénybe venni. Miután sikerült megfelelő számú katonát és hadianyagot felhalmoznia, 1916. december 21-én megindította az oszmán határváros, el-Arís elleni támadását, melyet 1600 török fegyveres védett. A négy gyalloghadosztályból álló túlerő miatt az oszmánok okosan kiürítették a települést, így két nappal később mód nyílt arra, hogy a délkeletre lévő Magdaba garnizont a britek bekerítsék és elfoglalják. Mindössze 146 fős veszteség (22 halott) árán csaknem 1300 foglyot ejtettek. Hasonló eredménnyel ért véget január elején az el-magrunteini ütközet; ez az erősség volt az utolsó oszmán kézen lévő település Egyiptom területén.[324] Ilyen körülmények között 1917. január 9-én Murray bevehette Rafahot az egyiptomi–palesztinai határon. Ott azonban megállt, s nem is állt szándékában továbbmenni, amíg a vasút el nem éri a helységet, de ezt kérte tőle a vezérkar is, mivel az eredeti feladata az volt, hogy Egyiptomot védje meg. Márciusig kellett várni arra, hogy Gázát (a szó „erődöt", „erődítést" jelent), a Palesztina bejáratát őrző 40 ezres várost az expedíciós hadsereg elérje, amelynek a morálját javította az a tény, hogy a kietlen Sínai-félszigeten való gyötrelmes átkelés után a vízben gazdag Palesztina vonzó célpontként kínálkozott. A „kopár homok mérföldjei és mérföldjei" után az egyik hadnagy, megpillantva a megművelt vidéket, nem véletlenül látta a tájat „elbűvölő országnak".[325] Ekkor Murray a hírszerzésétől azt a téves információt kapta, hogy a törökök az összeomlás szélén állnak, s hogy emiatt soha vissza nem térő alkalom kínálkozik a britek számára egész Szíria elfoglalására.

Csakhogy a palesztinai oszmán erők nagysága ekkoriban meghaladta a britek számításait. Enver pasa és Kressenstein ezredes elhatározták, hogy mindenáron megvédik a Beér-Seva–Gáza vonalat, ennek érdekében pedig erősítést irányítottak ide Anatóliából és a kaukázusi frontról, amit az ott átmenetileg beállt fegyverszünet tett lehetővé. Márciusban így 33 ezer katonát vontak össze, nagyjából kétszer annyit, mint amennyit a brit felderítés jelentett.[326] A védelem szilárdnak bizonyult: jobbról a tengerre, balról a nehezen áthatolható sivatagra támaszko-

[322] Barr: *Setting the Desert on Fire*… i. m. 15. fej.

[323] A Sínai-félszigeten épített vasút jelentősége hatalmas volt a későbbiekben: a palesztinai mezőgazdasági termékek ezen keresztül jutottak el a Nílus partjára, onnan pedig a világpiacra.

[324] Woodward: *Hell in the Holy Land*… i. m. 53–54.

[325] Ulrichsen: *The First World War in the Middle East*. i. m. 109.

[326] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 143.; Archibald P. Wavell: *The Palestine Campaigns*. London, 1928. 72–73. McMeekin ennek csupán az egyharmadára, 11 ezer főre teszi a gyalogság, ezerre pedig a lovasság létszámát, amelynek ugyanakkor – a birodalom integráns részét védték – magas volt a harci szelleme, ráadásul 150 tábori ágyúval is rendelkezett. McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 348. Rogan 4000 védőt említ Gázában, további 15 ezret pedig a környéken. Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 327.

dott. Kressenstein ráadásul hallatlanul megerősítette Gáza védműveit gátakkal, szögesdróttal és lövészárkokkal. Beér-Seváig egy második védelmi vonalat is kiépítettek mintegy ötven kilométerre a tengertől. E vonalak mögött pedig elsőrangú úthálózatot alakítottak ki a német mérnökök, így mélységi védelmet hoztak létre. A kétszeres létszámfölényben lévő Murray március 26-án sűrű ködben indította meg a frontális támadását Gáza ellen. Mikor a támadás híre eljutott hozzá, Kressenstein bevetette a tartalékait és a brit szárnyak ellen küldte őket. Két napon át dühöngött a brutális csata, mígnem Murray lefújta a hadműveletet („első gázai csata"). Addigra több mint 500 embere veszett oda, 3000 pedig megsebesült, a törökök nagyjából fele ennyi katonát veszítettek.

10,5 cm-es oszmán tábori löveg Dél-Palesztinában (1917)

A kudarcot be nem ismerő Murray-t otthonról további cselekvésre biztatták.[327] Robertson vezérkari főnök április 2-án megüzente neki: „A háborús kabinet türelmetlenül várja, hogy a hadműveleteket maximális erőbedobással folytassa." Ehhez minden szükséges hadianyagot megígért. Az önhitt Murray hamar eredményt akart, ezért a Szuezi-csatornától újabb hadosztályt hozatott. A harctéri parancsnokok figyelmeztetése ellenére, s jóllehet sem elég ágyúja, sem elég repülőgépe nem volt, április 19-én ismét frontális támadást vezényelt, még a Közel-Keleten először harci gázt és néhány tankot is bevetett.[328] Vesztére. Ez alkalommal a törökök nem csupán megtartották az állásaikat, hanem gyalogságuk még ellentámadást is képes volt indítani a brit utánpótlási vonalak ellen („második gázai csata"). A 30 órás öldöklő küzdelem után az angoloknak vissza kellett vonulniuk. Ezúttal hivatalosan 6444 főre rúgott a veszteségük, ebből 509-en életüket vesztették, 1534-en eltűntek (valószínűleg ők is meghaltak), 6 tiszt és 266

[327] George H. Cassar: *Lloyd George at War, 1916–1918*. London, 2011. 151.

[328] Yigal Sheffy: Chemical Warfare and the Palestine Campaign, 1916–1918. *Journal of Military History*, 73. évf. (2009), 3. sz. 803–844. A britek először 1916 szeptemberében Franciaországban vetettek be tankokat. 1917 januárjában nyolcat szállítottak Egyiptomba, de ezek nem a legújabb típusok voltak, s csak kiképzési, oktatási céllal küldték őket Afrikába. Ez volt az egyetlen Európán kívüli hadszíntér, ahol az ígéretes új fegyvert alkalmazták. A védők a nyolc bevetett tankból hármat kilőttek.

közlegény fogságba esett.[329] A török veszteségek ennek csak az egyharmadát tették ki.[330] A védők sikeréből alaposan kivették a részüket a török szövetségeseik oldalán harcoló, már említett osztrák–magyar tüzérosztagok, melyek egészen a háború végéig a térségben állomásoztak.[331] Murray képtelen volt újabb offenzívába kezdeni, mivel az emberei kimerültek és demoralizálódtak, ráadásul a gyászos hangulatú Londonnak sem akaródzott újabb csapatokat küldeni. Éppen ellenkezőleg, az expedíciós erők egy részét a Balkánra, Macedóniába vezényelték. Hetekkel később Murray-t lemondatták és visszarendelték Angliába.

A vereség azért is keltett nagy lehangoltságot a Temze partján, mert április elején a háború menetét illetően még általános derűlátás uralkodott. Az első gázai csata kudarca ellenére a kormánykörök hittek abban, hogy az oszmán hadsereg az összeomlás szélén áll a brit és orosz csapások nyomán. Ráadásul nyugaton a franciák offenzívát készültek indítani, mely a front áttörésével kecsegtetett. Ha Murray-nek sikerült volna Gázánál győznie, a háborús kilátások még tovább javultak volna. Franciaországban azonban a Nivelle-offenzíva kudarcba fulladt, ami válságot okozott Párizsban, a vezető politikusok pedig kijelentették, amíg az amerikai segítség meg nem érkezik, nem szabad újabb támadásra gondolni. Ugyanekkor a németek korlátlan tengeralattjáró-háborúja rendkívül súlyos veszteségeket okozott a brit kereskedelmi flottában, naponta átlag 13 hajó veszett oda. Hankey kabinettitkár április végén úgy vélte, a német U-bootok „akár arra is rákényszeríthetnek bennünket, hogy kivonjuk a csapatainkat Egyiptomból".[332] Oroszországban a forradalom fejleményei aggodalomra adtak okot, hiszen az antantbarát liberálisok májusban távoztak a kormányból, a júniusi Kerenszkij-offenzíva pedig összeomlott, így elszállt az esélye annak, hogy további német- vagy törökellenes hadműveleteket indítsanak akár a keleti, akár a kaukázusi fronton, ahonnan Isztambul erősítéseket dobhatott át Palesztinába vagy Mezopotámiába. A második gázai csata pedig bebizonyította, hogy az oszmán hadsereg nem áll az összeomlás szélén, még képes látványos teljesítményre.

E nehéz körülmények között nem meglepő, hogy Murray utóda, Allenby örült minden olyan fejleménynek, mely gyengítette az ellenséget. Lawrence váratlan kairói megjelenése pontosan ilyen fordulatot jelentett számára. A tábornok ugyanakkor sohasem tudta eldönteni, hogy Lawrence zseniális taktikus, vagy csupán nagyképű alak, aki csak nagyobb támogatást akar kicsikarni az arab felkelés számára. Mindenesetre azt írta Londonba, hogy „az arab együttműködés nyújtotta előnyök a Lawrence százados által javasolt módon a véleményem szerint akkora jelentőséggel bírnak, hogy semmilyen erőfeszítést sem spórolhatunk meg a bennük rejlő előnyök kiaknázása érdekében".[333] Erősítést küldött Akabába, ahol brit tisztek rádióállomást telepítettek, mólókat építettek és még egy kicsiny repteret is kialakítottak. Egyedül Huszein nem örült mindennek: a „megátalkodott, szűk látókörű, gyanakvó jellemű" saríf – ahogy Lawrence jellemezte őt[334] – egyre jobban aggódott amiatt, hogy a brit háborús gépezet puszta fogaskerekévé válik. Feiszal viszont nem is lehetett volna boldogabb, az élete alaposan megváltozott. Kilépve apja árnyékából – aki sohasem bocsátotta meg neki ezt az „árulást" – Allenby katonai parancsnoksága és Nagy-Britannia politikai védnöksége alá helyezte magát, ezenkívül részesévé lett a világpolitikának. 1917 első felében még azzal foglalkozott, hogy növelje katonai erejét és arab szövetségesei számát. 1917 második felére viszont már sikerült a Jordánon túli törzsek

[329] Woodward: *Hell in the Holy Land*… i. m. 78.
[330] Kress von Kressenstein: *Zwischen Kaukasus und Sinai*. Berlin, 1921. 29–30.
[331] Ferwagner: Magyar katonák Palesztinában, 1916–1918. i. m.
[332] Woodward: *Hell in the Holy Land*… i. m. 79.
[333] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 360.
[334] Lawrence: *Lázadás a sivatagban*. i. m. 125.

túlnyomó többségét maga mellé állítania, hadserege így jól felszerelt gyalogsággal és két tevés zászlóaljjal rendelkezett, ami közel 12 ezer főt jelentett. A palesztinai és szíriai hadjáratokban nem elhanyagolható katonai szerepet játszó Feiszal erői rövidesen nacionalista politikai klientúrát alakítanak ki, mely elkötelezetten ragaszkodni fog a brit ígéretek betartásához.

Mindezzel egy időben Auda és Lawrence a francia és az észak-afrikai katonai szakértőkkel együtt további támadásokat indítottak a hidzsázi vasút ellen, síneket, hidakat, csatornákat tettek tönkre. Hamarosan már arra is képesek voltak, hogy török járőrosztagokat semmisítsenek meg. Ez a gerilla-hadviselés nagy lendületet kapott 1917 őszén Allenby jeruzsálemi előretörésétől, intenzitása soha nem látott méreteket öltött. Brémond irányításával az algériaiak leginkább a vonatrobbantásokban jeleskedtek, de Lawrence is tökélyre fejlesztette a robbantó tudományát. Visszaemlékezésében érzékletesen festette le egy Petra melletti akció menetét: „Mikor a második mozdony a hídra ért, felemeltem a kezemet Szálemnek. Erre rettentő dörrenés következett, és a vasútvonal eltűnt a szemünk elől a fekete por és füst harminc-negyven méter magas és széles oszlopában. A sötétségből fülsiketítő roppanások és a feltépett acél hosszú, hangos, érces csengése hallatszott, vasdarabok és deszkák repültek a levegőbe. A mozdony egyik kereke hirtelen feketén felpattant a füstfelhőből az égre, és zengve szállt el a fejünk fölött, hogy aztán lassan és súlyosan belehulljon a mögöttünk lévő sivatagba. Halálos csend következett, nem hallatszott emberi kiáltás, sem puskalövés. A robbanás szürke köde felszállt a pályáról fölénk, aztán a hegygerinc fölé, majd elveszett a dombok között."[335]

Ezek a rajtaütések folyamatosan és egyre nagyobb mértékben pusztították a török élőerőt és hadianyagot éppen abban a pillanatban, amikor a Portának talán minden korábbinál nagyobb szüksége lett volna katonákra és fegyverekre, hogy feltartóztassa a britek előretörését Jeruzsálem felé. 1918 tavaszáig az oszmánok 5000 embere veszett oda, 8000 katonája pedig fogságba esett e sivatagi akciók eredményeképpen (Feiszal később, a párizsi békekonferencián 20 ezer, illetve 40 ezer főről beszélt).[336] Mind a németek, mind a törökök a felkelést fájó, kellemetlen zaklatásként élték meg. Utóbbiak válaszlépéseket tettek, s a mai Jordánia területén megpróbáltak törzseket és fegyveres milíciákat maguk mellé állítani abból a célból, hogy az előretörő Hásimitáknak ellenséges terepen kelljen harcolniuk. Értek is el bizonyos eredményeket, hiszen Ammánban a cserkesz közösség lelkesen csatlakozott a Portához. Ez a 19. századi kaukázusi orosz hódítás nyomán idemenekült csoport hű maradt a szultánhoz, önkéntes lovasai aktív szerepet játszottak a hidzsázi vasút megvédelmezésében.[337] De Isztambul számára még így is veszélyes volt a lázadás politikai következménye, ugyanis az oszmán hadseregből egyre több arab katona dezertált. Közülük ugyan csak kevesen csatlakoztak Feiszal csapataihoz, ám biztossá vált, hogy a Palesztinában előretörő brit csapatoknak nem kell számolniuk partizántámadásokkal az ellenséges lakosság részéről.

Mindezen fejlemények dacára az arab felkelést még mindig nem lehetett Allenby hatékony „jobbszárnyának" tekinteni. A főparancsnok 1917 októberében elárulta Lawrence-nek, hogy támadást tervez a Gáza–Beér-Seva vonal ellen, s reméli, mire a tél beköszönt, eléri Jeruzsálemet. Hangsúlyozta, hogy számít az arabok segítségére: ostrom alá veszik Deraát, a Jeruzsálem–Haifa és a Damaszkusz–Medina vasútvonalak találkozásánál fekvő csomópontot, a törökök szíriai védelmi rendszerének fontos tartópillérét. Lawrence-nek 12 ezer beduin állt rendelkezésére, ami elméletileg elegendőnek tűnt a feladat végrehajtására. Eleinte bízott is a sikerben.

---

335 Uo. 144.

336 Antonius: *The Arab Awakening*… i. m. 231.

337 Eugene L. Rogan: *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire. Transjordan, 1850–1921*. Cambridge, 1999. 224–229.

„Ismertük, jobban, mint Allenby, az ellenség ürességét és az angol segélyforrások nagyságát" – írta utóbb.[338] Aztán váratlanul lefújta a hadműveletet, mielőtt az még elkezdődhetett volna. Erre így emlékezett: „Deraa hirtelen elfoglalása, ha utána visszavonulás következik, a vidék egész parasztságának a lemészárlását, vagy legalábbis a tönkretételét vonta volna maga után." Mivel bizonytalan volt Feiszal embereinek ama képességében, hogy egy nagyobb szabású támadást kivitelezzenek, „elhatároztam, hogy az arabok érdekében még várok, nem kockáztatok".[339] Ehelyett Allenbynek korlátozottabb hadműveletet javasolt, mely a Jarmúk folyó felett átívelő híd lerombolására irányult volna. Ezzel el lehetett volna vágni a palesztinai oszmán haderő visszavonulásának útját a brit előretörés idején. A némileg rezignált tábornok beleegyezett.

Feiszal bátyja, Ali társaságában Lawrence 1917. október 24-én indult el küldetése teljesítésére. Portyázó osztagában maroknyi angol és algériai tisztet, valamint negyven arab harcost vitt magával. Útközben hallották Allenby tüzérségét, mely a régóta várt brit offenzíva kezdetét jelezte. Négyórás, sietős lovaglás után érték el a Jordánt, ahol legnagyobb döbbenetükre azt kellett konstatálniuk, hogy egyetlen helyi törzs sem akar a segítségükre sietni. Rövid tanakodás után úgy döntöttek, titokban, lopva folytatják a küldetésüket. A tell-es-sihábi hídnál azonban nem sikerült elhelyezniük a dinamitot, mivel az arabok pánikba estek az őrség tüzelésétől. A törökök tudomást szereztek az ottlétükről, így Lawrence-ék kénytelenek voltak sebtében visszavonulni Akabába. Ez a második kudarc súlyos megaláztatást jelentett Lawrence számára („a lelkünk beteg volt a balsikertől").[340] Allenby azonban ezúttal is elnéző volt vele szemben, talán mert a támadása így is, úgy is sikeresnek bizonyult, habár az ár magasabb lett, mintha felrobbantották volna a hidat. A tábornok újabb esélyt kínált az őrnagynak azt indítványozva, hogy az arabok foglalják el és rabolják végig a Jordán völgyét, mert így megakadályozhatnák, hogy a törökök ellátmány szerezzenek a környező falvakból. Úgy tűnt, ez a feladat sem haladja meg az arabok képességeit, ezért Lawrence lelkesen ráállt a dologra. Újabb csapatokat toborzott, s bőkezűen havi hat font fizetséget ajánlott fel minden részvevőnek. Rövidesen kétezres sereg gyűlt össze. Ezúttal 1918 januárjában és februárjában az arabok korlátozott sikereket arattak, kiűzték a törököket a Holt-tenger környéki kisebb településekről. Az et-tafílai török garnizonra például ötszáz arab harcos rontott rá, s valóságos csata alakult ki, mivel a támadóknak voltak ágyúik, a védőknek pedig géppuskáik. Az arabok 25 halott és sebesült árán győzelmet arattak és kétszáz foglyot ejtettek. A végső célkitűzést, vagyis a Jordán-völgy gabonatermő területeinek elfoglalását azonban a hidegre forduló időjárás megakadályozta. Lawrence et-Tafílából küldött jelentése tűpontos jellemzése 1917–1918 fordulóján az arab felkelés állapotának és általában a dél-szíriai viszonyoknak: „A dolgok menete itt szerfelett különös. A települést […] 15-én foglaltuk el. A helyiek két, egymással ádázul szembenálló csoportra oszlanak és állandóan zaklatják egymást és bennünket. Minden éjszaka lövöldöznek az utcákon, általános a feszültség. A konfliktusok, a helyi viszályok és a pártérdekek közötti különbségek olyan nagyok (az egész térség anarchikus viszonyai már évek óta jellemzők), hogy aligha tudná azokat bárki is rövid idő alatt rendbe tenni."[341] Lawrence frusztrációját csak fokozta, hogy februárban csapatainak nagy része dezertálással fenyegette, s csak 30 ezer font azonnali kifizetése árán sikerült együtt tartani őket.[342]

A hónap legvégén Allenby megadta Lawrence-nek az utolsó lehetőséget is. A tavasz közeledtével tervek készültek a Damaszkusz irányába indítandó brit offenzívára. Ennek keretében

[338] Lawrence: *A bölcseség hét pillére*. II. i. m. 61.
[339] Lawrence: *Lázadás a sivatagban*. i. m. 150–151.
[340] Lawrence: *A bölcseség hét pillére*. II. i. m. 111.
[341] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 398.
[342] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 148.

létkérdéssé vált, hogy az arabok vegyék be és tartsák meg Maánt. Ha sikerrel járnak, az ellenségnek a brit expedíciós haderőre gyakorolt nyomását jelentősen csökkenti majd az a tény, hogy Maán védelmére több ezer török katonát kell átcsoportosítani. Hogy garantálja a sikert, Allenby nagymennyiségű felszereléshez juttatta az arab sereget, többek között vadonatúj gépfegyvereket, hétszáz teherhordó tevét és 300 ezer fontot bocsátott Lawrence rendelkezésére zsold gyanánt.[343] Az adomány nagy örömöt váltott ki az arabok körében, hiszen az arábiai beduinok sohasem tapasztaltak még ekkora gazdagságot. Amikor fél évszázaddal később megkérdezték az egyik törzs főnökétől, hogyan emlékszik vissza Lawrence-re, így felelt: „Ő volt az a férfi az arannyal."[344] Az arany eljuttatása komoly logisztikai problémát jelentett Kairó számára, hiszen nehéz volt olyan megbízható személyeket találni, akikre rá lehetett bízni ekkora vagyont. Az egyiptomi fővárosban Wyndham Deedes saját kezűleg csomagolta be az aranyat töltényestáskákba, majd személyesen felügyelte a szállítmány tevékre való felmálházását.

Az aranynak köszönhetően április közepére négyezren gyűltek Feiszal zászlaja alá. Allenby ugyanakkor még a nagyszabású arab támadás megindulása előtt második próbálkozásra bevette Ammánt és – jóllehet messze feküdt az utánpótlási vonalaitól – meg is tartotta azt. Az arabokban azonban csalódnia kellett. Amikor ugyanis al-Aszkari csapatai elérték Maánt, a védők súlyos veszteségeket okoztak nekik, s a beduinoknak vissza kellett vonulniuk. A vasútállomásért négy napig dühöngött a csata, s mindkét oldalon súlyos veszteségekkel járt. Ez bizonyult az arab felkelés legvéresebb összecsapásának: a felkelők 90 halottja és 200 sebesültje a legjelentősebb veszteség volt a lázadás meghirdetése óta. A török parancsnokok tisztában voltak azzal, hogy ha elveszítik az állomást, akkor megszakad az összeköttetés és nem jutnak többé utánpótláshoz, ezért az utolsó emberig kitartottak, ráadásul Maán lakossága, mely félt a beduinok fosztogatásától, támogatta őket, s ötszáz városi csatlakozott a védőkhoz. A megalázott és dühös Lawrence sebtében összeszedett egy kisebb egységet brit, egyiptomi és beduin katonákból, majd a hidzsázi vasút egyik fontos állomása, es-Sáma ellen vezette őket. Itt végre sikerült az araboknak győzniük, elfoglalták a városkát, majd Maántól el-Mudavvaráig mintegy 130 km hosszan tönkretették a sínpályát. „Ezzel az operációval vége szakadt Medina aktív védelmének."[345] Ez a győzelem azonban nem volt elég nagy ahhoz, hogy Allenby előretörő csapatait teljesen tehermentesítse. A britek a Jordán völgyében túlvállalták magukat, utánpótlási vonalaik megnyúltak, 1918. március végén még Ammánt is kénytelenek voltak feladni. A harcok során 200 halottat és ezer sebesültet vesztettek. Májustól júliusig az arabok egy helyben topogtak és válaszra sem méltatták Allenby újabb támadásra vonatkozó kéréseit. Sőt egészen a közel-keleti háború legutolsó hónapjáig nem akaródzott nekik megmozdulni, amikor is a brit expedíciós erők nyomában voltaképpen ellenállás nélkül eljutottak Damaszkuszba.

1918 nyarára Lawrence-nek meg kellett értenie és el kellett fogadnia azt a tényt, hogy Huszein erői elvesztették a hadjárat iránti érdeklődésüket Akaba elfoglalásának pillanatában, mivel ezzel már garantálták Hidzsáz biztonságát. Igazából ezt az érdektelenséget hamarabb is érzékelte. 1916 decemberében, amikor úgy tűnt, hogy a törökök Medinából kiindulva bármikor visszafoglalhatják Rabigot, látványosan megugrott az arab dezertálók száma. Amikor pedig Lawrence a válság közepette partra szállt Janbuban, Feiszal nyílt fenyegetésével szembesült, miszerint béketárgyalásokba kezd Konstantinápollyal. A brit tiszt az utolsó pillanatban úgy oldotta meg a problémát, hogy növelte a felkelés támogatását. De 1917 augusztusában, csupán hat héttel

[343] Lawrence: *A bölcseség hét pillére*. II. i. m. 210–213.
[344] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 312.
[345] Lawrence: *A bölcseség hét pillére*. II. i. m. 240.

Akaba megszerzése után megint ugyanezzel a rémálommal találta szemben magát: hírt kapott arról, hogy a rettenthetetlen Auda tárgyal az oszmánokkal! Amikor szembesítette a tényekkel, a sivatagi törzsi vezető nagy hangon azzal fenyegetőzött, hogy visszaszolgáltatja a kikötőt az ellenségnek, hacsak nem kap nagyobb részt a hadizsákmányból.[346] Erre ismét megemelték az araboknak nyújtott támogatás mértékét. Bizonyos fokig érthető az araboknak ez a habozása, ha észben tartjuk az 1916–1917 folyamán aratott oszmán katonai sikereket (Gallipoli, Kút, első és második gázai csata). Később sem sokat változott a helyzet. 1918 februárjában a saríf legkisebb fia, Zaid, akit elcsüggesztett a Jordán-völgyi hadjárat kudarca, akaratosan kijelentette, nem hajlandó tovább folytatni a harcot, amíg több pénzt nem kap.[347] Ekkorra Lawrence odáig jutott, hogy elhatározta, felajánlja lemondását Allenbynek. Hogarth és Clayton beszélte le róla. 1918 nyarán már szinte közömbösen vette tudomásul, hogy Feiszal ismételten tárgyalásba bocsátkozott Dzsemál pasa megbízottjával, akinek felajánlotta, hogy cserbenhagyja a briteket, amennyiben a törökök kiürítik Ammánt és átadják a tartományt az araboknak.[348] Az angol tiszt megelégedett azzal, hogy figyelmeztető táviratot küldjön Mekkába, ami meg is tette a hatását. Huszein válaszában szenvedélyesen bírálta a titkos megbeszéléseket, mire Feiszal azonnal ejtette az ügyet. Lawrence ekkorra elveszítette minden korábbi illúzióját az arab lojalitással és határozottsággal kapcsolatban.

Az arábiai törzsi harcosok eme érdektelenségének egy másik oka is volt. Említettem, hogy a térség törzsei a szerint tömörültek törzsszövetségekbe, hogy a biztonsági, politikai és gazdasági érdekeik mit diktáltak. A felkelés kezdetén, 1916–1917 folyamán Huszein a britektől kapott támogatásból bőkezűen fizette a közép- és észak-arábiai törzseket, még azokat is, amelyek korábban Ibn Szaúdhoz húztak, s az aranynak köszönhetően csatlakoztak a Hásimitákoz. 1918-ban viszont, mikor a hadműveletek már Transzjordánia területére tevődtek át, Huszein pedig királyként törzsi helyett *modern állam* megteremtésére törekedett, megszüntette a támogatást, s helyette adót vetett ki a törzsekre. Azok erre nyomban elveszítették a Hásimiták ügye iránti lelkesedésüket és elpártoltak. Bebizonyosodott, hogy a világháború politikai változásai és eseményei nem tudták kikezdeni az arábiai társadalom ősrégi törzsi logikáját.[349]

Ezenkívül már a felkelés legelejétől kezdve Lawrence semmilyen illúziót sem táplált az arab nacionalizmus valódiságával és hitelességével kapcsolatban. *A bölcsesség hét pillére*ben erre kendőzetlenül rá is mutatott: „A semiták [az arabok] nemzetiségi eszméje a nemzetségek és falvak függetlenségét jelentette és a nemzeti egységükről való ideáljuk csak a betolakodó elleni ellenállás idejére szolgált. Konstruktív politika, szervezett állam, terjeszkedő birodalom – ezek nem annyira kívül voltak látásuk körén, mint inkább benne voltak, de gyűlöletesek voltak. Azért harcoltak, hogy megszabaduljanak a birodalomtól és nem hogy megnyerjék."[350] Ezt a nézetet osztotta Hogarth és Storrs is, akik sohasem voltak biztosak abban, hogy Huszein és fiai lennének a legkívánatosabb vezetők az arab nép számára. Maguk az arabok is kételkedtek ebben. Amikor 1918 januárjában Huszein király elárulta az Arab Iroda egyik tisztjének, Kinahan Cornwallis őrnagynak, hogy azon morfondírozik, kalifává nyilvánítja magát, utóbbi lebeszélte róla. Holott

346 Hart: *'T. E. Lawrence'*… i. m. „A New War"; Lawrence: *A bölcseség hét pillére*. I. i. m. 384–386.
347 Lawrence: *A bölcseség hét pillére*. II. i. m. 205–207.
348 Lawrence: *A bölcseség hét pillére*. II. i. m. 278–281. A tárgyalásokról Liman is beszámol az emlékirataiban. Liman von Sanders: *Five Years in Turkey*. i. m. 312. Ironikus, hogy az ajánlatot a törökök azért utasították el, mert brit fortélynak gondolták az egészet.
349 Joseph Kostiner: *The Making of Saudi Arabia 1916–1936. From Chieftancy to Monarchical State*. New York – Oxford, 1993. 17.
350 Lawrence: *A bölcseség hét pillére*. I. i. m. 93.

emlékezhetünk rá, hogy három évvel korábban Kitchener és kairói emberei, köztük Wingate, még nagyon is támogatták ezt az elképzelést. Időközben viszont jelentősen csökkent a szemükben Huszein megbecsültsége. Egyre inkább Feiszal került előtérbe, mivel a herceg sokkal inkább hajlandó volt elfogadni a britek tanácsait és útmutatását, mint az apja.

Végül csak az idegen nyugati behatolás szítja majd fel az arab nacionalizmus tüzét. Nyilvánvaló, hogy kizárólag a háború korlátozott szükségletei tartották össze átmenetileg a briteket és az arabokat. A békekonferencián fog kiderülni, hogy Lawrence és az Arab Irodán dolgozó munkatársai számára volt igazán fontos a Hásimita csapatok felülértékelése, miközben ábrándokat kergető és megbízhatatlan zsoldos gerillákként maguk között lenézték őket. Az 1917–1918-ban készült katonai jelentések ugyanilyen hangnemben az arabok harci értékére vitriolos megjegyzéseket tettek, kárhoztatták a fegyelem, a határozottság és a harci szellem hiányát.[351] Igaz, ennek az álszent magatartásnak voltak előzményei. Az oroszok magatartása az örményekkel, a briteké a zsidókkal és az arabokkal, a franciáké a libanoni keresztényekkel, a németeké a törökökkel szemben mind-mind arra utalt, hogy a messzire nyúló politikai érdekek még a pillanatnyi háborús igényeket is felülírhatják. Lawrence rátapintott a lényegre: „Szíria sarífi inváziójának sikere vagy kudarca befolyásolni fogja a levantei európai rivalizálás egy másik szakaszát azáltal, hogy meghatározza, kinek a jelöltje szerezzen ellenőrzést a nyugat-ázsiai kereskedelmi utak és kereskedelmi központok felett."[352] E tekintetben számos brit főszereplő számára már jóval a háború befejeződése előtt nyilvánvalóvá vált, hogy a Közel-Keleten nem a törökök a legfőbb ellenfeleik. E rivalizálás során a nagyhatalmak a térségbeli érdekeiket klienseik felhasználásával próbálták megvédeni. Ilyen kliensnek számított ekkoriban London számára a nemzeti törekvéseket megfogalmazó zsidóság is.

A cionista politika és a palesztinai probléma

Az oroszok háborúból való kilépése arra késztette Nagy-Britanniát, hogy átgondolja a nagyhatalmakkal kötött felosztási szerződéseit, s hogy újra felvesse Palesztina státuszának kérdését. Nem új keletű dolog volt ez. Szuez védelme kapcsán a Szentföld stratégiai értékéről már a háború kezdete óta élénk vita folyt a brit vezető körökben, a figyelem pedig fokozatosan egyre inkább Palesztina felé fordult. Régészeti címszóval az 1865-ben alapított Palestine Exploration Fund felderítő missziót küldött a térségbe, hogy hírszerző és ellenőrző hálózatot építsen ki az Akaba–Rafah vonal mentén, a Sínai-félsziget és Dél-Palesztina határánál. A Newcombe vezette hálózat régészként soraiban tudta a később ezredessé előléptetett Arábiai Lawrence-t (a két férfi között életre szóló barátság köttetett). 1915. március 22-én, vagyis hónapokkal azelőtt, hogy a Sykes–Picot-szerződés előkészítő tárgyalásai egyáltalán elkezdődtek volna, Lawrence már kifejtette Kairó ama reményét, hogy „felszáguldhatunk Damaszkuszba és kipofozhatjuk a franciákat minden szíriai reményükből".[353] Ugyanebben a hónapban a már említett Barrow tábornok, az India Office katonai részlegének főnöke kijelölte egy jövőbeli hatalmas brit birodalom északi határait, melynek része lett volna Egyiptom, Palesztina és Mezopotámia: „E vonalon belül helyezkedne el egész Palesztina Dantól Beér-Seváig, a Jordán felső folyása, a Hermon-hegy, továbbá Damaszkusz és Palmüra oázisai, ami lehetővé tenné számunkra, hogy tisz-

[351] Karsh – Karsh: Myth in the Desert, or Not the Great Arab Revolt. i. m.
[352] David Garnett (szerk.): *The Letters of T. E. Lawrence*. London, 1939. 196.
[353] David Garnett (szerk.): *The Essential T. E. Lawrence. A Selection of His Finest Writings*. New York, 1951. 76–77.

tán brit vasutat építsünk Akkóból vagy Haifából Damaszkuszon át Bagdadba és az öbölhöz. […] Így ezt a vasutat összeköthetnénk az egyiptomi vasúthálózattal […] megszilárdítva ezáltal keleti birodalmunkat."[354] Az a gondolat tehát, hogy Egyiptomtól Irakig a brit befolyásnak területi kontinuitást kellene biztosítani, teret nyert.

A közel-keleti területi kontinuitás gondolatának persze voltak előzményei. London már évtizedekkel korábban pontosan értette Palesztina stratégiai jelentőségét. A kairói brit főmegbízott az 1890-es évektől kezdve határozott, bár burkolt kampányt folytatott annak érdekében, hogy hazája vesse meg a lábát a Szentföldön. Törekvése arra irányult, hogy változtassák meg Egyiptom sínai-félszigeti határait az Oszmán Birodalom kárára. Az 1914-ben aláírt angol–francia–német szerződés megkötése során, mely kiosztotta a birodalom vasútépítési koncesszióit, a britek ragaszkodtak ahhoz, hogy a palesztinai Negev-sivatagon keresztül kizárólagos jogot kapjanak a Szuez és a Perzsa-öböl közötti vonal létrehozására. 1915-ben és 1916-ban Dzsemál pasa két sínai-félszigeti hadjárata tovább erősítette Palesztina stratégiai jelentőségét az angol döntéshozók szemében, hiszen kiinduló bázisként szolgálhatott a csatorna elleni támadáshoz.

Mindennek ellenére 1916 során a külügyminisztérium a Szentföld fölötti közös felügyelet mellett tette le a garast, amint az a Sykes–Picot-szerződésből is kitűnt. Ennek minden valószínűség szerint az lehetett az oka, hogy akkoriban a britek katonai kudarcokat szenvedtek el a Közel-Keleten (Gallipoli, Kút-al-Amára), de a franciák számára is sürgető volt a kompromisszum, mivel a németekkel vívott élethalálharcuk talán legsorsdöntőbb szakasza zajlott a nyugati front sarában, Verdun környékén. London azonban még ilyen körülmények között is elérte, hogy a Sykes–Picot-szerződés biztosítsa döntő fontosságú vasúti érdekeit Dél-Palesztinában és Haifánál, ezzel pedig kiküszöbölje a Sínai-félszigetre való francia kijutás közvetlen veszélyét.

A szentföldi dominanciára vonatkozó angol igény akkor vált végképp sürgetővé, amikor 1917 tavaszán több tízezer katonát vontak össze a Palesztina elleni támadásra. Éppen ebből kifolyólag utasította el a háborús kabinet a franciák többször is megismételt ama igényét, hogy részt vehessenek a hadjáratban.[355] Sőt Nagy-Britanniának az a célja, hogy felülvizsgálja a Sykes–Picot-szerződést, megszilárdult azt követően, hogy megértette, a megállapodás lehetővé teszi Franciaország számára a háború előtti vasúti koncessziói megtartását Dél-Palesztinában. A néhány nappal korábban létrehozott és Lord Curzon által elnökölt Területi Békefeltételek Bizottsága (Lord Robert Cecil, Austen Chamberlain, Jan Christian Smuts) 1917. április 19-én újraértékelte a Szuezi-csatorna stratégiai sebezhetőségét és kihangsúlyozta a háború utáni Palesztina (és Mezopotámia) fölött az egyoldalú brit ellenőrzés szükségességét. Az ülésen Amery százados, a bizottság titkára beszámolt arról, hogy a francia nemzetgyűlés külügyi bizottsága nem sokkal korábban titkos ülést tartott, amelyen egyhangú támogatást kapott az a javaslat, hogy Palesztina Franciaországhoz tartozzon. Legfeljebb a szent helyeket magában foglaló kisebb enklávét tudtak volna elképzelni Belgium felügyelete alatt.[356] Curzon Amery beszámolója után

---

[354] Isaiah Friedman: *The Question of Palestine. British-Jewish-Arab Relations: 1914–1918*. New Brunswick, 1992. 17.

[355] Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 1825–1828.

[356] 1916 novemberében Charles de Broqueville belga miniszterelnök létrehozott egy bizottságot, melynek az volt a feladata, hogy mérje fel, miként lehetne Palesztinából Belgium égisze alatt álló ütközőállamot létrehozni. A bizottság elsődlegesen azokra a gazdasági lehetőségekre koncentrált, amelyeket ez a térség a Közel-Kelet felé történő kereskedelmi nyitás kapcsán nyújthat. De Broqueville ennek érdekében diplomáciai lépéseket is tett, I. Albert király pedig felkérte Désiré Mercier bíborost, hogy szerezze meg a francia köztársasági elnök támogatását. Roger Aubert: Les démarches du cardinal Mercier en vue de l'octroi à la Belgique d'un mandat sur la Palestine. *Bulletin de la Classe des Lettres et Sciences morales et politiques*, Académie royale de Belgique, 5. sorozat, 65. évf. (1979) 166–228. Mindennek különös jelentőséget kölcsönöz, hogy

rámutatott a Földközi-tenger keleti medencéjében zajló francia–olasz rivalizálásra, majd úgy foglalt állást, hogy Nagy-Britannia soha nem mondhat le Ciprusról akár Franciaország, akár más javára, s arról sem lehet szó, hogy az Arab-félszigeten rajta kívül más hatalom politikai befolyást szerezzen. Figyelemre méltó, hogy ezek a javaslatok éles ellentétben álltak az ugyanaznap megkötött saint-jean-de-maurienne-i szerződéssel. Van, aki szerint a bizottság állásfoglalása a Közel-Keleten a Sykes–Picot-szerződés tükrében a brit kormány Franciaországgal szembeni magatartásának megváltozását jelezte, amivel egyébként Sykes egyáltalán nem értett egyet.[357]

Lloyd George miniszterelnöknek ekkorra meggyőződésévé vált, hogy a Sykes–Picot-szerződés lényegtelen, s csak a fizikai birtoklás számít. Két nappal később megüzente Lord Bertienek, a párizsi nagykövetének, hogy „Franciaországnak el kell fogadnia a Palesztina feletti protektorátusunkat". Palesztinát „meg kell hódítanunk, s ott is kell maradnunk". A miniszterelnök később hozzátette, a Szentföld feletti nemzetközi felügyelet „úgyszólván elfogadhatatlan lenne számunkra. […] Palesztina ténylegesen Egyiptom ütközőzónája."[358] A problémát az egyik külügyminisztériumi memorandum foglalta össze talán a legtömörebben: „Egy idegen hatalom palesztinai jelenléte súlyosan veszélyezteti Nagy-Britannia pozícióit a Szuezi-csatornánál és a szomszédos arab területeken."[359] Kezére játszik majd a kormánynak az, hogy a bolsevikok háborúból való kiugrása 1917 végén Palesztinával kapcsolatban (is) új helyzetet teremtett: a térség iránt érdektelenné váló Oroszország immár nem követelte a Szentföld nemzetközi felügyeletét.

A kizárólagos palesztinai angol térnyerés gondolata 1917-ben, sőt már azt megelőzően találkozott néhány brit döntéshozó cionistaszimpátiájával, közéjük tartozott Lloyd George. A cionista törekvések iránti érzékenységük abból a puritán protestantizmusból táplálkozott, mely a zsidók Szentföldre való visszatérését a messianisztikus kor eljövetele előfeltételének tekintette. Ugyanez a szempont segítette elő az 1830-as, 1840-es években a zsidó Palesztina újjászületési tervének megjelenését, amit akkoriban Palmerston is támogatott. Nem azért, hogy lerombolja az Oszmán Birodalmat, hanem éppen ellenkezőleg, hogy megerősítse azt a francia és az orosz törekvések ellenében. Akkoriban és a 20. század elején is messzemenően elterjedt az a nézet, hogy a világ zsidósága a gazdagsága miatt nagy hatalommal rendelkezik. Palmerston is úgy vélte, a Palesztinába költöző zsidók magukkal vinnék a vagyonukat, ami növelné az Oszmán Birodalom gazdagságát és biztonságát.[360] Jóval később a már említett diplomata, FitzMaurice egyenesen azt gondolta, ennek a befolyásos közösségnek a megnyerése hozzásegítene a világháború megnyeréséhez. Ezért javasolta a cionista ügy támogatását és Palesztina odaígéré-

a Közel-Keleten voltak olyan keresztény közösségek (elsősorban Libanonban), amelyek szimpátiával viseltettek az „ateista" németek által megszállt katolikus Belgium iránt, sőt ez a szimpátia még erősebb is volt, mint a szekuláris Franciaország iránt táplált vonzalom. Vö. Dennis Walker: Clericist Catholic Authors and the Crystallization of Historical Memory of WW1 in Lebanonist-Particularist Discourse, 1918-1922. In: Olaf Farschid – Manfred Kropp – Stephan Dähne (szerk.): *The First World War as Remembered in the Countries of the Eastern Mediterranean*. Würzburg, 2006. 91–128. A Palesztina feletti belga mandátum gondolata végleg csak 1920-ban tűnt el. Rik Coolsaet – Vincent Dujardin – Claude Roosens: *Les affaires étrangères au service de l'État belge de 1830 à nos jours*. Bruxelles, 2014. 143–144. Köszönöm Fejérdy Gergelynek, hogy felhívta a figyelmemet erre az epizódra.

357 A Gilbert Claytonnak júliusban írt levelében a bizottságra utalva keserűen megjegyezte, „mindent lerombolnak, amit az elmúlt két évben felépítettem". Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 46–47.

358 Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 187–188.; Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 267.

359 Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 1144.

360 Harold Temperley: *England and the Near East. The Crimea.* London, 1936. 443–444.

sét, ami elgondolkodtatta a kormányköröket.[361] 1917-ben ugyanúgy, mint 1830-ban egyes vezetők judeofíliája persze nem lehetett elégséges magyarázata a cselekedeteiknek, viszont hozzájárult annak az érzelmi háttérnek a kialakításához, amelyhez aztán konkrét politika társult.

A brit politika fokozatos eltolódása a cionizmus felé valójában az 1917-es év sajátos alakulásához kapcsolódott. A háború elhúzódott és az élet minden területén éreztette a hatását. Az 1916. nyári nagy franciaországi csaták szörnyű vérveszteségeket okoztak, a somme-i offenzíva alatt július 1-jén 60 ezer brit katona veszett oda. Ez a legsúlyosabb veszteség, amely a történelem során a brit hadsereget egyetlen nap alatt érte![362] A pacifizmus, a békevágy mindenütt teret nyert Európában. Az év elején az Egyesült Államok még mindig habozott, hogy belépjen-e a háborúba az antant oldalán, Oroszország pedig a cári rezsim bukása után egyre közelebb került a háborúból való kilépéshez. Ilyen körülmények között formálódott az a gondolat Londonban, hogy a zsidó közösségeket a háborús célok érdekében nyomásgyakorló eszköz gyanánt használják fel. A 3 milliós amerikai zsidóság például nyomást gyakorolhatott az USA kormányára, hogy növelje az antant oldalán kifejtett háborús erőfeszítéseit. A 7 milliós orosz zsidóság helyzete ennél lényegesen bonyolultabb volt, de a Foreign Office ugyanúgy lehetségesnek tartotta felhasználni őket arra, hogy Oroszországot benntartsák a háborúban. „Azt mondják, az egyik legjobb eszköz arra, hogy szembeszegüljünk az oroszországi pacifista és szocialista zsidó propagandával, konkrét bátorítást nyújtani a palesztinai zsidó nacionalista törekvéseknek" – írta a külügy Buchanan petrográdi nagykövetnek.[363] Vagyis a nacionalizmus a forradalmi és internacionalista szocializmus ellenszereként szolgálhatott. A brit diplomata azonban szkeptikus maradt és akkoriban gyengének ítélte a cionista ideológia befolyását az oroszországi zsidókra.

A zsidóság Palesztina iránti vonzódása a vallási és történelmi okok miatt mindenki számára nyilvánvaló volt, de a 19. század végén új típusú mozgalom bontakozott ki a kelet-európai zsidók körében. Ez az évszázad a francia forradalom hatására azzal kecsegtetett, hogy a vallásuk miatt sokáig kirekesztett zsidók jogi helyzete megváltozik, emancipációjuk sikeresen megvalósul, s integrálódhatnak az európai társadalmakba. Nem véletlenül állítja Slómó Avineri, hogy „a tizenkilencedik század minden lehetséges szempontból a legjobb század volt, amit a zsidók valaha is megéltek – kollektíve vagy egyénileg – a Templom lerombolása óta".[364] Az asszimiláció előtt azonban hatalmas akadályok tornyosultak, amelyek részben a vallási előírások betartásának problémájából, részben a kulturális azonosságra épülő nacionalizmusok európai térhódításából származtak. A hagyományos, vallási alapú antiszemitizmus új tartalommal telítődött, s főleg a cári Oroszország területén virulens maradt. Az olyan véres pogromokra, mint az 1881-es kisinyovi zavargásokra volt szükség ahhoz, hogy egy olyan meggyőződéses asszimilációpárti, mint például Lev Pinszker odesszai orvos csalódjon az asszimiláció eszméjében, s 1882-ben megírja az *Önfelszabadítás* című cionista művét.[365] A kortársak számára ez a tanulmány mondta ki a legvilágosabban, hogy a zsidókérdés megoldása csakis a nemzeti önrendelkezés lehet, vagyis a problémára európai megoldást sürgetett.[366] Tíz évvel később, mikor Franciaországban a

---

361 Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 42–43.

362 Uo. 233.

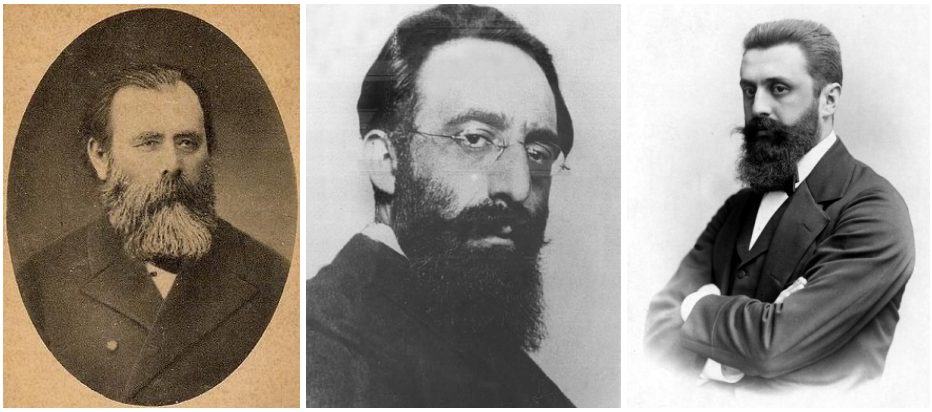
363 Friedman: *The Question of Palestine*… i. m. 182.

364 Shlomo Avineri: *A modern cionizmus kialakulása. A zsidó állam szellemi gyökerei*. Budapest, 1994. 13.

365 Nem összekeverendő az első európai zsidó diákszervezet, a Kadima megalapítója, Natan Birnbaum által 1885-ben útjára indított *Önfelszabadítás (Selbstemanzipation)* című bécsi lappal. Birnbaum volt az, aki 1890-ben először használta a *cionizmus* szót. Kalmár Zoltán: *Zsidók Palesztinában. A cionista víziótól a zsidó államig*. Budapest, 2017. 21.

366 Avineri: *A modern cionizmus kialakulása*… i. m. 91.

Dreyfus-ügy felborzolta a kedélyeket (ne feledjük, hogy 1791-ben éppen itt részesültek a zsidók először jogi emancipációban), az antiszemitizmus kiújulásától való félelem ösztönözte a Pesten született Theodor Herzlt 1896-ban *A zsidó állam* megírására, mely utóbb a politikai cionizmus valóságos manifesztumává vált.[367]

Pinszker, Birnbaum és Herzl

A cionizmus több szempontból hasonlított a korszak más nemzeti mozgalmaihoz, például a bolgárokéhoz vagy az örményekéhez, akik ugyanúgy az elnyomás ellenében szervezkedtek. A zsidók is erősen kötődtek vallásuk ősi földjéhez, akárcsak a görögök és az örmények. Csakhogy a zsidók nemzeti újjászületését akadályozta az a nyilvánvaló tény, hogy évszázadok óta nem éltek őseik földjén, nem létezett fizikai kapcsolat Palesztina és a diaszpóra zsidó közösségei között. Az a néhány jámbor, különböző országokból érkezett mélyen vallásos zsidó, aki a 18–19. században a Szentföldre utazott, megelégedett azzal, hogy imádsággal töltse mindennapjait a Siratófal árnyékában, külföldi rokonai támogatására támaszkodva (*halukka* közösségek).[368] Az 1870-es években kb. 20 ezren lehettek (túlnyomó részük Jeruzsálemben)[369] és kétharmaduk az Oszmán Birodalom szefárdi közösségeiből származott; életkörülményeik nem sokban különböztek a velük együtt élő muszlimokétól, ugyanúgy arabul beszéltek, s kulturálisan is idomultak hozzájuk. Az Európában terjedő világi nacionalizmusok egyáltalán nem érdekelték őket.

A nemzeti újjászületést hirdető program ilyen körülmények között nem születhetett meg, ehhez a kelet-európai kisebbségi létre és az ottani társadalmi-politikai viszonyokra volt szükség.[370] Az itteni szekuláris, a romantikus nacionalizmus által megihletett ideológusok és rabbik, valamint a munkásmozgalomba bekapcsolódó baloldali gondolkodók álma az volt, hogy a szétszóratás létbizonytalanságban élő zsidóságát Palesztinában letelepítve öntudatos, önmagát eltartani képes közösséggé formálják. A századfordulóra sikerült Palesztinában cionista mezőgazdasági kolóniák hálózatát létrehozniuk, ez a bevándorlás pedig a fokozódó európai antiszemitizmus következménye volt. Súlyos gondot jelentett azonban a megélhetésük, de még nagyobbat a

[367] Theodor Herzl: *A zsidó-állam. A zsidó-kérdés modern megoldásának kísérlete*. Budapest, 1919.
[368] Tim J. Watts: Halukka. In: Spencer C. Tucker (szerk.): *The Encyclopedia of the Arab-Israeli Conflict. A Political, Social, and Military History*. Vol. I: A–F. Santa Barbara, 2008. 416.
[369] Rostoványi Zsolt: *Együttélésre ítélve. Zsidók és palesztinok küzdelme a Szentföldért*. Budapest, 2006. 46.
[370] Makai György: *Izrael Állam és a cionizmus*. Budapest, 1973. 50–51.

jogi helyzetük rendezetlensége, ugyanis nem oszmán bevándorlókként nem védte őket a törvény, elvileg még saját tulajdonuk sem lehetett. Megvesztegetéssel, vég nélküli jogi fikciókkal voltak kénytelenek biztosítani földjeik, üzleteik megtartását.

Herzl azonban elvetette ezt a fajta illegális beszivárgást és „trükközést", mert nem tartotta eléggé célravezetőnek. Herzl, ez a Bécsben tanult újságíró egy asszimiláció útján haladó, tipikus közép-európai középosztálybeli zsidó családból származott. A nyugat-európai egalitárius és elvilágiasodott társadalmak meg a cári birodalom tradicionális és erősen tagolt társadalma között félúton a cionizmus e teoretikusa e köztes földrajzi és társadalmi térségből jött, a nacionalizmust pedig úgy fogta föl, mint a zsidó kérdésre adott egyetlen helyes választ: csakis a területi koncentráció lehet a zsidó nemzeti lét alapja! Egyáltalán nem érdekelte a zsidó kulturális újjászületés, a probléma ugyanis szerinte abban rejlett, hogy a népe otthontalan és jogfosztott. *A zsidó állam* megírása után egy évvel, 1897-ben zsidó kongresszust hívott össze Bázelbe, hogy nemzetközi támogatást szerezzen az erőfeszítéseihez. A kongresszus komoly morális bátorítást jelentett Herzl számára, döntött arról, hogy a zsidó nemzetállamnak Palesztinában kell létrejönnie, de a tömeges bevándorlás, a zsidó otthon útjában álló anyagi akadályok leküzdése kilátástalannak tűnt. A következő években fáradhatatlanul szervezett, tárgyalt, kilincselt, de igazából nem sokra jutott. 1904-ben úgy halt meg, hogy azt hitte, ügye elveszett.[371]

Holott erről szó sem volt. A cionizmus, vagyis az az elképzelés, hogy a zsidóság mint különálló nemzet problémáját az önálló állam megalapításával oldják meg, ugyan – az antiszemitizmussal ellentétben – kisebbségben maradt az első világháború előtt, tömegmozgalommá pedig csak a két világháború közötti üldözések és a nácik népirtása nyomán vált, de a mozgalom mégis erőre kapott. A 20. század első két évtizedében a kelet-közép-európai zsidóság körében mindenesetre meghatározó erővé vált, bár Nyugat-Európában még nem jutottak idáig a folyamatok. A Bázelben életre hívott Cionista Szervezet intézményei (bankok, nemzeti alap, mezőgazdasági ügynökség Konstantinápolyban és az európai fővárosokban jelenlévő hivatalokkal) alaposan hozzájárultak a palesztinai zsidó bevándorlás *(alija)* felgyorsulásához. A második bevándorlási hullám idején, 1904–1914 között 40 ezer, többségében fiatal zsidó érkezett,[372] így 1914-ben már 85 ezer zsidó élt a Szentföldön (bár meglehet, a számuk 1919-re 55–60 ezerre esett vissza), Palesztina területének pedig a 3%-át tartották a kezükben, de a jogi helyzetük még mindig rendezetlen maradt.[373] Az 1914-es oszmán választásokon nem indult zsidó jelölt (1908-ban egyes adatok szerint négy, más adatok szerint öt jelöltjüket választották meg) és csak kevés zsidó rendelkezett szavazati joggal. A cionisták mégis úgy vélték, jelentős előrehaladást értek el a céljaik felé: pionír mezőgazdasági telepeik száma már meghaladta a negyvenet, a parti síkságon a citrusültetvényeik immár hasznot hajtottak, ahogy a városokban az üzleteik, műhelyeik és nyomdáik is. 1909-ben a terméketlen tengerparti homokdűnéken hozzáláttak Tel-Aviv felépítéséhez. Héberül beszéltek, a farmjaikat pedig maguk védték. Még az önkormányzatuk csírái is előbukkantak 1914-re a kollektív telepek hamisítatlan demokráciájában, a zsidó kolóniák szövetségében délen és Alsó-Galileában északon. Egyesek eközben úgy vélekedtek, hogy a háború után az Oszmán Birodalom esetleg arab–török duális monarchiává alakulhat át, s ebben az arabok olyan autonómiához jutnának, mint az Osztrák–Magyar Monarchiában a magyarok. Ebben a helyzetben a zsidóknak jó lehetőségeik nyílnának Palesztinában. S noha a Porta 1908 előtt

---

371 Herzl életéről magyarul lásd Halász Zoltán: *Herzl*. Budapest, 1995.; Novák Attila: *Theodor Herzl*. Budapest, 2002.; Shlomo Avineri: *Herzl. Theodor Herzl és a zsidó állam alapítása*. Budapest, 2015.

372 Smoel Ettinger: *A zsidó nép története. A modern kor: a 17. századtól napjainkig*. Budapest, 2002. 199.

373 Gur Alroey: *An Unpromising Land. Jewish Migration to Palestine in the Early Twentieth Century*. Stanford, 2014. 17.; Kalmár: *Zsidók Palesztinában*… i. m. 46.

még ambivalensen viszonyult a bevándorláshoz,[374] az ifjútörökök között már voltak olyanok, akik támogatták azt, mert remélték, hogy a szorgalmas munkaerő gazdaggá és termékennyé teszi a tartományt, ami a birodalomnak is előnyére válik.[375] A zsidó nemzeti otthon lehetősége kezdett valóságossá válni.

Ben Gurion és Ben Cevi isztambuli joghallgatók 1913-ban

Az első világháború azonban, mely egyébként új kilátásokkal kecsegtette a cionistákat a diplomáciai porondon, Palesztinában kis híján megfojtotta a zsidó közösségeket. Mivel 1914 előtt a zsidók többsége nem számított oszmán állampolgárnak,[376] már puszta fizikai létük is az európai konzulok védelmétől függött. Csakhogy a kapitulációk eltörlésével ez a védelem semmissé vált, ráadásul 1914 nyarán bevezették a statáriumot is. December 17-én Baháaddín, a jaffai török kormányzó – mivel a háború közepette potenciális ellenséges ügynököknek tartotta őket – megparancsolta a városban élő hatezer orosz zsidónak, hogy hagyják el az országot. 48 óra leforgása alatt a hatóságok a deportáltak első 750 fős csoportját felrakták egy olasz hajóra, és Alexandriába küldték őket. Az ijedt zsidók az egész országban csomagolni kezdtek, s egyetlen hónap alatt hétezren távoztak, zömüket amerikai hajók szállították Egyiptomba. A deportálásoktól való félelmükben a közösségek vezetői sürgetni kezdték a palesztinai zsidókat, hogy fo-

374 Mim Kemal Öke: The Ottoman Empire, Zionism, and the Question of Palestine (1880–1908). *International Journal of Middle East Studies*, 14. évf., 3. sz. (1982. augusztus) 329–341.

375 Michelle U. Campos: Between „Beloved Ottomania" and „The Land of Israel": The Struggle over Ottomanism and Zionism among Palestine's Sephardi Jews 1908–13. *International Journal of Middle East Studies*, 37. évf., 4. sz. (2005. november) 461–483.

376 1906-ban a Palesztinában élő 55 ezer zsidóból 40 ezer orosz állampolgár volt, vagyis elméletileg a cár alattvalója. Shabtai Teveth: *Ben-Gurion and the Palestinian Arabs. From Peace to War*. Oxford, 1985. 10., 21.

lyamodjanak oszmán állampolgársághoz, mert ez volt az egyetlen lehetőség a kiutasítás elkerülésére. Ennek elősegítése érdekében irodákat nyitottak országszerte, még a jeruzsálemi főrabbi lakásán is. Mindössze néhány hét alatt hatékony honosítási kampányt folytattak le (12 ezren vették fel az oszmán állampolgárságot, a létszám pedig 1915-ben megduplázódott), ami arra mindenképpen alkalmas volt, hogy elhárítsa a tömeges kiutasítás közvetlen veszélyét.[377] Zsidó elöljárók egy része, például a két egykori konstantinápolyi joghallgató, Dávid Ben Gurion és Jichák Ben Cevi, a cionista baloldal szószólói ennél is továbbmentek és petícióval fordultak az oszmán hatóságokhoz, hogy elérjék egy zsidó milícia felállítását az ország védelmében. Abban reménykedtek ugyanis, hogy az Oszmán Birodalom hozzá fog járulni a zsidó nemzeti otthon létrehozásához. A térség ura, Dzsemál pasa először hajlott a kérés elfogadására, de aztán Bahá-addín hatására visszakozott. Ennek ellenére számos zsidó jelentkezett önként az oszmán hadseregbe harcolni, közéjük tartozott Móse Sertok (Sárett), aki később fontos szerepet fog játszani a cionista mozgalomban.

1915 elején a zsidókkal szembeni oszmán politika rosszabbra fordult. A sikertelen szuezi hadjáratából visszatért morózus Dzsemál úgy határozott, elnyomja a Palesztinában élő nem török közösségeket. Ebben segítségére volt a zsidóügyi titkárává megtett, a cionizmus és az arab nacionalizmus engesztelhetetlen ellenfelének számító Baháaddín. Szisztematikus támadást indítottak a zsidó intézmények ellen, a zsidó újságokat, klubokat, iskolákat bezárták, a héber nyelvű plakátokat és bélyegeket betiltották, a cionista zászlókat elkobozták. Minden cionista tevékenységet beszüntettek. Megkérdőjelezték a zsidó földtulajdonok jogosságát és vészjósló módon arra buzdították az arabokat, hogy fosszák ki a zsidó telepeseket. Amikor Ben Gurion, Ben Cevi és mások tiltakoztak ez ellen, száműzték őket. Százakat börtönöztek be Damaszkuszban, másokat a Toros-hegység bányáiba küldtek kényszermunkára.[378]

Nem csak az oszmán hatóságok ellenségessége fenyegette a *jisuv,* a palesztinai zsidó közösség biztonságát. A háború megpróbáltatásai legalább olyan fájdalmasak voltak. Az antant tengeri blokádja megszüntette az élelmiszerimportot és a humanitárius szállítmányokat. Az alapvető élelmiszerek árai az egekbe szöktek, a rizs, a szárított zöldségek és a szén ára 1914 végén 40–50%-kal nőtt. A termést lehetetlen volt értékesíteni, ami megrendítette a zsidók mezőgazdasági tevékenységének alapjait. Rendszeresek voltak a rekvirálások, ami súlyosbította az elszegényedést, nem beszélve a sorozásokról. Jeruzsálemben és környékén 16 ezer férfit vonultattak be, ami meghaladta a férfi lakosság 40%-át. A viszonylag kicsi Nábluszból csak 1914 augusztusában szintén 16 ezren csaptak fel katonának.[379] A muszlimokat egyből a frontra küldték, a keresztényeket és a zsidókat kemény munkaszolgálatra kényszerítették (pl. utak, vasutak karbantartása). Tetézte a bajt, hogy 1915 tavaszán „a Napot is elhomályosító" sáskainvázió sújtotta a vidéket, mely Szíriában, Libanonban és Palesztinában elpusztította az 1914–1915 telén learatott termés 10–15%-át, az 1915 nyarán begyűjtött termésnek pedig a 60–100%-át![380] A mindent letaroló invázió ellen a 70 ezres Jeruzsálem városi tanácsa úgy próbált meg védekezni, hogy minden 15–60 év közötti férfi lakos számára kötelezővé tette legalább 20 kg sáskatojás összegyűjté-

---

377 A száműzöttek számát így is összesen 10 és 20 ezer közöttire becsülik. Howard M. Sachar: *A History of the Jews in the Modern World.* New York, 2006. 19. fej.; Kalmár: *Zsidók Palesztinában…* i. m. 56.

378 Sachar: *A History of the Jews in the Modern World.* i. m.

379 Abigail Jacobson: *From Empire to Empire. Jerusalem Between Ottoman and British Rule.* Syracuse, 2011. 191.; Roberto Mazza: *Jerusalem from the Ottomans to the British.* London, 2009. 117.

380 Zachary J. Foster: The 1915 Locust Attack in Syria and Palestine and its Role in the Famine During the First World War. *Middle Eastern Studies*, 51. évf. (2015), 3. sz. 370–394.

sét és elégetését. A gyűjtésben 1500-an vettek részt, köztük iskolás gyerekek is.[381] Az élelmiszerhiány mind súlyosabbá vált. Egy helyi közkatona, Ihsan Turdzsman így látta a viszonyokat 1916 nyarán: „A kenyér- és a lisztutánpótlás úgyszólván teljesen elapadt. Minden nap munkába menet a pékségek előtt nagyszámú nőtt láttam, akik üres kézzel mentek haza."[382]

A szultán születésnapjára díszbe öltöztetett jeruzsálemi városháza 1917-ben (Library of Congress)

A háború első két esztendejében 35 ezren vesztették életüket Szíriában és Palesztinában a nélkülözések és az éhség következtében, közülük 6-7 ezren zsidók voltak. A többieket jószerével csak befolyásos nyugati zsidók közbenjárása és segítsége tartotta életben. Közéjük tartozott a német állampolgárságú Arthur Ruppin, a Cionista Szervezet palesztinai irodájának igazgatója, aki jó kapcsolatokat ápolt Zimmermann külügyminiszterrel, s akinek megengedték a németországi adományok eljuttatását a rászorulóknak. Nála is fontosabb szerepet játszott a Wilson amerikai elnök maximális bizalmát élvező Morgenthau nagykövet, aki pedig eleinte nem is igazán érdeklődött a palesztinai zsidók sorsa iránt, a cionizmus pedig végképp távol állt tőle. Filantrópiája azonban 1915 tavaszán a birodalom elnyomott kisebbségei felé fordította a figyelmét és közbenjárására a török hatóságok enyhítették a zsidóellenes intézkedéseiket, valamint megengedték, hogy amerikai hajók segélyeket és pénzadományokat juttassanak el a Szentföldre. Több százezer dollár került ily módon a nyomorgókhoz.[383] 1917 áprilisáig, az amerikai–oszmán diplomáciai kapcsolatok megszakításáig jóformán ez a tengerentúli segítség biztosította egyedül nagyszámú palesztinai zsidó túlélését.

---

[381] Falestin Naïli: Chronique d'une mort annoncé? La municipalité ottomane de Jérusalem dans la tourmente de la Première Guerre mondiale. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 141. sz. 2017. június. 171–190.; Montefiore: *Jeruzsálem. Egy város életrajza*. i. m. 467.

[382] Salim Tamari: *Year of the Locust. A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past*. Berkeley, 2011. 154.

[383] Levi Soshuk – Azriel Eisenberg (szerk.): *Momentous Century. Personal and Eyewitness Accounts of the Rise of the Jewish Homeland and State 1875–1978*. London, 1984. 88.

Zsabotyinszkij és Trumpeldor a Zsidó Légió egyenruhájában (1918)

A száműzetésbe kényszerített zsidók nem felejtették el és nem bocsátották meg az oszmán tisztviselők zsidókkal szembeni brutalitását. Alexandriában, ahol 11 ezres zsidó kolónia élt, kérelemmel fordultak a britekhez, hogy engedélyezzék nekik zsidó légió létrehozását, mely részt venne a törökök elleni palesztinai harcokban. McMahon kairói főbiztos támogatta az ötletet és az emigránsokat Maxwell tábornok kezdeményezésére rövidesen különleges szállító osztagba szervezték, mely a Zsidó Öszvéres Hadtest elnevezést kapta. Harcolni azonban egyelőre nem Palesztinába, hanem a Dardanellákhoz küldték őket. Az osztag élére John H. Patterson alezredest állították, de az igazi lelke József Trumpeldor százados volt, az orosz hadsereg egykori tisztje, akit kitüntettek az orosz–japán háborúban tanúsított hősiessége miatt (elvesztette a bal karját). Trumpeldor a világháború kitörése előtt egy észak-palesztinai mezőgazdasági telepen dolgozott, majd Alexandriába ment és felajánlotta a szolgálatait a briteknek. Patterson a szakértelme miatt őt látta legalkalmasabbnak a zsidó osztag megszervezésére, amelyben részt vett a későbbi revizionista cionista, Vlagyimir (Zeév) Zsabotyinszkij is.[384]

Az öszvéres hadtest létszáma nem volt túlságosan magas, 1915 végén mintegy 500 palesztinai és egyiptomi zsidó önkéntes csatlakozott hozzá. Az újoncok az esküjüket az alexandriai cionista főrabbi, Rafael della Pergola előtt tették le, s habár A. M. Petrov alexandriai orosz konzul minden követ megmozgatott annak érdekében, hogy az orosz állampolgárságú zsidókat küldjék vissza Oroszországba, s sorozzák be az orosz hadseregbe, a főrabbi Zsabotyinszkij és mások segítségével elérte, hogy a követelését elutasítsák.[385] Az osztag Gallipolinál jól teljesített, a málhás öszvéreket a leghevesebb ágyútűzben vitték az első vonalba, maga Trumpeldor meg is sebesült. Az elesettek helyébe rendre újabb önkéntesek léptek. Az erőfeszítések mindazonáltal hiábavalónak bizonyultak, mivel a siker elmaradt, és az osztagot 1915. december végén kivon-

384 Ennek részleteit lásd Jerry Klinger: The Struggle for the Jewish Legion and the Birth of the IDF. *The Jewish Magazine*, 2010. október. http://jewishmag.com/148mag/jewish_legion/jewish_legion.htm, letöltés: 2014. július 23.

385 Martin Sugarman: The Zion Muleteers of Gallipoli (March 1915 – May 1916). *Jewish Historical Studies*, 36. évf. (1999–2001), 131–139.

ták a félszigetről.[386] Ez a kicsiny csapat jelentette ténylegesen a cionisták és az angolok közötti együttműködés első állomását, amely elég nehezen indult.

Az első világháború kitörését követően a mintegy 130 ezer tagú Cionista Szervezet vezetése kínosan ügyelt arra, nehogy a hadviselő felek valamelyikével való együttműködés gyanúárnyéka vetüljön rá. A szervezet 1914 decemberében Koppenhágában összeülő Végrehajtó Bizottsága proklamálta a zsidók semlegességét a konfliktusban nyilvánvalóan abból a törekvésből kifolyólag, hogy a közösségeik ne váljanak valamelyik hadviselő fél túszaivá. A dán fővárosban felállították a Cionista Ügyek Irodáját, amelynek a feladata a különböző zsidó közösségekkel való kapcsolattartás volt a központi hatalmak és az antant országaiban. Az egyes államokban a helyi cionista szervezetek hazafias módon lelkesen azonosultak a nemzeti célokkal és háborús erőfeszítésekkel. A német cionisták ezenkívül körüludvarolták a berlini hivatalosságokat, sürgetve a kormányt, hogy kezdeményezze zsidó nemzeti otthon létrehozását Palesztinában, amely természetszerűleg a német befolyás „bástyája" lesz majd a Közel-Keleten.[387] Később, mikor nyilvánvalóvá vált, hogy az arabok a britek támogatásával lázadtak fel a török uraik ellen, a német cionisták azzal az érvvel fordultak a kormányhoz, hogy az arab nacionalizmus angol szövetségessé válása után a németeknek (és az oszmánoknak) egy palesztinai zsidó enklávé nagyon is kívánatos lenne, mivel ellensúlyozni tudná az ott élő több százezer arabot és a környező angolbarát arab területek lakosságát. Hasonló tartalmú beadványokat a konstantinápolyi cionisták (pl. Richard Lichtheim) is juttattak el 1916–1917 folyamán a német nagykövetségre. A Wilhelmstrasse azonban visszautasította ezt a kezdeményezést, mert nem akarta elidegeníteni magától a török szövetségesét azzal, hogy nyilvánosan kiáll a zsidó nacionalizmus mellett.

A törökök – mint láttuk – hosszú ideig ellenségesen viszonyultak nem csupán a cionizmushoz, hanem a palesztinai zsidó közösségekhez is. Talaat nagyvezír 1917 nyarán hallatlanul cinikusan reagált, amikor a frissen kinevezett új isztambuli német nagykövet, Johann-Heinrich von Bernstorff erőteljes nyomás alá helyezte a kormányt a cionizmus támogatása érdekében: „Boldogan létrehoznék nemzeti otthont a zsidóknak", de hát ennek nem sok értelme lenne, mivel „az arabok úgyis megölnék az összes zsidót".[388] A Porta csak 1918 áprilisában jutott el odáig, hogy megértse, a vele szemben barátságtalan arabok miatt érdekében állna bátorítani a zsidó bevándorlást Palesztinába. Talaat pasa 1918. augusztus 12-én, az összeomlás előtt nem sokkal adta ki a brit Balfour-deklaráció oszmán megfelelőjét: „A minisztertanács úgy döntött, hogy […] minden korlátozást felfüggeszt, amely a zsidó bevándorlás és letelepedés útjában áll Palesztinában. […] Kijelentem, hogy […] jóakarattal tekintek a zsidó vallási és nemzeti központ létrehozására irányuló törekvésekre Palesztinában, aminek az eszköze a jól szervezett bevándorlás és letelepedés. Meg vagyok győződve arról, hogy az Oszmán Birodalom számára nagy jelentőségű és előnyös a zsidó letelepedés Palesztinában."[389] A cionista célokat formálisan támogató nyilatkozatot azonban sosem adtak ki, mert attól tartottak, hogy ez a lépés tovább élezné az uralmuk alatt élő arabok ellenségességét.[390]

A francia kormány tudatában volt annak, hogy Herzl, a litvániai születésű David Wolffsohn és más korai cionisták kelet-európai zsidók, ezért Párizs azzal gyanúsította őket, hogy „a német

386 J. H. Patterson: *With the Zionists in Gallipoli*. New York, 1916.
387 Leonard Stein: *The Balfour Declaration*. London, 1961. 213.
388 McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 492.
389 Rubin – Schwanitz: *Nácik, iszlamisták*… i. m. 72.
390 M. Perlmann: Chapters of Arab-Jewish Diplomacy, 1918–22. *Jewish Social Studies*, 6. évf., 2. sz. (1944. április) 123–154.

befolyás előőrseit" jelentik.[391] Érvet szolgáltatott mindehhez az a tény, hogy a világháború kitörésekor a cionista tevékenység Németországban összpontosult. Ororszországban, ahol a cionista mozgalom jóval erősebb volt, mint másutt, a cári kormányzat nyilvánvalóan nem óhajtotta támogatni a zsidó nacionalizmust, hiszen éppen ebben az időben deportált mintegy félmillió izraelitát Szibériába és más területekre. Eleinte úgy tűnhetett, Anglia sem lesz a cionista ügy felkarolója. Itt mintegy negyedmillió zsidó élt, jelentős részük oroszországi gyökerekkel rendelkezett. Habár az orosz bevándorlók többé-kevésbé szimpatizáltak a cionizmussal, az újonnan érkezettek túl szegények voltak ahhoz, hogy befolyásolni tudják az angol közvéleményt vagy a közügyeket. Következésképpen a brit kormány kevesebbet tudott a palesztinai cionista újjászületésről, mint bármelyik másik nagyhatalom.

És ironikus módon két évvel a háború kezdete után a cionisták kapcsolatai a brit kormánykörökkel mégis szorosabbak voltak már, mint bármely más országban. Legfőképpen azért, mert a Nagy-Britanniában élő cionista vezetők rendkívüli meggyőző képességgel rendelkeztek. Tekintélyes szószólójuk, az Oroszországban született, Svájcban tanult, a negyvenes évei közepén járó Hájim Veicman brit állampolgárságot kapott és a manchesteri egyetemen tanított kémiát (Nagy-Britanniában London után Manchesterben élt a legnagyobb zsidó közösség). Herzllel ellentétben nem a politikai és pénzügyi hatalmasságok kegyeit kereste, hanem a „kitartó politikai aprómunkát preferálta", s több ezer találkozót bonyolított le. A politikai cionizmust ezenkívül elválaszthatatlannak tartotta a kulturális cionizmustól („szintetikus cionizmus").[392] Ragyogóan tudott hatni az emberekre, s sikerült megnyernie a cionista ügynek az angliai zsidó közösség legtekintélyesebb tagjait. E közösség egyik legbefolyásosabb tagja az a Herbert Samuel volt, aki a brit történelem első zsidó miniszteréként Asquith kormányában előbb a postaügyi, majd 1916-ban a belügyi tárcát kapta meg. Samuel nem egyszerűen zsidó otthont, hanem *brit protektorátus alatt álló* zsidó otthont akart Palesztinában, aminek természetesen az lett volna az előfeltétele, hogy mindenki másnál hamarabb szállják meg a Szentföldet. Ő volt az első, aki ezt az elképzelést először 1914. november 9-én, majd 1915 januárjában *Palesztina jövője* című memorandumában Asquith-nek és Greynek felvetette, akik bizonyos fenntartásokkal fogadták azt. „Megvallom, nem vagyok elragadtatva kötelezettségeink javasolt kibővítésétől, bár ez különös illusztrációja Dizzy [Disraeli] ama kedvenc mondásának, hogy »a faj minden«, s ez most H. S. rendszerezett és módszeres agyából úgyszólván poétaszerű módon pattant ki."[393] Még visszafogottabb volt Lord Bertie párizsi nagykövet, akit szintén megkörnyékezett Veicman. A katolikus Lord Bertie az egész felvetést „abszurd tervezetnek" tartotta és attól félt, hogy „mit fog szólni hozzá a pápa".[394]

Samuel azonban nem lankadt és mások segítségével Veicmant összehozta az elit tagjaival. A tehetséges vegyészmérnök jelentős támogatást kapott például a befolyásos helyi laptól, a liberális *The Manchester Guardian*től (a mai *Guardian* elődjétől), melynek főszerkesztője, Lloyd George személyes barátja, Charles P. Scott a cionizmus támogatója volt. Rajtuk keresztül Veicman megismerkedett a kor legjelentősebb politikusaival, Lloyd George-dzsal, Churchill-lel, Lord Robert Cecil külügyminiszter-helyettessel (Salisbury fiával). A kapcsolatukat erősítette az a létfontosságú szolgálat, amelyet Veicman a brit haditengerészetnek tett. 1916 márciusában Londonba hívták, hogy segítsen megoldani a krónikus acetonhiányt, mivel ez az oldószer nélkülöz-

391 Max Nordau – Anna Nordau: *Max Nordau. A Biography*. New York, 1943. 207.
392 Kalmár: *Zsidók Palesztinában*… i. m. 67.
393 Asquith: *Memories and Reflections*… i. m. 59–60.
394 Barbara W. Tuchman: *Bible and Sword. England and Palestine from the Bronze Age to Balfour*. New York, 1984. XVII. fej.

hetetlen volt a kordit nevű tengeri robbanószer gyártásához. Két év kísérletezés után Veicmannak sikerült egy új, ötletes fermentációs eljárást kidolgoznia, de ez az időszak arra is alkalmas volt, hogy a politikai elittel ápolt kapcsolatait még szorosabbra fonja. Ellenállhatatlan személyisége, elegáns öltözködése megkönnyítette a feladatát. Veicman meg akarta győzni a brit hatóságokat arról, mekkora ütőkártyát jelentene a cionista mozgalom patronálása abban az esetben, ha Nagy-Britannia tervbe venné Palesztina betagolását jövendőbeli közel-keleti érdekszférájába. A franciák szentföldi klerikális klientúrájával az angolok szembeállíthatnák a zsidó nemzeti mozgalom törekvéseit, a cionista ügy támogatása pedig lehetőséget kínálna Franciaország Palesztinából való kizárására, s a terület kizárólagos brit befolyási övezetté tételére.[395]

Veicman erőfeszítéseit elősegítette az a már említett tény, hogy az angolszász protestánsok körében mélységes tisztelet élt az ótestamentumi hagyományok, Izrael gyermekei és különösképpen a Szentföld iránt. Lloyd George megemlítette, hogy a Veicmannal való találkozásaikor felvetődött palesztinai helynevek számára „ismerősebbek voltak, mint a nyugati frontéi".[396] Balfour külügyminiszter is tanúbizonyságát adta a Szentföld története iránti érdeklődésének; egyetértett abban Lloyd George-dzsal és Jan Christian Smuts tábornokkal, Dél-Afrika kormánybeli képviselőjével, hogy a keresztények sokkal tartoznak a zsidóknak. A hatóságok azonban azt is látták, hogy a brit cionisták milyen odaadóan szolgálják a haza ügyét a háborúban, ami többek között abból is kiderült, hogy a Scotland Yard felbontotta Veicman Koppenhágába, a Cionista Ügyek Irodájához küldött leveleit, s e levelek tele voltak az antantot támogató részletekkel.[397] Mindez megfelelő hátteret biztosított ahhoz, hogy 1915–1916-ban szívélyes viszony alakuljon ki a kormánykörök és a cionisták között.

Veicman 1915-ben

A teljes elköteleződéshez azonban Veicmanon kívül mások is kellettek. Végső soron Londonnak a palesztinai zsidó nemzeti otthon létrehozására vonatkozó kötelezettségvállalását mindenekelőtt több cionista politikai voluntarizmusának tulajdoníthatjuk. Az a szándék, hogy a cionista gondolatnak megnyerjék a nagyhatalmakat, és a zsidó nemzeti törekvéseket beillesszék az európai gyarmati expanzió folyamatába, valójában már a cionizmus alapító atyáinál is kimutatható. Maga Theodor Herzl, miután az oszmán szultánnal folytatott tárgyalásai nem vezettek eredményre,[398] 1902 októberében Joseph Chamberlain brit gyarmatügyi miniszterhez fordult, s indítványozta neki zsidó telepes közösség létrehozását el-Arísban, a Sínai-félsziget keleti részén. Ügyes diplomataként megemlítette a miniszternek, hogy ha egyszer zsidók élnének brit fennhatóság alatt el-Arísban, az mintegy automatikusan angol befolyási övezetté tenné Palesztinát is. Chamberlain nem utasította el zsidó bevándorló közös-

[395] Roshwald: *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires*… i. m. 143.
[396] Tuchman: *Bible and Sword*… i. m.
[397] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 198.
[398] Felajánlotta II. Abdul-Hamidnak az oszmán államadósság megvásárlását egy cionisták által létrehozandó palesztinai társaság koncessziójáért cserébe, ami lehetővé tette volna zsidó telepesek beköltöztetését és az ország felvirágoztatását.

ségek letelepítését a Sínai-félszigeten, majd Ugandát ajánlotta Herzl figyelmébe.[399] A Herzl-féle javaslat azért nem valósulhatott meg, mert Lord Cromer, a kairói brit főmegbízott elutasította.

A cionista ügy más szószólói, mint például Zsabotyinszkij, a Zsidó Öszvéres Hadtest epizódja után megpróbálták elfogadtatni az antant vezérkarával a több zászlóaljból álló ún. Zsidó Légió létrehozásának ötletét, mely részt vehetne az oszmánok elleni harcban, s előjátéka lehetne zsidó Palesztina restaurálásának. Patterson parancsnoksága alatt végül egy 5000 fős, nem csak brit zsidókból álló egység 1918 márciusában partra is szállt Alexandriában, mielőtt a Jordán folyó völgyébe küldték a közelgő Damaszkusz elleni támadás előkészítése keretében. Lloyd George lelkendezett: „A zsidók képesek lehetnek arra, hogy több segítséget nyújtsanak nekünk, mint az arabok."[400] A légió tagja volt több mint 1700 amerikai zsidó, akik Zsabotyinszkij propagandájának hatására New Yorkból, Baltimore-ból és Bostonból indultak útnak. S habár az Egyesült Államokban szövetségi törvény tiltotta, hogy idegen hadseregek amerikai földön folytassanak toborzást, a hatóságok ez esetben szemet hunytak a dolog felett. Az önkéntesek között volt az Ukrajnában született Nehemia Rabin, akinek a fia, Jichák később Izrael Állam miniszterelnöke lesz majd.[401] Mivel azonban Allenby nem nagyon alkalmazta, ez a sereg, mely csaknem kétezer év óta az első önálló zsidó harci egység volt, nem játszott komoly szerepet a szíriai hadjáratban.

Jóllehet a zsidó önkéntesek katonai képességeit alig használták ki, a britek 1917-ben mégis sokat köszönhettek azoknak az információknak, amelyeket az oszmán frontvonal mögött létrehozott zsidó hírszerző hálózat szállított nekik a török csapatmozgásokról. Ennek főnöke, a Romániában született Aaron Aaronsohn agrármérnök eredetileg azért ment Palesztinába, hogy felkutassa egy Európában már régen elkorcsosult vadon termő, szárazságtűrő búzafajta magját, melytől jelentős termésátlagokat reméltek. A háború kirobbanása után az amerikaiak támogatásával létrehozott mezőgazdasági kísérleti telepe a titkos hálózat (Nili) központjává vált, mely 1916-ban felajánlotta szolgálatait a kairói Arab Irodának. Ugyanis látva a háború alatti nélkülözéseket és kizsákmányolást, valamint 1915-től az örményeket ért atrocitásokat, ráébredt arra, hogy a palesztinai zsidó mezőgazdasági kolóniáknak nincs jövőjük a nemtörődöm, sokszor kegyetlen oszmán uralom alatt. A kapcsolat az Arab Irodával úgy jött létre, hogy Aaronsohn egyik társa, a fiatal Avsálom Feinberg kalandos úton a török vonalakon átszökött és eljutott Port-Szaídba. Kairóban találkozott Leonard Wooley-val, az iroda munkatársával, aki örömmel fogadta a híreket. Innentől rendszeres időközönként megjelent egy angol hajó a palesztinai partoktól nem messze, amelynek a Nili tagjai leszállították az információkat. Postagalambokat is használtak. Ez azonban nem tartott sokáig, a kapcsolat megszakadt. 1916-ban azonban a hálózat megtudta, hogy a törökök újabb támadásra készülnek a Szuezi-csatorna ellen, amit feltétlenül a britek tudomására kellett hozni. Ezenkívül azt is tudatni kellett a külvilággal, hogy a nélkülözések miatt Palesztina lakossága az éhhalál szélén áll. Sikerült meggyőznie Aaronsohnnak Dzsemál pasát, hogy engedje Németországba utazni, ahol újabb kísérleteket szeretett volna folytatni. Ő azonban a semleges Koppenhágába ment, ahonnan titokban a brit hírszerzés Londonba juttatta. Itteni tartózkodása alatt világossá tette, hogy a törökök palesztinai pozíciói mennyire sebezhetők. Aaronsohn megpróbálta meggyőzni a brit vezetőket, elsősorban Mark

[399] Búr Gábor: Imperia in emperio? Herzl Tivadar és az Uganda-terv. In: Háda Béla – Ligeti Dávid – Majoros István – Maruzsa Zoltán – Merényi Krisztina (szerk.): *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves.* Budapest, 2010. 95–106.

[400] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 278.

[401] A toborzója nem volt más, mint a már említett Ben Cevi, Izrael Állam második elnöke. Lea Rabin: *Férjem, életünk*. Budapest, 1998. 62–63.

Aaron Aaronsohn

Sykest és a háborús kabinet politikai titkárát, Leopold Ameryt annak előnyéről, amit Nagy-Britannia számára a cionista törekvések támogatása jelentene. Nem volt nehéz dolga, hiszen mind Sykes, mind Amery rettegett attól, hogy az Oszmán Birodalom teljes egészében Németország karmai közé kerül. Mezőgazdasági szakértelme lehetővé tette a tárgyalópartnerei előtt Palesztina agrárlehetőségeinek kidomborítását és ama képességének kihangsúlyozását, hogy bevándorlók újabb tömegeit képes befogadni.[402] Londonból Aaronsohnt Kairóba küldték, hogy ossza meg információit az ottani katonai vezetőkkel is és Murray tábornok, Clayton és Hogarth ettől kezdve nyolc hónapon keresztül szorosan együttműködött a zsidó kémhálózattal, mely heti rendszerességgel osztotta meg a legfrissebb információkat.

Ez a munka azért volt különösen fontos, mert az oszmán hatóságok zsidókhoz való hozzáállása 1917 tavaszán jelentősen romlott. A márciusi első gázai csata után Dzsemál pasa biztonsági okokból utasítást adott az északabbra fekvő tengerparti Jaffa kiürítésére. Ez az intézkedés önmagában nem számított szokatlannak, hiszen februárban Gázát is evakuálták a harcok közeledése miatt, s a világháború alatt máshol is gyakran előfordult, hogy a hadsereg a civil lakosságot elköltöztette a front közeledésekor, egyrészt, hogy megóvja a biztonságát, másrészt, hogy szabad utat biztosítson magának egy esetleges visszavonulás esetén.[403] Jaffa kiürítésénél azonban az időzítéssel probléma akadt: a zsidó húsvétra esett, ami nyomban kiváltotta a város északi, Tel-Aviv néven ismert részében koncentrálódó, nagyszámú zsidó lakosság elégedetlenségét. Egyébként szó sincs arról, hogy az evakuálási parancs csak a zsidókra vonatkozott, az arabokat (keresztényeket és muszlimokat) ugyanúgy kiköltöztették. A helyi zsidó vezetők tiltakozása olyan heves volt, hogy Dzsemál egy hetes haladékot adott nekik az ügyeik elrendezésére az április 6-ra kitűzött indulás előtt (a véletlen folytán az Egyesült Államok ugyanezen a napon lépett be a háborúba). Végül mintegy tízezer oszmán alattvalót deportáltak a városból a belső-szíriai sivatagba, egyharmaduk zsidó volt.[404] Az oszmánok szempontjából nyilván nem a legjobbkor került sor az evakuálásra, de a birodalomban lefolytatott (örmény, görög) deportálások fényében ez az esemény nem számított különösebben számottevőnek. S mégis azzá vált a cionista ügy szempontjából. Az élelem és ivóvíz nélküli menekültek sorsa az örményekét idézte, ráadásul Dzsemál hamarosan kinyilvánította ama szándékát is, hogy Jeruzsálem polgári lakosságát (többségükben zsidókat) szintén deportálja. Csak a németek határozott közbeavatkozása akadá-

402 A cionisták szívesen hangoztatták azt a meglátásukat, hogy Palesztina akár ötször, tízszer több lakost is képes lenne eltartani, mint ahányan akkoriban ott éltek (ma már tudjuk, hogy ebben igazuk volt). Mindebből az következett, hogy zsidó bevándorlók millióit is be lehet költöztetni anélkül, hogy az ott élő arabokat elűznék.

403 Yuval Ben-Bassat – Dotan Halevy: A Tale of Two Cities and One Telegram. The Ottoman Military Regime and the Population of Greater Syria During WWI. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 45. évf. (2018), 2. sz. 212–230.

404 McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 351.

lyozta meg a tragédiát: Zimmermann külügyminiszter nyomás alá helyezte Envert, aki értelmetlennek tartotta az intézkedést és meg is akadályozta a végrehajtását. Kressenstein ezredes úgy vélte, Dzsemálnak „titkos politikai terve" Jeruzsálem tisztán muszlim várossá való átalakítása, s megkönnyebbülésének adott hangot, amikor a kormányzó tervét elvetették: „Egy ilyen nagy létszámú lakosságnak az áttelepítése beláthatatlan következményekkel járt volna. Az örmény exodus szörnyű példája ismétlődött volna meg. […] Ezrek pusztultak volna bele az éhségbe […], a járványokba, mi németek pedig újfent bűnbakjaivá váltunk volna ennek az értelmetlen intézkedésnek."[405]

Avsálom Feinberg és Sarah Aaronsohn 1916-ban

Az 1917 áprilisában Kairóban tartózkodó Sykes, aki éppen azon ügyködött, hogy a franciák és a Hásimiták Szíriára vonatkozó igényeit összehangolja, Aaronsohntól szerzett tudomást a jaffai evakuálásról. Azonnal továbbította a hírt a Londonban megjelenő cionista újságnak, a *Jewish Chronicle*-nek, valamint befolyásos New York-i cionistáknak. Az erősen kiszínezett sztori napokon belül a *New York Times* címoldalára került.[406] Az eset jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a nyugati cionista szervezetek, amelyek addig jobbára semlegesek voltak a két háborús koalíció

[405] Isaiah Friedman: *Germany, Turkey, and Zionism 1897–1918*. New Brunswick – London, 1998. 347–373.; Michael B. Bishku: The Interactions and Experiences of Armenians and Jews in the Ottoman Empire and Republic of Turkey from the Young Turk Revolution of 1908 to the Present. *Nationalism and Ethnic Politics*, 23. évf. (2017), 4. sz. 431–452.

[406] Anderson: *Lawrence in Arabia*… i. m. 303.

között, egyre határozottabban az antant pártjára álljanak. Annál is inkább, mert az USA immár az antant tagjaként harcoló félnek számított, a korábban nagy ellenségnek tekintett Oroszország pedig a februári forradalom után láthatólag elindult a demokratizálódás útján, s remélhető volt, hogy a zsidókkal szembeni politikája is pozitív irányban változik.

Mindezzel egy időben Allenby arra kérte a zsidó kémszervezetet, hogy a Beér-Seva környéki erődítmények állapotát mérje fel, mert az angolok itt szándékoztak támadni. Az időjárásról, a kutak elhelyezkedéséről, az utakról szóló hírek létfontosságúnak bizonyultak, melyek nagyban hozzájárultak a hadjárat megtervezéséhez. 1917 októberében azonban – miután egy postagalambja a törökök kezébe került – a hatóságok felszámolták a Nilit, több tagját bebörtönözték, megkínozták és kivégezték. Aaronsohn húga, Sarah a börtönben öngyilkos lett. Raymond Savage százados, Allenby titkára 1924-ben a sajtónak így nyilatkozott a Nili jelentőségéről: „Ez legfőképpen ifjú kémek bátor munkája volt, a többségük született palesztinai, s ez tette lehetővé a kiváló tábornagy számára, hogy vállalkozását hatékonyan végrehajthassa."[407]

A cionista aktivisták fáradhatatlan agitációja mégsem feledtethette el azt a tartózkodást, amelyet a cionista program Nyugat-Európa és Anglia asszimilált zsidó köreiben keltett. A külügyminisztériummal jó kapcsolatokat ápoló Lucien Wolf újságíró és Claude Montefiore vallásfilozófus 1871-ben alapított Angol–Zsidó Szövetsége például, mely jelentős humanitárius tevékenységet folytatott Palesztinában, a cionizmust reakciós mozgalomnak tartotta, mely ellenséges az asszimilációval és alkalmas az antiszemitizmus felélesztésére.[408] Ugyanígy viszonyult a kérdéshez az 1760 óta működő Nagy-britanniai Zsidó Képviselők Vezetősége. A cionizmus legelkötelezettebb bírálója minden bizonnyal Sir Edwin S. Montagu India-ügyi miniszter volt, az asszimilált brit zsidó prototípusa, aki számára a zsidó nemzeti otthont támogató angol törekvés nem fedhette el azt a be nem vallott vágyat, hogy Európa megszabaduljon végre a zsidó problémától, Palesztinát pedig „a világ gettójává" alakítsa át.[409] Maga Lord Rothschild is habozott, hogy elfogadja-e a cionisták érveit, s végül csak azért adta be a derekát, mert így „a lehető legnagyobb mértékben csökkenteni lehetett az Oroszországban maradó zsidók számát, ezáltal pedig csökkenteni a jövőbeli zavargások veszélyét".[410] Lord Rothschild álláspontja jól tükrözi Nyugat-Európa asszimilált zsidó nagypolgárságának fenntartásait. Aggódott az antiszemita fertőzéstől, mely akár már rövidtávon is veszélybe sodorhatta társadalmi pozícióját, de végül finanszírozta a kelet-európai zsidó tömegek palesztinai bevándorlását.

A brit zsidó vezetők ugyanakkor valósággal rettegtek attól, hogy a cionista program melletti nyílt kiállásuk súlyos veszélybe sodorja a palesztinai telepes közösségeket, amelyek az örmények sorsára juthattak. Hasonló félelem állt a hátterében annak, hogy az orosz cionisták tartózkodtak Palesztina brit védnökséggé nyilvánításának támogatásától. Az erről szóló döntésük jellemző módon az 1917 júniusában Petrográdon tartott tanácskozásukon született meg, vagyis hónapokkal II. Miklós bukása után. Mindez azt jelentette, hogy Veicmannak és kollégáinak fokozott óvatossággal kellett eljárniuk annak érdekében, hogy a brit kormányköröktől kicsikarják a cionista programot pártoló nyilatkozatukat.

Azt, hogy London végül a cionisták támogatása mellett döntött, a nagyhatalmi viszonyok kényszerítették ki: ténylegesen az 1917-es év sodrában Nagy-Britannia cionista politikája nem

---

407 Anita Engle: *The Nili Spies*. London, 1997. 101.

408 Mark Levene: *War, Jews, and the New Europe. The Diplomacy of Lucien Wolf 1914–1919*. London, 1992. 75–159.; Edward Kessler: Claude Montefiore and Liberal Judaism. *European Judaism*, 34. évf., 1. sz. (2001. tavasz) 17–32.

409 Friedman: *The Question of Palestine*… i. m. 259.

410 Lord Rothschild 1917. április 19-i levele Veicmannak. Uo. 241.

elsősorban a zsidó közösségekkel fenntartott kapcsolatai, hanem a nagyhatalmak Palesztinára vonatkozó, egymással rivalizáló törekvései nyomán formálódott. Láttuk, hogy az egész közel-keleti politika átértékelésre került 1916 decemberében, amikor Lloyd George és Balfour váltotta Asquith-t és Greyt a kormányfői, illetve a külügyminiszteri székben. Amint az új kormány felismerte, hogy a Sykes–Picot-szerződés nem garantálja kellőképpen a palesztinai brit érdekek érvényesülését, felmerült, hogy tényleg a zsidók lehetnének az a közösség, mely – ugyanúgy, mint a libanoni keresztények a franciák és az örmények az oroszok esetében – kliensnépként szolgálhatna Anglia számára. Ezt az elképzelést melegen támogatta Lloyd George közeli barátja és munkatársa a háborús kabinetben, Lord Milner, Lord Cecil, Philip H. Kerr, a miniszterelnök személyes külpolitikai tanácsadója, de különösképpen az a három férfi, akik Közel-Kelet-szakértőkként dolgoztak a kormány titkárságán: Mark Sykes, Leo Amery és William Ormsby-Gore. Közülük Sykes volt a legbefolyásosabb az 1916 utáni Palesztina-politika tekintetében, s ő tette a legtöbbet a kormány és a cionista vezetők közeledéséért.

Ez azért volt különös szerep Sykes számára, mert ő korábban nem különösebben vonzódott a zsidókhoz. Meg volt győződve arról, hogy a zsidók képtelenek „normális" néppé válni addig, amíg nem alkotnak „tiszta, egyszerű agrárnépességet" ahelyett, hogy – szerinte – pénzemberek, kozmopoliták és radikálisok lennének[411] (ezzel egyes cionisták is egyetértettek). A Palesztinában tett utazásai során azonban elbűvölték a cionista telepek és felismerte azt a szerepüket, amelyet a zsidó nép újjáélesztésében játszhattak.[412] 1916 végére másokkal együtt eljutott odáig, hogy szükségesnek ítélte a franciákkal kötött megállapodás újratárgyalását. Úgy vélte, az olyan felszabadított nemzetek, mint az örmények, arabok, görögök sorába, melyek Sykes szerint hazája logikus szövetségesei lesznek a törökök ellen, szükségképpen beilleszthetők a cionista zsidók is.[413] A következő év nyarán ezt írta: „Ha csak régimódi imperialista megállapodásokat kötünk, amelyeket az itteni népek elutasítanak, akkor nagyon is valószínű, hogy a törökök és a németek könnyedén megtartják a szuverenitásukat és a bagdadi vasutat, bennünket pedig kedvezőtlen helyzetbe kényszerítenek a béke megkötésekor; elveszítjük az ellenőrzést és bizonytalanná válik a jövőnk. A zsidókkal, arabokkal, örményekkel szövetségben álló állandó angol–francia antantot szeretnék, mely ártalmatlanná teszi a pániszlámimust és megvédi Indiát és Afrikát a török–német összefogástól, amely szerintem túlélheti még a Hohenzollerneket is."[414] Az ötlet nem az ő fejéből pattant ki: 1916 októberében James Malcolm, egy perzsiai születésű örmény patrióta vetette fel neki, akinek a családja bensőséges kapcsolatokat ápolt zsidókkal. Malcolm már korán csatlakozott a cionista ügyhöz részben saját meggyőződéséből, részben pedig azért, mert azt remélte, hogy „a zsidó pénzarisztokrácia segíteni fogja az örményeket".[415] 1917 januárjában Malcolm mutatta be Sykesnak Veicmant is, akivel tárgyalni lehetett a brit és a cionista célok összeegyeztetéséről. A cionisták már 1916 őszén meggyőzték a brit diplomatát, hogy ha Palesztinát a zsidóknak adnák, az amerikai közvélemény támogatná az Egyesült Államok hadba lépését az antant oldalán, ez pedig ekkoriban eminens érdeke volt Londonnak.

1917 elején felgyorsultak az események. Amint az Egyiptomból kiinduló expedíciós erők az internacionalizálni kívánt Palesztina felé közeledtek, a vezető angol külpolitikai tisztségviselők és a hadsereg főtisztjei mind nagyobb nyugtalansággal gondoltak arra, hogy a titkos diplomáciai

411 Christopher Sykes: *Cross Roads to Israel*. London, 1965. 154.
412 Kedourie: *England and the Middle East*… i. m. 86.
413 Sykes: *Cross Roads to Israel*. i. m. 154.
414 Wagner: British intelligence and Arab nationalism: the origins of modern Middle East. i. m.
415 Stein: *The Balfour Declaration*. i. m. 395. A szerző alaposan elemzi Sykes szerepét a Balfour-deklarációhoz vezető út kikövezésében. 270–288.

alkuk, például a Sykes–Picot-szerződés következtében a Szentföld feletti teljes és egyoldalú fennhatóságuk veszélybe kerülhet. Ezenkívül az is nyugtalanságra adhatott okot, hogy berlini lapok arról cikkeztek, a német kormány esetleg támogatná a cionista terveket.[416] Az ilyen típusú híresztelések felébresztették a brit vezetőkben a zsidó–török–német összeesküvés hagyományos fantazmagóriáját. Komolyabb formában persze semmi sem támasztotta alá a Palesztinára vonatkozó német ambíciókat, de az aggodalom (más tényezőkkel együtt) mégis elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy az angolok kiadják a cionista programot támogató nyilatkozatukat. A döntés megszületése több szakaszban történt. Sykes február 7-én találkozott a legfontosabb angliai zsidó vezetőkkel és burkoltan tudtukra adta, a kormány készen áll arra, hogy kedvezően viszonyuljon a palesztinai kérdés cionista megoldásához. Sykes persze nem volt abban a helyzetben, hogy felfedje a Sykes–Picot-szerződés létét, illetve azt az akadályt, amelyet ez a megállapodás a brit kormány palesztinai cselekvési szabadsága elé állított. Csupán arra hívta fel a cionisták figyelmét, hogy nekik kellene kezdeményezniük a szövetséges kormányok meggyőzését a zsidó otthon szükségességéről, valamint nyilvánvalóvá tenni a számukra, hogy a cionisták a brit protektorátust részesítik előnyben. A Brit Cionista Szövetség élére februárban megválasztott Veicman és társai egyetértettek a javaslattal és a Palesztina feletti kizárólagos angol uralommal, így került sor arra, hogy ügyüket a párizsi és a római döntéshozók elé tárják.

Ez utóbbi helyszín sem lehetett közömbös a cionisták számára, mivel Olaszország sem maradt ki a Palesztina körül zajló nagyszabású manőverekből. 300 fős jelképes egységet küldött Allenby Egyiptomban gyülekező hadseregébe. Az olasz befolyást helyben azonban a Szent Sír ferencesei szorgalmazták leginkább, akiknek a régi jeruzsálemi jelenlétükből fakadt az az olasz igény, hogy átvegyék Franciaországtól a keleti katolikusok feletti hagyományos védnöki szerepét azóta, hogy 1905-ben a laikus Francia Köztársaság megszakította a kapcsolatait az egyházzal. A Szentszék a maga részéről igyekezett hasznot húzni abból, hogy támogatta a palesztinai francia törekvéseket cserébe a Párizzsal való diplomáciai kapcsolatok újrafelvételéért.

A Szentföldre vonatkozó francia igények London számára a németekhez képest más miatt jelentettek konkrét fenyegetést. Allenby palesztinai hadjárata azonnal felébresztette a franciák gyanakvását, Picot pedig a támadásban közvetlen fenyegetést látott hazája „dél-szíriai" érdekeire. A kollégája, Sykes mintájára az expedícióhoz politikai megbízottként csatlakozó Picot felvette a „szíriai és palesztinai megszállt területek francia főmegbízottja" címet, a britek azonban kitartottak amellett, hogy csupán „a palesztinai ügyek francia–angol missziója tagjaként" tekintsenek rá.

Mielőtt Sykes a Közel-Keletre indult volna, április 3-án Lloyd George megfelelő instrukciókkal látta el. Sykes ama javaslatára, hogy meg lehetne próbálni arab törzsi felkelést kirobbantani az ellenség hátában, a miniszterelnök elutasítóan reagált, s kifejezetten arra kérte, hogy ne rángassa bele Nagy-Britanniát a törzsekkel kötendő olyan szövetségbe, mely nem szolgálná az érdekeit. Semmi olyat se tegyen, ami rontaná a Franciaországgal fenntartott kapcsolatokat, s tartsa észben „annak fontosságát, hogy ne okozzon kárt a cionista mozgalomnak és a brit védnökség alatti fejlődésének". Mivel a kormányfő mindenáron brit érdekszférába akarta illeszteni a Szentföldet, figyelmeztette Sykest, hogy ne tegyen semmilyen ígéretet az araboknak, „s különösen ne Palesztina vonatkozásában".[417]

Jellemző az a megbeszélés is, melyet néhány nappal később Sykes és Georges-Picot Párizsban tartott az elindulásuk előtt. A brit diplomata április 6-án figyelmeztette francia kollégáját, hogy Párizsnak le kell tennie a palesztinai fennhatósága tervéről, cserébe számíthat az Örmény-

416 Picaudou: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient*… i. m. 84.

417 Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 287.

ország fölötti védnökségre. Látva a cár bukását, arról győzködte partnerét, hogy az Oroszországban élő zsidók millióinak nyomása segíthet benntartani az új kormányt a háborúban, ami a nyugati fronti helyzet fényében minden korábbinál fontosabb létérdeke volt Franciaországnak. Arról is beszélt, hogy a palesztinai brit katonai erőfeszítéseket számításba kell majd venni a békekonferencián, azaz a végső rendezésnél. A franciák erről persze hallani sem akartak, különösen annak tudatában, hogy az olaszok is kinyilvánították ama igényüket, hogy felügyeletet szerezzenek a szent helyek fölött. De azzal sem értettek egyet, hogy brit javaslatra az Egyesült Államok a cionizmus patrónusaként szerepet kapjon a Közel-Keleten, mert teljes joggal attól tartottak, hogy az amerikaiak kereskedelmi konkurenseik lesznek a térségben. Sykes Párizsban eszmecserét folytatott a kolonialista körök ismert képviselőjével, a már említett Flandin szenátorral is, aki konokul kitartott amellett, hogy hazájának kell birtokolnia a szíriai, libanoni és palesztinai tengerpartot egészen el-Arísig, s még azt is hozzátette, hogy „Picot őrült módjára elárulta Franciaországot", amikor kompromisszumot kötött Nagy-Britanniával a Sykes–Picot-szerződéssel.[418]

Párizs ekkortól kezdett gyanakodni a brit szövetségesére, hogy az egész arab Kelet megszerzésére törekszik akár Franciaország rovására is. „A Palesztinába tartó Georges-Picot – írta utóbb Poincaré –, kifejtette nekem azt a véleményét, hogy elkerülhetetlen lesz a következő hónapban tízezer embert küldenünk a szíriai Tripoliba. Ha nem tesszük, az angolok, oroszok, olaszok biztosítékokhoz jutnak, nekünk meg semmi sem marad. Meggyőződött arról, hogy Londonban a megállapodásainkat már semmisnek tekintik. A brit csapatok dél felől be fognak törni Szíriába és szétszórják a mi támogatóinkat."[419] Sykes még február elején Londonban bemutatta Picot-nak Náhum Szokolovot, Veicman munkatársát és a nemzetközi cionista mozgalom egyik vezetőjét, hogy megpróbálja enyhíteni a cionista programmal szembeni francia ellenségességet. Ez csak részben sikerült, mivel – annak ellenére, hogy Picot kijelentette, a zsidók palesztinai letelepítését kivitelezhetőnek tartja – Szokolov egyértelművé tette a francia számára, hogy a cionisták egyhatalmi protektorátust szeretnének Palesztinában, nem pedig az ország Párizsnak tetsző nemzetközi adminisztrációját. Tárgyalópartnere válaszul világossá tette, hogy a Palesztina feletti szuverenitás kérdését a szövetségesek fogják eldönteni, s hozzátette, nem lát lehetőséget arra, hogy kormánya lemondjon a palesztinai jogairól, mivel – szavai szerint – a francia nép 95%-a annektálni akarja Palesztinát.[420]

Sykes Rómában is egyengette Szokolov útját. A cionista vezető erről ezt írta: „Ahogy átvágtam a Quai d'Orsay-n a külügyminisztériumból jövet, beleütköztem Sykes-ba. Nem volt türelme várni. Együtt indultunk el, és én átadtam neki a beadvány vázlatát. Nem tetszett neki, átvizsgálta minden egyes részletét, majd át kellett adnom neki az összes jegyzetemet. Ezeket ő alaposan meghúzta, s rövid beszámolót készített belőlük. »Jó kis napi munka«, jegyezte meg ragyogó szemekkel. A második [alkalom] 1917 áprilisának egyik napján történt Rómában. Sykes már előttem ott volt, de nem tudta kivárni az érkezésemet. Keletre kellett utaznia. Elmentem a szállodába, ahol Sykes foglalt nekem szobát. Innen a brit nagykövetségre vezetett az utam, itt Sykes levelei és instrukciói vártak. Elindultam az olasz kormány hivatalába, Sykes ott is járt előttem. Aztán a Vatikánba, ahol Sykes szintén előkészítette az utamat. Olybá tűnt nekem, ott

418 Uo. 288.
419 Poincaré: *Au service de la France... Tome IX: L'année trouble*. Paris, 1932. 109.
420 Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 286.

van mindenütt, ahol csak megjelentem, pedig a távoli Arábiában tartózkodott, ahonnan táviratokat kaptam tőle."[421]

Náhum Szokolov

Az igazi kérdés az volt, miképpen lehet megszerezni Franciaország támogatását a cionista programhoz egyfelől és a Palesztina feletti kizárólagos brit dominanciához másfelől. Az arabista Sir Ronald Graham, a Foreign Office magas rangú tisztviselője, aki tízévi egyiptomi szolgálat után tért vissza Londonba, a franciák meggyőzésének egyik legnagyobb akadályát abban látta, hogy a cionisták csakis brit fennhatóságot tudnak elfogadni, s nem kérnek a franciákból. Ez valamelyest érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a francia kormányban eléggé megvetően nyilatkoztak a cionizmusról, mivel az egész mozgalmat németbarátnak tartották, de még a francia zsidók körében sem örvendett különösebb népszerűségnek. Igaz, hogy a februári orosz forradalom után az ottani zsidók megnyerése elsőrangúan fontossá vált, de Párizsban úgy érezték, ez együtt fog járni a francia érdekek háttérbe szorulásával „Dél-Szíriában".

Végül Szokolov rendkívül szívós és ügyes kampánya a francia kormány meggyőzésére megtette a hatását. 1917. június 4-én elérte a párizsi külügyminisztériumnál a zsidó nemzeti törekvésekre vonatkozó szimpátianyilatkozat kiadását. A minisztérium főigazgatója, Jules Cambon által jegyzett szűkszavú, kötelezettségvállalást nem tartalmazó szöveg ugyanakkor nem ejtett szót semmiféle palesztinai cionista politikai entitás létrehozásáról, és újra deklarálta Párizs ragaszkodását a nemzetközi felügyelet elvéhez: „A francia kormány, amely azért lépett be a jelenlegi háborúba, hogy egy igazságtalanul megtámadott népet védelmébe vegyen, s amely tovább folytatja a harcot, hogy a jó győzedelmeskedhessék a rossz felett, feltétlenül rokonszenvezik az Ön által képviselt üggyel, amelynek sikere elszakíthatatlanul kapcsolódik a Szövetségesek által képviselt ügy győzelméhez."[422] A franciákhoz hasonlóan az olaszok is jóindulatú érdekeltségüket hangoztatták a zsidó otthon gondolatához, de a brit védnökséget nem fogadták el. A francia és olasz kormány által kifejtett fenntartások azonban nem gátolták meg Szokolovot abban, hogy meglobogtassa a szöveget a Foreign Office vezetői előtt, ami hozzájárult ahhoz, hogy Balfour külügyminiszter elfogadja a cionizmusra vonatkozó hivatalos brit nyilatkozat elvét. A francia szimpátianyilatkozat szinte kikényszerítette a hasonló brit nyilatkozat kiadását.

A brit kormány nyilvános kötelezettségvállalására azonban még hónapokat kellett várni, s közben a cionistáknak fogalmuk sem volt arról, hogy valójában gyalogként szerepelnek az angol közel-keleti nagypolitika sakkjátszmájában. Igaz, a cionisták hajlandók voltak támogatni London nagyhatalmi törekvéseit, de cserébe elvárták, hogy a háborús kabinet is segítse az ő céljaikat. Emiatt volt hatalmas a csalódás, amikor Charles P. Scott elárulta a Sykes–Picot-szerződés részleteit Veicmannak: kiderült, hogy a franciákkal titokban már megegyeztek Palesztináról. Veicman azonnal megértette, hogy ettől kezdve minden kockázatot vállalni kell azért, nehogy

[421] Nahum Sokolow: *History of Zionism 1600–1918*. II. k. London, 1919. xxx. Sykes nemcsak Szokolov útját egyengette, hanem Georges-Picot-ét is. Kairóban arab előkelőknek mutatta be, s ekkor vette rá arra, hogy tartson vele Arábiába Huszein sarífhoz, ahol – mint láttuk – a Sykes–Picot-szerződésről tárgyaltak vele.

[422] Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 41.

Palesztina és az ottani zsidóság az egymással rivalizáló nagyhatalmak tárgyává váljék. Április 25-én Lord Cecilhez fordult és keserű hangon kijelentette neki: „Ez a megegyezés magában hordja egy angol–francia és egy nemzetközi rendezés minden hiányosságát, amit ráadásul súlyosbít az a tény, hogy Palesztinát két részre osztják, s ezzel a háború előtt több mint harminc évvel elkezdődött zsidó kolonizációs erőfeszítéseket megsemmisítik."[423] A külügyminiszter-helyettes nem tagadta, de nem is erősítette meg a szerződés létét, ugyanakkor kifejezte a kormány szimpátiáját a cionizmus iránt. Cecil arra is utalt, hogy talán többet is lehetne tenni a kabinet meggyőzése érdekében, s így nyilvánosan is deklarálhatnák a brit és a cionista célok azonosságát, amivel egyszersmind támogatást nyújtanának a Sykes–Picot-szerződés revíziójának. Cecil szerint sokat segítene az ügynek, ha a cionisták nemcsak Nagy-Britanniában, hanem az egész világon nyilvánvalóvá tennék, hogy támogatják a Szentföld feletti brit védnökséget, de az is hasznos lenne, ha a befolyásukat általában véve is az antant érdekében vetnék latba.

London nem csupán nagyhatalmi okokból, vagy éppen a Szentföldre történő zsidó visszatérés iránti vallásos nosztalgiából támogatta a cionista ügyet, hanem azért is, mert általános vélekedés szerint a tömeges bevándorlás gazdasági fellendülést fog eredményezni az egész Közel-Keleten. Sykes erre már 1916 februárjában felhívta Picot figyelmét.[424] Szinte minden nagyhatalom hitt a zsidóság világméretű befolyásának legendájában, amire jó példa az, hogy mind a németek, mind a franciák küldtek zsidó tanácsadókat az Egyesült Államok kormányához menesztett misszióikba, azzal a nem titkolt feladattal, hogy segítsenek a saját céljaik szolgálatába állítani az amerikai zsidóságot, amelyiknek ugyanakkor csak egy kicsiny töredéke támogatta a cionizmust (a 3 millióból csupán 12 ezren tartoztak valamilyen cionista szervezethez). Maga Lloyd George is meg volt győződve a zsidók befolyásának nagyságáról az Egyesült Államokban.[425] Márpedig, mint utaltam rá, 1917 kibírhatatlanul nehéz esztendejében, amikor Oroszország távolodott a háborútól, Olaszország demoralizálódott a caporettói veresége után, a német búvárhajók szörnyű pusztítást végeztek az antant kereskedelmi hajóflottáiban, veszélyeztetve a létfontosságú utánpótlást, amerikai hadosztályok pedig még nem tartózkodtak Európában, minden korábbinál sürgetőbbé vált, hogy az USA minden erőforrását bevonják, Oroszországot pedig benntartsák a háborúban. „E két probléma megoldásában – írta Lloyd George – a közvélemény mind Oroszországban, mind Amerikában nagy szerepet játszott, nekünk pedig minden okunk megvolt rá […], hogy azt higgyük, a két országban a zsidó faj barátsága vagy ellenségessége nagyon sokat számít nekünk."[426]

Holott a zsidók magatartása sem az Egyesült Államokban, sem Oroszországban nem volt jelentős tényező. Veicman sejtette ezt, de azért mindenütt igyekezett megnyerni az antant ügyének a helyi zsidóságot. Az USA-ban azonban már nyitott kapukat döngetett, hiszen az ország április óta hadviselő fél volt, ugyanakkor a palesztinai zsidóságnak nyújtott támogatása elsősorban humanitárius, nem pedig politikai alapon nyugodott. Oroszországban viszont a cionisták antanthoz való viszonyát negatívan befolyásolta a cári rezsim iránt érzett gyűlöletük. Az orosz Zsabotyinszkij, a kiváló költő és nyelvész a saját bőrén volt kénytelen megtapasztalni ezt az ellentétet. A háború kitörése után az egyik liberális orosz újság nyugati fronti tudósítója lett, s amikor az Oszmán Birodalom 1914 novemberében belépett a háborúba, azonnal ráébredt arra az óriási lehetőségre, mely a törökök Palesztinából való kiűzése esetén a cionizmus előtt

423 Chaim Weizmann: *Trial and Error. The Autobiography of Chaim Weizmann*. I. New York, 1949. 188., 238.
424 Stein: *The Balfour Declaration*. i. m. 280.
425 Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 722.
426 Uo. 724.

nyílt volna. Ezért fordította minden erejét a Zsidó Öszvéres Hadtest létrehozására a Szentföld felszabadítása érdekében. 1916 elején Londonba utazott, ahol folytatta a küzdelmét a zsidó önkéntesekből álló „Zsidó Légió" felállítása céljából. Amikor azonban az East End orosz bevándorlói körében agitált, kifütyülték, rohadt krumplival dobálták és elzavarták, a bevándorlók ugyanis nem akartak a gyűlölt cár ellenségei ellen harcolni. Noha a katonakorú nagy-britanniai orosz zsidó emigránsok száma 12 ezer körül mozgott, nem akartak belépni sem a légióba, sem a brit hadseregbe, ami heves sajtókampányt váltott ki ellenük, 1916–1917-ben felerősítve az antiszemitimust a szigetországban.[427] Zsabotyinszkijnek nehezítette a dolgát, hogy az angol cionisták vezetői közül sem támogatta a törekvéseit mindenki, mondván, ha kiderül, hogy zsidó önkéntesekből álló hadtest vesz részt a britek oldalán Palesztina meghódításában, a törökök a szentföldi zsidó közösségeken fognak bosszút állni, akik úgy fognak járni, mint az örmények.[428]

Veicman és munkatársai türelmetlensége 1917 késő tavaszán tovább fokozódott, mivel a Sykes–Picot-szerződés tartalmának megismerése azzal a félelemmel töltötte el őket, hogy a Szentföld egy része nem kerülhet a cionisták ellenőrzése alá, ezenkívül küszöbön állt Allenby hadjárata, ezért sürgetővé vált a cionistákat támogató kormánynyilatkozat kierőszakolása még azelőtt, hogy egész Palesztina brit felügyelet alá került volna. További veszélyt jelentett az a már említett ellentét, mely az angliai zsidó közösséget megosztotta. Ez május 24-én még nyilvánvalóbbá vált, amikor prominens zsidó vezetők tollából a lapokban cikk jelent meg, amely hevesen támadta a cionisták programját. Felrémlett annak a veszélye, hogy szakadás következik be a nagy-britanniai zsidó közösségen belül, ami végzetes következményekkel járhatott volna Veicman terveire.

Annak a lehetősége is fennállt még 1917 nyarán, hogy a törökök a birodalmuk feldarabolását elkerülendő kilépnek a háborúból, s ezzel Palesztinát megtartják, azaz kútba esik a cionista célkitűzés. A volt konstantinápolyi amerikai nagykövet, Morgenthau meg volt győződve arról, hogy az Egyesült Államoknak és az antantnak általában érdekében állna az Oszmán Birodalom háborúból való kilépése, ezért májusban felajánlotta kormányának, hogy Svájcban bizonyos török „közvetítőkkel" tárgyalásokat kezd, amibe Lansing külügyminiszter bele is egyezett. A tárgyalások ötletét azonban a britek hidegen fogadták, mert Allenby hadjáratának előestéje nem éppen a legjobb pillanatot jelentette az oszmánokkal való egyezkedésre, s ezzel a háborúból való kilépésükre.[429] A cionisták teljes mértékben egyetértettek ezzel, így Veicmant a kormány részéről felkérték, személyesen beszélje le Morgenthaut az egyeztetésekről. A találkozó Gibraltáron jött létre, s heves, szenvedélyes vita során a brit vegyésznek sikerült elfogadtatnia az álláspontját az amerikai diplomatával. Morgenthau ugyan még hetekig kapcsolatban állt svájci „közvetítőivel", de végül hazautazott az Egyesült Államokba.[430]

Június 17-én Veicman egy másik találkozót is lebonyolított, ezúttal Balfour brit külügyminiszterrel. Figyelmeztette annak kockázataira, ha a cionista programot támogató kormánynyilatkozat kiadását tovább halasztják. Valójában nem nagyon kellett győzködnie a tárgyalópartnerét. Balfour talán az első jelentős angol politikai vezető volt, aki 1906-ban konzervatív miniszterelnökként fogadta Veicmant. Erre később így emlékezett vissza: „Ebből a Veicmannal folytatott beszélgetésből vált világossá számomra, hogy a patriotizmus zsidó formája egyedülálló. A

[427] David Cesarani: An embattled minority. The Jews in Britain during the First World War. *Immigrants & Minorities*, 8. évf. (1989), 1–2. sz. 60–81.
[428] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 203.
[429] Ehhez képest, mint láttuk, titokban néhány hónappal később maguk is egyezkedni kezdtek a törökökkel a különbéke megkötésének lehetőségéről…
[430] Oren: *Power, Faith, and Fantasy*… i. m. 18. fej.

hazaszeretetük lehetetlenné tette számukra, hogy megelégedjenek az Uganda-megoldással. Veicman erre vonatkozó teljes elutasítása nagy benyomást gyakorolt rám."[431] Balfour 1914-ben ismét fogadta Veicmant, s a kettejük közötti szimpátia tovább erősödött. A cionista vezető lelkesedése a zsidó nemzeti otthon iránt mélyen felkavarta Balfourt, ez a szimpátia pedig cseppet sem csökkent külügyminiszterré történt 1916-os kinevezése után. Teljes mértékben azonosult a cionista üggyel, de persze a brit imperialista törekvések és a világ zsidóságának az antant oldalára állítása is szerepet játszott abban, hogy a Veicmannal való megbeszélésén a külügyminiszter arra biztassa a cionistákat, készítsék el ők a nyilatkozat szövegét, amit ő támogatni fog.

Amikor Balfour rájuk bízta a cionizmust támogató nyilatkozat megszövegezésének feladatát, izgalom kerítette hatalmába a brit cionista köröket. Veicman és környezete több tervezetet készített, miközben folyamatosan kapcsolatban állt a külügyminisztériummal. A végső szöveg július 18-án készen állt és roppant világosan fogalmazott: „1. Őfelsége kormánya magáévá teszi azt az elvet, hogy Palesztina a zsidó nép nemzeti otthonává alakíttassék át. 2. Őfelsége kormánya minden tőle telhetőt meg fog tenni e cél elérése érdekében, és a Cionista Szervezettel közösen meg fogja vizsgálni a szükséges módszereket és eszközöket."[432] A szöveget szeptember 3-án terjesztették a kormány elé, melynek többsége meleg fogadtatásban részesítette. „Ki fog hatni a zsidó nemzet közvéleményére – jegyezte meg lelkesen Smuts tábornok –; ők nemzeti értelemben nagy nép."[433] A leghevesebben a kabinet egyetlen zsidó tagja, Montagu India-ügyi miniszter ellenezte a nyilatkozat kiadását. Ez a londoni East End gettójából felemelkedett politikus attól tartott, hogy a zsidóknak biztosított nemzeti otthon elkerülhetetlenül fel fogja vetni a kettős zsidó lojalitás kényelmetlen kérdését.[434] Augusztus 23-i memorandumában így fogalmazott: „A cionizmus számomra mindig ártalmas politikai krédónak tűnt, amely elfogadhatatlan az Egyesült Királyság bármely patrióta állampolgára számára. Ha egy angol zsidó szemét az Olajfák hegyére függeszti, és az után a nap után sóvárog, mikor Anglia, sarát lerázva cipőjéről, Palesztinába megy földet művelni, akkor – és mindig ez volt a véleményem – olyan célokat tűz maga elé, amelyek nem felelnek meg brit állampolgárságának, és bevallja, hogy képtelen kivenni részét Nagy-Britannia közéletéből, nem méltó arra, hogy angolnak tekintsék."[435] Úgy gondolta, a cionizmus veszélybe sodorja a zsidók brit társadalmon belüli emancipációját, ráadásul a zsidóságot vallásnak, nem pedig nemzetiségnek tartotta. Azt hangoztatta továbbá, hogy a nyilatkozat kiadása fel fogja lázítani az indiai muszlimokat, és általában véve problémákat fog okozni a palesztinai „mohamedánokkal". Curzon sem támogatta a cionista törekvéseket. Montagunak kijelentette, a cionizmus rossz lenne mind Palesztinának, mind a zsidóknak. „Egyetértek Önnel abban, hogy abszurd dolog a zsidókat visszaterelni Palesztinába, ebbe a parányi országba, mely elvesztette a termékenységét, s csak sovány birka- és kecskenyájak eltartására képes, helyenként egy-egy teraszosan megművelt parcellával. Nem kergethetjük el a jelenlegi muszlim lakosságot. Nem alakíthatjuk át a zsidókat kisparasztokká és birkapásztorokká. Nem zavarhatjuk el a különböző szektákat, vallásokat és felekezeteket Jeruzsálemből. El sem tudok képzelni nagyobb kiszolgáltatottságot annál, mint hogy áttelepítünk egy fejlett kultúrával bíró közösséget a palesz-

[431] Stein: *The Balfour Declaration*. i. m. 152.
[432] N. Szokolov tervezetének második vázlata. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 42.
[433] Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 1650.
[434] Stein: *The Balfour Declaration*. i. m. 497–498.
[435] Edwin Montagu memoranduma „A jelenlegi kormányzat antiszemitizmusáról". London, 1917. augusztus 23. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 43.

tinai száműzetésbe."[436] A kanadai származású Andrew Bonar Law, a kormánykoalíció domináns pártjának, a konzervatívnak a vezére egyetértett ezekkel az érvekkel, s nem tartotta időszerűnek a cionista kérdés megoldását. Végül az a vehemencia, amellyel Montagu a nyilatkozat kiadását ellenezte, elégségesnek bizonyult ahhoz, hogy a miniszterek egyelőre levegyék a napirendről a kérdést.

Csakhogy mind a cionisták, mind a kormánybeli támogatóik csupán ideiglenesnek tekintették ezt a döntést. Olyannyira, hogy Lloyd George már a következő kormányülés napirendjére újfent kitűzte a nyilatkozat kérdését. Október 4-én Balfour érzelmes hangon referált a cionista ügyről és bemutatta azt a memorandumot, melyet Veicman személyesen írt. Azt állította, a cionista-barát nyilatkozatra azért van szükség, hogy megelőzzenek egy hasonló német bejelentést, s hogy megnyerjék az amerikai zsidók támogatását, akik pénzügyi segítséget nyújthatnak az antantnak, valamint az orosz zsidókat, akik az országukban zajló forradalom ellenére segíthetnek meggyőzni a kormányukat a háborúban való bennmaradásról. Vagyis a külügy érveit sorakoztatta fel arra vonatkozóan, miért fontos a cionizmus támogatása. Arról azonban hallgatott, hogy a kormány Milner vezette imperialistái más miatt álltak Veicmanék mögé: a cionista program révén kizárólagos brit ellenőrzést lehetett szerezni Palesztina felett, ami megvalósíthatta a Fokvárostól Egyiptomon és a Közel-Keleten át Indiáig, sőt Délkelet-Ázsiáig és Új-Zélandig terjedő *összefüggő* gyarmatbirodalom hatalmas ívét.

Montagu a nagy-britanniai zsidókra hivatkozva ezúttal is ellenállt, hevesebben, mint korábban bármikor. „Úgy értesültem – írta később Veicman –, hogy szinte sírt. Mikor befejezte, Balfour és Lloyd George indítványozta, hogy hívjanak be a terembe, és értem küldettek. Mindenütt kerestek, holott én csupán néhány ajtóval odébb, Ormsby-Gore irodájában várakoztam. Nagy lehetőséget szalasztottam el."[437] Montagu és a Palesztina sivár természeti viszonyaira, valamint a muszlim többségére hivatkozó Curzon ellenállása ugyan nem változtatta meg Balfour, Smuts, Lloyd George és a többi cionista-szimpatizáns véleményét, de ahhoz elég volt, hogy meggyőzze őket egy egyszerűbb kompromisszumos szöveg szükségességéről, mely nem szabott volna határidőt a kérdés rendezésére. Miközben Veicman és munkatársai továbbra is nyomás alatt tartották a kabinetet, Amery és Milner kidolgozta azt a kompromisszumos változatot, amely aztán a Balfour-nyilatkozat vázlata lett. Az a mondat, hogy „Palesztinát a zsidók nemzeti otthonává" kell alakítani, kikerült a szövegből, helyébe homályosabb értelmű kitétel került: „Őfelsége kormánya kedvezően vélekedik egy nemzeti otthon létesítéséről a zsidó faj számára Palesztinában".[438] A cionisták mélyen le voltak sújtva, de úgy vélték, minden további tiltakozás magának a nyilatkozatnak a kiadását sodorná veszélybe.

Lloyd George felkészült arra, hogy ha kell, akár erővel is keresztülvigye a nyilatkozat kiadását. Mielőtt azonban erre sor került volna, elhatározta, határozott diplomáciai támogatást szerez a cionista törekvéseknek. A nyugati kormánykörökben köztudott volt, hogy a zsidó nemzeti otthon formulája egyet jelent a Szentföld feletti brit védnökséggel. Lloyd George arról szeretett volna megbizonyosodni, hogy a védnökséget magában hordozó nyilatkozat később, a békekonferencián nem fog komoly ellenállást kiváltani a szövetségesek részéről. Ekkor bizonyosodott be, milyen hasznos volt annak idején Sykes azon ötlete, hogy Szokolov járja körbe a nyugati fővárosokat. Amikor például 1917 áprilisában a cionista vezetőt fogadták a Vatikánban, XV. Benedek, „a béke pápája" jóakarata jeléül szívélyesen kijelentette, „hiszem, hogy jó szomszédok

[436] David Gilmour: The Unregarded Prophet: Lord Curzon and the Palestine Question. *Journal of Palestine Studies*, 25. évf., 3. sz. (1996. tavasz) 60–68.

[437] Weizmann: *Trial and Error*… I. i. m. 206.

[438] Az A. Milner – L. Amery-féle tervezet, London, 1917. október 4. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 46.

leszünk".[439] Hasonlóan kedvező nyilatkozatot tett a londoni és a párizsi olasz nagykövet,[440] illetve említettem már Jules Cambon pozitív értelmű üzenetét. Igaz ugyan, hogy Cambon nem örült a brit–cionista szövetségnek, de az angolokhoz hasonlóan ő sem hagyhatta figyelmen kívül a zsidó „világhatalom" feltételezett nagyságát.

Végül is az amerikai kormány tekintélye és befolyása meghatározónak bizonyult a brit kabinet döntésében. Washington sohasem üzent hadat az Oszmán Birodalomnak (a Porta viszont 1917. április 20-án megszakította az USA-val a diplomáciai kapcsolatokat, ezért az összes amerikai konzult haza kellett rendelni), csakhogy az antant oldalán hatalmas erőt megmozgató Egyesült Államok nyilvánvalóan óriási befolyást gyakorolt a jövőbeli rendezésre. Az amerikai elnök szájából elhangzó esetleges cionista-barát nyilatkozat jó eséllyel megmenthette Nagy-Britanniát az elszigetelődéstől a palesztinai kérdésben. Veicman javaslatára Woodrow Wilson meggyőzésének feladatát a Kentuckyban született Louis D. Brandeis, az amerikai Legfelsőbb Bíróság első zsidó tagja és az Egyesült Államok legbefolyásosabb cionistája kapta. Szeptember 23-án Brandeis megtárgyalta a zsidó nemzeti otthon kérdését Edward House ezredessel, az elnök tanácsadójával, akinek sikerült legyőznie korábbi fenntartásait, így amikor még aznap fogadta őt Wilson, Brandeis az ő támogatását is megszerezte. A habozó, a cionizmussal ugyan szimpatizáló, de a brit uralom alatt álló zsidó Palesztina gondolatát elutasító elnök meggyőzésében tehát a hazai cionista körök szerepe meghatározónak bizonyult. Amikor október 16-án az egyetértését tartalmazó távirat megérkezett Londonba, végképp eldőlt, hogy a cionista-párti kormánytagok felülkerekednek.

A háborús kabinet november 2-án szavazta meg a nyilatkozat kiadását, jóllehet Montagu még mindig ellenállt. Ekkor már nem az volt az elsődleges ok, hogy a Szentföld franciák általi meghódítását megelőzzék. Allenby hadserege ugyanis ugrásra készen állt, a hadjárat kimenetele pedig biztosnak látszott. Inkább a zsidóság feltételezett világméretű hatalma befolyásolta a kormány október 4-i és 31-i vitáit, vagyis az a gyötrő óhaj, hogy megszerezzék Oroszország és az Egyesült Államok zsidó közösségeinek támogatását. Lloyd George erősen számított erre a támogatásra: „A cionista vezetők – írta később – azt a határozott ígéretet tették nekünk, hogy ha a szövetségesek biztosítják a zsidók számára a nemzeti otthont Palesztinában, akkor ők megtesznek minden tőlük telhetőt annak érdekében, hogy összekössék a szövetségesek ügyével a zsidók érzéseit és támogatását az egész világon. Betű szerint és a szellemében is betartották az ígéretüket."[441] Egyéb tényezők is befolyásolták a kabinet döntését. Az egyik természetesen a Szentföld és a zsidó nép iránt Balfour (valamint Lloyd George és Smuts) által érzett vonzódás volt, a másik pedig az a sietség, hogy megelőzzék egy hasonló német nyilatkozat kiadását, amire nyár óta mutatkoztak különböző jelek. A többi kormánytagot viszont más szempontok befolyásolhatták (protestáns millenarizmus, a kereszténység zsidósággal szembeni adóssága stb.). A kabinetülésről kijövő Sykes a kint türelmetlenül várakozó cionista vezetőnek így jelentette be a döntést: „Dr. Veicman, fiú!"[442]

Maga a nyilatkozat mentes bármiféle vallási vagy misztikus felhangtól, formailag pedig Balfour Lord Lionel Walter Rotschildnak, a Brit Cionista Szövetség elnökének küldött leveléről

---

[439] A pápa szakított elődei politikájával, s pozitívan viszonyult a cionista ambíciókhoz. Agnes de Dreuzy: *The Holy See and the Emergence of the Modern Middle East. Benedict XV's Diplomacy in Greater Syria (1914–1922).* Washington, 2016. 10.

[440] Stein: *The Balfour Declaration*. i. m. 408.

[441] Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 733.

[442] Weizmann: *Trial and Error*… I. i. m. 208.

van szó.[443] Habár nagyon sok helyen olvasható, rövidsége, tömörsége miatt érdemes szó szerint idézni:

> „Kedves Lord Rotschild!
>
> Örömmel adom tudtára Őfelsége kormánya nevében az alábbi rokonszenvnyilatkozatot a cionista törekvések mellett, amely a kabinet számára előterjesztésre és általa elfogadásra került:
>
> Őfelsége kormánya kedvezően vélekedik egy nemzeti otthon létesítéséről a zsidó nép számára Palesztinában, és legjobb igyekezetével azon lesz, hogy e cél valóra váltását megkönnyítse, világossá téve ugyanakkor, hogy nem kerülhet sor semmiféle olyan lépésre, amely sértené a már meglévő palesztinai nem zsidó közösségek polgári és vallási jogait, vagy bármely más országban élő zsidók jogait és politikai státuszát.
>
> Hálás volnék, ha ezt a nyilatkozatot ismertetné a Cionista Szövetséggel.
>
> Üdvözlettel:
>
> A. J. Balfour"[444]

A Balfour-nyilatkozat szövegének hosszadalmas megfogalmazása során kialakult viták lényegében kijelölték a jövőbeli problémák kontúrjait. „Zsidó nemzeti otthon Palesztinában" vagy „Palesztina újjászervezése a zsidó nép nemzeti otthonaként"?[445] 1917 novemberében a brit kormány az első verzió mellett tette le a garast, 1948-ban és az azt követő évtizedekben viszont mintha a második formula valósult volna meg. A „nemzeti otthon" kifejezés egyébként problémás lehetett, hiszen sem a nemzetközi jog, sem a diplomáciai vagy hétköznapi szóhasználat nem ismerte. A cionisták alkották meg ezt a szófordulatot 1897-es első kongresszusukon, hogy kerüljék a „zsidó állam" használatát, amely nyilvánvalóan provokatív módon hatott volna az Oszmán Birodalomra. A nyilatkozat semmiféle utalást sem tett a palesztinai zsidó települések határaira, a szöveg pedig leginkább arra utalt, hogy a „nemzeti otthon" valamiféle enklávé lesz az országon belül. Csak öt évvel később fog sor kerülni Transzjordánia leválasztására, húsz évvel később pedig a megmaradt terület további megkurtításának lehetőségére, melyet a Peel-bizottság fog előterjeszteni. Egyik döntés sem sértette (volna) meg a nyilatkozat betűjét.

A palesztinai arab lakosságnak nyújtott garanciák kapcsán a szöveg biztosítja a „nem zsidó közösségek" számára „polgári és vallási jogaik" tiszteletben tartását, amit egyrészt úgy is lehet értelmezni, mint a zsidó bevándorlás korlátozását az arab nacionalizmus kibékítése érdekében, másrészt úgy, hogy a dokumentum felveti az arabok jogainak problematikáját. Vajon a polgári jogok magukban foglalják-e a politikai jogokat is, amint azt a britek állították 1920-ban a San Remó-i tárgyalások alkalmával olasz és francia partnereiknek? Egyáltalán nem biztos. A legelkötelezettebb cionisták legalábbis nem így gondolták. Az egyikük így írt: „Adják meg az araboknak az összes garanciát, amit a kulturális önrendelkezésükhöz akarnak, de az államnak zsi-

---

[443] Később viszont bekerült a Törökországgal megkötött sèvres-i békeszerződés szövegébe (95. cikkely). Békeszerződés az Ottomán Birodalommal, Sèvres, 1920. augusztus 10. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 84.

[444] A. J. Balfour brit külügyminiszter levele L. W. Rothschildhoz, London, 1917. november 2. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 46.

[445] Szokolovval együtt a Balfour-nyilatkozat első vázlatát elkészítő Harry Sacher újságíró szavai. Egyik barátjának, a *Manchester Guardian*, majd a *Times* haditudósítójának, Herbert Sidebothamnek tulajdonítják a következőket: „Zsidó államon egy nem kizárólag zsidókból álló államot értünk, amelynek a domináns karaktere ugyanakkor […] ugyanúgy zsidó lesz, mint ahogyan Anglia angol." Friedman: *The Question of Palestine*… i. m. 253.

dónak kell lennie!"[446] Úgy tűnik, 1917-ben a „nemzeti otthon" kifejezést amúgy is mindenki az állam előjátékaként értette. Lord Cecil december elején a nyilvánosság előtt kijelentette: „Az az óhajunk, hogy az arab országok legyenek az araboké, Örményország az örményeké és Júdea a zsidóké."[447] Allenby tábornok politikai tisztje, Meinertzhagen ezredes jegyezte le azt a beszélgetést, amelynek során Balfour kijelentette: „Azt remélem, hogy a zsidók jót cselekszenek Palesztinában, és végül is megalapítják a zsidó államot."[448] Lloyd George az emlékirataiban ennél szofisztikáltabban fejezte ki magát: „Nem az ő ötletük volt, hogy a zsidó államot a békekonferenciának azonnal létre kellene hoznia, tekintet nélkül a lakosság többségének akaratára. Másfelől viszont úgy tekintettünk erre, hogy ha elérkezik az idő képviseleti intézmények felállítására Palesztinában, ha a zsidók időközben képesek lesznek megfelelni annak a lehetőségnek, amelyet a nemzeti otthon eszméje kínál nekik, és a lakosság egyértelmű többségét alkotják, akkor Palesztina Zsidó Nemzetközösséggé [Jewish Commonwealth] válhat. Az az elképzelés, hogy a zsidó bevándorlást mesterségesen korlátozni kellene annak érdekében, hogy a zsidók permanens kisebbséget alkossanak, sohasem fordult meg senkinek sem a fejében, aki politikacsinálással foglalkozott. Erre úgy tekintettünk volna, mint igazságtalanságra és annak a népnek a becsapására, amelynek a segítségéhez mi folyamodtunk."[449] Amikor 1921 nyarán Churchill gyarmatügyi miniszteri minőségében amellett foglalt állást, hogy zsidó nemzeti otthont kell teremteni *Palesztinán belül,* nem pedig Palesztinát zsidó entitássá alakítani, Balfour és Lloyd George bizalmasan ellentmondott neki: „A nyilatkozat alapján mindig is zsidó államban gondolkodtak."[450]

Nehéz megállapítani, mennyire volt hatékony „a világ zsidóságához" való folyamodás. Az angliai zsidók izgalomba jöttek és hálálkodtak, legalábbis erre utal az országszerte tartott találkozóik és köszönő leveleik nagy száma. Felbátorodva ezen a lelkesedésen és abból a szándékból kifolyólag, hogy ezt az odaadást más országokra is átterjessze, a kormány különleges zsidó részleget hozott létre a tájékoztatási minisztériumon belül, ahol főleg cionistákat alkalmaztak. Ezeknek az alkalmazottaknak az volt a feladatuk, hogy terjesztésre szánt anyagokat készítsenek a helyi cionista társaságoknak és a világ összes ismert zsidó közösségének. Milliós példányszámban köröztették a Balfour-nyilatkozatot, röplap formájában még Németország és a Monarchia városai fölött is dobálták le repülőgépekről.[451] Oroszországban a deklaráció ujjongó örömöt váltott ki, a nagyobb városokban hatalmas, vidám tömeg gyűlt össze a brit konzulátusok körül. Odesszában százezer ember több mint három kilométeres menetben tapsolta meg az erkélyéről integető angol konzult,[452] de voltak szimpátiatüntetések a brit képviseletek előtt Görögországban, Kínában és Ausztráliában is.[453]

Eközben arra törekedve, hogy megkettőzött erőfeszítéssel mobilizálják a zsidók támogatását a központi hatalmak ellen, Veicman és Brandeis táviratban üzent oroszországi barátaiknak.

---

446 Sidebotham 1917. július 11-i levele Szokolovnak. Uo. 253.

447 Makai: *Izrael Állam és a cionizmus*. i. m. 112.

448 Richard Meinertzhagen: *Middle East Diary, 1917–1956*. London, 1959. 8–9. A magas, elegáns és vonzó Meinertzhagenről, aki a kor számos vezető politikusát „ujja köré csavarta", az egyik életrajzírója azt írta, hogy jóllehet kétségtelenül meghatározó szerepet játszott az első világháború alatt és után a Közel-Keleten, a naplója hemzseg a kitalációktól, ő maga pedig nem volt más, mint „kolosszális szélhámos". Brian Garfield: *The Meinertzhagen Mystery. The Life and Legend of a Colossal Fraud.* Washington, 2007.

449 Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 737.

450 Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 520.

451 Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 737.

452 Dugdale: *Arthur James Balfour*… i. m. 234.

453 Oren: *Power, Faith, and Fantasy*… i. m. 19. fej.

Nyomatékosan arra kérték őket, járjanak közbe az új kommunista kormánynál, hogy továbbra is vegyen részt az antant közös erőfeszítéseiben. Ez a próbálkozás, mint tudjuk, hiábavalónak bizonyult. A háborús kabinetnek az a várakozása, hogy az orosz zsidók valahogyan nyomást tudnak majd gyakorolni a bolsevikokra, teljesen naiv és téves elképzelés volt. Az a 15-20 zsidó bolsevik, akik tényleges befolyással rendelkeztek a döntéshozatalra, ellenségesek voltak a cionizmussal és általánosságban is közömbösnek mutatkoztak népük sorsával szemben. A Németországban és a Monarchiában élő zsidók pedig megingathatatlanul lojálisak maradtak a kormányaikhoz. Annak ellenére, hogy Wilson elnök 1918 októberében nyilvánosan is kiállt mellette, az amerikai zsidóságot sokkal kevésbé villanyozta fel a Balfour-deklaráció híre, mint angliai vagy oroszországi hitsorsosaikat. Igaz, a részükről is történtek hálás megnyilvánulások és demonstrációk. Csakhogy az Egyesült Államok már hadban állt. A gyűlölt orosz cár is megbukott. Semmi sem gátolta már az amerikai zsidók lelkes részvételét az USA háborús erőfeszítéseiben, s annak ösztönzésére sem volt már szükség. „Az amerikai kölcsön [Nagy-Britanniába] nagyobb mértékben özönlött, mint azt bárki hitte volna – írta 1937-ben Ronald Storrs –, ugyanakkor egyáltalán nem nőtt a szovjet szimpátiája Nagy-Britannia iránt (amely rövid úton kapitalista kreálmányként elítélte a cionizmust); a német zsidóság hűsége pedig töretlen maradt."[454]

A deklaráció talán egyetlen kézzelfogható katonai eredménye Zsabotyinszkij Zsidó Légiója volt. Miután 1917 márciusában a cár megbukott, a zsidók Zsabotyinszkij tervével szembeni ellenállása elpárolgott. Sőt tavasszal a Palesztina ellen rövidesen meginduló brit támadás híre szétfoszlatta a török bosszútól való félelmet is. Lloyd George és Balfour elismerték, hogy a cionista és a brit érdekeket egyformán elősegítené egy Palesztinában bevetendő Zsidó Légió. Zsabotyinszkij és Veicman ismétlődő felhívásai nyomán augusztusban a hadügyminisztérium döntött a különleges zsidó gyalogos egység felállításáról. Az alakulat saját nevet és jelvényt kapott, ő lett a „királyi lövészek 38. zászlóalja". A Zsidó Öszvéres Osztag egykori parancsnokát, a protestáns és filoszemita Patterson ezredest Londonba rendelték és megbízták az új zászlóalj megszervezésével. Lelkesen látott munkához, mivel – az emlékiratainak tanúsága szerint – „Anglia zászlaja alatt az Izrael megváltásáért vívott harcot a nagy világháború egyik legérdekesebb epizódjának" tekintette.[455] Érthető módon elsőként az öszvéres osztag veteránjait sorozta be, ám ezúttal a létszám sokkal magasabbra nőtt, mivel a londoni East End zsidó lakosságából sokan jelentkeztek. Ráadásul a toborzást nem korlátozták az Egyesült Királyság területére. Patterson és Zsabotyinszkij körleveleket küldött szét az Egyesült Államok, Kanada és Argentína zsidó közösségeihez. Mivel a Balfour-nyilatkozatot éppen ekkoriban adták ki, az USA-ban az önkéntesek hamarosan jelentkezni kezdtek a brit konzulátusokon. Az elsők között volt Ben Gurion és Ben Cevi, akiket 1915-ben még Dzsemál pasa utasított ki Palesztinából. Az önkénteseket kiképzésben részesítették, majd 1918 nyarán Európába szállították.

A légió előőrsei azonban már márciusban megérkeztek Alexandriába és Kairó mellett további kiképzést kaptak. A Patterson szárnysegédjeként működő Zsabotyinszkij azonnal toborzásba fogott Dél-Palesztinában és Jeruzsálemben, mihelyt ezeket a területeket Allenby hadserege elfoglalta. „A [Zsabotyinszkij érkezésére való] várakozás szinte hisztérikus volt – írta Élijáhu Golomb, az első palesztinai zsidó önvédelmi erők egyik megszervezője. – Vártuk azt az embert, akinek a neve összeforrott legnagyobb álmunkkal – a zsidó hadsereggel. Azt vártuk tőle, hogy eljöjjön és beváltsa a látomásunkat."[456] Több ezer palesztinai zsidó fiatal jelentkezett, ha-

[454] Storrs: *Orientations*. i. m. 404.
[455] J. H. Patterson: *With the Judæans in the Palestine Campaign*. London, 1922. viii.
[456] Joseph B. Schechtman: *Rebel and Statesman. The Vladimir Jabotinsky Story. The Early Years*. New York, 1956. 262.

bár közülük csak pár százat tudtak besorozni. Egy hónapon belül újabb zászlóaljak érkeztek Egyiptomba, amelyeket rögvest Palesztinába küldtek, hogy járőrözzenek a Jordán völgyében, megelőzendő egy esetleges török ellentámadást. A légió öt hétig maradt itt, kitéve a napszúrás és a dizentéria veszélyének. Amikor világossá vált, hogy a brit vezérkari tisztek, akiknek a többsége anticionista volt, továbbra is ilyen súlyos megpróbáltatásoknak akarják kitenni az egységet, Patterson a lemondásával fenyegetőzött. Ez hatott, s az egyharmadára csökkentett légió az őszszel lehetőséget kapott, hogy csatlakozzon Allenby hadjáratához. A 38. zászlóalj az elsők között nyomult be Transzjordániába. Létszáma ekkor már elérte az ötezer főt, ami a brit expedíciós hadsereg egyhatodát, Feiszal arab csapatainak pedig a felét tette ki. A légió nem maradt itt sokáig, ugyanis Allenby rövidesen a Jordán nyugati oldalára vonta vissza, miközben az araboknak kellett megszállniuk a Holt-tengertől délre és a Jordántól keletre fekvő fennsíkokat.[457] Nem kizárt, hogy ezzel már akkor a két nép egymástól való elválasztása volt a cél, nehogy súrlódások keletkezzenek közöttük.

Eleinte az arab–zsidó kapcsolatok kérdését sem a zsidók, sem a britek nem vették komolyan. 1914 előtt a cionisták hangadói nemigen tekintették a társadalmi fejlődés alacsonyabb szintjén álló, javarészt analfabéta palesztinai arab közösséget politikai tényezőnek. Nem igazán érdekelte őket az a heves sajtókampány sem, amelyet a főleg szíriai származású arab nacionalisták folytattak a szentföldi zsidó bevándorlás és földvásárlások ellen a világháború kirobbanásának előestéjén. Igaz, 1913-ban Szokolov, Zsabotyinszkij és mások Konstantinápolyban és Damaszkuszban több békítő jellegű tárgyalást is tartottak egyiptomi és szíriai előkelőkkel (pl. Sakíb Arszlán, Núri Szaíd, Ali Maszri).[458] Ezek a megbeszélések ugyan nem nagyon enyhítették az arab aggodalmakat, de a cionista vezetésben ezzel jóformán egyáltalán nem foglalkoztak.[459]

Érdekes módon a háború alatt a brit kormány nem érzett összebékíthetetlen ellentétet az arab felkelésnek nyújtott támogatása és a cionista aspirációk bátorítása között, vagy éppen a Huszein emírnek tett területi ígéretei és a zsidó nemzeti otthon palesztinai létrehozásáról szóló Balfour-nyilatkozat között. McMahon főbiztos talán nem írta le világosan a Huszeinnek küldött 1915. október 24-i levelében, hogy a Damaszkusz–Homsz–Hama–Aleppó vonaltól nyugatra fekvő „körzet" nem képezheti részét a független arab államnak? A vita valójában csak a háború végén mérgesedett el és a következő években vált igazán hevessé a brit szándékokat illetően. Sajnos a Huszein–McMahon-levélváltás szóhasználata nem volt igazán precíz, hiszen a „körzet" *(district)* kifejezés a török közigazgatásban ismeretlennek számított. Az arabok azt gondolták, hogy McMahon a kifejezés alatt „vilajetet" értett, s azért fogadták el e területsávnak az arab fennhatóság alól való kivonását, mert úgy vélték, túl keskeny lesz majd ahhoz, hogy egész Palesztinát magában foglalja.[460] A zsidók ezzel éppen ellentétes álláspontot foglaltak el. Úgy érveltek, hogy akár csak a legkisebb területi enklávé leválasztását sem fogják a franciák elfogadni. Ha a főbiztos ki akarja zárni a majdani arab államból az aleppói vilajettől nyugatra fekvő összes területet, akkor nem marad semmi, amit leválaszthatnának, mivel a vilajet egészen a tengerig nyúlik.[461] A britek a maguk részéről mindig ragaszkodtak ahhoz, hogy a „körzet" szófordulatot csupán átvitt értelemben kell használni, mintegy „tájék", „vidék" értelemben. Ennek

[457] Martin Watts: *The Jewish Legion and the First World War*. Basingstoke, 2004.; James E. Kitchen: Fighting for Britain, the Yishuv, and Zionism. The Jewish Legion at war, 1917–1921. In: Johnson – Kitchen (szerk.): *The Great War in the Middle East*… i. m. 214–236.

[458] Perlmann: Chapters of Arab-Jewish Diplomacy, 1918–1922. i. m.

[459] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 219.

[460] Antonius: *The Arab Awakening*… i. m. 176–179.

[461] Kedourie: *England and the Middle East*… i. m. 89–90.

megfelelően a Damaszkusz, Homsz, Hama és Aleppó „vidékétől" nyugatra meghúzott vonal elválasztja ezt a területet a parti régiótól, kizárva Palesztinát is.[462]

McMahon nem elégedett meg annyival, hogy kizárjon egy bizonyos területet az arab államból. Tájékoztatta az arabokat, hogy a brit ígéretek – még a Huszeinnek és utódainak szánt térségekben is – csak azokra a területekre alkalmazhatók, „ahol Nagy-Britannia szabad kezet kap, anélkül, hogy szövetségese, Franciaország érdekeit sértené".[463] Mind Mekkában, mind Londonban elfogadták, hogy Nyugat-Szíriában és Palesztinában Franciaország jelentős befolyási övezethez jusson. Sok évvel később, 1937 júliusában McMahon a londoni *Times* hasábjain megvédte a kormány politikáját, hangsúlyozva, „nem állt szándékomban megadni azt a biztosítékot [Huszeinnek], hogy Palesztina részét képezi annak a területnek, melyet az arab függetlenségnek ígértünk".[464] Lloyd George ugyanígy érvelt a Sykesszal folytatott megbeszélésén, mielőtt utóbbi 1917 áprilisában a Közel-Keletre indult volna. Mint emlékezhetünk rá, figyelmeztette Sykest, hogy ne tegyen és ne mondjon semmit, ami hátrányosan érintené a cionista ügyet, és még a legáltalánosabban se kötelezze el magát az araboknak Palesztinával kapcsolatban. Az arabok tudatában vannak annak, hogy semmilyen valószínűsége sincs akár csak a részleges ellenőrzésüknek sem Palesztina fölött, állapította meg a miniszterelnök.[465]

Úgy tűnik, Huszein emír nem értette meg a cionista fenyegetés pontos természetét, mikor Hogarth találkozott vele 1918 januárjában Dzsiddában, hogy csillapítsa az esetleges aggodalmát a Balfour-deklaráció (na meg a Sykes–Picot-szerződés) közzététele után. Hogarth-nak éppen az volt az egyik feladata, hogy világossá tegye az emír előtt a cionista program következményeit. Miután biztosította a sarífot, hogy a zsidó bevándorlás semmilyen módon nem korlátozza majd „az arabok politikai és gazdasági szabadságát", aláhúzta: „Ebben az összefüggésben a világ zsidóságának az arab üggyel való barátsága egyet jelent mindazon államok támogatásával, amelyekben a zsidóknak politikai befolyásuk van. A mozgalom vezetői elkötelezettek az iránt, hogy a cionizmust az arabokkal barátságban és együttműködésben vigyék sikerre, egy ilyen ajánlatot pedig nem lehet könnyedén félresöpörni." A jelentésében hozzátette: „Huszein lelkesen beleegyezett a dologba s kijelentette, szeretettel látja a zsidókat az arabok összes földjén." Igaz – folytatódik a jelentés –, „a király nem akarja elfogadni egy független zsidó állam létét Palesztinában".[466] Az *al-Kibla* 1918. március 23-i száma azért felszólította a palesztinai arabokat, hogy fogadják szeretettel a zsidó bevándorlókat (a cikket minden bizonnyal maga Huszein írta). A saríf, aki abban bízott, hogy a zsidó bevándorlás fellendíti a Szentföld gazdaságát, azonban nem mondott le a Palesztina feletti arab szuverenitásról, ami azt bizonyítja, hogy egyáltalán nem értette meg a cionizmus és az európai territoriális nacionalizmusok új szellemének természetét. Huszein az általa megszokott és ismert oszmán struktúrák szerint reagált a helyzetre, ezért a zsidó kolonizációt a zsidó millet terjeszkedéseként fogta föl, mely egyáltalán nem vonja kétségbe Palesztina társadalmi-politikai berendezkedését.[467]

Palesztina elfoglalása után a Szentföld jövője a megszálló katonai hatóságok kezébe került, s 1920 nyaráig ott is maradt. Az itteni brit tisztviselők közül többen is anticionisták voltak. A kairói Arab Iroda munkatársai közül a legtöbben nem támogatták a zsidó nacionalizmust, Gilbert Clayton például ellenezte a Balfour-nyilatkozatot, ahogy Wingate is. Magának Sykesnak is vol-

462 Paul L. Hanna: *British Policy in Palestine*. Washington, 1942. 66.
463 McMahon levele Huszeinhez, 1915. október 24. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 30.
464 *The Times*, 1937. július 22.
465 Stein: *The Balfour Declaration*. i. m. 268.
466 Perlmann: Chapters of Arab-Jewish Diplomacy, 1918–1922. i. m.; Hanna: *British Policy in Palestine*. i. m. 19–25.
467 Picaudou: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient*… i. m. 89.

tak bizonyos kétségei, ezért 1917 decemberében zsidók egy csoportja előtt kijelentette, nagylelkűen kell bánniuk az arabokkal, és emlékezniük kell arra, hogy a Szentföldön a két népnek egyformán meg kell osztoznia. Figyelmeztette őket, hogy az arabok a szomszédaik és mindig is azok lesznek.[468]

Veicman és Feiszal az 1918. júniusi találkozójukon

A cionista vezetők sejtették, hogy szükség lesz korrekt kapcsolatok kialakítására az arabokkal. Az ezzel egyetértő külügyminisztérium 1918 elején javasolta is, hogy utazzon cionista delegáció a Közel-Keletre, s tárgyaljon arab vezetőkkel a Balfour-nyilatkozat végrehajtásáról. Veicman találkozott is Kairóban tekintélyes szíriai emigránsokkal és minden igyekezetével azon volt, hogy biztosítsa őket a cionista szándékokról. Azt ígérte, az arabok jogait és érzékenységét messzemenően tiszteletben fogják tartani, s jóakarata jeléül adományt nyújtott át a kairói egyetemnek. Az ismert újságíró és az arab nemzeti mozgalom egyik vezetője, a már említett Fárisz Nimr bizalmát el is nyerte, aki támogatást nyújtott a cionista ügynek. Veicman a Cionista Szervezet által a Közel-Keletre küldött rögtönzött bizottság vezetőjeként 1918 márciusában érkezett a térségbe barátja, Ormsby-Gore társaságában. Ennek a bizottságnak az volt a célja, hogy kapcsolatot létesítsen a brit hadsereg és a palesztinai zsidó lakosság között, segítse a világháború alatt elmenekült zsidók visszatérését és koordinálja a különböző zsidó szervezetek és intézmények működését. Ezenkívül jó előre meg akart egyezni az arabok képviselőivel a zsidó bevándorlásról. Április 27-én Jeruzsálemben arab vezetők előtt azt fejtegette, hogy a zsidókkal való együttműködésből ők is sokat profitálhatnak.[469] Azt a követelést, hogy a 85–90%-os arab

[468] Sokolow: *History of Zionism*… i. m. 107.
[469] Perlmann: Chapters of Arab-Jewish Diplomacy, 1918–1922. i. m.

többség arányosan képviselje magát a jövőbeli kormányban, azonban Veicman nem fogadta el, s minden további tárgyalást feleslegesnek ítélt a helyi arabokkal.[470] Úgy döntött ugyanakkor, hogy – Allenby javaslatára – személyesen is érdemes találkozni Feiszallal, ezért Ammánba utazott.

Ennek a találkozónak az volt a legfőbb célja, hogy megállapodást hozzon tető alá Feiszal és a cionista mozgalom között az Arab Királyság és a palesztinai zsidó bevándorlás támogatására. A két férfi jól megértette egymást, Feiszal még fényűző lakomát is rendezett a vendége tiszteletére. A palesztinai arabok érdekeit, akaratát ugyanakkor – úgy tűnik – egyikük sem vette figyelembe, sőt mintha megvetéssel kezelték volna őket. Veicman „álnok", „demoralizált" népségnek tartotta őket, s azt hangoztatta a briteknek, hogy a palesztinai berendezkedés „egyáltalán nem vet számot azzal a ténnyel, hogy minőségi különbség van egy zsidó és egy arab között". Egyszersmind a Feiszallal való találkozója után azt írta, az emír „megveti a palesztinai arabokat, akiket nem is tekint araboknak". A találkozót előkészítendő Sykes azt írta a zsidókról Feiszalnak, „tudom, hogy az arabok megvetik, elítélik és gyűlölik a zsidókat, […] de az igazat mondom, amikor azt állítom, hogy ez a semmibe vett és gyengének tartott faj valójában univerzális, mindenható és legyőzhetetlen". Azt sugallta Feiszalnak, hogy a zsidók hatékony szövetségesei lehetnének.[471] 1918 júniusában ennek megfelelően az emír és Veicman informális megegyezésre jutott, amelynek értelmében a hidzsázi herceg támogatja a korlátozott zsidó betelepülést Palesztinába, a cionista mozgalom pedig segíti a széles értelemben vett arab nemzet fejlődését. Úgy tűnik, Feiszal el tudta volna fogadni a zsidó Palesztina elvét, ha cserébe az antant támogatja a Szíria egészére vonatkozó igényét. Veicman biztosította Feiszalt, hogy „a zsidók nem akarnak saját kormányt létrehozni, csupán brit védelem alatt tevékenykedni, betelepíteni és fejleszteni Palesztinát anélkül, hogy bármilyen legitim érdeket megsértenének". Veicman később ezt írta: „Világossá tettem előtte ama vágyunkat, hogy minden tőlünk telhetőt megtegyünk az arab félelmek és érzékenység enyhítése érdekében, valamint ama reményünket, hogy hatalmas erkölcsi támogatását a rendelkezésünkre bocsátja. Rengeteg kérdést tett föl a cionista programmal kapcsolatban és úgy láttam, egyáltal nem tudatlan. […] Hangsúlyoztam, hogy elég nagy hely lenne az országban mindannyiunknak, ha intenzív fejlődés indulna be, és hogy sok-sok arabot vonnánk be szívesen az ottani munkánkba. Úgy találtam, az emír mindezzel teljes mértékben egyetértett, amint azt később Lawrence levélben is megerősítette nekem." Feiszal ígéretet tett arra, hogy a beszélgetés lényegét továbbítja az apjának. „Az első sivatagi találkozás – emlékezett vissza Veicman – egy élethosszig szóló barátság alapjait vetette meg."[472]

A két vezető közötti kölcsönös megértés ellenére azonban a két nép közötti együttműködés finoman szólva nem bizonyult zökkenőmentesnek. Különféle muszlim és keresztény szervezetek ekkoriban szaporodtak el Palesztinában, sokszor brit katonatisztek támogatásával. Az ismert arab jelszó („Palesztina a mi hazánk") először éppen 1918 nyarán került forgalomba, mikor Allenby hadserege mélyen benyomult Galileába. Miközben a háborús kabinet és a cionisták vezetői Londonban a Szentföldre vonatkozó közös törekvéseik küszöbön álló megvalósulását ünnepelték, az arab ellenállás hangja mind jobban felerősödött. Az Anglia által a zsidó és arab nemzeti aspirációknak nyújtott egyidejű támogatás a terepen komoly nehézségeket okozott a brit tisztségviselők számára, akiknek Jeruzsálem későbbi katonai kormányzója, Ronald Storrs szerint „meg kellett mutatniuk a zsidóknak, hogy nem az arabok kormányozzák őket, az araboknak meg azt, hogy a zsidók nem vették meg őket". Mások viszont később elismerték,

---

[470] John Quigley: *The International Diplomacy of Israel's Founders. Deception at the United Nations in the Quest for Palestine.* Cambridge, 2016. 17–18.

[471] Tom Segev: *One Palestine, Complete. Jews and Arabs Under the British Mandate*. New York, 1999. 110–112.

[472] Weizmann: *Trial and Error*… I. i. m. 234–235.

ugyanakkor talán védelmükbe is vették akkori naivitásukat. Leopold Amery, akinek az édesanyja pesti születésű magyar zsidó volt, így jól tudott magyarul,[473] ezt írta az emlékirataiban: „A legtöbben olyan fiatalemberek voltunk, akik osztották ezt a reményt [Palesztina zsidók általi megújítását], ugyanúgy, mint Sir Mark Sykes, arabbarátok és cionistapártiak voltunk, s nem láttunk lényegi összeférhetetlenséget a két eszme között."[474] A jövő azonban nagyon is rá fog mutatni erre az összeegyeztethetetlenségre.

Brit katonai győzelmek a Közel-Keleten

A brit diplomácia keleti fordulatai nem korlátozódtak Palesztinára, ahol a kormányzati lépések sorozata rendkívül bonyolulttá tette a politikai játszmákat. Erről Mezopotámia esetében nincs szó, itt ugyanis az angol befolyás szilárd gyökereket eresztett az ország déli részén anélkül, hogy a brit aspirációk egy másik nagyhatalom törekvéseibe ütköztek volna. A katonai helyzet azonban még jó ideig komoly fejtörést okozott a brit politikusoknak és hadvezéreknek, mígnem súlyos nehézségek árán sikerült alávetni az egész folyamközt.

Emlékezhetünk rá, hogy 1916 tavaszán a Mezopotámiában indított angol–indiai hadjárat kudarcba fulladt. Az eredetileg pusztán védelmi jellegű hadművelet az öböl partján arra szolgált volna, hogy biztosítsa Nagy-Britannia egyeduralmát a térségben, valamint a perzsiai olaj akadálymentes kereskedelmét. Ez a korlátozott jellegű stratégia öltött testet Bászra elfoglalásában, majd fordult át fokozatosan támadó jellegű hadműveletté Bagdad irányába. Csakhogy Kút-al-Amáránál Townshend tábornok csapatait a törökök bekerítették és az összes felmentő kísérlet dacára megadásra kényszerítették. Ezt a győzelmüket azonban nem tudták messzemenően kiaknázni. Ettől függetlenül ennek a katasztrofális vereségnek az lett a következménye, hogy Dél-Mezopotámiában, Szannájijat mellett védelemre kellett az antant erőinek berendezkedniük, ami azonban keserves feladatot jelentett a perzselő forróságban, kitéve a legyek s a vérszívók állandó támadásainak, az unalomnak, a kimerültségnek. Megtapasztalva a nehézségeket, az angolok 1916 nyarán intézkedéseket hoztak a beásott csapatok ellátásának javítása érdekében. Új utakat építettek és vasutat fektettek, fejlesztették a szállítási kapacitásokat (ezer Ford teherautót rendeltek az Egyesült Államokból, 700 az év végéig meg is érkezett), kibővítették Bászra kikötőjét, kórházakat szereltek fel, valamint nehézfegyverzetet szállítottak a csapatokhoz. A hatalmas logisztikai művelethez – elégedetlenséget kiváltva – egyre nagyobb mértékben vették igénybe a helyi erőforrásokat is.[475] A Mezopotámiában állomásozó brit hadsereg változatlanul a birodalom különböző szegleteiből verbuválódott: feketék a Nyugat-Indiákról, kínaiak Hongkongból, szerelők Indiából és Burmából, kőművesek és munkások Skóciából, matrózok Goából, kazánfűtők Egyiptomból és Zanzibárból.[476] Ennek a sokszínű népségnek a hatékonysága hamar megmutatkozott. Az utánpótlási útvonalak megerősítése következtében a Szannájijatnál tartóz-

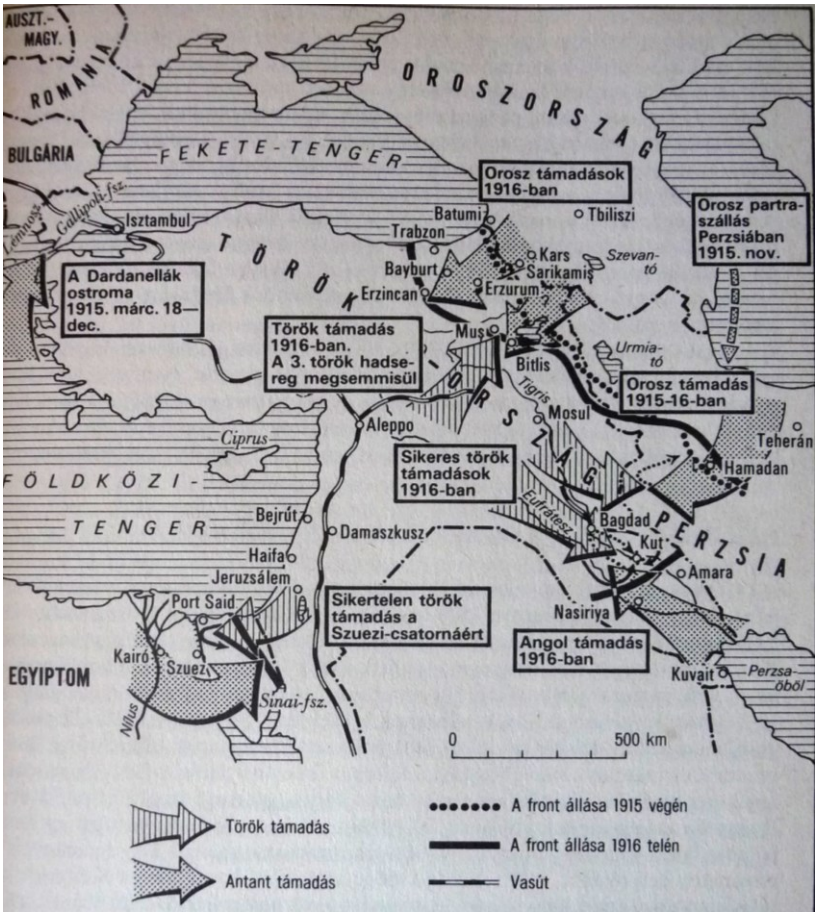
[473] A gyarmatosítás elkötelezett híve, a közismert konzervatív politikus titkolta zsidó származását. Egyesek szerint ő volt a Balfour-nyilatkozat tényleges szerzője. Tragikus fordulata az életének, hogy legidősebb fia a második világháború idején a nácikat támogatta, emiatt 1945-ben árulásért felakasztották. William D. Rubinstein: The Secret of Leopold Amery. *Historical Research*, 73. évf. (2000), 181. sz. 175–196.

[474] Leopold Amery: *My Political Life. Vol. 2. War and Peace 1914–1929*. London, 1953. Idézi: Friedman: *The Question of Palestine*… i. m. 126–127.

[475] Kristian Coates Ulrichsen: The British Occupation of Mesopotamia, 1914–1922. *Journal of Strategic Studies*, 30. évf., 2. sz. (2007. április) 349–377.

[476] Wilson: *Loyalties: Mesopotamia*. I. i. m. 194.

kodó csapatok először juthattak hozzá friss húshoz és zöldségekhez, ennek pedig az lett az eredménye, hogy a morál hanyatlása megállt, majd javulni kezdett.

Közel-keleti harcok 1915–1916-ban (Galántai: *Az első világháború…* i. m.)

A harci morál javulása szerencsés módon egybeesett a Tigris mentén állomásozó hadsereg augusztusban kinevezett, a gallipoli arcvonalról áthelyezett agresszív új főparancsnoka, Stanley Maude tábornok hatalmas ambícióival. Az ötvenes évei elején járó rámenős, művelt taktikus a Kút elvesztése után lecserélt Lake helyébe lépett. Az első hónapokban arra törekedett, hogy semmiképpen se kövesse el elődje hibáit, s ne nyújtsa el túlságosan az utánpótlási vonalait. 1916 őszére úgy vélte, megoldotta az ellátás problémáját, emellett rengeteget gyakorlatoztatta a hadserege zömét kitevő indiai csapatokat, amelyek harcértéke sokat javult.[477] Ennek tudatában azzal a kérelemmel fordult Londonhoz, hogy engedélyezze számára a Bagdad elleni hadjáratot.

[477] Kaushik Roy: From Kut to Mosul. Lessons learnt by the Indian Army in Mesopotamia, 1914–18. In: Johnson – Kitchen (szerk.): *The Great War in the Middle East*… i. m. 143–162.

A kérés hatalmas vitát váltott ki a vezérkarban, hiszen még mindenkinek élénken élt az emlékezetében a kúti katasztrófa. A kabinet azonban fogékonyabbnak mutatkozott, mint a főtisztek többsége, ugyanis Asquith és a miniszterei politikailag fontosnak gondoltak végre valamilyen győzelmet, mely ellensúlyozhatta volna a többi fronton elszenvedett kudarcokat. A kormánytagok hajlandók voltak megadni a tigrisi hadsereg felszerelésének gigantikus költségeit a rendkívül drága hadjárathoz. Szeptember 27-én Maude megkapta az engedélyt, hogy erőit olyan messzire vezesse, amilyen messzire kockázat nélkül csak lehetséges. Októberre már jelentős méretű expedíciós hadsereg állt rendelkezésére, mely nem kevesebb, mint 48 ezer frontszolgálatosból (45 ezer gyalogos, 3500 lovas), 100 ezer főnyi tartalékból és 174 táború ágyúból tevődött össze, így háromszoros-négyszeres túlerőbe került a védőkkel szemben.[478] Ennek a túlerőnek a birtokában Maude december 13-án támadásba lendült.

Az indiai–brit létszámfölény kezdettől éreztette hatását. 15-re a jól beásott törökök bősz harcok közepette kénytelenek voltak visszahúzódni a Kúttól kb. 10 km-re fekvő Szannájijatba, ahol a lövészárkaik még a nyugati fronti német állások standardjait is felülmúlták: a britek a légi felderítés adatai alapján elkészítették a török lövészárkok pontos mását, ahol három napig gyakorlatoztak, s csak ezt követően vállalkoztak a rohamra (eleinte kudarcot vallottak). 1917 januárjában a Tigris egyik kanyarulatában kiépített oszmán védelmi pontot csak tíz napig tartó ádáz csatározások után vették be. Az ellenséget lassan és módszeresen őrlő tigrisi hadsereg szünet nélkül sanyargatta a visszavonulókat a nehéztüzérségével, de február közepén a folyóparti Dahrát így is csak újabb tíznapos harc árán tudták elfoglalni a húszszoros tüzérségi fölényüknek köszönhetően. Az egyik brit katona ekkor ezt írta a törökökről: „Jóllehet az ellenségeink, mégis csak csodálni tudjuk őket a nagyszerű teljesítményük láttán."[479] Február 22-én az oszmán főparancsnok, Halíl bej kénytelen volt feladni Kút-al-Amárát, s ez egyúttal azt is jelentette, hogy a folyó mentén a szervezett ellenállás voltaképpen megszűnt létezni.[480] A törökök rendezetlenül özönlöttek visszafelé Bagdadba, csaknem hétezer emberük fogságba esett, így a britek előtt szabaddá vált az út.

A nagymúltú főváros elfoglalása most már mindennél sürgetőbbé vált, főleg politikai szempontból. „A háborús kabinet nem hagyhatta figyelmen kívül azt a tényt – írta Lloyd George –, hogy ez nagyon értékes siker lenne, lemosná az egy évvel korábban Kútnál elszenvedett vereségünk szégyenét, és bátorságot öntene népünkbe és keleti barátainkba egyaránt."[481] A siker küszöbén a miniszterelnököt valóban rendkívüli izgatottság kerítette hatalmába és utasította a vezérkari főnököt, hogy minél hamarabb adjon engedélyt Bagdad bevételére, s bocsásson Maude rendelkezésére minden szükséges felszerelést. Mindez azért is fontos volt, mert Lloyd George már előre, a háború utáni közel-keleti osztozkodásra tekintett, s ebből a szempontból egész Mezopotámia megszerzése nagy jelentőséggel bírt. A február 28-i kormányülésen ugyan akadtak aggódó vélemények, amelyek szerint Bagdad megtartása túl nagy erőket von majd el a nyugati frontról, de ezek végül kisebbségben maradtak. Március 2-án Maude megkapta az engedélyt a hadjárat folytatására. Utasították, hogy igyekezzen összehangolni a hadműveleteit a vár-

[478] Galántai 107 ezer indiairól, 60 ezer britről tesz említést, ezenkívül 170 ezer főről, akik az utánpótlást és az összeköttetést biztosították. Ez így összesen 340 ezer ember. Galántai: *Az első világháború*. i. m. 403. Ezzel szemben Halíl bej 18. török hadteste csupán 11 ezer fegyveres számlált. Pomiankowski: *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*… i. m. 273.

[479] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 354.

[480] Roger Evans: *A Brief Outline of the Campaign in Mesopotamia, 1914–1918*. London, 1926. 114.

[481] Lloyd George: *War Memoirs of David Lloyd George*. Vol. 4. 1816.

hatóan Perzsia felől Moszul irányába támadó oroszokkal, de azt semmi esetre se engedje meg, hogy ők érjenek először Bagdadba, hiszen az „lenullázná a Sykes–Picot-szerződést".[482]

A tábornok semmilyen okot sem látott arra, hogy változtasson addigi taktikáján. Folytatta lassú, módszeres, nem túlzottan látványos előrenyomulását, miközben négyszeres túlerejét bevetve morzsolta, rombolta az ellenség védelmét. A hadsereg a Tigris mindkét partján feltartóztathatatlanul tört előre, ami nem véletlen, mivel az alig néhány ezer főnyi védőknek 300 kilométeres frontszakaszt kellett volna tartaniuk. A törökök március 10-én a Dijála mellékfolyónál még megpróbálkoztak egy utolsó, kétségbeesett ellenállással, majd észak felé menekültek tovább. Eközben a brit légierő bombázta Bagdadot, minek következtében a vasútállomásnál 26-an életüket vesztették, 60-an pedig súlyosan megsebesültek.[483] A távozó törökök és németek katonai berendezéseket, távírókat, emelődarukat, víztartályokat semmisítettek meg, kormányzati hivatalokat robbantottak föl és használhatatlanná tették a Tigrisen átívelő pontonhidat. 11-én délután az angol–indiai erők bevonultak. A város, amelyért oly sok vért ontottak ki, az elfoglalása után lehangoló képet mutatott. Az egyik szemtanú így jellemezte a látottakat: „A külvárosokat döglött állatok hullái és csontjai borították, a környező döngölt gátat pedig ezernyi összezsúfolt mohamedán sírhalom fedte gyászos és komor hangulatot kölcsönözve; eközben magában a városban a nyomorúságos és omladozó, agyagtéglából tapasztott házak és a szűk, mocskos utcák teljessé tették a kiábrándulást. Csak az egyetlen széles főutca, melyet (Kút elfoglalásának emlékére) Halíl pasa utcának neveztek, volt új építésű, s részben lerombolt épületek szegélyezték. Nem léteztek egészségügyi és köztisztasági előírások, ártalmas szagok terjengtek, ezenkívül beteg és éhes kutyák százai kóboroltak mindenfelé."[484] Bagdad 150 ezres arab lakossága éhezett és betegségek gyötörték. Maude nem fordított figyelmet a látványos rituálékra, nem szervezett nagyszabású bevonulási ceremóniát. Első dolga az volt, hogy széles körű egészségügyi intézkedéseket tett és élelmiszert osztott (a város még 1918–1919-ben is erősen rászorult az indiai gabonaimportra). Visszaszorították a maláriát, hozzáláttak a csatornázás kiépítéséhez, a kórházakat kitakarították, a vizet fertőtlenítették. Hetek alatt sikerült elhárítani az éhínség közvetlen veszélyét, a város ismét működni kezdett.

Annak ellenére, hogy Bagdad eleste az Oszmán Birodalom bukásának fontos állomása volt, Maude nem sokat nyert vele. Több száz kilométerre volt bászrai bázisától, s egyébként is Bagdad taktikai értelemben nem számított jelentős tényezőnek. Egy újabb offenzíva kiindulópontjának megtenni nem lehetett. Az egyetlen lehetőség az maradt, hogy egyesüljenek Baratov tábornok Észak-Perzsiában állomásozó orosz csapataival.[485] Lloyd George ettől az egyesüléstől egyenesen az Oszmán Birodalom katonai összeomlását remélte, s úgy vélte, mindez maga után vonja majd Bulgária kapitulálását is. Ezenkívül Maude jelezte a feletteseinek, hogy a Bagdadtól északra fekvő termékeny területek elfoglalása javítaná csapatai élelmiszer- és takarmányellátását, ami a súlyos logisztikai nehézségekkel járó mezopotámiai hadjáratban fontos szempontnak számított. A War Office március 11-én buzdította is a főparancsnokot, hogy használjon fel minden helyi erőforrást, tekintettel az utánpótlási vonalak hosszára.[486] Maude tehát újabb óvatos, lassú előrenyomulásba kezdett észak felé március és április folyamán, s bevette Fallúdzsát, a következő oszmán erősséget az Eufrátesz mentén, valamint Ramádit, a bagdadi vasút egyik

[482] Cassar: *Lloyd George at War, 1916–1918*. i. m. 139–140.; Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 323.
[483] Gingeras: *Fall of the Sultanate*… i. m. 220.
[484] Frederick J. Moberley: *The Campaign in Mesopotamia, 1914–1918*. IV. London, 1927. 248–249.
[485] Ezen a frontszakaszon a megelőző hónapokban viszonylagos nyugalom uralkodott, mert mind az oszmánok, mind az oroszok más frontokra vonták el az erőiket.
[486] Ulrichsen: *The Logistics and Politics of the British Campaigns*… i. m. 156.

állomását a folyón felfelé. Csakhogy az oroszországi belpolitikai események következtében Baratov hadserege egyszerűen elpárolgott, ráadásul olyan hírek jutottak el Londonba, hogy a törökök más frontokról akár 120 ezer katonát és 300 ágyút is képesek lennének Bagdad visszavétele céljából a folyamközbe küldeni. Az orosz fenyegetés hiányában a mezopotámiai és perzsiai török erők Szamarra és Tikrít között csoportosultak, majd szilárd védelmi pozíciót foglaltak el Moszul előtt, miközben a britek a Bagdadtól északnyugatra található szunnita háromszögben gyülekeztek. 1917 nyarától viszont a hőség beköszöntével egyikük sem érzett magában annyi erőt, hogy újabb csatározásoknak tegye ki magát a sivatag embert próbáló körülményei között. Maude november 19-én maga is áldozatául esett a kolerának, halála pedig még inkább megbénította az angolok katonai tevékenységét a térségben (utóda Sir William Marshall tábornok lett). Egyesek úgy vélik, hogy a megállás amúgy is szükséges volt. Ekkorra a főparancsnokság által bevetett létszám a Tigris mentén elérte a 447 ezer főt, ezenkívül félmillió tonna tengeri szállítókapacitást, megszámlálhatatlan folyami járművet mozgósítottak és több száz kilométer vasutat fektettek le. Rendkívüli erőfeszítésnek számított ez egyetlen hadjárat érdekében. Végső soron a mezopotámiai hadjárat alig jelentett többet, mint kiképzett katonák és hadianyag folyamatos kivonását Indiából, sőt az Európában harcoló antantcsapatok meggyengítését, így válhatott a folyamköz Keegan szavaival „a saját erőforrásokat folyamatosan csapoló tehertétellé".[487]

Éppen a Bagdad elfoglalása utáni hónapokban éleződött ki az a vita, hogy a katonai erőfeszítéseknek Európában vagy a Közel-Keleten biztosítsanak-e elsőbbséget. Sir William Robertson tábornagy, a birodalmi vezérkar főnöke (és általában a katonai elit) kitartott a nyugati front prioritása mellett. Úgy vélte, Európában a német hadsereg az egyetlen nyilvánvaló fenyegetés az antant pozícióira, s ennek megfelelően Franciaország fennmaradására. Robertson és hívei szerint az egész közel-keleti háború valójában nem volt más, mint a létfontosságú élőerő felesleges pazarlása. A török hadsereget nem látták akkora fenyegetésnek, mint a németet, mely bármikor újra megkísérelhette Párizs megközelítését, sőt akár az ostromát is. Ezt a nézetet hevesen vitatta Lloyd George. Asquith egykori hadfelszerelési minisztere, ez a szenvedélyes walesi politikus azoknak a táborát gyarapította, akik szerint a németek erejét nem az óriási veszteségekkel járó nyugati fronton, hanem a „szárnyakon" kell megtörni, vagyis a gyengébb szövetségeseit, Bulgáriát és az Oszmán Birodalmat kell legyőzni. Ezért támogatta már kezdettől fogva a Szalonikibe küldendő expedíció tervét. Később miniszterelnökként jelentősen növelte hazája elköteleződését a Balkánon. Lenézte, semmibe vette a vezérkari tisztek hagyományos nyugati fronti mentalitását. Úgy vélte, „semmi és senki nem menthette meg a törököket a teljes vereségtől 1915-ben és 1916-ban, csak a mi vezérkarunk"…[488] Emlékirataiban így ábrázolta egy Robertsonnal folytatott 1916. novemberi, a rettenetes vérfürdőt eredményező somme-i offenzíva utáni vitáját: „Akkor megkérdeztem tőle, mi az elképzelése arról, hogyan lehetne ezt a véres konfliktust sikeresen befejezni. A kérdés láthatólag zavarba hozta és olyan tábornoknak látszott, mint aki díszegyenruhájában azt gondolja magában, »ez is csak azoknak az ostoba kérdéseknek az egyike, amelyekkel ezek a tudatlan civilek állandóan bombáznak téged, nem kellene biztatni őket«. Aztán csak motyogott valamit a bajusza alatt a »felőrlő háborúról«."[489]

Mint említettem, 1916 decemberében Asquith-t Lloyd George követte a kormányfői székben és elhatározta, hogy elképzeléseit rövid úton átülteti a gyakorlatba. Hírszerzési információk

---

[487] Keegan: *Az első világháború*. i. m. 604.

[488] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 264.

[489] Lloyd George: *War Memoirs of David Lloyd George*. Vol. 1. 899. A miniszterelnök és a vezérkari főnök közötti ellentétet a közel-keleti hadjárat kapcsán jelentősen árnyalta Matthew Hughes: Command, Strategy and the Battle for Palestine, 1917. In: Beckett (szerk.): *1917: Beyond the Western Front*. i. m. 113–129.

alapján meg volt győződve arról, hogy az oszmán csapatok demoralizálódtak, és minden bizonnyal egyetlen jól irányzott csapással meg lehetne rendíteni az egész hadsereget. Volt ebben az okoskodásban igazság, hiszen láthattuk, hogy 1917 elején a törökök valóban nagy nyomásnak voltak kitéve jóformán minden frontjukon. A Kaukázuson túli hadjárat szörnyű véráldozata komoly kihatást gyakorolt a többi hadszíntérre is. Szíriában például a csapatok csak fél fejadagot kaptak, az állatállomány pedig az éhhalál szélén állt, hiszen a háború alatt a hadsereg igavonó jószágai a szokásos ellátmánynak csak a töredékét kapták (a lovak 40%-ot, az ökrök és bikák 15%-ot).[490] A Palesztinában állomásozó 18 ezer katona jóformán még annyi kenyeret sem kapott, hogy fenn tudja tartani a védelmi állásait. Az orvosi eszközökben, gyógyszerekben akkora hiány mutatkozott, hogy még a nagyobb szabású műtéteket is altatás vagy érzéstelenítés nélkül végezték el.[491] Ráadásul az oszmán hadseregben hagyományos korrupció és megvesztegetési gyakorlat akkora méreteket öltött, hogy az már a működőképességet veszélyeztette. 1917 elejéig 300 ezer paraszti származású katona dezertált az elvileg még egymilliós török hadseregből, a következő évben viszont ez a szám megduplázódott.[492] Kressenstein leírja, hogy 1917 októberében az Isztambulból Palesztinába induló 24. hadosztály még 10 ezer főt számlált, de a célállomásra csupán 4635-en érkeztek meg, a többiek menet közben vagy elszöktek, vagy betegség miatt kórházba kerültek.[493] A dezertálók között a birodalom minden etnikuma és vallási közössége képviseltette magát, de a legnagyobb arányban az anatóliai muszlimok (törökök, kurdok, cserkeszek, lázok), ami azzal magyarázható, hogy ők adták a sorozott katonák zömét.

Ez a leharcolt haderő védekezni még éppenséggel tudott, támadási képességeit azonban teljesen elvesztette. 1917 tavaszán az oszmán hadsereg összesen 46 hadosztályból állt, melyek átlagosan 5000 puskával rendelkeztek:

Hadosztályok száma	Hadsereg sorszáma	Állomáshely
8	5.	**égei-tengeri front**
10	2. és 3.	**kaukázusi front**
6	6.	**iraki és perzsiai front**
12	4.	**sínai-félszigeti front, Szíria, Hidzsáz**
3		**Arábia (Aszír, Jemen, Áden)**
7		**Macedónia, Románia, Galícia**

1917 tavaszán a német főparancsnokság is érezte annak valószínűségét, hogy általános oszmán összeomlás következhet. Már korábban is többször előfordult, hogy Erich Ludendorff

490 Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 122.

491 Kressenstein: *Zwischen Kaukasus und Sinai.* i. m. 213.

492 Beşikçi szerint 1918 nyaráig félmillióan szöktek el, ami az összes mozgósított 17%-át jelentette. Ez az érték átlag 20-szorosa volt az európai hadseregek adatainak! Mehmet Beşikçi: Between Acceptance and Refusal – Soldiers' Attitudes Towards War (Ottoman Empire/Middle East). In: Daniel – Gatrell – Janz – Jones – Keene – Kramer – Nasson (szerk.): *1914-1918 online*… i. m.
https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/between_acceptance_and_refusal_-_soldiers_attitudes_towards_war_ottoman_empire_middle_east?version=1.0, letöltés: 2018. július 4.; Odile Moreau-Richard francia történész szerint viszont a katonaszökevények száma a világháború végére megközelítette az egymilliót. Vö. Difficile sortie de guerre: de l'Empire ottoman à l'émergence de la jeune République de Turquie (1918-1924). *Relations internationales*, 171. sz. 2017/3. 43–56.

493 Zürcher: The Ottoman Soldier in World War I. i. m.

tanácsadói a török csapatok német katonákkal való „feljavításának" lehetőségéről morfondíroztak. A főparancsnok azonban – ugyanúgy, mint angol kollégája – csökönyösen ellenezte csapatok elvonását az európai frontokról.[494] Most azonban Bagdad elestével a Porta emlékeztette a németeket a kötelezettségeikre a török–német szövetségi szerződés 4. cikkelye értelmében: „Németország kötelezi magát, hogy az ottomán birodalom területét fenyegetés esetén, ha szükséges, fegyveres erővel megvédi."[495] Bagdad elvesztése különösen érzékenyen érintette Berlint, mivel Mezopotámiában jelentős német érdekek kerültek végveszélybe (a Bagdadbahn, olajkitermelés). Irak a Perzsiába, onnan pedig a távolabbi Indiába vezető út kapuját jelentette, így a császári kormányzat számára nem lehetett közömbös. Egyértelműnek tűnt, hogy csak egy lenyűgöző katonai győzelem képes megmenteni a török harci morált.

1917 júniusának végén Enver hadügyminiszter rendkívüli értekezletre hívta össze Aleppóba a hadseregparancsnokait, Halíl pasát (6. hadsereg), Izzet pasát (kaukázusi hadsereg), Dzsemál pasát (4. hadsereg) és Musztafa Kemált, Gallipoli hősét. Bejelentette nekik, hogy offenzívát tervez Bagdad visszafoglalására, ennek érdekében pedig német parancsnokság alatt új hadseregcsoport felállítását kezdeményezi. Az új alakulat magában foglalja majd Halíl 6. hadseregét és a Kemál parancsnoksága alatt újonnan létrehozandó 7. hadsereget. A tervek szerint utóbbiba egy komplett német gyaloghadosztályt vezényelnek, a hadseregcsoport élére pedig Erich von Falkenhayn tábornokot állítják, akinek a legutóbbi romániai sikerei feledtetni látszottak a verduni kudarcát. Hozzátette, Berlin ötmillió fontnyi aranyat ígért a költségekre. A részvevőket valósággal letaglózta a bejelentés, hiszen Bagdad visszafoglalása legalábbis meggondolatlan vállalkozásnak tűnt egy olyan pillanatban, amikor más frontokon támadás fenyegette a birodalmat. A német túlsúly is megdöbbentette őket: 65 német mellett csupán 9 török tiszt került volna be a hadseregcsoport vezérkarába. Kemál figyelmeztette is Envert, hogy a hazájuk „német gyarmattá" válhat. A főtisztek ellenkezése azonban nem térítette el a hadügyminisztert a szándékától és megkezdődött a csapatösszevonás. Dzsemál járt a legrosszabbul. Folyamatosan jelezte, hogy egyre nagyobb brit erők gyülekeznek Gázánál, mire leváltották, a helyére pedig Falkenhaynt nevezték ki, aki viszont szeptember végén rávette Envert arra, hogy a tervezett Bagdad elleni támadás helyett Palesztina megvédelmezésére koncentráljanak.[496]

A török kéréseknek engedve a német vezérkar augusztusban egyezett bele abba, hogy minden lehetséges támogatást megadjon egy nagyszabású oszmán támadáshoz Bagdad ellen. A „Villámlás" *(Jildirim)* fedőnévvel illetett hadművelet 120 ezer török katona bevetésével számolt. Ezeket az erőket a különböző, például Európában tartózkodó török seregek színe-javából válogatták volna össze a legjobb harctéri parancsnok, Kemál irányításával (ő 1917 októberében az Enver pasával való ellentétei miatt lemond a megbízatásról, mivel egyértelműnek bizonyult számára, hogy a csapatai nem képesek támadó hadműveleteket indítani).[497] Hozzájuk adódott német tüzérek, hadmérnökök és orvosok válogatott csoportja, mintegy 6500 ember: 5900 katona és 630 tiszt („Ázsiai Hadtest").[498] A viszonylag alacsony létszámról Ludendorff az emlékirataiban így nyilatkozott: „Kisszámú német zászlóaljak bevetésével talán jelentős török erőket tudunk visszavezetni a küzdelembe és még nagyobb erőkifejtésre kényszeríteni az angolokat

494 Liman von Sanders: *Five Years in Turkey*. i. m. 173.
495 Urbán (szerk.): *Nyugat-Európa és Amerika 1789–1918*… i. m. 790.
496 Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 342–343.
497 Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 126.
498 Erickson: *Ordered to Die*… i. m. 166–172.

keleten."[499] A kicsiny létszámnál fontosabbnak számított a technikai támogatás: géppuskák, lövegek, mozsárágyúk, légvédelmi tüzérség, gépesített szállítóeszközök érkeztek.

A hadművelet vezetésére Berlin Falkenhayn tábornokot szemelte ki, a volt vezérkari főnököt. A tehetséges, de igen önfejű stratéga csak nemrég került magas beosztásából frontszolgálatba, mert a példátlan verduni vérszivattyút és Románia antant oldalán történő hadba lépését követően váltásra került sor. A „Villámlás" jó lehetőség volt Berlinnek arra, hogy eltávolítsák Falkenhaynt Európából (akkoriban a Romániában állomásozó 9. német hadsereget irányította), ugyanakkor továbbra is felhasználják tagadhatatlan katonai képességeit. A tábornok lenyelte ezt a lefokozással egyenértékű, sértésszámba menő áthelyezést. Úgy fogta fel az új megbízását, mint elsőrendű lehetőséget a tekintélye visszaszerzésére, amit gyors, elsöprő győzelemmel érhetett el egy viszonylag elhanyagolt hadszíntéren.

A hadművelet szerencsétlenségére azonban Falkenhayn úgy fogott hozzá a teendőihez, hogy megfeledkezett az oszmán katonai tradíciókról. A hadsereg operatív irányítását magas rangú német tisztekre bízta, akik semmit sem tudtak a sajátos török katonai élet körülményeiről, vagy éppen a török katona pszichéjéről. Még a Törökországban éveket eltöltő és kínkeserves tapasztalatokat szerző Liman von Sanderst sem kérdezték meg. Falkenhayn szemében a török tisztikar siralmas állapotban volt, mely szándékosan lanyhán hajtja végre az ő parancsait. Példának okáért a hadsereg Aleppóba való elszállítását, ahonnan a Bagdad visszahódítására indított támadás kiindult volna, hihetetlenül lassan és képtelen módon hajtották végre (az „Ázsiai Hadtest" szeptemberben érkezett meg Konstantinápolyba, de még novemberben is ott tartózkodott). Ebbe belejátszott az is, hogy szeptember 6-án Isztambulban, a Boszporusz ázsiai partján található Haidarpasa vasútállomáson egy hatalmas lőszerraktár felrobbant, az óriási pusztítás nyomán pedig tetemes mennyiségű hadianyag semmisült meg, ami önmagában több hónapos csúszást okozott.[500] A másik probléma pedig az volt, hogy a Berlin–Bagdad vasútvonal Aleppótól északra véget ért, több száz kilométerre a frontvonaltól, szállítási kapacitása pedig nem haladta meg a napi 800 tonnát. A szerencsétlen katonákat nyílt területen, a tűző napnak kitéve táboroztatták, s az idősebbek szinte azonnal belebetegedtek vagy bele is haltak a kimerültségbe és a tífuszba. 1917 szeptemberére a halálozási és dezertálási arány a nyomorult besorozottak körében riasztó méreteket öltött.[501] Ráadásul minden aprólékos óvintézkedés ellenére a hadművelet terve már viszonylag korán a brit hírszerzés tudomására jutott: mind az oszmán csapatok általános helyzete, mind a célja részletekbe menően ismertté vált. Ennek ellenére természetesen nyugtalanította Londont a németek megjelenése, még az arab felkelésben tevékeny részt vállaló Lawrence-t is: „Falkenhayn lement tanácsokat adni a törököknek és az ő intelligenciája méltó ellenségeinkké tette őket."[502]

Lloyd George ekkorra már végképp elszánta magát a törökök szétzúzására. Nem akarta bevárni a „Villámlás" kezdetét, hanem úgy döntött, elébe megy annak, s az utánpótlási bázisához közelebbi Palesztinában indít támadást. A tervét Robertsonnal is egyeztette, akivel egyetértettek abban, hogy Murray tábornok 1917. áprilisi gázai kudarca után az offenzíva végrehajtásához új parancsnok kell.[503] A miniszterelnök némi habozás után Smuts tábornokot javasolta, a búr háború hősét, Dél-Afrika képviselőjét a háborús kabinetben. Az európai front elsőbbségének hí-

499 Maurice Larcher: La campagne du général de Falkenhayn en Palestine (1917-1918). *Revue militaire française*, 95. évf., 17. köt. (1925. október–december) 28–53.
500 Zürcher: The Ottoman Soldier in World War I. i. m.
501 Larcher: La campagne du général de Falkenhayn en Palestine (1917-1918). i. m.
502 Lawrence: *A bölcseség hét pillére*. II. i. m. 3.
503 Sir William Robertson: *Soldiers and Statesmen*. London, 1926. 147–148.

ve, Robertson azonban – aki abban reménykedett, hogy a hadjárat jelentősége csökken, ha a vezetője minél kisebb tekintélyű katonatiszt lesz – május végén lebeszélte Smutsot a felkérés elfogadásáról, illetve nem adott neki ígéretet a döntő győzelemhez szükséges erők biztosítására.[504] Ekkor esett a választás a vezérkari főnök egykori iskolatársára, Allenbyre, erre a nyugati fronton szolgáló főtisztre, aki akkoriban nem örvendett különösebben nagy hírnévnek. Kinevezése legalább részben annak is köszönhető volt, hogy nem ápolt túl jó kapcsolatot a franciaországi Brit Expedíciós Hadsereg főparancsnokával, Douglas Haig tábornokkal.[505] Lloyd George erősítéseket ígért Allenbynek, a neki szóló sommás utasítása pedig így szólt: szerezze meg Jeruzsálemet „még karácsony előtt".[506]

Elképzelhető, hogy Robertson azt hitte, Allenbyt agyon fogja nyomni ez a felelősség. Csakhogy amikor az újonnan kinevezett, s eleinte kedvetlen főparancsnok megtudta, hogy csakis a kormánynak felelős a cselekedeteiért, óriási lelkesedéssel és ambícióval vetette bele magát a munkába. Miután 1917. június végén megérkezett Alexandriába és végiglátogatta a Sínai-félszigetet, valamint a dél-palesztinai frontszakaszt, a magabiztossága tovább erősödött: úgy ítélte meg, hogy az ellenség létszáma 46 ezer gyalogost és 2800 lovast tesz ki, így látott esélyt a szent város elfoglalására. Eredetileg a lovasságnál szolgált, a búr háborúban ott is tüntette ki magát, a mozdulatlan franciaországi lövészárok-háború pedig még inkább a gyorsmozgásos hadviselés hívévé tette. A Közel-Keleten megtalálta azt a hadszínteret, ahol lendületes taktikája ideális helyszínen megvalósulhatott. Tagbaszakadt külseje, fékezhetetlen önbizalma nagy hatást gyakorolt a beosztottjaira, akik hamar megkedvelték, egy idő után pedig már rajongtak is érte. „Szavamra, különbözik Murray-től – írta Meinertzhagen a naplójába. – A modora nyers, már-már durva, de én jobban szeretem ezt a katonai társaság kenetteljes beszédénél és talpnyalásánál. Allenby szomjazza a sikert […], az Egyiptomi Expedíciós Hadsereg pedig felébredt a Murray alatti letargikus álmából."[507] Egy másik forrás hasonlóképpen ábrázolja az általa kiváltott hatást: „Még azok a csapatok is, melyekre csak egy futó pillantást vetett, megérezték, hogy itt van végre az az ember, aki rendelkezik egy nagy parancsnok minden tulajdonságával. […] Végre olyan parancsnokuk volt, aki közöttük akart élni és vezetni akarta őket. Megérkezése után Allenby heteken belül rányomta személyisége bélyegét a lovasság és a gyalogság minden egyes katonájának gondolkodására a fronton."[508] Lendületét az sem tudta megtörni, hogy megérkezése után egy hónappal a Franciaországban szolgáló egyetlen fia harc közben elesett.

Valójában Allenby hadjáratának fő elemeit Guy Dawnay dandártábornok, az egész világháború egyik legzseniálisabb, ugyanakkor alulértékelt stratégája dolgozta ki. A terv elfogadta, hogy a palesztinai előretörés nyilvánvaló helyszíne Gázán keresztül vezet, magában foglalja a tengerpartot, megköveteli a haditengerészet teljes együttműködését és elengedhetetlenné teszi a megfelelő vízellátást a csapatok számára. A britek számára az jelentette a különös nehézséget, hogy Gáza erődítményei szilárdak voltak, s csak lassú és költséges ostrommal lehetett bevenni őket.

---

[504] Smuts, aki pontosan tisztában volt Palesztina jelentőségével Nagy-Britannia számára, akkor vállalta volna a megbízatást, ha megkapja az eszközöket az Oszmán Birodalom végleges szétzúzásához. 100 ezer fős hadsereg partraszállítását tervezte a török vonalak háta mögött, Haifánál. Csakhogy egy ilyen méretű hadműveletet a rendkívül nehéz helyzetben lévő hadvezetés nem tudott támogatni. Lloyd George: *War Memoirs of David Lloyd George.* Vol. 4. 1933.; Cassar: *Lloyd George at War, 1916–1918*. i. m. 152.

[505] Matthew Hughes: Edmund Allenby. Third Army, 1915–1917. In: Ian F. W. Beckett – Steven J. Corvi (szerk.): *Haig's Generals*. Barnsley, 2006. 12–32.

[506] Lloyd George: *War Memoirs of David Lloyd George.* Vol. 3. 1835.

[507] Meinertzhagen: *Middle East Diary, 1917–1956*. i. m. 117.

[508] Brian R. Gardner: *Allenby of Arabia. Lawrence's General*. New York, 1966. 120–121.

A Gáza mögötti vidék, Beér-Sevától északnyugatra újabb természetes védvonalat képezett. A török védelem ugyanakkor itt gyengébb volt és a terep is alkalmasnak tűnt a nagyobb lovassági hadműveletekhez. Ezért gondolta azt Dawnay, hogy itt kell támadni. Csakhogy ez hatalmas logisztikai nehézségekkel is együtt járt, mivel az itteni utak állapota nem volt kielégítő.[509] Jelentős kapacitásokat kellett kialakítani a hadoszlop szállításához, ráadásul előbb még el kellett foglalni Beér-Sevát is, mivel ott mind az emberek, mind a lovak számára létfontosságú vízforrások helyezkedtek el. A nehézségek ellenére Allenby belevágott a vállalkozásba, Lloyd George pedig biztosította a támogatásáról. Szalonikiből egy hadosztályt átvezényeltek Egyiptomba, majd még négy, ausztrálokból és új-zélandiakból álló hadosztály érkezett (az expedíciós erőkben rajtuk kívül szolgáltak dél-afrikaiak, polinéziaiak és a Nyugat-Indiákról érkezettek is). Így a kb. 20 ezres, erősen leharcolt védelemmel szemben jelentős túlerőt, mintegy 90 ezer katonát sorakoztattak föl.[510] A hadvezetés tanult az 1916-os mezopotámiai kudarcból, amikor úgy törtek előre, hogy a szükséges logisztikai feltételeket nem teremtették meg. Ezt a hibát ezúttal nem követték el, s ennek során minden korábbinál nagyobb mértékben vették igénybe Egyiptom, sőt más gyarmatok erőforrásait is, hogy kíméljék az agyonterhelt anyaországot.[511] Több ezer, cudarul kezelt egyiptomit rendeltek ki útépítési munkálatokra a frontvonal mögé és 30 ezer tevét gyűjtöttek össze a vízutánpótlás biztosítására. „A valaha volt legnagyobb sivatagi hadoszlopot kell felszerelni tevék tízezreinek segítségével. Társzekerek gyakorlatilag nincsenek, csak tevék, tevék ÉS tevék!" – írta Dawnay már 1916 decemberében a feleségének.[512] Szuez hatalmas utánpótlásbázissá és műhellyé alakult át, a hajóforgalom látványosan megnövekedett. A tengerparti vasúthoz a lokomotívokat egyenesen a Brit-szigetekről szállították ide, mint ahogy a masiniszákat is.[513] Megerősítették a tüzérséget és a légierőt, minek következtében 1917 őszére a török légi fölény megszűnt, az ellenség 300 lövegével szemben pedig 475 ágyút állítottak csatasorba.[514] A két fegyvernem között a kapcsolatot rádió biztosította, így a légi felderítés minden korábbinál pontosabban tudta megadni a tüzéreknek a célpontok koordinátáit. Allenby személyesen felügyelte az előkészületek minden apró részletét.

A titoktartás, mint minden hasonló esetben, ezúttal is alapvető fontosságú volt. A nyár folyamán szövetséges katonák ezreit vonták össze Gáza előtt, de csak az utolsó pillanatban, októberben indították el őket lopva Beér-Seva irányába. Egyéb fortélyokat is bevetettek az ellenség megtévesztése érdekében. Legendás, de valószínűleg hamis az a történet, mely szerint Allenby hírszerzésének főnöke, Meinertzhagen elkészítette egy fiktív vezérkari értekezlet hamis napirendjét, mely a nagyszabású gázai támadás tervét tartalmazta, amelyet azonban megelőzött volna egy „színlelt" offenzíva Beér-Seva ellen. Meinertzhagen október 10-én behatolt a senki földjére, tüzet nyitott a török őrjáratra, majd „véletlenül" elejtette a tölténytáskáját, benne a hamis napirenddel. A dokumentumot a törökök megtalálták és el is hitték a benne foglaltakat. Mégsem mondhatjuk, hogy az oszmán vezérkar nem tudott semmit a készülő angol offenzíváról, mivel a német hírszerzés már 1917 tavaszától folyamatosan szállította az információkat az

509 Berelovich – Kark: The missing element in Palestine: infrastructure and logistics during the First World War. i. m.

510 Abban a szerzők egyetértenek, hogy a védelem 1917 nyarán és őszén siralmas állapotban volt, de a létszámáról nincs egységes álláspont. Vö. Matthew Hughes: *Allenby and the British Strategy in the Middle East 1917–1919*. New York, 1999. 46–47.

511 Ulrichsen: *The Logistics and Politics of the British Campaigns*… i. m. 13–14.

512 Woodward: *Hell in the Holy Land*… i. m. 33.

513 Major Vivian Gilbert: *The Romance of the Last Crusade. With Allenby to Jerusalem*. New York, 1924. 75.

514 Wavell: *The Palestine Campaigns*. i. m. 112–115.

egyiptomi brit csapatösszevonásokról és a megnövekedett forgalomról. Még október utolsó napjaiban is tájékoztatták a vezérkart arról, hogy az ellenség Beér-Seva és a török balszárny ellen vonul fel, a fő csapást mégis Gázánál várták.

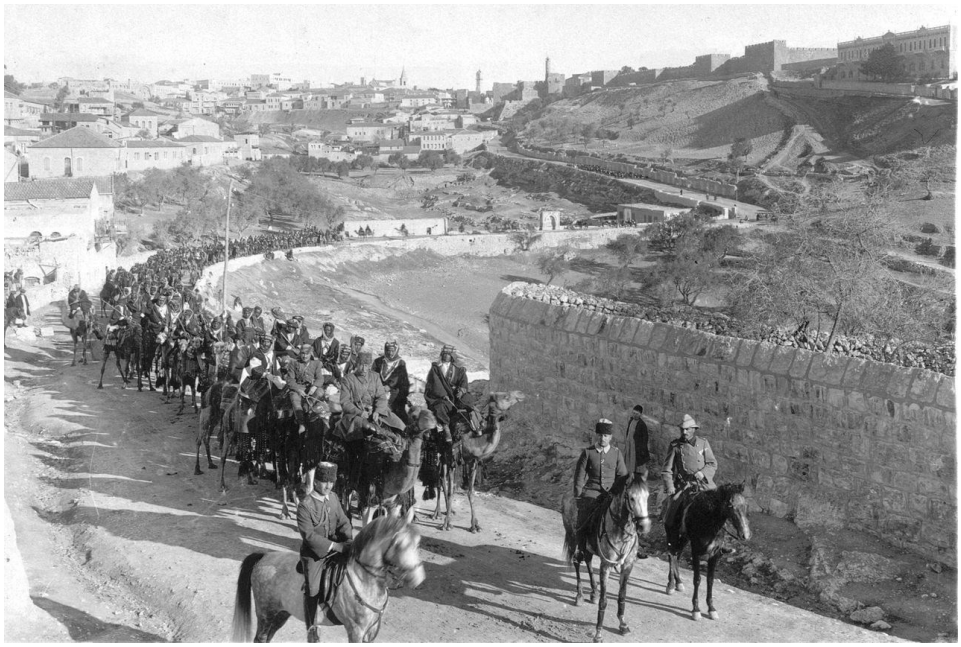

Beér-Seva szerája 1917-ben

Ekkor Falkenhayn – mint láttuk – letett a Bagdad elleni támadás tervéről, s úgy határozott, hogy a Sínai-félsziget felé kell átirányítani az erőket. Az új német védelmi terveket azonban reménytelenül aláásta az a csigalassúság, ahogyan a „Villámlás" egyik alkotóelemének, a 7. hadseregnek a Palesztinába való átszállítása végbement. Csak szeptember 28-án kaptak parancsot a déli irányú mozgásra. Jóllehet heteken belül újabb hadosztályok érkeztek Kilikiából és Romániából, de a szállítási kapacitás alacsony mivolta miatt dologtalanul várakozni kényszerültek a szíriai vasútállomásokon. Maga Falkenhayn is csupán november 1-jén jutott el a jeruzsálemi főhadiszállására, miután a csata már megkezdődött.[515] Ennek során a Gázánál állomásozó, harcedzett 8. oszmán hadsereg (Kressenstein egységei ekkor kapták ezt az új elnevezést) ki volt téve a leghevesebb brit rohamoknak. Mint láttuk, a 8. hadsereg kb. 20 ezer katonából állt, mintegy 50 km-es frontvonalat kellett tartania, miközben alig volt muníciója és élelmiszere, a betegségek pedig kíméletlenül tizedelték a sorait. Nem elhanyagolható körülmény, hogy Dzsemál pasa sértve érezte magát, amiért a palesztinai front felügyeletét megvonták tőle, ezért nem volt hajlandó semmilyen segítséget sem nyújtani Falkenhaynnak, akinek pedig a csapatai élelmezéséhez és szállításához nélkülözhetetlen támogatást jelentett volna Szíria, Dzsemál provinciája. „Így mielőtt egyetlen lövés eldördült volna – írta Archibald Wavell, Allenby egyik vezérkari tisztje –, a Bagdadra leselkedő veszély elmúlt. A brit támadás felkészületlenül érte az ellenséges főpa-

[515] Larcher: La campagne du général de Falkenhayn en Palestine (1917-1918). i. m.

rancsnokot, akinek a hadszervezete átalakulóban volt, ő maga és vezérkara pedig még úton volt Aleppóból Jeruzsálembe."[516]

Arábiai tevés hadoszlop a frontra tart 1916-ban

Allenbynek csak egyetlen szempontból nem volt szerencséje. El szerette volna téríteni Falkenhayn 7. hadseregét még a fő támadás előtt. Ezért bízta meg Lawrence-t és az arabokat Deraa elfoglalásával, mely a Jeruzsálem–Haifa–Damaszkusz vasútvonal csomópontjaként a szíriai török fegyveres erők kulcsfontosságú pontjának számított. Emlékezhetünk rá, hogy Lawrence az utolsó pillanatban visszatáncolt a támadástól és a Jarmúk völgyében tett hídrobbantási kísérlete is kudarcot vallott. A tengeri és légi fölényt birtokló Allenbyt azonban ez a fiaskó nem tántorította el és a hadosztályait óvatosan megindította kelet felé. A támadást október 31-re tűzték ki. A megelőző 48 órában az összes elhagyott gázai tábort kivilágították éjszakára, ami elhitette az ellenséggel, hogy még mindig ott vannak. A 7. és 8. oszmán hadsereg zöme beásva maradt a gázai lövészárkokban, ezzel pedig a csata még azelőtt eldőlt, hogy egyáltalán elkezdődött volna.

Beér-Seva akkoriban kiterjedt, szürke arab falu volt, mely egyedül a bőséges forrásainak köszönhette hírnevét. Körülötte komoly árokrendszert létesítettek. A britek elhatározták, hogy létszámfölényüket kihasználva (4400 védővel szemben 24 ezren vonultak fel) lerohanják ezeket az akadályokat, és még azelőtt birtokukba veszik a kutakat, hogy a törökök le tudnák rombolni azokat. Mindkét célkitűzést maradéktalanul elérték. Az október 31-én megindított, iszonyatos erejű bombázással bevezetett támadás teljes meglepetést keltett, a szörnyű acéleső és tűzhurri-

[516] Archibald Percival Wavell: *Allenby. Soldier and Statesman*. London, 1946. 203. Idézi: Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 233.

kán megbénította védőket: az Európában már megismert ipari hadviselés megérkezett a Közel-Keletre.[517] A 4. ausztrál könnyűlovas dandár 800 katonája két oszlopba fejlődött fel és lendült támadásba. Ez volt az első világháború legnagyobb lovasrohama, talán a legnagyobb ilyen típusú művelet a könnyűlovasság krími háborúban végrehajtott elhíresült 1854-es támadása óta (utóbbiban 700-nál kevesebben vettek részt). A bőszen vágtató, lándzsás ausztrál és új-zélandi lovasság több hullámban tört előre Beér-Seva felé, majd alkalmanként vad kézitusában az utolsó ellenállást is leküzdve délelőtt hatalmába kerítette a települést és a forrásokat. Az egész, főleg arab katonákból álló, egyébként vitézül harcoló 27. oszmán hadosztályt megadásra és fegyverletételre kényszerítették („harmadik gázai csata").[518] A támadás egyik leghősiesebb eseményeként Newcombe ezredes 70 fős tevés osztaga megindult a Beér-Seva–Hebron úton előre, mélyen az ellenség hátában, s vakmerő módon végiggaloppozott a török oldalszárny mentén elvágva ezzel a Hebron és Beér-Seva közötti összeköttetést, ami súlyos csapást jelentett az oszmán utánpótlási vonalakra.[519] A hebroni török főhadiszálláson pánik tört ki, a főtisztek viharos gyorsasággal csomagoltak és távoztak.

Allenby terve nemcsak arra vonatkozott, hogy bevegye Beér-Sevát, hanem arra is, hogy bekerítse, majd megsemmisítse a „Villámlás" céljából összevont haderőt. Ez utóbbi nem sikerült teljesen, nem úgy, mint az oszmán összeköttetés elvágása és a Beér-Seva elleni török ellentámadás megakadályozása. Egyrészt a forró sivatagi sirokkó, másrészt a beér-sevai források vártnál szűkösebb vízhozama (ez különösen a lovak számára jelentett problémát), harmadrészt a falutól északra lévő megerősített védelmi állások lefékezték a további előretörést. A lassúbb, módszeresebb előrenyomulás mellett döntöttek a tengerparton Gázánál, valamint Ramle felé. A front középső szakaszán november 6. után a rést komoly áldozatok árán kiszélesítették,[520] minek következtében a török csapatok reménytelenül dezorganizálódtak, ráadásul visszavonuló hátvédeiket a brit légierő folyamatosan zaklatta. Falkenhaynnak ugyan sikerült erői zömét kimenekítenie az angolok csapdájából, de csak kétheti öldöklő, véres küzdelem és több ezres veszteség árán.[521] Még a britek is elámultak a török védők hősiességén.

A kitartás azonban nem mentette meg az oszmánokat. Az ausztrálok és az új-zélandiak a tengerparton nyomultak előre, a britek pedig a belső területeken, s november 14-én elfoglaltak egy kulcsfontosságú vasúti csomópontot Jeruzsálemtől délre. Másnap az ausztrál–új-zélandi erők bevették Ramlét, Liddát (Lodot) és Latrúnt, 16-án pedig megszerezték Jaffa kikötőjét. Ezzel a délről és nyugatról elszigetelt Jeruzsálem úgyszólván védhetetlenné vált.

Miután Allenby elhatározta, hogy még a téli esők beállta előtt kihasználja az ellenség zűrzavarát, hogy az ne tudjon új védőállást felvenni és beásni magát, a Jeruzsálem környéki dombokon azonnali támadást vezényelt a 7. hadsereg ellen. Ez merész döntés volt, mivel a szent város

---

517 A borzalmas égiháborúban nemcsak a tüzérség, hanem a francia és a brit haditengerészet hajóágyúi is közreműködtek. Ez volt a világháború alatt a leghatalmasabb tüzérségi előkészítés az Európán kívüli hadszíntereken. Ulrichsen: *The Logistics and Politics of the British Campaigns*… i. m. 8.

518 Paul Latawski: The Third Battle of Gaza, October–November 1917. The integration of air, land, and maritime power. In: Johnson – Kitchen (szerk.): *The Great War in the Middle East*… i. m. 195–213.

519 Newcombe nem sokkal később fogságba esett. Harmadik próbálkozásra sikerült megszöknie, a háború utolsó heteiben Isztambulban bujkált. 1918 szeptemberében üzenetet juttatott el Enver pasához és az Egység és Haladás vezetőségéhez, amelyben felhívta a figyelmüket arra, hogy jobban teszik, ha leteszik a fegyvert, mert a háború folytatása esetén Nagy-Britannia szigorúbb fegyverszüneti feltételeket fog rájuk kényszeríteni. Az üzenet mély hatást gyakorolt a szorult helyzetben lévő döntéshozókra.

520 Wavell: *The Palestine Campaigns*. i. m. 134–137.

521 Larcher: *La guerre turque dans la guerre mondiale*. i. m. 314.

történelmileg is bevehetetlen erődnek számított. Még Lloyd George és a kabinet más tagjai is, jóllehet lelkesedtek Jeruzsálem „karácsony előtti" bevételéért, szükségesnek tartották Allenbyt figyelmeztetni a szükségtelen kockázatvállalás veszélyeire. Még Dawnay is habozott, s nem javasolta, hogy lehetetlen célokat tűzzenek ki a katonáknak. Allenby megkérdezte tőle, tényleg „lehetetlennek" gondolja-e az új célkitűzéseket, mire Dawnay azt válaszolta, „nem feltétlenül lehetetlenek, csak…" „Semmi csak! – vágott közbe a főparancsnok. – Üldözés idején mindig a határokig kell kitolni a lehetőségeket. […] Célokat kell nekik [ti. a csapatoknak] kijelölni, de nem olyanokat, amelyekről Ön azt gondolja, hogy el akarják érni, hanem a lehető legtávolabbiakat, amelyeket talán elérhetnek."[522] Rámenős magatartás, csakhogy közben az időjárás is kedvezőtlenre fordult. Azon a napon, mikor a brit csapatok behatoltak a júdeai hegyek közé, megkezdődtek a téli esők és ingovánnyá változtatták az utakat. Az utánpótlási vonalak megszakadásával hamarosan lehetetlenné vált a hadoszlopok előretörésének támogatása szállítójárművekkel, a katonák ellátása pedig megfelelő téli ruházattal. És Allenby csapatai mégis mentek előre, de iszonyatos nehézségek közepette: volt olyan egység, amely kilenc nap alatt négy ütközetet vívott meg, hogy száz kilométert jusson előre. A gurkák egyik hegyi hadosztálya harcolva eljutott a Jeruzsálemtől 20 km-re lévő Báb-el-Uad nevű szirtszorosig, majd november 21-én rohammal bevette Sámuel próféta magaslatát, a várostól 12 km-re. Ott azonban annyira megerősödött a török ellenállás, hogy – nagy hadvezérhez méltón belátva a lehetetlent – Allenby pihenőt engedélyezett elcsigázott katonáinak.

Jeruzsálem polgármestere átadja a várost a brit katonáknak 1917. december 9-én

A rákövetkező két hétben a brit és az ausztrál–új-zélandi lovasság (ANZAC) újjászervezte utánpótlási vonalait és három friss hadosztállyal egészült ki. Korábban soha nem fordult még elő a történelemben, hogy brit tábornoknak ilyen erős lovasság állt volna rendelkezésére! Ezenkívül a katonák jelentős részét vallásos buzgalom is hatalmába kerítette, sokan úgy érezték, a keresztesek utódai, akik a muszlim Oszmán Birodalom ellen küzdenek, míg mások romantikus érzelmektől fűtve és a brit felsőbbrendűségről meggyőződve hittek abban, hogy a Szentföld felszabadításáért harcolnak, ahová elviszik a civilizáció jótéteményeit,

[522] Woodward: *Hell in the Holy Land*… i. m. 122.

az igazságos kormányzás előnyeit.[523] December 8-án Allenby szakadó esőben felújította a támadását. Habár a Jeruzsálem körüli erődítmények még mindig masszívaknak tűntek, a 7. oszmán hadsereg állománya 16 ezer siralmas állapotban lévő katonára zsugorodott, így háromszoros brit túlerő alakult ki. A török harci morált tovább csökkentették az újabb és újabb vereségek, meg a folyamatosan érkező csapaterősítések a másik oldalon. A hidegvérét vesztett Falkenhayn már november 14-én úgy határozott, felszámolja a jeruzsálemi főhadiszállását és Nábluszba húzódik vissza. Ezzel lényegében elvesztette a befolyását az események menetére, habár egy sikertelen ellentámadással még megpróbálkozott. A török védvonalban harcolók december elejére elveszítették minden reményüket és 8-án éjjel kiürítették állásaikat. Másnap reggel a falak előtt Jeruzsálem polgármestere, Huszein Szalim al-Huszeini felajánlotta a város kulcsait egy ott tartózkodó és alaposan meglepett, tojásbeszerző körúton lévő angol katonaszakács-csoportnak.[524] Négyszáz éves török uralomnak szakadt vége. A negyven nappal korábban megkezdett hadművelet a briteknek 19 ezres veszteségébe került, míg az oszmánok több mint 28 ezer katonát vesztettek, közülük 12 ezren hadifogságba estek.[525]

Két nappal később a jaffai kapun át Allenby formálisan is bevonult Jeruzsálembe, s ezzel ő lett az első keresztény katona, aki a keresztes hadjáratok óta győztesen betette a lábát a városba. Hatalmas tömeg köszöntötte. Egy sebtében, a Dávid tornyánál megrendezett ünnepség keretében az angol tábornok biztosította a helyi előkelőket, hogy nem hódítóként, hanem felszabadítóként jött, hogy Jeruzsálem szent helyei minden körülmények között védelmet élveznek, és tiszteletben tartják mindenkinek a szabad vallásgyakorlatát. Statáriumot vezettek be, s Allenby a bevonuláskor a kíséretében tartózkodó Georges-Picot-val közölte, hogy a város katonai terület, következésképpen a hatalom az egész térségben a főparancsnokot illeti. Ilyen minőségében pedig egyedül ő fog dönteni arról, hogy a katonai közigazgatás meddig marad érvényben, s a katonai helyzet mikor fogja lehetővé tenni a civil kormányzás bevezetését. Magától értetődik, hogy addig a Sykes–Picot-szerződés végrehajtása és Palesztina sorsának rendezése késedelmet szenved.[526] A bevonulásról és az ünnpeségről propagandacélokból forgatott némafilm megörökítette a főszereplőket, a megszálló katonaságot és a nyüzsgő tömeget.[527]

Figyelemre méltó, hogy a kormány által egy hónappal korábban kiadott Balfour-deklarációt a Jeruzsálemet elfoglaló brit hadsereg a helyszínen nem hirdette ki. A zsidók bevándorlását sem engedélyezték a háborús helyzetre hivatkozva. Ez részben azt a negatív hozzáállást tükrözte, amelyet az Arab Iroda a cionizmussal szemben képviselt, s ami miatt Sykes és Clayton között viták is voltak 1917 második felében. Sykes idealista és jóhiszemű módon London égisze alatt a zsidók, az arabok és az örmények összefogását szerette volna megvalósítani, amit azonban Kairó naiv elképzelésnek és kivitelezhetetlennek tartott, helyette közvetlen brit uralmat szorgalmazott. Ezért ellenezte Hogarth és Wingate a Sykes–Picot-szerződést és valójában a cionista programot is, mert attól tartottak, hogy az előbb-utóbb el fogja idegeníteni Nagy-Britanniától az arabokat. Mindez előrevetítette azt a későbbi éles ellentétet, mely a közel-keleti megszálló brit

---

523 James E. Kitchen: „Khaki crusaders": crusading rhetoric and the British Imperial soldier during the Egypt and Palestine campaigns, 1916–18. *First World War Studies*, 1. évf. (2010), 2. sz. 141–160.; Justin Fantauzzo: Ending Ottoman Misrule: British Soldiers, Liberal Imperialism, and the First World War in Palestine. *Journal of the Middle East and North Africa*, 6. évf., 1. sz. (2015. január–március) 17–32.

524 A város megadásáról részletesen lásd Woodward: *Hell in the Holy Land…* i. m. 148–149.

525 Anthony Bruce: *The Last Crusade. The Palestine Campaign in the First World War*. London, 2002. 165.

526 Fromkin: *A Peace to End All Peace…* i. m. 312–313.

527 Harold Jeapes: *General Allenby's Entry into Jerusalem.* Némafilm, 1918. Imperial War Museum, IWM 13. https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/1060008299, letöltés: 2021. augusztus 19.

hadsereg tisztikara és a politikusok között fog feszülni: előbbiek meg voltak győződve arról, hogy Londonnak fogalma sincs, micsoda hatalmas nehézséggel járna a palesztinai muszlimok és a zsidó telepesek összebékítése.

Allenby gyalogos bevonulása Jeruzsálembe 1917. december 11-én

Jeruzsálem török fennhatóság alóli felszabadulását mindenesetre túlcsorduló hálával vette tudomásul a nélkülöző, éhező arab és zsidó lakosság. A város első katonai kormányzójává Ronald Storrst nevezték ki, aki nyomban hozzálátott az ellátás biztosításához. Élelmiszert egyenesen Egyiptomból hozattak, az amerikai segélyszervezet, a Near East Relief hajókon küldött ruhaszállítmányokat és orvosságot a keresztény és muszlim lakosoknak, a Cionista Szervezet pedig a zsidóknak. Allenbynek még arra is jutott energiája, hogy a világhírű kulturális értékeket megvédelmezze. Katonáinak parancsba adta, hogy „a három vallás […] valamennyi szent épületét, műemlékét, megszentelt helyét, szentélyét, tradicionális építményét gondozni és védeni kell". Még arra is figyelmet fordított, hogy a gyarmati indiai haderő muszlim egységei védjék az iszlám kulturális értékeket.[528]

Jeruzsálem elfoglalását sokkal nagyobb elragadtatással fogadták az antant országaiban, mint azt a stratégiai értéke indokolta volna. Végeredményben nem valamelyik oszmán erőd, hanem a „Szent Város" esett el, a zsidó és a keresztény vallás bölcsője, a vallásos remények és álmok megtestesítője. A londoni Westminster nagyharangja három év óta először szólalt meg, Róma összes harangja egy órán keresztül zúgott, Párizsban pedig hálaadó misét celebráltak a Notre Dame-ban.

Ezzel szemben a jeruzsálemi brit diadal sokkot váltott ki az oszmán parancsnoki struktúra szinte minden szintjén, ami nem is csoda, hiszen a Porta 1917 végére három szimbolikus jelentőségű nagyvárosát is elvesztette, Mekkát, Bagdadot és Jeruzsálemet, így pedig a háború elején meghirdetett dzsihád súlyos csapást szenvedett. Dzsemál pasa lemondott a szíriai kormányzói tisztségéről, a helyére pedig egy arabul beszélő, Szíriában évekig szolgáló főtisztviselőt neveztek ki (teljesen véletlenül őt is Dzsemálnak hívták), amit úgy értékeltek, mint arra való törekvést, hogy összebékítsék az arab közvéleményt Isztambullal. Falkenhaynt 1918 márciusában Liman von Sandersszel váltották le, aki a török mentalitásról és temperamentumról szerzett gazdag tapasztalait kamatoztatva komoly védelmi erőfeszítéseket tett. Szilárd, statikus védelmet akart kialakítani, ami már csak azért is volt logikus döntés, mert a török hadsereg állatállománya az éhhalál szélén állt. Így lehetetlen lett volna mobil hadviselést folytatni, ráadásul a katonák is kimerültek, éhesek és reményvesztettek voltak. „Az éhhalál szélén álltak vagy már éhen is haltak, ruházatuk rongyokból állt" – írta róluk Liman.[529]

Ezek az információk persze eljutottak Londonba is, ahol a kormány arra a következtetésre jutott, hogy akár egyetlen nagyobb szabású offenzíva is halálos csapást mérhet az oszmán háborús gépezetre, a miniszterelnöknek pedig megerősödött az a meggyőződése, hogy a következő évben a brit háborús erőfeszítéseket a Közel-Keletre kell koncentrálni.[530] 1917. december 13-án a háborús kabinet utasította is a vezérkart, hogy vegye számításba egész Palesztina elfoglalását, sőt az Aleppóig való előretörés lehetőségét, ami elvágná az oszmánok Mezopotámiával fenntartott összeköttetését. Allenby ezzel egyet is értett, de több hónapos szünetet kért, hogy újjászervezhesse megviselt, éhező, úgyszólván mindenben szükséget szenvedő hadseregét, az utánpótlási vonalait és a szállítókapacitását, hiszen az év végén egyes adatok szerint a veszteségei megközelítették az elképesztő 30%-ot (97 ezer főből 29 ezret). 1918. január elején azt írta Robertsonnak, hogy akkor sem tudna több katonát hadrendbe állítani, ha volna neki addig, amíg „a vasútvonalakat meg nem duplázza".[531] A vezérkari főnök ezekben a hetekben épp azt

[528] Peter Stone: Történelmi örökség végveszélyben. *BBC History – A világtörténelmi magazin*, 6. évf., 9. sz. (2016. szeptember) 53–55.
[529] Liman von Sanders: *Five Years in Turkey*. i. m. 189–191., 195.
[530] Robertson: *Soldiers and Statesmen*. i. m. 187.
[531] Woodward: *Hell in the Holy Land*… i. m. 156–159.

próbálta az értésére adni, hogy minden Palesztinába küldött erősítés a franciaországi expedíciós erőket gyengítené meg, amit ő továbbra is elfogadhatatlannak tartott.[532]

Allenby 1917–1918 telén azért terveket készített a Jordán völgyének elfoglalására, megerősítette a jobb szárnyát (támogatta az arab felkelést), mert ettől remélte a törökök kiűzését a gabonatermő vidékekről. Kisebb, a térségben indított hadműveletei azonban kudarcba fulladtak január folyamán. Mint láttuk, Lawrence és Feiszal erőfeszítései (Maán, et-Tafíla, Ammán elfoglalása) sem jártak sikerrel. Mindebből Allenby azt a következtetést vonta le, hogy Feiszal csapatait legfeljebb gerillákként veheti számításba, akik csak az ellenség zaklatására alkalmasak. Természetesen ez sem elhanyagolható tulajdonság és a főparancsnok nagyon is jól tudta, hogyan használja fel az arab irregulárisokat a küszöbön álló támadásában. 1918. február 21-én sikerült elfoglalnia Jerikót, de március 21-én, amikor már az előkészületei végső szakaszában járt és megpróbált átkelni a Jordánon, a németek váratlanul megindították nagyszabású offenzívájukat Franciaországban. A britekre óriási nyomás nehezedett, rövid idő alatt hatalmasra nőttek a veszteségeik. Egy héttel később megjött a parancs Londonból, hogy azonnal irányítsanak át több hadosztályt a nyugati frontra (a következő hónapokban kb. 60 ezer harcedzett embert és a nehéztüzérséget is elszállították[533]), a Közel-Keleten pedig pillanatnyilag foglaljanak el „aktív" védekező pozíciót. Az átcsoportosítások során komoly logisztikai nehézségeket kellett leküzdeni, amit összességében sikeresen oldottak meg. 1918 tavaszán és nyarán – miközben Európában dühöngött a harc – Allenby nehezen fogadta el a tétlenséget. Márciusban és áprilisban a lovassága Sir Harry Chauvel tábornok irányításával súlyos veszteségek árán megpróbált Ammán és a 15 ezer keresztény és muszlim lakta esz-Szalt felé előretörni, sikertelenül. A kudarc oka az volt, hogy a németek lehallgatták a britek rádiós kommunikációját és megfelelően felkészültek a védelemre. Liman friss erősítéseket kapott a Kaukázusból, s így csaknem bekerítette a támadókat, akik csak több napos harcok árán tudtak a Jordánon keresztül visszamenekülni Palesztinába. A brit expedíciós erők 214 halottat és 1300 sebesültet vesztettek a hadművelet során.[534]

Jobb híján Allenby így a felkészülésre koncentrált. Lassacskán feltöltötte csapatai létszámát a Mezopotámiából és a Perzsa-öbölből hozatott különböző nemzetiségű katonákkal. Alighanem először fordult elő a brit hadtörténetben, hogy egy parancsnok ennyire sokszínű és soknyelvű hadsereget vezessen: 1918 nyarán angolok, örmények, burmaiak, algériaiak, ausztrálok, új-zélandiak, indiaiak, dél-afrikaiak, olaszok, franciák, szingapúriak, hongkongiak, egyiptomiak és a Nyugat-Indiákról származó katonák gyűltek a zászlaja alá. Hozzájuk adódtak a már említett zsidó zászlóaljak, amelyeknek a soraiban ott volt Ben Gurion. Allenby eközben pedáns módon tökéletesítette a támadási tervét, gyakorlatoztatta az embereit és várta a megfelelő pillanatot.

Mire ez a pillanat elérkezett, készen állt az egyszerű és logikus terv az észak-palesztinai török seregek szétverésére. Eszerint színlelt támadást indítanak a Jordánon túli területek ellen (noha az oszmánok Ammánban ötezer katonát és 15 ágyút vontak össze), majd – miután az ellenség ideirányította a főerőit – megindul a brit főcsapás Jaffán keresztül a Karmel-hegyvonulat, a Jizreel-völgy és Galilea irányába. A rendelkezésére álló 57 ezer gyalogossal, 12 ezer lovassal és 550 löveggel, legalább kétszeres létszám-, valamint elsöprő légi fölényével Allenby úgy számított, teljesen megsemmisíti a „Villámlásra" összevont, rendkívül leharcolt, éhező, kb. 30 ezer főnyi oszmán csapatokat. A megerősítésükre nem nyílt mód, mivel a sereg Palesztina mellett más helyszíneken (Perzsiában, Mezopotámiában, a Kaukázusban) is verekedett, hiába fi-

532 A Lloyd George-dzsal való vitája, hogy ti. a nyugati front vagy a Közel-Kelet fontosabb-e, végül 1918 februárjának közepén a lemondásához vezetett, helyét a már említett Henry Wilson tábornok vette át.
533 Galántai: *Az első világháború*. i. m. 480.
534 Liman von Sanders: *Five Years in Turkey*. i. m. 211.

gyelmeztette Envert Liman von Sanders már 1917 végén arra, hogy a hadsereg a kimerültsége miatt hatékony hadjáratot *egyszerre csak egy* fronton képes folytatni.[535] A csapatok állapotára jellemző, hogy a front középső részén állomásozó 7. hadsereg parancsnoka, Musztafa Kemál, akinek csupán 7000 katona engedelmeskedett, védelmi képességeikről ezt írta: „Szíria siralmas állapotban van. […] Az ellenség a létszámát és a felszereltségét tekintve erősebb, mint mi. Olyanok vagyunk, mint az ellenség útjában kifeszített pamutcérna…”[536] S ez a cérna folyamatosan vékonyodott: döbbenetes módon a járványok következtében a háború végéig a szíriai frontra vezényelt mintegy egymillió katona háromnegyede (!) szorult kórházi kezelésre, s közülük 65 ezren életüket is vesztették.[537]

Allenby tervében a sebességnek, a pontos időzítésnek és természetesen a titoktartásnak óriási szerepe volt. Utasításba adta, hogy minden mozgást éjszaka hajtsanak végre (a nappali extrém forróság és a vérszívók miatt ez amúgy is elkerülhetetlen volt), s megfelelően álcázzák a csapatösszevonásokat a Jaffa környéki citrusligetekben. Ezzel egy időben talmi táborokat telepítettek a Jordán völgyében, szó szerint nagy port felverve kisebb egységeket vonultattak fel és alá, hogy elhitessék az ellenséggel, itt fog megindulni a roham. Valójában csupán 25 ezer szövetséges katona tartózkodott a szárazföld belsejében (éppen annyi, mint török oldalon), viszont a parti sávban 45 ezren várakoztak, akikkel csak 8000, mit sem sejtő oszmán fegyveres nézett farkasszemet.[538]

Az oszmánok figyelmének elterelésében meghatározó szerepet játszottak az arab felkelők. Dzsaafar al-Aszkari reguláris hadseregét 8000 fősre bővítették, brit páncélozott járművekkel, francia tüzérséggel, egyiptomi tevés egységekkel, ausztrál repülőgépekkel erősítették meg. Ezenkívül Nászir irreguláris beduinok ezreit csatlakoztatta a felkeléshez. Miközben 1918. szeptember elején Aszkari seregének zöme a Maán környéki állásaiban maradt, egy ezerfős különítmény befészkelte magát az Ammántól keletre található al-Azrak oázisba. Hirtelen feltűnése azt a képzetet keltette a törökökben, hogy az arabok Ammán megtámadására készülnek, holott a céljuk az ellenség utánpótlásának szétzilálása volt. Szeptember 16-án a gerillák megkezdték rajtaütéseiket a déli vasút ellen, s elvágták az összeköttetést Deraa és Ammán, majd Deraa és Damaszkusz között is. Liman von Sanders az előírt módon reagált: nagyszámú tartalékot küldött Haifából Deraa környékére. Ezt látva 18-án Allenby ausztrál katonáit Náblusz ellen küldte, hogy elzárja a környékbeli dombos vidék keleti kijáratait. Ezzel a manőverrel megteremtődött az oszmán seregek bekerítésének lehetősége. Másnap több mint 385 ágyú földrengésszerű tüze jelezte a parti offenzíva kezdetét: a védőkre percenként zúdított ezer gránát robaja a nemrég besorozott, még tapasztalatlan indiai katonákat teljesen lenyűgözte. Mielőtt még az előkészítő tüzérségi tűz sűrű füstje eloszlott volna, több ezer gyalogos rohamozta meg a török állásokat és több ezer ausztrál lovas vágtatott át a vonalaikon. Tíz percen belül a rohamozók előőrse már az ellenség hátvédje mögött nyomult előre a tengerparton. Délelőtt két hadosztály tört át és fordult két hadoszlopba fejlődve a parton Kaiszárija (az ókori Caesarea), a belső területeken pedig Dzsenín és Megiddo felé. A törököket megrémítette a roham sebessége és elsöprő ereje. A főhadiszállástól elvágva, összeköttetéseit elveszítve a 8. oszmán hadsereg pillanatok alatt reménytelen zűrzavarba süllyedt, maradékai fejvesztve menekültek. Estére a brit gyalogság elérte és bevette Túl-Karmot, s ezzel harapófogóba szorította a törököket.

---

535 Liman von Sanders: *Five Years in Turkey*. i. m. 196.
536 Andrew Mango: *Atatürk. The Biography of the Founder of Modern Turkey*. New York, 1999. 9. fej.
537 Özdemir: *The Ottoman Army 1914–1918. Disease and Death on the Battlefield*. i. m. 124.
538 Wavell: *Allenby. Soldier and Statesman*. i. m. 203.

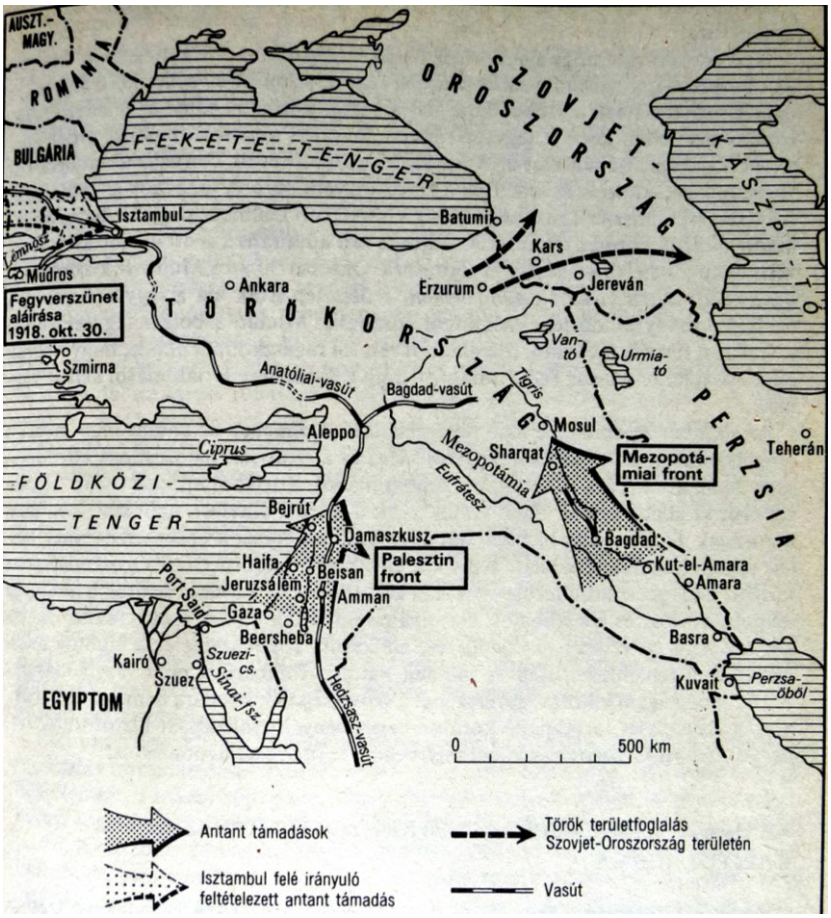
Ezalatt a sebesen vágtató ANZAC átvágott a Jizreel-völgyön, 20-án estére elérte Názáretet és elfoglalta az ottani török főhadiszállást. Az összeköttetés hiánya miatt Liman nem is értesült erről az áttörésről. Pizsamában, egyik kezében zseblámpával, a másikban személyes feljegyzéseivel a felriasztott tábornok az utolsó pillanatban autómobilon menekült Tiberiasba.[539] Órákon belül az előretörő ANZAC birtokába került Afula, Beisan (Bét-Seán), 21-én pedig Dzsenín. Az ausztrál és új-zélandi lovasság 34 óra alatt több mint 110 km-t tett meg, ami még a későbbi korok gépesített hadseregei számára is megsüvegelendő teljesítmény lett volna. Ilyen körülmények között Liman minden, a csapatai megmentésére kifejtett erőfeszítése hiábavalónak bizonyult. A 7. és 8. oszmán hadsereget bekerítették, természetes visszavonulási útvonalukat a Jordán völgyében elvágták, elit egységeinek többségét foglyul ejtette Philip Chetwode tábornok 20. ausztrál hadteste. Jellemző Lawson alezredes esete, aki gyorsan előretörő lovas egységétől kissé elszakadt felderítési célokkal, s egy visszavonuló török csapat véletlenül foglyul ejtette. Lawson elmagyarázta és térképen is megmutatta a török tiszteknek, hogy a helyzetük teljesen reménytelen, mire a szerepek felcserélődtek. Lawson egymaga 800 török katonát kísért vissza az övéihez hadifoglyokként![540]

A légierő gépei eközben kíméletlenül bombázták és géppuskázták a Náblusz közelében, a „halál völgyében" összezsúfolódott túlélőket: „Repülőgépeink négy órán át egymást váltva repültek a halálra ítélt menetoszlopok fölött: kilenctonnányi kisebb bombát és gránátot, valamint ötvenezer géppuskalövedéket záporoztak rájuk. Amikor a füst feltisztult, látni lehetett, hogy az ellenség szervezete teljesen felbomlott. Reszkető egyedek szétszórt hordájává vált, akik a hatalmas hegyek minden résébe bebújtak az életüket menteni. Parancsnokaik soha nem tudták őket többé csatasorba állítani."[541] Akadtak olyan sokat látott pilóták, akik e mészárlás láttán émelyegni kezdtek és rosszul lettek.

22-én a britek elfoglalták Haifát. Ekkorra a török csapatok legnagyobb részét szétverték, 70 ezren vesztették életüket vagy estek fogságba: az ő ellátásuk hatalmas problémát jelentett. Az eddig bizonytalankodó arab civil lakosság, látva a hadiszerencse állását, szembefordult oszmán uraival és csatlakozott Feiszalhoz, s űzte, hajtotta, zaklatta a menekülő török katonákat. „Tafaszban megszállt bennünket a borzalom szülte őrület: öltünk és öltünk, még az elesettek és az állatok fejébe is belelőttünk: mintha haláluk és kibuggyanó vérük enyhíteni tudta volna kínszenvedésünket. […] Minden mezőn, minden völgyben törökök botorkáltak vakon észak felé. Az embereink mindenütt a nyomukban" – olvasható Lawrence leírásában.[542] Feiszal arab erői, párhuzamosan haladva Allenby csapataival, a Jordán völgyében egymás után foglalták el a törökök által elhagyott településeket, pusztították a vasutat, kifosztották és leöldösték a foglyokat, amit annyira hatékonyan végeztek, hogy Allenby rájuk bízta a Jordántól keletre menekülő törökök összefogdosását. Ez ellen azonban Feiszal (és Lawrence) tiltakozott, mivel szorosan együtt akartak haladni a britekkel Damaszkusz felé, ahová mindenáron ők szerettek volna bevonulni először. Miután Palesztina egésze a britek kezére került, átkeltek a Jordánon. Az új-zélandiak pillanatok alatt biztosították esz-Szaltot szeptember 23-án, Ammánt pedig 25-én. A 4000 fős maáni török garnizon azt a parancsot kapta, hogy húzódjon vissza Ammánba, és a 4. hadsereg megmaradt alakulataival védje meg Damaszkuszt. Ezt a manővert azonban az ausztrál könnyűlovasság megakadályozta és a törököket foglyul ejtette.

---

539 Cyril Falls: *Armageddon, 1918. The Final Palestinian Campaign of World War I.* Philadelphia, 2003. 80.
540 Woodward: *Hell in the Holy Land*… i. m. 196–197.
541 Lawrence: *Lázadás a sivatagban.* i. m. 276.
542 Uo. 289.

A közel-keleti frontok 1918-ban (Galántai: *Az első világháború.* i. m.)

A főparancsnok ugyanazon a napon, szeptember 25-én adta ki az utasítást a Damaszkuszba való előrenyomulásra, amikor megérkezett Tiberias elfoglalásának híre. Mindez újabb kihívás elé állította az ANZAC lovasságát, a szíriai főváros ugyanis 220 km-re feküdt. Az oszmán seregek azonban annyira demoralizálódtak, hogy a parancsot komolyabb ütközet nélkül végrehajtották. Az arabok 26-ról 27-re virradó éjszaka elözönlötték Deraát, ahol bevárták a másnap megérkező briteket. Egy szeptember 28-i utolsó utóvédharctól eltekintve a török haderő megtört és Damaszkuszba húzódott vissza, ahol a palesztinai csapás nyomán menekültek további ezrei zsúfolódtak össze. A városban az oszmán fennhatóság szeptember 30-án ért véget, Szíria történetében új korszak vette kezdetét.

A háború azonban még nem fejeződött be. Az ANZAC folytatta az előretörését Homsz felé a vele szembenálló, Musztafa Kemál által parancsnokolt 7. oszmán hadsereg ellenében. Damaszkusz felszabadulásának híre felizgatta Aleppó lakosságát, a törökök ellen zavargások törtek ki, ezért az óvatos Kemál jobbnak látta evakuálni a nagy múltú várost, a frontot pedig hátrébb vonni. Annak érdekében, hogy megmentse a legyőzött hadserege maradékát, mely csupán 5500 főt

számlált, kordont vont az utak köré, összeszedette a menekülőket, bátorságot öntött beléjük és ismét csatasorba állította őket. Ily módon 20 ezer katonának parancsolt, köztük németeknek és osztrák–magyaroknak is. Titkos parancsot adott, hogy a hadianyagot szállítsák Anatóliába, még azelőtt, hogy az antant elfoglalhatná a Toros-hegység alagútjait. Ez a legyőzött, de szét még nem vert sereg a Toros lejtőin immár nem a birodalom romjainak, hanem egyedül Törökországnak a megvédelmezésével törődött. A jövőre nézve ennek fontos következményei lesznek.

Október 22-én az antantnak sikerült bevennie Aleppót, időközben pedig francia hadihajók kötöttek ki Bejrútban, ahol haditengerészeket tettek partra. Ugyanekkor Marshall tábornok mezopotámiai csapatai Moszul felé nyomultak előre és Sarkat térségében verekedtek, bár az ottani, 1917 végén még 30 ezer katonát számláló 6. oszmán hadsereg 1918 szeptemberében az éhség és a járványok következtében csupán 13 ezer főre apadt. A harcok valójában ekkorra már mindenütt megszűntek. Öt és fél hét alatt az Egyiptomi Expedíciós Hadsereg több mint 540 km-t nyomult előre, ami a világháború talán legnagyobb sikerű offenzívája volt, ejtett 75 ezer foglyot, a veszteségei pedig csak 5666 főt tettek ki. Ez a példátlan roham azonban csak a levantei háborús erőfeszítés végső fázisát jelentette. A konfliktus négy esztendeje alatt ugyanis a szövetségesek nem kevesebb, mint 1 192 000 katonát vetettek be a Sínai-félszigeten, Palesztinában és Szíriában, a veszteségek pedig elérték az 58 ezer főt.[543]

Vannak, akik szerint lehetséges, hogy ennek az erőnek a legnagyobb részét elfecsérelték. Egyes kritikusok azt állították, hogy jelentősen csökkenthetők lettek volna a veszteségek, ha idejekorán partraszállást hajtottak volna végre az Alexandrettai-öbölben, esetleg még határozottabb erőfeszítéseket tesznek a Dardanelláknál. Figyelembe kell azonban venni, hogy a britek közel-keleti érdekei eredetileg csupán a Szuezi-csatorna megvédelmezésére és a perzsiai olajmezők biztosítására irányultak. Ezért támaszkodhattak az angolok kizárólag az Egyiptomban és Bászrában állomásozó csapataikra, amelyek végül is (természetesen az oroszokkal együtt) hosszas küzdelem árán térdre kényszerítették az Oszmán Birodalmat.[544] Ezeknek a hadműveleteknek megvolt a politikai felhangjuk is. Európában a központi hatalmak fölötti győzelem talán legnagyobb haszonélvezői azok a kis nemzetek lettek, melyek Németország és a Monarchia uralma alatt éltek (legfőképpen a lengyelek). Afrikában és Ázsiában ugyanakkor a központi hatalmak elhanyagolható nagyságú területeket birtokoltak, így jóformán a Közel-Kelet volt az egyetlen olyan hadszíntér, ahol az antant jelentősebb területi nyereségben reménykedhetett. A brit háborús kabinet nagyon is tisztában volt ezzel, nem véletlenül küldött tízezreket Mezopotámiába és Palesztinába harcolni. Lloyd George különösen jól tudta, hol kell állnia a csapatainak a fegyvernyugvás pillanatában. A franciák sem véletlenül siettek Bejrútba, még mielőtt az angolok odaértek volna. Franciaország és Nagy-Britannia számára a titkos szerződések valójában csak kiindulópontot jelentettek, mert végső soron a közel-keleti befolyás nagysága a meghódított területek katonai erőviszonyaitól fog majd függeni.

Az orosz forradalmak következményei: a mezopotámiai és perzsiai nacionalizmusok előtérbe kerülése

Nagy-Britannia iraki politikai tétovázása magán viselte a különböző hatóságok közötti, a mezopotámiai régiót illető véleménykülönbségek jegyét. A londoni India Office és a simlai

[543] Robertson: *Soldiers and Statesmen*. i. m. 187.; Erickson: *Ordered to Die*… i. m. 201.
[544] Wavell: *Allenby. Soldier and Statesman*. i. m. 241.

kormányzat számára Irak India előretolt bástyája volt, melyet integrálni kellett a brit gyarmatbirodalomba. Míg az alkirály csak a bászrai vilajet annektálására gondolt, melyet az ország többi része feletti protektorátus egészített volna ki, addig az India Office politikai vezetése 1915-ben olyan tervvel állt elő, mely mind a három iraki vilajet bekebelezésével számolt, de ezeket leválasztották volna a moszuli régió kurd területeiről. Ezenkívül pandzsábi és szindhi parasztokat telepítettek volna le a folyamvölgyek „édenkertjébe".[545] A tömeges paraszti bevándorlás hiányában az Irakban létrehozott adminisztráció angol–indiai lett, a helyi brit tisztviselők pedig láthatólag arra törekedtek, hogy az országot a brit imperializmus kirakatává tegyék.

A brit csapatok bevonulása Bagdadba 1917 márciusában

A külügyminisztérium azonban sokáig nem értett egyet ezzel a politikával. Mark Sykes 1916-ban a Picot-val folytatott tárgyalásain ki is fejtette ama félelmét – amelyet Huszein saríf hamarosan Nagy-Britannia szemére is fog vetni –, hogy „bálványimádó indiaiakat telepítenek be Mezopotámiába az arabok elnyomása érdekében, francia gyámságot hoznak létre Szíriában a keresztények elfranciásítása érdekében […] és zsidókkal árasztják el Palesztinát azért, hogy kiűzzék onnan az arabokat, legyenek azok muszlimok vagy keresztények".[546] Sykes fenntartásai arra késztették Londont, hogy tapintatosan kezelje a helyi törekvéseket Bagdad elfoglalása után,

[545] Ghassan R. Atiyyah: *Iraq 1908–1921. A Socio-Political Study*. Beirut, 1973. 128.
[546] Buchanan petrográdi nagykövet 1916. március 14-ei távirata a külügybe. Friedman: *The Question of Palestine*… i. m. 113–114.

amit Maude tábornok 1917 márciusában hajtott végre. Maude nem az a fajta főtiszt volt, aki beleavatkozik politikai kérdésekbe, ezért nyilatkozat kiadására nem is vállalkozott, azt Londonra hagyta. A kormány Mark Sykest bízta meg a tábornok nevében kiadandó politikai deklaráció megszerkesztésével. A 19-én kibocsátott, dagályos stílusú bagdadi nyilatkozat igyekezett megnyugtatni a lakosságot: „Csapataink ebbe a városba és erre a földre nem hódítóként vagy ellenségként, hanem felszabadítóként érkeztek." Felszólította a helyieket, hogy „vegyenek részt civil ügyeik irányításában és működjenek együtt Nagy-Britannia politikai képviselőivel, akik a brit hadsereggel együtt érkeztek". (Lásd a mellékletben!) S miközben Bászra és környéke bekebelezése változatlanul napirenden maradt, a bagdadi vilajetet „brit védnökség keretei között arab fennhatóság alá" akarták helyezni, amivel Maude a főváros nagy létszámú zsidó lakossága miatt nem értett egyet. A döntést a kormány által Bagdad elfoglalásakor Curzon elnökletével létrehozott Mezopotámiai Adminisztratív Bizottság hozta meg. A bizottság feladata ugyanis az volt, hogy meghatározza, milyen kormányformát hozzanak létre a folyamközben elfoglalt tartományok számára.

A London által hivatalosan kinyilvánított szándék végül holt betű maradt a simlai nyomás és a helyi adminisztráció igényei miatt. Hiszen az oszmán közigazgatás felszámolása után kikkel lehetett volna felváltani a tapasztalt indiai tisztségviselőket? A britek közeledésének hírére az oszmán hivatalnokok, közigazgatási szakemberek mintegy fele elmenekült, még a dokumentációt (föld- és adóösszeírások) is magukkal vitték.[547] Nem csupán Maude, hanem Sir Percy Cox, az első bagdadi főmegbízott, de még inkább utódja, Sir Arnold T. Wilson is az angol–indiaiak ország fölötti közvetlen felügyeletének szükségességét az iraki lakosság szélsőséges heterogenitásával indokolta, egyúttal kétségbe vonta, hogy lehetséges-e egyáltalán egy ennyire megosztott és sokszínű népességnek egységes, egyszersmind reprezentatív, hatékony és általánosan elfogadott kormányzatot létrehozni. Az északi kurdok – állították – sohasem fogadnák el az arab uralmat, különösen nem a távoli Hidzsáz fennhatóságát. Az Eufrátesz mentén élő, nomád vagy letelepedett életmódot folytató síita törzseknek a központi hatalommal szembeni erős hagyományai voltak és sosem akarták volna alávetni magukat egy szunnita kormánynak. Ugyanez jellemezte a szent városok Perzsiához szorosan kötődő vallási elitjét. A britekkel folytatott kereskedelembe aktívan bekapcsolódó, nagyszámú bagdadi zsidók a mezopotámiai civil főmegbízott titkára, Gertrude Bell szerint „egyhangú petíciót küldtek, melyben brit állampolgárságot kértek abban az esetben, ha arab kormányt hoznak létre Mezopotámiában". Mindezt azt követően, hogy 1918. november 8-án – mint majd látni fogjuk – az arab önrendelkezést támogató angol–francia nyilatkozat látott napvilágot.[548] Maradtak a városi középosztályból származó szunnita nacionalisták. Az iraki származású nacionalista tisztek közül sokan vettek részt az arab felkelésben és szolgálták Nagy-Britannia céljait Szíriában. Politikai aspirációik azonban a Tigris és az Eufrátesz partján hamarosan nyugtalanítani kezdték az angol–indiai hatóságokat. A folyamközben, ahol a brit befolyásnak nem volt riválisa, Londonnak nem volt szüksége manipulálandó helyi klientúrára, márpedig az arab nacionalizmus, amelyet a szíriai–palesztinai vitatott térségben a szövetségesévé tett, itteni megjelenése birodalmi dominanciájára a legnagyobb veszélyt jelentette. Mezopotámia volt az első oszmán terület, amelyet az angolok a birodalomból elfoglaltak. Az, hogy a kormány a lakosságnak nagylelkűen tett ígéreteit nem tartotta be, előre jelezte

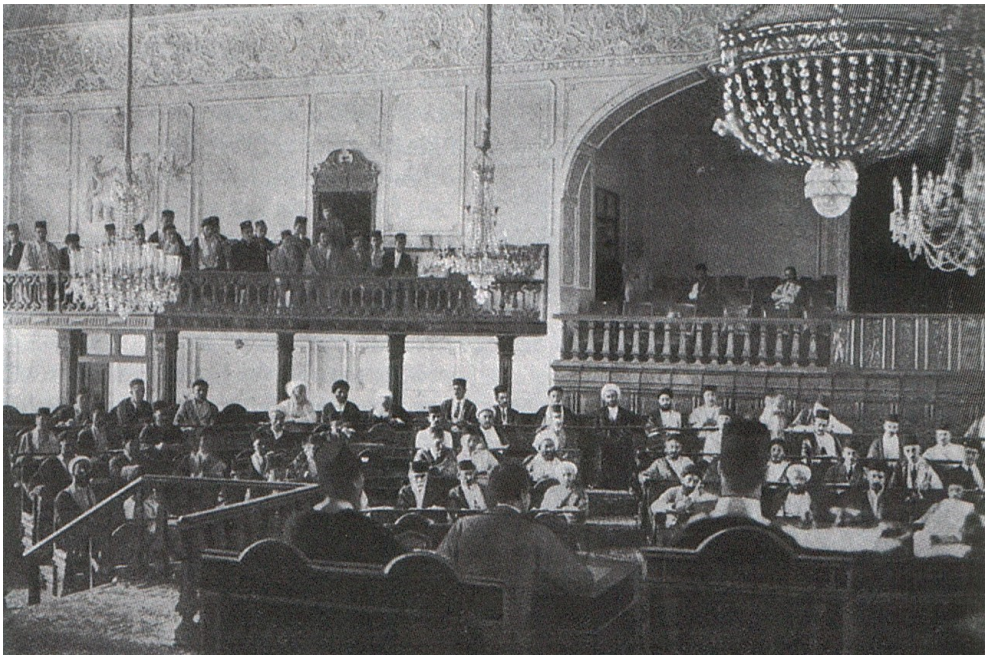
[547] Reeva Spector Simon: The View from Baghdad. In: Reeva Spector Simon – Eleanor H. Tejirian (szerk.): *The Creation of Iraq, 1914–1921*. New York, 2004. 36–49.
[548] Atiyyah: *Iraq 1908–1921*… i. m. 185.

azokat a nehézségeket, amelyek az ezután elfoglalt Palesztinában, Szíriában és Libanonban fognak majd jelentkezni.

Csakhogy a csupán 1920-ban kitörő iraki nacionalizmusnál is nagyobb, azonnali gondot okozott Nagy-Britanniára nézve a perzsa nacionalizmus. Ha Mezopotámia India nyugati védelmének előretolt bástyájaként jelenhetett meg, akkor Perzsia Afganisztánnal együtt egyenesen a birodalmi határok legfőbb védőpajzsának számított, ugyanakkor az antantszövetség egyik legérzékenyebb pontját is jelentette. Ne felejtsük el, hogy az 1907-es szerződés leginkább a megállapodásban különösen érdekelt franciák nyomására szentesítette az északi orosz és a déli brit befolyás közötti egyensúlyt, ami azonban egyáltalán nem jelentette az ősrégi perzsiai brit–orosz rivalizálás végét, sőt annak még az enyhülését sem. Az első világháború előestéjén a strukturális ellentétek kiújultak, ami alááshatta az antant egész egységét, márpedig Párizsban ennél nagyobb veszedelmet el sem tudtak képzelni. 1914 decemberében egy Petrográdon élő angol azt jelentette a Foreign Office-nak, hogy „itt azt beszélik, »néhány éven belül« háborúban fognak állni Angliával".[549] Pontosan ugyanígy látták Londonban is: úgy vélték, ha Németországot a háborúban legyőzik, a Közel-Keleten a legfőbb ellenfél újra Oroszország lesz. Kitchener éppen azért javasolta 1914 decemberében azt, hogy Mekka központtal hozzanak létre új kalifátust, mert az – amellett, hogy lecsendesítheti a nyugtalankodó indiai muszlim tömegeket – elébe mehet annak, hogy az oroszok Konstantinápoly megszerzése után a kalifátus örököseinek nyilvánítsák magukat. Szíriát és Libanont pedig azért engedték volna át minden további nélkül Franciaországnak, hogy ütközőzónát képezzenek a Nagy-Britannia befolyása alá kerülő arab területek és az orosz érdekszféra között. Ráadásul a brit fővárosban úgy látták, a perzsiai angol pozíciók az oroszokhoz képest gyengék. Grey 1914 márciusában arról panaszkodott Buchanan szentpétervári nagykövetnek, hogy „az oroszok készen állnak Perzsia elfoglalására, míg mi nem". Ez a félelem annyiban valós lehetett, hogy a cár nagy létszámú haderőt, 12 ezer katonát állomásoztatott Észak-Perzsiában,[550] miközben az országban tartózkodó brit erők legfeljebb jelképesnek voltak mondhatók. 1914 novemberében Grey továbbra is ragaszkodott az oroszok perzsiai térhódításának feltartóztatásához. Emlékezhetünk rá, hogy a konstantinápolyi kérdésről folyó tárgyalásokon éppen ezekben a napokban tett Grey olyan értelmű ígéretet Szazonovnak, hogy „megfelelő" perzsiai orosz magatartás esetén az oszmán főváros ügyét Petrográd érdekeinek megfelelően fogják elrendezni. A szorosok és Perzsia ügyének összekapcsolása később is érezte tette hatását: az 1915-ös „konstantinápolyi szerződés" aláírása után az angol befolyás kiterjedt a középső semleges zónára is, így kompenzálva a Konstantinápolyra és a tengerszorosokra vonatkozó orosz igények angol elismerését. Nagy-Britannia számára korántsem csak a Perzsaöböl védelméről, esetleg az Indiával való kapcsolattartás biztonságáról volt szó. Perzsia ugyanis döntően muszlim ország, így az ottani fejlemények az egész iszlám világ figyelmét felkelthették. Buchanan november 2-án – Petrográd ezen a napon üzent hadat az Oszmán Birodalomnak – emlékiratban figyelmeztette Szazonovot, hogy az oroszok beavatkozása az iszlám ügyeibe, történjék az akár Törökországban, akár Perzsiában, negatív irányban befolyásolhatja a muszlim közvéleményt Egyiptomban és Indiában. Ezért Londonban rendkívül fontosnak tartották, hogy a cári kormány „barátságos és békülékeny" kapcsolatokat tartson fenn Teheránnal.[551] Ugyanezen okból szerette volna elérni a háborús kabinet, hogy a muszlim Perzsia az antant oldalán lépjen be a háborúba, ez ugyanis semmissé tehette volna azt az oszmán (és német) török-

[549] McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 176.
[550] Siegel: *Endgame…* i. m. 187–189.
[551] McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 177.

vést, mely úgy igyekezett beállítani a dolgokat, mintha az iszlám világ egységesen a központi hatalmak mögött sorakozott volna föl. Egy teheráni antantbarát kormány létrejöttében Nagy-Britannia azért is lehetett érdekelt, mert így fel tudta volna tartóztatni a Közép-Ázsiába irányuló német behatolási kísérleteket, utánpótlást juttathatott volna el a Kaukázusban hadakozó orosz csapatoknak, valamint megvédelmezhette volna a dél-perzsiai olajmezőket.

A teheráni parlament ülése 1906-ban

Perzsia azonban semleges álláspontra helyezkedett az oszmánok hadba lépésekor, 1914. november 1-jén és az is maradt mindvégig, mivel annak érdekében, hogy a háború utáni rendezésből a lehető legnagyobb hasznot húzza, nem léphetett hadba egyik fél oldalán sem addig, amíg a konfliktus végkimenetele nem látszott biztosnak. A semlegességet egyébiránt akkor proklamálták, amikor a teheráni oszmán követség tájékoztatta a sah külügyminisztériumát arról, hogy „Törökország hajlandó formálisan elismerni Perzsia semlegességét, ha az orosz csapatokat kivonják a területéről", mivel „az oroszok ottani jelenléte fenyegetést jelent a török határokra nézve".[552] Erre a miniszterelnök azzal a kéréssel fordult az oroszokhoz, hogy vonják ki a csapataikat az országból, mivel a jelenlétük láthatólag ürügyet szolgáltatna Isztambulnak Perzsia megtámadására. A teheráni orosz követ erre csupán visszakérdezett: mi garantálná azt, hogy a cári csapatok kivonulása után azok helyét nem foglalnák el azonnal az oszmánok? A perzsa semlegesség viszont elég okot szolgáltatott arra, hogy a britek felhívják az oroszok figyelmét: nem tehetik meg azt, amit a németek tettek Belgiummal, nem sérthetik meg egy ország semlegességét (Anglia ugyebár hivatalosan Belgium semlegességének megsértése miatt lépett be a háborúba). Márpedig a cár környezetében éppen az imperialista térhódítás volt a cél, s e tekin-

[552] Pier Patton: *Why the Peace Conference Should Requite Persia's Wrongs.* Paris, 1919. 17. CHAR 16/39.

tetben nem lehetett kívánatos Oroszország számára az, hogy Perzsia erős hadsereggel rendelkezzen, amelyet ugyanakkor London az oszmánok ellen vetett volna be. A sah államának háborús részvétele ráadásul megnehezítette, vagy egyenesen lehetetlenné tette volna az orosz területi igények érvényesítését perzsa Azerbajdzsánra a háború utáni béketárgyalásokon. A cél egyértelmű volt Szazonov számára: korlátlan orosz szuverenitás megteremtése Észak-Perzsiában, minden más szempont csupán másodlagos lehetett.[553]

A háború Perzsia számára a lehető legrosszabbkor robbant ki. Az ország súlyos belső problémákkal küszködött, politikai, alkotmányos, gazdasági és pénzügyi krízis sújtotta, amit a nagyhatalmak rivalizálása tovább fokozott. Pozíciója Ázsiában hasonlatos volt a lengyelek kelet-európai helyzetéhez: amíg a két hatalmas szomszédja szemben állt egymással, fennmaradhatott, sőt még ki is használhatta ezt a rivalizálást. Abban a pillanatban viszont, amint a nagyhatalmak kiegyeztek, függetlenségére nyomban halálos veszély leselkedett. Az 1907-es angol–orosz szerződés pontosan ilyen veszélybe sodorta Perzsia önállóságát. S az idegen befolyás folyamatosan erősödött is. Az európaiak – létszámuk a világháború előestéjén nagyjából ezer körül mozgott – különböző olaj- és dohánykoncessziókért folytatott versenyfutásának kellős közepén, 1906 végén a középosztálybeli kereskedők csoportja (bazár) és az Anglia által támogatott teheráni liberális politikai elit alkotmány kibocsátására kényszerítette a konzervatív köröket és a Kádzsár-dinasztiához tartozó, gyengekezű Mozaffaraddín sahot (ehhez a számottevő külföldi vezetők közül egyedül Abdul-Hamid szultán nem gratulált). A dokumentum korlátozta az uralkodó hatalmát, lehetőséget adott kormányalakításra, valamint kétkamarás parlament megválasztására. Kimondta a muszlimok és a nem muszlimok (például az Iszfahánban koncentrálódó örmények) egyenlőségét és a sajtószabadságot, ami megosztotta a síita klérust és 1907-től súlyos konfliktusokat váltott ki. Az egyeduralmát helyreállítani akaró új sah, Muhammad Ali orosz támogatással 1908-ban bombázta a parlamentet és visszavonta az alkotmányt, mely állítása szerint nem állt összhangban az iszlám joggal. Erre válaszul a déli országrész egyik befolyásos törzse, a Bahtijári a következő évben Teheránba vonult, lemondatta a sahot, helyreállította az alkotmányt, s Ahmadot, a dinasztia utolsó tagját ültette a trónra.

A perzsa állam sokáig a 18. század végén trónra került Kádzsárok uralma alatt „családi államként" funkcionált, azaz a központi és a tartományi igazgatás a dinasztia vagy a vele rokonságban álló nagycsaládok kezében volt.[554] Az első világháborút megelőző években viszont már különféle belső kényszereknek és érdekharcoknak volt kitéve: földbirtokosok, síita klérus (*mollâ*k), törzsi vezetők, bazár, nacionalista és alkotmányos liberális politikusok, tartományi, regionális elit stb. Az állam arra kényszerült, hogy szakadatlan küzdelmet folytasson e centrifugális tendenciák ellen. Az 1906-os alkotmányos forradalom ugyan átmenetileg megoldást jelentett, de a következő tíz évben a parlamentáris reformokra állandó veszély leselkedett. Az alkotmányt visszavonó és a parlamentet szétzavaró Muhammad Ali képtelennek bizonyult az egyeduralom kiépítésére, elsődleges célja a hatalom megőrzése és a fizetőképesség fenntartása maradt az uralkodó elitek vég nélküli harcai és a nagyhatalmi beavatkozások közepette. Ilyen körülmények között a kormányoknak szűk mozgásterük maradt, főképp a túlélésre játszottak. A minisztereket leginkább aszerint választották ki, hogy mennyire képesek közvetíteni a számtalan érdekcsoport között. A politikailag instabil rendszerben a kormányválságok sűrűn követték egymást, a súlyos társadalmi problémák megoldására pedig nem nyílt mód. De azért miközben a centri-

553 McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 184–185.

554 Assef Ashraf: A Familial State: Elite Families, Ministerial Offices, and the Formation of Qajar Iran. *International Journal of Middle East Studies*, 51. évf., 1. sz. (2019. február) 43–64.

fugális erők erodálták a központi kormány hatalmát, a nagyszabású tömegtüntetések során megnyilvánuló nacionalizmus – még ha a képviselői felettébb megosztottak is voltak – gátat szabott annak, hogy az állam teljes egészében a törzsi vagy tartományi vezetők, vagy éppen az imperialista nagyhatalmak játékszerévé váljon.

Mozaffaraddín és Muhammad Ali

Az egyetlen dolog, ami a különböző érdekcsoportokat egyesítette, az idegen befolyás elutasítása volt: éppen az jelentette a semleges Perzsia legfőbb „hadicélját", hogy a szuverenitását elismertesse a nagyhatalmakkal.[555] Igaz, ennek a törekvésnek a módozatai széles spektrumon mozogtak. A háború előtt hatalomra került liberálisok is szerettek volna megszabadulni a két imperialista, Anglia és Oroszország szorításából, ezért az amerikaiakkal, majd a németekkel kerestek kapcsolatot. Az 1914 előtti években a perzsiai német jelenlét jelei láthatóbbá váltak, német pénzintézetek például alacsony kamatlábbal ajánlottak hiteleket, csak hogy aláássák a brit kézen lévő Perzsiai Birodalmi Bank pozícióit. A világháború elején Heinrich von Reuss teheráni német követ biztosította a svéd tisztek által irányított, kb. 7000 fős csendőrség támogatását, ügynökei pedig a lakosság egyötödét kitevő törzsek körében agitáltak.[556] Titkos szerződést is kötött a kormánnyal, amelynek értelmében fegyvereket, muníciót, pénzt és politikai függetlenséget ajánlott a Németországgal való együttműködésért cserébe. London és Petrográd természetesen értesült a megállapodásról és mindent megtett, hogy a közel-keleti országot az ellenőrzése alatt tarthassa. Így kerül majd sor cári csapatok kiküldésére, ami azonban fokozta a két imperialista hatalom rivalizálását.

1914–1915 fordulóján enyhült valamelyest Nagy-Britannia keménysége, s már nem tette függővé a konstantinápolyi orosz igények támogatását Petrográd perzsiai magatartásától, mivel mindenáron fenn akarta tartani az antant egységét. Grey például már nem tartotta ördögtől valónak a perzsiai orosz csapatok létszámának növelését. S hogy mi változtatta meg London álláspontját? Nyilvánvalóan az, hogy a Perzsia feletti angol–orosz kontroll veszélybe került 1914

[555] Oliver Bast: Les „buts de guerre" de la Perse neutre pendant la Première Guerre mondiale. *Relations internationales*, 160. sz. 2014/4. 95–110.

[556] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 208.

Wilhelm Wassmuss

decemberében, amikor az oszmánok megtámadták perzsa Azerbajdzsánt. A dzsihád szultán általi meghirdetése után fokozódott a propaganda-tevékenység, oszmán és német ügynökök, fegyver és pénz áramlottak át a határon, török csapatok többször is betörtek perzsa területre Kermánsáh és Hamadán irányába. A cél az volt, hogy bekerítsék a Kaukázuson túli orosz hadsereg balszárnyát, s elvágják az angolokkal való összeköttetését. 1915 januárjában oszmán gyalogos és lovas alakulatok elfoglalták Urmiát, Hojt és Szalmast, s a helyi örmény és keleti keresztények ellenállása láttán civileket gyilkoltak és falvakat égettek fel. Ezrek menekültek el, a perzsa hatóságok pedig tehetetlennek bizonyultak. A megfigyelőket megdöbbentette az oszmánok vérszomja és kegyetlensége, amit – úgy tűnt – a tisztjeik (például Halíl pasa) toleráltak, mivel ez bosszút jelentett, amiért a keresztények az oroszokat támogatták.[557]

A történtek szerfölött aggasztották Londont, mivel nem tűnt lehetetlennek, hogy a teheráni kormány megbukik, s németbarát rezsimnek adja át a helyét, amely akár még India ellen is támadást indíthat. (A háború előtt német és osztrák–magyar katonai misszió is járt Teheránban, melyek szoros kapcsolatot tartottak fenn a helyi németbarát politikusokkal, s igyekeztek az országot a központi hatalmak oldalára állítani.) A brit aggodalmakat erősítette, hogy perzsa nacionalisták egy csoportja, mely orosz nyomásra korábban kénytelen volt lemondani parlamenti képviselői mandátumáról, ideiglenes kormányt alakított Kermánsáhban az oszmán hadsereg védelme alatt. Mindez azért nem lehetett meglepő, mert Angliába eljutottak azok az információk, melyek a perzsa társadalom idegen-, de különösen oroszellenességéről, illetve a kormánykörökneknek az azerbajdzsáni orosz csapaterősítések miatti tiltakozásairól számoltak be.[558]

Az sem lehetett közömbös a Temze partján, hogy Dél-Perzsiában a „német Lawrence", Wilhelm Wassmuss a központi hatalmak néhány ügynökével karöltve megkísérelte fellázítani a törzseket Nagy-Britannia ellen; az ötletért II. Vilmos császár kifejezetten lelkesedett. A Wilhelmstrasse közel-keleti szakértői ugyanis úgy vélekedtek, hogy a német törekvéseknek nem is elsősorban Egyiptomra, Észak-Afrikára, hanem inkább Perzsiára, India előszobájára és a brit olajtartalékok bázisára kell irányulniuk. Ez annál inkább logikusnak tűnt, mert a perzsa uralkodócsalád és a síita klérus elutasította az 1907-es angol–orosz megállapodást, az ország idegen befolyási övezetekre történő felosztását. Mindebben számíthatott a döntően síita lakosság támogatására, amely a lassan kibontakozó, leginkább az irodalmi életben tetten érhető és a régi Irán dicső múltjára hivatkozó hazafias mozgalom ellenére is identitásában és lojalitásában elsődlegesen muszlim maradt, hazájára pedig „az iszlám országaként" tekintett.[559] Ráadásul Perzsia lakosságának legalább 40%-a arab, török eredetű és beludzs volt, akiknek az oszmánszimpátiája folyamatosan nőtt. Elégedetlenségüket szította Wassmuss, aki a világháború előtt Né-

[557] Gingeras: *Fall of the Sultanate*… i. m. 166.
[558] McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 178.
[559] Lewis: *The Shaping of the Modern Middle East*. i. m. 81.

metország alkonzuljaként tevékenykedett a Perzsa-öböl térségében. A perzsául és arabul folyékonyan beszélő Wassmuss kapcsolatokat épített ki, átvette a dél-perzsiai törzsek szokásait, úgy öltözködött, ahogy ők, tevén és gyalog közlekedett a településeik között, nem sajnálta tőlük a pénzt és természetesen propagandát fejtett ki a britek elleni gyűlölet felkorbácsolása érdekében. Célja az volt, hogy az angolok uralmát meggyengítendő lázadásokat szítson a Perzsa-öböl partvidékén, s megteremtse ott a német befolyás alapjait *(pax germanica)*. 1914 végén vagy 1915 elején Sirázba érkezett, ahonnan Dél-Perzsia felé vette az irányt. Jelentős sikereket könyvelt el a Bahtijári törzs körében, amely évek óta forrongott a britek ellen, s szociális elégedetlenség is jellemezte. Wassmuss dzsihádra szólította a törzseket, s annyira felszította a szenvedélyüket, hogy lázadást robbantottak ki, benyomultak az öböl partján fekvő Busehrbe, tüzet zúdítottak az ottani brit helyőrségre és elvágták az Angol–Perzsa Olajtársaság ábádáni csővezetékét, valamint Ahváztól északra a távírókábelt. Amikor az olajvezeték elvágásának híre Londonba ért, tetőfokára hágott a nyugtalanság, ami nem is csoda: 1915-ben komoly hiány keletkezett az olajellátásban.[560]

Az olajvezeték védelmében az indiai hatóságok Muhammara sejkjétől is kénytelenek voltak erősítést kérni, aki ezer fegyverest bocsátott a rendelkezésükre. A lázadás leverése hetekig eltartott és véres következményekkel járt. Már az első héten kétszázan vesztették életüket az angol–indiai, valamint a muhammarai csapatokból, a lázadók 500–700 halottat vesztettek.[561] Végül az egész olajmezőt megszállták, s ehhez igénybe vették a Dél-Mezopotámiában operáló brit erők segítségét is. A Bahtijári kegyetlen megtorlásban részesült, de a nyugalom így is csak nyárra tért vissza, amikor az olajtermelés folytatódhatott. Wassmusst azonban nem sikerült kézre keríteni (erre majd csak 1918 októberében fog sor kerülni), s talán ennek köszönhető, hogy 1915-ben a helyzet ismét kritikussá vált, jelentős erőket kellett az olajmezők védelmére csatasorba állítani.

A busehri felkelés még az olajlelőhelyeknél is nagyobb gondot jelentett a britek számára. Hírszerzésük 1915 májusában kiderítette, hogy támadás készül, ezért Indiából haladéktalanul erősítéseket küldtek a városba. A gyalogosok a környékbeli falvakban tisztogatásokat végeztek, ennek során több tucat embert megöltek. Mindez azonban nem bizonyult elegendőnek, ugyanis Wassmuss fellázította a Siráz környéki törzseket, főképpen a Tangisztánit, amelynek tagjai július közepén benyomultak Busehrbe és súlyos veszteségeket okoztak a briteknek. Az Admiralitás határozott választ adott, amint az indiai hatóságoknak küldött július 16-i táviratból is kiderül: „Perzsia ellen rövidesen fegyveres intervenciót indítunk […]. A brit csapatoknak el kell foglalniuk Busehret, Bandar-Abbászt, Lingát, Muhammarát és Hormuzt, majd tájékoztatni kell Perzsiát, hogy egészen addig ott fogunk maradni, míg elégtételt nem vettünk a busehri támadásért, s amíg a német intrikáknak véget nem vetnek a perzsiai német ügynökök letartóztatásával."[562]

A brit csapatok ellenállás nélkül augusztus 8-án megszállták Busehret és büntetésként hajókról bombázták a törzsi lázadók megerősített települését, Dilvárt, melyet könyörtelenül felégettek és porig romboltak. A harcokban vesztette életét az ellenállók rettenthetetlen parancsnoka, Raísz Ali Dilvári, aki Wassmusszal együttműködve vezette a Tangisztáni britellenes lázadását. A hónap második felében szipoj katonák érkeztek, akik folytatták a tisztogató hadműveleteket a környéken. A nyugalom azonban még mindig nem állt helyre. Szeptemberben a Mezopotámiából idevezényelt csapatok keveredtek váratlanul heves harcokba a busehri és Tan-

[560] 1916-ig kellett várni arra, hogy Ábádán növelni tudja a termelését, 1917-ben pedig már kétszer akkora volt a kapacitása, mint 1914-ben.
[561] Naval Staff monographs (historical). vol 4, no 15 – *Naval Operations in Mesopotamia and the Persian Gulf*. 1921. július. British Library, India Office Records and Private Papers, IOR/L/MIL/17/15/73. 43–44.
[562] Uo. 68.

gisztáni törzsekkel. A lázadókat végül körbezárták és lemészárolták.[563] Ezzel „a nagy öbölbeli felkelés" véget ért, de London rákényszerült arra, hogy addigi imperialista politikáját Perzsiában némileg módosítsa, amire 1916-ban sor is került.

Raísz Ali Dilvári (középen) a felkelők társaságában (1915)

A Perzsa-öbölben zajló német intrikák kezdete egybeesett 1914. december végén a 3. oszmán hadsereg szarikamisi offenzívájával. A tifliszi orosz főparancsnokság elrendelte a Kaukázuson túli területek kiürítését, s ez vonatkozott az Észak-Perzsiában állomásozó erőkre is. Kihasználva ezt a visszavonulást, perzsa területen törökbarát kurdok fosztogatni kezdték az Urmia-tó környéki településeket. Szó sem volt azonban az orosz érdekek tényleges feladásáról, s miután Szarikamisnál a törökök vereséget szenvedtek, az oroszok visszatértek az evakuált területekre, például a Teherántól alig 150 km-re fekvő Kazvinba, vagy a Kaszpi-tenger partján található fontos kikötőbe, Enzelibe. Számíthattak azoknak a kurd és keresztény gerillacsapatoknak a támogatására, amelyeket – mint láttuk – 1914 nyara óta fegyvereztek fel a térségben. Ennek ellenére Ömer Nacsi bej, egy dzsihádista muszlimokból álló önkéntes sereg vezére, aki hithű ifjútörökként és Enver pasa követőjeként az iraki Moszulban a Különleges Szervezet helyi csoportjának vezetője volt, 1915. január 10-én megszerezte Tebrizt. Az önkéntesek felgyújtották az orosz bankot és elkergették a még ott tartózkodó kozák tiszteket. A Mezopotámiában szolgáló von der Goltz tábornok a hónap végén azt jelentette a német főparancsnokságnak, hogy habár Szarikamisnál, Szueznél és Bászránál az oszmánokat megfutamították, „Perzsiában jól haladnak a dolgok. Tebriz most a törökök kezén van."[564] De nem maradt ott sokáig, az oroszok Fjodor Grigorjevics Hernozubov tábornokkal az élen Dzsulfából kiindulva három héttel később visszafoglalták a várost. Néhány oszmán határhoz közeli település, például Dilman, a

[563] Crouzet: „For England everything centres round India and Arabia"… i. m.
[564] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 226.

Petrográd által támogatott törökellenes kurd gerillatevékenység központja, a következő hónapokban többször is gazdát cserélt.

Tovmas Nazarbekián

Az április 15-én kezdődő dilmani ütközet külön is figyelmet érdemel, már csak azért is, mert az első világháború történetírása alig foglalkozott vele. Az Északnyugat-Perzsiában irreguláris erők részvételével, változó szerencsével, „kölcsön kenyér visszajár" alapon zajló összecsapások hónapjai után a dilmani csata jelentette az első komolyabb összeütközést reguláris orosz és török erők között, amelyeket mindkét oldalon hittestvéreknek számító önkéntesek támogattak. Dilmant az eloroszosodott örmény származású Tovmas Nazarbekián (oroszosan Foma Nazarbekov) tábornok zászlóalja védte, amelyet egy örmény önkéntes különítmény és hat ágyú egészített ki. Ezenkívül további hat orosz és két lovas kozák zászlóalj várakozott tartalékban, összesen ötezer katona. Oszmán oldalon Halíl 36. gyaloghadosztályát muszlim kurdok segítették, összesen kb. tízezer fegyveres állt a bej rendelkezésére. Habár a támadók létszámfölényt alakítottak ki, Nazarbekiánnak elegendő ideje volt arra, hogy a város védelmét megfelelően kiépítse, mivel Halílnak hetekig tartott, míg Bitlisz környékéről a Van-tótól délre a perzsa határon át Dilmanhoz vonult. Április 15. és május 2. között a törökök öt rohamot indítottak a település ellen, de a védők mindannyiszor visszaverték őket. Az oszmánok csaknem ezer halottat hagytak a hadszíntéren. Halílnak vissza kellett vonulnia a Van-tóhoz.[565] A dilmani ütközet jelentőségét akkor érthetjük meg igazán, ha figyelembe vesszük, mi zajlott ugyanekkor Kis-Ázsia túlsó végén: öldöklő küzdelem közepette az antant éppen ekkor szállt partra Gallipolinál. Dilman keletre a legtávolabbi pontját jelentette a 3. oszmán hadsereg előretörésének, az utolsó reális esélyét annak, hogy megmentsenek valamit Enver pasa kudarcot vallott szarikamisi offenzívájából. Halíl bej azonban unokaöccséhez hasonlóan túlterjeszkedett, kénytelen volt rendezetlenül visszavonulni, ami szilárdan az oroszok kezére juttatta a stratégiailag fontos Urmia-tó környékét, sőt megnyitotta előttük az utat Kelet-Anatóliába. Ráadásul – mint emlékezhetünk rá – pontosan ugyanekkor bontakozott ki Vanban az örmények felkelése, ami ürügyül szolgált a velük szembeni fellépéshez.

Ezekben az északnyugat-perzsiai orosz–török összetűzésekben kisebb erők vettek részt, de ettől az még valóságos háború volt, amelybe Perzsia könnyen belesodródhatott. Ez természetesen önmagában nem lett volna az antant ellenére, feltéve, ha Teherán az ő oldalán avatkozik be a világkonfliktusba. Szazonov 1915 januárjában jelezte is Londonnak, hogy a dél-mezopotámiai síita szent városok, Kerbela és Nedzsef megszerzésének lehetőségével kellene a sah kormányát az oszmánok elleni hadüzenetre rávenni. Jellemző módon olyan településeket ajánlott volna föl a perzsáknak, amelyek brit érdekszférába tartoztak, azaz az angolokkal fizettette volna meg a perzsa hadba lépés árát.[566]

---

565 Allen – Muratoff: *Caucasian Battlefields*… i. m. 298–299.

566 McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 184.

Az oszmán veszély láttán a britek támogatni kezdték az orosz erőfeszítéseket, s immár egyáltalán nem ellenezték az észak-perzsiai orosz katonai erősítéseket. Sőt olyan elképzelés is megfogalmazódott, hogy Petrográd annektálhatná perzsa Azerbajdzsánt. Vagyis alig két hónap leforgása alatt London az orosz terjeszkedés kategorikus elutasításától eljutott annak teljes elfogadásáig. Igaz, mint láthattuk, cserébe 1915 márciusában sikerült elfogadtatni a cárral a Perzsia középső részére is kiterjedő brit befolyást, ami régi törekvése volt a londoni kormánykörök-nek.[567] A brit politika változása hátterében a valóságos oszmán veszély húzódott meg. Ömer Fevzi bej, a perzsiai török csapatok parancsnoka azzal fenyegetőzött, hogy Teherán ellen vonul, ha az oroszok nem vonják ki a hadseregüket az országból. A török katonák és a szolgálatukban álló kurd irregulárisok mohón zabráltak. Márciusban a 6. oszmán hadsereg egységei a határ perzsa oldalán fekvő településeket olyan kegyetlenséggel rabolták ki, hogy még a németek is panaszt emeltek. Mindez erősen visszavetette a törökök népszerűségét a perzsák körében, a sah kormánya figyelmeztette is Konstantinápolyt, hogy hadat üzen, ha nem szűnik meg az erőszak.[568] Az atrocitásokban német ügynökök is részt vehettek. Különösen egy iszfaháni angol banktisztviselő májusi meggyilkolása váltott ki nagy felháborodást az antant részéről, főleg azután, hogy a gyilkos a német konzulátusra menekült.[569]

Ahmad sah

Petrográd tehát megkapta a britektől a zöld jelzést a csapaterősítések kiküldéséhez. Szazonov májusban fel is kérte a Sztavkát, hogy menesszen tízezer fegyverest Bakun keresztül Kazvinba. 1915 késő nyarán készen álltak a hadmozdulatokra, amelyek augusztusban Teherán irányába meg is kezdődtek. Mivel azonban Varsó éppen akkor veszett el, a főparancsnokság leállította ezt a hadműveletet. De szeptemberben újabb ezer katonát vezényelt Enzelibe. Mikor ugyanebben a hónapban Nyikolaj nagyherceget kaukázusi főparancsnokká nevezték ki (Lengyelország feladása után személyesen II. Miklós vette át tőle a hadsereg vezetését), mindenki számára úgy tűnhetett, az oroszok halálosan komolyan veszik ezt a hadszínteret. Így is csak novemberben nyílt mód arra, hogy Tiflisz 6000 főnyi gyalogságot és 8000 főnyi lovasságot küldjön tábori tüzérséggel együtt Perzsiába. Valójában ekkor vette kezdetét a perzsiai háború.

A világháború lehetővé tette, hogy a perzsa ellenzék összefogjon. Az alkotmányos forradalom óta az ellenzékieknek az volt a céljuk, hogy erős kormányt állítsanak fel, mely modernizáló reformok révén képes az ország egyesítésére. Az egymást sűrűn váltó kormányok törekvései azonban beleütköztek az idegen csapatok jelenlétébe, a regionális és felekezeti autonomista mozgalmak (azeriek, asszír és örmény keresztények, kurd és arab muszlimok stb.) megjelenésébe. A nacionalisták e fejlemények láttán támogatni kezdték a németekhez való közeledést, amit aláhúzott az a tény, hogy az 1914 decemberében összehívott harmadik iráni parlament 136 képviselőjéből 30 a németbarát demokrata párt tagja

567 Siegel: *Endgame*… i. m. 187–188.
568 Patton: *Why the Peace Conference Should Requite Persia's Wrongs*. i. m. 17.
569 McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 182–183.

volt. 1915 végén Teheránban az a hír járta, hogy a trónon ülő ifjú, mindössze 18 esztendős Ahmad sah a főváros elhagyására készül, hogy áttegye a székhelyét Iszfahánba vagy Kom síita szent városába. Utánozta volna Mohamed prófétát, aki annak idején a *hidzsra* során híveivel elköltözött a számára ellenségessé és veszélyessé váló Mekkából a biztonságos Medinába. Erre ugyan nem került sor, de az orosz csapatok közeledése láttán a parlamenti képviselők és a miniszterek egy része Kermánsáhba ment, ahol – mint láttuk – angol- és oroszellenes nemzeti függetlenségi bizottságot, majd német támogatással a központi hatalmak által legitimnek elismert ideiglenes nemzeti kormányt alakítottak.[570] Az a pletyka is terjedt, hogy Ahmad lepaktált a németekkel, és szent háborút készül hirdetni az angolok és az oroszok ellen. Hiába azonban az iszlám szolidaritás (amit korlátozott az a tény, hogy míg a törökök szunniták, addig a perzsák síiták), valamint a német kenőpénz, a sahnak számolnia kellett az országában lévő antanterőkkel.

Bárakatullah, von Hentig, Prataáp, Kazim bej és Walter Röhr Kabulban (1916)

A szövetségeseknek viszont fel kellett készülniük arra, hogy megakadályozzák az Oskar von Niedermayer és Werner Otto von Hentig vezette német katonai-diplomáciai misszió eljutását a semleges Afganisztánba, amely 1915 tavaszán azzal a céllal indult útnak, hogy elérje, a középázsiai ország határozottan nyilvánítsa ki a függetlenségét Nagy-Britanniától, lépjen be a világháborúba a központi hatalmak oldalán, s támadja meg Indiát. A misszió részét képezte annak a „hindu–német összeesküvésnek", mely nacionalista felkelést akart kirobbantani a brit gyarmatbirodalom ékkövén. A jelek London számára aggasztók voltak. 1915 januárjában ugyan meghiúsult az indiai hadsereg egyik bombayi zászlóaljának lázadása, februárban viszont a szingapúri garnizon szipoj közlegényei 47 brit tiszt életét oltották ki, mielőtt a rendet francia, orosz és ja-

570 Mansoureh Ettehadiyyeh: The Iranian Provisional Government. In: Touraj Atabaki (szerk.): *Iran and the First World War. Battleground of the Great Powers*. London, 2006. 9–27.

pán hadihajók támogatásával helyreállították.[571] A stratégiai jelentőségű városban június folyamán elfogtak egy Vincent Kraft nevű német ügynököt, aki a kihallgatása során elárulta, hogy a feladata felkelés kirobbantása volt Bengáliában és tengeri úton fegyverek szállítása. A britek erre megerősítették az őrjárataikat a Dél-kínai-tengeren, a Malaka-szorosban, Burma és India partjai előtt. Sikerült is az Indiai-óceánon feltartóztatni és lefoglalni egy fegyverszállító német hajót, decemberben pedig megakadályozni egy kalkuttai felkelés kirobbantására irányuló német tervet.[572] Ezek láttán az az eshetőség, hogy Habibullah, Afganisztán emírje a központi hatalmak oldalára pártol, komolyan nyugtalanította a brit kormányköröket. Nem véletlen, hogy 1916-ig az uralkodó 400 ezer fontot kapott az indiai angol hatóságoktól. Igaz, névlegesen London ellenőrzést gyakorolt az afgán külpolitika felett, a gyakorlatban azonban ez nem érvényesült, sőt az angolok úgy vélekedtek, ez az ország az egyetlen, mely képes támadást indítani India ellen. Nem meglepő, hogy tekintélyes katonai erőt, egy indiai lovasezredet mozgósítottak a német törekvések megakadályozására. Valóságos védőkordont vontak a perzsa–afgán határra, amelynek déli szakaszát ők, az északit pedig az oroszok őrizték. 1915–1916 folyamán több mint ezer brit és 1250 helyben toborzott katona felügyelte az átkelőket.[573] Ez is kevésnek bizonyult: a hatalmas távolságok miatt nem sikerült elérni a célt, a németek 1915 nyarán – kalandos utazás és jelentős veszteségek után – megérkeztek úti céljukhoz.[574] A német tiszteket és a velük tartó török, illetve perzsa és indiai személyeket, például az előkelő Mahendra Prataˊp emigráns hindu herceget és a muszlim forradalmárt, Muhammad Bárakatullahot, az afgán hatóságok – a meshedi orosz katonai megbízott jelentése szerint – „rendkívüli tisztelettel és örömmel fogadták".[575] Niedermayer és csapata azzal próbálta meggyőzni az afgán emírt, hogy a remélt győzelem után neki ígérte a Szamarkandig terjedő területeket északon, valamint a Bombayig elnyúló vidéket délen. II. Vilmost „a muszlimok őszinte barátjaként", a keleti népek szabadságának és függetlenségének „lángoló harcosaként" állította be, s noha a britekkel szimpatizáló Habibullah – aki 10 millió fontot kért egy India ellen indítandó dzsihádista sereg felállítására – megőrizte semlegességét, e propagandának mégis lett bizonyos eredménye: több vezető afgán politikus az antant elleni hadba lépés hívévé vált.[576] Mindez azonban a lényegen nem változtatott: Afganisztán nem állt a központi hatalmak mellé. A németek minden *azonnali* kézzelfogható eredmény nélkül 1916 májusában távoztak az afgán fővárosból. *Hosszú távon* viszont hozzájárultak a harmadik angol–afgán háború (1919) nyomán az ország függetlenségének megszilárdításához, a társadalmi és alkotmányos reformok elindításához, a két világháború között a német pozíciók megerősítéséhez.

---

[571] Keegan: *Az első világháború*. i. m. 436–437.; Tim Harper: Singapore, 1915, and the Birth of the Asian Underground. *Modern Asian Studies*, 47. évf., 6. sz. (2013. november) 1782–1811.

[572] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 262–263.

[573] Michael Sargent: *British Military Involvement in Transcaspia (1918–1919)*. Conflict Studies Research Center, April 2004. 5.

[574] Kabulba október 2-án jutottak el. Thomas L. Hughes: The German Mission to Afghanistan, 1915–1916. *German Studies Review*, 25. évf., 3. sz. (2002. október) 447–476.

[575] Mahendra Prataˊp a Kabulban megalakított „emigráns indiai forradalmi kormány" képviseletében 1918-ban Petrográdon találkozni fog Lev Trockij külügyi népbiztossal, hogy meggyőzze, a bolsevik hatalom lépjen fel katonai erővel Brit-India ellen. A következő évben Leninnel is tárgyal majd. A bolsevikok Indiával kapcsolatos politikáját részletesen tárgyalja Alexandre Andreyev: *Soviet Russia and Tibet. The Debacle of Secret Diplomacy, 1918–1930s*. Leiden – Boston, 2003.

[576] Stejnberg: *A középkeleti brit agresszió története*. i. m. 224.; Rubin – Schwanitz: *Nácik, iszlamisták*… i. m. 65–66.

Habibullah emír

A Niedermayer-féle misszió nem elégedett meg az afganisztáni politikai szereppel. Perzsiában segített szabotázsakciókat szervezni az oroszok által használt utak és hidak ellen, bankrablásokat készített elő, hogy előteremtse a „dzsihád" szellemében indított antantellenes törzsi fellépés alapjait. Mindez Wassmuss tevékenységével és a dél-perzsiai fejleményekkel együtt már komolyan nyugtalanította a háborús kabinetet. Londonnak mindenképpen megoldást kellett találnia, hogy megakadályozza a lázadás szellemének terjedését, ellenőrizhetetlen gerillaharc kibontakozását. Percy Cox figyelmeztetett, hogy nem szabad szétszórni az amúgy is gyenge indiai erőket Dél-Perzsia hegyeiben és mocsaras vidékein. Meg volt győződve arról, hogy a Perzsa-öböl stabilitása a törökök fölött aratott mezopotámiai győzelemtől függ. Véleményével az indiai brit hatóságok is egyetértettek, így került sor 1914 végén a Bászra elleni, már említett támadásra, illetve 1915 nyarán Kút-al-Amára bevételére. Be is következett az, amit Cox remélt, lecsökkent a dél-perzsiai szabotázsakciók intenzitása, az olajvezetéket pedig ismét üzembe helyezték. Busehr visszafoglalása azonban hadászatilag nem sokat ért, mivel több száz kilométerre feküdt a fővárostól.

Közvetlenebb fenyegetést jelentett Teheránra az orosz erőcsoportosítás. Baratov tábornok főleg kozákokból álló 8 ezres gyalogsága volgai és Kaszpi-tengeri utazás után 1915. november 7-én szállt partra Enzeliben. Ezzel a térségben tartózkodó csapatok létszáma elérte a 20 ezer főt. Ezenkívül az északnyugat-perzsiai fronton, mely Van oszmán vilajettel szemben húzódott, Hernozubov tábornok egy kaukázusi kozák hadosztállyal és két Bajkálon túli kozák dandárral rendelkezett, továbbá örmény önkéntes egységek támogatták a hadmozdulatait. A térségben tevékenykedő német tisztek szerint ötezer főnyi orosz katonaság tartózkodott Urmia tartományban, az oszmán határ mentén. Így összesen akár 25–30 ezer katonája is lehetett Petrográdnak a térségben.[577]

Baratov a feletteseitől egyértelmű utasításokat kapott: el kellett foglalnia, meg kellett erősítenie és meg kellett tartania Teheránt. Készülődése, felvonulása a perzsa fővárosban súlyos nyugtalanságot keltett. Annál inkább, mert egy ezres nagyságrendű orosz előőrs tarackokkal és géppuskákkal felszerelve november 15-én útnak indult Kazvinból. Az orosz nagykövet azzal nyugtatgatta Ahmad sahot, hogy csupán óvintézkedésről van szó, az előőrs semmiképpen nem fog bevonulni a székvárosba, kivéve, ha a rendfenntartás igénye ezt megköveteli. Az angol kollégájával együtt azt is megígérte, hogy Perzsia semlegességét tiszteletben fogják tartani. Részben azért, hogy ne derüljön fény az előőrs kis létszámára, az oroszok meg is álltak Teheránától 30 km-re, s ezzel lehetőséget adtak az ifjú uralkodónak, hogy számba vegye a lehetőségeit. Valójában nem sok választási lehetősége maradt. A teheráni brit konzul ezt jelentette Londonnak: „Félreérthetetlen módon a tudtára adtuk, hogy ha a perzsa kormány nem lép fel a németek ellen, akkor az orosz csapatok végre fogják hajtani a feladatukat, ha pedig Perzsia hagyná, hogy

577 McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 186–188. A létszámról lásd még: Allen – Muratoff: *Caucasian Battlefields*… i. m. 321–324.

belerángassák az ellenünk vívott háborúba, akkor a következmények az országára és személyesen reá nézve is katasztrofálisak lesznek."[578] Ahmad kénytelen volt beleegyezni az antant feltételeibe, s megadni magát, mivel országa ki volt szolgáltatva, a háború már addig is súlyos pusztításokat okozott, számottevő külső segítségre sehonnan sem számíthatott. Az 1915 decemberében 15 évre megkötött angol–orosz–perzsa szerződés értelmében Perzsiának minden erőforrásával be kellett lépnie a háborúba az antant oldalán. Így a teheráni német és osztrák–magyar nagykövet az Egyesült Államok diplomáciai képviseletére menekült. Nem volt ilyen szerencsés Aszim bej, az oszmán követ, őt az oroszok letartóztatták.[579]

Ezzel az orosz csapatok végleg szabad kezet kaptak ahhoz, hogy az északi országrészt megszállják, s biztosítsák azt mindennemű török–német behatolás elől. 1915 decemberében bevették Hamadán, Kom, 1916 januárjában Kangávar, februárban pedig Kermánsáh városát. Iszfahán, a perzsiai német propaganda központja és legfőbb fegyverraktára március 20-án került orosz kézre. Baratovnak tehát viszonylag kis katonai erővel sikerült elérnie a régi célt, perzsa Azerbajdzsán elfoglalását. Újfent hangsúlyozni kell, hogy ezek ugyan kétségtelenül fontos sikerek voltak az antant számára, s biztosították Perzsiát, de a hadműveletek mérete meg sem közelítette azokat az összecsapásokat, amelyeket a britek az oszmánokkal a szomszédos Mezopotámiában ekkoriban vívtak.

Perzsiai kozák alakulat Tebrizben

Ráadásul a két közeli hadszíntér (Észak-Perzsia és Mezopotámia) eseményei hatottak egymásra. Amikor az angol Townshend tábornok Kút-al-Amárában kutyaszorítóba került, Baratov parancsot kapott, hogy az oszmán területek ellen indított diverzáns akciókkal csökkentse a szövetséges britekre nehezedő nyomást a folyamközben. Még a brit sajtó is úgy látta ezekben a hetekben, hogy a mezopotámiai angol seregek megmentése kizárólag az orosz haderő kelet-anatóliai és perzsiai hadműveleteinek sikerétől függ. Bagdad bevételének dicsőségét azonban a sajtó sem akarta átengedni az oroszoknak. A *Near East* című lap 1916. február 25-i száma így fogalmazott: „A legnagyobb mértékben helytelen volna, ha még azt a külön terhet is a szövetségeseinkre hárítanánk, amit Bagdad elfoglalása jelent… Bár nincs jelentősége annak, hogy ép-

[578] Peter Hopkirk: *On Secret Service East of Constantinople. The Plot to Bring Down the British Empire*. London, 2011. 175.

[579] Patton: *Why the Peace Conference Should Requite Persia's Wrongs*. i. m. 19–20.

pen melyik szövetséges hadsereg vonul be elsőnek az egyik vagy a másik városba, illetve vidékre, mégis hangsúlyoznunk kell, hogy Nagy-Britannia, mely a mezopotámiai hadjáratot kezdeményezte, köteles azt saját erőivel végre is hajtani. Helytelen volna szabadjára engednünk a »laissez faire« politikáját, mely meggyengítené erőfeszítéseinket a Tigris mentén abban a reményben, hogy majd az oroszok elvégzik a mi munkánkat."[580]

Ali Ihsan (ülve) a tisztjeivel

Mindebben a régi közép-ázsiai angol–orosz rivalizálás köszönt vissza vegytiszta formában. Ettől függetlenül az orosz fenyegetést a 6. oszmán hadsereg parancsnoka, a német Goltz pasa olyan jelentősnek gondolta, hogy komoly erőket és 12 ágyút irányított a perzsa határ védelmére, az ottani török csapatok élére pedig a német Bopp őrnagyot nevezte ki.[581] De Baratovnak nem volt elég embere és hadianyaga (erősítésekhez pedig nem juthatott, mivel – mint láttuk – Jugyenyics éppen 1916 elején indította meg nagy offenzíváját Kelet-Anatóliában), ezért csak áprilisban tudott hadmozdulatokat tenni, s „ötnapi járóföldre" megközelíteni Bagdadot. Elfoglalta Kaszr-i-Sirin határvárost, s fenyegette az iraki oldalon fekvő Hanakint. Ez azonban már nem segített Kútban a körülzárt, teljesen kivérzett és az éhhalál szélén álló Townshend seregén, amely megadta magát. Mikor erről az orosz tábornok értesült, élelemhiány és a veszteségei miatt letett a bagdadi bevonulásról, már csak azért is, mert Jugyenyicstől azt az információt kapta, hogy a szövetségesek Gallipoliból való távozása után az oszmánok számottevő haderőt és modern német fegyverzetet fognak átdobni Irakba. Amikor májusban mégis utasítást kapott a Moszul felé való előretörésre, hogy ezzel tehermentesítse a Tigris mentén küzdő briteket, az elviselhetetlen forróságra, csapatai alacsony harci moráljára és a különféle betegségekre (malária, kolera) hivatkozva inkább úgy döntött, visszavonul a biztonságos perzsiai hegyek közé és szilárd védelmi vonalat épít ki.[582] Erre jó oka volt, ugyanis Enver pasa – megpróbálva kiaknázni Halíl Kút-al-Amaránál aratott győzelmét – májusban Bagdadba érkezett és utasította Ali Ihsan pasa 13. hadtestét, hogy indítson átfogó hadműveletet Baratov ellen. Június elején Hanakinnál visszaszorították az oroszokat és Kermánsáh felé törtek előre. Augusztus elején a törökök megközelítették Hamadánt, majd néhány napig tartó csetepaték után az orosz tábornok kiürítette a települést. Ali Ihsannak nem volt lehetősége az üldözésre, mert csapatai kimerültek, soraikat betegségek ritkították, így pihenőt rendelt el. Ez a rövidke hadjárat arra ugyan alkalmas volt, hogy Baratovot a határtól visszaszorítsa, de közben meggyengítette Bagdad védelmét, aminek a következő év tavaszán lesz majd jelentősége. Az orosz főtiszt újabb előretörésre a mezopotámiai főváros felé már csak azután vállalkozott, hogy Maude tábornok 1917 márciusában elfoglalta azt, csakhogy akkor ennek már nem volt igazán jelentősége.[583] Baratov kozákjai azonban minden óvatosságuk és késlekedésük ellenére is fontos szerepet játszottak az első világháborúban. Elhárították a Perzsiára leselkedő német és török veszélyt, valamint egyszer s mindenkorra lehetetlenné tették Németország pán-

[580] Stuhlmann: *Der Kampf um Arabien zwischen der Türkei und England*. i. m. 249–250.
[581] Allen – Muratoff: *Caucasian Battlefields*… i. m. 386–387.
[582] McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 191.
[583] Allen – Muratoff: *Caucasian Battlefields*… i. m. 443–444.; McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 313.

iszlám indíttatású, antantellenes szent háborúra vonatkozó elképzeléseit, továbbá Afganisztán bevonását bármilyen India elleni hadjáratba. Niedermayert és az ügynökeit 1916 folyamán elfogták, miután a törzsek az erőviszonyok megváltozásával már egyre kevésbé támogatták őket.[584] Az antant megalázó gallipoli vereségét és Townshend mezopotámiai kudarcát Jugyenyics ragyogó kelet-anatóliai győzelmei és Baratov észak-perzsiai sikerei valamelyest kompenzálták.

A South Persia Rifles egyik egysége 1917-ben

1916 augusztusában közös angol–orosz jegyzéket juttattak el a sah kormányához, amelyben követelték, hogy Perzsia kerüljön Nagy-Britannia és Oroszország teljes pénzügyi ellenőrzése alá, valamint hogy északon orosz, délen pedig angol tisztek által vezetett katonai egységeket hozzanak létre.[585] Ezt sokan úgy értelmezték, mint az ország tényleges felosztásának első lépését. Az angolok Percy Sykes tábornok kezdeményezésére 1916-ban Siráz központtal létre is hozták a South Persia Rifles elnevezésű egységet. Az „eszpiárok" az oroszok által felügyelt északi rész kozákjai, a sah testőrségeként és a fővárosi közrend fenntartóiként működő katonai egység déli megfelelői voltak, technikai értelemben a brit külügy magánhadserege. Eredetileg azt a feladatot kapták, hogy járőrtevékenységet folytassanak az indiai Beludzsisztán és Perzsia határán. A dél-perzsiai lövészek létszáma azonban Baratov hadseregének legfeljebb az egytizedét tette ki. Ezenkívül az angol pozíciókat javítandó utakat és vasutat építettek a déli országrészben, ami hozzájárult az itteni tartományok még szilárdabb ellenőrzéséhez. 1917 júniusában a teheráni brit nagykövet, Sir Charles Marling így aggodalmaskodott a perzsa nacionalizmus előretörése láttán: „A dolgok itt nagyon rosszul mennek, azt kiabálják: »Perzsia a perzsáké!«, »le a külföldi beavatkozással Perzsia belügyeibe!«, legfőképpen pedig »le az 1916. augusztusi szerződéssel!«".[586] Lord Chelmsford indiai alkirály az India Office-nak küldött levelében így elemezte, hogy a perzsiai helyzet milyen hatással lehet a közel-keleti brit érdekekre: „Az anarchia vagy egy, a mi érdekeinkkel ellentétes demokratikus kormány maga után vonná: a) a South Persia Rifles feloszlatását, melytől a dél-perzsiai katonai pozícióink függenek; b) minimum a Sirázból való távozásunkat; c) különleges intézkedéseket az öböl bejáratának biztosításához; d) szabad utat a törököknek Herátba a háború kiterjesztésének lehetőségével Afganisztánra egészen az indiai határokig; e) Lorisztánon keresztül az arabisztáni [huzisztáni] olajmezők fenyegetését,

584 McMeekin: *The Berlin–Baghdad Express*… i. m. 3., 4. fej.
585 Patton: *Why the Peace Conference Should Requite Persia's Wrongs*. i. m. 20.
586 Marling 1917. június 24-ei levele Lord Hardinge-nek. Frederick Stanwood: *War, Revolution and British Imperialism in Central Asia*. London, 1983. 18.

mely veszélybe sodorná az egész világkereskedelem alapjait."[587] Az öböl fölötti ellenőrzés, az olajszállítások biztosítása, az indiai birodalom védelme: ezek azok a tényezők, melyek stratégiai fontosságot kölcsönöztek Perzsiának Nagy-Britannia számára. Az utolsótól eltekintve alighanem ugyanezek a szempontok befolyásolták a második világháború után az Egyesült Államok Irán-politikáját is.

A brit vezetők véleménye újfent megoszlott a tekintetben, hogy miként kellene reagálni egy olyan nacionalizmusra, mely amúgy se nem egységes, se nem egyeduralkodó, s amelynek az egyetlen összetartó tényezője a külföldi beavatkozás elutasítása. Marling azt javasolta, hogy a mérsékelt nacionalistáknak nyújtott engedményeknek és az 1916-os szerződés újratárgyalásának segítségével oldják a feszültséget. Decemberben indítványozta nemzeti hadsereg létrehozását, mely magába olvasztotta volna a kozákokat és a South Persia Rifles-t egyaránt, valamint az 1907-es és 1916-os szerződések hatályon kívül helyezését és képviselet biztosítását Perzsia számára a háború utáni békekonferencián. Ennél azonban „prózaibb" módszert, a megvesztegetést sem vetette meg. 1918 augusztusában azt táviratozta Londonba, hogy 15 ezer tomán havi apanázs kifizetésében egyezett meg a sahhal, amire még januárban kapott felhatalmazást más kifizetésekkel együtt.[588] Bizonyos, hogy ezt az összeget egészen 1919 szeptemberéig folyósították is az uralkodó számára.

Perzsia népei számára nemcsak az állandó idegen beavatkozás, a szüntelen harcok nehezítették az életkörülményeket, hanem a szegénység, helyenként pedig a nyomor fokozódása is. Aszályok, rossz termések követték egymást élelmiszerhiányt, sőt éhínséget okozva, amit a fegyveres erőszak, a vágtató infláció, a munkanélküliség elviselhetetlenné tett. Nem véletlen, hogy tízezrek hagyták el az otthonukat, hogy az ország más régióiban vagy külföldön találjanak megélhetést. Az 1917–1918-as éhínséget súlyosbította a különböző hadseregek jelenléte, melyek egyszerűen elkobozták a parasztoktól az élelmiszerkészleteiket a katonák élelmezése céljából. Az északkeleti Horászánban például az oroszok megakadályoztak minden gabonaszállítást, kivéve azt, ami az ő ellátásukat szolgálta. A málhásállatokat, öszvéreket, tevéket Huzisztánban az olajipar, másutt a brit és az orosz fegyveres erők sajátították ki, minek következtében az ország szállítási hálózata összeomlott, s nem tudta eljuttatni a javakat a lakossághoz, ennek pedig súlyos következményei lettek. 1918 februárjában az éhínség már az egész országra kiterjedt. A nagyvárosokban éhező tömegek pékségeket, élelmiszerüzleteket fosztottak ki, Kermánsáhban a szerencsétlen nyomorgók és a rendfenntartó erők összecsapása még áldozatokat is követelt. Teheránban súlyosbította a helyzetet a készletek spekulánsok általi, ilyenkor szokásos felhalmozása, ami szélsőséges dühöt váltott ki.[589]

Az éhínség mellett a járványok is számolatlanul szedték az áldozataikat, pontosan úgy, mint az Oszmán Birodalomban. A kolosszális méreteket öltő élelmiszerhiány, a nagyszámú katonaság, a szűkölködő és éhező, megélhetést és munkát kereső vándorlók tízezrei kedveztek a fertőzések és járványok terjedésének. A kolera, a pestis és a tífusz szélsebesen terjedt szerte az országban. A kolera első felbukkanását 1915-ben Azerbajdzsánból jelentették, a következő évben pedig az északi tartományokból átterjedt a déliekre is. A tífusz szintén felbukkant Perzsia minden részén, a fővárosban pedig még több áldozatot is szedett, mint az éhínség. A háború végén a spanyolnátha a Közel-Kelet más vidékeihez hasonlóan felütötte a fejét a síita államban is. Mindenütt pusztított, de a legszörnyűségesebb következménnyel Hamadánban járt. Egyes be-

[587] 1917. június 25-i levél. Uo. 20.

[588] A tomán a perzsa valuta neve volt. Houshang Sabahi: *British Policy in Persia 1918–1925*. London, 1990. 11.

[589] Touraj Atabaki: Persia/Iran. In: Daniel – Gatrell – Janz – Jones – Keene – Kramer – Nasson (szerk.): *1914-1918 online*… i. m. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/persiairan, letöltés: 2021. április 14.

számolók szerint a város 50 ezres lakosságának akár 30%-át is elvihette az éhínség és a járvány kombinációja.[590] Libanonhoz hasonlóan a kannibalizmus megjelenéséről is érkeztek hírek. Nem meglepő módon az irániak történelmi emlékezetében – ugyanúgy, mint a Közel-Kelet más népeinél – az első világháború a rettenetes emberáldozatok időszaka, de nem elsősorban a harcok veszteségei, hanem az éhínségek és a járványok miatt.

Az 1917-i kettős orosz forradalom tovább növelte a feszültséget Perzsiában, sőt Oroszország összeomlása, majd a háborúból való kiválása nem csupán a Közel-Keletre, hanem általában véve a háború egész menetére közvetlen hatást gyakorolt. A Kaukázuson túli területeken hosszú évek óta zajló kegyetlen háború teljesen kivéreztette az oszmán hadsereget, s amikor 1917 márciusában II. Miklós cár lemondani kényszerült, a törökök Kelet-Anatóliában az összeomlás szélén álltak. Mint láttuk, csapataik létszáma, mely 1915-ben még 800 ezer főt tett ki, a felére zsugorodott, a veszteségek (halottak, sebesültek, szökevények) legnagyobb részét pedig az oroszokkal vívott harcokban voltak kénytelenek elkönyvelni. A 2. és 3. oszmán hadsereget lényegében szétverték, a túlélők szegényes fejadagokban kenyéren és szárazbabon tengődtek.[591] Egyedül 1917 februárjában 42 török katonaorvost vitt el a kiütéses tífusz, s közlegények ezrei haltak éhen vagy pusztultak bele a kimerültségbe.[592] Egyértelmű, hogy e hatalmas embervesztesség nélkül a palesztinai és mezopotámiai brit győzelmek nem lettek volna lehetségesek. A gazdasági helyzet is siralmasan alakult. 1918 elején az 1500 km hosszú Bagdadbahnon mindössze ötven mozdony közlekedett (a háború kezdetén sem volt több belőlük 280-nál az egész birodalomban), s a kínzó szénhiány miatt ezeket is fával és szőlőtőkével fűtötték. Faanyagot többek között Libanonból szereztek, ahol egész cédruserdőket vágtak ki, hogy a lokomotívokat és a mészégető kemencéket fűteni tudják.[593] Az üzemanyaggal való takarékoskodás miatt a sebességet csökkentették, így fordulhatott elő az, hogy az Aleppó–Homsz közötti 200 km-es szakaszt a szerelvények 26–28 óra alatt tették meg, a Damaszkusz–Aleppó távolságot pedig 3–4 nap alatt, holott a háború előtt ehhez 17 óra is elegendő volt…[594]

Természetesen a Kaukázuson túli területeken az orosz veszteségek is súlyosnak számítottak, az élelmiszer- és a lőszerutánpótlás itt is akadozott, a csapatok harci morálja – ellentétben a keleti fronttal – azonban magas maradt. Az 1917-es forradalmak ugyanakkor a török fronton erodálták ezt az erőt.[595] 1917 márciusa után Jugyenyics tábornok kénytelen volt minden energiáját a fegyelem és a rend fenntartására, valamint a hadseregben futótűzként terjedő kommunista propaganda elleni küzdelemre fordítani. Egyáltalán nem járt sikerrel, hiszen a nyár közepére már katonák tízezrei dezertáltak a frontvonalból. II. Miklós lemondása után a kaukázusi orosz hadsereg úgyszólván önmagát szerelte le, minek következtében az oszmánokkal folytatott összecsapások majdhogynem megszűntek, szórványosakká váltak. Az 1916-ban még az egész világháború egyik legaktívabb hadszínterének számító kaukázusi front csendessé vált, jóformán semmi sem történt. A kelet-anatóliai orosz aktivitás azért is lanyhult, mert 1917 tavaszán a fő cél – mint láttuk – változatlanul Konstantinápoly és a tengerszorosok megszerzése volt a kor-

590 Amir Afkhami azt állítja, hogy Perzsia elveszítette lakosságának 8–21,7%-át! Compromised Constitutions: The Iranian Experience with the 1918 Influenza Pandemic. *Bulletin of the History of Medicine*, 77. évf., 2. sz. (2003. nyár) 367–392.

591 Pomiankowski: *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*… i. m. 399.

592 Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 364.

593 Tait Keller: A háború ára. A bioszférát sem hagyta érintetlenül. *BBC History – A világtörténelmi magazin*, 8. évf., 11. sz. (2018. november) 34.

594 Zürcher: The Ottoman Soldier in World War I. i. m.

595 Allen – Muratoff: *Caucasian Battlefields*… i. m. 441.

mánykörök, a vezérkar és különösen a fekete-tengeri flottaparancsnokság számára, amire előkészületeket is tettek. Számos jel utal arra, hogy „Cárgrád álma" a februári forradalom után is foglalkoztatta a hadsereg tisztjeit, sőt a közkatonáit, matrózait egyaránt.[596] Mivel a figyelem a Boszporuszra irányult, Kelet-Anatóliában egyfajta kivárás jellemezte ezeket a hónapokat. Igaz, májusban Jugyenyics kiürítette Must, de ez leginkább a tifliszi szovjet kérésére adott politikai gesztus és a védelmi vonal megszilárdítása érdekében meghozott döntés volt, a törököknek semmi közük nem volt hozzá. A kimerült oszmánok pedig a német főparancsnoksággal egyetértve kísérletet sem tettek az elvesztett területeik visszahódítására. A cár lemondásának híre néhány nappal Bagdad eleste után ért Isztambulba, s noha a katonai helyzetre egyelőre még nem gyakorolt befolyást, az ifjútörök elit abban reménykedett, hogy hatással lesz az ellenség harci moráljára, amiben az is szerepet játszott, hogy a kelet-anatóliai megszállt területeken az orosz hatóságok gondjai súlyosbodtak, éhínség ütötte föl a fejét, ráadásul a kurdok és az örmények nagyobb önállóságot követeltek maguknak.

Az orosz megszállás alatt álló Kelet-Anatólia 1917 szeptemberében

Az ideiglenes kormány a megszállt területeken számos engedményt tett az örményeknek. Kérésükre átszervezte az itteni katonai közigazgatást, s 1917 májusában az ismert orientalista, Pjotr Ivanovics Averjanov személyében új főbiztost nevezett ki „a háború jogán elfoglalt Török-Örményország és Törökország más régiói" élére. A megszállt területeket négy körzetre

[596] Éppen az ideiglenes kormány konstantinápolyi „imperialista" politikája miatt próbálták meg a bolsevikok májusban először megragadni a hatalmat. McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 223–228.

(Trabzon, Erzurum, Bitlisz, Van) osztották föl, ezeknek a közigazgatási egységeknek az élére pedig örményeket állítottak. A fő cél a mezőgazdaság újjáélesztése, a menekültválság megoldása és a fronton állomásozó csapatok utánpótlásának biztosítása volt. Jóllehet az ideiglenes kormány sohasem beszélt a megszállt vidék annektálásáról, megkönnyítette az örmények visszatérését. A helyi közigazgatást azonban a hadseregben létrejött katonatanácsok (szovjetek) is befolyásolták, ugyanis korlátozták a biztosok hatalmát és saját hatáskörben rendeleteket adtak ki például a piacok működéséről vagy a felekezetek közötti kapcsolatokról. Szembeszökő, hogy az orosz megszállás idején a lakosság részéről milyen kevés ellenállásra és mennyivel kevesebb felekezeti-etnikai villongásra került sor, mint akár korábban, akár később. Ennek a legvalószínűbb magyarázata az lehet, hogy az orosz állam és társadalom sikeresen alakította ki „a birodalom vízióját" a megszállt területeken, s hatékony adminisztrációt épített ki.[597]

A kelet-anatóliai előretolt orosz pozíciók fenntartásának utolsó reménye aztán a bolsevikok novemberi hatalomátvételével végleg szertefoszlott. Az orosz laktanyákban katonabizottságok alakultak, melyek békét követeltek. December 3-án a 3. oszmán hadsereg főhadiszállására eljuttatott s 17-én éjjel életbe lépett orosz fegyverszüneti kérelem a lehető legjobbkor jött a törököknek: a két dátum között Konstantinápolyban felére kellett csökkenteni a már eleve elégtelennek számító 180 grammos kenyérfejadagot, ami a télre a tömeges éhínség rémét vetítette előre. A fegyvernyugvás nyomán, amelynek formális megkötésére 18-án Erzindzsiánban került sor, viszont fel lehetett újítani a korábban éppen az orosz flotta zaklatásai miatt leálló feketetengeri gabona- és szénszállításokat, így a főváros elkerülte a legrosszabbat.[598] De a katonapolitikai következmények sem voltak elhanyagolhatók: a 3. és 4. hadtestet jelentős emberi és hadianyag-veszteséget elszenvedve visszavonták orosz területre. Ezzel az 1916-os Kaukázuson túli hadjárat minden hősies erőfeszítése és sikere kárba veszett: 1917 végére egyetlen orosz katona sem tartózkodott már török földön. Nem csoda, hogy a bolsevikok hatalomátvételét Isztambulban örömmel fogadták, noha Jeruzsálem elvesztése ezt az örömöt beárnyékolta.

McMeekin hangsúlyozza, hogy a fegyverszünetre vonatkozó kérelem egyenesen Lenin programjából következett („békét, földet, kenyeret!" jelszó), ami megkülönböztette a bolsevikokat a hatalomért küzdő összes többi orosz politikai erőtől, mivel a mensevikek, az eszerek, a kadetek, a konzervatívok és a monarchisták egyaránt meg akarták nyerni a központi hatalmak ellen vívott háborút. Ha a novemberi választások eredményeiből indulunk ki, amelyek során Kerenszkij pártja több mint 40%-ot, a hatalmat a kezükben tartó bolsevikok pedig csupán 24%-ot szereztek,[599] akkor azt mondhatjuk, hogy Lenin békepolitikáját legfeljebb a társadalom egynegyed része támogatta. Az orosz parancsnokságokon terjedő zendülés, például a kaukázusi hadsereg elolvadása, a bolsevikok átgondolt, szándékos politikájának a következménye volt, mivel általános forradalmi felbolydulásról nem beszélhetünk. „Lenin, nem pedig Kerenszkij, a szovjetek vagy az orosz nép volt az, aki véget vetett Oroszország Törökország elleni háborújának."[600]

Sőt Lenin megadása nem csak azt jelentette, hogy a már a szakadék szélén álló Oszmán Birodalom fennmaradhat (ezt valójában már a februári forradalom lehetővé tette azáltal, hogy

---

[597] Balisteri: Russian Occupation of the Eastern Ottoman Empire. i. m. Lásd még Halit Dündar Akarca: *Imperial Formations in Occupied Lands: the Russian Occupation of Ottoman Territories During the First World War*. Doktori értekezés, Princeton, 2014.

[598] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 365.

[599] Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *Oroszország története*. Budapest, 1997. 457–458.

[600] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 367.

leálltak az offenzív hadműveletek). Az is következett belőle, hogy a kaukázusi fronton az oszmán vezérkar a reménytelen védekezést új, támadó stratégiával válthatta fel, hiszen az ellenséges erők felbomlottak: a döntő fölényben lévő fekete-tengeri flotta visszatért a kikötőibe, Kelet-Anatóliában pedig a fegyverszünet bejelentése után az orosz csapatok azonnal hazaindultak, méghozzá dúlva-fosztogatva. Vahib bej, a 3. oszmán hadsereg parancsnoka az Erzindzsiántól északra tevékenykedő fegyverszüneti bizottság előtt hevesen tiltakozott a távozó oroszok brutális zabráló, martalóc magatartása miatt. Az orosz hadsereg távozásával az új nagyvezír, Talaat pasa úgy érezte, megnyílt az út a keleti török birodalom megvalósítása előtt, a sajtó a kelet-anatóliai és Kaukázuson túli területek visszaszerzéséről polemizált, a breszt-litovszki béketárgyalásokra küldött oszmán delegátusok, például Ahmed Nesimi bej, a külügyminiszter, pedig nem csupán az 1914-es orosz–török határ visszaállítását, hanem egyenesen az 1877–1878-as háborúban elvesztett három tartomány, Kars, Ardahán és Batum visszaadását követelték. Úgy érezték, ez az ellentételezés feltétlenül megilleti a birodalmat a háború alatt elszenvedett súlyos veszteségeiért. Még az orosz olajipar központja, Baku is terítékre került, habár itt Isztambul saját szövetségesével, Németországgal kellett szembenézzen.

Az orosz katonai erő összeomlása tehát az új politikai vezetés pacifista nyilatkozatait tükrözte. Az ideiglenes kormány idején Kerenszkij miniszterelnök célzást tett az orosz területi követelések feladására, mikor „annexiómentes, kártérítés nélküli, a népek önrendelkezési jogán nyugvó békéről" beszélt.[601] Lenin a munkás- és katonaküldöttek szovjetjeinek második összoroszországi kongresszusán október 26-án (november 8-án) kiadott békéről szóló dekrétumában ezt szinte szó szerint megismételte („annexiók és hadisarc nélküli azonnali béke" szükségességéről szólt).[602] Majd ennél is tovább ment, amikor a Népbiztosok Tanácsa december elején közzétette a szovjethatalom külpolitikájáról szóló nyilatkozatot, illetve nyilvánosságra hozta és széles körben terjesztette a cári kormány által kötött és Konstantinápolyra, a szorosokra és Örményországra vonatkozó titkos szerződéseket. „Bejelentjük, hogy Törökország felosztása és Örményországnak való alávetése érvénytelen és semmis" – nyilatkozta. „A katonai tevékenység befejezése után azonnal garantálni fogjuk az örmények számára a szabad önrendelkezéshez való jogukat."[603] A szovjet kormány általában is kijelentette, hogy semmisnek tekinti mindazokat az egyenlőtlen jogokon alapuló szerződéseket, koncessziókat, hiteleket, amelyeket a cári diplomácia kényszerített a keleti államokra, az Oszmán Birodalomra és Perzsiára. „Bejelentjük, hogy a Konstantinápoly megszerzésére irányuló, a trónjától megfosztott cár által kötött titkos szerződések, amelyeket a megdöntött Kerenszkij-kormány megerősített, érvénytelenek és semmisek. Az Orosz Köztársaság és kormánya, a Népbiztosok Tanácsa ellenzi idegen területek bekebelezését; Konstantinápolynak a muszlimok kezén kell maradnia. Bejelentjük, hogy a Perzsia felosztására vonatkozó szerződés érvénytelen és semmis. Amint a katonai műveletek befejeződnek, a csapatokat ki fogjuk vonni Perzsiából, a perzsáknak pedig garantálni fogjuk a jogot, hogy szabadon döntsenek a saját sorsukról."[604]

Világos, hogy ezzel a nyilatkozattal a még gyenge lábakon álló bolsevik hatalom kísérletet akart tenni a „kapitalista körülzárásból" való kitörésre, valamint azt a benyomást kívánta kelteni, hogy célja a muszlim Kelet felszabadítása. Mellesleg az orosz lakosság 10–12%-át kitevő muszlimok szimpátiáját is biztosítani lehetett a forradalom iránt. De nem csak az orosz musz-

601 Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 196.
602 Dekrétum a békéről. *Lenin válogatott művei*. II. k. Budapest, 1977. 255–260.
603 Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 199.
604 Soviet Appeal to Muslim Workers in Russia and the East. 1917. december 3. Hurewitz: *Diplomacy in the Near and Middle East*… i. m. 27–28.

Mirza Kúcsak hán

limokét: az isztambuli egyetem hallgatói – professzoraik rémületére – kérték, hogy Lenint jelöljék Nobel-békedíjra.[605] A szavakat tettek követték, s a bolsevikok december második felében javaslatot tettek a perzsa kormánynak az orosz csapatok Perzsiából való kivonásának megtárgyalására, a kölcsönös evakuálásról a hónap közepén pedig a törökökkel is megállapodtak. 1918 márciusában az ellenforradalmár érzelmű tisztek nagy bosszúságára és ellenkezése dacára az utolsó orosz katona is elhagyta Perzsia területét, holott alig egy évvel korábban még az egész térség, az Oroszországot Perzsiával Bakun keresztül összekötő vasútvonal biztosítva volt, ezenkívül az egész perzsiai orosz befolyási övezet szilárdan Petrográd uralma alatt állt.

Az önrendelkezési jognak nyújtott bolsevik támogatás a brit érdekekre nézve legalább akkora veszedelmet jelentett, mint korábban az orosz imperializmus, a decemberi nyilatkozatokat pedig Londonban egyenesen az ázsiai brit befolyásnak szóló nyílt kihívásként értelmezték. Joggal, hiszen az orosz elnyomás alól felszabadult perzsa nacionalizmus minden energiáját az angolok ellen fordíthatta. Amikor 1918 januárjában Trockij külügyi népbiztos bejelentette az 1907-es szerződés hatályon kívül helyezését és az orosz hadsereg kivonását,[606] a britek arra gondoltak, a cári birodalom összeomlása nyomán támadt vákuum kitöltése érdekében katonailag ellenőrzésük alá vonják az egész északi régiót, nehogy ellenséges agitáció, netán forradalmi erjedés kezdődjön. Csakhogy szembetalálták magukat Mirza Kúcsak hán 1915 őszén megalakult *dzsangali* mozgalmával, „a dzsungellakó gerillákkal", egy radikális és tevékeny nacionalista csoportosulással, mely kezében tartotta az északi Gilán tartományt és a Kaszpi-tenger partján Enzeli kikötőjét.[607]

Az észak-perzsiai brit katonai térhódítás hívei valójában olyan stratégiai érvekkel támasztották alá a javaslatukat, melyek túlmutattak az ország határain és a helyi nacionalisták jelentette problémán. A Kaukázusból Perzsián és Afganisztánon keresztül Közép-Ázsia irányába megvalósuló török–német expanzió lidércnyomása játszott ebben szerepet, mely India északi határait fenyegette. London azért ragaszkodott a perzsa nacionalizmus mindenfajta megnyilvánulásának elfojtásához, mert a felbomlóban lévő Orosz Birodalom déli peremén a török–német aspirációk potenciális eszközeinek tekintette azokat. Persze a törökök és a németek követhették a pánturáni gondolatot is Ázsia erőforrásainak és gazdagságának megszerzése érdekében, amint arra a francia külügyminisztérium egyik elemzője rámutatott: „Ebben a térségben az ellenségeink által követett cél a dél-oroszországi, kaukázusi, turkesztáni és perzsiai török etnikumú muszlim népeknek az ő gyámságuk alatt létrehozandó szövetsége, amivel fenyegetnék Indiát, Kínát és Japánt, új piacokhoz jutnának és lehetővé tennék *Mitteleuropa* számára, hogy kiterjessze befolyását olyan régiókra, melyek kellőképpen gazdagok mindennemű erőforrásban ahhoz,

[605] Spector: *The Soviet Union and the Muslim World, 1917–1958*. i. m. 36–38., 66.

[606] L. D. Trockijnak, Szovjet-Oroszország külügyi népbiztosának jegyzéke Perzsia pétervári követéhez. Pétervár, 1918. január 27. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 47.

[607] Mirza Kúcsak életéről lásd Martchenko: Kutchuk Khan. *Revue du Monde Musulman*, 40–41. k. 1920. szeptember–december. 98–116.

hogy ellássa önmagát és dacoljon bármilyen blokáddal."[608] Egy másik angol hírszerzési jelentés 1917 őszén a pánturáni mozgalommal kapcsolatban aláhúzta, hogy az Oszmán Birodalmon kívül több mint 17 millió törökül beszélő ember él, „a török nyelvű Közép-Ázsia pedig a világ egyik legnagyobb egybefüggő nyelvi térsége, nagyobb, mint a nagyorosz térség és csaknem akkora, mint az angolul vagy spanyolul beszélő térség Amerikában". A pánturáni ideológia veszélyessé válhat az ifjútörök vezetők kezében, mivel „az egész itteni lakosság török, az egész itteni lakosság szunnita". Amennyiben az Egység és Haladás Perzsiával és Afganisztánnal szövetségben muszlim-török államot hozna itt létre, Indiát közvetlenül fenyegetné. „Széles britellenes hátországot hozna létre a britellenes törzsek mögött az északnyugati határoknál."[609]

Az a törekvés, hogy egyazon politikai főség alatt egyesítsék a török származású népeket, meghatározta a pánturáni ideológiát, ahogy azt az Egység és Haladás vezetői értették, amikor 1918-ban nagyszabású offenzívát indítottak a Kaukázuson túli területek meghódítása céljából. Ez a térség nélkülözhetetlen láncszeme volt a török népcsoportok ama láncolatának, mely Anatóliától Közép-Ázsiáig terjedt, s amelyet akkoriban Turkesztánnak neveztek. Úgy tűnik, ennek az ideológiának a legfőbb ösztönzője, Enver pasa azt a titkos álmot dédelgette, hogy még keletebbre újjáteremti a sztyeppei turáni birodalmat, éppen ellentétes irányba mozogva azokkal a régi türk nomádokkal, akik annak idején Mongólia határaitól a Boszporuszig hatoltak. Némelyek ezt állítják és emlékeztetnek arra, hogy Enver 1922-ben turkesztáni emírként halt meg Buharát, „a 360 mecset városát" védve a Vörös Hadsereg diadalmas támadásával szemben.[610]

A Kaukázuson túli területeken 1918-ban indított török offenzíva azonban inkább tűnik a körülményekre adott válasznak, semmint valamiféle ideológia gyakorlati megnyilvánulásának. Az európai birtokaitól akkor már teljesen megfosztott Oszmán Birodalmat az arab tartományainak elvesztése fenyegette, mivel azokat egymás után foglalták el az angolok és az arab lázadók. Isztambul és a nyugat-anatóliai partvidék európaiak általi elfoglalásának réme az 1915-ös dardanelláki hadművelet óta kísértette a török vezetőket. A cári rezsim összeomlásának pillanatában viszont azonnal megindult a marakodás a régi Orosz Birodalom déli „alfelének" koncaiért, az oszmánok számára pedig túl nagy volt a kísértés, hogy a Kaukázuson túli területeket megszerezzék, majd azokat Brit-Mezopotámia esetleges visszahódításának kiinduló bázisává tegyék. Úgy tűnik, hogy az 1914 óta elsősorban védekező hadműveleteket folytató birodalom előtt 1918-ban adódott a keleti expanzió lehetősége, mely az elvesztett déli arab területekért kompenzáció is lehetett. Vagyis az ifjútörök vezetők csak ekkor, a cári rezsim összeomlása után fordultak a keleti irányú terjeszkedés felé, addig elsődlegesen a határok megvédelmezése és a birodalom önállóságának megerősítése érdekelte őket.

---

608 1918. június 11-i feljegyzés. Stanwood: *War, Revolution and British Imperialism in Central Asia*. i. m. 142.

609 Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 352.

610 Miután a bolsevikok közép-ázsiai ügynöke volt, Enver átállt a lázadó *baszmacsi*k oldalára, s Buharában megpróbált független muszlim államot létrehozni. Egy 1921. áprilisi levelében azt állította, mindezt ugyanabból a célból teszi, amiért 1908 óta küzd, „hogy megszervezze és cselekvésre késztesse a 400 milliós iszlám világot, […] s megmentse őt az európai és amerikai elnyomatástól, melyek rabszolgaságba kényszerítik". Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 15–16. Turkesztán emírjévé és „az iszlám minden hadserege legfőbb parancsnokává" nyilvánította magát. 1922 tavaszán ultimátumot küldött Moszkvába, hogy a kormány vonja ki a csapatait egész Turkesztánból. (Az ultimátum szövegét lásd *Revue du Monde Musulman*, 51. k. 1922. október. 229–230.) Enver augusztus 4-én a Vörös Hadsereg elleni harcban esett el. Martha B. Olcott: The Basmachi or Freeman's Revolt in Turkestan 1918–24. *Soviet Studies*, 33. évf., 3. sz. (1981. július) 352–369.; Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 480–490. Hamvait Tádzsikisztánból 1996-ban szállították vissza Isztambulba.

Most viszont lehetőségük nyílt visszaszerezni az 1916-ban elvesztett kelet-anatóliai tartományaikat, habár ez nem ment mindenütt békésen, aminek az volt a legfőbb oka, hogy a távozó oroszok hátrahagytak kb. 10 ezer grúz és 21 ezer örmény harcost, akik ellenálltak.[611] 1918. február 24-én például az oszmánok Trabzont visszafoglalták, de csak vérontás árán: egy lőszerraktár felrobbanása következtében hatszázan vesztették életüket, hétszázan megsebesültek, a csatározások során pedig több mint ezer fő volt az orosz és 250 a görög veszteségek nagysága. Néhány nappal később a frissen létrehozott Első Kaukázusi Hadsereg Músza Kázim Karabekir pasa parancsnoksága alatt bevonult Erzindzsiánba, március 12-én pedig Erzurumba, ahol hatalmas mennyiségű ellátmányt zsákmányolt. Van városában, amely negyedszer cserélt gazdát a háború kezdete óta, az oroszok távozása után kb. ezer örmény fegyveres vette fel a harcot a visszatérő törökökkel, s drágán adták az életüket. A legtöbb településen az oroszokkal együtt távozó örmények atrocitásokat követtek el a muszlimokkal szemben, Karabekir például azt jelentette Erzindzsiánból, hogy „minden kút hullákkal van teletömve". Erzurumban „észbontó pokol", az utcákon heverő négyezer hulla fogadta a bevonulókat![612] Vahib felszólította a tifliszi orosz főparacsnokságot, hogy tegyen valamit az örmények megfékezése érdekében, akik „egy szervezett terv részeként" láthatólag „elhatározták az oszmán muszlimok elpusztítását és megsemmisítését".[613] A törökök március 24-én felvonultak az 1914-es határra, majd a már jól ismert útvonalon tovább meneteltek Szarikamis felé. Megnyílt az esély számukra az egész Kaukázuson túli térség megszerzése előtt.

Erzindzsiánban meggyilkolt muszlimok holttesteinek begyűjtése, 1918. február

611 Allen – Muratoff: *Caucasian Battlefields*… i. m. 459.
612 Gingeras: *Fall of the Sultanate*… i. m. 244.
613 Reynolds: *Shattering Empires*… i. m. 197–198.

Mint láthattuk, ez a vidék a bolsevik forradalom óta virtuálisan független volt Petrográdtól, hiszen a Lenin vezette népbiztosok tanácsa 1918 januárjában a „Török-Örményországról" szóló rendeletében az itt élőknek biztosította a teljes függetlenségig terjedő önrendelkezés jogát.[614] Az örmények és más Kaukázuson túli népek szerencsétlenségére azonban a bolsevik rezsim nem volt abban a helyzetben, hogy ténylegesen is biztosítsa az önrendelkezést a számukra. Miután a törökök újból elfoglalták egykori kelet-anatóliai tartományaikat, megfosztották a lakosságot az önrendelkezési jog megvalósításának lehetőségétől.

Pedig egy múló pillanatra felcsillant az önállóság reménye. Hamar kiderült, hogy a térség grúz, azeri és örmény népességének túlnyomó többsége erősen antikommunista nézeteket vall. Mindjárt a novemberi bolsevik hatalomátvétel után az ún. Transzkaukázusi Biztosság vette kézbe a helyi hatalmat és készítette elő a helyi parlamenti választásokat, amelyeket először 1918. február 23-án rendeztek meg. Az ezeken meghatározó szerepet játszó politikai erők pontosan leképezték a térség három nagy nemzeti entitását: a grúz képviselők többségükben menseviknek vagy szociálforradalmárnak számítottak, az örmények legnagyobbrészt a Dasnakhoz tartoztak, az azeriek pedig a világháború előtt alapított Müszavat („egyenlőség"), a legjelentősebb azerbajdzsáni nacionalista tömörülés tagjai voltak. Az új transzkaukázusi parlament *(szejm)* felruházta magát azzal a joggal, hogy a központi hatalmakkal kötendő békeszerződésről tárgyaljon, de a függetlenség proklamálásától egyelőre tartózkodott.

Az első probléma, mely szembeállította egymással a szejm tagjait, az oszmánokkal vívandó háború kérdése volt. Csak az azeriek mutattak tényleges határozottságot a törökökkel való megegyezés tekintetében, ez pedig hozzájárult valamennyire az elszigetelődésükhöz a többiektől.[615] A képviselők többsége ugyanakkor taktikai okokból egyetértett a törökökkel kötendő békeszerződéssel (ennek érdekében delegációt menesztettek Trabzonba), de mindannyian elutasították a bolsevikok által 1918. március 3-án Breszt-Litovszkban aláírt kvázi kapitulációt, amelyhez a Transzkaukázusi Biztosságnak semmi köze sem volt. Ez a szerződés ugyanis – túl azon, hogy a 3. cikkelye kimondta az oroszok által megszállt kelet-anatóliai tartományok kiürítését – az oszmánoknak juttatta mindazokat a területeket, amelyeket az 1877–1878-as háborúban kínkeserves erőfeszítéssel hódítottak el a törököktől: a fekete-tengeri Batum kikötőjét, Grúzia létfontosságú tengeri kijáratát, valamint Kars és Ardahán erődjét, melyek a kaukázusi örmény közösségek előretolt helyőrségeinek számítottak. A Biztosság azért sem érthetett egyet ezeknek a területeknek a kiürítésével, mert ütközőzónaként tekintett rájuk a törökökkel szemben.[616] Ezek a területi engedmények ráadásul az örmények számára valóságos katasztrófát jelentettek, ugyanis nagyjából az egyharmadát tették ki azon régióknak, ahol addig az orosz védelem alatt élő örmények tartózkodtak. Félve az előretörő törökök örmények elleni újabb erőszakhullámától, a német főparancsnoksághoz fordultak, hogy akadályozzon meg minden atrocitást, mivel az örmény nemzet jövője most „Németországon múlik".[617] Látható, hogy a kaukázusi fronton zajló 1918-as harcok semmivel sem voltak kevésbé kegyetlenek, mint korábban.

Amikor a breszt-litovszki feltételek híre márciusban eljutott a szejm képviselőihez, kétségbeesett tárgyalásokba kezdtek Vahib bejjel, a 2. hadsereg még megmaradt alakulataival megerősített 3. oszmán hadsereg parancsnokával. Az erőviszonyok egyenlőtlenek voltak, de azért a szejm olyan ajánlatot tett, amelynek értelmében lényegesen kisebb terület került volna a törökökhöz, mint a breszt-litovszki békeszerződés nyomán. Ezt az ajánlatot április 7-én Vahib ha-

614 *Lenin válogatott művei*. II. i. m. 293., 486.
615 Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 129.
616 Charles King: *The Ghost of Freedom. A History of the Caucasus*. Oxford Scholarship Online, 2008. 16.
617 McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 381–382.

tározottan visszautasította, s követelte, hogy Ardahánt és Batumot haladéktalanul ürítsék ki. Az ijedt transzkaukázusi delegáció 10-én elfogadta ezt az ultimátumot, a szejm azonban nem. 1918. április 14-én Tifliszből hadat üzentek Törökországnak, 22-én pedig proklamálták a kérészéletű Transzkaukázusi Demokratikus és Szövetségi Köztársaságot. Megpróbáltak létrehozni egy új hadsereget a lerongyolódott, főképpen örményekből álló volt cári haderőből, de ez hiábavaló kísérletnek bizonyult, mert a térségbeli népek nem igazán bíztak egymásban. Az egykori cári tiszt, Nazarbekián tábornok irányítása alatt álló 16 ezres örmény milícia nem állhatott ellen egy komoly oszmán támadásnak. A felbőszített Vahib megindította csapatait az egykori orosz–török határon keresztül és április 15-én Batum erőtlen ellenállás után kapitulált. Két nappal később a törökök frontális támadást indítottak Kars erődje ellen. Visszaverték őket. Vahib abban bízott, hogy jelentősebb emberveszteség nélkül is győzhet, ezért 22-én tárgyalási javaslattal fordult a Transzkaukázusi Biztossághoz. A szejm kapva kapott az új megegyezési lehetőségen és elküldte a delegációját Batumba.

Ezúttal a törökök bizonyultak körmönfontnak. Alighogy megnyitották a konferenciát, az oszmán képviselők bejelentették, hogy a breszt-litovszki békét semmisnek tekintik. Új és jóval drasztikusabb feltételeket támasztottak, igényt formáltak Ahalcihe, Ahalkalaki és Alekszandropol környékére, a Grúzián átvezető vasútra, valamint szabad használatot minden transzkaukázusi vasútvonalra, amíg az antant elleni háború tart. Ezzel világossá vált, hogy Enver pasa célja a pánturáni terveinek megvalósítása, azaz Turkesztán megszerzése egészen Perzsia és Afganisztán északi határaiig. Igazából már nem volt helye a vitának, a törökök úgy döntöttek, erőből oldják meg a problémát. 30 ezer katonával benyomultak a korábban Oroszországhoz tartozó örmény területekre, április 25-én elfoglalták Karst, május 16-án kifosztották Alekszandropolt, majd Grúzia déli határai mentén tovább nyomultak kelet felé Azerbajdzsán irányába. Csupán két hónap leforgása alatt visszafoglalták a negyven évvel korábban elvesztett területeiket.[618]

Vahib bej két tisztjével

A transzkaukázusi szövetség ezt nem viselhette el, május végén felbomlott az oszmán hadseregtől elszenvedett katonai vereségek, Moszkva mesterkedései és a nacionalista irredentizmusokkal együtt járó belső határviták miatt. Megalakultak a grúzok, örmények és azeriek különálló államai. Utóbbi, a május 28-án kikiáltott Azerbajdzsáni Demokratikus Köztársaság az első kísérletet jelentette egy szekuláris parlamentáris köztársaság létrehozására az iszlám világban, ahol szavazati jogot kaptak a nők is. Az új államnak a törökök katonai segítséget ígértek, amennyiben azt a kormány „a belső stabilitás és a nemzetbiztonság" szempontjából szükségesnek ítéli. Az örmények viszont a függetlenségük megvédelmezése érdekében szembeszegültek a törökökkel és Jereván előterében kemény ellenállást tanúsítottak velük szemben; 1918 tavaszán ők voltak az egyetlenek, akik vereséget tudtak mérni az előretörő oszmánokra. Az, hogy Tifliszből Jerevánba, az újonnan létrehozott Örmény Köztársaság új fővárosába költöztették a Nemzeti Tanácsukat, kényszer szülte döntés volt. Tiflisz ugyanis – annak ellenére, hogy a grúz királyság hajdani fővárosa volt – leginkább örmény kulturális központnak számított. A háború előtt lakos-

618 Pomiankowski: *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*… i. m. 335.

ságának 40%-át az örmények tették ki, miközben a grúzok csupán 35%-ot. Ezenkívül az örmények uralták a helyi gazdaságot, kezükben volt a sajtó. Jereván ezzel szemben álmos vidéki városkaként messzire esett a Kaukázuson túli, Batumtól Tifliszen át Bakuba vezető fő stratégiai útvonaltól, amelynek mentén vasút és olajvezeték is futott. Emiatt Vahib bej beleegyezett abba, hogy az értéktelennek látszó Jerevánt átengedje Törökország főellenségének.[619] Örményország így egyelőre fennmaradhatott, de június 4-én kénytelen volt elismerni, hogy török birtok Kars, Ardahán és más kulcsfontosságú területek, a három független köztársaság pedig békét kötve el kellett, hogy fogadja a demilitarizálásukat, valamint át kellett adniuk az oszmánoknak az Alekszandropol és Dzsulfa közötti transzkaukázusi vasút feletti ellenőrzést.[620]

Enver pasa célja valójában Baku, a Grúzia és Örményország keresztény területeinek határán fekvő török-muszlim Azerbajdzsán fővárosa volt, melyet I. Sándor cár 1806-ban vont uralma alá, véglegesen pedig az 1813-as gulisztáni perzsa–orosz szerződés csatolt a birodalomhoz. Jelentőségéről mindennél többet mond, hogy Trockij stratégiai értelemben még Moszkvánál is fontosabbnak tartotta.[621] A túlnyomórészt falusi többségű vidéken Baku több mint 200 ezer lakost koncentrált, olajipari és kulturális központként, valamint a Kaszpi-tenger forgalmas kikötővárosaként funkcionált. A világháború előtt az egyik leggazdagabb és legfejlettebb orosz város volt, kútjai a világ olajtermelésének 15%-át adták. Perzsia szomszédságában kijáratot jelentett Közép-Ázsia felé. A lakosság mintegy fele orosz és örmény volt, a másik fele muszlim, de éltek itt görögök, perzsák, zsidók és grúzok is. Súlyos problémát jelentett, hogy Baku elszigetelődött tatár hátországától, komoly élelmiszerhiányban szenvedett és nem rendelkezett elegendő fegyverrel sem. A hatalmat a városban 1917 márciusa óta, ahogy a Kaukázus más részein is, a munkásküldöttek tanácsa (szovjet) tartotta a kezében, amelynek ugyan mensevik többsége volt, de a vezetését mégis a talpraesett Sztyepan Somian körül csoportosuló aktív bolsevik kisebbség látta el. A legerősebb azeri nacionalista szervezet, a Müszavat azonban nem képviseltette magát a bakui szovjetben. Lenin kormánya, mely a Kaszpi-tengeri kikötőjén akarta leméri a kaukázusi támogatottságát, arra buzdította a helyi szovjetet, hogy konfrontálódjon a Müszavattal. De a szocialisták és nacionalisták közötti ideológiai küzdelem hátterében a szovjetben helyet foglaló, katonailag a Dasnak által támogatott örmények és a Müszavat muszlim azerijei közötti elkeseredett etnikai harc húzódott meg, amely az 1918. márciusi összecsapások végére mintegy tízezer áldozatot követelt.[622] Mikor Enver pasa 18 ezres oszmán hadoszlopa – melyet „az iszlám hadseregévé" kereszteltek át, s amelyben egyetlen német katona sem szolgált – júliusban megközelítette Bakut, soraiba özönlöttek a bosszúért lihegő nacionalista azeriek. Utóbbiak korábban segítséget kértek a pasától, így kötötték meg június 4-én az oszmánok és azeriek közötti barátsági és szövetségi szerződést abban a reményben, hogy az azeriek török katonai segítséggel szabadítják meg földjüket a bolsevik (örmény) uralomtól.

Csakhogy a britek nem nézték jó szemmel a törökök azerbajdzsáni katonai előretörését, ami együtt járt a németek grúziai megjelenésével. Ez a német Kelet-politika újabb szakaszának kezdetét jelentette, a tét pedig a Kaukázus feletti dominancia megszerzése volt. Németország ezút-

619 Reynolds: *Shattering Empires*… i. m. 206–215.

620 Picaudou: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient*… i. m. 96–97.

621 McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 387.

622 Március utolsó napjaiban az etnikai ellentéteket végsőkig hevítve a főleg örmény származású bolsevikok és a Dasnak több mint tízezer azerit és muszlimot mészároltak le, mielőtt létrehozták a bakui kommünt. Baku muszlim lakosságának a fele elmenekült a városból. Michael G. Smith: Anatomy of a Rumour: Murder Scandal, the Musavat Party and Narratives of the Russian Revolution in Baku, 1917–20. *Journal of Contemporary History*, 36. évf., 2. sz. (2001. április) 211–240.

tal nem riadt vissza attól, hogy érdekei védelmében konfrontálódjon a szövetségesével, az Oszmán Birodalommal.[623] Berlin támogatta Grúziának, ennek a keresztény köztársaságnak a függetlenségét, jóllehet azt főleg mensevik politikusok hozták létre, s 1918 tavaszán Szíriából teljhatalmú katonai megbízottként Tifliszbe küldte az intelligens Kress von Kressensteint. Miután értékes bányászati koncessziókat szerzett hazája számára, a jó diplomáciai érzékkel megáldott Kress hozzájárult a grúziai függetlenség május 27-i proklamálásához a tifliszi városházán, ami hivatalosan is véget vetett a Transzkaukázusi Demokratikus és Szövetségi Köztársaságnak. A szejmet is feloszlatták. Hamarosan Batumba érkezett a konstantinápolyi német katonai attasé, von Lossow tábornok is, akit a helyiek örömmel fogadtak, mert abban reménykedtek, hogy egyrészt meg fogja fékezni az oszmánok Tifliszt veszélyeztető térhódítását, másrészt elhárítja az esetleges orosz fenyegetéseket. A grúz kormánnyal alá is írt egy együttműködési szerződést, mely lehetővé tette Németország számára Poti kikötőjének két zászlóaljjal, 1500 fővel történő június 3-i elfoglalását a Fekete-tenger partján, a helyi vasúthálózat és a grúz flotta használatát, valamint az ország ásványkincseinek kitermelésére szánt vegyesvállalat létrehozását. Grúzia ezenkívül azt is vállalta, hogy a háború hátralévő ideje alatt kizárólag a németeknek exportálja az ásványkincseit.[624]

Valójában a német ambíciók túlnyúltak Grúzia határain és a Baku környéki olajmezőkre irányultak, ugyanis ekkorra a fekete arany jelentősége látványosan megnövekedett az összes hadviselő fél számára. Berlin nem csupán folyosó megnyitásában reménykedett a Kaukázuson keresztül Perzsia és Közép-Ázsia felé, hanem piacszerzésben is, hiszen az iparcikkeit az elvesztett gyarmataira már nem helyezhette ki, közép-európai szomszédai pedig nem rendelkeztek kellő vásárlóerővel. A *Reich* titokban fel is ajánlotta a bolsevikoknak, hogy megfékezi oszmán szövetségese kaukázusi előrenyomulását, továbbá garantálja az orosz szuverenitást Baku felett, ha cserébe azerbajdzsáni olajkoncessziókat kap. A breszt-litovszki békeszerződést kiegészítő 1918. augusztus 27-i orosz–német pótszerződés egyik pontja ki is mondta, hogy a Bakuban kitermelt kőolaj és olajtermékek negyedrészét Németország rendelkezésére bocsátják.[625] Világosan kitűnik mindebből, hogy a Kaukázus és a környéke a két szövetséges, Németország és az Oszmán Birodalom számára is fontos volt, hatalmi érdekeik ebben a régióban ütköztek egymással. Június 9-én Ludendorff német vezérkari főnök arra kérte Envert, hogy vonja vissza a csapatait, tartsa tiszteletben a Breszt-Litovszkban kialkudott demarkációs vonalat, és a hadosztályait inkább a palesztinai vagy a mezopotámiai fronton vesse be. Sőt Vahib arról tájékoztatta a Portát, hogy a vele szemben felsorakozó örmények oldalán németek is harcolnak. Az oszmánok visszautasították a német kérést. Enver azzal érvelt, hogy Baku elfoglalása után könnyebben indíthat támadást Bagdad visszafoglalására, Palesztinában pedig pillanatnyilag nyugodt a helyzet. Vahib Grúziába vezényelte a katonáit, ahol az Alekszandropol–Tiflisz út mentén fekvő Voroncovkánál szembetalálta magát Kress sebtében összeszedett német alakulataival. Június 10-én tűzpárbaj tört ki közöttük, ami a világháború első ellenségeskedését jelentette németek és törökök között. Utóbbiak megfutamították a létszámhátrányban lévő németeket (4 halott, 14 sebesült) és „nagyszámú hadifoglyot ejtettek". Ludendorff őrjöngött és figyelmeztette Envert, ha nem küldi vissza a hadifoglyokat Kresshez, visszavonja az Oszmán Birodalomban harcoló mintegy 20 ezer németet. A vonakodó Enver engedett és utasította Vahib bejt, hogy vonuljon

[623] Peter Lieb: German Middle East policy and the expedition to Georgia, 1918. In: Johnson – Kitchen (szerk.): *The Great War in the Middle East*… i. m. 97–115.

[624] Trumpener: *Germany and the Ottoman Empire*… i. m. 180–181.

[625] A pótszerződés ellen az oszmánok hevesen tiltakoztak, még a Németországgal kötött szövetségi szerződés felmondásával is fenyegetőztek. Patyomkin (szerk.): *A diplomácia története*. i. m. 356–357.

vissza délebbre.[626] A német külügyminisztériumnak a vezérkarhoz intézett érdeklődésére szeptemberben nem véletlenül válaszolta azt Ludendorff, hogy már tanulmányozzák, milyen következményekkel járna, ha az oszmánok elárulnák Németországot és átpártolnának az antanthoz… Eközben a németek és a bolsevikok közötti szoros együttműködés dühöt váltott ki Isztambulban. A sajtó élesen támadta a Kaukázuson túli területeken a befolyását kiterjeszteni szándékozó Berlint, Talaat pedig megüzente, ha Németország az Oszmán Birodalom kárára tovább folytatja a Szovjet-Oroszországgal való kooperációját, akkor a török kormány kizárólag a saját érdekei szerint fogja folytatni a háborút. A szeptember elején Berlinbe látogató Talaat a törökül beszélő közép-ázsiai milliók megszervezésének szükségessége mellett érvelt, hogy hadjáratot vezethessenek Nagy-Britannia és Szovjet-Oroszország ellen.[627]

Mindez azért fontos, mert így – habár az oroszok már nem jelentettek katonai fenyegetést – sem az oszmánok, sem a németek nem vonhatták ki innen az erőiket, s irányíthatták át azokat más (például a palesztinai vagy mezopotámiai) frontokra. Tartottak ugyanis a másik térnyerésétől, s a másikkal szemben biztosítani akarták maguknak az egész térséget. Érdekes fejlemény: a háború utolsó szakaszában mind a britek, mind az oszmánok arra törekedtek, hogy a várt győzelem után a saját szövetségeseiket kirekesszék az általuk kiszemelt régiókból. A britek erre törekedtek a franciákkal (és az olaszokkal) az arabok által lakott területeken, a törökök pedig a németekkel a Kaukázusban és annak környékén. Úgy tűnik, a világnak ezen a részén nem volt igaza Leninnek, mikor azt állította, hogy a világháborút a nagyhatalmak imperialista törekvései robbantották ki: a Közel-Keleten fordítva történt, a világháború nemzette, de mindenképpen felerősítette az imperialista ambíciókat, mivel a hadviselő felek azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy az elszenvedett szörnyű veszteségeikért megfelelő kompenzációt biztosítsanak a maguk számára.

A németek és törökök közötti ellentétek már a breszt-litovszki béketárgyalások idején napvilágra kerültek. A Portát képviselő Zeki pasa célja az volt, hogy elérje az orosz csapatok lehető leggyorsabb visszavonását az 1914-es határok mögé. Ugyanakkor azt is közölte a németekkel, hogy hazája ki akarja használni az oroszok meggyengülését, s ki kívánja terjeszteni a szuverenitását Batumra, Ardahánra, valamint Karsra. Berlin egyáltalán nem támogatta ezt az igényt, mivel nem akarta veszélybe sodorni az oroszokkal folytatott – egyébként feszült hangulatú – béketárgyalásokat, amelyek a központi hatalmak számára a háború megnyerésének lehetőségével kecsegtettek. Kijelentette, hogy álláspontja szerint az orosz–török határt a két érintett fél közötti tárgyalásokon kell véglegesíteni, a kijelölésénél pedig az 1917-es demarkációs vonalat kell kiindulópontnak tekinteni. Mint láttuk, a Kaukázus ettől függetlenül a Porta expanziós politikájának célpontjává vált, amit vallási érvekkel támasztott alá, mondván, meg kell védenie a muszlim népességet a keresztények atrocitásaitól. A németek persze tisztában voltak a valódi indokokkal, s különben is azt szerették volna, hogy az oszmán hadsereg a Mezopotámiában előretörő britekkel vegye fel a harcot, s ne a Kaukázusban küzdjön egy olyan ellenfél ellen, aki egyáltalán nem is akart már háborúzni. E hadjárattal szemben a legkritikusabb talán Liman von Sanders volt, aki nem rejtette véka alá ama véleményét, hogy a Kaukázusba küldött extra erőforrásokat a birodalom túlélése és fennmaradása érdekében inkább Palesztinában vagy a folyamközben kellene felhasználni.[628]

---

[626] Pomiankowski: *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*… i. m. 361–363.; Erickson: *Ordered to Die*… i. m. 186–187.; Allen – Muratoff: *Caucasian Battlefields*… i. m. 476–478.

[627] Talaat a tárgyalásain pontos információkat kapott a lehangoló nyugati fronti helyzetről. Hazafelé Bulgárián utazott keresztül, s látva a bolgár hadsereg összeomlását és az ország állapotát, megértette, hogy a központi hatalmak elvesztették a háborút. Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 361–362., 367.

[628] Liman von Sanders: *Five Years in Turkey*. i. m. 268–269.

A fő cél az oszmánokhoz hasonlóan természetesen a bakui kőolajmezők megszerzése volt a *Reich* számára. Kressenstein, „a kaukázusi német birodalmi misszió vezetője" azt a feladatot kapta, hogy mozgósítson minden lehetséges helyi erőt a németek támogatására, a berlini stratégák ugyanis a bakui kőolajat katonai célpontnak nyilvánították. Ezzel egy időben gyalogságot, tüzérséget és utászokat indítottak útnak a Krím félszigetről a Kaukázusba. Kress azonban csak ötezer katonával rendelkezett, ami nem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy ellenőrzés alatt tartsa az úgyszólván virtuális német protektorátussá vált Grúziát, egyúttal pedig még az oszmánok megérkezése előtt megszerezze Bakut.[629]

Enver ugyan átengedte Grúziát Németországnak, de Bakuról nem akart lemondani. Utasította Vahib bejt, hogy forduljon dél és kelet felé, nyomuljon előre Jelizavetpol, a Bakuból elmenekült azeri tatárok fővárosa (ma: Gandzsa) felé. Visszahívta Mezopotámiából Halíl bejt, megtette kaukázusi főparancsnokká, öccsét, a korábban Líbiában tevékenykedő Núri pasát pedig kinevezte a török reguláris katonákból, azeri tatárokból és más muszlim önkéntesekből összeállított „Iszlám Hadsereg" vezérévé.[630] Núri az önkéntesek szedett-vedett gyülekezete láttán úgy döntött, bevárja Vahib bejt, aki Örményországon keresztül június 20-án érkezett meg. Így sem számított ez számottevő haderőnek, talán nyolcezer főből állt, a harcértékük erősen kérdésesnek tűnt, még szabályosan menetelni sem tudtak.[631] Amikor júliusban ez az „Iszlám Hadsereg" Bakuhoz közeledett, végképp kiéleződött a két szövetséges közötti feszültség, a Berlin és Konstantinápoly közötti bizalom utolsó morzsája is eltűnt. Enver – miközben Isztambulban az ellenkezőjéről biztosította a német partnereit – utasította Núrit, hogy amilyen gyorsan csak tudja, vegye be Bakut, mert olyan híreket kapott, hogy brit mérnökök készülnek tönkretenni az olajkutakat. Augusztus 4-én a Schellendorf oszmán vezérkari főnök helyét 1917-ben elfoglaló Hans von Seeckt tábornokon keresztül Ludendorff félreérthetetlenül megfenyegette a Portát, hogy hazahívja az összes Oszmán Birodalomban szolgáló német tisztet, ha az „Iszlám Hadsereg" folytatja az előrenyomulását Baku felé. Tíz nappal később a belgiumi Spában berendezett német főhadiszállásra visszarendelt von Seeckt egyetértett Ludendorff-fal abban, hogy „minden rendelkezésre álló eszközzel" meg kell akadályozni a törökök bakui bevonulását, beleértve a Núri pasa által utánpótlási célokból igénybe vett vasút elleni szabotázsakciókat is. Jóllehet Ludendorff szerette volna elfoglalni Petrográdot, augusztus 22-én mégis engedélyezte, hogy egy komplett gyaloghadosztályt és egy lovasdandárt a Kaukázusba vezényeljenek Baku megszerzése érdekében. Így szeptemberre 13 ezer katona állt Kress rendelkezésére. Eközben Núri arról tájékoztatta Envert, hogy a bolsevik irányítás alatt álló bakui kommün gőzhajókon kőolajat szállított az Ukrajnában

Núri pasa, az Iszlám Hadsereg parancsnoka

[629] Trumpener: *Germany and the Ottoman Empire*… i. m. 191.
[630] Reynolds: *Shattering Empires*… i. m. 222.
[631] Allen – Muratoff: *Caucasian Battlefields*… i. m. 489.

tartózkodó németeknek a Kaszpi-tengeren és a Volgán keresztül, legalábbis addig, amíg a bolsevikokat július 31-én el nem űzték a városból. Az „Iszlám Hadsereg" erőfeszítéseinek szabotálására a németek felgyújtották az Azerbajdzsánt Grúziával és Batummal összekötő vasút egyik hídját, válaszul Núri egy olyan hidat robbantott fel, amelyen keresztül a németek csapatokat küldhettek volna Azerbajdzsánba. A megrögzött németbarátnak elkönyvelt Enver pasa annyira elkötelezte magát Baku elfoglalása iránt, hogy ebben a feszült helyzetben világos utasítást adott az öccsének: ütközzön meg a németekkel, ha elállnák a Kaszpi-tengerhez vezető útját. Ennek a lehetősége nagyon is fennállt: szeptember 13-án, csupán két nappal az oszmán ostrom kezdete előtt Ludendorff szigorúan titkos parancsot küldött Kressnek, hogy tegyen előkészületeket Baku megrohamozására.

Látva a törökök közeledését, a kommün a július 25-i ülésén az eszerek, a mensevikek és a Dasnak javaslatára 259:236 arányban úgy döntött, hogy a perzsiai brit hatóságokhoz fordul segítségért.[632] A „német–török militarizmus" térségbeli előretörése miatt aggódó Nagy-Britannia, mely fontosnak tartotta, hogy India védelmében ütközőzóna létesüljön a Kaukázusban, fontolgatta az intervenciót, csakhogy hiányoztak az anyagi és emberi erőforrások. India, mely nagymértékben járult hozzá a korábbi közel-keleti háborús erőfeszítésekhez, nem tudott friss csapatokat küldeni. Az Irakban állomásozó, 90 ezer angol és indiai katonának parancsoló, Bagdad elfoglalása óta jobbára egy helyben topogó Marshallnak küldött erősítéskérések pedig azt kockáztatták volna, hogy végzetesen meggyengítik a mezopotámiai védelmet egy bármikor várható oszmán ellentámadás pillanatában. Mindennek dacára a britek is tudták, hogy csupán egyetlen hadosztály Bakuba küldése is elégséges lenne a Kaukázuson túli erőegyensúly helyreállításához.[633] Az oszmánok (és a németek) itteni térhódításának megakadályozását Londonban annyira fontosnak tartották, hogy ennek érdekében egyesek Perzsia bevonását is szükségesnek gondolták. Amery például azt javasolta a miniszterelnöknek, hogy ígérjék oda ezt a térséget Teheránnak a háborúba való belépéséért cserébe, sőt ismerjék el az önrendelkezési jogát. Nagy-Britanniának – vélekedett 1918 márciusában – nemcsak azt kellene hangoztatnia, hogy „Perzsiát a perzsáknak!", hanem egyenesen azt, hogy „nagyobb Perzsiát a perzsáknak!". Mások eközben északi irányú terjeszkedési lehetőség felkínálását vetették fel az afgán uralkodónak.[634]

A kormánytöbbség azonban még nem állt készen arra, hogy Perzsia önrendelkezési jogát elismerje. Márciusban döntött viszont a Keleti Bizottság (Eastern Committee) felállításáról, amelynek azt a feladatot szabta, hogy a különböző szakértők kusza, sokszor egymásnak is ellentmondó javaslataiból és ajánlásaiból koherens politikát faragjon. A bizottság rövid úton rendkívül fontos kormányzati tényezővé vált, hiszen hatásköre az Egyiptomtól Indiáig terjedő egész térségre kiterjedt. Növelte a jelentőségét, hogy tagja volt Balfour, Curzon, Hardinge, Cecil, Montagu, továbbá a birodalmi vezérkari főnök, valamint a katonai hírszerzés főnöke. Titkárnak Mark Sykest választották meg. A bizottságon belül az esetleges intervenció helyszínét illetően erősen megoszlottak a vélemények. Miközben Észak-Perzsia ellenőrzése mindenki számára meghatározó jelentőségű stratégiai kérdés maradt, az ide küldendő bármekkora nagyságú erő továbbra is megválaszolatlanul hagyta az orosz mozgástéren kívül eső Turkesztán és a Kaukázuson túli területekkel fenntartott kapcsolatok kérdését. London különben is nehezen tudta összeegyeztetni a kaukázusi nacionalista mozgalmaknak nyújtott elvi támogatását azzal az anyagi támogatással, amelyet Mihail Vasziljevics Alekszejev és Anton Ivanovics Gyenyikin

632 Ronald Grigor Suny: *The Baku Commune, 1917–1918. Class and Nationality in the Russian Revolution*. Princeton, 1972. 312.
633 Larcher: *La guerre turque dans la guerre mondiale*. i. m. 417.
634 Stanwood: *War, Revolution and British Imperialism in Central Asia*. i. m. 104–105., 111.

orosz ellenforradalmárainak kezdett nyújtani, hiszen az utóbbiak elhatározták, hogy fenntartják a cárok régi birodalmának földrajzi egységét.

Az imperialista nézetek képviselői mégis úgy érezték, szükség van az Európán kívüli háború kiterjesztésére, amelynek Ázsia lehetne a fő színtere. Amery például a miniszterelnöknek küldött júniusi elemzésében figyelmeztetett, hogy a németek a további győzelmeik esetén világbirodalmat hozhatnak létre, s kiépíthetik a hegemóniájukat Antwerpentől a Pamírig vagy a Csendes-óceánig, valamint az észak-norvégiai Varanger-fjordtól a Vörös-tengerig és a Perzsa-öbölig. Ezért Nagy-Britanniának nem lehet más a feladata, mint birodalmi érdekei keleti megvédelmezése: meg kell szerezni Palesztinát, Szíriát, Mezopotámiát és kielégítő stabilitást kell teremteni Perzsiában és a Kaukázusban. A Távol-Kelet biztosításához pedig össze kell fogni Japánnal és az Egyesült Államokkal.[635] A legfontosabb az ellenség közép-ázsiai behatolásának, valamint az uráli és szibériai nyersanyagok megszerzésének megakadályozása.[636] Ezzel Curzon is egyetértett, de hamarosan be kellett látniuk, hogy nem csupán Németországgal, hanem a bolsevikokkal is szembekerültek, hiszen utóbbiak a brit birodalmi törekvéseket a szocialista világforradalom egyik legfőbb akadályának tekintették az ázsiai kontinensen. A Keleti Bizottságban különböző javaslatok születtek a követendő politikát illetően (például, hogy a keleti ügyeket bízzák rá az indiai kormányzatra, vagy hogy tegyenek politikai engedményeket a teheráni és a kabuli kormányoknak), végül az a döntés született, hogy mezopotámiai erőkkel biztosítják Észak-Perzsiát, Bakut és Közép-Ázsiát a központi hatalmak behatolása elől.

Az ambivalens szempontok miatt végül Nagy-Britannia politikája ingadozó lett. Perzsiából inkább jelképes, semmint valóságos jelentőségű kettős katonai missziót küldött egyrészt Közép-Ázsiába, másrészt Azerbajdzsánba, amelyeknek elsősorban politikai szerepet szánt. A létszámok természetesen eltörpültek a nyugati fronton harcoló gigantikus erőkhöz képest, ám a politikai tétek itt is komolyak, a probléma bonyolult, a viszonyok pedig gyorsan változók voltak. 1918 augusztusában az indiai hadsereg katonai hírszerzésének tisztje, Wilfrid Malleson tábornok által vezetett első, mintegy ezerfős misszió Beludzsisztánból kiindulva a perzsa–afgán határ mentén Meshedbe vonult, majd a bolsevikok ellenében támogatta Askabádban a július közepén megalakult britbarát helyi, eszer–mensevik kormányzatot („askabádi bizottság", „transzkaszpi kormány"). Ez a kormány kihasználta a bolsevikok zsarnoki uralma nyomán kialakult széles körű elégedetlenséget, a lakosság többségét adó türkménekre és a vasúti munkásokra támaszkodva függetlenné nyilvánította magát, hadsereget szervezett, és szembeszegült a hatalmat még 1917. november 13-án megragadó taskenti szovjettel (ez utóbbi kizárólag orosz telepesekből állt, a tagjai közt egyetlen muszlim sem volt). A britek ugyebár meg akarták akadályozni a német–török erők térségbe való eljutását, ugyanis Közép-Ázsiában hozzávetőlegesen 40 ezer osztrák–magyar és német hadifogoly tartózkodott, illetve közvetlen kapcsolatot akartak teremteni India határától Perzsia keleti részén át Szovjet-Türkmenisztánig. Az egység kiküldését az India Office egyik jelentése így indokolta: „1918 elején az anarchia gyors terjedése Orosz Közép-Ázsiában és a folyamatban lévő eseményekről elérhető nagyon gyér információk komoly nyugtalanságot okoztak Őfelsége kormánya számára egyrészt a bolsevik propaganda lehetséges terjedése és ügynökök Perzsiába és Afganisztánba való beszivárgása, másrészt azon török–német próbálkozások valószínűsége miatt, hogy kihasználják a közép-ázsiai zűrzavart indiai és

635 David R. Woodward: The British Government and Japanese Intervention in Russia during World War I. *The Journal of Modern History*, 46. évf., 4. sz. (1974. december) 663–685.

636 Stanwood: *War, Revolution and British Imperialism in Central Asia*. i. m. 146–148.

talán mezopotámiai pozíciónk aláásása érdekében. A helyzetet tovább bonyolítja osztrák és német hadifoglyok közép-ázsiai jelenléte, akiknek a számát több mint 30 ezerre becsülik."[637]

Malleson és az askabádi bizottság közötti tárgyalások eredményeképpen augusztus 19-én egyezményt kötöttek, melynek preambuluma a következőket tartalmazta:

> „A brit kormány, illetve a transzkaszpi kormány végrehajtó bizottsága a bolsevizmus, valamint a Transzkaszpia és Turkesztán török–német inváziója jelentette közös veszély láttán megegyezik a közös cselekvésben a következő területeken:
> - a béke és a rend helyreállítása egész Transzkaszpiában és Orosz-Turkesztánban;
> - mindennemű török–német katonai hódításnak vagy politikai behatolásnak való ellenállás Transzkaszpiába vagy Orosz-Turkesztánba."[638]

Különös szituáció alakult ki: az egykori szövetségesekből ellenségek, az egykori ellenségekből szövetségesek lettek. A britek egy oldalon harcoltak az Enver pasa potenciális híveinek tekinthető helyi török etnikumú népekkel a németek támogatását élvező orosz bolsevikok ellen. Malleson főleg indiaiakból álló egysége többször összecsapott a bolsevikokkal, október közepén a dusáki csatában le is győzte őket,[639] ami a krími háború óta az első brit–orosz fegyveres konfliktust jelentette. Folytatva az előrenyomulást a britek november 1-jén bevonultak a nagy múltú Merv városába. Az itteni harcokban – mint általában az egész oroszországi polgárháborúban – meghatározó szerepet játszottak a vasutak (járható utak ugyanis nemigen voltak), illetve a felfegyverzett katonavonatok. A küzdelmek azonban nem tartottak sokáig. Miután ugyanis az Oszmán Birodalom október 31-én kapitulált, majd november első felében ugyanezt tette az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország is, a brit csapatok térségbeli jelenléte igazából okafogyottá vált: a Közép-Ázsiára és Indiára leselkedő török–német fenyegetés megszűnt. Az angol–indiai missziót, mely csupán Gyenyikin ellenforradalmárainak itteni megtelepedése után, 1919 tavaszán hagyta el a térséget, akár a „Nagy Játszma" egyik utolsó felvonásának és az oroszországi polgárháború szerves részének is tekinthetjük.

A Lionel Dunsterville dandártábornok által irányított gyenge, mindössze néhány tucat teherautóból álló másik egység 1918 elején Bagdadból indult útnak, átkelt Északnyugat-Perzsián és február 17-én megérkezett Enzelibe, a Kaszpi-tenger partjára. Eredeti célja az volt, hogy biztosítsa a kikötőt és a környéket. Csakhogy a körülmények (a rendkívüli hideg és az ellenséges fogadtatás) arra kényszerítették, hogy visszatérjen Hamadánba. London március 1-jén úgy határozott, hogy Északnyugat-Perzsia nem kerülhet az oszmánok kezére, ezért – figyelmen kívül hagyva az esetleges teheráni politikai következményeket, a nacionalista agitáció intenzívebbé válását – erősítést küldött Dunsterville-nek. Az ausztrálokból, új-zélandiakból, dél-afrikaiakból álló hatezres, altisztek által vezetett hadoszlopot lovassággal, tüzérséggel és páncélozott járművekkel is ellátták. Az egység új feladata az lett, hogy az ellenforradalmár orosz erőkkel együttműködve megvédje az oroszok által korábban elfoglalt kelet-anatóliai területeket, és megakadályozza az oszmán hadseregnek a Kaukázusba való eljutását.

---

637 Sargent: *British Military Involvement in Transcaspia (1918–1919)*. i. m. 6.

638 A szerződést csak az 1950-es években publikálták. Uo. 13.

639 C. H. Ellis: *The British „Intervention" in Transcaspia 1918–1919*. Berkeley – Los Angeles, 1963. 76–82. Ellis a misszió veteránjaként írta meg az emlékiratait.

Az Iszlám Hadsereg azeri és török katonái Baku ostromakor

Dunsterville végül nem tudta megakadályozni a törökök térhódítását, de Bakut, az olajmezőket és a környező vasutakat még megszerezhette. Miután a bolsevik vezetésű kommünt július 31-én elűzték, az azt felváltó Örmény Nemzeti Tanács (Dasnak), valamint jobboldali eszerek és mensevikek kérésének eleget téve augusztus 17-én szállt partra a kikötővárosban. Megjelenése nem keltett túl nagy örömöt Bakuban, mivel a lakók komoly erősítésben reménykedtek, nem pedig egy jelképes, 1400 fős hadoszlop érkezésében. Az „Iszlám Hadsereg" szeptember 8-án több mint ötezer fős erősítést kapott, s megérkezett Enver pasa is. A britek a hónap végén az első török támadásokat bátran visszaverték, s eközben igénybe vették a város örmény lakosságának segítségét. A civilek ugyan tovább harcoltak volna, de a „Dunsterforce"-nak nevezett egység az utolsó illúziókat is szétfoszlatta, amikor az „Iszlám Hadsereg" erőteljes bombázásai után szeptember 14-én az éj leple alatt kivonult a városból, s hagyta, hogy a nálánál tízszerhússzor nagyobb török–azeri haderő, valamint a tatár irregulárisok bosszút álljanak az örményeken a márciusi mészárlásokért. Az Örmény Nemzeti Tanács utóbb mintegy 9 ezer áldozatról számolt be,[640] az oszmán hatóságok képtelenek voltak megfékezni a mészárlásokat, jóllehet több mint száz embert végeztek ki az atrocitásokban való részvételükért. A bakui csatában a törökök vesztesége a magasnak számító ezerre, a briteké 180-ra rúgott.[641] 1200 angol szállt hajókra, a távozók 50–60 ezer örményt menekítettek ki és vittek magukkal Enzelibe.[642] Dunsterville kellő malíciával idézi fel ezt a rövidre szabott közép-ázsiai brit korszakot az emlékirataiban. Úgy jellemzi magát, mint „brit tábornokot a Kaszpi-tengeren, az egyetlen tengeren, amelyet korábban sosem szántott brit tőkesúly, egy olyan hajó fedélzetén, mely ellenséges délafrikai elnök nevét viselte [*Krüger*], mely egy perzsa kikötőből futott ki [Enzeli], szerb zászló alatt, hogy megszabadítson a törököktől egy örmény szervezetet egy forradalmi orosz városban".[643] Újabb kutatások megértőbbek Dunsterville-lel szemben. Ezek szerint „jelentős straté-

[640] Firuz Kazemzadeh: *The Struggle for Transcaucasia (1917–1921)*. New York, 1951. 143.

[641] Yalçın Murgul: Baku, Battle of. In: Daniel – Gatrell – Janz – Jones – Keene – Kramer – Nasson (szerk.): *1914-1918 online*… i. m. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/baku_battle_of, letöltés: 2020. október 22.

[642] Allen – Muratoff: *Caucasian Battlefields*… i. m. 494–495.; McMeekin: *Ottoman Endgame*… i. m. 388–389.

[643] Major-General L. C. Dunsterville: *The Adventures of Dunsterforce*. London, 1920. 219. A szerb zászlóra való utalás valójában a megfordított cári zászlót jelenti, mely hasonlított Szerbia zászlajára. A Dunsterville

giai sikert" aratott, amit azonban „esetlegessé" tettek a más fronton zajló események. A kudarc oka abban keresendő, hogy a Dunsterforce túl későn érkezett, hiszen akkor már Baku lényegében török ostrom alatt állt, nem rendelkezett kellő erővel a város megtartásához, a lakosság (örmények és azeriek) belső ellentétei pedig nem tették lehetővé az egységes és hatékony védelem megszervezését. A bakui brit jelenlét azonban így sem volt felesleges, mivel hat létfontosságú héten át meggátolta a központi hatalmak itteni kőolajhoz való hozzájutását, ami – tekintve, hogy a nyugati fronton a németek súlyos üzemanyaghiánnyal küzdöttek – nem elhanyagolható körülmény.[644] London mindenesetre úgy próbálta menteni a menthetőt, hogy utasításba adta, Enzelit mindenáron tartani kell.

A Dunsterforce katonái Enzeliben a Bakuból való távozás után

Baku szeptember 16-i bevétele az oszmán hadiszerencse csúcspontját jelentette az első világháborúban, sőt talán az utóbbi kétszáz év összes háborújában. A többi fronton elszenvedett kudarcok után a török lakosságot felvillanyozták az „Iszlám Hadsereg" Kaszpi-tengerhez való kijutásának hírei, ami ugyanakkor augusztus elejétől több mint 1600 fős veszteséggel járt.[645] Úgy tűnhetett, már csak egy utolsó nekirugaszkodás kell Enver kolosszális tatár-türk látomásának megvalósulásához, mely a Volgától az Urálig terjedt volna. Jellemző módon egy évvel korábban, Jugyenyics tábornok pörölycsapásai nyomán egyetlen török vezető politikus – beleértve magát Envert – sem merte volna vállalni annak a kockázatát, hogy egy ilyen imperialista vágyálmot a nyilvánosság elé tárjon. Oroszország háborúból való kilépése azonban mindent megváltoztatott, a közel-keleti viszonyok még bonyolultabbá váltak, a jövő pedig még zavarosabbá. A titkos szerződések egyik aláírójának kiugrása kétségessé tett mindent, amit a nagyhatalmak az

által elrekvirált hajók az enzeli kikötőben a régi Orosz Birodalom zászlaját viselték, a bakuiak kérésére pedig az angolok megelégedtek annyival, hogy megfordítsák azt s így megmásítsák a jelentését.

644 Edward J. Lemon: Dunsterforce or Dunsterfarce? Re-evaluating the British mission to Baku, 1918. *First World War Studies*, 6. évf. (2015), 2. sz. 133–149.

645 Reynolds: *Shattering Empires*… i. m. 234.

elő-ázsiai nagytérség felosztásával kapcsolatban elterveztek. Oroszország helyét senki sem vehette át a Közel-Keleten és Közép-Ázsiában. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy Baku törökök általi elfoglalása után a Népbiztosok Tanácsa Moszkvában kijelentette, ezzel Isztambul megszegte a breszt-litovszki békeszerződést, így az semmis. Németország kapitulációja után a bolsevikok az egész megállapodást hatályon kívül helyezték.[646]

A britek csak 1918. november 17-én, a háború befejeződése után tértek vissza Bakuba, de akkor már az ellenforradalmi fehér csapatoknak nyújtott segítség keretei között. Amikor azonban a török hadsereg végső kapitulációja közeledett, a britek érdeklődése ismét az Oszmán Birodalom felé fordult, amelynek az akkor már elkerülhetetlen feldarabolódása kiélezte az európaiak közötti rivalizálást és napvilágra hozta a közel-keleti brit diplomácia kétértelmű jellegét. A katonai győzelem rendkívüli politikai zűrzavarral járt együtt és súlyos diplomáciai bonyodalmakat okozott Nagy-Britannia és az arabok között egyfelől, illetve az antanthatalmak között másfelől, ami a későbbi évtizedekben meghatározta az arab népek és a Nyugat közötti gyanakvás és bizalmatlanság légkörét.

[646] Gecse: Expanzió, önreflexió s annak hiánya az orosz politikában… i. m.

Osztozkodás a Közel-Keleten

Amikor a nyugati fronti tűzszünet előtt két héttel a háború keleten befejeződött, a britek a helyszínen közel 900 ezer embert tartottak fegyverben: az Egyiptomi Expedíciós Hadsereg állománya 458 246, a Mezopotámiai Expedíciós Hadseregé 408 138 főt tett ki.[1] Igaz ugyan, hogy ezek a katonák sokfélék (anyaországiak, indiaiak, ausztrálok, dél-afrikaiak, új-zélandiak stb.) voltak, mégis jelentős hadsereget alkottak, ha összevetjük őket a Franciaország és Olaszország által a térségben állomásoztatott soványka haderővel. Ennek a tekintélyes hadtestnek a nagysága tanúbizonysága volt a britek keleti elkötelezettségének, egyúttal erőpozícióba helyezte Angliát egy olyan pillanatban, amikor a győzelem felélesztette a szövetségesek közötti régi ellentéteket. Lloyd George gúnyos hangon emlegette antantpartnerei csekély haderejét és azt a féltékeny műgondot, amellyel céljaik nyilvánvalóvá tételén ügyködtek: „A többi kormány csak néhány fekete rendőrt telepített ide, hogy megbizonyosodjanak arról, nem loptuk el a Szent Sírt."[2] Toynbee, az Oszmán Birodalom felosztási tervének egyik kovácsa helyesen mutatott rá annak a gyanakvásnak a továbbélésére, mely rányomta bélyegét a britek és franciák Közel-Kelettel kapcsolatos gondolkodására. A két nagyhatalom közötti állandó rivalizálásnál csak az a törekvésük volt nagyobb, hogy – az 1920-as években éppúgy, mint a 19. században – kihasználják a helyi ellentéteket. „A II. Mahmud szultán és Mohamed Ali, a maroniták és a drúzok, a görögök és a törökök, a szíriaiak és a hidzsáziak, az arabok és a zsidók közötti konfliktusok ébren tartották a francia és brit misszionáriusok, tanárok, konzulok, diplomaták, tisztviselők, miniszterek és újságírók harci ösztönét."[3] Az első világháború után annyiban változott a helyzet, hogy a keleti népek felhasználásával vívott angol–francia küzdelem az Oszmán Birodalom romjain immáron a helyi közösségek jövőjét tette kockára. Ahogy egy másik történész fogalmazott, a háborús szövetség „az illesztékei mentén széthasadt".[4] Az etnikailag és vallásilag sokszínű Termékeny Félhold területén volt a rivalizálás a legélesebb, itt játszottak rá leginkább a helyiek ősi félelmeire, frusztrációjára és hagymázas aspirációira. Nagy-Britannia a maga aduászait a háború utolsó éveiben tette ki az asztalra. Legyenek palesztinai cionisták vagy damaszkuszi szír nacionalisták, Franciaország úgy tekintett rájuk, mint a Nagy-Szíriára vonatkozó legitim céljait akadályozó tényezőkre. Hamarosan kárhoztatni is fogja ezt a „hatalmas keleti fogást",[5] mely sárga irigységet okozott a francia gyarmati stratégák körében arra késztetve őket, hogy félreismerjék a közel-keleti brit imperializmus ambivalens és habozó politikáját.

Utaltam rá, hogy sok szempontból Allenby hadjárata volt az egész első világháború legbriliánsabban végrehajtott szövetséges hadművelete. Végleg szétzúzta Konstantinápoly levantei hatalmát, úgyszólván a végletekig elapasztotta a török élőerőt és harci morált. És mégsem Allenby palesztinai áttörése, Damaszkusz, vagy éppen Aleppó elfoglalása adta meg a törököknek

---

[1] The War Office: *Statistics of the Military Effort of the British Empire During the Great War. 1914–1920*. London, 1922. 62–63.

[2] Andrew – Kanya-Forstner: *French Overseas*… i. m. 163. Utalás a Franciaország által Palesztinába küldött szenegáli kontingensre.

[3] Toynbee: *The Western Question in Greece and Turkey*… i. m. 45.

[4] Tanenbaum: France and the Arab Middle East, 1914–1920. i. m.

[5] Roger de Gontaut-Biron: *La France et la question de Mossoul*. Paris, 1923.

a kegyelemdöfést, ezt ugyanis a francia Louis Franchet d'Espèrey tábornok macedóniai offenzívája jelentette, csak éppen nem az oszmánok, hanem a bolgárok ellen. Több mint három év óta állomásozott elsáncolva Szalonikiben az antant 200 ezres „keleti" hadserege. Látszólag arra szolgált, hogy gátat vessen a bolgár és német behatolásnak a kelet-mediterrán partokra. Valójában inkább csak vegetált ez a jelentős csapatösszevonás a kikötő körül, mígnem az antant vezérkara úgy döntött, megfelelő támogatásban részesíti egy offenzíva megindításához a Vardar folyó völgyén át. A támadásra vonatkozó döntés csak a háború utolsó évében született meg. Az egyik kezdeményező ezúttal is Lloyd George volt, aki újabb csapást akart mérni Németország gyengébb szövetségeseire, ezúttal Bulgáriára. 1918 szeptemberére a szaloniki hadsereget sikerült felduzzasztani 350 ezer főre, emellett 450 km-nyi vasutat fektettek le, ebből 300-at mindössze öt hónap alatt. Ez a tekintélyes haderő a rámenős, agresszív Franchet d'Espèrey irányítása alatt szeptember 14-én reggel támadásba lendült a szerb–görög határ mentén, a Crna folyótól keletre. A kimerült, a világháború alatt összesen 266 ezer embert vesztő bolgár csapatok nem számíthattak német segítségre, Ludendorff ugyanis kénytelen volt minden létező tartalékát a nyugati fronton a hatalmas antantoffenzíva nyomán támadt rés betömésére fordítani. Egyetlen éjszaka leforgása alatt az ötből három hegyvidéki határszakasz az antant kezére került (Dobro Pole melletti áttörés), 24-én pedig a bolgár csapatok tömegesen kezdtek dezertálni („katonafelkelés"). „A bolgár hadsereg hazament" – írta az emlékiratában Ludendorff.[6] Egy héttel később belátva, hogy képtelen a német katonai és anyagi segítség nélkül tovább harcolni, a szófiai kormány elfogadta az antant fegyverletételre vonatkozó feltételeit (szeptember 29.). Október 3-án I. Ferdinánd cár lemondott a fia javára.[7]

VI. Mehmed szultán

Bulgária összeomlása a központi hatalmak számára a vég kezdetét jelentette, mivel az antant számára megnyílt az út Dél-Európán keresztül az Osztrák–Magyar Monarchia felé és október 12-én megszakadt a létfontosságú összeköttetési vonal az Oszmán Birodalom és a Német Császárság között. A német gazdasági és katonai segítség többé nem juthatott el Konstantinápolyba, a német politikai nyomás pedig immáron nem nehezedett a török rezsimre. Noha a hivatalos statisztikák szerint még 560 ezer ember állt fegyverben,[8] valójában ekkorra nagyjából csak 100 ezer olyan török katona maradt, aki még alkalmas volt frontszolgálatra, ami az 1916. eleji csúcsidőszak csupán 15%-át jelentette. A főváros úgyszólván védelem nélkül állt, mivel 1917 végén erejét két hadosztályra mérsékelték, 1918 nyarán pedig azokat is máshová vezényelték. Igaz, Bulgária kapitulációja után Enver pasa sebtében visszarendelte az egyik kaukázusi hadosztályt Trákiába, de az nem érkezett meg időben, így csupán 7500 katona állomásozott a főváros környékén. Az 1915-ben az antantot a Dardanelláknál diadalmasan feltartóztató 5. hadsereg 1918 közepén csupán két gyengén felszerelt hadosztályból állt, melyek aligha tudták volna megvédelmezni az átjárót.

[6] Galántai: *Az első világháború*. i. m. 474.
[7] Koszev – Hrisztov – Angelov: *Bulgária története*. i. m. 179–182.
[8] Beşikçi: Between Acceptance and Refusal… i. m.

Az ifjútörök kormány, amíg csak lehetett, nem ismerte el, hogy hadserege a végét járja. Sőt – mint láttuk – az orosz katonai jelenlét megszűnése a Kaukázuson túli területeken, valamint a pánturáni álmok közeli megvalósulásának lehetősége ideig-óráig elkendőzte a valóságos állapotokat 1918 nyarán. Júliusban azonban Ludendorff nagy tavaszi offenzívájának végleges franciaországi kudarca azonnal éreztetni kezdte a hatását Isztambulban. A vezetők már a szövetségesek palesztinai és bulgáriai győzelmei előtt tudatában voltak a helyzetük súlyosságának, bár egyesek még szeptember közepén is hittek a végső győzelemben. A tisztánlátó Talaat, miután megtudta, hogy a bolgárok fegyverszünetet kérnek, október elején összehívta a kormányt, s világossá tette, hogy nekik is ezt kell tenniük, egyedül nem folytathatják tovább a harcot.[9] Enver és Dzsemál ezzel nem értett egyet, de kisebbségben maradtak. A hadügyminiszter október 2-án elrendelte a Kaukázuson túli területek kiürítését, s visszarendelt négy hadosztályt a főváros védelmére, a még Perzsiában tartózkodó alakulatokat pedig visszavonta Moszulba, hogy fel tudják tartóztatni a Bagdad felől északra nyomuló brit–indiai erőket. De mindennek már nem volt különösebb jelentősége. Talaat fegyverszüneti kérelmével 5-én Wilson 14 pontjába vetett reménye miatt spanyol közvetítéssel az amerikaiakhoz fordult, felajánlotta az ifjútörök triumvirátus lemondását és egy antantbarát kormány kinevezését. Választ azonban nem kapott. Ráadásul brit és francia csapatok Trákiában mozgásba lendültek Isztambul irányába, ezért 8-án az Egység és Haladás kormánya benyújtotta a lemondását. (Enver erről szóló levelét lásd a mellékletben!) Ekkor V. Mehmed halála miatt a trónt júliusban elfoglaló öccse, az új szultán, VI. Mehmed Vahideddín azt kérte Talaattól, hogy a nagyvezíri tisztséget adja át az agg Ahmed Taufik pasának, Abdul-Hamid szultán egykori rendíthetetlen hívének, aki az ifjútörök forradalom előtt magas tisztségeket töltött be. Taufik azzal a feltétellel vállalta volna a feladatot, hogy a kormányt megszabadítják az Egység és Haladás minden befolyásától, amit azonban Talaat nem volt hajlandó elfogadni. A tárgyalásokkal egy hét ment el, míg sikerült kompromisszumot kialkudni. Az új kabinetet 14-én a köztiszteletben álló, albán származású politikamentes katonatiszt, Ahmed Izzet pasa alakította meg, akiben az ifjútörökök megbíztak, noha sohasem volt az EHB tagja. Kormánya politikai értelemben semlegesnek mondható, s habár tagjai között voltak ifjútörökök (például a német szövetséget mindig is ellenző Dzsávid bej), egyetlen olyan személyiség sem vállalt szerepet, aki a korábbi háborús politikával kapcsolatba hozható lett volna. Diplomáciai szempontból kulcsfontosságúnak számított, hogy haditengerészeti miniszterré nevezték ki az angolbarátságáról ismert Huszein Rauf Orbájt, akinek a háború alatt számos ellentéte volt a németekkel. November 2-án Enver, Talaat és Dzsemál egy német tengeralattjárón a Fekete-

Ahmed Taufik nagyvezír

[9] Mint láttuk, Talaat szeptemberben Berlinben folytatott tárgyalásokat, onnan tartott hazafelé, amikor Szófiában szemtanúja lett a bolgár összeomlás nyomán keletkezett káosznak. Ebből megértette, hogy nincs tovább, a háborút a központi hatalmak elvesztették. Gwynne Dyer: The Turkish Armistice of 1918: 1–The Turkish Decision for a Separate Peace, Autumn 1918. *Middle Eastern Studies*, 8. évf., 2. sz. (1972. május) 143–178.

tengeren át elmenekült, de előtte még Talaat létrehozott egy földalatti szervezetet, melynek az volt a feladata, hogy az országban maradó ifjútörök vezetőket megvédje az antant megtorlása ellen, sőt ha szükséges, fegyveres ellenállást szervezzen a majdani megszállókkal szemben. Az október 14–19-i utolsó, 9. kongresszusán az Egység és Haladás Bizottsága önmagát is feloszlatta.

A török fegyverszünet aláírása

Konstantinápoly tehát október 5-én javaslatot tett a fegyverszüneti tárgyalások megkezdésére. Lord Cecil külügyminiszter-helyettes az indítványról nyomban tájékoztatta a Versaillesban Georges Clemenceau francia és Vittorio Orlando olasz kormányfővel tárgyaló Lloyd Georgeot, egyúttal pedig figyelmeztette, hogy a törökök minden bizonnyal időt akarnak nyerni, s abban reménykednek, hogy az antantpartnerek közötti ellentéteket kihasználhatják. Mivel a szövetségesek nem voltak abban a helyzetben, hogy rövid idő alatt teljesen felszámolják az oszmán fegyveres erőket, Cecil azt javasolta, hogy Konstantinápoly sakkban tartása érdekében mindenképpen szállják meg a tengerszorosokat, amit a háborús kabinet elfogadott, a miniszterelnök pedig október 6-án Versailles-ban egyéb fegyverszüneti feltételekkel együtt a partnerei elé terjesztett.[10]

Londonból haladéktalanul megérkezett a pozitív válasz az oszmán székvárosba, majd Mudroszba, ebbe a límnoszi kikötőbe küldték Somerset Gough-Calthorpe tengernagyot, a földközi-tengeri brit flotta parancsnokát, hogy találkozzék a török megbízottakkal. Nem meglepő, hogy London nem érezte szükségét a szövetségeseivel való konzultációnak, hiszen a britek az egész Közel-Keletet döntően a saját érdekszférájuknak tekintették. Erre jó okuk volt, mivel a négy év alatt összesen 2 551 000 katonájukat vetették be a különböző oszmán frontokon, ebből a létszámból pedig 262 ezren estek el vagy sebesültek meg. Ehhez képest a franciák a Közel-Keleten csak 30 ezer katonát vesztettek, oroszlánrészüket Gallipolinál.[11] Pillanatnyilag is 900 ezer brit katona tartózkodott Egyiptomban, Mezopotámiában, Palesztinában és Szíriában, valamint a földközi-tengeri és indiai-óceáni hadihajókon. A piramisoktól a Boszporuszig, a Balkántól Szingapúrig Anglia kezében tartott minden fontos tengeri átjárót és szorost. Ezenkívül a Union Jack lengett Perzsiában is, vagyis mindaz a hatalmas terület, mely egykoron Indiát összekötötte a Mediterráneummal, most brit kézen volt. Ez a közel- és közép-keleti brit „szuperhatalmi"pozíció persze egy ennél is tágabb törekvésnek képezte az egyik elemét: London kizárólagos uralmat akart kiépíteni az Indiai-óceán köré a Fokvárostól kiinduló hatalmas ívben Egyiptomon, Perzsián, Indián és Délkelet-Ázsián át egészen az új-zélandi Wellingtonig. Minden adva volt tehát ahhoz, hogy az imperialista álom beteljesüljön, a „keleti kérdést" pedig egyszer s mindenkorra az angol érdekeknek megfelelően rendezzék.

Ennek megfelelően az angolok valóságos versenyfutásba kezdtek a fegyverszünet érdekében, hogy rövidre zárjanak minden francia kezdeményezést (Párizs is elküldte a maga képviselőjét, Dominique Gauchet tengernagyot Mudroszba). Heves viták robbantak ki a franciákkal, hogy ki vezesse az Isztambult megszálló szövetséges csapatokat és flottát. Clemenceau azzal érvelt a francia elsőbbség mellett, hogy hazája az oszmán államadósság legnagyobb részét jegy-

[10] David Lloyd George: *War Memoirs of David Lloyd George. 1918*. Vol. 6. Boston, 1937. 239–241.

[11] Larcher: *La guerre turque dans la guerre mondiale*. i. m. 634. Más adatok szerint 1914–1918 között összesen 3 millió brit katona fordult meg a Közel-Keleten (egy időben maximum 1,3 millió), a veszteségek (halottak és sebesültek) pedig 303 ezerre rúgtak.

zi, ezért megilleti a vezető szerep. A londoni kormány ezzel nem törődve felhatalmazta Gough-Calthorpe-ot, hogy egyedül folytassa a tárgyalásokat, így ő mellőzte is a mudroszi kikötőben tartózkodó *Agamemnon* hadihajón 1918. október 27–30. között zajló, kemény vitákkal tarkított fegyverszüneti konferencián a francia küldöttet, holott Gauchet az antant földközi-tengeri szövetséges főparancsnokaként a felettese volt Gough-Calthorpe-nak.[12] Clemenceau hiába tiltakozott hevesen az antant október 30-i Legfelsőbb Haditanácsában az eljárás ellen, bele kellett nyugodnia a közvetlen angol–török tárgyalásokba. Wilson elnök megbízottja, House ezredes azt írta, a két miniszterelnök „úgy civakodott egymással, mint a halaskofák".[13] Lloyd George nem véletlenül írta: „A török fegyverszünet volt az egyetlen dolog, ami valódi veszekedéshez vezetett köztem és Clemenceau között."[14] Mások viszont nem törődtek bele ilyen könnyen a franciák félreállításába. Jules Hamelin tábornok, a palesztinai és szíriai francia csapatok októberben kinevezett parancsnoka november elején azt kérte Clemenceau-tól, hogy szálljanak partra a Földközi-tenger partján fekvő Merszinben, és foglalják el a Toros-hegység alagútjait még azelőtt, hogy a britek odaérnének. A francia kormányfő azonban leintette Hamelint, utasította, hogy kérjen engedélyt a brit főparancsnoktól. Emlékeztette, hogy a katonai ügyek Allenby hatáskörébe tartoznak, s egy ilyen lépés „sértené az érzékenységét".[15] Ezek a török fegyverletétel kapcsán kialakult francia–brit csörték már jelezték, hogy a Közel-Kelet kapcsán a két szövetséges között jelentős érdekellentétek feszülnek, amiket a török nacionalisták 1920 után ki is fognak használni.

Rauf Orbáj

Mivel a lehető leggyorsabban cselekedni akartak, a britek figyelmen kívül hagyták Isztambulnak azt az erőfeszítését, hogy megnyerje magának a győztesek jóindulatát. Hiábavalónak bizonyult, hogy Izzet kormánya azt a Charles Townshend tábornokot kérte fel a kapituláció Calthorpe-nak való átadására, aki az iraki Kút-al-Amára bevétele óta török hadifogságban tartózkodott és időközben barátságot kötött Rauf Orbáj haditengerészeti miniszterrel. Az angol Townshend küldöttként való felhasználása Izzet pasa részéről egyet jelentett a közel-keleti brit dominancia nyílt elismerésével. A választás egyébként jónak mondható: a törökökkel mindenben együttműködő Townshend október 18-tól kezdve igyekezett enyhe fegyverszüneti feltételekre rábírni a honfitársait. A magával vitt ajánlat értelmében szabadon bocsátották volna a brit hadifoglyokat, megőrizték volna Törökország függetlenségét és „autonómiát" adtak volna a birodalom többi részének török szuverenitás alatt. „Cselekedjék Anglia higgadtan és úriember módjára bízzék meg Törökországban" – hangzott a behízelgő

[12] Efraim Karsh – Inari Karsh: *Empires of the Sand. The Struggle for the Mastery in the Middle East 1789–1923*. Cambridge, 1999. 327. A franciák ugyanezt tették egy hónappal korábban a bolgár fegyverszüneti szerződés megkötése során, amikor a tárgyalásokat a balkáni antanterők főparancsnoka, Franchet d'Espèrey tábornok vezette.

[13] Margaret Macmillan: *Béketeremtők. Az 1919-es párizsi békekonferencia.* Budapest, 2005. 454.

[14] Lloyd George: *War Memoirs of David Lloyd George. 1918*. Vol. 6. i. m. 276.

[15] Ministère de la Guerre, État-major de l'Armée – Service Historique: *Les Armées françaises dans la Grande Guerre*. Tome IX, Ier Volume. Paris, 1936. 169–170.

ajánlat, amivel Townshend is egyetértett. „Ezt Törökország nagyra értékelné."[16] A török delegáció a tárgyalásokon három témában szeretett volna engedményeket kicsikarni. Elfogadta ugyan a Dardanellák és a Boszporusz erődjeinek szövetséges megszállását, de indítványozta, hogy abban olaszok és görögök ne vehessenek részt. Azt is kérte, hogy a főváros ne kerüljön megszállás alá. Végezetül pedig nem akarta elfogadni, hogy az antant a birodalom bármely pontját, különösen a kelet-anatóliai „örmény" tartományokat megszállhassa, mert az szerinte a jövőben lehetőséget kínálna az örmény és görög nacionalistáknak a provokációkra.[17] Hiába azonban a tárgyalásokon uralkodó szívélyes, barátságos légkör, a próbálkozás kudarcot vallott, az indítványt kerek-perec visszautasították. A britek nyilvánvalóvá tették, hogy ha az oszmánok fegyverszünetet akarnak, akkor egy az egyben el kell fogadniuk az antant 24 pontos tervezetét, vagyis ráerőszakolták a saját feltételeiket a tárgyalópartnereikre.[18]

Francia katonák szállnak partra Mudrosznál

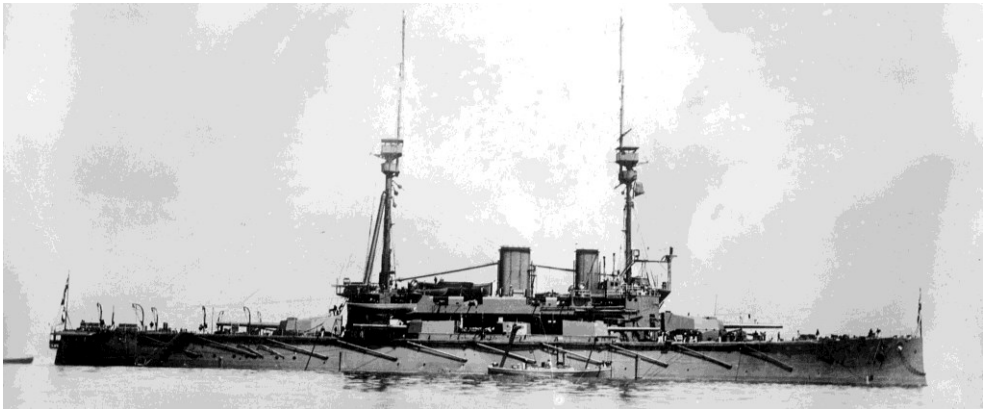
Calthorpe vette magának a bátorságot, hogy „a szövetségesek nevében" szignálja a szerződést, oszmán részről pedig Rauf írta alá a kapitulációt. Igaz, hogy nem feltétel nélküli megadásról volt szó, de azért túlzás nélkül állítható, a szerződés nem ismert megalkuvást. A 25. cikkelye kimondta: „A szövetségesek és Törökország közötti ellenségeskedések 1918. október 31-én, csütörtökön, helyi idő szerint déli 12 órakor beszüntetendők." A fegyverszüneti egyezmény felhatalmazta az antanterőket, hogy szükség esetén megszállják az oszmán területek egy részét

[16] Townshend: *My Campaign in Mesopotamia*. i. m. 380.
[17] Erik J. Zürcher: The Ottoman Empire and the Armistice of Moudhros. In: Uő. (szerk.): *The Young Turk Legacy and Nation Building*… i. m. 188–194.
[18] Gwynne Dyer: The Turkish Armistice of 1918: 2–A Lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Moudros. *Middle Eastern Studies*, 8. évf., 3. sz. (1972. október) 313–348.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 447.

vagy akár egészét.[19] A tengerszorosokat haladéktalanul meg kellett nyitni az antant előtt, a szövetségesek pedig elfoglalták a vízi út menti erődöket. Az oszmán hadsereget le kellett szerelni, kivéve egy kisebb erőt a belső rendfenntartás céljából. A megállapodás rendelkezett Kilikia kiürítéséről, az összes hadihajó átadásáról (beleértve a *Goeben*t is), minden német és osztrák–magyar állampolgár kiutasításáról és a központi hatalmakkal fenntartott kapcsolatok azonnali megszakításáról. Tervbe vették azoknak a politikusoknak az elszámoltatását is, akik szerepet játszottak az Oszmán Birodalom háborúba való beléptetésében. A következő két hétben, miután a hadügyminisztérium október 2-án utasította Marshall tábornokot, hogy „az olajban gazdag térségből foglaljon el annyit, amennyit csak lehetséges", a Tigris mentén állomásozó brit hadsereg birtokba vette Moszult, ahová a lovasság november 2-án nyomult be, miközben foglyul ejtette a 6. oszmán hadsereg több mint 11 ezer katonáját.[20] Az Egyiptomi Expedíciós Hadsereg egységei pedig a tengerszorosok szigeteit szállták meg. November 13-án a Calthorpe által irányított *Agamemnon* felvezetésével 54 brit, francia, olasz és görög hadihajó haladt végig a Dardanellákon és ugyanott, ahol négy esztendővel korábban a *Goeben* és a *Breslau*, horgonyt vetett az Aranyszarv-öbölben. Tíz nappal később Macedóniából kiindulva Franchet d'Espèrey parancsnoksága alatt vasúton szövetséges sereg érkezett Isztambulba, amelyet a 400 ezres görög és örmény lakosság felszabadítóként üdvözölt: a tábornok az isztambuli görög közösségtől ajándékba kapott fehér lovon vonult be a városba, a keresztények által lakott Perát pedig brit, francia, olasz és görög zászlókkal díszítették fel. A megszállók létszáma 1919 elején már 3500 főt tett ki. Ezt követően brit, francia, olasz és amerikai politikai megbízottak érkeztek, hogy átvegyék a városban kialakított négy övezet irányítását. A kapitulációkat újra életbe léptették, az egykori oszmán államadósságkezelő hivatal pedig – miután eltávolították belőle a központi hatalmak képviselőit – felújította a tevékenységét. Újrakezdődött a nagyhatalmak 1914 előtti kedvenc sportja is, a koncessziókért folytatott versenyfutás.

A nélkülöző lakosság összességében megkönnyebbülve fogadta a fegyverszünet hírét, mivel a háború igazából sohasem volt népszerű. Az oroszok elleni védekező harc mögött még csakcsak ki tudott alakulni valamiféle össznépi támogatás, de az oszmán városi elit körében hatalmas tekintéllyel és kulturális befolyással bíró britek és franciák elleni küzdelem inkább természetellenesnek, sőt öngyilkosságnak tűnt, még úgy is, hogy a birodalom politikailag Németországhoz kötődött. A megkönnyebbülés másik oka az volt, hogy a fegyverszünet – mint láttuk – mégsem lett feltétel nélküli, nem úgy, mint Bulgária esetében. A tömegek szemében úgy tűnt, sikerülhet megőrizni az állam függetlenségét és – a keletiek számára ez fontos – a méltóságot. Az Oszmán-háznak – mi már tudjuk, csak rövid időre – a Romanovokkal, a Habsburgokkal és a Hohenzollernekkel ellentétben mégiscsak sikerült megőriznie a trónját. A közvéleményben – még a muszlim törökben sem, nem beszélve az arabokról vagy a keresztényekről – nem alakult ki olyan érzés a fegyverszünet kapcsán, mint Németországban, hogy elárulták, „hátba döfték" a nemzetet és a hadsereget. 1918 végén a remény és az antantban való bizalom uralta a közvélekedést, ami csak akkor vált át nacionalista ellenségességbe, amikor a szövetségesek 1919 tavaszán lehetővé teszik majd a görögök partraszállását Szmirnánál, 1920 márciusában pedig megszállják Isztambult, s ezzel a törökség szerint megszegik a fegyverszüneti szerződést.[21] A háború tehát az oszmán alattvalók számára véget ért, de a jövő szerfelett bizonytalannak látszott.

[19] Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 49–50.
[20] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 364.
[21] Zürcher: The Ottoman Empire and the Armistice of Moudhros. i. m.

Az *Agamemnon,* a fegyverszüneti tárgyalások helyszíne

Az első világháború közel-keleti küzdelmei az összképet tekintve másodlagosnak tűnhetnek, hiszen minden hadviselő felet számítva az itteni hadszíntereken az összes emberveszteség mindössze 5,6%-a, a kiadásoknak pedig a 0,8%-a realizálódott.[22] De a küzdelmek így is nagyon sokba kerültek a részvevőknek. A kiadások feltehetőleg meghaladták a 3 milliárd dollárt, melynek nagy része a törökök vállát nyomta. Ahhoz képest, hogy 1860 és 1914 között a birodalomban az árak viszonylag stabilak maradtak,[23] az infláció a háborús években elérte a 300%-ot,[24] de egyes számítások szerint a kiskereskedelemben az árak (cukor, kávé, rizs, burgonya, só, tej, vaj, szappan stb.) átlagosan 2500%-kal nőttek.[25] Ez nem véletlen, hiszen zsugorodott a megművelt területek nagysága, a fő bevételt jelentő gabonatermelés az 1914-esnek a felére, a gyapottermelés pedig csupán a 8%-ára esett vissza! A háború előttihez képest az export egynegyedére, az import egytizedére zuhant.[26] Az igavonó állatok száma megfeleződött, a juh- és kecskeállomány 40%-a eltűnt. Az élelmiszer- és benzinhiány a városokban rendkívüli mód megnehezítette az életet, az örmények és görögök elleni atrocitások pedig még tovább rontották a gazdaság helyzetét, hiszen a kereskedelem és az ipar korábban az ő kezükben volt. Óvatos becslések szerint az Oszmán Birodalom GDP-je 1918-ban az 1913-as értéknek csupán a 60–70%-át érte el.[27]

A törökök embervesztesége több mint 400 000 főre rúgott halottakban és egymillió főre sebesültekben, miközben a súlyosan megbetegedők és „eltűntek" száma elérte a döbbenetes 2 290 000-es számot. Ezek az adatok főleg annak fényében mondanak sokat, hogy a 20. század elején a mai Törökország területén mintegy 10–12 millió török élt.[28] Jean-Pierre Derriennic

---

[22] Larcher: *La guerre turque dans la guerre mondiale*. i. m. 636.

[23] Süleyman Özmucur – Şevket Pamuk: Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489–1914. *The Journal of Economic History*, 62. évf., 2. sz. (2002. június) 293–321.

[24] Paul Dumont – François Georgeon: La mort d'un empire. In: Mantran (szerk.): *Histoire de l'Empire ottoman*. i. m. 633.

[25] Vergeot: Le papier-monnaie en Turquie pendant la guerre. i. m. 297.

[26] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 122–123.

[27] Pamuk: The Ottoman economy in World War I. i. m.

[28] Továbbá egymillió kurd, 1,5 millió örmény, 2–2,5 millió görög, valamint további népcsoportok. Vö. Egeresi Zoltán: *Repedező nemzetállam? A török nemzetépítés és kurd nemzetalkotás*. Budapest, 2011. 13. http://www.grotius.hu/doc/pub/CFLIIE/2011_21_egeresi_zolt%C3%A1n_%20repedezo_nemzetallam.pdf, letöltés: 2017. március 2.

francia történész azt írja, hogy „az 1914 óta mozgósított mintegy hárommillió férfi közül 325 ezren vesztették életüket a csatatereken, félmillióan betegségek következtében, félmillióan pedig dezertáltak és törvényen kívüliként éltek a hegyekben".[29] Utóbbiak több száz, sőt több ezer garázda bandába csoportosultak a birodalom egész területén. A legújabb kutatások szerint az oszmán hadsereg állományának 27%-a vesztette életét, ami sokkal magasabb a francia értéknél (16,8%).[30] Más számítás szerint a fronton szolgálatot teljesítő egészséges, életerős török férfiaknak csak a 20%-a térhetett vissza a falujába! Voltak olyan nyugat-anatóliai tartományok, ahol a felnőtt nők több mint 30%-a özveggyé vált.[31] 400 ezer gyermek maradt apa nélkül, s csak a töredéküket sikerült árvaházakban elhelyezni. A szakirodalomban további döbbenetes adatokkal is találkozhatunk. Egyesek szerint a háború következtében (harcok, deportálások, éhínség, betegségek) az Oszmán Birodalomban összesen 2,5 millióan haltak meg, mások szerint viszont 5 millióan, vagyis a lakosság 20, sőt 25%-a…[32]

A társadalmi következmények is rendkívül súlyosnak bizonyultak. Az életszínvonal meredeken zuhant, a népesség fizikai állapota jelentősen leromlott. Az özvegyasszonyoknak és a nyomorgóknak semmilyen szociális juttatást sem biztosítottak. Aksakal bizonytalan adatai szerint az 1913-ban még 16 milliós Anatólia 1927-ben kevesebb, mint 14 millió lakóval rendelkezett.[33] Egy török közgazdász viszont azt állította, hogy Anatólia elvesztette lakosságának egyötödét a háború következtében, a népesség létszáma nála 12 millióról 9 és félmillióra csökkent. S ebben a számításban nincsenek benne az örmény deportálások.[34] Demeter szerint is 1912–1922 között, vagyis a háború utáni évek veszteségeivel együtt a lakosság 10%-a kivándorolt, 20%-a pedig meghalt. Megállapítja, hogy „egyetlen hadviselő ország sem szenvedett ilyen súlyos veszteségeket".[35] 1914–1921 között a különösen sokat szenvedett Van, Erzurum és Bitlisz vilajetek muszlim lakosságának a 40%-a eltűnt.[36] Talán éppen ez a közel-keleti háború egyik sajátossága: még az örmény kisebbség egy részének megsemmisítése, a görögök, zsidók és arabok elnyomása ellenére is a birodalom egyik népe sem szenvedett akkora demográfiai veszteségeket, mint maga az uralkodó török nemzet.

A vereség következményei más téren is hallatlanul súlyosnak bizonyultak. A mudroszi fegyverszünet, amelyet később a lausanne-i békeszerződés is meg fog erősíteni, több mint 1 200 000 km²-től és 10 millió lakosától, vagyis területének és népességének kb. felétől fosztotta meg a birodalmat. Pénzügyi értelemben teljes összeomlás következett be, Asquith szavaival „a beteg ember most tényleg kimúlt".[37] 1920-ban a bruttó hazai termék (GDP) csupán felét tette ki a háború előtti szintnek, az életszínvonal drámaian visszaesett. 1918-ra a háború előtti államadósság megnégyszereződött, hivatalosan 454 163 925 lírára emelkedett (hitelek, háborús károk, kiszipolyozott vagy parlagon heverő földek, vágtató infláció).[38] A Toros-hegységen átve-

[29] Jean-Pierre Derriennic: *Le Moyen-Orient au XXe siècle*. Paris, 1980. 40.
[30] Audoin-Rouzeau – Becker: *1914–1918. Az újraírt háború.* i. m. 26.
[31] Erik J. Zürcher: The Ottoman Legacy of the Kemalist Republic. In: Uő. (szerk.): *The Young Turk Legacy and Nation Building…* i. m. 136–150.
[32] Julie d'Andurain – Cloé Drieu: Par-delà le théâtre européen de 14-18. L'autre Grande Guerre dans le monde musulman. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 141. sz. 2017. június. 11–33.
[33] Aksakal: The Ottoman Empire. i. m.
[34] Larcher: *La guerre turque dans la guerre mondiale*. i. m. 634., 662.
[35] Demeter: *A Balkán és az Oszmán Birodalom II.* i. m. 649.
[36] Laurens: *Les crises d'Orient II…* i. m. 36.
[37] Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 373.
[38] Larcher: *La guerre turque dans la guerre mondiale*. i. m. 604.

zető alagutat, a bagdadi vasút legjelentősebb munkálatait csak 1918 szeptemberében fejezték be. A háború utolsó napjaiban – fedezendő a törökök visszavonulását Szíriából – azonban lerombolták az átjárót. Ugyancsak megsemmisítették a kb. 50 millió líra értékű német hadianyagot, hogy ne kerüljön az ellenség kezére. Gyakorlatilag az Oszmán Birodalomban megvalósított összes német ipari befektetés hasonló sorsra jutott. Ez történt az Egység és Haladás ambiciózus pániszlám és pánturáni, a területi terjeszkedést is magában foglaló programjaival. Az egykor dicsőséges, Bécset fenyegető oszmán hadak most kénytelenek voltak visszatérni oda, ahonnan elindultak, Anatólia középső fennsíkjaira, elhanyagolt, lepusztult falvaikba, a gazzal benőtt, dudvával felvert földjeikre.

Törökország háborús patrónusai és szövetségesei már nem figyelhették testközelből ezt az összeomlást. A mudroszi fegyverszünet értelmében november 4-én a birodalom területén tartózkodó német csapatokat Odesszába szállították, onnan pedig Ukrajnán keresztül vonattal a német–lengyel határhoz vitték őket. Liman von Sanders Adanában elköszönt török tisztjeitől és törzsétől. Megköszönte nekik a szolgálatukat és megdicsérte őket a bátorságukért. „Hiszem, hogy a mindenható a jövőben békét, nyugalmat és gyógyulást hoz az oszmán népnek és szövetségeseinek a hosszú háború okozta sebek után." A megmaradt alakulatok parancsnokságát átadta Musztafa Kemálnak, majd Isztambulba ment, hogy felügyelje a németek kivonását. Liman 1919. január 29-én egy brit hajón hagyta el Konstantinápolyt, ahonnan Máltán, Velencén és Veronán keresztül jutott el Innsbruckba. Máltán a britek más török személyiségekkel, például Zija Gökalppal együtt[39] hónapokig fogva tartották, és háborús bűnök elkövetésével vádolták, de végül 1919 szeptemberében elengedték.[40]

Az ilyen típusú bírósági eljárások a fegyverszünetből következtek. 1918. november 11-én az oszmán kormányt megtisztították az Egység és Haladás utolsó tagjaitól is, Izzet pasa pedig átadta a nagyvezíri tisztséget a félig-meddig már szenilis Taufik pasának. Taufik decemberben beleegyezett abba, hogy az antant a háborús bűnök ügyében eljáró bíróságot állítson föl, hogy az EHB főkolomposait az emberiség ellen elkövetett bűnökért, s különösen az örmények deportálásában játszott szerepükért elítéljék. VI. Mehmed szultán ezt jóváhagyta, de – félve attól, hogy a nép elégedetlen lesz, ha látja, a kormány milyen nyilvánvalóan nyalja a talpát az antantnak – arra kérte a briteket, hogy a bíróság a török muszlimok ellen elkövetett bűntetteket is vizsgálja ki. Ezenkívül azt is kérték, hogy négy semleges hatalom (Dánia, Spanyolország, Svédország és Hollandia) képviselői vegyenek részt az eljárásban. Ezeket a kérelmeket a szövetségesek konstantinápolyi megbízottainak 1919. február 12-i tanácskozása azonban elutasította.[41] Akár az igazságszolgáltatás őszinte vágyától, akár a felelősség ifjútörökökre való hárításának szándékától hajtva, az oszmán kormány is felállított Isztambulban egy katonai törvényszéket az antant felügyelete mellett, hamarosan pedig hasonló bíróságok kezdték meg a működésüket több vidéki városban. Az Egység és Haladás mintegy harminc egykori vezetőjét tartóztatták le a fővárosban 1919. január végéig, akiket több százas nagyságrendben követtek alacsonyabb rangú ifjútörök személyiségek. Májusban 67 vádlottat felmentettek és szabadon engedtek, de a több hónapig tartó eljárások végén születtek elmarasztaló ítéletek is (köztük 18 halálos) egészen 1922-ig.

---

[39] 1919–1920 folyamán 144 ifjútörököt, volt minisztert, parlamenti képviselőt, újságírót és katonatisztet deportáltak Máltára. Erik J. Zürcher: Who Were the Young Turks? i. m.

[40] Anthony Zarb Dimech: Prisoners of War in Malta in the First World War. *The Malta Independent*, 2012. április 1. http://www.independent.com.mt/articles/2012-04-01/news/prisoners-of-war-in-malta-in-the-first-world-war-307997/, letöltés: 2014. szeptember 11.

[41] Lewy: *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*… i. m. 67. skk.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 145–146.

A legfontosabb vezetők nem várták be ezeket az eljárásokat. Mint láttuk, az antant konstantinápolyi érkezése előtt elmenekült az előző rezsim három erős embere, Enver, Dzsemál és Talaat. Nem meglepő a menekülésük: ők is azon 150 török főtisztviselő között voltak, akiket a szövetségesek azonnal le akartak tartóztatni. Németországban találtak menedékre. Dzsemál egy évet töltött szűkös körülmények között Berlinben, majd 1920-ban Afganisztánba ment katonai tanácsadónak. Két évre rá a kemálista török kormány nyomására az afgán hatóságok *persona non gratá*vá nyilvánították. Grúziába került, ahol a szovjet adminisztráció transzkaukázusi tanácsadójaként talált magának elfoglaltságot. 1922-ben Tifliszben egy ismeretlen merénylő agyonlőtte. Enver sorsa sem alakult kedvezőbben. Dzsemálhoz és Talaathoz (valamint Baháeddín Sakirhoz és Mehmed Názimhoz) hasonlóan a török bíróság 1919 júliusában háborús bűnök elkövetéséért *in absentia* őt is halálra ítélte. Szintén Berlinben élt szegényesen egy ideig, ahonnan Oroszországba utazott, hogy ott próbáljon szerencsét. Igazi opportunistaként a polgárháborúban mindkét oldalon felbukkant. Először Gyenyikin fehér hadseregében szolgált tisztként, majd ennek feloszlatása után a szovjet fennhatóság alá került Azerbajdzsán ázsiai minisztériumának igazgatója lett. Ezután eltűnt a nyilvánosság elől, mígnem hirtelen felbukkant egy bakui konferencián az ázsiai orosz kommunista mozgalom állítólagos vezetőjeként. Később különböző párttanácskozásokon tűnt fel a Kaukázuson túli területeken. Még később pedig az a hír járta, hogy szembefordult a bolsevikokkal és – mint utaltam rá – a szovjet erők ellen vezetett lovasrohamban vesztette életét 1922-ben a mai Tádzsikisztán területén. Talaat volt az egykori triumvirátus egyetlen tagja, aki száműzetése után mindvégig Nyugat-Európában maradt. 1921 februárjában Sir Basil Thomson, a Scotland Yard főnöke és a már említett Aubrey Herbert hírszerző Berlinbe utazott, hogy interjút készítsen a híres-hírhedt, álnév alatt élő menekülttel. „Egészen lesoványodott, csinos arca vészjósló" – írta Herbert. „Fekete haja megőszült, de beszéd közben a szemei nagyon élesen felvillantak, mint a vadállatokéi a sötétben. Finom modora változatlan maradt." Láthatólag megőrizte olthatatlan török patriotizmusát is, annak ellenére, hogy az ankarai török nemzeti kormány milyen keményen bánt vele (Kemál jóváhagyta az EHB vezetői elleni halálos ítéleteket). A volt miniszter örvendezve fogadta a török függetlenség helyreállását és arra kérte Herbertet, terjessze Angliában és Nyugat-Európában a török újjászületés valódi jelentőségét.[42]

Ez volt Talaat utolsó interjúja. Március 15-én egy örmény fiatalember, Soghomon Tehlirián (Tehlerján) a nyílt utcán leszólította. Tehlirián gyermekként végig kellett, hogy nézze, amint a törökök az apját megkínozzák, majd meggyilkolják, az anyját és a nővéreit pedig Mezopotámiába űzik, ahol őreik megbecstelenítették, majd megölték őket. Valaki megtalálta a félig öntudatlan fiút s orosz Örményországba juttatta, ahol a Near East Relief oltalma alatt élte túl a világháborút. Belépett a Dasnakba, amely az ún. „Nemezis-hadművelet" keretében meg akarta büntetni a deportálások felelőseit.[43] Berlinbe utazott, ahol bosszúra szomjazva megtalálta a volt török nagyvezírt. Az utcán a járókelők szeme láttára egyetlen lövéssel leterítette. Bírósági tárgyalásán az ügyvédje azzal védekezett, hogy Talaat felelőssége nem kétséges az örmények tragédiájában. Az atrocitások több volt szemtanúja, többek között Johannes Lepsius is kiállt a vádlott mellett, de így tett Liman von Sanders is. A bemutatott dokumentumokból nyilvánvalóvá vált, hogy Talaat személyesen adott világos utasítást a kelet-anatóliai oszmán tisztviselőknek az örmény nép tömeges deportálására. A per kapcsán a német lapok először számoltak be részlete-

[42] Margaret FitzHerbert: *The Man Who Was Greenmantle. A Biography of Aubrey Herbert*. London, 1983. 14. fej.
[43] Eric Bogosian: *Operation Nemesis. The Assassination Plot That Avenged the Armenian Genocide*. New York, 2015. A „hadművelet" áldozatául esett 1921 decemberében Rómában Szaíd Halim egykori nagyvezír és 1922 áprilisában Berlinben Baháeddín Sakir, az EHB egyik vezetője.

sen az egykori világháborús szövetséges örményekkel szembeni magatartásáról. A berlini bíróság két óra alatt meghozta az ítéletét: felmentette Tehliriánt. Az örmények azóta is nemzeti hősükként tisztelik.[44]

A Termékeny Félhold jövőjére vonatkozó elképzelések és az első konfliktusok

A török összeomlás és fegyverletétel nyomban napirendre tűzte a térség jövőjének kérdését és előtérbe állította az egymással sokszor ellentétes nagyhatalmi érdekeket. Lloyd George a kormány előtt már október 3-án kijelentette, „Nagy-Britannia megnyerte a háborút a Közel-Keleten, nincs tehát ok arra, hogy ebből Franciaország húzzon hasznot".[45] Úgy vélte, a háború alatt megszerzett területekből annyit kell megtartani, amennyit csak lehet, a megkérdőjelezhetetlen közel-keleti brit erőpozíció pedig megköveteli (és lehetővé teszi) a Sykes–Picot-szerződés azonnali felülvizsgálatát, a francia–brit érdekek átrendezését. Ezzel kapcsolatban az emlékirataiban felidéz egy érdekes anekdotát, mely fényt vet a hatalmak közötti háttéregyeztetésekre a háborút követő hónapokban. „Amikor Clemenceau a háború után Londonba jött [1918 decemberében], ujjongó tömegek éljenzése közepette kísértem el a francia nagykövetségre. Miután beléptünk a követségre, nekem szegezte a kérdést, hogy mit kívánok különösképpen Franciaországtól. Rávágtam, hogy Moszult szeretném Irakhoz csatolni, Palesztinát Dantól Beér-Seváig pedig brit ellenőrzés alatt tudni. Habozás nélkül beleegyezett."[46]

Clemenceau eme engedékenysége már a kortársakból, de még az utókorból is heves bírálatokat váltott ki, mondván, „értetlenségből vagy figyelmetlenségből" francia érdekekről mondott le a britek javára.[47] Magyarázat lehet, hogy a kormányfő egész politikai pályafutása alatt Németországot tekintette a hazájára leselkedő legnagyobb fenyegetésnek, ezért ellenezte a gyarmati vállalkozásokat, a tengerentúli térhódítást, mert az összes rendelkezésre álló erőforrást a németekkel szemben akarta felsorakoztatni. Ezért egyesek szerint – noha az 1890-es években járt ott – Lloyd George-dzsal ellentétben nem is érdeklődött igazán a Közel-Kelet iránt, nem voltak ott igazi területi igényei, elsősorban az európai rendezés foglalkoztatta.[48] Olyan véleményeket is olvashatunk, hogy a Szíriával és a palesztinai brit győzelmekkel szembeni közömbössége 1918 folyamán mintegy „megpecsételte" a francia befolyást a Közel-Keleten.[49] Úgy tűnik, a keleti ügyekkel kapcsolatban Clemenceau magatartása ennél összetettebb volt. A miniszterelnök közvetlen környezetében két olyan személy is akadt, akik rendkívül érzékenyen viszonyultak a Közel-Kelethez, Stephen Pichon és Georges Leygues. A kormányfő talán az ő hatásukra igenis érdeklődött a térség iránt, de legalábbis sohasem ellenezte a francia befolyás ottani kiterjeszté-

---

[44] Osik Moses: *The Assasination of Talaat Pasha in 1921 in Berlin. A Case Study of Judicial Practices in the Weimar Republic*. Northridge, 2012.
http://scholarworks.csun.edu/bitstream/handle/10211.2/1564/OMFinalThesis.pdf?sequence=1,
letöltés: 2014. szeptember 12.; Jacques Derogy: *The Armenian Assassination of the Turkish Leaders Responsible for the 1915 Massacres and Deportations*. New Brunswick, 1990. xix–xxviii. Talaat hamvait Berlinből 1943-ban szállították vissza Törökországba, ahol egykori ifjútörök politikusok nagy tisztelettel fogadták.

[45] Timothy C. Winegard: *The First Oil World War*. Toronto, 2016. 229.

[46] Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 1038.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 462–463.

[47] Egyesek még az 1950-es évek elején is ezt hangoztatták. Jean Rondot: Les intérêts pétroliers français dans le Proche-Orient. *Politique étrangère*, 17. évf. (1952), 4. sz. 267–291.

[48] D. P. Pricker: *Georges Clemenceau. Politikai életrajz*. Budapest, 1988. 146.

[49] Andrew – Kanya-Forstner: The French Colonial Party and French Colonial War Aims, 1914–1918. i. m.

sét. Megrögzött antiklerikálisként ahhoz viszont ragaszkodott, hogy ez a befolyás ne Franciaország katolikusok feletti protektorátusán vagy a francia kongregációs intézményeken nyugodjon. Hevesen bírálta Poincaré köztársasági elnök keleti keresztények védelmében kifejtett politikáját is. Ami konkrétan Szíriát illeti, óvatos, visszafogott álláspontot foglalt el. 1918 februárjában egy Brémond-nal való találkozóján ezt mondta: „Igen, tudom, hogy Szíriában miről van szó. De én nem vagyok hódító típus. Azonkívül Szíria messze van és ahogy mindig mondtam, a csatát Franciaországban fogjuk megnyerni, csakis ott."[50] Ennek ellenére sohasem állt szándékában csökkenteni a keleti frontokon harcoló francia kontingensek létszámát, mert nyomást gyakorolhattak az ellenség déli szárnyára, csökkentve a németek franciaországi létszámfölényét.

Igazából a miniszterelnöknek a keleti engedékenységen kívül nemigen volt más lehetősége. Hiába mondta azt még az indulása előtt Párizsban Wilson elnök képviselőjének, House ezredesnek, hogy Londonban semmi fontosról nem fognak tárgyalni,[51] valójában nagyon is lényeges kérdések kerültek terítékre. A tárgyalások egyúttal a háborús idők francia–brit diplomáciájának utolsó momentumát is jelentették, a két fél között a Közel-Kelettel kapcsolatos utolsó titkos alkut, mely a későbbi végső rendezés alapját képezte. A francia engedményeket a párizsi képviselőház előtt a békekonferencián Clemenceau jobbkezeként tevékenykedő André Tardieu parlamenti képviselő 1919 nyarán így magyarázta meg: „Az volt a kérdés, hogy bizonyos témákban megállapodásra jussunk Angliával. Ki kellett csikarnunk tőle azt, aminek mindenáron ellenállt, a Rajna bal partjának [francia] megszállását. Szenet kellett szereznünk a Saar-vidékről és még sok minden mást is. Ezek között a körülmények között ment Clemenceau úr Londonba."[52]

Vagyis ezek szerint az európai céljai megvalósításáért, azaz a német kérdés francia érdekek szerinti rendezéséért cserébe Párizs hajlandó volt Londonnak engedményeket tenni a Közel-Keleten. Mindazonáltal az engedményekért cserébe a franciák keleten is kaptak valamit. Kilikia például potenciálisan gazdagabb és termékenyebb vidék volt Palesztinánál, legfontosabb kikötője, Alexandretta pedig ideális végpontja lehetett egy Moszulból kiinduló olajvezetéknek. Mint látni fogjuk, a kőolajból való részesedést szintén biztosították Franciaországnak, még ha kemény viták árán is. Lloyd George beleegyezett abba, hogy az oszmánok régi olajvállalatából, az 1912-ben létrehozott Turkish Petroleum Companyból (TPC) a franciák 25%-os részesedést kapjanak, amely korábban Németország birtokában volt. A következő hónapokban Clemenceaunak sikerülni fog elérni azt is, hogy az angolok egyezzenek bele az egész Szíriára kiterjedő francia adminisztrációba.

A mudroszi fegyverszünet aláírása után néhány nappal, november 8-án a franciák és a britek Lord Cecil és Georges-Picot által előre egyeztetett, az amerikaiaknak és az olaszoknak is bemutatott közös nyilatkozatot adtak ki, melyben támogatásukról biztosították „azoknak a népeknek a teljes és végleges emancipációját, amelyeket a törökök hosszú időn keresztül elnyomtak, továbbá olyan nemzeti kormányzati adminisztrációk kiépítését, melyek a hatalmukat a bennszülött lakosság kezdeményezéséből és szabad akaratából nyerik". A nagyhatalmak ugyanakkor fenntartották maguknak a jogot, hogy „támogatásuk és hatékony segítségük révén biztosítsák eme kormányok normális működését". (Lásd a mellékletben!) Jukka Nevakivi finn történész rámutatott arra, hogy húsz hónapon belül ez volt a negyedik olyan nyilvános bejelentés, amelyben Nagy-Britannia elkötelezte magát ázsiai Törökország népeinek önrendelkezési joga mellett: „a korábbiakat az arabok, zsidók és örmények mind megtapsolták, később azonban

[50] Cloarec: *La France et la question de Syrie (1914-1918)*. i. m. 360–361.
[51] E. M. House 1918. november 30-i távirata a külügyminiszternek. In: *FRUS. The Paris Peace Conference 1919*. Vol. I. Washington, 1942. 333–334.
[52] Cumming: *Franco-British Rivalry in the Post-War Near East*. i. m. 62–63.

elvesztették a beléjük vetett hitüket és megfeledkeztek róluk".[53] Csakhogy ezúttal a háború végén és a békekonferencia előtt tették közzé a Jacques Couland által „elterelő hadmozdulatnak" nevezett nyilatkozatukat a felek, akik láthatólag új világrend megteremtésére készültek a vérzivataros évek után,[54] s egyöntetűen azt bizonygatták, hogy a deklaráció hatályon kívül helyezi a Sykes–Picot-szerződést.

Nyilvánvaló, hogy a nyilatkozattal a széles körben és főleg részleteiben még mindig kevéssé ismert Sykes–Picot-szerződés miatti arab aggodalmakat kívánták eloszlatni (a pozitív iraki és damaszkuszi fogadtatásból kiindulva ez valamennyire sikerrel járhatott), mindenekelőtt pedig Wilson elnököt akarták megnyugtatni, illetve számára garanciákat nyújtani. Az elnök még az Egyesült Államok hadba lépése előtt, 1917 januárjában a Szenátushoz intézett üzenetében – mely fő vonalaiban tartalmazta az egy évvel később 14 pontba foglalt programot – kijelentette, „egyetlen olyan béke sem lehet […] tartós, mely nem ismeri és fogadja el azt az elvet, hogy a kormányok minden törvényes hatalmukat a kormányzottak hozzájárulásából nyerik, és senkinek sincs joga a népeket egyik szuverenitás alól a másik szuverenitás alá helyezni, mintha csak valami tulajdontárgyak lennének. Javaslom, hogy a hatalom a kormányzottak jóváhagyásából fakadjon."[55] Wilson 1918. február 11-i kongresszusi beszédében fogalmazta meg azt az alapelvet, amelyet szerinte minden nagyhatalomnak be kellene tartania: „Nincs szükség se annexiókra, se hadisarcokra, se büntető kártérítésekre… Az önrendelkezés nem puszta frázis. Parancsoló cselekvési elv, melyet ezentúl az államférfiak csak a saját felelősségükre hagyhatnak figyelmen kívül… Az ehhez a háborúhoz kötődő összes területi átrendezésnek az érintett népek érdekét és javát kell szolgálnia, s nem lehet része valamiféle egyszerű kiigazításnak, vagy a riválisállamok követelései közötti kompromisszumnak."[56]

Az egy hónappal korábban meghirdetett híres 14 pont szintén elismerte a népek önrendelkezési jogát, de a 12. pont „a most török fennhatóság alá tartozó népek" számára csupán annyit mondott ki, hogy „biztosítani kell a biztonságos élet és az autonóm fejlődés háborítatlan lehetőségét". Ez bizony eléggé általános megfogalmazás, mindenesetre a Közel-Kelet felosztásáról szó sem esett.[57] A „biztonságos élet" szóösszetétel nyilvánvalóan az örményekkel, görögökkel, zsidókkal stb. szemben alkalmazott ifjútörök politika miatt került be a szövegbe, amelyet az elnök élesen elítélt. Az Oszmán Birodalom felszámolásának nyílt szándéka azért maradhatott ki, mert nem állt összhangban Wilsonnak azzal a széles körben terjesztett alapelvével, mely szerint az Egyesült Államok kormányok, nem pedig népek ellen háborúzik (ráadásul ne feledkezzünk meg arról, hogy az USA és a birodalom között nem állt fenn hadiállapot, csupán a diplomáciai kapcsolatok szakadtak meg). De azért sem beszéltek róla nyíltan, mert nem akarták, hogy a Libanonban és másutt működő amerikai missziós iskolák veszélybe kerüljenek, a zsidóknak és örményeknek küldött, több millió dollár értékű segélyszállítmányok pedig megszakadjanak. Jellemző, hogy amikor 1918 folyamán a Szenátus Külügyi Bizottsága azt követelte a kormánytól,

---

[53] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 81–82.

[54] Jacques Couland: *Az arab világ*. Budapest, 1965. 34.

[55] Address of the President of the United States to the Senate, January 22, 1917. In: *FRUS. 1917. Supplement 1, The World War, Part I*. Washington, 1931. 27., 29.

[56] John Maynard Keynes: *The Economic Consequences of the Peace*. New York, 1920. E-könyv. http://www.gutenberg.org/files/15776/15776-h/15776-h.htm, letöltés: 2014. április 29.

[57] A 12. pont így folytatódik: „A Dardanellákat pedig nemzetközi garanciák lefektetése mellett tartósan meg kell nyitni, szabad átjárást biztosítva a hajók és a kereskedelem számára." Wilson: 14 pont (1918). Elnöki állásfoglalás az amerikai Kongresszus előtt 1918. január 8-án. In: Jánosi Rita – Dr. Türke András István (szerk.): *Plurimus Unum – Gondolatok Európa egységéről. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 2008. 254–256.

hogy Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia mellett annak szövetségesei, az oszmánok ellen is üzenjen hadat, Lansing ezt azzal vetette el, hogy az a közel-keleti amerikai iskolákat és segélyprogramokat ellehetetlenítené, a keresztények és a zsidók újabb pogromhullámnak lennének kitéve, a hadüzenet elküldéséből pedig semmilyen közvetlen haszon sem származna.

Wilson „idealista" kiállása az önrendelkezési jog mellett egyébként még mindig jobban megfelelt a brit érdekeknek, mint a bolsevikok harcos antiimperializmusa. Az amerikai elnök ugyanis az önrendelkezési jogot Leninnel ellentétben nem kötötte össze a társadalmi forradalom gondolatával. A britek többé-kevésbé tudatában voltak annak, hogy nem tudják feltartóztatni a háború által szabadjára engedett ideológiákat, s habár abban reménykedtek, hogy keleten visszatérhetnek a normális idők, a szívük mélyén sokan érezték, átfogó változások következnek. Mindazonáltal a wilsoni elvek összeegyeztetése a brit birodalmi érdekekkel nem tűnt lehetetlennek, mivel az elnök az önrendelkezés jogát elsődlegesen mégiscsak Európára vonatkoztatta, arról pedig legfeljebb csak találgatni lehetett, hogy miként lehetne azt alkalmazni az Európán kívüli világban. Az Egyesült Államok az 1898-as spanyol–amerikai háború után aktív gyarmatosító hatalomként viselkedett, ezért joggal lehetett feltételezni, hogy ha az amerikai kereskedelmi érdekeket az Európán kívüli világban garantálják, akkor Washington együttműködőbbé válik. Az USA kormánya igazából sohasem tisztázta az Európán kívüli világ önrendelkezési jogához való viszonyát, ami lehetővé tette a brit gyarmatpolitika folytatását. Ugyanakkor éppen a bolsevik forradalom nyomán kényszerült rá Nagy-Britannia arra, hogy nem európai kontextusban komolyan foglalkozni kezdjen a nemzeti önrendelkezés kérdésével.

Balfour már 1917 nyarán, amikor felmerült annak a lehetősége, hogy Indiának domíniumi jogokat adjanak, kifejtette, hogy a keleti népek nem alkalmasak a demokráciára, ezért sohasem szabad nekik önkormányzatot biztosítani. Meg volt győződve arról – minden jel szerint tévesen –, hogy Wilson az önrendelkezést csak a civilizált népeknek akarja megadni, az araboknak és a perzsáknak nem. Lloyd George tanácsadója, Hankey ennél pragmatikusabban viszonyult a kérdéshez, ugyanis őt elsődlegesen az érdekelte, hogy Németországot és az oszmánokat megfosszák az Európán kívüli birtokaiktól. E célból készen állt arra, hogy az önrendelkezés elvét felhasználja: „ezen országok népeinek akarata, vágyai és érdekei legyenek a meghatározó tényezők a jövőbeli kormányaik kialakításánál" – javasolta. Az önrendelkezés tehát e felfogás szerint azt jelentette, hogy ezek a népek szabadon megválaszthatják a saját vezetőiket. Csakhogy mindezt úgy kell alkalmazni, hogy az ne sodorja veszélybe a brit birodalmi érdekeket, ezért arról szó sem lehetett, hogy *valódi* engedményeket tegyenek az ázsiai nacionalistáknak. Ezért jutott 1917–1918 fordulóján a kormány arra a következtetésre, hogy a nemzeti önrendelkezés elvét csak Európára szabad alkalmazni.[58]

Az utókor tehát alighanem erősen eltúlozta a hagyományos európai diplomácia „egoizmusa" és az amerikai politika „önzetlensége" közötti ellentmondásokat. Mind Wilson, mind Lloyd George jobb életet ígért a Közel-Kelet népeinek, csak míg az elnök kitartott az önkormányzatiság elve mellett, addig a miniszterelnök a nemzeti felszabadítás retorikájával hatékonyabb kormányzatot ajánlott az itt élőknek annál, mint amit maguknak megteremteni képesek. A népszövetségi mandátumrendszer, amelyet végül majd alkalmazni fognak az Oszmán Birodalom egykori arab tartományaira, nem jelentett kompromisszumkísérletet az európai aspirációk és az amerikai elvek között. Sokkal inkább az oszmán dominancia alól úgymond „felszabadított" területekkel szembeni nemzetközi felelősségvállalás új elvéből fakadt, hiszen az első világháború idején született meg a nemzetek közösségének ma már általánosan elterjedt fogalma, amely

[58] Stanwood: *War, Revolution and British Imperialism in Central Asia*. i. m. 47–48., 119.

Smuts a párizsi békekonferencián

magában foglalt bizonyos globális kötelezettséget és felelősségvállalást. Ahogy 1918 őszén a Foreign Office magyarázta a dolgot az amerikaiaknak, „az európai és az amerikai államok adminisztratív segítségéről van szó a Népszövetség mandátumának keretében".[59] Így aztán a Nemzetek Szövetségének „fejlett nemzetei" megbízást kaptak arra, hogy a politikai érettség és a függetlenség felé vezessék a kevésbé fejlett népeket.

Éppenséggel a Párizsban összegyűlt diplomaták és politikai vezetők egyik legnehezebb feladata az volt, hogy valamiképpen megszövegezzék és szabályokba foglalják az új közel-keleti területi rendezést. Oroszország, melyet eredetileg Kelet-Anatólia megszállására szemeltek ki, bolsevikká válása és a háborúból való kilépése miatt már nem számított nemzetközi tényezőnek, amit mellesleg az ellenforradalmárok nem akartak tudomásul venni.[60] Az oroszok kiesése keltette „vákuumot" Wilson elnök hajlandó lett volna betölteni az örmény vilajetek feletti mandátum formájában. Eközben az olaszok és a görögök egymással is rivalizáló igényeket formáltak Kis-Ázsia nyugati részére. Többek között ez a vita késleltette a törökökkel megkötendő békeszerződés aláírását, ami így időben jelentősen kitolódott. Pedig eleinte úgy tűnt, hogy legalább az arabok lakta területek kérdését hamar le fogják zárni. Akármilyen bizonytalannak is tűnt Törökország és a törökség jövője, abban mindenki egyetértett, hogy az Oszmán Birodalom nem török tartományait le kell választani és felettük a török kontrollt meg kell szüntetni. Annál is inkább, mert az antant erre a korábbi években számos alkalommal kötelezettséget vállalt (pl. Lloyd George 1918 januárjában, Wilson a 14 pontban, a brit kormány a Huszein–McMahon-levélváltásban, 1917 novemberében a Balfour-nyilatkozatban stb.). Jellemző, hogy amikor Dámád Ferid pasa, a liberális nagyvezír 1919 tavaszán a konferencia főtanácsa elé járult, s azt kérte, hogy bizonyos kiigazításoktól eltekintve hagyják meg a birodalom háború előtti határait, a tanács kijelentette, a törökséggel szembeni jószándéka ellenére, „melynek csodálja a kiváló tulajdonságait […], nem sorolhatja e tulajdonságok közé az idegen népek kormányzásának képességét. A tapasztalat túl sokszor és túl hosszú időn át ismétlődött ahhoz, hogy a végeredményt illetően a legkisebb kétség is fölmerüljön."[61]

A konferencia kezdetén az arab függetlenségre vonatkozó ígéretek és a titkos szerződések közötti ellentmondás feloldása sem tűnt túlságosan bonyolult feladatnak. 1918 decemberében Smuts, a Dél-afrikai Unió későbbi miniszterelnöke leleményes jogi formulával állt elő, miszerint „a korábban Oroszországhoz, Ausztriához és Törökországhoz tartozó népek és területek

[59] Slocum londoni amerikai katonai attasé 1918. november 27-i távirata a főparancsnoknak a hadügyminisztériumba. In: *FRUS. The Paris Peace Conference 1919*. Vol. I. i. m. 408.

[60] Kolcsak ideiglenes összorosz kormánya 1919 júliusában elküldte képviselőit Párizsba, akik kérvényezték, hogy a tengerszorosok felügyeletében Oroszország is részt vehessen, sőt kapja meg az Örményország feletti mandátumot. A polgárháború miatt azonban ezt a kérést figyelmen kívül hagyták.

[61] Anne-Claire de Gayffier-Bonneville: L'actualité de la Grande Guerre et de son règlement dans le Moyen-Orient contemporain. *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 262. sz., 2016/2. 7–26.

kerüljenek a Népszövetség mandátuma alá".[62] Jóllehet ez a mandátumos formula kizárta a nagyhatalmak általi közvetlen területi annexiót, félreérthetetlenül mutatva, hogy a gyarmatosítás immáron erkölcsileg igazolhatatlan és tarthatatlan, mégis lehetővé tette az antant „gyámságát" egy bizonyos időszakra a Népszövetség főtanácsának felügyelete alatt. A világ különböző pontjain lévő területeket a fejlettségi szintjük szerint A, B vagy C kategóriába sorolták, Szíria például az A mandátumok közé került. A terv megtetszett Wilson elnöknek, mivel arra számított, ily módon biztosíthatja e területeken az USA gazdasági behatolását („nyitott kapuk" elve), így az elképzelés 1919. január végén elfogadásra is került.

Az április 28-án aláírt, lényegében angol–francia álláspontot tükröző népszövetségi alapokmány 22. cikkelye kimondja: „Bizonyos közületek, amelyek azelőtt a Török Birodalomhoz tartoztak, a fejlettségnek oly fokát érték el, hogy független nemzetként ideiglenesen elismerhetők, azzal a feltétellel, hogy közigazgatásuk valamely Megbízott Hatalom tanácsadó és támogató vezetése alá helyeztessék addig az időpontig, amikor már önmaguk is tudják sorsukat intézni. A Megbízott Hatalom kiválasztásánál elsősorban ezeknek a közületeknek a kívánságait kell tekintetbe venni."[63]

Ezt a megfogalmazást lehet paternalistának tekinteni, sőt a burkolt kolonializmus gyanúja is felvetődhet, de látni kell, hogy a mandátum olyan elvet takart, amelynek nem léteztek végrehajtási módszerei, sem valódi jogi alapjai. Így a mandátori hatalmak nemigen tehettek mást, mint hogy a saját gyarmatosító hagyományaik szellemében cselekedtek. Az európai államok tehát – anélkül, hogy ebben a legcsekélyebb ellentmondást látták volna – célul tűzték ki „mandátumos önálló államok" létrehozását a Közel-Keleten, vagy – ahogy Lloyd George fogalmazott néhány nappal a békekonferencia megnyitása után – az Oszmán Birodalomtól elszakítandó „politikai közösségek" kialakítását. Nevén is nevezte „Örményországot, Szíriát, Mezopotámiát, Palesztinát és Arábiát", majd még aznap, mindjárt ebéd után bocsánatot kért, amiért megfeledkezett Kurdisztánról, melyet Mezopotámiához gondolt hozzácsatolni.[64]

A nagyszabású európai diplomáciai manőverek valójában már a párizsi békekonferencia hivatalos megnyitása előtt elkezdődtek. 1918. szeptember 1-jén Lloyd George, akinek a kormánya újabb mandátumot fog kapni a december 14-ei elsöprő választási győzelem nyomán (az új alsóház képviselőinek közel 85%-a őt támogatta), Londonban fogadta Clemenceau francia kormányfőt és Foch marsallt, az antantcsapatok főparancsnokát, valamint Orlando olasz miniszterelnököt és a külügyminiszterét, Sonninót. Azzal az indokkal, hogy közelítse a békekonferencia megnyitása előtt az antantpartnerei álláspontjait, Nagy-Britannia valójában megfogalmazta az igényeit. Az „imperialista" gondolkodású Lloyd George és Curzon közölték a feltételeiket azzal a francia miniszterelnökkel, akit nemigen hatott meg a „birodalmi mítosz", ellenben a Németországgal szembeni garanciák annál inkább. Bemutatták a kormány álláspontját úgy, ahogy az Curzon 1918. december 19-i memorandumában is meg fog jelenni. A Sykes–Picot-szerződést a maga korában elkerülhetetlen kompromisszumként értékelték a Termékeny Félholdra vonatkozó arab megoldás és a régió francia–brit felosztása között. Az Oszmán Birodalom szétzilálódása valójában már kikényszerítette a felosztást, amelynek a módozatait felül kel-

[62] David Hunter Miller: *The Drafting of the Covenant*. II. New York, 1928. 27–29.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 139–140.

[63] A mandátumrendszer alapelvei. A Nemzetek Szövetsége Egységokmányának 22. cikkelye, Versailles, 1919. június 28. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 60–61.

[64] Ezt az anekdotát lásd Harry N. Howard: *An American Inquiry in the Middle East. The King-Crane Commission*. Beyrouth, 1963. 21.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 455.

lett vizsgálni az angol érdekeknek megfelelően. London számára ebből három kiemelten fontos cél adódott: (1) Moszul megszerzése; (2) Palesztina megszerzése; (3) a szíriai kérdés felvetése.

1916-ban Moszul térségét a francia befolyási övezetbe utalták, mivel ütközőzónának szánták az Északkelet-Anatóliába tervezett orosz zóna felé. A Sykes–Picot-szerződés Mezopotámia belső területeit nem sorolta a közvetlen brit érdekszférába, ott az arabok – virtuálisan legalábbis – függetlenséget kaptak. Csakhogy Oroszország kiválása és az antant hadiflottái számára nélkülözhetetlenné váló kőolaj fontosságának felismerése felkavarta az egész kérdést. A már említett Maurice Hankey, a védelmi bizottság titkára a Balfournak küldött augusztus 1-jei levelében ki is jelentette, hogy „a kőolaj a következő háborúban ugyanolyan szerepet fog játszani, mint a szén a mostaniban", emiatt „a mezopotámiai és perzsiai olajlelőhelyek birtoklása – a védelmükhöz szükséges stratégiai határokkal együtt – az első számú brit hadicélok közé kell, hogy tartozzon".[65] Ennél világosabban nem is lehetett volna kifejezni azt, hogy a kőolaj visszavonhatatlanul a Közel-Keletért folytatott nagyhatalmi versenyfutás kritikus tényezője lett és az is maradt, az energiapolitika pedig a térség világháború utáni mandátumokra való feldarabolásának egyik fő hajtóerejévé vált.

Mindennek a moszuli kérdés eklatáns példája lett. Nagy-Britannia immáron akarta a várost, ahová a megszállás után a francia megbízottakat be sem engedték. 1918 nyarán az indiai alkirály környezete Mezopotámiát egységes egészként fogta föl, egységes irányítás alá kívánta helyezni, melynek élére civil brit megbízottat állítottak volna, stábjában brit és indiai tisztviselőkkel, miközben az oszmán fizetőeszköz helyét átvette volna az indiai valuta. Ahogy a megbízott civil főbiztos, Arnold Wilson önelégülten megjegyezte, „az egész világ elismerte, hogy a mi feladatunk és a legmagasabb előjogunk hatékony protektorátust létesíteni és olyan kormányformát bevezetni, mely lehetővé teszi ennek az országnak a fejlődését".[66] Pontosan így is lett. A következő hónapokban minden hivatalos brit nyilatkozat „második Egyiptomként" kezelte Mezopotámiát, amit az antantpartnerek is elfogadtak. Franciaország például késznek látszott tárgyalni Moszul átengedéséről – ha cserébe megosztják az olajjövedelmeket.

Ez a kőolaj iránti hirtelen jött francia érdeklődés azért lehetett valamennyire különös, mert 1914 előtt Párizs meglepően nagy passzivitást mutatott az olajkérdéssel kapcsolatban. De még később is. Clemenceau például nyilvánosan kijelentette, „egyedül Picot hisz az olajban".[67] Mostanra azonban megváltozott a helyzet, ugyanis Franciaországban a világháború utolsó két esztendejében már kínzó üzemanyaghiány alakult ki, a hadsereg is egyre kevésbé nélkülözhette. Kiderült, hogy az olajszármazékok stratégiai fontosságú alapanyagok, sokkal hatékonyabbak, mint a kőszén, a franciák pedig az utánpótlás terén teljes mértékben a britektől és az amerikaiaktól függtek, hiszen a hazai termelés (ebbe az algériai Orán megye néhány kútja is beleértendő) alig fedezték a szükségletek 5%-át. A szükségletek másutt, még a tengerentúlon is ugrásszerűen növekedtek, hiszen az Egyesült Államokban 1914–1920 között 1,8 millióról 9,2 millióra nőtt a gépjárművek (gépkocsik, teherautók, traktorok stb.) száma, az igényekkel együtt pedig 1918–1920 között a nyersolaj ára 50%-kal emelkedett. Ahogy az egyik kommentátor megfogalmazta: „Az olaj kétségkívül civilizációnk legfontosabb természetes erőforrása. És csak most kezdjük belátni, mennyire függünk tőle. A gépek fogaskerekei leállnának, a hajók nem szelhetnék át a tengereket, iparosodott korszakunk teljes mozdulatlanságba dermedne – az olaj nél-

[65] V. H. Rothwell: Mesopotamia in British War Aims, 1914–1918. *Historical Journal*, 13. évf., 2. sz. (1970. június) 273–294.
[66] Wilson: *Loyalties: Mesopotamia*. Vol. II: 1917–1920. i. m. 104.
[67] Henri de Wailly: *Liban, Syrie: le mandat 1919-1940*. Paris, 2010. 116.

kül."[68] A szövetségeseikkel folytatott egyeztetéseik során a franciák a háború utolsó esztendejében felmérhették, milyen jelentős nemzetközi problémává nőtte ki magát az olajkérdés.[69] A háborús győzelem kedvező feltételeket teremtett ahhoz, hogy Franciaország előnyös megállapodásokat kössön a romániai és a kaukázusi olaj kitermeléséről a partnereivel, s természetesen ugyanilyen alkura törekedett Mezopotámiában és Perzsiában is.

Walter Long és Henry Bérenger

A brit gyarmat- és olajügyi miniszter, Sir Walter Long és Clemenceau bizalmasa, Henry Bérenger között 1918 novemberében kezdődtek a megbeszélések, a kérdés napirendre került a francia miniszterelnök és Lloyd George már említett londoni találkozóján, december második felében pedig a két kormány képviselői ismét megbeszéléseket folytattak.[70] Bérenger 1918 őszén minden lehetséges fórumon arról győzködte a döntéshozókat, hogy a hazának biztonsági kérdést jelent a moszuli koncesszió. Ugyanezt tette a La Manche túloldalán az Admiralitás, súlyos adatokkal alátámasztva a mondandóját: a közeljövőben a birodalom olajszükséglete évi 10 millió tonnára fog rúgni, miközben a saját termelés (Perzsiát is beleértve) legfeljebb 2,5 millió tonnát tesz ki. John Cadman olajmérnök 1918 decemberében a külügyminiszter-helyettesnek címzett figyelmeztetésében aláhúzta, hogy biztosítani kell „a folyamatos kőolajellátást, mely mostanra haditengerészeti és kereskedelmi szupremáciánk fenntartásához elengedhetetlenné vált".[71] 1919 legelején London meg is állapodott a Royal Dutch Shell vállalattal, hogy mezopotámiai koncessziókat kap, cserébe a Shell a kormány képviselőinek beleszólási jogot ad a cég ügyeinek intézésébe, valamint az igazgatótanács ¾-ét ettől fogva brit alattvalók alkotják.[72] De a nagypolitikai következmények sem maradtak el. Részben a felsorolt érvek szolgáltak támaszul ama brit igénynek, amelyet Lloyd George Wilson elnök képviselője, House ezredes elé tárt:

[68] A. C. Bedford: The World Oil Situation. *Foreign Affairs*, 1. évf. (1922–1923), 3. sz. 96–107.
[69] Roberto Nayberg: Une stratégie pétrolière pour la France: la défense des intérêts nationaux dans les conférences interalliées du pétrole de 1918. *Revue historique*, 291. k., 590. sz. (1994. április–június) 459–491.
[70] Marian Kent: *Oil and Empire. British Policy and Mesopotamian Oil 1900–1920*. London, 1976. 141.
[71] Anand Toprani: *Oil and Grand Strategy. Great Britain and Germany, 1918–1941*. Dissertation, Washington, 2012. 77.
[72] B. S. McBeth: *British Oil Policy 1919–1939*. London, 1985. 26–27.

„Azt gondolja, Nagy-Britanniának kell protektorátust kapnia Mezopotámia és talán Palesztina fölött, miközben Arábia szerinte autonóm lehetne; Franciaországnak befolyási övezetet biztosíthatnának Szíriában."[73] A két fél által megfogalmazott igények vezettek el a Long és Bérenger által 1919. március 6-án megkötött első francia–angol megállapodáshoz, mely 25%-os francia részesedést (a németek egykori részesedését) irányozta elő a Moszul környéki mezők kitermeléséből.[74] Létre is hozták a Banque de l'Union Parisienne pénzintézet égisze alatt az Olajkitermelő Társaságot, melynek a Royal Dutch Shell volt a legnagyobb részvényese, rajta kívül francia olajcégek, bányavállalatok és kohóipari vállalkozások vettek benne részt.[75]

Néhány hónappal később azonban Nagy-Britannia újra felvetette a kérdést, miután a franciák elutasították a Moszult a haifai kikötővel összekötő vasút megépítését Szírián keresztül. A tárgyalások 1919 decemberében kezdődtek újra, miután a Szíriával kapcsolatos francia–angol vita megoldódott. December 21-én új szerződést írtak alá, amelyet azonban ezúttal Alexandre Millerand kormánya akart módosítani, mert úgy érezte, a britek meglopták. Az olajkitermelésből 50%-os részesedést követelt. Az 1920 áprilisában San Remóban megkötött végleges megállapodás visszatért a Long–Bérenger-féle tárgyalásokon eredetileg meghatározott 25%-hoz, de Franciaországban mindenki hangot adott a haragjának „ezzel a kufár és hajós néppel" szemben, mely „megkaparintotta" a közel-keleti olajlelőhelyeket.[76]

Palesztina ügye nem kevésbé heves vitákat váltott ki a franciák és a britek között. Párizs már Allenby offenzívája előtt azt szerette volna elérni, hogy minél kisebb brit katonai erő vonuljon fel a Szentföldön, s inkább Szalonikit erősítsék meg. A brit cionista vezető, Veicman mindezt így fogalmazta meg: „A görögországi francia politikát legalább részben az diktálta, hogy megakadályozzák a palesztinai frontunk megerősítését, s ezáltal meggátolják azt, hogy Nagy-Britannia megvesse ott a lábát."[77] Georges-Picot, aki 1917 decemberében Allenby oldalán vonult be Jeruzsálembe, kétségbeesetten próbálta növelni a francia befolyást a megszállt Palesztinában. A brit főparancsnoktól megkísérelte kicsikarni azt az engedélyt francia üzletemberek és vallásos rendek számára, hogy visszatérhessenek a háború előtt birtokolt és az oszmánok által elkobzott ingatlanjaikba. Rendszeresen olyan kérésekkel halmozta el a brit katonai parancsnokságot, amelyek francia katonai kormányzók kinevezésére vonatkoztak a városokba, hogy együttműködve tevékenykedhessenek angol kollégáikkal. A britek még azzal is meggyanúsították, hogy a keresztény arabokat arra akarja rávenni, nyerjék meg muszlim honfitársaikat Franciaország számára. Ez a fáradhatatlan ügybuzgóság konfliktust okozott Allenbyvel. A britek nem voltak hajlandók elismerni Georges-Picot-t „a palesztinai és szíriai megszállt területek francia főmegbízottjának" (a párizsi kormány ezzel a titulussal ruházta föl), helyette csupán „a szíriai ügyek angol–francia missziójának legfőbb francia tagjaként" tekintettek rá. Úgy vélték, a katonai adminisztráció idején semmilyen politikai tevékenység sem kívánatos, ez alól pedig Picot sem kivétel. S ez még nem minden: az egykori bejrúti főkonzultól minden más külföldihez hasonlóan megtagadták a szabályos diplomáciai védelmet is. A francia diplomata tartott attól, hogy

---

[73] A különleges megbízott 1918. október 30-i távirata Wilson elnöknek. In: *FRUS. The Paris Peace Conference 1919*. Vol. I. i. m. 407.

[74] Roberto Nayberg: La politique française du pétrole à l'issue de la Première Guerre mondiale: perspectives et solutions. *Guerre mondiales et conflits contemporains*, 224. sz. 2006/4. 111–133.

[75] Eric Bussière: La France et les affaires pétrolières au lendemain de la Première Guerre mondiale – la politique des groupes financiers à travers celle de la Banque de l'Union Parisienne. *Histoire, économie et société*, 1. évf. (1982), 2. sz. 313–328.

[76] Gontaut-Biron: *La France et la question de Mossoul*. i. m.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 479–480.

[77] Cassar: *Lloyd George at War, 1916–1918*. i. m. 144.

az angolok ugyanígy fognak viselkedni a háború befejeződése után is a térségben, ezért úgy döntött, Londonba megy, hogy egyértelmű megállapodást kössön a megszállt Palesztinára és Szíriára vonatkozó katonai kormányzatról. 1918 júliusában három hétig tárgyalt Sykesszal, s a franciák részvételét a megszállt területek kormányzásában a háborús kabinet keleti részlege is megvitatta. A Földközi-tengertől az indiai határokig terjedő hatalmas terület legkülönfélébb problémáival foglalkozó, Lord Curzon által vezetett kormányzati bizottság úgy határozott, a kérdést egyelőre jegelik, míg átfogó egyezményt nem kötnek az arab ügyekről Franciaországgal.[78]

A kérdés a brit kormányt, sőt a külügyminisztériumot magát is megosztotta. Lloyd George és Balfour nem ugyanúgy viszonyult Palesztina ügyéhez, ami többek között amerikai forrásokból, Slocum katonai attasé már idézett táviratából derül ki.[79] Míg előbbi kizárólagos brit fennhatóság megteremtésére törekedett nem csupán Mezopotámia és Palesztina, de még Szíria fölött is, addig a külügyminiszter a háború végén helyesebbnek tartotta volna, hogy Palesztina amerikai mandátum alá kerüljön. Balfour ugyanis elkerülhetetlennek tartotta, hogy a háború alatt kötött megállapodások értelmében nemzetközi fennhatóságot vezessenek be francia és olasz részvétellel, amivel ugyanakkor nem értett egyet. Ennél még az amerikai mandátumot is jobb megoldásnak tartotta, ha már kizárólagos brit szuverenitás nem érhető el. A kérdés már 1918 augusztusában napirendre került a háborús kabinet ülésén, ahol Lord Reading washingtoni nagykövet indítványozta az amerikai mandátumot. Balfour egyetértett vele, mondván, „a Sykes–Picot-szerződés történelmileg idejétmúlttá válásával" ez az egyetlen lehetőség a franciák és az olaszok kizárására a Szentföldről. Lloyd George ugyan nem tartotta lehetetlennek az amerikaiak szerepvállalását, de szükségesnek tartotta, hogy az Egyesült Államok ebben az esetben „álljon készen a mi gyámságunk elismerésére másutt, példának okáért Mezopotámiában".[80] A két nappal későbbi tanácskozáson Curzon azonban nem tartotta kivitelezhetőnek ezt a megoldást, mivel szerinte Wilson elnök nem akar kizárólagos amerikai irányítást az újonnan felszabadított közel-keleti területeken, legfeljebb nemzetközi erők vezetését tudná elképzelni.[81] Az egész probléma hátterében az húzódott meg, hogy a kabinet Mezopotámia egészét (Moszult is) mindenáron meg akarta szerezni, s ennek érdekében Balfour hajlandó volt Palesztina esetében engedményeket tenni, ha szükséges.

A brit vezető körökben zajló vitákat jól szemlélteti, hogy Amery, a háborús kabinet titkára a miniszterelnök pártján állva elvetette az amerikai szerepvállalást Palesztinában, s megkérte Veicmant, hogy tegyen meg mindent az amerikai gyámság ellen. A cionista vezető ki is jelentette, hogy a mandátori hatalomra a legjobb megoldás Nagy-Britannia lenne. Hankey, Amery közvetlen felettese viszont Balfourt támogatta, mert úgy vélte, ha az USA megkapná a mandátumot a Szentföldön, akkor ezáltal ki lehetne abból zárni London fő riválisait (a franciákat) úgy, hogy a mandátum terheit nem kellene felvállalni. Azt javasolta a kormányfőnek, hogy az Egyesült Államok kapja a mandátumot, „azért, hogy Egyiptom védelmében ütközőállamot hozzunk létre" Palesztinából. A javaslatban visszaköszönt Kitchener egykori véleménye, miszerint Palesztina önmagában értéktelen, csak Egyiptom védelme miatt fontos. Lloyd George nem értett ezzel egyet. A kormányfő mögött álltak Kitchener egykori kairói munkatársai, az Arab Iroda dolgozói. A Palesztina feletti kizárólagos brit uralmat azzal indokolták, hogy az arabok és a zsidók megbékítése miatt van erre szükség. Clayton később mindezt azzal egészítette ki, hogy az

[78] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 57–58.
[79] Slocum londoni amerikai katonai attasé 1918. november 27-i távirata a főparancsnoknak. i. m.
[80] A háborús kabinet 1918. augusztus 13-i ülésének jegyzőkönyve. 4–5. CAB 23/7.
http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-7.pdf, 128–129. Letöltés: 2017. március 28.
[81] A háborús kabinet 1918. augusztus 15-i ülésének jegyzőkönyve. 4. CAB 23/7. Uo.

Anglia által egykoron a franciáknak tett palesztinai és szíriai ígéretek időközben összeegyeztethetetlenekké váltak az araboknak és zsidóknak tett ígéretekkel. Választani kell közülük, s ha Szíria a franciáknak jutna, akkor Palesztinát is egy másik hatalomnak (például az USA-nak) kellene adni. Ennél sokkal jobb megoldás lenne az, ha mind Szíria, mind Palesztina brit kézen maradna, tekintettel az araboknak és a zsidóknak tett kötelezettségvállalásokra, Franciaországot pedig másutt kellene kompenzálni, például neki lehetne adni Konstantinápolyt.[82]

A háború után minden érdekelt fél egyetértett abban, hogy a három monoteista vallás szent földje szimbolikus jelentőséggel bír, ami miatt különleges eljárást kell rá alkalmazni. Mindez érvként szolgált arra is, hogy miért kell megfosztani az itt élőket az önrendelkezési joguktól. „A Szentföld, a palesztinai keresztények, zsidók és muszlimok – ugyanúgy, mint a tengerszorosok vízi útvonalai – olyan nagyjelentőségű globális érdekkörbe tartoznak, hogy konfliktus esetén el kell tekinteni lakói politikai akaratától."[83] Miközben Róma vagy Párizs ragaszkodott Palesztina nemzetközi státuszának elvéhez, a brit vezető körökben kialakult konszenzus a szentföldi olasz és francia érdekek tagadására irányult. Mindezt azzal indokolták, hogy Nagy-Britannia a cionisták nemzeti törekvéseit támogatja. Az ugyan Londonban továbbra is vita tárgyát képezte, hogy Nagy-Britannia vagy az Egyesült Államok kapja meg a mandátumot, az azonban kezdettől fogva nem volt kérdés, hogy Franciaországot ki kell zárni Palesztinából. Ez lényegében 1919 végére el is dőlt, amikorra sikerült rendezni a valódi angol–francia–arab csatározássá váló, rendkívül kényes szíriai kérdést.[84]

Szíriában a brit kormány szinte két tűz közé került: egyfelől az a francia félelem jelentkezett, hogy hagyományos szíriai érdekeit nem garantálják, másfelől az arabok nyugtalansága nehezítette a helyzetet a térségben a franciák által megnyilvánuló „annexiós aspirációk" láttán. Míg Párizs a Sykes–Picot-szerződés rendelkezéseivel takarózott, s azok végrehajtásához ragaszkodott, az arab nacionalisták szüntelenül a London által tett függetlenségi ígéretekre emlékeztettek. Az angol–arábiai csapatok damaszkuszi bevonulása egy hónappal a mudroszi fegyverszünet előtt lehetőséget kínált arra, hogy próbára tegyék nemcsak az angol–arab, hanem az angol–francia kapcsolatokat is.

Miközben csapatai a városhoz közeledtek, Allenby tábornok olyan hivatalos utasításokat kapott, melyek azt bizonyítják, hogy a britek egyaránt kímélni akarták az arabokkal és a franciákkal fenntartott kapcsolataikat. Az 1918. szeptember 25-i utasításban ezt olvashatjuk: „Kívánatos lenne, hogy az 1916-os angol–francia megállapodással összhangban egy francia összekötőtiszten keresztül tegyen meg minden lehetségest az arab adminisztráció érdekében."[85] Néhány nappal később a Foreign Office arra kérte Allenbyt, hogy Szíria területét „független állami státusszal rendelkező szövetséges területként" kezelje, a távirat pedig konkrétan is fogalmazott: „Jó lenne valamiféle helyi arab hatalom létrehozását és elismerését néhány formális aktussal jelezni, például fel lehetne húzni az arab zászlót a fontosabb helyekre és tisztelegni előtte."[86]

---

[82] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 374., 377.

[83] Howard: *An American Inquiry in the Middle East*… i. m. 18.

[84] Picaudou: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient*… i. m. 106–107.

[85] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 334.

[86] A háborús kabinet 1918. október 2-i ülésének jegyzőkönyve. 2. CAB 23/8. http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-8.pdf, 16, letöltés: 2017. március 28. A legtöbb történész szerint az arab felkelés zászlaját Mark Sykes rajzolta meg. Ebben a fekete mező a bagdadi Abbászidákra, a fehér a damaszkuszi Omajjádokra, a zöld a kerbelai Alidákra, a vörös pedig Mudzar, egy régi arab törzsszövetség örökségére utalt. Leslie: *Mark Sykes*… i. m. 280. Zeine ugyanakkor Dzsaafar al-Aszkari nyomán azt állítja, hogy a lobogót maga Huszein saríf tervezte meg.

Az indiai lovasság bevonulása Damaszkuszba

A szíriai szövetséges megszállás jellegéről és mikéntjéről a nyár óta zajlottak az egyeztetések Párizs és London között. Júliusban Sykes és Georges-Picot már tárgyaltak róla, szeptember végén pedig további megbeszélések zajlottak a brit fővárosban. Szeptember 30-án Allenby főhadiszállásán meghúzták az ideiglenes katonai megszállási övezetek határait és kiosztották a szerepeket: a nyugati övezet, Libanon és Kilikia Franciaországnak, a déli, palesztinai zóna Nagy-Britanniának, a keleti, Belső-Szíriát és Transzjordániát magában foglaló terület pedig Feiszal arab hadseregének jutott, amely mellé odarendeltek egy francia és egy brit összekötő tisztet. Kisebb kivételektől eltekintve (pl. Palesztina északkeleti sarka, Szafed környéke brit kézbe került, holott eredetileg az araboknak szánták) tehát nagy vonalakban megvalósították a Sykes–Picot-szerződés előírásait. Volt azonban egy nagyon lényeges tényező: a franciáknak és az araboknak juttatott „nyugati és keleti megszállt ellenséges területek" (O.E.T.A. West, O.E.T.A. East) pillanatnyilag teljes egészükben *brit uralom alatt* álltak. Allenby tisztjei a főparancsnok kvázi alkirályaiként működtek a nagyobb városokban, még Bejrútban is, hiszen pontosan az volt a közel-keleti háború legfőbb következménye, hogy 200 ezer brit katona mély benyomást keltve bevette magát az arab világ szinte minden jelentősebb stratégiai pontjára. Ehhez képest a franciák csak egy szegényesen felszerelt, a háború utolsó pillanatában Ciprusról ide átdobott hatezres szedett-vedett haderőt, az ún. Palesztinai és Szíriai Francia Különítményt (DFPS) állomá-

soztatták a Mediterráneum keleti partvidékén (a felük besorozott örmény menekült volt).[87] Emellett 1918 folyamán Palesztinában francia lovasság csatlakozott az ausztrálokhoz, Rosario Pisani százados vezetésével pedig 50 francia és 200 észak-afrikai Feiszal emír felkeléséhez (Pisani azt a feladatot kapta, hogy szervezze meg a reguláris arab hadsereg embrióját). Hiába fogadták október 7-én a bejrútiak az első ideérkező francia katonákat kitörő jókedvvel, és hiába érkezett egy hónap múltán egy újabb egység Latakiába, a mindent elsöprő brit fölény a franciák pozícióit szerfelett ingataggá tette. A helyzetükről mindent elmond, hogy csapataik egyáltalán nem rendelkeztek teherautókkal, ami pedig a katonák mozgatásához nélkülözhetetlen lett volna, így a városok között a szárazföldön belül gyalog voltak kénytelenek közlekedni, s ez a gazdagság külső megnyilvánulásaira érzékeny keleti emberre nem tett jó benyomást. Hiába kértek már 1918 októberében sürgősen járműveket Párizstól, azok csak 1919 nyarán érkeztek meg: a britekkel összevetve a franciák valóban nevetségesen gyenge erőt képviseltek.

Holott az ambíciók nem erre utaltak. A francia hadvezetésben már 1915 elején, a Dardanellák ellen indított támadás előtt születtek különféle tervek a szíriai partraszállásra, csakhogy ezeket a nyugati front elsőbbsége miatt rendre elvetették. Miután 1916-ban csapatokat küldtek a hidzsázi arab felkelés támogatására, felmerült az ötlet, hogy a szíriai érdekek védelmében („a zászló megmutatására") francia (algériai) alakulatok is vegyenek részt Murray tábornok palesztinai offenzívájában. A tervet 1917 januárjában Hubert Lyautey hadügyminiszter a Szíriai Francia Akcióbizottság nyomására támogatásáról biztosította, így alakulhatott meg áprilisban a DFPS, a Dardanelláknál harcoló francia expedíciós hadsereg vezérkari főnökének egykori helyettese, Jean Philpin de Piépape ezredes parancsnoksága alatt. A javarészt önkéntesekből toborzott, gyengén felszerelt és kiképzett egységet eredetileg csupán arra szánták, hogy a palesztinai és szíriai francia érdekeket védelmezze, a harcokba bevetni nem is akarták. A gázai csaták kudarca után Párizsban ismét felmerült egy alexandrettai partraszállás lehetősége, hogy így gyengítsék meg a palesztinai oszmán védelmet, az akcióba pedig bevonták volna a görögöket és a japánokat is (akkoriban japán hadihajók teljesítettek szolgálatot a Földközi-tengeren).[88] Uehara Juszaku báró, a japán vezérkari főnök felajánlotta a tokiói francia katonai attasénak első körben 100 ezer, később pedig további 50 ezer japán katona részvételét az Oszmán Birodalom elleni háborúban akár a Kaukázusban, akár Egyiptomban, akár Mezopotámiában, ami a japán flotta szállítókapacitását ismerve kivitelezhetőnek tűnt. Végül azonban elvetették ezt a lehetőséget, s a szükséges erők nagysága miatt az önálló francia partraszállást is.[89] Párizs minden erőfeszítése ellenére a DFPS nem vonhatta kétségbe 1918 őszén a levantei brit dominanciát.

[87] A két zászlóaljnyi algériai lövészből és egy szpáhi ezredből álló különítmény 1917. április 21-én ért partot Port-Szaídban. Mindössze 42 tisztből és kb. ezer közkatonából állt. Harcoltak a soraiban szíriai arabok is, akiket az oszmánok árulóknak bélyegeztek.

[88] A britek 1914 óta kérték Tokiót, hogy küldjön hadihajókat az Indiai-óceánra és a Földközi-tengerre. A kérést 1917 elején megismételték. A japánok cserébe a kínai igényeik elismerését kérték. Ian H. Nish: *Alliance in Decline. A study in Anglo-Japanese relations, 1908–23*. London, 2012. 150., 171., 203. skk.

[89] Frémeaux: Les interventions militaires françaises au Levant pendant la Grande Guerre. i. m.

Mohamed Szaíd al-Dzsazaíri

Szeptember 29-én az angol főparancsnokság titkos tervet dolgozott ki, mely lehetővé tette az emír arab csapatainak, hogy elsőként vonuljanak be Damaszkuszba. A britek ugyanis tartottak attól, hogy zavargások törnek ki, ha csak nyugati csapatok foglalják el a várost, de azt sem akarták, hogy Szíria Franciaországnak való átengedésével vádolják őket. Az események azonban felgyorsultak és felborították a főparancsnokság terveit. Wilson tábornok 3. könnyűlovasezrede ausztrál, újzélandi, indiai és francia csapatokkal együtt, amelyeknek az lett volna a feladatuk, hogy kerüljék meg Damaszkuszt, s vágják el az oszmán visszavonulás útját észak felé, 1918. október 1-jén reggel behatoltak a városba.[90] Véget ért Szíria négyszáz éves török hódoltsága, új korszak vette kezdetét. A városházára egy fiatal drúz előkelő, Szultán al-Attras kitűzte Huszein király zászlaját.[91] Az épületben „a damaszkuszi polgári lakosság nevében" Mohamed Szaíd al-Dzsazaíri, az algériai Abdel-Káder[92] unokája fogadta Arthur Olden ausztrál őrnagyot. Szaídot az oszmánok az első világháborúba való belépés után a franciabarát érzelmei miatt Burszába deportálták, de a Damaszkuszban tapasztalható nacionalista feszültség miatt, annak enyhítése érdekében később visszaengedték. Jól tették, hiszen Szaíd az Egyiptom ellen indított első támadás előtt Szíriában élő algériai emigránsokból 500 fős önkéntes csapatot szervezett Dzsemál pasa hadseregének támogatására.[93] Most ő volt az elnöke annak az ideiglenes önkormányzati testületnek, mely előző este felváltotta az elmenekülő oszmán hatóságokat.[94] Néhány órával később páncélkocsija volánja mögött maga Lawrence érkezett meg a városházára, aki azt akarta, hogy először az arabok vonuljanak be Damaszkuszba, mert így az arabokat a török zsarnokság alól megszabadító Feiszal presztízse megerősödhetett volna, ugyanakkor az általa nem túlságosan kedvelt franciákat el lehetett volna tántorítani a szíriai fővárossal kapcsolatos azonnali tervektől.[95] Mivel mindig is ő akarta megszabni az események menetét, nem tartotta be a parancsot: *manu militari* elmozdította Szaíd

[90] Elie Kedourie: The Capture of Damascus, 1 October 1918. In: Uő. (szerk.): *The Chatham House Version and Other Middle Eastern Studies*. Chicago, 2004. 33–51.

[91] 1925–1926-ban ő fogja majd vezetni a franciák ellen a nagyerejű drúz felkelést. Vö. Ferwagner Péter Ákos: A francia gyarmati uralom megrendülése a Közel-Keleten: az 1925–1927-i szíriai felkelés. *Világtörténet*, 7. (39.) évf. (2017), 4. sz. 545–573.

[92] Miután 1847-ben megadta magát a franciáknak, s néhány évet fogságban töltött, Abdel-Káder emír Damaszkuszba költözött, ahol Párizs 100 ezer frankos ellátmányban részesítette. Az 1860-as keresztényellenes pogrom idején kitüntette magát azzal, hogy berber testőrsége segítségével jelentős számú kereszténynek nyújtott menedéket. III. Napóleon császárnak meg is fordult a fejében, hogy megteszi őt a Termékeny Félhold területén létrehozandó arab királyság királyává. Bruno Étienne: *Abdelkader*. Paris, 2003.; J. Nagy László: Abd el-Kader. *Világtörténet*, 4. évf. (1984), 2. sz. 102–116.; Ferwagner: *A libanoni kérdés és a nagyhatalmak (1840–1861)*. i. m. 292–297.

[93] Çiçek: The Holy War in Syria… i. m.

[94] Hughes: *Allenby and the British Strategy in the Middle East*… i. m. 102.

[95] Úgy tűnik, Lawrence franciákhoz való viszonya nem volt annyira rossz, mint amennyire a szakirodalom korábban gondolta. Vö. Maurice Larès: T. E. Lawrence and France: Friends or Foes? In: Stephen E. Tabachnick (szerk.): *The T. E. Lawrence Puzzle*. Athens, 1984. 220–241.

emírt, akit Haifába kísértek, a helyére pedig Sukri el-Ajjúbi pasát, a korábbi oszmán katonai kormányzót állította, aki az utolsó pillanatban csatlakozott az arab felkelőkhöz. Lawrence gyűlölte a Dzsazaírikat, akiket azzal vádolt, hogy egyszerre török és francia ügynökök.[96] Az új adminisztráció első dolga volt, hogy éjszakai kijárási tilalmat rendelt el, nehogy a bevonuló beduinok fosztogatni kezdjenek. Ez azonban csak a kezdetét jelentette az új hidzsázi urak és a város régi előkelői közötti rivalizálásnak. Másnap, október 2-án véres túlkapásokat követtek el a városban fogvatartott török rabok ellen, ezenkívül erőszakos pártharcok bontakoztak ki,[97] melyek során Abdel-Káder emír, Szaíd el-Dzsazaíri öccse tisztázatlan körülmények között életét vesztette, minden valószínűség szerint a hidzsáziak lőtték agyon, hogy megszabaduljanak a politikai riválisuktól.

Lawrence megérkezése Damaszkuszba (newhistorian.com)

Nászir, Auda és Núri Salán kíséretében Feiszal damaszkuszi bevonulására csak 3-án délután került sor: ünnepélyes volt, de egyúttal megkésett is, az emírt pedig 1500 beduin vette körül, akik keresztezték a várost elhagyó török foglyok utolsó menetoszlopainak útját. „Mikor jöttünk, mérföldeken át üdvözölt bennünket a nép: most száz ember helyett ezren álltak. A jelek szerint a negyedmilliós város minden férfija, asszonya és gyereke az utcán volt, s csak megjelenésünk szikrája kellett, hogy lelküket lángra lobbantsa. Damaszkusz majd megőrült örömében. Az emberek örömükben a levegőbe hajigálták a turbánjaikat, az asszonyok letépték a fátylukat. A házakból virágot, függönyöket, szőnyegeket szórtak elénk az útra: kacagó asszonyok hajoltak ki az ablakrácsok közül, és illatszórókkal locsoltak le. Kolduló dervisek futottak előttünk és

[96] 1918. október 22-én az Arab Iroda információs kiadványában, az *Arab Bulletin*ben ezt írta: „Az algériaiakat csak azért nevezték ki, mert senki sem volt Damaszkuszban, aki le tudta volna győzni a testőrségüket." Majd hozzátette: „Mindketten [Szaíd és fivére, Abdel-Káder] őrültek és amellett, hogy törökbarátok, még vallási fanatikusok is a legrosszabb fajtából." Zeine: *The Struggle for Arab Independence*… i. m. 28. Az emlékirataiban is rossz színben tüntette fel őket: „Szaíd alacsonyhomlokú, degenerált, csúf szájú ember volt, éppolyan kelekótya, mint a bátyja, de nem olyan bátor." Lawrence: *A bölcseség hét pillére*. II. i. m. 280.

[97] Lawrence: *A bölcseség hét pillére*. II. i. m. 402–403.

mögöttünk mint önkéntes fullajtárok, üvöltöttek, és bolondul vagdosták magukat; a helyenkénti rikoltozást és az asszonyok éles hangját túlharsogta a férfiak ritmikus, mély kántálása: »Feiszal, Nászir, Sukri, Urensz.« A hang hulláma átgördült a tereken, végig a piacon és a keleti kapu felé vezető hosszú utcákon, vissza a Meidánhoz, és kiáltások falává nőtt körülöttünk, mire elértük a fellegvárat."[98]

Damaszkusz Feiszal és apja, Huszein király számára a nemzeti törekvések végcélját jelentette, elfoglalása pedig függetlenségi és birodalmi álmaik legalább részleges teljesülését. Feiszal és a hívei meg voltak győződve arról, hogy a britek katonai sikereivel elérkezett a kedvező pillanat az ő számukra is. Az arab csapatok damaszkuszi jelenléte (amit az angolok tettek lehetővé) és a már idézett francia–angol nyilatkozat a Hásimitákkal elhitette, hogy a hatalmas Brit Birodalom támogatja az ügyüket. A jövőre nézve azonban nem sok jót ígért, hogy az aznap szintén a városba érkező Allenby főparancsnok olyan értelmű üzenetet kapott Kairóból és Londonból, mely szerint féken kell tartania Feiszalt és Lawrence-t, visszafognia az arabok lelkesedését és betartania a Sykes–Picot-szerződést. Néhány órával korábban a franciák elérték Allenbynél, hogy hívja Feiszalt a Victoria szállodába a politikai helyzet tisztázása végett. Franciaország ugyanis úgy vélte, Nagy-Britannia lényegében átengedte Damaszkuszt és Szíriát Huszein saríf fiának, vagyis figyelmen kívül hagyta a Sykes–Picot-szerződésben foglaltakat. Első, egyszersmind heves és viharos találkozójukon Allenby emlékeztette Feiszalt, hogy a háború még nem ért véget, a csapatai által elfoglalt terület pedig egyelőre „ellenséges terület". Ezért egy ideig mindenképpen Nagy-Britannia a felelős ennek a területnek az irányításáért. Felhívta a figyelmet arra, hogy a Sykes–Picot-szerződés értelmében Szíriában Franciaország a „protektor hatalom", s hogy Palesztina és Libanon nem része a majdani arab adminisztráció területének. Majd Lawrence ezredeshez fordult s azt tudakolta tőle, hogy idejében tájékoztatta-e erről a két pontról Feiszalt. Lawrence kétszer is azt felelte, „nem uram, nem tettem", ami nem fedi teljesen a valóságot.[99] Megemlítette, hogy Huszein egész Szíriát a saját örökségének tekinti, s Franciaország bármilyen szíriai jogának elismerése súlyos következményekkel fog járni.

Feiszal távozása után Lawrence közölte Allenbyvel, hogy szeretne visszatérni Londonba, s meggyőzni a kormányt a maga igazáról. A főparancsnok ebbe beleegyezett, sőt biztatta is a beosztottját, hogy tegyen meg mindent az arabok érdekében. Lawrence hamarosan Londonba is utazott, ahol – noha teljesen ismeretlennek számított a közvélemény előtt – heves sajtókampányt indított a szíriai francia aspirációk ellen.[100] Ennek kezdeteként november 4-én memorandumot juttatott el a háborús kabinethez, amelyben felvázolta a közel-keleti brit politika szerinte kívánatos alapelveit, s óva intett a Sykes–Picot-szerződés felújításától. (Lásd a mellékletben!) A kampány alapjául az az érv szolgált, hogy Feiszal csapatai vonultak be először Damaszkuszba és szabadították fel a várost, ezért a Szíria feletti hatalom őt illeti. Csakhogy ez az érv sántított és nem felelt meg a valóságnak, amit egyébként évekkel később maga Lawrence is elismert.

---

98 Lawrence: *Lázadás a sivatagban*. i. m. 300.

99 „Szerencsére én már korábban elárultam Feiszalnak, hogy ez a megegyezés létezik és meggyőztem arról, hogy csak úgy tud menekülni belőle, ha olyan erős mértékben támogatja az angolokat, hogy a békekötés után már csak puszta szégyenérzetből sem tagadhatják meg őt." Lawrence: *A bölcseség hét pillére*. II. i. m. 279–280.

100 Picaudou: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient*… i. m. 109–110.

Feiszal távozik a Victoria hotelből az Allenbyvel való találkozója után

Allenby a megbeszélésük során Feiszalnak elárulta, hogy a Foreign Office-tól kapott távirat értelmében elismerték az arabokat hadviselő feleknek. Készen állt arra, hogy elismerje Feiszal kormányát apja, Huszein király ellenséges területen működő képviselőjeként, de ragaszkodott hozzá, hogy egy francia és egy angol összekötőtisztet adhasson mellé, akiken keresztül az emír folyamatosan kapcsolatot tarthat Londonnal és Párizzsal az arab kormányzatot illető ügyekben. Feiszal élénken ellenkezett. Kijelentette, eddig szó sem volt a franciák „védelméről", csak a brit segítségről. Azt mondták neki, egész Szíria az övé lehet, Palesztina kivételével, de Libanonnal együtt. Elfogadhatatlan, hogy országa ne rendelkezzen mediterrán kikötőkkel. Amikor hevesen tiltakozott az ellen, hogy Franciaország bárminő ellenőrzést kapjon Szíria felett, hozzá pedig francia összekötőt küldjenek, Allenby kitartott amellett, hogy palesztinai és szíriai főparancsnokként mindenki engedelmességgel tartozik neki, „Feiszalnak pedig el kell fogadnia a helyzetet a békekötésig".[101]

Szíria egészére a francia „védelem" pontos természetét valóban nem definiálták a békekonferencia legvégső döntéséig, a részben a mai Libanont lefedő parti sáv státusza így azonnali vitát generált a franciák és az arábiaiak között. Október 1-jén Szaíd el-Dzsazaíri emír „urunk, az arabok első szultánja, Feiszal emír" nevében proklamációt bocsátott ki a libanoni néphez, amelyben deklarálta „az arabok függetlenségét". (Lásd a mellékletben!) Ugyanezen a napon Bejrútban a polgármester, Omar ad-Daúk bej vezetésével arab önkormányzat létesült, miután az előző nap a törökök elhagyták a várost, Szaíd emír pedig Damaszkuszból táviratban értesítette őt a Hásimita kormány felállításáról. Az emír arra kérte a bejrúti elöljárót, hogy e kormány nevében hozzon létre arab közigazgatást Bejrútban. Még szeptember 30-án Szaíd ugyancsak

[101] Archibald Wavell: *Allenby. A Study in Greatness. The Biography of Field-Marshall Viscount Allenby of Megiddo and Felixstow*. New York, 1941. 286.; Zeine: *The Struggle for Arab Independence*… i. m. 30–31.; Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 339.

arab kormányzat felállítását kérte Éliász Butrusz Huvaik maronita pátriárkától a Libanon-hegységben.[102]

Október 5-én Szaíd emír utódja, Sukri el-Ajjúbi pasa Feiszal és minden valószínűség szerint Lawrence beleegyezésével száz arab lovassal, nyolc géppuskával és hidzsázi zászlókkal Bejrútba érkezett (vonattal nem mehettek, mert a vasútvonalat a németek tönkretették). 7-én Baabdába ment, ahol a háború előtt a libanoni hegyvidék autonóm kormánya székelt, és ismét beiktatta hivatalukba a helyi Adminisztratív Tanács régi tagjait, akik hűséget esküdtek Feiszalnak.[103] Sukri pasa ugyanakkor bejelentette, hogy Huszein hidzsázi király őt Bejrút kormányzójává nevezte ki, amit a keresztények, s különösen a maroniták ellenségesen fogadtak. A viszonyok azonban nem tudtak konszolidálódni, napról napra változott a helyzet.

Egyfelől Feiszal damaszkuszi bevonulása nyomán az arab fegyveres erők létszáma látványosan megnőtt. Volt oszmán katonák és csendőrök csatlakoztak hozzá, de a szíriai törzsek is hűséget fogadtak. Csupán egy hónappal a város bevétele után a sarífi uralom kiterjedt a távoli szíriai településekre is, kialakulhatott a független arab kormány csírája, a főképpen egykori oszmán polgári hivatalnokok által működtetett közigazgatás gépezete pedig – még ha kaotikusan is – mozgásba lendült, követve új urai utasításait.

Másfelől a nyugati övezet megszállói előjoga miatt aggódó franciák nem tűrhették Feiszal embereinek hatalomátvételét, hiszen Libanont és Szíriát maguknak akarták. Bejrútba küldtek Szíria egyetlen szigetéről, Arvádról egy hajórajt, de október 8-án mégis egy Haifából ideérkező angol–indiai hadosztály vonatta be a bejrúti középületeken lengedező arab zászlókat, az erőteljes francia tiltakozás hatására ugyanis Allenby ilyen értelmű utasítást adott neki. Mindez legalábbis óvatosságra késztette a hidzsáziakat a parti területeken, különösen annak fényében, hogy Allenby október 6-án biztosítékokat nyújtott a bejrúti kikötő előtt várakozó francia flotta parancsnokának, Georges Varney altengernagynak, hogy katonákat tehet partra. Megérkezett Georges-Picot is. Sukri pasával egyszerűen közölték, hogy „küldetése véget ért", ami ellen hiába tiltakozott. Feiszal persze tudomást szerzett minderről és utasítást adott a bejrúti embereinek, hogy azonnal térjenek vissza Damaszkuszba, nehogy összetűzésbe keveredjenek a franciákkal, akik katonai kormányzókat küldtek Bejrútba, Szaidába (az ókori Szidónba) és Szúrba (Türoszba). Baalbek és Homsz ellenben az arabok kezén maradt. Clayton előzőleg figyelmeztette Feiszalt, hogy fogja vissza a libanoni embereit, a békekonferencián úgyis lesz majd lehetősége kiállni az érdekeiért. Allenby pedig arról biztosította, hogy a békekonferencián elhatározott végső rendezésig minden intézkedés csupán ideiglenes jellegű, s hogy a katonai kormányzók nem avatkozhatnak politikai ügyekbe.[104] 1918 októberének első napjaiban tehát háromszereplős kifinomult játszma vette kezdetét Szíriában, amely meghatározta az egész 1919-es esztendőt is és sötét árnyat vetett a nacionalisták törekvéseire.

A Bejrútban történtekkel egy időben, 5-én Feiszal Damaszkuszban szíriai „arab katonai kormányzatot" hozott létre Allenby tudtával és beleegyezésével és kiadta első hivatalos „proklamációját" a szíriai néphez. Ebben köszönetét fejezte ki azért a meleg fogadtatásért, amelyben az itteniek „győzelmes csapatainkat" részesítették és azért a ragaszkodásért, amelyet „urunk, a

---

[102] Zeine: *The Struggle for Arab Independence*… i. m. 36–37.

[103] Az 1914 előtti autonóm libanoni hegyvidéknek nem képezte részét Bejrút és az ország legnagyobb kikötői, valamint a termékeny Bekaa-völgy síkságai, az északi Akkar és a déli Dzsebel-Ámil. Abdo I. Baaklini: *Legislative and Political Development: Lebanon, 1842–1972*. Durham, 1976. 49–56.; Engin Deniz Akarli: The Administrative Council of Mount Lebanon. In: Nadim Shehadi – Dana Haffar Mills (szerk.): *Lebanon. A History of Conflict and Consensus*. London, 1988. 79–100.

[104] Zeine: *The Struggle for Arab Independence*… i. m. 39.

Ali Rida ar-Rikabi

szultán, a hűség fejedelme, Huszein saríf" iránt tanúsítottak. Bejelentette az „arab alkotmányos kormány" megalakítását, mely „urunk, Huszein szultán nevében maradéktalanul és teljes mértékben független", fennhatóságát pedig kiterjeszti „egész Szíriára". A kormány elnökévé az al-Fatat meghatározó helyi tagját, Ali Rida ar-Rikabi pasát nevezte ki, majd felszólította a lakosságot, hogy tartsa be a törvényeket és engedelmeskedjen az új kormánynak. A szíriai keresztény és más kisebbségek érdekeire tekintettel Feiszal aláhúzta, hogy kormánya *arab* kormány, minden arabnak igazságosságot és egyenlőséget ajánl, és ugyanazokat a jogokat biztosítja muszlimoknak, kereszténynek és zsidóknak egyaránt.[105]

A proklamációt a franciák provokációnak tekintették, s úgy vélték, beavatkozást jelent az általuk ellenőrzött levantei partvidék ügyeibe. A Feiszalhoz delegált francia összekötő, Robert Coulondre tiltakozását fejezte ki, amiből az emír megértette, hogy Franciaország változatlanul ragaszkodik a Sykes–Picot-szerződés végrehajtásához. Azzal védekezett, hogy Allenby engedélyével vette birtokba Bejrútot és a többi kikötőt, amit a brit főparancsnok később a párizsi konferencián megerősített.[106] Ez jelentette az első, de távolról sem az utolsó komolyabb összezördülést az arabok és a franciák között. Ráadásul az a tény, hogy a saríf kormánynak nem sikerült megvetnie a lábát a Libanon-hegységben, dühödt és frusztrált irreguláris fegyveresek ellenőrizhetetlen támadásaihoz vezetett. A Hermon-hegy irányából az Orontész folyó völgye felé szórványos betörések kezdődtek, amelyek idővel a partvidéken valóságos franciaellenes gerillaharccá terebélyesedtek. November közepén egy ötvenfős lovas csapat már Szaidát is megtámadta.[107] Jellemző, hogy az elvileg franciák uralta parti sávban a mudroszi fegyverszünet megkötése után visszaállították az oszmánok által 1914 őszén egyoldalúan eltörölt kapitulációkat, míg a Feiszal ellenőrzése alatt álló belső területeken továbbra is semmisnek tekintették azokat. A damaszkuszi nacionalista körökben elterjedt az a vélemény, hogy a nyugatiak becsapták az arabokat, s nincs más céljuk, mint az alávetésük és a kizsákmányolásuk.

Feiszalnak az önmagában egyáltalán nem lényegtelen október eleji politikai proklamációja nem változtatott azon a tényen, hogy a közel-keleti arab lakta területeken a szociális és egészségügyi helyzet 1918 őszén katasztrofálisra fordult. A helyzet különösen Bejrútban és a Libanon-hegységben vált rendkívül feszültté, amit a régió már-már szélsőséges vallási megosztottsága tovább nehezített. A bejrúti és damaszkuszi kereskedők spekulációja nyomán a rizs, a cukor és az üzemanyag teljesen eltűnt a piacokról. Sokak életét ellehetetlenítette, hogy a megélhetés alapját jelentő erdőket, gyümölcsösöket a törökök kivágták, mert a fa fűtőanyagnak kellett a csapatszállító szerelvények számára. Az itteni lakosságot a háborús években az éhínség, amelyet leginkább az antant tengeri blokádja, az aszály, az oszmán hadsereg rekvirálásai és Dzsemál pasa politikája idéztek elő, valamint a járványok szó szerint megtizedelték. Mértéktartó vélemé-

[105] Uo. 32–33.

[106] A miniszterelnök párizsi, a rue Nitot 23. alatti szállásán 1919. március 20-án tartott értekezlet jegyzőkönyve. In: *FRUS. The Paris Peace Conference 1919*. Vol. V. Washington, 1946. 11.

[107] Gontaut-Biron: *Comment la France s'est installée en Syrie*… i. m. 47.

nyek szerint a mai Izrael/Palesztina, Libanon, Szíria és Jordánia területén a népesség 10–15, a Libanon-hegységben 30%-a vesztette életét.[108] Sőt van, aki szerint 1917-ben és 1918-ban az összlakosság nagyjából egyharmada, talán 100 ezer ember halt meg! Más egyenesen félmilliós számot emleget az egész libanoni partvidékre vonatkoztatva.[109] A háború előtt 180 ezres Bejrút lakosságának száma 1916 végére kb. 75 ezerre esett vissza.[110]

Éhező libanoni család

A leírások rettenetes állapotokra utalnak. Egy megdöbbent ausztrál főtiszt 1918. december végén ezt írta a feleségének: „A lakosság helyzete nyomorúságos. Éhezik, és azt állítják, hogy 250 ezer a halottak száma ebben a térségben. Jóllehet hideg van és esik, számtalan kölyköt látni, akik csak rongyokat viselnek a hátukon. Mivel a többségük keresztény, a törökök semmilyen szánalmat sem tanúsítottak az irányukban. Lerabolták az országot. Igaz, ebben a természeti

[108] Zachary J. Foster: *4 Beautiful yet Horrifying Graphs of Death from Ottoman Lebanon, 1915–6*. http://www.midafternoonmap.com/2015/02/4-beautiful-yet-horrifying-graphs-of.html#more, letöltés: 2016. július 21.

[109] Linda Schatkowski Schilcher: The Famine of 1915–1918 in Greater Syria. In: John Spagnolo: *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective. Essays in Honour of Albert Hourani*. Reading, 1992. 229–258.; Tarazi Fawaz: *A Land of Aching Hearts*… i. m. 81–120.

[110] Elizabeth Thompson: *Colonial Citizens. Republican Rights, Paternal Privilege and Gender in French Syria and Lebanon*. New York, 2000. 20.

adottságainál fogva szegény országban korábban is gyakran éheztek. Csak nyomorúságos olajfák vannak, amelyeket az emberek most túl korán szüretelnek le, hogy eladhassák [a termést]. Ennek a népnek a szegénysége és nyomora valami borzalmas."[111] Nem véletlen, hogy a szíriaiak történelmi emlékezetében az éhínség és más viszontagságok a háború szinonimáit jelentik. A lakosság *szafarbarlik*nak nevezi őket a török „általános mozgósítás" *(seferberlik)* jelentésű szóból. Az első világháború azért lehetett szafarbarlik, mert *korábban nem tapasztalt* szerencsétlenségek (sorozás, rossz termés, infláció, járványok, éhínség, halál) sorozatát jelentette a nem harcoló civil lakosság számára.[112]

A veszteségeket növelte a régióban 1918–1919 folyamán dühöngő spanyolnátha, mely a világ más részeihez hasonlóan a Közel-Keleten is hatalmas pusztítást végzett. A járvány Arábiában, Szíriában és Perzsiában nem tett különbséget vidékiek és városiak között, mindenütt számolatlanul szedte áldozatait.[113] Feltehető, hogy az antanthatalmak hathatós segítsége nélkül a túlélők helyzete is jóvátehetetlenül reménytelenné vált volna. Különösen a legtöbbet szenvedő Libanonban számított sokat a franciák és a britek együttműködése a humanitárius segítségnyújtás terén.[114] Volt olyan nap, amikor a franciák 1800 éhhalál szélén álló szerencsétlent gyűjtöttek be és vittek egy régi gyárból átalakított szükségkórházba, ahol megmentették az életüket. Coulondre ugyancsak egyetlen nap leforgása alatt 1500 rongyos bejrúti csavargó gyereket, többnyire árvákat szedett össze, akik a hegyvidékről azért jöttek a városba, hogy valami élelmet találjanak. Hatalmas menedékházat hoztak számukra létre, ahol csoportosították, megfürdették, felöltöztették és különféle árvaházakba irányították őket. Néhány nap alatt tízezer gyermeket láttak el ily módon. Élelmiszert Franciaországból, Egyiptomból és Indiából szereztek, az elosztást pedig jegyrendszer segítségével, katonák felügyelete mellett oldották meg. Franciaországból behozott szövetanyagok megvarratásával számos nőnek biztosítottak szerény megélhetést, miközben orvoscsoportok járták a hegyvidéket, ezenkívül új kórházakat is alapítottak. A különféle szerzetes- és apácarendek ingyen levest osztottak, 1918–1919 telén 3,6 millió adagot. Az elosztáskor nem tettek különbséget keresztény, muszlim és drúz között.[115]

A Földközi-tenger keleti partvidékén a betegségek, az éhínség, az elszegényedés minden társadalmi csoportot mélyen érintett. Libanonban ráadásul politikailag éles határ húzódott a muszlimok és a többséget alkotó maronita keresztények jövőre vonatkozó elképzelései között. 1918-ban „Libanon" egész mást jelentett, mint napjaink levantei köztársasága. Hogy megérthessük a viták hátterét, szükséges legalább a közvetlen történelmi előzmények megismerése.

---

111 Phoebe Vincent: *My Darling Mick. The Life of Granville Ryrie 1865–1937*. Canberra, 1997. 188.

112 Najwa al-Qattan: *Safarbarlik*: Ottoman Syria and the Great War. In: Thomas Philipp – Christoph Schumann (szerk.): *From the Syrian Land to the States of Syria and Lebanon*. Beirut, 2004. 163–174.

113 1918–1919 nem véletlenül él mind a mai napig a belső-arábiai lakók emlékezetében úgy, mint a „kegyelem éve" *(szanát ar-rahma),* vagy mint „a láz éve" *(szanát asz-szahna)*. Az Oszmán Birodalomban és Perzsiában a halottak számát 215 és 430 ezer közé teszik. Guido Steinberg: „Seuchen und Krieg im Jahr der Gnade". Die Spanische Grippe 1918/19 in Arabien und Syrien. *Freie Universität Berlin, Publikationen*. http://www.fu-berlin.de/presse/publikationen/fundiert/archiv/2002_01/02_01_steinberg/index.html, letöltés: 2015. december 1.; Guido Steinberg: The Commemoration of the „Spanish Flu" of 1918–1919 in the Arab East. In: Farschid – Kropp – Dähne (szerk.): *The First World War as Remembered*… i. m. 151–162.

114 A francia erőfeszítésekről lásd J. Émily: L'assistance française en Syrie. In: Haut-Commissariat de la République Française en Syrie et au Liban: *La Syrie et le Liban en 1921*. Paris, 1922. 121–147.

115 De Wailly: *Liban, Syrie: le mandat*… i. m. 80–85.

Francia csapatok partraszállása Bejrútban 1918-ban (pinterest.com)

A 19. század közepén az Oszmán Birodalom arab többségű területein a következő vilajetek léteztek: Moszul, Bagdad, Aleppó, Szaida, Damaszkusz, valamint Arábiában Hidzsáz és Jemen, de a köztük lévő határok politikai értelemben nem sokat jelentettek. A Libanon-hegységben és Damaszkuszban dühöngő 1860-as véres felekezeti villongások után a Porta hozzálátott ezeknek az adminisztratív egységeknek az átszervezéséhez. 1861-ben a libanoni hegyvidéket mintegy „kiemelték" a vilajetek közül és az öt nagyhatalommal aláírt és többször módosított ún. „szerves rendezés" nyomán 5950 km² kiterjedésű autonóm *mutaszarrifijává*, vagyis előjogokkal rendelkező kormányzósággá alakították, melynek élén keresztény kormányzó *(mutaszarrif)* és – mint láttuk – Adminisztratív Tanács állt, irányításába pedig a felekezetek, elsősorban a többségben lévő maroniták beleszólást kaptak.[116] Jeruzsálem növekvő fontossága miatt 1887-ben a Porta Palesztina déli részén is új közigazgatási egységet hozott létre, a jeruzsálemi szandzsákot, melyet a kb. egymilliós damaszkuszi vilajetből szakított ki, s Isztambul közvetlen ellenőrzése alá helyezett. Időközben Bejrút gyors kereskedelmi-gazdasági fejlődése szükségessé tette az új bejrúti vilajet kialakítását, melyet 1888-ban a latakiai, a tripoli, a nábluszi és az akkói szandzsákokból állítottak össze. Azaz innentől fogva az aleppói, a damaszkuszi és a bejrúti tartományok mellett két különálló közigazgatási egység, a jeruzsálemi szandzsák és a libanoni mutaszarrifija foglalta el a földrajzi Szíria területét.

Az 1860-as tragikus események után, amikor több ezer keresztény vesztette életét, a libanoni maroniták egy pillanatra sem hagytak fel ama törekvésükkel, hogy Franciaország védelme

116 Antoine A. Khair: *Le Moutaçarrifat du Mont-Liban*. Beyrouth, 1973.; Engin Akarli: *The Long Peace. Ottoman Lebanon, 1861–1920*. Berkeley, 1993.; Ferwagner: *A libanoni kérdés és a nagyhatalmak (1840–1861)*. i. m. 406–418.

alatt kiváljanak az Oszmán Birodalomból, és független libanoni államot hozzanak létre. Magától értetődött, hogy ennek a közel-keleti keresztények felett hagyományosan a protektori feladatokat ellátó Franciaország segítségével kell végbemennie. A libanoni keresztények körében a törökellenességet növelte a 19. század végén és a 20. század elején a térségben elterjedt nyugati iskolák aktív tevékenysége, a francia forradalmi eszmék beszivárgása, a libanoniak külföldi utazásaik során szerzett tapasztalattömege, általában véve a Nyugattal fenntartott intenzív kapcsolatok rendszere és az Amerikából időről időre hazatérő libanoni kivándorlók hatása. A legfontosabb mégis a keresztények „kívülállása" volt, hogy „idegen testnek" számítottak, hogy nem érezték magukénak a török kormányzatot. Ezen az sem változtatott érdemben, hogy a 19. századi oszmán reformok jelentős előrelépést jelentettek az emancipációjuk tekintetében.

A világháború után a keresztények és muszlimok közötti ellentétek kiéleződtek, különösen Bejrútban. A libanoni hegyekben élő keresztények (katolikusok és nem katolikusok) 1918–1919-ben a muszlim többségű Szíriától el szerettek volna szakadni lehetőleg Franciaország segítségével, de mindenképpen érdekeltek voltak abban, hogy – ha ez nem történhet meg – Szíria francia kézbe kerüljön. Ezzel szemben a levantei partvidéken, a kikötővárosokban élők főleg muszlimok (szunniták, síiták, drúzok stb.) voltak, akik az arab nacionalizmus szellemében ellenezték a Szíriától való elszakadást, támogatták Szíria önállóságát Feiszal emír vezetésével és meg voltak győződve arról, hogy a damaszkuszi arab kormányzatnak kell uralnia a tengerparti sávot is. Magától értetődik, hogy Franciaországnak semmilyen szerepet sem szántak.

Mindebből az következik, hogy nem mondható szerencsésnek Feiszal és Lawrence részéről az a döntés, hogy arab csapatok élén Sukri pasát Bejrútba és Libanonba küldték a Hidzsáz királya nevében létrehozandó „arab Hásimita kormány" felállítására. Ezzel ugyanis nem csupán a Feiszallal szembeni francia ellenérzéseket növelték, hanem a franciák tudatában még a Libanonra vonatkozó brit szándékokkal kapcsolatban is gyanakvást okoztak. Párizs csak azzal törődött, hogy Nagy-Britannia garantálja a hagyományos szíriai érdekeit, a francia politika azonban szembetalálta magát a saríf mozgalmával, amelyet egyszerre becsült alul és értett félre. A francia vezető körök valójában meg voltak győződve arról, hogy Nagy-Britannia csak azért akarja Feiszal arabjainak adni Szíriát, hogy aztán annál könnyebben szerezhesse meg saját magának. Úgy gondolták, a britek pontosan ugyanígy jártak el a cionizmussal is, amelyet csupán azért támogattak, hogy biztosíthassák az ellenőrzésüket Palesztina felett és felszámolhassák az ottani francia befolyást.[117] Miért viselkednének másképpen Damaszkuszban, mint Jeruzsálemben? Gyanakvásukat növelte, hogy amikor Feiszal november 17-én Libanonba érkezett, és híveinek meghagyta, aktívan álljanak ellen minden „kívülről jövő" hatalomnak, akkor a brit tisztviselők nem tiltakoztak.[118] Ebből a gondolatmenetből kifolyólag a franciák Feiszalt a britek egyszerű marionettfigurájának tartották, akit leghelyesebb a neki való alárendelt szerepre kényszeríteni.

A francia kormány jó előre, már 1917. április 9-én kinevezte Georges-Picot személyében a palesztinai és szíriai főmegbízottját. Utasításai világosak voltak: „Pénzbeli jutalomban fogja részesíteni a [török] katonaszökevényeket és a vasutak és közlekedési utak elleni támadásokat. Azoknak a törzseknek, melyek Franciaország mellett kedvezően nyilatkoznak, adjon fegyvert és lőszert, szervezzen belőlük bandákat, melyek ellenségeinket nyugtalaníthatják. A hírszervezet útján szoros kapcsolatban maradva az arabokkal, ön fogja irányítani és koordinálni mozgalmu-

[117] Ha az Arab Iroda munkatársainak törekvéseire gondolunk, el kell ismernünk, hogy ebben volt valami.
[118] Gontaut-Biron: *Comment la France s'est installée en Syrie*… i. m. 188.

kat. Végül a különböző törzsfőnökök küldötteiből alakítson maga mellett tanácsot, melynek törekvéseit szintén önnek kell irányítania."[119]

1918 novemberéig azonban Picot még nem tartózkodott a Levantéban, ezért megérkezéséig a térséget jól ismerő diplomata, a már említett Robert Coulondre képviselte Franciaország politikai érdekeit Bejrútban,[120] míg az itteni francia katonai kormányzóvá Párizs Piépape ezredest, a Palesztinai és Szíriai Francia Különítmény parancsnokát nevezte ki. Annak érdekében, hogy a britekkel és Feiszal arabjaival szemben megerősítse a levantei francia pozíciókat, Coulondre október 23-án felkereste a Libanon-hegységben található Bkerkében a maronita pátriárkát és Libanon jövőbeli kormányáról tárgyalt vele. Megállapodtak arról, hogy helyreállítják a keresztény többségű hegyvidék autonómiáját, az Adminisztratív Tanács működését, Libanon élére pedig az addigi oszmán kormányzó helyére francia kormányzó kerül.[121] A megállapodást nyilvánosságra is hozták, 25-én pedig az Adminisztratív Tanács tagjai Habíb asz-Szaad pasával, az elnökükkel az élen Baabdában fogadták Coulondre-ot és Piépape-ot. A franciák, akik saját magukat a levantei térség „felszabadítóinak" tekintették, nyilvánvalóvá tették, hogy nem ismerik el Sukri pasa és Feiszal embereinek az intézkedéseit, s Libanonban ők, nem pedig a damaszkuszi arab kormány tartják kezükben a hatalmat. A tanácsot hatalommal ruházták fel, de a tevékenységéért a franciáknak volt felelős. Mindez azért érdekes, mert ugyanez az Adminisztratív Tanács néhány héttel korábban – mint láttuk – még Feiszalnak fogadott örök hűséget… 28-án Párizs Bejrútba küldte a már említett Hamelin tábornokot, aki leváltotta az alacsonyabb rangú Piépape-ot, hogy egyenrangú félként tudjon tárgyalni Allenbyvel.

Mialatt a franciák fáradtságot nem kímélve azon ügyködtek, hogy megvessék a hatalmuk alapjait Libanonban, a brit hadsereg és Feiszal Núri asz-Szaíd vezette csapatai elűzték a 4. oszmán hadsereg maradékát Damaszkusz környékéről. Október 25-re Homsz, Hama és Aleppó is az angol–arab erők kezére került. Öt nappal később megérkezett a mudroszi fegyverszünet híre; ekkorra „Allenby hadserege kevesebb, mint hat hét alatt 75 ezer foglyot ejtett, 360 löveget zsákmányolt és 350 mérfölddel kitolta a frontvonalat észak felé".[122] A sors fintora, hogy a török hadsereg ugyanott adta meg magát, ahol négyszáz évvel korábban I. Szelim szultán csapatai döntő győzelmet arattak, s ezzel az oszmánok Szíria uraivá váltak. A figyelem a békeszerződés megkötése, a békefeltételek kialkudása felé fordult. Ennek során a nagyhatalmak között már addig is meglévő, de talán még lappangó rivalizálás nyílt formákat öltött.

Mikor a mudroszi fegyverszünet híre eljutott az arabokhoz, de leginkább a damaszkuszi nacionalistákhoz, rögtön az volt az első kérdésük, hogy a britek mikor váltják be a Huszein emírnek tett függetlenségi ígéreteiket. Annál is inkább, mert Allenby biztosította Feiszalt, hogy a Sykes és Georges-Picot által 1918 júliusában megtervezett szíriai katonai közigazgatás csak a háború végéig marad fenn, a végső rendezés pedig a békekonferencia döntésén múlik, ahol az arabok képviselői is megjelenhetnek. Fokozták az arabok várakozásait Wilson elnök már idézett nyilatkozatai és a népek önrendelkezésére vonatkozó elvei.

Az aktuális helyzet és erőviszonyok azonban nem kedveztek ezeknek a várakozásoknak, sem a wilsoni elveknek. Az Oszmán Birodalom összeomlásának pillanatában Nagy-Britannia, s kisebb mértékben Franciaország az egész arab Keletet szilárdan a kezében tartotta. Ez az egy-

---

119 Patyomkin (szerk.): *A diplomácia története*. i. m. 281.

120 Coulondre az 1930-as évek második felében Moszkvában és Berlinben is jelentős diplomáciai szerepet játszott. Franklin L. Ford – Carl E. Schorske: The Voice in the Wilderness: Robert Coulondre. In: Gordon A. Craig – Felix Gilbert (szerk.): *The Diplomats 1919–1939*. Princeton, 1981. 555–578.

121 Carol Hakim: *The Origins of the Lebanese National Idea 1840–1920*. Berkeley, 2013. 238–239.

122 Wavell: *Allenby. Soldier and Statesman*. i. m. 245. Idézi: Zeine: *The Struggle for Arab Independence*… i. m. 41.

szerű, száraz tény önmagában többet nyomott a latba, mint minden, a háború alatt tett kötelezettségvállalás és ígéret. Először fordult elő, hogy nagy kiterjedésű muszlim területek és az arab-iszlám birodalom két egykori fővárosa, Damaszkusz és Bagdad keresztény hatalmak ellenőrzése alatt álljon. Az arab lakosság természetesen örült, hogy véget ért a háború, az októberben történtek nyomán azonban gyanakvóvá és bizalmatlanná vált a brit és francia szándékokat illetően. Valójában a londoni és párizsi kormány éppen e gyanakvás eloszlatására adta ki november elején a már említett nyilatkozatát. Lloyd George utóbb egyenesen azt írta, hogy „az arab érzékenység megnyugtatására" bocsátották ki a közös deklarációt.[123] Arnold Wilson ellenben úgy vélekedett, hogy „ez a dokumentum, mely Wilson elnök doktrinér szelleméből következett, alapjaiban befolyásolta a politikai kilátásokat; a szíriaiak és az arabok – joggal vagy anélkül – úgy tekintettek rá, mint a Sykes–Picot-szerződés hatálytalanítására, vagy legalábbis a rendelkezései felülvizsgálatára".[124] Miközben Allenby elégedett volt vele, mert úgy vélte, az arab szövetségeseknek komoly ígéreteket jelent, mások hevesen bírálták. Kritizálták a mezopotámiai angol tisztviselők, de kiváltképp ellenezték a kairói rezidensi hivatal munkatársai, mivel a nyilatkozat a függetlenséggel kapcsolatban nagy várakozásokat keltett az egyiptomi tömegekben. Egyébként úgy tűnik, a franciák eleve nem gondolták komolyan az önrendelkezésre vonatkozó ígéret betartását, legalábbis erre utal, hogy Pichon külügyminiszter december végén a képviselőház előtt nyíltan követelte a britektől a Sykes–Picot-szerződés végrehajtását: „A törökök birodalmában elvitathatatlan jogaink vannak, amelyeket meg kell védenünk. Jogaink vannak Szíriában, Libanonban, Kilikiában, Palesztinában. Ezek történelmi jogcímekre, megállapodásokra, szerződésekre épülnek. […] De támaszkodnak azon népek reményeire és akaratára is, melyek hosszú idő óta a mi klienseink. A leghatározottabban ragaszkodunk ezeknek a jogoknak az érvényesítéséhez. […] Úgy véljük, hogy ezek az Angliával kötött szerződések továbbra is összekötnek minket, s hogy ezek a számunkra elismert jogok mostantól fogva szerzett jogoknak számítanak."[125]

Hiába próbálta meg 1919 januárjában Georges-Picot és Sykes Aleppóban megnyerni a helyieket (a hallgatóságuknak az arab egység lehetőségéről, belső ellentéteik feloldásáról, a zsidókkal való együttműködés előnyeiről, egy nekik juttatandó kikötő esélyeiről szónokoltak).[126] Amikor Pichon beszédének a híre februárban Szíriába ért, nyomban véres franciaellenes zavargások törtek ki Damaszkuszban és Aleppóban. A franciák soraiban található nagyszámú örmény tovább fokozta a feszültséget, hiszen körükben a törökökkel szembeni bosszúszomj csillapíthatatlan volt. Hiába tiltottak be a britek minden politikai tevékenységet, függetlenséget éltető petíciók keringtek mindenfelé. Sokfelé olyan titkos forradalmi bizottságok alakultak, mint a szélsőségesen idegenellenes Nádi al-Arabi (Arab Klub), melyek szították a hangulatot a nyugatiak ellen. A kereszténységet a toleráns muszlimokkal szemben fanatikusoknak állították be, propagandájuk pedig a mecsetekben, kávéházakban, a piacokon és a lapokban bontakozott ki. Az Arab Klub fegyveresekkel kísért képviselői jártukban-keltükben fenyegették a mérsékelteket, megfélemlítették a bizonytalanokat, molesztálták az ellenszegülőket. Különösen aktívnak bizonyult a klub vezető aleppói aktivistája, Számi asz-Szarrádzs, a nacionalista *al-Arab* című lap szerkesztője, aki – miután Damaszkuszban instrukciókat kapott a vezetőktől – kíméletlen pro-

123 Lloyd George: *The Truth About the Peace Treaties*. 2. k. i. m. 1035.

124 Wilson: *Loyalties: Mesopotamia*. Vol. II: 1917–1920. i. m. 102–103.

125 *Journal officiel de la République française* (JORF). *Débats parlementaires*, Chambre des députés, 2e scéance du 29 décembre 1918. 3716.

126 Leslie: *Mark Sykes*… i. m. 280–281. Ez volt Sykes utolsó közel-keleti körútja, egyben a hattyúdala is. Februárban spanyolnáthában megbetegedett és 39 évesen Párizsban elhunyt.

pagandakampányt indított az örmények ellen. A város sarífi hatóságai úgy döntöttek, február 28-án franciaellenes tüntetést szerveznek, ahol a részvevők kifejezhetik az elégedetlenségüket. A demonstráció azonban véres örményellenes pogromba torkollott.[127] A párizsi újságok beszámolói aligha tükrözték a teljes valóságot: „A legrémisztőbb hírek érkeznek hozzánk Trákiából, Örményországból, a Kaukázusból és Észak-Szíriából. […] Néhány nappal ezelőtt görögöket mészároltak le Szmirna környékén, de a zavargások sehol sem voltak olyan súlyosak, mint 1919. február 28-án Aleppóban. […] Az örmények közül kevesebb, mint egy óra leforgása alatt 50-en életüket vesztették, 150-en megsebesültek. […] Az első hírek hallatán Georges-Picot Bejrútból gépkocsin néhány tiszt kíséretében Aleppóba sietett. Energikus magatartásával megakadályozta a zavargások továbbterjedését. […] Boldogsággal töltötte el, hogy elhaladása során Franciaországot megtapsolták."[128]

Feiszal emberei a rendteremtés helyett maguk is részt vettek az aleppói gyilkosságokban. A városban állomásozó brit csapatok csak órák múltán avatkoztak be, Allenby pedig megelégedett annyival, hogy figyelmeztetésben részesítse a damaszkuszi kormányt, de senkit sem vontak felelősségre. Ezt látva a felháborodott francia összekötő kérte a felmentését. Az mindenesetre bebizonyosodott, hogy ekkorra az arabok szemében a szövetségesek novemberi nyilatkozata már nem jelentett egyebet értéktelen papírfecninél.

Az aleppói örményellenes pogromnak nagypolitikai következményei is lettek. A párizsi békekonferencián Clemenceau, aki korábban nem zárkózott el az elől, hogy Feiszalnak bizonyos kormányzati szerepet juttassanak Damaszkuszban, most, a francia „védelem" alatt álló örmények legyilkolása után kijelentette, hazája szembe fog szegülni az emírrel („attól tartok, harcolnunk kell vele"). Figyelmeztette az angolokat, hogy Feiszal felszíthatja a pánarab lelkesedés tüzét, ami Nagy-Britanniának sem lehet érdeke. Ekkor döntöttek úgy, hogy Allenby tábornokot meghívják a békekonferenciára.[129]

Eközben nemcsak Észak-Szíriában, hanem a szomszédos Kilikiában is drámai események zajlottak. Még 1918. december 5-én Allenby főparancsnok azzal bízta meg a franciákat, hogy a török hadsereg maradékától tisztítsák meg a térséget. Hamelin tábornok azonban csak a Cipruson kiképzett, alig 4000 fős ún. Keleti Légiót vethette be e célra, mely különböző elemekből (örmény menekültekből, az oszmánok börtöneiből szabadult foglyokból, szíriai arabokból) tevődött össze.[130] Az alakulat négy zászlóaljából hármat örmények alkottak, zömüket azok a menekültek tették ki, akik 1915 augusztusában a szíriai partvidék hegységeiből leereszkedve összegyűltek a parton, egy francia hadihajó pedig Port-Szaídba szállította őket. Az egység létrehozását 1915 eleje óta a szövetségesekkel folytatott hosszadalmas tárgyalások előzték meg, amelyeket örmény részről egy konzervatív, kozmopolita és művelt politikus, a már említett neves, örmény származású egyiptomi miniszterelnök, Núbár Núbáriján fia, Bógósz Núbár pasa vezetett

127 Eliezer Tauber: *The Formation of Modern Syria and Iraq*. Abingdon, 1995. 88–89.
128 *L'Illustration*, 1919. április 5. Idézi: De Wailly: *Liban, Syrie: le mandat*… i. m. 97.
129 Lloyd George: *The Truth About the Peace Treaties*. 1. k. i. m. 289.
130 A Légió rövidesen megszűnt, amikor 1919 januárjában a DFPS felvette a Levantei Francia Csapatok elnevezést. Ez utóbbi pedig 1920 augusztusáig állt fenn, amikor beolvadt a Levantei Hadseregbe. Ezek az alakulatok a francia mandátumidőszakban létrehozott szíriai rendfenntartó erők alapjaivá váltak. Vö. Jean-David Mizrahi: Armée, État et nation au Moyen-Orient. La naissance des troupes spéciales du Levant à l'époque du mandat français, Syrie, 1919-1930. *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 207. sz., 2002/2. 107–123.

az ún. Örmény Nemzeti Delegáció nevében.[131] Már 1914 novemberében a franciákhoz fordult, Maxwell tábornoknak pedig 1915 februárjában magabiztosan kijelentette, hogy a britek kilikiai partraszállása esetén a helyi örmények „tökéletes és teljes támogatást" nyújtanának nekik, csak adjanak nekik fegyvert.[132] Egy ilyen hadművelet talán sokakat megmenthetett volna a deportálástól. A megegyezés 1916 őszén született meg, melyben Bógósz Núbár vállalta, hogy a felállítandó egységben az örmény önkéntesek az antant oldalán „őseik földjének felszabadításáért" fognak harcolni. A pasa azt remélte, a légióból a jövőbeni önálló örmény hadsereg magja lehet.[133] Nem lett az végül, mivel a háború végén egyértelmű volt, hogy a Keleti Légió vegyes összetételű halmazából rövid időn belül nem lehet ütőképes haderőt kovácsolni. A művelt és intelligens örményeknek például nemigen jelentett semmit a katonai fegyelem, a nyelvi különbségek pedig akadályozták a francia tisztek és a közkatonák közötti megértést. A törökökkel szemben bosszúszomjas örmények nem óhajtották tiszteletben tartani a helyi civil lakosságot, de a muszlimok részéről is ugyanilyen gyűlölet áramlott feléjük.

Francia csapatok bevonulása Adanába, 1919. február (dcstamps.com)

Amint a Légió december 11-én Alexandrettában, december 18-án pedig Merszinben partra szállt, s elfoglalta Antiókhiát (Antakya), valamint az északabbra fekvő Adanát, az örmények legott elözönlötték a háremeket, hogy kiszabadítsák az 1915-ben odahurcolt asszonyaikat.[134] A

[131] Stanley E. Kerr: *The Lions of Marash. Personal Experiences with American Near East Relief, 1919–1922.* Albany, 1973. 30–32.

[132] Gauin: Strategic Threats and Hesitations… i. m.

[133] Taline Papazian: Engagement militaire et droits politiques des Arméniens: la Légion d'Orient, exemple de négociations entre une nationalité non souveraine et ses Alliés européens. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 141. sz., 2017. június. 121–137.

[134] A deportálások során nemcsak nőket, hanem gyermekeket is muszlim családokba kényszerítettek, természetesen át kellett térniük az iszlámra. Sőt az oszmán hadseregben szolgáló örmény katonák akár 5–10%-a is megmenekülhetett a deportálástól oly módon, hogy felvette Mohamed hitét. Ara Sarafian: The Absorption of Armenian Women and Children into Muslim Households as a Structural Component of

muszlim lakosság természetesen tiltakozott, zendülés közeli hangulat alakult ki több településen. 1918 decemberében és 1919 januárjában állandósultak a törökökkel való kisebb összecsapások, terjedt a banditizmus. Február 2-án Hamelin, aki nem értett egyet a bevetésükkel, azt jelentette, hogy örmény katonái „égnek a bosszúvágytól az éveken át megtapasztalt bánásmódjuk miatt", ezért pedig „vasfegyelmet kell tartani köztük, hogy francia katonához méltó módon viselkedjenek". Mindhiába, merthogy „a Kilikiába való megérkezésük óta nem telik el úgy nap, hogy a helyi oszmán hatóságoktól vagy a britektől ne jutna el hozzám – sajnos a legtöbbször megalapozott – panasz az örmények helyi lakossággal szembeni túlkapásai (fosztogatások, fegyveres támadások, prédálások, gyilkosságok) miatt".[135] Mikor február 16-án egy örmény katonát Alexandrettában lelőttek, társai a laktanyából kitódultak az utcákra és rabolni, fosztogatni, gyújtogatni kezdtek. A sebtében odavezényelt francia tengerészgyalogosok csak nagy üggyel-bajjal tudták megfékezni az indulatokat. Ilyen körülmények között érkeztek meg a hírek a február 28-i aleppói pogromról. A városba bekísért örmény menekültek látványa ismét felhevítette az indulatokat, az örmény katonák még a saját muszlim bajtársaikra is rátámadtak vak dühükben.

A vérgőzös leszámolások brit intervencióhoz vezettek. Allenby úgy döntött, a Keleti Légiót leváltja egy brit dandárral, ami márciusban meg is történt. Anélkül, hogy a franciák véleményét kikérték volna, a főhadiszállás Kilikiában új, a britek ellenőrzése alatt álló megszállási övezetet hozott létre. Georges-Picot tiltakozását figyelmen kívül hagyták. A katonák nyomában brit mérnökök is érkeztek, akik átvették a vasutak felügyeletét, munkájukat hatezer hindu alkalmazott segítette. De ott voltak a törökök is, akik nem távoztak Kilikiából, hivatalnokaik, rendőreik több ezres létszámban a helyükön maradtak. Ezenkívül több ezer dezertált katona kóborolt az utakon, akik a betevő falatért cserébe eladták a fegyvereiket. Becslések szerint 25 ezer puska került így a visszatérő örmények bosszújától rettegő muszlimok kezébe.[136] Figyelmeztető jel lehetett, hogy a térségben egyedül 1919 júliusában hetven oszmán csendőr dezertált és állt át a nacionalistákhoz.[137] Musztafa Kemál emberei összegyűjtötték a kóborlókat és fegyveres bandákat hoztak létre belőlük, melyek kisebb körzeteket vontak ellenőrzésük alá. Megteremtődött ezáltal a jövő török nemzeti hadseregének magja.

A franciák eszközök híján semmit sem tehettek. Mégis, amikor 1919 májusában Piépape ezredest Adanába küldték, hogy az örményektől megtisztított ottani francia csapatok parancsnokságát átvegye, az első hónapok hevülete mintha alábbhagyott volna. A zavargásokat, leszámolásokat megfékezték, a fegyveres bandákat a hegyekbe űzték, a nyugalom valamelyest helyreállt. A franciák lépéseket tettek a gazdaság fellendítésére, szerszámokat és vetőmagot osztottak. A török hivatalnokok fölé francia felügyelőket állítottak, miközben a megszállási övezet élén egy brit főtiszt állt. A franciák főként a rendfenntartó erők megszervezésében jeleskedtek: a 2500 fős szervezetben 500-an keresztények voltak. Mindent egybevetve Kilikiában az együttműködés a két szövetséges között sokkal gyümölcsözőbb volt, mint a Közel-Kelet más részein.

---

the Armenian Genocide. In: Omer Bartov – Phyllis Mack (szerk.): *In God's Name. Genocide and Religion in the Twentieth Century*. New York, 2001. 209–221.

135 McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 428.

136 De Wailly: *Liban, Syrie: le mandat*… i. m. 101.

137 Gingeras: *Fall of the Sultanate*… i. m. 279.

A párizsi békekonferencia első szakasza és az arab nacionalista mozgalom korlátai

Annak ellenére, hogy a hatalmas horderejű európai kérdések minden mást háttérbe szorítottak, a békekonferencián a közel-keleti kérdés is váratlanul nagy erővel tört a felszínre, mivel úgy tűnik, a nagyhatalmak, de leginkább Franciaország, nem számoltak az arab nacionalizmus gyors szárba szökkenésével (Párizs ugyanezt a hibát néhány évtized múltán Észak-Afrikában is el fogja követni). A legnagyobb problémát az jelentette, hogy kiáltó ellentét mutatkozott a háború alatt kötött titkos szerződések és a szövetségesek levélváltásai között, nem beszélve az antant egyes vezetői által tett jóindulatú, semmitmondó és közhelyszerű nyilvános nyilatkozatainak ellentmondásairól. Az olaszokkal kötött 1915-ös londoni paktum, a Sykes–Picot-szerződés, a Balfour-nyilatkozat zavarokat okozott, a Huszein–McMahon-levélváltás, Wilson 14 pontja, a Bagdad és Jeruzsálem elfoglalásakor tett nagylelkű nyilatkozatok pedig komoly reményeket ébresztettek egyesekben.

A britek békekonferencián követett arab politikájának alapjait a Keleti Bizottság 1918. november 27-i ülésén fektették le. Az a döntés született, hogy véget vetnek a folyamköz jövőjével kapcsolatos bizonytalanságoknak, s Mezopotámiában az India Office ajánlásait követve elősegítik az „önrendelkezés" létrejöttét szoros brit ellenőrzés alatt. Szíriában viszont a kairói Arab Iroda nyomására támogatják Feiszal uralmának kiépülését.[138] Mindez szakítást jelentett a Sykes–Picot-szerződés szellemével és súlyos konfliktusokhoz vezet majd Franciaországgal. Szíriával kapcsolatban egyébként két fontos kormányzati dokumentum is készült 1918 decemberében, amelyek befolyásolták a britek magatartását. Az első Sir Henry Wilson vezérkari főnök 9-én íródott memoranduma volt, amelyben kifejtette, hogy Szíriát semmi szín alatt nem szabad más nagyhatalomnak átengedni, mivel az katonai fenyegetést jelentene az Egyiptomban és Mezopotámiában állomásozó brit erőkre nézve. Ehelyett a „politikailag elkülönített" Szíriát brit befolyás alá kell vonni, ügyelve az arabok érzékenységére. Mellesleg Wilson kimondottan hasznosnak ítélte egy zsidó „ütközőállam" létrehozását Szíria és Egyiptom között.[139] A második feljegyzés 19-én készült, szerzője pedig Arnold Toynbee, aki akkoriban a külügyminisztérium információs és hírszerzési osztályán dolgozott. Hangsúlyozta, hogy az arab mozgalom minden katonai eredménytelensége és az általa okozott diplomáciai problémák ellenére Nagy-Britanniának hasznos lehet, a Sykes–Picot-szerződés végrehajtása viszont több hátránnyal is járna: (1) London ellen hangolná nem csupán az arab, hanem az egész iszlám világot; (2) Franciaország megvetné a lábát az arab területek szívében, ami ugyanúgy ellentétes lenne a brit érdekekkel, mint az oroszok perzsiai jelenléte volt a világháború előtt. Mindez versengéshez vezetne a két szövetséges között, ami „végzetes következményekkel" járna a kapcsolataikra nézve. A legjobb megoldást az egységes, arab uralom alatt álló Szíria jelentené.[140]

1918–1919 fordulóján minden várható nehézség dacára többen is azt hitték, gyorsan meg lehet kötni a békeszerződéseket. Lloyd George optimista módon azt remélte, a békekonferencia egy hétnél nem fog tovább tartani.[141] Ez érthető is, hiszen a domináns brit közel-keleti pozíciók miatt a gyorsan megkötendő békeszerződés nyilvánvalóan érdekében állt Londonnak. A

---

138 Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 86.

139 Max Beloff: *Britain's Liberal Empire 1897–1921. Volume 1. Imperial Sunset.* Basingstoke, 1987. 299.

140 Isaiah Friedman: *Palestine. A Twice-Promised Land? Volume 1. The British, the Arabs & Zionism 1915–1920*. New Brunswick, 2000. 69–72.

141 House különleges megbízott 1918. október 30-i távirata Wilson elnöknek. In: *FRUS. The Paris Peace Conference 1919*. Vol. I. i. m. 407.

kormányfő nehézségei idővel jelentősen megsokasodtak. Gondot jelentett, hogy a háború alatti, jobbára lojális és barátságos partnerek helyett új, kevésbé együttműködő politikusok kerültek hatalomra a szövetséges országokban, az antanton belül viták robbantak ki, a legyőzött ellenségek lassan, de biztosan újra erőre kaptak és megszerveződtek, a gazdasági és humán tényezők miatt pedig a brit hadsereg létszáma csökkent, s már nem volt képes a megszállt területeket teljes egészében ellenőrzése alatt tartani. Idővel a stratégián is változtatnia kellett. Eleinte azt remélte, hogy az Egyesült Államokra támaszkodva távol tarthatja a Közel-Kelettől a franciákat, ráadásul az amerikaiak segítenek majd elhárítani a bolsevik veszélyt is. Amikor azonban kiderült, hogy az USA nem kíván szerepet játszani a térségben és az izolacionizmust választja, a brit miniszterelnök nem tehetett mást, kiegyezett Franciaországgal.

Talán Lloyd George volt a konferencia fontosabb részvevői közül az egyetlen, aki személyes elkötelezettséget érzett a Közel-Kelet iránt. Láttuk, hogy fenntartások nélkül támogatta a cionistákat, emellett elismerte az arabok háborús szerepvállalását, csodálta Lawrence teljesítményét és mélyen tisztelte Allenby tábornokot. Valamelyest figyelembe vette az 1918 végén született kormányzati állásfoglalásokat, így a közel-keleti népek iránt bizonyos megértéssel és barátsággal érkezett a békekonferenciára, de az elsődleges szándéka mégis az volt, hogy hazája érdekeit érvényesítse, s a térségbeli befolyását kiterjessze. Már az amerikai szerepvállalást sem tartotta olyan jó ötletnek, mint néhány hónappal korábban, mert azt gondolta, a brit érdekekkel előbb-utóbb összeütközésbe kerülnének az Egyesült Államok érdekei, a jenkik jelenléte pedig bonyodalmakat és nehézségeket okozna az arabokkal fenntartott kapcsolatokban.[142] A kormányfő úgy vélte, Egyiptom, Mezopotámia, Arábia, Palesztina, Perzsia, Ciprus és a Kaukázus jutalom a háború alatt tett brit erőfeszítésekért, Isztambulról pedig semmi szín alatt sem akart lemondani a franciák javára. Talán Szíriát és Dél-Anatóliát leszámítva az egész Közel-Keletre a brit gyarmatbirodalom újdonsült tartozékaként tekintett. A britek békekonferencián tanúsított magatartását egyébiránt több tényező is befolyásolta. Lloyd George mindent megtett annak érdekében, hogy az egész világháború utáni rendezést és konkrétan a közel-keleti ügyeket a saját ellenőrzése alá vonja: „konferencia-diplomáciája" azt jelentette, hogy a belügyekről a figyelme a külügyekre terelődött. 1919 és 1922 között nem kevesebb, mint 33 nemzetközi konferencián vett részt, valamint az azokat előkészítő informális egyeztetéseken.[143] A külügyminisztérium ugyanakkor képtelennek bizonyult arra, hogy a kezébe vegye az irányítást, mivel az India Office szava döntő volt Mezopotámiában és Arábia keleti partvidékén, a War Office pedig mindenbe beleszólt Szíriában és Palesztinában. Ráadásul a párizsi tárgyalások idejére a külügy szinte kettéhasadt: Balfour és a személyzet tekintélyes része a dokumentációval együtt áttelepült a francia fővárosba, miközben az ügyek vitele Londonban Curzonre és a munkatársaira maradt. Utóbbi így panaszkodott a feleségének: „Balfour Párizsban egy politikát folytat, én pedig itt egy másikat. Senki sem tudja, mit kellene tenni, közben pedig – természetesen – nem történik semmi, és egyre mélyebbre és mélyebbre süllyedünk a mocsárba."[144] Az sem mellékes, hogy Balfour, valamint a miniszterelnök és több kormánytag között komoly nézeteltérés mutatkozott a Közel-Kelet jövőjét illetően. A külügyminiszter régóta ellenezte a birodalom terjeszkedését, s habár támogatta az olajkutak megszerzését és a cionistákat, Mezopotámia és Palesztina megszerzésé-

142 Érvelésével Curzon is egyetértett. A háborús kabinet 1918. december 20-i ülésének jegyzőkönyve. 6–7. CAB 23/42. http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-42.pdf, 146–147. Letöltés: 2017. március 28.

143 Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 403.

144 Earl of Ronaldshay: *The Life of Lord Curzon. Being the Authorized Biography of George Nathaniel Marquess Curzon of Keddleston*. III. London, 1928. 203.

vel nem értett egyet. Fontos szerepet kapott még a Szíriával foglalkozó, imperialista szemléletű, kiváló gyarmati közigazgatási szakértőnek számító Lord Milner és a békekonferencia közel-keleti szekciójában tevékenykedő brit delegáció vezetője, Sir Louis Mallet, az egykori isztambuli nagykövet.[145]

A franciáknál más típusú problémák merültek föl. Clemenceau persze ragaszkodott Szíriához és Dél-Anatóliához, ezenkívül reménykedett abban is, hogy megszerezheti, vagy legalább ellenőrzése alá vonhatja a tengerszorosokat, sőt arról álmodott, hogy francia tanácsadó orientálhatja ezentúl a szultán politikáját ugyanúgy, ahogy azt a britek teszik Egyiptomban. A Közel-Kelet azonban mégsem állt érdeklődése homlokterében, s ideje is kevesebb jutott rá. A békekonferencián a keleti ügyekkel leginkább André Tardieu foglalkozott, rajta kívül a „szíriai pártot" Robert de Caix képviselte a háttérben. Sokat jelentett Jean Goût munkája, aki a Quai d'Orsay arab ügyeiért felelt.[146] Nehezítette a francia delegáció munkáját, hogy a miniszterelnök és a szakértők között úgyszólván egyáltalán nem volt egyeztetés, ami a stratégia és a taktika megtervezését akadályozta.

Wilson amerikai elnök viszont – aki a tekintélyével szinte elnyomta a többieket, hiszen ő államfő volt, a partnerek pedig „csak" miniszterelnökök – a maga részéről napi rendszerességgel konzultált a tanácsadóival a Közel-Kelet jövőjéről, s a 14 pont szellemében szerette volna rendezni a kérdést, bár a figyelmét elsődlegesen Németország és a bolsevik veszély elhárítása kötötte le. A legnagyobb problémáját az jelentette, hogy 1918 novemberében elveszítette a félidős választásokat, így a Szenátus kikerült az ellenőrzése alól. Ennek következtében szerfelett kérdésessé vált, hogy képes lesz-e ratifikáltatni az általa aláírt békeszerződéseket vagy bármilyen más nemzetközi egyezményt.

Mások is befolyásolták a döntéshozatalt, akik személyes vagy nemzeti érdeket szerettek volna érvényesíteni. Közéjük tartozott Feiszal emír, akinek a dolgát nehezítette, hogy a franciák és a Hásimiták közötti ellentét már a békekonferencia megnyitása előtt több formában jelentkezett, s az is bizonytalannak tűnt egy ideig, hogy a hidzsázi delegáció egyáltalán megjelenhet-e a plénum előtt. Az emír 1919. január közepén levélben kérte Pichon francia külügyminisztertől, hogy „az Alexandretta és Jemen közötti területek" arab törzsei és az ő parancsnoksága alatt harcoló arab erői képviseletében ott lehessen a francia fővárosban, amitől Clemenceau kormánya erősen húzódozott. Nem akarta elismerni őt nemhogy minden arab, de még a szíriai arabok képviselőjének sem. A Hásimiták érdekeit fáradhatatlanul támogató, a franciák kiszorítását szorgalmazó Lawrence javaslatára – aki arab öltözékben jelent meg Párizsban, de közben a brit küldöttség technikai tanácsadójaként is működött – a Foreign Office végül is elérte, hogy Feiszal Huszein saríf képviselőjeként vehessen részt a békekonferencián. Vagyis nem minden arabok reprezentánsaként.

Miután diadalmas körutat tett Szíriában, az emír meg is érkezett Bejrútba, aminek a franciák egyáltalán nem örültek, hiszen – mint emlékezhetünk rá – alig néhány héttel korábban akadályozták meg a libanoni hatalomátvételét. Míg a muszlimok és az angol hatóságok Bejrútban ünnepélyesen fogadták „Ő királyi Fenségét, Feiszal emírt, az arab haderők főparancsnokát", aki felszállt a *Gloucester* fedélzetére, hogy a békekonferenciára utazzon, addig Brémond ezredesnek, akit azzal bíztak meg, hogy fogadja a herceget Marseille-ben, a lelkére kötötték, hogy „egyszerű katonaként" kezelje őt. Megkülönböztetett tisztelettel kellett bánnia vele, de „nem részesíthette

[145] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 106–107.
[146] *FRUS. The Paris Peace Conference 1919*. Vol. III. Washington, 1943. 15–17.

diplomáciai elismerésben",[147] s először a strasbourgi laktanyába kellett kísérnie, így késleltetve a Párizsba való megérkezését.[148] Lyon és Párizs ugyan ünnepi fogadtatásban részesítette, a hadsereg pedig napiparancsban részesítette dicséretben a szárnysegédjét, Núri Szaídot, de mégsem látták szívesen. A vele tartó Lawrence-t felszólították Franciaország elhagyására (később mégis maradhatott), ami mély nyomot hagyott az emírben. Megértette, hogy a francia kormány ellenséges vele szemben, az arab függetlenséget pedig csakis a britek támogatásával biztosíthatja.

Feiszalt már csak azért sem vették komolyan, mert mindössze egy Damaszkusz városát, a kultúra és a civilizáció bástyáját megostromló hidzsázi beduinnak látszott. Az egyik francia lap írta: „Feiszal emír, az összes arab nyelvű nép megbízottjává átalakult nomád főnök egy olyan lakosságot terrorizál, mely kultúrája és történelmi hagyománya segítségével ellent kell, hogy álljon a beduinok uralmának."[149] Felismerhető a Párizsban élő szíriai emigránsok kedvenc érvrendszere, akik 1917 óta a már említett Szíriai Központi Bizottságba tömörültek.[150] Párizsi kilátója magasságából a bizottság elutasította a sarífi mozgalom mindenfajta képviseletét és a francia mandátum alatti független és föderális Szíria mellett tette le a garast. Szoros szálak fűzték a „szíriai párthoz", mely 1919 folyamán egyre intenzívebb hadjáratot folytatott Francia-Szíria érdekében. Január 3–5. között Marseille-ben ülésezett a Szíriai Francia Kongresszus, melynek tagjai (lyoni selyemgyárosok, marseille-i nagykereskedők, bankárok, parlamenti képviselők, katonatisztek, egyetemi tanárok, egyházi személyek) egyöntetűen védelmükbe vették a levantei francia érdekeket, petíciókkal, memorandumokkal bombázták a döntéshozókat. Szenvedélyesen szorgalmazták a háborús károk helyreállítását, a szíriai jogszabályok „elfranciásítását", a kikötők és a vasutak fejlesztését, a francia oktatási intézmények bővítését és régészeti feltárások indítását. Az oktatást különösen fontosnak tartották, mert a nyelv révén „békésen" lehet „meghódítani" egy egész országot. Minden eszközzel igyekeztek felrázni a közvéleményt Szíria megszerzése céljából. Határozataikat Pichonnak is eljuttatták, hogy a békekonferencián azok szellemében tárgyaljon a szövetségesekkel.[151]

1919 februárjának elején úgy tűnhetett, Szíria kapcsán nem lesznek nagy nehézségek. Erre utalhatott, hogy 6-án, még azelőtt, hogy Feiszal felszólalt volna a konferencián, Lloyd George és Clemenceau szívélyes hangulatú megbeszélést folytatott, amelyen előbbi megígérte, hogy támogatni fogja a Szíriára (és Marokkóra) vonatkozó francia igényeket. A „Tigris" átadott brit kollégájának egy francia javaslatot, amely lényegében megismételte Pichon előző év december 29-én elhangzott képviselőházi beszédének fő pontjait, vagyis a rendezés alapjának a Sykes–Picot-szerződést tekintette. A dokumentum külön kitért a kelet-szíriai Deir-ez-Zór tartományra, mely az Eufráteszt a tengerparttal összekötő vasút miatt Franciaország számára fontos lenne. Figyelemre méltó módon Clemenceau hajlandónak mutatkozott arra, hogy elfogadjon egy olyan damaszkuszi kormányt, amely az 1916-ban elképzelthez áll közel, s amely „Feiszal emírt a

147 Brémond: *Le Hedjaz dans la guerre mondiale*. i. m. 310–311.

148 Feiszalt Marseille-ben az a Brémond fogadta, aki – mint láttuk – az arab felkelés támogatására 1916-ban Dzsiddába küldött kicsiny francia katonai küldöttség vezetője volt. A történelem fintora, hogy a strasbourgi helyőrség parancsnokát, aki kitüntette az emírt a Becsületrenddel, Gouraud-nak hívták. Ő fogja másfél év múlva Feiszalt elűzni Damaszkuszból. Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 472.

149 Lord Derby párizsi brit nagykövet 1919. február 7-i levele Lord Curzonnek. Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 127.

150 A bizottságot Sukri Ganem hozta létre, hogy a szíriai francia érdekek érvényesítése céljából összefogja a szíriai emigránsokat. A Quai d'Orsay Franciaország egykori bagdadi konzulját, Ferdinand Wiet-t bízta meg a szervezet tevékenységének koordinálásával.

151 A kongresszusról részletesen lásd *Correspondance d'Orient*, 12. évf., 206. sz. (1919. január 30.) 62–79.

szövetségesek által számára elképzelt pozícióba helyezi".[152] A herceget ki is tüntette a *Croix de Guerre* érdemrenddel, az egyik párizsi lap pedig bő teret szentelt a hidzsázi igényeknek.[153]

Párizs valójában két lehetséges stratégia között őrlődött: (1) az egyébként meglehetősen különböző szíriai érdekeltségek egyesítése a kizárólagos francia fennhatóság alatt; vagy ezzel szemben (2) a kibővített Libanonra, a közel-keleti francia érdekek bástyájára való támaszkodás. Az első megoldást szorgalmazta a Tízek Tanácsa előtt Clemenceau kérésére február 13-án megjelenő Sukri Ganem, aki a különféle szíriai emigráns szervezetek nevében hevesen támadta a pánarab egység koncepcióját, mondván, a nyelv önmagában nem teremti meg a nemzeti egység alapját. Kétórás szóáradatában azt bizonygatta, hogy a kulturálisan és vallásilag sokszínű hazája különbözik Arábiától, amellyel nem alkothat egységet („ez súlyos politikai hiba lenne"). Tiltakozott a saríf Szíria belügyeibe való beavatkozása ellen, amellyel nem volt korábban semmilyen kapcsolata, és követelte az „egységes, önálló, föderális Szíria" létrehozását *francia mandátum alatt*. Ennek déli részét képezné az autonóm Palesztina, mely azonban föderális kapcsolatban maradna Szíriával.[154] Beszéde alatt az egyik szakértője lopva egy cetlit csúsztatott oda Wilson elnöknek, amelyen felhívta a figyelmét arra, hogy Ganem 35 éve Párizsban él; még az is kiderült róla, hogy már arabul is elfelejtett…[155] A második megoldást próbálták elfogadtatni a francia mandátum alatti független Nagy-Libanon feltétel nélküli hívei, akik elutasították, hogy a „nomád" Hásimita-dinasztia uralkodjék Szíria „fejlett" népei fölött.[156] „A Libanon-hegység mindig önálló volt […] az arabok, a törökök és az egyiptomiak alatt is. Kéri, hogy függetlensége elismerése mellett visszakaphassa történelmi és természetes határait, amelyeket a jogtalan török terjeszkedés elragadott tőle."[157] Ezeket a szavakat a békekonferencián megjelent első libanoni delegáció vezetője, az Adminisztratív Tanács tagja, Dáud Ammún mondta el a hatalmak képviselőinek. Mondandóját néhány hét múltán az Élysée-palotában Poincaré köztársasági elnök előtt is megismételte, akinek hazája Franciaország iránti „hűségét" bizonygatta.[158] Ő volt az, aki 1918 végén egyik levelében először használta a „Nagy-Libanon" kifejezést.[159] A küldöttség François Georges-Picot aktív közreműködésével hagyta el Bejrútot, amit azonban a helyi brit hatóságok elleneztek.[160] Wilson azt gyanította, hogy ez a küldöttség valójában a francia imperialista ambíciók szimpla bábja, de azért álláspontja a szíriaiak felekezeti és politikai megosztottságára utalt. Arra konkrétan, hogy a levantei keresztény araboknak az autonómia évtizedei után nem állt szándékukban visszatérni a muszlim uralom alá. Már csak ezért sem beszélhetünk arról, hogy a libanoniak a franciák bábjai lettek volna (mint ahogy Feiszal sem a brit érdekek mentén lépett fel): ezek a közel-keleti küldöttségek a saját törekvéseiket fogalmazták meg.

---

[152] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 116–117.

[153] Amelyeket mellesleg megalapozatlanoknak tartott. *Le Temps*, 1919. február 7. A francia sajtó 1918–1919 fordulóján egyébiránt publicitást biztosított az egzotikus Lawrence-nek és Feiszalnak. Vö. *Le Temps*, 1918. december 11.; *Correspondence d'Orient*, 1919. január 15.

[154] Statement by Chukri Ghanem. *FRUS. The Paris Peace Conference 1919*. Vol. III. i. m. 1024–1038.

[155] Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 474.

[156] Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 1055.

[157] Részlet a libanoni Adminisztratív Tanács küldöttségének a párizsi békekonferencia előtt 1919. február 13-án tett nyilatkozatából. Antoine Hokayem – Marie-Claude Bittar: *L'Empire ottoman, les Arabes et les Grandes Puissances 1914-1920*. Beyrouth, 1981. 106–107.

[158] *Correspondance d'Orient*, 1919. március 30. 255–256.

[159] Kais M. Firro: Lebanese Nationalism versus Arabism: From Bulus Nujaym to Michel Chiha. *Middle Eastern Studies*, 40. évf., 5. sz. (2004. szeptember) 1–27.

[160] Fel is tartóztatták a küldöttséget az egyiptomi Port-Szaídban, s csak a franciák határozott tiltakozására engedték továbbutazni Franciaországba.

Mindegyik a maga módján, a saját retorikai stratégiájával akart hatni a döntéshozókra.[161] Egy második libanoni delegáció, amelynek az élén ezúttal Huvaik maronita pátriárka állt, június 16-án ismételten kérte Franciaország támogatását a Szíriáról leválasztott és „természetes, történelmi és gazdasági határai között" helyreállított Nagy-Libanon függetlenségéhez.[162] „Libanon függetlensége nem egyszerűen az oszmán hatalom összeomlásából fakadó *de facto* függetlenség. Elsődlegesen a Szíriában esetleg létrejövő bárminemű arab államtól való teljes függetlenséget jelenti." A főpap mindezt azzal indokolta, hogy Libanon kulturálisan magasabb színvonalon áll Szíriánál: „míg Szíriában a nomád elem a lakosság jelentős részét teszi ki, addig Libanonban egyetlen olyan kisváros vagy falu sincs, amelynek ne lenne iskolája".[163] Nyilvánvaló, hogy bizonyos maronita vezetők és a rendkívül befolyásos egyház következetesen ellenezte Libanon beintegrálását valamiféle arab államba, mert az arab nacionalizmus számukra a régi, jól ismert muszlim fenyegetés „reinkarnációját" jelentette.[164] A francia kormány azonban egészen októberig nem fogadta a pátriárkát, mert azzal volt elfoglalva, hogy „az angol–arab összeesküvéssel"[165] szemben megszerezze az ellenőrzést Szíria legnagyobb része fölött.

Georges Clemenceau viszont április 13-án fogadta Feiszalt, aki korábban több alkalommal is kért tőle audienciát. A néhány nappal később neki küldött levelében a francia miniszterelnök kijelentette, „elismeri Szíria önrendelkezéshez való jogát a hagyományoknak és a nép akaratának megfelelő helyi autonómiák föderációja formájában". Hozzátette: „Őfelsége elismerte, hogy Franciaország a jogosult hatalom arra, hogy a rend helyreállításához és a szíriaiak által kívánt haladás biztosításához szükséges különböző tanácsadók támogatását nyújtsa Szíriának."[166] Feiszal válasza azonban határozott volt: „A szíriaiak által rám ruházott küldetés abban áll, hogy számukra a teljes, feltételek és fenntartások nélküli függetlenséget követeljem."[167] A francia mandátum alá kerülő „helyi autonómiák föderációjával" Feiszal a teljes függetlenséget állította szembe. Ezt követelte a békekonferencia számára benyújtott két emlékirata is. 1919. január 1-jén kijelentette: „Úgy hisszük, az általunk elképzelt arab egység létjogosultsága minden vitán felül áll. […] Azért jöttem Európába, hogy atyám, valamint Ázsia arab lakossága nevében arra kérjem a konferencián részt vevő nagyhatalmakat, […] országainkra ne pusztán a már meglévő európai anyagi érdekek és feltételezett érdekszférák szemszögéből tekintsenek. Azt várjuk a nagyhatalmaktól, hogy olyan potenciális nemzetet lássanak bennünk, amely féltékenyen óvja nyelvét és szabadságát. Kérjük, hogy semmiféle olyan lépést ne tegyenek, amely figyelmen kívül hagyja törekvésünket ezeknek a területeknek egyetlen szuverén kormányzat irányítása alatt történő egyesítésére."[168] 29-én pedig újabb memorandumában nyomatékosította a területi követeléseit: „Érkezésem oka azt kérni önöktől, hogy az ázsiai arab nyelvű népek az Alexandretta–Dijárbekir vonaltól az Indiai-óceánig független és szuverén népekként ismertessenek el a Nemzetek Szövetsége garanciája mellett." Érdekes ugyanakkor, hogy az emlékirat leszögezte azt is,

---

161 Andrew Arsan: The patriarch, the amir and the patriots: civilisation and self-determination at the Paris Peace Conference. In: Fraser (szerk.): *The First World War and Its Aftermath*… i. m. 127–145.

162 Edmond Rabbath: *La formation historique du Liban politique et constitutionnel*. Beyrouth, 1973. 304.

163 Hokayem – Bittar: *L'Empire ottoman, les Arabes et les Grandes Puissances*… i. m. 198–200.

164 Roshwald: *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires*… i. m. 193.

165 Catroux tábornok szavai. *Deux missions au Moyen-Orient (1919-1922)*. Paris, 1958. 11.

166 Hokayem – Bittar: *L'Empire ottoman, les Arabes et les Grandes Puissances*… i. m. 131–132.

167 Uo. 135.

168 Feiszal emír memoranduma a párizsi békekonferencia főtanácsához. Párizs, 1919. január 1. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 51–52.

Hidzsáz „már szuverén állam", Áden kikötője pedig, amely „brit függőség", nem képezi részét az arab követeléseknek.[169]

Feiszal Lawrence társaságában egy brit hadihajó fedélzetén (1918)

A fő gondot az jelentette, hogy mint láthattuk, a békekonferencián az arab területek kapcsán nem az önrendelkezést állították a középpontba. Igaz, az antant ezt az alapelvet a mandátumos rendszer keretében elfogadta, erre pedig gyakran és nagy előszeretettel fel is hívták Feiszal figyelmét. A nehézséget sokkal inkább az önrendelkezés gyakorlati megvalósítása jelentette, az emír ugyanis ezen a téren maximalista álláspontra helyezkedett. Amikor február 6-án egzotikus öltözékében megjelent a Tízek Tanácsa előtt, a fiatal, nyúlánk herceg világossá tette, hogy ragaszkodik az arab területek teljes és oszthatatlan önállóságához. Nem kertelt: kifejtette, hogy az arab világ különálló egység, népe civilizált, közös nyelve és „természetes határai" vannak. A világháború alatt hűséges módon „százezer" emberrel járult hozzá az erőfeszítésekhez, 20 ezer harcosa életét is vesztette, ezért az arab nemzet jogosan követeli, hogy áldozatvállalását ismerjék el, s teljes függetlenséggel honorálják. Készséggel beleegyezett azonban abba, hogy Palesztina „az egyetemes karaktere miatt" az arab igényeken kívül essen, és „az érdekelt felek kölcsönös megfontolásának" tárgyává váljon.[170] Ettől eltekintve ugyanakkor kitartott amellett, hogy az arabok „csak szabadságot akarnak, kevesebbel nem érik be. […] Az arabok már akkor régi, civilizált és szervezett nép voltak, amikor az e szobában jelenlévők által képviselt nemzetek még ki sem alakultak."[171]

---

[169] David Hunter Miller: *My Diary at the Conference of Paris with Documents*. Volume IV: Documents 216–304. New York, 1924. 300.

[170] Statement for the Hedjaz. In: *FRUS. The Paris Peace Conference 1919*. Vol. III. i. m. 889–891.

[171] Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 1043–1044.

A Termékeny Félholdon belül Palesztinával kapcsolatban azért is tett engedményeket, mert – mint látni fogjuk – Feiszal a békekonferencia megkezdése előtt titkos megállapodást kötött Hájim Veicmannal, amelyben elfogadta a Palesztinába való zsidó bevándorlás elvét („minden szükséges intézkedést megtesznek azért, hogy bátorítsák és serkentsék a zsidók nagyarányú bevándorlását Palesztinába"), cserébe a cionisták támogatásáért a szíriai francia mandátummal szemben.[172] Feiszal azt hitte, fel kell áldoznia Palesztinát azért, hogy megmenthesse Szíriát, de azért elővigyázatosságból kézzel utólag egy klauzulát biggyesztett a szöveghez, mely a szerződés végrehajtását az arab függetlenségi követelések megvalósulásától tette függővé.[173] Csakhogy mialatt Feiszal – oldalán az elmaradhatatlan Lawrence-szel – az európai diplomácia útvesztőiben próbált eligazodni, a palesztinai muszlim és keresztény egyesületek 1919 februárjában összeült első kongresszusa egyhangúlag a cionista program *ellen* foglalt állást, és követelte „Dél-Szíria" integrálását a Damaszkusz központú és Feiszal emír által kormányzott arab föderációba.[174] Lawrence és a britek egyébiránt Párizsban valóságos propagandacsapatot szerveztek az emír köré, mely a könnyen megvezethető (főleg amerikai) újságírókat a Hásimita herceg szilaj hőstetteinek meséivel traktálta. A róla megrajzolt képet Feiszal is erősítette azáltal, hogy a tanács előtt arannyal hímzett hófehér ruhában jelent meg, az övében handzsárral, amivel megteremtette az arab vezetők ama különös 20. századi hagyományát, hogy a diplomáciai összejöveteleken felfegyverkezve jelenjenek meg. Jellemző, hogy Feiszal észrevételeit a tanács előtt az a Lawrence „tolmácsolta", akinek az arabtudása hagyott kívánnivalót maga után, így az emír szavait a saját értelmezése szerint fordította, miközben – a szóbeszéd szerint – a herceg csupán a *Korán*ból idézett. Lawrence és Feiszal közös „előadása" elbűvölte az amerikaiakat (Lansing külügyminiszter úgy érezte, a hidzsázi „tömjénillatot lehel"), az egyik francia tábornok ellenben dühödten azt állította, hogy az emír nem más, mint a „brit imperializmus arab fejfedőben".[175]

A szakirodalomban olvasható egy érdekes megállapítás, mely szerint a régi Oszmán Birodalom minden régiója Líbiától a Kaukázusig, Konstantinápolytól Jemenig, Kairótól Bagdadig részese volt az első világháború okozta felfordulásnak, de „a legerőszakosabb, legzavarosabb és legbonyolultabb térség Szíria volt".[176] Az arab nacionalizmus kialakulása szempontjából ezzel nehéz lenne vitába szállni, hiszen a világháború előtt még esetlen és titkos arab nacionalista mozgalom Damaszkuszban, Feiszal adminisztrációja körül valósággal kivirágzott. Mezopotámiához és Palesztinához hasonlóan sokan itt is elutasítottak minden idegen befolyást, amit a „se védnökséget, se gyámságot, se mandátumot" jelszó tökéletesen kifejezett.[177] A sarífi jelző mögött valójában új politikusi generáció rejtőzött, mely a háború végén vált éretté és próbálta meg mindennemű képzettség vagy tapasztalat nélkül betölteni a birodalmi struktúrák összeomlása nyomán keletkezett intézményi vákuumot. Megtalálhatók voltak ebben a körben városi, közép-

[172] A Feiszal–Veicman-megállapodás. Akaba, 1919. január 3. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 53–54.

[173] Lehetséges, hogy barátja, Lawrence vette rá erre. Lawrence volt az, aki arra kérte Zaidot, Feiszal öccsét (az emír távollétében ő állt a damaszkuszi kormány élén), hogy Szíriában mérsékelje a cionizmus elleni támadásait, mivel, úgymond, „a cionista bizottság sokat segít nekünk itt, Párizsban". Tibawi: *A Modern History of Syria*… i. m. 289.

[174] Picaudou: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient*… i. m. 114.

[175] Barr: *A Line in the Sand*… i. m. 75–76.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 473. A Feiszal által az amerikai külügyminiszterre gyakorolt „benyomást" lásd Robert Lansing: *The Big Four and Others of the Peace Conference*. Boston, 1921. 161–177.

[176] John D. Grainger: *The Battle for Syria 1918–1920*. Woodbridge, 2013. vii.

[177] James L. Gelvin: The Social Origins of Popular Nationalism in Syria: Evidence for a New Framework. *International Journal of Middle Eastern Studies*, 26. évf., 4. sz. (1994. november) 645–661.

osztálybeli, az oszmán katonai iskolákban tanult mezopotámiai származású katonák. A török hadsereg egykori tisztjeiként, dezertőrökként, a britek hadifoglyaiként csatlakoztak az arab felkeléshez, s a saríf csapatok vezérkarát képezték (Jaszin al-Hásimi, Dzsaafar al-Aszkari, Núri Szaíd).[178] Azután ott voltak a szíriai származású fiatal civilek, mint például Dzsamíl Mardam-Bej, Naszíb al-Bakri, Sukri el-Kuvatli, vagy a palesztinok, mint az arab egységet hirdető Izzat Darvaza. A damaszkuszi Arab Klubhoz vagy a régi titkos társaságból, az al-Fatatból 1919-ben kinőtt Függetlenségi Párthoz csatlakoztak. A különböző politikai klubok persze mélyen megosztottak voltak, a választóvonalat sokszor a tagok regionális hovatartozása képezte. Olyannyira, hogy 1920 elejére a mozgalom három részre hasadt. Az al-Ahd tagjait, vagyis az egykori oszmán hadsereg főleg iraki származású arab tisztjeit legfőképpen Mezopotámia jövője érdekelte. Ezzel szemben az Arab Klub főként palesztinokból állt, akik anticionista programot képviseltek, s arra törekedtek, hogy eltérítsék Feiszalt a cionistákkal való együttműködésétől. A klub vezetőségének több tagja fontos tisztségeket foglalt el az emír adminisztrációjában, jóllehet a világháború alatt a többségük támogatta az oszmánokat és szembeszegült a Feiszal vezette arab felkeléssel. A palesztinok jelentős befolyást gyakoroltak a harmadik jelentős damaszkuszi politikai klubra, a Függetlenségi Pártra is.

Dzsamíl Mardam-Bej, Sukri el-Kuvatli és Izzat Darvaza

Ezek a radikális és ambiciózus, a városban többnyire idegen csoportok konfliktusba kerültek azokkal az idősebb damaszkuszi előkelőkkel, akik korábban a tartományi szolgáló elitet alkották, Isztambul iránti hűségük a háború alatt megingathatatlan maradt, s immáron az oszmán rendszer „árváinak" számítottak. Nem igazán viseltettek bizalommal Feiszal, az antant és még kevésbé a radikális nacionalisták iránt. Az 1914 őszén még London támogatását kereső Kámil al-Kasszab a Függetlenségi Párt részéről például maximalista módon vehemensen támadta a britek és franciák gyarmatosító politikáját, a damaszkuszi adminisztrációt pedig a „nemzeti érdekek" elárulásával vádolta.[179] Mohamed Kurd-Ali szíriai újságíró úgy jellemezte ezeket a „forrófejű, a négy város övezetében javarészt idegen és a nagypolitikába bekerült ifjakat", mint akik

[178] A köztük lévő kohéziót alkalmasint családi kötelékek is erősítették: Aszkari és Szaíd kétszeresen is sógorok voltak, egymás leánytestvéreit vették feleségül.

[179] James L. Gelvin: *Divided Loyalties. Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of Empire*. Berkeley, 1998. 59–62.

nem mutattak sem bizalmat, sem tiszteletet „az ország előkelői és bölcs férfijai" iránt.[180] Gertrude Bell elmélyítette ezt az elemzést, amikor ezt írta: „A damaszkuszi előkelők […] gyűlölik a bagdadiak és a palesztinaiak új, föléjük kerekedett bandáját, nyilvánvalóan részben azért, mert természetes módon osztozkodni szeretnének a koncon, részben pedig azért, mert zavarja őket az, hogy az idegenek […] vadul folytatják túlzó politikájukat, céljaik elérése érdekében pedig készek lángba és vérbe borítani az egész tartományt."[181] Ezekről a korántsem jelentéktelen ellentétekről a franciák is tudtak. Hírszerzésük 1919 tavaszán elfogott egy, a damaszkuszi hangulatot jól érzékeltető levelet, melyet a sarífi adminisztráció egyik tisztviselője egy kairói muszlim előkelőnek írt: „A katonai tanács tagjainak többsége szélhámos, egyikük sem mondható önzetlennek; úgyszólván mindegyikük csak baráti alapon kapta a kinevezését. […] Ami Naszíb al-Bakrit és a klikkjét illeti, csak azon ügyködnek, hogy állandó beavatkozásaikkal megvesztegessék a kormányt a saját embereik, rokonaik, barátaik érdekében, akiknek hivatalokat és járadékot juttatnak. […] Damaszkuszban a lakosság jelentős része, főleg a felvilágosult osztályok, elégedetlen a mostani adminisztrációval, fel van háborodva a mindenütt tapasztalható kivételezés láttán. A lopások, az agresszió, sőt a gyilkosságok egyre szaporodnak Damaszkuszban és az egész térségben, miközben a nemtörődöm vagy csak a saját szórakozásukkal foglalkozó hivatalnokok teljes mértékben elhanyagolják a kötelességüket."[182] Gontaut-Biron, a közel-keleti francia főmegbízott hivatalának munkatársa, aki a műveit saját tapasztalatai alapján írta, meg is állapította: „Szíriában többé már senki nem fogad el semmilyen Hidzsázzal való egyesülést. Még az arab függetlenség hívei is kételkednek a tisztán arab kormány megalakításának lehetőségében. A sarífi adminisztráció terhes és botrányos agyszüleményei, a rossz szervezettség, a közvagyon elfecsérlése, a drágaság néma ingerlékenységhez vezettek. Az egyre növekvő zűrzavar láttán sokan már nyíltan visszasírják a török rendszert s annak visszaéléseit."[183] Az oszmán rendszer visszatérésére persze nem nyílt esély, már csak azért sem, mert az arab kormányzat az oszmán struktúrák összeomlását kihasználva s azt kihangsúlyozva a teljes függetlenséget hirdette. Még a külsőségekben is. Már 1918 októberében, csupán hetekkel a damaszkuszi bevonulás után Feiszal és mások nyilvános megemlékezéseket tartottak a Dzsemál pasa által kivégeztetett mártírok vértanúságára. Az egyik részvevő így fogalmazott: „A halottak, az éhség, a járványok, a háború, az akasztások, a száműzetés következtében elhunytak szelleme örökké a szemünk előtt lebeg, rámutatva arra, mit kell tennünk annak érdekében, hogy megtisztítsuk ezt a földet és megbékítsük a lelkeket."[184] Szíriát tehát meg kellett szabadítani az oszmán uralom minden stigmájától.

Aligha kétséges ugyanakkor, hogy az első világháború környékén felbukkant első generációs arab nacionalista vezetők a Termékeny Félhold térségében, Arábiában és Egyiptomban igazából nem hittek a teljes függetlenségben, s megelégedtek volna kevesebbel is. A szíriai, iraki, palesztinai mozgalmakat olyan helyi előkelő földbirtokosok és tisztek vezették, akik az oszmán politikai struktúrákba születtek bele. Hourani szerint a valóságos céljuk nem is az oszmánok vagy Egyiptomban az angolok kiebrudalása volt, hanem hogy új hatalmi egyensúlyt alakítsanak ki kettejük között. Ugyanúgy cselekedtek, mint a régi előkelők, vagyis közvetítőként a hatalom és a helyi érdekek között, s azt akarták elérni, hogy a helyi érdekek az addigiaknál hatékonyabban érvényesüljenek, miközben magát a fennálló rendszert nem akarták megdönteni. Az arab nemzeti identitást vagy az arab függetlenség gondolatát csak 1918 végén tették magukévá. Lát-

[180] Kedourie: *England and the Middle East*… i. m. 160.
[181] Gertrude Bell: *Memorandum*. Idézi: Kedourie: *England and the Middle East*… i. m. 160.
[182] Gontaut-Biron: *Comment la France s'est installée en Syrie*… i. m. 203.
[183] Uo. 204.
[184] Gelvin: *Divided Loyalties*… i. m. 179.

Száti el-Huszri

tuk, hogy sokáig Huszein saríf nak sem az arab függetlenség volt a célja, hanem az, hogy az arab tartományok és a britek segítségével nagyobb autonómiára tegyen szert az Oszmán Birodalmon belül (nem véletlenül tartották fenn a család tagjai hosszú ideig a kapcsolatot még a felkelés kirobbantása után is Isztambullal).[185]

A világháború után, az oszmán birodalmi struktúrák összeomlásával azonban megváltoztak a célok és előtérbe kerültek a radikálisabb erők. A helyi kötődés nélküli egyének által képviselt „túlzó politikai eszme" nem volt más, mint az *arabizmus*. Méghozzá romantikus és doktriner arabizmus, amelynek a legtipikusabb képviselője talán a Jemenben szíriai szülőktől született Száti el-Huszri lehetett. Ő lett Feiszal oktatásügyi minisztere a szíriai függetlenség 1920. márciusi proklamációja után. Aleppóból származott, de török nyelvű képzésben részesült az oszmán állami tisztségviselők előkészítő iskolájában. Végül a természettudományok professzora lett, lelkesedett az oktatási reformért, majd 1909 és 1911 között – azután, hogy a hozzá közelálló ifjútörökök hatalomra kerültek – a tanárképző főiskola igazgatójaként tevékenykedett. Csak hat hónappal a mudroszi fegyverszünet után szánta rá magát Isztambul elhagyására, s ez a török kultúrájú oktatási szakember, az oszmán rendszerbe integrálódott szűk arab elit képviselője hamarosan az arabság ideológiai kántorává vált. Fichte romantikus nacionalizmusa hatott rá elsősorban és megdöbbentette a germán és az arab történelem közötti párhuzam. A nacionalizmus egyik esetben sem úgy fejlődött ki, mint Franciaországban, azaz egy már létező centralizált állam körül, hanem sokkal körülményesebben alakult ki a nyelv, a kultúra és a dicső múlt köré szerveződve.[186]

1920-ban Damaszkuszban Száti el-Huszri ezt a se testtel, se területtel nem rendelkező normatív arabizmust testesítette meg, amely körül új politikai kultúra fejlődött ki. Ez a kultúra egészen eltért a Termékeny Félhold régi városi kultúrájától. Az egység rögeszméje volt a domináns benne, az egység pedig úgy jelent meg, mint a függetlenség első számú feltétele. Ez volt a sajtó és Feiszal hivatalos nyilatkozatainak vezérmotívuma. Az egységfelhívás kétségkívül válaszként szolgált a térség imperialista felosztására, amit a Párizsban összeült nagyhatalmak tervbe vettek. A felhívás azonban belső, az arab társadalmaknak szóló jelentéstartalommal is bírt abban az értelemben, hogy ellentétét jelentette a Termékeny Félholdat feldaraboló törzsi, nagycsaládi és felekezeti megosztottságnak. Erre utalt a damaszkuszi görögkeleti pátriárka 1919-ben, amikor Gertrude Bellnek a következőket mondta: „Ha [a damaszkusziak] elutasítanák, hogy reagáljanak a patriotizmusukra apelláló felhívásokra, nem maradna más választás, mint a régi vallási

[185] Albert Hourani: A Note on Revolutions in the Arab World. In: Uő. (szerk.): *The Emergence of the Modern Middle East*. i. m. 67–74.

[186] Huszri el fogja kísérni Feiszalt Irakba 1921-ben s újfent oktatási minisztere lesz. Nasszer idején Kairóban hunyt el az Arab Felsőfokú Tanulmányok Intézetének igazgatójaként. A hatvanas években elméleti és történelmi tanulmányokat jelentetett meg az arab nacionalizmusról. Életéről lásd William L. Cleveland: *The Making of an Arab Nationalist. Ottomanism and Arabism in the Life and Thought of Sati al-Husri*. Princeton, 1971.

gyűlölet felélesztése."[187] Az arab összetartozástudat, a felekezeti megosztottságon való felülemelkedés igénye még a vallásilag rendkívül sokszínű, ezt a megosztottságot pedig a zsigereiben hordozó Libanonban is felerősödött a háború végén. Igaz, hogy az egységet már a háború előtti szervezetek némelyike (Libanoni Unió, a Libanoni Cédrus Szövetsége stb.) is hirdette, most azonban a felekezeteken túllépő identitás szekuláris eszméje minden korábbinál gyorsabban nyert teret. Az egyik ismert politikus, Halíl Szaadé, utalva az arab nacionalistákkal szembeni megtorlásokra és az átélt megpróbáltatásokra, már 1917-ben ezt írta: „Nincsenek közöttünk muszlimok, keresztények, drúzok és zsidók. A vérpadot egyformán ácsolták mindannyiunknak. A száskák mindenkin rajtaütöttek. Ez a háború egybeolvasztott bennünket forrongó üstjében, úgyhogy mi már szíriaiak, libanoniak, palesztinaiak vagyunk bárminemű vallási vagy felekezeti megkülönböztetés nélkül."[188] Fia, Antún a két világháború között tovább fogja fejleszteni ezt az elméletet.[189] Mindazonáltal a szír fővárosban megtelepült új arab elit a politikai törekvéseinek megvalósítását illetően ugyanannyi nehézséggel találta szembe magát, mint ideológiai meggyőződésének deklarálása kapcsán. A háború és az éhínség által gyötört, brit segélyektől függő és a jövőjét illetően mély bizonytalanságba süllyedő országban egy politikai tapasztalattal és valódi haderővel nem rendelkező maroknyi férfi próbálta hiábavaló módon megvetni az állam alapjait. A kemálistákkal ellentétben, akiknek Ankarában sikerült az, ami a saríf híveinek Damaszkuszban nem, az első arab nacionalisták nem rendelkeztek azzal az oszmán politikai és katonai örökséggel, amely az ifjútörökök utódai számára a múltban megteremtett intézményi és társadalmi alapokon lehetővé tette a jövőépítést.

A King–Crane-bizottság tevékenysége és a Szíriáért vívott diplomáciai küzdelem

Láthattuk, hogy mind a Huszein–McMahon-levélváltás, mind a Sykes–Picot-szerződés különleges elbánást említett a levantei keresztény kisebbségekkel kapcsolatban közvetlen francia felügyelet alatt (a speciális jogállásukra való utalást nem is nagyon palástolták). A probléma ténylegesen akkor keletkezett, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Párizs nem akar megelégedni a puszta tanácsadói szereppel Szíria belső részein. Ellenkezőleg, a francia kormány nyíltan törekedett a fennhatósága kiterjesztésére nem csupán a tengerparti sáv, hanem az egész ország fölé. A Quai d'Orsay ugyanis úgy gondolkodott, hogy a szíriai francia befolyás tényleges alternatíváját nem az arab függetlenség, hanem a brit fennhatóság jelenti, ami teljességgel elfogadhatatlan. „Ha a britek úgy kezelik Mezopotámiát, ahogy az a szemünk előtt zajlik – fejtette ki a már említett Robert de Caix, ekkor külügyminisztériumi tisztviselő –, akkor Franciaország miért ne követelhetne magának hasonló jogokat Szíriában?"[190] A francia közel-keleti szakértőkkel folytatott 1919. március 8-i feszült hangulatú tanácskozása után Lord Milner, a brit gyarmatügyi miniszter figyelmeztette Lloyd George-ot, hogy a francia álláspont egyre merevebb.[191]

A miniszterelnök dolgát nehezítette, hogy pénzügyi okokból feltétlenül csökkenteni kellett a Közel-Keleten állomásozó brit erők hatalmas költségeit. Szakértői azt javasolták neki, hogy

[187] Kedourie: *England and the Middle East*… i. m. 155.
[188] Mark Farha: From Anti-imperial Dissent to National Consent: the First World War and the Formation of a Trans-sectarian National Consciousness in Lebanon. In: Fraser (szerk.): *The First World War and Its Aftermath*… i. m. 91–110.
[189] Ferwagner Péter Ákos: A Nagy-Szíria-terv a hetvenes években. *Mediterrán Világ*, 13. 2010. 13–35.
[190] Kedourie: *England and the Middle East*… i. m. 133.
[191] Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 1046–1048.

vonjon ki legalább félmillió katonát, a megmaradt csapatokat pedig koncentrálja Palesztina és Irak (beleértve Moszult) megtartására. Ez az indítvány feltételezte, hogy a távozás után a franciák birtokba vennék Belső-Szíriát, jóllehet mindenki számára világos volt, hogy pillanatnyilag ehhez megfelelő nagyságú katonai erővel nem rendelkeznek. Amikor a szócséplést megunva Clemenceau február 15-én felvetette brit kollégájának, hogy beleegyezik a Sykes–Picot-szerződés módosításába és Moszul, valamint Palesztina átengedésébe, cserébe azért, hogy hazája megkapja a mandátumot egész Szíriára, továbbá a moszuli olajtermelés egynegyedét, melyet a Francia-Szíriában kiépítendő olajvezetéken szállítanának el, Lloyd George elutasította a javaslatot.[192] Úgy vélte ugyanis, hogy a franciák megszállása Szíriában az arabok felkeléséhez vezetne. A béke fenntartásához tehát a britek maradása nélkülözhetetlen, annál is inkább, mert Nagy-Britannia ígéretet tett az araboknak, amit legalább a területre vonatkozó végső politikai döntésig be kellett tartania.

A kormányfő nyugtalanságát növelte az a magánbeszélgetés, amelyet a „Négy Nagy" tartott március 20-a délutánján Lloyd George rue Nitot-i szállásán.[193] Clemenceau csendben maradt és mogorván bámult ki az ablakon, de külügyminisztere, Pichon annál bőbeszédűbb volt. Hosszas fejtegetésbe bocsátkozott Franciaország és Szíria történelmi kapcsolatairól, az 1916-ban kötött szerződés érvényességéről és az egységes francia mandátum politikai és gazdasági logikájáról. Kijelentette, szó sem lehet arról, hogy Franciaország lemondjon szíriai kulturális és gazdasági érdekeltségeiről, s elfogadja az ország valamiféle felosztását. Lloyd George erre a nyílt igényre határozott választ adott. Miután nyilvánvalóvá tette, hogy hazája nem óhajtja a szíriai mandátumot, emlékeztette Pichont, hogy a francia megszállást nem csupán a Sykes–Picot-szerződés, hanem az araboknak tett összes ígéret is korlátok közé szorítja. Erre Pichon ingerülten kijelentette, hogy nem Franciaország volt az, aki megállapodásokat kötött az arabokkal. Ellenkezőleg, Párizs hosszú ideig semmit sem tudott a Huszein–McMahon-levélváltásról. A béketűréséből kijött Lloyd George azzal vágott vissza, hogy Huszeinnel valóban egyedül Anglia egyezett meg, de egyetlen Szíriát érintő kérdés sem merült fel Nagy-Britannia és arab szövetségesei között. Mintegy egymillió brit és gyarmati katona harcolt a csatatereken Törökország ellen, az arabok pedig nem elhanyagolható szerepet játszottak ebben a hadjáratban. A miniszterelnök mellett ülő Allenby hozzáfűzte, hogy az arab felkelés „felbecsülhetetlen" értéket képviselt.[194]

Ebbe a vitába később erkölcsi, jogi és katonai kérdések is belejátszottak, s 1919 tavaszán és nyarán az ellentétek nem csitultak. Clemenceau eltökélte, hogy nem adja fel a Belső-Szíria ellenőrzésére vonatkozó igényét, egy alkalommal még azzal is fenyegetőzött, hogy lemond, ha a követeléseit nem teljesítik,[195] máskor pedig – miután csaknem összeverekedtek – párbajra hívta brit kollégáját![196] A Négyek Tanácsának május 21-i ülésén keserűen konstatálta, hogy Lloyd George nem tartotta be a brit csapatok szíriai evakuálására vonatkozó ígéretét, hogy francia egységekkel válthassák fel őket. Másnap Lloyd George nem kevésbé állhatatosan megismételte

---

192 Barr: *A Line in the Sand*… i. m. 77.

193 A megbeszélés jegyzőkönyvét lásd *FRUS*. *The Paris Peace Conference 1919*. Vol. V. i. m. 2–12.

194 Zeine: *The Struggle for Arab Independence*… i. m. 78. Annak ellenére, hogy az Arab Iroda munkatársai jellemzően lefitymálóan vélekedtek az arab felkelés harci értékéről, Sykes és mások meg voltak győződve Feiszalnak és testvéreinek a végső győzelemhez nyújtott értékes hozzájárulásáról. Azzal érveltek, hogy 1918-ban Arábiában és másutt összesen 38 ezer főnyi oszmán katonaságot kötöttek le. Utóbb Liman von Sanders is elismerte, hogy a beduinok fájdalmas veszteségeket okoztak a szüntelen zaklatásukkal.

195 Paul Cambon: *Correspondance 1870-1924. III. Les guerres balkaniques, la Grande guerre, l'organisation de la paix*. Paris, 1946. 333.

196 Pricker: *Georges Clemenceau*… i. m. 323–324.

korábbi álláspontját: a Sykes–Picot-szerződésen és a Huszein–McMahon-levélváltáson nyugvó jogi érveket, a birodalom által a török hadjáratban elkönyvelt „125 ezres fehér veszteségen" nyugvó katonai érveket és persze Franciaország „elhanyagolható" hozzájárulását a keleti győzelemhez. Ezen a ponton Clemenceau indulatosan közbevetette, hogy ő Moszult és Palesztinát a *quid pro quo* reményében, vagyis Damaszkuszért és Aleppóért cserébe engedte át Nagy-Britanniának.[197] Egyértelművé vált, hogy mindketten messzire jutottak a Sykes–Picot-szerződés képviselte korábbi, hivatalos álláspontjuktól.

Az a már-már neurotikus hevesség, ahogyan Franciaország a szíriai igényeit megfogalmazta, a párizsi kormányra nehezedő sokrétű nyomást tükrözte vissza. Maga Clemenceau egy ízben Lloyd George egyik tanácsadójának bevallotta, hogy a francia politikai közvélemény nem teszi lehetővé számára a szíriai francia igényekről való lemondást. „Személy szerint őt nem nagyon érdekli a Közel-Kelet", de Franciaország „mindig is nagy szerepet játszott ott, a francia közvélemény pedig olyan rendezést követel, mely összhangban van Franciaország pozíciójával. Nem mehet bele olyan rendezésbe, mely nem felel meg ennek a feltételnek." Hogy ez mennyire nem volt túlzás, azt az is mutatja, hogy a Quai d'Orsay egyes korifeusai sajtókampányt indítottak a saját miniszterelnökük ellen a *Le Temps* és a *Le Journal des Débats* hasábjain, mondván, túl messzire ment a briteknek tett engedmények terén…[198] Hatalmas befolyása volt a katolikus közvéleménynek, amely határozott lépéseket várt a közel-keleti francia történelmi „jelenlét" biztosítása érdekében.[199] Lyon bíboros-érseke például közzétett egy levelet, amelyben követelte Franciaország protektorátusának fenntartását a keleti keresztények felett, elsősorban Szíriában. Hatalmas súllyal estek latba a gazdasági érdekek. A Lyoni Kereskedelmi Kamarában meghatározó szerepet játszó olyan nagykereskedők, mint Ennemond Morel alelnök, már a háború alatt ellenvetéseket fogalmaztak meg a Sykes–Picot-szerződéssel szemben, mondván, a Franciaországnak ígért befolyási övezet csupán a tengerpartra és Kilikiára terjed ki. Követelték, hogy Damaszkusz, Aleppó és Alexandretta is képezze részét a francia zónának. A követelés nyomatékosítása érdekében 1918 októberében létrehozták a Szíriai Francia Érdekek Lyoni Bizottságát, melynek a tagjai között foglalt helyet a befolyásos Édouard Herriot és Ennemond Morel mellett Paul Huvelin jogászprofesszor, valamint Cattin, a bejrúti Szent József Egyetem kancellárja.[200] Ebből is látható, hogy az egyetemi szféra sem maradt le. Emlékeztetve Franciaország kulturális érdekeire és különösen a Lyoni Egyetemnek a Szent József Egyetemmel ápolt szoros kapcsolataira (1913-tól közös képzések és diplomák), az egyetem szenátusa a külügyminisztériumhoz intézett beadványában kifejezte ama kívánságát, hogy „egész Szíria, beleértve a damaszkuszi és az aleppói vilajetet, valamint Haifa, Akkó és Alexandretta kikötőit, Franciaország közvetlen befolyási övezetébe tartozzon". Az érvelés szerint „az iszlám politikánkra gyakorolt súlyos következmények nélkül Damaszkuszt, az iszlám egyik szent városát nem lehet kivonni Franciaország morális autoritása alól és egy másik hatalom közvetlen vagy közvetett befolyása alá helyezni, amely már képes volt behatolni más városokba, Bagdadba, Kairóba és Mekkába".[201]

További kényszerítő erőt jelentett az a nyers, központosító politika, amellyel Franciaország hagyományosan az észak-afrikai muszlim többségű gyarmatait kormányozta; elhatározta, hogy ugyanezt a politikát fogja alkalmazni a Levantéban is. A legfontosabb mégis az a háború alatti felismerés lehetett, hogy a gyarmatok – bármennyire is költséges a fenntartásuk – döntő, sőt

197 Zeine: *The Struggle for Arab Independence*… i. m. 88–89.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 478., 525–526.
198 Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 396.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 475.
199 Pierre Lyautey: *Le drame oriental et le rôle de la France*. Paris, 1923. 158.
200 Xavier Baron: *Aux origines du drame syrien 1918-2013*. Paris, 2013. 50.
201 Chevallier: Lyon et la Syrie en 1919… i. m.

létfontosságú tényezők az anyaország számára. A gyarmatbirodalom közel kétmillió katonát adott Franciaországnak, közülük 680 ezren az európai csatatereken harcoltak.[202] Ezeket a katonákat a háború különböző pillanataiban vezényelték az anyaországba, magas számuk, bőrük sokszínűsége pedig mély benyomást tett a helyi lakosságra. Egy szerző utóbb ezt írta: „Arabok és berberek és tunéziaiak, négerek és mórok és szomáliak, hovák és szakalavák és betszileók, annamiták és óceániaiak és kreolok a régi gyarmatokról mind ott voltak, a birodalom pedig egy csapásra életre kelt. A halványan érzékelt absztrakciók hús-vér valósággá váltak és a háborús érzelmek által elcsigázott Franciaországot izgalomba hozta az érdeklődés. Nehéz visszaidézni ezt az érzelmi tüzet és átérezni, mennyire zihált és remegett Franciaország az újonnan magához ölelt gyarmatai látványától."[203] E felfedezés és a példátlan nyugati fronti francia vérveszteség fényében logikusnak tűnhet, hogy a francia kormány a népszövetségi alapokmány mandátumos cikkelyeit úgy értelmezte, jogot szerzett bennszülött csapatok besorozására az anyaország megvédelmezése céljából.

Franciaország persze nem csak katonákat kapott a gyarmataitól. A birodalom közel egymilliárd frankkal és két és félmillió tonna áruval, közte kőolajjal, gabonával és más létfontosságú élelmiszerrel támogatta az anyaországot. Szíria nem volt érdektelen e források szempontjából, amint azt az évszázadok óta zajló kereskedelem és az évtizedek óta tartó francia befektetések is bizonyították. Igaz, az ország jelentős része sivár, terméketlen vidék. Ám így sem volt híján pálma-, olaj-, eper- és cédrusfának, vagy éppen a banánnak és a citromféléknek. Hosszú évtizedeken át francia iparosok művelték Szíria szőlőskertjeit, búza- és árpamezőit, gyapot- és kenderültetvényeit, termelték messze földön híres selymét. Nem is meglepő, hogy az elsődlegesen selyemfeldolgozókat tömörítő Lyoni Kereskedelmi Kamara 1918 októberében tiltakozott „az Angliával kötött megállapodás ellen, mely befolyási övezetünket egy szűk tengerparti sávra korlátozza". A kamara elnöke aláhúzta annak fontosságát, hogy gyorsan cselekedjenek az érdekek biztosítása végett, egyúttal pedig a területi követeléseit is körülhatárolta: „A mi részünkhöz kell csatolni Damaszkuszt és Aleppót. Aleppó fontossága igen nagy. Damaszkuszé még nagyobb, sőt azt mondhatom, alapvető, mivel vallási központ, ahonnan rendszeresen muszlim jelszavak indulnak ki, ami – a Levantéban uralkodó szellemi állapotot követve – nagy hatást gyakorolhat algériai gyarmatainkra… Számunkra nem lehet közömbös, hogy ez a város egy olyan nép kezébe kerüljön, amely egyszer majd az ellenségünk lehet, hiszen nem Anglia sajátítja ki magának Damaszkuszt, hanem arab államok létrehozását tervezik Damaszkuszban, Aleppóban és Moszulban."[204] Nyilvánvaló volt, Szíriát megéri birtokolni. Annál is inkább, gondolták a franciák, mert az angolok a maguk arrogáns módján nem haboztak birtokba venni Palesztinát és Moszult, holott erre a titkos szerződések nem is jogosították fel őket. Elképzelhetetlen volt, hogy a brit imperializmus a Hásimitáknak tett ígéretei álarca mögé bújva megfossza Franciaországot ettől a jutalomdíjtól.

A szíriai francia igények jogosságát vitató brit államférfiak ugyanakkor az arab védenceikről nem túlságosan romantikus képet alakítottak ki magukban. Az arab felkelés jelentőségét méltató Lloyd George például megállapította, „Szíriától semmilyen segítséget sem kaptunk. A törökök, akik tudatában voltak az e tartományban zajló összeesküvésnek, szigorú intézkedéseket hoztak annak felszámolására. A palesztinai arabok, akik pedig sokféleképpen lehettek volna a hasznunkra, tétlenek voltak és meglapultak. A háború alatt, egészen a végéig Mezopotámiából, Szíriából és Palesztinából származó arab katonatömegek harcoltak a török hadseregben a saját

[202] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 259.
[203] Stephen H. Roberts: *History of French Colonial Policy*. II. London, 1929. 605.
[204] Chevallier: Lyon et la Syrie en 1919… i. m.

népük felszabadítása ellen. […] Alsó-Mezopotámia arabjai [közömbösek voltak] az arab szabadság nagy ügye iránt [és ez] náluk a nemzeti összetartozás hiányának jele volt."[205] 1919-re a Hogarth vezette kairói Arab Iroda és Lawrence átengedte a terepet Lloyd George környezetének. Az arab ügyek irányítását a Keleti Bizottság vette át a külügyminiszter-helyettes, Lord Curzon vezetésével. Ő és Lord Milner, Lloyd George külpolitikai tanácsadója osztotta a miniszterelnöknek az arab katonai erőfeszítésről és az arab nacionalizmusról kialakított nem túlságosan hízelgő véleményét. Egyre kevésbé állt szándékukban teljesíteni Nagy-Britannia Feiszalnak és az apjának tett „morális" kötelezettségvállalásait. Éppen ellenkezőleg, Curzon és Milner célja egyszerűen csak hazájuk birodalmi érdekeinek megvédelmezése volt Egyiptomban, Mezopotámiában és Perzsiában. E cél érdekében az arabokra és a zsidókra csupán a brit politika hasznos eszközeiként tekintettek.

Mindazonáltal az is egyértelmű volt, hogy a franciák eltúlozzák a britek fondorlatosságát. Az Arab Iroda franciaellenessége dacára a londoni kormány komolyabb formában sohasem latolgatta a háború alatt Franciaországnak tett közel-keleti ígéretei be nem váltását. Sir Arthur Hirtzel, az indiai ügyek miniszterhelyettese a békekonferencia brit küldöttsége számára készített február 14-i memorandumában amellett szállt síkra, hogy a franciákkal egyezzenek meg, mivel Párizsban csökönyösen ragaszkodnak Szíria egészéhez.[206] Milner az egész kabinet nevében beszélt, amikor a Lloyd George-nak március 8-án írt emlékiratában kijelentette, „teljes mértékben ellenzem azt az elképzelést, hogy megpróbáljuk Franciaországot kiebrudalni Szíriából".[207] Milner februárban személyesen tárgyalt Clemenceau-val, akit biztosított arról, hazája nem akarja Franciaországot kirekeszteni Szíriából, de az egyetlen kiútnak a zsákutcából a Feiszallal való közvetlen megállapodást tartja. Milner éppenséggel nagyon is helyeselte a Sykes–Picot-szerződés ama eredeti rendelkezéseit, melyek értelmében Franciaország ellenőrizheti a tengerpartot, Feiszal és arab munkatársai pedig kormányozhatják a belső részeket francia pénz és útmutatás segítségével. Ezt a gondolatmenetet követve egy március 25-i magánjellegű beszélgetésen, melyet a békekonferencián fontos háttérszerepet játszó Henry Wickham Steed, a *Times* külpolitikai szerkesztője párizsi szállásán tartottak többek között Gertrude Bell és Robert de Caix részvételével, még maga Lawrence is egyetértett azzal, hogy „az arab egységmozgalom nem bír komoly politikai értékkel sem a jelenben, sem a jövőben", a legjobb pedig az lenne, ha Feiszal a dolgokat közvetlenül a franciákkal együtt intézné.[208] Mikor június 12-én Allenby azt indítványozta Londonnak, hogy Nagy-Britannia a szíriai mandátum felvállalásával támogassa az arab nemzeti törekvéseket, Curzon a választáviratában azonnal elvetette a javaslatot. Külön táviratban pedig Lloyd George is nyersen figyelmeztette Allenbyt, hogy ne bátorítsa Feiszal franciák elleni agitációját. Ennek ellenére egy hónappal később Balfour tudomására jutott, hogy a Közel-Keleten egyes brit katonatisztek még mindig nem adták fel a reményt Franciaország Szíriából való „kiebrudalására". A külügyminiszter a Curzonnek küldött memorandumában világosan fogalmazott: „Allenby tábornok figyelmét fel kell hívni erre, és lépéseket kell tenni annak érdekében, hogy a szíriai *désintéressement*-politikánk a lehető legszélesebb körben ismertté váljon."[209]

---

[205] Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 1026–1027.

[206] Robert H. Lieshout: *Britain and the Arab Middle East. World War I and Aftermath*. London, 2016. 10. fej.

[207] Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 1046–1048.

[208] Henry Wickham Steed: *Through Thirty Years 1892–1922. A Personal Narrative*. II. London, 1924. 323. Lawrence ugyan távol szerette volna tartani a franciákat Szíriától, de mivel tudta, hogy Nagy-Britannia nem akarja a mandátumot, így egyértelmű volt számára, hogy nincs más hátra, Feiszalnak meg kell egyeznie Párizzsal.

[209] Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. i. m. 275–276., 298., 321–323.

Jóllehet Londonnak komolyabb formában nem állt szándékában Franciaország Szíriából való eltávolítása akár közvetlen eszközökkel (a mandátum vállalásával), akár közvetett módon (jelentősen kibővítve az arab szuverenitást a Sykes–Picot-szerződés keretein belül), a kairói katonai adminisztráció mégis következetesen folytatta a franciaellenes politikáját. Valószínűleg a problémák egy része a közel-keleti francia gyengeség elkerülhetetlen következménye volt. Mint utaltam rá, 1918 végén a szíriai partvidéken Hamelin tábornok minden fontos felszerelést nélkülöző francia katonáinak száma alig hatezer főt tett ki, ami valóban elhanyagolhatónak tűnt a milliós brit kontingenshez képest. A létszám annyira alacsony volt, hogy Bejrútban csupán néhány lovas és szenegáli lövész látta el a rendfenntartási feladatokat. Ráadásul az eleve csekély számú francia tiszt mellett nem voltak jelen a térségben jól képzett, tapasztalt és felkészült szakemberek. Nem volt könnyű az Egyiptomi Expedíciós Erő tisztjeinek elleplezni a megvetésüket e francia „jelenlét" láttán. Maga Allenby is nyíltan arra ösztönözte a francia övezet arab előkelőit és vezetőit, hogy hagyják figyelmen kívül Georges-Picot-t, a francia politikai megbízottat, gondjaikat, bajaikat pedig közvetlenül a brit katonai hatóságokkal vitassák meg. Akadtak egyéb sérelmek is. A francia tisztek a szövetséges katonai parádékon, például Allenby 1919. január 13-i ünnepélyes bejrúti bevonulásán, rendszeresen csak a hátsó sorokban menetelhettek. A francia bankházak (például a háború előtt jelenlévő Crédit lyonnais) nem kaptak működési engedélyt Bejrútban, miközben az olyan pénzintézetek, mint az Anglo-Egyptian vagy a National Bank of Egypt, a felszabadulás óta szabadon tevékenykedhettek. Nem engedélyezték a francia nyelvű oktatást még a direkt francia megszállás alatt álló területeken sem. 1918 tavaszán a brit megszállás alatt álló Palesztinában a francia iskolák újranyithattak, de kötelező volt angol nyelvet tanítaniuk, ami a 150 ezres megszálló katonaság miatt logikus döntésnek tűnt. Az elvileg francia közigazgatás alá tartozó partvidéken minden utazási, szállítási, gyülekezési stb. engedélyt a britek adtak ki, sőt még a legelemibb személyi szabadságjogok biztosítása is a brit katonai hatóságok belátására volt bízva.[210] Betiltották továbbá a francia fizetőeszköz használatát, ami szintén súrlódásokhoz vezetett. Szíria megszállása után ugyanis a gazdaság fellendítéséhez halaszthatatlanná vált a török líra forgalomból való kivonása és a pénzreform. Ennek szükségességét a franciák is belátták. A britek 1918. október 20-án viszont a szövetségesük beleegyezése nélkül úgy döntöttek, hogy az egész megszállt területen (tehát a franciáknak juttatott szektorban is) az egyiptomi fontot vezetik be fizetőeszköz gyanánt. Ez nem csupán sértette Franciaország érzékenységét, hanem megnehezítette a franciák itteni kereskedelmét, mivel meredeken zuhant a francia frank árfolyama.[211] Nem mellékesen az arab lakosság a frank helyett az egyiptomi fontot preferálta, ami jelentős mértékben erősítette a közöttük lévő konfliktust 1919–1920 folyamán.

Allenby és Feiszal Párizsban

[210] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 77.

[211] Gontaut-Biron: *Comment la France s'est installée en Syrie*... i. m. 120–123.; Chevallier: Lyon et la Syrie en 1919… i. m.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 467.

Alkalmanként Kairó bürokratikus fontoskodása különösen indokolatlannak tűnhetett. Példának okáért a Közel-Keletre való megérkezésétől kezdve Franciaország katonákból és papokból álló kicsiny különítménye – mint emlékezhetünk rá – önfeláldozó, sőt hősies munkát végzett a helyi arab lakosság körében dúló éhínség visszaszorításáért. Allenby mégis határozottan elutasította, hogy együttműködjön vele, és még a szállítási lehetőségeket is megtagadta a franciáktól a „nyugati ellenséges megszállt területen" kívül, a „kék zóna" határain túl. Bejrút kikötőjét lezárták a francia segélyszállító hajók elől.[212] A *Le Temps* a francia kormány elkeseredett reakciójának hangot adva egyik szerkesztőségi cikkében nem véletlenül jegyezte meg: „Marad az a brutális tény, hogy a kormányon kívül a brit szereplők egy olyan politika alkalmazásán ügyködnek a Levantéban, melynek célja Franciaország kizárása."[213]

Az obstruáló brit magatartás, a csipkelődés és arrogancia középszerű politikáját tetézte, hogy Georges-Picot és elkötelezett csapata Párizsból jóformán semmilyen támogatást sem kapott, úgyszólván teljes elszigeteltségben kellett dolgozniuk. A kormány csak ritkán, ímmel-ámmal felelt az instrukciót kérő táviratokra és még a Versailles-ban zajló tárgyalásokról sem tájékoztatta a bejrúti főmegbízottat. Picot például sokáig nem tudott arról, hogy kormánya 1918 végén lemondott Moszulról London javára. Többször is személyesen kellett Párizsba utaznia, hogy megértesse a feletteseivel, napi szinten kell tájékoztatniuk a közel-keleti nagypolitika alakulásáról.[214] Marseille és Bejrút között jó ideig nem állították helyre a rendszeres hajóforgalmat a főmegbízott többszöri kérése ellenére, miközben brit és olasz cégek már újjászervezték a járataikat. Az anyaországi sajtó sem igazán törődött a Kelettel: a lapok címoldalát a francia katona hősiességének magasztalása, a németek által megszállt és lepusztult területek leírása, valamint Elzász-Lotaringia visszatérése töltötte ki.

Eleinte a levantei francia hatóságok lehetőségeit az is behatárolta, hogy Párizs minimális anyagi eszközökkel tudta csak felruházni őket, miközben a feladatok óriásiak voltak. A közigazgatást például a törökök távozása után teljesen újjá kellett szervezni, amit a katonatisztek vállaltak magukra minden területen (vámok, pénzügyek, rendfenntartás, kikötők, vasutak, élelmezés, bányák stb.). A helyi autonómiákat tiszteletben tartva külön költségvetést kellett készíteni Bejrút, a libanoni hegyvidék és Alexandretta számára, de amint ezek elkészültek, lehetővé vált a gazdasági élet reorganizálása. Két esztendőn belül Bejrút és Alexandretta önellátóvá vált, megtermelte a katonai és adminisztrációs költségeket, a felesleg pedig a főmegbízotti hivatal kasszáját gyarapította. Súlyos terhet jelentett az utak és hidak helyreállítása, ami a csapatok mozgatása és a kereskedelem fellendítése szempontjából sem lehetett mellékes. A közmunkákat központilag szervezték, ami a Bejrútból kiinduló utak javítási munkálatain érződött először. A Tripoliba vezető hosszú, régi, kanyargós utat kevesebb, mint egy év alatt, 1918 decemberétől teljes egészében újjáépítették, majd Latakiáig meghosszabbították. A városokban a törökök által elhanyagolt csatornákat helyre kellett állítani, ezen a téren néhány hónapon belül látványos eredmények születtek.

A mezőgazdaság fellendítése érdekében a parasztoknak vetőmagot osztottak. Egy hónap alatt 340 tonna búzát, 230 tonna árpát és 150 tonna cirokot terítettek szét a földművesek között, ezenkívül Franciaországból hozott gubókkal igyekeztek helyreállítani a háború által tönkretett helyi selyemipart.[215] A vasutak szintén siralmas állapotban voltak, mivel az oszmánok a visszavonuláskor felrobbantották a hidakat, felgyújtották az épületeket, a gördülőanyagot pedig

[212] Gontaut-Biron: *Comment la France s'est installée en Syrie*... i. m. 188.
[213] *Le Temps*, 1919. július 27.
[214] De Wailly: *Liban, Syrie: le mandat*… i. m. 92–93.
[215] Uo. 105.

tönkretették. A problémát súlyosbította, hogy Anglia a hidak és a vasutak felett megőrizte a kizárólagos dominanciáját, s a francia felügyelet alatt álló övezetben nem állt érdekében elősegíteni a fejlesztéseket. Ez azért jelentett óriási gondot, mert a kikötőkbe érkező élelmiszerszállítmányokat nem tudták vasúton eljuttatni az éhező Jeruzsálembe, Damaszkuszba, Homszba vagy Aleppóba, úgyhogy a lassúbb tevés és szekeres szállításhoz kellett folyamodni.

Nem javította a főmegbízott helyzetét, hogy Feiszal emír arab támogatói folyamatosan és nyíltan támadták a partvidéki francia pozíciókat. Párizs meg volt győződve arról, hogy a britek – legalább hallgatólagosan – bátorítják ezt a hadjáratot. A mudroszi fegyverszünet megkötése óta a damaszkuszi Hásimita sajtó hevesen támadta a francia gyarmatpolitikát, keményen bírálta Párizs algériai és tunéziai politikáját, felrótta a franciák feltételezett bujaságát és feslettségét, valamint a francia katolikus rendek kirívó hittérítő tevékenységét. Sok esetben az arab sajtó egyszerűen szó szerint megismételte azt a Franciaország-ellenes propagandát, amit a törökök a háború alatt folytattak. A francia adminisztráció alá tartozó övezeten kívül Feiszal emberei megfélemlítették azokat az arab előkelőket, akikről azt feltételezték, hogy közömbösek a damaszkuszi rezsimmel szemben. Az sem kerülte el a franciák figyelmét, hogy a propagandakampány vezetői gyakran Egyiptomban élő szíriai emigránsok voltak, akik ott brit tisztviselőként működtek.[216] Brit ügynökök pedig Szíriában nem győzték hangsúlyozni Franciaországnak a helyi keresztények patrónusaként és védelmezőjeként játszott történelmi szerepét, ami közvetve a muszlimok ellenségének tüntette fel a franciákat. 1919-ben Párizs már megosztozott Londonnal azon a havi négymillió frankos támogatáson, amelyet Feiszal kormányának nyújtottak, de ragaszkodott ahhoz a jogához, hogy átvizsgálhassa a Hásimiták könyvelését, mivel így megállapíthatta volna, ebből az összegből mennyit költöttek franciaellenes propagandára és fegyvervásárlásra. Allenby azonban megvétózta a kérést.

Megtapasztalva ezt a folyamatos megaláztatást, a Quai d'Orsay egyre nehezebben tudta megőrizni az önmérsékletét a brit külügyi tisztviselőkkel folytatott tárgyalásain. Előfordult, hogy a francia külügyminisztérium félhivatalos orgánumokat, például a *Bulletin de l'Asie française*-t, illetve kiemelkedő közszereplőket, például Lyautey marsallt, Marokkó volt főrezidensét, vagy éppen André Bruneau-t, a külügy nem hivatalos szóvivőjét használta fel arra, hogy Londont „hitszegő machiavellizmussal" és a szíriai francia befolyás aláásása céljából az arab nacionalizmus „álarca" mögé való elrejtőzéssel vádolja.[217] A vádakat minden kertelés nélkül fogalmazták meg, ami sokkal inkább Franciaország hagyományos kelet-mediterrán ambícióira utalt, semmint a brit kormányzati politika pillanatnyi törekvéseire. Ettől még persze tény, hogy London számos alkalommal hunyt szemet a levantei tisztviselői provokációi és meggondolatlanságai felett. Augusztus 8-án Curzon jóindulatú magyarázkodása így hangzott a párizsi angol nagykövetnek, Sir Ronald Grahamnek: „A francia kormány nem keltheti azt a látszatot, mintha bármi oka lenne akár az Allenby tábornagy, akár az Őfelsége kormánya elleni panaszra. Az ő szíriai pozíciója teljességgel a mi támogatásunktól függ. […] Kategorikusan, ismételten és nyilvánosan tagadtuk, hogy szándékunkban állna elfogadni a mandátumot Szíriában, ennek megfelelően pedig, amennyire csak lehetséges, támogattuk a francia igényeket. Amennyiben a francia pozíciók Szíriában rosszak, akkor azt csakis szélsőségesen nagy népszerűtlenségüknek és a bizalom hiányának köszönhetik."[218]

---

[216] Gontaut-Biron: *Comment la France s'est installée en Syrie*... i. m. 188., 206.

[217] Lyautey: *Le drame oriental et le rôle de la France*. i. m. 125.; André Bruneau: *Traditions et politique de la France en Levant*. Paris, 1932. 295–297.

[218] Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. i. m. 335–337.

Feiszal a franciák arabok körében tapasztalható népszerűtlenségét világosan megmagyarázta egy Clemenceau-val folytatott 1919. májusi őszinte hangú beszélgetésén. „Tudja jól, hogy sok francia táplálja a reményt, miszerint Szíriából majd új Franciaország lesz, és ennek érdekében gyarmatosítási terveket dédelgetnek. Párizsban üzletemberek mondták nekem: »Nem fogadhatjuk el a szíriai függetlenséget az általa kiváltott valószínű algériai és tunéziai következmények miatt.« Látja a köztünk lévő szakadékot; ami engem illet, jóindulattal tekintek a segítségére, de sohasem fogadom el a rabszolgaságot."[219] Ezek ugyan bátor szavak, de azért Feiszal tisztában volt azzal, hogy a francia imperializmussal szemben szövetségesekre van szüksége. A britek persze sokat tettek az arabokért, de nekik megvoltak a maguk kötelezettségei a háborús szövetségesükkel szemben. Az emírnek más barátok után kellett néznie. Így született meg a Veicmannal megkötött, már említett megállapodása és így sikerült rátalálnia az amerikaiakra.

Azt, hogy az Egyesült Államoknak részt kellene vállalnia a Közel-Kelet háború utáni rendezéséből, Londonban már 1917 eleje óta szorgalmazták, 1918-ban pedig láthatólag a franciák sem ellenezték. 1918–1919 fordulójára úgyszólván minden fontosabb szereplő egyetértett az amerikai szerepvállalás gondolatával, bár Lloyd George ezt leginkább Örményország vonatkozásában tartotta volna kívánatosnak. Még a Lawrence és a brit támogatói iránt őszinte barátságot ápoló Feiszal is helyeselte 1919 februárjában a Szíriára vonatkozó amerikai mandátumot, amivel egyébként igencsak meglepte az USA delegációját. A háború végén a felelősségvállalás ötletét többé-kevésbé általános helyeslés övezte a tengerentúlon is, elsősorban humanitárius okokból. A profi diplomaták viszont már óvatosabbak voltak, mert egyrészt tartottak attól, hogy a nyugat-európai szövetségesek valamilyen „csapdát" állítanak Wilson elnöknek a Közel-Keleten,[220] másrészt látták, micsoda hatalmas erőforrásokat igényelne valamely mandátum felvállalása. Az ekkor elnöki tanácsadóként tevékenykedő, később világhíressé vált Walter Lippmann egyértelműen fogalmazott: „Az elnök elveinek tényleges alkalmazása ezekre az országokra találékonyságot és leleményességet követel, amiből most minden másnál nagyobb ínséget szenvedünk. […] Egyáltalán nem nehéz megnyerni a háborút, aztán pedig elveszíteni a békét. Anglia ezt újra és újra megtette a 19. században Törökország esetében."[221] Hogy Lansing külügyminiszter ezt a figyelmeztetést megfogadta-e, nem tudni, mindenesetre 1918 szeptemberében útmutatóul szolgáló emlékiratot szerkesztett a békekonferencián résztvevő amerikai delegátusoknak, amelyben világosan kifejtette, melyek lennének a kormány által óhajtott területi rendezés alapelvei:

> „15. Az Oszmán Birodalmat Anatóliára kell korlátozni, s nem lehetnek európai birtokai.
> 16. Konstantinápolyt nemzetközi védnökség alá kell vonni. […]
> 17. Örményországot és Szíriát olyan kormány vagy kormányok védnöksége alá kell helyezni, melyek helyi vagy nemzetközi szempontból erre alkalmasak; garanciákat kell biztosítani arra, hogy amilyen gyorsan csak lehet, mindkét ország önkormányzatot kapjon, a »nyitott kapuk« politikáját pedig a kereskedelemben és az iparfejlesztésben szigorúan érvényesíteni kell.
> 18. Palesztinának autonóm állammá kell válnia általános nemzetközi védnökség vagy a hatalmak megbízottjául kijelölt egyik nagyhatalom védnöksége alatt.

[219] Brémond: *Le Hedjaz dans la guerre mondiale*. i. m. 326.
[220] Lansing külügyminiszter 1918. december 16-i távirata Tasker H. Bliss tábornoknak, az Egyesült Államok vezérkari főnökének. In: *FRUS. The Paris Peace Conference 1919*. Vol. I. i. m. 296–297.
[221] Walter Lippmann 1918. május 16-i levele a külügyminiszternek. In: *FRUS. The Paris Peace Conference 1919*. Vol. I. i. m. 97–98.

19. Arábiában az itt létrejövő állam vagy államok számára teljes vagy részleges szuverenitást kell biztosítani.
20. Nagy-Britanniáé legyen az Egyiptom feletti szuverenitás vagy a felette való védnökség.
21. Perzsiát mentesítsék minden olyan szerződés alól, mely befolyási övezeteket jelölt ki. Szigorúan alkalmazzák a »nyitott kapuk« politikáját a kereskedelemben és az iparfejlesztésben."[222]

Láttuk, hogy az amerikaiak széles körben ismert idealizmussal felvértezve érkeztek a békekonferenciára. Nem kötötték őket sem titkos szerződések, sem magánjellegű lobbiérdekek. Wilson a hazáját olyan nagyhatalommá akarta tenni, melynek nincsenek területi igényei a Közel-Keleten, ugyanakkor baráti módon viszonyul a különböző helyi mozgalmakhoz, s igyekszik a kereskedelmen és a fejlesztéseken keresztül elősegíteni a kölcsönös gyarapodást.[223] Wilson a 14 pontjában ráadásul az autonóm fejlődés lehetőségét kínálta a török uralom alól felszabadult nemzeteknek. A Párizsba érkező elnök az első pillanattól fogva világossá tette, hogy szó szerint ebben a szellemben kíván eljárni. Nem volt híján „találékonyságnak", megfelelő eszközökkel viszont nemigen rendelkezett. Talán a megoldandó probléma bonyolultságát sem értette meg teljes egészében. Azért figyelemmel kísérte a Közel-Keletért folytatott francia–brit vetélkedést, s amikor megkérdezte Allenbytől, mi történne, ha Franciaország a végleges politikai rendezés előtt elfoglalná Szíriát, a tábornok a következőt válaszolta: „A lehető legkeményebb ellenállás minden muszlim, de különösen az arabok részéről."[224]

Annak érdekében, hogy megelőzze ezt a „Szíriáért folytatott végtelen harcot", az amerikai elnök februárban, mikor a Közel-Kelet ügye először szerepelt a „Négy Nagy" hivatalos napirendjén, javasolta, hogy tájékozódjanak a szíriai és a mezopotámiai lakosság akaratáról. Az ötlet akkor merült fel először, amikor Feiszal és Lawrence a békekonferencia megnyitása után nem sokkal találkozott az amerikai küldöttség egyik magas rangú beosztottjával, akinek az emír kifejtette ama tervét, hogy kérni fogja a békekonferenciát egy vizsgálóbizottság kiküldésére a szíriai helyzet felmérése érdekében. Az elképzelést hamarosan alkalma nyílt Wilsonnak személyesen is elővezetnie a január 23-i megbeszélésükön. Az ötlet elfogadása valójában annak volt köszönhető, hogy az amerikai delegációnak tanácsokat adó Howard Bliss, a bejrúti Amerikai Egyetem rektora kitartóan lobbizott mellette.[225] Az elképzelés messzemenően találkozott a wilsoni elvekkel, ti. azzal az igénnyel, hogy megtudják, milyen kormányformát szeretnének az érintett népek. Az elnök alighanem sejtette előre, hogy a szíriaiak és a mezopotámiaiak inkább brit, semmint francia mandátumot szeretnének, mivel a hírszerzése tájékoztatta őt a szíriai arabok körében érzékelhető nyugtalanságról. Ugyancsak egyértelmű volt számára Feiszal akarata, valamint Allenby és más brit tisztek véleménye. Ezenkívül eljutottak hozzá a nagy közel-keleti tapasztalattal rendelkező amerikai protestáns missziók beszámolói is (e missziók a katolikus

[222] Robert Lansing: *The Peace Negotiations. A Personal Narrative.* Boston – New York, 1921. 195–196.
[223] Rubin – Schwanitz: *Nácik, iszlamisták*… i. m. 79.
[224] *FRUS. The Paris Peace Conference 1919*. Vol. V. i. m. 10.
[225] Howard: *An American Inquiry in the Middle East*… i. m. 25–26. Ezzel egy időben a Közel-Keletről is nyomást helyeztek az amerikai delegációra. Január 15-én a Jaszin al-Hásimi által vezetett „mezopotámiai bizottság" Damaszkuszból petíciót juttatott el Wilsonnak, melyben vizsgálóbizottság kiküldését kérte az arab országokba. Kairóban élő szíriaiak február 6-án amerikai protektorátust kértek Szíria fölé. A már említett Fárisz Nimr újságíró erőteljes kampányt folytatott az amerikaiak érdekében. *Correspondence d'Orient*, 1919. március 30. 278–283.; Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 135.

francia rendekkel vívott vetélkedésben is gazdag tapasztalatokra tettek szert). Minden információ a szíriaiak francia uralomtól való félelméről szólt.

A már említett március 20-i rue Nitot-i megbeszélésen Wilson formálisan is indítványozta, hogy a békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa küldjön amerikai, brit, francia és olasz tagokból álló szövetséges vizsgálóbizottságot a Közel-Keletre az arab népek világos akaratának kiderítése céljából. A bizottságban az elnök szerint olyanoknak kellene helyet foglalniuk, akiknek „semmilyen előzetes kapcsolatuk sincs Szíriával", mert így „meggyőzzük a világot arról, hogy a békekonferencia minden tőle telhetőt megtett a rendezés lehető legtudományosabb alapjának megtalálása érdekében".[226] A meglepett Lloyd George és Clemenceau egyaránt kényelmetlen helyzetbe került. Mindketten úgy érezhették ugyanis, hogy ez támadás ama alapelvük ellen, miszerint a katonai megszállásuk az arabok „egyetértésével" történik. Diplomatáik az egész felvetést gyerekesnek gondolták, mert meg voltak győződve arról, hogy a Közel-Keleten európai vagy amerikai értelemben vett közvélemény nem is létezik. Mégsem találtak elfogadható magyarázatot a terv elutasítására, hiszen az a népszövetségi mandátumrendszer alapelveivel is összhangban állt, így a javaslat március 25-én elfogadásra került. Az a hír járta, hogy amikor ez a hír eljutott hozzá, Feiszal életében először pezsgőt bontott, majd egyenesen az antantdelegációk szálláshelyére hajtatott, és ajándék gyanánt párnákat, vánkosokat vitt a Crillon és a Majestic szállodába, valamint a Quai d'Orsay-ba, mondván, csak ily módon tudja kifejezni az érzéseit.[227]

A valóságban Nagy-Britannia, de kiváltképp a külügyminisztere – aki eközben el tudta volna képzelni a Palesztina feletti amerikai mandátumot – nem értett egyet a kezdeményezéssel. Ez a lépés ugyanis azzal a veszéllyel járhatott, hogy kiváltja a cionisták ellenségességét, akik – látva az arabok abszolút számbeli fölényét – tarthattak a Balfour-féle ígéret újbóli napirendre kerülésétől. Ezenkívül tovább súlyosbíthatta az 1919 tavaszán már amúgy is robbanásveszélyes egyiptomi helyzetet. Ami Mezopotámiát, a britek szabad vadászterületét illeti, a képviselői több alkalommal is olyan petíciókat juttattak el Londonba, amelyek a közvetlen angol adminisztrációt támogatták. A Wickham Steed szállásán tartott, s már említett szakértői egyeztetésen a részvevők ugyancsak egyöntetűen elismerték, hogy „egy nemzetközi bizottság kiküldése Szíriába felkavarná az országot, nyilvánvalóvá tenné, hogy a békekonferencia képtelen bármilyen döntést hozni, s utat nyitna mindennemű intrikáknak és megnyilvánulásoknak".[228] Maga Lloyd George is elbizonytalanodott, hiszen – mint emlékezhetünk rá – minél hamarabb szerette volna nyélbe ütni a végső rendezést, márpedig a vizsgálat nyilvánvalóan időbe telt volna. Március 27-én már arról próbálta meggyőzni az elnököt, hogy hiábavaló dolog a vizsgálóbizottság kiküldése. Wilson azonban ragaszkodott a tervéhez, legfeljebb arra volt hajlandó, hogy korlátok közé szorítsa a bizottság mandátumát.

29-én Feiszal Lawrence-szel az oldalán felkereste House ezredest, s feltette neki a kérdést, lát-e még bármi esélyt arra, hogy az Egyesült Államok mandátumot vállaljon Szíriára. Úgy vélte, ez esetben el lehetne kerülni az Anglia és Franciaország közötti konfliktust, a szíriai nép számára pedig garantálni lehetne a majdani függetlenséget. Kijelentette: „Mi arabok inkább meghalunk, semhogy elfogadjuk Franciaország fennhatóságát, még ha azt a Népszövetségnek alárendelt mandátummal édesítik is meg." House kérdésére kifejtette, hogy a Szíriába küldendő vizsgáló-

[226] *FRUS. The Paris Peace Conference 1919*. Vol. V. i. m. 12.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 477.

[227] Muhannad Salhi: Faysal. The first king of Syria. In: Adel Beshara (szerk.): *The Origins of Syrian Nationhood. Histories, pioneers and identity*. London, 2011. 272.

[228] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 137.

bizottság ötletével egyetért, de a franciák mindent meg fognak tenni a munkája akadályozása érdekében. Éppen ezért „az amerikai bizottsági tagoknak rámenős fickóknak kell lenniük".[229]

Franciaország persze könnyen megtehette, hogy helyeselje a vizsgálóbizottság elvét, amelyet ugyanolyan címmel küldenének ki Palesztinába és Mezopotámiába, mint Szíriába. Csakhogy a szíriai kérdés fontossága felülírt minden megfontolást. Április 13-án került sor Feiszal és Clemenceau már említett találkozójára. A miniszterelnök nem köntörfalazott: „A britek vissza fognak vonulni Damaszkuszból és Aleppóból, én pedig azt szeretném, ha a mi csapataink váltanák fel őket ebben a két városban." Az emír nem hagyta annyiban: „Ezzel nem érthetek egyet. Szíriának nincs szüksége idegen csapatokra. Ha esetleg a jövőben mégis szüksége lenne rájuk, nem fog habozni segítséget kérni…" Clemenceau erre azt felelte, „nem akarunk nagy erőket odaküldeni, csupán csak néhány embert… s semmi akadálya nem lenne, hogy az önök zászlaja a miénk mellett lengjen." Ezek után írta meg az emírnek azt, hogy kormánya elfogadja Szíria függetlenségét a „helyi autonómiák föderációja" keretei között, amelynek Franciaország „kész anyagi és erkölcsi támogatást" nyújtani.[230] Mindez azonban nem hivatalos formában történt, ráadásul Feiszal számára nem volt elfogadható. Nem elképzelhetetlen, hogy valamilyen ideiglenes alkut mégis kötöttek (vannak erre utaló jelek), de ha így is volt, hamarosan mindketten visszatáncoltak belőle. Az is elképzelhető, hogy Feiszal csak időt akart nyerni, hogy az amerikai vizsgálóbizottság elvégezhesse a munkáját, ami a reményei szerint megmenti majd hazáját a francia megszállástól, s biztosítja számára a függetlenséget.

Az arab vezető és a francia miniszterelnök közötti személyes kapcsolat ezzel egy időre meg is szakadt. Április 23-án Feiszal elutazott Párizsból, Bejrútba egy héttel később érkezett meg. Nyomban táviratozott Clemenceau-nak, s újfent biztosította baráti érzelmeiről. A bejrúti francia hatóságok tisztelettel fogadták az emírt, ami az ottani pánarab köröket optimista várakozással töltötte el, Libanon Szíriába való beolvasztását szorgalmazó propagandájukat innentől nyíltan folytatták. A maronita vezető elit ellenben meglepve és aggódva figyelte ezt a fejleményt, s megkettőzte erőfeszítéseit a független Libanon megteremtése érdekében. Damaszkuszban Feiszal kénytelen volt megtapasztalni, hogy távollétében a nacionalisták mennyire megerősödtek. Kétségessé vált, hogy ilyen környezetben volna-e bármilyen esélye Szíria jövője kapcsán a franciákkal együttműködni. Talán a reá nehezedő nyomásnak engedett, amikor május 9-én a városházán szír előkelők előtt tartott beszédében egyetlen szóval sem utalt Franciaország különleges térségbeli szerepére, ellenben hitet tett az önálló Szíria mellett, amelynek nincs szüksége idegen mandátumra. „Önökön múlik, hogy eldöntsék, rabszolgák maradnak, vagy kezükbe veszik a sorsukat." Ehhez képest meglepő, hogy a franciák ekkoriban dicsérték Feiszalt. A „Négy Nagy" május 14-i ülésén Clemenceau kijelentette, az emír „nagyon jól viselkedik, mióta visszatért Szíriába".[231] Ez a kijelentés annak fényében is különösnek tűnik, hogy néhány nappal később, 16–17-én Damaszkuszban sor került az emír kezdeményezésére a Feiszal és Georges-Picot közötti találkozóra. A hidzsázi immár nem alakoskodott, s tiszta vizet akart önteni a pohárba. Kérte, hogy Párizs mondjon le a Sykes–Picot-szerződésről, s vonja ki a katonai adminisztrációját, amelynek helyét a partvidéken és a belső területeken a „bennszülött hatóságok" vennék át. Elvetette az olyan típusú protektorátus gondolatát, amelyet Franciaország Marokkó és Tunézia fölött gyakorolt. Legfeljebb valamiféle könnyített mandátumot fogadott volna el, az ő szóhasználatával „együttműködést", mely pénzügyi támogatásra, valamint szakértők, katonai

[229] Stephen Bonsal: *Suitors and Suppliants. The Little Nations at Versailles*. Safety Harbor, 2001. 55–56. Első kiadás: 1946. Bonsal őrnagy House ezredes tanácsadójaként volt jelen.

[230] Zeine: *The Struggle for Arab Independence*… i. m. 80–81.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 478.

[231] Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 490.; *FRUS. The Paris Peace Conference 1919*. Vol. V. i. m. 616.

kiképzők és tanácsadók kiküldésére szorítkozna. Ezenkívül elvárta Franciaországtól, hogy támogassa Palesztina, Kilikia és Moszul Szíriával való egyesítését, sőt az iraki arabok függetlenné válását.[232] A felek álláspontjai igencsak messze álltak egymástól, de a párbeszéd egyelőre még nem szakadt meg. Egy hónappal később – miután kormányától instrukciókat kapott – Picot jelezte Feiszalnak, hogy Franciaország hajlandó kiküldeni az arabok által kért szakértőket, valamint beleegyezni a szíriai tisztségviselők kinevezésébe a tengerparton és a belső területeken. Ekkorra azonban az emír álláspontja – valószínűleg nacionalista környezete hatására – intranzigensebbé vált, s a teljes függetlenségen kívül mást már nem volt hajlandó elfogadni.

Ezt az áprilisi–májusi viszonylagos francia engedékenységet Feiszal irányába leginkább annak tulajdoníthatjuk, hogy pontosan ugyanekkor zajlottak a Rajnával és a Saar-vidékkel kapcsolatos, a franciák számára prioritást élvező tárgyalások. Történt már rá utalás, hogy Clemenceau elsősorban a német kérdésben akarta érvényesíteni a francia érdekeket; ezért hajlott a Közel-Keleten engedményekre. Nem ellenezte például a Wilson-féle vizsgálóbizottság kiküldését, amit Lloyd George a „Négy Nagy" április 22-i ülésén maga is szorgalmazott.[233] A brit miniszterelnök ezt azért is tehette meg, mert nem sokkal korábban az Egyesült Államok elismerte Nagy-Britannia protektorátusát Egyiptom fölött, ami azt jelentette, hogy az egyiptomi kérdés nem szerepel majd a békekonferencia napirendjén. Emlékezhetünk rá, hogy korábban a vizsgálóbizottság kiküldésével szembeni brit fenntartás egyik oka éppen az egyiptomi nacionalista tömegmozgalom kibontakozása volt. Hasonló volt a helyzet Mezopotámia esetében, ahol az indiai kormányzat idővel közvetlen fennhatóságot hozott létre, valamint Perzsiában, amelyet az amerikaiak brit érdekszférának ismertek el. A Perzsa-öböl sejkségei ugyancsak angol uralom alatt álltak, s nem kerültek a békekonferencia napirendjére. Arábiában pedig a Huszeinnel és Ibn Szaúddal kötött megállapodások juttattak domináns szerepet Londonnak. Mivel Clemenceau 1918 végén beleegyezett abba, hogy Palesztina Anglia befolyása alá kerüljön, a vizsgálóbizottság munkájának egyetlen igazi tétje Szíria lett. Ennek ellenére a bizottság munkájában való brit részvételi szándék komolyságát tükrözte, hogy két tekintélyes személyiséget, McMahont és Hogarth-ot jelölték a bizottság angol tagjainak, akik ugyebár annak idején részt vettek a Huszeinnel való kapcsolattartásban és vélhetően elkötelezettek voltak az araboknak tett ígéretek betartása iránt. Clemenceau – aki április közepén csikarta ki Wilsontól a Rajna-vidékre vonatkozó rendezés franciáknak tetsző verzióját – hasonlóképpen pozitívan állt a dologhoz.

Olaszország is törekedett arra, hogy hallassa a hangját a közel-keleti kérdésben, jóllehet ez nemigen érintette a francia–brit kapcsolatokat. A célja az volt, hogy egyenrangú félnek tekintsék. Ahogy az egyik olasz szenátor fogalmazott, „ha a többiek nem kapnak semmit, mi sem kérünk semmit".[234] A békekonferencia kezdete óta mind Lloyd George, mind Clemenceau igyekezett útját állni a kis-ázsiai olasz igények érvényesítésének. A britek azt állították, hogy az olasz igények alapját jelentő saint-jean-de-maurienne-i megállapodások már nem érvényesek, ezt az álláspontot pedig a franciák is osztották.[235] Áprilisban, az adriai kérdés napirendre kerülésekor azonban Párizs és London megváltoztatta az addigi magatartását és immár engedékenyebb módon viszonyult az anatóliai olasz igényekhez.[236] A „Négy Nagy" május 14-i értekezletén Adalia környékén nagy kiterjedésű területet ajánlottak fel Olaszország számára. Mindezt a franciák azzal a feltétellel tették meg, hogy az olaszok támogatják a francia igényeket Szomáli-

[232] Gontaut-Biron: *Comment la France s'est installée en Syrie*… i. m. 236–237.
[233] *FRUS. The Paris Peace Conference 1919*. Vol. V. i. m. 112.
[234] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 392.
[235] Manuel: The Palestine Question in Italian Diplomacy, 1917–1920. i. m.
[236] René Albrecht-Carrié: *Italy and the Peace Conference*. Hamden, 1966. 217–224.

földön. Hogy az esetlegesen felmerülő francia akadékoskodásnak elejét vegye, Lloyd George május 22-én fenyegető célzást tett arra, hogy a szíriai kérdést össze kellene kötni az olasz gyarmati igények problémájával.[237]

A közel-keleti kérdés lezárására törekvő Lloyd George május 5-én azt indítványozta, hogy osszák meg a szövetségesek a felelősséget: az Egyesült Államok szállja meg Konstantinápolyt és Örményországot, Franciaország Szíria egy részét, Görögország Szmirnát, Nagy-Britannia pedig Palesztinát és Mezopotámiát. Wilson ezt azzal utasította el, hogy hazája nem állt háborúban az Oszmán Birodalommal, ezért nem küldhet a területére fegyveres erőket.[238] Később az az ötlet is felmerült, hogy az olaszok térhódítása mellett Franciaország gyakoroljon felügyeletet Észak-Anatólia fölött. Amikor azonban a görög csapatok partraszálltak Szmirnában (lásd később), a britek megijedtek, hogy ez milyen ellenséges reakciókat fog kiváltani az indiai muszlimok körében, akik küldöttséget menesztettek Londonba a kalifátus védelmében.[239] India ekkoriban forrongott, az április 13-i amritszári mészárlás pedig csak olaj volt a tűzre. Az India Office érthető módon aggódott, s szorgalmazta, hogy ne osszák föl Törökországot nem muszlim államok között.[240]

Lloyd George Clemenceau-nak a szíriai kérdés rendezésére vonatkozó javaslatára azt válaszolta, hogy térképen határolják el a különböző hatalmak megszállási zónáit. A franciák ebbe beleegyeztek, mert azt gondolták, ez ténylegesen a jövőbeli mandátumok elhatárolását fogja jelenteni. A határok meghúzására Henry Wilson tábornokot és André Tardieu-t kérték fel. A brit hadügyminisztérium a súlyos nehézségei miatt (egyiptomi rendfenntartás, harmadik afgán háború) sürgette a szíriai kivonulást, amivel természetesen a franciák egyetértettek, mert nem tudhatták, milyen eredménnyel fog járni a vizsgálóbizottság munkája. Csakhogy a Wilson–Tardieu kettős nem jutott eredményre, a két kormányfő közötti viszony pedig hirtelen elhidegült. Ennek oka legfőképpen az volt, hogy a britek által készített térképvázlat, mely a megszállási övezetek határait mutatta, elfogadhatatlan volt Clemenceau számára, aki úgy érezte – némileg jogosan –, hogy Lloyd George keleti politikája kiszámíthatatlanul állandóan változik.

A „Négy Nagy" május 21–22-i ülése rendkívül feszült hangulatban zajlott. A brit miniszterelnök váratlanul „vázlatot" terjesztett be „a Török Birodalmon belüli rendezésről". Ebben indítványozta, hogy az amerikaiak kapjanak „teljes mandátumot" Konstantinápolyra és a tengerszorosokra, „könnyített mandátumot" pedig Anatóliára, amely amerikai elutasítás esetén a szultán szuverenitása alatt maradhatna.[241] Az Egyesült Államok ugyancsak „teljes mandátumot" kapna Örményország és Kilikia tekintetében, míg Franciaország – s ez váltotta ki a felhördülést – „ideiglenes mandátumot Szíriára addig, amíg a Közel-Keletre küldendő vizsgálóbizottság jelentése el nem készül". Ugyanilyen módon Nagy-Britanniának jutna a Palesztina és Mezopotámia fölötti ideiglenes mandátum, míg az iszlám szent helyei és a kalifátus muszlim kézre kerülnének.[242] Mikor Wilson kijelentette, hogy az amerikai bizottsági tagok egy héten belül útnak indulnak, ehhez pedig Lloyd George is csatlakozott, Clemenceau nem türtőztette magát tovább. Hitszegéssel vádolta brit kollgáját, aki nem tartja be a neki tett ígéretét. Közölte az ame-

---

237 *FRUS. The Paris Peace Conference 1919*. Vol. V. i. m. 812.

238 Uo. 466–467.

239 A küldöttség tárgyalt a miniszterelnökkel is. Lásd Entrevue de la délégation de l'Inde pour le Califat avec M. Lloyd George à Downing Street. *Revue du monde musulman*, 40–41. k., 1920. 178–200.

240 *FRUS. The Paris Peace Conference 1919*. Vol. V. i. m. 690–698.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 488–489.

241 A korábbi elképzelések szerint ennek az államnak kb. 5 700 000, túlnyomó többségében török lakosa lett volna. Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 232.

242 *FRUS. The Paris Peace Conference 1919*. Vol. V. i. m. 770.

rikaiakkal, nem küld tagokat a vizsgálóbizottságba, hacsak Szíriát a brit csapatok ki nem ürítik, hogy a helyüket a franciák vehessék át.[243] Másnap Lloyd George ezt visszautasította, mert egyfelől még nem állt készen Feiszal megtagadására, másfelől pedig Allenby újfent arról tájékoztatta, hogy a brit csapatok franciák általi felváltása komoly zavargásokat okozna Szíriában. A kormányfő úgy vélte, a csapatkivonás addig nem történhet meg, míg meg nem húzzák a megszállási övezetek határait. Erre a hidegvérét elvesztő francia miniszterelnök kijelentette, nem tud elfogadni más térképet, csak a Sykes–Picot-félét, s azzal fenyegetőzött, ha brit kollégája kitart amellett, hogy tagokat küld a bizottságba, és csapatokat állomásoztat Szíriában, akkor „ő többé nem működik együtt a britekkel a világnak ezen a részén, mivel túlságosan nagy sérelem érte a hazáját".[244] Lloyd George ezen a ponton úgy döntött, elébe megy riválisának, s ő sem küld angol képviselőt a vizsgálóbizottságba. Ugyanígy tett a Párizsba nem sokkal korábban visszatért Orlando is.

A Wilson által kijelölt amerikai bizottsági tagok, a protestáns teológus egyetemi tanár Henry Churchill King és a Demokrata Párt befolyásos chicagói támogatója, az üzletember Charles R. Crane így egyedül indultak útnak május 29-én az Orient Expresszen.[245] Eközben 30-án Allenby táviratban figyelmeztette Curzont: „Bizonyos, hogy Feiszal fellázítja az arabokat Franciaország ellen és ellenünk is, ha nem kap hivatalos garanciát arra, hogy a bizottság az ország jövőjéről szóló döntés miatt kel útra."[246] Feiszal és valószínűleg Allenby sem tudta azonban, hogy a brit és francia tagok nélkül útnak indult bizottság semmilyen döntési joggal sem rendelkezik, legfeljebb tanácsokat adhat a végső döntést meghozó nagyhatalmaknak. Az emír erősen bízott a bizottság munkájában, ahogy a britek szíriai szerepvállalásában is, holott Balfour többször is nyilvánvalóvá tette számára, hogy hazája semmilyen kiemelkedő szerepet sem kíván játszani a szíriai ügyek intézésében.

King hozzáállását jelzi a bizottság későbbi jelentésében szereplő egyik mondat: „Az amerikai oktatásra, valamint az angolszász irodalomra és civilizációra úgy lehet tekinteni, mint ami a franciánál morálisan magasabb rendű."[247] Crane pedig azt vallotta magáról, hogy „az iszlám barátja" és a népek önrendelkezési jogának híve. Április és május folyamán a tagok begyűjtötték az összes fellelhető releváns információt a Közel-Keletről, amelyeket alaposan áttanulmányoztak és megvitattak. Jaffába hajón június 10-én érkeztek meg. A bizottság bejárta Palesztina és Szíria 36 városát (Mezopotámiába nem jutott el), majd Kilikián keresztül visszatért Isztambulba, s ezalatt számtalan küldöttséget fogadott és 1863 petíciót kapott.[248] Minden túlzás nélkül állítható tehát, hogy a bizottság érkezésének híre leírhatatlan izgalmat keltett az arabság körében, de még az Egyesült Államokban élő százezres szíriai emigráció is érdeklődve, várakozásokkal telve figyelte.

---

[243] Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 1078.

[244] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 160.

[245] A tagok között volt Albert Howe Lybyer illinoisi egyetemi tanár, William Yale mérnök és Dr. George Montgomery protestáns misszionárius, aki a háború alatt Isztambulban Morgenthau nagykövet titkáraként dolgozott.

[246] Zeine: *The Struggle for Arab Independence*… i. m. 87.

[247] *FRUS. The Paris Peace Conference 1919*. Vol. XII. i. m. 855.

[248] A King–Crane-bizottság munkájáról lásd Howard: *An American Inquiry in the Middle East*… i. m. Az, hogy a bizottság nem utazott el Bagdadba, minden bizonnyal a britek nyomásának eredménye. Maga Crane azzal indokolta a döntést, hogy a mezopotámiai arabok úgy is brit mandátumot akarnak.

A King–Crane-bizottság munka közben (1919)

Palesztinában az amerikai bizottsági tagokat megdöbbentette az arab (keresztény és muszlim) lakosok egyöntetűen kinyilvánított anticionizmusa, miközben úgy tűnt, a zsidók a mandátumot alkalmasnak tartják arra, hogy lehetővé tegye „a politikai és gazdasági ügyek ellenőrzését, valamint a bevándorlást egészen addig, amíg a zsidók többségbe nem kerülnek". Rögzítették Palesztina Szíriáról való leválasztásának teljes elutasítását is, mivel „nem létezik semmilyen faji vagy nemzeti különbség, amelyre egy ilyen elkülönítést alapozni lehetne".[249] Végül megállapították, hogy konszenzus áll fenn az esetleges amerikai mandátummal kapcsolatban, kivéve a latin közösségeket, amelyek inkább Franciaországot részesítik előnyben.

Szíriában a King–Crane-bizottság érkezését megelőzte a Szíriai Általános Kongresszus megválasztása, majd június 7-i összehívása. Franciaország nyomban tiltakozott az általa kevéssé reprezentatívnak ítélt választás ellen. Az arab kézen lévő területeken a képviselők megválasztása a régi oszmán választójogi törvény alapján történt. A nyugati, francia megszállás alatt álló területek azonban nem választott előkelőket delegáltak, akik többségükben a saríf híveit támogatták. Gouraud tábornok, a libanoni francia főbiztos különösen a muszlimok felülreprezentáltságát ítélte el, mondván, Bejrút a damaszkuszi kongresszusba 13 szunnitát, 1 síitát és csak 2 maronita keresztényt küldött. Ráadásul a 88 képviselőből csak 66-an tudtak eljutni Damaszkuszba, a hiányzók pedig jórészt a francia megszállás alatt álló nyugati és északi területekről származtak.[250] Komoly hiányosság, hogy a jelentős zsidó kisebbséget senki sem képviselte.

[249] Uo. 93–94.

[250] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 267.

A Szíriai Általános Kongresszus tagjai az Arab Klub székházának lépcsőjén

Feiszal, aki tudatában volt annak, hogy Damaszkuszban idegennek számít, a kongresszus összehívásától azt remélte, hogy a testület jóvá fogja hagyni azokat a követeléseket, amelyeket a párizsi békekonferencián előzőleg megfogalmazott. A kongresszus számára ezenkívül be akarta bizonyítani azt is, hogy ő az egyetlen autentikus személy, aki a szíriai nép nevében nyilatkozhat. Az emír, aki igazából el tudta volna fogadni a Szíria fölötti amerikai vagy brit mandátumot és reménykedett az amerikaiak, a britek és a cionisták segítségében a franciák ellen, ekkor még nem ismerte fel, hogy a kongresszus ellenőrzését olyan személyek kezébe kellene helyezni, akik készen állnak akár komolyabb politikai engedmények megtételére, hiszen várható volt, hogy a franciák a radikális nacionalista programot nem fogják tolerálni. Márpedig a kongresszus éppenséggel a radikális nacionalisták befolyása alá került. A testület július 2-án *Damaszkuszi program* címmel politikai nyilatkozatot fogadott el. Ezt másnap az amerikaiaknak is bemutatták. Követelte „Szíria teljes politikai függetlenségét", mely magában foglalta volna Libanont és Palesztinát („azt kérjük, hogy Szíriáról sem a Palesztina néven ismert déli részt, sem a nyugati part menti zónát, amely Libanont foglalja magában, ne válasszák le"). A szíriai kormányzatot „polgári, demokratikus, a decentralizáció elvén nyugvó, alkotmányos monarchiaként" képzelte el, „mely tiszteletben tartja a kisebbségek jogait, s amelynek királyává Feiszal emírt tegyék meg, aki felszabadulásunk ügyéért folytatott fényes harcával kiérdemelte teljes és feltétlen bizalmunkat". A nyilatkozat elvetette a Sykes–Picot-szerződést („nem ismerjük el Franciaország semminemű jogát Szíriával kapcsolatban"), a Balfour-nyilatkozatot („szembeszállunk a cionisták követelésével, hogy Szíria déli részén, azaz Palesztinában zsidó nemzetközösséget hozzanak létre") és mindenfajta mandátumot. Csak arra volt hajlandó, hogy amerikai, esetleg brit pénzügyi és technikai segítséget fogadjon el. A 9. pont Mezopotámia számára is teljes önállóságot kért, „valamint azt, hogy a két ország között semmiféle gazdasági határvonal ne legyen".[251] Mindez annak

[251] A Szíriai Általános Kongresszus konferenciájának határozatai. Damaszkusz, 1919. július 2. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 62–63.

fényében kiváltképp érdekes, hogy Allenby jó előre félreérthetetlenül Feiszal tudtára adta, a fennálló *status quo* megváltoztatására irányuló minden „nemzeti törekvését" erővel fogja megakadályozni, más damaszkuszi brit tisztviselők pedig arra figyelmeztették az emírt, hogy minden Palesztinára átterjedő lázadás „véget vetne a köztünk lévő barátságnak".[252] A főparancsnok a fiatal hercegnek idejekorán tudtára adta, hogy a közel-keleti „megszállt területek" (köztük Szíria) jövőjéről a békekonferencia, azaz nem az itteni népek fognak dönteni, a mandátumrendszer bevezetéséről pedig voltaképpen már megszületett a döntés. A damaszkuszi program által követelt *teljes* függetlenségnek tehát eleve nem lehetett realitása. Az amerikai mandátumban reménykedő Feiszal evvel tisztában is volt, s megpróbálta ezt megértetni az arab nacionalistákkal, de nem járt sikerrel. Franciaország ráadásul egyenesen úgy tekintett a damaszkuszi programra, mint az emír által Clemenceau-nak áprilisban tett ígéretek nyílt megszegésére.

A damaszkuszi program elfogadása után a King–Crane-bizottsághoz eljuttatott arab kérelmek, petíciók óriási többsége a program főbb pontjait ismételte meg, gyakran hevesen franciaellenes volt, nagy részük a wilsoni idealizmussal itatódott át.[253] Meg kell azonban jegyezni, hogy mind Palesztinában, mind Szíriában megfélemlítették a franciabarát elemeket, például a libanoni keresztények közül csak kevesen tudtak a bizottság elé eljutni, mivel javarészt helyi brit tisztviselők döntötték el, kik adhatják elő a mondandójukat, s kik nem. Akiknek viszont sikerült, mint például a libanoni görög katolikusoknak Zahlében, azok Franciaország mellett nyilatkoztak, mint ahogy a drúzok is, akik a múltbeli üldöztetések okán tartottak a muszlim arabok uralmától. Ellenben az ugyancsak franciabarát aleppói Szaíd emírt, aki a saríf és Feiszal ellen szólalt föl, a brit csapatok azonnal Haifába, onnan pedig Kairóba, „saját védelmük alá" vitték.[254] Az eset következménye az lett, hogy a megfélemlített franciabarát szíriaiak nem merték kinyitni a szájukat.[255] Az egyik bizottsági tag, Lybyer utóbb megjegyezte, „gyakran nagy nyomás alá helyeztek egyéneket és csoportokat, időnként megakadályozták, hogy a delegációk eljussanak a bizottság elé és számos petíció reprezentatív mivolta megkérdőjelezhető volt. A bizottság azonban úgy vélte, a petícióknak ezek az abnormális elemei leginkább kioltják egymást, ha az ország egészét vesszük alapul, ezért – mint az összetett fényképeken – a nagy, közös hangsúlyok félreismerhetetlenek."[256]

A nehézségek dacára Szíriában ugyanúgy, mint Palesztinában a bizottsági tagok számos küldöttséget fogadtak városnegyedekből, falvakból vagy vallásos felekezetektől, a leszűrt következtetéseik azonban már jóval sokszínűbbek voltak. Yale például, aki az amerikaiak „különleges kairói ügynökeként" már hosszabb ideje kapcsolatban állt USA-barát szíriai keresztény és muszlim emigránsokkal az egyiptomi fővárosban,[257] nem ismerte el az autentikus szíriai nemze-

[252] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 163.

[253] A petíciók 73,5%-a teljes függetlenséget követelt Szíria számára, 55,3%-a pedig tiltakozott a Népszövetség alapokmányának 22. cikkelye, vagyis a mandátumrendszer bevezetése ellen. Csupán 14,68% támogatta a francia mandátumot vagy segítségnyújtást, miközben 62,38% általános vagy konkrét bírálatokat tartalmazott Franciaországgal szemben. Elizabeth MacCallum: *The Nationalist Crusade in Syria.* New York, 1928. 33.

[254] Allenby azzal indokolta az intézkedést, hogy Szaíd Bejrútban „politikai agitáció középpontjába" került. Az eset természetesen további bizalmatlanságot okozott Párizs és London között.

[255] Gontaut-Biron: *Comment la France s'est installée en Syrie*… i. m. 286–289.

[256] Harry N. Howard: An American Experiment in Peacemaking: the King-Crane Commission. *The Muslim World*, 32. évf., 2. sz. (1942. április) 122–146.

[257] Max Reibman: The Case of William Yale: Cairo's Syrians and the Arab Origins of American Influence in the Post-Ottoman Middle East, 1917–19. *International Journal of Middle East Studies*, 46. évf., 4. sz. (2014. november) 681–702.

ti érzés létezését, azt kizárólag a muszlim közösséggel hozta összefüggésbe: „Intelligens, jól szervezett és radikális propaganda segítségével a palesztinai és szíriai muszlimok egy olyan program köré tömörültek, amely látszólag a szíriai nacionalizmus minden jegyét magán viseli, de amely alapvetően mégis muszlim."[258] Lybyert ellenben mélyen megérintette „az autentikus nemzeti érzés", mely a Szíriában lefolytatott beszélgetéseiből áradt és éleslátásról tanúbizonyságot téve hozzátette, „ezt a szíriai nemzeti érzést erősíteni kell, hogy felválthassuk vele a vallási partikularizmusokat és megszilárdíthassuk az új államot".[259] Való igaz, hogy a vallási sokszínűség akadályozta és még sokáig akadályozni is fogja a nemzeti egység kialakulását a vallásos közösségekben bővelkedő Közel-Keleten. Az a tény, hogy az arab nacionalizmust a nyugatiak konokul elutasították – azonosítva azt az iszlámmal – éppenséggel hozzájárult a felekezeti reakció elősegítéséhez a későbbi évtizedekben.

King és Crane az első benyomásaikat a Párizsban tartózkodó amerikai küldöttségnek már jóval azelőtt megüzenték, hogy a tevékenységüket befejezték volna. Egy június 12-én Jaffából küldött táviratban figyelmeztettek, hogy a cionista törekvéseket nem lehet megvalósítani, „legfeljebb nagy létszámú hadsereg támogatásával".[260] Ezt a figyelmeztetésüket július 10-én Bejrútból megismételték és aláhúzták, hogy Feiszal „egyedülállóan kiemelkedő személyiséggé vált, aki a legnagyobb szolgálatot teheti a világbéke érdekében. Ő a muszlim világ szíve, hatalmas a tekintélye és a népszerűsége, megrögzötten bízik az angolszászokban és őszinte barátja a kereszténységnek. Mindenki másnál többet tehet a keresztények és az iszlám megbékítéséért hosszú távon is. Még a nők számára létrehozandó mekkai Amerikai Főiskoláról is komolyan nyilatkozik."[261]

A King–Crane-bizottság augusztus 21-én véglegesített jelentése („a Törökországi Szövetségközi Mandátumbizottság Amerikai Szekciójának jelentése") Szíria, Libanon és Palesztina egységének fenntartását javasolta Feiszal emír uralma alatt (2. és 4. javaslat). Továbbá indítványozta a cionista program korlátozását („javasoljuk, hogy a Palesztinára vonatkozó szélsőséges cionista program mélyrehatóan módosíttassék, különösen ami a zsidók korlátlan bevándorlását illeti") és amerikai, ennek hiányában brit mandátum létrehozását a szíriai terület egészére. Palesztinának és Libanonnak az egységes Szírián belül autonómiát tartott szükségesnek. A bizottsági tagok Franciaországot nem tartották jó választásnak a mandátumos hatalom szerepére, látva az arabság heves ellenállását.[262] Azért javasolták első helyen az Egyesült Államokat, mert annak „humánus" önzetlensége és közel-keleti jótékonysági intézményei világszerte közismertek voltak. Ha azonban az USA nem vállalná a mandátumot, akkor szerintük Nagy-Britanniának kellene megkapnia azt, bár ebben a tagok csak nagy nehezen jutottak egyezségre. Montgomery és Yale egy-egy hosszú észrevételt csatolt a jelentéshez, amelyben megkérdőjelezték nem csupán az arab nacionalizmus autentikusságát, hanem még Feiszal vezetői képességeit is. Az ő javaslatuk az volt, hogy a zsidó nemzeti otthont magában foglaló Palesztina kerüljön külön brit, a tulajdonképpeni Szíria pedig közös francia–angol mandátum alá.[263] Noha a bizottság nem jutott el Bagdadba, Mezopotámiáról is tett ajánlást. Úgyanúgy, mint Szíria esetében, a bászrai, a bagdadi és a moszuli vilajetek egyesítését javasolta, alkotmányos monarchiát (az uralkodót a

[258] Howard: *An American Inquiry in the Middle East*… i. m. 114–115.
[259] Uo. 117.
[260] Howard: An American Experiment in Peacemaking… i. m.
[261] *FRUS. The Paris Peace Conference 1919*. Vol. XII. i. m. 750.
[262] A King–Crane-bizottság javaslatai Szíriáról és Palesztináról. Párizs, 1919. augusztus 28. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 64–69.
[263] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 269.

népnek kellene megválasztania), a „korlátozott idejű" mandátumot pedig Nagy-Britannia kapja, mert erre a feladatra ő a legalkalmasabb.[264]

Mikor azonban augusztus 28-án a bizottsági tagok bemutatták a jelentésüket Párizsban az amerikai küldöttségnek, Wilson elnök már két hónappal korábban elhagyta a francia fővárost, miután aláírták Németországgal a békeszerződést. Betegsége következtében hamarosan lebénult, így kevéssé valószínű, hogy valaha is olvasta volna az egész jelentést, amelyet egy újságíró csak három évvel később, 1922-ben hozott nyilvánosságra. Időközben a Szenátus izolacionista politikát vezetett be, ami abban nyilvánult meg, hogy az Egyesült Államok elutasította a Nemzetek Szövetségéhez való csatlakozást. A párizsi amerikai békedelegáció is veszített az érdeklődéséből a volt oszmán területek rendezése iránt. Az amerikai kormánynak a közel-keleti ügyekre való befolyása a minimálisra zuhant azután, hogy nyilvánvalóvá tette, nem óhajt mandátumot Örményország felett. Valószínűleg ez is szerepet játszhatott abban, hogy az amerikai delegáció nem mutatta be a békekonferencia előtt a King–Crane-bizottság morális alapelveken (az önrendelkezésen és a népszuverenitáson) nyugvó jelentését.[265] Ennek következtében a szíriai kérdés rendezése Clemenceau-ra és Lloyd George-ra maradt, szabadon feloszthatták egymás között a Közel-Keletet. Feiszalnak az a terve, hogy az amerikaiakra támaszkodva éri el célját, kútba esett.

Az amerikai vizsgálóbizottság Párizsba való visszatérése egybeesett a Szíria jövőjével kapcsolatos francia–brit válság tetőpontjával. Mint láttuk, a krízis májusban vált nyilvánvalóvá, s mialatt King és Crane a Közel-Keleten tartózkodott, egyre mélyült. A franciák mindent megtettek annak érdekében, hogy minimalizálják a bizottság tevékenységének fontosságát, s azt hangoztatták, hogy Szíria felosztásáról valójában már megszületett a döntés. Június végén a párizsi békedelegációk úgy határoztak, elnapolják a közel-keleti rendezést addig, amíg az Egyesült Államok világosan állást nem foglal abban a kérdésben, hogy vállal-e mandátumot. Ennek az esélye azonban egyre jobban elhalványodott. Júliusban heves angolellenes sajtókampány bontakozott ki Franciaországban, amely mögött a kormány állt. A Quai d'Orsay diplomatái továbbra is bírálták a britek közel-keleti politikáját, akiket azzal vádoltak, hogy növelik megszálló csapataik számát és hadianyagot szállítanak az araboknak. Változatlanul ragaszkodtak ahhoz, hogy a Sykes–Picot-szerződés képezze a két ország közötti közel-keleti rendezés alapját. Nyár közepén aztán az egyik párizsi lapban szerkesztőségi cikk jelent meg, mely megállapította, a közel-keleti ügyekben „eljött az ideje annak, hogy Lloyd George-dzsal és Balfourral megállapodásra jussunk, amely már eddig is túl soká húzódott".[266] Ezek látnoki szavaknak bizonyultak.

A francia–brit krízist 1919 őszén az angolok kelletlen visszavonulásával oldották meg. A brit engedmény oka elsősorban az volt, hogy egyre kezelhetetlenebb helyzet alakult ki Írországban, Egyiptomban, Palesztinában és Mezopotámiában, Arábiában Huszein saríf és a Szaúdok között ellenségeskedések kezdődtek, ilyen körülmények között pedig egy 200 ezres közel-keleti haderő fenntartása már elviselhetetlen terheket rótt a kormányra. Tartani lehetett attól is, hogy a bolsevikok közel-keleti machinációi bonyodalmakat okoznak. 1919 nyarán ráadásul Feiszal környezetében a damaszkuszi arab nacionalisták egyre hangosabban követelték, hogy Bagdadban is jöjjön létre független kormányzat, ahogy azt 1918 novemberében megígérték. Ennek fényében a britek – s különösen a mezopotámiai adminisztrációt kézben tartó India Office –

---

264 *FRUS. The Paris Peace Conference 1919*. Vol. XII. i. m. 799–802.

265 Leonard V. Smith: Wilsonian Sovereignty in the Middle East. The King-Crane Commission Report of 1919. In: Douglas Howland – Luise White (szerk.): *The State of Sovereignty. Territories, Laws, Populations*. Bloomington & Indianapolis, 2009. 56–71.

266 *L'Écho de Paris*, 1919. július 7.

számára egyre kedvezőbb színben tűnt fel a franciák damaszkuszi esetleges hatalomátvétele, mivel az mégiscsak semlegesítette volna a radikális nacionalistákat.[267] Feiszal maga sem nyugodott. Júliusban bejelentette, hogy szeretne ismét Párizsba utazni, s a briteknek csak nagy üggyelbajjal sikerült maradásra bírniuk. Mikor a fülébe jutott, hogy London a magáénak szeretné a palesztinai mandátumot, ez ellen hevesen tiltakozott, mondván, ez egyenértékű Szíria felosztásával és ellentétes a King–Crane-bizottság jelentésével.

A közel-keleti ügyek intézését a kezében tartó Curzont amúgy valósággal kimerítette az, hogy az angol–francia kapcsolatokat a Hásimitáknak tett brit ígéretek folyamatosan mérgezték. Neki köszönhető, hogy Lloyd George végül úgy döntött, bármi áron meg kell oldani a franciákkal Szíria kapcsán kialakult konfliktust. Augusztus közepén lázas kormányzati munka vette kezdetét, melynek lezárulásakor Curzon így írt a feleségének: „Ma reggel a harmadik kabinetülés végén a miniszterelnök vezette kormány egyhangúlag felkért arra, hogy utazzak Párizsba és vegyem kézbe a keleti kérdést, valamint felhatalmazott arra, hogy olyan rendezést alakítsak ki, amilyet csak jónak látok."[268] A rendezés alapját Curzon és Lloyd George együtt dolgozta ki, ami egyszerű és egyértelmű elismerését jelentette a legfontosabb francia igénynek, a britek távozásának Szíria belső részeiről, hogy a helyüket a francia csapatok vehessék át. Balfour is egyetértett ezzel a megoldással, s ezt így indokolta a Párizsból küldött szeptember 9-i memorandumában: „Nehézséget jelentene annak igazolása, hogy miért kapna Feiszal nagyobb függetlenségi jogokat Damaszkuszban és Kelet-Szíriában, mint amekkorát neki vagy bármelyik más arab vezetőnek Mezopotámiában megadni készek vagyunk."[269]

Clemenceau természetesen el volt ragadtatva. Előzőleg a szíriai ügyet a saját kezébe vonta össze, hazarendelte Georges-Picot-t, akivel sokat beszélgetett a problémáról. Az egyeztetések augusztus végén kezdődtek a katonai kérdésekről (a franciák például felajánlották, hogy átveszik Örményország és Kilikia ellenőrzését a leterhelt britektől), ezekre a megbeszélésekre pedig Allenbyt is hazahívták. A Marseille-be szeptember 8-án megérkező tábornok az őt faggató francia újságíróknak a következőket nyilatkozta: „Franciaország szíriai mandátumát mi, angolok elismerjük. Csupán katonai, tisztán katonai okokból vagyunk ott jelen. Politikai szempontból elhalványulunk Önök mögött. […] Anglia meg fogja könnyíteni ott Franciaország dolgát, ebben biztosak lehetnek."[270]

A következő napon a közel-keleti főparancsnok és a deauville-i nyaraláson tartózkodó Lloyd George megállapodott a katonai kérdések alapelveiről, valamint a határok meghúzásáról Palesztina és Szíria között: „Mivel kölcsönös megegyezésből kifolyólag a Sykes–Picot-szerződés már nem alkalmazandó, a brit kormány eleget tesz a kötelezettségeinek mind a francia kormány, mind az arab állam irányába – ha Damaszkuszt, Homszt, Hamát és Aleppót az araboknak adják, és ha ugyanakkor Szíriának az ettől a vonaltól nyugatra elterülő részeit a francia kormány kapja –, lehetővé téve ezzel az arabok és franciák közötti megegyezést a tanácsadók kiküldéséről […] a francia kormány és az arab állam közötti későbbi tárgyalásokra."[271] Eldöntötték, hogy Szíria brit evakuálását egyszerre fogják bejelenteni a franciáknak és Feiszalnak, akit ebből a célból Európába hívtak.

---

[267] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 177–178.
[268] Ronaldshay: *The Life of Lord Curzon*… i. m. 204.
[269] Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. i. m. 373.
[270] *Correspondance d'Orient*, 1919. szeptember 15. 134. Ezekben a napokban a francia sajtó sokkal barátibb hangon írt Nagy-Britanniáról, mint az előző hónapban.
[271] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 188.

A két kormányfő Párizsban szeptember 13-án találkozott és megegyezett egymással, hogy a brit csapatokat kivonják a szíriai partvidékről, a Sykes–Picot-vonaltól nyugatra lévő területekről. A helyőrségekbe francia katonákat küldenek. Ez azonban többet jelentett a két hadsereg egyszerű helycseréjénél. Arra utalt, hogy a britek immár nem akarnak a franciák és a damaszkuszi Hásimita-rezsim közé állni. A London és Párizs által aláírt megállapodás kimondta, hogy a britek kiürítik Szíriát és Kilikiát a Toros alagútjaival együtt november 1-jéig (1–2. cikk). Ezt követően semmiféle felelősség nem terheli Londont az evakuált területen történtekért (5. cikk). A brit erőket visszavonják Palesztinába és a Moszult is magában foglaló Mezopotámiába (6. cikk). Franciaország ellenőrzése alá kerül a tengerparti rész és Kilikia, az arabok uralma alá a britek által kiürített helyőrségek Damaszkuszban, Homszban, Hamában és Aleppóban (3–4. cikk). A dokumentum kilátásba helyezte a későbbi egyeztetéseket a vasutak és a csővezetékek építése ügyében (8–9. cikk).[272]

Nagy-Britannia tehát Palesztinát kivéve november 1-jétől az év végéig visszavonta a hadseregét Szíriából, a nyugati területek feletti ellenőrzést a franciákra, a belső szíriai térség felügyeletét pedig a sarífi csapatokra hagyva. Ezek a katonai demarkációs vonalak lesznek majd a nagyhatalmak által leválasztott államok vitatott politikai határai a Termékeny Félhold területén. A megállapodásról értesíteni kellett Feiszalt is, ami haladéktalanul megtörtént. Az emír teljesen összetört a hír hallatán. Szeptember 21-én ingerült levelet küldött Lloyd George-nak, amelyben árulással vádolta a briteket, nyomatékosan a megértésüket kérte és figyelmeztette őket, hogy az egész arab világban vérfürdő kezdődhet.[273] De se Lloyd George, se Curzon nem tett semmit, annak ellenére sem, hogy mindez a kairói Arab Iroda számára mindannak elárulását jelentette, amiért évek óta dolgozott. A franciákkal való ellentétek nem is várattak magukra sokáig, amit az is befolyásolt, hogy Párizs 1919 végén nem rendelkezett kellő számú haderővel a térségben ahhoz, hogy szilárdan ellenőrzése alá vonja a tengerpartot és Kilikiát. Foch marsall az ősz folyamán azért nem küldött erősítéseket a Levantéba, mert egyrészt gazdasági okok miatt csökkenteni kellett a hadsereg létszámát, másrészt katonákra volt szükség Marokkóban, a Ruhr-vidéken és a Balkánon is (ebben az időben még Szegeden is állomásoztak francia egységek[274]). Ez a francia gyengeség lehetővé tette a törökök támadásait Kilikiában és elhitette az arabokkal, hogy erősebbek, mint amilyenek a valóságban voltak.

Az első konfliktust a franciák és az arabok között a Bekaa-völgy és a tőle délre fekvő települések fölötti ellenőrzés robbantotta ki. Ez a négy város vonalától nyugatra fekvő fennsík a Sykes–Picot-szerződés által Franciaországnak ítélt „kék zóna" részét képezte, de 1918 októbere, Feiszal damaszkuszi bevonulása óta az emír csapatainak ellenőrzése alatt állt, s a keleti megszállási övezethez tartozott. Ezért a szeptember 13-i alku értelmében az arabokat illette. 1919 decemberében aztán erőszakos incidensek törtek ki a két hadsereg között. Az otthon és külföldön jelentős tekintélyvesztést elkönyvelő Feiszal továbbra sem értette, mi készteti Londont arra, hogy Franciaországnak kedvére tegyen a Közel-Keleten. Csökönyösen reménykedett valamiféle hipotetikus amerikai segítségben a damaszkuszi francia aspirációkkal szemben.

---

272 Aide-mémoire in regard to the Occupation of Syria, Palestine, and Mesopotamia pending the Decision in regard to Mandates. In: Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 265–266.

273 Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. i. m. 406–409.

274 Lásd erről Nagy Miklós munkáit a teljesség igénye nélkül. A szegediek és a francia megszállás 1919-ben. In: J. Nagy László – Szász Géza (szerk.): *Francia eszmék. Tanulmányok a francia forradalomról.* Szeged, 1995. 27–31.; Les habitants de Szeged et l'occupation de la ville en 1919. In: Tóth Ferenc – Tringli Zita (szerk.): *Mille ans de contacts II. Relations franco-hongroises de l'an mil à nos jours*. Szombathely, 2004. 129–138.

Az angol–arab szövetség megbomlása szentesítette Párizs győzelmét a „Szíriáért folytatott harc" első játszmájában. Az immáron egyedül a helyi politikai erőkkel konfrontálódó francia kormány igyekezett megvetni a lábát a helyszínen, garanciákat nyújtva a libanoni klientúrájának. 1919. november 10-én, vagyis mindössze tíz nappal a brit katonai kivonulás kezdete után Franciaország hivatalosan is elkötelezte magát a Szíriáról leválasztott, kiterjesztett Libanon mellett. Clemenceau így írt Huvaik pátriárkának: „A libanoniaknak az a vágya, hogy megőrizzék autonóm kormányzatukat és független nemzeti jogállásukat, tökéletesen illeszkedik Franciaország liberális hagyományaihoz." Továbbá: „Libanon keretei között Franciaország a legnagyobb mértékben méltányolni fogja annak szükségességét, hogy a »hegyvidék« számára biztosítsák a fejlődéséhez nélkülözhetetlen síkságokat és tengeri kijáratot."[275] Párizs azonban nem tudott megelégedni a közel-keleti libanoni enklávéval, még ha azt az ún. *maronita irredentizmus* vágyálmára, Nagy-Libanonra bővítik is. Ezért van az, hogy a francia sajtó fanyalogva fogadta a britek kivonulását, a szeptember 13-i egyezséget s szemére vetette a kormánynak, hogy átengedte Moszult Angliának, holott a Sykes–Picot-szerződés értelmében Franciaország ellenőrzése alá kellett volna kerülnie.[276]

Sa Beatitude Mgr Elie Hoyek, patriarche maronite.

Éliász Butrusz Huvaik pátriárka

Egész Szíria megszerzésének szándéka elkerülhetetlenné tette a Feiszallal való konfrontációt, aki a következő hónapokban két lehetséges megoldás között őrlődött. Az egyik az volt, hogy totálisan szakít a békekonferenciával és Musztafa Kemál mintájára pánarab nacionalistái élén fellázad a nagyhatalmak ellen. A másik lehetőséget a tárgyalóasztalhoz való visszatérés jelentette, ez esetben immár Párizzsal kellett volna megállapodnia. A brit szövetségesei által elhagyott, a távoli Amerika által elfelejtett és a cionisták egoizmusa miatt csalódott emír valójában egyedül nemigen dacolhatott a franciák Damaszkusz megkaparintására vonatkozó akaratával. Amikor szeptember második felében a brit fővárosba utazott, Lloyd George 19-én tájékoztatta a katonai kivonulásról kötött megállapodásról, valamint azt is tudomására hozta, hogy ettől fogva segítséget Párizstól kell kérnie, a Nagy-Britannia által neki nyújtott segély felét pedig ezentúl a francia kormányon keresztül fogja megkapni.[277] Nem meglepő módon mindezt Feiszal elutasította, s „az ambiciózus imperialista politika visszatérésének" minősítette, s még Allenby csapatainak felváltásáról sem akart egyezkedni. Október 9-én azt javasolta, hogy Szíria ügyét terjesszék ismét a békekonferencia elé, s foglalkozzon vele egy francia–brit–arab bizottság amerikai elnökség mellett,[278] ezt azonban Clemenceau fennhéjázó és autokratikus stílusban visszautasította. Ekkor Lawrence baráti nyomásához kellett folyamodni ahhoz, hogy rávegyék Feiszalt a Párizsba való elutazásra a franciákkal megkötendő *modus vivendi* kialakítása érdekében. Lloyd George hivatalosan arra kérte Franciaországot, hogy az emírt „szövetséges hősként" és „királyi sarjként" fogadja, ugyanakkor titokban utasította a párizsi brit nagykövetet, hogy sem-

[275] Rabbath: *La formation historique du Liban*… i. m. 285–286.
[276] *Le Journal des Débats*, 1919. szeptember 17.; *Le Temps*, 1919. szeptember 18.
[277] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 198–199.
[278] Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. i. m. 443–444.

milyen indokkal se engedje őt Londonba visszatérni. Ahogy azt egy kicsivel később Feiszal is megértette, így, „összekötött kézzel és lábbal" engedték őt át Franciaországnak, mikor október végén újra találkozott Clemenceau-val.[279]

Láttuk, nem ez volt az első eset, amikor az emír megpróbált megegyezni a francia kormánnyal. 1919 tavaszán többször is megvitatta a szíriai kérdést Robert de Caix damaszkuszi francia összekötővel és ennek során nem utasította el a korlátozott francia mandátumot, feltéve, ha az arab függetlenség megvalósul, Franciaország pedig a szerepét tisztán a tanácsadásra szűkíti le. Feiszal ugyanakkor május 12-én bizalmasan közölte Gilbert Claytonnal, hogy „sohasem állt szándékában végrehajtani ezt a megállapodást".[280] Bizonyos azonban az is, hogy Franciaország sem fogadta volna el adminisztrációja tengerpartra való lekorlátozását. Május végén ezek az esetleges egyeztetések meg is szakadtak. Ősszel viszont Feiszalnak már nem volt más választása, mint a tárgyalások újrakezdése, hátha ki tudja erőszakolni a libanoni francia „jelenlét" legliberálisabb értelmezését a partnereitől.

Hogy nem lesz könnyű dolga a Szajna mentén, azt a francia sajtó fogadtatásából is leszűrhette. Valósággal nekirontottak. A tekintélyes Maurice Barrès Feiszal megérkezése másnapján ezt írta a *L'Écho de Paris* című lapban: „Ha Szíriát vesszük, senki sem vonhatja kétségbe Franciaországnak azt a jogát, hogy mandátumot kapjon négy városra, Damaszkuszra, Homszra, Hamára és Aleppóra. A francia közvélemény sohasem fogja megengedni, hogy kiűzzenek onnan bennünket… A hidzsázi arab kormány szíriai létrehozatalának brit elképzelése tarthatatlan. Feiszal emírnek semmi keresnivalója sincs Damaszkuszban, Homszban, Hamában vagy Aleppóban. Franciaország jól tudja, hogyan hozzon létre e városok számára szíriai kormányt. Mert hát mit jelent Feiszal nekünk vagy a szíriaiaknak? Csak cím és befolyás nélküli, Nagy-Britannia által kreált bábot. […] És ha mindezek után Anglia királyságot akar adni ennek az emírnek, hát tegye ezt meg Bagdadban!"[281]

Miközben a lefegyverzett emírnek aligha volt más lehetősége, mint a kompromisszum, a francia miniszterelnök belátta, hogy kormányának szüksége van Feiszalra az ellenséges szíriai muszlim tömegek megbékítése érdekében. A megállapodásra ítélt két államférfi eközben nem feledkezhetett meg a saját radikálisairól, a párizsi „szír párt" imperialistáiról és a damaszkuszi Függetlenségi Párt intranzigens nacionalistáiról. A Feiszal–Clemenceau-szerződés tárgyalásai egész ősszel tartottak. Az október 22-i első forduló során a miniszterelnök köntörfalazott a szíriai francia szándékokat illetően. November 2-án levélben biztosította Feiszalt, csapatai csak azért maradnak a partvidéken, hogy „fenntartsák a békét és a rendet". Hangsúlyozta, hogy Franciaországnak szándékában áll kormányzati funkciót biztosítani az araboknak a belső területeken. De hozzátette: „Teljesen készen állok arra, hogy válaszoljak a rendfenntartásra vonatkozó legelső segítségkérésére, ha olyan agitátorok okoznának zavart, akik csak kompromittálhatják az arab érdekeket és csökkenthetik a békekonferencia beléjük fektetett bizalmát."[282] Elhárítva az emír érdeklődését, Clemenceau makacsul elutasította, hogy állást foglaljon az állandó határok vagy a politikai hatalom kérdésében. Állítása szerint ugyanis ezek a kérdések a békekonferenciára tartoztak.

---

[279] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 271.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 492.

[280] Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. i. m. 252–253.

[281] Maurice Barrès: Nos droits seront maintenus en Syrie. *L'Écho de Paris*, 1919. október 20. A négy városhoz való ragaszkodásban jól felismerhető a Huszein–McMahon-levélváltásra való utalás. Feiszal bagdadi királysága pedig meg is fog valósulni.

[282] Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. i. m. 512.

Pichon külügyminiszter udvariasan, de szerény körülmények között fogadta az emírt. A hidzsázi kifejtette, legitim módon jár neki a damaszkuszi trón, amit a szíriai nép egyértelműen követel. Felemlegette a népek önrendelkezési jogát, s annak abszurditását, hogy egy muszlim nép keresztény uralom alá kerüljön. Pichon erre azzal vágott vissza, hogy Franciaország már lemondott a keresztények védelmezőjének ősrégi szerepéről, a Francia Köztársaság laikus állam, a szemében minden vallás egyenlő. Franciaország már nem keresztény, csak a muszlimok tartják annak. Ugyanakkor Franciaország műve a Levantéban elismerésre méltó, a francia nyelv elterjedt, francia intézmények működnek az ország legtávolabbi sarkában is. A bankok, a vasutak, a kikötők, a bányák többsége francia kézen van, nem beszélve a mezőgazdaságról, a kereskedelemről, az építő- és a selyemiparról. Az, hogy Szíria a világháborúban drámai visszaesésen ment keresztül, csak a törökök számlájára írandó. Pichon emlékeztetett arra, hogy 1913 nyarán szíriai származású fiatal arab nacionalisták Párizsban tartották az első kongresszusukat, ahol politikai programot fogadtak el. A külügyér végül felemlegette a keresztes hadjáratokat, mondván, a köztársaság ugyan laikus, de történelmileg kötődik a lovagokhoz. Feiszal erre állítólag csendesen csak annyit vetett közbe, „na és ki nyerte meg a keresztes háborúkat?".[283]

Végül, mikor már úgy tűnt, eredménytelenek lesznek a megbeszélések, sikerült kompromisszumot kidolgozni, habár ennek a körülményei meglehetősen homályosak. Minden bizonnyal közrejátszott, hogy november végén, december elején az arabok és a franciák között feszültség keletkezett a libanoni Bekaa-völgyben, s ez Feiszalt a megegyezés felé terelte. Úgy tűnik, a megállapodás legfontosabb pontjait december 17-én hozta Feiszal tudomására Berthelot, a Quai d'Orsay főtitkára. Ezek szerint Szíria egész területe *de facto* francia mandátummá válik. Franciaország felajánlotta „egész Szíria függetlenségének és minden határának garantálását külső agresszió ellen". Cserébe Párizs azt kérte, hogy Szíria ismerje el Franciaország diplomáciai és gazdasági egyeduralmát más hatalmakkal szemben, hogy Szíria diplomáciai képviseletét Franciaország láthassa el, hogy Szíria „igazítsa" külpolitikáját Franciaországéhoz és tegye lehetővé Franciaország számára a szíriai árucikkek külföldi értékesítését. Ezenkívül Feiszal ismerje el Libanon függetlenségét francia mandátum alatt.[284] Az emír december 22-én még megpróbált a Clemenceau-val tartott tárgyalásán engedményeket kicsikarni, de nem járt sikerrel. A levélváltások során azért kifejezésre juttatták „a vélemények kölcsönös bizalomra épülő harmóniáját".[285] Az 1920. január 6-án aláírt ideiglenes és titkos szerződés – melynek a létét mindkét fél tagadta – elismerte „a szíriai területen élő, arabul beszélő és különböző felekezetekhez tartozó népek egyesüléshez való jogát, abból a célból, hogy független nemzetként önmagukat kormányozzák", de előirányozta a francia mandátum alatti önálló Libanon leválasztását („Ő Királyi Fensége, Feiszal emír elismeri Libanon függetlenségét és integritását Franciaország mandátuma alatt."). Magát Szíriát illetően Franciaország fenntartotta magának az ország diplomáciai képviseletét, a gazdasági koncessziók monopóliumát, valamint a rendfenntartás és a pénzügyek terén tanácsadók kiküldésének a kizárólagos jogát.[286] Az emírnek el kellett fogadnia, hogy székhelyén, Damaszkuszban francia tanácsadók vegyék körül, akikkel minden fontos ügyben konzultálnia kell majd. A csalódott és frusztrált Feiszal nagyon nehezen egyezett bele ezekbe a szigorú francia feltételekbe. Utólag azonban egy újságírónak kijelentette, „minden a nép akaratától fog függe-

283 De Wailly: *Liban, Syrie: le mandat*… i. m. 114–115.

284 A Berthelot és Feiszal közötti tárgyalások részleteit lásd Khoury: *La France et l'Orient arabe*… i. m. 278–290.

285 *Correspondance d'Orient*, 1920. január 15. 18.; Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. i. m. 625–627.

286 A Clemenceau–Feiszal ideiglenes megállapodás. Párizs, 1920. január 6. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 70–71.

Jaszin al-Hásimi

ni",[287] majd már Bejrútban egy brit tisztviselőnek azt hangoztatta, „ez a megállapodás legnagyobbrészt visszataszító a számára, a nép körében pedig népszerűtlen, de a brit kormány magatartása nem hagyott neki más választási lehetőséget".[288] A francia törekvések és az arab követelések közötti egyenlőtlen kompromisszumként a szerződés szövege fel is keltette a damaszkuszi nacionalisták dühét.

A San Remó-i konferencia és a kérészéletű damaszkuszi Arab Királyság

Feiszal távollétében a szíriai helyzet folyamatosan romlott. A feszültség egyenes arányban nőtt a térség jövőjével szemben érzett bizonytalanság növekedésével. Mendemondák keringtek, melyek szerint az emír készen áll Franciaországgal egy szerződés aláírására. Csakhogy az elfogadhatatlan kompromisszum „forradalomhoz vezethet Damaszkusz kapuinál", legalábbis Zaid emír, Feiszal szíriai ügyekkel ideiglenesen megbízott öccse aggodalommal teli távirata szerint.[289] Decemberben Aleppóból érkezett arabok rátámadtak a keleti Deir-ez-Zór városra, s ott angol tiszteket ejtettek foglyul, ami érzékenyen érintette Nagy-Britannia térségbeli tekintélyét. Damaszkuszban – még a britek távozása előtt – „150 ezres" tüntetéseket tartottak, a városban élő külföldiek igyekeztek biztonságba helyezni az értékeiket.[290] A britek december végi kivonulása után a katonai ügyek felelőse, Jaszin al-Hásimi általános mozgósítást rendelt el a libanoni hegyvidéken a francia hadsereggel és a helyi keresztény lakossággal megsokasodott incidensek miatt, amit a franciák az ellenük hamarosan indítandó általános támadásra tett előkészületként értékeltek. Joggal, hiszen a Tripoli mellett található Tell-Kalah francia helyőrségét támadás érte, 1920. január 5-én több tucatnyi keresztényt mészároltak le a dél-libanoni Mardzsajúnban, északon, Antiókhia közelében pedig zendülések robbantak ki.

A franciákkal kötött januári megállapodás még azokat az előnyöket sem tudta a Hásimitáknak biztosítani, amelyek pedig természetes módon következtek volna belőle, Feiszal négy hónapos európai távolléte alatt a radikális, francia-, sőt Európa-ellenes arab nacionalisták ugyanis rátették a kezüket Damaszkuszra. Európából egy francia cirkálón való visszatérésekor, 1920. január 16-án Feiszalt Bejrútban „Egység, függetlenség!" kiáltásokkal fogadták, miután a francia *Le Temps* nyilvánosságra hozta a Clemenceau-val kötött megállapodását.[291] Az emírnek meg kellett értenie, hogy még a legközelebbi hívei is elfordultak tőle a franciáknak tett engedmények miatt, s az arab utca is ellene fordult, mely egyre inkább Európa-ellenes, iszlám köntösbe öltöz-

[287] Az interjú a *Le Journal* 1920. január 8-i számában jelent meg. Ugyanez a lapszám tudósít az Apponyi Albert vezette magyar békedelegáció előző napi megérkezéséről Párizsba.
[288] Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. i. m. 630.
[289] Zaid 1919. október 27-i távirata Feiszalnak. Kedourie: *England and the Middle East*… i. m. 162.
[290] *Le Temps*, 1919. december 18., 24.; *Correspondance d'Orient*, 1920. január 15. 16–17.
[291] *Le Temps*, 1920. január 8., 9.

tetett jelszavakat hangoztatott, figyelmét pedig Musztafa Kemál felé fordította. Ennek a mozgalomnak éppen az ambiciózus Jaszin al-Hásimi, ez az iraki születésű egykori oszmán főtiszt volt a mozgatórugója, akit Allenby engedetlenség miatt még 1919 novemberében rövid időre letartóztatott.[292] A legradikálisabb fővárosi hívei, Abder-Rahmán Sahbandar, Kamel Kasszab sejk, Ádil Arszlán által még a nemzeti legalitásában is megkérdőjelezett emír január 22-én így kiáltott fel a damaszkuszi Arab Klub tagjai előtt: „Én vagyok a mozgalom és a nemzet lelke, aki a kormányra támaszkodik, az rám támaszkodik!"[293] Hogy ismét a helyzet ura lehessen, a klubban összegyűlt arab előkelőket biztosította arról, nem változtatta meg az álláspontját a franciaországi tartózkodása alatt, célja pedig változatlanul az összes arab föld függetlensége. Figyelmeztette azonban a hallgatóságát arra a veszélyre, amit az idegen „segítség" elutasítása hozna magával: a Clemenceau-val kötött megállapodás elutasítása egyet jelentene a Franciaországgal vívandó háborúval. A hallgatóságát azonban ez sem rettentette el, s azt felelték, „készen állunk hadat üzenni mind Angliának, mind Franciaországnak". Feiszal ennek ellenére bizalmat és józanságot kért, hogy elfogadható megoldást dolgozhasson ki Franciaországgal.[294] A jelenlévők udvariasan megadták ugyan a hozzájárulásukat, az utcai tüntetések azonban folytatódtak. Törzsi harcosok és falusiak portyáztak és fosztogattak a nyugati parti sávban, a zabrálást pedig patriotizmussal vegyítették.

Feiszal február 4-én Aleppóba látogatott, ahol már maga is radikálisabb hangot ütött meg, láthatólag hatott rá a nacionalista környezete, de az is lehet, hogy így próbált versenyre kelni a nacionalistákkal a népi támogatás megszerzését illetően. Kijelentette, hogy a függetlenséget ki fogják vívni, „ha nem szavakkal, akkor karddal". 14-én elrendelték a 23–28 év közötti férfiak kötelező besorozását.[295] Az emír ugyanakkor még ebben a felfokozott atmoszférában sem tett le a franciákkal való megállapodás betartásáról, de ehhez támogatókra, bázisra volt szüksége, ezért azokkal szövetkezett, akik pedig az ellenségei voltak: a konzervatív, az oszmánokhoz sokáig rendíthetetlenül hű, tradicionális damaszkuszi vezető családokkal. Meggyőzte őket, hogy alakítsanak politikai pártot (ez lett a később nagy szerepet játszó Nemzeti Párt), amely ugyan a nyilvánosság előtt síkraszállt Nagy-Szíria függetlensége mellett, valójában azonban készen állt a Feiszal–Clemenceau-megállapodás és a francia jelenlét elfogadására. A Nemzeti Párt a későbbiekben nem ragaszkodott Szíria azonnali és teljes önállóságához, ráadásul elfogadta a Palesztinában létrehozandó zsidó nemzeti otthon gondolatát.[296]

Mindez azonban nem változtatott a nacionalisták elsöprő befolyásán. A ránehezedő nyomás alatt Feiszal előkészületeket tett a kormánya felállítására, amire már régóta készült, de azt Allenby sokáig megakadályozta. A törvényességet ugyanakkor szem előtt akarta tartani, ezért március 6-ra összehívta az időközben feloszlatott Általános Kongresszust. Mint láttuk, ez a gyűlés annak idején bemutatta a követeléseit a King–Crane-bizottságnak, mely elismerte a voltaképpeni szíriai parlamentnek. A jogászok, sejkek, kádik és más előkelők alkotta 60 tagú kongresszus tagjai között ott voltak Palesztina képviselői is, akik – erre is utaltam már – február 27-én külön „Palesztinai Kongresszust" tartottak, melyen elutasították a cionisták Szentföldre vonatkozó igényeit, most pedig csatlakoztak a szíriai nacionalistákhoz. A kormánnyal szembeni bizalmatlansági indítvány megszavazásának elvéről a kongresszussal folytatott vitában Feiszal leszögezte: „Én hoztam létre a kongresszust, és nem fogom felruházni olyan joggal, mely meg-

[292] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 210.
[293] Kedourie: *England and the Middle East*… i. m. 163.
[294] Zeine: *The Struggle for Arab Independence*… i. m. 132.; Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 437.
[295] *Correspondance d'Orient*, 1920. március 30. 265.
[296] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 437.

akadályozhatja a kormányt a cselekvésben!" Mire Rasíd Rida, a kongresszus elnöke így tromfolt: „A kongresszus hozta létre önt, mivel ön csak egy tábornok volt az Allenby parancsnoksága alatt álló szövetséges tábornokok sorában; a kongresszus tette önt Szíria királyává!"[297]

A Szíriai Arab Királyság proklamálásának megünneplése Damaszkuszban

Az Általános Kongresszus 1920. március 8-án végül nem éppen konszenzusos döntést hozott. Megtagadta a Feiszal–Clemenceau-megállapodást és proklamálta a Szíriai Arab Királyság egyoldalú, teljes és oszthatatlan függetlenségét, mely hajlott a libanoni autonómia megadására „azzal a feltétellel, hogy az mentes lesz mindennemű idegen befolyástól". A nyilatkozat Palesztinát Szíria szerves részének tekintette. A delegátusok egyúttal Feiszalt alkotmányos királyukká választották és kinyilvánították „a jelenlegi katonai kormányzatok megszűnését a három övezetben".[298] A deklarációt ünneplő tömeg előtt olvasták föl a damaszkuszi városháza erkélyéről. Feiszalt eksztatikus éljenzéssel köszöntötték és ágyúkból eldördülő üdvlövés jelezte az új állam születését. Néhány perccel később újabb bejelentés hangzott el: a mezopotámiai származású tisztekből álló és ugyanakkor ülésező „Iraki Kongresszus" deklarálta „Irak teljes függetlenségét" Feiszal bátyja, Abdalláh uralma alatt, majd a Szíria és Mezopotámia közötti politikai és gazdasági uniót.

Az immár királlyá kikiáltott Feiszal nyomban hozzálátott a kormány felállításához (kilenc tagja közül ketten keresztények voltak), jogállamot, rendet, egyenlőséget ígért és a külföldi érdekek védelmét. Rendelettel bevezették az általános hadkötelezettséget, a katonákat hátrahagyott török és német fegyverekkel igyekeztek felszerelni. Bizottságot állítottak fel a szíriai alkotmány kidolgozására, mely tíz hét alatt megszerkesztette a szöveget. Fő vonásaiban európai modellt követett, de mélyen hallgatott az ország határairól. Bevezették a szíriai dínárt, a francia frankot pedig nem ismerték el hivatalos fizetőeszköznek. A király időközben baráti hangvételű táviratokat küldött az antant fővárosaiba, köztük Párizsba. A Szajna partjáról azonban nem érkezett válasz, ami nem is meglepő, mivel a szíriai függetlenség proklamálását franciaellenes provokációnak tekintették. Londonból Curzon viszont figyelmeztette Feiszalt, hogy Nagy-Britannia nem fog elismerni egy önjelölt rezsimet, és bizonyosan nem fogja szentesíteni semmi-

[297] Kedourie: *England and the Middle East*… i. m. 164.

[298] A függetlenségi nyilatkozat teljes szövegét lásd Hokayem – Bittar: *L'Empire ottoman, les Arabes et les Grandes Puissances*… i. m. 34–38.

lyen damaszkuszi csoport jogát sem arra, hogy Palesztina vagy Mezopotámia nevében beszéljen. Az a tény, hogy a függetlenségi nyilatkozat Palesztinát Szíria részének, Mezopotámiát pedig függetlennek nyilvánította, a brit érdekek egyértelmű megsértését jelentette, ezért nem meglepő módon London megerősítette a Párizzsal való közel-keleti együttműködését. Még Lloyd George is, aki pedig a hír hallatán először megörült annak, hogy a szírek dacolnak Franciaországgal, nem látott más lehetőséget, mint a franciákkal való megállapodást.

A látszat ellenére a proklamáció által meglepett két európai hatalom mégsem ugyanúgy viszonyult a szíriai függetlenség bejelentéséhez. Jellemző módon Allenby tábornok figyelmeztette a feletteseit, hogy amennyiben Nagy-Britannia és Franciaország „továbbra is kitart amellett, hogy semmisnek és érvénytelennek tekinti Feiszal és a szíriai kongresszus lépését, akkor biztos vagyok benne, hogy háború fog kitörni. Ha az ellenségeskedések megkezdődnek, az arabok mind a franciákat, mind a briteket ellenségeiknek fogják tekinteni, minket pedig Franciaország bele fog rángatni egy olyan háborúba, amely nem is áll az érdekünkben, s amelyre nem is vagyunk felkészülve."[299] A kormány ennek pontosan a tudatában volt. Curzon bekérette a francia nagykövetet és rámutatott a Párizs által elkövetett hibákra. Kijelentette, hogy az események végzetes fordulatáért egyedül Franciaország lesz a felelős.

A két nagyhatalom véleménykülönbsége azonban nem mélyült el annyira, hogy Feiszal helyzete érdemben javuljon. Az újdonsült király hiába küldte április elején Londonba Núri Szaídot, hogy kérje országa függetlenségének francia és angol elismerését, elutasításban részesült.[300] Ráadásul a maronita pátriárka Libanon minden részéből keresztények tiltakozó leveleinek sokaságát kapta, melyek határozottan elvetették a Hásimiták szuverenitását a hegyvidék felett. Francia ösztönzésre és védelem alatt libanoni keresztény, valamint drúz előkelők egy csoportja március 22-én Baabdában formálisan proklamálta Libanon függetlenségét, a kormányzó házára pedig kitűzte az első libanoni zászlót, a francia trikolórt, középen a cédrussal.[301]

E reakciók egyértelmű ellenségessége dacára a tántoríthatatlan Feiszal a koronázása után még négy hónapig uralkodott, mintha a királysága teljes biztonságban lenne és kiválóan működne. A valóságban az állapotok úgyszólván anarchikusak voltak, hiába állította Lawrence később azt, hogy Damaszkuszban életképes rezsimet hoztak létre. Desmond McCallum őrnagy, a Hásimita udvarhoz delegált brit összekötőtiszt utólagosan ezt írta: „Damaszkusz és a környező vidék […] leírhatatlanul szélsőséges anarchiába és káoszba süllyedt. Gyakran megesett, hogy a keresztény negyed egész lakossága a házaiba zárkózott tartva a muszlimok általános öldöklésétől; a kereskedelem megbénult, a közbiztonság megszűnt."[302] Folytatódtak a libanoni hegyvidéken a keresztények és a franciák elleni támadások, amelyeket ismeretlen beduin fegyveresek követtek el. Nehezítette a helyzetet, hogy január végén vastag hótakaró borította be a Libanon-hegységet, minek következtében hetekre megszakadt a kapcsolat Bejrút és Damaszkusz között.

Az arab katonatisztek annyira bizonytalanok voltak a királyság jogállásával kapcsolatban és annyira féltek a franciák retorziójától, hogy sürgették Feiszalt, vegye fel a kapcsolatot Musztafa Kemállal, a nacionalista török vezetővel. Annál inkább – érveltek –, mert a törökök végtére is muszlimok, a szultán-kalifa pedig változatlanul elvi összekötő kapocsként szolgált közöttük. A muszlimok közötti újfajta összhang bizonyosan kívánatosabbnak tűnt, mint egy centralizált katolikus nagyhatalom uralmának veszélye. Fogadókészség lett volna török részről, hiszen a török

299 Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 438.
300 *Correspondance d'Orient*, 1920. május 15. 411.
301 Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 493.
302 Major D. McCallum: The French in Syria, 1919–1924. *Journal of the Royal Central Asian Society*, 12. évf. (1925), 1. sz. 3–25.

nacionalisták is kemény harcokat vívtak a franciák ellen Kilikiában. Kemál ennek jegyében 1919. december 20-án felhívást intézett „Szíria tiszteletre méltó népéhez". Bejelentette, hogy „hadserege hamarosan offenzívába fog átmenni", és „megállítja, valamint visszaszorítja a Szíriában tartózkodó franciákat". „A birtokotokban lévő fegyverekkel és lőszerrel támadjátok minden oldalról a franciákat, az ellenségeiteket!"[303] A szorosabb együttműködés reményében 1920 tavaszán két prominens szíriai személyiség utazott Kemálhoz Ankarába és a török nemzeti kormány képviselőivel kidolgoztak egy szerződéstervezetet, melynek értelmében a törökök és az arabok ugyanolyan módon egyesültek volna, mint Ausztria és Magyarország a háború előtti dualista monarchiában. De mire áprilisban a küldöttek visszatértek Damaszkuszba, Feiszal már annyira elkötelezte magát a nacionalista irányvonal mellett, hogy ez a terv nem realizálódhatott. Később, júniusban, szembesülve a francia támadás közvetlen veszélyével, a szíriai hadügyminiszter, Juszuf al-Azma személyesen utazott a szír–török határhoz, hogy tárgyaljon a kemálistákkal, ezek a megbeszélések azonban ugyancsak nem vezettek eredményre, hiába hajlott volna már a király a megegyezésre.

A megállapodás nem csak a szíriaiak szélsőséges nacionalizmusán bukott meg. A végkifejlet valójában már a szíriai brit kivonulásról döntő 1919. szeptemberi Lloyd George–Clemenceau-megegyezés után sem lehetett kétséges. Néhány héttel később az angolok elkezdték kiüríteni a tengerparti sávot, amit az is sürgetett, hogy az ausztrálok már erőteljesen követelték a hazautaztatásukat (december 26-án, miközben Feiszal éppen Párizsban tartózkodott, az utolsó katonájuk is távozott Damaszkuszból), a helyüket pedig nyomban francia-afrikai csapatok foglalták el, melyek nagy számban érkeztek, jelentősen felduzzasztva az eredeti hatezres helyőrséget. 1920 márciusára a létszámuk meghaladta a 20 ezer főt. Igaz, az első hónapokban ez nem jelentett tényleges megszállást, mivel ehhez nem volt elegendő katona. Ezért a főparancsnokság úgy döntött, mozgó hadoszlopokkal helyettesítik a helyőrségeket. 1920 első hónapjaiban három ilyen hadoszlopot állítottak fel, melyek Bejrúttól Alexandrettáig igyekeztek bejárni az egész tengerpartot, illetve a belső területeket, de amint beljebb hatoltak a szárazföldbe, mind ellenségesebb fogadtatásban részesültek.

A franciák magabiztossága természetesen a kontingens bővülésével párhuzamosan nőtt, amit kihangsúlyozott a Hamelint váltó, s már említett Henri Gouraud tábornok szíriai főbiztossá és a Levantei Hadsereg főparancsnokává történt 1919. október 8-i kinevezése. Gouraud a gallipoli hadjáratban elvesztette jobb karját, később pedig a nyugati fronton energikusságával szerzett magának hírnevet. Tekintélye magas volt, vezetői képességeit Szudánban, Mauritániában és Marokkóban is bizonyította. Kinevezésekor a kormányfő világossá tette döntése okát: „Azáltal, hogy a győzelem egyik legnagyszerűbb katonáját küldi a Levantéba, a francia kormány meg kívánja mutatni a szíriaiaknak azt a különleges érdeklődést, melyet irányukban tanúsít. Senki más nem alkalmasabb arra, hogy a lakosságot biztosítsa arról, mit várhat a megszállástól: rendet, közigazgatást és igazságot. […] Ön lesz az a nagy katona, aki Keleten francia otthont teremt."[304] A francia katolikus körökben – amelyek különösen szenvedélyesen védték a szíriai francia érdekeket – lelkesen fogadták a kinevezését, mivel Gouraud egyrészt az egyház iránti elkötelezettségéről, másrészt a muszlimokkal szembeni rendíthetetlen, határozott fellépéséről volt ismert. A tábornok november 21-én érkezett Bejrútba. Küldetésére főtitkári minőségben elkísérte őt a tudós és Közel-Kelet-szakértő Robert de Caix, ez a buzgó és céltudatos imperialista, valamint a Levante és Észak-Afrika történetében később nagy szerepet játszó katonatiszt,

[303] Hokayem – Bittar: *L'Empire ottoman, les Arabes et les Grandes Puissances*… i. m. 295–297.
[304] Baron: *Aux origines du drame syrien*… i. m. 37.

Georges Catroux, a DFSP veteránja. Gouraud a megérkezésekor tett nyilatkozatában nyilvánvalóvá tette, hogy „a megszállás csupán ideiglenes katonai intézkedés". Igaz ugyan, hogy mindenütt katonai jellegű struktúrát hoznak létre, de közben a tisztek közigazgatási funkciót is ellátnak. Feladatuk a rendfenntartás, út-, híd- és vízvezeték-építés, régészeti feltárás.[305]

A franciák magatartásában bekövetkező fordulatot jól érzékelték a helyi brit katonatisztek. Meinertzhagen ezredes a külügyminiszter-helyettesnek írt levelében felhívta a figyelmet Franciaország egyre harciasabb attitűdjére, a libanoni francia tisztek ama arrogáns fenyegetőzésére, hogy tetszésük szerint bármikor és bárhol bevonulhatnak a belső területekre.[306] 1920 elején vészjósló jelentések jutottak el Londonba, amelyek szerint Franciaország megszállás alá vont olyan közösségeket is, melyek az 1919. szeptemberi Lloyd George–Clemenceau-megállapodás vonalán kívül estek. A Foreign Office érdeklődésére a Quai d'Orsay azt felelte, a hadmozdulat célja csupán „a rend helyreállítása" a Bekaa-völgyben. Nyilvánvaló volt azonban, hogy a franciák nem halogatják tovább keleti irányú expanziójukat, mihelyt a Levante kikötővárosaiban kellő katonai erőt halmoznak fel.

Lloyd George pontosan érzékelte, hogy válság közeleg. „A franciák – emlékezett vissza később – arra törekedtek, hogy megértessék az arabokkal és a britekkel, nem áll szándékukban elhagyni Szíriát, mihelyt ellenőrzésük alá vonták, valódi céljuk pedig az ország annektálása és a gyarmatbirodalom integráns részévé tétele."[307] Ez a benyomás még határozottabbá vált 1920. január 18. után, amikor Alexandre Millerand váltotta Clemenceau-t a francia kormányfői székben. Az új kormány jobboldali pártok koalícióját jelentette, a közel-keleti politikáját pedig javarészt a külügyminisztérium imperialista főtitkára, Philippe Berthelot szabta meg. Egy Lloyd George-nak küldött február eleji levelében nem hagyott kétséget afelől, hogyan szeretné rendezni a szíriai kérdést: „Ő [Berthelot] személy szerint a legnagyobb bizalmat táplálja [Feiszal] jóhiszeműsége iránt. [De] pontosan tudja, hogy az emír gyenge jellem, a helyzete pedig nehéz, mivel Damaszkuszban ellenséges csoportoknak van kitéve, amelyek franciaellenes érzelmekkel viseltetnek. Amennyiben Feiszal emír a gyengesége következtében elveszítené a hatalmát, magától értetődik, hogy a vele megkötött egyezmények (pl. a Clemenceau–Feiszal-megállapodás) *ipso facto* hatályukat vesztenék."[308]

Clemenceau az említett megállapodásban ugyan szigorú feltételeket kényszerített Feiszalra, de a szíriai függetlenség elvét – szoros francia ellenőrzés mellett – elfogadta. A francia politikai elit azonban ezt képtelenségnek tartotta és sohasem egyezett volna bele az arab Szíriának nyújtandó önállóságba, vagy abba, hogy az ország élén a britbarát Feiszal álljon. A Millerand-nal kormányra jutó kolonialista blokk nem is tervezte az emírrel kötött megállapodás betartását. Ugyanez az annexionista hozzáállás jellemezte a hadsereget is. Március 13-án, miután a damaszkuszi kongresszus proklamálta Szíria függetlenségét, Feiszal pedig elfogadta a felajánlott koronát, Gouraud tábornok levélben fordult Millerand-hoz: szerinte a kongresszus „nem jelenti a népképviselet semmilyen garanciáját", az pedig „pontatlanság, hogy Feiszalt Nagy-Szíria trónjára a nép világosan kinyilvánított akaratából ültették".[309] Nem is volt hajlandó őt királynak elismerni.

A fejleményeket látva francia és brit államférfiak megegyeztek abban, hogy itt lenne az ideje a közel-keleti problémák végső, *de jure* rendezésének. London számára ez különösen sürgető

[305] De Wailly: *Liban, Syrie: le mandat*… i. m. 124.
[306] Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. i. m. 591.
[307] Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 1089–1091.
[308] Uo. 1107–1108.
[309] Baron: *Aux origines du drame syrien*… i. m. 42.

volt: zsidóellenes zavargások törtek ki Palesztinában, érezhetően nőtt a feszültség Bagdadban és tömegmozgalmak zajlottak Egyiptomban. A végleges közel-keleti rendezés igénye francia részről is felmerült, hiszen Pichon külügyminiszter már 1919 novemberében azt hangoztatta, hogy az Egyesült Államok „színpadról való eltűnésével" csak két szereplő maradt, akiknek az érdekeit össze kell egyeztetni, Franciaország és Nagy-Britannia. Egyeztetések történtek Clemenceau 1919. decemberi londoni tárgyalásain, ahol sokkal szívélyesebb légkör uralkodott, mint a korábbi hónapok kétoldalú eszmecseréin. A felek megállapodtak abban, hogy az Oszmán Birodalom egykori arab tartományainak ügyét nem kötik össze a török békeszerződés kérdésével, azaz egymástól függetlenül rendezik őket, valamint mihamarabb konszenzusra jutnak a kőolajforrások elosztásáról.

December 12-én Berthelot memorandumban foglalta össze hazája álláspontját. Eszerint Franciaország beleegyezne a szultán Konstantinápolyból való eltávolításába és Törökország szuverenitásának Anatóliára való leszűkítésébe, így ugyanis az arab és szíriai lakosság nem kerülhetne újra török uralom alá. Elengedhetetlennek tartotta Feiszal uralma alatt egységes szíriai állam létrehozását, de ehhez az kellett, hogy Palesztina északi határait ne tolják ki túlságosan, mert így nem jöhet létre életképes szíriai állam, Feiszallal pedig nem lehetne megegyezni.[310] Vagyis elfogadta a Sykes–Picot-féle vonal módosítását, aminek Londonban módfelett megörültek. Az olajügyekről hamar meg is egyeztek, de a török rendezés a békekonferencia előtt tornyosuló egyéb problémák miatt halasztást szenvedett.

Nagy nehezen sikerült megállapodni arról, hogy a tárgyalásokat Londonban fogják folytatni. Lloyd George szerette volna az amerikaiakat is bevonni, de – miután erre vonatkozó utasítást kapott a külügyminiszterétől[311] – az Egyesült Államok nagykövete félreérthetetlenül közölte, hazája nem kíván részt venni az egyeztetéseken. Az olaszok ellenben az új kormányfővel, Nittivel az élen aktív szerepet játszottak. A februári tárgyalásokon a franciák megpróbáltak kedvezőbb megállapodást kicsikarni az olajjövedelmek elosztása tárgyában, amitől az angolok húzódoztak, Szíria, Palesztina és Mezopotámia végső határairól pedig egyáltalán nem sikerült dűlőre jutni. Függőben maradt Kilikia és Kurdisztán ügye is. Szíria függetlenségének proklamálása után érdekes módon nem utasították el Feiszal részvételét ezeken a megbeszéléseken, csakhogy ő az utazását hazája önállóságának brit elismeréséhez kötötte előzetes feltétel gyanánt. A Franciaországgal együttműködésre törekvő Nagy-Britannia azonban erre nem volt hajlandó, így az arabok sorsáról a képviselőjük jelenléte nélkül döntöttek.

A végső döntés céljából 1920. április 19-én – feszült nemzetközi légkörben, csupán két héttel a Rajna-vidék francia megszállása után – a békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa sebtében újra összeült, ezúttal az észak-itáliai San Remóban. Hat szekcióban 19-től 24-ig kidolgozták a török békeszerződés alapelemeit. Ekkor már nemigen volt szükség az idealista eszmék követésére és az Egyesült Államok morális jóváhagyásához sem kellett folyamodni: a beteg Wilson távol volt (csupán memorandumban próbálta meg befolyásolni a döntést[312]), az amerikai Szenátus pedig semmilyen mandátum felvállalását sem támogatta. Néhány héttel korábban, március 24-én a washingtoni francia nagykövet kérdésére az amerikai külügyminiszter kijelentette, hogy hazája nem fog részt venni az Oszmán Birodalommal kötendő békeszerződés kidolgozásában, és nem is fogja azt aláírni, ugyanakkor reméli, hogy az amerikai vélemények is meg fog-

[310] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 226–227.
[311] *FRUS. 1920.* Vol. I. Washington, 1935. 1.
[312] A külügyminiszter 1920. március 24-i levele Jusserand washingtoni francia nagykövetnek. *FRUS. 1920.* Vol. III. Washington, 1936. 750–753.

nak jelenni benne.[313] Mindez abban is megmutatkozott, hogy az amerikai nagykövet, Robert Underwood Johnson a San Remó-i szálloda kertjében újságolvasással múlatta az idejét, miközben a brit és a francia delegátusok elrendezték a legfontosabb kérdéseket. A szerződés 94. cikkelye leválasztotta Mezopotámiát és Szíriát Törökországról, ideiglenes önállóságukat pedig mandátumterületekként rendezte. A mandátumok kiosztását San Remóban külön egyezményben határozták meg a nagyhatalmak.

Senkit nem ért váratlanul, hogy Berthelot tántoríthatatlanul követelte az egységes francia mandátumot Szíria fölé. Azt bizonygatta, hogy a Hásimitákkal kötött összes megállapodást közvetlenül Damaszkusznak és Párizsnak kell végrehajtania. Mint láttuk, ebbe Lloyd George lényegében az előző év szeptemberében már beleegyezett. A Millerand-kormány valójában ennek a végső törvényes elismerését akarta. Ezenkívül azonban Franciaország arra is rá akarta venni Nagy-Britanniát, hogy egy az egyben hagyja sorsára az arabokat, s elutasította a Mezopotámia és Palesztina fölötti kizárólagos brit mandátum elismerését, valamint az angol–francia kőolajegyezmény megerősítését. Említettem, hogy az utóbbi különösen érzékeny kérdés volt London számára, ami abban öltött testet, hogy 1919-ben a Long–Bérenger-féle megállapodás a moszuli olajmezők hozamának 25%-át Franciaországnak ítélte, Nagy-Britanniának pedig jogot biztosított kikötő és olajvezeték építésére, valamint használatára Szíriában. A szerződés aláírása után azonban a britek újabb igénnyel álltak elő, ezúttal vasutat szerettek volna építeni ugyanezen a területen.[314] Millerand 50%-ot szeretett volna kapni az olajjövedelmekből, amire Lloyd George azt válaszolta, hogy akkor Mezopotámia adminisztrációjának tetemes költségeiből Párizsnak is ki kell vennie a részét. A francia miniszterelnök ezt látva gyorsan visszakozott. Az olajszerződés végső formáját április 25-én Sir John Cadman brit olajmérnök és Berthelot látta el kézjegyével.[315] Másnap a Legfelsőbb Tanács egyhangúlag kiosztotta a palesztinai és mezopotámiai mandátumot Nagy-Britanniának, a szíriait pedig Franciaországnak. E mandátumok határai, az egykori megszállási övezetek demarkációs vonalai véglegessé váltak, ezek jelentik a mai közel-keleti államok határait is. San Remóval egy hosszú, a világháború befejeződése óta húzódó francia–brit rivalizálás ért véget a közel-keleti arab területekkel kapcsolatban, hogy majd a második világháború alatt újjáéledjen.

A San Remó-i konferencia után a politikai helyzet tovább radikalizálódott Damaszkuszban, ahol a nacionalista mozgalom elfogadhatatlannak tekintette a mandátumok kiosztását, ennek következtében pedig Moszul és Palesztina elvesztését. A franciák által szélsőségesnek tekintett nacionalisták amiatt is aggódtak, hogy Libanont szintén elcsatolják. Rendkívüli aktivitást fejtettek ki, az Arab Klub mellett olyan szervezetekbe tömörültek, mint a Nemzetvédelmi Bizottság vagy a Nemzeti Liga. Fő képviselőik fontos tisztségeket birtokló, Feiszalhoz közel álló, befolyásos személyek voltak, akik óriási nyomást gyakoroltak a döntéshozókra és a francia főmegbízott képviselőire. Nyomásukra május elején az intranzigensebb Hásim al-Atászi kormánya vette át a mérsékeltebb Ali Rida ar-Rikabi helyét, a Nemzetvédelmi Bizottság pedig nyilvánosan kijelentette, hogy a hazaárulók meggyilkolása és a teljes függetlenség kivívása érdekében kirobbantott felkelés „kötelesség". A rajtaütések sokasodtak a nyugati (francia) övezet ellen és az arabok elvágták a kilikiai francia csapatok utánpótlásához elengedhetetlen, 332 km hosszú Rajak–Aleppó vasútvonalat.

313 Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 533.
314 Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. i. m. 1092.
315 A szerződés szövegét lásd *FRUS. 1920.* Vol. II. Washington, 1936. 655–658.

Éppen a kemálista csapatoktól elszenvedett kilikiai francia vereség (lásd később) gyorsította fel az eseményeket Szíriában. Amikor a francia kormány 1920. május 23-án Robert de Caix révén fegyverszünetet kötött a török nacionalistákkal, úgy döntött, lemond Kilikiáról, hogy erőfeszítéseit Szíriára koncentrálhassa. A határozottságot tükrözte Millerand kormányfőnek a katonai hitelek parlamenti vitájában elhangzott június 26-i kijelentése: „Franciaországnak, a mediterrán nagyhatalomnak, melyet Szíriával oly sok emlék és hagyomány köt össze, nincs joga kockára tenni a világban, s kiváltképp az iszlám világban elfoglalt helyét azáltal, hogy magára hagyja Szíriát! […] Ott vagyunk Szíriában, s nem vagyunk hajlandók elhagyni azt."[316]

Már csak valamilyen indok kellett az ekkoriban kb. 220 ezres Damaszkusz elleni offenzíva megindításához. Az okot végül 1920. július 8-án a libanoni Adminisztratív Tanács hét tagjának letartóztatása szolgáltatta, akik megpróbáltak a szíriai fővárosba jutni, hogy csatlakozzanak egy Párizsba induló újabb küldöttséghez. A Szíriával kötendő gazdasági unió híveiként Gouraud azzal vádolta meg őket, hogy Feiszaltól kenőpénzt fogadtak el.

Tavasszal Libanonban a feszültség a tetőpontjára hágott, a nyugtalanság a politikai eliten belül folyamatosan nőtt a szíriai függetlenség márciusi proklamálása óta. Pletykák terjedtek a kemálisták és a saríf híveinek közeledéséről. A francia főbiztosnak több alkalommal is meg kellett nyugtatni a pátriárkát, elismételve neki, hogy „semmi sem változott a francia kormány Libanont érintő szándékaiban". Millerand március 20-án megerősítette hazája Nagy-Libanon iránti elkötelezettségét a bejrúti érsek, Abdalláh el-Húri vezette delegáció előtt, két nappal később pedig – mint láttuk – Franciaország hivatalos támogatásában részesítette a libanoni függetlenség baabdai proklamálását.

Ilyen körülmények között az Adminisztratív Tanács hét tagjának „lázadása" Gouraud tábornok számára a várt ürügyet szolgáltatta ahhoz, hogy leszámoljon a Hásimitákkal. A zsigereiben mérsékelt Feiszal a San Remó-i megállapodásba első ránézésre nem látta bele a Franciaországgal vívott háború lehetőségét. Nem volt elég ereje azonban ahhoz, hogy féken tartsa nacionalista tisztjeit és az irreguláris fegyveres csoportokat a francia megszállás alatt álló területek elleni támadásoktól. A partvidéken a legnagyobbrészt egyszerű banditának számító arab gerillák valóságos terrorhadjáratot indítottak a libanoni keresztény települések ellen.[317] Falvakat fosztottak ki és égettek fel, a lakóikat pedig legyilkolták, a városok közötti kereskedelmi forgalom jobbára megbénult. A támadások egyre sűrűbbek lettek a franciák ellen is. Az arabok harci heve, mely már a törökök elleni felkelés idején is megmutatkozott, láthatólag még intenzívebben lobogott a hitetlen európaiakkal szemben. Francia tiszteket, katonákat fogtak el a libanoni hegyek hágóin, kirabolták, olykor meg is ölték őket.[318] Mégis maga Feiszal volt az, aki június végén siettette az ellenségeskedések kezdetét, amikor váratlanul kijelentette, nem ismeri el a francia hadseregnek azt a jogát, hogy használja a Raják–Aleppó vasútvonalat. Ez azért jelentett húsbavágó kérdést, mert ekkor a közel-keleti francia helyőrségek java Kilikiában tartózkodott, az ellátásuk, utánpótlásuk pedig javarészt ettől a vasúttól függött. Feiszal döntése nyomban veszélybe sodorta a velük való kommunikációt.

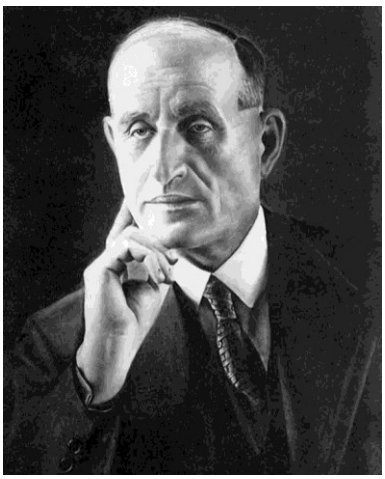
---

316 Une déclaration de M. Millerand sur notre politique en Syrie. *Le Petit Parisien*, 1920. június 27.; *JORF. Débats parlementaires*, Chambre des députés, 1re scéance du 26 juin 1920. 2473.

317 McCallum: The French in Syria… i. m.; Lyautey: *Le drame oriental et le rôle de la France*. i. m. 164–168.

318 A fegyveres bandákról és a tevékenységükre adott francia reakciókról lásd Jean-David Mizrahi: *Genèse de l'État mandataire. Service des Renseignements et bandes armées en Syrie et au Liban dans les années 1920*. Paris, 2003.

Nemcsak a szóban forgó vasút, hanem Raják és környéke, a Bekaa-völgy is stratégiai fontosságú határterületnek számított a Feiszal és a franciák által uralt vidékek között. Clemenceau és Lloyd George még 1919 novemberében abban állapodott meg, hogy a Bekaa legjelentősebb városai (Raják, Baalbek) az emír adminisztratív fennhatósága alatt maradnak, de az arab csendőrséget francia katonai felügyelőkkel egészítik ki. Feiszal párizsi távolléte alatt öccsének, Zaidnak kellett végrehajtatnia a döntéseket Núri Szaíd segítségével, akiben a franciák akkoriban megbíztak. A felek eleinte jószándékról tettek tanúbizonyságot. A franciák az alkunak megfelelően 1920 januárjában kiürítették Baalbeket, de Rajákot megtartották, mert a kilikiai hadműveleteik miatt szükségük volt az Aleppóval való vasúti összeköttetésre. Feiszal azonban ragaszkodott e fontos közlekedési csomópont átadásához, amire a februárban folytatott egyeztetéseken Gouraud hajlott is, de csak azzal a feltétellel, hogy kis létszámú őrséget hagy az állomáson a szerelvények áthaladásának felügyeletére. Csakhogy az emír ezt a feltételt nem fogadhatta el, mert a környezetében lévő legszélsőségesebb nacionalisták bármikor fellázadhattak ellene a franciáknak nyújtott legcsekélyebb engedmények láttán. A nyugatiak kezdettől pontos értesülésekkel rendelkeztek az arábiai herceg kényes helyzetéről, ugyanis a mellette tevékenykedő összekötőiken, Cousse alezredesen és Toulat ezredesen keresztül megfelelő információkat kaptak a damaszkuszi viszonyok alakulásáról (mindketten megértően viszonyultak Feiszalhoz és általában az arab nacionalizmushoz, hittek abban, hogy képes lesz mérsékelni a szélsőségeseket és szilárd kormányzatot létrehozni).[319]

Abder-Rahmán Sahbandar

Gouraud számára Feiszal váratlan lépése az utolsó cseppet jelentette a pohárban, különösen azt követően, hogy májusban Sahbandar, az új damaszkuszi kormány külügyminisztere ismételten teljes függetlenséget követelt a hazájának. Válaszul a tábornok garanciákat követelt, továbbá a Bekaa-völgy és Raják átadását, a kötelező katonai szolgálat eltörlését, a szélsőségesek megbüntetését, a francia mandátum elfogadását. Elutasításban részesült, a viszony tovább romlott, a kölcsönös bizalom pedig csökkent. Július 14-én, midőn Bejrútban impozáns tömeg köszöntötte a franciák nemzeti ünnepét, a főmegbízott éles hangú ultimátumot küldött Damaszkuszba. Azzal vádolta a Hásimiták kormányát, hogy Franciaország és a keresztény arab közösség elleni egyre hevesebb hadjáratával elárulja az 1919 januárjában megkötött Clemenceau–Feiszal-megállapodást (amit még nem ratifikáltak), s nem hajlandó elfogadni a békekonferenciának ama döntését, hogy Franciaországnak kell „biztosítania a rendet és a békét Szíriában". Gouraud öt pont azonnali elfogadását követelte a damaszkuszi kormánytól: (1) ismerje el Franciaországnak azt az „abszolút" jogát, hogy használhassa a Rajak–Aleppó vonalat, s garanciaképpen megszállhassa Aleppót; (2) töröljék el a kötelező katonai szolgálatot az arab övezetben; (3) a Hásimita rezsim ismerje el a francia mandátumot; (4) az arabok ismerjék el a francia fizetőeszközt Szíria valutájaként; (5) büntessék meg a franciák és a libanoniak ellen erőszakos tet-

[319] Julie d'Andurain: Négocier en Syrie en 1920: Gouraud et Fayçal avant la bataille de Damas. In: Emmanuel Vivet (szerk.): *Négociations d'hier et leçons pour aujourd'hui*. Paris, 2014. 225–237.

teket elkövetőket.[320] Ezeket a követeléseket *egyben* kellett elfogadni három napon belül, ellenkező esetben Gouraud nyilvánvalóvá tette, hogy megteszi „a szükséges lépéseket". Az ultimátum mellé ugyanakkor a tábornok egy magánlevelet is mellékelt a király számára, amelyben felszólította „Őfelsége Feiszal emírt" arra, hogy hallgasson a józanészre, és határolódjon el kormánya szélsőségeseitől, „ne közösködjön egy olyan kormánnyal, mely csak a lakosság szélsőséges részét képviseli".[321]

Szíriai katonák Maiszalúnnál

Amint az ultimátum Damaszkuszba ért, kitört a pánik. Jaszin al-Hásimi vezérkari főnök figyelmeztette Feiszalt, hogy a hadsereg alig kétórányi lőszerkészlettel rendelkezik.[322] A figyelmeztetés hatott. A király 18-án táviratozott Gouraud-nak, s elfogadta az ultimátumot, egyúttal feloszlatta a tiltakozó kongresszust. Nem törődött az ellene fellázadt damaszkuszi nép ellenzésével sem, mely az utcákon tüntetett és kifosztotta a fegyverraktárt (a megtorlás során mintegy százan vesztették életüket). A tábornok elégedettségének adott hangot és 21-én éjfélig meghosszabbította az ultimátum végrehajtására szabott határidőt. Hiába küldött azonban Feiszal habozás nélkül beleegyező üzenetet, 21-én reggel a francia katonaság megindult a belső területek felé. A megdöbbent király megbízható küldöncöt menesztett Bejrútba, hogy tiltakozzon a megegyezés megszegése ellen. A főhadiszálláson a küldöncöt, Száti el-Huszrit Gouraud tájékoztatta, hogy Feiszal távirata a határidő lejárta után félórával érkezett meg: biztosan arab irre-

320 J. de V. Loder: *The Truth About Mesopotamia, Palestine and Syria.* London, 1923. 77–78.

321 Rabbath: *La formation historique du Liban*… i. m. 318.

322 Paul de Rémusat: Les cent jours du roi de Syrie. *Revue des études historiques*, 90. évf., 1924. 211–226. Ráadásul ez a Szíriai Királyi Hadsereg a maga 9000 fős állományával és 700 fős tisztikarával, valamint szegényes fegyverzetével (csupán 200 gépfegyverrel és 54 ágyúval rendelkezett) nem lehetett komoly ellenfele a tankokkal és repülőgépekkel felvonuló francia csapatoknak. Vö. Youssef Aboul-Enein: History of the Syrian Arab Army: prussianization of the Arab Army, the Arab Revolt of 1916–1918, and the cult of nationalization of Arabs in the Levant after World War I. *Infantry Magazine*, 2005. november 1.

gulárisok vághatták el a távíróvezetéket. Huszri kétségbeesetten próbálta rávenni a főmegbízottat, hogy legalább most, hogy már kezében van Feiszal engedelmességet fogadó üzenete, rendelje el a csapatok visszavonását. Gouraud hidegen csak annyit válaszolt, „már késő" (erre de Caix vette rá). Majd újabb nyolc követeléssel állt elő. Ennek lényege abban állt, hogy az arabok adják meg magukat, s fogadják el Szíria francia megszállását.[323] Amint erről Feiszal tudomást szerzett, azonnal kormányülést hívott össze. Mindenki egyetértett abban, hogy az újabb ultimátum elfogadása egyenlő lenne a polgárháború lángra lobbantásával, a muszlim lakosság franciaellenes hisztériáját nem lehetne lecsillapítani.

Juszuf al-Azma

Július 22-én a Levantei Hadsereg 3. hadosztálya három hadoszlopban megindult Damaszkusz felé. A legnépesebb oszlop, a Mariano Goybet tábornok parancsnoksága alatt álló tízezres francia–szenegáli egység a Bejrút–Damaszkusz út mentén nyomult előre. Nem ütközött ellenállásba, s elvágta az arabok visszavonulásának lehetőségét Palesztina felé. 23-án átkelt a sziklás, meredélyes Antilibanon-hegységen, s akadálytalanul tört előre. A 2000 főnyi arab erők parancsnoka, Juszuf al-Azma nem volt tapasztalatlan és képzetlen katona. Franciaországban és Németországban is tanult, az első világháború alatt az oszmán hadseregben kitüntette magát.[324] Az egyik szűk szorosban gépfegyverekkel súlyos veszteségeket okozott az ivóvizet nélkülöző Goybet-nak, de a francia hadrendet felbomlasztani nem tudta. A légierő és egy bekerítő hadmozdulat hatására a munícióból kifogyó arab csapatok rendetlenül elkezdtek visszaözönleni Damaszkusz felé. Azma bejt, aki vitézül próbálta összegyűjteni fejvesztve menekülő embereit, egy gránát darabokra tépte.[325] Így zajlott le a maiszalúni csata, amelyben a támadók 52 halottat és 200 sebesültet vesztettek. A fővárosban a visszatérő, frusztrált arab katonák hihetetlen felfordulást okoztak, fosztogattak, a civilekre lövöldöztek.

A franciák 26-án vonultak be Damaszkuszba és azonnal helyreállították a rendet, ellátták a sebesülteket. A szíriai hadsereget ellentmondást nem tűrve lefegyverezték és feloszlatták. Tízmillió frankos kártérítésre kötelezték az arab kormányt, hogy kárpótlásban tudják részesíteni a nacionalisták zaklatásainak kitett arab lakosokat. A főkolomposokat francia haditörvényszék elé állították. Az arab zászló kitűzését, használatát betiltották.

A várostól délre fekvő Kiszvába menekült Feiszal megpróbált még mérsékelt kabinetet alakítani és tárgyalni Gouraud-val. 27-én keserű hangú levelet küldött neki: „Ha a mai népek még mindig a középkorban élnének, amikor egyedül az erő szabta meg a jogot és egyedül a kard döntötte el a jogvitákat, akkor az ön eljárása tökéletesen megfelelne a hatályos törvényeknek. De most, mikor a nagy háború, amelyet a szövetségesek oldalán vívtunk meg a szabadságunkért és a függetlenségünkért, tényleg elérte célját, a jog jog általi megerősítését és a militarizmus szétzúzását, most, mikor a békekonferencia elvei (a népek szabadsága és az önkormányzathoz való joguk) nem csupán üres szavak, most, mikor a Népszövetség háborút és a népek szolgaságát

[323] Loder: *The Truth About Mesopotamia, Palestine and Syria.* i. m. 79.

[324] Életéről lásd Sami Moubayed: *Steel & Silk. Men & Women Who Shaped Syria 1900–2000.* Seattle, 2006. 44–45.

[325] McCallum: The French in Syria… i. m.

eltörlő alapító okmánya, amelyet a szövetségesek és az ellenségeik is aláírtak, tiszteletben tartatik, a francia hadsereget, mely az általam vezetett keleti övezetet elfoglalta, nem lehet másként, mint az elnyomás eszközének tekinteni. Ennek megfelelően is fognak viszonyulni hozzá."[326]

Gouraud azonban a párizsi kormány nevében felszólította a királyt arra, hogy augusztus 1-je előtt hagyja el az országot. Feiszal és Zaid 114 főtisztviselőjükkel együtt a franciák által biztosított vonaton Palesztinán keresztül Egyiptomba távozott. Az angolok kényelmetlenül érezhették magukat, amit a had- és légügyi miniszterré 1919 januárjában kinevezett Churchill a Lloyd Georgenak írt levelében jól érzékeltet: „Rendkívül fájdalmas a brit közvéleménynek és különösen az araboknak segítő brit katonatiszteknek azt látni, hogy akik nem is olyan régen még a bajtársaik voltak, s akik védelmezőként tekintettek ránk, most legyőzve és eltiporva menekülnek, városaikat pedig a megállapodások szelleme, sőt betűje ellenére a franciák foglalják el. […] Bennünket azonban szoros kapcsolatok fűznek a franciákhoz, ezek pedig felülkerekednek az érzéseinken, így most nem tehetünk semmit az arabok érdekében."[327] De azért a látszatra adtak. Miután a lodi vasútállomáson Sir Herbert Samuel palesztinai brit főbiztos díszőrsége tisztelgett Feiszal előtt, az emír megérkezett el-Kantarába, ahol – mivel az egyiptomi uralkodó nem ismerte el királyi címét – kénytelen volt a csatlakozásra megalázó módon a peronon várakozni, s egyszerűen a csomagjain ücsörögve várni a port-szaídi postát.[328] Egyiptomból hamarosan Olaszországba távozott.

Feiszal emigrációja és híveinek szétszóródása véget vetett a kérészéletű damaszkuszi Arab Királyságnak, habár Szíria távoli vidékein az ellenállás még hónapokig tartotta magát. Az északszíriai Rakka például egészen 1921 decemberéig képes volt megtartani az önkormányzatát, folytatva ezzel Feiszal művét.[329] Az alaviták által lakott szíriai tengerparton 1921-ig Szálih ibn Ali sejk vezetésével folyamatosak voltak a forrongások, a déli Hauránban pedig Feiszal bukása után Iszmáil Harir sejk mozgalma próbált elégtételt venni a megszállókon – sikertelenül.[330]

Franciaország szabad kezet kapott Szíriában, s nem vette tudomásul, hogy ebben az országban létezik önmagát kormányozni képes érett, művelt, kompetens elit és értelmiség. A miniszterelnök kijelentette, „egész Szíria Franciaországé mindörökké".[331] Bábkormányt állítottak fel, majd augusztus 8-án Gouraud megérkezett Damaszkuszba, ahol egy katonai kormányzó vezetésével centralizált francia adminisztrációt hozott létre. Augusztus 8. és szeptember 1. között a tábornok rendelettel egymástól elkülönülő öt entitást alakított ki, a Damaszkuszi Független Államot, az Aleppói Kormányzóságot (különleges területként hozzácsatolták Alexandrettát), az autonóm Alavita Területet, az autonóm Drúz-hegységet (Dzsebel-ed-Drúzt) és Nagy-Libanont. Franciaország megteremtette „a helyi autonómiák föderációját", amelyről Clemenceau 1919 áprilisában beszélt. Ahelyett, hogy megfeleltek volna „a lakosság hagyományainak és elvárásainak", ahogy akkoriban a miniszterelnök mondotta, ez a feldarabolás kedvezett Franciaország felekezeti klientúrájának, elsősorban a libanoni kereszténységnek, akik annak idején bedob-

[326] Baron: *Aux origines du drame syrien*… i. m. 43.
[327] Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 1113–1114.
[328] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 290. El-Kantara 1916–1920 között villámgyors átalakuláson ment keresztül. Az egykori jelentéktelen arab falucska 1917-re hatalmas brit katonai bázis lett végeláthatatlan sátortáborral. A háború befejeződésekor már modern nagyvárossá vált makadámúttal, elektromos világítással, vasútállomással, műhelyekkel, üzletekkel, mozikkal, színházakkal, templomokkal, klubokkal, sőt golfpályával…
[329] Myriam Ababsa: „Rakka occupe une place considérable dans l'histoire arabe". *Le Monde*, 2017. október 8–9.
[330] MacCallum: *The Nationalist Crusade in Syria.* i. m. 17.
[331] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 439.

ták a köztudatba Nagy-Libanon eszméjét. De kedvezett a közel-keleti francia jelenlétben érdekelt üzleti és más – elsősorban keresztény – köröknek is, ami a lyoni katolikus napilap, a *L'Express* augusztus 27-i számában is nyilvánvalóvá vált. A cikk helyeselte a „Libanoni Köztársaság" megnagyobbítását és támogatta Szíria többi részének felosztását, mert az „megkönnyíti az ellenőrzést".[332]

A különálló, összesen kevesebb, mint 3 millió lakosú szíriai entitásokban helyi kormányokat hoztak létre (Damaszkusz és Aleppó élére szíriai, Libanon és az Alavita Terület élére francia kormányzót ültettek), de ez a megosztottság – hiába állították a franciák, hogy megfelel az itt élők hagyományainak, gazdasági, vallási és etnikai partikularizmusának – sosem találkozott a szíriaiak, s különösen a nacionalisták egyetértésével. A damaszkusziak például úgy érezték, elvágták őket a tengertől. 1922 nyarán ráadásul bejelentették Dzsebel-ed-Drúz leválasztását egy francia tisztviselő irányítása mellett, a többi entitást pedig egy török származású politikus, Szubhi Barakat elnöksége alatt föderációba kényszerítették. Az elnök munkáját segítő tanács Aleppóban székelt, de 1922 nyarán átköltözött Damaszkuszba. A következő évben mindegyik terület „közvetett úton" megválaszthatta a francia főmegbízottnak alávetett saját, költségvetési, pénzügyi és közigazgatási jogkörökkel felruházott reprezentatív kormányzótanácsát. Latakia környékén ekkor alakult meg az Alavita Állam. 1924-ben a franciák elismerték az alaviták külön kormányát, ugyanakkor beolvasztották Aleppót a Damaszkuszi Államba, amelyet innentől hivatalosan Szíriának neveztek (Alexandretta Szíria részeként saját adminisztrációval rendelkezett).

Ez a rendkívül bonyolult és sűrűn változó rendszer rámutatott arra, hogy Franciaország 1920-ban igazából precíz és világosan deklarált célok nélkül vetette meg a lábát a térségben. Ahogy a már említett Dzsamíl Mardam-Bej, a jeles szíriai nacionalista 1939-ben megfogalmazta, „ez a mandátum félreértés volt. […] Senki sem jutott el soha odáig, hogy meghatározza a struktúráját, vagy pontosítsa a célját. Minden erőfeszítés, amelyet ennek a fikciónak a megvalósítására, ennek a látszatnak a politikai és jogi valóságba való átültetésére tékozoltak el, véresen erőszakos reakciókat keltett."[333] Az ismert újságíró és lapszerkesztő, Raymond Recouly pedig ezt írta: „Anélkül mentünk oda, hogy tudtuk volna, mit akarunk ott tenni, mit kellene ott tennünk, vagy azt, hogyan vessük meg ott a lábunkat. Csak általános elképzeléseink voltak a célokról, de az elérésükhöz szükséges eszközökkel nem rendelkeztünk."[334]

Akkoriban persze az ilyen típusú aggályokkal mit sem törődtek. Gouraud, mint annak idején II. Vilmos, felkereste Szaladin sírját, csak éppen a császárnál sokkal kevesebb alázatot mutatott. A frank kereszteseket kiűző középkori hős síremléke előtt csupán annyit mondott: „Szaladin, visszatértünk…" Majd 1920. szeptember 1-jén kihirdette Bejrútban Libanon leválasztását Szíriáról. Új állam született új határokkal, mindez mégis régi realitást tükrözött, tekintettel a hegyvidék több évszázados autonómiájára az Oszmán Birodalmon belül. Novemberben rendelettel szabályozták a mandátumok működését, mely meghatározta a közel-keleti francia főmegbízott szerepét. Kizárólag a párizsi kormánynak volt felelős, tőle kapta az utasításait. Választás nélkül ideiglenes adminisztratív bizottságot neveztek ki, melynek tagjai a hagyományokkal összhangban különböző helyi felekezetekből érkeztek (6 maronita, 3 görögkeleti, 1 görög katolikus, 4 szunnita, 2 síita és 1 drúz), a kormányzói feladatokat azonban egy francia látta el. Azt állították ugyanis, hogy egy libanoni származású kormányzó szükségképpen féltékenységet és

[332] Chevallier: Lyon et la Syrie en 1919… i. m.
[333] Jamil Mardam Bey: Le bilan d'une équivoque. In: Salma Mardam Bey: *La Syrie et la France. Bilan d'une équivoque (1939-1945)*. Paris, 1994. 13.
[334] De Wailly: *Liban, Syrie: le mandat*… i. m. 120.

súrlódást váltana ki a felekezetek között.[335] Az adminisztratív bizottság eleinte jó kapcsolatokat ápolt a főmegbízottal, de miután kiderült, hogy Párizs az ő megkérdezése nélkül fogja kidolgozni a közel-keleti mandátumterületek szerves jogállásáról szóló jogszabályt (a feladatot 1925-ben a Joseph Paul-Boncour vezette külügyminisztériumi különbizottság kapta[336]), a viszony látványosan megromlott.

Gouraud a bejrúti főmufti és a maronita pátriárka társaságában proklamálja Libanon önállóságát

A minisztériumokat és a kormányzati intézményeket hozzáértő és Párizshoz lojális helyiek alkották, de természetesen mindenütt dolgoztak francia tisztségviselők és tanácsadók is. A libanoni kormányzó felettese volt a főmegbízott, akinek saját tanácsadói kabinet állt rendelkezésére. A kabinet biztonsági, oktatási és közmunkaügyi hivatalaiban kizárólag franciák dolgoztak. A főmegbízott számára fontos feladatot láttak el a hírszerzéssel foglalkozó ügynökök, akik Libanon minden részében jelen voltak, jelentéseket tettek a főnöküknek, úgyszólván korlátlan befolyást gyakoroltak a helyi ügyekre és – elvileg legalábbis – segítették az országot a függetlenség felé vezető úton. Bizonyos kormányzati feladatokat (vám- és postaügyek, távíróhálózat, vasutak, közszolgáltatások, valutaárfolyamok, újoncozás) központilag láttak el, s közvetlenül a főmegbízott irányítása alatt álltak. Az egész rendszert tehát két, egymással párhuzamos kormányzati adminisztráció működtette. Az egyiket a mandátori hatalom, a másikat pedig a franciák által ellenőrzött libanoniak alkották. A fegyveres és rendfenntartó erőket ugyanakkor a franciák a

[335] A reprezentatív libanoni tanácsot („parlament") csak 1922 márciusában választották meg (a választási rendszer tükrözte a felekezeti sokszínűséget), első ülését májusban tartotta. A második főmegbízott, Weygand tábornok az ideiglenes adminisztratív bizottság helyébe ekkor állította fel a libanoni államtanácsot.
[336] Pierre Fournié: Le Mandat à l'épreuve des passions françaises: l'affaire Sarrail (1925). In: Nadine Méouchy (szerk.): *France, Syrie et Liban 1918-1946. Les ambiguïtés et les dynamiques de la relation mandataire.* Damas, 2002. 125–168.

saját elképzeléseik szerint szervezték meg és tartották az irányításuk alatt.[337] Ez a szisztéma messzemenően lehetővé tette Franciaország számára, hogy a helyi önkormányzatiság valójában átlátszó leple alatt nyílt gyarmatosító magatartást folytasson. Ez többek között abban a külsőségben is megmutatkozott, hogy a francia térképeken a közel-keleti mandátumok ugyanúgy rózsaszínnel szerepeltek, mint a többi gyarmat. Az anyaországi átlagember sem tett különbséget protektorátus, mandátum és gyarmat között, amelyek számára Franciaország dicsőségét és nagyságát szimbolizálták a külvilág előtt.

A francia kolonializmus Libanonban és Szíriában számos formában mutatkozott meg. Bizonyos körzetekben statáriumot vezettek be, amit időnként minden tétovázás nélkül alkalmaztak is. A sajtót hatékonyan ellenőrizték, több lapot is támogattak, amelyek aztán az eseményeket a franciáknak tetsző módon tálalták az olvasóknak. A francia tőke alaposan kivette a részét a vasutak, a közszolgáltatások és a bankrendszer fejlesztéséből, sőt azt lehet mondani, az egész gazdaságpolitika francia irányítás alatt állt. Új koncessziókat bocsátottak ki, nagyszabású szerződéseket kötöttek francia vállalatokkal, vagy olyan libanoni cégekkel, amelyek mögött francia tőke állt. 1920-ban megalapították a 80%-ban francia tulajdonban lévő Banque de Syrie et du Grand Liban nevű pénzintézetet, mely a jegybank feladatait látta el. A még Allenby által bevezetett stabil egyiptomi valuta helyett az új libanoni font árfolyamát a francia frankhoz kötötték (1 francia frank = 20 libanoni font), ami azonban kedvezőtlen következményekkel járt, amikor a francia fizetőeszköz árfolyama hanyatlani kezdett: mindez fontos szerepet játszott az 1925-ben kirobbant szíriai és libanoni felkelésben.[338]

Bejrút látképe 1930 körül

[337] Mizrahi: Armée, État et nation au Moyen-Orient… i. m.
[338] Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 410.

A francia imperialisták szívesen hangoztatták a „civilizációs küldetés" fontosságát. Ez azt is magában foglalta, hogy annak a területnek, illetve népnek, ahol, illetve amelynek körében a francia nyelv és kultúra felvirágzik, örökké és elválaszthatatlanul Franciaországhoz kell kötődnie. E célból a francia kulturális aktivitás megélénkült, aminek a leglátványosabb jele a francia nyelv oktatásában volt megtapasztalható. Francia elemi és középiskolák sokasága nyílt meg országszerte, amelyek magasabb támogatást kaptak, mint az arab nyelvű oktatási intézmények. Egyébként minden iskolában tanították a franciát, de a történelmi és az irodalmi tankönyvek is átitatódtak a francia kultúrával. A francia nyelv hivatalosnak számított a bíróságokon, a kormányzati hivatalokban, a szerződésekben és szinte az élet minden területén.

A francia uralomnak persze voltak pozitív aspektusai is. 1920 után emelkedésnek indult az életszínvonal (igaz, alacsony bázispontról) és a lakosságszám. Nőtt az iskolák száma, a táplálkozási és ruházkodási lehetőségek bővültek, utak épültek, fejlődött a motorizáció és a közlekedés (szállítás), előrelépett az orvosképzés, visszaszorultak a járványok, javult a közegészségügyi ellátás színvonala. Bejrút rendkívül látványos fejlődésen ment keresztül, ami kihatott az egész országra. Az otthoni életminőség javulásával csökkent az első világháború előtt még rendkívül magas kivándorlás mértéke.

Az új libanoni állam, valamint a szíriai térhódítás mindazonáltal azonnal kiváltott néhány szkeptikus véleményt. Az arab nacionalisták természetesen méltatlankodtak a rájuk kényszerített döntés és a nemzet feldarabolása miatt, mivel meg voltak győződve arról, hogy a világháború alatt az arab felkelés jelentősen hozzájárult az antant katonai győzelméhez, amiért „járna nekik" a függetlenség.[339] Különösen azt nehezményezték, hogy Nagy-Libanonhoz muszlim többségű területeket csatoltak. De az anyaországban sem volt mindenki elégedett. Eleve sokan voltak még a parlamenti képviselők között is, akik aggódtak a túl magasra rúgó költségek miatt, ráadásul nem értették, hogy néhány nagyvállalat érdekei miatt miért kell vásárra vinni sok-sok francia katona bőrét a Közel-Keleten. Szolimán Kanaan, a libanoni Adminisztratív Tanács 1920-ban Gouraud által letartóztatott hét tagjának egyike a következő évben ezt írta: „Nagy-Libanon létrehozása a jelenlegi formájában téves döntés, mely nem elégíti ki sem a lakóit, sem a hozzácsatoltakat. A bekebelezett muszlimok Libanont életcéljuk megvalósulása akadályának tekintik. […] A libanoniak elvesztették előjogaikat és személyiségüket."[340] A *La Correspondance d'Orient* című lapban, melyet Párizsban jelentetett meg, George Samné „a kör négyszögesítéséről" beszélt egy olyan ország apropóján, mely a Közel-Keleten a „keresztény nemzeti otthon" címére pályázott, miközben hegyvidéki magjában többségében muszlim, ezzel az integrációval általában ellenséges népességet koncentrált.[341] Tudni kell, hogy Nagy-Libanon lakossága 1921-ben már csak 55%-ban volt keresztény, míg Kis-Libanoné 1914 előtt még 80%-ban: a „keresztény Libanon" eszményképe többé nem lehetett érvényes. Ebből következett, hogy az új ország lakosságának csaknem fele nem fogadta el sem az állam legitimitását, sem a kormányformáját.[342] Louis Massignon is Bejrútnak az új entitáshoz való csatolása ellen érvelt: „Szíria nagy értelmiségi, sőt gazdasági *emporium*a, az arab irodalmi megújhodás központja [Bejrút] önmaga

339 MacCallum: *The Nationalist Crusade in Syria.* 23.

340 S. Kanaan: *Requête au Parlement français*. Rome, 1921. 8–9. Idézi: Picaudou: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient*… i. m. 127.

341 George Samné: La Question du Liban ou la quadrature du Cercle. *La Correspondance d'Orient*, 1921. május 15. 385–390. A lapot Samné mellett más szíriai emigránsok is szerkesztették. Rendkívül informatív újság volt, hírei megbízhatóknak számítottak.

342 Albert Hourani: Lebanon: Development of a Political Society. In: Uő. (szerk.): *The Emergence of the Modern Middle East*. i. m. 124–141.

kell, hogy maradjon; ugyanúgy nem maradhat hozzácsatolva Libanon hegyvidéki közösségeihez, ahogy egy idő után nem tartozhatott Genf sem Savoyához, vagy Lyon sem Dauphinéhez."[343] Bejrút, ez a mediterrán árucserére nyitott városvilág korábban alá volt vetve a maronita hegyvidéknek és a hagyományos urbánus rendnek, ráépült a gazdasági és kulturális interakciókra, most pedig az új libanoni állami rend részévé vált.

Ez az oszmán birodalmi struktúrák összeomlása után az egész Termékeny Félhold területén létrejövő új állami rend határokat jelölt ki, amelyek szétrombolták a gazdasági és szociális kapcsolatok régi hálózatait és megszakították azokat az évszázados csereáramlatokat, melyek Levante városi központjait táplálták. A térség egyik legrégibb kereskedelmi csomópontját, Aleppót elválasztották az anatóliai kapcsolataitól, hiszen meghúzták az új szír–török határt. Tripoli kikötőjét elvágták szíriai hátországától, Bejrút pedig nem lehetett többé Damaszkusz természetes földközi-tengeri kijárata. A nacionalisták ebbe nem is törődtek bele, nem véletlen, hogy Szíria nem tekintette Libanont önálló államnak: csak 2008-ban nyitott nagykövetséget Bejrútban!

Csakhogy ez az új rend nem csupán átirányította az árucsere-kapcsolatokat, hanem felforgatta a helyi társadalmakon belül a politika módozatait is. Libanonban a vallásos felekezetek politikai erőkké váltak és egyenlőtlen viszonyba kerültek a hatalommal, miközben ideológiai szakadékok keletkeztek az új állam ellentmondásos legitimitása körül. Szíriában a Franciaország által 1920-ban legyőzött városi nacionalizmus támogatásra fog lelni a már említett 1925-ös drúz felkelésben, mely egy tradicionális előjogaihoz ragaszkodó vidéki régió lázadása volt.[344] Ezáltal ez a nacionalizmus az egységes arabizmus nevében újra felvehette a küzdelmet a mandátumrendszerrel, még akkor is, ha ez az arabizmus ellentétben állt a Termékeny Félhold földrajzi és társadalmi feldaraboltságával.

[343] Massignon: *Opera Minora*. i. m. 459.

[344] Ferwagner: A francia gyarmati uralom megrendülése a Közel-Keleten… i. m.

A keleti brit érdekek destabilizálódása

Azt, hogy Franciaország végül felülkerekedett „a Szíriáért folytatott küzdelemben", nem elsősorban saját magának, hanem sokkal inkább Nagy-Britannia ama visszavonulásának köszönhette, amelynek során 1919 őszétől feláldozta mindazt, amire azelőtt „arab politikáját" alapozta. A brit visszahúzódás azoknak a különféle fenyegetéseknek az együttes jelentkezésére adott válasz volt, melyek akkoriban Anglia keleti érdekeire leselkedtek: *vahhábita* térhódítás Arábiában, nacionalista felkelés Egyiptomban, lázadás Irakban, arab–zsidó zavargások Palesztinában. Mindehhez még hozzáadható a radikalizálódó török nacionalizmus felemelkedése, az afganisztáni háború és a régi pániszlám fenyegetés, melyet megkíséreltek manipulálni az orosz bolsevikok. Mindezek a problémák javarészt azért merülhettek fel, mert a világháború utáni években olyan mértékben kellett kivonni a brit katonaságot a Közel-Keletről, hogy az felbátorította a szigetország ellenfeleit.

Átrendeződés az Arab-félszigeten

Az Arab-félszigeten Nagy-Britannia arannyal kötötte magához azoknak a féktelen uralkodóknak a többségét, akik a partvidéki vagy belső emirátusok fölött gyakoroltak ellenőrzést. Láttuk, hogy főleg két riválisa kliensére vigyázott nagyon, a hidzsázi Huszein saríf és a nedzsdi Ibn Szaúd emírre. Amikor előbbit 1916 októberében a mekkai előkelők „az arab országok királyának" ismerték el, utóbbi ebben szomszédja és riválisa provokációját látta. A két családfő közötti konfliktus még a mekkai zarándoklat kapcsán is zajlott: a szent helyek felügyeletét ellátó Huszein biztonsági okokból jó ideig nem tette lehetővé Szaúd vahhábita híveinek, hogy részt vegyenek a háddzs szertartásain. Amikor azonban 1917 nyarán a nedzsdi emír jelezte ama szándékát, hogy zarándokokat küld Mekkába, a kalifai címre pályázó saríf nem mondhatott nemet, így 12 500 fős delegáció érkezett Belső-Arábiából, közülük hétezer fegyveres volt! Habár a Hásimita hatóságok aggódtak a fegyveresek magas száma miatt, s minden óvintézkedést megtettek, hogy ne törjenek ki összecsapások, igazán csak az nyugtatta meg őket, hogy a küldöttségnek négyszáz nő és gyermek is tagja volt. A Szaúdok természetesen mind az 1917-es, mind az 1918-as zarándoklatot arra használták föl, hogy terjesszék Mekkában a vahhábita tanokat, aláássák a Hásimiták népszerűségét és információkat gyűjtsenek (kémkedjenek) egy esetleges későbbi támadásukhoz.[1] A viszály a két hatalmi központ között rövidesen a Hidzsáz és Nedzsd vitatott határvidékén fekvő el-Hurma és Túraba oázisok fölötti ellenőrzés körül kristályosodott ki. Igényeiket nem pusztán vallási vagy területi, hanem történelmi, adminisztratív és törzsi okokra alapozták. E települések jelentősége abban rejlett, hogy egyrészt kiváló legelők tartoztak hozzájuk, másrészt a közép-arábiai sivatagoktól nyugatra ők voltak az első állandóan lakott falvak, így a mekkai emír szerint semmiképpen sem kerülhettek a Szaúdok uralma alá,

[1] Joshua Teitelbaum: Hashemites, Egyptians and Saudis: the tripartite struggle for the pilgrimage in the shadow of Ottoman defeat. *Middle Eastern Studies*, 56. évf. (2020), 1. sz. 36–47.

mivel bázisként szolgálhattak volna számukra a partvidéki terjeszkedésükhöz.[2] El-Hurma 3000 lakója azonban, akik hagyományosan elismerték a Hásimiták szuverenitását, magukévá tették a nedzsdi *ihván*ok („testvérek") vahhábita ideológiáját. Ibn Szaúd a szigorú és puritán iszlám e buzgó híveit arra használta, hogy segítsék és legitimálják a félszigeten való terjeszkedését.[3] 1912-től kezdve egészen az 1930-as évekig ennek a vallási reformmozgalomnak a terjedése Ibn Szaúd javára alakította át az arábiai politikai erőviszonyokat.[4] A nomád törzsek elkezdték eladogatni a piacvárosokban a lovaikat és a tevéiket, s kooperatív mezőgazdasági közösségekbe (ún. *hidzsrá*kba) szerveződve letelepedett életmódra tértek át, amit a szigorú vahhábizmus követelt meg tőlük. Idővel a hidzsrák katonai jelentősége megnőtt, garnizonvárosokká alakultak. A beduin törzsek között minden ellenségesség megszűnt, Ibn Szaúd katonai ereje viszont megnőtt. Az ihvánok számát Nedzsd ura a nála 1920 elején látogatást tevő Dickson őrnagynak, Anglia bahreini politikai megbízottjának 300 ezerre tette.[5]

Az el-hurmai konfliktus megmutatta, hogy mennyire bonyolult a viszony Huszein és a térségbeli törzsek között. El-Hurma ura, Hálid ibn Manszúr (maga is a próféta leszármazottja) az Ateiba törzsszövetség Rúka törzséhez tartozott. A Rúka elsősorban Hidzsáz területén legeltetett, míg az Ateiba egy másik törzse, a Barka főleg Nedzsdben. Huszein jelentős erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy az Ateibát bevonja a felkelésébe, mint ahogy a hidzsázi tengerparti övezetben legeltető más törzseket, például a Billit és a Dzsuhainát is. E törzsek hagyományos szállásterülete Hidzsázban és Nedzsdben volt, hűségük, hovatartozásuk pedig állandó viszályt szült Mekka és Rijád között. 1917 nyarán Huszein megpróbált egy ortodox kádit kinevezni el-Hurma élére, de a vahhábita lakók ezt nem voltak hajlandók elfogadni, mire a mekkai saríf kitiltotta őket a hidzsázi piacokról, Ibn Manszúrt pedig magához rendelte. El-Hurma ura nem engedelmeskedett, sőt elzavarta Huszein odaküldött adószedőit is, ezért nem csoda, hogy a saríf le akarta őt váltani, majd azzal fenyegetőzött, hogy fegyverrel bánik el a rebellisekkel. Amikor erre 1918 júniusában és júliusában kísérletet tett, csúfos kudarcot vallott, Ibn Manszúr ugyanis visszaverte.[6] Ibn Szaúd egy idő után nem nézhette tétlenül ezeket az eseményeket. 1918 utolsó hónapjaiban a Mekkából, illetve Kairóból érkező jelentések sokasodó vahhábita portyákról, rajtaütésekről számoltak be hidzsázi települések ellen, s kérték London beavatkozását.[7] Ibn Szaúd szeptemberben észak felé, régi ellenségei, a Rasídok ellen is támadást indított, s megpróbálta – egyelőre sikertelenül – megszerezni az egyik fontos erősségüket, Háilt. Jellemző, hogy ennek a hadjáratnak a megindítására Percy Cox iraki főmegbízott beosztottja, Philby vette rá hosszadalmas tárgyalások és intrikák után, miközben az Arab Iroda és London nem támogatta az ak-

[2] Mindezt fián, Feiszalon keresztül hozta a brit kormány tudomására, aki 1918 decemberében tárgyalt Londonban az India Office tisztviselőivel. *Arabia: The Nejd-Hejaz Feud.* Note by Political Department, India Office. 1919. január 7. CHAR 17/14.

[3] A Szaúdok kardjának és Mohamed Abdel-Vahháb purista iszlámjának a szövetsége az 1744-es paktumra nyúlik vissza, mely ma is a szaúdi rezsim alapját képezi.

[4] Joseph Kostiner: On Instruments and their Designers: The Ikhwan of Najd and the Emergence of the Saudi State. *Middle Eastern Studies*, 21. évf., 3. sz. (1985. július) 298–323.

[5] *Notes on the „Akhwan" Movement*. By Major H. R. P. Dickson, C.I.E. CHAR 17/14.

[6] Political Department, India Office: *King Hussain and Ibn Saud: the Khurma-Turaba dispute*. 1921. január 31. CHAR 17/14/3-9. A „csatáról" a kairói Arab Iroda 1916–1919 között megjelentetett titkos kiadványában Lawrence is beszámolt. T. E. Lawrence: Report on Khurma. *Arab Bulletin*, 1918. július 9. http://www.telstudies.org/writings/works/articles_essays/180709_report_on_khurma.shtml, letöltés: 2017. február 16.

[7] *Arabia: The Nejd-Hejaz Feud.* i. m.

ciót.[8] Ebben a kérdésben is megmutatkozott a kairói és az indiai lobbi ellentéte: előbbi Ibn Szaúd megregulázását, a neki folyósított támogatás felfüggesztését javasolta (ezt a kormány december 13-án el is fogadta), utóbbi ellenben Huszein visszafogását és a Szaúdok el-Hurma fölötti szuverenitásának elismerését indítványozta. Az Arab Irodát 1918 eleje óta különösen sokat foglalkoztatta Ibn Szaúd megerősödése a Hásimiták kárára, miközben Bagdadból Cox félreérthetetlenül figyelmeztetett, hogy a vahhábiták soha nem fogják elfogadni Huszein kalifai címét.[9] Cox mindezt személyesen is elmondta március végén Kairóban az Arab Iroda munkatársainak és Wingate-nek, egy hónappal később pedig Londonban a kormány illetékeseinek.[10] Az események láttán egyre inkább kétségessé vált, hogy valóban megfelelő, vagy egyáltalán kivitelezhető megoldást jelentene-e az egységes arab állam vagy konföderáció létrehozása egyetlen arab vezető uralma alatt. Az erősödő arab nacionalizmus a britek számára mindenesetre mind Indiában, mind Egyiptomban aggodalmakat szült, mert félő volt, hogy helyben veszélyes precedenst teremt.

1919 tavaszán kizárólag a békében érdekelt Nagy-Britannia politikai közvetítése segített megelőzni az el-Hurmáért kirobbantandó újabb összecsapást. London azért akarta fenntartani a nyugalmat Arábiában, mert az ottani ellenségeskedések aláásták volna a tekintélyét és akadályozták volna a békekonferencián az arab ügyek felügyeletére kért mandátum elnyerésére vonatkozó törekvését. Attól is tartott, hogy a vahhábiták betörései radikalizálják a nacionalistákat, esetleg pániszlám szellemiségű felkelést robbantanak ki Szíriában, Palesztinában, Mezopotámiában, talán még Indiában is. Ez a közvetítés 1919 májusában Túraba esetében már nem működött: Huszein fia, Abdalláh ötezer, modern brit fegyverekkel felszerelt harcos élén 21-én elfoglalta a települést. Rijádból Ibn Szaúd nyomban a helyszínre vezényelt 1500 ihvánt, akik 25-ről 26-ra virradó éjszaka álmukban lepték meg a hidzsáziakat, s primitív fegyvereikkel levágták őket. A borzalmas vérengzésben több mint 1300-an vesztek oda! Abdalláhnak csak üggyelbajjal sikerült kereket oldania. Londonnak azonban az 1915. decemberi szövetségi szerződés felmondásának meglebegtetésével még egyszer utoljára sikerült korlátok közé szorítania Szaúd ambícióit és ingatag *status quó*t teremtenie a félszigeten egészen a közel-keleti dosszié végső rendezéséig.[11] Huszeint viszont ekkorra gyakorlatilag leírták. Katonai erejét sohasem tartották nagyra, a háború után felszámolt Arab Iroda helyét átvevő dzsiddai brit képviselet egyik 1919-es jelentése úgy becsülte, hogy legfeljebb ezer reguláris, 2500 irreguláris katonája lehet, akiket még pár ezer, gyatra harcértékű törzsi harcos egészíthet ki.[12] A dokumentum szerint Huszein „a hódítás vad álmait kergeti", de Londonban pontosan tudták, hogy a király csak abban az esetben képes ellenállni a Szaúdoknak, ha fizetni tudja a csapatai zsoldját. Ennek ellenére közölték vele, hogy 1920 elejétől a neki juttatott „apanázst" jelentősen csökkenteni fogják, minek következtében – támogatás hiányában – a hozzá lojális törzsek hűsége ingataggá vált, idővel pedig meg is szűnt. Mindez azt jelentette, hogy Huszein kalifai ambícióit a britek többé már nem támogatták.[13] A csökönyös saríf ennek ellenére harcias maradt, London és Kairó pedig csak komoly erőfeszítések árán tudta 1920 augusztusában fegyverszünet megkötésére rábeszél-

[8] Háilról bővebben lásd Kostiner: *The Making of Saudi Arabia 1916–1936*… i. m. 18–35., 50–52.
[9] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 84–85.
[10] Townsend: *Proconsul to the Middle East. Sir Percy Cox and the End of Empire*. i. m. 57–59.
[11] Picaudou: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient*… i. m. 129–130.
[12] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 327–328.
[13] Ezekről az ambíciókról lásd Joshua Teitelbaum: *The Rise and Fall of the Hashimite Kingdom of Arabia.* London, 2001. 226–248.

ni. Erre szüksége is volt, mivel Ibn Szaúd ekkorra meghódította a hegyvidéki Aszírt, a következő év végén pedig északon Háil elfoglalásával döntő vereséget mért ősi riválisaira, Rasídokra.[14]

Abdel-Azíz ibn Szaúd

Hogy a britek és Huszein közötti kapcsolatok az 1920-as évek elejére mennyire megromlottak, azt mutatja az is, hogy miközben London mindent megtett annak érdekében, hogy a Hásimiták kerüljenek hatalomra Irakban és Transzjordániában, a hidzsázi uralkodóval nem tudott zöldágra vergődni. Lawrence 1921-ben összeállított egy átfogó szerződéstervezetet, amely a britek és a Hásimiták kapcsolatát szabályozta volna, s július és szeptember között hónapokat töltött azzal, hogy Mekkában a királyt győzködte a szerződés aláírásának előnyeiről. A megállapodás tartalmazta volna mindazokat az igényeket, amelyeket Huszein a világháború kezdete óta a maga és az arabok számára megfogalmazott, továbbá azt, hogy London elismeri őt Hidzsáz királyának, ezenkívül évi 100 ezer font járadékot biztosít neki. Cserébe a saríf nak el kellett volna ismernie a szíriai francia, valamint a palesztinai brit mandátumot. Habár többször is úgy tűnt, Huszein hajlandó lesz aláírni a dokumentumot, végül mindig meggondolta magát és állandóan azt követelte, hogy ismerjék el a szupremáciáját a többi arab uralkodó fölött. Lawrence egy idő után belátta, hogy az idős mekkai vezetővel nem fog tudni megegyezni, így üres kézzel kellett visszatérnie Londonba.[15]

Láthatólag az uralkodó elszámította magát és nem vetett számot a megváltozott erőviszonyokkal. Pedig még Musztafa Kemállal és az utolsó oszmán szultánnal, VI. Mehmeddel is egyezkedett a kalifátus átruházásáról.[16] Amikor egy héttel azután, hogy Kemál eltörölte a kalifátus intézményét, 1924 márciusában Huszein saját magát kalifává nyilvánította, Ibn Szaúd – aki ezt provokációként értelmezte – úgy döntött, végleg leszámol régi ellenségével. Erre ösztönözte az is, hogy az 1924 tavaszán a Nedzsd és Hidzsáz közötti határ meghúzására összehívott kuvaiti konferencia kudarccal végződött, mivel Mekka semmilyen kompromisszumra sem volt hajlandó. Ráadásul London éppen ekkor szüntette meg az összes arábiai törzs anyagi támogatását, így Nedzsdnek rá kellett tennie a kezét a szent városokra a zarándoklatból származó bevételek és a vörös-tengeri kereskedelemből való pénzügyi részesedés megszerzése végett. Augusztus 29-én Ibn Szaúd megtámadta Hidzsázt és szeptember 5-én Táif meg is nyitotta neki a kapuit, miközben – értesülvén a vahhábiták táifi fosztogatásairól – Mekkán pánik lett úrrá, a lakosság egy része (1500 kereskedő) elmenekült. A saríf segítségkérésére válaszolva a britek kijelentették, nem kívánnak beleavatkozni a szent helyek hovatartozásáról zajló muszlim belvitába, őket csupán a muszlim alattvalóik biztonsága érdekli. Az angolok által elfeledve, akik a védekezésben magára hagyták néhány, az olaszoktól visszavásárolt ütött-kopott repülőgéptől eltekintve (ezeket ellenforradalmár oroszok vezették), Huszein október 3-án legidősebb fia, Ali javára

[14] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 425–426.

[15] Uo. 512.

[16] Joshua Teitelbaum: „Taking Back" the Caliphate: Sharīf Husayn Ibn ʿAlī, Mustafa Kemal and the Ottoman Caliphate. *Die Welt des Islams*, 40. évf., 3. sz. (2000. november) 412–424.

lemondott, s előbb Akabába, majd 1925 júniusában Ciprusra menekült.[17] Október 13-án Ibn Szaúd csapatai bevonultak Mekkába, ő maga december 5-én érkezett meg. Megígérte, hogy a külföldiek és a zarándokok biztonságát szavatolni fogja, amivel sikerült eloszlatnia az aggodalmakat. Ali egészen 1925 decemberéig tartotta Medinát, Dzsiddát és Janbut, akkor azonban Irakba távozott. A következő hónapban Ibn Szaúd felvette a Hidzsáz királya címet.[18] Kitartása, türelme, a vahhábizmus terjesztése, a britekkel való együttműködése és tagadhatatlan politikai képességei meghozták a gyümölcsüket. Nem véletlenül mondhatta róla 1922 júniusában Balfour külügyminiszter: „Ibn Szaúd összességében nagyszerűen viselkedett és hűséget mutatott Őfelsége kormánya iránt. Ezenkívül Arábia törzsfőnökei közül egyedül ő mutatta az államférfiúi képesség jegyeit."[19] Ezzel be is fejeződött Nedzsd emirátusa körül a félsziget egyesítésének legjelentősebb epizódja. Az egyesítésnek azonban sohasem sikerült eltörölnie Arábia regionális sajátosságait: az inkább kereskedelemmel foglalkozó és „liberálisabb" Hidzsáz továbbra is szemben állt a merev, szigorú Nedzsddel. Nagy-Britannia csupán tudomásul vette a szaúdi *fait accompli*t a még kőolaj nélküli Arábiában, amelynek legfeljebb a parti sávja érdekelte a birodalmi stratégákat.

E parti sávban helyezkedett el Jemen, amelyet az ókorban *Arabia Felix*nek, „boldog Arábiának" neveztek csapadékosabb éghajlata, a belső területeknél kedvezőbb adottságai miatt. Törzsi keretek között élő lakói a 19–20. században főként a síita iszlám ún. „ötös" *(zeidita)* irányzatát követték, de jelentős volt a szunnita muszlimok, sőt a zsidók számaránya is. Az Oszmán Birodalom e távoli sarka mindig is periferikus területnek számított, ahol a szultánok hatalmának legfeljebb elvi jelentősége lehetett. 1871-ben Isztambul csapatokat küldött Jemenbe, hogy ténylegesen uralma alá hajtsa a partvidéki városokat és a belső, hegyvidéki területeket. Az itteni fennhatóságot már csak a távolságok miatt is nehézkes lehetett katonailag fenntartani, nem véletlenül nevezték az első világháború előtt Jement „az oszmán seregek temetőjének",[20] ahol a gyakori lázongások (1882, 1898, 1904–1905, 1910–1911) féken tartása évente több száz, sőt több ezer fős veszteséget követelt a törököktől.[21] Úgy tűnik, a Porta a századfordulón úgy viselkedett, mint a gyarmatosító európai nagyhatalmak: a helyi lakosságot alá akarta vetni, ezt pedig a gyarmatosítás módszereivel kívánta elérni. Igaz, ebből a törekvésből a faji felsőbbrendűség ideológiája teljes mértékben hiányott, ellenben megtalálható volt benne a „civilizációs küldetés" oszmán verziója.[22] A törvényekhez, szabályos adófizetéshez és sorkatonai szolgálathoz szokott „civilizált" oszmán tisztek megdöbbenve konstatálták az elmaradottságot és a mindent eluraló törzsiséget, valamint a síita zeiditák vadságát, a szunnita iszlámmal való szembenállásukat. A központi hatalom megerősítése annak minden reformista és modernizáló kellékével együtt persze nem csupán emberbaráti okokból történt. A Vörös-tenger túlsó partján, Afrika szarván új

[17] Martin Strohmeier: The exile of Husayn b. Ali, ex-sharif of Mecca and ex-king of the Hijaz, in Cyprus (1925–1930). *Middle Eastern Studies*, 55. évf. (2019), 5. sz. 733–755.
[18] Troeller: *The Birth of Saudi Arabia*… i. m. 216–235.
[19] Kostiner: *The Making of Saudi Arabia 1916–1936*… i. m. 54.
[20] Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 346.
[21] John Baldry: Al-Yaman and the Turkish Occupation 1849–1914. *Arabica*, 23. évf., 2. sz. (1976. június) 156–196.
[22] Thomas Kühn: An Imperial Borderland as Colony: Knowledge Production and the Elaboration of Difference in Ottoman Yemen, 1872–1914. *The MIT Electronic Journal of Middle East Studies*, 3. évf. (2003) 4–16. https://dome.mit.edu/bitstream/handle/1721.3/177972/MITEJMES_Vol_3_Spring2003.pdf?sequence=1, letöltés: 2021. április 5.

gyarmatokat létrehozó európai nagyhatalmak befolyásszerző törekvéseinek megakadályozására is szolgált (vö. Áden brit gyarmatosítása).[23]

Isztambul főleg az oktatás terén igyekezett modernizálni, ennek szellemében iskolákat alapítottak, ahol modern tantárgyakat is oktattak az iszlám tanulmányok mellett. A képzés színvonala azonban így is alacsony maradt, s az összképen az sem javított sokat, hogy a legelőkelőbb családok gyermekei Konstantinápolyban folytathatták a tanulmányaikat. A világháború előtt Jemen ura, Jahja imám igyekezett függetleníteni magát Isztambultól, ezért az ifjútörök kormány sikertelen katonai expedíciókat indított ellene. A kudarc láttán inkább kiegyeztek vele és a szomszédos Aszír urával, Mohamed ibn al-Idrísszivel. Jelentős helyi autonómiát biztosítottak a számukra, ezenkívül bőkezű támogatásban részesítették őket.[24]

A világháború alatt a birodalom Jemenben állomásozó csapatai komoly kommunikációs és logisztikai problémát jelentettek a Portának, de a távolságok és minden nehézség dacára az összeköttetést jó ideig fenntartották. Muszáj is volt, mert a birodalom háborúba való belépésekor a britek nyomban erősítést vezényeltek Ádenbe Indiából. Áden parányi gyarmat volt, amelyet az angolok még 1839-ben foglaltak el, s csatoltak indiai birtokaikhoz. A Royal Navy eredetileg a kalózkodás elleni hadműveletek bázisaként használta a kikötőt, de a Szuezi-csatorna 1869-es megnyitása után ideális szénrakodó állomássá vált. Hongkonghoz hasonlóan Áden a brit tengeri hatalom nélkülözhetetlen támaszpontja, jelentős forgalmi-kereskedelmi központ lett. A 19. század második felében Anglia szerződések sorát kötötte a környékbeli törzsekkel, megteremtve ezzel az Ádeni Protektorátus néven ismert befolyási övezetét. A jemeni oszmán tartománnyal határos, 23 000 km²-nyi protektorátus kilenc mini államból állt, mindegyik élén önálló uralkodóval. 1902 és 1905 között egy angol–török határmegállapító bizottság kijelölte a két terület közötti határvonalat, amely az Oszmán Birodalom hadba lépésekor Dél-Mezopotámia után másodikként automatikusan frontszakasszá vált a felek között. Jemen és az Ádeni Protektorátus közötti határ a Báb-el-Mandeb-szorosnál, a Vörös-tenger kijáratánál végződött. Itt volt az oszmán terület legdélibb pontja, Sejk-Szaíd, ahol a törökök magaslatokra emelt, ágyúkkal megrakott erődök révén igyekeztek ellenőrzésük alatt tartani a tengeri átjárót. A britek viszont a 13 km²-nyi, kicsiny Perím-szigetet birtokolták Sejk-Szaíddal szemközt, a szorosban, mintegy 160 km-re Ádentől nyugatra.

Jahja imám

1914 novemberében a brit hírszerzés jelentette, hogy a törökök csapatokat küldtek Sejk-Szaídba, amiből arra következtettek, hogy támadást akarnak indítani az Ádeni Protektorátus vagy Perím ellen. Tekintettel a Báb-el-Mandeb fontosságára a háborúban álló Brit Birodalom számára (az Új-Zélandról, Ausztráliából és Indiából behajózott csapatok kivétel nélkül itt haladtak keresztül Egyiptom és Európa felé), az indiai stratégák úgy döntöttek, felszámolják a Sejk-Szaíd jelentette fenyegetést. Így kerültek friss erők november elején Ádenbe. 10-én Perímről kifutó hajók tüzet nyitottak a török állásokra, majd katonákat tettek partra, akik szinte aka-

[23] Gingeras: *Fall of the Sultanate*… i. m. 69.

[24] Caesar E. Farah: *The Sultan's Yemen. Nineteenth-Century Challenges to Ottoman Rule*. London, 2002. 212–271.

dály nélkül foglalták el a magaslatokat, ugyanis a védők távoztak. A hátrahagyott felszerelésből úgy becsülték, ötszázan lehettek. Az indiaiak lerombolták az erődítményeket, majd szintén elhagyták a helyszínt.[25]

Jóllehet a Sejk-Szaídnál indított hadművelet sikeresnek bizonyult, olyan politikai problémát okozott, mely a háború végéig gyötörte Ádenben a briteket. Az indiai alkirály környezete úgy készített katonai terveket, hogy előtte nem konzultált az ádeni hatóságokkal, amelyek pedig minden erejükkel azon voltak, hogy tárgyalások révén elszigeteljék a jemeni oszmánokat. E diplomácia elsősorban az ország élén álló, az oszmánok elleni harca miatt „nemzeti hősként" tisztelt Jahja imámra koncentrált, a zeidita közösség vezetőjére, aki a Szanaától északra fekvő fennsíkokon rendezte be székhelyét. Az imám 1911-ben kötött fegyverszünetet a Portával, 1913-ban pedig megállapodtak abban, hogy együtt kormányozzák Jemen tartományt. Habár Jahja nem volt abban a helyzetben, hogy szakítson a törökökkel, de arra is ügyelt, hogy szívélyes viszonyban maradjon a britekkel.[26] Sejk-Szaíd bombázása viszont feldühítette az imámot, s a jemeni lakosságot is Anglia ellen hangolta. 1915 februárjában Jahja megüzente Harold Jacob ezredesnek, az ádeni brit rezidens helyettesének, hogy az Oszmán Birodalom iránti hűsége, következésképpen a Nagy-Britanniával való ellenségessége töretlen. Ahelyett, hogy a dél-arábiai brit pozíciók stabilizálódtak volna, sérülékenyebbé váltak. Az Ádeni Protektorátus megvédelmezése fejtörést okozott, már csak azért is, mert Jemenben 14 ezer oszmán katona állomásozott, akikhez az imám követői is csatlakozhattak.[27] Februárban a törökök Jahja embereinek támogatásával be is nyomultak az Ádeni Protektorátus területére, amit eleinte a britek nem vettek komolyan. Ahogy azonban a jemeni oszmán erők létszáma növekedett, ügynökeik pedig mind több törzset állítottak az oldalukra, az ádeni hatóságok aggódni kezdtek. Hírszerzésük júniusban azt jelentette, hogy már hat oszmán zászlóalj néz velük farkasszemet, ami messze felülmúlta a britek erejét. A helyzetük javítása érdekében április végén megkörnyékezték Aszír urát, Idrísszi emírt, hogy lázadjon fel Jahja ellen, cserébe havonta kétezer fontot és függetlensége elismerését ígérték neki (az erről szóló szerződést 30-án kötötték meg).[28]

1915 júniusában a törökök megpróbálták elfoglalni Perím szigetét, de az angolok visszaverték a támadást, sőt megszerezték a törökök által előzőleg kiürített Kamarán-szigetet, mely korábban a Dél-Ázsiából Mekkába érkező muszlim zarándokok fontos karanténállomásaként működött.[29] Az oszmánok ekkor a britek számára létfontosságú Áden ellen fordultak. Július 1-jén rátámadtak London egyik kulcsfontosságú szövetségesére, az Ádentől csupán 50 km-re található Lahidzs városára, amelynek szultánja, Ali al-Abdali a protektorátus egyik félig független, angolbarát uralkodója volt. A brit rezidens az elviselhetetlen hőség ellenére azonnal odaküldte kislétszámú és tapasztalatlan indiai helyőrségét, hogy segítse visszaverni a törököket. Sikerült is meglepni őket, elfogni a parancsnokukat, csakhogy a kibontakozó éjszakai csetepatéban az egyik zöldfülű indiai baka ellenségnek nézte a szultánt, s lelőtte… A létszámhátrányban lévő britek kénytelenek voltak sietősen távozni, s visszavánszorogni Ádenbe, ám az 50 fős veszteségüket tovább növelte az a 30 katona, aki menet közben hőgutában vesztette életét. Ezenkívül

---

[25] Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 88–89., 224–225.

[26] G. Wyman Bury: *Arabia Infelix or the Turks in Yamen.* London, 1915. 15–17.

[27] Harold F. Jacob: *Kings of Arabia. The Rise and Set of the Turkish Sovranty in the Arabian Peninsula*. London, 1923. 158–161.

[28] Kostiner: *The Making of Saudi Arabia 1916–1936*… i. m. 8–9.

[29] John Baldry: British Naval Operations against Turkish Yaman 1914–1919. *Arabica*, 25. évf., 2. sz. (1978. június) 148–197.

kénytelenek voltak Lahidzsban hagyni az összes géppuskájukat, két mobil lövegüket, a muníciójuk és a felszerelésük legnagyobb részét.

A törökök előtt nyitva állt az út Ádenbe, meg is szállták az Ádeni-öböl túlpartján fekvő Sejk-Oszmán falut, ahonnan tüzérségük elérhette a kikötői létesítményeket, a hajókat és a rezidensi hivatalt, mi több, elfoglalták a kutakat és vízforrásokat is. A válságos helyzetben az indiai alkirály csapatokat hozatott Egyiptomból, amelyek július 21-én partraszálltak és csekély veszteség árán meglepetésszerű támadással visszaűzték a törököket Lahidzsba, miközben több száz foglyot ejtettek.[30] A britek ugyan megszilárdították ádeni pozíciójukat, de egyelőre nem gondolhattak további támadó hadműveletek indítására, mivel a forróság és a sivatagi körülmények miatt azt túl kockázatosnak ítélték. Az erőviszonyok sem nekik kedveztek: Lahidzsban még mindig négyezer oszmán állomásozott, míg Ádenben csupán 1400 brit, s ez így is maradt egészen a háború végéig. Igaz, az 1916-os hidzsázi arab felkelés súlyos következményekkel járt a jemeni török erőkre nézve, mivel teljessé tette az elszigeteltségüket. Mégis tartani tudták a frontot, a britek pedig képtelenek voltak a protektorátus uralkodóinak megvédelmezésére. Az egyetlen pozitívum az angolok számára az lehetett, hogy a továbbiakban az indiai áruszállítást és a Royal Navy akcióképességét nem fenyegette komoly veszély.[31]

Az Oszmán Birodalom veresége, 1918 után Jemen ugyan elnyerte a szuverenitását, de a világ egyik legelmaradottabb országának számított. Elég csak az orvosi ellátás teljes hiányára utalni. Az oszmánok ugyan létrehoztak kórházakat, ezek azonban csak a megszálló katonaságot és a török tisztviselőket szolgálták ki, a helyi arab lakosságot nem fogadták. Amikor az oszmánok távoztak, magukkal vitték a berendezéseket és a felszerelést, valamint az egészségügyi személyzetet. Csupán az 1912-ben alapított kicsiny olasz kórház működött tovább.

Jemen az önállóságát annak köszönhette, hogy az első világháború után egyetlen nagyhatalom sem volt érdekelt a gyarmatosításában. Jahja imám megszilárdította a hatalmát, de ez egyúttal a végtelenül archaikus belső struktúrák továbbélését, elzárkózó külpolitika folytatását is jelentette. Abszolút uralkodó módjára a kezében összpontosította a törvényhozói és a végrehajtói hatalmat, ellenőrizte az egyébként szűk körű adminisztrációt. Kormányzati reformokra, kabinet felállítására csak az 1930-as évek elején került sor. 1918 őszétől Jahja figyelmét a törzsek ellenállásának letörése kötötte le, ugyanis a központosító politikája komoly tiltakozást váltott ki az oszmán uralom alatt jelentős autonómiát élvező törzsek körében. Az egyik szunnita törzs 1918-ban még saját államot is létrehozott, amelynek elismerését később a Népszövetségtől is kérte. Az imámnak fegyverrel kellett előznie az északabbra fekvő Aszír már említett urát, Idrísziemírt is, aki megszállta az ország egy részét.[32] Az oszmánok távozása és a gyenge brit befolyás végül is lehetővé tette, hogy Jahja kiterjessze az uralmát Tihámaés Hodeida irányába.

Jahjának problematikus maradt a Nagy-Britanniával való viszonya, mivel Ádent az imám magának követelte és Londonnak semmilyen jogát sem ismerte el a jemeni eseményekbe való beavatkozásra. A brit kormány látva a nehézségeket arra törekedett, hogy kiegyezzen, s ennek érdekében olyan javaslat is született, melynek értelmében az imámot havonta ezer fontos támogatásban részesítenék, cserébe nem háborgatná Ádent, ahonnan így csapatokat lehetne ki-

[30] Mark Connelly: The British Campaign in Aden, 1914–1918. *Journal of the Centre for First World War Studies*, 2. évf. (2005), 1. sz. 65–96.

[31] Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 225–227.; Motte: La seconde Iliade: blocus et contre-blocus au Moyen-Orient… i. m.

[32] Prantner Zoltán: *Jemen és a szocialista országok 1955–1970*. Szeged, 2009. 9–49.

vonni (még a háború után is hétezer katonát állomásoztattak ott az angolok[33]), továbbá kiutasítaná a külföldieket az ellenőrzése alatt álló területekről. Kilátásba helyezték ugyanakkor azt is, hogy ellenfelei, riválisai mögé állnak, s így gyakorolnak rá nyomást.[34]

A feszültséget az is növelte, hogy a határokat sosem pontosították, s ez alkalmanként konfliktusokat szült. Az 1920-as évek közepére a viszony elmérgesedett, ezért Jahja imám támogatásért előbb az Egyesült Államokhoz, majd a térségben régóta jelenlévő Olaszországhoz fordult. 1927-ben Rómával sikerült is kereskedelmi és barátsági szerződést kötnie, ez azonban nem váltotta be a reményeket, így került sor az első kapcsolatfelvételre a Szovjetunióval, aminek az eredménye az 1928 őszén aláírt kereskedelmi és barátsági szerződés lett. Ez volt a szovjet állam első ilyen típusú szerződése egy arab országgal.[35] Megkötését mindkét részről egyértelműen a britellenesség ösztönözte. Mindez azonban hosszú távon nem bizonyult gyümölcsözőnek, az együttműködés fokozatosan elhalt, s a két világháború között Jemen úgyszólván zárt ország maradt.

Jellemző a mai Jemen délkeleti részén található Hadramaut esete, ahol a helyi szereplők ki akarták használni a világháborút a pozíciójuk megerősítésére. A 19. század közepén két emirátus jött létre a területen, melyek később szultánságokká alakultak. A belső területeken a Katíri família, a tengerparton a Kuáíti család rendezkedett be. Utóbbiak úgy kerültek ide, hogy az indiai Haidarábád uralkodója, a nizám környezetében teljesített katonai szolgálatot egy előkelő származású tiszt, Omár ibn Avad al-Kuáíti, akinek a fiai az 1850-es években megvetették a lábukat Dél-Arábia tengerparti övezetében, később pedig elfoglalták a tömjénkereskedelméről nevezetes es-Sihr és Mukalla városát. 1888-ban védelmi szerződést kötöttek a britekkel, 1902-ben pedig egységes szultánságot hoztak létre, mely részévé vált az Ádeni Protektorátusnak. A velük ellenséges Katírik erre szintén támogatók után néztek, Jahja imámhoz és az oszmánokhoz közeledtek, elítélték a „hitetlen" britekkel való kapcsolatot és a pániszlám szolidaritás fontosságát hangsúlyozták. Ebben a konfliktusban a Katírik nem győzhettek: a lakosság vonakodott az oszmánokat támogatni, mert félt attól, hogy a britbarát Kuáítik nem engedik a kikötőkbe való eljutását, ezzel pedig el lesz vágva a létfontosságú külkereskedelemtől. Az oszmánok nem voltak képesek arra, hogy pénzt és csapatokat küldjenek e távoli vidékre a Kuáítik ellen, London pedig különböző adminisztratív eszközökkel nyomás alá helyezte a Katíriket, különösen a Szingapúrban élő, s velük kereskedelmi kapcsolatokat fenntartó alattvalóikat. Ilyen körülmények között az angoloknak 1918-ban sikerült rávenniük a Katíriket arra, hogy szerződésben ismerjék el a Kuáíti szultánt egész Hadramaut urának, amelyen belül ugyanakkor szabadon irányíthatták a saját területüket. A megállapodás ugyan nem rendezte végleg a konfliktust, de fontos állomása volt a Kuáíti hegemónia kialakulásának. A felek a háború miatt fel tudták hívni magukra a nagyhatalmak figyelmét, a stratégiai fontosságú partvidék birtoklása és a győztesek egyikével ápolt szoros kapcsolata miatt pedig a Kuáítik felül tudtak kerekedni.[36]

---

[33] Churchillnek 1921. március 15-én Kairóból a gyarmatügyi minisztériumba küldött sifrírozott távirata. CHAR 17/18.

[34] Churchill 1921. március 20-i távirata a miniszterelnöknek. In: *Conference on Middle Eastern Affairs summoned to meet in Cairo during March 1921, by the Secretary of State for the Colonies. Telegraphic correspondence regarding policy in Mesopotamia, Palestine and Trans-Jordania, and Arabia*. 8. CHAR 17/18.

[35] Aryeh Y. Yodfat: *The Soviet Union and the Arabian Peninsula. Soviet Policy Towards the Persian Golf and Arabia*. Abingdon, 1983. 1–2.

[36] Linda Boxberger: *On the Edge of Empire. Hadhramawt, Emigration, and the Indian Ocean, 1880s–1930s*. Albany, 2002. 183–210.; Ulrike Freitag: *Indian Ocean Migrants and State Formation in Hadhramaut. Reforming the Homeland*. Leiden, 2003. 174–185.

A változások nem hagyták érintetlenül a keletebbre fekvő Ománt sem. A kereskedői hosszú ideig meghatározó szerepet játszottak a Zanzibár, India és Arábia közötti tengeri árucserében. A 19. században az indiai brit térhódítás azonban súlyos csapást mért erre a kereskedelemre, ezért nem meglepő, hogy az ománi értelmiségi és politikai elit szembeszegült a gyarmatosítással és részt vett a muszlim vallásos és politikai gondolkodás megújításában *(nahda)*.[37] A világháború kezdetekor súlyos konfliktus zajlott az *ibádita* imám[38] által ellenőrzött belső területek és a britbarát szunnita szultán által uralt partvidék között, mely 1915–1920 között valóságos polgárháborúvá fajult. A szultán csak annak köszönhette a hatalma megtartását, hogy az 1913 óta Maszkatban tartózkodó indiai csapatok támogatták, 1914 végén pedig a britek hat gyalogszázadot vezényeltek az országba. Mindez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy Omán szultánjai eladósodtak a brit hitelezőknek, ami végső soron függésbe kényszerítette az országot. Az 1920-ban Maszkat mellett megkötött szíbi szerződés zárta le az ellenségeskedéseket, konzerválta a belső területek és a partvidék közötti politikai megosztottságot brit gyámság alatt.

Nacionalista felkelés Egyiptomban

Az 1919-es egyiptomi felkelés sokkal jobban nyugtalanította a brit hatóságokat, mint az, hogy mi történik az Arab-félszigeten. A több mint 12 millió lelkes Nílus menti ország gyakorlatilag kimaradt a világháborúból és 1914. december 18. óta London protektorátusaként működött. Ennek okán a fejlődése eltért a Közel-Kelet más arab területeitől, mivel nem képezte részét az Oszmán Birodalomnak. Egyiptom volt a térség legfejlettebb országa viszonylag modern gazdasággal és iparral, politikai intézményekkel, artikulált társadalommal (kereskedők, ipari burzsoázia, félmilliós munkásság). Munkásmozgalma az egész régióban élen járt.[39] Komoly szerepet játszott a modern gondolkodású értelmiség, valamint a lakosság 2%-át kitevő, 200 ezres európai közösség. A világháború ugyan katonailag csak a Szuezi-csatorna övezetét érintette, az egyiptomi nacionalizmus felvirágzásának azonban nagy lendületet adott: megjelentek és elterjedtek a függetlenségi és liberális demokratikus eszmék, áthatották az egész társadalmat.

A háború kitörésekor az oszmánbarát és élesen angolellenes II. Abbász Hilmi egyiptomi alkirály, a kedive éppen Isztambulban tartózkodott, onnan intézett felhívást a népéhez az angolok elleni felkelésre. Jóllehet számos jele van annak, hogy a közvélemény a háború kitörésekor az oszmánokkal és a központi hatalmakkal szimpatizált (a több mint 30 éves brit gyarmati uralom után a németekre például potenciális felszabadítóként tekintettek), a felhívásnak nem lett foganatja, ellenben az angolok a kedivét megfosztották a trónjától. Nagybátyját, Huszein Kámilt szultáni rangban a Portától független uralkodónak nyilvánították, sőt a hatóságok kinyilvánították, hogy Egyiptom szabadsága és függetlensége azon célok között szerepel, amelyekért Nagy-Britannia a háborúban harcol. De a biztonság kedvéért oszmánbarátnak tartott külföldieket és több száz nacionalistát utasítottak ki az országból vagy zártak börtönbe, a vallásos hatóságokra nyomást gyakoroltak, hogy adjanak ki olyan proklamációt, mely a helyieket politi-

[37] Jeremy Jones – Nicholas Ridout: *A History of Modern Oman*. New York, 2015. 64–65., 71–85.

[38] Az ibádita az iszlám egyik kisebbségben lévő, Ománban elterjedt mérsékelt iskolája, mely a nevét a 8. század elején elhunyt vallástudósról, Abdalláh ibn Ibád at-Tamímiről kapta. Az iszlám első szakadását okozó háridzsiták örököse, teológiája számos ponton különbözik a szunnita és a síita ortodoxiától. Hívei megtalálhatók Észak- és Kelet-Afrika több pontján. Vö. Dévényi Kinga: *Omán: a legrégebbi arab állam*. 1–32. http://www.grotius.hu/doc/pub/KEKSIS/2010_115_devenyi_kinga_oman.pdf, letöltés: 2020. december 1.

[39] Ferwagner: Munkásmozgalom és nemzeti forradalom Egyiptomban – a korai időszak. i. m.

kai passzivitásra és a törvényes rend tiszteletben tartására szólította föl, ezenkívül bevezették a cenzúrát és az 1922 februárjáig érvényben lévő statáriumot.[40] A protektorátus kihirdetése azt jelentette, hogy az immáron szultán Huszein Kámilnak a fontosabb döntések meghozatala előtt ki kellett kérnie London véleményét. Mindez azonban az uralkodót nem zavarta abban, hogy hazája érdekeit és saját hatalmi ambícióit megpróbálja érvényre juttatni, például a Hidzsáz feletti befolyása erősítésével, sőt a mekkai Huszein sarífhoz hasonlóan a kalifai cím megszerzésének az igényével.[41] Az egyiptomi külügyminisztériumot ettől függetlenül megszüntették, feladatait a brit főmegbízott vette át, a törvényhozó gyűlés munkáját pedig felfüggesztették, így a háború alatt az angoloknak a legcsekélyebb ellenzékkel sem kellett számolniuk. A britek kiszolgálója, Rusdi pasa miniszterelnökként minden angol kérést teljesített, de az országban állomásozó birodalmi csapatokat látva nem is volt más lehetősége. Augusztus 5-én például arra kényszerítették, hogy írjon alá egy olyan dokumentumot, mely lényegileg elkötelezte Egyiptomot a központi hatalmak elleni hadüzenet mellett.

Huszein Kámil

A világháború kitörése – ugyanúgy, mint a Közel-Kelet más államaiban – mély aggodalmakat keltett az egyiptomi nép körében. Erre az egyik ott állomásozó brit tiszt utóbb így emlékezett vissza: „A köznép minden osztályában együntetűen érezhető, a megszálló hatalommal [Nagy-Britanniával] szembeni mélyen gyökerező gyanakvás keserű, bár néma gyűlöletté alakult át. A Nagy-Britanniával való akaratlan és megvetett egyesülés Egyiptomot belerángatta egy olyan küzdelembe, melynek az eredete számára homályos, céljai pedig ismeretlenek voltak."[42] Tiltakozásra, lázongásokra mégsem került sor. Leginkább azért, mert az országot több mint egy emberöltő óta már Anglia katonai megszállás alatt tartotta, így természetesnek tűnhetett, hogy háború esetén Egyiptomnak az aktuális ura mellett kell kiállnia. Az Umma Párt részéről még olyan javaslat is elhangzott, hogy az ország lépjen be az antant oldalán a háborúba, cserébe pedig kérje a függetlensége elismerését Londontól. A háború kiváltotta konjunktúra növelte a felvásárlási árakat, a bővülő kereslet nyomán nőttek a terméshozamok, a nemzeti bank hitelezői tevékenysége kiterjedt, ami a közhangulatnak határozottan jót tett. Igaz, ezeket az előnyöket leginkább a birtokos és kereskedőréteg tudta csak kihasználni. 1914-től kezdve Egyiptom Nagy-Britannia valóságos katonai támaszpontjaként szolgált, s volt olyan időszak, amikor egyszerre három brit parancsnokság is itt székelt. A csapatok sokféle ellátmányt igényeltek, például

[40] Gershoni – Jankowski: *Egypt, Islam and the Arabs: the Search for Egyptian Nationhood, 1900–1930*. i. m. 23–25.; M. S. Amos: Martial Law in Egypt, 1914–1923. *Law Quarterly Review*, 41. évf. (1925), 3. sz. 263–271.; Mario M. Ruiz: The Great War, Egypt, and British martial law reconsidered. In: Johnson – Kitchen (szerk.): *The Great War in the Middle East*… i. m. 239–255.

[41] A kalifai címet Kámil utóda, Fuád is meg akarta magának szerezni, de ebben a britek nem támogatták. Elie Kedourie: Egypt and the Caliphate 1915–1946. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 3–4. sz. (1963. október) 208–248.

[42] Lieut.-Col. P. G. Elgood: *Egypt and the Army*. London, 1924. 41–42.

tevéket vásároltak a parasztoktól, mivel a sereg mobilitása 1917-ig, a sínai vasútvonal kiépítéséig a „sivatag hajóitól" függött. A gyapotárak több mint megháromszorozódtak, a búza ára az egekbe szökött.

Másfelől viszont egyiptomiakat, vagy ahogy a britek megvetően nevezték őket, „gyppókat" is besoroztak a seregbe (kb. 70 ezer főt) annak ellenére, hogy London elismerte Egyiptom semlegességét. Amikor az Oszmán Birodalom belépett a háborúba, a Nílus mentén pedig a britek kihirdették a statáriumot, Maxwell tábornok azt mondta az egyiptomiaknak, hogy ezek az intézkedések az ország védelmét szolgálják, majd megígérte, hogy Nagy-Britannia „magára vállalja a háború összes terhét", s nem fogja „az egyiptomi nép segítségét kérni".[43] Ehhez képest parasztok tízezreit kötelezték kényszermunkára, például útépítésre és lövészárokásásra a Sínai-félszigeten, később pedig Palesztinában, miközben százezer embernek kellett a hadsereg számára logisztikai feladatokat (tevés szállítás) teljesíteni. Jellemzően kegyetlenül bántak velük. Az egyik tábori kórházban dolgozó brit 1917 őszén így vélekedett erről: „Modern civilizációról és a rabszolgaság eltörléséről beszélnek, miközben ezeknek az embereknek a brit kormány által fizetett munkafelügyelői vannak, akik úgy verik őket, mint hosszú bőrostorral a kutyákat szokás. A britek és az ausztrálok is kíméletlenül ütik-vágják őket. Először távolítsuk el a szemünkből a gerendát, mielőtt a németekről és a szövetségeseikről kezdünk beszélni!"[44] A toborzás nem korlátozódott Egyiptomra. 1917-ben 23 ezer főt franciaországi ipari üzemekbe küldtek dolgozni, hogy enyhítsék az ottani munkaerőhiányt.

A vágtató árak természetesen súlyos helyzetbe hozták a bérből élőket, az infláció szó szerint elszabadult, a megélhetési költségek 1920-ra 24-szeresükre emelkedtek.[45] A gabona és a hüvelyesek fogyasztása vidéken is meredeken csökkent, a háború előtti szint 80%-ára zuhant; érezhetően terjedt az éhínség.[46] A széles körű rekvirálások súlyosan érintették a parasztságot. A korrupció, a feketekereskedelem virágzott, miközben a közszolgáltatásokban dolgozó európaiak szakmailag sem ütötték meg a megfelelő mércét, a katonák pedig fittyet hánytak az egyiptomiak érzékenységére. A több százezer katona itteni állomásoztatása előbb-utóbb elkerülhetetlenné tette a helyiekkel való incidenseket, mivel a parancsnokság a változatosság és a morál fenntartása érdekében engedélyezte a sivatagban letöltött szolgálat után a sorkatonák és a tisztek számára Kairóban, Alexandriában, Iszmáilíjában a kimenőt és a szórakozást, ami a prostitúció, valamint az alkohol- és a drogkereskedelem felfutását eredményezte.[47] A katonák nemegyszer lenézték az őslakosokat, „férfias" viselkedésük, részeg randalírozásuk alkalmanként, például 1915 áprilisában, a katonai rendőrségnek is komoly gondokat okozott.[48] Így az egyiptomiak minden bajukért a briteket okolták, s bizony sokan közülük az oszmánok pártján álltak.[49]

---

[43] Uo. 85.

[44] Woodward: *Hell in the Holy Land*… i. m. 42.

[45] Demeter: *A Balkán és az Oszmán Birodalom II.* i. m. 624.

[46] Ellis Goldberg: Peasants in Revolt – Egypt 1919. *International Journal of Middle East Studies*, 24. évf., 2. sz. (1992. május) 261–280.

[47] 1916–1918 között az Egyiptomban állomásozó brit katonák közül több mint 31 ezren kerültek kórházba nemi betegségek következtében! 1916-ban, amikor a front az egyiptomi nagyvárosok közelében húzódott, ezer főből átlag 75–76-an kaptak el valamilyen nemi betegséget, míg Franciaországban ez az arány 18,2 volt. Woodward: *Hell in the Holy Land*… i. m. 24., 29.

[48] Mario M. Ruiz: Manly Spectacles and Imperial Soldiers in Wartime Egypt, 1914–19. *Middle Eastern Studies*, 45. évf., 3. sz. (2009. május) 351–371.

[49] Çiçek: The Holy War in Syria… i. m.

Rusdi pasa zökkenőmentesen működött együtt az egymást váltó főmegbízottakkal, Sir Milne Cheethammel, Sir Henry McMahonnal és Sir Reginald Wingate-tel.[50] Nem tett nyilvánosan semmit annak érdekében, hogy a protektorátusi nyilatkozatban megígért önkormányzatot és a kapitulációk eltörlését kierőszakolja. Titokban viszont arra utasította a jogi tanácsadóját, hogy készítsen javaslatokat ezekre vonatkozóan. A javaslatokat alkotmányos reform keretébe foglalták, mely kétkamarás törvényhozás megválasztását tartalmazta. A felsőház az egyiptomi miniszterekből, brit tanácsadókból, valamint a kairói és alexandriai idegen közösségek képviselőiből állt volna. Nem csoda, hogy nyilvánosságra kerülése után ezt a radikálisnak aligha nevezhető megoldást a nacionalista politikusok elutasították.[51]

Merthogy a világháború alatt a tömegek megalázónak érezték a protektori függést, amit jól érzékeltet az a tény, hogy a „protektorátus" szó arab fordítására ugyanazt a kifejezést használták, mint amivel bizonyos keresztény kisebbségek nyugati hatalmaktól való függését jelölték. Az elit körében magasra csaptak a függetlenségi remények, amit az antanthatalmak nyilatkozatai, az arab függetlenségre tett brit ígéretek, Wilson 14 pontja és az oszmán uralom felszámolásának perspektívája tápláltak.[52] Általánossá vált a remény, hogy új korszak, az arab önállóság korszaka köszönt a Közel-Keletre. Mindezt a gyarmatosító hatóságok pontosan érzékelték. Hogarth az Arab Iroda nevében már 1917 júliusában figyelmeztette Londont, hogy Egyiptom „pillanatnyilag potenciálisan ellenséges ország", a veszély pedig csak úgy hárítható el, ha felvállalják a társadalom teljes átszervezésének feladatát.[53]

A függetlenségi törekvéseknek, a szekuláris nacionalizmus elveinek világos megfogalmazását a 19. századi mélyreható reformok, az arab viszonylatban modernnek számító politikai struktúrák tették lehetővé. A mozgalom élére az Umma Párt egykori tagja, Szaad Zaglúl nacionalista ügyvéd, a parlament egykori elnöke, a háború előtt előbb oktatási, majd igazságügyi miniszter állt, aki a liberális körökhöz tartozott. A háború utáni tárgyalásokon megpróbálta elérni Egyiptom jogállásának felülvizsgálatát. Két nappal a német fegyverletétel után, 1918. november 13-án a Nemzeti Párt és a kopt közösség reprezentánsait is magában foglaló, Zaglúl vezette küldöttség Wingate főbiztostól kérte a statárium feloldását, a protektorátus megszüntetését és a Londonba, illetve a párizsi békekonferenciára való utazás jogát, hogy ott előadhassa az egyiptomi követeléseket.[54] Ha ezeket a követeléseket elfogadták volna, az elvezethetett volna a függetlenséghez, bár ezt Zaglúl nyilvánosan nem mondta ki. Ő is annak a régi helyi előkelő elitnek volt a képviselője, mely eredetileg nem gondolkodott teljes önállóságban, abban nem is hitt igazán, figyelembe vette a brit stratégiai érdekeket, csupán a brit uralom átalakítását, az egyiptomi érdekek érvényesülését szerette volna elérni. Az angolok csökönyösségét látva azonban Zaglúl a delegációt hamarosan függetlenségi párttá alakította át, mely egészen az 1950-es évekig megtartotta a *Vafd* elnevezést (vafd = küldöttség).

---

[50] Tevékenységüket lásd C. W. R. Long: *British Pro-Consuls in Egypt, 1914–1929. The challenge of nationalism*. Abingdon, 2005.

[51] Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 449.

[52] Erez Manela: The Wilsonian Moment and the Rise of Anticolonial Nationalism: The Case of Egypt. *Diplomacy & Statecraft*, 12. évf., 4. sz. (2001. december) 99–122.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 485.

[53] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 419.

[54] Henry Laurens: *L'Orient arabe. Arabisme et islamisme de 1789 à 1945*. Paris, 1993. 200.

Szaad Zaglúl

A Vafd vezetésében a vidéki előkelők játszottak vezető szerepet (létrejöttekor a vezetőség 14 tagjából 10 nagybirtokos volt), mégsem mondhatjuk, hogy a párt az agrárburzsoázia képviselője lett volna (ezt a szerepet az Alkotmányos Liberális Párt vállalta magára). Leginkább burzsoá nacionalista pártként jellemezhető, mely támogatta az ipar fejlesztését, ugyanakkor felvállalta a vidéki középrétegek védelmét is. Aktivistái a városi középosztályból, az értelmiségiek (ügyvédek, újságírók, tanárok) közül kerültek ki, miközben élvezte a városi és falusi szegény tömegek támogatását is.

A forradalomtól rettegő brit hatóságok Wingate kifejezett kérése ellenére sem engedélyezték Zaglúl elutazását. A Foreign Office avval indokolta a döntését, hogy Zaglúlnak nincs szervezett pártja, s ilyenformán semmiképpen sem képviselheti Egyiptomot. Az 1917 októberében elhunyt Huszein Kámil helyét átvevő Ahmed Fuád szultán beleegyezésével ekkor Rusdi pasa megismételte a londoni tárgyalásokra vonatkozó kérést. Wingate ismét sürgette a kormányát, hogy küldjön meghívót a Nílus partjára, mivel az egyiptomi politikusok „a teljes autonómia programját" képviselik, a szultán és a miniszterei pedig nem annyira erősek, hogy szembeszálljanak a nacionalista követelésekkel. De a Downing Street a békekonferenciára való felkészülés bokros teendőire hivatkozva másodszor is nemet mondott. Ezzel viszont elszabadították az egyiptomi nacionalisták haragját, akik amiatt dühöngtek, hogy méltatlanabbul bánnak velük, mint az általuk megvetett „sivatagi arabokkal", hiszen őket Párizsban meghallgatták. Amikor 1919. január közepén eljutott a hír Kairóba, hogy a szíriai küldöttség Párizsba utazhat, a Vafd vezetősége a függetlenség mellett tört lándzsát. Zaglúl és a küldöttsége tagjai országszerte bizottságokat szerveztek és feltüzelték a nacionalista hevületet. A visszautasított Rusdi időközben lemondott, Zaglúl pedig – akinek a hatóságok megtiltották, hogy nyilvános nyilatkozatokat tegyen – súlyos következményekkel fenyegetőzött, ha a követeléseit nem teljesítik.[55]

Március 8-án Zaglúlt és két társát letartóztatták, s a változatlanul érvényben lévő statárium értelmében Máltára deportálták, mire 9-én Kairóban diákok, alkalmazottak, kézművesek, vasúti dolgozók részvételével spontán tüntetéssorozat és sztrájk kezdődött, amely a következő napokban az ország több nagyvárosára is átterjedt.[56] Ezrek, olykor tízezrek (kisiparosok, kiskereskedők, munkások, diákok, értelmiségiek, férfiak és nők) gyűltek össze a nagyvárosokban, hogy a Vafd vezetőinek beszédeit meghallgassák, s összehangolják a fellépésüket. Április 16-án például, demonstrálandó a kormányzati hivatalnokok sztrájkjának nyújtott támogatását, 80 ezres tömeg csődült össze a kairói al-Azhar mecsetegyetem környékén, majd innen szétszéledve a tüntetést az egész városban folytatta, mígnem a britek gépfegyverrel oszlatták szét a népet. Az, hogy a mecsetek fontos szerepet játszottak a tömegek mozgósításában, nem a forradalom iszlámista vagy kereszténységellenes vonására utal. Éppen ellenkezőleg. A beszédek, nyilatkozatok

[55] Harry J. Carman: England and the Egyptian Problem. *Political Science Quarterly*, 36. évf., 1. sz. (1921. március) 51–78.

[56] Zachary Lockman: The social roots of nationalism: workers and the National Movement in Egypt 1908-1919. *Middle Eastern Studies*, 24. évf., 4. sz. (1988. október) 445–459.

hangneme – legyen szó muszlimokról vagy keresztényekről – határozottan szekulárisnak mondható. A Vafd következetesen a tisztán egyiptomi identitást hangsúlyozta, elítélte a szektaszellem minden megnyilvánulását, mondván, káros a nemzeti függetlenség ügyére nézve. A vallásra a nyugatos szellemiségű párt magánügyként tekintett, amelyet a közügyektől elkülönítve kell kezelni, de az igaz, hogy ezt a megkülönböztetést nem minden egyiptomi vallotta. Sokak számára az Egyiptom függetlenségéért vívott küzdelem az iszlám megvédelmezésének szerves részét jelentette, a keresztény uralom felszámolását a muszlimok földje fölött. A többség azonban az egyiptomi önkormányzatot tartotta a legfontosabbnak, mert az önálló Egyiptomban minden egyiptomi békében élhet a vallására való tekintet nélkül, s hozzájárulhat annak közös kultúrájához.[57] Az itt dolgozó francia diplomatáknak fel is tűnt, hogy a lakosság egytizedét kitevő kopt kisebbség teljes egységben lép fel a muszlimok oldalán, sőt olykor élen jár a mozgalomban, ami azért lehetett meglepő, mert a világháború előtt a kopt–muszlim kapcsolatok kifejezetten feszültnek számítottak (1910-ben a kopt vallású miniszterelnököt, Butrosz Gálit egy muszlim merénylő gyilkolta meg). Arról is beszámoltak, hogy az örmény és zsidó közösség – igaz, a nacionalisták erőteljes fenyegetésére – jelentős adományokkal támogatja a szervezkedést.[58] Sokat számított, hogy a nemzeti mozgalom összes irányzata a tömegmozgalom mögött sorakozott fel, a korábbi és későbbi politikai ellentéteik átmenetileg háttérbe szorultak.

A britek nyugtalanságát leginkább az keltette fel, hogy a tiltakozás az egyiptomi vidékre is kiterjedt, melyet addig a passzivitás és a fatalizmus világának gondoltak. Kairó például hetekig el volt szigetelve, a parasztok március 16-án elvágták az összeköttetést és a vasúti forgalmat. 18-án az Asszuánból a fővárosba tartó vonaton nyolc külföldit (két tisztet, öt közkatonát és egy börtönőrt) meggyilkoltak, jelezve az idegenellenesség felerősödését. A főbiztos hivatala azt jelentette, hogy „semmilyen eszköz sincs Felső-Egyiptom ellenőrzésére, ahonnan gyakorlatilag semmilyen hírt nem kapunk". Egy másik jelentés pedig azzal ijesztgetett, hogy a felkelés „láthatólag rövid úton az indiai [szipoj-]lázadás óta a Keleti Birodalomban példátlan méretű forradalomhoz fog vezetni".[59] Valójában a vidéki megmozdulásoknak nem volt közvetlen kapcsolatuk a városi mozgalommal, csak a gazdasági válságok időszakában szokásos lázadás formáját öltötték magukra a központi hatalom ellenében. Márpedig jelentősen növelte az elégedetlenséget az a tény, hogy a világháború alatti kereskedelmi konjunktúra 1918 után lehanyatlott, a legfőbb kiviteli cikk, a gyapot ára pedig 1920–1921 folyamán az ötödére esett vissza, komoly szociális problémákat vetve fel.[60] A középső és népi rétegek többségét jellemző szociális elégedetlenség csak részlegesen érintette meg a Vafd derékhadát kitevő kereskedő- és földbirtokos burzsoáziát, mely nem is örült igazán a tömegek autonóm politikai szerepvállalásának, ugyanis félt attól, hogy elveszíti felettük az ellenőrzését és a saját érdekeit is veszélyeztetve látta. Célként ezért a függetlenség *békés* eszközökkel történő elérését tűzte ki. A hatalmas kihívás elé állított és jelen-

[57] Joel Beinin – Zachary Lockman: *Workers on the Nile. Nationalism, Communism, Islam, and the Egyptian Working Class, 1882–1954*. Cairo, 1998. 101–102.

[58] Anne-Claire de Gayffier-Bonneville: Regards coloniaux croisés: la France et l'indépendance égyptienne (1919-1922). *Relations internationales*, 171. sz. 2017/3. 57–68.

[59] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 419.

[60] Robert L. Tignor: Egyptian Revolution of 1919: new directions in the egyptian economy. *Middle Eastern Studies*, 12. évf., 3. sz. (1976. október) 41–67.; Marius Deeb: Labour and Politics in Egypt, 1919–1939. *International Journal of Middle East Studies*, 10. évf., 2. sz. (1979. május) 187–203.

Talaat Harb pasa, a Miszr Bank megalapítója

tősen megerősített brit katonaság mindenesetre Allenby irányításával a tavasz és a nyár folyamán helyreállította a rendet: az egész problémát jogi és rendészeti kérdésnek tekintették.[61]

Lloyd George az eseményeket és a mozgalom nagyságát érzékelve belátta, hogy tenni kell valamit. A főmegbízottat leváltották, Lord Milner vezetésével pedig – jó angol szokáshoz híven – 1919 végén vizsgálóbizottságot küldtek a helyszínre a zavargások okainak kiderítésére és az esetleges reformok meghatározására. Az elharapózó indulatok miatt aggódó britek április elején visszahívták Zaglúlt és engedélyezték számára a Párizsba való elutazást. A nemzeti hőssé váló pasa azonban a francia fővárosban semmit sem ért el, a győztes nagyhatalmak ugyanis minden kérését elutasították. Az Egyesült Államok még az Egyiptom fölötti brit protektorátust is elismerte. Hatalmas volt a csalódottság országszerte. Ezt kihasználva a nyomásgyakorlás érdekében a Vafd nem habozott a tömegekhez fordulni, aminek újabb tüntetések, sztrájkok lettek a következményei: a mozgalom erejét mutatja, hogy 1919–1921 között összesen 81 (67 általános és 14 részleges) sztrájkot tartottak. A nacionalisták kijelentették, mindenki, aki szóba áll a Milner-bizottsággal, áruló. Támadások értek az utcán külföldieket, elsősorban briteket.

A Milner-féle vizsgálóbizottság 1920 márciusában részleges engedményeket javasolt, de úgy, hogy azok ne veszélyeztessék Nagy-Britannia stratégiai érdekeit a térségben, s amelyek valamelyest leválasztják a Nílus völgyéről a csatornaövezetet. Ezek után a megkérdőjelezhetetlen tekintélynek örvendő, időközben ismét szabadon engedett Zaglúl Londonba utazott, hogy Milnerrel az egyiptomi kérdésről tárgyaljon. Tárgyalásaik eredményét augusztusban foglalták memorandumba. A dokumentum elismerte Egyiptom függetlenségét képviseleti intézményekkel rendelkező alkotmányos monarchiaként.[62] Nagy-Britannia vállalta, hogy szükség esetén megvédi az országot, Egyiptom pedig minden segítséget megad Angliának. A Nílus menti államnak lehettek saját diplomáciai képviselői külföldön, de a politikáját egyeztetnie kellett Londonnal. Ezenkívül hozzá kellett járulnia brit jogi és pénzügyi tanácsadók alkalmazásához, valamint csapatok állomásoztatásához a területén. A kapitulációkat eltörölték. Az egyiptomi népnek parlamentet kellett választania, melynek ratifikálnia kellett ezt a megállapodást és el kellett fogadnia az új alkotmányt.[63] Az önállóság felé tett fontos lépésnek számított egyúttal a tisztán hazai tőkéből létrehozott Miszr Bank létrehozása, melynek megalapításában fontos szerepet játszott

[61] James E. Kitchen: Violence in Defence of Empire: The British Army and the 1919 Egyptian Revolution. *Journal of Modern European History*, 13. évf. (2015), 2. sz. 249–267. Március végéig 800 egyiptomi vesztette életét az összecsapásokban, 1600-an pedig megsebesültek. Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 399.

[62] Gazdik Gyula: *Társadalmi-politikai küzdelmek, ideológiai áramlatok Egyiptomban a 20. század első felében*. Tudományos Szocializmus Füzetek, 95. Budapest, 1987. 20.

[63] John Darwin: *Britain, Egypt and the Middle East. Imperial Policy in the Aftermath of War 1918–1922*. London, 1981. 99–108.

Talaat Harb vállalkozó.[64] Harb korábban a Német Keleti Bank isztambuli leányvállalatánál dolgozott, s az ott szerzett tapasztalatait Kairóban is felhasználta.[65]

Milner a memorandumot olyan dokumentumnak tekintette, amelyet jó szívvel terjeszthet jóváhagyásra a kabinet elé. Zaglúl azonban húzta az időt azt állítva, hogy a memorandumot az egyiptomi népnek is el kell fogadnia. Márpedig a szöveg otthoni fogadtatása meglehetősen langyosnak nevezhető, ami talán annak is köszönhető volt, hogy maga Zaglúl nem teljesen értett vele egyet, s ezt a véleményét nem is rejtette véka alá. A tárgyalások emiatt megszakadtak, Zaglúl pedig 1921 áprilisában hazatért. Az új miniszterelnöknek, Adli Jakan pasának sem sikerült a nyár folyamán a brit fővárosban mindkét felet kielégítő egyezményt kötnie, javarészt azért, mert Zaglúl ellenzett minden olyan szerződést, mely nem vet véget azonnal a protektorátusnak és a statáriumnak. A britellenes tömegmozgalmak erre ismét erőre kaptak.

Az év végén Adli kénytelen volt lemondani, utóda, Abdel-Halik Szarvat pasa pedig azzal a reménnyel alakította meg a kormányát, hogy Nagy-Britannia rövidesen el fogja ismerni Egyiptom teljes függetlenségét. Zaglúl mindeközben megkettőzte az erőfeszítéseit, s intranzigens magatartást vett fel. Úgy vélte, a feladatokat ketté kell választani: egyedül az egész egyiptomi népet képviselő Vafd dolga az angolokkal való egyezkedés, a kormánynak csak a helyi politikával kell törődnie.[66] Allenby, a tavasszal kinevezett új főmegbízott – látva ezt a kompromisszumképtelenséget – Zaglúlt ismét letartóztatta és a Seychelles-szigetekre száműzte. A kormány továbbra sem állt készen az egyiptomi függetlenség elismerésére, holott Allenby személyesen győzködte a döntéshozókat a Milner–Zaglúl-féle memorandum elfogadásának szükségességéről. Nagy nehezen végül mégis sikerrel járt.

Allenby a Nílus partjára való visszatérése napján, 1922. február 28-án egyoldalúan hirdette ki a protektorátus végét és Egyiptom formális függetlenségét. Nagy-Britannia azonban továbbra is kezében tartotta a külpolitikát és a csatorna (a birodalom kommunikációs útvonalai) védelmét, megőrizte a Szudán fölötti *kondomínium*ban a részvételét és fenntartotta a kapitulációk (a külföldi érdekek védelmének) rendszerét. Ez a négy terület fogja képezni a két világháború közötti nacionalista küzdelmek színterét, melyek mindvégig megmaradnak a politikai harc legális keretei között. E küzdelemben pedig a Vafd párt az egész társadalom támogatását élvezte.

Hátramaradt még az új alkotmány elfogadása. A királyi címet felvevő Fuád sürgetése mellett 1923. április 1-jén hirdették ki, egyúttal júliusban az 1914. november 2. óta hatályban lévő statáriumot is megszüntették. Az alkotmány megerősítette az ország függetlenségét, államvallássá nyilvánította az iszlámot, ugyanakkor vallási hovatartozástól függetlenül deklarálta a törvény előtti egyenlőséget és a demokratikus szabadságjogokat. A királynak széles jogköröket adott. Az uralkodó összehívhatta, feloszlathatta vagy elnapolhatta a parlamentet, megvétózhatta annak döntéseit (a képviselők csak kétharmados többséggel tehették semmissé a királyi vétót). Kinevezte és lemondatta a minisztereket és a parlamenti ülésszakok között rendeleteket bocsáthatott ki. A király volt a hadsereg főparancsnoka. A miniszterek elvben a parlamentnek feleltek, de mivel a király bármikor lemondathatta őket, valójában kettős felelősséggel rendelkeztek. A szenátorok kétötödét a király nevezte ki, s csak a fennmaradó háromötödét választották. A szenátorok tízéves mandátumot kaptak, de csak vagyonos férfiak voltak választhatók, vagy ma-

[64] Marius Deeb: Bank Misr and the Emergence of the Local Bourgeoisie in Egypt. *Middle Eastern Studies*, 12. évf. (1976), 3. sz. 69–86.

[65] Rubin – Schwanitz: *Nácik, iszlamisták*… i. m. 92–93.

[66] Ezért van az, hogy a Vafd a két világháború között nem igazán törődött a kormányzással, a gazdasági és szociális kérdésekkel, figyelmét elsődlegesen a Nagy-Britanniához fűződő viszony kötötte le. Hourani: A Note on Revolutions in the Arab World. i. m.

Fuád egyiptomi király

gas állami tisztséget betöltők. Az alsóház tagjainak öt évre szólt a megbízatásuk, minden 60 ezer egyiptomi választott egy képviselőt. A képviselőháznak a bizalmatlansági indítvány megszavazásával joga volt lemondatni a kormányt vagy az egyik minisztert hűtlen kezelés esetén. Érdekes, hogy az alkotmány egyszer sem tett említést Nagy-Britanniáról, miközben a csapatai ott állomásoztak, hivatalnokai ott dolgoztak az országban.

Magát Zaglúlt még márciusban Gibraltárról engedték szabadon, ahová egészségügyi okokból a Seychelles-szigetekről szállították. A szeptemberi választásokra tért haza Egyiptomba. Az 1922. februári egyoldalú brit nyilatkozat bírálatával nagy sikert aratott: a 211 mandátumból pártja besöpört 179-et (84,9%), ami fényesen bizonyította a nacionalista ideológia meghatározó erejét a Nílus mentén.[67] Amikor 1924 januárjában az új parlament összeült, Zaglúl elfogadta a királytól a kormányalakításra szóló felkérést. A magas hivatal elfoglalása azonban addig ismeretlen dilemmát szült a számára. Korábban minden energiáját a britek kiebrudalására és az egyiptomi nép megnyerésére fordította. Elnöksége alatt a Vafd szenvedélyes agitátorok pártjává vált, mely radikális célokat tűzött maga elé. Programja azonban nem teljesült maradéktalanul: az angol csapatok változatlanul az országban állomásoztak, Szudán nem került „vissza" Egyiptom uralma alá, a csatorna továbbra is idegenek kezén maradt. Ezért az agitációt folytani kellett a britek ellen, ami permanens erőszakot jelentett. Ugyanilyen izgatás zajlott Szudánban is. Ellenőrizhetetlen, abnormális viszonyok uralkodtak el. Ugyanakkor Zaglúlnak miniszterelnökként a törvények betartása és a rend fenntartása lett volna a feladata, amit nem tudott összeegyeztetni a Vafd elnökeként játszott agitátori szerepkörrel. A kettős feladatot nem tudta kezelni.

Mindennek drámai következményei lettek. 1924 nyarán Londonba hívták Zaglúlt a brit–egyiptomi szövetségi szerződés előkészítő tárgyalásaira. Ő azonban ekkor is intranzigensnek mutatkozott, s követelte az angolok távozását. Semmilyen szerződés aláírására sem került sor, őt pedig hősként fogadták Kairóban. Napokkal később, november 19-én merénylet áldozata lett Sir Lee Stack, a szudáni főkormányzó és az egyiptomi csapatok főparancsnoka. Zaglúl ugyan nyomban elítélte a gyilkosságot, de a korábbi nacionalista agitációja nyilvánvalóan közrejátszott az erőszak kiújulásában. A brit kormány úgy döntött, keményen lép fel. Allenby megjelent az egyiptomi kormány ülésén és felolvasott egy nyilatkozatot, amely Zaglúl kampányát hibáztatta a történtekért. Ultimátumszerűen követelte, hogy kérjenek bocsánatot a merényletért, büntessék meg az elkövetőket, tiltsák be a további politikai demonstrációkat, fizessenek 500 ezer fontos kártérítést, hívják vissza az összes egyiptomi tisztet és közlegényt a szudáni hadseregből stb. Mivel a kormány az összes követelés teljesítésére nem volt hajlandó, Zaglúl inkább lemondott.

Az uralkodó ezután olyan kormányt nevezett ki, mely simulékonyabb politikát folytatott a britekkel szemben. A Vafdot – hiába nyerte meg az összes olyan választást, amelyen elindult –

[67] Gema Martín Muñoz: *Política y elecciones en el Egipto contemporaneo (1922-1990)*. Madrid, 1992. 122.

ezt követően alig engedték a kormányrúdhoz. Háromosztatú politikai mező alakult ki: a Vafd, a király és a brit rezidensi hivatal játszotta a főszerepet a két világháború között, de London akarata ellenére lényegében semmi sem történhetett a Nílus mentén.

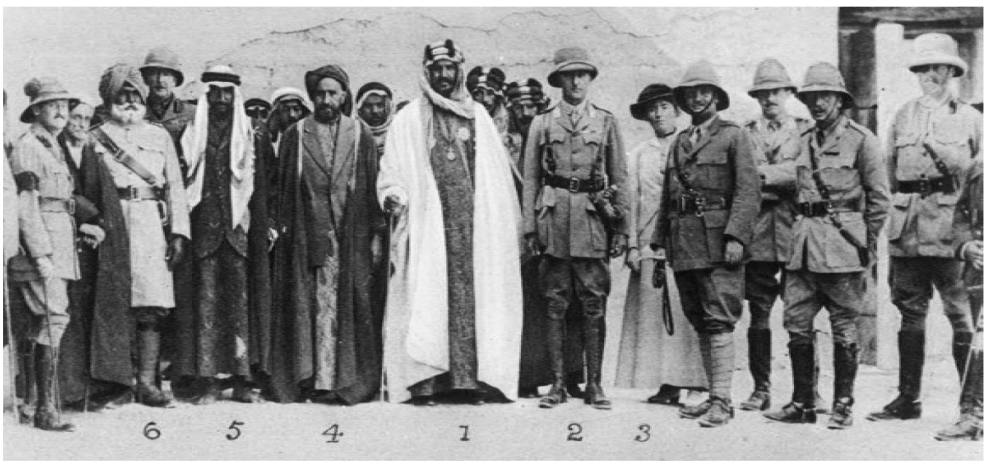
Forrongás Irakban és a kairói konferencia

Az 1920-as iraki fegyveres felkelés még az egyiptomi mozgalomnál is mélyebben destabilizálta a közel-keleti brit politikát, ugyanis csípős cáfolatát jelentette a Mezopotámia közvetlen adminisztrációját szorgalmazók érveinek, és napvilágra hozta a nacionalizmus váratlanul széles támogatottságát egy olyan országban, amelynek addig nagy előszeretettel hangsúlyozták az etnikai-vallási megosztottságát, törzsi szerkezetét és anarchikus vonásait. Ahogy a britek a háború utolsó évében kiterjesztették a fennhatóságukat az egész folyamköz fölé, lepusztult, elhanyagolt, félig sivatagos, félig mocsaras vidéket találtak ott, melynek mintegy 3 milliós lakosságát súlyos felekezeti és társadalmi ellentétek osztották meg. A népesség túlnyomó többségét ugyan a muszlim arabok tették ki, csakhogy a szunnita–síita megosztottság mély szakadékot vájt közéjük. Előbbiek inkább Mekka és az arab nacionalisták, utóbbiak inkább Perzsia felé orientálódtak, azonkívül törzsekre és klánokra darabolódtak, melyek között gyakoriak voltak a rivalizálások és a vérbosszú által kiváltott leszámolások. Az iraki társadalmi struktúrákat nagyon erősen meghatározta a törzsiség, legyen szó letelepedett vagy félnomád életmódról a két nagy folyam völgyében. A napsütötte síkságokon a jószágaikkal együtt élő *fellah*ok – akiknek a hagyományai közül a központi hatalomnak való engedelmesség úgyszólván teljesen hiányzott – lenézték és megvetették a tehetős sejkeket és városi kereskedőket, a korrupt arisztokráciát. A lakosság túlnyomó többségét a mezőgazdaságból élők tették ki: arányuk elérte a 80%-ot.[68] A paraszti–városi ellentét az északkeleti hegységeibe húzódó, 700 ezres, félig muszlim, félig animista kurd nép körében is jelen volt. Bagdad tarkabarka bazárok és kanyargó, lakóházakkal szegélyezett utcák nem túlságosan vonzó egyvelegének számított, mely szinte teljes egészében a gazdag, befolyásos és művelt zsidó kereskedő és tisztviselői rétegétől függött. E kusza viszonyok ellenére London kitartott ama koncepció mellett, hogy itt egységes arab nép él, amelyet a bagdadi vilajetben „az arab arculat mögött, amennyire csak lehet, arab tartományként kell irányítani az őslakosok közreműködésével, valamint a meglévő törvényekkel és intézményekkel összhangban".[69]

Ezt az ukázt 1918 márciusában bocsátották ki, s minden bizonnyal tisztességes erőfeszítést jelentett a Sykes–Picot-szerződés betartására, vagyis hogy a közvetlen brit uralmat a bászrai vilajetre korlátozzák, a belső területeken pedig bátorítsák az arabok önkormányzatát. Csakhogy Sir Percy Cox, Mezopotámia 1917 szeptemberében kinevezett, a megszállt területek közigazgatásáért felelős polgári főmegbízottja más véleményen volt. A közel-keleti brit politika e veteránja évtizedes tapasztalatokkal rendelkezett, szolgált diplomataként Maszkatban, volt a Perzsa-öböl brit rezidense, állt az indiai kormányzat külpolitikai részlegének élén. Mezopotámiába 1914 végén került mint az angol–indiai expedíciós csapatok politikai főtisztje. A korábbiakhoz hasonlóan a világháború alatt is az volt a célja, hogy a perzsa-öbölbeli brit szupremácia, valamint az indiai gyarmatbirodalom integritását fenntartsa, a folyamközben pedig a britek által el-

[68] Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 421.
[69] Philip Graves: *The Life of Sir Percy Cox*. London, 1941. 219–220. Idézi: Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 366.

lenőrzött, stabil közigazgatást teremtsen.[70] Áprilisban figyelmeztetett, hogy az arab kormányzat létrehozása csak növelheti a törökök kivonulása után keletkezett zűrzavart. Nagyon hasonló álláspontot foglalt el közismert titkára, Gertrude Bell. Így kerülhetett sor arra, hogy két hónappal a háború befejeződése előtt formálisan is felszámolták a bagdadi és a bászrai vilajeteket, amelyeket összeolvasztottak és egyetlen adminisztráció alá rendeltek. A statárium érvényben maradt, a britek pedig törvények és rendeletek sorát hozták, amelyek jelentős részét Indiából vették át. Miután napvilágot látott az arab önrendelkezést szorgalmazó 1918. november 8-i angol–francia közös nyilatkozat, Bell bírálatban részesítette a brit kormány „zavaros, homályos és tisztességtelen" arab politikáját. Megállapította, hogy nem tartható az az ígéret, melynek értelmében nem hoznak létre intézményeket.[71] Cox egyenesen úgy vélte, az országot szoros katonai ellenőrzés alatt kell tartani, brit „protektorátussá" kell tenni, mert ez az egyetlen „gyakorlatias" megoldás. Ennek megfelelően cselekedett, London pedig nem avatkozott, de nem is igazán avatkozhatott közbe: amikor a háború véget ért, a Curzon vezette Keleti Bizottságot szinte teljesen megbénította tagjainak a véleménykülönbsége. A franciák pedig nem nagyon tiltakozhattak Cox eljárása ellen, hiszen Clemenceau 1918. decemberi londoni vizitje során elfogadta Lloyd George Mezopotámia kizárólagos brit ellenőrzésére vonatkozó kérését, a 100 ezres Moszult is beleértve.

Ibn Szaúd (1), Sir Percy Cox (2), Gertrude Bell (3), a kuvaiti sejk (4) és más arab előkelők egy 1916. novemberi kuvaiti tanácskozáson (Mary Evans Picture Library/Illustrated London News Ltd.)

Bármiféle kormányzati beavatkozásnak már csak azért sem lett volna értelme, mert a törzsekkel együttműködő Cox módszere működni látszott. Angol–indiai adminisztrációjának már a mudroszi fegyverszünet előtt sikerült valamelyes rendet és nyugalmat teremtenie a folyamközben. A békés közállapotok helyreálltak a falvakban és vidéken is. Moszulban, Bagdadban, Bászrában az utcákat kiszélesítették, a piactereket kibővítették, az iskolákat megnyitották. A települések közötti kommunikáció helyreállt, a kereskedelem újraindult, sőt rövidesen meghaladta az 1914 előtti szintet. Cox némi büszkeséggel később ezt írta: „A háború végére Mezopo-

[70] Townsend: *Proconsul to the Middle East. Sir Percy Cox and the End of Empire*. i. m. xx–1., 22., 62.
[71] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 83–84.

támia népe elfogadta a megszállásunk tényét és beletörődött a brit adminisztráció tartósságába. Egyesek, különösen Bászra környékén, még elégedettséggel is tekintettek a jövőbe, mert lehetővé vált számukra a kereskedelem és a mezőgazdálkodás egy olyan erős központi hatalom felügyelete mellett, mely megőrizte a békét és a rendet."[72] Curzon is konstatálta, hogy jól mennek a dolgok. 1919 februárjában tájékoztatta a Lordok Házát, hogy „az elmúlt két évben több minden történt ebben az országban, mint a megelőző öt évszázadban. […] Semmi sem árnyékolja be a képet."[73]

A folyamköz irányítói elhatározták, hogy ezen az úton haladnak tovább. Amikor Cox 1918 májusában Teheránba került brit miniszterrezidensként, a hatalmat helyettesének, Arnold Wilson alezredesnek, egy 34 éves tisztnek adta át. Az új főmegbízott nem is csinált titkot abból, mennyire megveti London alkalmankénti lelkiismeret-furdalását az arab világ irányában. Az 1918. november 8-i angol–francia nyilatkozat, mely az araboknak szabadságot és önrendelkezést garantált, valósággal elborzasztotta. Ugyanígy hatott rá Montagu és Lawrence néhány nappal későbbi röpke javaslata, hogy Abdalláhot és Zaidot ültessék Alsó-, illetve Felső-Mezopotámia trónjára.[74] Gertrude Bell, Wilson arab ügyi tanácsadója az apjának küldött 1918. december végi levelében magabiztosan kijelentette, „Mezopotámiában minket akarnak és senki mást, mert tudják, hogy mi az ország szokásaival összhangban kormányzunk. Megértik, hogy egy arab emír elképzelhetetlen lenne, mivel – habár a gondolat elméletben tetszik nekik – a valóságban sohasem egyeznének bele egy konkrét személybe."[75] Hogy bebizonyítsa az igazát, Wilson 1918 novemberében kinyilvánította azon óhaját, hogy tudakolják meg az arabok akaratát akár „népszavazás" formájában. A javaslatot a Keleti Bizottság elfogadta, így hát a főmegbízott utasította a politikai tisztjeit országszerte, hogy szervezzék meg a voksolást, „ha a közvélemény nekünk kedvez", és biztosítsák, hogy a legmegbízhatóbb sejkektől „helyes" válaszok érkezzenek be.[76] Az 1919 januárjában megtartott „népszavazáson" valóban „megfelelő" válaszok születtek, az irakiak elutasították a britek által pártfogolt hidzsázi uralkodókat. Az eredmény örömöt okozott Curzonnek, aki immáron minden skrupulus nélkül támogathatta a „kemény kéz" politikáját Mezopotámiában. Ennek megfelelően szigorú, centralizált, indiai típusú kormányzatot alakítottak ki, amelyet telezsúfoltak indiai civil hivatalnokokkal magasabb rangú brit főtisztviselők ellenőrzése mellett. A beözönlő hivatalnokok magukkal hozták a családjukat is, ami arra utalt, hogy hosszú távra rendezkednek be. Az Új-Delhiben megszokott bürokratikus titulusok (civil megbízott, politikai tiszt, adóhivatali tisztviselő, bírósági hivatalnok) az iraki indiai adminisztrációban is megjelentek. Bevezették továbbá az indiai jogot és valutát, a rúpiát.

Az araboknak persze voltak fenntartásaik. Az angol–indiai uralom merőben szokatlannak és idegennek tűnt számukra az oszmán rendszer után: nem arabul beszélt, csúcstisztviselői nem az iszlámot követték, az adókat könyörtelen hatékonysággal és tárgyilagossággal hajtották be, a közcélú beruházások sebessége jóval meghaladta a mindennapi élet évszázados tempóját, az igazságszoltáltatás mentes volt mindennemű korrupciótól. A lelkes imperialista, Wilson kormányzata alig-alig vett tudomást a helyiek akaratáról, vágyairól. A nép reakciója kezdetben letargikusabb is volt, mint Szíriában. Ennek az lehetett az elsődleges oka, hogy az arab naciona-

[72] Cox levele Gertrude Bellnek. Lady Gertrude Bell (szerk.): *The Letters of Gertrude Bell*. 2. k. New York, 1927. http://gutenberg.net.au/ebooks04/0400461h.html, letöltés: 2015. február 13.
[73] Monroe: *Britain's Moment in the Middle East, 1914–1956*. i. m. 60.
[74] Philip Ireland: *Iraq. A Study in Political Development*. London, 1937. 148. Arnold Wilson jellemzését lásd Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 480–482.
[75] Bell (szerk.): *The Letters of Gertrude Bell*. i. m.
[76] Ireland: *Iraq*… i. m. 161.

lizmus a felekezetileg megosztott, eltompult Irakban (ahogy az arab nacionalisták egyre inkább Mezopotámiát nevezték[77]) sokkal lassabban terjedt, mint az urbanizálódott levantei partvidéken. Az oszmán fennhatóság sem volt annyira vaskezű és kézzelfogható, mint a Konstantinápolyhoz közelebbi vilajetekben.[78] Az első világháború előestéjén Szaíd Tálib pasa és egy maroknyi iraki származású politikus mérsékelt és óvatos kampányba kezdett az oszmán parlamentben a mezopotámiai autonómia érdekében. Mint láttuk, a hadsereg iraki születésű tisztjei, köztük Núri Szaíd, földalatti nacionalista sejtekhez csatlakoztak a fővárosban. Számuk növekedésnek indult, mihelyt a harcok 1914 végén kitörtek, és a britek meghódították Bászrát. Eközben az angol–indiai kormányzat arabok iránti megvetése megerősödött, s meggyőződött arról, hogy velük potenciális szövetségesként komolyan számolni nem lehet. Szembesülve ezzel a nem is titkolt brit megvetéssel, számos iraki katonatiszt Feiszal hidzsázi seregéhez csatlakozott, ahol rövid idő alatt magukba szívták a Hásimiták lázadásának érzelmektől fűtött jelszavait. Szenvedélyüket tovább tüzelte az, hogy a háború végén Feiszal szíriai kormányzatában a legfontosabb tisztségeket szíriaiak kapták.

Az Irakba 1919 folyamán visszatért elkeseredett nacionalista tisztek szövetségesek után néztek. Ez nem lehetett könnyű, mivel korábban a társadalmi csoportok némelyike kimondottan lenézte őket. Közéjük tartozott a hierarchikusan felépülő síita ulema, a vándorló prédikátorok e különösen idegengyűlölő csoportja, amelynek szónoklatai felszították az Eufrátesz völgyében élő elmaradott és mélyen vallásos síita törzsek indulatát. A városi alsóközéposztály, mely egyre nyugtalanabb és dacosabb lett az idegen keresztény fennhatóság alatt. A török kemalisták, akik osztoztak velük a britellenességükben, s akik hajlandók voltak fegyvert is szállítani nekik. A közös célok közelebb hozták e közösségeket, rétegeket egymáshoz. A nacionalista buzgalmat tovább fokozta, hogy már 1919 tavasza óta olyan hírek terjedtek a folyamvölgyben, melyek szerint Feiszal Moszul megtámadására és elfoglalására készül. Az angolok persze tökéletesen érzékelték a növekvő nyugtalanságot. 1919 augusztusában egy bagdadi rendőri jelentés az erőszak bármelyik pillanatban kirobbanó lehetőségére figyelmeztetett. „Teljesen egyértelmű – írta Hubert Young őrnagy, az 1916-os arab felkelés veteránja, a külügyminisztérium tanácsadója –, hogy az események nagyon felgyorsultak a Közel-Keleten. Figyelmeztettem Lord Curzont […], hogy minden bizonnyal zavargásokkal kell számolnunk Mezopotámiában, ha nem leszünk nagyon elővigyázatosak."[79]

Curzon azonban nem aggódott, s egészen 1919 novemberéig nem tartotta szükségesnek a Keleti Bizottság összehívását. Csak másfél hónappal ezt követően utasította Wilsont, hogy liberalizálja a kormányzatát, s legalább valamilyen részleges arab önkormányzatot vezessen be. A válasz szerint káosz és anarchia venné kezdetét, ha „amatőr" arab kormányt hoznának létre. „Lassan kell haladnunk előre. A hatékony brit adminisztráció létfontosságú Mezopotámia független államként vagy adminisztratív entitásként való fennmaradásához."[80] Curzont azonban mind jobban nyugtalanították a Közel-Keletről érkező rossz hírek, ezért folyamatosan nyomást gyakorolt Wilsonra. A főmegbízott engedett, s utasította jogi tanácsadóját, az egykori válogatott rögbist, Sir Edgar Bonham-Cartert, hogy dolgozza ki az arab részvétel módozatait a brit adminisztrációban. Az 1920 májusában elkészített és Londonnak megküldött tervezet csupán konzultatív arab gyűlés összehívásával számolt, mely a brit befolyás alatt álló államtanács irányítása

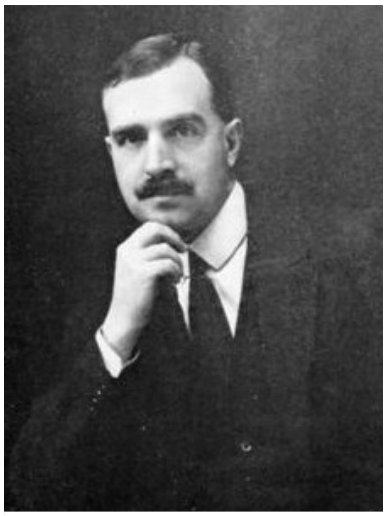
[77] Egyes arab források a középkor óta ezzel a bizonytalan eredetű szóval jelölték Közép- és Dél-Mezopotámiát.

[78] Erről részletesen lásd Gökhan Çetinsaya: *Ottoman Administration of Iraq, 1890–1908*. London, 2006.

[79] Sir Hubert Young: *The Independent Arab*. London, 1933. 294.

[80] Young: *The Independent Arab*. i. m. 302–303.

alatt működött volna. A Keleti Bizottság azonban nem elégedett meg ennyivel és június 16-án Wilson azt a világos instrukciót kapta, hogy készítse el az *arab* államtanács és a választott általános *arab* gyűlés tervezetét. Ténylegesen ez volt London első Irakkal kapcsolatos konkrét politikai direktívája a mudroszi fegyverszünet aláírása óta. Az utasítás nyomán Wilson június 20-án a következő nyilatkozatot tette közzé Bagdadban: „Őfelsége mezopotámiai mandátummal felruházott kormánya előrebocsátja, hogy a mandátum Mezopotámiából független államot fog létrehozni a Nemzetek Szövetsége garanciái mellett, alávetve ugyanakkor Nagy-Britannia mandátumának, továbbá hogy a saját felelőssége a belső béke és a külső biztonság fenntartása, s az ő joga a szerves törvény megfogalmazása a Mezopotámia népével való konzultáció alapján, valamint tekintettel az ország összes közösségének jogaira, akaratára és érdekeire. A mandátum olyan intézkedésekkel fog együtt járni, melyek megkönnyítik Mezopotámiának önkormányzó államként *[self-governing State]* való fejlődését egészen addig, amíg meg nem tud állni a saját lábán a mandátum lejárta után." A nyilatkozat második fele ugyanakkor végképp világossá tette, hogy Anglia a folyamközben akar maradni: „A belső béke és a külső rend fenntartásának felelősségét magán viselő brit kormánynak nem áll szándékában ebből az országból visszavonni egyetlen katonai egységét sem, éppen ellenkezőleg, fenn fogja tartani a fegyveres erejét minden fegyvernemben ahhoz, hogy az bőven elégséges legyen a belső rend és a külső biztonság fenntartásának kötelezettségéhez. Én pedig szükség esetén nem fogok habozni felszólítani a katonai hatóságokat arra, hogy adják meg a teljes támogatásukat a polgári hatalomnak."[81]

Sir Arnold T. Wilson

Az önkormányzatiságra való utalás azonban későn jött, a katonai jelenlét fenntartása pedig csak olaj volt a tűzre. Az sem segített, hogy a miniszterelnök az alsóházban július 28-án bejelentette, ki fogják vonni a csapatokat, „amint az ország helyzete lehetővé teszi".[82] A kávéházakban és a törzsek körében a nyugati adminisztrációval szembeni ellenállás forrpontra jutott. Amikor Bagdadba megérkezett a brit tisztviselők feleségeinek egy csoportja, a helyiek körében is világossá vált, hogy az angol–indiai kormányzat hosszú távra kíván berendezkedni. A síita mecsetekben egyre többször került sor dühös tömeggyűlésekre, ahol nem fukarkodtak az angolok bírálatával. A megszállók egy ideig nem vetettek számot ennek az elégedetlenségnek a nagyságával, sőt egyes hírszerzőik teljesen félre is értették annak mozgatórugóit: képtelen módon Berlin és Moszkva által tüzelt széles körű „összeesküvésnek" tartották.[83]

A helyi hatóságok spontán reakciója az volt, hogy megpróbálták elvágni az elégedetlenkedőket a külső forrásuktól, a saríf damaszkuszi híveinek arab nacionalista propagandájától. Londonban és Bagdadban egyaránt tartottak a Damaszkuszból kiinduló nacionalista eszmék mind markánsabb elterjedésétől. Számos Szíriában tartózkodó iraki katonatiszt többször kérte Nagy-

[81] CHAR 17/14.

[82] Uo.

[83] A. L. Macfie: British Intelligence and the Causes of Unrest in Mesopotamia, 1919–21. *Middle Eastern Studies*, 35. évf., 1. sz. (1999. január) 165–177.

Britanniától „egy tisztán arab civil kormány" mezopotámiai elismerését.[84] Egyesek Aleppón és Moszulon keresztül Bagdadba jöttek, hogy kapcsolatokat teremtsenek a helyi nacionalistákkal. Az India Office és a Foreign Office attól tartott, „nehogy az agitáció bátorítást leljen a szíriai brit tisztviselők részéről, akik ama téves meggyőződésük szerint cselekednek, hogy egy ellenőrizetlen arab kormány felállítására irányuló törekvés Mezopotámiában élvezni fogja Őfelsége kormányának támogatását".[85] Ismét felismerhetők a brit politika belső ellentétei és a Kairó és Simla közötti hagyományos nézetkülönbségek.

1920 tavaszán a damaszkuszi nacionalisták radikalizálódása nem maradt következmények nélkül Mezopotámiában. A Szíriai Általános Kongresszus által március 8-án elfogadott függetlenségi nyilatkozathoz kapcsolódva mintegy harminc iraki származású tiszt Damaszkuszban proklamálta országa önállóságát, Abdalláh trónra emelését és az Irak és Szíria közötti „politikai és gazdasági egység" mellett emelte föl a szavát. Az al-Ahd Aleppóban tartózkodó régi tagjai felkelés kirobbantását kezdeményezték Mezopotámiában és kérték Feiszal katonai és pénzügyi támogatását. „Kizárólag azért szakadtunk el a törököktől […], hogy az angolokkal váltsuk fel őket?" – tették fel a kérdést az emírnek, aki, úgy tűnik, megelégedett annyival, hogy egy szerény összeggel tisztelje meg őket.[86]

Éppen a nyugtalanság fokozódásának pillanatában tette közzé nyilvános figyelmeztetését Churchill hadügyminiszter, hogy a közel-keleti katonai megszállás csak ideiglenes lehet, a költségei tovább már nem elviselhetők. Ne felejtsük el, hogy a közvélemény nyomására ekkoriban jelentősen lefaragták a hadügyi büdzsét: az 1919-es 604 millió fontról 1922-re 111 millióra csökkentették. De nem csak a költségekről volt szó. 1919 elején a még egymilliós közel-keleti megszálló hadsereg kedvező körülményeket kínált a britek szája íze szerinti végső rendezés számára, nem véletlenül sürgette Churchill Lloyd George-ot, hogy minél hamarabb kössön békét. A kivonások miatt viszont fél év múlva ez az erő a harmadára, mintegy 320 ezer főre apadt (Allenby 1919 tavaszán havonta 20 ezer katonát szerelt le),[87] s így már sokkal nehezebb volt az érdekek érvényesítése a többi nagyhatalommal szemben. A súlyos nehézségekkel tisztában lévő hadügyminiszter október végén figyelemre méltó javaslattal fordult a kormányfőhöz. Feltette a kérdést, „nem kellene-e vajon az európai hatalmaknak együttesen és egyidejűleg lemondaniuk minden olyan külön érdekükről a Török Birodalomban, amely nem állt fenn a háború előtt. Vagyis a görögök távozhatnának Szmirnából, a franciák feladhatnák Szíriát, mi Palesztinát és Mezopotámiát, az olaszok pedig a saját érdekszférájukat. Ahelyett, hogy a birodalmat a kizsákmányolás elkülönülő területi szféráira osztjuk, megőrizhetnénk a Török Birodalom integritását úgy, ahogy az a háború előtt fennállt, habár a birodalmat alávethetnénk a nemzetközi ellenőrzés valamely szigorú formájának, egységes egészként kezelve és Konstantinápolyból kormányozva azt." Belátva, hogy ez a merész javaslat szembemegy Lloyd George egyre grandiózusabbá váló birodalmi víziójával, Churchill finoman emlékeztette a miniszterelnököt arra, hogy Nagy-Britannia „már most sokkal több területtel rendelkezik annál, mint amennyit nemzedékeken át képesek lennénk fejleszteni". A stratégiai kényszer pedig nyilvánvaló: „Az erőforrásain-

[84] Az aleppói katonai kormányzó, Dzsaafar al-Aszkari, Nádzsi Szuveidi, Mohamed Muklisz és Ali Dzsaudat memoranduma a brit összekötő tiszthez. Atiyyah: *Iraq 1908–1921*… i. m. 293. 1919 januárjában ugyanilyen értelmű levelet küldtek más tisztek és tisztviselők is közvetlenül a brit kormánynak.

[85] Lord Curzon távirata Gilbert Claytonnak. Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 178.

[86] Zeine azt állítja, ezeket az információkat Ali Dzsaudattól szerezte, akivel 1955-ben Bagdadban készített interjút. Zeine: *The Struggle for Arab Independence*… i. m. 134.

[87] Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 489–490.

kat arra kellene koncentrálnunk, hogy a meglévő birodalmunkat fejlesszük, ahelyett, hogy további gyarapításokra tékozoljuk el azokat."[88]

Megalapozott tanács, de Lloyd George nem fogadta meg. Holott a brit csapatok hazarendelése azt jelentette, hogy a közel-keleti megszállási feladatokat az indiai katonaságra kellett hagyni. India az első világháború alatt több mint egymillió katonát adott a hadseregnek, többségük azonban muszlim volt. 1920 elején Churchill figyelmeztette a kormányt annak veszélyére, hogy túlnyomórészt muszlim indiai megszálló csapatokkal kell kordában tartani a muszlim arabokat akár a folyamközben, akár a Szentföldön.[89] Mivel Nagy-Britannia egyre inkább a muszlim indiai csapataira volt kénytelen hagyatkozni a Közel-Keleten, magatartásával nem sérthette meg a muszlimok érzékenységét. Hosszú távon ez is hozzájárult a Törökországgal barátságosabb politika kialakításához.

Ezenkívül a brit hadsereg 1919–1920-ban alapvetően még mindig önkéntes haderő volt (a sorozást csak 1916-ban vezették be), az önként bevonult katonák túlnyomó többsége pedig amilyen hamar csak lehet, szeretett volna leszerelni és visszatérni a civil életbe. A Közel-Keleten állomásozó tisztek minden követ megmozgattak az áthelyezésük érdekében akár haza, akár a birodalom más pontjára. Nem véletlen, hogy a vezérkar 1919 szeptemberében kiadott állásfoglalásában kifejtette, „a következő három hónapban" jelentős csapatkivonást kell végrehajtani, az első lépcsőben 8000 brit, 30 ezer indiai katonát és legalább 60 ezer egyéb feladatot ellátó személyt kell Angliába vagy Indiába visszaküldeni.[90] 1920 áprilisában a hadügyminisztérium további csapatkivonást rendelt el, valamint az összes nem katonai jellegű feladat (például a vasutak feletti ellenőrzés) átruházását a civil kormányzatra.[91] Ennek megfelelően az iraki csapatok parancsnoka, a skót Aylmer Haldane tábornok a mobilizálható létszámot a nevetségesen alacsony 3500 főre csökkentette, ennek a „haderőnek" kellett volna az egész ország hatalmas területét ellenőrzése alatt tartania.[92]

Mindez szinte felkínálta a felkelés kirobbantásának lehetőségét. Az összecsapások az északnyugati határ mellett lévő Deir-ez-Zór környékén robbantak ki. Dzsamál al-Midáfi, Feiszal egyik tisztje török fegyverekkel felszerelkezett 300 arab lovas élén brit határposztokat rohant le, s minden nehézség nélkül el is foglalta azokat. A védőket mind egy szálig lemészárolták. Ez a váratlan, bősz lovastámadás az egész felkelés számára mintául szolgált. A körbevett, kicsiny létszámú angol–indiai helyőrségeket szisztematikusan felmorzsolták. Az első hetekben a hadsereg képtelennek bizonyult erősítéseket küldeni az ostromlott garnizonoknak, sőt a szorosan vett bagdadi zónán kívül a hatékony kommunikáció is megszakadt. Érdekes módon Wilson személyes bátorsága és állhatatossága ekkor, imperialista politikájának összeomlása pillanatában mutatkozott meg igazán. A civil főmegbízott repülőgépén fáradhatatlanul látogatta az elszigetelt helyőrségeket, alkalmanként még arab portyázókat is bombázott, s kitartásra buzdította a körülzárt védőket. Minden esetben azzal a szent meggyőződéssel tért vissza a fővárosba, hogy brit és indiai csapatai halára vannak ítélve.[93]

A még roppant bizonytalan határon túlról érkező, elszigetelt kezdeményezések azonban nem lettek volna elegendők az általános iraki felkelés kirobbantásához, ha nem számoltak volna

---

[88] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 435.
[89] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 387., 404.
[90] CHAR 16/34.
[91] A hadügyminisztérium 1920. április 21-i levele Haldane tábornoknak. CHAR 16/47A.
[92] Aylmer Haldane: *A Soldier's Saga. The Autobiography of General Sir Aylmer Haldane*. London, 1948. 371. Idézi: Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 371.
[93] Wilson: *Loyalties: Mesopotamia*. Vol. II: 1917–1920. i. m. 289.

a háború által kizsigerelt, jövője miatt aggódó, az angol–indiai adminisztráció törvényeinek alávetett ország egyre nagyobb elégedetlenségével. Már az felháborodást keltett, hogy a hatóságok nem engedtek a párizsi békekonferenciára elutazni egy helyi delegációt, de a nacionalista mozgósítás igazán a mezopotámiai mandátum bejelentésére adott válasz volt, amit ugyebár Nagy-Britanniának az 1920. áprilisi San Remó-i konferencián sikerült elismertetnie. Bagdadban az e döntéssel szembeni lázadás élére az 1919 februárjában alapított, síita többségű al-Harasz („őrség") nevű szervezet állt, mely földbirtokosokat, a Muhammad asz-Szadrhoz hasonló vallásos személyiségeket, egykori oszmán katonatiszteket, a Dzsaafar Abu-Timanhoz hasonló nagykereskedőket, de városi értelmiségieket is tömörített. Először próbálta meg egy táborba terelni a síitákat és a szunnitákat. Amellett, hogy szervezettebb és befogadóbb volt, leginkább abban különbözött a régi al-Ahdtól, hogy a függetlenségi harcban már egyáltalán nem kívánt Nagy-Britanniára támaszkodni. A damaszkuszi arabokhoz hasonlóan ezek a nacionalista körök sem tudták volna önállóan fellázítani az országot, ha a városi mozgósítás nem találkozott volna az Eufrátesz menti törzsek felkelésével, és nem élvezte volna a szent városok síita klérusának legitimációját.

Mint láttuk, Cox 1917 óta együttműködött a törzsekkel, amiben Nagy-Britanniának már régi tapasztalatai voltak az Arab-félsziget partvidéki emírjei révén. Elismerte a törzsi igazságszolgáltatást, specifikusan törzsi haderőt hozott létre, a helyi sejkeknek pedig jelentékeny anyagi előnyöket biztosított. Ennek a politikának a sikeressége régióról régióra változott: eredményesebb volt Bászra környékén, ahol a korábbiakban az angolok mélyebben gyökeret eresztettek, mint Bagdad szomszédságában vagy az Eufrátesz középső folyásánál, ahol a törzsek közötti ősi viszályok által szított, hagyományos instabilitás uralkodott. Innen adták meg a jelet a felkelésre 1920. június 30-án, miután egy sejket letartóztattak, amiért nem fizette be az államot illető adót.

Miután a törzsek fellázadtak, a felkelés Bagdadtól északra és nyugatra is kitört. Augusztus folyamán egymás után kerültek a települések, például Baakúba, a lázadók kezére, akik úgy érezték, elérkezett az ideje az ideiglenes arab kormány felállításának, jóllehet a törzsi vezetők laza összefogása meg sem közelítette a szíriai sejkek korábbi szervezettségét és fegyelmét. Rövidesen elszánt nacionalista gerillák szivárogtak be Kirkuk környékére is. Az egyik ellenséges törzsfő fia egy vita hevében hátbalőtte az északnyugati régió első számú brit politikai főtisztviselőjét, a jó képességű és nagyrabecsült Gerard Leachman alezredest.[94] A brutális kivégzés megadta a jelet az újabb támadások sorozatához. Az egész iraki vidék a Tigris alsó folyásának kivételével arab lovasrohamok, brit helyőrségek és az angolokkal való kollaborálással vádolt helyiek kíméletlen lemészárlása színterévé vált. Haldane szerint augusztus végére a felkelők száma meghaladta a 130 ezret, igaz, modern puskákkal csak a felük rendelkezett.[95] A lázadók ekkor annyira erősnek gondolták magukat, hogy ideiglenes arab kormányt is alakítottak.[96] Bagdad ugyanakkor az ott összpontosított csapatok nagy száma miatt nyugodt maradt. A főváros mérsékelt nacionalista vezetői, például Szaíd Tálib pasa, amúgy is bírálták a felkelést. Ők azonban a kivételt jelentették, mert a síita klérus is csatlakozott a lázadáshoz: Kerbelában szent háborút hirdettek a britek ellen. Éppen ezek a síita szent városok képezték a felkelés centrumát ugyanúgy, ahogy az első világháború alatt az oszmánok ellenében.

A világháború alatt Nagy-Britannia a befolyásos nedzsefi és kerbelai síita klérussal politikailag ugyanolyan óvatosan bánt, mint ahogy azt a törzsekkel tette. Segítette a szent városok lázadását az oszmánok által bevezetett sorozások ellen, de semmilyen konkrét intézkedést sem tett

[94] W. R. Hay: *Two Years in Kurdistan. Experiences of a Political Officer 1918–1920*. London, 1921. 367.
[95] Sir Aylmer L. Haldane: *The Insurrection in Mesopotamia, 1920*. Edinburgh – London, 1922. 124.
[96] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 452.

az autonómiájuk érdekében, amit pedig ezek a városok a háború befejezése után ténylegesen élveztek. Néhány politikai tisztviselőnek az a szándéka, hogy akárcsak indirekt ellenőrzésnek vessék alá őket, és új adókat vessenek ki a kereskedelemre és az ingatlanvagyonra, elég is volt a városi tiltakozó mozgalom elindításához. Pedig az iraki vagy perzsa származású síita *mudzstahid*ok[97] megosztottak voltak. A brit dohánymonopólium elleni 1892-es sikeres perzsa bojkott és felkelés, valamint az 1906-os teheráni alkotmányos forradalom óta sokan közülük jobban belemerültek a szomszédos Perzsia politikai életébe, mint az Eufrátesz menti törzsek belső problémáiba. Miközben egyesek továbbra is együttműködtek a britekkel, Muhammad Taki as-Sirázi 1919-ben kiadott egy fatvát, mely bűnösnek bélyegzett minden olyan muszlimot, aki Irak élére elfogad egy nem muszlimot. 1920 júniusában Kerbelában letartóztatták a fiát a mecsetekben megszervezett politikai demonstrációk ürügyén. Amikor az angolok augusztus közepén bebörtönözték a városi nacionalista vezetők többségét, az elnyomás elől elmenekülők az Eufrátesz menti törzsi területeken gyűltek össze, így augusztustól októberig a törzsek sejkjei és a síita mudzstahidok kerültek előtérbe.

Hogy milyen nehéz helyzetbe került Nagy-Britannia a felkelés nyomán, azt Churchill Lloyd George-nak küldött terjedelmes helyzetjelentése is mutatja.[98] Felhívta a figyelmet arra, hogy az „egyre fenyegetőbb" körülmények között Haldane tábornok a már útnak indított katonai egységeken túl további erősítéseket kér. Világossá tette, hogy „nyilvánvalóan hosszú, költséges hadjárat kellős közepén tartunk Mezopotámiában, amely a végsőkig igénybe fogja venni katonai erőforrásainkat". Hogy ez mennyire így volt, azt az is mutatja, hogy a májustól októberig tartó harcok Nagy-Britanniának a horribilis összegnek számító 40 millió fontjába kerültek.[99] Bonyolította az angolok helyzetét, hogy ugyanekkor a szomszédos Perzsiában is viharfellegek gyülekeztek a fejük felett. (Lásd a mellékletben!)

A birodalom kénytelen volt szó szerint végsőkig megfeszíteni az erejét. Az ellenségeskedések alatt az indiai alkirály környezete például minden tőle telhetőt megtett. A nyáron folyamatosan küldte az erősítést és az utánpótlást Irakba. Szeptember végére Haldane rendelkezésére már 25 ezer indiai és ötezer angol katona állt, október végén pedig már 100 ezer fő, ezenkívül kapott egy repülőszázadot is. Utóbbiaknak az erőforrások híján lévő politikusok meghatározó szerepet szántak: azt remélték, a légierő segítségével az ország legnagyobb részét, de különösen az északi felét ellenőrzésük alatt tarthatják, a pilóták átvehetik a katonák helyét. Hivatkozhattak a RAF vezérkari főnökének, a Churchillre nagy befolyást gyakorló Sir Frederick Sykes dandártábornoknak az 1918. decemberi jelentésére, melyben kifejtette, „a légierő révén gyors és gazdaságos eszköz került a kezünkbe ahhoz, hogy biztosítsuk a békét és a jó kormányzást külső birodalmunkban, kiváltképp annak ázsiai és afrikai határain".[100] Ez a repülőgépről történő „légi ellenőrzés" az egész iraki brit politika alapjává vált az első világháború utáni években.[101] A RAF főparancsnoksága azonban figyelmeztetett, hogy önmagukban repülőgépekkel nem lehet szi-

[97] Ezzel a szóval illetik az ulemát, azaz a síita vallástudósokat, akik a szunnitákkal ellentétben jogosultak az *idzstihád* gyakorlására, vagyis a szent szövegek interpretációja során erőfeszítést tehetnek a személyes szövegmagyarázatra.

[98] Churchill 1920. augusztus 31-i levele Lloyd George-nak a mezopotámiai és a perzsiai helyzetről. CHAR 16/48B/169-173.

[99] Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 417.

[100] Jafna L. Cox: A Splendid Training Ground: The Importance to the Royal Air Force of its Role in Iraq, 1919–32. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 13. évf. (1985), 2. sz. 157–184.

[101] Priya Satia: The Defense of Inhumanity: Air Control and the British Idea of Arabia. *The American Historical Review*, 111. évf. (2006), 1. sz. 16–51.

lárdan fennhatóság alá vonni kiterjedt térségeket, a szárazföldi csapatok jelenlétére, a fegyvernemek együttműködésére is szükség van.[102]

Az erősítések végül is fokozatosan stabilizálták a britek pozícióit az ország sűrűn lakott délkeleti részében. A mozgékony hadoszlopok élén a parancsnok megkísérelte felmenteni a körbezárt helyőrségeket és településeket. 1921 elejére jelentős sikereket ért el, egyes törzsi lázadókat üldözött számkivetetté degradált, Bagdad környékét pedig lassacskán pacifikálta. A tél végére Haldane már elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy büntető hadjáratokat vezessen az Eufrátesz alsó folyásánál. Utasítást adott, hogy „a lehető legnagyobb szigorral" büntessék meg azokat az irakiakat, akiknél fegyvert találnak. „Az általuk lakott falvakat le kell rombolni, a lakókra a vízutánpótlás elvágásával nyomást kell gyakorolni, […] megfosztva őket a létfontosságú szükségleteiktől." Mintegy mellékesen hozzátette, „egy falu felégetése igazából sok időt vesz igénybe, egy órát vagy még többet is a mérettől függően"…[103] A felperzselt föld taktikáját alkalmazva komplett falvakat rombolt le a tüzérség, a páncélozott harckocsik és a légierő: egy-egy légitámadásban rendre száz felett volt a halálos áldozatok száma.[104] A britek nem ismertek könyörületet: 1921 májusában megesett, hogy egy légitámadás elől egy tóba (!) menekült nőket és gyerekeket minden skrupulus nélkül legéppuskáztak…[105] A feltételezett főkolomposokat bírósági tárgyalás nélkül főbe lőtték, az állatállományt elkobozták vagy elpusztították. 1920 októberében egy nedzsefi újságíró így fogalmazott: „Az elmúlt napokban vérfürdőket rendeztek, sűrűn lakott településeket romboltak le és kultikus helyeket szentségtelenítettek meg, ami könnyekre fakasztotta a népet."[106] 1921. március végére a lázadó arab kormány gyakorlatilag feloszlott, a felkelés visszaszorult. Az angol veszteségek nyilván nem érték el azt a nagyságrendet, amelyet a világháború alatti mezopotámiai hadjáratokban elszenvedtek. A statisztikák szerint 426 brit katona vesztette életét, 615 eltűnt, 1228 pedig megsebesült. Becslések alapján a lázadók 8-9 ezer halottat és sebesültet veszítettek. Jelentős mennyiségű hadfelszerelés semmisült meg, a felkelők kezére került területek visszafoglalására és pacifikálására költött 40 millió fontos összeg pedig jóval meghaladta a Hásimiták törökellenes felkelésére a világháború alatt költött pénzösszegek nagyságát. A felkelés vadsága és kegyetlensége mély nyomot hagyott mind az irakiakban, mind a londoni kormányban.

1920 őszén az angol társadalom jelentős része kételkedni kezdett abban, hogy Irak megéri-e az érte hozott áldozatot és a költségeket (ez a kétely Egyiptom kapcsán sohasem merült fel). Adódott a kérdés, hogy miféle stratégiai érdekek igazolhatják a csillagászati költségeket és vérontást kevesebb, mint két évvel azután, hogy Nagy-Britannia végérvényesen felszámolta az Oszmán Birodalom befolyását a Közel-Keleten. Szuezt biztosították. Indiát szintén. A Moszul környéki olajforrásokat még nem kezdték el sem felkutatni, sem kitermelni. Az ábádáni olajfinomító a Perzsa-öbölben messzemenően kielégítette Anglia belső szükségleteit, hiszen már 1914 nyarán havonta 16 ezer tonna kőolajat biztosított.[107] Akkor hát milyen fenyegetést jelenthet az iraki nacionalizmus a Brit Birodalom összeköttetési útvonalaira vagy a brit gazdasági érdekekre? Mivel ezek a kétely a morózus brit társadalom rossz hangulatát érzékelő kormányban is felmerültek, a kabinet alapvető adminisztratív változásokról döntött. A kimerült Arnold Wilsont „állandó szabadságra" küldték, elődjét, Percy Coxot pedig 1920 októberében Teherán-

[102] *Note on the Control of Part of Mesopotamia by the Royal Air Force*. 1921. február. CHAR 17/15.
[103] Haldane: *The Insurrection in Mesopotamia, 1920*. i. m. 329–330., 342.
[104] Sluglett: *Britain in Iraq. Contriving King and Country*. i. m. 189.
[105] Satia: The Defense of Inhumanity… i. m.
[106] Rogan: *The Fall of the Ottomans*… i. m. 402.
[107] *Naval Operations in Mesopotamia and the Persian Gulf*. IOR/L/MIL/17/15/73. i. m. 17.

ból visszarendelték Bagdadba. Sokat számított Cox visszatérése, de még többet a főbiztos fennhatóságának alávetett helyi minisztertanács létrehozása, ami hozzájárult a kedélyek lecsillapodásához a Tigris és az Eufrátesz mentén. Cox feladata az volt, hogy gyorsan és határozottan új politikai berendezkedést alakítson ki az országban. Az 56 éves szakértő magas, udvarias, arisztokratikus és aszketikus férfi volt, talán a legtapasztaltabb brit politikus a közel-keleti ügyekben. A következő évek karrierjének csúcspontját jelentették, meghatározó szerepet juttattak neki a közel-keleti brit jelenlét 20. századi történetében. Bagdadba való október 11-i megérkezésekor kijelentette, „Őfelsége kormányának nem áll szándékában hagyni, hogy anarchiába zuhanjon az ország, politikai előrehaladás pedig nem lehetséges addig, amíg a rend tökéletesen helyre nem áll",[108] de azt is hozzátette, azért jött, hogy az arab néppel közösen *arab* kormányt hozzon létre brit felügyelet alatt. Ez azt jelentette, hogy a katonai kormányzatot megszüntetik.[109]

A Mezopotámiára, Palesztinára, Ádenre és Arábiára fordított kiadások 1920–1921 folyamán angol fontban

I. Katonai és polgári kiadások összesen		
Katonai		44 110 000
Polgári		2 125 712
Összesen		**46 235 712**
II. Részletezett kiadások		
1. A Hadügyminisztérium forrásaiból		
Mezopotámia		33 500 000
Palesztina		8 250 000
Asszír és örmény menekültek		1 800 000
Hodeida [jemeni kikötőváros]		300 000
2. Az indiai kormányzat forrásaiból		
Áden	Katonai	260 000
	Polgári	40 000
3. Kiutalt támogatások		
Maszkat		18 640
Ádeni főnökök		7 000
Sihr és Mukalla szultánság		72
4. Félretett és Indiából kifizetett összeg		
Támogatás Ibn Szaúdnak		60 000
5. A mezopotámiai polgári adminisztráció várható hiánya		2 000
Összesen		**46 235 712**

Forrás: Political Department, India Office: *Expenditure on Mesopotamia, Palestine, Aden and Arabia during 1920–21*. 1921. február 5. CHAR 17/15.

A Gertrude Bellt és St John Philby arabistát tanácsadóként foglalkoztató Cox előtt hatalmas feladat tornyosult, mivel egy vallásilag és etnikailag rendkívül megosztott társadalmat kellett

[108] India Office: *Mesopotamia. Events since Sir P. Cox's assumption of office.* 1921. január 10. CHAR 17/14.
[109] Graves: *The Life of Sir Percy Cox*. i. m. 265. Idézi: Sachar: *The Emergence of the Middle East…* i. m. 375

kormányoznia és számára elfogadható politikai jövőt kínálnia. E sokszínűséget jól érzékeltetik a Wilson által 1919-ben készített népességstatisztikák (az összeírásból hiányzik egy kisebb kurd közösség, viszont tartalmaz kb. egymillió kurdot, ezenkívül ugyancsak hiányzik 50 ezer törökül beszélő turkomán):

	Bagdad	Bászra	Moszul	Összesen
Szunniták	524 414	42 558	425 813	**992 785**
Síiták	750 421	721 414	22 180	**1 494 015**
Zsidók	62 565	10 088	13 835	**86 488**
Keresztények	20 771	2551	55 370	**78 692**
Egyéb	2133	8989	31 180	**42 302**
Összesen	**1 360 304**	**785 600**	**548 378**	**2 694 282**

Forrás: Townsend: *Proconsul to the Middle East. Sir Percy Cox and the End of Empire*. i. m. 141.

Cox a következő időszakban bejárta egész Mezopotámiát, előkelőkkel, törzsi vezetőkkel találkozott és biztosította őket, hogy szándékában áll radikálisan megváltoztatni a Bonham-Carter-féle indítványt. A létrehozandó államtanácsot arabnak képzelte el, amely mellett brit tanácsadók tevékenykednének, a közigazgatás irányítását pedig iraki, nem pedig indiai tisztviselők végeznék. Nem lehetett könnyű meggyőzni a nacionalistákat arról, hogy London őszintén akarja ezeket a változásokat, hiszen az új rendszer szakítást jelentett a hagyományos brit imperialista politikával az Európán kívüli világban. A főmegbízott egyik legelső sikerét az jelentette, hogy meggyőzte a tekintélyes bagdadi *nakíb*ot[110], Szaíd Abder-Rahmán al-Gailánit, fogadja el az államtanács elnöki tisztségét, ami segített a helyiek szemében legitimálni az új intézményt. Hamarosan más mérsékelt arab vezetők is megértették, hogy Cox komolyan gondolja, amit mond, s miniszterként csatlakoztak az államtanácshoz.[111] A szunniták mellett bekerült a testületbe egy bagdadi és egy moszuli keresztény előkelő, egy prominens szuleimániai kurd, egy vezető bagdadi síita családfő és a letelepedett síita törzsek két legbefolyásosabb sejkje. Külön felelőse lett az újjáépítésnek, a bel-, a pénz- és az igazságügynek, az oktatásnak, a hadügynek, a közmunkáknak és a kereskedelemnek.[112] Nemzeti kormánnyá váltak ezáltal (első ülésüket november 13-án tartották), habár alá voltak vetve a civil főmegbízott autoritásának. Viszont Cox betartotta a szavát, és több száz irakival váltotta föl a közigazgatásban szolgáló angolokat és indiaiakat, akiknek a számát a harmadára akarta csökkenteni.[113] Utóbbiak azzal a meggyőződéssel távoztak, hogy az arabok sohasem lesznek képesek a saját ügyeik intézésére. Mindez azonban nem érdekelte a főmegbízottat, aki – hazája terheinek csökkentése érdekében – iraki kézbe adta a helyi katonai hatalmat is, amit korábban a brit gyarmatpolitika történetében soha nem tettek meg.

Mindez enyhítőleg hatott. De hátra volt még az ország politikai berendezkedésének hosszú távú megoldása. Látván a békekonferencián a Feiszalt magára hagyó brit kormányzati politikát,

---

110 Így nevezték a származásukat a prófétáig visszavezető legelőkelőbb szunnita családok képviselőjét, a muszlim közösség irányítóját.

111 Az októberben felállított államtanács tagja lett hadügyminiszterként a szenvedélyes arab nacionalista, Dzsaafar al-Aszkari, Feiszal idején Aleppó katonai kormányzója, belügyminiszterként pedig Szaíd Tálib, ez az opportunista, skrupulusok nélküli és ambiciózus bászrai előkelő.

112 India Office: *Mesopotamia. Events since Sir P. Cox's assumption of office*. i. m.

113 1920. augusztus 1-jén a legkülönfélébb állásokban dolgozó európai hivatalnokok száma 1022, az indiaiaké 2216 volt. CHAR 17/14.

a csalódott T. E. Lawrence Oxfordba vonult vissza, ahonnan 1920 folyamán levelekkel árasztotta el a sajtót és hevesen támadta a tengerentúli mandátumok egész koncepcióját. A *Sunday Times* augusztus 12-i számában ezt írta: „Meddig tesszük még lehetővé, hogy fontmilliókat, birodalmi katonák ezreit és arabok tízezreit áldozzák fel a gyarmati adminisztráció valamiféle formájáért, mely senkinek sem jó, csak az adminisztráció vezetőinek?"[114] Lawrence sajtókampányát buzgón támogatták munkáspárti és liberális barátai a parlamentben. A „nagyság" illúziójából egyre inkább kiábrándult, a munkanélküliek körében terjedő veszedelmes szakszervezeti forrongással és az Egyesült Királyság területén az ír terrorizmus elhatalmasodó fekélyével szembesülő kormányzati kritikusokban felmerült a kérdés, vajon miféle kétséges presztízsre vagy további biztonságra tehet szert a birodalom a parlagon heverő iraki föld megtartása révén, miközben kockára teszi a jövőt, időnként pedig hadat visel annak minden emberi és anyagi áldozatával együtt. 1921 koratavaszán ez az egyre határozottabb kritika alapjaiban ingatta meg a kabinetet, mely meggyőződött arról, hogy az arab politika fölötti adminisztratív uralmat legalábbis meg kell szüntetni. A gyorsan cselekvő kormány a közel-keleti ügyeket *en bloc* a gyarmatügyi minisztérium kompetenciájába utalta, amely 1921 elejétől a mindenütt jelenlévő és elpusztíthatatlan Winston Churchill irányítása alatt állt. Churchill úgy döntött, szakértők csapatát, sőt magas rangú katonai és polgári tisztviselők komplett gyűlését hívja össze az egész birodalomból, hogy segítsenek kidolgozni a közel-keleti brit kötelezettségvállalás csökkentésének módozatait. A konferenciát kellőképpen előkészítették, megszabták a napirendi pontokat (Irak uralkodója, megválasztásának módja, a mandátum jellege, Palesztina, Ibn Szaúd, a kurdok, a Közel-Keleten állomásozó helyőrségek nagysága, feladataik, ezek anyagi vonzatai, a kivetett adók, a törzsi vezetőknek nyújtott támogatások mértéke stb.).[115]

A tanácskozás helyszínéül Kairót jelölték ki. Az 1921. március közepén összeülő értekezleten összesen 38-an vettek részt, köztük olyan ismert és elismert figurák, mint Lawrence, Hubert Young, a gyarmatügyi minisztérium közel-keleti részlegének főnöke, aztán Richard Meinertzhagen ezredes, Young katonai tanácsadója, Sir Hugh Trenchard légi marsall, Sir Walter Congreve altábornagy, egyiptomi és palesztinai főparancsnok, Sir Herbert Samuel palesztinai civil főmegbízott, Wyndham Deedes, a palesztinai kormányzat titkára, Irakból pedig Percy Cox és egyetlen nőként Gertrude Bell. Arnold Wilsont azért hívták meg, mert időközben ő lett az Angol–Perzsa Olajtársaság tanácsadója. „Az egész Közel-Kelet itt van", írta Lawrence a bátyjának.[116] Két bizottság, egy katonai és egy politikai kezdte meg a munkát. Churchill elnökölt az üléseken, bár időnként távozott, hogy a szállodájában pihenjen és festegessen. A konferencia abban a tekintetben feltétlenül sikeresnek mondható, hogy az általa kijelölt irányelvek alapvető fontosságúak lettek a Közel-Kelet későbbi története számára. A részvevők megállapodtak abban, hogy az iraki arabok önkormányzatát kiterjesztik: ezentúl maguknak kell gondoskodniuk a védelmükről és a költségvetésükről. Természetesen ez maga után vonta a mandátumi rendszer átalakítását kétoldalú szerződéses viszonnyá, hasonlóan a Nagy-Britannia és Egyiptom között kialakítandó kapcsolathoz. Az ötletet Churchill melegen támogatta, de mások is egyetértettek vele. Világos volt ugyanis mindenki számára, hogy a magas birodalmi kiadásokat muszáj lesz lefaragni. Ennek értelmében az Irakban állomásozó tekintélyes brit haderőt tíz vagy tizenkét zászlóaljra kell csökkenteni az év végéig, az ország védelméért pedig elsősorban a Bagdad köze-

[114] David Garnett (szerk.): *The Letters of T. E. Lawrence*. London, 1938. 317.
[115] 1921. február 18-i minisztériumi feljegyzés. CHAR 17/18.
[116] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 503.

li Habbániában létrehozott légi támaszpont lesz majd felelős, ahol a Királyi Repülő Hadtest (RFC) nehézbombázói állomásoznak.

Iraknak uralkodóra is szüksége volt, mégpedig arab uralkodóra, nem valamilyen brit főmegbízottra. Ekkorra Cox és Bell arra a meggyőződésre jutott, hogy csak a Hásimita család valamelyik tagja mögött sorakozna fel a nép. Kétségtelenül Feiszal tűnt a legoptimálisabb választásnak. Először is azért, mert számos iraki származású katonatiszt harcolt a parancsnoksága alatt a törökök ellen, akik mind aktív és hangos hívei maradtak. Másodszor azért, mert az emír „ráért", hiszen azóta, hogy 1920 nyarán a franciák elűzték Damaszkuszból, az olaszországi Lago Maggiore partján egy villában éldegélt. Ráadásul Churchill beleegyezésével Lawrence és Kinahan Cornwallis, a gyarmatügyi minisztérium munkatársa (korábban Hogarth helyettese az Arab Iroda élén) már hetekkel a kairói konferencia előtt megkörnyékezte Feiszalt, mit szólna az iraki trónhoz. Az emigrációban élő egykori szíriai király eleinte nem tűnt valami lelkesnek. Miután úgy érezte, a britek elárulták Szíriában, nem akart imperialista politikájuk eszközévé válni valahol másutt. Különben is, hajtogatta, elsődlegesen bátyját, Abdalláhot illetné meg az iraki trón.[117] Lawrence erre habozás nélkül felkereste Abdalláhot Dzsiddában, s kicsikarta tőle azt az ígéretet, hogy nem fogja ellenezni Feiszal jelölését.[118] Ezt követően 1921. március 1-jén – miután Lawrence és Cornwallis többször is együtt ebédelt vele Londonban – Feiszalt mégis kísértésbe hozta az újabb trón lehetősége és úgy döntött, elfogadja az ajánlatot, s nem hánytorgatja fel többé az angolok háború alatt tett, az arab egységre vonatkozó ígéreteit. Abba is beleegyezett, hogy lemond a Palesztinára még apja által támasztott követelésről.

Így amikor Churchill megérkezett a kairói konferenciára, már kész megoldási javaslattal állhatott elő, amihez megszerezte a részvevők egyhangú támogatását. Fontos volt emellett az is, hogy a franciák utolsó aggodalmait is eloszlassák, akik 1920 szeptemberében még „barátságtalan lépésnek" nevezték Feiszal esetleges kinevezését.[119] Ennek érdekében tárgyalásokat kezdeményeztek, ahol a francia ellenvetéseket azzal szerelték le, hogy Feiszal iraki királlyá való megválasztása nélkül a brit pozíciók fenntartása Mezopotámiában rendkívül nehéz, úgyszólván lehetetlen lenne. (Lásd a mellékletben!)

Már csak azt kellett kitalálni, hogyan hitessék el, hogy ez a brit forgatókönyv a helyi lakosság autentikus akarata. Cox egyik indítványát megszívlelték: nem szabadott Feiszalt az iraki népre egyszerűen ráerőltetni, hanem el kellett érni, hogy a mezopotámiaiak szabad akaratukból válasszák meg. Ennek megfelelően az emírnek be kellett jelentenie, hogy készen áll Irak vezetésére, s ha a nép elfogadja őt, ő is elfogadja a koronát. Feiszalnak vissza kell majd térnie Mekkába, ahonnan táviratot küld az iraki előkelőknek, akik felkérik, utazzon Bagdadba, ő pedig – miután egyeztetett az apjával és a fivéreivel – hajlandó lesz az iraki nép rendelkezésére állni… Ez intelligens és logikus megoldásnak látszott. Churchillt felvillanyozta diplomáciájának sikere, s nyomban Londonba utazott, hogy beszámoljon a kabinetnek. Miután az alsóházban körvonalazta az általa javasolt iraki szerződéses viszony katonai és gazdasági előnyeit, a gyarmatügyi miniszter egyértelműen utalt arra is, hogy a trón Feiszalnak való felajánlásával a kormány megnyugtatja háborgó lelkiismeretét, melyet furdalt az emír korábbi kiszolgáltatása a franciáknak. A beszédet a képviselők részéről hosszantartó, lelkes taps fogadta.[120] Úgy érezték, a közel-keleti bonyodalmat ezzel megoldották, s nincs más hátra, mint hogy Feiszal eljátssza a szerepét.

---

[117] K. Cornwallis: *Note of an Interview with Emir Feisal on 7.1.21.* CHAR 17/14.
[118] Graves: *The Life of Sir Percy Cox*. i. m. 281. Idézi: Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 378.
[119] India Office: *Mesopotamia. Events since Sir P. Cox's assumption of office*. i. m.
[120] Meinertzhagen: *Middle East Diary, 1917–1956*. i. m. 298.

Először Cox tért vissza Irakba április 12-én, hogy előkészítse a talajt Feiszal fogadásának. Nem sok energiát pazarolt a demokratikus processzus betartására. Mikor Szaíd Tálib pasa és a nakíb kifejezte a fenntartásait egy hidzsázi uralkodóval kapcsolatban, Cox 16-án a saját szállásán tartott délutáni teázás közben habozás nélkül letartóztattatta Tálibot és Ceylonra deportáltatta. A briteknek erre jó okuk volt, mivel a megelőző időszakban a pasa keresztül-kasul bejárta az országot és a törzseknek kedvenc jelszavát („Irak az irakiaké!") hangoztatta, amit – hírszerzési jelentések szerint – „mindenütt lelkesedéssel fogadtak".[121] Cox kommünikében jelentette be, hogy a deportálást azért rendelte el, mert így akarta megakadályozni azt, hogy Tálib a fennálló törvényes rendet fenyegesse, s erőszakra buzdítson. Mindez azonban nem vetett véget a Feiszal személyével szembeni mezopotámiai ellenállásnak. Voltak, akik köztársaság kikiáltását javasolták, mások egy török uralkodó trónra ültetésében látták a kiutat, megint mások viszont Cox adminisztrációjának meghosszabbításában reméltek tartós megoldást.

A nakíb viszont Tálib deportálása után sietve kinyilvánította beleegyezését Feiszal megkoronázásába. A főmegbízott jóindulatú támogatásával még egy Hásimita-pártot is szerveztek, mialatt a kormány által ellenőrzött sajtó ontani kezdte a Feiszalt dicsőítő cikkeket. Gertrude Bell is megtette a maga előkészületeit. Valójában ekkor, a kairói konferencia után érezte ez a rendkívüli asszony igazán elemében magát, munkáját ugyanis olyan káprázatos képzelőerővel végezte, hogy a brit közvélemény szemében nagyon hamar általános elismerést vívott ki magának.

Szaíd Tálib

Egy gazdag acélgyáros lányaként kiváló nevelést kapott Oxfordban, az iskolái elvégzése után pedig rengeteget utazott. Ekkor lett szerelmese a Közel-Keletnek. Egyedülálló tudásszomját oltva megtanult perzsául és arabul, s életét a térségnek szentelte, amelyet keresztülkasul bejárt, s amelynek viszonyairól, politikai helyzetéről könyveket írt. Hírneve láttán 1915-ben felkérték, hogy segítse a kairói Arab Iroda munkáját, ahonnan 1916 elején Indiába küldték, hogy az alkirály és az Iroda közötti véleménykülönbségeket a közel-keleti politikával kapcsolatban elsimítsa. Sikerrel járt, Lord Hardinge pedig rávette, hogy menjen Bászrába, működjön együtt az ottani brit hírszerzéssel, mivel ez a terület a világháború végkimenetele szempontjából különös jelentőséggel bírt. Amikor Ibn Szaúd az év novemberében Bászrába látogatott, hogy a britekkel való kapcsolat megerősítéséről tárgyaljon, Bell is találkozott vele, a törzsi vezető pedig mély benyomást gyakorolt rá. Az asszonyt Bagdad bevétele után kinevezték Cox asszisztensévé, a helyi ügyekkel és az arabokkal való kapcsolattartással kellett foglalkoznia. 1919-ben jelen volt a párizsi békekonferencián, hogy képviselje a britek mezopotámiai érdekeit, s megváltoztatva a korábbi véleményét itt jutott arra a következtetésre, hogy az lenne a legjobb, ha egy arab uralkodó kerülne Irak élére. 1921-ben 52 évesen változatlanul keleti titkárként szolgálta Cox főmegbízottat és egyre inkább az iraki nemzeti ügy bajnokának szerepében lépett fel. Nyúlánk, törékeny termete

[121] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 508.

ellenére előkelő modora, határozott, ellentmondást nem tűrő stílusa nem éppen női mivoltára utalt és elfedte beteges egészségi állapotát. Ismert és elismert volt a bagdadiak körében, akik csak úgy emlegették, al-Hatún („a Hölgy").[122]

Feiszal fogadásának előkészítése során semmi sem kerülte el Bell figyelmét. Ő állította össze a fogadóbizottságot, kijelölte az emír útvonalát, kiválogatta a király szolgálóit, ideiglenes zászlót tervezett Irak számára, sőt személyesen felügyelte a díszőrség gyakorlatozását. Ezeknek az erőfeszítéseknek hála Feiszal június 23-i ünnepélyes bagdadi bevonulása zökkenőmentesen zajlott le, habár az összecsődített előkelőségek kénytelenek voltak két órát várakozni a tűző napon a király vonatára, mely útközben meghibásodott.[123] A britek kínosan ügyeltek arra, hogy fenntartsák a semlegesség és pártatlanság valójában senki által el nem hitt látszatát, négyszemközt viszont Cox arra buzdította Feiszalt, hogy induljon országjáró körútra, s szerezzen össznépi támogatást, így London majd azt mondhatja, kénytelen „elfogadni a nép akaratát".

Így is lett. A következő két hétben a fáradhatatlan Bell a 36 éves arab vezetőt az egyik törzsi fogadásról a másikra cipelte, vallási vezetőket mutatott be neki, mesélt neki Irak történetéről, nagy lelkesedéssel kalauzolta végig Asszíria és Babilon antik romjain, hogy segítsen neki felfedezni az országát, számtalan banketten vettek részt, amelyeken a részvevők hűségesküt tettek a Hásimita lobogóra. A bagdadi zsidó közösség vezetői által adott fogadáson Feiszal a jelenlévők nagy megelégedésére kijelentette: „A patriotizmus szempontjából a zsidó, muszlim, keresztény szavaknak nincs értelmük. Egyszerűen csak az országnak van, melyet Iraknak hívnak, ahol mindenki iraki."[124] Az államtanács július 11-én formálisan is beleegyezését adta az alkotmányos királyság, a demokratikus és képviseleti kormányzás bevezetéséhez, öt nappal később pedig ahhoz, hogy erről népszavazás döntsön. Miután megfosztották a lehetőségtől, hogy másik jelöltre szavazzon, a miniszterek tanácsa és Cox szerint „a lakosság 96%-a" az augusztus 18-i népszavazáson előre megjósolható módon elfogadta Feiszalt az ország királyának.[125] 1921. augusztus 23-án a hidzsázi herceget Irak királyává koronázták a kormány bagdadi épületének udvarán összegyűlt 1500 fős tömeg jelenlétében, az állam új elnevezése pedig Mezopotámia helyett hivatalosan is Irak lett. Az új uralkodó beiktatási beszédében ígéretet tett új honfitársainak az alkotmányos rendszer bevezetésére, biztosította Nagy-Britanniát a barátságáról és ama elkötelezettségéről, hogy együttműködjön a brit megbízottakkal. 21 üdvlövés dördült, a zenekar pedig eljátszotta az „Isten óvd a királyt!", mivel iraki himnusz még nem létezett.

Néhány hónapon belül az uralkodó az iraki politikai és társadalmi élet vitathatatlan centrumává vált. A brit főmegbízotti hivatalt továbbra is betöltő Coxszal a kapcsolata baráti volt, mindazonáltal a brit és az iraki kormány közötti kapcsolatok jellegének pontos meghatározására még nem került sor. Feiszal még Bagdadba való megérkezése előtt azt kérte, hogy az angol–iraki kapcsolatokat ne mandátori felügyelet, hanem szerződés formájában rögzítsék. Vagyis azzal a feltétellel egyezett bele királlyá választásába, hogy Irak formális függetlenséget kap, s szövetségi szerződés váltja föl a mandátumot. Ezt a megegyezést persze a Népszövetség tanácsának is el kellett fogadnia. A britek kérték is a nemzetközi szervezettől, hogy fogadja el a szerződést a mandátummal egyenértékű dokumentumnak, bár a mandátumot nem szándékoztak

---

122 Életéről lásd Ronald Bodley – Lorna Hearst: *Gertrude Bell*. New York, 1940.; Georgina Howell: *Daughter of the Desert. The Remarkable Life of Gertrude Bell*. London, 2006.

123 Feiszal útközben tudta meg, hogy az államtanács a nakíb vezetésével „a nemzet vendégeként" invitálta Bagdadba…

124 Heather Lehr Wagner: *Gertrude Bell. Explorer of the Middle East*. Philadelphia, 2004. 87.

125 Az elutasító voksok a kirkuki kurd választókerületekből érkeztek, az itteniek ugyanis nem akartak arab uralom alatt élni. Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 321.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 494.

felmondani. „Nem az a szándékunk, hogy [a szerződéssel] felváltsuk a mandátumot – jelentette ki november 17-én H. A. L. Fisher, a brit képviselő a Népszövetségben –, hiszen [a mandátum] továbbra is az a dokumentum marad, mely meghatározza Őfelsége kormányának a Nemzetek Szövetségével szembeni kötelezettségeit."[126]

Ennek a leleményes, minden célra alkalmas szerződésnek az előkészítésével Youngot bízták meg, akit Churchill Bagdadba küldött, hogy segítse Cox szövegezési munkáját. A tárgyalások – melyek Londonban dühöt és aggodalmat keltettek – több mint egy éven át elhúzódtak. 1922 késő nyarán Churchill azt írta a kormányfőnek, hogy „Feiszal nagyon alattomos és alantas játszmát játszik velünk", s még a trónról való elmozdításának a lehetőségét is felvetette, mivel a király nem hajlandó elfogadni Irak számára az általa „megalázónak" tartott mandátumi rendszert, s „szélsőségesek" befolyása alatt áll. A miniszter annyira kilátástalannak ítélte a tárgyalásokat, hogy még az Irakból való teljes kivonulást sem zárta ki. Lloyd George azonban higgadtságra és türelemre intette, mondván, nem szabad elhamarkodott döntéseket hozni sem Irakban, sem másutt. Szerinte a maradás (és a tárgyalás) mellett szól, hogy a közeljövőben jelentős olajmezők felfedezése várható a folyamközben, „s ha mi kivonulunk, egy-két év múlva azt fogjuk konstatálni, hogy a franciáknak vagy az amerikaiaknak engedtük át a világ leggazdagabb olajmezőit".[127]

I. Feiszal, Irak királya (Mary Evans Picture Library/Rue des Archives/Tallandier)

A tárgyalásokat Cox vezetésével folytatták. A kiindulópontot az eredeti mandátumi okirat szolgáltatta, mely magában foglalta Nagy-Britannia ama kötelezettségét, hogy szerves alaptörvényt alkosson, biztosítsa a vallás és az oktatás szabadságát, illetve ellásson egyéb „felügyelő" feladatokat. Most azonban új megoldást találtak annak érdekében, hogy kihangsúlyozzák az iraki szuverenitást és kielégítsék a nacionalisták igényeit. Ennek megfogalmazásához Young és Cox merített a britek Egyiptomban szerzett tapasztalataiból. A főmegbízott ettől fogva a király „tanácsadójaként" működik, utóbbi pedig vállalja, hogy a főmegbízott tanácsait megfogadva irányítja az ügyeket. További kiegészítő megállapodásokat helyeztek kilátásba azon brit szakértők tevékenységének szabályozására, akik az iraki hatóságokhoz lesznek majd delegálva, a kapitulációk fenntartására, az iraki hadsereg brit vezetésére és kiképzésére és a britek ama jogának biztosítására, hogy használhassák az ország összeköttetési vonalait és kommunikációs eszközeit.[128] Nagy-Britanniának tartották fenn a légtér védelmét, valamint a külpolitika és a pénzügyek feletti ellenőrzést, illetve Feiszal kormányára hagyták a belső adminisztrációt, rendelkezésére bocsátva a katonai költségvetés 25%-át.[129] A szerződés gerince 1922 elejére készült el. Young euforikus hangulatban repült vissza Kairóba:

[126] Jacob Stoyanovsky: *The Mandate for Palestine*. London, 1928. 34.
[127] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 509.
[128] Ireland: *Iraq*… i. m. 346.
[129] Picaudou: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient*… i. m. 139.

„Nehézségek bizonyára adódnak majd, de ahogy a repülőgép erős szárnyain átrepített a sivatag felett, éreztem, hogy új korszak veszi kezdetét."[130]

Problémák természetesen adódtak, több is, mint Young gondolta. 1922. február 19-én a szerződéstervezetet az iraki minisztertanács elé terjesztették. Nyolc hónapig vitatkoztak rajta. A britek számára a dokumentum alkalmas eszköznek tűnt arra, hogy *de facto* elfogadtassák az iraki mandátumot mindazon zűrzavar és költség nélkül, mely egy formális mandátumi megbízással együttjárt volna. Az arab nacionalisták azonban egész másképp tekintettek a szövegre. Számukra az csupán a mandátum pótlékának, „cukormázzal" leöntött változatának számított, olyan eszköznek, mely biztosítja a britek előjogait a külügyek, a fegyveres erők és a politikai kérdések terén. Vagyis a szerződés egyet jelent az „alávetéssel és a gyarmatosítással".[131] Feiszal is osztotta ezt az álláspontot. Igaz, véleményét diszkréten és mérsékelt formában fejtette ki, hívei azonban már nem voltak ilyen visszafogottak. Jónéhányan igyekeztek felszítani az elégedetlenséget a lakosság nagyobb részét kitevő síiták körében. Ekkorra viszont Cox már kellőképpen felkészült. Eltávolíttatta a király környezetéből a szélsőségeseket. Augusztus végén és szeptember elején, kihasználva az uralkodón végrehajtott vakbélműtétet, Feiszal lábadozása alatt személyes irányítása alá vonta a kormányt. Habozás nélkül bezáratta a radikális pártok irodáit, betiltott két ellenzéki lapot és száműzetésbe kényszerített néhány vezető agitátort. Ezeknek az intézkedéseknek a gyorsasága és kérlelhetetlen szigora elbizonytalanította az arab ellenzéket. A megfélemlített és megszelídített iraki kabinet október 10-én megszavazta a szerződést, s habár annak hatályát húsz évben határozták meg, a vele szembeni széles körű ellenállást látva fél év múlva ezt a hatályt négy évre csökkentették.

Az új rezsim kedvezőtlen fogadtatásra leginkább a síiták részéről talált, akik úgy érezték, megfosztották őket az 1920-as felkelés vívmányaitól, miközben annak terheit oroszlánrészt ők viselték. Számukra a Bagdadban hatalomra került saríf csoport külföldieket vagy az országból réges-régen eltávozott iraki származású katonatiszteket jelentett, akik aránytalanul nagy mértékben monopolizálták az államhatalmat, mindezt pedig a brit uralom árnyékában. Ez a hatalomra került szunnita városi elit, valamint a társadalom széles, főleg síita rétegei közötti ellentét a 21. század elejéig meghatározta Irak viszonyait a megváltozott politikai körülmények ellenére.

Még egy komoly probléma adódott, a nedzsdi uralkodó, Ibn Szaúd növekvő hatalma. Ibn Szaúd a Hásimiták engesztelhetetlen ellenségeként Irak pontosan ki sem jelölt déli határait fenyegette, portyáival, hadjárataival az új állam stabilitását sodorta veszélybe. A britek úgy érezték, kötelességük az emírrel szemben Feiszal új államát megvédelmezni, ezért 1922 végén Cox a Perzsa-öböl menti Ukairban rákényszerítette Ibn Szaúdot arra, hogy elismerje a brit védnökség alatt álló Kuvait és Irak déli határait. Az emír így sem járt rosszul: Kuvait a korábbi területének kétharmadát elveszítette, miközben semleges zónákat alakítottak ki a határvidéken.[132]

A törökök által vitatott hovatartozású Moszul Irakhoz való csatolása végképp lecsillapította az iraki nacionalistákat, de még így is egy újabb brit ultimátum kellett ahhoz, hogy 1924. június 10-én a márciusban megválasztott iraki alkotmányozó nemzetgyűlés ratifikálja a megállapodást. A szöveget csak ekkor terjesztették a Népszövetség tanácsa elé, mely szeptember 27-én áldását adta rá. A szerződés az összes későbbi angol–arab egyezmény prototípusává vált: a nagy nehezen megfogalmazott, kínkeserves tárgyalásokon kialkudott, végnélküli tiltakozások, ellenjavaslatok, majd beletörődések után elfogadott dokumentum megszületése az arab nacionalizmus ki-

[130] Young: *The Independent Arab*. i. m. 338.
[131] Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 418.
[132] Gulyás László: *Szaúd-Arábia és az atlanti hatalmak I. és II. Szaúd uralkodása alatt 1950–1958*. Doktori értekezés, Szeged, 2016. 34.; Kostiner: *The Making of Saudi Arabia 1916–1936*… i. m. 79–86.

alakulásának szakaszait képezte le, a brit imperialista védnökséggel szembeni arab hála lassú kimúlását illusztrálta. Az egyaránt kimerült angolok és arabok mégis eljutottak odáig, hogy legalább kelletlenül elfogadjanak valamiféle *modus vivendi*t. 1924 után letargikus nyugalom ereszkedett Irakra, mely meghatározta egy egész nemzedék magatartását.

Szovjet-Oroszország közel-keleti törekvései

Ez a letargia azonban egyáltalán nem volt jellemző az egész Közel-Keletre. Az egyiptomi és iraki zavargások fokozták azt a hihetetlen lelkesedést, amelyet az arab közvéleményben a kemálisták első törökországi győzelmei kiváltottak. A közel-keleti elitek ismételten közvetlen összeköttetést teremtettek egymással, a brit vezető körök nyugtalansága pedig csak fokozódott.

Hasonlóképpen erőteljes figyelmet keltettek a bolsevikká váló Oroszország Közel-Kelettel kapcsolatos új kezdeményezései, s általában véve is fokozódott a szocialista eszmék iránti érdeklődés. A cári időszakban Oroszország Közel-Kelettel fenntartott kapcsolatai elsősorban a török lakta vidékekre és Perzsiára korlátozódtak. Az arab világgal leginkább a zarándoklatok, a turizmus, Szíria és Palesztina esetében a kulturális összeköttetések és alacsony szintű kereskedelem révén érintkezett. A 19. században nem avatkozott bele a térség felé irányuló nyugati gyarmati próbálkozásokba, ami miatt az arabok körében az oroszok presztízse lényegesen magasabb volt, mint a nyugatiaké.[133] Különösen fontos volt a Szíriában élő keleti keresztények feletti protektorszerep, ami az itteni diplomáciai-konzuli jelenlét (Aleppó, Latakia, Bejrút, Szaida, Damaszkusz) folyamatos bővítését és az ortodox egyház és társaságok által fenntartott iskolák számának növekedését eredményezte.[134] Évszázados görög dominancia után 1899-ben az első arab antiókhiai ortodox pátriárka kinevezése Szentpétervár diplomáciai támogatásának volt köszönhető, ami nagyban erősítette a szíriai keresztények és muszlimok orosz szimpátiáját. Száti al-Huszri utóbb ezt az eseményt „az arab nacionalizmus első valódi győzelmeként" értékelte.[135]

A cárok hagyományos nagyhatalmi politikája, a befolyásszerzésre és a fennhatóság kiterjesztésére vonatkozó törekvések szovjet részről új céloknak adták át a helyüket, amelyek élénk visszhangot váltottak ki. A bolsevikok ideológiájában a közeli világforradalom koncepciója fontos szerepet kapott, amelyben nem csupán a nyugati munkásosztályra, hanem az elmaradott, gyarmati vagy félgyarmati függésben élő népekre is számítani lehetett. Lenin az 1919 tavaszán életre hívott Kommunista Internacionálé 1920. júliusi II. kongresszusán a nemzeti és a gyarmati kérdésről kifejtett téziseiben azt hangoztatta, hogy a világ jövője az imperialisták, valamint a dolgozó osztályok és a nemzeti felszabadító mozgalmak közötti küzdelmen fog múlni. Ebben a harcban a bolsevikoknak aktívan támogatniuk kell „a forradalmi mozgalmakat a függésben és elnyomásban élő népek körében és a gyarmatokon".[136] Sőt 1920-at követően, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Nyugat-Európában nem következik be szocialista forradalom, a figyelem egyre nagyobb mértékben a gyarmatok formálódóban lévő nacionalista mozgalmai felé fordult. Úgy vélték, hogy a nekik nyújtott támogatás összhangba hozható a szovjet-orosz ideológiai és

---

133 G. M. Yemelianova: Russia and Islam: the history and prospects of a relationship. *Asian Affairs*, 26. évf. (1995), 3. sz. 278–290.

134 Derek Hopwood: *The Russian Presence in Syria and Palestine, 1893–1914. Church and Politics in the Near East*. Oxford, 1969. 150–153.

135 Derek Hopwood: *Syria 1945–1986. Politics and Society*. London, 1988. 159.

136 Vlagyimir Iljics Lenin: *Lenin művei*. Budapest, 1954.

nemzetbiztonsági célokkal. Lenin állítása szerint, amint a szocializmus bevezetése nem lehetséges a keleti országokban a fejlett európai államok segítsége nélkül, ugyanúgy az európai szocialista forradalom sem lehetséges a gyarmati sorban élő ázsiai népek támogatása nélkül. A Kommunista Internacionálé (Komintern) 1922. novemberi IV. kongresszusa már odáig ment, hogy kijelentette, „bizonyos körülmények között elfogadhatók olyan átmeneti szövetségek, melyek magukban foglalják a feudális arisztokráciát és a pániszlám mozgalmat is" (habár az ankarai nacionalista török kormány kommunistaüldözését hevesen bírálta). A tatár származású forradalmár, Szultán Galjev pedig egyenesen úgy vélekedett, hogy a világforradalom győzelme csak akkor következhet be, ha az keletről indul.[137] Igaz, a gyarmati kérdésben a párt jobbszárnyához tartozó Galjev leszögezte azt is, hogy a keleti társadalmak eltérő kulturális és vallási adottságaik miatt más forradalmi módszereket igényelnek, mint a nyugatiak. Szerinte ezekben az országokban a nemzeti felszabadító mozgalmakat a burzsoázia irányítja, ezért a kommunista pártoknak nem lehet más a céljuk, mint az ő támogatásuk.[138]

A keleti nemzeti mozgalmakkal való kapcsolatkeresés nem volt elvetélt ötlet, mivel az iszlám világban többen átértékelték az Oroszországról vallott nézeteiket, hiszen a bolsevikok egyfelől folyamatosan konfrontálódtak a gyarmatosító Nyugattal, másfelől az elnyomott dolgozó osztályok felszabadítását hangoztatták. Azt hirdették, hogy „az araboknak – amint a muszlimoknak is – jogukban áll országaik uraivá válniuk, és akaratuk szerint dönteniük a saját sorsukról".[139] Egyes arab értelmiségiek Szovjet-Oroszországra, 1922 után pedig a Szovjetunióra az arabok és a muszlimok lehetséges szövetségeseiként tekintettek. Rasíd Rida már 1919-ben ezt írta: „A közvélemény, vagy még inkább a többség azonosul a szocializmussal. A többség szó az orosz »bolsevik« szó fordítása. Azt akarja [ti. a bolsevizmus], hogy a világbéke szilárd és igazságos alapokon nyugodjon, és hogy egészséges életfeltételeket biztosítsanak szerte a világon a dolgozóknak. […] A muszlimok kívánják a szocialisták sikerét, sikereket, amelyek eltörlik a népek rabszolgaságát…"[140] A libanoni származású, drúz vallású Sakíb Arszlán pedig 1925-ben a törökök, perzsák és afgánok példájára hivatkozva elképzelhetőnek tartotta a bolsevikokkal való együttműködést az imperialisták, „a még veszélyesebb és még kártékonyabb ellenség" ellen, jóllehet a kommunizmust és az iszlámot sem ő, sem Rida nem tartotta összeegyeztethetőnek. Arszlán egyenesen azt állította, hogy az iszlámban már jóval a kommunizmus kialakulása előtt léteztek „szocialista elvek", ez az „iszlám szocializmus" pedig mélyen áthatotta az egész ummát, s leginkább a *zakát* intézményében (a szegények, elesettek támogatásában) érhető tetten. Úgy vélekedett, hogy „a muszlimok epekednek a bolsevikok győzelme után" és utalt a szocialisták és a kommunisták internacionalizmusára, „faji" toleranciájára. Felhívta a figyelmet arra a támogatásra, amelyet a francia szocialisták és kommunisták az algériai és tunéziai munkásoknak és parasztoknak nyújtottak.[141]

Ez a kooperáció a szovjetrendszer számára is vonzó lehetőségnek tűnt, mivel az arab nacionalistákkal való összefogás a nyugati imperialista és intervenciós hatalmak ellenében hasznot hajthatott. Valójában az egész szovjet „Kelet-politika" döntően arra irányult, hogy nehézségeket okozzon a gyarmatosító hatalmaknak, főképpen Nagy-Britanniának, hiszen a gyarmatok lehettek „az imperializmus Achilles-sarka". Ezáltal ugyanis ki lehetett kényszeríteni a szovjet

[137] J. Nagy: *Iszlám és politika*… i. m. 57.
[138] Kapur: *Soviet Russia and Asia 1917-1927*… i. m. 43.
[139] Andrej Kreutz: *Russia in the Middle East. Friend or Foe?* Newport, 2007. 12.
[140] J. Nagy: *Iszlám és politika*… i. m. 43.
[141] C. Ernest Dawn: The Formation of Pan-Arab Ideology in the Interwar Years. *International Journal of Middle East Studies*, 20. évf., 1. sz. (1988. február) 67–91.

rezsimmel szembeni nyugati intervenció leállítását. Vagyis garantálni a szovjethatalom, a szovjet állam fennmaradását. 1918 után a bolsevikok arra is törekedtek, hogy a keleti országokban kapcsolatokat teremtsenek az antikolonialista mozgalmakkal, illetve hogy segítsék a kommunista pártok létrejöttét és fejlődését. Ezek az erőfeszítések azonban csekély eredménnyel jártak. Ha alakultak is kommunista pártok (mint például a libanoni 1924 őszén, vagy a szíriai 1925-ben), azok szinte csak papíron léteztek, taglétszámuk minimális, politikai befolyásuk pedig elhanyagolható volt.[142] Mindennek dacára az orosz bolsevikok igyekeztek elfogadtatni a lenini „kettős forradalom" elméletét. Az első, a „nemzeti burzsoázia" által vezetett „burzsoá-demokratikus" szakaszban ki kellett vívni a nemzeti függetlenséget, ebben a harcban pedig a kommunistáknak aktív szerepet kellett játszaniuk a széles „antikolonialista és antiimperialista" koalícióban. A kommunistáknak folyamatosan növelniük kellett volna a koalícióban betöltött szerepüket, majd a második szakaszban kirobbantaniuk a „szocialista" forradalmat, amelynek során a „munkás- és parasztmozgalom" kiragadja a hatalmat a „burzsoázia" kezéből. Ez az elmélet „szilárd osztálytudattal rendelkező munkásság" és erős helyi kommunista pártok meglétét feltételezte a térségben. Csakhogy a Közel-Keleten szinte egyáltalán nem voltak kommunisták, proletariátus pedig végképp nem létezett, ilyen körülmények között pedig az osztályharcnak sem nyílt tere. Ennek a forgatókönyvnek a megvalósulására tehát aligha nyílt esély, amivel egyébként a szovjet vezetők a lelkük mélyén tisztában is voltak.[143]

A bolsevikoknak az iszlám világ manipulálására irányuló kísérletei felélesztették a pániszlámizmus szellemét is. A taskenti rádió egyik 1919. augusztusi adása jól illusztrálja ennek a propagandának a hangnemét: „Jeles muszlimok tudatják, hogy az iszlám manapság ugyanolyan helyzetben van, mint abban az időben, amikor Mohamed kénytelen volt elhagyni Mekkát, mely akkor a hitetlenek uralma alatt állt. Mohamed tíz évig távol maradt Mekkától és a hívei is csak akkor tették be oda a lábukat, amikor visszafoglalták. Mekka ma az angolok kezén van, az iszlám pedig ugyanolyan helyzetben találja magát, mint egykoron."[144] A Komintern által 1920 augusztusában Bakuba összehívott Keleti Népek Kongresszusán, amelynek a célja az volt, hogy a kommunizmus forradalmi üzenetét eljuttassák az ázsiai dolgozó osztályokhoz,[145] nagy többséggel és viharos éljenzéssel elfogadták a muszlim Keletről egyébként vajmi keveset tudó elnök, Grigorij Zinovjev britellenes felhívását. „Az első valóban szent háborúba hívunk benneteket a Kommunista Internacionálé vörös zászlaja alatt. […] A keleti népek és az egész világ dolgozóinak szent háborúja olthatatlan tűzzel lobogjon az imperialista Anglia ellen!"[146] Karl Radek titkár azért ügyelt arra, nehogy az új dzsihád pusztítást eredményezzen: „Amikor tőrt és revolvert rántotok, nem szabad, hogy ez hódítás céljával, vagy azért történjen, hogy Európát temetővé változtassátok, hanem azért, hogy egy szabad munkásokból és parasztokból álló új civilizációt építsetek. Ez nem a barbarizmus újabb hulláma, vagy a hunok következő hordája, hanem a Vörös Kelet, amely Európa munkásaival karöltve új civilizációt hoz létre a kommunizmus zászlaja alatt."[147]

---

142 Tareq Y. Ismael – Jacqueline S. Ismael: *The Communist Movement in Syria and Lebanon*. Gainesville, 1998. 7–13.

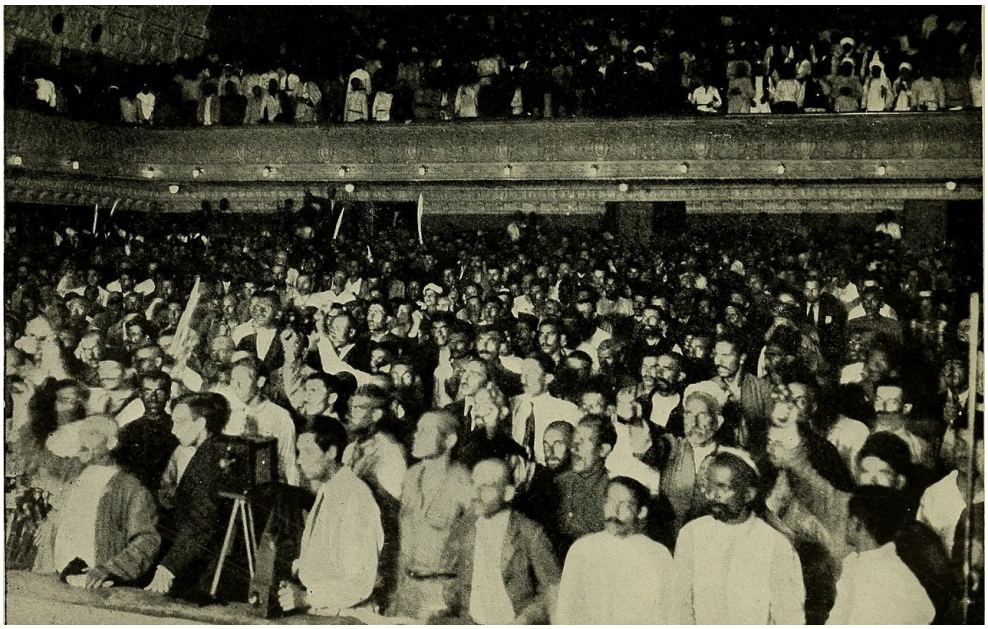
143 John Baldry: Soviet Relations with Saudi Arabia and the Yemen 1917–1938. *Middle Eastern Studies*, 20. évf., 1. sz. (1984. január) 53–80.

144 Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 176. o., 3. j.

145 J. Nagy László: A keleti népek kongresszusa: Baku, 1920. szeptember 1–7. In: Székely Gábor (szerk.): *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 2020*. Budapest, 2020. 36–44.

146 Spector: *The Soviet Union and the Muslim World, 1917–1958*. i. m. 59–60., 296.

147 Rubin – Schwanitz: *Nácik, iszlamisták*… i. m. 89–90.

A Keleti Népek Kongresszusának ülésterme

A kongresszuson a szovjet-oroszországi muszlimok képviselői mellett jelen volt 235 török, 192 perzsa, 157 örmény, 8 kínai, 14 indiai, 8 kurd, 3 arab és 100 grúz delegátus, összesen csaknem 1900-an.[148] A Komintern egyik képviselőjeként ugyancsak jelen volt Kun Béla, a magyar Tanácsköztársaság egykori vezetője.[149] A tarkabarka, vegyes összetételű társaság túl heterogén volt ahhoz, hogy hatékony munkát végezhessen, ráadásul a kaukázusi muszlimok bolsevikokkal szembeni bizalmatlanságára utalt, hogy épp a kongresszus alatt tört ki felkelés Dagesztánban. A hatékonyságot eleve csökkentette, hogy Zinovjev heves kirohanásokat intézett az iszlám vallás s annak bizonyos intézményei (klérus, szultán-kalifa stb.) ellen is. A résztvevők persze bátorították Dzsemál pasát, Szíria volt oszmán kormányzóját, aki akkor az afgán hadsereg újjászervezésével foglalkozott, hogy India angolok alóli felszabadítása érdekében szervezzen Forradalmi Iszlám Ligát. Lloyd George, Alexandre Millerand, Woodrow Wilson képmásait égették, ám a dühödt ideológiai támadások nem tudták elfedni a tényt, hogy itt valójában a brit és az orosz imperializmus évszázados közép-ázsiai küzdelme folytatódott új formában – a Közel-Keleten is.

Ennek jó példáját jelentette Arábia. Az októberi forradalom után a félszigethez és a Perzsa-öbölhöz Moszkvának jóformán semmilyen érdeke sem fűződött. Igaz, ez már az első világháború előtt is így volt, jóllehet az oroszok igyekeztek hajózási jogokat kicsikarni a britektől a Perzsa-öbölben, s vasút építését is tervezték a Földközi-tenger partvidékétől Kuvaitig. A cél az Indiai-óceánra való kijutás biztosítása volt, ezért akartak szénfelvevő kikötőt létesíteni a sejk-

148 Edith Chabrier: Les délégués au Premier Congrès des peuples d'Orient (Bakou, 1er-8 septembre 1920). *Cahiers du monde russe et soviétique*, 26. évf., 1. sz. (1985. január–március) 21–42.

149 Spector megjegyzi, a Komintern nem tartotta abnormálisnak, hogy a szervezet nevében három zsidót (Zinovjevet, Radeket és Kunt) küldjön a kongresszusra azzal a feladattal, hogy a muszlim és örmény népeket megnyerjék a szovjet ügynek! Spector: *The Soviet Union and the Muslim World, 1917–1958*. i. m. 52.

ségben. Ezen túlmenően az Arab-félsziget nem lehetett közömbös az Orosz Birodalomban élő muszlimok, s így a cári kormányzat számára. Az októberi forradalom után a félszigetre történő behatolás azért is fontos lehetett, mert részét képezhette a Nagy-Britanniával való konfliktusnak, s adott esetben alku tárgyát jelenthette az esetleges tárgyalások során a felek között. Érdemesnek tűnt fenntartani a jelenlétet egy alapvetően brit érdekszférának tekintett térségben, hiszen London élesen szovjetellenes politikát folytatott. Azt sem szabad elfelejteni, hogy Szovjet-Oroszország diplomáciai karanténba került, a vele való kereskedelmet bojkottálták, így az új rendszernek érdekében állt, hogy bármely országgal kapcsolatot teremtsen, amelyik készen áll erre; az új hatalom barátokat keresett az arábiai törzsek és mini államok között, mivel ezek viszonylag közel feküdtek Szovjet-Oroszország déli határaihoz. A Szovjetuniónak 1924 augusztusában sikerült diplomáciai kapcsolatokat létesítenie az arab országok közül az elsővel, Hidzsázzal, amikor Huszein saríf és London kapcsolatai már meglehetősen feszültek voltak.[150] A vahhábita Szaúdok által nyomás alá helyezett Huszein ekkorra úgyszólván barátok és szövetségesek nélkül maradt, így kapóra jött neki a bolsevikok megkeresése. A muszlim vallású és tatár származású Karim Karimov lett a Szovjetunió „Arábia Hásimita királyához" delegált első dzsiddai konzulja. A szovjet kormány törekvéseit az a feltételezés motiválta, hogy Mekka ura a szent helyek őrzőjeként komoly befolyással rendelkezik a muszlim államokra. Azt is feltételezték, hogy a Huszeinnel kialakított jó kapcsolatok mérsékelni fogják a Szovjetunió muszlim lakosságának a bolsevik rezsimmel ellenséges magatartását, és hozzá fognak járulni a többi iszlám országgal való viszony javításához. Egyik feltevés sem bizonyult valósnak, Huszeinnek ugyanis nem hogy más államokban, de még a saját országában sem volt erős a befolyása, illetve hatalma, így a vele való diplomáciai kapcsolat ténylegesen Moszkva számára nem sokat ért. 1924 októberében az egyik szovjet diplomata nem is titkolta csalódottságát: „A diplomáciai kapcsolatok létesítése a Szovjetunió és Hidzsáz között, mely oly fontos szerepet játszott az egységes, nagy Arábia megteremtéséért folytatott mozgalomban, éppen azelőtt következett be, hogy erre a mozgalomra csapást mért a primitív vahhábita törzsek támadása, melyet az arabizmus ellenfele, Ibn Szaúd indított."[151]

Hasonlóképpen a brit pozíciók meggyengítése állt a mögött, hogy a szóban forgó Ibn Szaúd hidzsázi hódításait és új államát 1926 februárjában elsőként éppen a Szovjetunió ismerte el, s nyújtott neki hosszú lejáratú hitelt. Az uralkodónak küldött hivatalos jegyzék így hangzott: „A népek önrendelkezési jogának elve alapján és tiszteletben tartva a hidzsázi népnek azt az akaratát, mely az Ön királlyá való megválasztásában fejeződött ki, a Szovjetunió elismeri Önt Hidzsáz királyának, valamint Nedzsd és tartozékai szultánjának. Erre alapozva a szovjet kormány normális diplomáciai kapcsolatokban gondolkozik Felséged kormányával."[152] A szovjet

---

[150] A kapcsolatok megromlása mögött két ok húzódott meg. Nagy-Britannia egyrészt felismerte, hogy Huszein hatalma és befolyása folyamatosan csökken Arábiában, másrészt nehezményezte, hogy a saríf elutasította a békemegállapodásokat és a mandátumrendszer kialakítását. Ez utóbbit kendőzetlenül a szemére is vetették az 1921 elején Londonban tárgyaló Feiszalnak (*Record of Conversation between Earl Curzon and the Emir Feisal, January 13, 1921*; *Report of Conversation between Mr. R. C. Lindsay, representing the Secretary of State for Foreign Affairs, and His Highness the Emir Feisal, representing the King of Hedjaz. Held at the Foreign Office on Thursday, January 20, 1921*. CHAR 17/14.). Amikor pedig a kalifátus – szovjetek által támogatott – 1924. márciusi isztambuli megszüntetése után Huszein magát nyilvánította kalifának és az egész iszlám világ urának, a Brit Birodalomban élő muszlimok millióinak hűsége miatt aggódó London végleg elfordult egykori védencétől.

[151] Kreutz: *Russia in the Middle East*… i. m. 124.

[152] Uo.

állam abban reménykedett, hogy Ibn Szaúd képes lesz a félszigeti sejkségek, emírségek független (azaz Nyugat-ellenes) föderációját létrehozni, ezáltal pedig meggyengíteni a nyugati imperialista dominanciát a déli határai előterében.

A britellenesség a palesztinai kérdés kapcsán is tetten érhető. A Moszkva érdekeit képviselő Kommunista Internacionálé úgy vélte, hogy a cionizmus csupán a brit imperializmus álcája a Közel-Keleten. A már említett 1920. júliusi II. kongresszusán külön is foglalkozott a problémával, s határozatba foglalta: „A cionisták palesztinai vállalkozása frappáns példa egy elnyomott nemzet dolgozó tömegeinek becsapására az antant-imperializmusnak és az érintett nemzet burzsoáziájának közös erőfeszítései által. A cionizmus a zsidó állam létrehozása ürügyén kiszolgáltatta Palesztina arab dolgozó osztályait Anglia kizsákmányolásának abban az országban, ahol a zsidó dolgozók csak jelentéktelen számban vannak jelen."[153] Az 1919-ben megalakult, s óriási többségében zsidókból álló Palesztinai Kommunista Pártot ugyanakkor a Komintern 1924 februárjában felvette a tagjai közé, miután a PKP az 1923 nyarán megtartott kongresszusán támogatásáról biztosította az arab nemzeti mozgalmat, „amennyiben az [angol] imperializmus ellen harcol". A kongresszusi határozat kimondta, hogy a cionizmus „a brit imperializmus mellé állt, sorsát az imperialista megszállókhoz kötötte". A cionizmus tehát nem más, mint „a brit imperializmus ügynöke", amely ellen természetesen harcolni kell.[154]

A bolsevikok a közvetlen déli szomszédaikkal is igyekeztek megértetni magukat. Biztosították őket, hogy nem ellenségesek velük szemben, s készek támogatni a fejlődésüket. Perzsiában és Afganisztánban az volt a céljuk, hogy elérjék a brit befolyás csökkenését, s fennmaradjon az Oroszország és Brit-India közötti ütközőzóna. Abban is reménykedtek, hogy ezeket az országokat legalább részben függővé tehetik, így azok a további szovjet terjeszkedés ugródeszkáivá válhatnak.

1918-ban Konsztantyin Ivanovics Trojanovszkij bolsevik teoretikus azt írta, hogy a perzsiai forradalom „az egész keleti forradalom kulcsa" lehet. Ugyanúgy, ahogy Egyiptom és a Szuezi-csatorna a közel-keleti brit dominancia kulcsa, Perzsia lesz „a forradalom Szuezi-csatornája". „Azáltal, hogy a forradalom politikai fókuszpontját Perzsia felé fordítjuk, a Szuezi-csatorna el fogja veszíteni az egész stratégiai jelentőségét."[155] Szovjet-Oroszországot azonban egyelőre a polgárháború kötötte le, a britek pedig ezt kihasználva 1919 augusztusában szerződést kötöttek a perzsákkal, mely ugyan formálisan elismerte Perzsia függetlenségét és területi egységét, illetve érvénytelenítette az 1907-es angol–orosz megállapodást, de ténylegesen függő helyzetbe hozta az országot Nagy-Britanniától. Ezt Moszkva úgy próbálta meg ellensúlyozni, hogy ezzel egy időben britellenes felhívást tett közzé a perzsa népnek címezve, újból hangsúlyozva a Perzsiára vonatkozó cári igények semmisségét, valamint aktív propagandát folytatott. Georgij Vasziljevics Csicserin külügyi népbiztos erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy az országot az angolok ellen fordítsa, Szovjet-Oroszországot pedig a perzsa nép őszinte barátjának állítsa be: „Most, amikor a diadalmas győztes, a rabló Anglia azon ügyködik, hogy szolgasorba kényszerítse a perzsa népet, az Orosz Köztársaság munkás-paraszt szovjet kormánya ünnepélyesen kinyilvánítja, hogy nem ismeri el az angol–perzsa szerződést, mely ezt az elnyomást megvalósítja. […] A szégyenletes angol–perzsa szerződésre papírfecniként tekint, amelynek révén uraitok eladták magukat és titeket az angol haramiáknak, annak törvényességét pedig sohasem fogja elismerni." Csicserin megjósolta, hogy közeleg az óra, midőn „a vitéz forradalmár Vörös Had-

153 Makai: *Izrael Állam és a cionizmus*. i. m. 117.
154 Uo. 161.
155 Aryeh Yodfat – Mordechai Abir: *In the Direction of the Gulf. The Soviet Union and the Persian Gulf*. London, 1977. 29.

sereg vörös Turkesztánon keresztül a rabszolgasorba döntött Perzsia határaiig fog előrenyomulni".[156]

1921. február 26-án Moszkva figyelemre méltó barátsági szerződést írt alá Teheránnal. Ennek értelmében Szovjet-Oroszország lemondott minden cári privilégiumáról (a kapitulációkról), a Kaszpi-tengeri halászatot kivéve az összes gazdasági koncessziójáról, ugyanakkor kikötötte, hogy ezeket Perzsia harmadik hatalomra nem ruházhatja át. Ezáltal igencsak megnehezítette, hogy Teherán valamelyik nyugati nagyhatalommal jelentősebb gazdasági kapcsolatokat alakítson ki. Elismerte továbbá Perzsia szuverenitását és beleegyezett a csapatai kivonásába, de az egyezmény tartalmazott egy olyan klauzulát (6. cikkely), hogy a szovjet csapatok visszatérhetnek, ha Perzsia területét egy harmadik hatalom fenyegeti, vagy Perzsia területét akarja felhasználni az Oroszország ellen indítandó hadműveletek bázisául.[157] Ez az eredetileg britellenes klauzula szolgál majd jogalap gyanánt Irán északi részének 1941. augusztusi szovjet megszállásához, hogy az ne kerülhessen a tengelyhatalmak ellenőrzése alá. A perzsa parlament, a *madzslisz* által december 15-én ratifikált szerződés számottevő győzelmet jelentett a szovjet-orosz diplomácia számára, hiszen nem csupán azt érte el, hogy normalizálta a kétoldalú kapcsolatokat, hanem azt is, hogy semlegesítse a déli szomszédját. Kapur rámutat, ez a fejlemény példátlan a modern orosz történelemben, mivel azóta, hogy a britek megvetették a lábukat Perzsiában, soha nem érte a befolyásukat, a tekintélyüket és a hatalmukat ekkora csapás.[158] Jellemző, hogy 1921 februárjában az 1919-es brit–perzsa szerződést Teherán fel is mondta.

Két nappal a perzsákkal kötött szerződés aláírása után hasonló tartalmú megállapodás született Afganisztánnal, amelyet pénzügyi és egyéb anyagi támogatásban részesített Szovjet-Oroszország. Ennek a mostoha éghajlatú, természetes erőforrásokkal nemigen rendelkező szegény országnak régóta az adta az értékét, hogy az Indiába vezető úton feküdt. A 19. században a britek az India felé irányuló orosz terjeszkedést úgy próbálták meg feltartóztatni, hogy vagy ütközőállamot hoztak létre Afganisztánból, vagy megpróbálták megszállni,[159] miközben az oroszok folyamatosan fenyegették az indiai brit pozíciókat – épp Afganisztánon keresztül. Ennek a játszmának 1907-ben szakadt vége, amikor a két nagyhatalom megállapodott a közép-ázsiai érdekszféráik elkülönítéséről, s ennek keretében a cári kormány vállalta, hogy nem küld diplomáciai képviselőt Kabulba, az országgal fenntartott kapcsolatait pedig Nagy-Britannián keresztül intézi. Az októberi forradalom azonban alaposan felkavarta a viszonyokat, hiszen a bolsevikok érvénytelennek nyilvánították az 1907-es szerződést, Afganisztánt pedig önálló államnak ismerték el, amit a központi hatalmakkal megkötött breszt-litovszki különbéke is tartalmazott. Az újabb fordulat akkor következett be, amikor Habibullah afgán emírt 1919 februárjában meggyilkolták, a trónra pedig palotaforradalom nyomán a fia, a nacionalista eszmékkel szimpatizá-

---

156 Spector: *The Soviet Union and the Muslim World, 1917–1958*. i. m. 86–87.

157 Persia and the Russian Socialist Federal Soviet Republic. Treaty of Friendship, signed at Moscow, February 26, 1921. *League of Nations – Treaty Series*. [1922] LNTSer 69, 400–413. http://www.worldlii.org/int/other/LNTSer/1922/69.html, letöltés: 2015. december 8. Kortárs elemzés a szovjet–perzsa kapcsolatokról: Georges Ducrocq: La politique du gouvernement des soviets en Perse. *Revue du Monde Musulman*, 52. köt. 1922. december. 84–180.

158 Kapur: *Soviet Russia and Asia 1917-1927*… i. m. 186.

159 Surányi Róbert: Afganisztán az oroszlán és a medve között: az angol–afgán háborúk, 1839–1919. In: Dávid Ferenc – Kolontári Attila – Lengyel Gábor (szerk.): *Afganisztán – 1979–89–99–2009. Konferenciakötet. Előadások és tanulmányok az afganisztáni események hármas évfordulója alkalmából.* MOSZT Könyvek 4. Pécs, 2010. 12–26.; Ahmad Omer Abawi: *Die Rolle der englischen Interventions- und Expansionspolitik in Afghanistan im 19. Jahrhundert und deren Auswirkungen bis zur Gegenwart*. Tübingen, 1977.

ló, reformpárti, a brit befolyást ellenző Amanullah került. Az új uralkodó első nyilatkozatában világossá tette, hogy hazájának szabadnak és függetlennek kell lennie, s ugyanazokkal a jogokkal kell rendelkeznie, mint bármely szuverén államnak, erről pedig az áprilisban keltezett levelében Lenint is tájékoztatta. Májusban kitört az indiai alkirály számára elviselhetetlenül drága harmadik angol–afgán háború, mely az augusztus 8-i ravalpindi békével zárult.[160] A britek kénytelenek voltak elismerni Afganisztán függetlenségét (cserébe Kabul az 1893-ban meghúzott afgán–indiai határt, a Durand-vonalat ismerte el), ami kedvezett Moszkva érdekeinek. Problémát jelentett azonban Buhara, mely az októberi forradalom után proklamálta függetlenségét,[161] amit Amanullah a közép-ázsiai muszlimok protektorának szerepében tetszelegve támogatott. Mihail Vasziljevics Frunze tábornok vörös katonái 1920 szeptemberében ugyan keserves harcok árán elfoglalták Buharát (ekkor vált a lángok martalékává a világ talán legnagyobb muszlim kéziratgyűjteménye), de az afgán vezetést a bolsevikok jó szándékáról még meg kellett győzni. Ezért küldték októberben a Moszkvában tartózkodó egykori ifjútörök triumvirt, az iszlám világban bizonyos népszerűségnek örvendő Dzsemál pasát Kabulba. Tárgyalásainak köszönhetően sikerült rendezni a Buhara kapcsán felmerülő ellentéteket, sőt Amanullah decemberben Leninnek szóló levelében kifejezte azon óhaját, hogy szoros kapcsolatok jöjjenek létre a két ország között.[162] Az ifjú emír ugyanakkor a britekkel is törekedett a kiegyezésre, s igyekezett a két nagyhatalmat egymás ellen kijátszani. London 1921 elején megkísérelte egy olyan alkura rábírni, amelynek értelmében Kabul Moszkvával csupán kereskedelmi kapcsolatot tarthatott volna fenn, a brit befolyás pedig messzemenően érvényesült volna. Amanullah ezt az egyoldalú függést eredményező javaslatot visszautasította, s ismét a bolsevikok felé fordult, aminek az eredménye február 29-én a barátsági egyezmény aláírása lett.

A szerződésben mindkét fél vállalta, hogy nem köt harmadik országgal olyan politikai vagy katonai megállapodást, mely a másik szerződő fél érdekeit sérti. Ez Szovjet-Oroszország számára volt elsősorban kedvező, hiszen kizárta annak a lehetőségét, hogy Afganisztán a brit érdekszféra része lehessen. Cserébe a bolsevikok beleegyeztek Buhara és Hiva függetlenségének elismerésébe, sőt anyagi támogatást nyújtottak az afgán kormánynak. Afgán szempontból a szerződés azért volt fontos, mert szabaddá tette a kormány kezét a nemzetközi kapcsolataiban, szovjet-orosz szempontból pedig azért, mert újabb elismerését jelentette a szovjethatalomnak, valamint erősítette a tekintélyét Közép-Ázsiában. Lenin és Csicserin abban is bíztak, hogy a megállapodás „felgyorsítja" az elnyomott keleti népek felszabadítását.[163] Néhány nap múlva, március 1-jén a bolsevikok a kemálistákkal is egyezményt kötöttek.

Az egyezmények megkötése után a figyelem a kereskedelmi kapcsolatok élénkítése felé fordult. Hogy ez a törekvés mennyire sikeresnek bizonyult, azt az is mutatja, hogy 1924–1925-re a Közel-Kelettel folytatott szovjet árucsere volumene már meghaladta az első világháború előtti mértéket.[164] Minden nehézség ellenére tehát Moszkva ért el sikereket: csökkentette a brit befolyást Törökországban, Perzsiában és Afganisztánban, diplomáciai kapcsolatokat létesített a térség nacionalista kormányaival és gyümölcsöző kereskedelmet folytatott. Céljaik elérése érdeké-

160 Varga Csaba Béla: *Afganisztán – a legyőzhetetlen*. Budapest, 2010. 184.

161 Hélène Carrère d'Encausse: *Réforme et révolution chez les musulmans de l'Empire russe: Bukhara 1867-1924*. Paris, 1966.

162 Spector: *The Soviet Union and the Muslim World, 1917–1958*. i. m. 99.

163 Jon Jacobson: *When the Soviet Union Entered World Politics*. Berkeley, 1994. 72. A jó viszonyt az sem zavarta meg igazán, hogy 1922-ben Amanullah támogatta Enver pasa buharai lázadását a szovjet uralom ellen. Olcott: The Basmachi or Freeman's Revolt in Turkestan 1918–24. i. m.

164 Kapur: *Soviet Russia and Asia 1917-1927*… i. m. 53.

ben a bolsevikok egészen más módszereket alkalmaztak, mint a cári kormányzat. Utóbbi katonai erőt, gazdasági kényszert alkalmazott és latba vetette politikai befolyását azért, hogy rátehesse a kezét a Közép-Keletre. A bolsevikok ezzel szemben a helyi nacionalistákat támogatták, ami ugyan arra alkalmasnak bizonyult, hogy a brit imperializmust visszaszorítsák, de arra nem, hogy a szovjet befolyást jelentősen növeljék.

A palesztinai mandátum körüli alkudozások és az erőszak első megnyilvánulásai

Amikor Allenby tábornok csapatai 1917–1918-ban birtokukba vették Palesztinát, az Oszmán Birodalom egyik legkietlenebb, legelmaradottabb sarkára terjesztették ki a fennhatóságukat. Láthattuk, ilyen nevű oszmán közigazgatási egység korábban nem létezett. Az elnevezés így arra a területre vonatkozott, melyet az antant a későbbiekben Szíriától elkülönítve kezel majd. A 32. szélességi körtől északra található vidék a bejrúti vilajethez tartozott, a középső rész képezte a jeruzsálemi szandzsákot, a Negev-sivatagot pedig Maánból kormányozták a damaszkuszi vilajet részeként. E sivár, terméketlen, maláriás területen a háború végén talán 600–640 ezer kimerült arab és 50–70 ezer zsidó élt.[165] Az országot kiszipolyozta az antant blokádja, lerabolta és lepusztította a törökök prédálása. Egész falvak tűntek el, a gyümölcsösök parlagon hevertek, közbiztonság úgyszólván nem létezett. Allenby első dolga ezért nem is lehetett más, mint a közigazgatás újjászervezése és a gazdaság újjáélesztése. Az országot brit katonai kormányzók által felügyelt körzetekre osztották, a pénzügyet, az igazságszolgáltatást, az egészségügyet, a mezőgazdaságot, az oktatást és a közmunkákat ellenben Jeruzsálemből irányították. A fontosabb tisztségeket brit katonai és polgári hivatalnokok töltötték be, az őslakos palesztinai arabok és zsidók legfeljebb a közigazgatás alacsonyabb fokán vállalhattak hivatalt. Ez a rendszer kellőképpen hatékonyan működött ahhoz, hogy később megvesse a mandátori szisztéma alapjait. Határozott intézkedéseket hoztak a közegészségügyi helyzet javítása érdekében, kitisztították a szennyvízcsatornákat és megnyitották a kórházakat. A Palesztinában állomásozó nagy létszámú brit katonaság jótékony hatást gyakorolt a belkereskedelem fellendülésére, s a népességnek komoly segélyeket juttattak. Ennek is köszönhetően a légkör nyugodt, sőt bizakodó lett.

A cionisták számára legalábbis mindenképpen. Nem csupán arról van szó, hogy a Balfour-deklaráció mintegy hivatalos álláspontjává vált az angol kormányzatnak, hanem arról is, hogy a legmagasabb rangú politikusok biztosították a cionistákat szívélyes jóakaratukról és támogatásukról. A háború végére Lloyd George és Balfour külügyminiszter a cionista ügyet a palesztinai brit mandátum legfőbb alapjának, sőt létértelmének tekintette. Balfour a Curzon-féle minisztériumközi bizottságnak küldött 1919. augusztus 11-i memorandumában kifejtette, hogy „a cionizmus – legyen helyes vagy helytelen, jó vagy rossz – évszázados hagyományokban, mostani igényekben, jövőbeli reménységekben gyökerezik, amelyek messze nagyobb jelentőséggel bírnak, mint az ezen az ősi földön élő 700 ezer arab vágyai vagy előítéletei. Véleményem szerint ez így van rendjén. […] Mi több, az nem elég, hogy a zsidók eljuthassanak Palesztinába, otthonuknak még életképesnek is kell lennie."[166]

---

[165] A szakirodalomban többféle adat van forgalomban. Fisher 550 ezer muszlimot, 70 ezer keresztényt (összesen 620 ezer arabot) és 50 ezer zsidót említ. Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 427., 431. A korabeli brit becslések ugyanakkor 583 ezer muszlimról, 84 ezer keresztényről és 79 ezer zsidóról szólnak. Harry Charles Luke – Edward Keith-Roach (szerk.): *The Handbook of Palestine*. London, 1922. 33.

[166] Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy*… i. m. 347.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 510.

London ebben a szellemben cselekedett. San Remóban Szíriát és Mezopotámiát ugyan „ideiglenesen független" államokként ismerték el a mandátumos osztozkodás keretében, Palesztina számára viszont különleges eljárást alkalmaztak. Egészen a háború utolsó hónapjaiig maga Balfour határozatlan maradt a Szentföldet illetően. Miközben teljesen bizonyos volt abban, hogy minden eszközzel segíteni kell a zsidó nemzeti otthon kialakítását, Franciaországot pedig ki kell rekeszteni a palesztinai mandátumból, nem ragaszkodott az egyoldalú brit ellenőrzés elvéhez. Ugyanígy gondolkodott Lloyd George is, aki egy ideig számba vette a Palesztina feletti amerikai védnökség lehetőségét is.[167] Ezeknek az ábrándozásoknak Curzon és a hadsereg vetett véget. Curzon fogalmazta meg azt a vázlatot, mely szó szerint beillesztette a Balfour-nyilatkozatot a mandátumos dokumentumba. Ezt a rendelkezést a cionisták elsőrendűen fontosnak tartották. A zsidó nemzeti otthon létrehozását jóváhagyó Balfour-nyilatkozat emellett erkölcsi és politikai okot szolgáltatott Nagy-Britanniának ahhoz, hogy felülvizsgálja a Sykes–Picot-szerződés által megszabott saját álláspontját a palesztinai ügyekben.

A zsidó nemzeti otthon létrehozásával szemben más kormányok részéről sem fogalmazódott meg komolyabb ellenvetés. A San Remó-i értekezlet időpontjára a többi hatalom már tényként kezelte a realitásokat, hiszen például Clemenceau is engedményeket tett Palesztinával kapcsolatban a Lloyd George-dzsal megtartott 1918. decemberi találkozóján. Ennek ellenére az antant vezetői nem tudtak ellenállni a kísértésnek, hogy még az utolsó pillanatban is megkérdőjelezzék a britek itteni elsőbbségét. Sonnino olasz külügyminiszter – skót anya és olasz zsidó apa fia – még mindig a Palesztina internacionalizálására vonatkozó vatikáni javaslatot támogatta és a „Mediterrán Szefárdi Unió" létrehozásának hipotetikus tervét latolgatta, mely szerinte lojálisabb lesz Rómához, mint Londonhoz. Elégedett lehetett ugyanakkor avval, hogy két olasz zsidót delegáltak a Palesztinában működő cionista bizottságba.[168] A Szentszék aggódott amiatt, hogy – amint arra Luigi Barlassina latin pátriárka több ízben felhívta a figyelmet – a cionisták a palesztinai latin közösségeket hátrányos helyzetbe hozzák, a szent helyek feletti katolikus dominancia megrendül és még a keresztény vallásgyakorlat is csorbát szenved.[169] Berthelot azt kifogásolta, hogy a Balfour-nyilatkozatot, ezt a lényegében „félhivatalos" dokumentumot, amelyet a franciák sohasem vettek komolyan,[170] beillesszék a mandátumi döntés szövegébe. Ehelyett olyan tervezetet javasolt, mely fenntartotta volna Franciaország háború előtti előjogait a római katolikusok és a palesztinai szent helyek védelmezőjeként, amire Párizs 1917 óta nagy hangsúlyt fektetett.[171] Lloyd George, aki a leghatározottabban ellenezte, hogy a szent helyek az „agnosztikus, ateista franciák" kezébe kerüljenek, ebben a kérdésben csak annyi engedményre volt hajlandó, hogy javasolta, egy bizottság végezzen vizsgálatokat a kisebbségi csoportok helyzetéről, London pedig a későbbi döntéseit ennek eredményeihez fogja igazítani. Kicsinyes alkudozások után Millerand és Berthelot elfogadta a kompromisszumot, de mindketten ragaszkodtak fenntartásaik hangoztatásához és ellenvéleményük rögzítéséhez.[172] A franciák vonakodását mutatja, hogy Georges-Picot – nyilvánvalóan azért, hogy megnyerje őket a hazája számá-

[167] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 94–95.
[168] Manuel: The Palestine Question in Italian Diplomacy, 1917–1920. i. m.
[169] Sergio I. Minerbi: *The Vatican and Zionism. Conflict in the Holy Land, 1895–1925*. New York, 1990. 141–144., 172–177.
[170] 1918 júliusában Pichon azt mondta a párizsi olasz nagykövetnek, hogy csak abban a reményben egyeztek bele a cionizmus támogatásába, hogy a cionisták majd segíteni fogják az antant háborús erőfeszítéseit. Manuel: The Palestine Question in Italian Diplomacy… i. m.
[171] Nicault: The End of the French Religious Protectorate in Jerusalem (1918–1924). i. m.
[172] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 281.

ra – 1919-ben Jeruzsálemben muszlimok előtt kijelentette, a britek „a cionistáknak ígérték Palesztinát", de a katolikus Franciaország „nem engedi át Jézus földjét azoknak, akik megfeszítették Őt".[173] A hatalmi játszmáktól függetlenül azonban a zsidó nemzeti otthon gondolatát Párizs sem utasította el.

Így volt ez az Egyesült Államok esetében is. Igaz, a tengerentúlon számos tekintélyes zsidó közéleti személyiség, köztük Henry Morgenthau, félt attól, hogy a cionizmus veszélybe sodorja a zsidók lassú asszimilációját a nyugati társadalmakba, a Palesztinában létrehozandó zsidó állam pedig fel fogja vetni a kettős állampolgárság kényes kérdését. Ezért Morgenthau 299 amerikai zsidó vezető aláírásával petíciót juttatott el az elnöknek a zsidó állam létrehozása elleni tiltakozásul.[174] Az amerikai külügyminiszter, Robert Lansing is határozottan cionistaellenes maradt. Wilson azonban személyesen biztosította Veicmant a támogatásáról. A békekonferencián jelen lévő amerikai cionista küldöttség tagjának, Felix Frankfurternek küldött üzenetében az elnök megpróbálta szertefoszlatni a cionisták kétségeit: „Sosem hittem volna, hogy egyszer majd újfent biztosítanom kell önt a Balfour-nyilatkozatnak nyújtott támogatásomról, s arról, hogy mindezidáig nem találkoztam senkivel, aki komolyabb formában ellenezte volna a benne foglalt célkitűzéseket."[175]

Mindennek következtében a Balfour-deklarációt beillesztették a mandátumos dokumentumba, a Szentföld egyedülálló bánásmódban részesült, a helyzete különbözött az A mandátumokétól. Vagyis az antant kormányainak határozott erkölcsi támogatását a cionista ügy iránt kinyilvánították. Mandátori hatalomként a britek feladata elsődlegesen nem is a palesztinai önkormányzatiság és a függetlenség irányába mutató folyamatok elősegítése lett, hanem mindenekelőtt az „életképes" zsidó nemzeti otthon kialakítása (2., 4., 6. cikkely).[176] Ez azonban mind nemzetközi síkon, mind Palesztinában súlyos nehézségekkel járt.

Kimerítő geográfiai és geológiai vizsgálatokra alapozva a cionisták a háború utolsó évében megfogalmazták, milyen elengedhetetlen területi követelményekkel jár az „életképes" Palesztina. Az ókori zsidó közösségek történelmi határai – „Dantól Beér-Seváig", ahogy 1918 decemberében Lloyd George Clemenceau-nak kijelentette – nyilvánvalóan nem voltak pontosan kijelölve, s általában is az olyan fogalmak, mint Palesztina vagy Szíria akkoriban igencsak homályosaknak számítottak, nem volt egyértelmű, hol végződik az egyik, s hol kezdődik a másik. A modern biztonsági megfontolások viszont megkövetelték, hogy Palesztina magában foglalja a történelmi inváziós útvonalakat. A cionisták álláspontja szerint ezek az útvonalak felölelték a déli és a nyugati sivatagos területeket, északon a Libanon-hegység és a Hermon-hegy között a Bekaa-völgyet, valamint a hidzsázi vasutat Deraa és Maán között. Gazdasági szempontból természetesen létfontosságúnak bizonyultak a vízforrások. Az öntözési terveket nagyrészt az északi-északnyugati vidékekre alapozták, ide tartozott a Lítáni folyó, a Hermon-hegy hókészlete (a Jordán forrásvidéke) és mellékfolyóival együtt a Jarmúk. A hagyományos energiaforrásokban szegény Palesztina jövőbeni iparosítása teljes egészében a vízenergiától függött, ehhez pedig szintén nélkülözhetetlennek tűntek a Lítáni és a Jarmúk vízesései. A Jordántól keletre elterülő Gilead (Dzsalaad) Libanonon kívül az egyetlen fában gazdag vidéknek számított. Ezenkívül a transzjordániai fennsíkokon és a déli kietlen Negev-sivatagban találták meg azokat a helyszíne-

[173] Rubin – Schwanitz: *Nácik, iszlamisták*… i. m. 79–80.
[174] Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 378.
[175] Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy*… i. m. 262.
[176] League of Nations: *Mandate for Palestine together with a Note by the Secretary-General Relating to its Application to the Territory Known as Trans-Jordan, under the provision of Article 25*. Presented to Parliament by Command of His Majesty, December, 1922. Cmd. 1785. London. 2. CHAR 2/317.

ket, ahová a nagyszámú zsidó bevándorlás számára még szabad földek álltak rendelkezésre. Egyszóval 1919. február elején a Cionista Szervezet azt kérte a békekonferencia Legfelsőbb Tanácsától, hogy Palesztina foglalja magában északon a Libanon-hegység lejtőit, a Jordán forrásvidékét, a Hermon-hegy gerincét, keleten a Jordánon túli területeket egészen a hidzsázi vasútig, délen pedig az Akabai-öbölig terjedő vidéket. Veicman 27-én a tanácsot arra kérte, „kézenfekvő megoldásként" engedjék a zsidókat Palesztinába költözni, ahol „bőven akad lakatlan terület", Wilsonnak pedig korábban kijelentette, Palesztinának „éppannyira zsidónak kell lennie, mint amennyire Anglia angol".[177]

Figyelemre méltó, hogy az arab felkelés vezéreként Feiszal nem támasztott kifogásokat ezekkel a maximális igényekkel szemben. A franciákkal diplomáciai csatározásokba merült emír abban reménykedett, hogy ebben a küzdelmében a cionisták a szövetségesei lesznek, ezért nyilvánította ki aktív, habár opportunista szimpátiáját a cionista mozgalom iránt. Ennek rendkívüli mód örült Mark Sykes, aki – mint láttuk – mind a zsidókat, mind az arabokat London védenceiként tartotta számon. Éppen az ő oltalma alatt került sor Londonban a Feiszal és kísérete, valamint Veicman és más cionista vezetők közötti tárgyalásokra 1918 decemberében, amelyek júniusi előzményeit már említettem. A Lawrence tolmácsolásával zajló egyeztetéseken mindkét fél kölcsönösen kifejezte a másik álláspontjának megértését és ügye támogatását. Feiszal hangsúlyozta, hogy a francia törekvések egyaránt veszélyt jelentenek az arab és a zsidó aspirációkra. Veicman a maga részéről felvázolta a cionista célokat, s kifejezte az arab közösségi jogok tiszteletben tartásának szándékát. Megállapodtak abban, hogy a határok kérdését, a vízforrások elosztását közvetlenül a két félnek kell elrendeznie. Az egyeztetéseken szívélyes légkör uralkodott. Nem sokkal később egy interjúban Feiszal kijelentette, hogy „az arabok nem féltékenyek a cionista zsidókra, s tisztességes eljárást szándékoznak biztosítani nekik; a cionista zsidók pedig arról biztosították a nacionalista arabokat, hogy a saját területükön ők is tisztességes eljárást fognak garantálni a számukra". A Lord Rotschild által a tiszteletére rendezett vacsorán pedig kifejtette, „egyetlen igaz arab sem gyanakodhat a zsidó nacionalizmusra, vagy tarthat tőle. […] Mi szabadságot követelünk az araboknak, de méltatlanok lennénk rá, ha itt és most nem azt mondanánk a zsidóknak, hogy »Isten hozott benneteket itthon«, s nem működnénk együtt velük az arab állam határain belül."[178] Ezek a tárgyalások öltöttek konkrét formát a már említett 1919. eleji Feiszal–Veicman-megállapodásban, mely közös politikát helyezett kilátásba a békekonferenciára. A páratlan dokumentum így kezdődik: „Ő királyi felsége, Feiszal emír, Hidzsáz Arab Királyság képviseletében és dr. Hájim Veicman, a Cionista Szervezet képviseletében, tekintettel az arab és a zsidó nép közötti faji rokonságra és ősi kötelékekre, felismerve, hogy nemzeti törekvéseik eléréséhez a legbiztosabb eszköz az, ha a lehető legszorosabb együttműködés jön létre az arab állam és Palesztina fejlesztésében, a kettejük közötti egyetértés emélyítése céljából a következő megállapodást fogadták el…"[179] A cikkelyek közül talán a 4. volt a legfontosabb, mely szabad bevándorlási jogot és letelepedési lehetőséget biztosított a zsidók számára Palesztinában. Egyszersmind garantálták, hogy „az arab parasztok és birtokosok jogait védjék", és „segítsék gazdasági fejlődésük előmozdítását". Jellemző módon az utolsó, 9. cikkely arról rendelkezik, hogy „a szerződő Felek között felmerülő minden vitás kérdés rendezésére a brit kormányt kell felkérni", ami tökéletesen mutatja a Whitehallnak a szerződés tető alá hozásában játszott szerepét. Emlékezhetünk rá, hogy Feiszal az aláírás után a zsidók tudta nélkül

[177] Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 496., 505.
[178] Perlmann: Chapters of Arab-Jewish Diplomacy, 1918–22. i. m.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 509–510.
[179] A Feiszal–Veicman-megállapodás. 1919. január 3. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 53–54.

„széljegyzetet" csatolt a szöveg arab verziójához, melyben jelezte, csak akkor hajtják végre a megállapodást, ha az önálló, egységes arab állam megszületik a Közel-Keleten.

A cionisták ezt követően komoly engedményeket helyeztek kilátásba az arabok számára. Felajánlották Feiszalnak Haifa és Akaba használatát és kizárólagos használati jogokat biztosítottak neki a hidzsázi vasútra.[180] Ezt a gesztust az emír azzal viszonozta, hogy amikor február 6-án megjelent a békekonferencia főtanácsa előtt, s függetlenséget kért az arabok számára, beleegyezett a Palesztinának, mint a „cionista zsidóknak" fenntartott területnek nyújtandó különleges státuszba. Feiszal azonban nem egyszerűen területi megegyezést remélt a cionistáktól, hanem diplomáciai támogatást a franciák ellen. Január 24-én az emír két munkatársa „arab–zsidó antant" megteremtésére vonatkozó indítványt tett a cionista vezetőknek, „szemita" megállapodást a nyugati mandátum helyett. A javaslat utalt arra, hogy a két nép együtt szembeszállhatna Franciaország Szíria belső területeire vonatkozó igényeivel.[181] Nem egyértelmű a válasz erre a kezdeményezésre, mindenesetre Feiszal munkatársai később többször is visszatértek a dologra. Az egyik alkalommal Veicman mintegy puhatolódzásképpen megígérte, hogy megvizsgálja az ajánlatot, ugyanakkor arra kérte Feiszalt, hogy a szíriai tengerpart ügyében „taktikai okokból" ne konfrontálódjon Franciaországgal. Látván ezt a köntörfalazást, az arab vezető Veicman értésére adta, hogy adott esetben rákényszerülhet a cionizmussal kapcsolatos magatartása átértékelésére. De igazából nem erőltette ezt a dolgot. Felix Frankfurter érdeklődésére március 1-jén továbbra is hajlandó volt biztosítékot adni arra, hogy „megtesszük, ami tőlünk telik […], hogy segítsük [a cionistákat], őszintén szívesen fogjuk fogadni a zsidókat".[182] Az amerikai cionista vezetőnek tett ígéret hátterében az állt, hogy az emír remélte, biztosíthatja a maga számára az amerikai zsidók támogatását, sőt rajtuk keresztül az Egyesült Államok szíriai politikájának számára kedvező kialakítását.

Feiszal számára valóságos kötéltáncot jelentett a zsidóellenes arab nacionalisták és a franciák ellen felhasználható cionisták közötti egyensúlyozás. Végeredményben a cionistákkal való együttműködés reménye halva született várakozásnak bizonyult. Veicmannak ugyanis egyáltalán nem állt szándékában nehézséget okozni brit patrónusainak. Mikor ez 1919 közepén egyértelművé vált, Feiszal felhagyott a cionista vezetőkkel folytatott nyilvános tárgyalásokkal, s udvariasan arra kérte őket, ne adjanak ki többé olyan állásfoglalást, amelyben az ő neve is szerepel. A január elején Veicmannal kötött titkos szerződését sem hozta nyilvánosságra, amit a cionisták egészen 1936-ig tiszteletben tartottak, amikor palesztinai cionista újságírók publikálták a dokumentumot. 1919 nyarán az emírnek nem állt módjában az arab nacionalisták nyomásának való ellenállás. French ezredes, egy egyiptomi hírszerző tiszt augusztus 26-án a következőket írta Curzonnek: „Véleményem szerint dr. Veicman Feiszal emírrel kötött megállapodása nem ér annyit, mint az a papír, amelyre írták, vagy annyit, mint amennyi energiát elpazaroltak rá a tárgyalások során. Másfelől, ha kellőképpen ismertté válna az arabok körében, az voltaképpen hurkot vetne Feiszal nyakába, mivel az arab nép árulóként tekintene rá. Nem követhetnénk el annál nagyobb hibát, minthogy Feiszalt a palesztinai arabok képviselőjének tekintjük."[183] Ez az állásfoglalás jól érzékelteti, hogy a Közel-Keleten állomásozó angol tisztek körében ekkorra vált nyilvánvalóvá hazájuk arab és cionista politikájának összeegyeztethetetlensége.

Szeptemberre Feiszal teljesen elveszítette a cionizmussal kapcsolatos illúzióit. Egyre inkább csak úgy tekintett a zsidó nemzeti otthonra, mint az arab királyság egyik alacsonyabb szintű tar-

[180] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 282., 386.
[181] Garnett (szerk.): *The Letters of T. E. Lawrence*. i. m. 268–269.
[182] Perlmann: Chapters of Arab-Jewish Diplomacy, 1918–22. i. m.
[183] Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy*… i. m. 364–365.

tományára. Egyik októberi interjújában már így fogalmazott: „Egyes cionistáknak az a szófordulata, hogy Palesztina úgy válik majd zsidóvá, mint ahogyan Anglia angol, tényleg nagyon oktalan beszéd."[184] Késő ősszel közvetítőkön keresztül jelezte, meg kívánja szakítani minden nyilvános és magánjellegű kapcsolatát a cionista vezetéssel. Az a törekvése, hogy a zsidókat az arab diplomáciai célok szolgálatába állítsa, kudarcot vallott.

French ezredes ama véleményét, hogy a Feiszal–Veicman-megállapodás annyit sem ér, mint a papír, amelyre írták, a palesztinai brit civil és katonai tisztviselők többsége osztotta. Ez pedig jelentősen befolyásolta az arabokkal és a zsidókkal szembeni politikájukat. A hadseregből és az egyiptomi tisztviselői karból sebtében összeállított katonai adminisztráció az alsóközéposztályból származó hivatalnokok középszerű csapata volt, akik közül érzékenységükkel vagy tehetségükkel kevesen emelkedtek ki. Mivel főképpen arabokkal tartottak fenn kapcsolatot, akiket egyébként egzotikus és leginkább szolgalelkű népségnek tekintettek, szilárdan meg voltak győződve arról, hogy egyedül a muszlimokkal való barátságot kell a brit politika célkitűzésévé megtenni. A zsidók érezték – s el is túlozták – ezt a középszerűséget és arabbarátságot, amit zokon vettek. Gyakran feszítették a britek türelmét a végsőkig azzal, hogy agresszíven sürgették őket a jogaik kiterjesztése érdekében. Ez az attitűd különösen a kelet-európai bevándorlókat jellemezte. Az olyan aktivisták például, mint a Belorussziában született Menáhem Usziskin, Veicman erőszakos, olykor kifejezetten harcias képviselője a Cionista Bizottságban – aki már 1903-ban kísérletet tett egy palesztinai zsidó nemzetgyűlés megteremtésére –, kérlelhetetlen nyomás alá helyezték a brit adminisztrációt, hogy haladéktalanul biztosítson állást a zsidóknak a közszolgálatban, valamint töröljön el minden megszorítást a zsidó bevándorlással és a földvásárlásokkal kapcsolatban.[185] Erre a britek merev, távolságtartó, szertartásos viselkedést vettek fel a cionistákkal szemben. 1919 végére a cionisták és a katonai adminisztráció között úgyszólván megszakadt minden kapcsolat. Sir Louis Bols, az ország egyik legfőbb közigazgatási tisztségviselője többször is felhívta London figyelmét a cionisták agresszivitására, a brit adminisztrációval szembeni „elfogadhatatlan" vádjaikra. Bols elődje, Sir Arthur Money már június 8-án figyelmeztetett, hogy „a cionista törekvések miatti félelem és bizalmatlanság napról napra növekszik [az arabok körében]. […] A cionista programnak megfelelő palesztinai brit mandátum azt jelentené, hogy határozatlan ideig sokkal nagyobb katonai erőt kellene az országban tartanunk, mint amekkorával most rendelkezünk Palesztinában."[186] Mint emlékezhetünk rá, szinte szóról szóra ugyanerre a következtetésre jut majd a King–Crane-bizottság is. Az éles szemű Gertrude Bell szeptemberben utazott át Palesztinán, s pontosan érzékelte a közhangulatot, amit papírra is vetett: „Jeruzsálemben szinte csak a cionizmusról beszélnek. Minden muszlim ellenzi és dühösek ránk, amiért támogatjuk, miközben minden zsidó mögötte áll és dühös ránk, amiért nem támogatjuk eléggé. Eközben a mi magatartásunk tétovázó, s azon tűnődünk, hogy mi lenne a legjobb."[187] A békétlenség, a nyugtalanság egyre terjedt, az arab újságok izgató vezércikkei, a figyelmeztetések idővel vészjóslóan gyarapodtak.

A brit hatóságok minden őszinte aggodalma ellenére Philip Graves, a *Times* ír származású közel-keleti tudósítója szerint, aki a háború alatt az Arab Iroda munkatársa volt, a helyi hivatalnokok hibát követtek el azzal, hogy lehetővé tették az arabok számára a cionistaellenes propagandát és demonstrációkat. Állítása szerint a rosszemlékű török uralom alatt fordult elő az, hogy a hatóságok akkor engedélyezték hallgatólagosan a megmozdulásokat, ha a kormánynak

[184] Perlmann: Chapters of Arab-Jewish Diplomacy, 1918–22. i. m.
[185] Storrs: *Orientations*. i. m. 354.
[186] Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy*… i. m. 364.
[187] Lehr Wagner: *Gertrude Bell*… i. m. 81.

szándékában állt az erőszak felszítása.[188] Ez az érvelés nemigen hatotta meg a katonai kormányzatot, mely azt gondolta, a legjobb megoldás az, ha hagyják, hogy az arabok „kieresszék a gőzt". A zsidók ezzel szemben erősködtek, hogy ha nem gátolják meg a nyugtalanság terjedését, azzal voltaképpen az arab szélsőségeseket bátorítják. 1920. március elején szíriai arab irreguláris fegyveresek – a franciákkal folytatott elszórt összecsapásaik részeként – megtámadták Metula és Tel-Hai zsidó telepeit Palesztina északi peremén (igazából francia katonákat kerestek). A kitört lövöldözésben az elesett védők között volt Józéf Trumpeldor, a Cionista Öszvéres Hadtest egykori parancsnoka. Ő lett a modern zsidó történelem első „mártírja", emléke mélyen bevésődött az izraeliek kollektív tudatába.[189] A települések elpusztítása és felgyújtása megrázta a palesztinai zsidó közösséget, mely 1920 nyarán hozzálátott önvédelmi erejének növeléséhez, így jött létre a Hagana („védelem"), melynek első parancsnoka, Józéf Hecht korábban a Zsidó Légió veteránja volt. Válaszul az arab nacionalisták országszerte különböző militáns szervezeteket alakítottak (an-Nádi al-Arabi [Arab Klub], al-Iha val-Afaf [Testvériség és Tisztaság], al-Fidáíja [Önfeláldozók]).[190] Augusztus végén French ezredes részletes jelentést küldött Londonba a politikai viszonyokról: „Palesztinában gyakorlatilag az összes muszlim és keresztény cionistaellenes, méghozzá elkeseredetten. […] Ha a cionista politika bármiféle kivitelezése mellett döntünk, akkor ezt csakis katonai erővel tehetjük, s határozott politikát kell folytatnunk az országban minden agitátorral szemben. […] Fel kell készülnünk továbbá arra is, hogy zavargások törnek ki szerte az iszlám világban, illetve hogy elterjed az a propaganda, miszerint a zsidók birtokukba készülnek venni a szent helyeket és a Szentföldet."[191] A szent helyekre való utalás annyiban félrevezető volt, hogy a vallásos zsidók ténylegesen csak a Siratófal iránt érdeklődtek. Az arabok azonban jól tudták, hogy a Palesztinára vonatkozó cionista törekvések aligha korlátozódnak erre az ősi kegyhelyre. Ilyen szempontból French ezredes jelentése egyáltalán nem túlzott, mivel a belső viszonyok 1920-ra rendkívül feszültté váltak, ami nem is csoda, hiszen 1919–1921 között 18 500 cionista bevándorló érkezett.

A keresztes hadjáratoktól egészen a brit hódításig Palesztina az iszlám világ periférikus, szinte elhanyagolt vidékének számított. 1882-ben földje alig tudott eltartani 260 ezer arab lakost. A zsidó bevándorlás és az általa kiváltott gazdasági fellendülés nyomán nőtt ez az arab népesség 1914-re 515–530 ezerre, 1920-ra pedig kb. 600 ezerre.[192] A városokban élő keresztény kisebbségtől (1914: 81 ezer fő, 11%) eltekintve ez a társadalom döntően muszlim paraszti világ volt, az archaikus naturális mezőgazdasági termelésen alapult, gazdaságilag és kulturálisan elmaradott, alacsony színvonalon élt.[193] A kereskedelem a helyi árucserére korlátozódott, ipar néhány szappangyártól, malmoktól és kisebb üzemektől eltekintve gyakorlatilag nem létezett. Az oszmán uralom alatt a politikai tevékenység kezdetlegesnek számított, alapvetően a rivális klá-

188 Philip Graves: *Palestine, the Land of Three Faiths*. London, 1923. 52.

189 Yael Zerubavel: The Politics of Interpretation. Tel Hai in Israel's Collective Memory. *AJS Review*, 16. évf., 1–2. sz. (1991. tavasz–nyár) 133–160.

190 Mint láttuk, működött an-Nádi néven egy szervezet Damaszkuszban is, s úgy tűnik, a két csoport között szoros lehetett a kapcsolat. A jeruzsálemi székhelyű társaság elnöke kezdetben az az Amín al-Huszeini volt, aki a két világháború közötti Palesztina történetében nagyon komoly szerepet játszott. Vö. Rubin – Schwanitz: *Nácik, iszlamisták*… i. m. 82. A szervezetek korai történetéről részletesen lásd Tauber: *The Formation of Modern Syria and Iraq*. i. m. 95–114.

191 Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy*… i. m. 364.

192 Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 390.

193 Benke József – Hartmann Márton: Palesztina társadalmi struktúrájának fejlődése a XIX. század végétől a XX. század közepéig. *Tájékoztató*, 1980. 4. sz. 70–79.

nok különböző hivatalok elnyeréséért folytatott manővereire korlátozódott. Változás ezen a téren a világháború után következett be, amikor a hanyag oszmán uralmat a keresztény brit adminisztráció váltotta föl. Az arabság politikai reakciója minderre még mindig a fásult beletörődés volt, miközben az egyes falufőnökök, a *muhtár*ok („választottak") eleinte örömmel fogadták az országba áramló brit és zsidó tőkét.[194] Kezdetben ráadásul az arab nacionalizmus elsődlegesen a szíriai francia uralomra fókuszált, a hangadói pedig Damaszkuszban tömörültek. Számukra Palesztina „Dél-Szíriaként" jelent meg, így is emlegették. Láthattuk ugyanakkor, hogy 1919 elején helyi előkelők részvételével összarab palesztinai konferencia ült össze, mely határozatában kérte a Balfour-nyilatkozat visszavonását, a Szíriára vonatkozó francia igények elutasítását és „az egységes, független szíriai kormány felállítását". Joggal állíthatjuk tehát, hogy 1918–1919 fordulóján és még jó ideig a palesztinai arab nemzeti mozgalom szerves részét képezte a szíriai nacionalista küzdelemnek.

Azt is látni kell azonban, hogy ebben az időszakban a palesztinai arab közösségek a politikai kérdéseket tekintve – beleértve a cionizmushoz való viszonyt is – mélyen megosztottak voltak. Ez a megosztottság a szóban forgó 1919. februári arab kongresszuson, melyet egy cionistaellenes muszlim–keresztény társaság hívott össze, látványosan megmutatkozott. A harminc küldött ugyan a véleménykülönbségeiket elfedte azzal, hogy a Feiszal vezetése alatt álló föderális Szíria mellett tette le a voksát, de ettől még a részvevők közül számosan pártolták az önálló Palesztina gondolatát, míg mások britbarátok, megint mások franciabarátok voltak, sőt öt olyan jelenlévő is akadt, aki nem volt hajlandó aláírni a cionizmust elítélő nyilatkozatot. Ez a megosztottság a későbbiekben is jellemző lesz a palesztinai politikai elitre, amit ráadásul gyakori táborváltások és állhatatlanság fog fűszerezni. 1919 folyamán, az események sodrában ezzel együtt is lassan elkezdett kiformálódni az *autentikus palesztinai arab nacionalizmus* a fiatal városi népesség körében. Ebben a vallásnak ugyanúgy megvolt a maga szerepe, mint a Hásimiták damaszkuszi rendszerében. De még inkább az erőszaknak, mely szembeállította az arabokat a dinamikus, szekularizált, „pökhendi" ifjú cionistákkal, akik nyugati stílusú öltözködésükkel, magasabb munkabérükkel és a Palesztinában tervezett zsidó államra tett magabiztos kijelentéseikkel ingerelték a muszlimokat. Persze az „új szomszédoktól" való félelem, a jó öreg xenofóbia is megtette a magáét.

Az arabok zsidóellenességét legfőképpen mégis a földkérdés élezte ki. Az ifjútörök forradalom előtt ez még nem okozott különösebb problémát, mivel hatalmas megműveletlen földek terültek el, amelyekhez jelképes összegekért hozzá lehetett jutni. 1895-ben például Palesztina földterületének csak kb. a 10%-át művelték meg, a többi parlagon maradt.[195] 1908 után azonban lassacskán megváltozott a helyzet és a bevándorló zsidókhoz való viszony, aminek a magyarázata a mind gyakoribbá váló földvásárlásokban rejlett. Az ideálisnak tekintett agrártársadalom kialakítására törekvő cionisták minduntalan azt hangoztatták, hogy az arab bérlőket nem fogják elűzni azokról az általuk megművelt földekről, amelyeket a Zsidó Nemzeti Alap vásárol meg a bevándorlók számára. Ezt a garanciát azonban egyre nehezebbnek bizonyult betartani. A legjobb minőségű földeket ugyanis megemelt áron a birtokaiktól távol, Damaszkuszban vagy Bejrútban élő tulajdonosaiktól (az „abszentistáktól") vásárolták meg. Ilyen föld volt elég, hiszen 1907-ben a földek fele volt csak kistermelői tulajdonban, a másik felével arab nagybirtokosok és uzsorások rendelkeztek.[196] Még 1918-ban is a találkozójukon Feiszal és Veicman egyetértett

[194] Graves: *Palestine, the Land of Three Faiths*. i. m. 115.
[195] Makai: *Izrael Állam és a cionizmus*. i. m. 85.
[196] Demeter: *A Balkán és az Oszmán Birodalom II*. i. m. 356.

abban, hogy Palesztinában nincs földhiány. Természetesen évszázadok óta működött a befektetési célú földpiac Palesztinában, de az adásvételkor csak a legritkább esetben fordult elő, hogy a földeket ténylegesen megművelő paraszti bérlőket elküldjék. Most azonban a Zsidó Nemzeti Alap által megvásárolt földek véglegesen és elidegeníthetetlenül a zsidó közösség tulajdonába mentek át azzal a nyilvánvaló kikötéssel, hogy – a cionista programmal összhangban – csakis zsidókat alkalmazhatnak ott munkaerőként. Annál is inkább, mert a többségükben baloldali, szocialista cionisták ódzkodtak attól, hogy másokat dolgoztassanak („kizsákmányoljanak"), a munkát elvi okokból maguk akarták elvégezni. Így a falvaikban évszázadok óta élő és dolgozó arab parasztcsaládokat egyik pillanatról a másikra kilakoltatták. Amint ennek híre ment, a fellahok félni kezdtek, hogy ők lesznek a következők, ezért egyre hevesebben elleneztek bármiféle további zsidó bevándorlást. Az ellentét tehát sokáig kizárólag társadalmi-gazdasági eredetű volt, s a zsidó kolonizációval szemben először nem is a muszlim, hanem a keresztény arabok fejtettek ki ellenállást. Holott a cionisták – amint azt Veicman Feiszalnak 1918-ban kifejtette – nem azokat a földeket akarták elsősorban megvásárolni, amelyeket ténylegesen arab parasztok műveltek meg, hanem azokat, amelyek használaton kívül vagy megműveletlenek voltak. Abban reménykedtek, hogy ezeket a parlagföldeket tudományos mezőgazdasági módszerekkel fogják majd felvirágoztatni. Az arab nagybirtokosok számára azonban túlságosan vonzónak bizonyult az az extraprofit, amelyért a termékeny birtokaik egy részét a földéhes zsidó telepeseknek eladhatták. Az árakat felsrófolták: akadt olyan Bejrútban élő földtulajdonos, aki 1921-ben az északpalesztinai birtoka bizonyos részeit az eredeti ár 40-szereséért, sőt 80-szorosáért adta el! Mivel az első világháború alatt különböző okok következtében az arab előkelők mezőgazdaságból származó bevételei lecsökkentek, a cionista földvásárlások kompenzálhatták a kiesést. Anélkül, hogy kényszerítették volna őket, az arab birtokosok olyan sok földet kínáltak fel eladásra a telepeseknek, hogy az adásvételek egyetlen akadályát valójában a pénzhiány jelentette: a zsidók nem rendelkeztek annyi pénzzel, hogy a nekik felkínált összes arab földet megvásárolják… Kimutatták azt is, hogy 1921 és 1928 között a palesztinai arab közösség választott vezetőinek mintegy negyede (!) adott el földbirtokot a zsidóknak.[197] Vagyis a zsidó bevándorlás az arab nagybirtokos családok számára valóságos jótéteményt (anyagi előnyöket) jelentett, hiába hangoztatták ennek ellenkezőjét a nyilvánosság előtt.

Talán éppen a nagymennyiségű adásvétel miatt maguk a cionisták és a támogatóik kezdetben nem vették túlságosan komolyan az arab tömegek körében terjedő nyugtalanságot, fittyet hánytak az érzékenységükre. Trumpeldor halála azonban fordulópontot jelentett. Veicman 1920 márciusában figyelmeztette Allenby tábornokot, hogy zavargások készülődnek a jeruzsálemi arab lakosság körében. De a britek veszélyérzete alacsony fokon állt. Bols biztosította Veicmant: „Nem lehetnek zavargások, a város tele van katonákkal!"[198] A cionista vezetők nem osztották ezt az álláspontot. Aggodalmukat növelte, hogy ekkor ültette a Szíriai Általános Kongresszus Feiszalt a damaszkuszi trónra, de még ennél is baljóslatúbbnak ígérkezett *nabi* Músza („Mózes próféta") közelgő ünnepe.

[197] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 522–523.
[198] Weizmann: *Trial and Error*… I. i. m. 254.

Pillanatkép az 1920. április 4-i jeruzsálemi eseményekből

Ez a húsvét „hasonmásának" is nevezhető muszlim ünnepély ebben az évben április 4-re esett. Ilyenkor a hívők Jeruzsálem és Hebron környékéről a jerikói úton Mózes sírjához zarándokolnak (őt az iszlám hebroni pátriárkának tekinti). Jeruzsálem kormányzója, Storrs később így emlékezett vissza a történtekre: „Normál körülmények között nabi Músza ártatlan (sőt érdektelen) esemény, mely egy hétig is elhúzódó ünnepségekből áll a Holt-tenger környékén. Együtt jár gyümölcsből és édességből álló ételek közös elfogyasztásával, sikamlós bábszínházi előadások sorával, mint amilyeneket a kisfiúk körülmetélésekor szoktak a büszke rokonokból álló szájtáti közönségnek tartani. Ez idáig soha, semmilyen incidens nem történt, de 1920-ban a levegő tele volt ideges hírekkel, amihez Jeruzsálem emelkedettsége kétségtelenül hozzájárult. Mi megtettünk minden szükségesnek vélt intézkedést, bár én határozottan azt képviseltem, hogy a jeruzsálemi rendőrség élére egy ilyen fiatal hadnagyot állítani aligha jó döntés a város szempontjából, az én szempontomból, s az ő szempontjából is. Úgy volt, hogy a zarándokok nem érkeznek meg a jaffai kapuhoz dél előtt, így hát apámmal és anyámmal elmentem a húsvéti zsolozsmára a Szent György-katedrálisba, s meghagytam az egyik munkatársamnak, hogy szóljon, ha a menet Jeruzsálemet egy órányi távolságra megközelíti. Megfeledkezett róla."[199]

A 60–70 ezres ünneplő tömeg megérkezett, lobogó zászlók és táncoló dervisek színes menetét alkotta. Az adminisztráció azonban súlyos hibát vétett: a muszlimok érzékenységét figyelmen kívül hagyva mindenhová zsidó rendőröket állított. Ennek persze az is oka lehetett,

[199] Storrs: *Orientations*. i. m. 347.

hogy a város arab rendőrei közömbösek, apatikusak és rosszul kiképzettek voltak, létszámuk pedig nem érte el kétszázat sem.[200] A városháza előtt Jeruzsálem arab polgármestere gyújtó hatású patrióta beszéddel feltüzelte a tömeget. Ezt követően muszlim agitátorok – nem mind helybéliek – elkezdték fellovalni az embereket és magasztalni Feiszal nevét. Valószínűleg az lehetett a céljuk, hogy befolyásolják az antanthatalmakat, amelyek ekkoriban készülődtek a mandátumok elosztására San Remóban. A kereszténységet is soraiban tudó sokaság kezelhetetlenné vált, arab rendőrök is csatlakoztak hozzá, s hamarosan kitört az erőszak. Köveket, husángokat, késeket kerítettek. A következő három órában 160 zsidót sebesítettek meg. A helyszínre érkező brit csapatok azonnal hozzáláttak a forrongás lecsillapításához. Másnap reggel azonban az angolok szabadon engedték az éjszakára bezárt arab felbujtókat, és a zsidók elleni atrocitások azonnal újrakezdődtek. A rendet csak a harmadik napon tudták helyreállítani. Öt zsidót és négy arabot öltek meg, több százat megsebesítettek.[201]

A vérengzések után a cionisták aggodalma szemernyit sem csökkent. A polgármestert ugyan haladéktalanul elbocsátották és a két legfőbb agitátorra, Háddzs Amín al-Huszeinire, valamint Áref al-Áref újságíróra börtönbüntetést szabtak ki, de a muszlim lázongók többsége csak enyhe büntetést kapott. Zsabotyinszkijt ellenben, aki a felfordulás alatt megpróbált zsidó önvédelmi csoportot szervezni Jeruzsálemben, a katonai bíróság fegyverek birtoklásáért és osztogatásáért 15 évnyi kényszermunkára ítélte.[202] Angliában és a világ zsidóságának körében az erőszak és a kiszabott ítéletek egyenlőtlensége miatt akkora volt a felháborodás, hogy a külügyminisztérium Philip C. Palin vezérőrnagy vezetésével vizsgálóbizottság kiküldését határozta el. A jeruzsálemi meghallgatások során a katonai adminisztráció védte a saját politikáját, s azt állította, hogy a cionista provokációk tüzelték fel az arabokat. A cionisták és a zsidó szemtanúk viszont nyíltan cinkossággal vádolták a mandátori kormányzatot, s azt vetették a szemére, hogy jóváhagyta a muszlimok nacionalista tevékenységét a pontosan dokumentált figyelmeztetések ellenére. Ekkor Richard Meinertzhagen ezredes, a kairói hírszerzés főnöke a brit hatóságok megdöbbenésére és méltatlankodására a cionisták vádjait alátámasztó tanúvallomást tett a bizottság előtt. Mondandóját az évtizedekkel később publikált naplójában így foglalta össze: „Kellőképpen figyelmeztettem, hogy ezek a zavargások kirobbanhatnak, szóltam Bols tábornoknak és Waters-Taylornak [a pénzügyi főhivatalnoknak] is. Figyelmeztettem Bolsot és Allenbyt, de egyik sem fordított rám figyelmet; Jeruzsálemben semmilyen elővigyázatossági intézkedést sem tettek, maga Waters-Taylor például aznap Jerikóban tartózkodott. Én a zavargásban az adminisztráció ama nyílt kísérletét láttam, hogy megmutassák Őfelsége kormányának a cionizmus Palesztinában való meggyökereztetésének hiábavalóságát. Április 14-én írtam Lord Curzonnek. […] Bíráltam a jeruzsálemi brit adminisztrációt, s nyilvánvalóvá tettem, hogy az adminisztráció a nézeteit illetően szinte kivétel nélkül cionistaellenes, az arabokat bátorítja."[203]

Meinertzhagen a vádjait külön dokumentumba foglalva Londonnak is megküldte. Ennek következtében a feletteseivel szembeni „hűtlensége" okán Allenby számára haszontalanná vált.

---

[200] Kalmár: *Zsidók Palesztinában*… i. m. 80.

[201] Roberto Mazza: Transforming the Holy City. From Communal Clashes to Urban Violence, the Nebi Musa Riots in 1920. In: Ulrike Freitag – Nelida Fuccaro – Claudia Ghrawi – Nora Lafi (szerk.): *Urban Violence in the Middle East. Changing Cityscapes in the Transition from Empire to Nation State.* NewYork – London, 2015. 179–194.

[202] Jeruzsálem új negyedeiben, ahol Zsabotyinszkij emberei járőröztek, egyetlen áldozatot sem szedtek a zavargások. A veszteségek mind az óvárosban keletkeztek, ahová a britek nem engedték be az önvédelmi osztagokat.

[203] Meinertzhagen: *Middle East Diary, 1917–1956.* i. m. 81–82.

El is bocsátották. A célját mindazonáltal elérte. A kormány szemében a palesztinai katonai adminisztráció kompromittálódott. A közvéleményt is felzaklatták a zavargások és a jeruzsálemi katonai bürokrácia látszólagos alkalmatlansága. Esedékessé vált a radikális váltás a palesztinai kormányzaton belül. Április 29-én, néhány nappal azt követően, hogy a Legfelsőbb Tanács San Remóban Nagy-Britanniának ítélte a mandátumot, London bejelentette a szentföldi katonai rezsim ideiglenes polgári kormányzattal való azonnali felváltását. Az 55 napig tevékenykedő, több mint 150 szemtanút kihallgató Palin-bizottság jelentése nyárra készült el, de annak nyilvánosságra hozatalát a kormány – a cionistákkal egyetértve – már nem tartotta szükségesnek. Ez nem is meglepő, ha figyelembe vesszük a tartalmát. A több mint 80 oldalas jelentés ugyanis, miután bemutatta Palesztina történetének főbb csomópontjait, részletesen feltárta a konfliktus okait. Ezek szerint az arab lakosság elkeseredettsége, a jövőt illető bizonytalansága, a cionisták uralmától való félelme (lásd Balfour-nyilatkozat), a cionisták agresszív, gátlástalan magatartása és az adminisztráció hibáinak sorozata vezetett az erőszakhoz.[204]

A belső bonyodalmak és az erőszak első megnyilvánulásai mellett egy pillanatra sem állt le a nagyhatalmi alkudozás a palesztinai határokról. A britek érthető módon csak támogatni tudták a cionisták maximális területi igényeit, ugyanis ez a javaslat a jövőbeni mandátumuk kiszélesítésére és gazdagítására vonatkozott. 1919. február 19-i memorandumában a vezérkar felhívta a figyelmet a palesztinai északi határok kitolásának szükségességére a Földközi-tenger partjától Mezopotámiába vezető vasútvonalak megvédelmezése végett.[205] A cionista igényekkel kapcsolatban Balfour két emlékiratot is küldött Lloyd George-nak, az egyiket 1919. június 26-án, a másikat augusztus 11-én. Mindkettőben támogatta a vízforrásokra vonatkozó cionista törekvéseket a Jordán felső folyásánál és a Lítáni mentén, valamint a hidzsázi vasútnál húzódó keleti határra irányuló kéréseket. Igaz, nem lehetett akkor még tudni, a franciák támogatni fogják-e ezeket az igényeket. Annál inkább, mert 1919 februárjában Párizsban a már említett, s Palesztina ügyében a franciákat támogató libanoni delegáció figyelmeztette a békekonferenciát, hogy Nagy-Libanon „történelmi és természetes határai" magukban foglalják a Jordán vízforrásait. Pichon külügyminiszter pontosan ezt az álláspontot képviselte a március 20-i rue Nitot-i találkozóján Lloyd George-nak. Sőt elvetette még a Sykes–Picot-féle határok felülvizsgálatára vonatkozó brit javaslatot is, és ragaszkodott ahhoz, hogy Észak-Galileának az összes zsidó településével együtt Szíriához kell tartoznia. Világos volt persze, hogy az angolok nem fogadják el a Sykes–Picot-féle határok ilyen szó szerinti értelmezését, hiszen csapataik egész Galileát megszállás alatt tartották. Allenby és Gouraud zökkenőmentesen megrajzolta a demarkációs vonalakat, 1918 decemberében pedig – emlékezhetünk rá – Clemenceau megállapodott angol kollégájával Palesztina („Dantól Beér-Seváig") brit felügyeletéről. E megegyezés ellenére azonban a következő hónapokban a cionisták legnagyobb rémületére az antantpartnerek Palesztináról szóló tárgyalásai reménytelenül megrekedtek. Május 21-én a palesztinai–szíriai határ ügyében olyannyira kiéleződtek az ellentétek, hogy Clemenceau és Lloyd George kis híján szakított egymással. Távolról sem óhajtott kompromisszumra jutni a brit – és cionista – követelésekkel, ezért Pichon elszántan el akarta szakítani a létfontosságú északi területeket Palesztinától.

Ez a patthelyzet egészen 1920 februárjáig tartott. Akkor válaszul arra, hogy Nagy-Britannia hallgatólagosan beleegyezett Belső-Szíria elengedésébe, az új Millerand-kormány hajlandó volt lezárni a Palesztináról folytatott vitákat. A nagylelkűség eme hirtelen megnyilvánulása valójában

[204] Brendan McKay: *The Palin Commission Report*.
http://cs.anu.edu.au/~bdm/yabber/yabber_palin.html, letöltés: 2015. március 26. A jelentés értékelését lásd Sahar Huneidi: *A Broken Trust. Herbert Samuel, Zionism and the Palestinians*. London, 2001. 35–38.
[205] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 121–122.

a katonai demarkációs vonalak tudomásulvételét jelentette. A cionisták maximális határkitolásra vonatkozó kéréseit figyelmen kívül hagyták. Lloyd George, aki a Millerand-kabinethez hasonlóan már türelmetlenül várta a közel-keleti ügyek lezárását, láthatólag készen állt a fennálló *status quo* elfogadására. Nem felejtette el, hogy hazája a Palesztina feletti ellenőrzést elsődlegesen *Egyiptom védelme miatt* követelte magának, amibe beletartozott Haifa mint mediterrán tengerészeti bázis használata, valamint vasút és csővezeték építése Mezopotámiától a tengerpartig. Ezeket a célokat pedig a fennálló határok között is el lehetett érni. Az utópisztikus cionista határok azonban, melyek Veicmanék állítása szerint Palesztina számára teljes gazdasági életképességet biztosítottak volna, a britek szempontjából másodlagos kérdésnek számítottak. Nyilvánvalóan csak úgy lehetett volna megvalósítani őket, ha egyúttal elidegenítik maguktól a franciákat.

Márpedig Franciaországban a kolonialista körök rendkívül hevesen követelték a francia érdekek megvédelmezését, egyik legfőbb képviselőjük, a Keleti Bizottság (Comité de l'Orient) például minden kompromisszumot egyenesen „hazaárulásnak" tekintett. A közel-keleti francia katolikus missziók eleve úgy jellemezték a zsidó nemzeti otthont, mint „Anglia eszközét a pozícióink aláásására". Mások világméretű zsidó összeesküvést véltek felfedezni a cionizmus és a bolsevizmus mögött, melyek „minden eszközzel a keresztény világ elpusztítására törekednek". Robert de Caix meg is mondta, hogy „az a forradalmi és profetikus szellem, mely oly gyakran található meg a zsidók között, bolsevizmusba fordult át" azon cionisták esetében, akik Kelet-Európából Palesztinába jöttek. A franciák tehát úgy vélték, hogy a palesztinai és szíriai pozícióikat olyan mozgalom fenyegeti, mely egyszerre „brit, zsidó, cionista és bolsevik". A katolikus kongregációk szerint nem is a francia nemzeti érdek, hanem sokkal inkább a vallásos érzékenység követeli meg a cselekvést, megakadályozandó azt, hogy a protestánsok és a zsidók pozíciókat szerezzenek Palesztinában. „Elfogadhatatlan – hangoztatta egyik képviselőjük –, hogy »Krisztus országa« a zsidó és az angolszász eretnekség prédája legyen. Franciaország és az egyház sérthetetlen örökségének kell maradnia. Nemzeti gyalázat és jóvátehetetlen bűn lenne, ha nem ragadnánk ki ezt megszentelt földet szövetségeseink brutális kapzsiságából."[206]

A britekkel folytatott tárgyalásokat ugyan a Millerand-kormány lemondása (Millerand-t köztársasági elnökké választották) és a Georges Leygues vezette új kabinet szeptemberi megalakulása átmenetileg megakasztotta, de 1920. december 4-én a francia és a brit miniszterelnök megkötötte a végső megállapodást a határokról. A szerződést három héttel később Párizsban írták alá. Ennek értelmében Palesztina északi határa a Jordántól keletre haladt egy Dantól, illetve Bánjásztól délre lévő pontig, ahonnan északkelet felé fordult a Jordánba ömlő folyók vízválasztó vonala mentén. Innen dél felé tartott a Jordántól és a Hula-tótól keletre. Ez nagyjából a Sykes–Picot-féle határt jelentette. A franciák engedélyezték a briteknek a hidzsázi vasút használatát a Galileai-tó és a szíriai sivatag között, valamint csővezeték lefektetését ezen a területen. Leygues megígérte az északi zsidó telepeseknek a Jordán és a Jarmúk felső vizeinek használati jogát, miközben azok francia kézen maradtak.[207]

A megállapodás fájdalmas csapást jelentett a cionistákra. Keleten a lefektetett határok a zsidókat nagy kiterjedésű megművelhető földterületektől vágták el. Északon és északkeleten az országot megfosztották minden jelentősebb vízforrástól, a Lítáni folyótól, a Jordán északabbra fekvő vizeitől, a Hermon-hegy forrásaitól és a Jarmúk legnagyobb részétől, amelyek pedig az öntözéshez elengedhetetlenül fontosak lettek volna. Nem véletlenül írta Veicman 1921 elején Churchill gyarmatügyi miniszternek, hogy a Franciaországgal kötött egyezmény „elvágja Palesz-

[206] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 441–442.
[207] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 284.

tinát a Lítánitól, megfosztja a Felső-Jordán, a Jarmúk és a Tibérias-tótól keletre elterülő termékeny síkságok birtoklásától, amelyekre pedig eddig úgy tekintettünk, mint a zsidó letelepedés legígéretesebb lehetőségére", így ezen területek Franciaországnak való átadásától függ „a zsidó nemzeti otthon sikeressége".[208] Mindhiába. Leygues ama ígérete, hogy a telepesek használhatják a francia kézen lévő vízkészleteket, sohasem teljesült. A határok nem vették figyelembe a *Biblia* által leírt Palesztina történelmi egységét, ami pedig a Balfour-nyilatkozathoz vezető tárgyalásokon még megfogalmazódott. Ráadásul nemcsak arról van szó, hogy a természetes földrajzi határokat nem követték, hanem arról is, hogy az ország így katonailag szinte védhetetlenné vált. Ez a gazdasági és katonai sebezhetőség a palesztinai mandátumterületre, később pedig az egész Közel-Keletre évtizedeken át átokként fog nehezedni.

Rövid távon azonban Nagy-Britanniának nem lehetett oka panaszra a neki juttatott mandátumterületekkel kapcsolatban. Megkapta Palesztinát és Mezopotámiát, továbbá megszerezte a moszuli olajjövedelmek 75%-át. A megállapodások lehetővé tették az angolok számára, hogy a kőolajat vasúton vagy vezetéken keresztülszállítsák Szírián, összekapcsolják a mezopotámiai vasúthálózatukat a hidzsázival, ezáltal pedig a birodalmi összeköttetési útvonalak újabb kapcsolódási pontját alakítsák ki. Összességében az angol–francia megállapodások a levantei brit politika csúcspontját jelentették, közel-keleti befolyásának tetőzését. Elérte minden dédelgetett álmát az Oszmán Birodalom felosztásával, kiterjesztett mandátumterületekhez jutott, a Törökországgal megkötött sèvres-i békeszerződés formálisan elismerte ciprusi és egyiptomi pozícióit, biztosította a maga számára a szabad hajózás lehetőségét a tengerszorosokon keresztül.

A sèvres-i békeszerződés, amelynek értelmében Konstantinápoly az antant javára lemondott az arab tartományairól, egyiptomi és szudáni jogairól, s elismerte a francia protektorátust Marokkó és Tunézia felett, a török nemzeti mozgalom miatt késett. A Népszövetség tanácsa kénytelen volt a mandátumok kiosztásának ratifikálását elnapolni. A San Remó-i döntéseket ennek ellenére végrehajtották. Nagy-Britannia és Franciaország hallgatólagosan megállapodott arról, hogy a kétoldalú kapcsolataikban a sèvres-i békeszerződést érvényesnek tekintik. Ennek megfelelően a Népszövetség tanácsa 1922. szeptember 29-én jóváhagyta a palesztinai és szíriai mandátumokat (mint láttuk, a Mezopotámiára vonatkozó mandátumot később ratifikálták a Londonnal kötött külön megállapodás értelmében). Az 1923. július 24-én megkötött lausanne-i békében a törökök voltaképpen csak elfogadták a *fait accompli*t.

A britek nehézségei Transzjordániában és Palesztinában

1919-ben és 1920-ban a közel-keleti pozícióinak destabilizálódása válaszadásra késztette Nagy-Britanniát: véget kellett vetnie tétova politikájának és regionális stratégiája összefüggéstelenségének. Két évvel a világháború befejeződése után szükségessé vált ama kapcsolatok jellegének meghatározása, amelyeket a Népszövetség által neki ítélt mandátumos államokkal szeretett volna kiépíteni. Ez a feladat az új gyarmatügyi miniszterre, Winston Churchillre várt, aki 1921 januárjában foglalta el hivatalát. Szerette volna elérni a Közel-Kelet jövőjét meghatározó döntések meghozatalának centralizálását. Két nyilvánvaló szándék érvényesült: (1) megvédeni Nagy-Britannia keleti stratégiai érdekeit, s közben (2) eleget tenni az araboknak nemrég tett, „szabadságra és önrendelkezésre vonatkozó" ígéreteknek. Az 1914–1918 közötti évek vérfürdője után az európai közvélemény nem volt hajlandó pénzt áldozni és vérét ontani utópisztikus

[208] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 513.

keleti területi ambíciók megvalósítása érdekében. Miközben megkönnyebbülve figyelték a csapatok leszerelését a nyugati fronton, hogyan lehetett volna elfogadtatni a katonák fegyverben tartását Perzsiában vagy a Kaukázuson túli területeken és brit vér ontását Irakban? A parlamentben és a sajtóban bírálatok özöne zúdult a mezopotámiai „őrült brit politikára". „A nyugati diplomaták mániája eléri-e vajon a közvélemény bölcsességének szintjét?" – tette fel a kérdést Toynbee 1922-ben.[209]

Valójában hatalmas különbség húzódott a háború idején a nagyhatalmak által kötött titkos szerződésekben lévő igények határozottsága és a helyszínen szerzett keserű tapasztalatok között, melyek láthatólag mindent háttérbe szorítottak a háború utáni politikában, különösen Nagy-Britannia esetében. Mintha csak a diplomaták, akik a Közel-Keleten lévő nyugati követségek atmoszféráját megfertőző európai rivalizálás rabjainak számítottak, azt hitték volna, hogy a háború technikai követelményeinek kielégítésére felvonultatott eszközök a fegyverszünet után is politikai céljaikat fogják szolgálni. A kivérzett Európa azonban kételkedni kezdett az újabb területhódítások előnyét illetően. A damaszkuszi nacionalisták elleni francia és a bagdadi lázadók elleni brit győzelem nemigen tudta eloszlatni azt a bizonytalan érzést, hogy a birodalmi dominancia napjai leáldoztak. Nem is elsősorban a helyi nacionalizmusok megnyilvánulásának hatására, hanem inkább Európa lassú politikai kifulladása következtében. A birodalmak paradoxonja, hogy expanziós logikájuk időnként ellentétes a társadalmak fejlődésével.[210]

E különbség csökkentésének szükségességében kell keresnünk annak az arab politikának a forrását, amelyet Churchill a már említett 1921. márciusi kairói konferencián indított útjára Lawrence támogatásával. Lawrence-nek ez volt az utolsó jelentős hozzájárulása a Közel-Kelet modernkori történetéhez. Álláspontja, amelyet azzal a formulával írt le, hogy „az araboknak a mi első barna *dominium*unknak, nem pedig az utolsó barna gyarmatunknak kell lenniük",[211] jól foglalta össze a korszellemet. Nem arról volt-e szó Nagy-Britannia számára, hogy fenntartsa a keleti befolyását főleg az arab klientúrája megőrzésével, egyúttal az anyagi és emberi befektetései korlátozásával? Mindazok, akik a helyszínen a korábbi években a brit politikát megszabták, például Gilbert Clayton, Lawrence, Percy Cox, Gertrude Bell vagy éppen Hubert Young, teljesen egyetértettek a követendő stratégiában és – mint láttuk – a keleti ügyek e régi motorosai az utolsó simításokat végezték Mezopotámia számára a „saríf megoldás" módozatain.

A kairói konferenciának egy másik sürgős kérdést is meg kellett oldania, a Jordán keleti partjának jogállását. Ez arab törzsi területnek számított, itt futott keresztül a hidzsázi vasútvonal, egyfajta *terra nullius*ként semmilyen világosan meghatározott szuverenitás alá sem tartozott. Névlegesen viszont a palesztinai mandátum részét (annak kb. 75%-át) képezte, egyes részei pedig kifejezetten termékenyek voltak; lakóinak száma 1921-ben nagyjából 230 ezer lehetett, akik paraszti vagy félnomád életmódot folytattak. Nagy-Britanniát ez a térség csak annyiban érdekelte, hogy ez a „senki földje" ne válhasson destabilizációs kísérletek kiindulópontjává.

Eredetileg a Huszein–McMahon-levelezés az araboknak juttatta a területet, később Franciaország követelte magának, 1919–1920-ban pedig Feiszal arab adminisztrációja tartotta az ellenőrzése alatt. Az emír sietett is oda kormányzókat kinevezni és Damaszkuszba hívta Transzjordánia összes törzsi vezetőjét. Nagy-Britannia azért is nyugtalankodott a francia igények miatt, mert Párizs akkoriban Szíriában – egészen Palesztináig – fondorlatos cionistaellenes kampányt folytatott, mely kedvező visszhangra talált az arabok körében. London ilyen körülmények

[209] Toynbee: *The Western Question in Greece and Turkey*… i. m. 58.
[210] Picaudou: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient*… i. m. 137–138.
[211] Curzonnek 1919 szeptemberében írt levele. Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. i. m. 422–424.

között nem mondhatott le a franciák javára e Palesztinával szomszédos határvidék ellenőrzéséről. Miután Feiszalt elűzték Damaszkuszból, a Jordánon túli vidék egyfajta senki földjévé vált, ahol beduin törzsi fegyveresek portyáztak, s csaptak át időnként a Jordánon, hogy a zsidó telepeket, falvakat fosztogassák, ezenkívül betörtek Szíriába, ahol a franciákkal hadakoztak. A viszonyokat jól jellemzi egy ekkoriban Transzjordániában szolgáló brit katonatiszt, C. D. Brunton beszámolója, aki a feletteseinek küldött jelentésében hangsúlyozta, ebben az országban „láthatólag senki sem elégedett a megszállásunkkal", s nagyon kevés hiányzik a teljes anarchiához. Aláhúzta: „Az itteniek nem alkotnak homogén politikai egységet. Éles határ húzódik a letelepedett lakosság és a beduinok között. Az előbbiek erős kormányt és védelmet akarnak az utóbbiak önkényeskedései és erőszakoskodásai ellenében. A beduinok viszont a renddel szemben az anarchiát részesítik előnyben, mivel a parasztok nyájainak és csordáinak fosztogatásából és kirablásából élnek. Nem várható tőlük kormány megválasztása a közös hazájuk számára."[212]

Herbert Samuel 1920. augusztusi látogatása esz-Szaltban

1920. augusztus 7-én Herbert Samuel főbiztos azt kérte Londontól, hogy Transzjordániát hadd vonja a palesztinai adminisztráció közvetlen ellenőrzése alá, különben a helyzet „anarchiába torkollik, vagy a franciák veszik birtokukba a határvidéket", válaszul a beduinok zaklatásaira és a rend helyreállítása érdekében.[213] Mivel erre a célra katonai erő nem állt rendelkezésre, Curzon azt javasolta, küldjön kisszámú, „rátermett" hivatalnokot a folyón túlra, akik az arabo-

[212] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 443.
[213] Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy*… i. m. 13. k. 334.

kat az önkormányzat felé vezetik. A főmegbízott így is tett és két fiatalabb tisztviselőt küldött a fennsíkra. El-Kerakban Alec Kirkbride irányítása alatt felállították „Moáb nemzeti kormányát", Ammánban pedig az öccse, Alan felügyelete mellett megszervezték az „ammonita kormányt".[214] Augusztus 20-án pedig maga Samuel is esz-Szalt városába utazott, hogy reagáljon a régióbeli francia kezdeményezésekre és javasolja brit politikai megbízottakkal megerősített helyi kormány létrehozását. A helyi sejkek együttműködése ellenére ugyanakkor ezek a jelentéktelen „kormányzatok" képtelenek voltak a városok határán kívül a rend és a biztonság garantálására, ezért egy harmadik tisztviselő, F. R. Somerset arra törekedett, hogy kijátssza a törzseket egymás ellen, s ezáltal meghiúsítsa a szíriai rablóhadjárataikat, melyek bármikor kiválthatták az ottani francia csapatok inváziójá. A franciák azonban nemcsak katonai, hanem politikai fenyegetést is jelentettek, mivel szüntelenül tüzelték az arabokat a cionisták és a britek ellen a Jordánon innen és túl, propagandájuk pedig azt harsogta, hogy ha Franciaország átvehetné Nagy-Britannia helyét a térségben, akkor megfékezné a cionistákat.

Ebben a képlékeny helyzetben Feiszal bátyja, Abdalláh emír harminc tisztjével és mintegy kétszáz beduin katonájával bevonult Maánba, mely Transzjordánia és Hidzsáz bizonytalan határán feküdt. Damaszkuszba tartott, hogy segítsen a testvérének a hatalma visszaszerzésében. Érkezése mintha csak a gondviselés műve lett volna. Az egész Hásimita családból ő volt az egyetlen, akinek még semmilyen uradalmat sem ígértek. Feiszal lett a jelölt az iraki trónra, Huszein saríf Mekkában maradt legidősebb fiával, Alival, aki Hidzsáz örökösének számított. Abdalláhnak azonban nem jutott semmi. Felhívást intézett minden „igaz arabhoz", hogy gyűljön a zászlaja alá. Voltak is jelentkezők, így az elszánt emír immár kétezer ember élén folytatta útját el-Kerakba, ahol Alec Kirkbride szívélyesen fogadta. Innen az emír 1921 márciusában a vasút segítségével áttelepült Ammánba, ahol csatlakozott hozzá néhány franciák által Damaszkuszból elűzött nacionalista tiszt. Abdalláh nem rejtette véka alá a Szíriára vonatkozó aspirációit. Még egy Gouraud tábornok elleni merényletkísérlet tetteseit is a védelme alá helyezte, hiába kérték a kiadatásukat a francia hatóságok. Fennállt a lehetősége annak, hogy Transzjordánia, az anticionista és britellenes agitáció potenciális bázisa az arab nacionalista törekvések új otthonává válik.

Végül azonban a kairói konferenciának kellett döntenie Transzjordánia jövőjéről. Churchill munkatársai éppen Abdalláh Ammánba érkezésekor ültek össze Egyiptom fővárosában, s eleinte szörnyülködve fogadták a híreket. Az emír azt állította, sárgaságot kapott, s levegőváltozásra volt szüksége a gyógyulása érdekében, ezért jött a városba, de persze senki sem hitt neki.[215] Mindenki tudta, hogy meg kell őt állítani, különben válság következik Franciaország és Anglia között. A kormányfőnek küldött üzenetében a gyarmatügyi miniszter a következőket javasolta:

> „Úgy ítéljük meg, haladéktalanul meg kell szállnunk katonailag Transzjordániát a következő okokból:
> 1. Hogy biztonságos körülmények között állandó kormányt hozhassunk ott létre, mely megakadályozná, hogy Palesztinát portyázásokkal zaklassák.
> 2. Hogy képesek legyünk véget vetni a franciák elleni jelenlegi cselszövéseknek. Utóbbiak bizonyára feljogosítva érzik majd magukat, hogy ezt kérjék tőlünk, számunkra pedig alighanem ez az egyetlen módja annak, hogy lenyelessük velük a Feiszal jelentette keserű pirulát.

[214] Alec Seath Kirkbride: *A Crackle of Thorns. Experiences in the Middle East*. London, 1956. 22.
[215] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 504.

3. Hogy újranyithassuk a hidzsázi vasutat és újraindíthassuk a mekkai zarándoklatot. Ez egyszersmind kihatna a Huszeinnek utalt támogatásra, amelyet – miközben a mostani ínséges helyzetét a zarándoklatból származó jövedelem visszaesése idézte elő – valószínűleg a jövőben is folyósítanunk kell."[216]

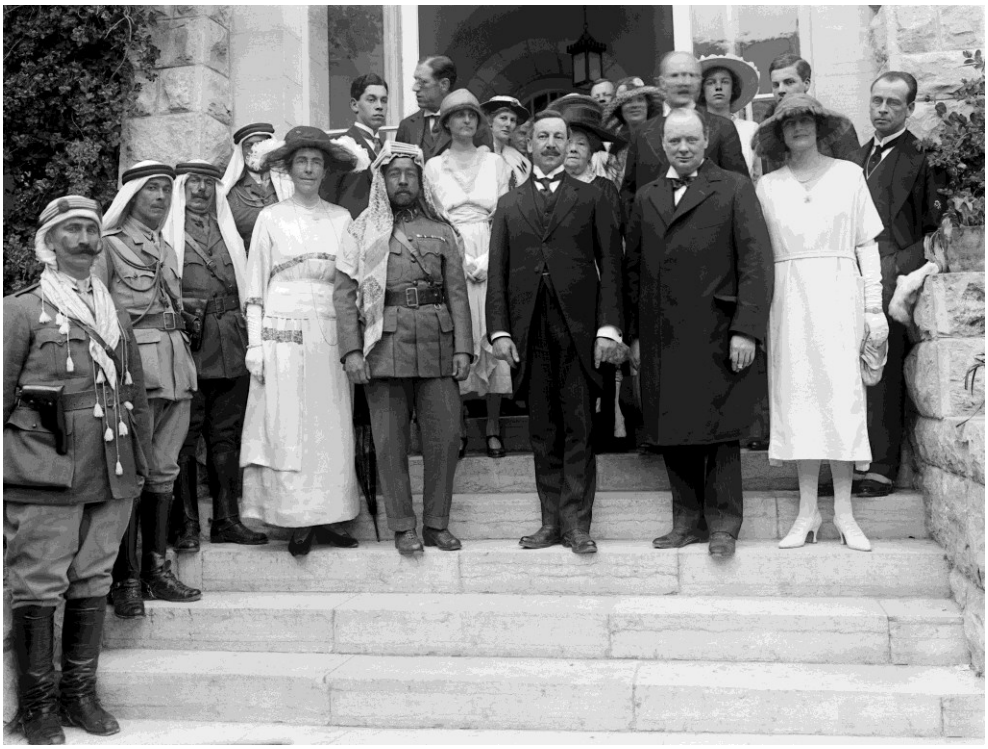
Churchill és Lawrence azt gondolta, a problémát úgy lehetne a legegyszerűbben megoldani, ha rávennék Abdalláhot, hogy Transzjordániában maradjon. Ott brit védelem alatt uralkodó lehetne, bár ténylegesen nem uralkodna. A brit támogatásért cserébe könnyen el lehetne fogadtatni vele azt, hogy mondjon le az iraki igényeiről, s ezáltal kikövezni Feiszal bagdadi útját. Churchill mindjárt engedélyt is kért a Whitehalltól, hogy találkozhasson Abdalláhhal. Lloyd George ugyan megfogalmazott bizonyos fenntartásokat Abdalláh személyével, s főleg az újabb brit katonai szerepvállalással kapcsolatban, de végül engedett. Március 24-én el is küldték a jeruzsálemi meghívót, amelyet az emír el is fogadott.

Mielőtt azonban erre a megbeszélésre sor kerülhetett volna, ki kellett alakítani a kairói konferencia Transzjordániával kapcsolatos álláspontját. Az volt a fő kérdés, hogy kössék-e a sorsát Palesztináéhoz, vagy esetleg hozzanak belőle létre független entitást. Az első esetben alkalmazni kellett volna rá a Balfour-deklarációt, ahogy Samuel javasolta, s ez volt a cionista vezetők követelése is. A második esetben éppen ellenkezőleg, korlátozni lehetett volna a zsidó bevándorlást a Jordántól keletre. Ilyen dilemma közepette készült el Schuckburgh, Young és Lawrence memoranduma még február végén. A Huszein–McMahon-levelezés újbóli áttanulmányozása után a szerzők megpróbálták elfogadtatni azt az álláspontjukat, hogy „a Damaszkusz, Homsz, Hama és Aleppó körzeteitől nyugatra" elterülő nevezetes övezet valójában nem Libanont, hanem Palesztinát jelenti, merthogy a Jordán völgye dél felé meghosszabbítja a négy város vonalát. A Balfour-nyilatkozat által a zsidóknak odaígért Palesztinát logikusan zárták ki az araboknak tett függetlenségi ígéretekből, akik azonban cserébe megkaphatták volna Transzjordániát. Ez annál inkább jó megoldásnak tűnt, mert így London valamit mégiscsak teljesíthetett a háború alatt az araboknak tett függetlenségi ígéreteiből.

A javasolt megoldásnak azonban akadtak ellenzői. Kairóban Samuel és palesztinai titkára, Deedes azzal érveltek a javaslat ellen, hogy a Népszövetség Transzjordániát Palesztina részének nyilvánította, s így adta a mandátumot Nagy-Britanniának, ezért utóbbi nem teheti meg, hogy egyoldalúan szétválasztja a területet.[217] Samuel ezenkívül attól is félt, hogy Transzjordánia a cionistaellenes agitáció kiindulópontjává válik, Lloyd George pedig attól tartott, hogy a franciák a Hásimita testvéreknek – az egyiküknek Mezopotámiában, a másikuknak Transzjordániában, vagyis Szíria határai mentén – nyújtott brit pártfogást provokációnak fogják tekinteni. Félelmét a gyarmatügyi miniszter tudomására is hozta.[218] Churchill azt válaszolta, hogy legalább egy kisebb brit katonai kontingens Transzjordániába való küldése nélkül semmilyen stabil kormányzatot sem lehet ott felállítani, Abdalláh pedig az egyetlen szóba jöhető jelölt, mert csak ő fékezheti meg a francia- és cionistaellenes mozgalmat. Lawrence mindezt avval egészítette ki, hogy Abdalláh azért is lenne ideális brit megoldás, mert nem rendelkezik igazán nagy hatalommal, ezenkívül nem transzjordániai, tehát hivatala megtartásához folyamatosan rá lesz utalva London támogatására. Felmerült az is, hogy a Hásimitákkal ellenséges Szaúdok mit fognak szólni

[216] Churchill 1921. március 18-i távirata a miniszterelnöknek. In: *Conference on Middle Eastern Affairs summoned to meet in Cairo during March 1921*… i. m. 7. CHAR 17/18.
[217] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 505–506.
[218] A miniszterelnök 1921. március 22-i távirata a gyarmatügyi miniszternek. In: *Conference on Middle Eastern Affairs summoned to meet in Cairo during March 1921*… i. m. 9. CHAR 17/18.

ahhoz, hogy a velük rivális família a Közel-Keleten újabb hivatalt szerez. Churchill szerint az Ibn Szaúdnak juttatandó járadék évi 100 ezer fontra való felemelése lecsillapítja majd a nedzsdi főnök féltékenységét… Az aggodalmak eloszlatása után már csak a kormány jellegéről kellett határozni és itt még nyilvánvalóbb módon, mint Bagdadban, adódott a „sarífi megoldás".[219]

Abdalláh, Samuel és Churchill Jeruzsálemben. A kép jobb szélén Deedes

A kairói konferencia bezárása után Churchill tehát Jeruzsálembe ment, ahol március 26-án találkozott a Lawrence által már előre tájékoztatott Abdalláhhal, hogy Transzjordánia ideiglenes kormányzójává nevezze ki. A tárgyaláson Samuel is jelen volt. Öccsével ellentétben az alacsony és köpcös Abdalláh Churchill számára „vidám természetű, jó szimatú, zseniális kis embernek" tűnt, aki „ugyan arisztokratikus, de nem a legkiválóbb".[220] A kabinetnek szóló jelentésében Abdalláh magatartását „mérsékeltnek, barátságosnak, államférfihez méltónak" nevezte. A cionista-ellenes arab agitátorokkal kapcsolatban „abszolút korrekt magatartást tanúsított, elítélte őket, s kijelentette, hogy a britek a barátai, a brit kormány pedig be fogja tartani a zsidóknak és az araboknak tett ígéreteit egyaránt".[221] Csendben végighallgatta a gyarmatügyi miniszter előadásában, hogy Kairóban mit találtak ki a számára. Ammánban arab kormányt állíthat föl, a területet pedig a brit mandátum nevében igazgathatja. Segítség gyanánt mellé rendelnek néhány brit

[219] Picaudou: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient*… i. m. 142–143.
[220] Charles Robert Ashbee: *A Palestinian Notebook 1918–1923*. Garden City, 1923. 214.
[221] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 506.

tisztségviselőt, biztosítják számára a királyi légierő (RAF) védelmét, s kap még egy 5000 font sterlingre rúgó összeget adományképpen. Transzjordánia valamikor a jövőben megkapja majd a teljes függetlenséget. Cserébe csak annyit kértek tőle, hogy tartsa fenn a térség biztonságát, s akadályozzon meg minden támadást Brit-Palesztina vagy Francia-Szíria ellen. Le kellett mondania az iraki trónra vonatkozó igényeiről és elismernie, hogy Transzjordánia a palesztinai mandátum integráns része. Másnap, 27-én reggel Abdalláh elfogadta az ajánlatot.

A megállapodás értelmében 1922-ben a Népszövetség mentesítette Transzjordániát a palesztinai mandátum keretében Nagy-Britanniára rótt kötelezettségek némelyike alól (a szent helyekre vonatkozó előírások, a Balfour-nyilatkozat végrehajtása). 1923-ban Samuel palesztinai főbiztos Ammánban proklamálta Transzjordánia függetlenségét, amit Abdalláh is megerősített. Az Abdalláhhal kötött, többször megújított szerződés lehetővé tette Transzjordánia fokozatos stabilizálását, s habár az első helyi kormányt arab nacionalisták alkották, a másodikat már „jordanizálták" megfeledkezve a Damaszkuszra és a Termékeny Félhold többi részére vonatkozó igényekről. Anglia azonban változatlanul a kezében tartotta az ellenőrzést, hiszen ő biztosította Abdalláh számára a nélkülözhetetlen pénzügyi támogatást (az 1920-as években évi 500 ezer dollárt), ezenkívül nem elhanyagolható szerepet játszottak az országban dolgozó brit tanácsadók és hivatalnokok.

A kairói konferencia után Churchill elégedetten utazott haza, abban a tudatban, hogy sikerült megteremtenie a Közel-Kelet nyugalmát. Először is elkerülte a Franciaországgal való összezördülést, habár a Transzjordániából Szíriába történő rendszeres betöréseket Abdalláh emír nem tudta (talán nem is akarta) megakadályozni, ez pedig súrlódásokat okozott Párizs és London között.[222] Másodszor jelentősen csökkentette az adófizetők vállát terhelő birodalmi kiadásokat. Harmadszor pedig Abdalláh gyorsan kialakította a fővárosát Ammánban, ebben a nagyra nőtt faluban, ahol felépített néhány palotát magának. Az 1921 októberében ammáni brit főmegbízottá kinevezett, energikus Saint-John Philby feladatának tekintette az adminisztráció és a pénzügyek megszervezését, továbbá a határok rögzítését, amiből kialakult a transzjordániai Hásimita-emirátus.[223] Philby kinevezését a cionisták örömmel fogadták, mert úgy látták, szimpatizál a cionizmussal, később azonban csalódtak benne.[224] Eközben Lawrence barátja, F. G. Peake ezredes létrehozta a reguláris beduin haderőt, mely később az Arab Légió magját fogja képezni. Peake az egyiptomi tevés hadtestől érkezett, s az volt a terve, hogy olyan rendőri erőt hoz létre, mely biztosítja a határokat az arábiai beduinok beszivárgása elől. Az Arab Légió költségvetésének öthatodát London állta, az 1930-as években pedig a Közel-Kelet egyik legütőképesebb hadserege vált belőle. Az első években azonban még támogatásra szorult.[225] A RAF-nak 1922-ben segítséget kellett nyújtania Transzjordániának a vahhábita rajtaütések miatt, ame-

[222] 1921 nyarán négy férfi merényletet kísérelt meg Szíria területén Gouraud francia főmegbízott ellen, majd Transzjordániába menekültek. A franciák nehezményezték, hogy Nagy-Britannia képtelen megakadályozni a hasonló beszivárgásokat, azt meg végképp nem tudták elfogadni, hogy a gyanúsítottak szabadon mozoghatnak Transzjordániában. Vö. Ferwagner: A francia gyarmati uralom megrendülése a Közel-Keleten… i. m.

[223] Walid Kazziha: The Political Evolution of Transjordan. *Middle Eastern Studies*, 15. évf., 2. sz. (1979. május) 239–257.

[224] Susan Hattis Rolef: The Zionists and St. John Philby. *Jewish Social Studies*, 34. évf., 2. sz. (1972. április) 107–121.; Kornéli Beáta: Harry St. John Philby Palesztina-tervei 1920–1944. *Acta Historica*, 146. (2021) 195–213.

[225] Mary C. Wilson: *King Abdullah, Britain and the Making of Jordan*. Cambridge, 1987.; Uriel Dann: The Beginnings of the Arab Legion. *Middle Eastern Studies*, 5. évf., 3. sz. (1969. október) 181–191.

lyek délről egészen Ammánig megsokasodtak,[226] a következő évben pedig az emír által kivetett „túlzó és igazságtalan" adók ellen tiltakozó törzsek lázongását kellett lecsillapítani.[227] 1925-ben aztán Nagy-Britannia kijelölte a szaúdivá váló Hidzsázzal a határvonalat, ennek eredményeképpen Transzjordánia megkapta Maánt és Akaba kikötőjét a Vörös-tenger partján.[228]

A londoni kormánynak sikerült Palesztina és Irak között biztosítani az összeköttetést, elhárítani a területre irányuló fenyegetéseket, ami lehetővé tette a Kirkuk és Haifa közötti olajvezeték lefektetését. Transzjordánia nem csupán a közel-keleti brit pozíciók egyik kulcsfontosságú bázisa lett, hanem a birodalom értékes összeköttetési útvonala is. Habár nem tudott „az arab ügyekből tiszta kézzel kikerülni", amint azt Lawrence a kairói konferencia másnapján állította, Nagy-Britanniának sikerült mindenütt, Transzjordániában, Irakban és Egyiptomban összehangolnia a törekvéseit és eszközeit a pillanatnyi realitásokkal. Palesztinában azonban ez nem ment: a nabi Músza ünnepén kirobbant zavargások után hiába küldtek ki brit vizsgálóbizottságot, mely 1920 júniusában új civil adminisztrációval váltotta fel az addigi ideiglenes katonai kormányzatot, a politikai mozgósítás folytatódott.

Még tartott a San Remó-i konferencia, mikor Curzon és Lloyd George úgy döntött, Sir Herbert Samuelt nevezik ki palesztinai civil főmegbízottnak. Samuel a liberálisok egyik vezéreként és volt miniszterként komoly politikai tapasztalatokkal rendelkezett. Zsidó-, illetve cionistaszimpátiájáról volt ismert, így ezt a választást akár úgy is fel lehetett fogni, mint a kormány zsidó nemzeti otthon iránti elkötelezettségének megerősítését. A kinevezésnek persze megvoltak a maga hátulütői és veszélyei. Allenby megjövendölte „a zsidók elleni erőszakot, a gyilkosságokat, a zsidó falvak elleni támadásokat és kelet felől a területünk elleni portyákat, sőt akár szélesebb mozgalmat" is.[229] Feiszal figyelmeztetett, hogy „az arabok ezt a kinevezést elkerülhetetlenül az ő kárukra tett lépésként fogják értékelni".[230] Ugyanakkor a buzgó cionista angolzsidó író, Israel Zangwill úgy tekintett Samuel megbízatására, mint „a Balfour-féle ígéret megtagadásának praktikus és egyszerű elleplezésére", mivel az új főmegbízott kétségkívül az araboknak fog kedvezni, hogy bizonyítsa a pártatlanságát.[231] Hogy megelőzzenek bármiféle incidenst, amikor Samuel 1920. június 30-án megérkezett Jeruzsálembe, a vasútállomástól az Olajfák hegyén található kormányzati palotáig vezető úton páncélautók sora állt őrt, később pedig mindenhová testőrök kísérték.

Ezek az óvintézkedések és aggodalmak végül feleslegesnek bizonyultak. Samuel kinevezését összességében mind Angliában, mind Palesztinában lelkesen fogadták. Közvetlen munkatársává választotta a rátermett és haladó szellemű Wyndham Deedest, főügyésznek tette meg Norman Bentwitch-et, a kiváló ügyvédet és meggyőződéses cionistát, posztján tartotta Ronald Storrst, a pártatlanság szimbólumát, ezenkívül tapasztalt főtiszteket hozatott Egyiptomból a jaffai és a haifai körzetek élére. Látszólag sem a zsidóknak, sem az araboknak nem lehetett okuk panaszra. Samuel a jeruzsálemi előkelők előtt tartott első beszédében a legteljesebb korrektséget és pártatlanságot ígérte Palesztina minden lakójának, ami meggyőzően hangzott (sza-

[226] Egy ízben 3000-4000 ihván közelítette meg Ammánt. Csak brit repülők és páncélosok bevetésével lehetett visszavonulásra kényszeríteni őket.

[227] Sir Hugh Tudor dandártábornok 1923. szeptember 21-i jelentése Churchillnek. CHAR 2/126/43-44.

[228] Mindezt az 1925. november 1-jén és 2-án aláírt bahrahi és haddai szerződésekben rögzítették. Ezek az egyezmények Káf oázisát és Vádi-Szirhán legnagyobb részét a Szaúdok kezén hagyták. Vö. Kádár József: Transzjordánia határainak kialakulása (1920-as évek). *Mediterrán Világ*, 44. sz. 2018. 107–114.

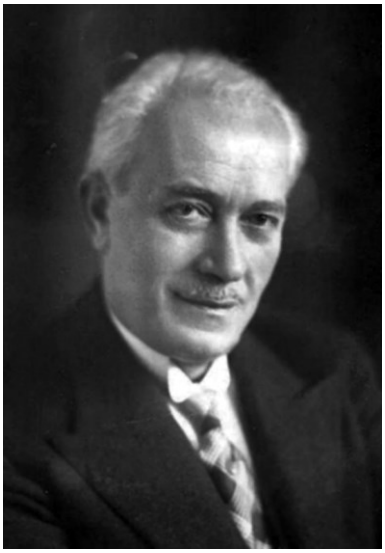
[229] Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy*… i. m. 13. k. 284.

[230] Uo.

[231] Sir Herbert Samuel and Palestine. Letter to the Editor. *Spectator*, 1920. július 2.

badon engedte a zavargások után bebörtönzött Huszeinit és Zsabotyinszkijt[232]). Pozitív fogadtatásban részesültek az első intézkedései is: kataszteri felmérést indított a földbirtokviszonyok tisztázására, hitelbankokat alapított, út- és vasútépítést, a távíró- és telefonösszeköttetés fejlesztését, mocsárlecsapolást is magában foglaló széles körű közmunkákat helyezett kilátásba. A főbiztos kiváló kormányzati kapcsolatai is előnyösek voltak Palesztina számára, mivel szinte mindent megkapott Londontól, amit csak kért. A költségvetését például folyamatosan növelték. Személyes tulajdonságai, egyenessége, becsületessége, udvariassága jó benyomást keltettek. Bentwitch megjegyezte, hogy még a szélsőséges arabok is tisztelték.[233]

Csakhogy Zangwill aggodalma beigazolódott, ugyanis éppen a pártatlansága lett Samuel Achilles-sarka. Meggyőződése volt, hogy az elnyomatás évszázadai után a zsidóság nem nyomhat el másokat. Minden valószínűség szerint ez az eltökéltség játszott szerepet a szenvedélyes anticionista építész, Ernest T. Richmond kinevezésében titkársága politikai osztályának élére, akinek ilyen minőségében az adminisztráció arab politikájának a megtervezése volt a feladata. Ugyancsak az objektivitásra törekvés lehetett a magyarázata Samuel ama döntésének, hogy Beisan környékén az állami földek egy részét elzárja a zsidó földvásárlások elől, s hogy éves kvótát állít fel a bevándorlók számára. Először havi ezerfős, majd évi 16 500 fős limitet szabtak meg.[234] Ezek az intézkedések azonban még inkább felbátorították az arab nacionalistákat. Jó példáját jelentette ennek a főmegbízott tanácsadó testülete, melyben 12 brit, 3 zsidó és 7 arab kellett volna, hogy helyet foglaljon. Ám az arab vezetőség inkább bojkottálta az üléseket, semhogy elismerje a zsidók részvételi jogát. Hosszú távon persze a bojkott az arab érdekek ellenében hatott. Miközben a fejlett európai politikai kultúrát magukkal hozó zsidók azon ügyködtek, hogy létrehozzák a zsidó közösség ügyeiben illetékes saját kvázi kormányukat, addig a kulturális fejlődés jóval alacsonyabb fokán álló arabok nagyon kevés politikai tapasztalatra tettek szert, s csupán egy kezdetleges nemzeti vezetőségre futotta nekik. Ez a vezetőség ugyanakkor szélsőségességgel próbálta kompenzálni a tapasztalatlanságát.

Rágib an-Nasasibi

Ténylegesen a muszlim lakosság egész képviseletét a jeruzsálemi *főmufti,* a koráni törvényeknek megfelelő rendeletek kiadására jogosult vallásjogász látta el. Samuel érkezése után nem sokkal ez a kulcsfontosságú tisztség megürült, a főmufti 1921. március 21-én elhunyt. A poszt betöltéséért – ahogy a megelőző évtizedekben szinte minden más közhivatalért is – két tehetős jeruzsálemi klán, a Nasasibik és a Huszeinik versengtek egymással. A legutolsó főmufti Kamál Efendi Huszeini volt, a jeruzsálemi polgármesteri tisztséget pedig Rágib Bej Nasasibi birtokolta. A Nasasibik már majdnem megkaparintották a hivatalt, amikor Samuel közbelépett. Elhatározván a

[232] Segev: *One Palestine, Complete*… i. m. 156. A tervezett amnesztiáról a Churchillnek küldött június 4-i bizalmas levelében számolt be. CHAR 16/47A-B.

[233] Norman Bentwich: *England in Palestine*. London, 1932. 413. Idézi: Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 395.

[234] Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 431.

két família közötti egyensúly fenntartását, a főmegbízott április 27-én szentesítette Kamál öccse, a húszas évei közepén járó Háddzs Mohamed Amín al-Huszeini nagyon is kétes tisztaságú megválasztását (neve eredetileg még a hivatalos jelöltek között sem szerepelt), ami élethosszig szólt. Utóbb bebizonyosodott, az anticionista Richmond által kierőszakolt döntés nem volt helyes. Habár barátságos kék szemével, szelíd hangjával, udvarias modorával megjelenésében és viselkedésében lefegyverzőnek tűnt, Amín al-Huszeini, ez a „mindent vagy semmit" típusú kalandor valójában megrögzött idegengyűlölő volt, aki népe – és családja – ellenségei számára halált és pusztulást kívánt. A világháború alatt az oszmán hadseregben tisztként szolgált, de betegség miatt leszerelt, majd csatlakozott az arab felkeléshez. Később a briteknek dolgozott Damaszkuszban és Palesztinában.[235] 1920-ban tíz év börtönbüntetésre ítélték a nabi Músza-féle zavargásokban való részvétele miatt, de kegyelmet kapott, s szabadon engedték. Mikor értesült a kinevezésről, Meinertzhagen felháborodott. Óva intette Samuelt a következmények miatt és figyelmeztette Churchillt „keresetlen szavakkal mindazokra a károkra, amelyek e csirkefogó miatt fognak érni bennünket".[236] Figyelmeztetése annyiban valóságosnak bizonyult, hogy Huszeini intranzigens magatartása és kompromisszumot nem ismerő politikája gátolta Churchill és a kormány ama törekvését, hogy békét és prosperitást hozzon Palesztina számára. Pillanatnyilag azonban nem a mufti hivatala jelentette a legnagyobb fenyegetést, hanem a Legfelsőbb Muszlim Tanács sokkal befolyásosabb elnöksége, melyet ugyanakkor hagyományosan a jeruzsálemi mufti töltött be. A tanács teljes joghatósággal rendelkezett a *vakf,* vagyis az iszlám kegyes és oktatási-nevelési célú intézmények pénzalapjai, alapítványai felett, ami főleg földbirtokokat jelentett, a palesztinai iszlám vallási bíróságok felett, továbbá az összes tartományi és regionális mufti kinevezése felett is. Védnöki-pártfogói hatalma óriási volt, a hivatal erőteljes tekintélye pedig hatalmas pszichológiai hatást gyakorolt a jámbor és írástudatlan vidéki arab parasztságra.

Músza Kázim al-Huszeini (passia.org)

1920 nyarán a cionistaellenes agitáció újrakezdődött, éppen Feiszal Damaszkuszból való kiűzése után, ami nem csupán Szíria függetlenségére mért végzetes csapást, hanem rákényszerítette az arabokat, köztük a palesztinokat, az önazonosságuk átgondolására. Ezt az agitációt olyan palesztinai arabok irányították, akik a néhai Szíriai Királyságban hivatalt vállaltak, s most, a francia hódítás után hirtelen állás nélkül maradtak. Számukra és követőik számára immáron Palesztina vált a nacionalista sérelmek utolsó megmaradt fókuszpontjává, ami egyúttal azt is jelentette, hogy a Szíria központú arab nacionalizmus helyét a palesztinai arab patriotizmus vette át. Egészen eddig a pillanatig ugyanakkor, mint korábban mindig, a palesztinai muszlim közösség „hivatalos" szóvivői a Huszeinik és a Nasasibik voltak. De a helyzet hamarosan megváltozott.

Decemberben Palesztinai Arab Kongresszus ült össze Haifán, mely Damaszkuszból érkezett nacionalistákat is sorai közé fogadott. A tanácskozás egyesítette a két klánt a jeruzsálemi

[235] Életéről magyarul lásd Rubin – Schwanitz: *Nácik, iszlamisták*… i. m. 42–43., 80–84. A szerzőpáros szerint éppen azért nevezte ki Samuel főmuftinak, mert Huszeini brit ügynök volt.
[236] Meinertzhagen: *Middle East Diary, 1917–1956*. i. m. 98.

polgármesteri hivatalából nemrég elbocsátott Músza Kázim al-Huszeini elnöklete alatt. A meghozott határozatok már szót sem ejtettek Nagy-Szíriáról vagy az egységes arab államról, annál inkább Palesztina arab kézre kerüléséről. Kázim al-Huszeini ezt így fogalmazta meg: „Most, a legutóbbi damaszkuszi események után teljesen meg kell változtatnunk az itteni terveinket. Dél-Szíria [mint láttuk, a palesztinai arab nacionalisták így nevezték Palesztinát] többé nem létezik. Palesztinát kell megvédenünk."[237] A kongresszus semmilyen teret sem hagyott a kompromisszumnak: követelte a Balfour-nyilatkozat visszavonását, a zsidó bevándorlás beszüntetését és szabad, arab önkormányzatot Palesztinában. Mindez egyértelműen az önálló, területi alapú palesztinai arab identitás és nacionalizmus megszületésére utalt, mely válaszul szolgált a cionista törekvésekre. A kongresszus küldöttsége 1921 márciusában tárgyalt Churchill-lel Jeruzsálemben, majd augusztusban Londonba utazott. A gyarmatügyi és a külügyminisztérium tisztviselőinél konokul és kategorikusan követelte a zsidó bevándorlás és a földvásárlások leállítását, valamint nemzeti kormány fölállítását, amelyben zsidók és arabok a demográfiai súlyuk arányában lettek volna képviselve. Ezeket a követeléseket azonban nem teljesítették, Churchill pedig hasztalan győzködte a küldöttséget: „Már többször elmondtam Önöknek, hogy csak azoknak a zsidóknak fogjuk megengedni, hogy az országba jöjjenek, akik képesek lesznek biztosítani a megélhetésüket. […] Senkinek sem vehetik el a földjét. Senkit sem foszthatnak meg a jogaitól vagy a tulajdonától." Ellenben „ha szeretnék megvenni valakinek a földjét, az illető pedig szeretné azt eladni nekik, hogy aztán megműveljék a pillanatnyilag terméketlen területet, akkor ehhez meglesz a joguk".[238] Nem sikerült megállapodni, időközben pedig újabb összecsapások kezdődtek Jaffában.

Ezeknek az volt az előzménye, hogy a politikai agitáció az arabok körében (kávéházak, magánlakások) folyamatosan erősödött és a földalatti tevékenység céljára jelentős pénzadományok érkeztek Bejrútból.[239] Minden eshetőségre felkészülve a britek továbbra is szigorú katonai megszállás alatt tartották Jeruzsálemet, bár Mezopotámiához hasonlóan a csapatok létszámának csökkentése 1921 első hónapjaiban itt is napirendre került.[240] Mindez nem bizonyult elegendőnek, az erőszak ismét kiújult. A jaffai zavargások május 1-jén vették kezdetüket. Ezen a napon zsidó kommunisták engedély nélküli felvonulást tartottak a munka ünnepének tiszteletére. Az esemény felbőszítette az arabokat. Tömeg verődött össze, mely zsidó boltokat és műhelyeket kezdett fosztogatni. Mikor nacionalista agitátorok csapódtak a tömeghez, megkezdődtek a gyilkosságok is. A fő cél a cionista bevándorlók tábora volt, ahol bestiális módon felkoncoltak 13 Európából nemrég érkezett zsidót, köztük nőket is. A nap végére a zsidó halálos áldozatok száma elérte a 35-öt. Az erőszak ezután gyorsan elterjedt a környéken. Május 5-én Petah-Tikva narancstermelő zsidó telepét a szomszédos falvakból mintegy ezer arab támadta meg. A védőket bizonyosan lemészárolták volna, ha váratlanul nem érkezik meg az éppen a közelben gyakorlatozó indiai lovasság. A következő napokban további elszigetelt zsidó farmokat ostromoltak meg. Mire a britek a hét végére felszámolták az erőszakot, 47 zsidó és 48 arab vesztette életét, s mindkét közösségből több százan sebesültek meg.[241]

---

[237] Rashid Khalidi: *Palestinian Identity. The Construction of Modern National Consciousness*. New York, 2010. 165.
[238] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 520. Jellemző, hogy a csökönyös arab küldöttség vezetője, Kázim al-Huszeini maga is adott el földeket zsidó telepeseknek…
[239] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 398.
[240] Az erre vonatkozó kormányzati dokumentumokat lásd CHAR 17/15.
[241] *Palestine. Disturbances in May 1921. Reports of the Commission for Inquiry with Correspondence Relating Thereto*. Cmd 1540. London, 1921. 27., 60.

Mivel a zavargásokat a zsidó kommunisták felvonulása váltotta ki (ami egyébként válasz volt arra, hogy korábban egy nagyobb létszámú zsidó *szocialista* csoport demonstrált), a britek körében általánossá vált az a meggyőződés, hogy az összecsapásokért a bolsevikok a felelősök. C. D. Brunton százados, a katonai adminisztráció egykori munkatársa például azt hangoztatta, hogy a zendülést „bolsevik zsidók" okozták és figyelmeztetett, hogy „a mai forrongások holnapra forradalommá válhatnak".[242]

Az események után úgy tűnt, Samuel engedékeny politikájának befellegzett, ellentmondást nem tűrő megtorlás veszi kezdetét. A Storrs által befolyásolt főbiztos azonban végül mégis úgy határozott, hogy folytatja a korábbi, békítő magatartását. A letartóztatott arabok többségét elengedték. Vizsgálóbizottságot állítottak fel Sir Thomas Haycroft palesztinai jogi főtisztviselő vezetésével. A bizottság hetek alatt lefolytatta a vizsgálatot, s elkészítette a jelentését. Ez megállapította, hogy a zavargások során megkérdőjelezhetetlenül az arabok voltak az agresszorok. Az alapvető okok mélyen gyökereztek, „a zsidókkal szembeni érzések túlságosan mélyek, túlságosan elterjedtek és túl intenzívek voltak ahhoz, hogy csupán felületes magatartásként értékeljük azokat".[243] A jelentés szerint az arabok meg voltak győződve arról, hogy Nagy-Britannia a zsidókat támogatja, hogy a cionista tisztviselők túl nagy befolyást és hatalmat kaptak a kezükbe, hogy aránytalanul sok zsidó kapott munkát a közhivatalokban, hogy a zsidó munkások miatt arab dolgozókat kellett elbocsátani, s hogy a bevándorlók arrogáns viselkedést tanúsítottak, megvetették az arab társadalmi eszményeket.

Cionista szempontból problémát jelentett Samuelnek az a döntése, hogy az arab nacionalistákat kibékíti azzal, hogy enged a zsidó bevándorlás leállítására vonatkozó kérésüknek (a jaffai zavargásokig mintegy tízezer zsidó érkezett Palesztinába). A korlátozást ugyan júliusban feloldották, de akkor más típusú, szigorú ellenőrzést vezettek be, például a foglalkoztatástól tették függővé a kvótát. Ezek az akadályok elkeserítették a cionistákat, a nyár folyamán a palesztinai zsidó szervezet vezetői tiltakozás gyanánt le is mondtak. Samuel azonban határozott maradt. Politikájának lényegét a június 3-i jeruzsálemi beszédében vázolta: biztosította a jelenlévő arab előkelőket, hogy érdekeiket nem fogják feláldozni a zsidók kedvéért, és hogy a zsidó bevándorlást az ország „gazdasági befogadóképességéhez" fogják igazítani. A cionisták ezek után belátták, hogy a brit adminisztráció politikája visszalépést fog jelenteni a Balfour-nyilatkozathoz képest.

Pedig nem sokkal korábban, 1920 folyamán a cionisták és a brit kormány közötti érdekközösség lényegileg még sértetlennek tűnt. London nyomására a Balfour-nyilatkozat szövegét egy az egyben beépítették mind a San Remó-i döntésekbe, mind később a sèvres-i békeszerződésbe (95. cikkely).[244] Láttuk, hogy Nagy-Britanniának az a döntése, melynek értelmében kötelezettséget vállal a zsidó nemzeti otthon létrehozására, a Szentföldet a mandátumok között különleges helyzetbe juttatta. Ez a kötelezettségvállalás még egyértelműbb lett, mikor a cionista vezetők és a külügy virtuális partnerekként dolgoztak együtt a Népszövetség elő terjesztendő mandátumi beadványon. Ennek jó példáját jelentette Veicman Churchillnek írt levele, amelyben szorgalmazta, hogy a beadványba kerüljenek bele a cionisták érdekeit védelmező klauzulák

---

242 Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 515–516.

243 *Palestine. Disturbances in May 1921*… i. m. 44.

244 „A Megbízott Hatalom felelős lesz a brit kormány 1917. november 2-án kibocsátott s a többi Szövetséges Hatalom részéről is elfogadott nyilatkozatának végrehajtásáért, amely jóindulattal viseltetik a Palesztinában megteremtendő zsidó nemzeti otthon gondolata iránt, emellett azonban világosan kijelenti, hogy nem kerülhet sor olyan lépésre, amely a már meglevő nem zsidó palesztinai közösségek polgári és vallási jogait, vagy más országok zsidó lakosságának jogait és politikai helyzetét sértené." Békeszerződés az Ottomán Birodalommal, Sèvres, 1920. augusztus 10. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 84.

(például „a zsidó nép Palesztinával való történelmi kapcsolatának elismerése"), amelyek – úgymond – „hatékonyabbá" tehetnék a mandátum gyakorlását.[245] A beadvány elkészítésének útjában azonban számos akadály tornyosult. A békekonferenciának sokáig tartott az oszmán békeszerződés megszövegezése és elfogadása. Az olasz kormány tartósan ellenezte azt a vatikáni követelést, hogy a szent helyek felügyeletével foglalkozó bizottság kapjon extraterritoriális jogokat. 1921-re ezt az ellentétet úgy oldották meg, hogy a bizottság közvetlen összeköttetést kapott a Népszövetséggel. Az Egyesült Államok kitartóan ragaszkodott a „nyitott kapuk elvének" alkalmazásához a mandátumterületeken, vagyis ahhoz, hogy az itteni piacokhoz az amerikai üzletemberek szabadon hozzáférhessenek, amit majd csak 1922-ben fogadnak el.[246]

A palesztinai feszültség sem akart oldódni. Samuel kormányzata nemigen tudott konszolidált viszonyokat teremteni. 1921 augusztusában a *Times* arról cikkezett, hogy „a közbiztonság, különösen északon, lényegében nem létezik, a rajtaütések Transzjordániából úgyszólván mindennaposak". Ennek következtében „sem a zsidók, sem az arabok nem bíznak a hatóságokban, az idősebbek pedig azt állítják, hogy a közbiztonság még a törökök idején is jobb volt".[247] 1921 végén Angliában már egyre több kétség fogalmazódott meg a kormány cionista-pártiságának helyességével kapcsolatban. Az egykori palesztinai katonai kormányzat hazatérő tisztviselői, akiknek Churchill szerint a 90%-a ellenezte a cionisták támogatását, és a hadseregből leszerelt veteránok álltak ennek a támadásnak az élére. Felajánlották a Balfour-deklaráció elleni tiltakozásul Londonba érkező arab küldöttségnek, hogy tanácsadóként segítik a munkáját. Leghatékonyabb fegyverük a brit nép türelmetlensége volt, amellyel a hatalmas hadsereg leszerelését, a külföldi kötelezettségvállalások minimalizálását, de leginkább a birodalmi kiadások lefaragását várták. A hadseregben uralkodó hangulatra jellemző, hogy 1921. október 29-én Walter N. Congreve tábornok, az egyiptomi és palesztinai csapatok parancsnoka körlevelet intézett a katonáihoz, amelyben aláhúzta, hogy noha „a hadseregnek hivatalosan nem lehet saját politikája", szimpátiája viszont igen. „Palesztina esetében ez a szimpátia nyilvánvalóan az araboké, akik ezidáig a semleges megfigyelő számára a brit kormány igazságtalan politikája áldozatának tűntek." Congreve hozzátette, reméli, hogy „a brit kormány soha nem fog támogatást nyújtani a cionista szélsőségesek kapzsi politikájának, akiknek az a céljuk, hogy zsidó Palesztinát hozzanak létre, ahol az arabokat legfeljebb megtűrnék".[248]

Az 1920-as iraki felkelés növelte a félelmet, hogy a palesztinai zavargások elfajulnak. 1922. január végén Lord Northcliffe, a *Times* kiadója Palesztinában járt és megdöbbentette a zsidó farmerek durva, goromba fellépése, valamint a mindenütt tapasztalható katonai előkészületek. Azzal a meggyőződéssel tért haza, hogy Palesztina a legjobb úton halad a felé, hogy „második Írországgá" váljon, ezért sajtókampányt indított a mandátumos kötelezettségvállalás ellen, s sürgette a kormányt, hogy „ejtse" Palesztinát. Kérésére a már említett Philip Graves áprilisban hatrészes cikksorozatban elemezte a palesztinai viszonyokat és magyarázta meg „növekvő népszerűtlenségünket", s megállapította, hogy a zsidók indokolatlanul lázonganak a brit hatóságok ellen, ezenkívül rámutatott, hogy a világháború miatt a hadsereg kimerült.[249] Cikksorozata végén Graves ugyan elismerte a cionista program értékét, de kétségbe vonta, hogy a háború utóhatásait nyögő Nagy-Britannia képes lesz-e a jövőben annak támogatására.[250] A kérdés a parla-

[245] Veicman 1920. november 23-i levele Churchillnek. CHAR 22/3.
[246] Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 321–326.
[247] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 516.
[248] Uo. 524.
[249] Philip Graves: Some Truths about Palestine. *The Times*, 1922. április 3. 13–14.
[250] Uo. 1922. április 11.

mentben is napirendre került. 1922. június 21-én a Lordok Házának számos tory tagja nem kötelező érvényű mandátumellenes határozatot vitt keresztül (60:29 szavazati aránnyal), miközben az alsóházban Sir William Joynson-Hicks figyelmeztetett, hogy a palesztinai mandátum pénzügyi értelemben hatalmas terhet fog jelenteni. A Lloyd George-kormány számára világossá vált – igazából már 1921 tavaszán is az volt –, hogy a Szentföldön a rendet és a nyugalmat a lehető leggyorsabban helyre kell állítani, máskülönben a parlament el fogja utasítani a mandátumot.

Emlékezhetünk rá, hogy 1921 tavaszán Churchill elnökletével ült össze a kairói konferencia, mely az iraki kérdés rendezése mellett tárgyalt Palesztináról is. A tanácskozás után a gyarmatügyi miniszter oda is utazott, s ahogy Jaffából Jeruzsálembe tartott Samuellel és Lawrence-szel az oldalán, az út mentén arab tömegek üdvözölték. Lawrence azonban a fülébe súgta a mit sem értő Churchillnek, hogy az éljenzők halált követelnek a zsidókra… Jeruzsálemben a Palesztinai Arab Kongresszus képviselői alig valamivel mérsékeltebb formában fejtették ki az álláspontjukat. Churchill ennek ellenére állhatatos maradt, s határozottan értésükre adta, hogy nem áll el a zsidó nemzeti otthon támogatásától, amelyet az arabokra nézve is előnyösnek tartott. Mikor ünnepélyesen fát ültetett a Szkópusz-hegyen majdan kialakítandó Héber Egyetem kertjében (az alapkövét 1918. július 24-én Allenby jelenlétében muszlim, anglikán és zsidó vallási vezetők közösen rakták le), biztosította a jelenlévő zsidó méltóságokat, hogy „szívem telve van a cionizmus iránti szimpátiával. […] Hiszem, hogy a Palesztinában kiépítendő zsidó nemzeti otthon áldást fog jelenteni az egész világ számára, áldást a zsidó népre […], áldást Nagy-Britanniára."[251] Ugyanerről az „áldásról" beszélt Szokolov 1921 szeptemberében a csehszlovákiai Karlovy Varyban a 12. Cionista Kongresszus megnyitásakor, midőn kifejtette, hogy a zsidók „elkötelezettek az arab nemzettel való békés munkálkodás iránt". Emlékeztetett a két népet összekötő történelmi kapcsokra, s azt állította, hogy az együttműködés révén „megteremthetik a lehető legtökéletesebb új életet a Kelet népei számára", hiszen „az érdekeik azonosak". Az arab zavargásokat bűnözők kicsiny csoportjának a számlájára írta és biztosította az arab közösséget, hogy a zsidók „a Szentföldre nem az uralkodás szellemében érkeztek. Iparral, békével és mértékletességgel a termelés új forrásait tárhatják fel, ami áldást fog hozni rájuk és az egész Keletre egyaránt".[252]

Churchill ezzel mélyen egyetértett. A cionista aspirációk iránti szimpátiája az oroszországi zsidók üldöztetéséből származott, amit elítélt. Balfourhoz hasonlóan úgy gondolta, hogy a zsidók oroszországi üldözése világméretű problémát fog gerjeszteni, amire a Palesztinában létrehozandó zsidó nemzeti otthon jelentheti az egyetlen igazi megoldást. Úgy vélte, a zsidókat a politikai tevékenységük szempontjából három csoportba lehet osztani: 1) azokra, akik részt vesznek a szülőhazájuk politikai életében; 2) azokra, akik a bolsevizmus felforgató és erőszakos elvei felé fordultak; 3) azokra, akik cionistává váltak. Meggyőződött arról, hogy a világ zsidóságának többsége (beleértve az Oroszországban élőket), akiktől megtagadták az emancipációt és az állampolgári egyenlőséget, csak két lehetőség közül választhatott: vagy bolsevikká, vagy cionistává vált. A buzgó patrióta Churchill természetesen az utóbbit egészséges jelenségnek tartotta, amelyet támogatni kell. 1920-ban, még gyarmatügyi miniszterré való kinevezése előtt írta a következőket: „Ha megtörténne az, hogy a mi életünkben a Jordán partján zsidó állam jön létre a brit korona védelme alatt, mely magában foglalna három- vagy négymillió zsidót, akkor ez a világtörténelemnek olyan eseménye lenne, mely minden szempontból hasznos volna, ezenkívül

[251] Bentwich: *England in Palestine*. i. m. 63–64. Idézi: Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 401.
[252] *Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des XII. Zionisten-Kongress in Karlsbad vom 1. bis 14. September 1921*. Berlin, 1922. 26–28.

mindenek felett harmonizálna a Brit Birodalom legvalóságosabb érdekeivel."[253] A cionisták gazdasági előnyöket jelentő munkálkodásába vetett erős hitét mutatja, hogy 1922-ben koncessziót adott Pinhász Rutenbergnek, egy Oroszországból származó zsidó mérnöknek, aki többek között a Jordán folyón vízenergiai műveket akart megvalósítani. Ezek az erőművek nem csupán elektromos áramot termeltek volna, de lehetővé tették volna az öntözés nagyarányú fejlesztését is Galileában. A projekt megvalósítása az első lépést jelentette volna annak a cionista állításnak a megvalósítása felé, hogy Palesztina földje akár több millió embert is képes eltartani (nem pedig csak néhány százezret, ahogy az arabok állították). Churchillt annyira lenyűgözte ez a terv, hogy hajlandó volt támogatni, sőt az alsóház előtt is beszélt róla: „Azt mondták nekem, hogy ezt az arabok is megvalósíthatnák a maguk javára. De ki hisz ebben? A palesztinai arabok ezer év óta egyetlen hatékony lépést sem tettek Palesztina öntözésére és villamosítására. Éppenséggel nagyon is megelégedtek avval, hogy – sokan közülük bölcselkedő típusok – hosszasan elmerengjenek sivár, napégette földjeiken, s hagyták, hogy a Jordán vize szabadon és hasznosítás nélkül a Holt-tengerbe ömöljön."[254]

A miniszter támogatása azonban nem nyugtatta meg a cionistákat. Ráadásul ugyebár Transzjordániát leválasztották Palesztináról, majd sor került a Churchill-féle *Fehér Könyv* kiadására. Az arab kormányzat létrehozása a Jordánon túl arra utalt, hogy Nagy-Britannia azt a területet az araboknak kívánja adni a McMahon által Huszeinnek tett 1915-ös ígérettel összhangban. Ebből logikusan következett, hogy a Balfour-nyilatkozatot Transzjordániában nem lehet majd érvényesíteni, pedig maga Balfour éppen ezt szerette volna. Láthattuk, 1919 augusztusában a Lloyd George-nak küldött emlékiratában a külügyminiszter hangsúlyozta annak fontosságát, hogy Palesztina határait messze kitolják keletre a Jordánon túl, mondván, ez a cionista mezőgazdasági érdekek miatt elengedhetetlen.[255] Még Abdalláh is meglepődött a britek álláspontjának megváltozását látva: „Isten segedelmével sikerült kormányt alakítanom Transzjordániában oly módon, hogy azt [ti. a Jordánon túli területeket] kivonták a Balfour-deklaráció hatálya alól, holott a brit befolyási övezetbe azt betagozó Sykes–Picot-szerződés értelmében még [Palesztina] részét képezte."[256] Hozzátartozik a dologhoz, hogy ebben az időben a cionisták látókörében Transzjordánia egyáltalán nem foglalt helyet, komoly érdeklődést nem tanúsítottak iránta, lévén településeik kizárólag a Jordántól nyugatra terültek el. Csak később, mikor a mandátum hivatalosan lehetetlenné tette a zsidó nemzeti otthon kiterjesztését a folyón túli területekre, akkor tudatosult a veszteség a cionista elit számára, mely az elégedetlenségének hangot is adott.

A zsidó nemzeti otthon megteremtését egyéb módon is megnehezítették. 1922 májusában Herbert Samuel Londonba utazott, mert meg akarta győzni a gyarmatügyi minisztériumot annak szükségességéről, hogy eloszlassák az arabok félelmeit Palesztina jövőjével kapcsolatban. Azzal érvelt, hogy csakis a Balfour-nyilatkozat alapos átértelmezésével lehet megszerezni a mérsékelt arabok támogatását a mandátum hatályba léptetéséhez. Érveit elfogadták, s az arabok megnyugtatásában érdekelt Churchill aláírásával június 3-án politikai állásfoglalást bocsátottak ki. A dokumentum, amelyet *Churchill Fehér Könyvé*nek is neveztek, a Balfour-nyilatkozat végrehajtását a Jordán folyótól nyugatra található területekre korlátozta. A brit kormány ugyanakkor világossá tette, hogy még ezen a korlátozott területen sem áll szándékában zsidó államot létrehozni. Jóllehet a *Fehér Könyv* továbbra is támogatta a zsidó nemzeti otthon tervét, elutasította

253 Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 519.
254 Uo. 523.
255 Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. i. m. 4. k. 347.
256 King Abdallah of Jordan: *My Memoirs Completed (al-Takmilah)*. Washington, 1954. 91–92. Idézi: Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 404.

azt az elképzelést, hogy a Palesztinai Cionista Végrehajtó Bizottság bármilyen szerepet játsszon az ország kormányzásában. Emellett a zsidó bevándorlást szigorúan „az ország gazdasági befogadóképességéhez" igazította. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy csak a középosztálybeli családok, illetőleg azok léphettek volna az ország területére, akik legalább 2500 dolláros vagyonnal rendelkeztek (a szakképzett munkások esetében megelégedtek ennek az összegnek a felével).[257] A szöveg a Balfour-deklarációra utalva kimondja: „Nem hivatalos vélemények alapján az a látszat alakult ki, hogy a szóban forgó nyilatkozat célja egy teljes, tisztán zsidó Palesztina kialakítása lenne. Olyan mondatok hangzottak el, hogy Palesztina »éppen annyira zsidó lesz, mint amennyire Anglia angol«. Őfelsége Kormánya az összes ilyen értelmű várakozást teljesíthetetlennek tartja, és nincsenek ilyen céljai. Semmikor nem vette fontolóra […] az arab lakosság, nyelv vagy kultúra felszámolását, illetve alávetését Palesztinában. Figyelembe kell venni, hogy a nyilatkozat szavai nem arra utalnak, hogy Palesztinát egészében Zsidó Nemzeti Otthonná kell változtatni, hanem hogy »Palesztiná*ban*« egy ilyen Otthon alakítandó. […] Ha valaki azt a kérdést teszi fel, hogy mit jelent a Zsidó Nemzeti Otthon Palesztinában, akkor az a válasz, hogy nem a zsidó nemzetiséget kívánjuk egész Palesztinára erőltetni, hanem a jelenlegi zsidó közösség további fejlődéséről beszélünk a világ zsidóságának támogatásával, hogy létrejöhessen egy olyan központ, amelyben a zsidó nép egészében, vallási és faji téren egyaránt részesedik, és büszke lehet rá. Ám ennek érdekében a közösségnek a lehető legjobb lehetőségekre van szüksége a szabad fejlődésre, és minden esélyt meg kell adni a zsidó népnek, hogy megmutathassa képességeit. Ezért tudniuk kell, hogy joguk van Palesztinában élni, és nem csupán megtűrik őket."[258]

A *Fehér Könyv*et még júniusban a Cionista Szervezet elé terjesztették. A gyarmatügyi minisztérium erőteljes nyomására, meg az attól való félelmükben, hogy elveszíthetik Nagy-Britannia támogatását, Veicman és a Cionista Végrehajtó Bizottság fogcsikorgatva ugyan, de június 19-én elfogadta a szöveget. A semmilyen kompromisszumra sem hajlandó arab küldöttség ugyanakkor kerek-perec elutasította. Mit sem törődve ezzel a vegyes fogadtatással, a kormány július 1-jén nyilvánosságra hozta az iratot, amely egyben a Palesztinára kiszabott brit mandátum hivatalos értelmezését is jelentette. Ezen az alapon a mandátumot az alsóház öt nappal később minden további nélkül megszavazta. A Népszövetség főtanácsa július 24-én adta rá áldását, s ezzel Nagy-Britannia palesztinai fennhatósága formálisan is életbe lépett.

A cionisták a *Fehér Könyv* révén fájdalmas csapást szenvedtek, ám ez a csapás korántsem volt végzetes. Hiszen a Főtanács a mandátumot odaítélő nyilatkozatának bevezetőjében – mint emlékezhetünk rá – szó szerint idézte a Balfour-deklarációt, a britekre pedig kötelezettségként kirótta nem csupán a zsidó nemzeti otthon lehetővé tételét, hanem annak „biztosítását" is, hogy „tegyenek meg minden tőlük telhetőt" a zsidó bevándorlás megkönnyítésére és a letelepedés bátorítására. A hébert elismerték hivatalos nyelvnek (22. cikkely), holott a Londonban tartózkodó, Músza Kázim al-Huszeini vezette arab delegáció ez ellen hevesen tiltakozott, mondván, Palesztina lakosságának alig 10%-a beszéli ezt a nyelvet.[259] A Cionista Végrehajtó Bizottságot felruházták azzal a joggal, hogy együttműködjön a mandátori hatalommal a természetes erőforrások fejlesztésében és a közcélú munkák szervezésében. A szöveg az elejétől a

[257] Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 431.

[258] A Churchill-féle Fehér Könyv. W. Churchill brit gyarmatügyi miniszter nyilatozata kormánya palesztinai politikájáról, 1922. június. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 96–99.

[259] A küldöttség ezenkívül követelte, hogy ne a Balfour-nyilatkozat legyen a tárgyalások alapja. Vö. A Palesztinai Arab Delegáció 1922. február 21-i levele a gyarmatügyi miniszternek. In: *Palestine. Correspondence with the Palestine Arab Delegation and the Zionist Organisation*. Presented to Parliament by Command of His Majesty. June, 1922. Cmd. 1700. London, 1922. 4. CHAR 2/317.

végéig át van itatva a zsidó „önmegváltó" erőfeszítések támogatásával. Jellemző például, hogy az „arab" szó elő sem fordul a nyilatkozatban, s az arabokat és a többi palesztinai népet egyszerűen „nem zsidókként" említik.[260] Nem merült fel semmi kétség, hogy a mandátumra vonatkozó nyilatkozat ratifikálása után a brit kormány végre fogja hajtani a benne foglaltakat. A Lloyd George-kabinetet 1922 októberében felváltó Bonar Law-kormány határozottan visszautasított minden olyan arab erőfeszítést, mely a cionistáknak nyújtott brit támogatás csökkentésére irányult. Magában Palesztinában Samuel immár láthatólag elkötelezte magát a nemzeti otthon megvalósítására, még ha ez a *Fehér Könyv* által leírt keretek között történt is. Még Meinertzhagen is visszavonta korábbi negatív véleményét a főbiztosról: „Amit én tévesen gyengeségnek gondoltam, az valójában az igazságosságra és a pártatlanságra való törekvés volt."[261] A cionista vezetők által ösztönzött folyamatos bevándorlás a zsidó lakosság létszámát 1922 végére 85 ezerre, a háború előtti szintre tornázta föl, minek következtében új mezőgazdasági telepek és városi központok jöttek létre a tengerparton és Galileában.

A cionista program végrehajtása ugyanakkor folyamatosan növelte az arabok dühödt ellenállását, s ennek az lett a következménye, hogy Palesztinában Nagy-Britanniának nem sikerült úgy, mint a Közel-Kelet más országaiban, a helyi eliteket a hatalomban összefogni. A Palesztinai Arab Kongresszus végrehajtó bizottsága Músza Kázim al-Huszeini irányításával szorosan együttműködött a Legfelsőbb Muszlim Tanáccsal, amelynek meg Amín al-Huszeini volt az elnöke. Már 1921 elejére nyilvánvalóvá vált, hogy Anglia legkomolyabb palesztinai, sőt közel-keleti ellenlábasai a Huszeinik lesznek. Vezetésük alatt az arab nacionalisták következetesen bojkottálták Samuelnek azt az erőfeszítését, hogy maga mellett tanácsadó testületet hozzon létre.

Samuel polgári adminisztrációja alatt ténylegesen négy, világosan elkülönülő, ugyanakkor egymással párhuzamos kormányzat formálódott ki. A legfontosabb kétségkívül a *brit végrehajtó kormányzat* volt, mely különböző adminisztratív részlegekre tagolódott. Ezek élén angol tisztviselők álltak. E hivatalosságok kabinetet alkottak, amelynek az első főtitkára a már említett Wyndham Deedes volt. Külön részleget hoztak létre a közmunkák, az oktatás, a bevándorlás, a vámok, az adók és a kereskedelem, a régiségek, a kincstár, az állami bevételek, a legfőbb államügyész, a rendőrség, az egészségügy, a mezőgazdaság és az erdőgazdálkodás, a posta- és a távíróügyek, a földtulajdon és az állami gazdálkodás felügyeletére. Emellett láthattuk, hogy tanácsadói jogokkal felállt volna egy testület 10 angol, 4 muszlim, 3 keresztény és 3 zsidó taggal, amire azonban az arabok ellenállása miatt nem került sor. A zsidó közösség az autonóm önigazgatás céljából saját kormányzatot hozott létre, midőn 1920 áprilisában 314 tagú zsidó „parlamentet" választottak (Aszifat Hanivharim), melynek legnagyobb frakcióját az 1919 márciusában alapított, Ben Gurion vezette Ahdut Haavoda cionista munkáspárt alkotta. A közgyűlés a tagjaiból megalkotta a Zsidó Nemzeti Tanácsot (Vaad Leumi), amelyet a főmegbízott a palesztinai zsidó közösség legfőbb képviselőjeként ismert el. A tanács volt illetékes a palesztinai zsidók fölött a személyi jogállás, a közösségi és a vallási ügyek terén, ezenkívül ajánlásokat fogalmazott meg a brit hatóságoknak a zsidó közösséget érintő kérdésekben. A harmadik hatalmi tényező a londoni központú nemzetközi Cionista Szervezet volt, melynek számos hivatala a Közel-Keleten működött Palesztinai Cionista Végrehajtó Bizottság (PCVB) összefoglaló néven.[262] Tagjai egy-egy területért voltak felelősök: politikai ügyek, bevándorlás, oktatás, ipar, egészségügy, közmunkák. Az időnként „kormányként" emlegetett PCVB a londoni Cionista Szervezet

[260] League of Nations: *Mandate for Palestine*… i. m.
[261] Meinertzhagen: *Middle East Diary, 1917–1956*. i. m. 134.
[262] 1929-ben átnevezték, innentől Palesztinai Zsidó Ügynökség néven volt ismeretes.

politikáját követte és együttműködött a mandátumos hatalommal. Ha a PCVB és a főmegbízott kormányzata vitába keveredett, a Cionista Szervezet hatékonyabban tudta meggyőzni a brit kormányt vagy az alsóházat a cionista álláspont helyességéről, mint ahogy a kül- vagy a gyarmatügyi miniszter a főmegbízott érdekében tette ugyanezt.[263]

A negyedik kormányzat Palesztina lakosságának túlnyomó többségét reprezentálta volna, az arab muszlimokat és kereszténveket. Az arab előkelők, köztük a két legtekintélyesebb família, a Huszeinik és a Nasasibik, kezdetben annak a véleményüknek adtak hangot, hogy arab Palesztinának Szíriához kell tartoznia, de miután Feiszalt elűzték Damaszkuszból, megváltoztatták az álláspontjukat. Az 1920 decemberében Haifán megtartott Arab Kongresszus megalakította a már említett Arab Végrehajtó Bizottságot Músza Kázim al-Huszeini elnökletével. Habár az AVB megpróbált ellenpárja lenni a PCVB-nek, sohasem rendelkezett akkorra pénzforrások felett. A britek ezenkívül 1921-ben létrehozták a már ugyancsak említett Legfelsőbb Muszlim Tanácsot az iszlám vallási ügyek, a kegyes alapítványok és a muszlim bíróságok felügyeletére. Az LMT ennek révén jelentős hatalmi tényező volt, nem véletlen, hogy elnöke, Háddzs Amín al-Huszeini a legfontosabb muszlim politikussá vált Palesztinában.

1922 augusztusában London bejelentette a Palesztina számára kibocsátott „alkotmányt", melynek egyik pontja vegyes Törvényhozó Tanács felállítást irányozta elő választott és kinevezett tagokból. Mikor kiderült, hogy a rendelet nem teszi lehetővé az arab többséget a tanácson belül, a Palesztinai Arab Kongresszus egyhangúlag bojkottálta a Törvényhozó Tanács megválasztását. Mivel az arab lakosság nem vett részt a referendumon, a választás kudarcba fulladt. 1923-ban a Whitehall új tervvel állt elő, amelynek értelmében a tanács immáron arab többségű lett volna, de a Kongresszus vezetése ezt az ajánlatot is visszautasította,[264] így az egész kezdeményezés végleg lekerült a napirendről. Néhány hónappal később visszautasították az Arab Ügynökség létrehozását is, mely ellensúlyozhatta volna a PCVB-t, s mindezt azért, hogy a mandátori hatóságokkal való együttműködés által ne kelljen utólagosan ratifikálniuk a Balfour-deklarációt. A kompromisszumképtelen arab politikai vezetés csakis a saját vágyait, érdekeit, céljait volt hajlandó számba venni, semmilyen engedményre sem volt kapható.

Hasonló volt a helyzet a szakszervezeti mozgalommal kapcsolatosan is. Zsidó munkáscsoportok 1920 decemberében Haifán megalapították a Zsidó Munkások Általános Szövetségét (Hisztadrút), mely minden iparágban képviseltette magát, a zsidó munkásság mintegy háromnegyedét tömörítette, s hatékony érdekképviseletet jelentett a számukra. Főtitkárává egy év múltán Dávid Ben Guriont választották meg,[265] aki így fogalmazta meg a nacionalista szakszervezet feladatát: „Nemcsak arról van szó, hogy megszervezzük a munkásosztályt, de arról is, hogy megteremtsük, kialakítsuk, átültessük Palesztinába!"[266] Vagyis a dolgozók védelme mellett a cionista kolonizációt tekintette legfőbb céljának. A taglétszám a kezdeti 4400-ról 1922-ben 8400-ra, 1927-ben pedig 25 ezerre növekedett. Az arab munkaerő ellenben teljesen szervezetlen maradt, mivel nem jutott el a kulturális és politikai fejlődés olyan fokára, hogy az etnikai alapon szervezett Hisztadrúthoz hasonló szakszervezetet hozzon létre. A két világháború között ez is hozzájárult az arab munkásokkal szemben megnyilvánuló diszkriminációhoz, ami további keserűséget okozott, s növelte a körükben a zsidóellenességet.

---

263 Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 429–430.

264 *Palestine. Papers Relating to the Elections for the Palestine Legislative Council, 1923*. Presented to the Parliament by Command of His Majesty. June, 1923. Cmd. 1889. London, 1923.

265 Zachary Lockman: *Comrades and Enemies. Arab and Jewish Workers in Palestine, 1906–1948*. Berkeley – Los Angeles, 1996. 16.

266 Makai: *Izrael Állam és a cionizmus*. i. m. 147–148.

A Hisztadrút vezetősége. A második sorban jobbról a negyedik Ben Gurion

Azáltal, hogy makacsul visszautasította a brit javaslatokat, melyek arra irányultak, hogy a cionistákkal párhuzamos képviseleti struktúrákkal ruházzák fel az arab közösséget, a palesztinai arab nemzeti mozgalom úgy viselkedett, mint egy üldözött millet szóvivője, mely képtelen volt megvetni egy ellen-nemzeti otthon alapjait. A britek számára úgy tűnt, az arabok nem is akarnak *semmilyen* megállapodást. Látva a különféle kormányzati kezdeményezések sorozatos elvetését, Samuel azt indítványozta a gyarmatügyi minisztériumnak, hogy hagyjon föl az arabokkal folytatott tárgyalásokkal, amit Londonban meg is fogadtak. Ennek az lett a következménye, hogy Palesztinát kizárólag brit tisztviselők irányították a későbbiekben. A mandátumi igazgatásban való arab részvétel, az arab önkormányzatiság fejlődése, az arab–zsidó együttműködés lehetetlenné vált, aminek a jövőre nézve súlyos következményei lettek.

Mindettől függetlenül a cionisták részéről történtek olyan kezdeményezések, amelyek az arabokkal kötendő valamilyen *modus vivendi* kialakítására irányultak. 1922 tavaszán például arab–cionista megbeszélések zajlottak Kairóban, amelyeken – igaz – nem palesztinai, hanem szíriai nacionalisták vettek részt. A találkozókat a kölcsönös udvariaskodás jellemezte, szüntelenül hangoztatták a közel-keleti „szemita újjáéledés" szükségességét. A március 18-i tárgyaláson az arabok felújították azt a korábbi ajánlatukat, mely az arab–zsidó együttműködés megteremtésére irányult Franciaország Szíriából és Libanonból való eltávolítására. Egy másik javaslat egyenesen arra vonatkozott, hogy a cionisták vessék el a Balfour-nyilatkozatot, s állapodjanak meg közvetlenül az arabokkal, mint „nemzet a nemzettel". Az első indítvány elfogadása értelemszerűen kínos helyzetbe hozta volna Londont, a második pedig a palesztinai zsidó közösség sorsát az araboktól, nem pedig a britektől tette volna függővé. Veicman és társai ezért visszautasították a kezdeményezéseket, illetve időt kértek azok átgondolására. A cionisták valójában túl sokat köszönhettek Őfelsége kormányának ahhoz, hogy a háta mögött egyezkedjenek és aláássák a

brit mandátumot. A további megbeszélések sem hoztak döntést: az arabok változatlanul nem voltak hajlandók elfogadni a Balfour-deklarációt, a zsidók pedig nem akartak Londontól függetlenül cselekedni.

A palesztinai arab nacionalisták intranzigens magatartása egyébként is lehetetlenné tett minden arab–zsidó kiegyezést. Azt gondolták, hogy csakis így biztosíthatják a maguk számára a Palesztina feletti uralmat. Ebben a meggyőződésükben persze csalódniuk kellett, de a későbbi nemzedékek számára bebizonyosodott, hogy a cionistáknak a brit védelemben és jóakaratban való reménysége is csalfa remény volt. London politikája ugyanis rövidesen az arabok felé mozdult el. Mint ahogy a közösségek közötti erőszak minden egyes későbbi kiéleződése után, Nagy-Britannia olyan engedményekre vonatkozó ígéreteket tett, amelyekkel az arab lakosságot akarta lecsillapítani, miközben a köztes időszakban folytatott ambivalens politikája lehetővé tette a palesztinai zsidó közösség, a *jisuv* gyors fejlődését.[267]

A britek minden nehézség dacára megvetették a lábukat a Szentföldön. Ráadásul Anglia számára a Palesztinában megszerzett szilárd pozíció hosszú ideig biztosította a Szuezi-csatorna védelmét a második világháború alatt és a megelőző időszakban. Igaz, ez a „sohasem deklarált" közel-keleti brit uralom igencsak változatos formában nyilvánult meg: Áden gyarmat, Szudán angol–egyiptomi kondomínium, Kuvait és mások protektorátusok, Palesztina, Irak és Transzjordánia mandátumok, Egyiptom 1922, majd 1936 után szerződéses partner, a Szaúdok járulékelvező támogatottak voltak, miközben Dél-Perzsia az ottani konzulok befolyása alatt állt.[268] Brit szempontból az első világháború utáni rendezés ugyan lezárta, vagy inkább egy időre nyugvópontra juttatta a keleti kérdést, de magában hordozta a mai közel-keleti problémák gyökereit, az arab Keleten kivitelezett „hatalmas brit fogás" pedig messze nem volt olyan hatalmas, mint azt a nagyhatalmi rivalizálástól elvakult francia vezető körök gondolták.

[267] A palesztinai nemzeti mozgalom brit mandátum alatti fejlődéséről lásd Yehoshua Porath: *The Emergence of the Palestinian-Arab National Movement 1918–1929*. London, 1974.; Uő.: *The Palestinian-Arab National Movement 1929–1939*. London, 1977.

[268] John Darwin: An undeclared empire: The British in the Middle East, 1918–39. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 27. évf. (1999), 2. sz. 159–176.

A geopolitika kényszere

Míg a Termékeny Félholdért folytatott francia–angol rivalizálás kötötte le a diplomaták energiáját és a nacionalizmus első szétszórt megnyilvánulásai aggasztották a brit tisztviselőket az arab Keleten, a birodalmi stratégák számára a legnagyobb kihívást Oroszország déli határainak biztosítása jelentette, annak a hosszú törésvonalnak a stabilizálása, mely a tengerszorosoktól a Kaukázuson túli területeken, Perzsián és Afganisztánon át egészen Közép-Ázsiáig húzódott. Egyrészt a birodalmi struktúrák összeomlása és a bolsevizálódás között félúton ott voltak a cárok régi birodalmának zűrzavarba süllyedt maradványai, amelyekben a helyi nacionalizmusok bizonyos igényekkel léptek föl. Másrészt számolni kellett a bizonytalan jövőjű régiókkal, ahol a főszereplőnek számító brit hatalom tétovázott a követendő stratégiát illetően. Ez a „hatalmi vákuum" okot adott a korszak nagyhatalmainak a nyugtalanságra.

Amióta instabil és rivális politikai közösségek jelentek meg a nagyok befolyási övezeteit elválasztó vitatott határterületeken, a globális geopolitika törvényei mindig érvényre juttatták kíméletlen mechanizmusaikat. 1920-ban éppenséggel a bolsevik fertőzéstől való félelem szolgált alapjául számos brit vezető stratégiai elemzésének, például a Lord Charles Hardinge által felállított dominóelméletnek: „Ha egyszer a szövetséges csapatok elhagyják Batumit, Grúzia nélkülözni lesz kénytelen az anyagi és morális támogatást, és semmi kétség sincsen afelől, hogy néhány héten belül a bolsevikok karjaiba veti magát, nekünk pedig a szemünkre veti, hogy elárultuk. A szemrehányást meg is fogjuk érdemelni. Ami Örményországot illeti az Azerbajdzsánban lévő bolsevikokkal, a délnyugaton lévő törökökkel és a habozó grúzokkal együtt, aligha kétséges, hogy a jereváni kormány, melyet már amúgy is szélsőséges irányultsággal vádolnak, végül bolsevikká válik. Mindez nagyban megkönnyíti majd a bakui bolsevik erők számára a Perzsia felé történő előrenyomulást Tifliszen és Jerevánon keresztül egészen a tebrizi vasútvonal végéig. Ekkor a Kaukázus egésze bolsevikká lesz és egyáltalán nem valószínűtlen, hogy Musztafa Kemál összefog velük annak érdekében, hogy a franciákat kiűzzék Kilikiából, bennünket pedig Moszulból. […] Amint Tebriz és Kazvin kiürítése megtörtént, Teherán eleste immár elkerülhetetlenné válik. […] Az angol–perzsa szerződésből papírrongy lesz, a teheráni európaiak kénytelenek lesznek dél felé menekülni, az anarchia és a pusztítás általánossá válik. Mihelyt jelentős bolsevik erők összpontosulnak Teheránban és Kazvinban, India és Mezopotámia szélei, peremterületei ki lesznek téve a bolsevikoknak, akik dönthetnek, hogy keletre vagy nyugatra támadjanak tovább. Ha a keletet választják, a feladatukat megkönnyíti a segédcsapataik partraszállása a Kaszpi-tenger mentén, Asztarábád tőszomszédságában, ahonnan tovább nyomulhatnak Meshed irányába megtámogatva egy északról, Askabádból érkező erősítéssel. Ez a Meshed és az afgán határ felé történő bolsevik elmozdulás valószínűleg ideiglenes afgán–bolsevik szövetséget eredményez, ami együtt fog járni Afganisztán India elleni háborújával."[1]

Azért éri meg ilyen hosszan idézni a szövegből, mert jól illusztrálja a birodalmi stratégák gondolkodási mechanizmusát, mely az 1920-as bolsevik előretörésre ráhúzta ugyanazt a sémát, amelyet az 1918-as utolsó német–török offenzívára egyszer már alkalmazott. Ennek az új fenyegetésnek az ideológiai természete azonban arra késztette a Foreign Office-t, hogy tekintetbe

[1] Lord Hardinge volt indiai alkirály 1920. május 20-i memoranduma Lord Curzonhöz. Richard H. Ullman: *Anglo-Soviet relations, 1917–1921*. 3. k. Princeton, 1971. 324–325.

vegye valódi „egészségügyi záró övezet" létrehozását Oroszország déli peremén, hogy így vágja el Dél-Ázsia kommunista destabilizálása elől az utat.

Az ütközőállamok politikája

Ha a brit politika egésze nem is rettent meg ennyire a keleti bolsevik veszélytől, a kabinet egy része Winston Churchill nyomására 1919-ben igenis elkötelezte magát az antikommunista keresztes hadjárat mellett, ami legelőször az orosz ellenforradalmár fehérek közvetlen katonai támogatásában nyilvánult meg. Nagy-Britannia az ország északi és keleti részén Alekszandr Kolcsak, a déli részén Anton Gyenyikin embereit támogatta, vállalva a polgárháború súlyosbításának kockázatát. Mindezt abban az Oroszországban, melyet szétziláltak a világháború utóhatásai és gyötört az 1917-es kettős forradalommal együtt járó zűrzavar. Az Oroszország egésze szintjén London által meghozott egyértelmű politikai döntés azonban a Kaukázuson túli területek esetében nem nélkülözte az ambivalenciát.

A térséggel kapcsolatos angol politika kialakítása főképpen a Keleti Bizottságra és a háborús kabinetre hárult egy olyan pillanatban, amikor a központi hatalmak kapitulációja lehetővé tette a brit imperializmus számára, hogy az érdekeit érvényesítse. Ezeknek az érdekeknek a beazonosítására és a követendő politika kialakítására a két kormányszerv 1918 decemberében vállalkozott. Nyilvánvalónak tűnt, hogy a tét nem kisebb, mint a szóban forgó területek és a Brit Birodalom jövője. Többen (például Smuts) az Egyesült Államok megnyerésében reménykedtek, mondván, Washingtonra támaszkodva ellensúlyozni lehet a térségbeli francia igényeket. Mások (például Curzon) viszont éppenséggel ki akarták zárni a rendezésből az amerikaiakat, akik elsősorban anyagi (kereskedelmi) célokból szerették volna megvetni a lábukat a térségben. Ez a tábor a brit politikai ellenőrzés fenntartását sürgette, mivel Curzon szerint az egész régió anarchiába süllyedhet („ázsiai Balkán"), ami „vissza fog hatni a mi perzsiai és attól keletre található pozícióinkra".[2] Szerinte ezek a pozíciók a kaukázusi angol befolyástól függenek, ezért ott az örményeket kliensként tervezte megnyerni London számára, ahogy a zsidókat Palesztinában. A vitát végül a katonai érvek döntötték el. 60 ezer fegyveresre lett volna szükség Baku, az olajmezők és a transzkaukázusi vasút elfoglalásához, ezenkívül a vezérkari főnök december 5-én világossá tette, hogy állandó megszálló katonaságra volna szükség Egyiptomon, Palesztinán és Mezopotámián kívül Észak-Perzsiában, a Kaszpi-tengeren túli területeken és a Kaukázusban is.[3] Márpedig a fegyverszünet megkötése után egy ekkora hadműveletet sem az alsóházzal, sem a közvéleménnyel nem lehetett elfogadtatni. Miután a Keleti Bizottság nem tudott dönteni, a háborús kabinet úgy határozott, hogy az egész közép-ázsiai politikát (beleértve a Kaukázust is) az Oroszországhoz való viszony fogja megszabni, azaz összekötik az imperialista politikát az antikommunista keresztes hadjárattal. A december 20-án elfogadott megoldás az lett, hogy Németország volt gyarmatait és az Oszmán Birodalom nem török területeit a Népszövetség mandátumok formájában bízza rá bizonyos hatalmakra, így Nagy-Britannia nem vádolható azzal, hogy imperialista módon területekre tesz szert, ugyanakkor szabad kezet kap a mandátumok adminisztrációjának kialakításában. A mandátumrendszer így összekapcsolta az önrendelkezéshez való jogot és az idealizmust a brit imperialista érdekekkel, amelyek elfogadhatókká váltak a

[2] Stanwood: *War, Revolution and British Imperialism in Central Asia*. i. m. 221.

[3] *Military commitments remaining after peace has been signed.* CAB 24/71/6434 (War Cabinet, G. T. Series, 111.), http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-71.pdf, letöltés: 2019. június 4.

liberális felfogás számára. Ezenkívül lehetővé vált, hogy Anglia fenntartsa a szoros kapcsolatait az Egyesült Államokkal.

A soron következő lépések ezt a politikát tükrözték. A mudroszi fegyverszünetet követő hetekben brit katonaság szállt partra Batumiban és Bakuban. A Fekete-tenger parti grúz kikötőben elfoglalták a visszavonult német katonaság helyét, a Kaszpi-tengeri kikötőben pedig megpróbálták eltüntetni Dunsterville néhány hónappal korábbi, az előretörő törökök előli elmenekülésének gyászos emlékét. Az egyébként jelképes létszámú brit erők mindkét esetben inkább politikai, semmint katonai jelentőséggel bírtak. Mintha csak azért kellett volna itt megjelenni, hogy ki tudják venni a részüket a térség jövőjére vonatkozó döntésekből. A gyors leszerelés érdekében a közvélemény részéről jelentkező nyomás miatt az angolok 1919 első hónapjaiban tervbe vették erőik olasz csapatokkal történő felváltását, melyek az antant nevében vették volna át a Nyugat stratégiai érdekeinek védelmét a Kaszpi- és a Fekete-tenger között. Azzal hitegették az olaszokat, hogy megszerezhetik Grúzia kőolaját és más természeti kincseit. Ők azonban nem jöttek, mert a júniusban kormányra került Nitti elállt a vállalkozástól. Úgy vélte, az expedíció, mely egy komplett hadtestet és egy alpesi vadászegységet foglalt volna magában, háborúba sodorná Olaszországot a bolsevik Oroszországgal, Rómát pedig „belehajszolták volna egy olyan kalandba, amelynek a következményeit nem lehetett előre látni".[4] Így a briteknek egy időre még a Kaukázuson túli területeken kellett maradniuk. Az a törekvésük, hogy garantálják az Oszmán Birodalom északi határainak biztonságát, rárakódott az örmény és grúz aspirációknak kedvező, a nyugati közvéleményben meglévő előítélethez, ami így együtt Angliát a helyi nacionalizmusok támogatására sarkallta.

Csakhogy ez a támogatás ellentétbe került a fehér hadseregeknek nyújtott segítséggel, amelyek az orosz területek feletti ellenőrzés visszaszerzését szerették volna elérni, hogy helyreállíthassák a régi cári birodalom egységét. Amikor 1919-ben Gyenyikin a független Grúzia határaihoz közeledett (nem véletlen, hogy ebben az évben Tiflisz a nemzeti jövedelem felét a védelmi kiadásokra fordította), Nagy-Britannia közvetítőként lépett föl és meghatározta az orosz tábornok számára azt a déli határvonalat, amelyet nem léphetett át. A bolsevikok által megfogalmazott egyes vádakkal ellentétben úgy tűnik, a britek nem akarták átengedni a Kaukázuson túli területeket a fehéreknek, akik nem jutottak el odáig, hogy Dagesztánban átlépjék az északkaukázusi hegyvidéki köztársaságok határát. London végül visszavonta a katonai misszióját Gyenyikin mellől, miután 1920 márciusában kudarcot vallott a fehérek Moszkva elleni offenzívája, s ezzel zöld utat adott a Kaukázuson túli területek gyors szovjetizálásának.[5]

A britek, akiknek a presztízse és hatalma 1918–1919 fordulóján Perzsiában a csúcspontjára jutott, megőrizték hagyományos gyanakvásukat a helyi nacionalizmussal szemben. Korábban azt gyanították, a perzsák együttműködnek a németekkel vagy a törökökkel, most pedig a szemükben a bolsevikok potenciális eszközeinek tűntek, hiszen láthattuk, utóbbiak eltörölték Perzsia összes adósságát és lemondtak minden, az 1917-es forradalom előtt Oroszországnak adott koncesszióról. A perzsa kormány a bolsevik forradalom után ébredt rá arra, hogy a világháborút követően az új világrendről új típusú békekonferencia fog dönteni, az azon való részvétel pedig az állam elemi érdeke. Sőt a majdani békekonferenciára szóló meghívó reményében komolyabb formában felmerült az antant melletti hadba lépés lehetősége is, amire a sziámi és a kínai külügyminiszterrel folytatott tárgyalások is ösztönözték Teheránt. Csakhogy míg a hábo-

[4] Nitti: *Nincs béke Európában*. i. m. 118–119.; Uő.: *A béke*. i. m. 128–129.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 531.

[5] A brit misszió 1920 júniusában távozott Oroszországból, magára hagyva Vrangelt, Gyenyikin utódát, akinek egyedül Franciaország ismerte el a Szevasztopolban felállított kormányát. Franciaország 1921 novemberében mintegy 140 ezer ellenforradalmárt evakuált a Krímből a végleges katonai vereségüket követően.

Haszan Voszug od-Daula

rúba 1917-ben belépő Kína, melyet a központi hatalmak részéről nem ért közvetlen fenyegetés, ezt könnyedén megtehette,[6] addig az Oszmán Birodalommal határos, gyenge Perzsia számára ez nem volt járható út. Így csak az utolsó pillanatban, 1918 októberében, Damaszkusz britek általi elfoglalása után tett (egyébként eredménytelen) ajánlatot Haszan Voszug od-Daula miniszterelnök Londonnak arra, hogy lépjenek egymással szövetségre.[7] A háború befejeződése után a perzsa diplomácia tudatában volt annak, hogy Nagy-Britannia maradt az egyetlen tényleges nagyhatalom, mely az ország önállóságát kordába szoríthatta, de a wilsoni elvek és a létrehozandó, az összes nemzetet magában foglaló új nemzetközi szervezet alapján remélte, ellent lehet majd állni a britek hegemóniára vonatkozó törekvéseinek. Kihangsúlyozta, sőt eltúlozta az általa elszenvedett háborús veszteségeket és pusztításokat, valamint elhallgatta az ország súlyos belső helyzetét, hogy ne adjon okot a nagyhatalmaknak a mandátum kihirdetésére.

Mindennek különös hangsúlyt adtak a párizsi békekonferenciának címzett perzsa követelések, amelyeket egy delegáció vitt magával a francia fővárosba, s amelyek láthatólag figyelmen kívül hagyták a nagyhatalmi realitásokat. A Mosaver ol-Momalek külügyminiszter által szignált dokumentum hivatkozott a dicső történelmi múltra, az emberiség kulturális fejlődéséhez való perzsa hozzájárulásra, s kérte, hogy a békekonferencia nyilvánítson érvénytelennek minden olyan szerződést és gazdasági koncessziót, mely ellentmond Perzsia függetlenségének, ezt az önállóságot pedig egyszer s mindenkorra garantálja.[8] Egyetlen hatalomnak se engedélyezze, hogy beleavatkozzon az ország belügyeibe, vagy kiterjessze a védelmét Perzsia és a lakói fölé, de legfőképpen távolítson el minden idegen katonaságot. Mi több, a szöveg jelentős kaukázusi területeket (Bakut, Jerevánt) is követelt, mondván, ezek lakói többségükben muszlimok, „általánosságban pedig származásukat tekintve és fajilag perzsák". „Minden szempontból, történetileg, földrajzilag, gazdaságilag, kereskedelmileg, vallásilag, kulturálisan Perzsiához kötődnek."[9] Ezt az élesen antiimperialista és angolellenes küldöttséget azonban nem engedték a békekonferencia színe elé, így nem adhatta elő a követeléseit sem, pedig Mosaver tárgyalt Pichon francia külügyminiszterrel, Poincaré köztársasági elnökkel, Balfour brit külügyminiszterrel, Orlando olasz kormányfővel, majd 1919. február 12-én Wilson amerikai elnökkel, akire pozitív benyomást gyakorolt. Márciusban memorandumban fordult a konferenciához, amelyben megismételte a kormány által már 1918 novemberében megfogalmazott politikai követeléseket (Perzsia függetlenségének elismerése, területi integritása, a harcoló felek által okozott károk megtérítése,

[6] Stephen G. Craft: Angling for an Invitation to Paris: China's Entry into the First World War. *The International Historical Review*, 16. évf., 1. sz.(1994. február) 1–24.

[7] Stanwood: *War, Revolution and British Imperialism in Central Asia*. i. m. 179–181.

[8] Cyrus Ghani: *Iran and the Rise of Reza Shah. From Qajar Collapse to Pahlavi Rule*. London, 2000. 34–36.

[9] *Claims of Persia before the Conference of the Preliminaries of Peace at Paris*. Paris, March 1919. CHAR 16/39. A kéréseket még 1917 végén az amerikai kormányhoz is eljuttatták, kérve egyúttal, hogy az Egyesült Államok támogassa Perzsia részvételét a békekonferencián, s garantálja az ország függetlenségét. Vö. A washingtoni perzsa képviselet 1917. december 17-i levele a külügyminisztériumnak. *FRUS. 1918. Supplement 1, The World War*. Vol. I. Washington, 1933. 896–897.

gazdasági függetlenség, segítség a fejlődést lehetővé tevő reformok elindításához). A perzsák Franciaország támogatását is meg akarták nyerni maguknak, az érdektelen Clemenceau azonban nem fogadta őket. Voszug kormányfő ezért 1919 nyarán a teheráni francia követnek elárulta, hogy ha Párizs nem lesz hajlandó nagyon gyorsan segíteni, kénytelen lesz kétoldalú és kizárólagos szerződést kötni Londonnal. Csakhogy Nagy-Britannia közvetlenül akart Teheránnal egyezkedni, közvetítőkre, zavaró külső beavatkozásra nem volt szüksége. Nyomására a békekonferencia azzal az indokkal utasította el Perzsia részvételét, hogy az semleges ország lévén nem volt hadviselő fél, így nincs joga részt venni a tanácskozásokon.[10] Mindez azért különös, mert közben Perzsiát meghívták, csatlakozzon a Nemzetek Szövetségéhez.[11] Bebizonyosodott, hogy Teherán több nagyhatalom támogatásával nem fogja tudni megvédelmezni az érdekeit, így nem maradt más hátra, Londonnal kellett megegyeznie, a tárgyalásokon pedig a lehetséges maximumot kialkudnia.

A perzsiai brit politika legfőbb irányítója továbbra is George Nathaniel Curzon volt, aki 1889-es utazása óta és az országnak szentelt könyvei révén a perzsa ügyek közismert szakértőjének számított. Imperialista államférfiként élénk érdeklődést tanúsított a gyarmatbirodalom, s különösen Ázsia iránt. Indiai alkirálysága (1899–1905) egybeesett a tibeti hadjárattal, de a Kitchenerrel való ellentétei miatt kénytelen volt lemondani, minek következtében politikailag elszigetelődött. Az első világháború azonban új esélyt kínált a számára. Lordpecsétőrként lett tagja a szűkebb háborús kabinetnek, majd külügyminiszter-helyetteseként elhomályosította az elsődlegesen Európa iránt érdeklődő Balfourt, s a keleti ügyeket – a miniszterelnökkel gyakran vitába keveredve – maga intézte.[12] Olyan birodalomról álmodozott, mely a Földközi-tengertől egészen Szingapúrig húzódik. Az volt a célja, hogy vazallus államok láncolatát hozza létre a Mediterráneumtól a Pamírig, de már nem pusztán az indiai határok megvédelmezése, hanem a birodalommal való általános kapcsolattartás biztosítása érdekében. Úgy látta, hogy ennek a láncnak Perzsia a leggyengébb láncszeme, ezért szükségesnek tartotta a megerősítését. Az ő szorgalmazására kötöttek 1919. augusztus 9-én új angol–perzsa „barátsági" szerződést, mely – mint láttuk – ugyan elismerte Perzsia „teljes függetlenségét és integritását", viszont brit védnökség mellett irányozta elő a hadsereg, a pénzügyek és a vámrendszer újjászervezését (a hadsereg átszervezését Dickson tábornok, a pénzügyekét Sydney Armitage-Smith tanácsadó végezte el). Cserébe Anglia 7%-os kamatra kétmillió font sterlinges hitelt nyújtott és vállalta utak, valamint vasutak építését. Nagy-Britannia egyúttal lehetőséget kapott a korábban orosz ellenőrzés alatt álló északi rész olajtartalékainak felkutatására.[13] Joggal nevezte az egyik szerző a megállapodást „a sèvres-i békeszerződés perzsiai változatának".[14] London célja nem lehetett más, mint az ország fölötti közvetett kontroll megtartása egy vele lojális, a kül- és védelempolitikában tőle függő kormány létrehozásával. Nem is csodálkozhatunk azon, hogy Curzon az általa tető alá hozott szerződést szerénytelenül „diplomáciai mesterműnek" nevezte.[15] Úgy tűnt, minden rendben, hiszen a sah októberi londoni látogatása mindkét fél megelégedésével végződött.

[10] Kapur: *Soviet Russia and Asia 1917–1927*… i. m. 159.
[11] Hunter Miller: *The Drafting of the Covenant*. I. i. m. 409.
[12] G.H. Bennett: Lloyd George, Curzon and the Control of British Foreign Policy 1919–22. *Australian Journal of Politics and History*, 45. évf. (1999), 4. sz. 467–482.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 528–530.
[13] A szerződés szövegét lásd Temperley (szerk.): *A History of the Peace Conference of Paris*. VI. i. m. 212–213.
[14] Spector: *The Soviet Union and the Muslim World, 1917–1958*. i. m. 87.
[15] Nicolson: *Curzon: the Last Phase*... i. m. 138.

A dokumentum ugyanakkor kiváltotta az Egyesült Államok tiltakozását,[16] mely be akart törni a perzsa olajüzletbe, ráadásul már 1918 tavaszán London értésére adta, hogy Perzsiának a világháború után függetlenséget kellene adni.[17] Némileg váratlanul Franciaország is tiltakozott, s nem rejtette véka alá az elégedetlenségét. A szovjet-orosz vezetés viszont egyenesen provokációként értelmezte az alkut, mert joggal tartott attól, hogy a briteknek alkalmuk lesz beavatkozni a Moszkva számára stratégiai fontossággal bíró térségben.[18] Addigi barátságos magatartása a teheráni kormány irányában is hűvösebbé vált, majd egy idő múltán már a perzsa nép ellenségének bélyegezte azt. Mint láttuk, Csicserin példátlan módon közvetlen felhívást intézett a perzsa munkásokhoz és parasztokhoz, amelyben „papírfecninek és abszolút illegálisnak" minősítette a „szégyenletes angol–perzsa szerződést, amelynek révén a perzsa vezetés eladta magát és titeket a brit haramiáknak". 1919 őszén a Teherán-ellenes bolsevik agitáció kiterjedt Közép-Ázsiában, propagandaanyagokat csempésztek át a határon, lázították a népet.

Ennek a harcias politikának nyomatékot adott az a tény, hogy éppen ebben az időben arattak a bolsevikok döntő katonai győzelmeket Közép-Ázsiában és a Kaukázusban. 1919 júniusában megszerezték a Hivai Kánságot, a következő év szeptemberében Buharát, de a legfontosabb siker vitathatatlanul Azerbajdzsánban következett be, ahol 1920 áprilisában a nacionalista kormányt megdöntötték és kikiáltották a szovjetköztársaságot.[19] Miután a Vörös Hadsereg a Kaszpi-tenger partján előrenyomult, elfoglalta Petrovszkot (Mahacskalát), a törökök által a fegyverszünet után rövid időre megszállt dagesztáni fővárost, később pedig Derbentet. Április 28-án a vörös katonák ellenállás nélkül vonultak be Bakuba, az ottani bolsevik forradalmi bizottság hívására. Ki is kiáltották az Azerbajdzsáni Szovjet Szocialista Köztársaságot. Mindez nem csupán azt jelentette, hogy a bolsevikok rátették a kezüket az olajmezőkre és a szállítási útvonalakra, hanem azt is, hogy az ellenőrzést kiterjesztették a Kaukázus északi és déli része, valamint a Kaszpi-tenger fölé, továbbá kikövezték az utat Közép-Ázsia felé.

Azerbajdzsán bolsevizálása új helyzetet teremtett Teherán számára, mivel a forradalom immár közvetlenül a határokat fenyegette, ráadásul úgy, hogy a belső helyzet szerfelett zavarosnak tűnt, a gazdaság kétségbeejtő állapotban volt, az elégedetlenség lángja magasra csapott. A bolsevik hatalomátvétel és a Keleti Népek Kongresszusa után Bakuból számos perzsa olajipari vendégmunkás tért haza, s terjesztette a forradalmi ideológiát.[20] Ők hozták létre az ország első proletár pártját (Igazság), mely 1920 nyarán Perzsia Kommunista Pártjává alakult át. A brit–

[16] „Az angol–perzsa szerződés nagyon kedvezőtlen benyomást gyakorolt az elnökre és rám is…" A külügyminiszter 1919. augusztus 20-i távirata a londoni nagykövetnek. *FRUS. 1919.* Vol. II. Washington, 1934. 700.

[17] Az USA moszkvai követe, Reading 1918. május 7-i levele Balfournak. Stanwood: *War, Revolution and British Imperialism in Central Asia*. i. m. 122.

[18] Homa Katouzian: The Campaign Against the Anglo-Iranian Agreement of 1919. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 25. évf., 1. sz. (1998. május) 5–46.

[19] Ennek a rövid életű azeri nacionalista kormánynak a belügyminiszterét utóbb a bolsevikok Isztambulba küldték kereskedelmi attaséként. A török fővárosban a diplomatát 1921 júliusában egy örmény merénylő a nyílt utcán agyonlőtte. Az ügyet brit katonai bíróság tárgyalta, s először fordult elő, hogy a védelem és a vád egyaránt az örmények és az azeriek/törökök nemzeti ellentéteivel hozakodott elő. A bíróság ugyan bűnösnek mondta ki a gyilkost, de beszámíthatatlanság miatt a büntetését nem kellett letöltenie. 1968-ban Los Angelesben hunyt el. Eyal Ginio: Debating the Nation in court: the Torlakian Trial (Istanbul, 1921). *Armenian Review*, 55. évf., 1–2. sz. (2015. ősz–tél) 1–16.

[20] A 20. század első évtizedében hatalmas tömegben tódultak perzsa vendégmunkások a Kaukázusba dolgozni, létszámuk elérte a 200 ezret! Touraj Atabaki: Disgruntled Guests: Iranian Subaltern on the Margins of the Tsarist Empire. *International Review of Social History*, 48. évf., 3. sz. (2003. december) 401–426.

perzsa szerződés tovább élezte a feszültséget, ugyanis felkorbácsolta a perzsa nacionalisták haragját. A déli törzsek nyugtalankodni kezdtek, a sajtó nyíltan támadta a megállapodást, a kormánytagokat pedig árulással vádolta. Teheránban még tiltakozó megmozdulásokra is sor került. A madzslisz végül nem is ratifikálta az okmányt.[21] A perzsák szemében tehát a nagyhatalmi szerepek felcserélődtek: míg a 19. század végén az agresszív cári expanzióval szemben Nagy-Britannia nyújthatott védelmet, addig a bolsevik forradalom és az orosz csapatok távozása után a függetlenségre irányuló legfőbb veszély immár a brit hatalmi ambíciókból fakadt, amelyekkel szemben ezúttal Moszkva jelenthetett támaszt.

Ezzel egy időben az egész Közel-Keletre kiterjedő költségcsökkentés keretében az angolok jelentős csapatkivonásokat hajtottak végre és 1921 márciusában az akkor már 11 ezer fegyveresből álló South Persa Rifles-t is leszerelték.[22] Májusban az utolsó brit katona is elhagyta az ország területét, az amúgy angolbarát sah pedig nagy feltűnést keltve nyilvánosan megalázta Londont, amikor a madzslisz előtt elégedettségének adott hangot „az angol–perzsa szerződés örvendetes kimúlása" láttán.[23]

De a brit csapatok hitelessége amúgy is súlyos csorbát szenvedett, amikor bebizonyosodott az alkalmatlanságuk az Enzeli elleni 1920. májusi bolsevik rajtaütés során. A kikötővárost ugyanis Moszkva bűnösnek találta abban, hogy menedéket nyújtott az ellenforradalmár Gyenyikin 18 hajóból álló flottájának, de a kormány számára egyébként is lehetetlennek látszott azerbajdzsáni pozícióinak a megszilárdítása és az ottani olajtermelés felfuttatása mindaddig, amíg brit erők tartózkodnak a Kaszpi-tengeren. Mindenki emlékezett arra, hogy Dunsterville tábornok 1918 nyarán éppen Enzeliből kiindulva foglalta el Bakut, ezért a kikötőváros fontossága nem is lehetett kérdéses. A 18-án partra tett erős bolsevik haderő – fittyet hányva a teheráni kormány tiltakozására[24] – megszállta az Elburz-hegységtől északra elterülő vidéket és addig nem is volt hajlandó távozni, amíg az angolok nem teszik ugyanezt. A túlerő láttán az angolok kénytelenek voltak kiüríteni a kikötőt és dél felé visszavonulni, ami a perzsák szemében súlyos csapást mért Nagy-Britannia tekintélyére. Ez a presztízsveszteség is hozzájárult a barátsági szerződés ratifikálásának elmaradásához. A bolsevizmus és a perzsa nacionalizmus közötti összefonódást a britek szemében tovább erősítette és igazolta az északi Gilán tartományban 1920. június 4-én Rast székhellyel kikiáltott Szovjet Szocialista Köztársaság (Giláni Tanácsköztársaság). Mirza Kúcsak hán dzsangali harcosai szövetkeztek a Vörös Hadsereggel és a helyi kommunistákkal, s igaz, nem minden fenntartás nélkül, de elfogadták a bolsevikok patronálását, hogy fokozni tudják a nyomást az angoloknak behódolt teheráni kormányra.[25] Nagyon rövid időn belül azonban a kommunisták felülkerekedtek, a nacionalista Mirza Kúcsakot és embereit visszakényszerítették az erdőkbe, Gilánban pedig bolsevik modellt követtek: elkobozták a magántulajdonban lévő vállalkozásokat, betiltották a magánkereskedelmet a bazárokban, üldözték a muszlim klérust és háttérbe szorították az iszlám intézményeket. Mindez kőkemény terrorral párosult: 800–1000 hivatalnokot, földbirtokost, kereskedőt, gazdát és értelmiségit végeztek ki.[26]

---

[21] A. R. Begli Beigie: Repeating Mistakes. Britain, Iran & the 1919 Treaty. *The Iranian*, 2001. március 27. http://iranian.com/History/2001/March/Britain/index.html, letöltés: 2015. december 8.

[22] Az SPR történetéről bővebben lásd Steven R. Ward: *Immortal. A Military History of Iran and Its Armed Forces*. Washington, 2009. 4–5. fejezet.

[23] Nicolson: *Curzon: the Last Phase*… i. m. 146.

[24] *Correspondance d'Orient*, 13. évf., 240. sz. 1920. június 30. 558.

[25] Pezhmann Dailami: The Bolsheviks and the Jangali Revolutionary Movement 1915–1920. *Cahiers du Monde Russe*, 31. évf., 1. sz. (1990. január–március) 43–60.

[26] Kapur: *Soviet Russia and Asia 1917-1927*… i. m. 177.

Teherán igyekezett a Népszövetségtől támogatást szerezni, ott azonban azt a tanácsot kapta, hogy próbáljon meg közvetlenül a bolsevikokkal megegyezni Gilán ügyében. Nem látva más kiutat, a sah új, a nacionalisták iránt megengedőbb kormányt nevezett ki június végén (a száműzetésben élő nacionalistákat hazahívták). Az új vezetés nem csupán felfüggesztette a brit–perzsa szerződés ratifikálását,[27] hanem eltökélte a Moszkvával fenntartott kapcsolatok rendezését is. Ez nem volt Leninék ellenére sem, hiszen ezáltal gyengíthették a brit pozíciókat. 1920 októberében Mosaver ol-Momalek vezetésével perzsa küldöttség érkezett Moszkvába, ahol sikeres tárgyalások zajlottak. Így kerülhetett sor a bolsevikokkal aláírt, már említett barátsági szerződés 1921. február 26-i megkötésére.[28] Szovjet-Oroszország hamarosan, május és szeptember között vissza is vonta erőit, ezt kihasználva pedig a teheráni kormány 1921 szeptemberében helyreállította a szuverenitását Gilánban. Levonhatjuk a következtetést: a bolsevikok végül a világforradalmi elveket sutba dobva elvetették a szocialista forradalom perzsiai exportját, s helyette konzervatív módon a kétoldalú kapcsolatok normalizálása mellett döntöttek. Amint Teherán britellenes magatartást vett fel, London pedig kénytelen volt kivonulni az országból, a szovjet kormányzat lemondott forradalmi politikájáról, ami a kommunizmus perzsiai támogatottsága láttán helyes döntésnek tűnik.[29]

Az események ilyetén alakulása csak megerősítette Curzont a politikája helyességében Sir Edwin Montagu, az India Office vezetője figyelmeztetése dacára, akinek a tisztánlátó elemzése éles ellentétben állt a Foreign Office véleményével. 1920 januárjában így írt Curzonnek: „Számomra úgy tűnik, hogy a Perzsiára és Indiára leselkedő bolsevik veszély leginkább a *Home Government* muszlimellenes politikájának hibája. Nem igazán tudom, meddig bízhatunk meg az indiai csapatainkban, perzsiai csatákban való részvételükben. […] Ellenséggé tettük, pedig Nagy-Britannia barátjává tehetnénk a pániszlámizmust."[30] Montagu bírálata azonban önmagában nem változtathatta meg a helyzetértékelésben és cselekvésben mély folytonosságot mutató politikai irányvonalat. Perzsiában a bizonytalan helyzetet végül egy britek támogatását élvező fiatal tiszt, Reza hán használta ki, aki 1921 februárjában háromezer kozák élén bevonult Teheránba és megdöntötte a kormányt, majd átvette a hatalmat.

Az egykori Oszmán Birodalomban viszont a változások felülírták a kontinuitást. A nagy északi szomszéd bolsevizálódásával egy időben összeomló birodalmi struktúrák kikövetelték a kis-ázsiai területek új jogállásának sürgős átgondolását. London számára két lehetőség adódott: vagy ő maga, esetleg egy másik nagyhatalom dönt a térség jövőjéről, vagy elismeri a nemzeti önrendelkezésre vonatkozó helyi igények jogosságát. Választani kellett a hagyományos és az idealista megoldás között, s habár sokan a tradicionális módszer alkalmazása mellett kardoskodtak (különösen Perzsiában, ahol a helyi nacionalizmusnak tett engedményeket veszélyesnek tartották a brit érdekekre nézve), jó néhányan támogatták az önrendelkezési jog megadását azért, hogy semleges államok jöjjenek létre a gyarmatbirodalom és Európa között. Utóbbiak közé tartozott Arnold Toynbee, aki az 1918. október 2-i memorandumában „független nem-

[27] *Correspondance d'Orient*, 13. évf., 243–245. sz. 1920. szeptember 15. 137.

[28] Oliver Bast: Duping the British and outwitting the Russians? Iran's foreign policy, the 'Bolshevik threat', and the genesis of the Soviet-Iranian Treaty of 1921. In: Stephanie Cronin (szerk.): *Iranian–Russian Encounters. Empires and Revolutions since 1800*. London, 2013. 261–297.

[29] A kommunista párt társadalmi befolyásának alacsony mivoltára utal, hogy a Komintern adatai szerint 1922-ben legfeljebb kétezer kommunista és szocialista élt Perzsiában, mindössze egy kommunista újság került kiadásra, a kezdetleges szakszervezeti mozgalommal pedig csupán 20 ezren álltak kapcsolatban. Spector: *The Soviet Union and the Muslim World, 1917–1958*. i. m. 95.

[30] Ullman: *Anglo-Soviet relations*… i. m. 328.

zetállamok övezetének" létrehozását javasolta, melyek „a kilikiai mediterrán partvidéktől gyakorlatilag a Kaszpi-tengerig amerikai gyámság alatt fejlődnének, ami csodálatos összhangban állna a brit birodalom közel-keleti érdekeivel".[31] Arról lett volna tehát szó, hogy a direkt kontroll helyett az Oszmán Birodalom romjain (és Közép-Ázsiában) elősegítik a helyi nacionalizmusok körül kikristályosodó ütközőállamok létrejöttét, miközben rábízzák az Egyesült Államokra a régióban szükséges nyugati felügyeletet. Az amerikai szerepvállalás ötletével Balfour is egyetértett, aki az október 3-i kormányülésen emlékeztetett arra, hogy Wilson „nagy globális célokkal lépett be a háborúba".[32] Igaz, az elnök pontos álláspontját egyelőre nem lehetett tudni, hiszen a 14 pont e tekintetben túlontúl általános elveket tartalmazott.

Az USA-ra azért lett volna szükség, mert az antant a fegyverszünet másnapján képtelen volt megszállni Kis-Ázsia egészét. Ez persze nem derült ki azonnal. A mudroszi fegyverszünet aláírását követően még 48 óra sem telt el, s erős szövetséges hadiflotta hajózott át a Dardanellákon a Márvány-tengerre, majd haladt tovább méltóságteljesen Konstantinápoly felé. A konvoj élén brit csatahajók úsztak, őket francia, olasz és görög cirkálók követték. A flotta megérkezése a Boszporuszba a keresztények számára szinte megváltást jelentett, tízezrek köszöntötték ovációval a nyugatiakat, az erőfitogtató parádé által megalázott muszlim lakosság viszont a házaiba húzódott vissza.[33] Hazájuk sorsa teljes mértékben a győztesek jóindulatától függött, ráadásul lelassult a gazdasági élet, akadozott az élelmiszer- és az üzemanyag-ellátás, a vágtató infláció pedig alaposan elértéktelenítette a török valutát.[34] Már csak gazdasági okokból is nyilvánvaló volt, hogy az új török vezetésnek együtt kell működnie az antanttal. Éppen e célból a kormány pedáns módon tett eleget a szövetségesek leszerelésre vonatkozó utasításainak. De két hónappal a fegyverszünet megkötése után még mindig 40 ezer török katona állt fegyverben, igaz, többségük rendőri feladatokat látott el, például fegyverraktárakat őrzött stb. Churchill ezt írta a kicsiny, de mobil brit megszálló erőről: „Tisztjeink kettesével, hármasával mindenütt ott voltak Kis-Ázsiában, s felügyelték a fegyverszünet által előírt fegyverletételt és a muníció átadását. Fegyvertelenül és szabadon jöttek-mentek egyik helyről a másikra és az ujjukkal mutatták, mit kell tenni. [A törökök] szinte mechanikusan engedelmeskedtek. Hatalmas »rakásokat« emeltek puskákból, géppuskákból, ágyúkból, gránátokból. Törökországot megbabonázta vereség, a jól megérdemelt vereség. »Csak büntessenek meg bennünket régi barátaink, az angolok!«"[35]

Az angolok valóban kézben tartották a helyzetet. A szorosok Calthorpe admirális ellenőrzése alatt álltak, aki a törökországi brit főmegbízott tisztségét is betöltötte. Konstantinápoly brit megszállás alá került (szövetséges katonai adminisztráció felügyelte a kikötőt, a város villamoshálózatát és a helyi rendőrséget), s ugyanígy jártak a belső-anatóliai vasútvonalak, valamint a fekete-tengeri partvidék és a Kaszpi-tenger melléki területek. Még a Kilikiában állomásozó hatezres francia megszálló erő is a Kairóban székelő Allenby tábornok parancsainak engedelmeskedett. A hazai közvélemény rendkívül rossz véleményt alakított ki a törökökről a központi hatalmakhoz való csatlakozásuk, az antant hadifoglyaival szembeni bánásmód és az örmények deportálása miatt. Egyes parlamenti képviselők egyenesen „a civilizáció csapásának", mások „a

[31] Stanwood: *War, Revolution and British Imperialism in Central Asia*. i. m. 183.
[32] A háborús kabinet 1918. október 3-i ülésének jegyzőkönyve. 3. CAB 23/14/482A. http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-14.pdf, 164. Letöltés: 2019. május 31.
[33] Edgar Pech: *Les alliés et la Turquie*. Paris, 1925. 5.
[34] Lewis Heck konstantinápolyi amerikai megbízott 1919. január 4-i jelentése Sharp párizsi amerikai nagykövetnek. *FRUS. 1919. The Paris Peace Conference*. Vol. II. Washington, 1942. 280–283.
[35] Winston Churchill: *The World Crisis. IV. The Aftermath*. New York, 1929. 367.

nemzetek páriájának" tartották őket.[36] Amikor 1919. június 17-én egy oszmán delegáció nyomatékosan arra kérte a békekonferencia Legfelsőbb Tanácsát, hogy az Egység és Haladás bűneiért ne büntesse a török népet, a jobbára szelíd és toleráns Balfour hidegen visszautasította a kérést és kijelentette, „minden népet az őt irányító kormány alapján ítélnek meg".[37]

Hiába azonban Londonnak ez a kivételes pozíciója, a párizsi brit küldöttség mégsem tudott hatékony rendezési javaslattal előállni. Ez részben annak volt köszönhető, hogy az angol fővárosban a diplomácia irányításában vákuum keletkezett, ugyanis Balfour külügyminiszter Lloyd George-dzsal együtt Párizsban tartózkodott, a helyettes miniszter, Curzon pedig kénytelen volt a La Manche-on túlról érkező utasítások szerint cselekedni, amelyek azonban nem mindig találkoztak az ő egyetértésével.[38] A politikai koordináció hiánya különösen nyilvánvalóvá vált a konstantinápolyi kérdésben. Az imperialista Curzon örökre le akarta választani a metropoliszt a török hátországától, oszmán fővárosnak pedig Burszát tette volna meg.[39] Lloyd George-ra és Balfourra ellenben komoly befolyást gyakorolt Montagu és az India Office ama figyelmeztetése, hogy a szultán-kalifa elűzése Konstantinápolyból fellázithatja a brit gyarmatbirodalom egész muszlim lakosságát. 1919 folyamán a kormányfő és a külügyminiszter nem tudott dönteni a két álláspont közül.[40]

Az Oszmán Birodalom jövője valóban bonyolult kérdés volt. Lloyd George ezt pontosan tudta: „Bizonyos szempontból a török birodalom jövőjének rendezése nagyobb nehézséget okozott, mint bármely más ellenséges országé. […] Az etnikai problémák lehetetlenné tettek bármilyen kielégítő megoldást. Európai Törökországban törökök, görögök, bolgárok, szerbek, zsidók és örmények reménytelenül összekeveredve éltek a falvakban és a városokban. A statisztikák világos képet adtak a kétségbeejtő összegabalyodásról. A helyzet Anatóliában hasonlóképpen összetett volt. Anatólia közepén a törökség kemény magja élt. Azon kívül viszont, a centrumtól egyre távolodva az etnikumok és a vallások kusza halmaza egymás hegyén-hátán."[41]

Az a lidércnyomás uralta a párizsi békekonferenciát, hogy hatalmi vákuum alakul ki ebben a stratégiailag rendkívül fontos térségben. Leginkább az Oroszország kiválása miatt előállt hézag aggasztotta a diplomatákat, s nemcsak Konstantinápoly, hanem Kis-Ázsia belső területei, valamint a hegyvidéki, megközelíthetetlen örmény tartományok miatt is. Az antanthatalmak ahhoz elég erőseknek bizonyultak, hogy szigorú fegyverszüneti feltételeket kényszerítsenek az oszmán államra, hogy megszállják annak arab vilajetjeit. Ahhoz azonban már nem rendelkeztek elég erőforrással és katonával, hogy a szorosan vett töröklakta vidékeket és Örményországot is ellenőrzésük alá vonják. Sem Clemenceau, sem Lloyd George nem lelkesedett egy ilyen grandiózus és hálátlan vállalkozásért. Inkább elhalasztották a döntést és a német, az olasz és a szíriai kérdés rendezésére fordították a figyelmüket. 1919 első felében a békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa úgyszólván alig foglalkozott a török problémával.

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a nyugati diplomaták teljesen félretették volna a kérdést. Többségük azt a reményt dédelgette, hogy meggyőzhető az Egyesült Államok, töltse be a belső török területeken kialakuló hatalmi vákuumot. 1918. december 2-án a Foreign Office részéről Lord Eustace Percy először pendítette meg az amerikaiaknak, hogy az USA lenne

---

[36] Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy*… i. m. 652–654.
[37] Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 1010.
[38] Gaynor Johnson: Preparing for Office: Lord Curzon as Acting Foreign Secretary, January–October 1919. *Contemporary British History*, 18. évf. (2004), 3. sz. 53–73.
[39] Ronaldshay: *The Life of Lord Curzon*… i. m. 265.
[40] Temperley (szerk.): *A History of the Peace Conference of Paris*. VI. i. m. 27–28.
[41] Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 1002.

Nagy-Britannia első számú kiszemeltje Konstantinápoly és a tengerszorosok mandátumos hatalma személyére.[42] 1919 első napjaiban a szövetségesek arról győzködték az amerikai kormányt, hogy vállalja el a mandátumot egész Északkelet-Törökország fölött, május 5-én pedig Lloyd George hivatalosan is megtette az indítványát a Legfelsőbb Tanács előtt. Mikor Wilson nem utasította el a felkérést, a miniszterelnök javasolta, halasszák el a Törökországról szóló döntést addig, amíg az Egyesült Államok végleges álláspontja ismertté nem válik. Vagyis a török békeszerződés aláírása javarészt az amerikai szerepvállalás bizonytalanságai miatt késett oly sokat. A másik ok a belső anatóliai területekre irányuló olasz és görög igények felmerülése lett.

Az olaszok nem csupán a háború alatt bizonyultak megbízhatatlan szövetségesnek a Közel-Keleten, hanem a magatartásuk a békekonferencián is meghökkentő fordulatokat követett, holott – mint Nitti is elismerte – ott „semmi súlyuk sem volt".[43] A Dalmáciára vonatkozó igényeik élesen ütköztek az újonnan létrejövő délszláv királyság törekvéseivel, s amikor ezeket az ambícióit a nyugati hatalmak nyersen visszautasították, Orlando olasz miniszterelnök egyre hangosabban és haragosabban követelte törökországi „jogaik" elismerését. Mint emlékezhetünk rá, ezek a „jogok" két szerződésen nyugodtak. Az első, az 1915-i londoni szerződés Rómának ígérte az Adalia tartománnyal szomszédos földközi-tengeri térséget, a második, az 1917-i saint-jean-de-maurienne-i megállapodás pedig az olaszoknak juttatta Szmirnát, Adaliát, a kónjai vilajet legnagyobb részét, további belső területeket, valamint a déli és délnyugati partvidék feletti befolyási övezetet. Ez összesen több mint 100 ezer km²-t tett ki, s az olaszok láthatólag úgy akarták megszerezni maguknak, hogy a fennhatóság formája különösképpen nem is érdekelte őket. 1918 decemberében Tommaso Tittoni volt miniszterelnök és külügyminiszter a Szenátus előtt kijelentette: „Mindegy, hogy protektorátusról vagy befolyási övezetről lesz-e szó, nekünk ugyanúgy kell kezelnünk őket; ha kereskedelmi vagy gazdasági előnyökhöz jutunk, azt ugyanúgy el kell fogadnunk."[44]

Az antantpartnerek azonban nem így gondolkodtak. Elfogadták ugyan Olaszországnak a déli partvidék szűkebb sávjára vonatkozó igényét, de elfogadhatatlan volt számukra egész Adalia és Szmirna környékének átengedése. A szövetségesek ellenvetése nem csupán formai volt, hogy ti. a saint-jean-de-maurienne-i szerződést az egyik partner, Oroszország nem írta alá, s így az nem is érvényes, hanem sokkal inkább gyakorlati, amit mind Lloyd George, mind Clemenceau hangoztatott: Olaszország szó szerint semmivel sem járult hozzá az Oszmán Birodalom elleni katonai erőfeszítésekhez.[45] Ha az olaszok komoly erőt fejtettek volna ki annak érdekében, hogy növeljék a jelenlétüket a közel-keleti színpadon, még Wilsonnak is módosítania kellett volna szigorúan morális alapon nyugvó álláspontját, ahogy azt az arab területek angolok és franciák közötti felosztása után is tette. Az elnök azonban ezúttal ragaszkodott 14 pontjából a 12.-hez, azaz hogy a birodalom török részei számára „biztosítani kell létük feltétlen biztonságát". Látva a szövetségesek hajthatatlanságát a dalmáciai és a török kérdésben, Orlando és Sonnino külügyminiszter 1919. április 24-én hazautazott Rómába, hogy otthoni támogatást szerezzenek a politikájukhoz. Azt ugyanakkor világossá tették, hogy a továbbiakban a közel-keleti politikájukat nem hajlandók passzívan a békekonferencia beleegyezésére alapozni. Már március végén olasz katonai egységek lopva megszállták Adalia egyes partvidéki területeit, április közepén pedig további csapatok indultak Kónjába és hoztak létre helyőrséget az Izmit-öbölben, a Toros-hegységből kiinduló vasút végállomásánál.

---

[42] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 294
[43] Nitti: *Nincs béke Európában*. i. m. 63., 65., 90–91.
[44] Jean Pichon: *Le partage du Proche-Orient*. Paris, 1938. 166.
[45] Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 783.

Az első antantvezető, aki április 12-én hírt kapott ezekről a partraszállásokról, Venizélosz görög miniszterelnök volt, akinek kiterjedt besúgóhálózata mindenhonnan szállította az információkat a Földközi-tenger keleti medencéjéből. A kormányfő azonnal figyelmeztette a békekonferencia Legfelsőbb Tanácsát. A francia és a brit haditengerészet megerősítette a görög információkat, sőt az antant azt is felfedezte, hogy olasz katonaság tartózkodik Szmirna környékén, s készen áll a város elfoglalására. Május 6-án Clemenceau és Lloyd George Wilsonhoz, az egyetlen jelenlévő „pártatlan" államférfihez fordult, hogy Szmirna megszállásának megakadályozása érdekében haladéktalanul küldjön amerikai csapatokat Törökország belső területeire. Wilson azonban törvényes okokra hivatkozva kénytelen volt visszautasítani a kérést, mivel hazája nem számított hadviselő félnek a Közel-Keleten.[46] Ekkor Lloyd George leleményes ötlettel állt elő: fel lehetne kérni Venizéloszt, tegyen partra Szmirnánál néhány görög hadosztályt, hogy „megóvják törökországi honfitársaikat".[47] Ennek a javaslatnak rendkívül súlyos következményei lettek a Közel-Kelet, Görögország és Nagy-Britannia későbbi történetére nézve. Közvetlen hatása az lett, hogy visszájára fordította a mudroszi török fegyverletételt, valamint tovább nehezítette a török békeszerződés megkötését.

Az örmény kérdés rendezése

A mudroszi fegyverszünet felszabadította Örményországot az oszmán megszállás alól. A fegyvernyugvás beköszöntével az antanthatalmakat mélyen megrázták az örmények deportálásáról terjedő beszámolók, így nem csoda, hogy hatalmas mennyiségű adomány gyűlt össze, melyet az 1918 májusában létrehozott Örmény Köztársaság gazdaságának működtetésére és ingatag kormányának fenntartására fordítottak. De még ez a tekintélyes külföldi segítség sem tudta megmenteni 1918 végén, 1919 elején a kelet-anatóliai oszmán tartományokból ideérkezett félmillió menekülttel felduzzasztott örmény népet attól, hogy éhínség és járványok üssék fel a fejüket. S ez még nem minden: legalább 150 ezer menekült érkezett a Kaukázus más vidékeiről, köztük rengeteg muszlim, ezenkívül a különféle segélyszervezetek 20 ezer árvát hoztak az országba. Oliver Wardrop kaukázusi brit megbízott így írta le az örmény egyház székhelyén, Ecsmiadzinban 1919 októberében tett látogatásának tapasztalatait: „A dolgok itteni állása leírhatatlan. Ebben a kisvárosban és a környékén 200 ezer nyomorgó, csaknem meztelen menekült található. Tífusz, kolera, malária és mindenféle láz dühöng e szerencsétlen emberek között, akik a szabad ég alatt élnek, s kénytelenek belélegezni a szél által arcukba fújt fertőzött port. A gyerekek ehető maradékokat szedegetnek össze a szemétből. Az emberek kenyérért még a gyermekeiket is eladják."[48]

A példátlan fizikai kimerültség körülményei közepette még inkább figyelemre méltó, hogy ez az instabil, heves belső vitáktól gyötört, elszigetelt, kicsiny Kaukázuson túli utódállam, melyet az ellenséges Grúzia és Azerbajdzsán határolt, mindennek ellenére vakmerő módon messze a határain túlnyúló területi követelésekkel állt elő. Logikus lett volna, hogy regionális partnerként a szintén keresztény Grúziával szövetkezzen, csakhogy a Tifliszre és Batumra vonatkozó igénye miatt konfliktusba került a szomszédjával. Örményország 1918 decemberében megtámadta Grúziát, a véres harcok karácsony környékén hágtak a tetőpontjukra. Az antant Tiflisz-

[46] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 296–297.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 515–517.
[47] Michael Llewellyn Smith: *Ionian Vision. Greece in Asia Minor 1919–1922*. London, 1998. 78.
[48] King: *The Ghost of Freedom*… i. m. 22–23.

ben tartózkodó, elborzadt képviselői csak ezután tudták fegyvernyugvásra rábeszélni a feleket.[49] Az örmények rettenthetetlen miniszterelnöke, a Dasnak veterán politikusa, Alekszander Hatiszján Jerevánt a majdani Nagy-Örményország kiindulópontjának tekintette. E Nagy-Örményország nem csupán az oroszországi örmények hazája lett volna, hanem az orosz–török határ mindkét oldalán élő, minden szerencsétlen sorsú örmény hazájának a magja is. Bonyolította a helyzetet, hogy az állam ugyanakkor tekintélyes muszlim kisebbséggel is rendelkezett. Elszigeteltsége ellenére Örményország reménykedhetett a céljai elérésében, hiszen hadereje 1918 tavaszán – mint láttuk – eredményesen harcolt az „Iszlám Hadserege" ellen, az év végén pedig felülkerekedett a grúzokon. 1919-ben sikerült muszlim többségű területeket megszállnia Karabahban és Kars környékén. Általános vélekedés szerint erősebb volt Músza Karabekir Erzurumban állomásozó török hadtesténél is (ez az egyetlen olyan intakt oszmán alakulat volt, mely elkerülte a Mudrosz utáni leszerelést).

A szövetségesek számára súlyos gondot jelentett az örmény probléma. A háború alatt az antant soha nem beszélt Örményországról, a hadicélok között nem szerepelt. Wilson 14 pontjában sem foglalkozott vele, soha nem is említette. Legfeljebb a cári Oroszország számára bírt fontossággal, amennyiben meg akarta kaparintani az Oszmán Birodalomhoz tartozó örmény vidékeket. A párizsi békekonferencián egymás után hallgatták meg a különböző, elvárásaiknak hangot adó kis-ázsiai küldöttségeket. Legelőször az örményeket; szerénynek egyáltalán nem mondható követeléseiket két riválisdelegáció is képviselte. Az első az örmény diaszpóra nevében szólalt föl (a deportálások túlélői, a szomszédos arab területekre menekültek vagy még régebbi emigránsok). Elnöke a már említett Bógósz Núbár pasa volt, aki a francia külügyminiszternek küldött levelében emlékeztetett, hogy az örmények alaposan kivették a részüket az antant háborús erőfeszítéseiből, hiszen „az orosz hadseregben harcoló 150 000 örményen kívül az örmény tartományok egy részének függetlenségéhez 40 000-nél is több önkéntes járult hozzá".[50] Az Avétisz Aharonián író által vezetett másik küldöttség a kaukázusi Örményországból érkezett, populistákat és a Dasnak szocialistáit képviselte. A köztük lévő ideológiai és legitimációs konfliktusok ellenére a két csoport végül „egységes örmény küldöttséget" alakított, mely, miután az oszmánok az antant felügyelete alatt visszavonultak az 1914-es határok mögé, 1919. február 26-án közös memorandumot terjesztett a békekonferencia főtanácsa elé.

Aharonián kijelentette, hogy népe a deportálásokért nem bosszút követel, hanem a saját otthonhoz való jogot, amelynek függetlennek és életképesnek kell lennie. Követelte Nagy-Örményország létrehozását, mely a Kaukázustól Kilikiáig és a Fekete-tengertől a Földközi-tengerig terjedt volna, magában foglalva a Kaukázuson túli Örményországot, Anatólia hét keleti vilajetjét és a négy kilikiai szandzsákot, beleértve Alexandretta kikötőjét.[51] Ebben az államalakulatban az örmények kisebbségbe kerültek volna. Kérte továbbá az elüldözött menekültek visszatérését, kártérítés fizetését és amerikai mandátumot a jövendőbeli államra. Az utolsó

[49] Andrew Andersen – George Partskhaladze: *Armeno-Georgian War of 1918 and Armeno-Georgian Territorial Issue in the 20th Century*. 2015.
https://www.academia.edu/10176756/Armeno_Georgian_War_of_1918_and_Armeno_Georgian_Territorial_Issue_in_the_20th_Century, letöltés: 2020. október 13.

[50] Palabıyık: *Megérteni 1915 eseményeit*… i. m. 70.

[51] A hét vilajet: Van, Bitlisz, Dijárbekir, Harput, Sivas, Erzurum, Trabzon. A négy szandzsák: Maras, Sis, Dzsebel-Barakat, Adana. Ezen a területen a háború *előtt* az örmények számaránya 17%-ot tett ki.

ponthoz hozzácsatolták az antant képviselőinek álláspontját, akik január 30-án arra kérték az Egyesült Államokat, hogy fogadja el az Örményország fölötti védnökséget.[52]

A törökök hitetlenkedve fogadták hazájuk mintegy egyharmadnyi megcsonkításának a lehetőségét. Hogy ennek elébemenjen, Konstantinápoly a Dasnak vezette kormánynak fenntartás nélkül felajánlotta a törökországi örmény vilajetek autonómiáját. Az ajánlatot azonban visszautasították. S hogy bármilyen területi kompromisszumot eleve lehetetlenné tegyen, 1919. május 8-án a Dasnak többségű örmény parlament proklamálta orosz és török Örményország „oszthatatlan" egységét a jereváni köztársasági kormány fősége alatt.[53] A Legfelsőbb Tanácsnak már csak áldását kellett volna adnia erre az egységre és pontosan megszabnia az új állam határait. Ennek szükségességét aláhúzta, hogy miután a kicsiny megszálló brit katonaság távozott Karsból, örmény csapatok foglalták el a helyét, pillanatok alatt biztosították az Alekszandropol–Kars–Szarikamis vasútvonalat, miközben ellenőrzésük alá vonták északra az ardaháni régiót, délre pedig a Kagizmanig terjedő vidéket. A május 10–11-i hétvégén Hatiszján kormányfő katonai parádét rendezett Karsban, majd istentiszteleten vett részt az Apostolok Templomában, ahol bejelentette, hogy az örmény hadsereg hamarosan elözönli Jerevántól délnyugatra az Alaskerti-síkságot, biztosítva ezzel a történelmi Örményország egész területét.

Az antant nem volt híján az örmények iránti jóindulatnak. Január 30-án egyhangúlag úgy határozott a békekonferencia, hogy az örmény és arab területeket „teljes egészében le kell választani a Török Birodalomról".[54] Egy évvel később pedig, 1920. január 19-én a Legfelsőbb Tanács *de facto* elismerte az Örmény Köztársaságot a határai kijelölése nélkül. A nehézség ugyanis éppen abban állt, hogy hol húzódjanak a független örmény állam határai. A maximális örmény igényeket nem lehetett elismerni, a kilikiai kérdés ugyanis nehézségeket okozott Franciaországgal, melynek a Sykes–Picot-szerződés közvetlen fennhatóságot biztosított a térségben. Az antant 1918. novemberi alexandrettai partraszállása után François Georges-Picot kijátszotta az örmény kártyát, Örmény Légiót szervezett a franciák kiegészítő hadteste gyanánt és támogatta 150 ezer, Szíriából vagy Mezopotámiából érkezett örmény visszatelepítését. Csakhogy miközben Franciaország a török többség ellenében akarta felhasználni az örmény kisebbséget, egyáltalán nem óhajtotta Kilikiát egy hatalmas kiterjedésű, amerikai védelem alá kerülő örmény állam számára átengedni. Másutt is akadtak problémák. Az Oszmán Birodalom egykori kelet-anatóliai vilajetjeiben csupán kicsiny, elszigetelt örmény közösségek élték túl a világháborút. A nacionalisták erre a térségre vonatkozó igénye éppen a korábban itt élők kiirtásán alapult. De a nagyjából 845 ezer életben maradt oszmán állampolgárságú örményből félmillió menekültként Jereván környékén tengette életét, a maradék pedig vagy valamelyik arab országban, vagy a francia uralom alatt álló Kilikiában tartózkodott. Kelet-Anatólia ellenben kihalt vidék volt, melyet 1919 tavaszán leszerelt török katonák, később pedig kemálista erők özönlöttek el, birtokba véve az elhagyott örmény gazdaságokat.

Az európai hatalmak persze legalább részben felelőssé tehetők mindezért. Egyikük sem mutatta a legcsekélyebb elkötelezettséget sem ennek az elfeledett és nehezen megközelíthető területnek a megóvására. Ráadásul 1915–1916-ban minden további nélkül támogatták azt az igényt, hogy az oroszok Anatólia keleti részét a cári birodalomhoz csatolják. A régió nem rendelkezett számottevő természetes erőforrásokkal és nem érintett különösebb nyugati érdekeket sem. Nagy-Britannia és Franciaország a maguk igényeit az arab világra és Kilikiára korlátozták, az

[52] Rita Jerrehian: From the Armistice to the Treaty of Sèvres. *Armenian Review*, 9. évf., 2. sz. (1956. nyár) 123–142. Idézi: Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 337.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 457.

[53] Kazemzadeh: *The Struggle for Transcaucasia*… i. m. 214–215.

[54] *FRUS. The Paris Peace Conference 1919*. Vol. XII. Washington, 1947. 813.

olaszok és a görögök pedig a török tengerpartot szemelték ki maguknak. Mivel a terület megvédelmezése, újjáélesztése, fejlesztése komoly erőfeszítéseket kívánt, nem csoda, hogy a szövetségesek az Egyesült Államokra bízták volna ezt a feladatot. Annál is inkább, mert felettébb hasznosnak tartották egy amerikai ütközőzóna létrehozását Oroszország és a saját birtokaik között. Ezek az elképzelések húzódtak meg az 1919. január 30-i felkérés mögött, amelyet Lloyd George még avval is megtoldott, hogy az USA-nak egyedülálló módon nincsenek különösebb érdekei a Közel-Keleten, annál nagyobb viszont a tekintélye.[55] Wilson elnök nyilvánosan nem volt elragadtatva az ötlettől, a közvetlen tanácsadóival azonban komolyan megtárgyalta a dolgot. Az elnök Amerikába való visszautazásának másnapján, június 29-én az antant diplomatái közölték a törökökkel, hogy addig nem lehet szó a békeszerződés aláírásáról, „amíg az Egyesült Államok nem nyilatkozik a mandátum elfogadásáról az egykori birodalom egyik részére".[56]

Az európai szövetségesek pontosan tudták, hogy az USA egyáltalán nem számít „érdekmentes" hatalomnak Kis-Ázsiában. Igaz, ezeknek a kapcsolatoknak az alapját nem valamilyen helyi kisebbség (mint a franciák esetében a maroniták, a britek esetében pedig a zsidók és az arabok), s nem is az egyébként hosszú múltra visszatekintő, az 1830-as kereskedelmi szerződéstől datálódó, dinamikusan fejlődő kereskedelem jelentette.[57] Hasonlóképpen elhanyagolhatók voltak Washington politikai érdekei, habár az Oszmán Birodalommal az USA úgyszólván a megalakulása óta tartott fenn kétoldalú kapcsolatot. Az egyetlen tevékenységi forma, amelyben amerikaiak jelentős szerepet játszottak, a vallásos és a humanitárius szervezetek voltak.

Ezek a szervezetek óriási szerepet játszottak abban a képben, amely a Közel-Keletről az amerikai társadalomban a századfordulón kialakult. A 19. század elején az amerikaiak még úgy fogták fel ezt a térséget, mint „a civilizáció bölcsőjét", „a három nagy vallás szülőhelyét", vagy egyszerűen csak „Szentföldként" emlegették. Ahogy azonban az USA érdekei egyre kiterjedtebbekké váltak, az iszlámot mindinkább „totalitárius" vallásnak látták, ami miatt erősödött a régióbeli szekuláris nacionalista mozgalmak támogatása, de nem volt sokkal jobb a bigottnak, önzőnek látszódó keleti keresztény egyházak megítélése sem.[58] Az első világháború idején a „modernség" ideálja már egyértelműen a laikus nemzetállamot jelentette a tengerentúlon, amelyben a törvények és az alkotmányos rend megvédi az egyéni jogokat, szociális szolgáltatásokat (oktatás, egészségügy) nyújt, ami megkönnyíti az állampolgárok mindennapi életét. A Közel-Kelet és az Oszmán Birodalom a misszionáriusok beszámolói alapján nemigen felelt meg ennek az ideálnak.

Az első amerikai hittérítők az 1820-as években érkeztek a Közel-Keletre. A 19. század utolsó harmadában, amikor az Egyesült Államok világhatalommá nőtte ki magát, az örmény kérdés pedig internacionalizálódott, a kongregacionalista egyház missziós tevékenysége hallatlanul szerteágazóvá vált, ami minden egyébnél nagyobb hatást gyakorolt az amerikai–oszmán kap-

---

55 Miller: *My Diary at the Conference of Paris…* Vol. I. i. m. 74.

56 William Linn Westermann: The Armenian Problem and the Disruption of Turkey. In: Edward Mandell House – Charles Seymour (szerk.): *What Really Happened at Paris? The Story of the Peace Conference, 1918–1919*. New York, 1921. 176–203.

57 Az áruforgalom összértéke 1899-ben már több mint hatmillió dollárra rúgott, 1914-ben pedig az Egyesült Államok szívta föl az oszmán export 23%-át (dohány, gyümölcsök, édesipari alapanyagok, kőolaj). Simon Payaslian: *United States Policy Toward the Armenian Question and the Armenian Genocide*. New York, 2005. 2.; Michael B. Oren: *Power, Faith, and Fantasy. America in the Middle East, 1776 to the Present*. New York, 2007. 17. fej.

58 Matthew F. Jacobs: *Imagining the Middle East. The Building of an American Foreign Policy, 1918–1967*. Cairo, 2011. 15–16.

csolatokra. A bostoni székhelyű Külső Missziókra Küldött Megbízottak Amerikai Tanácsa (ABCFM) a birodalom területén jótékonysági szervezetek valóságos hálózatát hozta létre, amelyet Törökországban, Szíriában és Palesztinában kórházak, több tucatnyi beteggondozó, több száz alsó- és középfokú iskola (1914-ben összesen 33 ezer diákkal) alkottak.[59] Ezenkívül két felsőfokú iskolát, a már említett Robert College-ot és a konstantinápolyi nőiskolát (College for Women) is kongregacionalista misszionáriusok vezették más kis-ázsiai oktatási intézményekkel együtt. Fontos szerepet töltött be a bejrúti Szíriai Protestáns Kollégium, amelyet 1920-ban Amerikai Egyetemmé fognak majd átnevezni. Ezekben az iskolákban a nyugati tananyagot oktatták, amely a felvilágosodásra, a nacionalizmus felvirágzására és a demokrácia francia forradalom utáni fejlődésére épült. Mi motiválta a misszionáriusokat arra, hogy ezt a módszert válasszák? Erősen hittek abban, hogy az Egyesült Államok és a Szentföld sorsa gondviselésszerűen összefonódott, valamint abban, hogy az USA létrejötte nem más, mint az „új Jeruzsálem" bibliai próféciájának beteljesülése. Ezért ezekre a hittérítőkre, tanárokra és filantrópokra várt a feladat, hogy ebből az új Jeruzsálemből kiindulva megváltsák és visszaállítsák a régi Jeruzsálemet. A 19. század közepétől kezdve az a vágy, hogy vallásos és világi téren átalakítsák a Közel-Keletet, rendkívüli motivációs erőnek bizonyult a régióba érkező amerikaiak számára. Jóllehet az iskoláikat döntően az örmények és a görögök gyerekei látogatták, az amerikaiak ettől még a muszlim lakossággal is kiváló kapcsolatokat ápoltak, hiszen például a kórházaik mindenki előtt nyitva álltak. Pénzügyi szolgáltatásokat (hitelügyletek) török parasztoknak is szívesen nyújtottak. Amikor Wilson adminisztrációja 1913-ban beköltözött a Fehér Házba, legfőképpen ez a humanitárius-missziós tevékenység, továbbá a kereskedelmi vállalkozások és a külügyminisztérium támogatását élvező haditengerészet formálta Washington oszmán politikáját.

Ezt a nyájas, kölcsönösen toleráns kapcsolatot amerikaiak és törökök között veszélynek tette ki az örmény lakosság szisztematikus kiirtása. Emlékezhetünk rá, hogy amerikai hittérítők és konzulok voltak azok, akik először dokumentálták 1915-ben a mészárlásokat. Beszámolóikat az amerikai sajtó nagy terjedelemben közölte (1915-ben egyedül a *New York Times* 145 cikket szentelt a témának), az 1916-ban közzétett, már idézett Bryce-jelentés nyomán pedig örménypárti tömegrendezvényeket szerveztek az Államok nagyvárosaiban. Az elnöki hivatalt levelek tízezrei árasztották el, melyek szerzői könyörögve kérték Wilsont, hogy tegyen valamit az áldozatok érdekében. Az amerikai keresztény polgárokat mélységesen felháborították az örmények megpróbáltatásai. Az elnök többször is fellépett az oszmán hatóságoknál a gyilkolás leállítása céljából, de hiába. Hivatalosan ugyan az USA nem tehetett semmit, nem hivatalosan azonban Morgenthau nagykövet kezdeményezésére (és Wilson hathatós támogatásával) 1915 augusztusában létrejött a Közel-Keleti Segélyszervezet (Near East Relief) az áldozatok megsegítésére. Néhány hónapon belül a szervezet támogatói között felsorakozott az amerikai vallásos és politikai élet szinte minden prominens személyisége, s talán éppen ezért a NER nem tudta magát függetleníteni a kormány külpolitikájától.[60]

Ritkán fordul elő, hogy az önkéntes adományozásra való felhívás ilyen őszinte, szívből jövő reakciót váltson ki a közvéleményből. Az Egyesült Államok legnagyobb stadionjaiban, csarnokaiban és rendezvénytermeiben megtartott összejöveteleken tömegek jelentek meg, miniszterek, képviselők, szenátorok, kormányzók tartottak beszédeket, művészek, színészek, filmesek

[59] Mark Malkasian: The Disintegration of the Armenian Cause in the United States, 1918–1927. *International Journal of Middle East Studies*, 16. évf., 3. sz. (1984. augusztus) 349–365.

[60] Davide Rodogno: Non-state actors' humanitarian operations in the aftermath of the First World War. The case of the Near East Relief. In: Fabian Klose (szerk.): *The Emergence of Humanitarian Intervention. Ideas and Practice from the Nineteenth Century to the Present.* Cambridge, 2016. 185–207.

buzdítottak a segélyszervezet támogatására, sportesemények bevételeit ajánlották fel a jótékony célra stb. A Kongresszus 1916 októberében úgy döntött, hogy az év egyik vasárnapját a segélyszervervezet napjává *(Near East Relief Day)* nyilvánítja. Templomok tízezreiben indult gyűjtés. Egyes tehetős családok, alapítványok korábban soha nem látott pénzösszegeket áldoztak az örmények megsegítésére, de a szegényebbek is százezerszám adakoztak. 1915-ben 6 millió, 1916-ban 20 millió dollár gyűlt össze. A pénzt az Egyesült Államok konstantinápolyi nagykövetségére továbbították, ahonnan a konzulok és a misszionáriusok végezték az elosztást. Az oszmán kormány nem akadályozta ezt az erőfeszítést, hiszen a pénz – 1917-ben havonta átlag 100 ezer dollár – jótékony hatást gyakorolt a pangó gazdaságra. Ebben az évben mintegy félmillió örmény, szíriai és zsidó maradhatott életben a segélyszervezet rendszeres adományainak köszönhetően.[61] Valószínűleg ennél is több embert lehetett volna megmenteni, ha 1917. április 20-án nem szakadtak volna meg az amerikai–oszmán diplomáciai kapcsolatok annak következtében, hogy az USA hadat üzent Németországnak. A washingtoni kormányra nagy nyomás nehezedett, hogy üzenjen hadat az Oszmán Birodalomnak is, Wilson azonban ellenállt, mert aggódott az ott élő és dolgozó amerikai misszionáriusok és családjaik biztonsága, valamint vagyona miatt.[62] Egyértelművé tette: amerikai csapatok csak az európai lövészárkokban fognak harcolni, a közel-keleti sivatagokban és tengerpartokon nem. Igaz, a NER és más segélyszervezetek is erős nyomást fejtettek ki Washingtonra annak érdekében, hogy őrizze meg az Oszmán Birodalommal szembeni semlegességét, ne üzenjen neki hadat, mert így a szervezetek közel-keleti érdekeltségei nem kerülnek veszélybe.[63] Az adakozás ugyan folytatódott, de az ellenségessé vált török hatóságok most már akadályozták az adományok eljuttatását a címzettekhez (habár egyáltalán nem állt szándékukban háborúba keveredni az Egyesült Államokkal). Emiatt a háború utolsó hónapjaiban már maguk a misszionáriusok is az éhhalál szélén álltak.

S mégis e maroknyi jótékonykodó hittérítő túlélésének köszönhető az, hogy a mudroszi fegyverszünet aláírása után a humanitárius tevékenység újabb lendületet vehetett. 1919 januárjának legelején a segélyszervezet által bérelt három óceánjáró indult el New Yorkból Konstantinápoly felé, hogy élelmiszert, gyógyszert és orvosi eszközöket szállítson a rászorulóknak. Ezt követően az adományok volumene még az 1915–1917-es időszakét is meghaladta. Mindössze három hónap alatt összejött 30 millió dollár a pénzgyűjtő kampányok révén (tömeggyűlések, politikusok, egyházi vezetők, filmszínészek buzdító beszédei stb.). Ennek során felhasználták Aurora Mardiganián, egy fiatal örmény menekült nő történetét, aki 1917 őszén érkezett New Yorkba, s akinek a megpróbáltatásairól Hollywood filmet készített, történetét pedig – erősen manipulálva – könyv formájában is kiadták.[64]

Ugyanúgy, mint korábban, most is az ABCFM hittérítői feleltek az adományok elosztásáért. 1919–1920-ban azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a segélyezést nem korlátozhatják csupán Törökországra, hanem ki kell azt terjeszteni az egykori cári Oroszországhoz tartozó Örményországra is. Itt gyűlt ugyanis össze a legtöbb, mintegy félmillió főnyi menekült, akik a lehető leg-

---

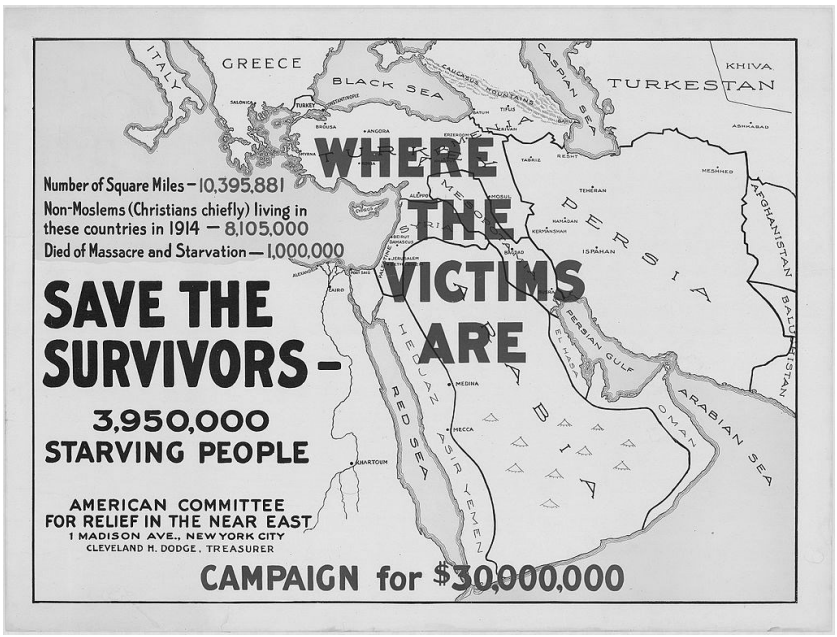
61 Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 343.

62 Ray S. Baker: *Woodrow Wilson. Life and Letters*. VII. Garden City, 1929. 392.

63 A kérdés úgy merült fel: mi lenne a humánusabb magatartás az USA részéről, a hadüzenet vagy a békés viszony fenntartása a segélyszállítmányok folytatásával? A dilemmáról bővebben lásd Oren: *Power, Faith, and Fantasy*… i. m. 18. fej.

64 Valentina Calzolari-Bouvier: L'American Committee for Armenian and Syrian Relief et l'instrumentalisation du témoignage d'Aurora Mardiganian (1918-1919). *Relations internationales*, 171. sz. 2017/3. 17–30.; Merenics Éva: A társadalmi nemi szerepek átalakulása Aurora Mardiganian *Meggyalázott Örményország*ában. In: Botos – Kovács (szerk.): *Az emlékezet száz éve*… i. m. 159–170.

zordabb körülmények között éltek. 1919 telén a háború e szerencsétlen áldozatai közül ezrek pusztultak el a segélyszervezet munkatársainak minden erőfeszítése ellenére. A többség azonban életben maradt. Természetesen nemcsak a Near East Relief, hanem más szervezetek, kormányügynökségek is részt vettek a segélyezésben,[65] sőt 1921-ben a bolsevik hatóságok is igyekeztek minden tőlük telhetőt megtenni. Örményországban 1920 és 1929 között a NER (összesen 6552 ággyal) 63 kórházat, 11 menhelyet és 229 árvaházat tartott fenn, utóbbiakban 54 ezer gyermeket szállásoltak el.[66] A humanitárius katasztrófahelyzet csak az 1920-as évek végén enyhült, amikorra a menekültek nagyobb részét sikerült beintegrálni a társadalomba, illetve a gazdaságba. 1930-ig a segélyszervezet összesen 116 millió dollárt gyűjtött össze,[67] s nem túlzás kijelenteni, szinte egymaga tartotta életben jóformán az egész örmény népet.

A Near East Relief adománygyűjtő plakátja (1918)

Az atrocitások és az azokat követő örménypárti propaganda hatására az Egyesült Államokban általánossá vált az a vélekedés, hogy az örmények soha többé nem kerülhetnek a „barbár" és „szadista" törökök uralma alá, független államiságukat fenn kell tartani. A békekonferencia kezdetétől fogva táviratok és petíciók sokasága érkezett ez ügyben az elnöki hivatalba. Az 1919. március 5-re keltezett felhívást például nem kevesebb, mint 20 ezer egyházi személy, 36 kormányzó és 250 egyetemi vezető írta alá! Az örmény ügy egyik legfáradhatatlanabb aktivistája a Közel-Keleten született, az USA-ba 1902-ben bevándorolt jogász, Vahan Kardasján volt, akinek az anyját és a nővérét meggyilkolták a deportálás során. 1918 őszén megalapította Ör-

[65] Frank Macy Surface – Raymond L. Bland: *American Food in the World War and Reconstruction Period. Operations of the Organization Under the Direction of Herbert Hoover 1914–1924*. Palo Alto, 1931. 149–152., 200–205.
[66] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 344.
[67] James L. Barton: *Story of Near East Relief 1915–1930. An Interpretation*. New York, 1930. xi.

ményország Függetlenségének Amerikai Bizottságát (ACIA), az Amerikai Örmény Nemzeti Bizottság (ANCA) elődjét. A szervezet tevékenységét ismert közéleti személyiségek támogatták. Széles körű agitációjának köszönhetően rögzült az amerikai köztudatban a „két tenger közötti" Nagy-Örményország eszméje. Nem csupán azt akarta elérni, hogy az USA vállaljon védnökséget az örmény állam felett, hanem azt is, hogy szereljen fel számára egy 50 ezres hadsereget, mondván, ez a haderő el tudná foglalni a Nagy-Örményországnak szánt területeket, így az antant beavatkozására már nem lenne szükség.[68]

A közvéleményt ugyan nem jellemezte ekkora elhivatottság az örmény ügy mellett, de azért egyértelműen a támogató hangok kerekedtek felül. Az elnök – a külügyminisztériumot megkerülve – még 1917 szeptemberében egy szakemberekből álló bizottságot (The Inquiry) kért fel a közel-keleti rendezés lehetőségeinek vizsgálatára. Ez volt az amerikai tudósok és politikusok első szisztematikus és széleskörű erőfeszítése arra, hogy meghatározzák az USA közel-keleti érdekeit, valamint azok érvényesítésének módozatait. Az Inquiry megállapította, hogy a törökök nem irányíthatnak többé nem török népeket, s különösen nem tarthatják uralmuk alatt az örményeket.[69] Wilson ennek hatására 1920. január 23-án *de facto* elismerte az Örmény Köztársaságot, viszont nem támogatta a Dasnak túlzott területi követeléseit, mert a 14 pontjából indult ki: ugyanúgy fontosnak tartotta a törökök önrendelkezési jogát, ahogy más népekét.

Párizsban azonban Wilsonnak be kellett látnia, hogy a rendezés nem a 14 pont alapján fog végbemenni. Az arab területeket a britek és a franciák már megszállták, így végül kénytelen volt elfogadni a Smuts-féle mandátumtervet, mely kompromisszumos megoldást jelenthetett az arab függetlenség felé. Kis-Ázsia kérdése még összetettebbnek látszott. Az Örményország esetében arab mintára létrehozott mandátum semmissé tette volna a török önrendelkezést. A deportálások előtt etnikai értelemben kevertté vált a kelet-anatóliai térség, utána pedig már egyáltalán nem lehetett egyetlen vilajet esetében sem kijelenteni, hogy az örmény többségű lenne. Autonóm örmény fejlődést csak a török törzsterületek idegen megszállása révén lehetett volna biztosítani, amit viszont Wilson elvetett, mert ragaszkodott Kis-Ázsia területi integritásához. 1919 februárjában és márciusában ezért helyezkedett szembe Lloyd George-dzsal és ellenezte a görögök és az olaszok itteni térhódítását.

Az ellentétes érdekek hálójában az elnök végül áprilisban mégis úgy döntött, hozzájárul a görög csapatok szmirnai partraszállásához. Ez mélyen megdöbbentette a környezetét, többen úgy vélték, lemondott a saját erkölcsi alapelveiről, sőt olyan vélemény is akadt, hogy ebben a helyzetben az Egyesült Államoknak magára kellene vállalnia a török hátország feletti mandátumot a nép megvédelmezése érdekében. Ezt egyébként maguk a törökök sem ellenezték volna, sőt az isztambuli kormány is támogatta: néhány héttel korábban az USA-ba küldte a konstantinápolyi főrabbit, Hájim Náhumot azzal a céllal, hogy szerezze meg az amerikai zsidóság támogatását (amelynek a befolyását szokás szerint túlzottnak vélték) a törökországi mandátum ügyének.[70] Jellemző, hogy az 1919 szeptemberében Sivasban összeülő török nemzeti kongresszus ugyancsak elfogadta az amerikai mandátumot azzal a feltétellel, hogy az Egyesült Államok nem sérti meg az ország függetlenségét és területi integritását. Természetesen az örmények is akarták

[68] Malkasian: The Disintegration of the Armenian Cause… i. m.

[69] A bizottság 150 szakemberből állt, elnöke Wilson tanácsadója, Edward M. House ezredes volt. A New York-i Amerikai Földrajzi Társaság égisze alatt tevékenykedett és szakmai elemzéseket készített a háború utáni rendezés lehetőségeiről. Jelentései nagyban befolyásolták az USA külpolitikáját, ráadásul az elnök az Inquiry több tagját is magával vitte a párizsi békekonferenciára. Lawrence E. Gelfand: *The Inquiry. American Preparations for Peace, 1917–1919*. New Haven and London, 1963.

[70] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 349.

az amerikai mandátumot, mert azt a függetlenségük zálogának tekintették. Aharonián hivatalosan is kérte Wilsont a mandátum felvállalására, de 1919 tavaszán a Párizsban tartózkodó örmény diplomaták amúgy is szó szerint állandóan az amerikaiak „nyakán lógtak" a kéréseikkel, javaslataikkal.

A Kis-Ázsia feletti amerikai védnökség gondolata eredetileg nem az európai szövetségesektől vagy a törököktől, de még csak nem is az örményektől eredt. A háború utolsó két esztendejében meglehetősen élénk vita folyt róla az amerikai értelmiség és politikai elit részvételével a sajtóban.[71] A támogatók között voltak diplomaták (Morgenthau[72]), politikusok, egyházi személyiségek, tudósok, jogászok, az ABCFM, a NER és az ACIA tagjai, szponzorai. Azzal érveltek, hogy emberbaráti kötelesség megmenteni egy népet, ráadásul ezzel csökkenteni lehet a konfliktusok esélyét a világnak ebben a sarkában: „Mit nyerhet az Egyesült Államok az örmény vállalkozással? Először is a jól végzett munka, egy nép megmentésének a tudatát. Másodszor a világban eluralkodó zűrzavar kockázatának konkrét csökkentését."[73]

1919 tavaszára a Párizsban tartózkodó amerikai diplomaták körében a közel-keleti USA-mandátum gondolata reális eshetőséggé vált, többen közülük támogatták a lehetőséget. Április végén terjedelmes memorandumot fogalmaztak meg, amelyben azt állították, hogy az egyetlen hatékony módszer a keresztény kisebbségek megvédelmezésére az Egyesült Államok mandátuma lenne Anatóliában, Örményországban és a Kaukázuson túli területeken, vagyis Elő-Ázsia egész hátországában.[74] A szöveg még olyan technikai jellegű kérdésekre is kitért, mint a szükséges vasúti gördülőanyag nagysága, szálláslehetőségek, egészségügyi intézkedések. Igazából maga Wilson volt az, aki mintegy észrevétlenül a kérdésről szóló elmélkedést és ötletelést a konkrét tervek gyakorlati kidolgozása felé terelte. Nyíltan azonban továbbra sem kötelezte el magát az ügy mellett, még azután sem, hogy beleegyezett a görögök szmirnai partraszállásába. Május közepére viszont láthatólag magáévá tette az Inquiry ama véleményét, hogy a cinikus kis-ázsiai nagyhatalmi politika egyetlen reális alternatíváját az amerikai mandátum jelentheti. Elhatározta, javasolni fogja az amerikai népnek, hogy az USA vállaljon mandátumot Örményország és Konstantinápoly fölé (amit persze a Szenátusnak is jóvá kellett hagynia), amit azért is hasznosnak ítélt, mert így hazája stratégiai pozíciókhoz juthatott a világnak ebben a sarkában. Ennek az elhatározásnak igencsak megörült Lloyd George: „Az Örményországra és Konstantinápolyra vonatkozó mandátum kilátása hatást gyakorolt Wilson idealizmusára. Nem volt szükség rábeszélésre. […] Az elnök már kipuhatolta fő támogatói véleményét s úgy találta, azok kedveznek az elgondolásnak. […] Amikor végül elhagyta Párizst, a konferencián a szövetséges kollégáinak az volt a benyomásuk, hogy az amerikai néphez intézett személyes felhívása minden lehetséges akadályt le fog győzni, a török békeszerződésről folytatott vitát pedig erre a biztosítékra kell alapozni."[75]

Ezt a vitát még megelőzte a King–Crane-bizottság már megismert közel-keleti vizsgálódó körútja. Amikor a tagok hathetes kimerítő palesztinai és szíriai munkájuk végeztével visszatér-

---

[71] Bülent Bilmez: The Place of the Turkish Independence War in the American Press (1918-1923). *Turkish Yearbook*, XXXI. 51–74.

[72] Morgenthau örmény ügyben kifejtett tevékenységének és propagandájának hatásáról lásd Heath W. Lowry: *The Story Behind Ambassador Morgenthau's Story*. Istanbul, 1990. Lowry összevetette Morgenthau állításait a saját személyes irataival (napló, Washingtonba küldött táviratok, családi levelek) és megállapította, hogy az oszmán vezetőkről a memoárjában közölt állításai a saját levéltára alapján megalapozatlanok.

[73] ACIA: *America as Mandatary for Armenia*. k. n., h. n., é. n. 24.

[74] Karen Culcasi: *Cartographic Constructions of the Middle East*. Proquest, 2011. 188–202.

[75] Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 814–817.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 460.

tek Konstantinápolyba, úgy döntöttek, nem kezdenek bele egy újabb anatóliai körútba. Ehelyett inkább különböző török, görög és örmény küldöttségeket fogadtak kényelmes hotelszobáikban. A bizottság 1919 szeptemberében terjesztette be Wilsonnak a jelentését és érdekes módon a hat tag ezúttal egyhangú álláspontot foglalt el az Egyesült Államok közel-keleti szerepvállalásával kapcsolatban. Idealista módon azt ajánlották, hogy az USA három mandátumot vállaljon, egyet Konstantinápolyra, egyet Örményországra, egyet pedig Anatólia fennmaradó részeire. Az elnököt mindez csak megerősítette az elhatározásában. Ettől függetlenül pontos számításokat akart, hogy tisztában lehessen vele, mibe fog kerülni az amerikai kötelezettségvállalás. Már július közepén felállított egy különbizottságot azzal a feladattal, hogy szisztematikusan mérje föl a kis-ázsiai viszonyokat és az amerikai mandátum kivitelezésének technikai előfeltételeit. Morgenthau javaslatára Wilson augusztus közepén James G. Harbord tábornokot, John Pershing expedíciós főparancsnok körültekintő és népszerű vezérkari főnökét nevezte ki a bizottság élére. A csapat két hónapot kapott, hogy a térségbe utazzon, vizsgálatokat végezzen, s jelentést készítsen. Előtte, július végén azonban Harbord még üzenetet kapott Morgenthautól, aki kifejtette, „amire ebben az országban igazán szükség van, az az amerikai mandátum, egy amerikaival az élén".[76]

A magas, erős testalkatú, dinamikus Harbord lelkesen és talpraesetten látott hozzá a munkához. Két héten belül harminc szakértőből álló csoportot szedett össze, kétharmaduk katona, többségük pedig mérnök, geográfus, közgazdász és politikatudós volt. A tagok mélyrehatóan tanulmányozták az Inquiry vaskos anyagait Örményországról és a tömeggyilkosságokról, majd augusztus 24-én hajóval útnak indultak az oszmán fővárosba, onnan pedig az ország belsejébe. Utazásuk során mindenütt az atrocitások rettenetes nyomaival szembesültek, lerongyolódott, lesoványodott, némely esetben megcsonkított örményekkel találkoztak. Az amerikaiak mindent pontosan dokumentáltak. Fogadták őket a török nacionalisták is, akik az 1915–1916-os eseményeket „incidensekként" emlegették. Szeptember közepén Harbord Sivasban megbeszéléseket folytatott Kemállal, akiről megállapította, nem valami „közönséges politikai kalandor", hanem „energikus, éles intelligenciájú" férfi, akinek a mozgalmát komolyan kell venni.[77] A hónap második felében a küldöttség Erzurumon keresztül Karsba, a Dasnak által uralt Örmény Köztársaságba ért. Az ünnepélyes, szinte messiásnak kijáró fogadtatás teljesen lenyűgözte Harbordot. A Hatiszján vezette kormány az amerikaiak által feltett, a politikai és gazdasági helyzetre vonatkozó összes kérdésre precízen válaszolt és részletesen feltárta az örmény kérdés egészét. A következtetése az volt, hogy a kemálisták által fenyegetett és a menekültproblémával birkózó kicsiny ország számára az amerikai mandátum létkérdés. Örményországból néhány napra a bizottság Azerbajdzsán fővárosába, Bakuba ment, ahol ugyancsak megbeszéléseket folytatott a Naszib Bek Usubbekov vezette kormánnyal, majd Batumin keresztül visszatért a Boszporusz partjára.[78] Itt még kikérte a máskülönben az örményektől idegenkedő, de az amerikai mandátumot támogató Mark Bristol tengernagynak, az USA törökországi főmegbízottjának véleményét,[79] majd Párizson keresztül visszautazott Amerikába.

---

[76] Payaslian: *United States Policy Toward the Armenian Question*… i. m. 157.

[77] James G. Harbord: *Conditions in the Near East. Report of the American Military Mission to Armenia*. Washington, 1920. 17. A találkozóról magyarul lásd Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 9–11.

[78] *„The historical prism": 1919. Mission that ruined Armenian hopes*. http://gulustan.info/2013/09/the-historical-prism-1919-mission-that-ruined-armenian-hopes/, letöltés: 2015. február 2.

[79] Bristol főmegbízotti működéséről lásd Charles Barton: High Commissioner Bristol's Implementation of Wilsonian Internationalism in Asia Minor and Its Shortcomings. *Mediterrán Tanulmányok XXX*. Szeged, 2020. 175–205.

A jelentés október közepére készült el. Tömören kitért mindazokra a technikai problémákra, amelyekkel az amerikai mandátum esetén szembe kellett volna nézni. Harbord végkövetkeztetése az volt, hogy a mandátum felvállalása morális kötelessége az Egyesült Államoknak, de egyetértett az Inquiry és Bristol által javasolt egységes, oszthatatlan kis-ázsiai mandátum gondolatával, mert szerinte politikailag és gazdaságilag ez az egyedül kivitelezhető lehetőség. Munkatársaival együtt úgy vélte, még ez a kiterjesztett védnökség sem róna elviselhetetlen terheket az USA-ra, s legfeljebb 60 ezer amerikai katona elegendő lenne a rend és a nyugalom fenntartására. Jellemző ugyanakkor, hogy egymás mellé állítva egyformán 13-13 érvet sorakoztatott fel a mandátum mellett és ellen. Az ellenző érvek lényege a terület elmaradottsága, megközelíthetetlensége, a támogató érveké pedig a hagyományos amerikai altruizmus.[80]

A sajtóban a Harbord-jelentés mandátumot támogató részeit hangsúlyozták és az örmény ügy lobbistái újabb rohamra indultak. A lobbisták tudták, hogy az amerikai közvéleményben mélyen gyökerező hagyománya van az izolacionizmusnak, amire ékes bizonyítékul szolgálhatott a Népszövetséggel szemben kibontakozó erőteljes kampány (hiába indult az elnök 1919 őszén országos, a Népszövetséget és az örmény mandátumot népszerűsíteni hivatott körútra). Az amerikai népnek egyszerűen semmilyen érdeke sem fűződött ahhoz, hogy újabb „birodalmi" terheket vállaljon magára, különösen nem a világnak ezen a zűrzavaros és erőszakos szegletében, ahol ráadásul a konstantinápolyi és bejrúti missziós iskolákon kívül alig rendelkeztek helyismerettel és tapasztalatokkal. Nyilvánvalónak tűnt, hogy a mandátum gondolatát csak rendkívüli nehézség árán lehet elfogadtatni a közvéleménnyel még úgy is, hogy a vezető sajtóorgánumok 1920 elején maximális támogatást nyújtottak az ügynek (az *Asia* című tudományos folyóirat például januárban különszámot szentelt a kérdésnek).[81] A Kongresszusban is gyűltek a petíciók, valamint 16 állam törvényhozó testülete fogadott el támogató határozatot.

Az antant kormányai ekkor elérkezettnek látták az időt, hogy ismét nyomás alá helyezzék a washingtoni döntéshozókat. Április 27-én Curzon a San Remóban összegyűlt hatalmak nevében hivatalos kérelmet terjesztett be az Egyesült Államokhoz, hogy fogadja el az Örményország feletti mandátumot. A jegyzék kifejezte azt a reményt, hogy bármilyen döntés szülessen, Wilson elnök részt fog venni Örményország határainak kijelölésében, „ideiglenes jelleggel" amerikai csapatokat fog küldeni a Kaukázusba, valamint megfelelő nagyságú hitelekkel segíti a köztársaság fennmaradását.[82]

Curzon pontosan értette, milyen nagy veszély leselkedik az örményekre. Amikor 1919. május 28-án a Dasnak-kormány Jerevánban bejelentette oszmán Örményország korábbi területeinek „beolvasztását", a törökök felháborodása nem ismert határt, hiszen alig két héttel korábban görög csapatok szálltak partra Szmirnában (lásd később). A Dasnak láthatólag nem mérte föl a török nacionalizmus jelentette fenyegetés nagyságát, holott az év második felében és 1920 elején a kemálista mozgalom egyre magabiztosabbá vált. A kormánynak eközben egy másik, nemkülönben komoly belső kihívással is szembe kellett néznie, a terjedő sztrájkmozgalommal és a helyi kommunisták szabotázsakcióival. Moszkva utasítására az itteni bolsevik ügynökök sikeresen rombolták a már amúgy is a tönk szélén álló gazdaságot. 1919 első felében a kommunisták még nem voltak olyan erősek, hogy nyíltan felléphettek volna a nacionalista Dasnak ellenében. Baku Vörös Hadsereg általi bevétele és a szomszédos Azerbajdzsán 1920. késő tavaszi bolsevizálása után azonban Alekszandropol iparváros „forradalmi bizottsága" vakmerő módon május

[80] Harbord: *Conditions in the Near East*… i. m.; *FRUS. 1919*. Vol. II. Washington, 1934. 841–889.
[81] Lásd Paul Monroe: A Mandate – Do We Qualify? *Asia. The American Magazine on the Orient*, 20. évf., 1. sz. (1920. január) 77–81.; Talcott Williams: The American Idea in the Near East. Uo. 82–86.
[82] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 357.

10-re nemzeti kommunista felkelést hirdetett meg. A felkelők azonban rosszul választották meg a pillanatot. Szovjet-Oroszországot még lekötötte a lengyelekkel vívott háborúja és Vrangel tábornok ellenforradalmi csapatainak offenzívája. A Dasnak erői így elegendőnek bizonyultak a felkelés elfojtásához. A statárium bevezetése után a kommunista vezetők Azerbajdzsánba menekültek.[83] Az események tovább mélyítették a gazdasági válságot, az örmény hadsereg krónikus gyengesége pedig nyilvánvalóvá tette a kis ország külső agresszióval szembeni sebezhetőségét.

Látva a török nacionalisták megerősödését és a jereváni eseményeket, 1920 tavaszán a mandátum amerikai hívei számára világossá vált, hogy az örmények számára nyújtandó védelmet nem lehet tovább halogatni. Május 8-án Wilson azt írta Frank Polk külügyminiszterhelyettesnek, hogy „egyértelmű kötelességünk ennek a mandátumnak a felvállalása, én pedig amennyire csak lehet, ösztönözni szeretném a felelősségvállalást a megfelelő pillanatban".[84] 11-én arról tájékoztatta a State Departmentet, hogy üzenetet készül intézni a Kongresszushoz, melyben felhatalmazást kér az Örményországra és Konstantinápolyra vonatkozó mandátum elfogadására. A „megfelelő pillanat" 24-én érkezett el. A Szenátushoz szóló üzenetében az elnök formálisan is felhatalmazást kért a mandátum elfogadására – csakis Örményországra. Tehát már szó sem volt a Kis-Ázsiára vagy Konstantinápolyra szóló egységes mandátum elvéről, amelyet pedig Harbord, King, Crane, Bristol és a többi Közel-Kelet-szakértő javasolt, s amelyet két héttel korábban a Polkhoz intézett üzenetében még maga Wilson is vallott. A döntés igazolására sem amerikai nemzeti érdeket nem említett, sem a mandátum adminisztratív kivitelezhetőségét nem igazolta. Ellenben a dokumentumban a wilsoni idealizmus vegytisztán jelent meg: „Az Örményországgal szembeni szimpátia nem népünk valamelyik részéből indult ki, hanem rendkívüli spontaneitással és őszinteséggel tört elő országunk keresztény férfiainak és nőinek hatalmas tömegéből annak a szabad akaratú felajánlásnak a révén, hogy Örményországot létének e kritikus sorsfordulójánál ténylegesen megmentsék. Ez a nagy és nemeslelkű nép szívből tette sajátjává Örményország ügyét." Az Egyesült Államokat most az a megtiszteltetés éri, hogy beteljesítheti egy nép megmentésének a feladatát. „Tudatában vagyok annak, hogy nagyon kritikus döntésre kérem a Kongresszust, de abban a bizonyosságban teszem meg javaslatomat, hogy a keresztény népek legnagyobbjának akarata szellemében és azzal egyetértésben beszélek."[85]

A képviselők fagyos csendben hallgatták végig az elnök üzenetét. Hét hónappal korábban egyszer már visszautasítottak egy másik, ennél jóval jámborabb nemzetközi kötelezettségvállalást: nem ratifikálták a versailles-i békeszerződést, mely tartalmazta a Népszövetség alapító okmányát. A sajtó pontosan érzékeltette a probléma lényegét: „Ha az örmény mandátumot a fegyverszünet aláírásának másnapján ajánlották volna föl az Egyesült Államoknak, kétségtelen, hogy a Kongresszus és a nép egyértelmű beleegyezését adta volna. […] Csakhogy az elmúlt tizennyolc hónapban számos dolog történt itthon és külföldön egyaránt. Más már a feladat és más népnek is ajánlják föl azt. Attól tartunk, az amerikai nép többsége aligha tartja lehetségesnek a mandátum elfogadását. A Kaukázuson túli területek gazdasági és politikai dezorganizálódása jelentősen előrehaladt a fegyverszünet megkötése óta; örmények ezrei haltak éhen, illetve a járványok következtében, a túlélőket pedig ellenségek veszik körül. A szövetséges hatalmak visszavonták haderejüket, a Musztafa Kemál vezette erőteljes török újjáéledés pedig nyilvánvalóvá teszi, hogy az örményországi mandátum harccal járna együtt."[86]

---

[83] Simon Vratzian: *Armenia and the Armenian Question*. Boston, 1943.

[84] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 358.

[85] Woodrow Wilson: *Mandate for Armenia.* 66th Congress 2nd Session House of Representatives, Document No. 791. http://www.anca.org/genocide/wilson.php, letöltés: 2015. február 4.

[86] Testing Our Altruism. *The New York Times*, 1920. május 26.

A cikk nem túlzott. 1920 első hónapjaiban Örményországban a helyzet jelentősen romlott. Mindez persze az örmény lobbi agitációját felerősítette, az amerikai társadalom csendes többségének félelme azonban tükröződött a Szenátus magatartásában. Az elnök üzenetének vitájában kiderült, hogy a republikánus szenátusi többség ellenzi a mandátumot. Ráadásul jelentős számú demokrata szenátor is kétségeinek adott hangot. Olyanok is az ellenzők, de legalábbis az aggódók közé álltak, akik korábban a német békeszerződés ratifikálását, vagy éppen az örmények megsegítését támogatták. Amikor a vita során liberális demokraták bátorkodtak egyenlőségjelet tenni a mandátum, valamint egy „közönséges" főkormányzó és „néhány" tanácsadó közé, gúnyosan lehurrogták őket a republikánus kollégáik. Ugyanúgy, mint a versailles-i szerződés esetében, most is Henry Cabot Lodge, a Szenátus külügyi bizottságának republikánus elnöke fejtette ki pártja álláspontját. Olyan határozat elfogadását javasolta, mely nem ismeri el az elnök jogát a mandátum elfogadására, ugyanakkor kifejezte mély személyes szimpátiáját az örmény néppel. A massachusettsi szenátor távolról sem volt izolacionista, s egyetértett az Egyesült Államok világpolitikai szerepének növelésével. Ennek megfelelően nem ellenezte magánadományok juttatását az örményeknek, sőt azt sem, hogy „bizonyos számú" amerikai tanácsadót küldjenek a Kaukázusba az örmény fegyveres erők újjászervezését elősegítendő, ám a komplett mandátum, mely 60 ezer amerikai katona kiküldését és a Harbord-bizottság becslése szerint öt év alatt 750 millió dolláros költséget vont volna maga után, elfogadhatatlan volt a számára. Június 1-jén Lodge indítványát 52:23 arányban megszavazták.[87] Négy nappal később a képviselőház hasonlóképpen elutasította az elnök kérését. Június 10-én a Republikánus Párt chicagói nemzeti konvenciója mandátumellenes határozatot fogadott el, sőt „elítélte Wilson elnököt, amiért a Kongresszustól felhatalmazást kért az örményországi mandátum elfogadására", mivel „egy ilyen mandátum az Egyesült Államokat belerángatná az európai ellentétek valóságos örvényébe".[88] Néhány hét elteltével pedig Warren G. Harding republikánus elnökjelölt nyíltan feltette a kérdést demokrata ellenfelének, hogy megválasztása esetén megismételné-e Wilson örmény mandátumra vonatkozó kérését.[89] James Cox nem válaszolt, mint ahogy más sem kötelezte el többé magát a kérdésben, aki valamilyen közhivatal elnyerésére pályázott. A kérdés végérvényesen eldőlt.

Nem dőlt el azonban Örményország sorsa. Még azt megelőzően, hogy az elnök a kérését a Szenátus elé terjesztette volna, az antanthatalmak San Remóban alternatív megoldást is kidolgoztak arra az esetre, ha az USA nem vállalná a mandátumot. Felkérték Wilsont arra, hogy határozza meg Örményország határait Kis-Ázsiában. Amikor a kérést 1920. május 11-én eljuttatták hozzá, az elnök fogékonynak mutatkozott. Ennek nyomán a hatalmak beiktatták Wilson jószolgálati megbízását a készülő török békeszerződésbe (89. cikkely): „Törökország és Örményország, valamint a többi Magas Szerződő Fél kész az Egyesült Államok elnökének döntése elé vinni a Törökország és Örményország közötti, Erzurum, Trabzon, Van és Bitlisz vilajetek mentén húzódó határok kérdését, s hajlandó elfogadni az erről hozott döntést, csakúgy, mint bármely rendelkezést, amely előírja, hogy Örményországnak kijáratot kell biztosítani a tengerhez, vagy elrendeli valamely határ menti török területrész demilitarizálását."[90]

---

[87] 21 szenátor nem adott le szavazatot. *To Pass S.Con. Res. 27*.
https://www.govtrack.us/congress/votes/66-2/s306, letöltés: 2015. február 4.

[88] Platform of the Republican Party, 1920. In: W. C. Ramsay (szerk.): *Official Register. Twenty-ninth Number*. Des Moines, 1921. 379.

[89] Harding Charges Cox 'Soft Pedals' on League Issue. *The New York Times*, 1920. július 31.

[90] Békeszerződés az Ottomán Birodalommal, Sèvres, 1920. augusztus 10. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 80–87.

A következő, 90. cikkelyben a törökök egyszer s mindenkorra lemondtak az örmény területekre vonatkozó jogaikról, amint a határokat hivatalosan kijelölték. Wilson kötelességtudó módon végezte el a feladatát. Munkatársaira bízta a probléma megoldását, akik egész nyáron dolgoztak. Jelentésüket november elején tették le az elnök asztalára, aki 22-én továbbította a javaslatot a Legfelsőbb Tanácsnak. Senkiben sem keltett meglepetést, hogy a dokumentum a jereváni köztársaságnak juttatott több mint 42 ezer km²-nyi oszmán területet a Fekete- és a Kaszpi-tenger között, mely magában foglalta Kis-Ázsia északkeleti egyharmadát. Mindez persze nem egyezett meg a Dasnak eredeti terveivel. Az a területi irredentizmus ugyanis, mely a nacionalistákat arra sarkallta, hogy a „tengertől tengerig" terjedő Nagy-Örményország igényével lépjenek föl, nehéz helyzetbe hozta a nagyhatalmakat. A sèvres-i szerződésben végül egy csökkentett méretű, Anatólia és a Kaukázuson túli területek között elhelyezkedő államot ajánlottak.[91]

De még ezek a wilsoni változtatások is tarthatatlannak bizonyultak, mivel 1920 őszére a török nacionalisták szinte teljes egészükben hatalmukba kerítették az örményeknek szánt területeket. Musztafa Kemál ezenkívül a sèvres-i békeszerződés ratifikálása előtt burkolt figyelmeztetésekben részesítette a jereváni kormányt, hogy közvetlen katonai támadásra számíthat, ha továbbra is kitart a török földre vonatkozó igénye mellett, ahová 1915-ben elmenekült örmények tömegeit akarta visszatelepíteni. A Dasnak kitartott, a törökök pedig cselekedtek, habár óvatosan, mivel úgy vélték, az örmény hadsereg nem lebecsülendő ellenfél. A keleti fronti főparancsnoknak kinevezett Karabekir tábornok 1920 júniusában részleges mozgósítást rendelt el, ami elég lassan haladt, ráadásul az örmények betörtek a vitatott hovatartozású Oltu környékére. Karabekir egyelőre nem tett ellenlépéseket, mivel Kemáltól nem kapott erre engedélyt, ugyanis a görögök éppen ekkor kezdtek hadműveletekbe Szmirnától keletre. Oltu kapcsán inkább diplomáciai üzenetváltásra került sor a felek között, ami Ankara és Jereván első kapcsolatfelvételét jelentette. Igaz ugyan, hogy ez nem bizonyult döntő jelentőségűnek, mégis az óvatos tisztelet kialakulására utalt a két esküdt ellenség között. Szeptember végén aztán Kemál engedélyt adott az előretörésre, s Karabekir három kemálista hadosztályt vezényelt az örmény határokon túlra, amelyek gyorsan törtek előre Kars irányában. Habár ezek a török csapatok gyengén voltak felszerelve, az örmény erők mégis elbátortalanodtak, harci moráljukat rombolta a bolsevik propaganda, a tisztjeik képzetlensége. Az október 14-i rövid, ádáz csata után az örmény sereg szétoszlott. Kars erődítményeit ugyanakkor a város civil lakossága még hetekig tartotta. Október 30-án azonban a frontális török támadásnak a védők már nem tudtak ellenállni. Ezután a jól ismert öldöklés és fosztogatás következett. November 7-én a törökök bevették Alekszandropolt is. Van, aki szerint az egész konfliktus hátterében az húzódott meg, hogy az antant támogatását élvező Jereván több százezer örmény menekültet akart visszatelepíteni Anatóliába, ami azonban éles ellentétben állt a kemálisták egyszínű török nemzetállamra vonatkozó törekvéseivel.[92]

A szakadék szélén tántorgó Dasnak-rezsim kétségbeesetten próbált véget vetni a konfliktusnak. Annál is inkább, mert november 29-én bolsevik „Forradalmi Katonai Bizottság" érkezett Azerbajdzsánból, mely bejelentette a tanácskormány megalakulását. Ezzel egy időben a Vörös Hadsereg egységei megszállták a köztársaság északi peremét. A harapófogóba került, demoralizálódott jereváni kormány december 2-án kénytelen volt elfogadni a török békefeltételeket: az alekszandropoli (gümrüi) szerződés, amely a kemálista török kormány szuverén nemzetközi szereplőként megkötött első egyezményét jelentette, semmissé tette a sèvres-i béke örmény területi szerzeményeit és megfosztotta az Örmény Köztársaságot mindazoktól a terüle-

[91] Picaudou: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient*… i. m. 153–154.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 540.
[92] Dündar: When did the First World War End for Turkey? i. m.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 214–216.

tektől is (Ardahán, Alekszandropol), amelyeket az örmények az Oszmán Birodalom vereségét követő hetekben foglaltak el. Az országot emellett demilitarizálták és lehetővé tették területén a török hadsereg szabad mozgását.[93] Másnap a bolsevik „katonai bizottság" megszállta Jerevánt, átvette a hatalmat és proklamálta a szovjetköztársaságot. Az új rendszer első dolga volt a Dasnak-vezetők letartóztatása, bebörtönzése, számos esetben pedig a kivégzése. A tét nagyságát az Ázsia iránt komoly érdeklődést tanúsító Sztálin pontosan érzékeltette a *Pravdá*nak november 30-án adott interjújában: „A Kaukázus nagyon fontos a forradalom szempontjából, nemcsak azért, mert komoly nyersanyag-, fűtőanyag- és élelmiszerforrás, hanem azért is, mert Európa, Ázsia, közelebbről: Oroszország és Törökország között fekszik és rendkívül fontos gazdasági és stratégiai utakkal rendelkezik (Batum–Baku, Batum–Tebriz, Batum–Tebriz–Erzurum). Ezzel az antant is számolt, amely jelenleg kezében tartja Konstantinápolyt, a Fekete-tenger kulcsát s meg szeretné tartani a Kaukázuson túlon át keletre vezető közvetlen utat. Ki lesz az, aki végül megveti a lábát a Kaukázusban, ki fogja használni a kőolajat és az Ázsia mélyébe vezető rendkívül fontos utakat – a forradalom-e, vagy pedig az antant – ez itt a kérdés."[94]

Az antant ezt a végkifejletet döbbenten és zavarodottan figyelte. November 17-én Lord Cecil brit külügyminiszter-helyettes kérte a Népszövetséget, hogy avatkozzon be Örményország oldalán. Ez azonban értelmetlen és semmitmondó gesztus volt, hiszen a Népszövetség pontosan akkora erőt képviselt, amekkorát a tagjai fel tudtak vonultatni. Ezért a Főtanács december 1-jén jobbnak látta beavatkozásra felszólítani az Egyesült Államokat, mely nem is volt tagja a szervezetnek! Wilson elnök ugyan kifejezte készségét, hogy „közvetítőt" küldjön a helyszínre, többet azonban nem tehetett. A kemálisták ráadásul megvetően elutasították az amerikai közvetítés ötletét.[95]

A Dasnak utolsó reménye azonban mégis valóra vált. Az új jereváni bolsevik rezsim Szovjet-Oroszország legteljesebb jóváhagyásával fellépett az alekszandropoli szerződés igazságosabb revíziója érdekében. A hatalmas orosz szomszéddal jó kapcsolatokra törekvő török nacionalisták nem zárkóztak el a kompromisszum megkötése elől, bár ehhez Moszkva erőteljes fenyegetése is kellett. Az orosz–török megegyezést az 1921. március 7-i moszkvai szerződésbe foglalták bele. Ennek értelmében Alekszandropol visszakerült Szovjet-Örményországhoz, Batumi kikötőjét pedig orosz–török „kondomínium" alá helyezték. Ezt a megállapodást megerősítette az örmények és a törökök között közvetlenül is megkötött egyezmény október 13-án. Sovány vigaszt jelentett mindez a kommunista rezsim alá került örmény nép számára; az országot szovjetizálták, a magántulajdont felszámolták, az élelmiszertartalékokat szovjet katonai célokra fordították. A legrosszabb ezután következett. Az 1921-es éhínség végigpusztította az orosz területeket, de a korábbi megpróbáltatásai miatt már legyöngült örmény népesség veszteségei mindenki másnál nagyobbak lettek.

Ne feledkezzünk meg a török oldalon élő örmény közösségek sorsáról sem! A velük történtek emlékeztethetnek bennünket az 1915–1916-os eseményekre. Amint a franciák kivonultak Kilikiából az 1921 októberében Kemállal megkötött megállapodás értelmében (lásd később), százezres örmény exodus vette kezdetét. A menekültek átözönlöttek a szíriai határon és elárasztották Alexandretta kikötőjét. Csupán elszórt, elszigetelt, maroknyi örmény közösségek maradtak Anatóliában és a Kaukázuson túli településeken. Konstantinápolyban 40 ezren élték

---

[93] Mehmet Perinçek: Alexandropol, treaty of. In: Kate Fleet – Gudrun Krämer – Denis Matringe – John Nawas – Everett Rowson (szerk.): *The Encyclopaedia of Islam. Three*. Leiden, 2015. 18–19.
[94] Sztálin: *Művei*. IV. Budapest, 1950. 430.
[95] Rita Jerrehian: From the Armistice to the Treaty of Sèvres. i. m. Idézi: Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 363–364.

túl a megpróbáltatásokat, s most igyekeztek „láthatatlanná" válni. Az 1920-as években a Közel-Keleten több százezer örmény, az 1915–1916-os deportálások túlélői és az 1919–1921-es menekültek vándoroltak ide-oda magányosan vagy csoportokba verődve, a szemétben turkáltak, koldultak, loptak, némelykor még gyilkoltak is a túlélés érdekében. Céljuk a nemzeti rekonstrukció és új örmény identitás kialakítása lett a libanoni és szíriai városokban.[96]

1920. december 14-én Kevork Paszdermadján, a Dasnak-kormány washingtoni képviselője formális köszönetét fejezte ki Wilsonnak, amiért „egyetlen igaz bajnoka" volt az örmény népnek, mely most „legsötétebb óráját éli". Az elnököt mélyen meghatotta a dolog. Két nappal később emlékeztetőt küldött Bainbridge Colby külügyminiszternek: „Nem tudom, mi lenne a legmegfelelőbb módja annak, hogy megválaszoljuk doktor Paszdermadján elragadó és megindító üzenetét. […] Mélyen meghatott az üzenet, s szeretném, ha ezt ő és azok, akiknek a nevében beszélt, tudnák." Paszdermadján köszönete az utolsó üzenete volt az örmény népnek az Egyesült Államok kormányához. Utóbb a külföldön élő örmény politikusok (Aharonián, Bógósz Núbár, Kardasján, Paszdermadján) önjelöltként nyilatkoztak „az Örmény Köztársaság ideiglenes emigráns kormánya" nevében. Woodrow Wilson viszont soha többé nem beszélt az örmény kérdésről.

A kurd autonómia problémája

A Nyugat a független Kurdisztán tervét is megfogalmazta, hiszen a nemzeti önrendelkezés elvének előtérbe kerülése, a mandátumterületek létrehozása és a nemzetközi környezet (a nagyhatalmak helyi szövetségeseket, klienseket kerestek) kedvezett e törekvésnek. Kiváltképpen a britek szorgalmazták, mivel ütközőállamot szerettek volna létrehozni a mezopotámiai birtokaik és Anatólia, valamint a Kaukázus között. Mégsem vált valóra az önálló kurd állam, s a kiváló alkalom elszalasztásáért a kurd nacionalisták a 20. század folyamán nagy előszeretettel okolták az európai hatalmakat, a be nem tartott ígéreteiket. Az okok persze összetettebbek. Számba kell venni az eltérő nyugati érdekeket, Musztafa Kemál győzelmét, a kurdok végletes megosztottságát, továbbá a történelmi örökséget is (részvétel az örmények legyilkolásában, törzsi és vallási elkülönülés a kurd társadalmon belül).

A független Kurdisztán megvalósítása az első világháború végén még esetlegesebbnek tűnt, mint az örmény államé. Eleve hatalmas nehézséget jelentett annak meghatározása, hogy egyáltalán kik tekinthetők kurdnak, azaz mi az identitásuk alapja. Az oszmánok ezzel nem is foglalkoztak, hiszen a millet-rendszer vallási alapon differenciált, márpedig a kurdok túlnyomórészt szunnita muszlimok s így természetesen elégedettek voltak avval, hogy iszlám államban élhetnek. Ezenkívül a 20. század előtt etnikai identitásuk nem is létezett. Létezett ellenben a törzsi megosztottság; nem volt egységes irányítás, még kevésbé minden törzs által elfogadott, intézményesült közös képviselet.[97] Maguk a kurdok az identitásukat sokáig a sajátos hagyományaikban, irodalmukban és az iráni eredetű indoeurópai nyelvükben találták meg, melynek két legelterjedtebb nyelvjárása a kurmandzsi és a szoráni.[98]

---

[96] Vahé Tachjian: Az örmény identitás alakulása a népirtás és az oszmán korszak után. In: Botos – Kovács (szerk.): *Az emlékezet száz éve*… i. m. 171–191.

[97] Vidák Rózsa: Változó identitások: kurdok a török nemzetállamban. *Külügyi Szemle*, 6. évf., 4. sz. (2007. tél) 43–71.

[98] Hussain Shorsh: A kurdok eredete, nyelve, vallása. *Valóság*, 47. évf. (2004), 7. sz. 33–51.

A különálló kurd népre vonatkozó első említések a 8. századból valók, a „kurdok országát" *(Bilád al-Akrad)* arab földrajztudósok a 11–12. századi térképeiken említették először, maga a *Kurdisztán* szó pedig elsőként 14. századi perzsa forrásokban bukkant föl. A kurdokat a középkorban harcias népségként tartották számon, mely pásztorkodással és katonáskodással foglalkozott különböző uralkodók szolgálatában. Leghíresebb képviselőjük az 1137-ben született Szaladin volt, aki a keresztesek legyőzése (1187) után Egyiptomban és Szíriában dinasztiát hozott létre (Ajjúbidák). A 13. században a mamelukok ugyan valamelyest marginalizálták a kurdokat, arisztokratikus, ilyen-olyan fokú autonómiát élvező közösségeiket azonban évszázadokon keresztül fenntartották. A félnomád életmódot folytató kurd törzsek a térség hegyvidékeinek csúcsait és völgyeit bebarangolva akadálytalanul mozogtak egyik országból a másikba, a meglévő határokról nem véve tudomást. Semmiféle külső fennhatóságot sem ismertek el maguk felett, mint ahogy ellenálltak minden adóztatási kísérletnek is.

Mikor a törökök 1515 körül bekebelezték a kurdok területeit, számos kurd „emirátus", államszerű képződmény létezett, melyek az oszmán uralom évszázadai alatt továbbéltek. Az oszmánok ugyan keményen levertek minden, az uralmuk ellen irányuló kurd lázadást (például az 1870-es évek végén Ubaidalláh sejk Perzsiára is átnyúló felkelését[99]), de eszük ágában sem volt a kurdokat mint „etnikai" csoportot felszámolni. A 19. században a birodalom központosítására törekvő szultánok a kurd emírek önállóságát korlátozták,[100] sőt 1847-ben az egyik legtekintélyesebb képviselőjüket, Bedir Hán Beget be is börtönözték,[101] minek következtében az ez ellen tiltakozó előkelők emigrációba kényszerültek. Úgy tűnik, hogy a kurdok török nemzetállammal szembeni 20. századi bizalmatlansága, sőt ellenségessége ebben a tiltakozásban gyökerezik.

A sejkek távozása kaotikus viszonyokhoz, a törzsi ellentétek kiéleződéséhez vezetett, ezért a Porta úgy döntött, a hűségükért cserébe segíti a kurd törzsközösségek fejlődését. II. Abdul-Hamid ezért is szervezte meg 1891-ben a már említett Hamidijét, azt a csúcsidőszakában 60 ezer fegyveresből álló könnyűlovas egységet, mely különböző előjogokért cserébe (adómentesség, jogi immunitás) erősítette a központi hatalmat Kelet-Anatóliában, megvédte az államot annak külső és belső ellenségeitől (orosz fenyegetés, örmény nacionalisták) és támogatta a Porta pániszlám erőfeszítéseit.[102] Ezáltal a legelőkelőbb családok számára lehetővé vált, hogy közelebb kerüljenek a hatalomhoz. Egyes értelmiségiek az oszmán közigazgatás és bürokrácia részévé váltak, s eltávolodtak hegyvidéki gyökereiktől. Olyannyira, hogy jóllehet felmerült körükben a kurd autonómia gondolata, de ez nem befolyásolta a ragaszkodásukat az oszmán államhoz és társadalomhoz.

16–17. századi elődök után a kurd nacionalizmus meghatározó „keresztapja" Háddzsi Kadiri Koji költő volt, aki összefogásra és *független állam* megteremtésére szólította föl a kurdokat. A tömegek mozgósításában nagy szerepet szánt a kurd nyelvnek, irodalomnak és sajtónak.[103] Így nem olyan meglepő, hogy az első kurd értelmiségi kör az 1898-ban, Koji halála után egy

---

[99] Robert Olson: *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880–1925.* Austin, 1989. 1. fej.

[100] Stephen Duguid: The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia. *Middle Eastern Studies*, 9. évf., 2. sz. (1973. május) 139–155.

[101] Az intézkedést brit nyomásra foganatosították, miután Bedir Hán Beg nesztoriánus keresztényeket gyilkoltatott meg. Martin van Bruinessen: *Agha, Shaikh and State. The Social and Political Structures of Kurdistan.* London, 1992. 177–182.

[102] Janet Klein: *The Margins of Empire. Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone.* Stanford, 2011. 2. fej.

[103] Sherko Kirmanj: Kurdish Integration in Iraq: the Paradoxes of Nation Formation and Nation Building. In: Ofra Bengio (szerk.): *Kurdish Awakening. Nation Building in a Fragmented Homeland.* Austin, 2014. 83–98.

évvel alapított *Kurdisztán* című lap körül formálódott. Ezt a kétnyelvű (kurd–oszmán) újságot Mikdad Midhat Bedirhán adta ki Kairóban, támogatta az ifjútörök ellenzéket, támadta a szultán despotizmusát és szorgalmazta a kurdok modernizáció által megkövetelt ébredését.[104] Az 1908-as ifjútörök forradalom után néhány kurd előkelő megalapította a Kölcsönös Segítség és Haladás Kurd Bizottságát, melynek mérsékelt céljai voltak: támogatni az alkotmányos mozgalmat, elősegíteni az isztambuli kurdok oktatását, jó kapcsolatokat kiépíteni a birodalom többi nemzetiségével, s mindent megtenni az oszmán állam megmentéséért. Ez a mérsékelt hozzáállás talán annak is következménye lehetett, hogy a korai kurd nacionalista vezetők szinte mindegyike privilegizált társadalmi helyzetben volt, az előkelő osztályokhoz tartozott, nem ritkán részét képezte az oszmán politikai elitnek is. A Bedirhánok közül például többen pasa címet viseltek, melyet csak az adminisztráció csúcsán álló hivatalnokok kaphattak meg. Ügyészek, bírák, vezető közigazgatási tisztségviselők, a hadseregben főtisztek voltak, vagyis az oszmán állam fizette őket.[105] A nemzetiségek előkelőinek integrálása az oszmán bürokráciába, s ezáltal az érdekeik hozzákapcsolása az államérdekhez a perifériákon élők ellenőrzése érdekében az oszmán stratégia szerves részét képezte, ami az első világháború végéig többé-kevésbé jól is működött.

Nem véletlen, hogy a világháború alatt a kurd értelmiségiek, előkelők, törzsi és vallási vezetők hűek maradtak a kalifátus intézménye által garantált oszmán egység ideájához, hiszen a muszlimoknak követniük kellett az iszlámot, s lojálisnak maradni annak politikai megtestesüléséhez, az Oszmán Birodalomhoz, illetve annak uralkodó dinasztiájához. Ez elsősorban vallási okokkal magyarázható, ugyanis a többségükben szunnita kurdok mégiscsak a „domináns közösséghez" *(milleti hakime)* tartoztak ugyanúgy, mint a törökök és az arabok legnagyobb része (becslések szerint az anatóliai és trákiai muszlimok 10–15%-a kurd volt).[106] Nem fogadták pozitívan a keresztények és zsidók egyenjogúsítását eredményező Tanzimatot, a vallási és etnikai kisebbségek érdekében történő nagyhatalmi beavatkozásokat pedig még kevésbé. A kapcsolat Kelet-Anatóliában a kurdok és az örmények között egyre romlott, ami a földbirtokviszonyok terén is megmutatkozott: a kurd városi előkelők és törzsi arisztokrácia egyre nagyobb mértékben tulajdonították el az örmény parasztok és kisbirtokosok földjeit. Sőt igyekeztek véglegesen megoldani a problémát, s 1895 őszén a Hamidije aktív szerepet játszott az örmények elleni pogromokban.[107]

A kurd elit a pániszlám összefogás jegyében támogatta az oszmán hatóságokat, ami 1915-ben hozzájárult az örmények elleni atrocitásokhoz. Ebben nem csupán a vallási ellentét, hanem sokkal inkább a már említett földkérdés játszott közre, csakhogy a körülmények 1895-höz képest jelentősen különböztek. A háború és az oszmánok szarikamisi veresége során több ezer kurd katona vesztette életét, hiszen a kurdok a Kaukázus mellett harcoltak a mezopotámiai és a szíriai frontokon is. Ezenkívül a nélkülözés és az éhínség mind jobban sújtotta a kurd vidékeket. Az egyik észak-kurdisztáni vidék húsz falujának 12 ezer lakója közül nyolcezren haltak meg a háború első hat hónapja során, Szuleimánija és környéke népessége pedig egyharmadával csökkent![108] Ilyen helyzetben értő fogadtatásra talált a kurdok körében az az ifjútörök propa-

---

[104] Janet Klein: Journalism Beyond Borders. The Bedirkhans and the First Kurdish Gazette, 1898-1902. In: Gareth Stansfield – Mohammed Shareef (szerk.): *The Kurdish Question Revisited*. Oxford, 2017. 12. fej.

[105] Hakan Özuğlu: *Kurdish Notables and the Ottoman State. Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries*. Albany, 2004. 122.

[106] Erickson: *Ordered to Die*… i. m. 16.

[107] Hans-Lukas Kieser: Réformes ottomanes et cohabitation entre chrétiens et Kurdes (1839-1915). *Études rurales*, 186. sz. 2010. 43–60.

[108] Kamal Madhar Ahmad: *Kurdistan during the First World War*. London, 1994. 133.

ganda, amely a katasztrófát az örmények árulásának tulajdonította. Az atrocitásokban mind a városokban, mind vidéken a kurdok tevékeny részt vállaltak,[109] de a részvétel pontos nagyságát rendkívül nehéz megállapítani, hiszen ismertek olyan esetek is, amikor bizonyos kurd közösségek védelmük alá vették az üldözött örményeket és szolidaritást vállaltak velük.[110] Ettől függetlenül a két nép együttélésének a birodalom keleti tartományaiban vége szakadt.[111]

A kurd vezetők magatartását azonban az Egység és Haladás török nacionalizmusának erősödése is befolyásolta, mégpedig pontosan úgy, ahogy az az arabok, albánok stb. esetében is történt. 1912-ben létrehozták a Hevit („reménység"), amelyet az első centralizált és strukturált kurd szervezetnek tekinthetünk. Rövid idő alatt kétszáz tagot sikerült toborozni, ráadásul létrejötte nyomán gombamód szaporodtak a különféle, általában kulturális célokat maguk elé tűző kurd társaságok Moszulban, Dijárbekirben, Bagdadban. Az egyikük például kurd gyerekek számára szeretett volna elemi iskolát létrehozni Isztambulban, ami 1910-ben sikerült is, de csak rövid időre: az iskolát már a következő évben bezárták. Egy másik a kurd nők helyzetén szeretett volna javítani.[112] Az ifjútörökök mintájára a Hevi vezetői arra törekedtek, hogy a kurd népet a haladás útján a civilizálódás felé tereljék. Függetlenségi követelésekről még szó sem volt, a kurd kérdésre a birodalmon belüli konföderációs megoldást javasolták. A Hevi ugyan képesnek bizonyult arra, hogy bázist építsen ki bizonyos városi központokban, például Dijárbekirben vagy Erzurumban, ígéretes tevékenysége azonban megszakadt, mikor az 1914. őszi mozgósításkor a vezetőit besorozták.

A világháború alatt a kurd nemzeti mozgalomnak csak szórványos felvillanásait lehetett tapasztalni. Úgy tűnik, egyes törzsi vezetők megpróbáltak 1916-tól kapcsolatot teremteni az oroszokkal, s rávenni őket a kurd ügy támogatására. Petrográdnak azonban láthatólag nem volt világosan meghatározott kurd politikája, az egész kurd kérdés összekeveredett az örmény függetlenség problematikájával. Az egykori urmiai orosz konzul beszámol arról, hogy 1917 végén üzenetet kapott egy kurd törzsi vezetőtől, aki a Kurdisztán Felszabadítása nevű társaság nevében a közreműködését kérte az orosz katonai parancsnokokkal való kapcsolat felvételéhez. Ennek célja közös fellépés lett volna az oszmánok ellen Kurdisztán felszabadítása érdekében. Ugyanez a volt diplomata azt is megjegyzi, hogy a törökök a világháború alatt tömegesen deportálták a kurdokat is, nem csak a görögöket és az örményeket. Szerinte ezeket a deportálásokat az orosz hadsereg diadalmas előrenyomulása és az oszmán csapatok visszavonulása során a területek evakuálásaként állították be, a valóságos cél azonban a török falvakba széttelepített kurdok asszimilálása és a törzsi vezetőiktől való elszakításuk volt. Állítólagosan 700 ezer főre (!) terjedt ki ez az intézkedés, a halálos áldozatok száma magas lehetett. A szerző megjegyzi, a túl-

[109] A kurd–örmény összecsapásokról részletesen lásd uo. 145–183.

[110] Az örmények kurd segítői főképpen az alevi (kizilbas) kurdok voltak, akik attól féltek, ők is hasonló sorsra jutnak. Az üldözötteket Oroszországba csempészték. Vö. Flesch: *Örmények, törökök, kurdok*… i. m. 248–251.

[111] A történtek mélyen rögzültek a kurdok kollektív emlékezetében. Az utóbbi évtizedekben a török állam elnyomását megtapasztalva a kurdok mintegy felfedezték az örmények elnyomatását is, ezért megértőbbek irányukban, mint a török hatóságok. Ennek is tulajdonítható az, hogy az egyik legtekintélyesebb kurd politikus, Mardin polgármestere, Ahmed Türk 2014-ben egy Svédországban tartott beszédében bocsánatot kért az örményektől „a népirtásban való kurd részvételért". Bővebben lásd Adnan Çelik: The Armenian Genocide in Kurdish Collective Memory. *Middle East Report Online*, 2020. augusztus 4. https://merip.org/2020/08/the-armenian-genocide-in-kurdish-collective-memory/, letöltés: 2020. szeptember 9.

[112] Barbara Henning: *Narratives of the History of the Ottoman-Kurdish Bedirhani Family in Imperial and Post-Imperial Contexts. Continuity and Change.* Bamberg, 2018. 399–400.

élők később visszatértek egykori lakóhelyükre.[113] A Közel-Kelet más régióihoz hasonlóan Kurdisztán is megszenvedte a világháborút. Tízezrek vesztették életüket a frontokon és a hátországban. Van olyan becslés, mely szerint a korábban akár 20–30 tagú családok létszáma átlagosan 3-ra, 4-re zuhant. A gazdasági élet alapjai eltűntek, ugyanis a munkáskezek száma lecsökkent, a rekvirálások nyomán pedig az állatállomány leapadt. Dél-Kurdisztánban a földek fele parlagon maradt, a mezőgazdasági termelés a töredékére esett vissza, miközben az adók folyamatosan nőttek (a jószágra kivetett illeték például a négyszeresére).[114]

Ilyen körülmények között a politikai küzdelmeknek nem nyílott tér, s ha mégis szembeszegültek egyesek a hatóságokkal, akkor azokkal kíméletlenül elbántak. A mudroszi fegyverszünetig kellett várni a kurd politikai tevékenység tényleges újjáéledésére, amelynek központja immár Isztambul volt. 1918 decemberében – egyértelműen nacionalista felhanggal – megalakult Kurdisztán Felemelésének Bizottsága. Olyan értelmiségiek hozták létre, akik a korábbi titkos társaságokban is szerepet vállaltak, programjukban azonban most már a wilsoni önrendelkezés elvére támaszkodtak. A bizottság kétnyelvű lapja, a *Jin* („élet") a modern kurd nacionalizmus megformálásában múlhatatlan érdemeket szerzett.[115] Úgy tűnt, a saját állam létrehozása, vagy legalább az autonómia megkaparintása karnyújtásnyira van, de ehhez sürgősen választ kellett találni arra a kérdésre, hogy ki tekinthető egyáltalán kurdnak. Mekkora a pontos számuk? Mi határozza meg a kurd identitást? És főképpen: hol húzódnak Kurdisztán határai?

A kurd terület körülhatárolása azonnali problémákat okozott. Eredetileg a „kurd vidék" a perzsiai Zagrosz-hegység nyugati nyúlványaitól egészen a Toros-hegységig húzódott, de északra és délre egyaránt kiterjeszkedett. 1918–1919 fordulóján a kurdok lakta területek oszmán uralom alatt maradtak, miközben az antant a birodalom nyugati és közel-keleti tartományait megszállása alá vonta. Nehézséget jelentett, hogy a kurdok semmilyen külső támogatóra sem számíthattak, nem úgy, mint például az arábiai Hásimiták. Nagy-Britannia a kurdok hegyvidéki területeiből *a priori* kizárta Moszul tartományt, miközben a kurd és örmény nacionalisták éppen azokat a „történelmi területeket" követelték, melyek nagymértékben fedték egymást. A legfőképpen Mezopotámia, Délkelet-Anatólia és Perzsia területén élő kurdok döntő többségükben paraszti sorban éltek, a nyugatiakhoz pedig sem vallási, sem kulturális, sem kereskedelmi kapcsolatok nem kötötték őket. A kurd kisebbség éppen ezért különbözött az Oszmán Birodalom más etnikai csoportjaitól, amelyek a nyugati nagyhatalmakhoz fordultak védelemért, s emiatt a török hatóságok üldöztetésének veszélye fenyegette őket. A kurd elit egy része mégis azt várta a párizsi békekonferenciától, hogy közelebb hozza az áhított célt, az önálló Kurdisztán létrehozását.

1916-ban a Sykes–Picot-szerződés a kurd területek felosztását is jelentette, hiszen Északkelet-Anatólia orosz, Délkelet-Anatólia francia, Moszul tartomány pedig részben francia, részben brit uralom alá került volna. A bolsevikok háborúból való kiugrása és Wilson önrendelkezést ígérő 14 pontja azonban felborította az előzetes elképzeléseket. Hiába fogadták a wilsoni elveket kedvezően a kurdok, az amerikai elnök javaslatai éles ellentétben álltak a térségbeli francia és brit geopolitikai érdekekkel. Kurdisztán keleti részének a problematikája például a kőolajkérdés formájában merült föl. Azóta, hogy a mudroszi fegyverszünet aláírása *után* sietve elfoglalta Moszult (s ezzel voltaképpen nyílt agressziót követett el), Nagy-Britannia nem győzte kinyilvá-

---

[113] Basile Nikitine: *Les Kurdes. Étude sociologique et historique*. Plan de La Tour, 1978. 195–196. Lásd még Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 298–299.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 535.

[114] Madhar Ahmad: *Kurdistan during the First World War*. i. m. 134.

[115] „Newspapers" szócikk. In: Sebastian Maisel (szerk.): *The Kurds. An Encyclopedia of Life, Culture, and Society*. Santa Barbara, 2018. 168.; Hakan Özuğlu: Politics of Memory: Kurdish Ethnic Identity and the Role of Collective Forgetting. In: Stansfield – Shareef (szerk.): *The Kurdish Question Revisited*. i. m. 47–60.

nítani azon elhatározását, hogy ezt a kőolajban gazdag volt oszmán vilajetet hozzácsatolja az általa már ellenőrzés alatt tartott Mezopotámiához. Lloyd George ezért szeretett volna 1919 elején ütközőzónát létesíteni Moszul és a török területek között.[116] A kőolaj-kitermelés persze még nem kezdődött el, s habár a lelőhelyek jelenlétével tisztában voltak, azok potenciáljáról még mit sem sejtettek. Az Oszmán Birodalomtól a háború előtt kapott régi koncessziójára hivatkozva a térségben a Turkish Petroleum Company, a Török Olajtársaság érvényesítette a jogait, ennek azonban sem a tartalmát, sem a földrajzi határait nem pontosították. A Standard Oil Company of New York (Socony), mely a háború előtt szintén kapott koncessziót az oszmánoktól a szíriai–palesztinai térségben, az amerikai kormány segítségével ugyancsak próbált megtelepedni Kurdisztánban. A cég elküldte képviselőjét a párizsi békekonferencia amerikai delegációjába, amikor pedig 1919 szeptemberében két geológusát az iraki brit hatóságok letartóztatták és kiutasították az országból, elérte, hogy a washingtoni külügyminisztérium ez ellen hivatalos tiltakozást nyújtson be. Lord Curzon ezt azzal szerelte le, hogy a háború időtartamára bevezetett korlátozások minden nemzetre vonatkoznak és tiltják az ilyen típusú tevékenységet a békeszerződés aláírásáig. Az amerikai kormány még határozottabban tiltakozott a San Remóban tető alá hozott francia–angol olajszerződés ellen, amelyben rögzítették a közel-keleti kőolaj feletti európai monopóliumot, s amelyet az USA nem csupán az amerikai olajvállalatok, hanem az Egyesült Államok nemzeti érdekeinek megsértéseként értékelt. Ennek a hátterét az jelentette, hogy a háború a történelemben először mutatta meg a kőolaj létfontosságú katonai és haditengerészeti jelentőségét, 1918 után pedig az USA-ban az olajhiánytól való félelem elterjedt, mivel a nyersolaj ára felszökött, a hazai tartalékok megcsappantak. Washington ezért is követelte a „nyitott kapuk elvének" alkalmazását, mely mindenkinek egyenlő jogokat biztosított volna, de nemigen tudott semmit sem felhozni Curzon ama megjegyzésére, hogy pillanatnyilag az Egyesült Államok tartja kezében a kőolaj világkitermelésének 80%-át, miközben Nagy-Britanniának csupán 4,5% jut (a britek az olajszükségletük négyötödét a világháború előtt és alatt az USA-tól szerezték be[117]). Egyes angol tisztségviselők meg voltak győződve arról, hogy miután elidegenítették maguktól az USA-t, amerikai olajérdekek húzódnak meg a britellenes iraki felkelés, sőt a törökországi kemálista mozgalom mögött is.[118] S mégis, mikor bebizonyosodott, milyen hatalmas olajtartalékokat rejt az iraki föld mélye, s mekkora tőke kell azok felszínre hozatalához, London belátta, hogy az amerikaiak nélkül nem fog boldogulni. Ezért az angol kormány fog nyomást gyakorolni 1922-ben az olajtársaságokra annak érdekében, hogy tegyék lehetővé a Standard Oil beemelését a TPC-be, mely hamarosan Iraki Olajtársasággá (IPC) alakult át.[119]

A Kurdisztán megszerzésére irányuló szándék ugyan egyhangú volt a brit vezető körökben, arról azonban már megoszlottak a vélemények, hogy pontosan milyen jogállást kellene neki biztosítani. Legyen brit védelem alatt álló független állam, ahogy Young javasolta? Vagy a bagdadi kormánynak alárendelt iraki tartomány, ahogy Percy Cox és Gertrude Bell indítványozta? Netalán az angol főbiztos ideiglenes fennhatósága alá tartozó autonóm régió? Valójában Nagy-

116 Helmut Mejcher: Oil and British Policy towards Mesopotamia, 1914–1918. *Middle Eastern Studies*, 8. évf. (1972), 3. sz. 377–391.; Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 220–221.

117 1913-ban az Egyesült Államok 140-szer annyi kőolajat termelt, mint Perzsia. Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 29., 535.

118 Tévedtek, Washington ugyanis abban volt érdekelt, hogy Irakban nyugodt, stabil körülmények uralkodjanak, mert ez kedvezett az olajvállalatok tevékenységének. Ezt a stabilitást és nyugalmat pedig csak a britek biztosíthatták az etnikailag és vallásilag egyaránt megosztott Mezopotámiában.

119 William Stivers: *Supremacy and Oil. Irak, Turkey and the Anglo-American World Order 1918–1930*. Ithaca, 1982. 90–91.

Saríf tábornok

Britannia Szuleimánija környékén, az etnikailag leginkább homogén térségben már elismerte egy kurd autonóm szandzsák létét Mahmud Berzindzsi sejk irányítása alatt, aki 1919-ben és 1922-ben két ízben is fellázadt London protektorátusa ellen.[120] Franciaország, mely rendkívül súlyos katonai nehézségekkel nézett szembe Kilikiában, emellett pedig törekedett a brit terjeszkedés ellensúlyozására, végül szintén hozzájárult a kurd állam létrehozásához azon a területen, amelyet a Sykes–Picot-szerződés Észak-Mezopotámiában a franciáknak juttatott. Az Eufrátesztől nyugatra lévő területeket viszont fenntartotta magának, s ezzel a kurdok lakta földek egyharmadára rátette a kezét.

1921 után a régióra vonatkozó kemálista igény még tovább bonyolította a játszmát, már csak azért is, mert Nagy-Britannia megpróbálta kitolni észak felé a 88 ezer km²-es, 800 ezer lakosú régi moszuli vilajet határait, hogy oda telepíthessen az orosz hadsereg pártjára állt 35 ezer asszír és nesztoriánus menekültet, akik 1915-ben hagyták el Törökországot, mivel el akarták kerülni az örmények sorsát. A hontalanok közül sokan a britek szolgálatába álltak, akár a hadseregbe is elszegődtek. A főleg asszírokból álló helyi toborzottak létszáma 1919-re több ezerre rúgott, London pedig kiváló eszközt látott bennük a helyi, kurd és arab felkelések elfojtására, elsősorban Észak-Irakban.[121]

A legkomolyabb akadályt Párizsban kétségkívül a tárgyalópartnerek kiválasztása jelentette. Miután az antant elfoglalta Konstantinápolyt, 1918 novemberében Kurdisztán Felemelésének Bizottsága felvette a kapcsolatot a franciákkal és a britekkel, hogy szorgalmazza a „kurd nemzet" érdekeinek érvényesítését. Szándékai azonban nem voltak teljesen világosak, mivel a függetlenség kérdése heves vitákat váltott ki magán a szervezeten belül is. A függetlenség hívei Emin Ali Bedirhán körül tömörültek, míg Szajjid Abdel-Káder sejk és követői az új török államon belül autonómiával is megelégedtek volna. Azzal érveltek, hogy erősek a vallási kötelékek a kurdok és a törökök között, amit a kalifátus intézménye jelképez. Kategorikusan elvetették a párizsi béketárgyalásokon felvetett örmény függetlenséget is.[122]

Percy Cox már 1918 júniusában találkozott Marseille-ben Saríf tábornokkal, a Porta volt stockholmi követével, aki a bizottság képviselőjeként a párizsi békekonferencián egy olyan kurd küldöttségnek az elnöke lesz majd, melyet erősen befolyásoltak a nyugaton élő értelmiségi me-

---

[120] Hawkar Muheddin Jalil: *The British Administration of South Kurdistan and Local Responses, 1918–1932*. Leicester, 2017. 47–70.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 537.

[121] David Omissi: Britain, the Assyrians and the Iraq Levies, 1919–1932. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 17. évf. (1989), 3. sz. 301–322.; Laura Robson: Peripheries of belonging: military recruitment and the making of a „minority" in wartime Iraq. *First World War Studies*, 7. évf. (2016), 1. sz. 23–42. Az asszírok közül 1933-ban, az arabokkal kitört összecsapások során sokakat le fognak mészárolni. 1924 szeptemberében a határ török oldalán élő 8000 nesztoriánust Irakba űzték, a helyükre pedig az iraki brit mandátum ellen lázadó kurd törzseket költöztettek egy kevés figyelmet kapó lakosságcsere keretében. Özdemir: *Assyrian Identity and the Great War*… i. m.

[122] Jordi Tejel: 1920, l'occasion manquée. *L'Histoire*, 429. sz., 2016. november. 44–49.

nekültek. Saríf két emlékiratot küldött a békekonferencia résztvevőinek (az elsőt 1919. március 22-én), melyekben az Oszmán Birodalom háborúba való belépéséért az akkor uralmon lévő klikkre hárította a felelősséget, vázolta „a kurd nemzet legitim követeléseit", „etnográfiai szempontból a határokat", ez az általa javasolt független Kurdisztán pedig magában foglalta volna Dijárbekirt, Harputot, Bitliszt, Moszult és Urfát. Azt állította, ha egyszer az arabok és az örmények ígéretet kaptak az önállóságra, akkor azt nem lehet megtagadni a kurdoktól sem.[123] 1919 folyamán megállapodott a már említett Bógósz Núbár pasával a független Örményország és Kurdisztán létrehozásáról, ami azért volt meglepő, mert korábban az örmények és a kurdok egyaránt Kelet-Anatólia *egészére* vonatkozó igényekkel álltak elő. Az európaiak nyomására azonban decemberben elfogadták a kompromisszumot, ami nagyjából a kurd területek egyharmadáról való lemondással volt egyenértékű, Saríf pedig a maga részéről abban reménykedett, hogy az örmények javára történő területi „veszteségbe" való beleegyezéséért cserébe az örménybarát nyugati kormányok magukévá fogják tenni ennek az eredeti tervekhez képest durván megcsonkított, legtermékenyebb részeitől megfosztott kurd államnak az elvét. Ezt a kurd–örmény megállapodást az oszmánokkal kötött 1920. augusztusi sèvres-i békeszerződésbe is belefoglalták (62., 64. cikkely), s ezzel a kurd kérdés végérvényesen internacionalizálódott. Sèvres a kurd területeket öt részre szabdalta. Franciaország ellenőrzése alatt tartotta a nyugati és (Szírián keresztül) a déli vidékeket, Perzsia uralta a keleti régiót, Örményország megkapta az északit, míg a kurdoknak csupán a középső terület jutott, mely egyharmadát jelentette annak, amit a kurd nacionalisták jogosnak gondoltak. Ráadásul ennek a középső résznek az egyetlen gazdasági értékét a Moszul környéki olajmezők jelentették, amelyeket viszont a britek tartották a kezükben.[124]

A Saríffal való egyezkedés az antant részéről a számtalan törzsi vezető figyelmen kívül hagyását jelentette, akiket belső rivalizálás osztott meg. De nem vették figyelembe azt a tényt sem, hogy a muszlim testvériségre hivatkozva számos kurd az első török ellenállási mozgalmak mellett sorakozott föl, melyek 1918–1919-ben szerveződtek az oszmán kapituláció elutasítása és az európai nagyhatalmak felosztási terveinek elvetése érdekében. Ezek a kurdok ellenezték a sèvres-i békét, a területi rendelkezéseket és az önálló örmény államiságot. Számos kurd főnök amiatt aggódott, hogy az örmények elleni atrocitásokban való részvétel vádjával egyre több oszmán politikust és főhivatalnokot citáltak bíróság elé, s nem lehetett tudni, mikor kerül rájuk a sor. Emellett a független örmény állam létrehozása egyenlőnek tűnt azzal, hogy hiánytalanul vissza kell majd adni az 1895 óta tőlük elkobzott földeket. Ezért inkább szembeszegültek a békeszerződéssel, lemondtak a kurd államról, minthogy elfogadják a Sèvres által előirányzott független Örményország létrehozását. Egyre nagyobb számban kapcsolódtak be Kilikiában a francia csapatok és örmény milicisták elleni kemálista hadjáratba. 1919 júliusában a brit főbiztos, Calthorpe tengernagy joggal nyugtalankodott Lord Curzonnek, hogy „független és minden bizonnyal erőteljesen fanatikus és Európa-ellenes kormány jön létre Kis-Ázsiában, mely el fogja vetni Konstantinápoly fennhatóságát és a szultán szuverenitását".[125] Az alapelv mindenesetre – amint arra egy brit minisztériumi tisztviselő rámutatott – az lett, hogy a kurdok ne kerüljenek arab uralom alá.[126] De török uralom alá se, sőt – ha a törökök Irakot fenyegetnék – a kurdok felhasználhatók lehetnének ellenük.[127]

---

123 Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 226–227.
124 Heather Lehr Wagner: *The Division of the Middle East. The Treaty of Sèvres.* Philadelphia, 2004. 60–61.
125 Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 175.
126 1921. július 9-én kelt feljegyzés a gyarmatügyi miniszternek. CHAR 17/15.
127 1921. december 7-i feljegyzés. Uo.

Hiába azonban a londoni törekvések, 1920–1921 fordulóján az események nem az antant akarata szerint alakultak. 1921 márciusában a kairói értekezleten tartózkodó Churchill meg is állapította, hogy a sèvres-i békeszerződés ellenére Kurdisztán déli része még mindig nem került a mezopotámiai ideiglenes kormányzat ellenőrzése alá, erről a problémáról pedig a bagdadi főmegbízott a kurd törzsi vezetőkkel szeretne megállapodni. A kairói konferencia részvevői megértették, hogy az etnikailag tisztán kurd törzsi területek arab kormánynak való alávetése ellenállást fog kiváltani a kurdokból. Ezért azt indítványozták, hogy tartsák fenn a jelenlegi állapotokat mindaddig, amíg a „kurd államok reprezentatív testülete" az Irakhoz való csatlakozás mellett nem dönt. Ez azért is volna kielégítő megoldás, mert egyfelől lehetővé tenné a térségbeli brit katonai erő csökkentését, s ezáltal a terhek enyhítését, másfelől elébe lehetne menni a Kurdisztánra vonatkozó mindennemű török igénynek.[128] Csakhogy Musztafa Kemál katonai sikerei semmissé tették a sèvres-i határozatokat (beleértve a kurd autonómiát), napirendre került azok revíziója. Az 1920-as évek közepére a kurd autonómia ügye háttérbe szorult, ugyanis Törökország és Irak is az *egységes* nemzetállam megteremtésére törekedett. A francia mandátummá váló Szíriában sem ismerték el őket kisebbségnek, Perzsiában pedig – melyet nem is érintett a sèvres-i békeszerződés – török mintára a kurdok asszimilálását tűzték ki célul.

Görögország kis-ázsiai térhódítása

Isztambulban úgy tűnt, sokakban él az a meggyőződés, hogy a fegyverszünet után kialakult erőviszonyok kizárnak mindenfajta oszmán visszavágást, s hogy az ésszerűség a szövetséges közi bizottsággal való együttműködést diktálja. Ez jellemezte a szultán környezetét és a politikai osztály egyik, a liberális Antantpárt körül csoportosuló részét. Dámád Ferid pasa, a szultán sógora, aki 1919 márciusa és 1920 októbere között kétszer töltötte be a nagyvezíri tisztséget, tökéletesen megtestesítette ezt a politikát. Politikai pályáját még az ifjútörök forradalom előtt kezdte, amit megkönnyített az a tény, hogy apja miniszter volt, így az előmenetelét (taníttatását) semmi sem gátolta. Beházasodott az Oszmán-házba, majd liberálisként szembekerült az EHB-val és az 1911-ben létrejött Antantpárt egyik alapítója lett. A háború alatt érdekes módon nem háborgatták, visszavonultan élt, de a fegyverszünet lehetőséget kínált számára a politikai életbe való visszatérésre. Az újjáalakult Antantpárt egyik első nyilatkozatát már részben ő fogalmazta, s az ifjútörök kormányt elítélte annak „szélsőségesen és rettenetesen kapzsi és despotikus mentalitása" miatt. Követelte a „jogállamiság" és az alkotmányosság helyreállítását, s támogatta azoknak az elítélését, akik részt vettek „a deportálásokban és a mészárlásokban", valamint a „gazdasági és a politikai korrupcióban".[129]

1919. június 17-én Dámád Ferid lehetőséget kapott arra, hogy az oszmán álláspontot kifejtse a párizsi békekonferencián. Beszédében elismerte, hogy hazája bűnöket követett el a háború alatt, de a felelősséget az elődeire hárította. Azt kérte, hogy az Oszmán Birodalmat ne szabdalják fel, a rendezést a wilsoni elvekkel összhangban, a *status quo ante bellum* alapján hajtsák végre. Trákiában olyan határ meghúzását kérte, mely lehetőséget biztosít Konstantinápoly és Drinápoly megvédelmezésére, Kis-Ázsiát teljes egészében Törökország részének tekintette, keleten pedig a Tigris folyót és az egykori perzsa–oszmán határt javasolta választóvonal gyanánt. Ez azt

[128] Churchill 1921. március 16-i távirata a miniszterelnöknek. In: *Conference on Middle Eastern Affairs summoned to meet in Cairo during March 1921*… i. m. 4. CHAR 17/18.
[129] Gingeras: *Fall of the Sultanate*… i. m. 251–252.

jelentette, hogy az oszmánok kezén maradt volna Dijárbekir, Moszul, valamint az Aleppó és a Földközi-tenger közötti terület. Hajlandónak mutatkozott ugyanakkor tárgyalni Örményország határairól. Ami az arab lakta tartományokat illeti, Szíria, Palesztina, Hidzsáz, Aszír, Jemen és Mezopotámia számára autonómiát javasolt, de a szultán szuverenitása alatt. Kijelentette, „az oszmán nép sohasem fogja elfogadni a birodalom feldarabolását vagy felosztását különálló mandátumokra".[130] Bizonyos nyugati neveltetésben részesült török értelmiségiek, mint például Halide Edib vagy Ahmed Emin, a Wilsoni Liga alapítói szintén úgy vélték, képesek lennének elkerülni a birodalom felosztását azáltal, hogy az amerikai elnök önrendelkezési elveinek megfelelően felhívást tesznek közzé, és amerikai mandátumot kérnek Kis-Ázsia egészére. Csupán maroknyian utasították el az aktuális helyzet elfogadását és szervezték az ellenállást Isztambulban és a tartományokban, a legtöbb esetben inkább titkos, semmint hivatalos, inkább katonai, semmint politikai ellenállást.

Ali Fuád Csebesoj, Kázim Karabekir és Musztafa Kemál

A nemzeti ellenállás módozatainak meghatározása céljából 1918 novemberében a politikai pártok és a társadalmi-kulturális szervezetek Isztambulba összehívott nemzeti kongresszusának margóján – Enver és Talaat ösztönzésére – titkos mozgalom alakult még októberben az Egység és Haladás Bizottságának régi tagjai, például Kara Kemál körül. A Karakol („őrség") a fővárosi céhek hálózatára támaszkodott és fegyveres csoportok szervezésébe fogott annak érdekében, hogy megvédje az EHB üldözött tagjait. Más csoportokban a felső és középosztályhoz tartozó anatóliai és trákiai földbirtokosok, kereskedők, iparosok, vallástudósok, tanárok, alacsony rangú közigazgatási tisztviselők vettek részt. Vidéken fiatal aktivista tisztek, az EHB tagjai vagy szimpatizánsai, akikre jó eséllyel háborús bűnök miatt letartóztatás várt, amennyire tudták, fékezték az oszmán hadsereg leszerelésének folyamatát. Közéjük tartozott Ali Fuád Csebesoj, Kázim

[130] Clemenceau megvető, az egész török népet lekicsinylő válasza nem váratott magára (június 25.): „Európában, Ázsiában és Afrikában egyetlen olyan példát sem találunk, amikor a török hatalom megteremtése ne járt volna együtt az anyagi fejlődés lelassulásával és a kultúra lehanyatlásával. […] Az európai keresztények, a szíriai, arábiai és afrikai muszlimok körében a törökök a hódításuk után semmi mást nem tettek, csak romboltak. Arra sem voltak képesek soha, hogy békeidőben fejlesszék mindazt, amit a háború során megszereztek." Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 236–237.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 526–527.

Karabekir és Musztafa Kemál, aki a Dardanelláknál vívott csatában tüntette ki magát.[131] A hadsereg tisztikara nélkül, mely önállóan szerveződött újjá az ország különböző régióiban, biztosítva az oszmán struktúrákkal való folytonosságot, Törökország későbbi története elképzelhetetlen lett volna.

1918 utolsó hónapjaiban az Oszmán Jogok Védelmének Társaságai alakultak Trákiában és Szmirnában, valamint Kars és Trabzon tartományokban, Anatólia keleti részén. Azt a török nemzeti reakciót testesítették meg, mely Kis-Ázsia nyugati és keleti végein formálódott. Válasz volt ez arra a veszélyre, hogy a keleti területek örmény entitássá, a nyugatiak pedig görög enklávévá alakulnak. 1919 júliusában „a Kelet-anatóliai Jogok Védelmének Társasága" által összehívott erzurumi kongresszus 54 küldötte deklarálta az örmények által követelt hét vilajet Törökországhoz való tartozását és országos mozgósításra szólított föl az oszmán terület integritásának és sérthetetlenségének biztosítása céljából. Kérte a kormányt, hogy utasítsa el az idegen uralmat és megszállást. A törökök nyugtalanságát elsősorban nem is a kisebbségek régi uraik elleni egyszerű boszszújának veszélye táplálta, hanem a kettős árulástól való félelem. Az örmény vagy görög származású oszmán állampolgárok árulása, akiknek a nemzeti törekvései görögországi vagy kaukázusi testvéreikkel való nyilvánvaló kulturális közösségükön nyugodtak, egyúttal legitimálták ezeknek az államoknak a kis-ázsiai területi igényeit is. Emellett a kisebbségi közösségek árulása is, mely a török függetlenség elleni nyugati fellépés kimondott eszköze lett a számukra szenvedést okozó elnyomás nevében, de azért is, mert ezek a kisebbségek privilegizált kapcsolatban álltak a nyugati kultúrával.

A szmirnai görögök ennek jellegzetes példáját jelentették. Nyugat-Anatóliának ezen a part menti részén a népesség szinte semmilyen homogenitást sem mutatott. Meg kell különböztetni a régen idetelepült lakosságot, az ortodox, de török kultúrájú keresztényeket és az újabb bevándorlókat, akiket a 18. vagy a 19. században a régió gazdasági fejlődése vonzott ide. A kis- és nagykereskedők közül sokan idővel földbirtokra tettek szert a hátországban. A helyi gazdasági élet feletti egyeduralmuk együtt járt a görög nyelv újjáéledésével és a Görög Királysággal való egyesülés újdonsült szándékával, holott az anyagi érdekeik Kis-Ázsiához kötötték őket. A görög–török együttélést megzavarta a ruméliai török menekültek 1913-as, a balkáni háborúk utáni érkezése és azok a deportálások, amelyeknek a török hatóságok 1916-ban és 1917-ben a görögöket kitették, miután a kis-ázsiai partok mentén fekvő szigeteket az antanterők megszállták. A térséget a legnagyobb mértékben mégis az európai flották védelmében 1919. május elején Szmirnában partra szálló görög hadsereg destabilizálta.

Mint emlékezhetünk rá, ez a hadművelet hivatalosan az olaszok két hónappal korábban Adaliánál végrehajtott partraszállására adott válasz volt, Athén ugyanis szeretett volna szembeszállni Róma dél-anatóliai törekvéseivel. Olaszország ugyanebben az időben szembekerült az antantpartnereivel a fiumei kérdés miatt, s türelmetlenül várta, hogy elismerjék ezt a nagykiterjedésű befolyási övezetét, amelyet még az 1917-es saint-jean-de-maurienne-i szerződésben ígértek oda neki. A görögök és az olaszok végül meg fognak egyezni az érdekszféráik elhatárolásáról, napvilágra hozva ezzel a görög csapatok partraszállásának valódi okát: az európai nagyhatalmak eszközei lesznek a nacionalista törökök elleni harcukban. A kemálista erőket Konstantinápolyból és a tengerszorosokból eltávolítani akaró Nagy-Britannia úgy határozott, hogy Venizélosz kormányának kis-ázsiai területi követeléseit fogja felhasználni.

[131] Kemál később, már köztársasági elnökké való megválasztása után mind Csebesojt, mind Karabekirt eltávolította a hadseregből, sőt a politikai életből is, mert úgy érezte, veszélyeztetik a hatalmát.

Ez az ambiciózus krétai nacionalista, aki közvetlenül a világháborút megelőzően jelentősen növelte a Görög Királyság területét és lakosságának számát (2,8 millióról 4,8 millióra), de akinek le kellett mondania arról, hogy hazáját az antant oldalán vigye háborúba Konsztandínosz király ellenkezése miatt, 1915 márciusában kénytelen volt távozni a hatalomból. Pedig Grey külügyminiszter még januárban biztosította az athéni kormányt, hogy „mind Franciaország, mind Oroszország készséggel elfogadja a legjelentősebb területi kompenzációkat Görögország számára a kis-ázsiai partokon". Venizélosz ezt követően a királynak küldött memorandumában fogalmazta meg először a kis-ázsiai expanzió gondolatát, a „tengerentúli" terjeszkedés elvét.[132] Csakhogy Joánisz Metaxász ezredes, a vezérkari főnök helyettese nem értett egyet ezzel az elképzeléssel, ahogy a népszerű uralkodó sem. Jó okuk volt rá: az ország 1915-ös gazdasági helyzetéről mindent elmond, hogy képtelen volt felszerelni a besorozott katonákat és élelmezni a csapatokat. A kormányfő ennek ellenére március elején azt javasolta a koronatanácsnak, hogy bocsássák a görög hajóhadat és három hadosztályt, 35 ezer katonát az antant rendelkezésére a Dardanellák elleni támadáshoz. Úgy vélte ugyanis, hogy ezzel nem csupán a kis-ázsiai görög igényeket lehetne hatásosan alátámasztani, hanem az egész nemzetet mobilizálni lehetne a történelmi bizánci főváros felszabadításáért indított „keresztes háborúra".[133] A miniszterelnök tervét azonban nemcsak a király és a koronatanács, hanem Oroszország is megvétózta (emlékezhetünk Szazonov Athénnak szóló figyelmeztetésére), ugyanis a cári kormányzatnak egyáltalán nem állt érdekében a görögök megjelenése Konstantinápolyban, melyet egyedül a magáénak akart. Venizélosznak nem maradt más választása, le kellett mondania.[134]

A karizmatikus miniszterelnök távozása ugyan nem könnyítette meg az antant dolgát, de London nem adta fel, s további ajánlatokkal halmozta el az új görög kormányfőt, az antanttal szemben jóindulatú semlegességet tanúsító Dimítriosz Gúnariszt. Április elején Grey megüzente Athénnak, hogy a háborúba való belépése esetén Szmirnát és a hátországát megkaphatná.[135] Mindez azonban a nagyhatalmi politizálás cinizmusát igazolta, hiszen az ugyanekkor megkötött londoni szerződésben hasonló kis-ázsiai területeket ígértek Olaszországnak is. Ezek az ajánlatok azonban semmilyen eredményre nem vezettek, mivel az antant nem adhatott meg bizonyos biztonsági és területi garanciákat a görögöknek.[136] Miután Bulgária októberben a központi hatalmak oldalán megtámadta Szerbiát, Görögország már nem vállalhatta az antant melletti fellépés veszélyeit. Holott Anglia még Ciprust is felajánlotta Athénnak, csak siessen a szerbek segítségére.[137]

Venizélosz – egy rövid 1915-ös időszaktól eltekintve – a szövetségesek által bujtogatott 1916. őszi királyellenes szaloniki felkelés után tért vissza s alakított ellenkormányt a kikötővárosban és Krétán. A nyáron ugyanis a bolgárok benyomultak az ország északi részébe, s elfoglalták egész Kelet-Macedóniát Kavála kikötőjével együtt, ezért Venizélosz a „nemzet megvédelmezése" jegyében 60 ezres hadsereget szervezett, majd – miután 1917 tavaszán szinte egész Görögország az antant ellenőrzése alá került – június 29-én hadat üzent a központi hatalmaknak.[138]

---

132 A levél és az emlékirat teljes szövegét lásd El. K. Venizelos: *Greece in Her True Light. Her Position in the World-wide War*. New York, 1916. 12–14., 33–40.

133 Doros Alastos: *Venizelos. Patriot, Statesman, Revolutionary*. London, 1942. 152–154.

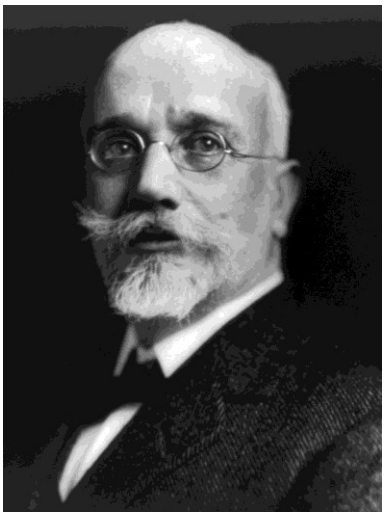
134 G. F. Abbott: *Greece and the Allies 1914–1922*. London, 1922. 29–31.

135 Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 1211–1212.

136 George M. Mélas: *Ex-King Constantine and the War*. London, é. n. 166–169.

137 Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 151.

138 Dimitrios Giannikopoulos: Greece's entry into the Great War. Attitudes towards and dilemmas of the Eastern Question. In: Johnson – Kitchen (szerk.): *The Great War in the Middle East*… i. m. 74–96.

Venizélosz

A semlegesség mellett kitartó, németbarátsággal vádolt király (felesége, Zsófia porosz hercegnő Vilmos császár húga volt) az antant athéni követeinek június közepi felszólítására Svájcba távozott. A fordulatban különösen jelentős szerepet játszott Franciaország.[139] A távozó uralkodó helyét második fia, Sándor (Aléxandrosz) foglalta el. A tényleges hatalmat azonban Venizélosz tartotta a kezében, aki elérte, hogy a franciák segítségével modernizálják és felszereljék az erre nagyon is rászoruló görög hadsereget. 1918 tavaszán ez a haderő már 200 ezer, nyáron pedig már 300 ezer kiválóan kiképzett katonát számlált, akik részt vettek Franchet d'Espèrey tábornok Bulgária elleni offenzívájában. A világháborús harcokban részt vett kb. 230 ezres állomány vesztesége csupán ötezer halottat és 26 ezer sebesültet tett ki, ami Japán és az Egyesült Államok mellett a legalacsonyabb rátát jelentette a hadviselő felek között.[140]

Venizélosz természetesen azzal számolt, hogy az antantnak nyújtott támogatása fejében hazája ellentételezésre jogosult. A mudroszi fegyverszünet után nem sokkal görög csapatok elfoglalták a Trák-tenger egyik kikötőjét, Dedeagacs (Aléxandrúpoli) városát, továbbá a bolgárok által megszállt Trákia maradékát. Csekély ellenállásba ütközve 1919. január elején benyomultak az oszmán birtoknak számító Kelet-Trákiába, ahol fegyvert osztottak a helyi görög lakosságnak, a muszlimokat pedig elüldözték. Áprilisra az antant előbb hallgatólagos, majd nyílt hozzájárulásával előrenyomultak Rodostóig (Tekirdag), s csupán egy vékonyka hátországot hagytak meg Konstantinápoly számára. Venizélosz a tárgyalóasztal mellett is mindent megtett a görög érdekek érvényesítéséért. 1919. február 3-án Párizsban minden szónoki tehetségét, egész sármját bevetve nagy hévvel adta elő Trákiára, a Kelet-Mediterráneum valamennyi szigetére, Szmirnára és Kis-Ázsia nyugati részére vonatkozó területi követeléseit. Különös módon ezeket az igényeit a wilsoni önrendelkezés elvével indokolta. Kifejtette, hogy 120 ezer görög él Epirusz északi részén, 100 ezren a Dodekániszosz-szigeteken, közel 400 ezren Kelet-Trákiában, 44 ezren Nyugat-Trákiában, 1 millió 132 ezren pedig Kis-Ázsiában,[141] akiknek feltétlenül a határokon belülre kell kerülniük. Arról persze nem tett említést, hogy legalább egymillió török is élt Szmirna környékén, az etnikai viszonyok pedig a belső területeken rendkívül bonyolultak voltak.[142] A békekonferenciára talán az az érvelése gyakorolta a legnagyobb hatást, hogy 1908, az Egység és Haladás hatalomra kerülése óta milyen üldöztetéseket szenvedett el az Oszmán Birodalom görög lakos-

---

[139] David Dutton: The Deposition of King Constantine of Greece, June 1917: an Episode in Anglo-French Diplomacy. *Canadian Journal of History / Annales canadiennes d'histoire*, 12. évf. (1978), 3. sz. 325–345.; Rémy Porte: Comment faire plier un neutre? L'action politique et militaire de la France en Grèce (1915-1917). In: Pellegrinetti (szerk.): La Grande Guerre en Méditerranée. i. m. 45–62.

[140] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 422.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 426–428.

[141] Temperley (szerk.): *A History of the Peace Conference of Paris*. VI. i. m. 39.

[142] Erre kiváló példa a Márvány-tenger déli partvidéke, ahol jó ideje éltek együtt albánok, görögök, örmények, cserkeszek és törökök. A közösségek közötti kapcsolatok folyamatosan romlottak, s végül milíciák, félkatonai csoportok közötti erőszakba torkolltak. Vö. Ryan Gingeras: *Sorrowful Shores. Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912–1923*. Oxford, 2009.

sága (kulturális és fizikai elnyomás, tízezrek elmenekülése, brutális és szisztematikus deportálások az ország belsejébe, melyek során tízezrek haltak éhen stb.).[143] Ennek kapcsán hivatkozhatott volna a pontuszi görögök sorsára. Ez a Fekete-tenger partvidékén, a trabzoni vilajetben élő ortodox közösség ősidők óta meghatározó szerepet játszott Anatólia északkeleti sarkában. Számuk a századfordulón meghaladhatta még a 380–400 ezret is. Az ifjútörökök már a világháború előtt megrendezett parlamenti választások során megfélemlítették és adminisztratív eszközökkel hátrányos helyzetbe kényszerítették az itteni görögöket,[144] de az igazi megpróbáltatások csak később következtek. Az oroszok előretörése után, 1916 májusában Enver pasa parancsára az orosz front közelsége miatt elkezdték kitelepíteni ezeket a gyanúsnak tekintett görögöket például Ankara környékére. A deportálások során bizonyosan ezrek veszítették életüket. 1917–1918 fordulóján, az orosz csapatok visszavonulásakor becslések szerint 80 ezren tartottak a katonákkal, mert féltek attól, hogy a visszatérő törökök lemészárolják őket. A deportálásokat Kemál is folytatni fogja majd 1919 után.[145] Az 1916–1923 között őket ért atrocitások következtében egyesek szerint a pontuszi görögök közül legalább 200 ezren veszíthették életüket.[146]

Hogy felélessze az ókori Jón Királyság emlékét vagy a Bizánci Birodalom dicsőségét, Athén történelmi küldetése nevében Vanizélosz Párizsban javasolta Nagy-Görögország létrehozását Kis-Ázsia és a Balkán határán, mely alkalmas lenne a brit haditengerészeti stratégiai érdekek kiszolgálására a Földközi-tengeren. Hiszen a Görög Királyság a szabadságharca, az 1820-as évek óta a Nyugat védencének tűnt. Az európai közvélemény, de talán maga a politikai osztály sem tett különbséget a népek nemzeti törekvései iránti elköteleződése és az Isztambul diszkriminációjának kitett keresztény közösségek védelme között, mikor az első világháború után kiállt a szmirnai oszmán-görög lakosság mellett, mint ahogy egy évszázaddal korábban is tette Görögország népe érdekében. „Vívmánynak tartotta, hogy a keresztények felszabadítása mindig és mindenütt egyenlő a nemzeti elv alkalmazásával", írta ezzel kapcsolatban Arnold Toynbee.[147] A heves Lloyd George-ot, a megszállott törökgyűlölőt pedig elszédítette Venizélosz romantikus nacionalizmusának varázsa, olyannyira, hogy egyenesen azt állította, „Venizélosz a legnagyobb görög államférfi Periklész óta".[148] A görögök iránt táplált vonzalma elsősorban annak volt köszönhető, hogy szoros kapcsolatban állt a londoni görög üzleti körökkel, főképpen a már említett Basil Zaharoff szmirnai fegyverkereskedővel, aki komoly szerepet játszott Ve-

[143] Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 1240. Egyedül 1915-ben 480 ezer görögöt deportáltak az oszmán hatóságok Anatólia belső területeire.

[144] Euripides P. Georganopoulos: The Young Turks Policy Towards the Greeks of Pontus in the Elections of 1908 and 1912. In: Dimitris Stamatopoulos (szerk.): *Balkan Nationalism(s) and the Ottoman Empire. Vol. III: The Young Turk Revolution and Ethnic Groups*. Istanbul, 2015. 79–95.

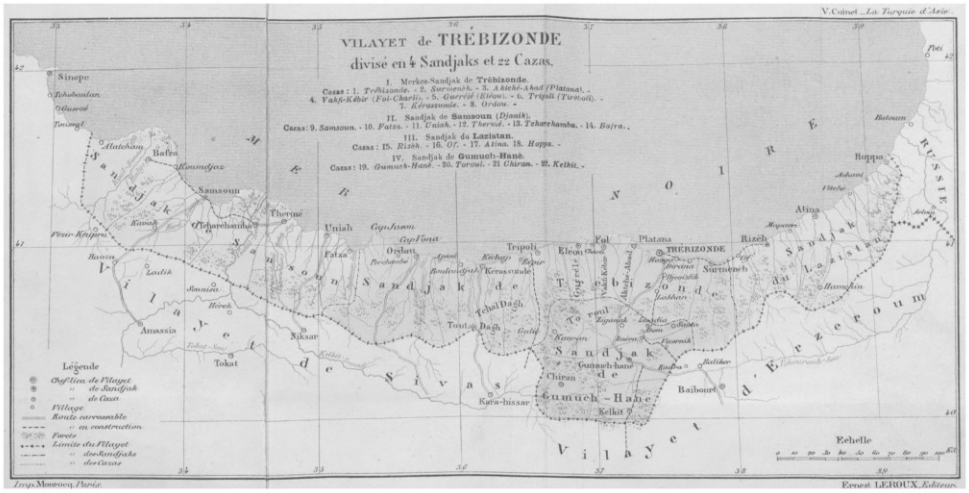
[145] Amikor a görögök 1921 nyarán épp előrenyomultak Ankara irányába, egy görög hadihajó bombázta a Fekete-tenger parti Inebolu kikötővárost, melyet Kemál hívei a bolsevikoktól érkező arany- és fegyverszállítmányok fogadására használtak. Válaszul a mezopotámiai hadjáratból már megismert Núreddín pasa minden 15 és 50 év közötti görög férfit deportáltatott a belső területekre. Legalább 25 ezer embert üldöztek el, jelentős részük útközben meghalt. A nemzeti ügy árulóit elítélő, Samsunban felállított bíróság pedig 485 halálos ítéletet hozott egyedül 1921 második felében, főként görög és örmény irregulárisok ellen. Mango: *Atatürk*… i. m. 16. fej.

[146] Sam Topalidis: The Relocation of Greeks from Pontos.
http://pontosworld.com/index.php/history/sam-topalidis/683-the-relocation-of-greeks-from-pontos, letöltés: 2020. március 21. Köszönöm Balogh Ádámnak, hogy felhívta a figyelmemet a pontuszi görögök sorsára.

[147] Toynbee: *The Western Question in Greece and Turkey*… i. m. 90.

[148] Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 431.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 141.

nizélosz 1917-es hatalomátvételében, s aki ezt követően tetemes vagyonából sokat áldozott a görögök kis-ázsiai megtelepedésének támogatására.[149] E kormányfői támogatás dacára a külügyminiszter Venizélosznak 1919. márciusi találkozójukon nyilvánvalóvá tette, hogy Anglia nem tudja őt csapatokkal támogatni sem Trákiában, sem Kis-Ázsiában, mégis megígérte, hogy minden tőle telhető segítséget megad majd fegyver- és lőszerszállítmányok formájában. A britek azonban arra is felhívták a görög miniszterelnök figyelmét, hogy az ellenségeskedések a törökökkel akár 10-15 évig is eltarthatnak, a költségek pedig csillagászatiak lehetnek.[150] London támogatása összességében mégsem volt kétséges.

A trabzoni vilajet a 20. század elején

Más volt a helyzet Róma esetében, jóllehet az olaszokat is lenyűgözte Venizélosz személyisége.[151] Az igényeit mégis elutasították. Nyugat-Trákia kapcsán vitatták az etnikai arányokat, Szmirnát pedig azért nem akarták átengedni, mivel azt a saint-jean-de-maurienne-i szerződés értelmében maguknak akarták. Álláspontjuk alátámasztására flottájuk szoros blokád alatt tartotta a Dodekániszosz-szigeteket, Epirusz északi részén pedig az olasz tisztek szervezték az albá-

149 Életéről lásd John T. Flynn: The Merchant of Death: Basil Zaharoff. 2007. *Men of Wealth*, 337–342. https://mises.org/library/merchant-death-basil-zaharoff, letöltés: 2020. október 6. Magyarul lásd Pricker: *Georges Clemenceau*… i. m. 271–272.

150 Feljegyzés a külügyminiszter és Venizélosz 1920. március 20-i megbeszéléséről. CHAR 16/34.

151 Nitti olasz miniszterelnök az emlékirataiban azt írta, „kevés olyan embert találtam életemben, akiben az egzaltált patriotizmus akkora képességgekkel párosult volna, mint Venizéloszban. […] Tudott követelni és meghallgatást találni; kihasznált minden körülményt és a maga javára fordított minden mozzanatot, mint talán senki más a hivatalos diplomaták közül. […] Ezenfelül olyan felsőbbséges ügyességgel van megáldva, hogy a legkisebb eszközzel mindig a legnagyobb erőt fejtette ki és szinte meglepetésszámba ment szellemi mozgékonysága. […] Valahányszor kételyek merültek fel ellenében, vagy olyan adatok, amelyeknek mérsékelniük kellett az ő igényeit, mindannyiszor még a szembeötlő tényeket is letagadta; nem ismert semmi veszedelmet, nem látott semmiféle akadályt." Nitti: *Nincs béke Európában*. i. m. 135.

nok ellenállását a várható görög megszállással szemben.[152] Az amerikaiak, akik máskülönben szembehelyezkedtek az olaszokkal a fiumei kérdésben, Kis-Ázsiát illetően támogatták őket, mert úgy vélték, ez a régió etnikai szempontból döntően török, ezért török kézen is kell maradnia. Március 7-én patthelyzet állt elő: az Athén követeléseinek vizsgálatára létrehozott bizottságban Franciaország és Nagy-Britannia támogatta, Olaszország és az Egyesült Államok viszont ellenezte az Égei-tenger keleti partvidékére vonatkozó görög igényeket.

Ebből a patthelyzetből a kiutat Venizélosz számára az olaszok nyugat-törökországi partraszállásai jelentették. Mint utaltam rá, május 6-án Lloyd George javasolta, hogy tegyék lehetővé Görögország számára „saját honpolgárai megvédelmezését" Kis-Ázsiában. Meglepő módon az addig ellenséges Wilson ebbe beleegyezett, sőt sürgette a görög csapatok kihajózását. Clemenceau sem támasztott ellenvetést.[153] Az olasz delegáció így nem tehetett mást, távozott a békekonferenciáról, s visszatért Rómába. Jogilag a mudroszi fegyverszünet 7. cikkelyével támasztották alá az intézkedést: a szövetségesek „hatalmukba keríthetnek bármely stratégiai pontot, ha olyan helyzet áll elő, mely fenyegeti a szövetségesek biztonságát". Márpedig a törökök ellenállását a kis-ázsiai területeken ilyen helyzetként lehetett értelmezni. Venizélosz nyugodtan küldhetett hadosztályokat Szmirnába, hiszen hivatalosan ez görög parancsnokság alatt végrehajtott *szövetséges* hadműveletnek számított.

A miniszterelnök nem is kérette magát („készen állunk"), azonnal kiadta az utasítást az 1. görög hadosztály elindítására, a szmirnai főbiztosság fölállítására, csendőrség szervezésére stb. A partraszállást május 14-re titokban tervezték, hogy az olaszokat és a törököket kész helyzet elé állítsák, végül azonban az utolsó pillanatban Rómát és Konstantinápolyt is tájékoztatták. Orlando rendkívül dühösen lóhalálában visszavonatozott Párizsba, de akkor már semmit sem tehetett: a kitűzött napon angol, francia és amerikai hajók kíséretében megérkeztek Szmirnába a görög csapatok.[154] Létszámuk 13 ezer főre rúgott, magukkal hoztak négyezer málhás állatot és 750 ágyút.

1919 májusában Szmirnában és környékén nagyjából egymillió ember élt, görögök és törökök vegyesen. Habár a századfordulón a város lakosságának közel a felét görögök tették ki (több görög élt itt, mint Athénban), ám a Balkán-háborúk miatt közülük az égei-tengeri partvidékről 150 ezren távozni kényszerültek, a helyüket pedig a Ruméliából érkező törökök foglalták el. Jóllehet e kaotikus etnikai viszonyok közepette egyik nép sem volt abszolút többségben, kétségtelen, hogy a régió kereskedelmét a görögök uralták (az ajdini vilajet 4600 céhéből és műhelyüzletéből 4000 született oszmán-görögök kezén volt), a korábbi évszázadokban pedig a környékbeli falvaik, városaik révén Szmirnát Kis-Ázsia talán legfontosabb központjává változtatták, mely az anatóliai hátország mezőgazdasági termékeinek természetes lerakatává alakult. 14-én a verőfényes napsütésben a török lakosság mogorván figyelte, amint a partraszálló brit tengerészgyalogosok elfoglalták a stratégiai pontokat. Másnap aztán a görögök is kihajóztak, a helyi görög lakosság nagy ovációval fogadta őket. Lobogtak a kék-fehér zászlók, zúgtak a templomok harangjai, a metropolita és a papság pedig megáldotta a „felszabadítónak" tekintett csapatokat.[155]

---

[152] Olaszország 1914 végén megszállta Dél-Albániát, Vlore városát és annak környékét, amibe a térségben érdekelt Monarchia kénytelen volt belenyugodni.

[153] Llewellyn Smith: *Ionian Vision*… i. m. 78–79.

[154] Alastos: *Venizelos*… i. m. 192.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 520–521.

[155] Jean L. E. Bujac: *Les campagnes de l'armée hellénique 1918-1922*. Paris, 1930. 231.

Görög csapatok Szmirnában (1919. május)

Az ünnepélyes hangulat azonban nem tartott sokáig. Amint a görög hadoszlop végigvonult városon, a török kormányzói hivatalból *(konak)* és a mellette lévő kaszárnyából lövés dördült, amit a katonák viszonoztak. Heves tűzpárbaj bontakozott ki, melynek végén a török fegyveresek megadták magukat. A foglyokat a görög lakosság szidalmai közepette megalázó módon végigvezették a városon.[156] A török ellenálláson feldühödött görögök a következő órákban szisztematikus bosszúhadjáratba kezdtek: saját török szomszédjaikat fosztogatták és rabolták ki. A később felállított vizsgálóbizottság megállapításai szerint a katonák több tucat (akár 300 vagy 400) törököt öltek vagy sebesítettek meg, 2500-at pedig letartóztattak.[157] Ez az erőszak nyilvánvalóan annak a hosszú időn át elfojtott nacionalizmusnak volt a megnyilvánulása, amelyet az Oszmán Birodalom viszonyai közepette nem engedtek felszínre törni. A Balkán-háborúk és a világháború idején pedig az ifjútörök kormány még indokolatlan és brutális üldözésben is részesítette a keresztény görögöket. A bosszúnak ez a szmirnai megnyilvánulása valójában csak a kezdetet jelentette.

A következő hetekben a megszálló kontingenst újabb egységekkel erősítették meg. A helyőrség zöme Szmirnában maradt, bizonyos erők azonban óvatosan benyomultak a szomszédos területekre, ahol a reguláris és irreguláris török nacionalisták heves ellenállásába ütköztek. Kegyetlen, elvetemült összecsapásokra került sor. Június elején Venizélosz arra kérte Clemenceau-t,

---

156 Hogy ki lőtt először, ma sem lehet tudni pontosan. Llewellyn Smith: *Ionian Vision*… i. m. 89–90.

157 Jelentés a megszállás után történt eseményekről, melyet a vizsgálóbizottság az augusztus 12. és október 6. közötti tevékenysége után készített. Konstantinápoly, 1919. október 7. In: *Documents of the Inter-Allied Commission of Inquiry into the Greek Occupation of Smyrna and Adjoining Territories.* 7. www.ataa.org/reference/iacom.pdf., letöltés: 2019. március 29.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 521–522.

a békekonferencia tanácsának elnökét, hogy engedélyezze a feszült helyzetben a görög hadsereg számára a délnyugat-törökországi Meander folyón (Büyük Menderes) való átkelést és az ottani fontos vasutak birtokba vételét. Mivel nem kapott választ, Venizélosz úgy döntött, önállóan cselekszik. 23-án utasította Arisztídisz Szterjiádisz szmirnai görög főbiztost, hogy indítson támadást a folyón keresztül.[158]

Az offenzíva azonnal meg is kezdődött, s teljes sikert aratott. A nacionalista török fegyveres gerillákat kiűzték az ajdini vilajetből. Ennek keretében zajlott le a nagy visszhangot kiváltó, a szmirnaihoz hasonlatos menemeni incidens. A görög csapatok ugyan elfoglalták ezt a Szmirna közeli tengerparti települést, de a heves török ellenállás miatt ki kellett üríteniük. Már ekkor mindkét oldalon követtek el túlkapásokat a civilek rovására. Június 17-én ezek az események torkolltak tömeges mészárlásba görög részről, amikor a visszatérők kétszáz törököt gyilkoltak meg a polgári lakosság soraiból, további kétszázat pedig megsebesítettek. A mészárlás ellen felemelte a szavát a sejhüliszlám is. A görög hadvezetőség arra hivatkozott, hogy a katonáit támadás érte a városban, de ezt az antant által kiküldött vizsgálóbizottság később nem igazolta.[159]

Július közepére a görög erők sokkal nagyobb területet hódítottak meg, mint amit a békekonferencia előirányzott a számukra. Nem véletlen, hogy 19-én a Legfelsőbb Tanács határozatot adott ki, mely megtiltott minden további előretörést. Ekkorra ugyanis az antant diplomatáit már erősen befolyásolta az a jelentés, melyet egy szövetségesek által felállított bizottság készített, s amelyben megállapították, hogy „a görög megszállás távolról sem a *mission civilisatrice* [civilizációs küldetés] végrehajtójaként lép fel, sokkal inkább rögvest a hódítás és a keresztes hadjárat jellegét ölti magára".[160] Az antant megértette, hogy Venizélosz visszaélt azzal a számára felkínált lehetőséggel, hogy rendet teremtsen Szmirna környékén.

Bár Curzon és Churchill figyelmeztették Lloyd George-ot, hogy ne engedje a görögöket partra szállni, a miniszterelnök nem hallgatott rájuk. Sohasem akarta, hogy a görög birtokok valamiféle elszigetelt gyarmatok legyenek Ázsia peremén. Biztos volt abban, hogy a franciák és az olaszok megszerzik a szomszédos területeket, ezáltal pedig megerősítik Szmirnát is. Ráadásul hitte, hogy a jövendőbeli Törökország kormányát a nagyhatalmak közvetlen ellenőrzésük alatt fogják tartani. S különben is, ha az örmények, a franciák és az olaszok autonómiát, illetve befolyási övezetet kapnak Törökországban, akkor hogyan lehetne a délnyugati partvidéken élő hellén közösségektől megtagadni az önrendelkezés jogát? A kormányfő számára szemérmetlenséget jelentett volna egy szintre helyezni a törökök („az emberiség e rákja", „e fosztogató csorda") érzékenységét a görögök, s különösen Venizélosz morális alapokon nyugvó igényeivel. Utóbbiról úgy vélekedett, „ő az egyik legnagyobb modern államférfi, [aki] […] sohasem ígér olyat, amit ne tudna megtenni. Erre a sziklára lehet diadalmasan felépíteni az új Ióniát, az új Égeikumot."[161] Nem utolsósorban pedig Lloyd George meg volt győződve arról, hogy Görögország továbbra is függő helyzetben marad a Földközi-tenger legerősebb tengeri hatalmának barátságától és jóindulatától. Ezzel kapcsolatban jellemzők a sorai: „Továbbra sem támaszkodhatnánk a Dardanellákra akkor, ha a jövőben valamilyen orosz flotta ellenőrzése alá kerülnének. Közvetlen brit érdek tehát az Indiával való összeköttetésünk biztosítása oly módon, hogy

158 Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy*… i. m. 862–867.

159 „Egyedül a görögöket illeti a felelősség a menemeni mészárlásokért." *FRUS. The Paris Peace Conference, 1919*. Vol. IX. Washington, 1946. 47–57., 68–70.; Victoria Solomonidis: *Greece in Asia Minor: the Greek Administration of the Vilayet of Aidin, 1919–1922*. PhD thesis, University of London, 1984. 76–77., 117., 140. https://kclpure.kcl.ac.uk/portal/files/2934862/245618.pdf, letöltés: 2016. február 10.

160 Jacques Kayser: *L'Europe et la Turquie nouvelle*. Paris, 1922. 38.

161 Nicolson: *Curzon: the Last Phase*… i. m. 96–97.

ezt a rendkívüli fontosságú tengerészeti helyszínt egy olyan országra bízzuk, melynek a jóindulatú semlegessége, sőt barátsága háború idején számunkra feltétlenül biztos."[162]

De éppen ebben rejlett a nehézség. A görög szigetvilág sérülékeny partvonalai továbbra is ugyanúgy a brit haditengerészet védelmére szorultak, mint a 19. században. Azzal, hogy Törökország fegyverszünetet kötött, a kiterjesztett Görög Királyság még nagyobb fontosságra tehetett szert a kelet-mediterrán brit imperialista politika klienseként. Bármilyen túlkapásokat is követett el a görög hadsereg Szmirna környékén, Lloyd George elhatározta, hogy nem habozik kielégíteni Venizélosz követeléseit.

Olaszország viszont meglehetősen leplezetlenül igyekezett megakadályozni, de legalábbis aláásni a görög megszállást, amit jelentősen megkönnyített az a tény, hogy a törökök számára az olasz jelenlét még mindig elfogadhatóbbnak tűnt, mint a görög okkupáció. Nem látszott annyira elviselhetetlennek az, hogy olasz csapatok tartózkodjanak egy banditizmus által agyongyötört vidéken, így nem csoda, hogy Anatólia délnyugati részén az olaszok viszonylag barátságos fogadtatásban részesültek. Jellemző, hogy Musztafa Kemál kapcsolatba lépett a konstantinápolyi olasz főmegbízottal, Carlo Sforzával, minden bizonnyal azért, hogy eszközként felhasználja Olaszországot a sokkal nagyobb fenyegetést jelentő Nagy-Britanniával szemben.[163] Szmirnában az olaszok ellenőrzésük alá vonták a kikötői hatóságokat, megnyitották a Banco di Roma helyi fiókját, beteggondozó intézményeket állítottak fel, újságokat adtak ki, s még olasz cserkészcsapatot is szerveztek fiúk számára, hogy ellensúlyozzák a görögök hasonló szervezetét. A görögök által megszállt területeken kívül olasz ügynökök minden eszközzel bátorították a török nacionalisták mozgalmát.[164] Sőt már május 17-én, azaz két nappal a görögök szmirnai partraszállása után csapatokat küldtek Törökország délnyugati partvidékére, amelyet egészen Adaliáig birtokba is vettek. Ez az „arcátlanság" természetesen felháborította Lloyd George-ot, mondván, az olaszok az oszmánok elleni harcban nem jeleskedtek, bezzeg most területeket foglalnak el. Nyersen figyelmeztette is Sonninót, ha Róma csapatai nem vonulnak vissza, akkor ő teljes mértékben „érdektelenné" válik a kis-ázsiai olasz igényekkel szemben. Ezt az álláspontot messzemenően osztotta Wilson is, aki június 26-án javasolta, az olaszoknak „tegyék fel a kérdést, egyáltalán az antanton belül kívánnak-e maradni".[165]

Lloyd George persze pontosan értette az olasz magatartás mögött meghúzódó okokat: Róma attól tartott, hogy „nem első osztályú nagyhatalomként fogják kezelni".[166] A görögök szmirnai partraszállásának napján a miniszterelnök olyan megoldást javasolt, amelynek értelmében Olaszország elfogadta volna az Adaliára kiszabott mandátumot, jóllehet ez a régió az 1915-ös londoni szerződésben nem szerepelt. A júliusi görög túlkapásokról szóló hírek arról győzték meg a Legfelsőbb Tanácsot, hogy gondolja át az indítványt. Ezt az óvatos közeledést felgyorsította az Orlando-kormány római bukása, helyét a mérsékeltebb Nitti-kabinet foglalta el. Július 7-én Tommaso Tittoni új külügyminiszter diszkréten értésére adta a nagyhatalmaknak, hogy Törökországot illetően hajlandó területi kompromisszumra, ha az olasz csapatok Kis-Ázsiában maradhatnak. Másnap Balfour és Clemenceau utasította Milne tábornokot, a kis-ázsiai antantcsapatok parancsnokát, hogy állapodjon meg a törökországi olasz és görög főtisztekkel a demarkációs vonalakról. Utóbbiak aztán minden nehézség nélkül meg is tudtak egyezni.

---

162 Nicolson: *Curzon: the Last Phase*... i. m. 47.
163 Mango: *Atatürk*… i. m. 10. fej.
164 Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy*… i. m. 831–833.
165 *FRUS. The Paris Peace Conference 1919*. Vol. V. i. m. 719.; Uo. Vol. VI. 713.
166 Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 874.

Mindezt az tette lehetővé, hogy július első felében Tittoni és Venizélosz intenzív tárgyalásokat folytattak, majd 18-án bejelentették a kompromisszumot. Ennek értelmében Olaszország támogatja a Kelet- és Nyugat-Trákiára, Észak-Epiruszra (Dél-Albániára) és a Dodekániszosz-szigetekre vonatkozó görög igényeket. Cserébe Görögország elismeri az Albániára vonatkozó olasz mandátumot. Kis-Ázsiát illetően Róma lemondott a szmirnai igényeiről, Athén pedig a Meander völgyén túli területekről. Leszögezték, ha a békekonferencia nem hagyja jóvá a céljaikat, mindketten visszanyerik a „cselekvési szabadságukat". A nagyhatalmak ugyan csupán ideiglenesnek tekintették az érdekszféráknak ezt az elhatárolását, de mindenki számára világos lehetett, hogy az érintettek egymás közt valójában elrendezték a kérdést. Egyedül az Egyesült Államokba visszautazó Wilson tiltakozott ez ellen a cinikus politika ellen augusztus 3-án. A többiek ellenben örültek a kibékülésnek, s figyelmeztették Washingtont, hogy a kérdés további napirenden tartása újabb görög–török összecsapásokat okozhat. Több ellenvetés nem is érkezett a tengerentúlról.[167]

A török ellenállás kezdetei és a sèvres-i békeszerződés

Abban az antant vezetőinek igazuk volt, hogy a görögök és a törökök között Kis-Ázsiában növekedett a feszültség, s az erőszak borítékolható volt. A görög megszállás újabb csapást jelentett a kizsigerelt, elcsüggedt török nemzetre, melyet szinte elkábított a háborús vereség és az idegen megszállás. Szmirna és környéke elvesztése azonban dühöt és tiltakozást váltott ki. Elvégre a mudroszi fegyverszünet csak azért tette lehetővé a török területek idegen megszállását, hogy ne fenyegesse „a szövetségesek biztonságát" semmi veszély, az olasz és a görög okkupációt azonban ilyesmivel egyáltalán nem lehetett indokolni. A törökök országuk megszállását a hatalmas és erős brit hadseregtől még csak-csak eltűrték, de azt a szégyent, hogy a területi integritásukat a görögök, az egykoron általuk alávetett és évszázadokig uralt nép megsértse, már nem voltak hajlandók elfogadni. Amikor május 16-án a görög partraszállás híre Konstantinápolyba ért, a sokkos állapotba került kormány azonnal benyújtotta a lemondását a szultánnak. A városban tüntetések, lázadások robbantak ki. Az ablakokba fekete zászlókat lógattak ki, a nők gyászfátylat öltöttek magukra, a férfiak gyászkarszalagot húztak a karjukra. 23-án tiltakozás gyanánt férfiak és nők (!) hatalmas tömege gyűlt össze az Ahmed szultán téren. A demonstrációkon elhangzó beszédek vallásos, ájtatos témájúak voltak: a nemzetet és a vallást a dzimmik részéről támadás érte! Június elején Calthorpe admirális figyelmeztette Londont, „a görögökkel szembeni ellenállás annyira általánossá vált, hogy úgy tűnik, reménytelen próbálkozás lenne megállítani".[168]

Nem csak a főváros bolydult fel. Tömegek tiltakoztak Burszában, Erzurumban és másutt. A június 2-án Isztambulba küldött táviratában Musztafa Kemál, Gallipoli hőse – aki ekkor mind a hazai közvélemény, mind a külföldiek számára úgyszólván ismeretlen figura, s akinek a mítoszát érdekes módon angol és ausztrál szerzők teremtik majd meg a későbbiekben[169] – aggodalmának adott hangot a görögök szmirnai partraszállása miatt. Talán felrémlett előtte hét évvel korábbi önmaga, amint anyjával és nővérével kénytelen volt elmenekülni szülővárosából,

[167] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 317.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 441.
[168] Mango: *Atatürk*… i. m. 11. fej.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 154.
[169] Ayhan Aktar: Mustafa Kemal at Gallipoli: The Making of a Saga. In: Michael J. K. Walsh – Andrekos Varnava (szerk.): *Australia and the Great War. Identity, Memory and Mythology*. Melbourne, 2016. 149–171.

a Balkán-háborúk következtében a görög hadsereg kezére jutott Szalonikiből. Május 19. óta Samsunban, a Fekete-tenger partján tartózkodott mint a 3. hadsereg főfelügyelője. A megbízást attól az isztambuli kormánytól kapta, melyet nyomás alatt tartott az antant, hogy fegyverezze le a térség keresztény falvait fosztogató „muszlim bandákat".

Tiltakozó demonstráció az isztambuli Ahmed szultán téren

Kemál feladata szoros összefüggésben állt a pontuszi görögök jelentette problémával. Láttuk, hogy a háború alatt számos súlyos atrocitás érte ezt a népességet, ám Samsun környékén a számarányuk még mindig magas volt, helyzetük kísértetiesen emlékeztetett a szmirnaira. 1919 februárjában az EHB veteránjai és a Különleges Szervezet volt tagjai megalapították a Trabzoni Nemzeti Jogvédelmi Bizottságot azért, hogy hatékonyabban tudjanak szembeszegülni a keresztények esetleges elszakadási törekvéseivel, a „Pontuszi Köztársaság" létrehozásával. Milíciát alakítottak, mely a környéken ortodox kereszténységekre vadászott.[170] Április végén a trabzoni görög metropolita javasolta a békekonferenciának a pontuszi görög állam létrehozását, de Venizélosz jelezte, hogy a Fekete-tenger partvidékére nem támaszt igényt, mivel „a kezei Trákiával és Anatóliával már teljesen tele vannak", s különben is védhetetlennek tartott egy ilyen államot. Hogy lecsillapítsák a pontuszi görögök és a muszlimok közötti feszültséget, a britek kénytelenek voltak már 1919 márciusában kétszáz katonát partra tenni Samsunban, de be kellett látniuk, hogy ez a létszám eltörpül a leszerelésre szánt környékbeli oszmán erők mellett. Tudván, hogy a görögök zöld jelzést kaptak a szmirnai bevonulásra, a konstantinápolyi angol főmegbízott hozzájárult Kemál főfelügyelői megbízatásához, remélvén, hogy begyűjti a török fegyverzetet, leszereli az oszmán erőket, valamint nem engedi, hogy soraikban „szovjetek" alakuljanak.

[170] Gingeras: *Fall of the Sultanate*… i. m. 265.

A britek ugyanis akkoriban úgy vélték, a terjedő bolsevizmus nagyobb veszélyt jelent, mint a török nacionalizmus.[171]

Kemál azonban titokban megmásította a parancsot, s eltökélte, hogy felkészül a katonai hatalom átvételére, ha a helyzet megkívánja. Amint Szmirna elvesztésének híre eljutott hozzá, azonnal leállíttatta a fegyverek és a lőszer szövetségeseknek való átadását. A samsuni brit parancsnokság bosszúságára „kisajátította a távírót", a környező településeket pedig ellenállásra sarkallta. Az antant nyomására Sevket Turgut pasa, a hadügyminiszter június 8-án utasította Kemált, hogy térjen vissza a fővárosba, ő azonban híveivel együtt távozott a britek által uralt Samsunból és előbb a 80 km-re fekvő Havzába, majd a közép-anatóliai Sivasba tette át a székhelyét. Ekkor már a térségben a leszerelést felügyelő brit tiszteket figyelmen kívül hagyták, majd bántalmazták, később pedig már elkergették, sőt börtönbe zárták. Közéjük tartozott az az Alfred Rawlinson alezredes, akit Curzon küldött októberben Kemálhoz, hogy megtudakolja, milyen békefeltételeket fogadna el.[172] A leadott fegyverzet rövid úton visszakerült a török csapatokhoz. Kemál emellett sebtében frontot rögtönzött az örmények ellen, akiknek a fegyveres erői Kilikiában francia védelem alatt álltak.

Kik voltak az első támogatói? Refet Bele, egyik régi barátja Szalonikiből, aki a konstantinápolyi csendőrség parancsnokaként szolgált, már Samsunban csatlakozott, s nem hivatalos vezérkari főnökeként tevékenykedett. Kázim Karabekir, aki Erzurumban állomásozott, már korábban azt javasolta Kemálnak, hogy hozzanak létre keleten új kormányt, most pedig örömmel működött együtt vele. Ali Fuád Csebesoj, aki a Jildirim idején Kemál beosztottjaként szolgált és segített a fegyvereket a Toros-hegységtől északra csempészni, most Ankarában vezetett egy alakulatot. Rauf bej, a mudroszi fegyverszünet aláírója pedig bosszút esküdött a megaláztatásáért. Ali Fuád, Refet, Rauf és Kemál június közepén Amasziában találkoztak és kidolgozták a nemzeti ellenállás alapelveit, melyet körlevél formájában tettek közzé az ország civil és katonai hatóságai számára a görög és az örmény behatolás ellen. A levelet a török függetlenségi háború első írásos dokumentumaként tartják számon. A felhívás első mondatai összefoglalták a következő évek nacionalista programját: „Az ország integritása, a nemzet függetlensége veszélyben van. A központi kormány képtelen ellátni azokat a feladatait, amelyekért pedig felelős lenne. Ennek eredményeként úgy tűnhet, a nemzet megszűnt létezni. Egyedül a nemzet akarata és elhatározása mentheti meg a nemzet függetlenségét."[173]

A reakció eleinte szórványosnak bizonyult, hiszen a törökök reménytelenül kimerültek voltak, a hadsereg fáradt, maradék egységei pedig az ország keleti végein tartózkodtak. Több tartományi vezető, hivatalnok kétségbe vonta Kemál politikai képességeit. Az akadályok ellenére az energikus tábornokhoz mégis katonák és civilek csatlakoztak a fővárosból és az ország különböző részeiből. Az összeesküvők Erzurumba mentek, ahol Karabekir felajánlotta nekik a 13 ezres hadtestét. Itt született meg a július 19-i nyilatkozat, mely szeptemberre nemzeti „kongresszust" hívott össze Sivasba. Ennek deklarált célja az volt, hogy megszervezze az országos méretű ellenállást a nyugati invázió, de legfőképpen a görögök ellen. A válasz ezúttal meglepően pozitív volt. A nyár folyamán Anatólia-szerte nemzeti védelmi bizottságok alakultak, a még embrionális mozgalom pedig a július 23-tól augusztus 17-ig tartó erzurumi értekezleten létrehozta Képviseleti Bizottság elnevezésű első végrehajtó szervét. Ezt a találkozót Kemál és közeli munkatársa, Rauf bej kezdeményezte. A határozat értelmében lemondtak az Oszmán Biroda-

[171] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 431.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 150.

[172] Alfred Rawlinson: *Adventures in the Near East 1918–1922*. London, 1923. 220–236.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 532.

[173] Lewis: *The Emergence of Modern Turkey*. i. m. 247.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 159–160.

lom arab tartományairól és a tengerszorosok egyoldalú török ellenőrzéséről. Másutt azonban hitet tettek a török szuverenitás sérthetetlensége mellett. Ez azt jelentette, hogy nem fogadják el az „örmény" vilajetek, Szmirna, Konstantinápoly, vagy Kelet-Trákia elszakadását. A nyugati állampolgároknak évszázadokig különleges jogokat és elbírálást biztosító kapitulációk eltörlését véglegesnek tekintették, helyreállításukat kizárták.[174]

Az erzurumi határozatoknak is köszönhetően augusztusban Kis-Ázsia középső és keleti részén a tartományok egymás után csatlakoztak, s kerültek Kemál ellenőrzése alá. A katonai célokat, vagyis az idegen csapatok kiűzését nem volt ilyen könnyű elérni, de az első lépéseket megtették. A régi hadsereg elrejtett fegyvereit, lőszerkészleteit elővették, összegyűjtött fémhulladékból új lövegeket, ágyúkat gyártottak. Oroszországból a Kaukázuson keresztül fegyvereket csempésztek be, a leszerelt hadsereg katonái – sokszor rongyokban és mezítláb – visszaszállingóztak a korábbi egységeikhez. Különösen fontos magot képezett a Kaukázusban sikeresen operáló 9. hadsereg.

Az ellenállás ténylegesen a szeptember 4–11-i sivasi kongresszuson szerveződött meg, ahová a 20-25 küldött már az ország minden részéből érkezett, s amelyet az egykori ifjútörökök domináltak, noha az Egység és Haladással tagadtak mindennemű folytonosságot. A kongreszszus „nemzeti paktum" keretében megerősítette Erzurum „függetlenségi" határozatát. A paktum arra az új eszmére épült, mely a nemzetre alapozott török territoriális nemzetállam megteremtését tűzte ki célul. A szöveg olyan területekről tett említést, amelyeket „a vallásuk, a fajuk és a céljaik által egyesített oszmán muszlim többség népesít be". „Oszmán muszlimokról" van még szó, a „török" kifejezés pedig meg sem jelenik a dokumentumban, Kemál azonban a következő időszakban nyilvánvalóvá tette, hogy Törökország népéért harcol, a nemzeti határokon túlnyúló, bármiféle bizonytalan, szélesebb entitásra nem hajlandó energiát pazarolni. A szöveg leszögezte, hogy a görögök és örmények oszmán földön létrehozandó, független entitásokra vonatkozó törekvései elleni harc legitim, habár elismerte a nem muszlimok jogegyenlőségét.[175] A kongresszus tehát nem Görögország vagy Örményország ellen kívánt fellépni, csupán a fegyverszüneti vonalakon belül található és az „oszmán muszlimok" államának egységére veszélyt jelentő görög és örmény közösségek ellen. Maga Kemál egy október 25-én adott interjújában kijelentette, hogy a nacionalisták „jóindulattal viseltetnek az oszmán határokon kívüli Örményország iránt".[176]

A regionális szervezetek Wilson 14 pontjának önrendelkezési elve alapján Anatólia és Rumélia Jogainak Védelmi Társaságában egyesültek és a kongresszus október elején lemondásra kényszerítette a Kemált törvényen kívül helyező Dámád Ferid kormányát, melynek a helyét a nacionalisták iránt elfogultabb Ali Riza pasa kabinetje vette át. A nacionalisták ugyanakkor továbbra is kímélték a szultánt, akit a nagyhatalmak túszának tekintettek, viszont alkalmasnak tartották a mobilizáló szerep eljátszására a kalifai címe miatt. A sivasi kongresszus új nemzetgyűlés megválasztása mellett döntött, amelyet egyesek Isztambulba, mások – köztük Kemál – Ankarába akartak összehívni. Végül is az 1919 decemberében megtartott választások után Isztambulban ült össze 1920. január 12-én.[177] Jóllehet számos tagja a régi oszmán uralkodó osztályból

---

174 Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 164–166.

175 Erik J. Zürcher: Renewal and Resistance: Post-War Unionist and Kemalist Rhetoric on the Armenian Genocide. In: Uő. (szerk.): *The Young Turk Legacy and Nation Building*… 195–207.

176 Erik J. Zürcher: Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish Nationalists: Identity Politics 1908–38. In: Uő. (szerk.): *The Young Turk Legacy and Nation Building*… i. m. 213–235.

177 Választásokat a világháború alatt nem tartottak, az 1914-ben megválasztott parlament mandátuma pedig 1918 tavaszán lejárt. A szultán ugyan meghosszabbította a működését, de az év végén feloszlatta a

került ki (egy brit megfigyelő szerint a 164 képviselő közül több tucatnyian részt vettek a háború alatt civilek deportálásában és lemészárlásában), a többség kemálista volt, akiknek a parlamenti frakciója a Haza Megmentésének Képviselőcsoportjaként alakult meg.[178] A parlament az országos méretű harcias hangulatot kihasználva 20-án elfogadta a Sivasban meghatározott hatpontos nacionalista programot (önkormányzat az arabok, Nyugat-Trákia, Kars, Ardahán és Batum tartományok számára, a török területek legteljesebb politikai-gazdasági egysége és függetlensége, a kisebbségek nemzetközi védelme, a szorosok nemzetközi felügyelet alá kerülése abban az esetben, ha Isztambul a szultán-kalifa székhelye maradhat).[179] Ebből az alkalomból a szultán a következőket nyilatkozta: „A Képviseleti Bizottság koronám ékköve. Önök megmentették a hazát, a nemzetet és a szultanátust."[180]

Az antant nagyon is tudatában volt a belső területeken kibontakozó nacionalista felbuzdulásnak. A nacionalisták ereje és magabiztossága azzal párhuzamosan nőtt, ahogyan a brit katonaság létszáma csökkent. Decemberben Milne tábornok „fekete-tengeri hadserege" már 10 ezer fegyverest sem számlált, a felük Konstantinápolyban és a környékén állomásozott. Kilikiában a franciák 13 ezer embernek parancsoltak, többségük örmény katona volt. Az Adaliában tartózkodó olaszok száma sohasem haladta meg a hétezer főt, így az egyetlen jelentősebb szövetséges haderő Kis-Ázsiában a Szmirnában és Ajdinban lévő 75 ezres görög hadsereg volt.[181] „Ma már sokkal nehezebb volna Törökországra hátrányos békeszerződést erőltetni, mint nyolc hónappal ezelőtt" – írta Calthorpe brit főbiztos Curzonnek. „Minden egyes héttel, amellyel a békeszerződés halasztást szenved, az ellenállás ereje nő…"[182]

A nacionalista mozgalom valójában felvázolta a területileg világosan körülhatárolt új török haza kontúrjait. A mindenekelőtt a birodalom megmentéséért aggódó ifjútörökökkel ellentétben a kemálisták a régi oszmán világgal szakító új nemzeti entitás kialakításán munkálkodtak. Láthattuk, a sivasi kongresszus ezt úgy határozta meg, mint a tűzszünet pillanatában török muszlim többség által lakott birodalmi területet. Etnikai, nyelvi és kulturális egyszínűség jellemezte ezt az entitást, megkülönböztetve magát azoktól a birodalmi fantazmagóriáktól, melyeket pánturáni ideológiák foglalkoztattak a török származású népek egyesítéséről Anatóliától egészen Mongólia határaiig. Kemált nem az érdekelte elsősorban, hogy a török kultúrájú népek hatalmas és hipotetikus tömörülését, vagy éppen a pániszlám egységet hozza létre, hanem olyan területnek a kialakítása, amely mindenekelőtt a nagyhatalmak támogatásával belőle kiszakadni próbáló kisebbségi enklávékkal szemben határozta meg önmagát. Az 1921. december 1-jén tartott beszédében haszontalannak, sőt veszélyesnek nyilvánított minden más típusú törekvést: „Uraim! Honfitársaink és hitsorsosaink dédelgethetnek nagy ideákat a fejükben; ezt szabadon megtehetik, senki sem akadályozhatja meg őket ebben. Törökország Nagy Nemzetgyűlésének kormánya azonban szilárd, pozitív és lényegre törő politikát folytat, s uraim, az élet és a függet-

tövényhozást. Innentől a nagyvezír vitte az ügyeket, mígnem 1919 decemberében megtartották a sorrendben hatodik általános parlamenti választásokat. Az oszmán választási törvény egészen 1946-ig maradt érvényben, csupán a választójogra vonatkozó korlátokat törölték el (a nők 1934-ben kaptak választójogot). Hasan Kayalı: Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876–1919. *International Journal of Middle East Studies*, 27. évf., 3. sz. (1995. augusztus) 265–286.

178 Flesch István: *A Török Köztársaság története*. Budapest, 2007. 27.; Gingeras: *Fall of the Sultanate*… i. m. 273.

179 Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 382.

180 Salahi Ramadan Sonyel: *Turkish diplomacy 1918–1923. Mustapha Kemal and the Turkish National Movement*. London, 1975. 21.

181 Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy*… i. m. 971.

182 Uo. 809.

lenség megóvása vezeti – a meghatározott nemzeti határok között. Törökország Nagy Nemzetgyűlése és kormánya az általa képviselt nemzet nevében nagyon is mérsékelt és teljes mértékben realista, igencsak messze áll a fantázia világától. Uraim, mi nem lázálmokat kergető férfiak vagyunk, nem öltünk magunkra csalárd külsőt, mintha olyan dolgokat akarnánk megvalósítani, amikre valójában képtelenek vagyunk. Uraim! Úgy tűnhetett, nagy és fantasztikus dolgokat akarunk véghezvinni, anélkül, hogy végül is megvalósítottuk volna őket, ezzel pedig országunkra és népünkre vontuk az egész világ gyűlöletét, haragját és rosszindulatát. […] Ahelyett, hogy olyan eszméket kergetnénk, amelyeket nem tudtunk, s ma sem tudunk megvalósítani, ezzel pedig csak növelnénk ellenségeink számát és a ránk nehezedő nyomás nagyságát, térjünk vissza a mi természetes és legitim korlátaink közé! Uraim, mi élni akaró és önállóságra vágyó nemzet vagyunk. Ezért és csak ezért adhatjuk az életünket."[183]

Arról van tehát szó, hogy az Oszmán Birodalom fennállása során a törökök az energiáik egy részét idegen népek és területek elfoglalására, majd megvédelmezésére pazarolták el. Most, hogy ez a birodalom a megszűnés határán állt, a törökség megszabadult ettől az elviselhetetlen tehertől. Más muszlim közösségek, másutt élő török testvérnépek iránt politikai felelősséget többé nem vállaltak, nekik a sorsukat mostantól a saját kezükbe kellett venniük. Ez vonatkozott az arabokra is. Kemál ugyan kifejezte a velük való szolidaritását, kívánta, hogy fel tudják szabadítani a földjüket, de ennek a feladatát ő már nem vállalta. Úgy tűnik, az arabokról való lemondás nem ment nehezen a nacionalistáknak, akik az arabok területeit nem tekintették az anyaföld részének. Az ifjútörökök közül már a világháború előtt sokan szolgáltak az arab tartományokban és megtapasztalták, milyen hajszálvékony kötelékek kapcsolták ezeket a távoli közigazgatási egységeket az oszmán központhoz. A török katonatisztek javarésze pedig a háború alatt az arab katonákat megbízhatatlanoknak tartotta. Érthető tehát, hogy a nacionalisták e tapasztalatok birtokában miért nem kergettek illúziókat a tekintetben, hogy az arabokat ismét oszmán uralom alá lehet kényszeríteni.

Az ifjútörök forradalom után terjedt el bizonytalanul a török nemzetre épülő identitás és lojalitás eszméje, amelyet az ifjútörökök által mélyrehatóan befolyásolt kemálista mozgalom felkarolt és védelmébe vett, valamint a török föld megvédelmezésének igényével egészített ki. Ez annyira új gondolatnak számított, hogy a török nyelvben még külön kifejezés sem létezett rá, a „Törökország" jelentésű *Türkije* csak az 1920-as évek elején honosodott meg, s vált hivatalos elnevezéssé.[184] A törökség többsége esetében egyébként szinte lehetetlen megválaszolni azt a kérdést, hogy mikortól kezdték önmagukat „törökként" azonosítani, azaz az Oszmán Birodalom vagy az iszlám kalifátus helyett mikortól tekintettek úgy az államukra, mint a törökök politikai otthonára. Ne felejtsük el, hogy Kemál nemzeti mozgalmának megerősödésekor a lakosság mindössze 10%-a tudott írni és olvasni, a népesség alaposabb szociológiai és antropológiai kutatása pedig csak a második világháború után indult meg. Még a politikai elit esetében is rendkívül bonyolultnak tűnik a kép. Az egyértelmű, hogy az ellenállási mozgalom 1918–1919-ben iszlám alapon, vagyis *a törökországi muszlimok védelmében* szerveződött, az iszlám tényező meghatározó volt. Láttuk, hogy ez még az erzurumi értekezlet és a sivasi kongresszus határozataiban is nyilvánvaló, ahol a cél az „iszlám kalifátus", az „oszmán szultanátus" és a „muszlim jogok" védelme. Viszont az „oszmán muszlimok" megnevezés távolról sem a birodalom valamennyi muszlimjára vonatkozott, csupán a fegyverszüneti vonalakon belül élő muszlimokra, törökökre és kurdokra. Erre mondja azt Zürcher, hogy Kemálék „a vallást etnicizálták", moz-

[183] Lewis: *The Emergence of Modern Turkey*. i. m. 352–353.
[184] Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 15–16., 182.

galmuk politikai volt, nem vallási, a nacionalista program pedig az etnikumon alapult, melynek a tagságát ugyanakkor jelentős mértékben a vallási hovatartozás határozta meg.[185] Kemál ennek az eszmének a jegyében Kurdisztánt, a kelet-anatóliai vilajeteket, Kilikiát, Szmirna környékét és Ajdint, valamint Kelet-Trákiát követelte. A kelet-anatóliai régiókban a nacionalisták nem győzték hangsúlyozni – nem minden cinizmus nélkül –, hogy az ottani lakosság túlnyomó többsége török, elhallgatva azt a tényt, hogy ez az örmények kitelepítése nyomán alakult így. „A hat vilajet sokkal inkább török, mint amennyire Elzász-Lotaringia francia" – hangoztatta egy nacionalista küldöttség, mely a King–Crane-bizottság elé járulva adta elő az igényeit.[186]

Kemál igyekezett meglovagolni a harcias hangulatot. Először 1920 januárjában a 400 ezer lakosú Kilikiában csapott le, ahol a kemálisták hevesen ellenezték a „francia agressziót", az örményekkel szembeni ellenségességüket pedig csak megtízszerezte a francia politika, mely örmény szövetségeseit a harcolók első sorába állította, amint azt az 1920. februári marasi véres összecsapások is mutatták. Pedig a franciák a térségben hozzáértő adminisztrációt hoztak létre, leküzdötték az élelmiszerhiányt, energikus lépésekkel helyreállították a gazdasági élet működését. Felmerült az autonómia megadásának lehetősége is.[187] A nyomorgó helyi keresztény lakosság szerencsétlenségére azonban Julien Dufieux tábornok 13 ezres, 1919 decembere óta itt tartózkodó, leharcolt hadserege legnagyobbrészt menekült örményekből állt és szánalmasan gyenge katonai erőt képviselt.

A stratégiailag fontos helyen fekvő és szélsőséges éghajlatú Kilikia az Oszmán Birodalom elmaradott vidékei közé tartozott, s nem képezett éles határvonalat a török többségű Anatólia és az arabok lakta Szíria között. Fontosságát növelte a területén keresztülfutó Bagdadbahn és Alexandretta kiváló adottságokkal rendelkező kikötője. Mint láttuk, az első világháború előtt Kilikiának komoly örmény kisebbsége volt, amelynek a körében már a 19–20. század fordulóján tartottak a törökök pogromokat, a legnagyobb veszteséget azonban az 1915-ös deportálás során szenvedte el. A francia egyenruhában visszatérő örmények szinte lihegtek a bosszútól, a törökök pedig rettegtek, ugyanakkor elszántak maradtak. Kemál erői elkeseredett harcokra kényszerítették a franciákat, akik Szíriából újabb és újabb csapatokat voltak kénytelen a helyszínre irányítani, holott ott is égetően nagy szükség lett volna rájuk. Már 1919 folyamán fordultak elő összecsapások a franciák és a törökök között, de ezek az anyaországban úgyszólván észrevétlenek maradtak. Nem szabályos háború zajlott, nem voltak ütközetek, magasabb egységek, csupán csapdák, rajtaütések, ostromok stb. Emellett a civil lakosság körében terjedt a passzív ellenállás: a francia katonákat ellenségesen fogadták, a francia kereskedőkkel nem üzleteltek, sőt még szóba se álltak velük.[188]

Kemál tisztában volt a franciák gyengeségével. Két harcedzett, tapasztalt hadosztályát a kb. 60 ezer lakosú, örmény kisebbséggel is rendelkező Marasba küldte, mely fontos raktárbázisként szolgált. A gyűrű 1920. január 21-én zárult be, az ostrom három hétig tartott, melynek során az 1915-ös vani eseményekhez hasonlítható brutális etnikai leszámolások zajlottak. A török roham végül döbbenetesen hatékonyra sikeredett. Kevesebb, mint 36 óra alatt Dufieux csapatait február 11-én kiűzték a városból (a kivonulást egy háromnapos hóvihar is súlyosbította). A veszteség

---

185 Zürcher: Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish Nationalists… i. m.

186 Howard: *An American Inquiry in the Middle East*… i. m. 167.

187 Vahé Tachjian: *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie. Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1933)*. Paris, 2004. 36–70.

188 Emre Saral: Territories in Anatolia under French Occupation and Turco-French Relations (1918–1923). In: Krisztián Bene – Ferenc Dávid (szerk.): *La France, les Français en guerre(s) et l'Europe médiane aux XIXe et XXe siècles. Actes du colloque international d'histoire de l'Université de Pécs – 17 avril 2014*. Pécs, 2015. 51–61.

elérte a 700 főt, a szibériai hidegben sokaknak elfagytak a végtagjai. A menetoszlop mindvégig ki volt téve a muszlim gerillák zaklatásainak, miközben a franciák azokon a muszlim falvakon álltak bosszút, amelyeken keresztülhaladtak. Dufieux Napóleonra utalva azt üzente Bejrútba: „Ez olyan, mint az Oroszországból való visszavonulás…"[189] Marast a törökök elfoglalták, 20 ezres örmény lakosságát pedig jóformán teljesen kiirtották! Az antant Londonban tanácskozó vezetői számára nem is a francia helyőrség kiűzése volt az igazán megdöbbentő, hanem az, hogy Kemál jelentős reguláris haderővel rendelkezik. A katasztrófát még tetézte a konstantinápolyi kormány magatartása. Amikor a szövetségesek megbízottjai szemére vetették Ali Rizának, hogy török reguláris egységek részt vettek Kemál akciójában, a kormányfő hidegen visszautasította a tiltakozást, s közölte, hogy a szmirnai görög partraszállás provokálta ki a marasi eseményeket.[190] A legyőzött nép képviselőjétől ez példátlan arroganciának tűnt. Mialatt a nagyhatalmak a megfelelő válaszlépésről tanakodtak, Kemál csapatai a Gallipoli-félszigeten kifosztottak egy lőszerraktárat, más egységek pedig egészen Konstantinápoly előteréig hatoltak előre. De Robeck tengernagy, Calthorpe utóda engedélyt kért Londontól, hogy azonnali, drasztikus lépéseket tehessen.[191]

Lloyd George már régóta latolgatta a nacionalistákra mérendő döntő csapás lehetőségét, s most az oszmán parlament döntése, valamint a marasi mészárlás híre megadta neki a várva-várt ürügyet a cselekvésre. Március elején a békekonferencia megfogalmazta a törököknek szánt békediktátum végső pontjait, amelyek olyan kényes klauzulákat tartalmaztak, mint Szmirna és Trákia átadása Görögországnak, független Örményország és autonóm Kurdisztán létrehozása. Jól tudta, hogy ezek a pontok éles ellenállást fognak kiváltani a kemálistákból, de azt remélte, az antantnak lesz elég ereje elfogadtatni velük a feltételeket. A békekonferencia tanácsa március 3-i londoni ülésén megállapodott abban, hogy Konstantinápolyban sürgős intézkedéseket foganatosítanak. Eladdig a török fővárost megkímélték a teljes megszállástól, az antanterők igazából a stratégiai fontosságú tengerszorosok környékén állomásoztak. Most azonban a Legfelsőbb Tanács egyhangú döntése nyomán energikus lépésekre került sor. Lloyd George azzal nyugtatta az antant isztambuli képviselőit, hogy ha a saját katonai erejük a város teljes megszállására nem volna elegendő, akkor Venizélosz nagylelkűen százezer katonát fog küldeni. Március 10-én a brit, a francia és az olasz főmegbízott egyhangúan tiltakoztak a drákói békediktátum új politikája ellen, mondván, ez „ki fogja provokálni a parlament Anatóliába való átköltözését", Kemált pedig a bolsevikok karjaiba löki.[192] A brit miniszterelnök azonban nem hallgatott rájuk.

Francia katonák Maras környékén

Aminek persze ára volt: a nagyhatalmak döntései a nép egyre növekvő részének szemében legitimálták a nacionalista küzdelmet. Milne tábornok csapatai március 15-én éjszaka elfoglalták a távíróállomásokat, majd a főváros török negyedeit. Egyes helyeken lövöldözésre is sor került

[189] De Wailly: *Liban, Syrie: le mandat*… i. m. 135.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 181.
[190] Pech: *Les alliés et la Turquie*. i. m. 111–112.
[191] Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy*… i. m. 1086–1087.
[192] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 436.

török áldozatokkal. Páncélautók jelentek meg az utcákon, megszállták a haditengerészeti és a hadügyminisztérium épületeit. A franciák ellenőrzésük alá vonták az élelmiszerraktárakat és a régészeti múzeumot. A közlekedési csomópontokba géppuskafészkeket telepítettek az estleges ellenállás letörésére. A sajtót szigorú cenzúra alá vetették. Teljesen elszigetelték a másfél milliós Isztambult Kis-Ázsiától. Az ezt követő megtorlás során kb. 150 nacionalista szimpátiával vádolt civilt és katonát (az összes elérhető parlamenti képviselőt) tartóztatott le a brit hadsereg és deportált Máltára, kihirdették a statáriumot, Kemált és társait távollétükben elítélték.[193] Még azokat is halálbüntetéssel fenyegették meg, akik nacionalistákat bújtattak. A Török Félhold hivatalát katonák özönlötték el. A kiadott sajtónyilatkozatban kijelentették, hogy csupán „ideiglenes megszállásról" van szó, s nem áll szándékukban a szultán hatalmának felszámolása.[194] Az angolok Ali Riza helyett a simulékonyabb Szálih Huluszi pasát ültették a kormány élére, amivel még inkább diszkreditálták magukat a nép előtt. Ez az erőszakos fellépés olyan feszült légkörben történt, mely az antantpozíciók destabilizálódásával fenyegetett az egész térségben: Damaszkuszban nem sokkal korábban kiáltották ki Szíria, majd Irak függetlenségét, Kilikiában a franciák elszenvedték első súlyos katonai vereségüket a kemálistáktól, s végül Londonban a Törökországgal folytatott béketárgyalások ismételten zátonyra futottak.

Brit megszálló csapatok Isztambulban

[193] A deportáltak csak 1921 végén térhettek haza ama indítvány nyomán, hogy a Máltán fogva tartott, de angolbarátnak tekinthető török „háborús bűnösöket" (például az 1916–1918 közötti szmirnai kormányzót, Rahmi bejt) engedjék szabadon, s cseréljék ki őket a még 1919 nyarán Közép-Anatóliában bebörtönzött brit tisztekre. Aubrey Herbert 1920. május 21-i magánlevele Winston Churchillnek. CHAR 16/47A.
[194] Paillarès: *Le kémalisme devant les alliés*. i. m. 137–138.

Kemál Ankarába vonult vissza, ahol 1920. április 23-án a legalitást szem előtt tartva második nemzetgyűlés ült össze, miután VI. Mehmed az isztambulit feloszlatta (az utolsó ülését április 11-én tartotta) és az albán származású Dámád Feridet másodszor is nagyvezírré nevezte ki. Ezt a nemzetgyűlést az előző parlament ama kb. száz képviselője alkotta, akiknek sikerült elmenekülniük a márciusi megtorlás elől, továbbá mintegy 230 új, a megszállástól mentes szabad tartományokban sebtében megválasztott, a legkülönfélébb társadalmi háttérrel rendelkező és többségükben nacionalista képviselő. Ez az egyetlen kamarából álló „Nagy Nemzetgyűlés", mely minden hatalmat a kezébe vont össze, a szultánt az antant foglyává, rendeleteit érvénytelenné nyilvánította, elfogadta a hatpontos nemzeti programot, Musztafa Kemált állandó szóvivőjévé tette, 11 tagú végrehajtó bizottságot választott és hozzálátott a „külföldi rabszolgaság elutasításának" politikájához.[195] Április 23-át ünnepnappá, a nemzeti szuverenitás napjává nyilvánította, ami az első szekuláris ünnepnapot jelentette a török történelemben. Ezzel a szuverenitás *de facto* átruházása Konstantinápolyról Ankarára teljessé vált.

Isztambul elfoglalásánál is nagyobb mértékben járultak hozzá Ankarának a nemzeti üggyel való azonosulásához a San Remó-i konferencia határozatai és 1920 júniusában az első görög–török összetűzések. Jellemző, hogy a San Remó-i döntések közzététele után alig egy hét alatt kétszáz tiszt állt át a szultáni seregből a kemálisták közé, amiről még az eseményeket élénk figyelemmel kísérő magyar sajtó is beszámolt.[196] Miután a nacionalisták rátették a kezüket a főváros közelében található Ismetre, Nagy-Britannia úgy döntött, beavatkozásra bírja a görög hadsereget, mely Burszánál megkezdte az összecsapások első szakaszát. A küzdelmek három fázisa minden egyes nappal egyre jobban megerősítette a kemálista nacionalisták legitimitását.

1920 nyarán a figyelem a török békeszerződés megkötése felé fordult, ekkorra ugyanis a győztesek már minden vesztes országgal megkötötték a békét. A szerződés kidolgozása hosszú ideig tartott, s benne szerepet játszott a nagyhatalmi érdekkülönbség. Lloyd George dolgát igencsak megnehezítette a török nacionalisták előretörése mellett francia és olasz szövetségeseinek makacssága. A Szíria kapcsán kialakult heves angol–francia ellentétnek természetszerűleg voltak kihatásai Anatóliára is. A mudroszi fegyverszünet megkötése óta Párizs egy pillanatra sem hagyott fel a konstantinápolyi brit dominancia bírálatával. Szerette volna elérni, hogy Milne tábornok megszálló hadseregében francia egységek is helyet kapjanak, de a britek hajthatatlansága miatt nem járt sikerrel. Végül az isztambuli francia főparancsnok, Franchet d'Espèrey tábornok helyzete tarthatatlanná vált, vissza is hívták. Franciaország ezt követően meg volt győződve arról, hogy Nagy-Britannia ugyanúgy kizárólagos ellenőrzést akar magának Kis-Ázsia felett, mint az arab területeken.[197] Francia újságírók folyamatosan feltételezett titkos „megállapodáson" spekuláltak London és Konstantinápoly között. Az elméletük szerint Anglia „befolyási elsőbbséget" fog élvezni Törökországban cserébe azért, hogy garantálja az ország területi integritását.[198] Soha nem született ilyen alku, bár a török kormány időnként burkoltan célzott erre a lehetőségre. Az erős flottával a szorosokban és a görög expedíciós erővel Kis-Ázsiában Angliának különben sem volt szüksége ilyesféle megállapodásokra ahhoz, hogy a befolyását biztosítani tudja.

---

195 Picaudou: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient*… i. m. 162.

196 Bíró Gábor: A török függetlenségi háború a magyar sajtó tükrében. *Acta Historica*, tomus CXXVI., Szeged, 2007. 195–204.

197 David Lloyd George: *War Memoirs of David Lloyd George*. V. London, 1936. 777., 3311–3313.

198 Berthe Georges-Gaulis: *Angora, Constantinople, Londres. Moustafa Kémal et la politique anglaise en Orient*. Paris, 1922. 60–63.

A britek kétkulacsosságával kapcsolatban támadt gyanút azonban már nem lehetett eloszlatni. Erre utaltak a franciák első tapogatózó kapcsolatfelvételi próbálkozásai a kemálistákkal 1919 őszén. A megbeszéléseket Kemál és Georges-Picot között Sivasban tartották novemberben, s jóllehet semmilyen megállapodásra sem jutottak,[199] mégis ez volt az első jele annak, hogy a Quai d'Orsay a legyőzött törökökhöz az addigiakhoz képest másképpen viszonyul. 1920 januárjában Millerand komoly meglepetést okozott Lloyd George-nak azzal a megjegyzésével, hogy a szultán talán mégis Konstantinápolyban maradhatna. „A fő érv az volt, hogy alkalmazkodnunk kell a törökök érzékenységéhez – emlékezett vissza később a brit kormányfő –, akik valóban érzékeny népet alkottak, s akiknek az elfogultságát ajánlatos volt tiszteletben tartani."[200] Millerand indítványában ugyanakkor kimondatlanul az is szerepet játszott, hogy a francia tőkebefektetések Konstantinápolyban és Kis-Ázsiában minden más nagyhatalomnál jelentősebbek voltak. Francia kötvénytulajdonosok kezében összpontosult az oszmán államadósság legtetemesebb része, ezért a hatalomra jó eséllyel pályázó nacionalista kormánnyal való kapcsolatfelvétel szükségessége az idő előrehaladtával egyre nyilvánvalóbbá vált.

A helyzet ilyetén való újraértékelésével a Nitti és Tittoni vezette olasz kormány is egyetértett. Az a brutális hatékonyság, ahogy Kemál visszahódította Marast, komoly kétségeket keltett Rómában bármilyen törökországi területi igény megvalósíthatóságával kapcsolatban. Egyébként is az olasz hadseregben feszült, szinte lázadásközeli hangulat uralkodott. Amint Tittoni lemondott Szmirnáról Venizélosz javára, úgy szorultak egyre inkább háttérbe az adaliai érdekei is. Felmerült benne, hogy sokkal hasznosabb (és kivitelezhetőbb) lenne kereskedelmi, nem pedig megszállási övezetet fenntartani. Úgy tűnt, ennek a megoldásnak jobban meg lehetne nyerni a konstantinápolyi vagy az ankarai kormány jóindulatát is. Mindez március 30-án csúcsosodott ki, mikor Nitti az olasz parlament előtt kijelentette, kormányának nincs területi követelése Kis-Ázsiában.[201]

Lloyd George érzékelte, hogy Nagy-Britannia pozíciói mind Törökországban, mind a szövetséges fővárosokban egyre ingatagabbá válnak. 1920 telén más nyugati államférfiakhoz hasonlóan számára is világossá vált, hogy az Egyesült Államok nem szándékozik semmilyen szerepet sem játszani Kis-Ázsiában, s hogy a törökökkel kötendő békeszerződést már nem lehet túl sokáig halogatni. Annál inkább, mert akár csak a legminimálisabb brit haderő törökországi állomásoztatásának a költségei is immáron elviselhetetlenül nagynak tűntek. Február 12-én a békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa (Nagy-Britannia, Franciaország, Japán és Olaszország képviselői) Londonban összeült. A tanácskozás egészen március 12-ig tartott és ezen időszak alatt a rendezés körvonalai kialakultak. A konstantinápolyi kérdést már korábban megoldották Curzon vehemens tiltakozása ellenére. Lloyd George és Balfour, miután meggyőzték őket az India Office érvei, beleegyeztek abba, hogy a szultán Konstantinápolyban maradhasson, igaz, szigorú antantfelügyelet alatt. A döntést a szövetségesek is támogatták. Mind a franciák, mind az olaszok lemondtak arról, hogy Törökország belső területeit annektálják. Lloyd George nyomására Berthelot lemondott arról is, hogy *de facto* francia mandátumot hozzanak létre Kilikiában. A francia diplomata elfogadta a Nitti által javasolt kompromisszumot, melynek értelmében kilikiai és adaliai érdekszférájukban Franciaország és Olaszország csupán a gazdasági befektetések elsőbbségét és a török rendőrséghez rendelt szakértők kiküldésének előjogát élvezik. Ez utóbbit persze tágan is lehetett értelmezni, például úgy, hogy számottevő katonai vagy félkatonai

[199] Pichon: *Le partage du Proche-Orient*. i. m. 203.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 180–181.
[200] Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 1273.
[201] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*… i. m. 237.

erőt tartanak a térségben. Ugyancsak végső döntés született a görögök fennhatósága alá kerülő területek kényes kérdésében. Február 20-án heves olasz–görög vita után elfogadták a befolyási övezetek határát, amelyek lényegében megfeleltek a korábbi Tittoni–Venizélosz-megállapodásnak.

A letett alapokra építve hat bizottság látott hozzá a békeszerződés megszövegezésének. A végső verzió precízen megalkotott cikkelyek mozaikja lett, amelyek a török hajózás és valutajogok problémáját szabályozták, meghatározták a tengerszoros-bizottság elnökének rotációs szabályait és a határok vonalát. Ez a munka március 3-ra befejeződött. A szöveget a Legfelsőbb Tanács elé terjesztették. A diplomaták éppen április közepére tűzték ki a következő értekezletüket, amelyen véglegesíteniük kellett az arab területekre megszabott mandátumokat. Úgy határoztak, a török békeszerződésről a mandátumokkal egyszerre döntenek. Mint láttuk, az antant diplomatái április 18-án gyűltek össze San Remóban. Miután sikeresen elosztották a mandátumokat, hozzáláttak a török békeszerződés véglegesítésének. Kisebb vitáktól eltekintve jóváhagyták a Londonban kidolgozott, rendkívül szigorú tervezetet. Eszünkbe juthat Clemenceaunak a francia képviselőház előtt korábban tett megjegyzése, miszerint „a békeszerződések csak új módjai a háború folytatásának"…[202] Május 11-én Párizs külvárosában, Sèvres-ben a Legfelsőbb Tanács formálisan is bemutatta a dokumentumot a konstantinápolyi kormány két búskomor képviselőjének.

A török delegátusokat sokkolták a békefeltételek, s ugyanilyen hatást gyakoroltak Dámád Feridre is, aki táviratban kapta meg a szöveget. Csak órák múlva tudta leküzdeni zaklatottságát, majd felkereste az isztambuli brit főmegbízottat, s alázatosan kérte a legszigorúbb békefeltételek módosítását.[203] Kifejezte ama reményét, hogy az állam megőrizheti „mindazokat a területeket, ahol a török nyelv túlsúlyban van", leginkább mégis amiatt aggódott, hogy a birodalom megmaradt részeinek politikai stabilitása fennmarad-e. Miután megtárgyalták a kérdést, a szövetséges külügyminiszterek kifejezték hajlandóságukat arra, hogy bevegyenek egy török személyt is a tengerszorosok felügyeletére létrehozandó bizottságba. Egyéb engedményektől mereven elzárkóztak. Dámád Ferid keserű hangon kifogásolta a szöveget és visszautasította az aláírását. Curzon reakciója könyörtelen volt. Figyelmeztetett, hogy amennyiben a török kormány nem írja alá haladéktalanul a szerződést, a Legfelsőbb Tanács felülvizsgálja azt a döntését, melynek értelmében a szultán Konstantinápolyban maradhat.[204]

Az antanthatalmak azonban nem számoltak a reakciókkal, azt hitték, a törökök belenyugszanak a lefegyverzésükbe és engedelmesen elfogadják a rájuk kényszerített diktátumot. Keserűen csalódniuk kellett, ugyanis a szerződéstervezetnél hatásosabb toborzó propagandát el sem lehetett képzelni Kemál ügye mellett. Miután ismertté váltak a békefeltételek, a kelet-trákiai török reguláris erők parancsnoka bejelentette, hogy csapatai függetlenítik magukat a konstantinápolyi kormánytól és csatlakoznak a nacionalistákhoz. Kemál ezt látva úgy döntött, rögtönzött hadseregével megkockáztat egy merész akciót. Június elején két hadoszlopot, tízezer embert küldött Konstantinápolyba. A sereg a Boszporusz Ismet nevű részén egyesült. Perában és Galatában, a főváros görög negyedeiben Kemál hirtelen, villámgyors előretörése páni félelmet váltott ki a lakosság körében. A pánik hamarosan kontrollálhatatlanná vált, mikor útjukra indultak „az intenzív ágyúzásról" és a „tömeges sortüzekről" szóló rémhírek.[205] A félelem nem is volt alaptalan. Ismetnél kevesebb, mint kétezer brit tengerészgyalogos nézett farkasszemet ötször annyi törökkel, és egyértelmű volt, hogy nem fogják tudni tartani magukat. S habár Konstanti-

[202] Nitti: *A béke*. i. m. 43.
[203] Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy*… i. m. 7. k. 73.
[204] Uo. 8. k. 444.
[205] Pech: *Les alliés et la Turquie*. i. m. 140.

nápolyban állomásoztak még szövetséges csapatok, ahhoz messze nem voltak elegendők, hogy a nacionalista betörést feltartóztassák, a rendet pedig fenntartsák.

A körülmények újfent arra késztették Lloyd George-ot, hogy Venizéloszhoz forduljon. A görögök hosszú ideje öt hadosztályt állomásoztattak a trákiai határnál, 1920 februárjában pedig a görög hadsereg egész főhadiszállását átköltöztették Szalonikiből Szmirnába. Venizélosz nem is rejtette véka alá a türelmetlenségét az erő használatára, mert a csapataira nem csupán megszálló erőként tekintett. Több alkalommal is őszintén megvallotta Lloyd George-nak, hogy további kiterjedt szerzeményekre törekszik. Megfordult a fejében az örményekkel létrehozandó föderális állam gondolata, sőt Konstantinápoly bekebelezése is.[206]

1920 nyarán Lloyd George ennél jóval korlátozottabb szerepet szánt a görög hadseregnek. Június 20-án találkozott Venizélosszal Hythe üdülőfaluban, s azt tudakolta tőle, meg tudnák-e akadályozni a görög csapatok a török nacionalisták előretörését Ismetnél.[207] A görög kormányfő készségesnek mutatkozott. „Vállalom a felelősséget nemcsak azért, hogy egy hadosztályt küldjek az angoloknak Ismetre, hanem azért is, hogy elsöpörjem a mi frontunkon [Szmirnánál] velünk szembenéző kemálista hadsereget, és garantáljam a Márvány-tenger teljes partvidékét Kemál betörései elől."[208] Erre a célra nem kevesebb, mint 90 ezer katonát ajánlott föl. A Legfelsőbb Tanács katonai szakértői azonban nem osztották Venizélosz optimizmusát. Mind Foch marsall, mind Sir Henry Wilson tábornok figyelmeztetett, hogy a kemálisták elleni büntető hadjárat katasztrófába torkollhat. Maras emléke még mindenkiben frissen élt. Churchill is osztotta ezt a véleményt,[209] de a miniszterelnök nem hagyta magát eltántorítani. Laptulajdonos barátjának, Lord Riddellnek a következőket mondta: „A törökök a háborúban kis híján a vesztünket okozták. […] Nem lehet megbízni bennük, dekadens nép. A görögök viszont a barátaink, ők felemelkedő nép. […] Persze a katonák a görögök ellen vannak. […] A katonák bevallottan toryk. A toryk politikája volt a törökök támogatása. Gyűlölik a görögöket."[210] Olaszország azonban nem értett egyet a görögök térhódításával a törökök rovására, s ezt Carlo Sforza új külügyminiszter a Boulogne-ban tartott tárgyalásokon nem is rejtette véka alá. Júliusban a német lefegyverzésnek szentelt, a belgiumi Spában rendezett konferencián Venizélosz megismételte az ajánlatát, de az olaszok továbbra is ellenálltak. Végül hezitálva ugyan, de a szövetségesek is hozzájárultak Venizélosz felkéréséhez, hiszen végeredményben sem Franciaországnak, sem Olaszországnak nem állt érdekében az, hogy a nacionalisták megszerezzék Konstantinápolyt, lemészárolják a keresztényeket és veszélyeztessék a külföldi befektetéseket.

Így hát egy jól felszerelt és kiképzett görög hadsereg hagyta el a szmirnai enklávét. Sikere villámgyors és elsöprő volt. Konsztandínosz Níder tábornok, az 1. görög hadtest parancsnoka két hadosztállyal keresztülvágott a Meander folyó völgyén. Csapatai bekerítettek és gyakorlatilag megsemmisítettek egy jelentősebb kemálista haderőt Filadelfia (Alaşehir) mellett, tízezres veszteséget okozva a törököknek.[211] Július 2. és 8. között három görög hadosztály húszezer török reguláris katonát és nacionalistát zárt csapdába Pánormosz (Bandırma) és Bursza térségében, utóbbit el is foglalta. Trákiában egy másik görög hadtest Drinápoly, az iszlám egyik legszentebb városa felé nyomult előre, lekötve ezzel Dzsafer Tajar pasa reguláris török hadosztá-

206 Édouard Driault – Michel Lhéritier: *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*. V. Paris, 1926. 390.
207 Llewellyn Smith: *Ionian Vision*… i. m. 124.
208 Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 332.
209 Churchill: *The World Crisis. IV*. i. m. 384.
210 George Allardice Riddell: *Lord Riddell's Intimate Diary of the Peace Conference and After 1918–1923*. London, 1933. 208.
211 Bujac: *Les campagnes de l'armée hellénique 1918-1922*. i. m. 237.

lyát. Utóbbi rendkívüli hősiességgel harcolt és arra késztette a görögöket, hogy méterről méterre, házról házra nyomuljanak előre. A több százezer török lakta város csak akkor esett el, amikor maga Tajar pasa is megsebesült és fogságba esett. Július 24-én a támadók brutális megtorló akciókat hajtottak végre, melyek nem kímélték Drinápoly történelmi mecsetjeit sem. De a görögök nemcsak Drinápolyban, hanem más hadszíntereken is kegyetlen módszereket alkalmaztak a civilekkel szemben. Az antant egyik vizsgálóbizottsága megállapította: „Az előretörő görög hadsereg falvak és városok százait égette fel és bántalmazta a lakóit. S habár arra a szisztematikus mészárlásra nem került sor, amely az ajdini vilajet elfoglalását kísérte, de azért az alkalmazott brutalitás mértéke elégséges volt ahhoz, hogy törökök tízezrei meneküljenek a török vonalak mögé."[212] Úgy látszott, precízen kivitelezett hadjáratában kevesebb, mint három hét alatt Leonídasz Paraszkevópulosz tábornok, vezérkari főnök szétzúzta a török ellenállás magját, valamint beváltotta Lloyd George és Venizélosz dédelgetett reményeit. 26-án Sándor király és kísérete diadalmenetben vonult be Drinápolyba.

A görög győzelmek, valamint Drinápoly és Bursza bevételének hírét Athénben kitörő örömmel, 101 ágyúlövéssel, hálaadó misével fogadták.[213] Az euforikus hangulatba került Lloyd George 29-én az alsóház előtt emelkedett hangon nyilvánította tiszteletét „a görög nép fényes lelkesedése és bátorsága" előtt. Kijelentette, „Törökország nincs többé".[214] Dámád Ferid nagyvezír ellenben le volt sújtva. Egy héttel Drinápoly elvesztése után összehívta a feloszlatott parlament nyolcvan prominens képviselőjét és arra kérte őket, fogadják el az antant békefeltételeit. A képviselők azonban némák maradtak. A kormányfő dühtől fuldokolva átkokkal halmozta el őket, majd kijelentette, hogy saját hatáskörben elfogadottnak nyilvánítja a feltételeket. Augusztus 10-én két megbízottja, Riza Taufik volt oktatási miniszter és egyetemi tanár, valamint Resad Hálisz nagykövet kézjegyével látta el Sèvres-ben a megállapodást.

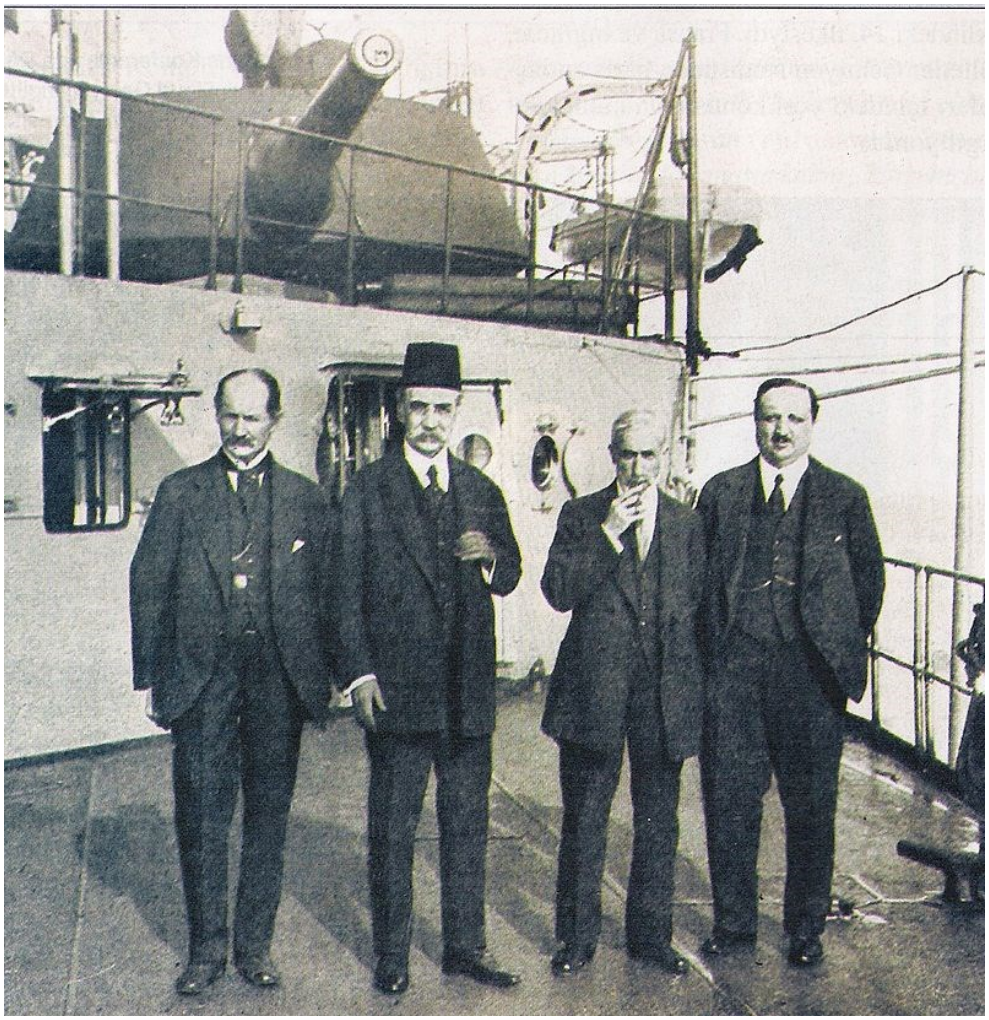
Az 1920. augusztus 10-én aláírt sèvres-i békeszerződés szövege beváltotta a nacionalisták legpesszimistább várakozásait mind a nemzetiségek javára történő területfeldarabolás, mind a jövendőbeli államra kiszabott szuverenitáskorlátozások tekintetében. Valójában szerződések csomójáról beszélhetünk, amelyeket a törökök, az antant együttesen, Nagy-Britannia, Bulgária, Görögország, Olaszország és Örményország kötött meg. Mindegyik eleme tartalmazott területi rendelkezéseket és kisebbségvédelmi passzusokat.

A független államalakulat létrehozásának hiányában – melyet pedig Lloyd George a saját állítása szerint támogatott – a még mindig az antantcsapatok által megszállt Konstantinápolyt és a szorosokat egy tíz nagyhatalomból álló nemzetközi bizottság („Tengerszorosok Bizottsága") gyámsága alá helyezték, valamint biztosították a hajózás szabadságát (37–40. cikkely). A bizottságnak jogában állott az úthasználati díjak beszedése és a szorosok saját költségvetésének elkészítése, az angolok, franciák és olaszok pedig csapatokat állomásoztathattak a vízi út két partján. A török állam nyugati határait Konstantinápoly külvárosainál húzták meg (európai Törökország területe alig 2000 km²-re szűkült), a város pedig a görög tüzérség hatósugarába került. Isztambul Európától és Ázsiától való elszigeteltségét fenntartották és az antant túszává tették a törökök „megfelelő" magatartásának biztosítására.

Megalakították az autonóm Kurdisztánt; a központja Dijárbekir és környéke volt, de Moszul tartomány nem tartozott hozzá, a végleges határait pedig a szomszédos Örményországgal

[212] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 448.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 202–203.
[213] Llewellyn Smith: *Ionian Vision*… i. m. 128.
[214] Bujac: *Les campagnes de l'armée hellénique 1918-1922*. i. m. 349.; Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 431.

még véglegesíteni kellett. Elismerték az önrendelkezéshez való jogát, amelyről népszavazást tarthatott és egy év múltán felvételéért folyamodhatott a Népszövetséghez (62–64. cikkely).

A sèvres-i békeszerződés aláírására Párizsba tartó török delegátusok. Balról jobbra: Riza Taufik, Dámád Ferid, Bagdatli Hádi oktatási miniszter, Resad Hálisz. Kemálék később 150 társukkal együtt megfosztották őket török állampolságuktól és *persona non gratá*vá nyilvánították őket.

A független Örményország is megszületett Anatólia és a Kaukázuson túli területek között: „Törökország, a Szövetséges Hatalmak eddigi intézkedéseinek megfelelően, Örményországot szabad és független államnak ismeri el" (88. cikkely). Kisebb lett, mint az örmény nacionalisták által követelt Nagy-Örményország, de – mint láttuk – a határai kijelölésével megbízott Wilson amerikai elnök neki juttatta Erzurumot és Trabzont, hogy biztosítsa számára a fekete-tengeri kijáratot. Trákiát és Szmirna környékét – formálisan az oszmán szuverenitás meghagyása mel-

lett – öt évre görög adminisztráció alá helyezték, mely időszak letelte után népszavazásnak kellett döntenie a térség jövőjéről (65–83. cikkely). Mindez természetesen a görög szuverenitás eufemizmusa lehetett csupán. A török nacionalisták joggal tartottak attól, hogy ez a szituáció valójában az autonómia egyik formája, mely a tényleges elszakadás bevezetőjeként szolgál. A törököknek valóban le kellett mondaniuk Kelet-Trákiáról, az arab vilajetekről, az égei-tengeri szigetekről és az örményeknek juttatott keleti tartományokról. A megmaradt államra a korlátozások olyan sorozatát kényszerítették, ami a szuverenitását úgyszólván illuzórikussá tette. A török pénzügyeket például egy szövetséges bizottság felügyelete alá helyezték, mely ellenőrizte az éves költségvetést és abszolút vétójoggal rendelkezett a közkiadások felett. Ez súlyosabb klauzula volt, mint amit Németországra, Ausztriára, Magyarországra vagy Bulgáriára kényszerítettek. Ugyanúgy, mint a többi legyőzött állam esetében, a fegyveres erők létszámát limitálták: 15 ezer katonára és 35 ezer rendőrre korlátozták. A kapitulációkat helyben hagyták, s további szövetséges bizottságok garantálták, hogy az országban maradó milletek tagjai (görögök, örmények stb.) kikerüljenek a török jog és bíróságok hatálya alól. Ez azt jelentette, hogy a Szmirnában, Adaliában és Kilikiában élők görög, olasz vagy francia állampolgárságért folyamodhattak és élvezhették a területenkívüliség előjogait.[215] Még ugyanazon a napon a törökök kizárásával London, Párizs és Róma háromoldalú megállapodást kötött, amelynek értelmében tiszteletben tartják egymás anatóliai befolyási övezeteit, az anatóliai és a bagdadi vasút működtetését pedig angol–francia–olasz tőkéscsoportok kezébe helyezik.[216] A megállapodás után az olasz és a francia csapatok nem is vonultak ki a saját övezeteikből.

A török területek felosztásának legnagyobb nyertese az a Görögország lett, amely egyetlen katonával sem járult hozzá az Oszmán Birodalom legyőzéséhez. Venizélosz joggal lehetett elégedett tízéves fáradhatatlan diplomáciája eredményeivel, hiszen valóságos „Görög Birodalom" jött létre. Négymillió görög került a határokon belülre, az ország területe megduplázódott. Az egykor jelentéktelen, a Peloponnészosz-félszigetre korlátozott balkáni ország elsőrendű kelet-mediterrán nagyhatalommá vált, melynek fennhatósága az Adriai-tengertől a Fekete-tengerig nyúlt. A területgyarapodás rendkívül látványos volt, magában foglalta Nyugat-Trákiát (mely Bulgáriától az antanthoz került, az antant pedig átadta Görögországnak), Kelet-Trákiát Konstantinápoly határáig, a Gallipoli-félszigetet, Imbroszt és Ténedoszt a szorosok bejáratánál, az olaszokkal kötött külön megállapodás értelmében a Dodekániszosz-szigeteket. Talán még ezeknél is jelentősebb volt Szmirna és környéke, valamint szinte az egész ajdini vilajet. A Tittoni–Venizélosz-egyezséget követő határok nyilvánvalóan mesterségesek lettek, folyóvölgyeket és vasutakat vágtak át és nem voltak tekintettel az etnikai viszonyokra. A szmirnai térségben ugyan több százezer görög élt, de legalább annyi török is, ráadásul 1920-ban az anatóliai görögök kétharmada nem ezen a területen lakott (hanem például Trabzonban).[217] Szmirna a török gazdaság egyik legfontosabb súlypontjának számított: az ország második számú ipari centruma, Anatólia legjelentősebb kijárata volt a Földközi-tengerre, ahol az Oszmán Birodalom importjának 45%-a bonyolódott le.[218] Nitti utóbb még azt a kijelentést is megkockáztatta, hogy „a törökök sok mindenről, még Konstantinápolyról is lemondhatnak, de sohasem adhatják ki kezük-

[215] Békeszerződés az Ottomán Birodalommal, Sèvres, 1920. augusztus 10. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 80–87.
[216] Háromhatalmi egyezmény Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország között Anatóliáról, Sèvres, 1920. augusztus 10. Uo. 88–90.
[217] Temperley (szerk.): *A History of the Peace Conference of Paris*. VI. i. m. 71.
[218] Nitti: *Nincs béke Európában*. i. m. 134.

ből Szmirnát, amely hatalmi állásuk kulcsa és minden gazdagságuk alapja".[219] Akár igaz ez, akár nem, az könnyen belátható, hogy a kikötőváros elcsatolása a török hátországra nézve katasztrofális következményekkel járhatott.

Venizélosz természetesen tisztában volt azzal, mekkora sikert ért el, és azt is tudta, hogy mindezt leginkább Lloyd George-nak köszönheti. „A brit miniszterelnök kijelentette nekem, boldog, hogy Görögország kapja Szmirnát – írta Venizélosz a munkatársainak 1920. február 16-án –, majd hozzátette, ebben az ügyben nem csupán a francia kormányfővel [Millerand-nal], aki csak a gazdasági befolyást pártolta, hanem saját külügyminiszterével [Curzonnel] is meg kellett küzdenie."[220] A San Remó-i konferencia végén Venizélosz ki is nyilvánította háláját angol kollégájának: „Úgy érzem, aligha tudom megfelelőképpen kifejezni az érzéseimet, hiszen az, hogy Görögország most realizálhatta legitim igényeit, legnagyobbrészt az Ön hathatós és erőteljes támogatásának az eredménye. Nem is tudom szavakba önteni hazám mély háláját Ön iránt."[221]

Természetesen Lloyd George-ot nem kizárólag a görögszimpátiája vezényelte. Azáltal, hogy Gallipoli és Trákia görög kézbe került, Nagy-Britannia Konstantinápoly tőszomszédságában szilárd bázisra, de legalábbis befolyási övezetre tett szert. Imbrosz és Ténedosz görög megszállása biztosította a tengerszorosok bejáratának angol ellenőrzését. A török főváros feletti uralommal Londonnak valójában nem is volt szüksége a tengerszorosokat felügyelő bizottságra ahhoz, hogy szabad átjárást biztosítson magának a Fekete-tengerre és a délorosz partokhoz. Perzsiából kiindulva a britek tranzitjogokat élveztek Batum nemzetközivé tett kikötőjén keresztül Szovjet-Oroszország déli területei felé is. Vagyis a sèvres-i szerződés nemcsak Törökországot, hanem a fiatal bolsevik államot is sújtotta. London számára viszont a sèvres-i béke és a San Remó-i mandátumelosztás a közel-keleti befolyás csúcspontját jelentette, az ázsiai ügyekben betöltött dominanciáját Konstantinápolytól Kína kapujáig immár senki sem veszélyeztette.

Az egyet nem értő ritka nyugati hangok, melyek óva intették a hatalmakat a szerződés rendkívüli szigorától és más politikát javasoltak, amerikaiak voltak, s a helyi társadalmi-politikai viszonyokat jól ismerő személyektől származtak. James L. Barton, a Near East Relief elnöke például úgy vélte, hogy ha a háborúba való belépésért és az örmény tragédiáért felelős régi török politikai osztályt ki is zárják a hatalomból, az ország területét semmiképpen sem szabad felosztani sem az európai államok befolyási övezeteire, sem autonóm vagy független államokra, melyek elkerülhetetlenül vallási vagy etnikai gyűlölködéshez vezetnének, s a stabilitás legcsekélyebb reményével sem kecsegtetnének. Javasolta, hogy helyezzék egész Kis-Ázsiát valamelyik külföldi kormány védelme alá, s minden nemzetnek biztosítsanak „bizonyos helyi rendezést", mely alkalmas a sajátosságai elismerésére.[222] Az isztambuli Robert College igazgatója, Caleb F. Gates a maga részéről ragaszkodott ahhoz, hogy okvetlenül szükséges az örmény és a török kérdés összekapcsolása. Franciaország Kilikiában elkövette azt a hibát, hogy a törökök ellen felfegyverezte a helyi örmény lakosságot egy olyan pillanatban, amikor az örmény küldöttség Párizsban „Sivastól Perzsiáig, Grúziától a Földközi-tengerig terjedő területet" követelt, mely „ázsiai Törökország több mint felét magában foglalja".[223] Ilyen körülmények között – állította – Örményország Törökországról való leválasztása mindenképp tovább táplálja a kölcsönös gyűlöletet, az örményeket pedig Curzon félelmének megfelelően „a Kaukázus zsidóivá" teszi. Ezzel a Nyugat ismételten manipulálná a túszul ejtett nacionalizmust, hogy megvédje stratégiai

---

219 Nitti: *A béke*. i. m. 129.
220 Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 328.
221 Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 1340.
222 Howard: *An American Inquiry in the Middle East*… i. m. 6–7.
223 Uo. 188.

érdekeit, vagy hogy egyszerűen megnyugtassa jó wilsoni lelkiismeretét. Gates amerikai mandátumot indítványozott Kis-Ázsia egészére, ehhez illeszkedő regionális örmény autonómiát, mely elvezethetne az állam megszületéséig, de csak az elengedhetetlen helyi politikai érettségi folyamat végén. Külön hangsúlyozta a térségben elindítandó gazdasági fejlődés érdekében kifejtett erőfeszítés szükségességét, mivel „a prosperitás a legjobb orvosság a nemzeti elégedetlenség enyhítésére".[224]

A nagyhatalmak által az Oszmán Birodalomra kényszerített békerendezés után a damaszkuszi görög katolikus George Samné, a Quai d'Orsay bizalmasa és a párizsi *Correspondance d'Orient* szerkesztője 1921-ben ezt írta a naplójába: „Az Anglia által támogatott görögök arra törekednek Anatóliában, hogy rákényszerítsék a hegemóniájukat a törökökre. A zsidók azt állítják, Palesztina az övék. Franciaország támogatásával a libanoni keresztények kijelentik, ők Nagy-Libanon urai, mintha ők lennének annak egyedüli lakói." A közel-keleti európai politikát tovább elemezve olyan figyelmeztetésben részesítette a Nyugatot, mely még ma is megszívlelendő: „Ha az iszlám idegengyűlölő magatartást öltene magára és egészen Indiáig terjesztené ki összeesküvései ágait-bogait, ellenségessége okát könnyen megállapíthatnánk. Ha Európa teljesen más magatartást követve tiszteletben tartaná a török nemzeti kormányt, ha nemzeti kormányt hozna létre Szíriában, Mezopotámiában, ha kielégítené az egyiptomi követeléseket, a keleti probléma többé nem vetődne fel. […] Ez az iszlám egyáltalán nem az a koherens blokk, aminek gyakran gondolják; különböző rivális vagy egymással ellenséges nemzetekre tagolódik. Európának egyáltalán nem áll érdekében elhinteni az erőszakot e töredékek között, sem összetartóvá tenni őket saját maga ellenében."[225]

Török „újjászületés"?

Óvatosan kell fogalmazni azzal a folyamattal kapcsolatban, mely a mudroszi fegyverszünet, de még inkább a sèvres-i békeszerződés aláírása után zajlott le, s amelynek eredményeképpen megszületett a Török Köztársaság, az egyetlen független állam az egykorvolt oszmán állam romjaiból. A szakirodalomban igencsak elterjedtek a folyamattal kapcsolatos olyan fogalmak, mint „felemelkedés", „feltámadás", „újjászületés", holott szó sincs arról, hogy Törökország „főnixmadárként" született volna újjá az Oszmán Birodalom hamvaiból. Valójában az a kemálista elit teremtette meg a saját elképzelései szerint, mely győzelemre vezette a nemzet harcát az idegen hódítók *és* a régi rendszer ellen.[226] Mindez abból is következett, hogy 1908 után az oszmán társadalom török karaktere megerősödött, török Anatólia pedig egyre inkább a konstantinápolyi és ruméliai kozmopolita civilizációval szemben határozta meg magát. Más szóval a törökség felülkerekedett az oszmánságon, ami többek között az ország nevének megváltozásában és a főváros átköltöztetésében nyilvánult meg.[227]

A regionális és nemzetközi tényezők alapos átalakulása 1921-re rákényszerítette Európát a kis-ázsiai politikájának felülvizsgálatára. Az első fordulatra igazából már 1920 májusában sor került, amikor az Egyesült Államok bejelentette hivatalos távozását a párizsi békekonferenciáról és a népszövetségi alapokmány ratifikálásának elvetését, ami egyúttal az Örményországra

[224] Uo. 189.
[225] *Correspondance d'Orient*, 14. évf., 263–264. sz., 1921. június 15–30. 482–483.
[226] Feroz Ahmad: *The Making of Modern Turkey*. London, 1993. ix.
[227] Lewis: *The Emergence of Modern Turkey*. i. m. 10.

vonatkozó mandátum elutasítását is jelentette. Mint emlékezhetünk rá, Washington 1919 őszén Harbord tábornok vezetésével vizsgálóbizottságot küldött a helyszínre, mely kínos pontossággal sorakoztatta fel az érveket az Egyesült Államok örményországi kötelezettségvállalása mellett és ellen. Míg azonban az előbbiek mindegyike morális indokokat vagy presztízsmegfontolásokat jelentett, addig az utóbbiak aláhúzták a vállalkozás súlyos pénzügyi terheit, és viszonylagossá tették az anatóliai határvidék amerikai politika számára jelentett tényleges stratégiai értékét, melyeket egyéb prioritások a háttérbe szorítottak. A Herbert Hoover és Henry Morgenthau által készített memorandum nyomán, mely javasolta a menekültek terheinek átvállalását és Kelet-Anatóliába való visszatérésük elősegítését, W. N. Haskell ezredest szövetséges főbiztosként megbízták az Örményországnak nyújtandó segélyek szervezésével. Csakhogy a humanitárius problémák nagysága távolról sem könnyítette meg a politikai beavatkozást és úgy látszott, hozzájárul az intervenció megakadályozásához, mintha csak az amerikai kormány nyíltan átengedte volna az egyházaknak és más jótékony szervezeteknek a politikai döntések által okozott károk helyrehozatalának feladatát. Valójában az amerikai Szenátus, mely hamar jobb belátásra bírta Wilsont a kósza intervencionista szándékait illetően, szeretett volna részesülni a Közel-Kelet által nyújtott gazdasági előnyökből, de úgy, hogy ne kelljen a térség politikai ügyeibe való beavatkozás terheit vállalni. Igent mondtak az olajmezőkre, a „nyitott kapukra", de nemet arra, hogy a keleti politikai méhkasba amerikai energiát fektessenek. Ennek a nyíltan sohasem deklarált elvnek a nevében nem írta alá az Egyesült Államok sem a sèvres-i, sem később a lausanne-i békét. Viszont 1923 augusztusában kétoldalú szerződést kötött Törökországgal, mely szabad hajózást biztosított számára a tengerszorosokban, valamint rendelkezett vallási és kulturális célú épületei védelméről. A megállapodás az eltörölt kapitulációk helyébe az amerikai állampolgároknak kedvező igazságszolgáltatási előjogok rendszerét állította.

Miközben az amerikai visszavonulás Európát rákényszerítette a kis-ázsiai politikai stratégiája felülvizsgálatára, az európai partnereket megosztó, a török nacionalizmus felemelkedésével együtt járó ellentétek még markánsabbakká váltak. Az Anatóliára vonatkozó igényeiket a szövetségesekkel elismertetni képtelen olaszok úgy döntöttek, szövetségre lépnek a kemálistákkal Kis-Ázsia délnyugati részén található gazdasági koncessziókért cserébe, s kiürítik Adaliát és Scala Nuova (Kusadasi) égei-tengeri kikötőjét, ami 1921 nyarán meg is történt. Sforza külügyminiszter még arra is hajlandó volt, hogy támogassa Kemálék trákiai és szmirnai igényeit. De még ennél is jobban nyugtalanította Nagy-Britanniát a Franciaország és a nacionalista Törökország közötti közeledés.

Mint láttuk, az első kapcsolatfelvételre 1919 decemberében Sivasban François Georges-Picot és Musztafa Kemál között került sor. A francia főbiztos felajánlotta Kilikia egy részének, Adana környékének, Aintábnak és Urfának az átadását térségbeli gazdasági koncessziókért cserébe. Kemált elégedettséggel töltötte el ez a hivatalos elismerés és tudatában volt az erősödő francia–angol rivalizálásnak, ezért a maga részéről intranzigensnek mutatkozott és továbbra is követelte a francia csapatok haladéktalan távozását Kilikiából. Volt oka a magabiztosságra, mivel 1920 tavaszán, Maras visszafoglalása után erői folytatták az offenzívát és egymás után vették be a franciák által megszállt elszigetelt városokat. Urfát, az egykori Edesszát törökök és kurdok február 9-én kerítették be, s kicsiny francia-afrikai helyőrségét több mint hatvan napig tartották ostrom alatt. Végül április 11-én kegyelmet nem ismerve a védőket mind egy szálig levágták. A bagdadi vasút mentén, a hegyekben fekvő Pozanti francia helyőrségét a törökök márciusban vonták ostromgyűrűbe. A kíméletlen harcok hónapokig tartottak, mígnem a francia parancsnok júniusban a kitörés mellett döntött. Sikerült neki, de csapatát az üldözők utolérték. Foglyul ejtették őket, s csak hónapok múltán nyerték vissza a szabadságukat. Más vége lett Ain-

táb ostromának, amelyet a britek még 1919. január 15-én szálltak meg, majd más településekhez hasonlóan lehetővé tették, hogy az 1915-ben deportált 30 ezer örmény közül kb. 18 ezren visszatérjenek egykori lakóhelyükre.[228] A franciák október 29-én váltották le a briteket, de a lakosság nagyon ellenségesen fogadta őket. A török csapatok német ágyúkkal hamarosan körülvették a várost, de a franciák az erősítés 1920. februári megérkezéséig hősiesen kitartottak, elviselve a rohamokat, a veszteségeket, az éhséget és a sarkvidéki hideget. Kilikiában a franciák helyzetét rendkívüli módon megnehezítette a nehéz terep, illetve a helyőrségekkel való összeköttetés esetlegessége: egy szakasz katona eljuttatása Bejrútból Kilikába hetekig tartott.

Gouraud tábornok, akinek Kilikia mellett az Eufrátesz mentén is hadakoznia kellett a nomád fegyveresek állandó rohamaival, kénytelen volt erősítést kérni a kormánytól, amibe Millerand bele is egyezett. Németországból csapatokat, köztük szenegáliakat irányítottak át a Közel-Keletre. Amikor ezeket a fekete katonákat Marseille-ben hajóra akarták rakni, fellázadtak, a tisztjeiket túszul ejtették. Végül megoldódott a probléma, s megérkeztek a hadosztályok a Levantéba. Hiába nőtt meg azonban jelentősen a létszám, a franciák érezték, nem lehet halogatni a törökökkel való megállapodást.

Így került sor a második, Robert de Caix által Ankarába vezetett, ezúttal hivatalos diplomáciai misszióra, mely 1920. május 23-án francia–török fegyverszüneti szerződés aláírásához vezetett. A megállapodás előírta Franciaország részleges visszavonulását és török rendőri erők állomásoztatását a szóban forgó területeken. Igaz ugyan, hogy még több mint egy évet kellett várni a valódi békeszerződés megkötésére, s időközben, 1921 folyamán francia győzelmek követték egymást, de már a fegyverszünet is súlyos ellentéteket váltott ki az antanton belül, a britek egyenesen a franciák „megbocsáthatatlan árulásáról" beszéltek.[229] Ez az ellentét odáig fajult, hogy ettől fogva minden újabb görög–török összecsapás láttán a helyszínen lévő főszereplők állítása szerint a brit tisztek a görögök, a francia tisztek pedig a törökök mellett kötelezték el magukat, ami persze nem felelt meg a valóságnak.[230] A vita nemkülönben heves volt a török nacionalisták táborában is, ahol Kemálnak igencsak nehezére esett elfogadtatnia a nemzetgyűléssel a kilikiai koncessziókat.

A török nacionalizmus legnagyobb történelmi esélyét azonban valószínűleg mégiscsak saját megszületésének egybeesése jelentette Szovjet-Oroszországnak a nemzetközi színtérre való kilépésével. Az ankarai kormány egyik legnagyobb teljesítményének alighanem azt tekinthetjük, hogy sikerült biztosítania az északi határokat az egykori ellenséggel, az oroszokkal folytatott eredményes tárgyalások révén. Kemálék ugyanis meg voltak győződve arról, hogy az új szovjet rezsimmel igenis lehetséges tető alá hozni egy kölcsönösen előnyös megállapodást. Annál is inkább, mert a polgárháborúba süppedt Szovjet-Oroszország ugyanúgy tartott a Közel-Keleten terjeszkedő, a déli határaira fenyegetést jelentő nyugati imperializmustól. Moszkva szemében a független Törökország ideális ütközőállam lehetett, mely megvédelmezhette a veszélyeztetett kaukázusi oldalszárnyát. Ezenkívül a bolsevikok lemondtak a Konstantinápolyra és a szorosokra vonatkozó régi cári követelésekről, valamint a törökökhöz hasonlóan ők sem voltak érdekeltek az erős, független Örményország létrejöttében. Nem véletlen, hogy 1920 nyarán a Kominternfőtitkára, Zinovjev kinyilvánította a szimpátiáját a török nacionalista kormány iránt.[231]

---

[228] Kurt: From Aintab to Gaziantep… i. m. A deportáltak visszatérését a kormány 1918 novemberében tette lehetővé, de a folyamat nagyon lassan haladt. 1919 áprilisáig például Izmitbe és környékére, ahol 1915 előtt 11 300 örmény lakott, csupán 1800-an tértek vissza.

[229] Picaudou: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient*… i. m. 167–168.

[230] Toynbee: *The Western Question in Greece and Turkey*… i. m.

[231] Spector: *The Soviet Union and the Muslim World, 1917–1958*. i. m. 49.

Egyesek szerint az első kapcsolatfelvételre a nacionalisták és a bolsevikok között 1919. május 25-én került sor a Samsunhoz közeli Havzában, amikor Kemál személyesen találkozott a Vörös Hadsereg lovasságának megszervezőjével, Szemjon Mihajlovics Bugyonnij ezredessel, a későbbi marsallal, aki katonai és pénzügyi segítséget ajánlott neki az antanttal szemben nyújtott támogatásért cserébe.[232] Ettől kezdve folyamatos a kapcsolattartás a felek között, török küldöttek rendszeresen megfordultak Bakuban és a bolsevikok is küldtek képviselőket a nacionalistákhoz. A már említett titkos társaság, a Karakol 1920 januárjában megállapodást kötött Moszkvával annak érdekében, hogy „felszabadítsák az összes muszlim népet a nyugat-európai imperializmus rabszolgasága" alól. A felek együttműködtek a kaukázusi grúz, azeri és örmény antantpárti törekvések ellen is.[233]

1920. április 26-án az ankarai nemzetgyűlés arra kérte Szovjet-Oroszországot, hogy ismerje el a török nemzeti mozgalmat, és pénzzel, fegyverrel, élelmiszerrel segítse a görög hadsereg, a nyugati imperialista érdekek, valamint a kaukázusi kisállamok elleni harcában. A május elején Moszkvába látogató küldöttség azonnali katonai segélyt sürgetett és közvetlen szárazföldi összeköttetés megteremtését a két ország között a Kaukázuson túli területeken keresztül. Oroszország azonban habozott: ekkoriban még zajlott a lengyel–szovjet háború, problémát okozott Vrangel ellenállása, azonkívül feszült tárgyalások zajlottak a kaukázusi érdekszférákról. Így a Drinápoly görögök általi elfoglalása miatt türelmetlen Bekir Számi külügyminiszternek egy hónapot kellett várnia kollégája, Csicserin pozitív válaszára, amiben szerepet játszott az, hogy ekkorra a bolsevikok végképp belátták, a közel-keleti „burzsoá" nemzeti mozgalmak szövetségeseik lehetnek az antant ellen. Moszkva tehát beleegyezett a diplomáciai kapcsolatok létesítésébe az ankarai nacionalista kormánnyal: „A Törökország és Oroszország közti baráti kapcsolatok és a tartós barátság megteremtése céljából a szovjet kormány javasolja a diplomáciai és a konzuli kapcsolatok mielőbbi felvételét. […] A szovjet kormány a legnagyobb érdeklődést tanúsítja ama hősies harc iránt, amelyet a török nép folytat függetlenségéért és szuverenitásáért, s örömére szolgál, hogy ezekben a Törökország számára nehéz napokban szilárdan megalapozhatja a barátságot, amely a török és az orosz nép egyesítésére hivatott."[234] A cserkesz származású külügyminiszter mindezt örömmel nyugtázta, s válaszlevelében utalást tett az imperialisták elleni közös harcra: „Egyidejűleg harcolunk a nyugati kapitalisták ellen, akik Törökországot eszközként akarják felhasználni világméretű expanziós törekvéseik megvalósítására és a Kelet gyenge népeinek leigázására. A Nagy Török Nemzetgyűlés meg van győződve arról, hogy ebben az általa vállalt egyenlőtlen harcban, amelynek kimenetelétől saját léte éppúgy függ, mint az egész szenvedő emberiség közös ügye, teljes mértékű támogatásra talál a nagy Oroszországi Szovjet Köztársaság részéről, amely nyíltan az elnyomottak felszabadítójának, a kapitalisták és imperialisták kibékíthetetlen ellenségének vallja magát."[235]

A szóbeli tárgyalások a sèvres-i béke megkötése után nem sokkal, augusztus 24-én hozták meg gyümölcsüket a szerződés aláírásával. Moszkva azonban abba már nem ment bele, hogy

---

[232] Bülent Gökay: Turkish Settlement and the Caucasus, 1918–20. *Middle Eastern Studies*, 32. évf., 2. sz. (1996. április) 45–76.; William Hale: *Turkish Foreign Policy 1774–2000*. London, 2000. 49–50.

[233] Tsvetelina Tsvetkova: Turkish National Movement and Soviet Russia in Caucasus (1919–1922). *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, 1. évf., 1. sz. (2018. ősz) 77–114.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 209–210.

[234] G. V. Csicserinnek, Szovjet-Oroszország külügyi népbiztosának levele Musztafa Kemál pasához, Törökország Nagy Nemzetgyűlése elnökéhez. Moszkva, 1920. június 3. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*… i. m. 74–75.

[235] Bekir Száminak, Törökország Nagy Nemzetgyűlése külügyekkel megbízott tagjának levele Szovjet-Oroszország külügyi népbiztosához. Ankara, 1920. június. Uo. 76–77.

bármilyen katonai szövetségre lépjen a kemalistákkal, és a szerződés ratifikálása is elhúzódott. Szovjet-Oroszország nem ronthatta tovább a nyugati hatalmakkal fenntartott kapcsolatait, mivel még mindig a London és Párizs által támogatott ellenforradalmárok leverésével és a lengyelekkel vívott háborúval volt elfoglalva. Még kevésbé akarta megnehezíteni az ugyanekkor a brit fővárosban zajló angol–szovjet kereskedelmi tárgyalásokat. A francia kormány persze hevesen ellenzett minden megállapodást, mert ragaszkodott ahhoz, hogy előbb vissza kell fizetni az orosz államadósságot, Lloyd George ellenben támogatta a szerződés megkötését. A szovjet tárgyalófél, Leonyid Boriszovics Kraszin kereskedelmi és ipari népbiztos a maga részéről meg volt győződve arról, hogy a gazdasági előnyökön túl egy Nagy-Britanniával aláírt kereskedelmi szerződés Szovjet-Oroszország Nyugat általi közvetett politikai elismerését jelentené, ezért ezt a pozitív fejleményt nem akarta feláldozni a török nacionalistákkal kötött szövetségért cserébe.[236]

Már csak azért sem, mert minden barátságos nyilatkozat ellenére a kölcsönös bizalmatlanság fennmaradt, ráadásul a Kaukázuson túli területeken komoly nézeteltérések alakultak ki a két ország között. Moszkva tartott attól, hogy a pánturánizmus destabilizálja az egész Kaukázust és Közép-Ázsiát, s szüntelenül óva intette Törökországot minden újabb támadástól a Kaukázuson túli Örményország ellen, amellyel az oroszok 1920 augusztusában szerződést írtak alá arról, hogy használhatják a dzsulfai vasutat. Ez szeptemberben az újabb örmény–török háború egyik kiváltó oka lett, mely tovább késleltette az orosz–török közeledést. Láttuk, Örményország sorsát végül az oroszok és a törökök az örmények nélkül rendezték el, s az orosz ellensúly akadályozta meg Örményország teljes eltűnését, amit a kemalisták minden bizonnyal örömmel láttak volna.

Az orosz–török viszonyt a grúziai fejlemények is befolyásolták. A bolsevikok és a tifliszi mensevik kormány közötti kapcsolatok a központi hatalmak kapitulációja után romlásnak indultak. Moszkva 1918 végén nemcsak, hogy nem ismerte el a Grúz Köztársaság függetlenségét, hanem még a grúz állampolgárokat is szovjet-orosz állampolgároknak tekintette. Ennek megfelelően 1920 elejéig nem is létezett érdemi kapcsolat a felek között, akkor azonban a bolsevikok arra szólították fel Tifliszt, hogy vegyen részt az ellenforradalmár Gyenyikin elleni katonai erőfeszítésekben. Ezt a grúz külügyminiszter visszautasította, mert nem akarta belerángatni a hazáját az oroszországi polgárháborúba, csakhogy a visszautasítás növelte a szovjet kormány ellenségességét. A szomszédos Azerbajdzsán szovjetizálása után a bolsevikok május 2-án megpróbáltak felkelést kirobbantani Tifliszben, amelyet a Vörös Hadsereg intervenciója kísért volna, de ezt a próbálkozást a grúz fegyveres erők megakadályozták. A lengyelekkel vívott háború és az azerbajdzsáni vidék mozgolódása miatt leterhelt moszkvai kormányzat úgy döntött, megállapodik a grúzokkal. A május 7-én megkötött szerződésben elismerte Grúzia függetlenségét, vállalta, hogy nem avatkozik annak belügyeibe és demilitarizálta a határvidéket. Tiflisz cserébe legalizálta a kommunista párt tevékenységét.[237] A viszonyt hamarosan a stratégiai fontosságú Batum sorsa élezte ki újra. Miután a megszálló brit katonaság júliusban távozott, a grúzok birtokba vették a kikötővárost, ami ellen Ankara tiltakozott. Hiába ismerték el Grúzia önállóságát 1921 januárjában a nagyhatalmak, a grúz–török és a grúz–szovjet kapcsolatok tovább romlottak. Miután a hónap végén határvillongások voltak az azeriekkel, Moszkva elérkezettnek látta az időt a hatalma kiterjesztésére. Utasította a helyi kommunista pártot, hogy robbantson ki felkelést a mensevik kormány ellen, amire február 11-én sor is került. Az Azerbajdzsánban és

---

236 Ullman: *Anglo-Soviet relations*… i. m.

237 Georgian Independence. Peace Treaty, concluded in Moscow on 7 May 1920, between the Russian Socialist Federal Soviet Republic (RSFSR) and the Democratic Republic of Georgia. May 7, 1920. *Seventeen Moments in Soviet History. An on-line archive of primary sources*. http://soviethistory.msu.edu/1921-2/transcaucasia/transcaucasia-texts/georgian-independence/, letöltés: 2019. február 28.

Örményországban alkalmazott módszer szerint forradalmi bizottság alakult, mely kérte Szovjet-Oroszország és a Vörös Hadsereg segítségét. Utóbbi átlépte a határt és 25-én bevonult Tifliszbe. Ezt látva a törökök is akcióba léptek, s március közepén megszállták Batumot.[238]

Mindeközben Sztálin gyanakvással figyelte Kemál Rómával és Párizzsal folytatott tárgyalásait, a török vezető pedig más szereplőktől tartott, akiket – úgy tűnhetett – Szovjet-Oroszország támogatott. Figyelnie kellett régi riválisára, Enver pasára, aki Konstantinápolyból való elmenekülése óta egészen elképesztő manőverekkel próbálta elérni célját, Törökország és az iszlám világ „megmentését", „felszabadítását", s 1921-ben bolsevik segítséggel szeretett volna visszatérni a hazájába, hogy puccsal átvegye a hatalmat.[239] De Kemált leginkább a bakui emigrációban élő Musztafa Szuphi Török Kommunista Pártja zavarhatta, melyet 1920. szeptember 10-én szovjet támogatással alapítottak meg, s amely Enver jelenlétét a Keleti népek kongresszusán hevesen ellenezte, az egykori hadügyminisztert „imperialistának" és „háborús bűnösnek" titulálva. Mindennek ellenére 1921 elején az orosz–török tárgyalások újrakezdődtek, mialatt januárban Szuphi és tizenöt társa „balesetben" Trabzon partjai előtt vízbe fulladt…[240] Utaltam rá, hogy az orosz–török szerződést 1921. március 18-án (egy nappal Batum török megszállása után) írták alá, amit megelőzött egy határokról megkötött konvenció. Törökország megtarthatta Kars és Ardahán erődjét, de átengedte Batumot Grúziának, ahol ugyanakkor kereskedelmi tranzitjogokat kapott. Engedett annak a kérésnek, hogy a szorosok problémáját az érdekelt hatalmak konferenciáján oldják meg. Az oroszok elismerték a kapitulációk eltörlését. Mindkét kormány vállalta, hogy figyelmen kívül hagy minden olyan megállapodást, amelyet a másikra erővel kényszerítenek rá. A továbbiakban nem támogattak olyan csoportokat, amelyek célja a másik kormány hatalmának a megdöntése volt. Az északkeleti határainak véglegesítésén – amiről 1921. október 13-án állapodott meg Karsban az immár kommunista uralom alatt álló Grúziával, Örményországgal és Azerbajdzsánnal – és egy jelentékeny katonai segélyen kívül – melynek nagyságát nem hozták nyilvánosságra – Törökország ezzel a szerződéssel az első nagy diplomáciai győzelmét aratta. A szovjet hivatalos elismerés megerősítette a pozícióit a görögök ellenében, és erősebb nyomásgyakorló eszközökhöz juttatta a nagyhatalmakkal szemben egy olyan pillanatban, amikor nyugaton egyre hangosabb lett azoknak a hangja, akik a sèvres-i békeszerződés revízióját és a keleti politika megváltoztatását követelték.

Az orosz–török egyeztetésekkel párhuzamosan Moszkvában török–afgán megbeszélések is zajlottak a bolsevikok aktív közreműködésével. A „két testvérnép" által március 1-jén megkötött szerződés kölcsönös támogatást írt elő a partnerek között. Ankara formálisan is elismerte Afganisztán függetlenségét (ennek a harmadik angol–afgán háború után volt jelentősége), cserébe Kabul elismerte Kemált a török nemzeti ellenállás vezetőjének, mozgalmát pedig a török nemzet legitim képviselőjének. A szerződés előírta, hogy a felek kötelesek egymással konzultál-

---

238 Tsvetelina Tsvetkova: The Unstable „Bridge" of Cooperation – Transcaucasia in Soviet-Turkish Relations (1919–1921). In: Halit Keskin (szerk.): *V. Uluslararasi Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Sempozyumu Tam Metin Kitabi.* İstanbul, 2018. 124–140.; Andrew Andersen – George Partskhaladze: La guerre soviéto-géorgienne et la soviétisation de la Géorgie (février-mars 1921). *Revue historique des armées*, 254. sz., 2009/1. 67–75.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 231.

239 Bővebben lásd Salahi R. Sonyel: Mustafa Kemal and Enver in Conflict, 1919–22. *Middle Eastern Studies*, 25. évf., 4. sz. (1989. október) 506–515.

240 Az Erzurumban elfogott Szuphiékat valószínűleg Kemál utasítására dobták a tengerbe. A bolsevikokhoz való közeledés később sem akadályozta meg őt abban, hogy odahaza üldözze a kommunistákat. 1922 második felében az addig szabadon tevékenykedő TKP-t betiltották, s országszerte 200 vezetőjét vetették börtönbe. Az intézkedéssel Ankara meg akarta erősíteni a Szovjet-Oroszországtól való függetlenségét.

ni, mielőtt harmadik féllel egyezményeket kötnének. Hamarosan afgán követség nyílt Ankarában (ez volt az egyik első nagykövetség a nacionalisták fővárosában), júniusban személyesen Kemál nyitotta meg. Törökország ezenkívül katonai és kiképzési támogatást helyezett kilátásba Afganisztán számára, továbbá török közigazgatási szakértők kiküldését, segítendő a kabuli kormányzati munkát. Az egyezmény a következő évtizedekre megvetette a szövetségesi kapcsolatok alapjait a két fél között.[241]

Mindez természetesen veszélyeztette Anglia érdekeit. A londoni kormánykörök tisztán látták, hogy a török nacionalisták és a bolsevikok közeledése nemkívánatos következményekkel járhat a Közel-Keletre nézve. Azt is érzékelték, hogy az együttműködés rendkívül labilissá teheti a britek konstantinápolyi és a görögök szmirnai pozícióját. Nemkülönben Anglia Moszul környéki érdekeit: „Nem tudjuk Musztafát [Kemált] megállítani. A bolsevikokban megtalálja a hadianyag rendelkezésre álló forrását, mégis igyekszik elhárítani magától bármiféle kötelezettséget a bolsevikok irányába. Képes arra, hogy politikáját sikeres stratégiával támogassa meg. Mi viszont lehetővé tettük, hogy a politikánk túllépjen a stratégiánkon, a blöffünk pedig immár átlátszó. Nem vagyunk abban a helyzetben, hogy segítsük a görögöket, vagy hogy saját magunkon segítsünk Konstantinápolyban. Azt sem engedhetjük meg magunknak, hogy konfliktusba keveredjünk az észak-mezopotámiai török nacionalista erőkkel. Nem engedhetjük meg magunknak, hogy Mezopotámiában maradjunk Musztafa jóakarata nélkül. Ez bizony kellemetlen és megalázó helyzet."[242]

Musztafa Szuphi

1921 januárjának végén az antant kormányai megegyeztek abban, hogy februárban Londonban találkoznak, ahová a görögök és a törökök képviselőit is meghívják.[243] Nagy-Britannia amellett foglalt állást, hogy hívják meg mindkét török kormányt, a szultánét Isztambulból és a nacionalistákét Ankarából, de az utóbbiak képviselői elérték, hogy külön delegációt alkothassanak, amelyet Bekir Számi vezetett. Utóbbi a brit fővárosban 23–24-én felvetette, hogy küldjenek pártatlan vizsgálóbizottságot Szmirnába az etnikai viszonyok megállapítása végett. Ezt azonban Nikólaosz Kalogeropulosz, január vége óta hivatalban lévő görög miniszterelnök nem támogatta.[244] A törökök Szmirna jövőjével kapcsolatos intranzigenciája, valamint a görögök jelentős kártérítésre vonatkozó makacs követelése miatt a konferencia kudarccal végződött, miközben – mint látni fogjuk – egy Lloyd George által bátorított újabb görög offenzívát 1921 januárjában és márciusában Inönü mellett kétszer is feltartóztattak. A hadiszerencse azonban csak a következő nyáron pártolt végleg a török nacionalisták oldalára, 1920–1921 telén egyelőre még úgy tűnt, a görögök és az antant fölényben vannak.

---

[241] Faiz Ahmed: *Afghanistan Rising. Islamic Law and Statecraft between the Ottoman and the British Empires*. Cambridge, 2017. 177–180. A szerződésről magyarul lásd Rubin – Schwanitz: *Nácik, iszlamisták…* i. m. 85–86.
[242] A gyarmatügyi miniszternek készített minisztériumi helyzetjelentés. 1921. május 31. CHAR 17/15.
[243] *L'Europe nouvelle*, 4. évf., 6. sz. (1921. február 5.) 187.
[244] Uo. 12. sz. (1921. március 19.) 379–382.

Athénban bizonyosan így gondolták. Az 1920. nyári ragyogó görög katonai sikerek elvakították a had- és politikai vezetést. Augusztus végén Paraszkevópulosz tábornok sürgette Venizéloszt, hogy cselekedjenek, s indítsanak újabb támadást a török nacionalisták ellen, mivel Kemálék továbbra sem hajlandók elismerni a sèvres-i békeszerződést. Alábecsülve a nacionalisták elszántságát, javasolta az előretörést Kónja és Ankara felé, amivel „kolosszális morális csapást lehetne mérni az ellenségre". A miniszterelnök eleinte nem gondolt újabb hadjáratra, mert tisztában volt hazája gazdasági korlátaival, a sereg leszerelésének szükségességével. Úgy tartotta, hogy csak akkor szabad újabb támadást felvállalni, ha a törökök fél év múltán sem hajlandók végrehajtani a sèvres-i pontokat. Október elején azonban Venizélosz hirtelen megváltoztatta addigi álláspontját és számításba vette az újabb hadjárat lehetőségét, amihez külső segítséget vett volna igénybe. 5-én táviratban fordult Lloyd George-hoz és ambiciózus offenzívát javasolt „abból a célból, hogy végleg megsemmisítsük a nacionalista erőket Ankara és Pontusz körül", hogy új görög szuperállamot hozzunk létre a Fekete-tenger partján, mely határos lesz az örményeknek Sèvres-ben juttatott állammal. A balszárnya fedezése érdekében Venizélosz azt kérte, hogy a brit csapatok nyomuljanak előre Izmitből a Szakaria folyó völgyébe, London pedig szállítson a görög hadseregnek fegyvert, egyenruhát, s nyújtson havonta 3 millió fontnyi segélyt. Meglepő módon burkoltan még meg is fenyegette brit kollégáját, hogy ha kérését nem teljesítik, akkor visszavonja a csapatait Anatóliából, minek következtében Nagy-Britanniának egyedül kell majd szembenéznie Kemállal.[245] (Lásd a mellékletben!) Jóllehet Londonból nem jött válasz, a hónap végén a kormányfő egy kisebb hadműveletre engedélyt adott, melynek során a görögök Burszától keletre elfoglaltak néhány települést.

Ekkor váratlanul jelentős politikai fordulat ment végbe Görögországban, ugyanis az ifjú Sándor király októberben egy majomharapás nyomán kapott súlyos vérfertőzés következtében elhunyt. Kiskorú gyermeke nem lehetett az utóda, ráadásul morganatikus házasságból született, így más megoldást kellett találni. Venizélosz Sándor fivérét, Pált szerette volna uralkodónak, Pál azonban kijelentette, csak demokratikus választások nyomán hajlandó megkoronáztatni magát; tudni akarja, mint vélekedik a nép a száműzetésben élő apja, Konsztandínosz visszatéréséről. A miniszterelnök magabiztosan úgy vélte, nincs ennél kedvezőbb pillanat a választásokra, hiszen nem sokkal korábban az ország jelentős területi gyarapodást könyvelhetett el, így a kormány és antantbarát politikája támogatottságát biztosra vette. Talán nem szavazta meg szeptemberben a parlament, hogy ő „Görögország megmentője"?[246] Kiderült azonban, hogy a kéteves párizsi távolléte nem tett jót a népszerűségének, ám a december 5-i voksolás így is döbbenetes csalódást okozott a számára: a Konsztandínosz visszatérését akarók 60%-ban felülkerekedtek![247] Bebizonyosodott a görög társadalom királypárti többsége, amibe valószínűleg az 1917 óta vívott háborúskodásba való belefáradás, a magas adók, a politikai elnyomás is belejátszottak. Venizélosz azonnal lemondott és Olaszországba távozott, a svájci száműzetésben élő király pedig decemberben hazatért Athénba.

Ez a fordulat lehetőséget kínált a royalisták számára, hogy Venizélosz imperialista politikáját feladják, de legalábbis korlátozzák a kis-ázsiai görög kötelezettségvállalásokat. Igaz, eleinte semmi sem utalt ennek szükségességére, hiszen az 1920. nyári nagy görög győzelmek nyomán már-már úgy tűnhetett, hogy a török nacionalisták helyrehozhatatlan vereséget szenvedtek. Szterjiádisz, az energikus szmirnai görög főbiztos hatékonyan ellenőrizte a megszállt területe-

[245] Llewellyn Smith: *Ionian Vision*… i. m. 133–134.
[246] Alastos: *Venizelos*… i. m. 203.
[247] Abbott: *Greece and the Allies 1914–1922*. i. m. 224–226.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 226–227.

ket, ahová 120 ezer görög menekültet telepített vissza. A szmirnai megszállás egyébiránt drámai módon felerősítette a kis-ázsiai görögök nacionalizmusát. A Nyugat-Törökországban utazgató Toynbee írja, hogy e görög „reneszánsz" nyomán még a török piasztert is a görög drachma váltotta fel a térségben. Több ezer helyi görög folyamodott a Görög Királyság állampolgárságáért. „Még elszigetelt görög közösségek is a régi királysághoz kötötték a sorsukat", jelzi Toynbee.[248]

Mindez azonban nem változtatott azon az alaphelyzeten, hogy a kis-ázsiai görögség mégis-csak enkláve maradt, sziget a török tengerben, kereskedelmi értelemben elvágva a török hátországtól. Mivel nemigen kapott gazdasági segítséget Athéntól, a görög főbiztosnak csak nagy nehézségek árán sikerült pénzügyileg menedzselnie az uralmát. 1920–1921 telén a helyi török lakosok kézzelfogható ellenségessége arra késztette Szterjiádisz csendőreit, hogy éjszakára megerősített őrseikbe, laktanyáikba zárkózzanak, miközben az igen hatékony kemálista polgári adminisztráció egészen Szmirna kapujáig terjesztette ki a fennhatóságát. A nacionalista török fegyveres erők lenyűgöző gyorsasággal szerelkeztek fel újra és képezték ki a katonáikat. Ezzel szemben a szmirnai görögség változatlanul kórosan irtózott a katonai szolgálattól. Szterjiádisz számára hamar kiderült, hogy a helyben toborzott haderő egy újabb, a kemálistákkal vívott összecsapás esetén használhatatlan lesz.

Márpedig az új királypárti kormányzat éppen egy újabb offenzíva lehetőségeit latolgatta. Ahelyett, hogy a szmirnai pozíciók megszilárdítását választotta volna, Konsztandínoszt és környezetét megigézte a belső területek elfoglalásának és a kemálista mozgalom végleges megsemmisítésének a kísértése. Nagyzási hóborttól vezetve az udvari körök venizéloszi dicsőségre vágytak, hiába figyelmeztette az új kormányt Metaxász tábornok, hogy az expedíció folytatása végzetes következményekkel járhat. Az antanthatalmak is hasonlóan vélekedtek. Foch marsall már 1920 márciusában azt állította, hogy legalább 27 hadosztály szükségeltetik Anatólia teljes pacifikálásához. A görögök Szmirna környékén ennek az erőnek csupán az egyharmadával, 110 ezer katonával rendelkeztek.[249] A királyt azonban nem lehetett eltántorítani a tervétől. Hiszen ha Venizélosz figyelmen kívül hagyhatta a figyelmeztetéseket, s ezáltal 1920 nyarán jelentős katonai győzelmeket arathatott, akkor ő, aki a Balkán-háborúk idején már bizonyította katonai képességeit, még merészebben léphet fel. A célja egyenesen az volt, hogy bevegye a török nacionalisták fővárosát, Ankarát. Konsztandínosz biztos lehetett abban, hogy ehhez változatlanul élvezni fogja a britek támogatását. Talán nem jelentette ki 1920. december 22-én Lloyd George, hogy „a görög nép barátsága létfontosságú a számunkra a világnak ebben a részében, a világnak abban a részében, mely létfontosságú Nagy-Britannia számára, lényegesebb, mint a világ bármely másik országa"?[250] A kocka el volt vetve. A király 1921 januárjában utasította katonai stábját, hogy készítse elő a keleti előretörést Közép-Anatólia szívébe.

A görögöket Anatóliában az a Musztafa Kemál várta, aki nagyon jól ismerte őket. A 100 ezres zsidó–muszlim–keresztény Szalonikiben született, s onnan 1912-ben elmenekült, az alsóközéposztályhoz tartozó fiatalember a monasztiri és a konstantinápolyi katonai kollégiumban szívta magába a lüktető nacionalizmust, valamint azt a liberalizmust, amelyet az Egység és Haladás titkos találkozóin részt vevő fiatal katonatisztek vallottak. Matematikai és szónoki tehetségével hamar kitűnt (ezért kapta állítólag egyik tanárától a *Kemál,* vagyis „tökéletes" nevet, mert minden kérdésre tudta a választ). Harcolt az olaszok ellen Líbiában és részt vett a Balkán-háborúkban is. Szófiai, párizsi és berlini katonai attaséként volt alkalma megismerni a nyugati

[248] Toynbee: *The Western Question in Greece and Turkey*… i. m. 125.
[249] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 414.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 539–540.
[250] Temperley (szerk.): *A History of the Peace Conference of Paris*. VI. i. m. 32.

szekularizációt és a parlamentáris rendszert.[251] Mivel az ország egyik legnagyobb háborús hősének számított, lehetősége nyílt rá, hogy elveit átültesse a gyakorlatba. Mint láttuk, a mudroszi fegyverszünet után a hírnevét arra használta föl, hogy leállítsa a török hadsereg leszerelését, s annak helyébe forradalmi nemzeti hadsereget szervezzen. Szmirna görög megszállása jelentette számára az igazi ösztönzést a cselekvésre: „Úgy éreztem – mondta később –, mintha kinyílt volna a kalitka, én pedig madárként készen álltam a szárnyaim kitárására és az égbe emelkedésre."[252] Valóban magasra jutott. Az erzurumi és a sivasi kongresszus után megszületett a nemzeti paktum, majd 1920 tavaszán összehívták a „Nagy Nemzetgyűlést", melynek ő lett az elnöke.

Ankarát, rendszere fővárosát Konstantinápolytól több száz kilométeres távolság és vad hegyvidék választotta el. A település nem számított jelentős központnak, mindössze 20 ezer lakosa volt. Rendelkezett azonban vasútállomással, s éppen emiatt választotta ki Kemál a főhadiszállásául. Régi citadellájában jól be lehetett rendezkedni. Kemál legkiválóbb parancsnokai is itt tartózkodtak: Fevzi pasa, a hadügyminiszter és Núri Ismet pasa, a nacionalista hadsereg vezérkari főnöke komoly tapasztalatokat szerzett a Balkán-háborúkban és az első világháborúban. Szilárdan kezükben tartották Törökország mintegy kétharmadát.

Kemál személyisége jelentette az egész török ellenállás lelkét. 39 éves volt ekkor és 15 éves katonai tapasztalattal rendelkezett. Kitartása, bátorsága, elementáris lendülete és energiája kimeríthetetlennek látszott, s mindez erős fizikummal párosult. Sugárzott belőle a magabiztosság, tekintélye mindenkit elbűvölt. Keménysége, sőt kíméletlensége éles ellentétben állt azzal a karikatúraszerű képpel, amely Nyugaton a törökökről elterjedt. Halide Edib Adivar, a kiváló újságírónő és feminista gondolkodó, aki csatlakozott az ankarai nemzeti mozgalomhoz, ebben az időszakban így jellemezte Kemált: „Hol cinikus, hol gyanakvó, hol gátlástalan, hol pedig ördögien okos volt. Egyszer kihívóan viselkedett, másszor egyszerű utcasarki hősként megbocsátott. Jelentős, habár meglehetősen középszerű színészi képességekkel volt megáldva, az egyik pillanatban tökéletes demagógként – második George Washingtonként – lépett fel, a következő pillanatban pedig már napóleoni viselkedést öltött magára. […] Természetesen mindenki tudta, hogy a környezetében vannak nála sokkal intelligensebb, erkölcsileg gerincesebb, műveltségben és neveltetésben messze fölötte álló emberek. De senki sem tett túl rajta kifinomultságban vagy eredetiségben és senki sem kelhetett versenyre az életerejével. Ilyen-olyan képességei többékevésbé normálisnak voltak mondhatók. Vitalitása azonban különleges volt."[253]

Erre a végtelen energiára és politikai vasakaratra nem csak az antant vagy a görögök elleni küzdelmében, esetleg a nemzetgyűlés civódó, gyülevész hadának lecsendesítésében volt szüksége Kemálnak. 1920-ban farkasszemet kellett néznie a cserkesz irredentákkal és a vallási fundamentalisták mozgalmával is, e törzsi lázadókkal, akik mélységesen tisztelték a szultán-kalifát, s tőle anyagi támogatást húztak. Hogy az egyébként igencsak sokszínű iszlámisták mennyire erős és befolyásos csoportot jelentettek, azt az is mutatja, hogy a Nagy Nemzetgyűlés 361 tagja közül 73 valamilyen vallási tisztviselő volt, köztük 14 mufti és 8 dervisrend vezetője.[254] Ezeket a lázongásokat egymás után verték le, ami eltartott egészen 1921 januárjáig, s jellemző, hogy a Fekete-tenger partvidékén tömeges deportálásokat hajtottak végre, egyes falvakban pedig még mérges gázt is bevetettek![255] A foglyok nemigen remélhettek könyörületet, ami ebben az időben luxus

[251] Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 83–85., 88–92.
[252] Patrick Balfour Kinross: *Atatürk. The Rebirth of a Nation*. London, 1965. 176.
[253] Halide Edib: *The Turkish Ordeal*. London – New York, 1928. 128–129. http://louisville.edu/as/history/turks/Turkish%20Ordeal.pdf, letöltés: 2015. március 18.
[254] Lewis: *The Shaping of the Modern Middle East*. i. m. 112.
[255] Gingeras: *Fall of the Sultanate*… i. m. 295.

lett volna Kemál számára, hiszen minden erőfeszítését arra fordította, hogy a népéből öntudatos nemzetet faragjon, hogy megértesse a törökökkel, nem pusztán egy félig bizánci típusú birodalom itt ragadt maradványai, vagy éppen az iszlám ájtatos hívei, hanem a török faj és nemzet anyaföldjének gyermekei. Ilyesfajta gondolatokat már Zija Gökalp is hangoztatott a háború előtt és alatt, csakhogy azok hatását az antant győzelme, az Egység és Haladás feloszlatása és Zija britek általi 1919-es letartóztatása erősen lekorlátozta. Az Enver pasa 1917-es és 1918-as Kaukázuson túli támadása felett érzett büszkeséget, valamint a háború alatti lankadatlan propaganda emlékét porrá zúzta 1919 májusában a görög megszállás megaláztatása. Az Ankarában indított lapok viszont, melyeket Konstantinápolyból kicsempészett nyomdagépeken tízezres példányszámban készítettek, most napi rendszerességgel buzdították a törökséget az ellenállás felújítására. 1921-re a nacionalista kormánynak sikerült leküzdenie a belső ellenségét és megszilárdítania az uralmát a koldusszegény anatóliai hátországban, emellett pedig felkelteni a köznép óriási többségének a lojalitását és hódolatát.

1920 decemberében Anasztásziosz Papúlasz tábornok, a nemrég kinevezett kis-ázsiai főparancsnok utasítást kapott a jelentős ópiumtermelő település, Afium-Karahiszar (Afyonkarahissar)[256] és az Ankarától 230 km-re nyugatra fekvő Eskisehir török erődítmények megtámadására és elfoglalására. Ennek a két fontos vasúti csomópontnak a megszerzése lehetővé tette volna a görög front kiegyenesítését és a Szmirnától Izmitig, a régi Nikomédiáig tartó vasútvonal ellenőrzését. Az esélyek kedvezőnek tűntek. Mint láttuk, 1920 végén a kis-ázsiai görög hadsereg 110 ezer főt számlált, emellett 243 nehézlöveggel is rendelkezett, miközben a törökök alig 60 ezer katonát tudtak csak felsorakoztatni, tüzérségük pedig szinte egyáltalán nem volt.[257] A fölényben lévő görögök 1921. január 6-án kezdték meg az előrenyomulásukat Burszából a meredek magaslatokon keresztül Eskisehir irányába. Ezúttal azonban a nyári offenzíva sikerét nem tudták megismételni. Ismet pasa, a török harctéri parancsnok a csapatait az Inönü melletti völgyben sorakoztatta föl, közvetlenül Eskisehir előtt. A Nyugat legnagyobb megdöbbenésére képes volt váratlan és pusztító támadást indítani a görög szárny ellen, hatezres veszteséget okozva mindössze 24 óra alatt, visszaűzve őket a kiindulópontjukra. Hihetetlen, hogy a világháború véres ütközetei során megszokottakhoz képest a törökök mindössze 95 halottat és 183 sebesültet vesztettek.[258]

Az első inönüi csata, ahogy később nevezték, óriási traumát okozott Londonban és a többi szövetséges fővárosban: a nacionalisták bebizonyították, hogy képesek sikeresen ellenállni egy erősebb haderőnek. Lloyd George tudatára ébredt annak, hogy a görögök a korábbi lenyűgöző teljesítményük ellenére alighanem elérték a lehetőségeik határát. A brit katonai körök már régóta szorgalmazták a szembenálló felek közötti kompromisszum megkötését. Lloyd George kelletlenül ugyan, de végre figyelmet kellett, hogy szenteljen a mondandójuknak. Aggodalmát Párizsban és Rómában is osztották. A Törökországban kialakult válság rendezésére ezért – mint láttuk – a Legfelsőbb Tanács Londonban február 21-én újra összeült. A meghívottak között nemcsak a szövetségesek, az athéni és a konstantinápolyi kormány, hanem most először az ankarai nacionalisták képviselői is szerepeltek. A kemálista küldött, Bekir Számi nem is mulasztotta el jelezni, hogy ezt kormánya elismerésének tekinti. A britek, az olaszok és a franciák a konferencia előtt megállapodtak, hogy hat alapelvhez ragaszkodni fognak: (1) valamilyen formában jöjjön létre független török állam; (2) a Dardanellákat és a Boszporuszt nemzetközi ellenőrzés

256 A „fekete erőd" jelentésű *-karahissar* toldalék a város felett tornyosuló sziklára utal.
257 Bujac: *Les campagnes de l'armée hellénique 1918-1922*. i. m. 260.
258 McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 451.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 228–229.

alá kell vonni; (3) a török fegyveres erőket korlátozni vagy feloszlatni kell, hogy a békét többé ne fenyegethessék; (4) jöjjön létre független Örményország; (5) Szíriát, Mezopotámiát és Palesztinát le kell választani Törökországról; (6) a törökországi keresztény kisebbségeket védelemben kell részesíteni. A fő kérdés a török államiság méretére, jellegére irányult, de tárgyaltak az oszmán adósság (valamint a háborús kártérítés) ügyéről és a kalifa vallási szerepéről is. A franciák és az olaszok javasolták, hogy a szultán a muszlimok spirituális vezetőjeként maradjon Konstantinápolyban, amivel Lloyd George nem értett egyet, sőt úgy vélte, minden töröknek távoznia kellene a fővárosból. Mint mondta, a törökök évszázadok óta jelen vannak Európában, s mindig „átkos elnyomóként viselkedtek. Nagy lehetőséget szalasztanánk el, ha most nem szabadítanánk meg Európát ettől a pestistől és a zűrzavarnak ettől a potenciális forrásától." Lloyd George törökellenes álláspontja mindvégig érzékelhető volt. Szmirna görög megszállása kapcsán Millerand felvetette, hogy a görögök esetleg kivonulhatnának, amit brit kollégája azzal utasított el, hogy ez számukra megalázó lenne, a kikötővárosra pedig szenvedést hozna. Kijelentette, kompromisszumként hajlandó elfogadni, hogy a törökök Isztambulban maradjanak, de Szmirnát semmiképpen sem szabad visszaadni „annak a népnek, amely már végképp bebizonyította, hogy képtelen azt kormányozni".[259]

Rohamozó görög gyalogság

Bekir Számi mérsékelt hozzáállását bizonyítandó bejelentette, hogy hajlandó tárgyalásokat folytatni a szmirnai térség korlátozott görög felügyeletéről. Mint később kiderült, ez volt a görögök utolsó esélye arra, hogy legalább részleges ellenőrzést tartsanak meg Kis-Ázsia égeitengeri partvidéke fölött. Csakhogy március végén a hatalomra visszajutó, még mindig a birodalmi dicsőség lázában égő Gúnarisz miniszterelnök gátlástalanul visszautasította a lehetőséget és ragaszkodott a sèvres-i békeszerződés maradéktalan végrehajtásához. Március 23-án ráadásul

[259] Lehr Wagner: *The Division of the Middle East*… i. m. 4–5.

Athén halálra ítélte a konferenciát avval, hogy váratlanul felújította az Eskisehir és Afium-Karahiszar elleni támadását. A hadmozdulatot a lehető legrosszabbul időzítették. Az időközben erősítést és utánpótlást kapó Ismet újfent Inönünél várta a főcsapást, ezúttal azonban már megerősített erődítmények között. Egy heti dühödt csatározások után a hathatós török ellentámadás megint sikeresnek bizonyult. Április 4-re a négyezer főt veszítő görögöket ismételten burszai állásaikba kényszerítették vissza (második inönüi csata). Toynbee a visszavonulásukat „csapatok, öszvérek, ökrösszekerek és teherautók végtelen menetének" látta, mely „a zsúfolt úton csak vánszorgott".[260] Ráadásul Papúlasz tábornok a felperzselt föld taktikáját alkalmazva falvak százait égette fel, amiről más külföldi megfigyelők mellett Toynbee is beszámolt: amerre járt, mindenütt „elszenesedett testeket látott a hamu alatt".[261] A törökök valószínűleg megsemmisíthették volna a visszavonulókat, ha nem lettek volna ők maguk is teljességgel kimerültek. Papúlasz, aki tökéletesen tisztában volt a katonai és a civil morál törékenységével, mégis gratulált csapatainak, amiért „elérték a hadjárat első szakaszára kitűzött célokat",[262] majd tartalékból további alakulatokat hozatott, 200 ezresre növelve a megszálló erők létszámát.

Valójában nemcsak, hogy nem sikerült elérni a célokat, hanem még füstbe szállt minden remény arra nézve is, hogy a továbbiakban az antant hivatalos támogatást nyújtson a görög ügynek. Konsztandínoszt ugyan egyáltalán nem szívlelték a szövetségesek, az inönüi ütközetek előtt mégsem akarózott nekik elítélni a royalista vállalkozást, még ha a sikerre a legkevesebb kilátása sem volt. Most azonban, hogy a győzelem esélye nyilvánvalóan végleg elveszett, elképzelhetetlenné vált az antant államférfiai, köztük Lloyd George számára, hogy a királynak újabb biankó csekket adjanak annak minden potenciális diplomáciai következményével együtt. Miután Gúnarisz távozott a londoni konferenciáról és elhamarkodott módon felújította az anatóliai hadműveleteket, az antanthatalmak május 21-én ünnepélyesen deklarálták a semlegességüket a görög–török konfliktusban. Ez azt is jelentette, hogy a királyi kormány immár nem bújhatott a sèvres-i békeszerződés mögé, s többé nem hivatkozhatott arra, hogy a szövetségesek nevében cselekszik. Négy hónappal később – abban reménykedve, hogy a háborút további veszteségek nélkül le lehet zárni – a Legfelsőbb Tanács ismét ajánlatot tett az Athén és Ankara közötti közvetítésre. A görögök azonban most is visszautasították a kezdeményezést. Az újabb hadjáratukra készülve a royalisták biztosak voltak abban, hogy Lloyd George nem fogja elhagyni őket. „Semmi sem döbbentett meg jobban az alatt a nyolc hónap alatt, míg a görög hadsereggel és polgári lakossággal kapcsolatban álltam – emlékezett vissza Toynbee –, mint az az egyetemes hit, hogy Nagy-Britannia […] továbbra is támogatni fogja őket. Ez volt az egyetlen dolog, amiben minden görög […] lelkesen egyetértett."[263] Ebben nem is tévedtek olyan nagyot. A hivatalos nyilatkozatai ellenére ugyanis a brit miniszterelnök képtelen volt levetkőzni magáról a görögbarát magatartását, ami végeredményben az egész nyugat-ázsiai diplomáciájának a vezércsillagát jelentette. Továbbra is ezt mondogatta: „A görögök a jövő emberei a Kelet-Mediterráneumban. Termékenyek és teli vannak energiával. Keresztény civilizációt képviselnek a török barbarizmussal szemben. Harci képességeiket a tábornokaink groteszk módon alábecsülik. Nagy-Görögország

[260] Toynbee: *The Western Question in Greece and Turkey*… i. m. 233.

[261] Toynbee a középkori és újkori görög történelem professzora volt a londoni egyetemen, tanszékét tehetős görög hajótulajdonosok támogatták. A görög rémtettekről szóló beszámolói megdöbbentették a brit közvéleményt, mely évekig egyoldalúan csak az oszmán-törökök atrocitásairól értesült. Mindez meggyengítette Athén londoni tárgyalási pozícióit a későbbiekben. Toynbee bátor beszámolói az egyetemi állásába kerültek. Mango: *Atatürk*… i. m. 16. fej.

[262] Bujac: *Les campagnes de l'armée hellénique 1918-1922*. i. m. 269–270.

[263] Toynbee: *The Western Question in Greece and Turkey*… i. m. 98–99.

felbecsülhetetlen előnyt jelentene a Brit Birodalom számára. […] Jó tengerészek, növelni fogják haditengerészeti erejüket, birtokolni fogják az összes fontosabb szigetet a Földközi-tenger keleti medencéjében. Ezek a szigetek a jövőben potenciális tengeralattjáró-bázisként fognak szolgálni, a Szuezi-csatornán keresztül Indiával, a Távol-Kelettel és Ausztrálázsiával fenntartott összeköttetési útvonalaink mentén terülnek el."[264]

Az athéni kormány érzékelte, hogy nem hivatalosan továbbra is élvezi a brit támogatást. 1921 júniusában Konsztandínosz saját magát nevezte ki az Ázsiában állomásozó hellén csapatok főparancsnokának, s ilyen minőségében Szmirnába ment. Ő volt az első keresztény uralkodó, aki a keresztesek óta Anatólia földjére tette a lábát. Athénban ezalatt Gúnarisz miniszterelnök utasítást adott a katonai vezetésnek, hogy tegyen meg minden szükséges előkészületet a kemálista seregek bekerítésére és végleges megsemmisítésére,[265] annak ellenére, hogy április 7-én Metaxász, akit a kormányfő megpróbált rávenni arra, hogy vegye át a következő hadjárat irányítását, figyelmeztette, hogy Törökországot a jelen körülmények között nem lehet legyőzni. Gúnarisznak kijelentette, a törökök „a szabadságukért és a függetlenségükért akarnak harcolni. […] Hiszik, hogy Kis-Ázsia az ő hazájuk, mi pedig bitorlók vagyunk. Azok a történelmi jogok, amelyekre mi az igényeinket alapozzuk, rájuk és nacionalista érzéseikre semmilyen hatást sem gyakorolnak. Hogy igazuk van-e vagy sem, más kérdés. Egyetlen dolog számít: hogyan éreznek."[266] Hiába volt a figyelmeztetés. 1921 áprilisa és júliusa között a görög vezérkar rohamtempóban újra felszerelte és újjászervezte az erőit. A tartalékosok új korosztályait mozgósították, hadianyagot szállítottak a frontra. A létszám meghaladta a 125 ezer főt, a csapatok 410 tábori ágyúval, 4000 géppuskával és 20 repülőgéppel rendelkeztek.[267] A rátermett harctéri parancsnok, Duszmanisz tábornok irányításával a görögök ezúttal nem az előre eltervezett északon, hanem délen indították meg az offenzívájukat. Nem úgy, mint Afium-Karahiszar és Eskisehir esetében, ahol frontálisan támadtak, a hadoszlopok most széles kört leírva a török hátvédet és utánpótlási övezetet vették célba. A stratégia működött, mivel a törökök az erőiket (összesen 122 ezer katona, 160 löveg, 700 géppuska, 4 repülőgép) északon vonták össze. Eskisehirt átkarolták, emiatt hamar ki kellett üríteni. Július 21-én azért Ismet heves ellentámadást vezényelt a város visszafoglalására. De már késő volt, csapatait visszavetették.

Ekkor maga Kemál is megjelent a csatatéren. Sebtében felmérte a katonai helyzetet és nyomban felismerte, hadserege megmentésének egyetlen módja az általános visszavonulás, amit azonnal el is rendelt. 60 ezer katona kezdte meg a visszahúzódást Törökország belsejébe. Rövidesen új védelmi állást alakítottak ki a Szakaria folyó nagy kanyarulata mögött, Ankarától alig 80 km-re. A végső győzelem kilátásától izgatottan Gúnarisz a szmirnai főhadiszállásra sietett, ahol nyomást gyakorolt a királyra, hogy keljen át a Szakarián és foglalja el Ankarát. A főtisztek azonban ellenezték a további előretörést. Papúlasz tábornok hangsúlyozta, hogy ők ellenőrzik a szmirnai enklávét védelmező vasúthálózat egészét, s a hadsereg ideális pozícióban van ahhoz, hogy megszilárdítsa helyzetét a Szakaria természetes választóvonala mögött. Úgy vélekedett, hogy értelmetlen a további előretörés kockázatát vállalni. Konsztandínosz mégis úgy döntött, megkockáztatja a támadást.

Minden kétség ellenére a lehengerlő görög offenzíva lehetőségével a törökök is számoltak, akik a harcok és a visszavonulásuk során 40 ezer főt veszítettek. Magasra csapott a dezertálók száma. Ankarában a Nagy Nemzetgyűlés valósággal pánikba esett, egyesek már a főváros eva-

[264] Churchill: *The World Crisis. IV*. i. m. 391.
[265] Bujac: *Les campagnes de l'armée hellénique 1918-1922*. i. m. 284.
[266] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 541.
[267] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 454.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 235.

kuálásáról beszéltek, a Kemállal szembenálló politikusok (Enver hívei, defetisták stb.) szembefordultak vele. Ezt a pszichológiailag fontos pillanatot Kemál kihasználta és szó szerint megfélemlítette a képviselőket. Felajánlotta nekik, hogy római mintára válasszák meg őt három hónapra diktátorrá, így az esetleges kudarc egyedül az ő felelőssége lesz. A javaslat találkozott azok egyetértésével, akik hittek a győzelemben, és azokéval is, akik biztosak voltak a vereségben. *In extremis* megkapta három hónapra a nemzetgyűléstől a teljhatalmat, gyakorlatilag katonai diktatúrát vezetett be és átvette Ismettől a hadsereg vezetését. Valójában egyáltalán nem volt biztos abban, hogy fel tudja tartóztatni a görögöket a Szakariától nyugatra, mivel Papúlasz nemcsak létszámfölényben támadhatott, de erősebb tüzérséggel is rendelkezett. Szigorúan katonai szempontból Kemál úgy vélte, hogy hadseregének mint harcképes erőnek a fennmaradása fontosabb, mint akár a Szakaria, akár Ankara védelme, viszont azt is tudta, hogy a Nagy Nemzetgyűlés és az ankarai civil lakosság hozzáállása megköveteli a főváros megvédelmezését. Ettől függetlenül a biztonság kedvéért a levéltárat Kajszeribe küldték és kiadták a szükséges utasításokat a kormány evakuálására is, ha a görögök áttörnének.

Kemál védelmi stratégia mellett döntött és a Szakaria folyónál elbarikádozta magát, hogy biztosítsa Ankara védelmét. Lázas munka kezdődött. Habár a nemzeti hadsereg lerongyolódott és vereséget szenvedett, még intakt maradt. Drasztikus intézkedéseket foganatosítottak, országszerte elrekvirálták a háztartásokban talált élelmiszerek 40%-át, minden teherhordó állatot lefoglaltak a hadsereg számára, de ugyanez történt a textilszövetekkel, a bőrökkel, a cipőkkel és az olajtartalékokkal is. A lakosságot, mely a modern török történelemben ismeretlen fokig merült el a hazafias lelkesedésben és példátlan nemzeti összefogást valósított meg, felszólították, hogy a háztartásokban és a gazdaságokban található minden eszközt fegyverré alakítson át, szolgáltassa be a régi muskétákat, de még a kovácsoltvasból készült kerítéseket is, hogy azokból bajonetteket gyárthassanak. A hadügyminiszter, Fevzi pasa herkulesi erőfeszítéseket tett a hadsereg újrafegyverzése érdekében, például helyreállíttatta a már szétbontott, szétszerelt régi ágyúkat, megjavíttatta a hibásan legyártott töltényeket. Gyermekeiket a hátukra kötözve anyák érkeztek Ankarába élelmiszerrel és munícióval megrakott ökrösszekerekkel Dijárbekirből, Sivasból és Trabzonból. Férfiak több száz kilométert gyalogolva jelentkeztek, nem ritkán saját magukat szerelték fel, mikor a halottaktól vagy a sebesültektől vették el a fegyvereiket. Halide Edib így írta le az Ankarán Szakaria felé keresztülvonuló csapatok lidérces képét: „Minden állomáson újoncok várakoztak, majd elfoglalták helyüket a kocsikon. Nők álltak a peronon, arcukon néma gyötrelem. Egy idős asszony a vonat után futott, fogatlan szájának fekete rése a kétségbeesés hangtalan sóhajtásává fagyott. A férfiak a vagonokban egymás kezét fogták, és a másik kocsiban lévőket szólongatták, hogy van-e ott valaki a szülőföldjükről vagy a falujukból. »Van ott valaki Kasztamoniból?« »Van ott valaki Csangiriből?« »Van ott valaki…«, hallatszott mindenfelől. […] Amint a vonat eltűnt Anatólia határtalan pusztaságában, tudtam, hogy elérkezett a fordulópontja annak a legkeményebb megpróbáltatásnak, amelyen Anatólia valaha is keresztülment."[268]

A Szakaria Anatólia három nagy folyójának egyike, észak felé széles kanyarulatot ír le, kietlen, kopár felföldeken vág keresztül, majd nyugat felé fordul sziklákon és hegyszorosokon törve át. Ez a folyó képezte az utolsó természetes választóvonalat a görögök és Ankara között. Az erőviszonyok a háború kezdete óta talán most voltak a legkiegyenlítettebbek, hiszen a görögök 100 ezer harcost vonultattak fel a mintegy 100 km-es frontvonalon, a törökök 90 ezret. Hírszerzési információkra alapozva a görög vezérkar olyan tervet dolgozott ki, melynek értelmé-

[268] Edib: *The Turkish Ordeal*. i. m. 206.

ben a csapást északon, a legváratlanabb helyen szándékoztak mérni. Augusztus 10-én a görög hadsereg megindult, először a déli, száraz területeken nyomult előre, majd hirtelen észak felé fordult. Az ötletes haditerv kivitelezését azonban megakadályozták a felderítés hiányosságai: a csapatok nem tették meg a kellő távolságot északra, hanem a front középső szakaszán lendültek általános támadásba, ott, ahol az ellenség a legerősebb védelmét hozta létre. A csata 22 napig dühöngött, az egyik leghosszabb szabályos ütközetnek számított a modern hadtörténetben, s akár az első világháború utolsó valódi csatájának is tekinthetjük. A lövészárkok és magaslatok többször is gazdát cseréltek a támadások és ellentámadások ritmusa szerint. Az első tíz nap alatt a görögök nagyjából 20 km-t nyomultak előre, a frontvonal pedig északi–déli irányból egyre inkább keleti–nyugati irányba fordult el. A törököknek a folyó keleti partján a magaslatokat sikerült tartaniuk, ahonnan tűzzel árasztották el a rohamozókat. Ennek dacára a görögöknek 23-án sikerült átkelniük a Szakarián, mielőtt még a védők az utolsó hidat felrobbantották volna. Szeptember 2-án elfoglalták a környék legmagasabb pontját, a Csal-hegyet (Çaldağı), ahonnan megpillantották Ankara távoli fényeit. Másnap egyik alakulatuk előretört és kettévágta a török védelmet. Az ágyúk dörgését ekkor már a fővárosban is hallani lehetett; páni félelem lett úrrá, a győzelem érdekében a mecsetekben imádkoztak és birkaáldozatokat hoztak. A legutolsó harctéri jelentések láttán Gúnarisz Athénban a brit nagykövetnek kijelentette: „Törökországot halottnak tekinthetjük."[269]

Kemál szemlét tart a török csapatok felett (1922. június)

Kemál azonban alaposan megtanulta a világháború leckéjét: a mélységi védelem, a több sorban elhelyezkedő lövészárkok lehetővé tették embereinek a taktikai visszavonulást. A főparancsnok a hadműveleteket a török vonalak mögül, egy kis faluból irányította. Egyre fogyó tartalékaival igyekezett minden rést elzárni a védelmén, miközben Papúlasz szüntelenül rohamozó katonái a végkimerülés határára értek. A harcok kegyetlenségét, vadságát nem lehet eltúlozni.

[269] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 457.

Mindkét oldalon katonák ezrei haltak szörnyhalált, komplett hadosztályok semmisültek meg vagy váltak zászlóaljjá, esetleg századdá. A török tisztek sorait elképesztő gyorsasággal kaszálták le, hét tábornok vesztette életét közelharcban![270] A görögök utánpótlása szinte teljesen szétesett, a kantinokban alig volt ivóvíz, a fejadagokat szárított kukoricára korlátozták. S mégis a kíméletlenül tűző augusztusi napsütésben a görögök sztoikus kitartással nyomultak előre. A megsemmisítés, a kiirtás ősi erőpróbája volt ez, melyben holttestek népesítették be a felperzselt és letarolt vidéket.

A harc egy idő után holtpontra jutott. Kétheti mészárlást követően a görögök és a törökök nagyjából ugyanannyi, 18 ezer embert veszítettek.[271] E kritikus ponton, szeptember első napjaiban – hiába nyert teret a hadserege – Papúlasz felismerte, hogy erői kimerültsége miatt nem rohamozhat tovább, ezért kétségbeesve sürgönyözött Athénba: engedélyezzék neki, hogy fegyverszünetet kérjen Kemáltól. Kérelmét visszautasították. Majd elérkezett az a pillanat, amelyre Kemál várt. Hatalmas kockázatot vállalva az ütközet 17. napján, szeptember 8-án az egész hadseregét támadásba lendítette a hegyoldalakon, és sikerült elfoglalnia a görög védelem első vonalát. A második vonalban tartózkodó hellén katonák is elkezdtek visszavonulni, s feladni a pozíciójukat. A görög hadosztályok dominó módjára zuhantak össze. Amikor a török frontáttörés híre Szmirnába ért, a főtisztek harci morálja pillanatok alatt elpárolgott. A tisztként szolgáló András herceg, Konsztandínosz öccse látta, ahogy Papúlasz tábornok „felbőszült Akhilleusz módjára" a sátrába húzódik, s nem hajlandó szóba állni senkivel.[272] 11-én aztán egy angol újságírónak elismerte, hogy „a csata véget ért". Az általános visszavonulásba kezdő elcsigázott és dühös görög hadsereg tűz alá vette, felégette a falvakat, amelyeken keresztülhaladt. Igaz, még időben kezdték meg a visszavonulást, ami megmentette a sereget, de a Szakaria menti csatában 14 ezer katonájuk így is ellenséges hadifogságba esett, miközben ők maguk csak 8 ezer török hadifoglyot ejtettek. Az Ankarától nyugatra található vasutak, utak és hidak elpusztítása révén annyit sikerült elérniük, hogy a törökök nem üldözhették őket. Ennek azonban ára volt: mire szeptember 12-én az eredeti Afium-Karahiszar és Eskisehir közötti vonalra értek, elpusztított, felperzselt pusztaság maradt utánuk. Konsztandínosznak és a vezérkarnak nem maradt más választása, mint az Athénba való visszatérés, ahol jeges lenézés fogadta őket.[273] Egészen más volt a hangulat Ankarában. Az örömmámorba került, megkönnyebbült és hálás Nagy Nemzetgyűlés Musztafa Kemált a *gázi,* „a hit harcosa" melléknévvel ruházta fel. A képviselők érezték, a török haza megmenekült, s a hitetlenek kiűzése már csak idő kérdése. Egy megfigyelő kissé talán túlozva így summázta a történteket: „Az 1683. szeptember 18-án Bécsnél kezdődő visszavonulást sikerült 238 évvel később megállítani."[274]

Konsztandínosz király még megpróbált Trákiában felállítani egy hadsereget és bejelentette azt is, hogy beveszi Isztambult. A franciák és az olaszok azonban már elhatározták, hogy útját állják a görögöknek, még akkor is, ha emiatt konfrontálódniuk kell Nagy-Britanniával. Éppen ez lett a Szakaria folyó melletti török győzelem egyik legfontosabb következménye: drámai fordulat állt be Párizs és Róma kemálistákkal kapcsolatos politikájában. Ezt a változást Lloyd George később úgy aposztrofálta, mint „bizonyos szövetséges kormányok árulását, amelyek alattomban bátorították a törököket és segítették hadseregük felfegyverzését".[275] Tény, hogy mind a fran-

[270] Kinross: *Atatürk*… i. m. 315–318. A csatáról magyarul lásd Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 241–245.
[271] H. C. Armstrong: *Grey Wolf. The Life of Kemal Ataturk*. New York, 1961. 148.
[272] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 425.
[273] Bujac: *Les campagnes de l'armée hellénique 1918-1922*. i. m. 135.
[274] Egeresi Zoltán: A török nemzetépítés Atatürk korában. *Világtörténet*, 3. (35.) évf. (2013), 1. sz. 125–144.
[275] Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 1242–1243.

cia, mind az olasz kormány kezdettől fogva fenntartásait hangoztatta a görög hadjárat támogatását illetően. Az olaszok konkrétan elveszítették az érdeklődésüket a sèvres-i békeszerződés végrehajtása kapcsán, mivel az potenciálisan megfosztotta őket Dél-Anatólia birtoklásától, és az 1917-es saint-jean-de-maurienne-i megállapodást megszegve Szmirnát a görögöknek juttatta. Sőt az olasz külügyminiszter, Sforza kimondottan a görög rivális pozícióinak aláásására törekedett. Utasítására a Meander folyótól délre tevékenykedő olasz katonai és rendőri „tanácsadók" menedéket nyújtottak és fegyvert adtak az ő területükre behatoló török csapatoknak. Az 1921. februári londoni konferencia kudarca után Sforza meg is állapodott Bekir Számival, hogy az olasz erőket evakuálják Adaliából.[276] Ez voltaképpen a kemálisták kis-ázsiai uralmának elismerését jelentette, de magában foglalta a Nagy-Britanniával és Görögországgal vállalt olasz szolidaritás végét is.

Görög visszavonulás

A francia politika új iránya még nagyobb megdöbbenést keltett Európa-szerte. Ironikus módon éppen Franciaország volt az az antanthatalom, mely a legbuzgóbban próbálta annak idején Görögországot a szövetségesek oldalán az első világháborúba bevonni. Ez az ügybuzgalom azonban 1919 végére, 1920 elejére alaposan lelohadt. Ennek az egyik oka az volt, hogy egyre többe került a kilikiai francia ütközőzóna (egyes adatok szerint 80 ezer katona[277]) fenntartása a török nacionalistákkal szemben. Hiába arattak 1921 februárjában a franciák katonai sikereket Aintáb környékén, a nyáron pedig Adana mellett, Kemál képes volt széles belső frontot nyitni a Földközi-tengertől egészen az Eufráteszig. Márciusban Poincaré nem véletlenül figyelmeztetett: „Sem pénzügyileg, sem katonailag nem viselhetjük a végtelenségig azt a terhet, amely a Levantéban a vállainkat nyomja. […] Az egyetlen módja, hogy könnyítsünk a keleti számlánkon, a törökökkel való békekötés."[278] A francia kormány már korábban, Konsztandínosz visszatérésekor is nyíltan a fenntartásait hangoztatta. Az 1921 januárjában hivatalba lépett kor-

[276] Carlo Sforza: *Gestalten und Gestalter des heutigen Europa*. Berlin, 1931. 390–391.
[277] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 536.
[278] Raymond Poincaré: Revue de la quinzaine. *Revue des deux mondes*, 1921. március. 1. k. 217.

mányfő, Briand tudomására hozta Athénnak, hogy hazája korlátlan ideig nem tarthat hadsereget Kis-Ázsiában. A szíriai pozíciói megszilárdításával foglalkozó Franciaországnak égetően nagy szüksége volt arra, hogy az északi határokat biztonságban tudja. Az sem mellékes, hogy – mint láttuk – francia üzletemberek jelentős befektetésekkel rendelkeztek Törökországban, de a katolikus vallásos érdekeltségeket is komoly kihívások érték a görögkeleti egyház részéről. Nem utolsósorban az Anglia iránti neheztelés is befolyásolta a francia magatartást. Utaltam már rá, hogy Párizs régóta abban a hitben élt, a britek ki akarják kergetni Franciaországot a Levantéból, Feiszalt pedig az angolbarát arab államszövetség báburalkodójává akarják tenni. Feiszal iraki királlyá való megkoronázása 1921-ben, alig egy évvel azután, hogy Gouraud kiűzte őt Szíriából, ezt a szándékot látszott igazolni.

Említettem, hogy mindezen okok következtében a francia kormány 1919 decemberében arra kérte Georges-Picot-t, találkozzon Kemállal, s kössön vele fegyverszünetet Kilikiában. A tárgyalások a royalisták 1920. végi görögországi választási sikere után vettek új lendületet. Briand kihasználta a londoni konferencia teremtette alkalmat, hogy megpróbáljon külön megállapodásra jutni a kemálisták képviselőjével, Bekir Számival. Az ankarai kormány által nyújtott gazdasági koncessziókért cserébe a franciák hajlandók lettek volna kivonni a katonai „tanácsadóikat" (a csapataikat) Kilikiából. Láthattuk, hogy Sforza ugyanilyen alku tető alá hozásán fáradozott. Ezeket a koncessziókat később a Nagy Nemzetgyűlés ugyan elutasította, ettől függetlenül az olaszok 1921 júniusában kivonultak. A tárgyalások mindennek ellenére Párizs és Ankara között nem szakadtak meg.[279] 1921 kora nyarán Franciaország félhivatalos megbízottat menesztett a nacionalisták fővárosába. A testes, jovális Henri Franklin-Bouillon szenátor korábban a képviselőház külügyi bizottságának elnöke is volt, amúgy radikalizmusáról ismerték. Kemállal gyakran konyakozott, s nem győzte kifejezni neki a nacionalisták ügye iránti szimpátiáját. Hamarosan sikerült beférkőznie a bizalmába, a barátjává vált. A Szakaria menti csata után Franklin-Bouillon sietve visszatért Ankarába, hogy kihasználja a meglévő kapcsolatait. Londonban ezalatt Curzon aggódva figyelte ezeket a megbeszéléseket. Gyanította, hogy különalku készül, ezért diszkréten, de határozottan kérdőre vonta Briand-t. A válasz szívélyes és megnyugtató volt. A tárgyalások csupán személyes jellegűek, hangoztatta a francia kormányfő-külügyminiszter, semmilyen körülmények között sem kezdenek új politikába Nagy-Britannia előzetes egyetértése nélkül.[280]

Ez azonban csak porhintést jelentett, hiszen Franklin-Bouillon 1921. október 21-én barátsági és békeszerződést írt alá a kemálistákkal, aminek messzenyúló következményei lettek. A Franklin-Bouillon és Juszuf Kemál bej, a nacionalista kormány külügyminisztere által szignózott ankarai szerződés a kemálista mozgalom létrejötte óta a legjelentősebb török diplomáciai győzelemnek számított. Cserébe néhány – nem kizárólagos – kis-ázsiai befektetési lehetőségért (vas-, krómérc és ezüst bányászata) Párizs beleegyezett a Törökországgal fennálló hadiállapot megszüntetésébe és Szíriából kb. 50 ezer km^2-nyi termékeny terület átadásába. Ezek között stratégiai fontosságú pozíciók is szerepeltek, például az Eufráteszen átívelő vasúti híd (nem meglepő, hogy a damaszkuszi nacionalisták hevesen tiltakoztak).[281] Törökország immár szabadon koncentrálhatta minden erejét a görögök ellen (több ezer katonát dobhatott át arra a front-

[279] Roderic H. Davison: Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne. In: Craig – Gilbert (szerk.): *The Diplomats 1919–1939*. i. m. 172–209.
[280] Nicolson: *Curzon: the Last Phase 1919–1925*… i. m. 261.
[281] Soheila Mameli-Ghaderi: Le tracé de la frontière entre la Syrie et la Turquie (1921-1929). *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 207. sz., 2002/3. 125–138.

ra),[282] visszaszerezte egész Kilikiát, kivéve a régi alexandrettai szandzsákot, melyet jelentős török nyelvű lakossága ellenére Szíriához csatoltak.[283] Ezzel Franciaország a maga számára biztosította a törökök jóindulatát, ami a közel-keleti pozícióinak legjobb garanciáját jelentette. Párizs – teljesen figyelmen kívül hagyva a szultánt – formálisan is elismerte az ankarai kormányt Törökország hivatalos kormányának, ami az új Törökország első elismerését jelentette egy nyugati állam által. Ezenkívül vállalta, hogy támogatja a nacionalista erőfeszítéseket a török szuverenitás és függetlenség biztosítására.[284] Nem véletlenül nyilatkozta azt Kemál az alkuról, hogy „az egész világ számára bebizonyosodott", a sèvres-i békeszerződés „mostanra már nem több, mint papírrongy".[285] A franciák számára a szerződés értéke nem is abban rejlett elsősorban, hogy gazdasági koncessziókhoz jutottak és ígéretet kaptak a törökök barátságára, hanem abban, hogy kivonulhattak Kis-Ázsiából, s erőiket Szíriára koncentrálhatták. Nem mellékesen a francia kivonulást 1921. november 1. és 1922. január 4. között 54 ezer örmény exodusa követte, véget vetve ezzel az ősrégi kilikiai örmény jelenlétnek.[286] A katolikosz a székhelyét a libanoni Antéliászba helyezte át.[287] Az örmények a hegyvidéki kis országban jelentősen hozzájárultak az ipar, a kézművesség és a kereskedelem fejlődéséhez. A francia–török megállapodás ténylegesen a sèvres-i békeszerződés kétoldalú revízióját hozta magával, különbékét Anglia háta mögött.

Amikor Curzon fülébe jutott a megállapodás híre, első reakciója a döbbent hitetlenkedés volt, amelyet aztán rettenetes felháborodás váltott föl. A november 5-én Párizsba küldött üzenetében a külügyminiszter elhagyott mindennemű diplomáciai udvariaskodást. Megvádolta Franciaországot azzal, hogy nyíltan és vérlázító módon megszegte azt a háború alatt kötött egyezményt, mely a közös ellenséggel folytatandó különbéke-tárgyalások tilalmára vonatkozott. Kilikia kiürítése – hangoztatta Curzon – mind a Sykes–Picot-szerződés, mind a sèvres-i békeszerződés súlyos megsértését jelenti, Szíria északi határának feladása egyenlő a mandátumrendszer cserbenhagyásával és Nagy-Britannia iraki pozícióinak aláásásával. Mindez komolyan megterheli a szövetségközi kapcsolatokat. Mennydörgő vádiratról van tehát szó.[288] Válaszában Briand nem hozhatott fel közhelyszerű barátságos szavaknál és általános tagadásnál egyebet. Valójában mindez olcsó hazugság volt, ugyanis a kilikiai francia helyőrségek kivonásával egyszerre azok katonai felszerelését (legalább tízezer puskát és 500 láda lőszert) még át is adták Kemál hadseregének, ami korabeli becslések szerint akár 40 ezer ember felszerelésére is elegendő lehetett!

A következő hónapokban Curzon diplomáciáját a frusztráció jellemezte. 1921 utolsó heteiben és 1922 legelején megpróbált intenzív tárgyalásokba bocsátkozni Párizzsal és Rómával, a partnerek azonban úgy vélték, jobban megfelel az érdekeiknek a „kompromisszumos" béke, mint a Nagy-Britannia által a megelőző két évben folytatott politika. Ezt belátva Curzon is kénytelen volt változtatni az álláspontján és a kompromisszum irányába elmozdulni. Az új javaslata tartalmazta a görögök fokozatos kivonulását Kis-Ázsiából az antant felügyelete mellett,

---

[282] Davison: Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne. i. m.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 247–248.
[283] Franciaország 1939-ben fogja majd visszaadni Törökországnak cserébe a második világháborúban tanúsítandó török semlegességért.
[284] A szerződést lásd Nicolson: *Curzon: the Last Phase 1919–1925*… i. m. 262.
[285] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 537.
[286] Maxime Gauin: How to create a problem of refugees: the evacuation of Cilicia by France and the flow of Armenian civilians (1921–1922). *Review of Armenian Studies*, 25. sz. 2012. 67–101.
[287] Dickran Kouymjian: Cilicia and Its Catholicosate from the Fall of the Armenian Kingdom in 1375 to 1915. In: Richard G. Hovannisian – Simon Payaslian (szerk.): *Armenian Cilicia*. Costa Mesa, 2008. 297–307.
[288] Nicolson: *Curzon: the Last Phase 1919–1925*… i. m. 262–263.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 541.

miközben maximális védelmet garantálnának a hátrahagyott kisebbségeknek.[289] A nyugatiak március végén kísérletet tettek a közös álláspont kialakítására ezen az alapon. A következő feladat az lett volna, hogy energikus nyomást fejtsenek ki a görög kormányra a kompromisszum elfogadása érdekében. Athén végül beadta a derekát.[290] De most meg a hatalmas gazdasági és pénzügyi nehézségekkel, fizikai kimerültséggel küzdő törökök bizonyultak hajthatatlannak: követelték a görögök teljes kivonulását Anatóliából még a békekötés *előtt,* mert abban bíztak, hogy megbonthatják az antant egységét. „Ez most nem a béketárgyalások ideje", mondta bizalmasan Kemál a brit megbízottnak. „Olyan helyzetben vagyunk, hogy rákényszeríthetjük a feltételeinket a görögökre és a szövetségesekre."[291] Ankarának az antant fegyvernyugvásra vonatkozó javaslatára adott április 22-i válasza persze udvariasabb volt, de azért ragaszkodott a görögök azonnali és feltétel nélküli kivonulásához, azt pedig kizárta, hogy valamely nemzetközi rendfenntartó erő vegye át a helyüket. Az arrogáns követelést azonban a szövetségesek és a görögök egyaránt visszautasították.

Valójában a törököknek volt okuk némi magabiztosságra. Minden egyes nap nőtt az erejük, ahogy a francia és az olasz felszerelést a Szovjet-Oroszországból érkező hadianyag kiegészítette. Moszkva ugyanis nagy figyelemmel követte a nagyhatalmak kemálistákkal szembeni lépéseit, hiszen nem állt érdekében a törökök antanttal való kiegyezése. A növekvő francia befolyás kimondottan nyugtalanította a bolsevikokat, ezért úgy döntöttek, magas rangú katonatisztet menesztenek Ankarába, megakadályozandó a nyugatiakkal való szövetségkötést. A vizit egyszersmind morális támogatást nyújthatott a görögökkel élethalálharcot vívó nacionalistáknak. A feladatra az ukrajnai csapatok parancsnokát, a már említett Frunzét szemelték ki. 1921 novemberének végén Ankarában szívélyes fogadtatásban részesítették az ukrán szovjet küldöttségét, mely ígéretet tett további segítségre és – most először – szovjet katonai tanácsadók küldésére.[292] Erre szükség is volt, ugyanis Frunze – miután alaposan tanulmányozta a török fegyveres erők siralmas állapotát – megállapította, hogy „külső segítség nélkül abszolút alkalmatlan a döntő győzelem kivívására".[293] A török főtisztek őszintén megvallották neki, hogy ha rövid időn belül nem találnak megoldást a hadsereg felszereltségének javítására, kénytelenek lesznek diplomáciai kiutat keresni. Eme őszinteség mögött nyilvánvalóan az a szándék húzódott meg, hogy rákényszerítsék Szovjet-Oroszországot a lehető legnagyobb támogatás nyújtására. Hazatérte után, 1922 februárjában Frunze beszámolt a tapasztalatairól a kommunista párt központi bizottságának, s számottevő pénzügyi segély nyújtását javasolta, továbbá indítványozta gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok létesítését, oktatási segédanyagok, tankönyvek küldését a török iskoláknak. A pártvezetés azonban megosztott volt a katonai segélynyújtás ügyében. Lenin és Trockij támogatta, Sztálin, Ordzsonikidze és más grúz vezetők viszont ellenezték, mert szerintük 1921 márciusában Ankara barátságtalan magatartást tanúsított Batum kapcsán. Kemálék azonban az antant 1922. márciusi, fegyverszünetre vonatkozó ajánlatát ügyesen arra használták föl, hogy Moszkvától kicsikarják a várva várt katonai segélyt. Jelezték az ankarai szovjet követnek, hogy amennyiben nem kapnak segítséget a Görögország elleni harc folytatásához, a súlyos gazdasági és pénzügyi helyzetük miatt kénytelenek lesznek kiegyezni a nyugati hatalmakkal. Szemjon Ivanovics Aralov, a szovjet diplomata április közepén sürgős felhívást intézett Moszkvához:

---

289 Bujac: *Les campagnes de l'armée hellénique 1918-1922*. i. m. 304–305.
290 Driault – Lhéritier: *Histoire diplomatique de la Grèce*… i. m. 411.
291 McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 464.
292 Louis Fischer: *The Soviets in World Affairs. A History of the Relations Between the Soviet Union and the Rest of the World, 1917–1929*. 1. k. New York, 1960. 393–394.
293 Kapur: *Soviet Russia and Asia 1917–1927*… i. m. 111.

„A török kormány pénzügyi helyzete kétségbeejtő. Minden reményét az orosz segítségnyújtásba helyezi. Számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy az antant tudatában van a török nehézségeknek, és intenzív nyomást gyakorol politikailag és gazdaságilag. A török kormány válasza nagymértékben tőlünk függ. Anyagi és erkölcsi támogatásunk hiányában aligha állhat ellent, meg kell hátrálnia."[294]

A figyelmeztetés hatott. Április 29-én a szovjet hatóságok hatalmas mennyiségű fegyverzetet és muníciót bocsátottak a novorosszijszki török konzul rendelkezésére, ezen felül jelentős hitelt nyújtottak. A katonai segély pontos nagyságáról sokáig nem rendelkeztünk forrásokkal, de Ali Fuád Csebesoj, Kemál első moszkvai nagykövete (1920. december – 1922. május) egy évtizedekkel később Isztambulban adott interjújában elárulta, hogy a szovjetek támogatása három komplett török hadosztály felszerelésére volt elegendő.[295] Legutóbb McMeekin a kutatásai alapján már konkrétumokról számolt be: szerinte a fehér seregek Krímből való 1920. novemberi kivonása után Moszkva kellőképpen biztonságban érezte magát ahhoz, hogy 1922 tavaszáig 37 812 puskát, 324 géppuskát, csaknem 45 ezer láda lőszert, 66 ágyút és 200 ezer gránátot küldjön a török nacionalistáknak.[296] A több száz leszállított aranyrúd a Frunze vezette Vörös Hadsereg által 1920 szeptemberében Buharában zsákmányolt készletből származott,[297] s lehetővé tette Kemál számára a csapatai fizetését.

Ezek után a gyorsan mobilizáló, diplomáciai és katonai támogatást kapó nacionalista kormány tudatában volt annak, hogy a harctéren kivitelezett egyetlen jól irányzott csapás végképp kikezdhetetlenné tenné a pozícióit. Az is egyértelmű lehetett mindenki számára, hogy a görög hadsereg elvesztette támadási képességeit. A legtapasztaltabb, legharcedzettebb hellén erőket vissza kellett vonni a szmirnai körzetbe, ahol hónapokat töltöttek el tétlenül. A Szakaria menti csata után a morál feneketlen mélységbe zuhant. A 110 ezer görög katona jó része több mint három éve hadat viselt, azóta nem látta a családját sem, nem véletlen, hogy az anyaországba szabadságra utazó tisztek egy része egyszerűen nem tért vissza az antóliai állomáshelyére. A legjobb tiszteket leváltották, mert joggal vagy jogtalanul Venizélosz-pártisággal gyanúsították őket. Közéjük tartozott Papúlasz tábornok is, akit 1922 májusában az idős Jeórjiosz Hacianésztisz tábornok, a király feltétlen híve váltott föl. A 13. hadosztálynál Szkírosz ezredes titkos irányítása mellett bolsevik ügynökök lázították az egységeket, bomlasztották harci szellemüket, sőt fegyverletételre és dezertálásra biztatták a katonákat. Amikor Konsztandínosz óvatlan módon 1922 elején szemlét tartott a csapatok fölött, a békekötésre és a leszerelésre vonatkozó kiáltásokkal fogadták a katonák, ami teljesen megdöbbentette a királyt.[298] S mintha mindez nem lett volna elég, odahaza folyamatosan romlott a gazdasági és pénzügyi helyzet. Az országban súlyos elégedetlenség és ellentétek ütötték föl a fejüket: a venizélisták és a royalisták nem tudtak kibékülni egymással. Kivégzések, politikai gyilkosságok követték egymást. Gúnarisz és Baltazísz külügyminiszter hiába tett 1922 elején körutat a nyugati fővárosokban hitelért kuncsorogva (január 12-én Lloyd George-dzsal és Curzonnel is tárgyaltak), üres kézzel kellett hazatérniük.

A London magatartásában bekövetkező lassú fordulatot a veszélyes mezopotámiai helyzet is elősegítette. Láttuk, hogy az iraki felkelés legyűrése micsoda erőfeszítésébe került Nagy-Britanniának, a feszültség pedig lassan csillapodott. Kemál Szakaria menti győzelme után Percy

294 Uo. 114.
295 Spector: *The Soviet Union and the Muslim World, 1917–1958*. i. m. 78.
296 McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 465.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 232.
297 Sean McMeekin: *History's Greatest Heist. The Looting of Russia by the Bolsheviks*. New Haven – London, 2009. 67.
298 Bujac: *Les campagnes de l'armée hellénique 1918-1922*. i. m. 339–340.

Cox azt kérte a kormányától, hogy törekedjen nyugodt, „baráti" viszonyok megteremtésére az iraki–török határon, mivel veszélyeztetve látta a kőolajban gazdag Moszult egy esetleges kemálista támadástól. Churchill gyarmatügyi miniszter figyelmeztette a kabinetet, ha Ankara néhány ezet katonát küldene a moszuli vilajetbe, akkor a briteknek ki kellene üríteniük az olajmezőket. Meinertzhagen kairói hírszerzési főnök még egyértelműbben fogalmazott: „Baráti kapcsolatot kell kialakítanunk a törökökkel és ejtenünk kell a görögbarát politikánkat, ellenkező esetben azt kockáztatjuk, hogy kiebrudalnak bennünket Konstantinápolyból és Moszulból, de akár még Bagdadból is… Nem köthetünk békét addig Törökországgal, amíg egyetlen görög katona is török földön tartózkodik."[299]

Márpedig 1922 késő tavaszán még mindig 225 ezer görög katona állomásozott Anatóliában, s gépfegyverekkel, tábori lövegekkel és teherautókkal még mindig jobban fel voltak szerelve, mint Kemál hadserege. Hacianésztisz főparancsnok ezért hitte azt, hogy török támadás esetén könnyedén tartani tudja majd a frontot. Úgy döntött, hogy az erőfeszítéseit a trákiai frontra koncentrálja. Ezt a célt azonban egyáltalán nem hagyományos módon képzelte elérni. A szmirnai kávéházakban időzve a tábornok megértette, milyen félelmetes hatást gyakorolna a törökökre Konstantinápoly esetleges görög elfoglalása. Július 22-én húszezer görög katona lépte át váratlanul a szmirnai enkláve határát meg a kelet-trákiai védelem vonalait és – a nyugati kormányok megdöbbenésére – megindult a főváros felé. Annyira váratlan volt ez a hadmozdulat, hogy a konstantinápolyi szövetséges főparancsnoknak, Sir Charles Harington tábornoknak még arra sem maradt ideje, hogy kapcsolatba lépjen Londonnal. A saját felelősségére ugyanakkor 29-én figyelmeztette a görögöket, hogy ha kell, erőszakkal fogja útját állni a városba való benyomulásuknak. Amikor erről Lloyd George tudomást szerzett, utólagosan nem revideálta Harington fenyegetését, hiszen nem sérthette meg a sèvres-i békeszerződést. Hacianésztisz ekkor elvesztette a hidegvérét. Mivel egyáltalán nem akart ujjat húzni a britekkel, visszaparancsolta a csapatait a kiinduló állásokba, de – mint később kiderült – túl későn. Nem sokkal ezután Lloyd George kínzó lelkiismeret-furdalása hatására újból a görögök mellé állt. Augusztus 4-én a zaklatott és kissé talán összezavarodott miniszterelnök megjelent az alsóház előtt és a következőket mondta: „A békét a kemálisták nem fogják elfogadni, hiszen azt állítják, nem adjuk meg nekik a kielégítő fegyverszüneti feltételeket. Ugyanakkor a görögöknek nem engedjük meg, hogy teljes erejükből vívják meg a háborújukat. Nem engedhetjük meg, hogy a dolgok a végtelenségig így alakuljanak abban a reményben, hogy a kemálisták megelégednek majd e kis ország kifárasztásával."[300] Hat nappal később mind Lloyd George, mind Curzon elutasította, hogy fogadja Fethi bejt, Kemál belügyminiszterét, aki a békefeltételek megvitatására érkezett Londonba. Az üzenet egyértelmű volt Ankara számára.

Kemál számára ütött az óra, hogy megindítsa a végső, az év eleje óta tervezgetett offenzíváját. Februárban új sorozási törvényt fogadtak el, mely az idősebb, 1881–1901 között született férfiakat rendelte be katonai szolgálatra. Részleges amnesztiát hirdettek a dezertálók számára, amennyiben a családjuk a katonaszökevény rokon helyett újoncot tud kiállítani. A bolsevikok több száz, a világháború alatt orosz hadifogságba ejtett tapasztalt oszmán tisztet engedtek haza, akik a Szakariánál elesett bajtársak helyére léptek. A franciákkal kötött kilikiai megállapodás további egységek átirányítását tette lehetővé. Így 1922 nyarára Kemál nagyjából 200 ezer közkatonát és több mint 8500 tisztet tudott felsorakoztatni a görögök ellen, akiknek 80 ezer ló és

[299] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 465–466.
[300] Kinross: *Atatürk*… i. m. 456.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 252.

Török katonák felszúrt bajonettel várakoznak a támadás kezdetére (1922)

málhás állat segítette az ellátását.[301] A fegyverzet terén ugyan a görög fölény továbbra is érvényesült, de a szállítási kapacitások, s főleg a harci morál már inkább a törökök javára billentette a mérleg nyelvét. Tisztán taktikai szempontból Hacianésztisz tábornok ama elhibázott döntése, hogy Szmirnából két tapasztalt görög hadosztályt Konstantinápolyba vezényel, Anatóliában görög–török paritást alakított ki. Miután eltökélte, hogy ezt a remek alkalmat nem hagyja kihasználatlanul, Kemál elhagyta főhadiszállását és nyugatra indult. Persze sokat számított a titoktartás és a dezinformáció. A külföldieket olyan hírekkel traktálták, hogy a török hadsereg még jó ideig nem fog készen állni a támadásra, ami hihetőnek is hangzott. A görögök frontja eközben a Márvány-tengertől több száz kilométeren át húzódott a Meander folyó völgyéig. Két kulcspontja változatlanul Eskisehir volt északon és Afium-Karahiszar délen. Mindkettőt megerősítették kettős lövészárokrendszerrel és vasúton ideszállított hadianyaggal. Afium hegyi erődje mégis sebezhető maradt. Ezért döntött úgy Kemál, hogy itt fog támadni először. Tudta, hogy a görögök északon várják a fő offenzívát, így titokban, éjszaka meneteltetve katonáit, délen vonta össze az erőit. Nappal megfelelően álcázták magukat. Augusztus utolsó hetére 80 ezer török harcos sorakozott fel Afium-Karahiszar előtt, velük szemben 75 ezer görög katona foglalt helyet.[302] 24-én Kemál segédtisztje megtévesztés gyanánt több száz meghívót kézbesített egy 26-án este tartandó bálba. Ám egyszerre csak minden átmenet nélkül elvágták az Anatólia és a külvilág közötti kapcsolatokat. Az éjszaka sötétjében Kemál az egyik görög bástya közvetlen közelébe tolta előre a harcálláspontját.

A támadás augusztus 26-án este vette kezdetét pusztító tüzérségi zárótűzzel, majd a török gyalogság tömeges frontális rohamával. A meglepetés teljes volt. Habár a támadóknak hegynek felfelé kellett leküzdeniük az állhatatos ellenállást, egymás után vették be a teraszosan kiépített görög erődítményeket, s másnap délelőtt az egész hegygerinc a birtokukba került. A védők teljesen megdöbbentek. De még mindig azt hitték, a fő csapás északon várható, ezért nem is irányították át délre a tartalékaikat. A következő két napban a török gyalogság heves rohamai délen az utolsó hegyhátat is elérték, sikerült elfoglalni a völgyet, mely megnyitotta az utat Szmirna felé. Maga Afium-Karahiszar hatalmas készleteivel együtt lövés nélkül adta meg magát. Totális áttörést sikerült elérni. A nacionalista lovasság és a mobil gyalogság naponta 50 km-t tett meg nyugati irányba, hogy elzárja a görögök visszavonulásának útját. Jóllehet bizonyos görög hadosztályoknak sikerült elmenekülniük és elérniük a Márvány-tengert, 30-án Kemál 1. és 2. hadserege bekerítette az ellenség túlnyomó többségét. Az ekkor kibontakozó mészárlás az armageddont idézte (dumlupinari csata). A veszteség (halottak, sebesültek, eltűntek) mindkét oldalon tízezres nagyságrendet tett ki. Döntőnek bizonyult, hogy szeptember 2-án fogságba ejtették a görög vezérkart. Az események gyorsaságára és a görög kommunikáció összeomlására jó példa, hogy a csapatok élére Athén sebtében olyan új főparancsnokot nevezett ki, aki akkor már török

[301] McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 468.
[302] Churchill: *The World Crisis. IV*. i. m. 418.

fogságban volt. Az illető Kemáltól tudta meg, hogy ő lenne az új katonai vezető…[303] Csupán négy nap leforgása alatt az egész kis-ázsiai görög hadsereget megsemmisítették, vagy visszaszorították a tengerhez.[304] Ekkor, szeptember 1-jén adta ki híressé vált parancsát Kemál: „Katonák! A célotok a Földközi-tenger, előre!"

Török csapatok bevonulása Szmirnába

A Szmirnáig tartó 300 km-es utat a visszavonulók egy hét alatt tették meg, és bosszúból a felperzselt föld taktikáját alkalmazva válogatás nélkül pusztították a török településeket. Az értelmetlen pusztítást és mészárlást az antant megfigyelői is megerősítették. A 20 ezer lakosú, fontos kereskedelmi központként funkcionáló és vasútállomással is rendelkező Kaszaba kisváros elpusztítását például csupán nyolcezren élték túl. A görögök nyomában haladó kemálisták csak hamukupacokat találtak, továbbá haragos görög falusiakat, akik fennhangon átkozták Lloyd George-ot.[305] Szmirna reménytelenségbe süllyedve várta a sorsát. Egy hét kellett, hogy a törökök elérjék a várost. Nagyjából 50 ezer rémült keresztény maradt a lakhelyén, a létszámuk a környékről odamenekült tízezrekkel gyarapodott. A város ugyanúgy hatalmas menekülttáborrá változott, mint Konstantinápoly a Balkán-háborúk idején. 9-én halálos csönd fogadta a bevonuló török lovasságot. Habár elcsigázottak voltak, a győztesek fegyelmezettek maradtak. Kemál a lovasság nyomában nyitott gépkocsin 11-én érkezett meg a kezében olajfaágakkal békés szándéka jeléül. Első dolga volt biztosítani az antant helyi képviselőit, hogy a civil lakosságnak nem esik bántódása, s halálbüntetéssel fenyegette meg azokat a török tiszteket, akik civileket molesztálnak. Csakhogy órákon belül lövöldözés tört ki, s megindult a fosztogatás. Úgyszólván az összes örmény házat feldúlták, s rövidesen elterjedt a rémhír, hogy tömegesen fogják kivégezni a kereszténveket. A görög metropolitát késekkel felszerelkezett muszlimok meglincselték.[306]

[303] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 545.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 256–257.
[304] Bujac: *Les campagnes de l'armée hellénique 1918-1922*. i. m. 339–340.
[305] Edib: *The Turkish Ordeal*. i. m. 290.
[306] Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 263–264.

„Árulókat", megszállókkal kollaboráló törököket lőttek agyon minden teketória nélkül. 48 óra alatt pánikszerűen menekülő férfiak, nők és gyerekek tömegei árasztották el az utcákat és a sikátorokat, kétségbeesve próbáltak maguknak utat törni a kikötőben tartózkodó szövetséges, 11 brit, 5 francia, 3 amerikai és 2 olasz hadihajó felé, melyek egyetlen nap alatt nem kevesebb, mint 40 ezer görögöt vettek fel. De a környékről továbbra is özönlöttek a menekültek, akik a forró napsütésben a kikötő rakpartjain zsúfolódtak össze.

Szmirna megpróbáltatásai azonban még nem értek véget. Szeptember 12-én egyesek szerint egy törökökből álló banda rátámadt egy örmény család házára, s fel akarta azt gyújtani. Hogy a csőcselék figyelmét elvonják, a szomszédok tüzeket csiholtak a közelben. Csakhogy az ellenőrzés kicsúszott a kezükből, a lángok elharapóztak és estére már az egész város égett. Mások, köztük az egyik amerikai lap tudósítója, viszont meg voltak győződve arról, hogy török reguláris fegyveresek gyújtogattak. Gyönyörű középületek, mozik, színházak, templomok, zsinagógák, mecsetek, konzulátusi épületek, szállodák váltak a tűz martalékává. Emiatt városlakók újabb ezrei menekültek a kikötőbe. Hirtelen fülsiketítő robbanás rázta meg a partszakaszt: görög bomba- és fegyverraktár repült a levegőbe. A következő másfél nap alatt, miközben a pokoli tűz magától elhamvadt, a szövetséges hajók legénysége túlélőket halászott ki a vízből. A városért viszont már semmit sem tehettek: „a hitetlen *(gyaúr)* Szmirna", a kis-ázsiai keresztények utolsó enklávéja szinte teljesen megsemmisült (a halálos áldozatok számát 12 ezerre teszik). Eltűnt a föld színéről az örmény és a görög negyed.[307]

Szmirna lángokban

[307] A várost, mely addig az Oszmán Birodalomban a különböző etnikumok és vallások békés együttélésének egyik jelképe volt, a negyedektől függően 50–75%-ban lerombolták. Erről Ernest Hemingway is írt, aki akkor a torontói *Star* című lap tudósítójaként tartózkodott a helyszínen. Reşat Kasaba: İzmir 1922: A Port City Unravels. In: Leila Tarazi Fawaz – C. A. Bayly (szerk.): *Modernity and Culture. From the Mediterranean to the Indian Ocean*. New York, 2002. 204–229.

Kemál csapatai eközben közel 150 ezer görög és örmény férfit fogdostak össze Nyugat-Törökországban, akikből Anatólia belsejében „munkazászlóaljakat" szerveztek, hogy újjáépíttessék velük a görög hadsereg által a visszavonulása során elpusztított településeket és utakat. A többi keresztény menekültet, főképpen görögöket, utasították, hogy egy hónapon belül távozzanak. A gázi láthatólag úgy döntött, egyszer s mindenkorra megoldja a kisebbségi problémát – a maga módszerei szerint. Szeptember végén és október folyamán a Near East Relief felügyelete alatt görög, szövetséges és amerikai hajók megközelítőleg 400 ezer görögöt, főleg nőket, gyerekeket és időseket evakuáltak, akik Anatólia egész területéről menekültek Szmirnába. A következőkben 750 ezren, sőt talán egymillióan érkeztek a legnyomorúságosabb körülmények között Görögországba. Egyesek szerint ez volt a görög történelem legnagyobb katasztrófája, súlyosabb csapás, mint Konstantinápoly 1453-as eleste, vagy bármely veszteség, amelyet a görögök az oszmán hódítás során elszenvedtek.[308]

A görögök tragédiájáért Londonban – ahol a lapok címlapjain a társasági események, a színházi bemutatók és a sportrendezvények helyét a lángoló Szmirna képei foglalták el[309] – többen az Egyesült Államokat hibáztatták, mondván, ő találta ki a mandátumrendszert, vállalta Konstantinápoly és Örményország védelmét, majd visszakozott és nem segített. Ebben kétségkívül szerepet játszott az új amerikai Közel-Kelet-politika. Wilson legfőbb törekvése még az volt, hogy támogassa a keleti kereszténységet és az amerikai missziók tevékenységét. Utóda, Harding azonban megelégedett az amerikai (gazdasági) érdekek megvédelmezésével, s nem követte elődjének ama politikáját, hogy a térség népei maguk választhassák meg a kormányukat. Mivel a kemálista Törökország hajlandó volt az amerikai olajvállalatoknak koncessziókat felajánlani, valamint biztosíthatta a gazdasági tevékenységhez elengedhetetlen belső stabilitást, az ankarai kormány Washington számára elfogadhatóvá vált. Charles Evans Hughes külügyminiszter ugyan kárhoztatta a mindkét fél részéről elkövetett atrocitásokat, de világossá tette, hogy a jelenlegi helyzet egy olyan háborúnak a következménye, amelyben az USA nem is vett részt, ezért nem tartotta lehetségesnek a hazája beavatkozását, hiszen ezt a többi nyugati hatalom sem tette meg.[310]

A török nacionalisták győzelmének, Szmirna pusztulásának és a görög közösség elüldözésének csapása alatt az athéni kormány összeomlott. A Gúnarisz-kabinet szeptember 8-án lemondott, de a frusztrált tisztikar nem elégedett meg ennyivel. 24-én Nikólasz Plásztirasz ezredes az egységei élén fellázadt a királyi kormány ellen, s Konsztandínosz kénytelen volt lemondani a fia javára, aki II. György (Jeórjiosz) néven foglalta el a trónt. A volt uralkodó a következő januárban szicíliai emigrációjában el is hunyt. A lázadó junta bírósága november végén Gúnariszt és öt társát halálra ítélte, az ítéletet pedig nyomban végre is hajtották. Eközben az Athénban felállított forradalmi bizottság eltökélte, hogy megmenti a trákiai görögséget a török inváziótól, és drákói intézkedéseket hoztak a hadsereg megerősítésére.[311] Az egyik ezek közül az volt, hogy hazahívták a Párizsban élő Venizéloszt, s rábízták a külügyminiszteri teendők ellátását.

Kemál nagyon jól tudta, hogy a kis-ázsiai görög hadsereg mintegy felének sikerült eljutnia Kelet-Trákiába. Ezeket a csapatokat újjászervezték és a Dardanellákhoz vezényelték, ahol védelmi állásokat foglaltak el. Kelet-Trákia sivár, sziklás vidéke az utolsó megmaradt európai területeként nem csupán szimbolikus jelentőséggel bírt Törökország számára. Stratégiai fontossága is volt, mivel védte Konstantinápoly nyugati határait. Ezért Kemál elhatározta, hogy átkel a

[308] Dimitri Pentzopoulos: *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*. London, 2002. 46–48.
[309] Lásd a *Times* 1922. szeptemberi számait.
[310] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m. 546–548.
[311] Alastos: *Venizelos*… i. m. 221.

szorosokon, s áttöri a görög védelmet, mielőtt még azt kellőképpen megerősítenék. Csakhogy számolni kellett Nagy-Britannia rendíthetetlen ellenállásával. Így a briteket és a törököket egymással szembeállító ellenségesség a két országot újabb háború szélére sodorta. Mialatt a nacionalisták már az Isztambul elleni támadást latolgatták, amelynek az elvei és kivitelezési módja azonban megosztották őket, Londonban is nőtt a feszültség.

Emlékezhetünk rá, hogy a sèvres-i békeszerződés a szorosok egész térségét semleges övezetté nyilvánította, ennek megfelelően szeptember 22-én a három konstantinápolyi szövetséges főmegbízott figyelmeztette Kemált, hogy ne sértse meg a semleges zóna határait. Nyomatékosítandó a figyelmeztetést, a britek megerősítették az Izmitnél és Csanaknál, a Dardanellák ázsiai oldalán állomásozó csapataikat. Churchill így emlékezett vissza: „A kormány megbukhatott volna, s mi megszabadultunk volna a tehertől. Lehet, hogy a nemzet már nem bírt elviselni bennünket: találhattak volna másokat, hogy vezessék őket. A sajtó vonyíthatott, a szövetségesek meghátrálhattak. Mi azonban rá akartuk kényszeríteni a törököket a tárgyalásos békére még azelőtt, hogy Európa földjére tennék a lábukat."[312] S hogy miért? Mert Churchill szerint a tengerszorosok fontossága kiemelkedő: „Az Ázsiát Európától elválasztó vízi vonal hatalmas jelentőséggel bír, nekünk pedig minden rendelkezésre álló eszközzel biztosítanunk kell ezt a vonalat. Ha a törökök elfoglalnák a Gallipoli-félszigetet és Konstantinápolyt, elveszítenénk a győzelmünk összes gyümölcsét."[313] Az angoloknak megvoltak az eszközeik az átkelés megakadályozására, hiszen a flottájuk a Márvány-tengeren és a szorosokban is hatékonyan tarthatott távol bármilyen hadsereget Európától. A kormány mindenesetre meg akarta szerezni politikája számára az egész birodalom támogatását, ezért Churchill szeptember 16-án kérelemmel fordult a domíniumok kormányaihoz: „Az akár csak szerény méretű csapatok küldésére vonatkozó felajánlás bejelentése a domíniumok mindegyikéből vagy bármelyikéből kétségtelenül önmagában is kedvező hatást fog gyakorolni a helyzetre."[314] A válaszok három napon belül megérkeztek a gyarmatok fővárosaiból és szinte sokkolták a londoni döntéshozókat. Egyedül Új-Zéland egyezett bele habozás nélkül egy kontingens kiküldésébe, Dél-Afrika és Új-Fundland ellenben erkölcsi támogatáson kívül egyébre nem volt hajlandó. William Morris Hughes ausztrál miniszterelnök az üzenetében kategorikusan elutasította, hogy akár egyetlen katonája életét is kockára tegye.[315] Mackenzie King kanadai miniszterelnök ugyanilyen határozottsággal utasította vissza a kérést. Ez volt az első eset, hogy a domíniumok visszautasítsák az anyaország háborúba lépésre vonatkozó felszólítását. A brit kormányban azonnal tudatosult, hogy diplomáciailag elszigetelődött, ami nem kis részben Kemál leleményes, az antanthatalmakat egymással szemben kijátszó diplomáciájának volt a következménye: a gázi nem csupán Szmirnát foglalta el és űzte ki a görögöket Ázsiából, de még szakadékot is vájt a brit gyarmatbirodalom tagjai közé, sőt lerombolta a London és Párizs közötti diplomáciai jóviszony maradékát is.

A nehézségeket ugyanis csak súlyosbította az a Lloyd George és Churchill által óvatlanul, a kormánytagokkal és a szövetségesekkel való egyeztetés nélkül 16-án kiadott kommüniké, amely bejelentette, hogy „Nagy-Britannia fegyveres erővel fog ellent állni mindennemű fenyegetésnek

---

312 Churchill: *The World Crisis. IV*. i. m. 423.

313 McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 478.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 266.

314 Churchill: *The World Crisis. IV*. i. m. 425. A domíniumokhoz intézett kérésre a világháború utáni változások miatt volt szükség. A békekonferencián Dél-Afrika, Kanada és Ausztrália elérte, hogy szuverén hatalomként, Nagy-Britanniával egyenrangú félként vehessen részt. Emiatt elméletileg lehetségessé vált, hogy Nagy-Britannia úgy vonuljon hadba, hogy a domíniumok semlegesek maradnak.

315 Peter M. Sales: W. M. Hughes and the Chanak Crises of 1922. *Australian Journal of Politics and History*, 17. évf., 3. sz. (1971. december) 392–405.

a tengerszorosokban." Úgy tűnhetett, hogy a kormányfő még egy újabb angol–török háború kiprovokálásának a kockázatát is vállalja. A hír rendkívül súlyos válságot okozott Párizs és London között, mivel a sajtónyilatkozat utalt arra, hogy a kabinet összehangolja a lépéseit Franciaországgal és Olaszországgal is, holott ebből egy szó sem volt igaz. A francia és az olasz sajtó dühödten ostorozta Angliát, amiért úgymond egyoldalúan ad ki ultimátumokat egy ilyen kiszámíthatatlanul veszélyes szituációban. Az antant fővárosaiból érkező hivatalos reakciók nemkülönben ingerlékenyek voltak. A franciák jelezték, hogy maguk is fontosnak tartják ugyan a szorosok semlegességének a fenntartását, de nem értenek egyet a britekkel az ezt garantáló eszközökben, s komolyan aggódnak a brit politika által az iszlám világban okozott következmények miatt. Szeptember 18-án Párizs kivonta katonai kontingensét Csanakból, az olaszok két nappal később követték a példát. Curzon azonnal Párizsba sietett, hogy az immár miniszterelnökké vált Poincaréval megpróbálja rendezni a vitákat. A 22-én megtartott találkozó azonban heves és kölcsönös szemrehányások egyvelegévé változott (a feszült hangulatról sokat elmond, hogy a tárgyalások egyik pillanatában Curzon szinte támolyogva hagyta el a szobát és Lord Hardinge párizsi nagykövet előtt sírva fakadt).[316] Végül mégis sikerült kompromisszumot kialkudni, s megállapodni egy nemzetközi konferencia összehívásában a probléma rendezésére. Harington tábornoknak, a konstantinápolyi brit megbízottnak találkoznia kellett Kemállal, s meg kellett határozniuk azt a vonalat, amelyet a törökök nem léphetnek át. Ugyanakkor mindenki számára egyértelmű lehetett, hogy a szövetségesek rövid ellenőrző időszakát követően a törökök igenis be fognak nyomulni Trákiába.

Időközben Kemál utasítást adott a katonáinak, hogy törjenek előre a régi Trója közelében Csanakig, ami 23-án meg is történt, csupán egy vékony szögesdrót választotta el őket a britektől. Az ellenségeskedések kitörése kézzelfogható közelségbe került. Mindkét fél rohamtempóban erősítéseket vezényelt a helyszínre: a törökök létszáma rövidesen elérte a 4500-at, az angoloké három és fél zászlóaljt tett ki, amit 28-án újabb három zászlóaljjal, nehézfegyverzettel és repülőgépekkel egészítettek ki. Ezenkívül Harington számíthatott az ellenállhatatlan flotta támogatására is.[317] Valóban felrémlett annak a veszélye, hogy megismétlődik a gallipoli hadjárat legvéresebb fejezete. A megrögzött törökgyűlölő, Lloyd George utasította Haringtont, hogy küldjön ultimátumot Kemálnak, amelyben közli vele, hogy „amennyiben nem vonja vissza a csapatait az ön által megszabott időpontig, amikorra egyesült erőink elfoglalják az állásaikat, az összes rendelkezésünkre álló erő, a haditengerészet és a légierő tüzet fog nyitni a törökökre".[318] Ténylegesen azonban az összecsapásnak kicsi volt az esélye. Ennek elkerülése csak Kemál és a brit parancsnokság hidegvérének volt köszönhető, utóbbi például Sir Horace Rumbold konstantinápolyi brit főmegbízottal egyeztetve szándékosan nem küldte el az ultimátumot a törököknek. A frontvonalban a szembenálló felek egyáltalán nem akartak harcba keveredni egymással, inkább fraternizáltak. Az aktív Franklin-Bouillon Kemál szmirnai főhadiszállására ment, hogy önmérsékletre bírja, de erre igazából nem is volt szükség. A gázi ugyanis tisztában lehetett azzal, hogy Trákiát előbb-utóbb egyetlen puskalövés nélkül is megkapja. Hadmozdulatai elsődlegesen azt a célt szolgálták, hogy politikai előnyt biztosítsanak számára a tárgyalásokon.[319] Szeptember 29-én a török vezető beleegyezett a konferencia összehívásába.

316 Nicolson: *Curzon: the Last Phase*… i. m. 283–284.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 542.
317 General Sir Charles Harington: *Tim Harington Looks Back*. London, 1941. 112–117.
318 McMeekin: *The Ottoman Endgame*… i. m. 480.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 267.
319 Kinross: *Atatürk*… i. m. 383.

Abdul-Medzsid, az iszlám utolsó kalifája

A megbeszélések helyszínéül Mudanját, ezt a lepusztult kikötővároskát jelölték ki a Márvány-tenger déli partján. Kemál képviselőjeként Ismet pasa érkezett, a két inönüi csata győztes parancsnoka. Követelte a törökök ama jogának elismerését, hogy átkelhessenek a szorosokon, s elfoglalhassák Kelet-Trákiát. Harington hidegen elutasította a kérést, de Charles Antoine Charpy tábornok, a francia küldött elfogadta Ismet követelését. A franciáknak ez az újabb „árulása" nyomban újabb feszült tárgyalásokhoz vezetett Curzon és Poincaré között Párizsban. Végül október 5-én a francia miniszterelnök beleegyezett a kompromisszumba: a görögök visszavonulnak Nyugat-Trákiában a Marica folyó mögé, szövetséges csapatok szállják meg Drinápollyal együtt Kelet-Trákiát és működtetik ott a polgári közigazgatást, míg a terület véglegesen a törökök birtokába nem kerül. Mindezt azért, hogy az itteni görögöknek, ha akarnak, legyen lehetőségük elmenekülni. A megállapodásba Ismet is beleegyezett, hiszen megkapta, amit akart. 11-én a görög–török fegyverszüneti szerződést formálisan is aláírták.[320] Két nappal később Kemál Refet pasát nevezte ki kelet-trákiai katonai kormányzónak ideiglenesen konstantinápolyi székhellyel. Refet azonnal el is indult a fővárosba azzal a nem titkolt szándékkal, hogy ott megerősítse a nacionalista kormány hatalmát, holott Isztambul státusza még felettébb bizonytalannak tűnt (a város és a tengerszorosok problematikájának immáron elkerülhetetlenné vált megoldásával megvárták a sèvres-i béke revízióját). Október 19-én tízezrek lelkesedve, éljenezve fogadták.[321]

Alighogy Refet pasa megérkezett a Boszporusz partjára, az antant kormányai – talán akaratlanul – a kemálistáknak hosszú távon nagyon hasznos ajánlatot tettek: a Fényes Porta mellett 27-én meghívták a nacionalista kormány képviselőit is a felfüggesztett lausanne-i béketárgyalásokra. Az ankarai Nagy Nemzetgyűlés ezt a kettősséget sértésnek fogta föl, s haladéktalanul döntött a szultanátus formális eltörléséről, ami alighanem amúgy is elkerülhetetlen lett volna. 1922. november 4-én VI. Mehmed Vahideddín szultánt lemondásra kényszerítették, aki 17-én titokban egy brit hajó fedélzetén Máltára távozott.[322] Unokaöccse, a nacionalista ügy iránti szimpátiájáról ismert Abdul-Medzsid herceg 18-án elfogadta a (még) megmaradó kalifai tisztséget, ami az iszlám történetében példátlan módon a nemzetgyűlés döntéséből fakadt. Az Oszmán-dinasztia, hosszú évszázadokon át a birodalom jelképe és megtestesítője, ezzel dicstelen véget ért.

De nem Vahideddín volt az egyetlen államférfi, aki kénytelen volt távozni a hivatalából. Nyolc nappal a mudanjai fegyverszünet aláírása után már Lloyd George sem volt hatalmon: a miniszterelnök áldozatává vált a török nacionalizmussal szembeni megszállottságának, de Nagy-Britannia mértéktelen aspirációinak is, holott már alig voltak meg az eszközei arra, hogy egyedül játssza el a „közel-keleti csendőr" szerepét. Ezt Bonar Law is nyilvánvalóvá tette az egyik

320 A szerződést lásd *L'Europe nouvelle*, 5. évf., 43. sz. (1922. október 28.) 1366.

321 Nur Bilge Criss: *Istanbul under Allied Occupation 1918–1923*. Leiden, 1999. 145–146. A török nacionalista erők csak a megszálló szövetséges csapatok 1923. október 2-i távozása után, október 6-án hatoltak be Isztambulba, éppen akkor, amikor az idős Dámád Ferid pasa Nizzában elhunyt.

322 1923 elején Huszein király meghívására Mekkába ment, majd néhány hónap múltán feleségeivel és nővéreivel San Remóba költözött, s itt élt az 1926-ban bekövetkezett haláláig.

cikkében, mondván, „országunk pénzügyi és társadalmi feltételei ezt nem teszik lehetővé".[323] A brit népet valóban sokkolta, hogy négy évvel az első világháború lezárása után esetleg újból harcba kell bocsátkoznia a messzi keleten, ennek a politikai levét pedig a kormányfő itta meg. A csanaki incidens akkora felháborodást váltott ki országszerte, hogy a lobbanékony walesi – aki pedig az egyetlen brit kabinetminiszter volt, aki a háború kezdetétől 1922-ig a kormány tagja maradt – úgy döntött, feloszlatja a parlamentet. Nem sok reménye lehetett: koalíciós kormánya fő támogatója, a konzervatív párt kihátrált mögüle, saját liberálisai pedig kisebbségben maradtak. Mikor a konzervatívok nyíltan megvonták a kormánytól a bizalmat, Lloyd George lemondott Bonar Law javára. Ezt követően a konzervatívok november 15-én elsöprő választási győzelmet arattak, a liberálisok pedig súlyos vereséget szenvedtek.

Sèvres revíziója: a lausanne-i békeszerződés

A fentiekből úgy tűnhet, Franciaország Nagy-Britanniánál egy évvel hamarabb értette meg a török mozgósítás következményeit és azt az előnyt, amelyet az arab Keleten a muszlim közvélemény szemében nyerhetett azzal, hogy engedményeket tesz a Nyugat elleni harc hőseivé vált törököknek. A Nyugatnak a Közel-Keletet illető geopolitikai megközelítése lassacskán megváltozott. A brit kormány 1921-ben már nem hagyhatta figyelmen kívül azt az ellentmondást, mely kezdte egyre inkább meghatározni a keleti politikáját. Az a csökönyösség, amellyel a török nacionalizmussal harcolt, éles ellentétben állt azzal az egyre erősödő szándékával, hogy közeledjen a moszkvai rezsimhez. Oroszország nyugati peremén, Finnországban, a balti államokban, Lengyelországban a britek helyi nacionalistáknak nyújtott kezdeti támogatása a bolsevik veszéllyel szemben 1920-ban gyakorlatilag felmorzsolódott, ráadásul az angol politikai elit egy része rövidesen gyanakvással figyelte Józef Pilsudski marsall politikáját, akinek a Nagy-Lengyelországra irányuló álmai Litvánia és Ukrajna meghódítását eredményezték.[324] Emlékezhetünk rá, hogy 1920 júniusában London felhagyott a fehérek közvetlen támogatásával. Majd 1921. március 16-án, két nappal az orosz–török szövetség megkötése előtt Horne és Kraszin parafálta Londonban az angol–orosz kereskedelmi szerződést, mely a nyugati kormányok részéről a bolsevik rezsim elkerülhetetlen politikai elismerésének előjátékát jelentette.[325] A megállapodást az is siettette, hogy a Temze partján megértették: túl gyengék a közel-keleti (török, perzsa stb.) nacionalizmusok visszaszorításához, ezért – hacsak nem akarták teljesen elveszíteni a befolyásukat – kénytelenek voltak Moszkvával együttműködni annak érdekében, hogy a bolsevikok tartsák tiszteletben a térségbeli brit pozíciókat. Egyfelől ez a politikai realizmus megkövetelte a török nemzeti „újjászületés" által teremtett *fait accompli* elfogadását, másfelől különös módon a regionális geopolitikai fejlemények újra a 19. századi sémák szerint alakultak, természetesen eltekintve a politikai rendszerek megváltozott ideológiájától. Ugyanúgy, mint a „Nagy Játszma" legszebb napjaiban, a Nyugat késznek mutatkozott „török gátat emelni az orosz törekvések elé",

[323] *The Times*, 1922. október 8.

[324] A nyugati államok megosztottak voltak Lengyelország támogatását illetően. Nagy-Britanniában a sajtó egy része Varsó támogatására szólított föl „a nyugati civilizációért folytatott harcában". Végül azonban az a döntés született, hogy csak akkor segítik, ha a Curzon-vonalon túlról támadás éri.

[325] M. V. Glenny: The Anglo–Soviet Trade Agreement, March 1921. *Journal of Contemporary History*, 5. évf. (1970), 2. sz. 63–82. A szerződés tovább élezte az angol–francia viszonyt, mivel a bolsevik forradalom nyomán a háború előtt a cári Oroszországban befektetett francia tőke elveszni látszott, ami érthető módon dühöt váltott ki Párizsban.

hogy Winston Churchill kifejezésével éljek. A kemálista Törökország vált Szovjet-Oroszország délnyugati peremén az ütközőállammá és a logika azt diktálta, hogy ugyanezt a politikát folytassák kelet felé is.

Perzsiában a helyzet egészen másként alakult, mint Törökországban. Itt a gyenge és szétszórt nacionalista erők képtelennek látszottak arra, hogy hiteles alternatívát jelenítsenek meg. Ennek ellenére folyamatosan támadták a teheráni britbarát kormányt és megpróbálták fenntartani a krónikus instabilitást. Hogy véget vessen ennek a helyzetnek, s Perzsiát stabil és mérsékelt, vagyis a Nyugathoz közelálló állammá tegye, az új angol főbiztos, Edmund Ironside őrnagy úgy döntött, előkészíti az angol csapatok kivonását és a hatalom átadását egy olyan helyi katonai erőnek, mely képes erős államot létrehozni. Ez az erő lesz az a kozák ezred, melynek élére a félművelt lovassági tisztet, Reza ezredest nevezte ki. Az eredetileg 1879-ben Oroszország által felállított, s orosz tisztek által vezetett alakulat maga is megszenvedte az orosz forradalmak következményeit. Jóllehet Sztarosszelszkij ezredes parancsnoksága alatt megmaradt antibolsevistának, mégis vállalta annak kockázatát, hogy ideiglenesen átálljon az új moszkvai rezsim oldalára, majd lassacskán szétmorzsolódva hozzájárult az instabilitás fennmaradásához.[326] Ironside először arra gondolt, feloszlatja az ezredet, de végül úgy döntött, felhasználja az új perzsiai stratégiájához.

1921 februárjában a főmegbízott biztosította a nacionalista érzelmű Reza hánt, hogy a brit csapatok egy katonai államcsíny esetén nem avatkoznának be. Ennek a garanciának a birtokában Reza kozákjai 21-én bevonultak Teheránba, átvették a hatalmat, őt magát pedig kinevezték a fegyveres erők főparancsnokává. A heves vérmérsékletű Zijáaddín Tabatabái újságíró és lapkiadó új liberális kormánya napokon belül felbontotta az 1919 augusztusában megkötött angol–perzsa szerződést és – mint láttuk – barátsági megállapodást írt alá a szomszédos Szovjet-Oroszországgal, mely nagyon örült a politikai fordulatnak, abban ugyanis a brit befolyás csökkentésének lehetőségét látta. Ez volt Perzsia első olyan nemzetközi szerződése, mely a felek teljes kölcsönösségén és egyenjogúságán alapult, s elismerte az ország függetlenségét. Mint emlékezhetünk rá, az orosz csapatok rövidesen el is hagyták Enzeli környékét, s ettől fogva csupán idő kérdése volt a giláni szovjet köztársaság összeomlása (Mirza Kúcsak hán menekülés közben egy orosz–német származású forradalmár társával együtt a hegyekben halálra fagyott).[327] Reza ama törekvése, hogy erős, modern hadsereget teremtsen, lassan, de biztosan meghozta gyümölcsét, a kormánnyal dacoló törzseket engedelmességre kényszerítette. Közéjük tartoztak a török határ mentén élő, autonóm kurdok, akik 1921-ben és 1922 elején még képesek voltak az ellenük küldött kormánycsapatokat megfutamítani, de 1922 augusztusában az újjászervezett hadsereg már legyőzte őket.[328]

Az előbb hadügyminiszterré, majd 1923-ban miniszterelnökké kinevezett Reza 1925-ben eltávolította a sahot és Reza Pahlavi néven maga ült a trónra. Felmerült benne a lehetőség, hogy kikiáltja a köztársaságot és szekularizálja az országot, de amikor 1924-ben a törökök eltörölték a kalifátust, a megrémült síita hittudósok olyan erővel szálltak szembe ezzel a forgatókönyvvel, hogy Reza inkább lemondott a tervéről. Igyekezett eljátszani a „perzsiai Musztafa Kemál" szerepét, de sosem rendelkezett azzal az össznépi legitimitással, amelyet az ankarai gázinak a hosszú

326 Ward: *Immortal*… i. m. 4–5. fejezet.

327 Rothstein, a teheráni szovjet követ még biztatta is Rezát, hogy zúzza szét Kúcsak hán mozgalmát. Úgy tűnik, Lenin egyetértett a követével abban, hogy a kommunista forradalmat nem lehet exportálni egy olyan országba, mint Perzsia. Kapur: *Soviet Russia and Asia 1917-1927*… i. m. 50.

328 Martin van Bruinessen: A Kurdish Warlord on the Turkish-Persian Frontier in the Early Twentieth Century: Isma'il Agha Simko. In: Atabaki (szerk.): *Iran and the First World War*… i. m. 69–93.

felszabadító háború biztosított. A sajátos politikai fejlődésükön túlmenően a kemálista Törökország és a császári Irán a Nyugat számára el fogja majd játszani az egészségügyi záró övezet szerepét, melyet arra szántak, hogy megakadályozza a kommunista fertőzés elterjedését Dél-Ázsiában. Ez a szerep a második világháború után és a hidegháború alatt mindvégig sajátja lesz ezeknek az országoknak.

Reza hadügyminiszter és Tabatabái (psri.ir)

Ezek a fordulatok megkövetelték a sèvres-i békeszerződés revízióját. A Lausanne-ban zajló hosszú és nehézkes tárgyalások ugyanakkor – mint láttuk – hozzájárultak a Törökországon belüli politikai erőviszonyok tisztázásához. Annak érdekében, hogy elkerülje a kettős török képviselet kínos kérdését, a nemzetgyűlés – Kemál erőteljes nyomására – 1922. november elején eltörölte a szultanátust, s ezzel az egyetlen legitim hatalmi központtá az elsődlegesen katonákra támaszkodó és katonákból álló ankarai kormányt nyilvánította. A lausanne-i konferencia napirendje volt miért nyugtalanítsa a legedzettebb tárgyalófeleket is, legyen szó a tengerszorosok jogállásáról, a határok kijelöléséről, az oszmán államadósság visszafizetéséről, vagy éppen a kapitulációk alapvető fontosságú kérdéséről. Újra elő kellett tehát venni a török kérdést, s ha nem is mindenki számára egyformán kielégítő, de legalább elfogadható módon megoldani.

Az angol, francia, olasz, orosz, japán, bolgár, román, délszláv, görög és török diplomaták 1922. november 21-én gyűltek össze a svájci Lausanne-ban. Az amerikaiak csak nem hivatalos megfigyelőket küldtek, akik azonban időről időre aktívan részt vettek a vitákban. Ezúttal a nyugatiak nem a szokásos arroganciájukkal ültek le a tárgyalóasztalhoz, szó sem volt már arról a hagyományos magabiztosságról, hogy egyedül nekik van joguk dönteni Törökország sorsáról. A hangulatuk jóformán a defetizmust súrolta. De nem Curzon esetében, aki Bonar Law kormányában is megőrizte a külügyminiszteri tárcát, s aki eltökélte, hogy Lausanne-ban teszi fel a koronát diplomáciai karrierjére, sőt azt remélhetőleg a miniszterelnökségéhez vezető út utolsó állomásává teszi. A külsejében impozáns, magas, jóvágású férfi némelykor megfélemlítő hatást gyakorolt ellenfeleire, de alárendeltjeire is. Európában senki sem tudta őt felülmúlni a stratégiaalkotás és a diplomácia művészete terén. Az önbizalom szinte sugárzott róla. Mint a legtapasztaltabb jelenlévő diplomata, előzetesen biztosította magának a központi jelentőségű területi bizottság elnöki tisztségét, s ezáltal virtuálisan kezébe vehette a konferencia napirendjének meg-

határozását. Lausanne-ba tartva megerősítette a helyzetét avval, hogy Poincarét a török kérdésben sikerült egységes álláspontra rávennie (a német jóvátétel mindig hatásos ügyét felhasználva). A fasiszta párt Rómában frissen hatalomra került vezére, Benito Mussolini készségesen követte az angol–francia tandemet. Mindez elégségesnek tűnhetett ahhoz, hogy kiegyenlítsék a mérleg serpenyőjében a török katonai győzelmek okozta túlsúlyt.[329]

Curzon briliáns módon tárgyalt az izgatott és tapasztalatlan, de csökönyös, rendíthetetlen és végső soron ügyes Ismet pasával. A legfontosabb kérdésben, Trákia ügyében Ismet azzal indított, hogy nemcsak Kelet-, hanem Nyugat-Trákiát is követelte, amelyet az Oszmán Birodalom még az egy évtizeddel korábbi első Balkán-háborúban veszített el. Ez szembeszökő képtelenségnek látszott. A balkáni nemzetek, köztük Törökország korábbi szövetségese, Bulgária támogatását ravaszul felhasználva Curzon leszerelte Ismet követelését és annak elejtésére kényszerítette a tárgyalópartnerét.

A külügyminiszter államférfiúi képességei még nyilvánvalóbbakká váltak a tengerszorosok kérdésében, amely december 4-én került napirendre. Az Hôtel du Château éttermében összegyűltek a fekete-tengeri hatalmak képviselői, köztük Csicserin, Szovjet-Oroszország több nyelven beszélő külügyi népbiztosa, aki hazája érdekei szempontjából mindig nagy jelentőséget tulajdonított a közel- és közép-keleti országok dinamikus fejlődésének. Az oroszok nagy figyelemmel és egyetértően hallgatták, ahogy Ismet felolvassa a Nemzeti Paktum 4. pontját, mely korlátlan török fennhatóságot követelt Konstantinápolyra és a szorosokra. Néhány perccel később Curzon higgadtan elutasította Ismet kérését a nyitott tengerszorosok elvére hivatkozva. Először is – hangoztatta – így meg lehet védeni a Fekete-tenger népeit egy esetleges orosz támadástól, másodszor pedig védelemben lehet részesíteni a Fekete-tengeren közlekedő kereskedelmi hajókat. Természetesen mindez csak ködösítést jelentett. Barrère, a francia delegáció vezetője sokkal kevésbé volt körmönfont. Nyíltan megmondta, hogy a szorosok lezárása és a Gallipolinál elszenvedett kudarc traumatikus hatást gyakorolt az antantra. „Győzelmük napján a szövetségesek elhatározták, hogy egy ilyen szituációnak a lehetősége sohasem térhet visszsza."[330] A törökök persze immár ellenőrzésük alatt tartották a hazájukat, amit senki sem akart tőlük elvitatni. Ugyanakkor senki sem hagyhatta figyelmen kívül a szorosokban horgonyzó szövetséges flottát. Ily módon a vízi útnak nyitva kellett maradnia a hadihajók előtt. Ismet nem is erőltette tovább a dolgot.

A bolsevikok azonban igen. Számukra Ukrajna mezőgazdasági vidékei és Baku olajmezői mindennél fontosabbak voltak, s úgy látták, hogy a Fekete-tenger térségéből kiinduló esetleges támadás esetén sebezhetők volnának. Ezért a szorosok zárva tartását javasolták a hadihajók előtt békében és háborúban egyaránt (a kereskedelmi hajók szabad áthaladásával egyetértettek). Változatlanul tartottak az antant valamiféle tengerészeti akciójától, ami egyáltalán nem tűnt a szemükben elvont lehetőségnek. Csicserin minderre kendőzetlenül rá is mutatott: „Elég csak emlékeztetni Odessza, Nyikolájev, Herszon, Szevasztopol, Batumi és más fekete-tengeri kikötők megszállására. Egyedül a szövetségesek haditengerészetének a szorosokon való szabad áthaladása tette lehetővé az antanthatalmak számára, hogy déli területeinken létrehozzák Gyenyikin és Vrangel hadseregét, és támogassák harcukat Oroszország kormánya és szövetségesei ellenében."[331]

---

[329] Nicolson: *Curzon: the Last Phase*… i. m. 283–284.

[330] Uo. 288.

[331] *Lausanne Conference on Near Eastern Affairs 1922–1923. Records of Proceedings and Draft Terms of Peace*. Cmd. 1814. London, 1923. 130.

Két nappal később a szovjet külügyi népbiztos ékesszóló felhívással fordult közvetlenül Curzonhöz, s arra kérte az antantot, hagyja, hogy Oroszország az új életét békében kezdhesse el oly módon, hogy „a köztünk lévő elválasztó fal Törökország szabadságának és szuverenitásának elvére alapozódjon".[332] A török „szuverenitás" Csicserin általi felemlegetése, mely a szorosok fölötti kizárólagos török uralmat is magában foglalta, „magas labda" volt Curzon számára, amit csak le kellett ütnie. „Csicserin úr eltévesztette a szerepét és Ismet pasa *kalpak*jaként [katonai fejfedőjeként] viselkedik. Csicserin úr azt állítja, ez Oroszország és Törökország közös álláspontja; akkor hát Törökország miért nem ugyanezt mondja?"[333] Való igaz, hogy az orosz javaslat „törökebb" volt még Ismeténél is és nyilvánvaló módon *mare clausum*má, orosz beltengerré változtatta volna a Fekete-tengert, mely ily módon a bolsevikok ellenőrzése alá került volna.[334] Csicserin és Ismet között érzékelhető volt a nézetkülönbség, Curzon pedig látta, hogy a kemálisták számára a szorosok kérdése nem perdöntő. Hiszen a törökök már 12 éve folyamatosan háborúztak és teljesen ki voltak merülve. Óriási eredményt értek el azzal, hogy kiverték a görögöket és kiűzték a legerősebb európai hatalmakat Kis-Ázsiából. De ha most tovább erőltetik a nemzetközi vízi út feletti kizárólagos ellenőrzésük kérdését, az ellenállhatatlan szövetséges flották ellencsapását kockáztatják. Különben is a nacionalista mozgalom döntően ázsiai és parasztbázisú volt, számára egy ilyen tengeri háború nem tűnt igazán lelkesítő, főként pedig kívánatos dolognak. Természetesen szó sincs arról, hogy a törökök belementek volna Konstantinápoly elveszítésébe, de a szorosok feletti kizárólagos uralom számukra nem jelentette a megállapodás *sine qua non*ját. Nagyon valószínű, hogy erről Ismet pasa már a konferencia kezdete előtt tájékoztatta Curzont.

A szovjetek tehát egyedül maradtak, így a végső dokumentumba a szorosokkal kapcsolatban bekerült szöveg minden olyan elemet tartalmazott, amelyet Csicserin szeretett volna elkerülni. Garantálták a hajózás szabadságának Nyugat számára fontos alapelvét békében és háborúban egyaránt a kereskedelmi hajók számára, a hadihajók pedig békeidőben szabadon áthaladhattak azzal a megkötéssel, hogy egyetlen hatalom sem küldhet erősebb flottát a Feketetengerre, mint a már ott lévő legerősebb hatalom (természetesen Szovjet-Oroszország) flottája. Ennek a megkötésnek nyilvánvalóan semmi jelentősége sem volt, mivel a szövetségesek flottái bármilyen kombinációban felülmúlhatták a fekete-tengeri szovjet hajóhadat. Vagyis Oroszország déli partvonala elérhetővé vált a Nyugat számára. Csicserin nem véletlenül jelentette ki, hogy „súlyosan megsértették Oroszország és szövetségesei biztonságát, Törökország függetlenségét és az általános béke érdekeit".[335] A vízi út mentén 15-15 km-es távolságon belül demilitarizált övezetet alakítottak ki megelőzendő egy újabb Gallipoli megismétlődését. Törökország elnöklete alatt álló szövetségközi bizottságot bíztak meg a szorosok ellenőrzésével, mely felügyelte a keresztülhaladó szállítmányokat és a hajózás biztonságát. Hosszú távon a megegyezés Ankarának kedvezett, mivel függetlenítette a kemálista kormányt a szovjetektől, akik vonakodva csak augusztus közepén írták alá a dokumentumot. A legnagyobb nyertesnek azonban a Nyugat, mindenekelőtt pedig Curzon számított.[336]

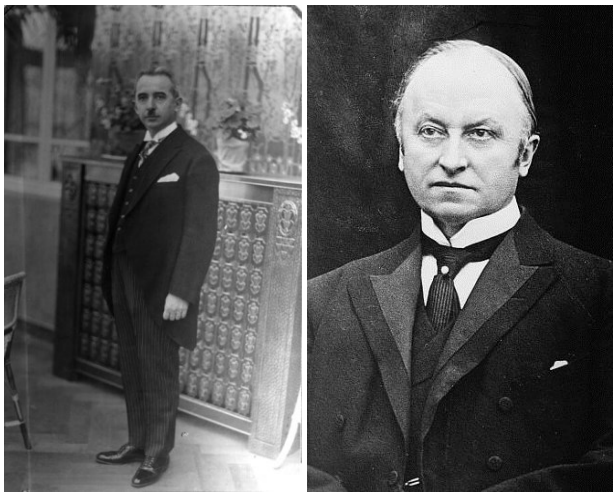
[332] Uo. 148–149.

[333] Uo. 133.

[334] Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 286–287.

[335] A Szovjetunió nem is fogja ratifikálni a megállapodást. Uo. 291.; Kapur: *Soviet Russia and Asia 1917-1927*… i. m. 126–127.

[336] Edward Hallet Carr: *A History of Soviet Russia. The Bolshevik Revolution 1917–1923*. 3. k. New York, 1953. 486.

Ismet és Curzon

A külügyminiszter teljesítménye még lenyűgözőbb volt a moszuli kérdésben. Az újonnan létrehozott arab mandátumterületek határainak kijelölése kemény diónak tűnt, s a viták nem is maradtak el. A Szíriával végrehajtott határkiigazítás ugyan Törökországnak juttatta Aintáb, Urfa és Mardin városait, Trákiában pedig a határt Ankara akaratának megfelelően a Marica folyó völgyvonalában állapították meg. Visszakerült török szuverenitás alá Szmirna. Viszont a törökök nem kapták meg sem Moszult, sem Kirkukot, sem Szuleimániját. A kemálistáknak arra az állítására, miszerint a kőolajban gazdag térség kurd népessége törökországi Kurdisztánhoz szeretne tartozni, Nagy-Britannia azt válaszolta, hogy az ottani lakosság legalább annyira turkomán és arab is, s hogy ráadásul ez a terület elengedhetetlen India határainak védelme és az ország olajellátása miatt. Ismet fején találta a szöget, amikor miniszterelnökének, Rauf bejnek azt táviratozta, hogy „számunkra Moszul nemzeti kérdés, számukra [a britek számára] viszont olajkérdés".[337] Midőn Ismet részletes etnográfiai érveket terjesztett elő a követeléseit alátámasztandó, Curzon lehengerlő előadásmódjában bizonyította a terület etnikai sokszínűségét, ahol a törökök csupán kisebbségként vannak jelen. Emlékeztetett, hogy Nagy-Britannia a világháborúban megszállta egész Mezopotámiát, melynek trónjára Feiszal személyében királyt ültetett, Moszult, Bagdadot és Bászrát pedig a Népszövetség *egyben* vonta gyámsága alá, a mandátumot Londonra bízva. Ezért hát Őfelsége kormánya hármas kötelezettséget vállalt: a Népszövetség, Irak királya és népe irányában, tehát nem engedheti át Moszult Törökországnak.[338] Ezt követően – maga mögött tudva a franciák és az olaszok támogatását – figyelmeztette Ismet pasát, hogy amennyiben a tárgyalások zsákutcába jutnának, kénytelen lenne a Nemzetek Szövetségéhez fordulni. A pasa erre visszavonulót fújt, s közvetlen angol–török tárgyalásokat javasolt.[339]

Miután ezek zsákutcába jutottak, 1924 nyarán a Népszövetségre bízták a konfliktus rendezését, mely végül úgy döntött, Moszult Irakhoz csatolja. Ez természetesen találkozott a bagdadi

[337] Ali Othman: The Kurdish Factor in the Struggle for Vilayet Mosul, 1921-1925. *Journal of Kurdish Studies*, 2001–2002. 4. sz. 31–48.

[338] Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 299.

[339] Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 445–446.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 275–276.

kormány helyeslésével, hiszen Feiszal nem véletlenül jelentette ki, hogy „Moszul Irak számára olyan, mint a fej a test többi része számára".[340] A határok kijelölésében a népszövetségi delegáció tagjaként jelentős szerepet játszott a volt (és későbbi) magyar miniszterelnök, Teleki Pál. A bizottság ugyanakkor szükségesnek tartotta az iraki kurdok adminisztratív és kulturális autonómiájának biztosítását: kurd hivatalnokok kinevezését az általuk lakott területek irányítására, kurdok alkalmazását az igazságszolgáltatásban, az oktatásban, valamint a kurd nyelv hivatalossá tételét az említett intézményekben.[341] A britek azonban nem teljesítették ezeket az ajánlásokat: az 1929-ben megkötött angol–iraki szerződés, mely megvetette a közel-keleti állam függetlenségének alapját, szót sem ejtett a kurdokról. Moszul tehát Irakhoz került, miközben a törököknek biztosították 25 évig a terület olajbevételeinek 10%-át, amit Curzon még Lausanne-ban avval indokolt, hogy „a kőolaj olyan termék, mely iránt az egész világ érdeklődik", ezért hiba lenne felette monopóliumot létesíteni.

A Curzon számára utolsó, nagyobb jelentőségű probléma nem területi jellegű volt, s megoldását eredetileg Venizélosz kezdeményezte a görög kormány részéről. A szóban forgó kérdés a Törökországban maradt görög és örmény kisebbségek jövője volt. A szövetségesek egyhangúan támogatták Venizélosz ama indítványát, hogy ezeket a szerencsétlen sorsú embereket a Népszövetség felügyelete mellett írásos garanciákban kell részesíteni, ugyanúgy, ahogy azt a közép-európai utódállamokkal megkötött kisebbségvédelmi szerződések esetében is tették. A javaslatot azonban Ismet indulatosan visszautasította, kijelentve, hogy a Népszövetség felügyelete elfogadhatatlan beavatkozást jelentene a török belügyekbe, és sértené az ország szuverenitását. Állítása szerint a török jogrendszer és törvények kellő garanciát jelentenek a török állampolgárok védelmét illetően, s különben is, a görögök és az örmények távozása (értsd: elmenekülése) akadémikussá tette az egész kérdést. Ebben volt is valami. A mudanjai fegyverszünet megkötése után több szakaszban végrehajtott kelet-trákiai görög katonai kivonulás mintegy duplájára növelte a korábbi anatóliai exodus nagyságát. 1923 elején a Görög Királyságban tartózkodó görög menekültek száma elérte a hihetetlen 1 200 000 fős számot! Ennek a hatalmas keresztény tömegnek a távozása nem volt a törökök ellenére. Ismet hangsúlyozta is, hogy a keresztények távozása visszafordíthatatlan és visszavonhatatlan esemény. A pasa nem foglalkozott azzal, hogy a menekültek gazdasági értelemben milyen fontos szerepet játszottak, azzal viszont annál inkább, hogy milyen felbecsülhetetlen társadalmi és katonai előnyökkel jár a homogén török nemzet megléte, ezt a homogenitást pedig csak erősítette az örmények deportálása.

Ez a megközelítés nem várt támogatást kapott Fridtjof Nansen sarkkutatótól és tekintélyes norvég diplomatától, akit a Népszövetség bízott meg azzal a feladattal, hogy tanulmányozza a közel-keleti menekültproblémát. Nansen már december 1-jén utalt arra Lausanne-ban, hogy a menekültek ilyen hatalmas tömegű távozása visszafordíthatatlan folyamat, „a közel-keleti népek

---

340 Sarah Shields: Mosul, the Ottoman Legacy and the League of Nations. *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 3. évf. (2009), 2. sz. 217–230.

341 Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, 2005. 257–261.; Timár Edit: Teleki Pál egy kevéssé ismert munkája, az ún. Moszuli jelentés. *Földrajzi Közlemények*, 125. (49.) köt. (2001), 1–2. sz. 65–80.; Cseke László: Teleki Pál és a Moszul-bizottság. *A Földgömb*, 30. évf. (2012), 264. sz. 40–47.; Nyári Gábor: Nemzetiségi és vallási jogok kontra politikai és gazdasági érdekek. Teleki Pál és a Moszul-kérdés, 1924–1925. *International Relations Quarterly*, 7. évf. (2016), 1. sz. 1–12.
http://www.southeast-europe.org/pdf/25/dke_25_m_h_Nyari-Gabor_Teleki-Pal-es-a-Moszul-kerdes.pdf, letöltés: 2018. február 13.

elkülönítése pedig segíti a Közel-Kelet valódi pacifikálását".[342] Ezért azt javasolta, hogy az exodust tekintsék *fait accompli*nak és a görög–török kisebbségek kicserélése politikai kiindulópontjának a Népszövetség felügyelete alatt.[343] 1923 elején már Venizélosz is készen állt arra, hogy ezt az elvet a lakosságcsere alapjául elfogadja. Egyetlen kikötése az volt, hogy a mintegy másfél milliós Macedónia és más görög területek muszlim lakosságának (kb. 400 ezer főnek) Törökországba kell távoznia, s földjeit, gazdaságait, ingatlanjait a görög menekülteknek kell birtokba venniük. Az indítványt megküldték Ankarának, ahonnan órákon belül megérkezett a beleegyező válasz. Már csak a részletek kidolgozása maradt hátra, amire külön albizottságot hoztak létre. Venizélosz ragaszkodott ahhoz, hogy az asszimilálódott és tehetős konstantinápolyi görögség a lakhelyén maradhasson, s hogy a görögkeleti pátriárka megőrizhesse hivatalát a régi fővárosban. Ismet ugyan eleinte ellenállt, de végül elfogadta a kérést.[344] A görög–török lakosságcsere ötlete nem volt új keletű, hiszen már a világháború előtt megszületett az első olyan kétoldalú egyezmény, mely a területi vitákat és a kisebbségek problémáját lakosságcserével kívánta megoldani. Valójában az 1914-ben megkötött megállapodás precedensértékűnek nevezhető, s jóllehet a világháború kitörése miatt nem hajtották végre, kezdetét jelentette annak a folyamatnak, mely Lausanne-ban zárult le.[345]

1923. január 30-án bemutatták a görög és török lakosság cseréjére vonatkozó dokumentumot, amelyet később beépítettek a lausanne-i békeszerződésbe. Az irat szerint vegyes összetételű bizottság fogja felügyelni a május 1-jén elkezdődő cserét és biztosítani, hogy a Törökországba kerülő törökök ugyanolyan nagyságú tulajdonhoz jussanak, mint amekkorát Görögországban hátrahagytak. Természetesen ugyanez vonatkozott a görögökre is, a mérlegbeli különbséget a két államnak kellett elszámolnia. Különös módon a nemzeti hovatartozás meghatározásánál a vallást, nem pedig az anyanyelvet vették alapul. Így történhetett meg az, hogy Törökország kappadókiai régiójában élő, legalább 50 ezer ortodox vallású *karamanli*nak, akik nem is beszéltek görögül, csak törökül, szintén költözniük kellett. Nem mellékes, hogy mindkét ország a megmaradt kisebbségeinek teljes amnesztiát biztosított az 1914. augusztus 1. és 1922. november 20. közötti időszakra. Először történt meg, hogy a kötelező érvényű migrációt (deportálást) a nemzetközi jog legalizálta.[346]

Ennek a megállapodásnak az aláírásával az Oszmán Birodalmat évszázadok óta belülről emésztő nemzeti-kisebbségi problémát oldották meg. A lakosságcsere persze a modern történelemben a helyi jellegű politikai problémák lezárásai közül az egyik legmerészebb és mindenképpen precedens nélküli megoldást jelentett. Pénzügyileg, politikailag és az emberi szenvedést tekintve az ár nagyságát nehezen lehetne túlbecsülni. Ugyanakkor mindkét fél felkészült ennek

---

342 Karl Schlögel: Ethnic Cleansing as an Invention of the Twentieth Century: An Account of Expulsions in Europe. In: Rainer Munz – Rainer Ohlinger (szerk.): *Diasporas and Ethnic Migrants. Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*. London – Portland, 2005. 87–99.

343 *Lausanne Conference on Near Eastern Affairs*… i. m. 113–117. Nansen korábbi jószolgálati diplomáciai tevékenységéért és a menekültügyben elért eredményeiért 1922-ben megkapta a Nobel-békedíjat.

344 Driault – Lhéritier: *Histoire diplomatique de la Grèce*… i. m. 425–427.

345 Balogh Ádám: Lakosságcsere Görögország és Törökország között 1914-ben. *Világtörténet*, 2002. tavasz–nyár. 37–46. Sőt a bolgárokkal a második Balkán-háború után, 1913 végén ugyancsak határ menti lakosságcserében egyeztek meg az oszmánok, ami ürügyet kínált nekik ahhoz, hogy Kelet-Trákiát teljesen megtisztítsák a bolgároktól (50 ezer fő). Helyükre mintegy 60 ezer muszlim érkezett Macedóniából. Gingeras: *Fall of the Sultanate*… i. m. 96–98.

346 Erik-Jan Zürcher: Greek and Turkish refugees and deportees 1912-1924. *Turkology Update Leiden Project*, 2003. január. http://www.transanatolie.com/english/turkey/turks/ottomans/ejz18.pdf, letöltés: 2015. július 28.

az elviselésére. Elvégre a konstantinápolyi görög és a nyugat-trákiai török enklávétól eltekintve mindkét ország először tapasztalhatta meg az etnikai homogenitás előnyeit (Anatóliában a lakosság 98%-a immár muszlim volt, míg 1912-ben csak 80%-ban). Ez az új török állam esetében abban nyilvánult meg, hogy eltűnt az a jogalap (a nem muszlim vallású kisebbségek megléte), amelyre a Nyugat évszázadokon át hivatkozhatott a politikai intervenciói során. Megszűntek a millet-rendszerből fakadó nehézségek, társadalmi ellentétek, a miattuk kirobbanó konfliktusok, melyek terhei immáron nem nyomasztották a török nép vállát. A lakosságcserére úgy lehetett tekinteni, mint a nemzetépítés fontos elemére. A későbbiekben ennek a lakosságcserének a tapasztalatait felhasználták a németek, a csehszlovákok, a lengyelek, az indiaiak, a pakisztániak, vagy éppen az izraeliek.

Nagy-Britannia szemében végül is a legfontosabb következményekkel bíró ügyek (a trákiai határok, a szorosok felügyelete, a moszuli kérdés, a görög kisebbségek ügye) kielégítő módon kerültek rendezésre. Már csak a pénzügyi, gazdasági, állampolgársági kérdések véglegesítése maradt hátra, ezekben az ügyekben viszont Franciaország és Olaszország közelebbről volt érintett, mint Anglia. Curzon mindenesetre január 24-én tájékoztatta a szövetséges és a török küldöttségeket, hogy amennyiben a törökök február 4-ig nem írják alá a szerződés véglegesített szövegét, feloszlatja a konferenciát. A külügyminiszterről leperegtek a halasztásra vonatkozó kérelmek. Ismerte a keleti mentalitást, s nem hagyta, hogy a törökök kicsinyes alkudozásokkal húzzák az időt. A napirenden maradt kérdések közül megoldatlan volt még a Törökországban élő külföldiek jogállása, a külföldi gazdasági koncessziók biztonsága, az oszmán államadósság kifizetése és a görög „jóvátétel" problémája. Ezekben a kérdésekben azonban Ismet pasa hajthatatlannak mutatkozott, s a számára létfontosságú problémák megtárgyalásánál éppen olyan állhatatosnak és rendíthetetlennek látszott, mint Curzon.

Ismet pasától igazából távol állt a diplomáciai alkudozások világa. Hivatásos katona volt, 1912 óta Törökország négy háborújának veteránja, a két inönüi csata hőse (később fel is vette az Inönü nevet). A feladatra személyesen Kemál jelölte ki, mivel a gázi számára egy katona hűsége és szívóssága hasznosabb tulajdonságoknak tűntek, mint a professzionális diplomaták körmönfontsága és leleményessége. Ismet 38 éves volt a konferencia megnyitásakor, vékony, majdnem teljesen kopasz, pergamenarcú férfi, egyik fülére nagyot hallott, s nehezére esett olyan fesztelenül viselkedni államférfiak társaságában, mint Curzonnek. A Törökország otthoni cselekvési szabadságát érintő kérdések kapcsán Ismet nem sokat törődött a kifinomult érvelés technikájának kidolgozásával, ehelyett a Nemzeti Paktum mantraszerű ismételgetése mögé bújt, s szinte hódolatteljesen emlegette unos-untalan Törökország abszolút ragaszkodását a „szuverenitásához". Ez a már-már flegmatikus, unalmas, a diplomáciában teljesen szokatlan magatartás feldühítette a brit külügyminisztert, aki a rábeszélést és az ultimátumokat váltogatva próbálta Ismetet az engedmények felé terelni. De nem használt semmi. Ismet hajthatatlan maradt minden olyan javaslattal szemben, amely a külföldiek számára a területenkívüliség jogállásának bármiféle helyreállítására, illetve külföldi bírák török bíróságokon való alkalmazására vonatkozott.[347] Ugyancsak süket fülekre talált nála a szövetségesek gazdasági koncesszióira vonatkozó preferenciális bánásmód elképzelése. Törökország ráadásul nem volt hajlandó egyedül viselni a háború előtti oszmán államadósság egészét, ezenkívül ragaszkodott a görög megszállás alatt okozott károk megtérítéséhez. Ismetet még a Curzon által szabott időkorlát sem érdekelte, éppen ellenkezőleg. Amikor a február 4-i határidő elérkezett, a törökök voltak az elsők, akik távoztak. A konferencia munkáját kénytelenek voltak felfüggeszteni.

[347] Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 306.; Macmillan: *Béketeremtők*… i. m. 544–545.

De csak április 23-ig. A köztes időben az újraválasztott Nagy Nemzetgyűlés visszautasított mindennemű kompromisszumot a még napirenden lévő kérdésekben, ráadásul komolyan ráijesztettek a nyugat-európaiakra azzal, hogy olajkitermelési, bányászati, vasútépítési és egyéb koncessziókat ajánlottak fel egy amerikai tőkéscsoportnak (Chester-koncessziók).[348] Ankara jelezte hajlandóságát, hogy ismét tárgyalóasztalhoz üljön, amennyiben legfőbb követeléseit (a jogi és pénzügyi kapitulációk eltörlését, a görög kártérítést) elfogadják. Időközben a szövetséges kormányok belátták annak valószínűtlenségét, hogy a török politikában jelentős elmozdulás következzen be. Mindenkinek az volt immár az elvárása, hogy kössék meg végre-valahára a teljes körű békeszerződést. Annál inkább, mert a mudroszi fegyverszünet óta eltelt idő már hosszabbra nyúlt annál, mint amennyit az Oszmán Birodalom a világháborúban eltöltött. Amikor a tárgyalások újrakezdődtek, a nyugati delegátusok (a szövetségesek konstantinápolyi megbízottjai) felhagytak a kapitulációkhoz és a különleges gazdasági koncessziókhoz való ragaszkodásukkal. Ismet kategorikusan kizárta annak lehetőségét, hogy hazája – úgy, mint Sèvres-ben – a „gazdasági rabszolgasors" állapotába kerüljön. A török követeléseknek megfelelően július 8-án az államadósságot arányosan szétosztották az Oszmán Birodalom utódállamai között, Törökországnak 67% jutott (Szíriának és Libanonnak 8,4, Iraknak 5,2, Palesztinának 2,5, a később létrejövő Szaúd-Arábiának 1,3, Jemennek 0,9, Transzjordániának 0,7% maradt).[349] A kapitulációkat végképp eltörölték, a külföldiek kezén lévő oktatási, vallási és jótékonysági intézmények a török jog hatálya alá kerültek.

Egyetlen érzékeny kérdés maradt napirenden: a jóvátételről folytatott görög–török vita. Ismet makacsul követelte a görögök által Anatóliában okozott károk megtérítését, Venizélosz pedig ugyanilyen csökönyösen utasította vissza a kérést. Azzal érvelt, hogy hazája az antant kifejezett kérésére szállta meg Kis-Ázsiát, s különben is, nem ők, hanem a törökök tartoznak kompenzációval azért, mert egy és negyedmillió oszmán-görögöt űztek el ősi lakóhelyükről.[350] A polémia május folyamán mind ellenségesebbé vált. Venizélosz a hónap végén még a háború lehetőségét sem zárta ki, ha Ismet nem hagy fel a követeléseivel. Ezt nem lehetett egyszerűen üres blöffként értékelni: az időközben újjászervezett görög hadsereg Nyugat-Trákiában komoly veszélyt jelenthetett Törökország európai területeire.

Venizélosz szerencséjére növelte figyelmeztetése súlyát Ljubomir Jovanović, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság képviselője, aki nyersen közölte Ismettel, hogy a balkáni ellenségeskedések kiújulása esetén a délszláv állam hadserege azonnal a görögök oldalán fog felsorakozni.[351] A fenyegetés által kijózanított Ismet másnap találkozott Venizélosszal és a többi nyugati küldöttel, s három óra alatt minden kérdésben egyezségre jutottak. Este 6 órakor a boldog Venizélosz a tárgyalásoknak helyszínt adó szállodában 300 újságíró előtt jelentette be: „Uraim! Itt a béke!"[352] A törökök lemondtak pénzügyi követeléseikről. Cserébe az athéni kormány elfogadta, hogy erkölcsi felelősség illeti a görög hadsereg által Anatóliában okozott károkért, ami azonban nem jár együtt tényleges fizetési kötelezettséggel. A békeszerződés mellett megkötöttek még öt konvenciót, egy megállapodást, kiadtak négy nyilatkozatot és elfogadtak hat protokollt.

---

348 Sina Akşin: *Turkey from Empire to Revolutionary Republic. The Emergence of the Turkish Nation from 1789 to the Present*. New York, 2007. 183.; John A. DeNovo: *American Interests and Policies in the Middle East 1900–1939*. Minneapolis, 1963. 220–225.

349 Issawi: *An Economic History of the Middle East and North Africa.* i. m. 71–72.

350 Howard: *The Partition of Turkey*… i. m. 308–309.

351 Alastos: *Venizelos*… i. m. 228.

352 Sachar: *The Emergence of the Middle East*… i. m. 451.

Összességében mindez hatalmas siker volt Ankara számára. Bizonyosan nem lett igaza Asquith volt angol miniszterelnöknek, aki – mint láttuk – a „beteg ember" haláláról beszélt a mudroszi fegyverszünet aláírása után, majd hozzátette, „újjászületése lehetetlen".[353] Az Oszmán Birodalom valóban nem támadhatott fel. A lausanne-i békeszerződés 1923. július 24-i aláírása ugyanakkor szentesítette a független Törökország megszületését. A szorosok kivételével és a Konstantinápolyra vonatkozó bizonyos megkötésekkel együtt is hozzájutott a teljes szuverenitásához és a Nemzeti Paktumban megjelölt, megváltoztathatatlannak elismert határaihoz, amelyek persze nem természetes határok voltak, hanem a világháború végi politikai és katonai realitásokat (a tűzszüneti vonalakat) tükrözték, s a még oszmán kézen lévő területeket fogták közre. Az új országot nemzetközileg elismerték, az államok egymás után létesítettek vele diplomáciai kapcsolatokat. Így tett Magyarország is, mely az 1923 elején megkezdett tárgyalásai eredményeként a következő év közepén nagykövetet küldött Ankarába.[354]

Augusztus 24-én a Nagy Nemzetgyűlés egyhangúan ratifikálta a szerződést, egy nappal később pedig az antant megkezdte Konstantinápoly és a szorosok kiürítését. Hat hét múltán egyetlen idegen katona sem tartózkodott már Törökország területén, mely október 29-én, napra pontosan kilenc évvel az első világháborúba való belépése után republikánus politikai rendszert alakított ki magának. Élére köztársasági elnöknek Musztafa Kemált választották meg, akit egyre inkább „a törökök atyjaként" (Atatürk) emlegettek. Hogy elejét vegyék mindennemű konzervatív visszarendeződésnek, 1924 márciusában eltörölték a kalifátus intézményét, száműzték az Oszmán-ház minden tagját, áprilisban pedig az új alkotmányt is kihirdették, mely minden hatalmat a török nép kezébe helyezett. Deklarálta, hogy a törvény előtt mindenki egyenlő, garantálta a vallás, a szólás és az utazás szabadságát, valamint a Török Köztársaság minden lakóját török állampolgárrá tette. Az államvallás az iszlám lett, a hivatalos nyelv a török, a kormány székhelye pedig Ankara. A következő évtizedek kulcsfogalmai a következők lettek: republikanizmus, szekularizáció, populizmus, nacionalizmus, etatizmus és reformizmus.[355]

Nem lehet eléggé kihangsúlyozni, hogy ebben a hosszú folyamatban a hadseregnek milyen nagy szerepe volt,[356] ami nem is annyira meglepő, figyelembe véve azt, hogy az ifjútörök forradalom után szerves részévé vált a politikai életnek. Ténylegesen a magatartásában, a politikai tevékenységében kontinuitás mutatható ki a késő oszmán kortól kezdve egészen a köztársaság kikiáltásáig, sőt a 20. század végéig. E hosszú idő alatt a hadsereg világlátása, világképe nem sokat változott, folyamatosan a társadalom felett, de legalábbis az élén állt, s tőle függetlenül cselekedett. Ugyanakkor tény: Atatürk mindig ragaszkodott ahhoz, hogy az általa létrehozott rendszernek semmi köze sincs az oszmán államhoz, s teljes szakítást jelent annak örökségével, korrupt múltjával.[357]

---

353 Fisher: *The Middle East. A History*. i. m. 374.

354 Fekete István: Diplomáciatörténet. A magyar–török diplomáciai kapcsolatok felvétele. *Valóság*, 41. évf., 12. sz. (1998. december) 60–66.

355 Siska Katalin: Az atatürkizmus „hat nyila". *Iustum Aequum Salutare*, 13. évf. (2017), 2. sz. 201–213.

356 Dankwart A. Rustow: The Army and the Founding of the Turkish Republic. *World Politics*, 11. évf., 4. sz. (1959. július) 513–552.

357 Valójában persze nagyon is sok köze volt hozzá: az új berendezkedés számos ponton a késő oszmán kor ideológiai, politikai, társadalmi és intézményi struktúráinak folytatója volt. A háború alatt a birodalom megszabadult a nyugatiak befolyásától, s így az ifjútörökök radikális reformok sorozatát hajtották végre, amelyek szilárd alapot biztosítottak az 1923 után létrehozott laikus török nemzetállam számára. Kemál 1908-tól az 1918-as feloszlatásáig maga is tagja volt az Egység és Haladás Bizottságának, a nacionalista mozgalma pedig sok tekintetben az ifjútörökök közvetlen örökösének számított. Vö. Selim Deringil: The

A török hadsereg (az EHB-hoz hasonlóan) ezekben az évtizedekben – tükrözve a társadalmi valóságot – nem volt monolitikus intézmény, s cselekedeteiben sem mondható egyöntetűnek. A 20. század legelején két nagy csoportot különíthetünk el benne, az EHB-t támogató radikális reformereket és az oszmán társadalom felsőbb rétegeiből származó mérsékelt liberálisokat. A köztük lévő véleménykülönbség az 1908-as ifjútörök hatalomátvétel után vált igazán méllyé.[358] Előbbiek úgy vélték, a forradalomnak társadalmi következményekkel is járnia kell, azaz az alsóközéposztálynak kell politikailag domináns szerepbe kerülnie, annak a rétegnek, mely a korábbi évtizedekben a legnagyobb kárvallottja volt a világgazdaságba való fokozatos integrálódásnak és a hazai gazdaság, a kézműipar és a kiskereskedelem lehanyatlásának. A liberálisok viszont, akik az ifjútörök forradalom győzelme után, 1908 szeptemberében Liberális Párt (Ahrar Firkasi) néven létrehozták saját politikai tömörülésüket, elutasították a szociális forradalom gondolatát. Támogatták a gazdag bürokrácia által irányított alkotmányos monarchia létrehozását, s azt szerették volna, hogy a birodalom gazdasági felemelkedését a külföldiek (elsősorban a britek) segítsék elő úgy, mint Egyiptom esetében, s az ország így, nagyhatalmi útmutatással, de autonómiáját megőrizve tagozódjon be a világgazdaságba. Ideológiájuk, az oszmánizmus valamiféle dinasztikus patriotizmust jelentett, amely iránt az összes vallásos és etnikai közösség hűséggel tartozik anélkül, hogy fel kellene áldoznia a saját céljait és törekvéseit. A művelt, nyugatos szellemiségű, kozmopolita felfogású liberálisok azt tervezték, hogy az EHB híveit kiebrudalják a hatalomból, s a hadsereget is megtisztítják tőlük. 1912-re nagyjából átvették a kormány feletti ellenőrzést, csakhogy a katasztrofális első Balkán-háború diszkreditálta a hatalmon lévő liberálisokat, s utat nyitott az 1913. januári EHB-puccsnak. A radikálisok elvetették a nagyhatalmi támogatást, a teljes függetlenségre alapoztak, s különösen a nagy rivális oroszok 1905-ös megalázó veresége után a modernizálódó Japán mintájára önálló török kapitalizmusban gondolkodtak (a birodalomból létre akarták hozni „a Közel-Kelet Japánját"). Hittek abban, hogy egy egységes és a modernizáló reformok iránt elkötelezett nép rövid idő alatt is képes lehet évszázados elmaradottság behozására. A japán példa arra utalt a szemükben, hogy egy fegyelmezett katonai szellemmel átitatott keleti hadsereg is képes lehet legyőzni egy európai nagyhatalmat. Ennek megvalósításához viszont teljes ellenőrzést kellett szerezniük az állam felett.[359] A teljes ellenőrzés megkaparintásához pedig a hadsereg jelentette a legkézenfekvőbb eszközt.

1913-tól a hadsereg karakterét teljesen átalakították, benne az EHB ideológiáját meghatározóvá tették. Miután 1914 januárjában Enver pasa hadügyminiszter lett, alapos tisztogatások kezdődtek a tisztikarban, az egész szervezetet átpolitizálták, egyre inkább az EHB politikai eszközévé tették, a szultán iránti lojalitást háttérbe szorították. Előállt az a helyzet, hogy mind a hadsereg, mind a kormány élén ugyanaz a társadalmi csoport, az alsóközéposztályból származó radikális reformerek foglaltak helyet, a világháború alatt végrehajtott reformjaik pedig valóban átitatták a társadalom egészét (kísérlet az elmaradott gazdaság és az agrárviszonyok fejlesztésére,[360] hitelbank és biztosítótársaságok alapítása, nőkérdés, szekularizáció stb.). Mindennek

Ottoman Origins of Kemalist Nationalism: Namik Kemal to Mustafa Kemal. *European History Quarterly*, 23. évf., 2. sz. (1993. április) 165–191.; Erik J. Zürcher: Atatürk as a Unionist. In: Uő. (szerk.): *The Young Turk Legacy and Nation Building*… i. m. 124–135.

358 Lewis: *The Emergence of Modern Turkey*. i. m. 213.

359 Erik J. Zürcher: The Young Turk Mindset. In: Uő. (szerk.): *The Young Turk Legacy and Nation Building*… i. m. 110–123.; Gingeras: *Fall of the Sultanate*… i. m. 23.

360 Erre szükség is volt: 1913-ban a lakosság 1%-át kitevő mágnások a földek 39%-át, a 4%-ot kitevő nagybirtokosok 26%-át, a 87%-nyi kis és középparaszt pedig 35%-át birtokolta. A népesség 8%-ának nem volt földje. Feroz: *The Making of Modern Turkey*. i. m. 43.

eredményeként – megszabadulva a nagyhatalmak gyámkodásától – a birodalomban jelentős modernizációs folyamatok zajlottak le és megerősítették a végrehajtó hatalmat is: papíron a birodalom alkotmányos-parlamentáris monarchia volt, amelyet azonban az alaptörvény által legalizált statárium rendelkezései alapján kormányoztak. Ez pedig lehetővé tette a kormány számára, hogy ideiglenes törvények és a parlament által utólagosan jóváhagyott rendeletek segítségével kormányozzon.[361]

Amikor 1918-ban az ifjútörök rezsim összeomlott és a vezetői külföldre menekültek, a háború alatt háttérbe szorított régi rendszer megpróbálta kitölteni a keletkezett politikai vákuumot. A lábukat Anatóliában megvetni akaró britek támogatták ezt a törekvést, nekünk pedig minden okunk megvan azt feltételezni, hogy ha nincs az 1919-es görög támadás, a szultán jó eséllyel állíthatta volna helyre akár az 1908 előtti rezsimet. Az invázió és az ország felosztásának veszélye azonban sokfelé spontán ellenállást robbantott ki. Ha ennek a mozgalomnak az élére a szultán odaállt volna, különösebb nehézség nélkül megszerezhette volna az ellenőrzést. VI. Mehmed Vahideddín azonban nem volt képes eljátszani ezt a szerepet. Ráadásul a régi rendszer teljesen demoralizálódott. A szultán láthatólag a nagyhatalmak döntéséhez kötötte a sorsát, akár a birodalom súlyos megcsonkítása árán is. Ezért fogadta el a sèvres-i szerződést, amit pedig a tömegek és a nacionalisták egységesen elutasítottak.[362]

A hadsereg ekkor dilemma elé került. A legtöbb tiszt követte volna a szultánt, ha az uralkodó kiállt volna Törökország jogaiért, de amikor azt látták, hogy Vahideddín együttműködik az Anatólia felosztásán ügyködő angolokkal, Kemál mellé álltak. A hadsereg a nacionalizmus eszközévé vált, miközben elfordult a hagyományos dinasztikus elköteleződésétől. A jövendőbeli kormányforma körül is dúltak viták, egyes tisztek például a kalifátus megőrzése és alkotmányos monarchia mellett kardoskodtak, a katonai diktatúra ötlete fel sem merült. A nemzeti mozgalom civil irányítói között is előfordultak olyanok, sőt a Nagy Nemzetgyűlés képviselői között egyenesen többségben voltak azok, akik úgy vélték, a hatalom a hagyományos jelképekre kell, hogy támaszkodjon, ezek nélkül az új kormány nem nyerhet legitimitást. A parlament munkáját, a végrehajtó bizottság tevékenységét ideiglenesnek tekintették, amire csak az idegen invázió miatt van szükség, a szultán kiszabadítását az ellenség felügyelete alól pedig elsőrendűen fontosnak gondolták. Egyikük, a már említett Rauf Orbáj nem sokkal miniszterelnöki kinevezése előtt, 1922 júliusában, amikor a görögök elleni győzelem már látótávolságba került, erről a következőket mondta: „Köt a lelkiismeretem és a szultanátus, valamint a kalifátus iránti érzelmem. […] Kötelességem hűnek maradni az uralkodóhoz: a kalifátushoz való ragaszkodásom a neveltetésemből fakad. […] Nagyon nehéz számunkra ellenőrzés alatt tartani az általános helyzetet. Ezt csak egy olyan hatalom által lehetne biztosítani, amelyre mindenki megszokná, hogy elérhetetlen felsőbbségként tekintsen. Ilyen a szultanátus és a kalifátus hivatala. Ezeknek az intézményeknek az eltörlése, illetve az a kísérlet, hogy a helyükbe teljesen más jellegű entitásokat állítsunk, kudarcra és szerencsétlenségre van ítélve. Márpedig ez teljességgel elfogadhatatlan."[363]

A világháború alatt azonban valamelyest megerősödött a kormánypolitikát befolyásolni képes török burzsoázia,[364] így már létezett olyan társadalmi alap, amelyre a szekuláris köztársaságot fel lehetett építeni. Kemál döntött: a szultanátust és a kalifátust szétválasztották, az előbbit

---

361 Erik Jan Zürcher: Young Turk Governance in the Ottoman Empire during the First World War. *Middle Eastern Studies*, 55. évf. (2019), 6. sz. 897–913.

362 Feroz: *The Making of Modern Turkey*. i. m. 6–8., 33–34.

363 Lewis: *The Emergence of Modern Turkey*. i. m. 257.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 269.

364 Láttuk, erre az ifjútörökök nagyon tudatosan törekedtek. Vö. Ayşe Buğra: *State and Business in Modern Turkey. A Comparative Study*. Albany, 1994. 35–43.

megszüntették. A kalifa már csak vallási funkcióval rendelkezett, politikai hatalma többé nem lehetett.

Mindez párhuzamosan zajlott a belpolitikai viszonyok rendezésével. Kemálnak a hatalom gyakorlásához politikai eszközre, egységesen mögötte álló pártra volt szüksége. Úgy ítélte meg, hogy Anatólia és Rumélia Jogainak Védelmi Társasága a harc idején megfelelő szerepet töltött be, a béke és a függetlenség körülményei közepette azonban már idejétmúlt szervezet. Úgy döntött, modern politikai párttá alakítja át: 1922 decemberében bejelentette a Néppárt (Halk Partisi) megalakulását. A következő év áprilisában közzétette 9 pontos manifesztumát, amelyben összefoglalta a népszuverenitásról, a képviseleti kormányzásról és a szultanátus eltörléséről, valamint a szükséges pénzügyi és közigazgatási reformokról vallott nézeteit. A nyár folyamán általános választásokon 286 tagú új nemzetgyűlést választottak, mely hamarosan államfővé választotta Kemált (illetve ratifikálta a lausanne-i békeszerződést). Hamarosan az államforma kérdését is rendezték, mivel veszélyeket láttak az államfő és a kalifa párhuzamos tisztségében: egyesek még mindig Abdul-Medzsidet tekintették legitim szuverénnek és az állam igazi fejének. Kemál ezt a kettősséget feltétlenül meg akarta szüntetni. Ez – mint láttuk – 1923. október 29-én következett be a Török Köztársaság proklamálásával. A képviselők Musztafa Kemált megválasztották az új állam első köztársasági elnökévé, aki Ismet pasát nevezte ki miniszterelnökké. Rövidesen a kalifátus intézményét is felszámolták, a vallási ügyeket pedig a miniszterelnöki hivatalhoz utalták. Gondos előkészületek után 1924 márciusában a nemzetgyűlés elfogadta az elnök erre vonatkozó javaslatát. Másnap az iszlám utolsó kalifáját felültették az Orient Expresszre, aki követte a száműzetésbe a szultánt.[365] Az Oszmán-dinasztia végleg lelépett a történelem színpadáról, a családtagokat még Törökország területéről is egyszer s mindenkorra kitiltották. Áprilisban a parlament elfogadta az új, világi alkotmányt, mely felszámolta a régi vallásos intézményeket, a népszuverenitásra épült, az államot pedig laikus alapokra helyezte.

Az igazi kérdés az, miként volt lehetséges, hogy a világháború vesztes hatalmai közül egyedül a törökök voltak képesek a velük kötött békeszerződés revízióját kicsikarni, s oly hosszú harcok után honnan merítették az erőt a görögök elleni háború sikeres megvívásához, majd pedig politikai rendszerük teljes átformálásához. Az egyik magyarázat a kemálisták önbizalmában és a közelmúltjukban keresendő. 1913 elején úgy tűnt, nem lehet megakadályozni Drinápoly elvesztését, de a második Balkán-háborúban mégis sikerült a nagy múltú várost visszaszerezni a bolgároktól. 1915 tavaszán úgy látszott, az antant át fog törni a Dardanelláknál, az oszmánok már fel is készültek a kormányzat elmenekítésére. Az áttörés azonban elmaradt, a törökök diadalmaskodtak. Az oroszok számos alkalommal súlyos csapásokat mértek rájuk, 1916-ban már-már nyitva állt előttük az út Isztambul felé, de a forradalmak semmissé tették ezeket a sikereket, 1918-ban a törökök minden területet visszahódítottak, sőt a Kaukázusban további győzelmeket is arattak. Vagyis az állam és a török nacionalista elit számos alkalommal állt az elkerülhetetlennek tűnő katasztrófa szélén, de valamilyen csoda folytán azt mindig el tudta kerülni, sőt győztesen került ki belőle. Ezek a példák mind ott lebeghettek Kemál és társai szeme előtt, s 1918–1919-ben ezért gondolhatták azt, a csatát ugyan elveszítették, de a háborút még megnyerhetik.

A török nacionalizmus győzelme ezenkívül a belső társadalmi-politikai tényezők és a kedvező regionális és nemzetközi változások egyidejűsége miatt következhetett be. Nem volt lehetséges az előző évszázad oszmán reformjainak örököse, a hadsereg és bizonyos állami struktúrák továbbélése nélkül, melyek maguk is a politikai elit, az uralkodó osztály viszonylagos *fo-*

[365] Az iszlám utolsó kalifája Párizsban hunyt el 1944-ben. Medinában temették el.

lyamatosságán nyugodtak. Általában is igaz, hogy az Oszmán Birodalom utódállamai egytől egyig elítélték oszmán birodalmi múltjukat, miközben mindegyikük élén késő oszmán kori elitek álltak, akik ugyanakkor nacionalista eszméket és identitásokat tettek magukévá. Ez a törökökre fokozottan érvényes. Az EHB és a Néppárt között az intellektuális és politikai kontinuitás egyértelmű, a kemálisták nagy része ugyanis korábban az Egység és Haladás tagja volt, a háború alatt és a fegyverszünet után különböző hivatalokat vállalt. Az első világháborús veteránok száma a korai republikánus civil és katonai elitben nagyon magas volt: az első két köztársasági elnök és 1966-ig az összes vezérkari főnök harcolt a Nagy Háborúban.[366] Ezenkívül a lenini Oroszország politikai és katonai támogatása, de a Nyugatnak az a képtelensége is, hogy egyszerre tartsa ellenőrzése alatt a volt Oszmán Birodalom török és arab lakta területeit, lehetővé tették a török nemzeti mozgalom számára a független állam létrehozását. A Brit Birodalom nehezen tudta vállalni a közel-keleti aspirációi miatt ráháruló terheket, így nem kínálkozott jobb lehetőség az új Törökország és Reza sah Perzsiájának felhasználásánál ütközőzónaként a szovjet föderáció déli határainál. A török nacionalisták mozgalmának kedvezve ugyanakkor a geopolitika logikája feláldozta az örményeket és a kurdokat, akik kárvallottjai lettek a török nacionalizmust zászlajára tűző új, laikus török állam megteremtésének.

A Törökország, Irak, Irán és Szíria között szétosztott kurd közösségek ezekben az államokban egyedi, sajátos fejlődési pályát jártak be, de egy ideig még nem jutottak el az egységes nemzetté válásig. Annak ellenére sem, hogy Kurdisztán mint jelkép már megjelent, ám a törzsi és vallási megosztottság egyelőre még akadályozta a modern, szekuláris nacionalizmus elterjedését.[367] A Török Köztársaságban, mely eredetileg „az egymással társult törökök és kurdok államaként" határozta meg önmagát, hamarosan „hegyi törökökként" tekintettek rájuk és vagy a beleegyezésükkel, vagy erőszakkal megpróbálták asszimilálni őket. 1924-ben a kurd nyelvet és oktatást egyaránt betiltották. A pirani Szaíd sejk, a feloszlatott szunnita Naksbendi dervisrend egyik feje által vezetett, 10 ezer harcost megmozgató és brutálisan vérbe fojtott 1925-ös első nagy kurd felkelést az ankarai hatóságok úgy állították be, mint az egy évvel korábban eltörölt kalifátus helyreállítására irányuló reakciós vallási mozgalmat. A felkelést irányító dervis sejkek valóban az „istentelen köztársaság" megdöntésére és a kalifátus helyreállítására szólítottak föl, igazi céljuk azonban a korábbi autonómiájuk restaurálása lehetett. Támaszkodtak az Azadí nevű nacionalista szervezetükre, mely főleg a falvakban találta meg a támogatóit. Átmenetileg sikerült ellenőrzésük alá vonniuk törökországi Kurdisztán egyharmadát.[368] De az összefogás hiánya, a rebellisek fegyelmezetlensége, valamint a paraszti népesség tartózkodása miatt nem győzhettek. Szaídot 47 társával együtt halálra ítélték és kivégezték.[369] Köztük volt az a Juszuf Zija bej, aki Bitlisz parlamenti képviselőjeként hevesen ellenezte korábban Moszul átadását Iraknak. Az eset arra is alkalmat teremtett, hogy a kemálisták végképp leszámoljanak a konzervatív vallásos elittel és a dervisrendekkel, még a *medreszé*ket, a régi teológiai szemináriumokat is bezárták. A kalifátus megszüntetése nyomán Nitti szavaival „az iszlám világban olyan nagy zavar keletkezett, amilyen még sohasem volt",[370] az immáron a közel-keleti határok stabilitásában érdekelt Nyugat mégsem avatkozott be. Sem a kalifátus fenntartása, sem a kurdok érdekében. 1922-höz ha-

366 Erik-Jan Zürcher: *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1915–1926*. Leiden, 1984.

367 Vidák: Változó identitások… i. m.

368 Jordi Tejel Gorgas: *Le mouvement kurde de Turquie en exil. Continuités et discontinuités du nationalisme kurde sous le mandat français en Syrie et au Liban (1925-1946)*. Berne, 2007. 19–21.

369 Üngör: *The Making of Modern Turkey*… i. m. 132.; Flesch: *Atatürk és kora*… i. m. 294–297.

370 Nitti: *Nincs béke Európában*. i. m. 53.

sonlóan 1925-ben sem akarta megbolygatni a regionális erők egyensúlyát, sem kiengedni a szellemet a palackból, s megkockáztatni társadalmi forrongások elszabadítását. Egyedül a humanitárius segítségnyújtás nem maradt el, hogy így kompenzálják a politika passzivitását.

Zárszó

Így, a görög–török háború befejeződésével és a lausanne-i békeszerződés megkötésével jött létre az általunk ismert modern Közel-Kelet, ahol a birodalmakból a nemzetállamokba való átmenet háborúval, elnyomással, felfordulással járt együtt. A világháborút a mai török nyelvben *Harb-i Umumi*nak (általános, össznépi háborúnak), az arabban *szafarbarlik*nak (mozgósításnak) nevezik, ami nem csupán a korábban sohasem tapasztalt mennyiségű áldozat és pusztulás, hanem a régi világ végének és a radikális átalakulás kezdetének jelölésére is szolgál. Ezt a háborút az különböztette meg az európai frontokon zajló összecsapásoktól, hogy a Földközi-tengertől Indiáig terjedő régióban a küzdelmek főképpen politikai, sőt romantikus dimenziót öltöttek magukra, mivel a felek leginkább arra törekedtek, hogy az ellenség uralma alatt álló népességet (köztük a kisebbségeket) fellázítsák, ami viszont alkalmanként deportálásokhoz és borzalmas tömeggyilkosságokhoz vezetett. Miközben a világháborút a kortársak közül sokan „imperialista" jelzővel illették, a szemben álló hatalmak részéről először jelent meg az az igény is, hogy a birodalmi elnyomás alól felszabadítsák a népeket. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ők maguk ne *birodalomként* gondolkodtak vagy cselekedtek volna. Pontosan így tettek, s úgy tűnik, ugyanez határozta meg a közép-európai magatartásukat is.

Az első világháború és az azt követő évek leírására két lehetséges narratíva kínálkozik. Az egyik szerint az Oszmán Birodalom az utolsó harcát vívta a túléléséért. A kormány mindent megtett azért, hogy megvédje és megerősítse „Európa beteg emberét", ennek érdekében pedig szövetségre lépett Németországgal, s kilenc különböző fronton felvette a végül is sikertelen küzdelmet. A vereség az oszmán túlélés lehetőségét kizárta. Az oszmánizmussal szakító török nacionalisták Kemál vezetésével összefogtak, vereséget mértek az Anatóliába betolakodókra és megalapították a nemzetállamukat. A másik narratíva másképp értelmezi az oszmán kormány politikáját. Azzal ugyan egyetért, hogy az Egység és Haladás meg akarta óvni a birodalmat a vereségtől és a feladarabolódástól, de szerinte egyúttal feladta azt a reményt is, hogy biztosítsa a birodalom erős belső kohézióját. Emiatt a háborút két fronton vívta: egy külsőn, amelyen megpróbálta megvédeni a birodalmat a hódítóktól, és egy belsőn, amelyen a hűtlenséggel gyanúsított közösségeket (örményeket, asszírokat, görögöket) kiűzésre vagy egyenesen fizikai megsemmisítésre ítélte. Vagyis az ifjútörökök valójában minimális érdeklődést tanúsítottak a birodalom *változatlan* formában való megőrzése iránt, ellenben jelentős erőfeszítést fejtettek ki a török nacionalista célok megvalósítása érdekében. Akármelyik narratívát fogadjuk el, az iszlám mind a két esetben meghatározó szerepet játszott. Az igazi különbséget a szóban forgó iszlám természete jelöli ki: az oszmán és nem oszmán muszlimoknak a birodalom megvédelmezésére felszólító propagandaeszközeként az iszlám klasszikus szerepbe került, hiszen az ősrégi koncepció szerint a híveknek meg kell védeniük a dár al-iszlámot a dár al-harb erőitől. A második narratíva iszlámja viszont már reformált iszlám, mely a nemzet szolgálatában áll, az állam ellenőrzése alá kerül, legfőbb társadalmi funkciója pedig nem más, mint a születőben lévő nemzet politikai közösségének az egyben tartása.

Hamis és Európa-centrikus nézőpontról árulkodik az a beállítás, hogy az első világháborúban a közel-keleti hadszíntér mellékesnek számított a nyugati vagy a keleti fronthoz képest. Az itteni események meghatározó szerepet játszottak a háború kirobbanásában és a végső rendezés kialakításában is. A térségben 1911 és 1923 között dúló hősies küzdelmek vezéralakjai olyan

katonák és politikusok voltak, mint Enver, Dzsemál és Talaat az ifjútörökök részéről, Vilmos császár, Souchon admirális és Liman von Sanders német részről, Kitchener, Churchill, Lawrence és Lloyd George brit részről, Szazonov, Nyikolaj nagyherceg és Jugyenyics orosz részről, Clemenceau francia részről, Huszein saríf, Feiszal, Abdalláh, valamint Ibn Szaúd arab részről, Venizélosz és Konsztandínosz király görög részről, Musztafa Kemál és Ismet Inönü pedig török részről. A háború tűzpróbájában és a diplomáciai kulisszák mögött ők, nem pedig az utóbb egyesek által „bűnbaknak" beállított Sykes és Georges-Picot hozta létre a modern Közel-Keletet.

A modern Közel-Kelet születése két tényező közé ékelődött be. Egyrészt a Nyugat ama új szándéka játszott szerepet, hogy rendezze a térség társadalmainak politikai jövőjét, másrészt a meggyengült Európa anyagi képtelensége arra, hogy teljes egészében érvényesítse az akaratát. Annak, hogy a világháborúban kivérzett, gazdasági válságba süllyedt nyugati győztes nagyhatalmak miként voltak képesek mégis kiterjeszteni a fennhatóságukat a Közel-Keletre, több oka van. Először is az iszonyú veszteségeket megpróbálták új szerzeményekkel kompenzálni. Azután számításba kell venni a Szíriára vonatkozó évszázados francia igényeket, a tengerszorosokra és Közép-Ázsiára vonatkozó orosz ambíciókat, amelyeket Nagy-Britanniának csak nagy-nagy nehézségek árán sikerült a korábbi évtizedekben kordában tartania. A cári rezsim összeomlása és az Oszmán Birodalom megszűnése azonban felborította a nagyhatalmak közötti kényes egyensúlyt, ami arra ösztönözte Londont és Párizst, hogy a korábbiaknál aktívabban kötelezzék el magukat a helyi politikai kérdésekben. Akár tudatos imperialista törekvések, akár ösztönös nagyhatalmi megfontolások álltak a háttérben, a britek Franciaország szövetségeseiként, egyszersmind riválisaiként, a cionizmus palesztinai támogatóiként, a damaszkuszi arab nacionalizmus ambivalens segítőiként, a kurdok anatóliai és mezopotámiai védelmezőiként és a görögök kis-ázsiai igényeinek prókátoraiként lépésről lépésre merültek egyre mélyebbre a közel-keleti problémahalmazba. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nyugati hatalmak ama igényét sem, hogy a világ elmaradott térségeinek, köztük a Közel-Keletnek a modernizálását mintegy küldetéstudatosan maguknak vindikálják. Már nem arról volt szó, hogy – mint a „régi szép időkben" – egyszerűen megkaparintsák az Oszmán Birodalom területeit, hanem arról, hogy Wilson elnök hatására magukra vállalták a Népszövetség nemzetközi mandátumát, mely – legalábbis hivatalosan – a keleti társadalmak függetlenné válásának elősegítésére vonatkozott.

A modern Közel-Kelet kialakulása köszönhető egyfelől a régi keleti társadalmi struktúrák átrendeződéseit eredményező változásoknak, másfelől annak a felfordulásnak, mely ezt a Nyugattal konfrontálódó világot jellemezte. A Nyugat ráadásul új normákat, egyszersmind fenyegetéseket is hozott magával. Ezt a világot vadonatúj ideológiai áramlatok járták keresztül, melyek alkalmasak voltak a heves lelkesedés táplálására, de a frusztráció fokozására is. Az egész 19. századot átható és a világháború környékén kiéleződő alapvető vitában a fő kérdések a politika természetére, valamint a hatalom és a társadalom közötti kapcsolatok jellegére vonatkoztak. Milyen kapcsolat jöjjön létre a közösség és a nemzet között? A vallás és a társadalom között? Milyen alapjait kell elismerni a hatalomnak?

A nemzet és a közel-keleti fejlődési esélyek, lehetőségek kérdése uralta ebben az időszakban a diskurzust, mint ahogy napjainkban a demokrácia teszi ugyanezt, különösen az „arab tavasznak" nevezett események óta. Csakhogy az arabok nem váltak függetlenekké a Termékeny Félhold kiterjedt síkságain és magas hegyvidékein. Ahogy a zsidók és az örmények sem. Persze a helyzetüket ezek az egykori millet-közösségek annak fényében mérték fel és értékelték, amin ezekben az években keresztülmentek. A világháborús megpróbáltatásokat megélt túlélők számára a félig megadott vagy elszalasztott függetlenség nem eredményezhetett politikai megelégedettséget. A közel-keleti utódállamok arra törekedtek, hogy politikailag és gazdaságilag élet-

képesek legyenek, ennek érdekében pedig új, a nemzeti igényekkel összhangban álló történelemre volt szükségük. Új nemzeti identitást akartak teremteni a régi birodalmi, vallási és lokális identitások és kötődések helyébe. A nemzetté válás viszont a keletiek szemében az európai befolyás végső eszköze, míg a nyugatiak szemében a politikai modernitás felé történő kötelező lépés volt. A nemzetté válás ugyankkor keleten feldarabolt társadalmakat eredményezett, amint azt a vallási kisebbségek potenciális nemzetekbe történő asszimilálása mutatja.

E vallási közösségek „nemzetekké" való alakulásához kellett az oszmán társadalomban végbement változások következménye is. A Tanzimat ugyanis megerősítette a milletek hagyományos rendszerét. Ahelyett, hogy az egyének közötti egyenlőséget teremtették volna meg, a 19. századi reformok szentesítették a közösségek, felekezetek új egyensúlyát, bevésve az intézményekbe és a köztudatba a társadalom *közösségek szerinti* feldarabolását, továbbá rábízva a nem muszlimokra csoportjuk ügyeinek autonóm irányítását. Mivel soha nem voltak ennyire tudatában a különbözőségüknek, mi több, soha nem voltak ennyire meggyőződve a felsőbbrendűségükről, az egykori dzimmik egyre inkább a reformok legfőbb haszonélvezőinek látszottak. Európa gazdasági és kulturális befolyásának szerves részeként a Nyugat politikai klientúrájának támpontjává váltak. A nyugati kapcsolataik által kompromittálva a modernizáció jelentette problémahalmaz kellős közepén találták magukat és a közösségként történő önmeghatározásuk – a nemzeti törekvések új nyelvezetére lefordítva – a muszlim többség szemében legtöbbször árulásnak tűnt.

Az anatóliai örmények és kurdok, a szmirnai és pontuszi görögök, a palesztinai zsidók vagy a libanoni keresztények, a valaha volt kisebbségek emancipációjukat az önazonosság deklarálásában vélték megtalálni, ami egyre inkább egy adott területben manifesztálódott, a Nyugat pedig – különös könnyelműséggel – szabad utat engedett e territoriális irredentizmusoknak. Tekintetbe véve a csoportok rendkívüli összefonódását és egymásba gabalyodását a helyszínen, már a nemzeti terület fogalma is magában hordozta a konfliktusokat, a tömeggyilkosságokat. Valójában „a területiség barbarizmusa" – fogalmaz Picaudou – a csoportidentitásnak az államhatalom szintjére való közvetlen áthelyeződéséből táplálkozott.[1] Attól kezdve, hogy egy etnikai vagy felekezeti csoport a sajátján kívül más értéket már nem hordozott, a politikai cselekedeteinek alapjai csírájukban magukban hordozták a másik kiközösítését, valamint az egyén teljes alávetését a csoportnormáknak. Az, hogy a területileg meghatározott nemzetállam a „barbárság szinonimájává" vált, annak volt „köszönhető", hogy az etnikai, nemzeti, felekezeti megosztottság eszköze lett belőle, ezek a csoportok pedig mohó revánsvágyból vagy a győzelmüktől megittasodva, a Nyugat aktív vagy passzív cinkosságával törtek céljaik felé.

Ennek megfelelően az 1922-ben győzedelmeskedő török nacionalizmus egy példátlan demográfiai és humánkatasztrófa másnapján vetette meg a lábát, hiszen Törökország nem egyenlő a régi Oszmán Birodalommal, mely – Goldschmidt szavaival – valamiféle „főnixmadárként újjáéledt volna a hamvaiból".[2] 1911 előtt a birodalom talán 21–22 milliós lakossága 1923-ra kevesebb, mint 17 millióra csökkent, ebből legfeljebb 13 millió maradt az új Törökország határai között. Úgy tűnik, a birodalom halálozási aránya megközelítette a döbbenetes 20%-ot, miközben Franciaországban csupán 3,5%-ot tett ki. Ezen belül 1914 és 1922 között Kis-Ázsia elveszítette népessége 30%-át: 20% a háború, az éhség vagy a deportálások következtében vesztette életét, ami mintegy 3,5 millió főt jelent, 10% pedig kivándorolt. Nyolc év elég volt ahhoz, hogy – vérengzések közepette – véget vessenek Anatóliában a keresztény jelenlétnek. Az 1914-ben

[1] Picaudou: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient*… i. m. 179.

[2] Arthur Goldschmidt Jr.: *A Közel-Kelet rövid története*. Maecenas, Budapest, 1997. 225.

itt élt 1,5–2 millió örmény 40–50%-a meghalt, a többiek elmenekültek, 1923-ban pedig mindössze 70 ezren maradtak közülük az új Törökország határai között. 1914-ben még 1,25 millió anatóliai görögöt számoltak össze, 25%-uk azonban a háború alatt eltűnt, a többiek elhagyták Kis-Ázsiát, ki 1922-ben a görög hadsereggel együtt, ki az 1923-ban Athén és Ankara által megkötött lakosságcsere-egyezmény keretében.[3] Csak egy maroknyi, az ortodox patriarchátus körül csoportosuló görög maradt Isztambulban, de a háború alatt nekik is sok szenvedést kellett kiállniuk az ellenük elkövetett „strukturális erőszak" miatt.[4] Semmi kétség, a kemálizmus „sikerének" egyik kulcsa éppen ebben az etnikai és vallási egyszínűségben rejlik, amit az a hivatalos szándék teljesített ki, hogy a kurd népességet feloldják a domináns török kultúrában. A későbbi dél-anatóliai zavargások azonban megmutatták ennek az asszimilációnak a korlátait. Kérdéses volt persze, hogy a kis-ázsiai területeken a háború alatt kierőszakolt homogenizálás nem történik-e meg majd a Termékeny Félhold vidékén is.

Itt a későbbi konfliktusok gyökerei egyrészt abban rejlettek, hogy a mandátumot birtokló Nagy-Britannia keresztapasága mellett Palesztinában *zsidó nemzeti otthon* kiépítésébe kezdtek. Már a nemzeti otthon fogalmának értelmezése is a viták kereszttüzébe került. Igazából két irányzat kereszteződésében foglalt helyet. A zsidók esetében – ugyanúgy, mint a libanoni maroniták esetében – a Nyugat szívesen azonosította a felekezetet a nemzettel és igyekezett elősegíteni a Szentföldön a zsidó nemzet politikai újjászületését. Ezzel szoros összefüggésben állt az, hogy a nemzeti otthont mindenekelőtt az európai antiszemita fellángolások elől menekülő kivándorlók befogadására szánták. Az ambivalens jelleg megmaradt, a kérdés pedig nem került le a napirendről: zsidó nemzeti otthon létrehozásáról van-e szó Palesztinában vagy Palesztina nemzeti otthonná alakításáról a zsidók számára? Számításba kell-e venni a terület feletti szuverenitás formáit és az itt élő lakosságot? Vagy meg kell-e elégedni valamiféle „zsidó Vatikánnal", amely körül meg lehet szervezni a bevándorló közösségeket? Ezek voltak azok az első kérdések, melyek mozgósították a cionista vezetőket és a terv brit támogatóit. Az általuk adott válaszok értelmében a palesztinai arabok jogállását szükségképpen módosítani kellett.

A konfliktusok gyökerei másrészt abból fakadtak, hogy Párizs szigorú, centralizált rezsimet kényszerített Libanonra és Szíriára, amelynek irányítását francia tisztekre és tisztviselőkre bízta a francia gyarmati hagyományoknak megfelelően. Francia iskolák, kulturális intézmények kiterjedt hálózatát támogatta a Levantéban és gátolta az egységes arab politikai vagy kulturális identitás fejlődését azáltal, hogy Szíriát kisebb, egymástól elszigetelt közigazgatási egységekre osztotta föl. A britek ugyan kevésbé voltak keménykezűek Irakban, az itteni radikális nacionalisták mégis csak rendkívül nehezen emésztették meg azt, hogy az ország kül- és biztonságpolitikáját gyakorlatilag Londonból irányítják. A szovjet uralom alá került Örményországban hasonlóképpen az idő előrehaladtával a Dasnak aktivistái, hívei fokozatosan eltűntek, a függetlenség rövidke időszakának emléke elhalványodott.

A világháború emléke azonban a Közel-Keleten nem halványodott el, habár az itteni népek történelmi emlékezete jelentős átalakuláson ment keresztül. A nacionalistává vált Törökországban úgy tartják, hogy az oszmánok az első világháborút ugyan elvesztették, a törökök azonban

[3] Eközben – mint láttuk – 400 ezer macedóniai török Kis-Ázsiába telepedett át az 1923. január 30-i szerződés értelmében. A kis-ázsiai demográfiai katasztrófáról lásd Justin McCarthy: *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of Empire*. New York, 1983. 111–133.; Balogh: *Fejezetek Görögország újkori történetéből*… i. m. 74–76.

[4] Dimitris Kamouzis: Out of Harm's Way? Structural Violence and the Greek Orthodox Community of Istanbul during World War I. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 4. évf., 1. sz. (2017. május) 189–211.

megnyerték.[5] Az 1920-as évektől a nem török és nem muszlim népek háborús részvételét, hozzájárulását a közös erőfeszítésekhez tudatosan háttérbe szorították, mert így kevésbé kellett elismerni a görögök, örmények, kurdok stb. etnokulturális identitását. Az állam által meghatározott uralkodó narratíva az 1930-as évektől az arabok és örmények „árulásáról" beszélt, az Oszmán Birodalom összeomlását elkerülhetetlennek, a Török Köztársaság és nemzetállam létrejöttét pedig szükségszerűnek állította be. Az arab felkelés kapcsán egyesek még az „arab tőrdöfés" elméletét is kidolgozták. Ezen a narratíván csak az utóbbi időben módosítottak némileg és a kurdoknak engedményeket téve már „az összes anatóliai nép" áldozatvállalásáról beszélnek, de még ez is csak a muszlimokra vonatkozik.[6] Az arab népek emlékezete is élénk, ami nem is csoda, hiszen a történelemben először fordult elő, hogy olyan nagy múltú arab városok, mint Damaszkusz vagy Bagdad, európai uralom alá kerüljenek. Az új államok és államhatárok mellett a pusztítás, a hátország szenvedése (éhínségek, járványok, nélkülözés) és a török elnyomás (a „szadista" Dzsemál pasa politikája) is mély nyomokat hagyott a történeti tudatban, már csak azért is, mert az első világháborút megelőzően a közel-keleti arab vidékeket (köztük Mezopotámiát vagy Palesztinát) ilyen mértékben a harcok emberemlékezet óta nem sújtották.[7] Százezrek szörnyűséges halála és a több ezer éves otthon elvesztése mély sebeket ejtett az örmények pszichéjén is, akiknek a nemzeti-politikai fejlődése gyakorlatilag leállt. Menekültek lettek, javarészt kiszorultak a Közel-Keletről, illetve szovjet uralom alá kerültek. A szovjetek az örmény történelmi emlékezetet megpróbálták a saját céljaiknak megfelelően átformálni: az első világháború imperialista háború volt, amelyből a sokat szenvedett örményeket a diadalmas Vörös Hadsereg szabadította meg, akik így megtalálhatták helyüket a szovjet népek nagy családjában. Csakhogy e narratíva mellett fennmaradt és továbbélt a diaszpórában ápolt „áldozati" emlékezet, s helyenként a trauma „erődmentalitást" (befelé fordulást, az asszimilációnak való ellenállást) eredményezett. Az 1988-ban kitört karabahi zavargások pedig feltépték a sebeket, s sokak szemében a muszlim azeriek által végrehajtott pogromok az 1915-ös események folytatásának tűntek.[8] Mindegyik nép kialakította a maga emlékezetét a korszakról, ezek az emlékezetek pedig versengenek egymással, s hozzájárulnak a nemzeti identitás formálásához.

Ennek az identitásnak a formálását az is befolyásolta, hogy a békekonferencia nem tudott békét teremteni a Közel-Kelet számára, ráadásul a Wilson által ígért önrendelkezésből nem lett semmi. A sèvres-i szerződés Fromkin szavaival olyan béke volt, mely „véget vetett minden békének".[9] A kudarc oka főképpen az volt, hogy a győztes hatalmak a wilsoni önrendelkezési elvet a saját érdekeik érvényesítéseként fogták fel, a veszteseket eleve meg se hallgatták, a jelenlévők között pedig hierarchiát állítottak föl. A meghozott döntések az önrendelkezés elvének durva megsértését jelentették, mivel a fő cél a vesztesek megbüntetése, nem pedig a tartós béke biztosítása volt. Az arabok kollektív emlékezetébe mindez mélyen bevéződött, a britek és a franciák felelőssége pedig aligha vonható kétségbe. Az önrendelkezés elvét sutba dobták, hogy érvényre juttathassák a Sykes–Picot-szerződést, „az imperialista osztozkodás iskolapéldáját",

[5] Suny: *„A sivatagban élhetnek, de másutt sehol." Az örmény népirtás története*. i. m. 217.
[6] Veysel Şimşek: „Backstabbing Arabs" and „Shirking Kurds": History, Nationalism, and Turkish Memory of World War I. In: Jonathan Vance – Kellen Kurschinski – Matt Symes – Steve Marti – Alicia Robinet (szerk.): *The Great War. From Memory to History*. Waterloo, 2015. 99–126.
[7] Rashid Khalidi: The Arab Experience of War. In: Hugh Cecil – Peter H. Liddle (szerk.): *Facing Armageddon. The First World War Experienced*. London, 1996. 642–655.
[8] Richard G. Hovannisian: The First World War as the Defining Moment in Modern Armenian History. In: Farschid – Kropp – Dähne (szerk.): *The First World War as Remembered*… i. m. 25–32.
[9] Fromkin: *A Peace to End All Peace*… i. m.

mely sok tekintetben a későbbi közel-keleti konfliktusok okozója lett. Mire a rendezés megtörtént, a nyugatiak már jelentős részben leszerelték a hadseregeiket, így nem maradt katonai erejük arra, hogy a benne foglaltakat maradéktalanul végre is hajtassák. A vegyesen lakott területeken képtelenség volt konszenzust kialakítani a határokról, hiszen az egyes népek területi igényei keresztezték egymást, a népszavazás intézményét pedig nem alkalmazták, mivel a győztesek a saját imperialista igényeik szerint akarták meghúzni a határokat. Nyilvánvaló, hogy az így megrajzolt határok nem voltak összeegyeztethetők az önrendelkezés elvével.

Nem szabad ugyanakkor megfeledkezni arról sem, hogy az első világháború egyéb hatásai mellett a Közel-Kelet számára az egyik legüdvösebbek a nagy számban jelenlévő brit, francia, olasz, német, osztrák–magyar stb. katonák, diplomaták, személyzet felszerelése, technikai berendezései voltak. A közel-keletiek ezreinek először adatott meg a lehetőség, hogy nyugatiakkal találkozzanak, személyes tapasztalatot szerezzenek az életmódjukról. A masináik, eszközeik valósággal új világot nyitottak meg az arabok, a perzsák és a törökök számára. A nyugatiak óriási anyagi-technikai fejlődést tettek lehetővé: a higiéniai viszonyok és az egészségügy javítását, a kikövezett utcákat, a hidakat, a csatornákat, a közbiztonság előmozdítását, a törvények és rendeletek betartatását. A Közel-Keletre gyakorolt nyugati hatás úgyszólván minden téren érezhető volt a szállítástól, a közlekedéstől a vallásgyakorlatig, s mélyebbnek bizonyult, mint a megelőző évszázadok misszióinak kereskedelmi vagy intellektuális hatása. Mindez a közel-keleti hagyományoktól való eltávolodást jelentette, amit még a nacionalista értelmiség is elismert. S ez az elit annak is tudatában volt, hogy – legalábbis elvileg – a közel-keleti rendezés ideiglenes jellegű a mandátumrendszer keretei között. A majdani független államok földrajzi határait kijelölték, az önkormányzatiság intézményei – ha nem is tökéletes formájukban – kialakultak. Minden tekintetben új korszak köszöntött a térségre.

A nyugatosítás azonban bizonytalanságot eredményező változásokat is hozott magával. Ezek közül az egyik nyilvánvalóan a térség feldarabolódása. Az első világháborúig a Közel-Keleten széles körben elfogadott politikai rend uralkodott, Perzsiában a sah, az Oszmán Birodalomban pedig a szultán volt a megkérdőjelezhetetlen szuverén. Lehet, hogy nem mindig szerették őket az alattvalóik, de mindig tisztelték az uralkodójukat. Ennél is fontosabb, hogy a szultánt elfogadták az utolsó egyetemes iszlám birodalom *legitim* vezetőjének. A birodalom felbomlása és a szultán detronizálása után királyok, köztársasági elnökök, diktátorok követték egymást, akik időnként törekedtek népük támogatásának megszerzésére, de sosem voltak képesek olyan mély elfogadottságot elérni, mint amekkorát a régi legitim uralkodók birtokoltak, ebből pedig olykor erőszakos elnyomás, olykor pedig demagóg politika származott.

Nemcsak az ősi legalitás és lojalitás veszett el, hanem az itteni népek régi testületi identitása is. Az évezredes muszlim birodalom alattvalóiból valamilyen új „nemzetállam" polgáraivá váltak, amelyek minden történelmi előzmény nélküli, vadonatúj entitásoknak számítottak. Nem ritkán még a nevük is kölcsönzött vagy újjáélesztett név lett, amely iránt a lakosság hűségét, ragaszkodását meg kellett alapozni. A politikai széttagolódással párhuzamosan társadalmi és szociális szétesés is együtt járt. A régi berendezkedés ugyan eltűnőben volt, de még működött, miközben a régi lojalitások még összekötötték a társadalom különböző csoportjait és osztályait. A régi normákat lerombolták, a régi értékeket eltörölték, a helyükbe pedig új, nyugatról importált intézményeket, törvényeket és szokásokat állítottak. Ezek sokáig idegenek és értelmezhetetlenek maradtak a közel-keleti muszlim tömegek számára. Ebből is fakad a közel-keleti politika és társadalom 20–21. századi formátlansága és kiszámíthatatlansága.

Mellékletek

1. melléklet

Raymond Poincaré francia köztársasági elnök 1915. március 9-i magántávirata
Maurice Paléologue petrográdi francia nagykövetnek[1]

Kedves barátom!

Most nem elnökként írok neked, még csak nem is volt miniszteredként, hanem régi gimnáziumi iskolatársadként. Habár a levelemet megmutattam Delcassé úrnak, hogy biztos legyek benne, semmi olyat nem mondok neked, ami akadályoz a munkádban, mégis – jóllehet ez az üzenet a futárpostával jut el hozzád – nincs benne semmi hivatalos.

Az általad az utóbbi hónapokban nekünk küldött táviratok nem sejtették velünk azt a hirtelen változást, amely mostanság az orosz kormány szándékai nyomán bekövetkezett. Eddig [az orosz kormány] arra szorítkozott, hogy diszkréten jelezze, a megfelelő időben esetleg kérni fog egy megerősített pontot a Boszporuszban, de soha nem támasztott igényt sem Konstantinápolyra, sem a Dardanellákra, sem Trákiára, sem a szorosokat védő szigetekre. Meglepett bennünket az a sietség és az az élénkség, amellyel ezeket az újdonsült követeléseket megfogalmazták egy olyan pillanatban, amikor egy nagyon nehéz hadművelet [a Gallipolinál végrehajtott antanttámadás] veszi kezdetét. Oroszország még csak nem is gondolhat arra, hogy egyedül hajtsa végre ezt a hadműveletet, sőt pillanatnyilag úgy tetszik, semmilyen terhet nem akar abban vállalni. Ha Konstantinápoly a szövetségesek kezébe kerülne, az legalábbis közös siker lenne, ez a győzelem pedig csupán annak a háborúnak az egyik epizódja volna, amelyben a szövetségesek teljes egyetértésben vállalták, hogy addig folytatják azt, míg egy nap mindannyian készen nem állnak majd a béke megkötésére. Vitte iskolájának egyes oroszai minden kétséget kizáróan megelégednének Konstantinápoly megszerzésével, s nem akarnák ezután tovább folytatni a háborút Németország és Ausztria ellen. Nem tudom elképzelni, hogy a cár valaha is elfogadná alattomos javaslataikat. Ugyanakkor tartózkodjunk minden óvatlanságtól, mely intrikáiknak kedvezhet!

Az első számú, számomra nélkülözhetetlennek tűnő elővigyázatosság a következő: nem szabad nyilvánosan vitát folytatni Konstantinápoly jövőjéről és ügyelni kell arra, hogy Románia, Olaszország és a többi semleges állam semmit se tudjon Oroszország vágyairól. Hiszen ha azokat feltárnánk előttük, aláásnánk azt a segítségnyújtást, amellyel véleményem szerint Szazonov úr nagyon is jó üzletet csinál. Szorítkozzunk tehát arra, hogy titokban, egymást között tárgyalunk (Franciaország, Anglia és Oroszország), e megbeszéléseket pedig a legteljesebb bizalom és barátság légkörében folytatjuk! Oroszországnak tisztában kell lennie avval, hogy tőlünk most azt kéri, külön és jó előre jussunk dűlőre egy olyan kérdésben, mely egy nagyobb egész részét képezi, attól pedig nem elválasztható. Csak az általános rendezés pillanatában szabad dönteni róla; az eredmény az összes többi akkor napirendre kerülő kérdés függvénye lesz, amelyek megoldása maga is a közös győzelem mértékétől fog függeni.

---

[1] Poincaré: *Au service de la France... Tome VI: Les tranchées 1915.* Paris, 1930. 92–95.

Ismerjük Oroszország törekvéseit és kívánjuk, hogy meg tudja azokat valósítani. Nem áldozhatjuk fel azonban értük a mieinket. Konstantinápolynak, Trákiának, a szorosoknak és a Márvány-tenger partjainak az odaítélése Oroszország számára egyet jelent az Oszmán Birodalom felosztásával. Ha ez elkerülhetetlen lenne, nem fogadnánk el, hogy a mi kárunkra történjen. Egyfelől tehát olyan megoldást kell találnunk, mely lehetővé teszi algériai és tunéziai muszlim alattvalóink megnyugtatását a hívők parancsnokának [a szultán-kalifának] majdani függetlenségével kapcsolatban, másfelől pedig keleti intézményeink fenntartásán és kis-ázsiai gazdasági érdekeink megőrzésén kívül magában foglalja a Szíriára, Alexandrettára és az adanai vilajetre vonatkozó jogaink elismerését. Konstantinápoly és környéke birtoklása nem jelenthet egyet Oroszország kizárólagos előjogával az Oszmán Birodalom utódlását illetően. E jog a Földközi-tenger térségén keresztül a nyugati nemzetek koncertjének részévé tenné Oroszországot és a nyílt tenger révén lehetővé tenné, hogy tengeri nagyhatalommá váljon. Az európai hatalmi egyensúly tehát teljesen átalakulna. Egy ilyenfajta terjeszkedés és az erők ilyen növekedése csak akkor lenne elfogadható a számunkra, ha közben mi is hasonló előnyökkel kerülnénk ki a háborúból. Szükségképpen minden mindennel összefügg tehát. Csak olyan mértékben tudjuk támogatni az orosz igényeket, amilyen mértékben mi magunk is kárpótlást kapunk.

A Törökországgal vívott háború és az általa Oroszország számára keltett remények nem feledtethetik el velünk az általános háború eredetét. A szerb kérdés volt az, ami tűzbe borította Európát. Németország agresszív szellemisége olyan területen mutatkozott meg, mely sokkal közvetlenebbül érintette Oroszországot, mint Franciaországot, Franciaország pedig akarata ellenére sodródott bele a konfliktusba. Hű volt a szövetségéhez. Most viszont nemigen érti, hogy Konstantinápoly perspektívája miért fordítja el az orosz közvélemény figyelmét a háború valódi okairól és lényegi tárgyától. A szövetségeseknek a háborúban bölcs és lojális irányvonalat kell követniük: közösen kell folytatniuk a harcot, ki kell zárni a különbékére vonatkozó elképzeléseket és a végső rendezés időpontjára kell halasztani a felosztási kérdéseket. Persze mindenki megfogalmazhat kívánságokat, akár még követeléseket is közzétehet. De lehetetlenség részesedéseket meghatározni még azelőtt, hogy tudnánk, egyáltalán mit is kell felosztanunk. Ahogy a miniszter is megtáviratozta neked, legelőször is győzni és győzni kell a lehető leggyorsabban…

Nincs kétségem afelől, hogy kellő határozottsággal visszavezeted a cárt és az orosz minisztert a szövetség állandó érdekeinek igazságosabb koncepciójára. Bírod a bizalmukat. Használd hát ki a felvilágosításuk, valamint annak érdekében, hogy visszatartsd őket olyan kezdeményezésektől, amelyekben a képzeletnek gyakran nagyobb osztályrész jut, mint a józan realitásnak. Fogadd, kedves barátom, legszívélyesebb üdvözletemet!

2. melléklet

Bagdadi nyilatkozat, 1917. március 19.[2]

A bagdadi vilajet népéhez!

Királyom és az általa uralt népek nevében a következő szavakkal fordulok hozzád:

Hadműveleteink célja az volt, hogy legyőzzük és kiűzzük az ellenséget erről a földről. Ennek a feladatnak a végrehajtása érdekében rám bízták mindazon területeknek az abszolút és korlátlan ellenőrzését, ahol brit csapatok tevékenykednek; csapataink ugyanakkor ebbe a városba és

[2] https://wwi.lib.byu.edu/index.php/The_Proclamation_of_Baghdad, letöltés: 2021. augusztus 4.

erre a földre nem hódítóként vagy ellenségként, hanem felszabadítóként érkeztek. A halákha napjai óta[3] a te városod és földed idegenek zsarnoksága alatt állt, palotáid romhalmazzá váltak, kertjeid elpusztultak, elődeid és te magad is rabiga alatt nyögtetek. Fiaidat az akaratod ellenére elvitték a háborúba, vagyonodtól pedig gazemberek fosztottak meg és tékozolták el azt a távolban.

Midhat óta a törökök a reformokról beszéltek,[4] de a mai romok és pusztaság talán nem ezen ígéretek hiábavalóságát bizonyítják?

Nemcsak a királyom és a népei kívánsága, de a vele szövetségben álló nagy nemzetek kívánsága is az, hogy ismét virágozzál úgy, mint a múltban, amikor földjeid még termékenyek voltak, őseid irodalmat, tudományt és művészetet adtak a nagyvilágnak, Bagdad városa pedig a világ egyik csodájának számított.

Közted és királyom birtokai között szoros érdekkapcsolat áll fönn. Kétszáz év óta Bagdad kereskedői és Nagy-Britannia a kölcsönös haszon és barátság jegyében folytattak árucserét egymással. Ezzel szemben a németek és a törökök, akik kifosztottak téged és a családtagjaidat, húsz éve Bagdadot a hatalmi központjukká tették, ahonnan a britek és szövetségeseik perzsiai és arábiai befolyásának aláásására törekedtek. Ebből kifolyólag a brit kormány nem maradhat közömbös a tekintetben, hogy mi történik az országodban most vagy a jövőben, hiszen köteles megvédeni a brit nép és szövetségesei érdekeit, éppen ezért nem engedheti meg, hogy Bagdadban megismétlődjön mindaz, amit a törökök és a németek a háború alatt megtettek.

De neked, Bagdad népének, akinek a kereskedelmi fellendülése, valamint mindennemű elnyomással és hódítással szembeni biztonsága mindig is a brit kormány legközvetlenebb érdeke kell, hogy maradjon, meg kell értened, hogy a brit kormánynak nem áll szándékában idegen intézményeket kényszeríteni rád. A brit kormány abban bízik, hogy filozófusaid és íróid álma valóra válik, Bagdad népe ismét felvirágzik, olyan intézmények mellett leli kedvét a jólétében és gazdagságában, melyek összhangban állnak szent törvényeivel és nemzeti ideáljaival. Hidzsázban az arabok már elzavarták az őket elnyomó törököket és németeket, s Huszein sarífot királyukká választották, őfelsége pedig függetlenül és szabadon uralkodik, valamint olyan nemzetekkel lépett szövetségre, amelyek Törökország és Németország ellen harcolnak, például Kuvait, Nedzsd és Aszír nemes arab uraival.

Számos nemes arab veszett oda az arab szabadság ügyéért olyan idegen hatalmasságok (a törökök) keze által, akik csak elnyomták őket. Nagy-Britannia kormányának és a vele szövetséges nagyhatalmaknak az a célja, hogy ezek a nemes arabok ne szenvedjenek hiába. A brit népnek és a vele szövetséges nemzeteknek az a vágya és a reménye, hogy az arab nemzet újra naggyá válik, hírnévre tesz szert a Föld népei között, e célból pedig egyetértésben egységbe tömörül.

Ó Bagdad népe, emlékezz arra, hogy 26 nemzedék óta szenvedsz idegen zsarnokok alatt, akik mindig is az arabok összeugrasztására törekedtek abban a reményben, hogy kihasználhatják a megosztottságodat! Ez a politika visszataszító Nagy-Britannia és szövetségesei számára, hiszen sem béke, sem fellendülés nem lehetséges ellenségeskedés és rossz kormányzás közepette. Ezért arra kérlek, hogy nemes és előkelő képviselőiden keresztül vegyél részt civil ügyeid irányításában és működj együtt Nagy-Britannia politikai képviselőivel, akik a brit hadsereggel együtt érkeztek. Így egyesülhetsz a rokonaiddal északon, keleten, délen és nyugaton annak érdekében, hogy valóra váltsd nemzeted vágyait.

Sir Stanley Maude altábornagy

---

[3] Halákha = a judaizmus jogi hagyománya. Utalás a zsidók babiloni fogságára.

[4] A már említett Ahmed Midhat pasa oszmán államférfi és reformpárti politikus volt, aki az 1870-es években kétszer töltötte be a nagyvezíri tisztséget.

3. melléklet

Szaíd el-Dzsazaíri emír 1918. október 1-jei proklamációja a libanoni néphez[5]

Libanon népéhez!

Szíria bejelenti az arabok függetlenségét. Szétszórta a törökök erőit. Mindenki menjen Baabdába az önálló kormány megszervezése érdekében! Cselekedjetek, ó szíriai ifjak – legelsősorban arabok vagytok! Tartsatok ünnepségeket! Urunk, az arabok első szultánja, Feiszal emír bevonult Damaszkuszba oly nagy pompával, amekkorát Szíria még sohasem látott.[6] Az arab sereg megtöltötte a síkságokat és a hegyvidékeket. Nincs miért félnetek. Hagyjatok fel minden ellenállással! Ontsatok vért, de csak igazságosan! Óvjátok a többi felekezet híveinek életét, hiszen ők a nemzetünkhöz tartozó testvéreink! Éljen soká a függetlenség! Éljen soká az arabok szultánja! Tudassátok velünk, mi az akaratotok!

Szaíd el-Hasszán el-Dzsazaíri emír
az arab kormány elnöke

4. melléklet

Enver pasa 1918. október 8-i levele a vezérkarhoz[7]

Az antant macedóniai frontot végrehajtott támadása nyomán előállott helyzet és a bulgáriai lázongások arra kényszerítették a bolgár kormányt, hogy különbékét kérjen az ellenségeinktől. Bulgária mostantól már nem a szövetségesünk. A szövetségeseinkkel való konzultáció után mi magunk is béketárgyalásokat javasoltunk az ellenségeinknek a wilsoni elvek alapján. A háborúba való belépésünk célja Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia és Bulgária oldalán az volt, hogy a lehető legtöbb katonát kössük le és tartsuk távol az európai hadszínterektől, ahol a háború kimenetelének el kellett dőlnie. Az oszmán hadsereg és haditengerészet mindvégig teljes egészében elérte ezt a célt. Egészen mostanáig minden fronton teljes mértékben végrehajtotta a feladatát a sok-sok áldozat ellenére. Az új helyzetben a kormány úgy döntött, lemond. Mint ennek a kormánynak a tagja, arra kérem főparancsnokunkat [VI. Mehmed Vahideddín szultánt], hogy mentsen fel a vezérkari főnök tisztségéből.

[5] Zeine: *The Struggle for Arab Independence*… i. m. 36–37.
[6] A bevonulás a proklamáció kibocsátásának pillanatában még nem történt meg, a szerző valójában megelőlegezte az eseményt.
[7] Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914*… i. m. 188.

5. melléklet

Az arab lakta területek újjászervezése
Memorandum a brit kabinet számára, 1918. november 4.[8]

Brit államférfiak legutóbbi nemzedékének ama óhaja, amelyet a bagdadi vasútról szóló szerződéseken és az Alexandrettáról 1915-ben folytatott tárgyalásokon kívül oly sokszor kinyilvánítottak, hogy a közel-keleti birodalmi pozícióikat visszább vonják, kívánatossá tette azoknak a közvetett eszközöknek a megtalálását, amelyek révén fenntartható „Monroe"-térségünk,[9] azaz az Egyiptom, Alexandretta, Perzsia és az Indiai-óceán közötti négyszög sértetlensége. Midőn a háború kitört, felmerült az iszlám világ megosztásának sürgető szükségessége, mi pedig megelégedtünk avval, hogy alávetettek helyett inkább szövetségeseket keressünk. Kihasználtuk az arabul beszélő népek idegen uraikkal szembeni elégedetlenségét, amelynek korábban Abbász Hilmi adott hangot, s azt a napról napra szembetűnőbb jelenséget, hogy a keleti népek beleszólást akarnak a saját ügyeikbe. A védelmünkhöz ragaszkodó kliensállamok gyűrűjének létrehozása révén reméltük, hogy a három folyamra vonatkozó terveinkkel minden idegen hatalom mostani vagy jövőbeli igényeinek elejét vehetjük. Háborús szempontból a legnagyobb akadályt az arab mozgalmakkal kapcsolatban az jelentette – legyenek békeidőben bármennyire is erősek –, hogy hiányzott közöttük a szolidaritás. A Szíriában, Mezopotámiában, Arábiában és Egyiptomban meglévő helyi féltékenység megnehezítette már annak eldöntését is, hogy egyáltalán kihez forduljunk. Sikertelenül próbálkoztunk Szaíd Tálibbal és Azíz al-Maszrival, mígnem rájöttünk arra, hogy a mekkai sarífra kell koncentrálnunk. Végül is azért döntöttünk a saríf mellett, mert szakadást okozhatott az iszlám világban, földrajzi elhelyezkedése komoly esélyt nyújtott neki a túlélésre, valamint kiemelkedett az arabok közül, ami – ez Keleten mindenki számára nyilvánvaló – családja bírói és empirikus tekintélyén nyugodott.

A tárgyalások meg is kezdődtek a saríf és Sir Henry McMahon között, akit a brit kormány diszkréten arra kért, kössön vele megállapodást. Sir Henry azonban sajnálatos módon nem értesült az akkoriban tető alá hozott Sykes–Picot-szerződésről. A sarífnak pedig fogalma sem volt arról, hogy mi csak cégtáblának szánjuk őt; a levelezés során úgy beszélt, mint az arabok megbízottja, mindazoké, akik török uralom alatt arabul beszéltek.

Lázadása első szakasza nem volt valami szerencsés, esélyeit pedig nem javította Sir Henry McMahon leváltása és Sir Archibald Murray, Sir Reginald Wingate és Brémond ezredes tanácsadójává való kinevezése. Ennek ellenére képesnek bizonyult egész Nyugat-Arábiát fellázítani Mekkától északra, egészen Akaba 1917. augusztusi, Feiszal általi elfoglalásáig, ami lezárta a sarífi katonai mozgalmat.

Feiszal a rendkívül gyorsan korosodó apja számára hozzálátott Szíria felszabadításához. Ezt a Szíriai Forradalmi Bizottság titkos tagjaként tette. Folyamatos kapcsolatban maradt a munkatársként kezelt társaival Egyiptomban, a harctéren és a még fel nem szabadított Szíriában. Eszköz gyanánt szíriaiakból és mezopotámiaiakból reguláris hadsereget szervezett, majd az összes arábiai társát visszaküldte Hidzsázba. Pusztán érdekességképpen említem meg, hogy csupán nyolc hidzsázi vett részt a damaszkuszi bevonulásban.

---

[8] T. E. Lawrence: *Reconstruction of Arabia.*
http://www.telstudies.org/writings/works/articles_essays/181104_reconstruction%20of%20arabia.shtml, letöltés: 2017. február 28.

[9] Utalás az 1823-ban megfogalmazott amerikai Monroe-elvre, mely az amerikai földrészt az Egyesült Államok kizárólagos érdekszférájának tekintette.

Feiszal hadműveletei persze nem lehettek önállók: maga vállalta, hogy a szövetséges főparancsnok, Allenby tábornok szolgálatába szegődjön. Remélem, a közös győzelem után nem süllyedünk a piaci alkudozás szintjére, s vitatkozunk azon, pontosan mekkora részt vállaltak a brit, francia, indiai, arab, zsidó, vagy éppen örmény csapatok. Az arab szövetség a főparancsnok számára lehetővé tette mindennemű kommunikációs összeköttetés vagy a szokásos elővigyázatosság nélkül a lovassága bevetését a törökök üldözése érdekében Jaffa és Aleppó között, névleg ugyan ellenséges, valójában azonban a mi oldalunkon álló területeken. Allenby tábornok elvetette a régi arab politikát és minden tőle telhető módon segítette őket anyagiakkal, tanácsokkal és emberekkel. Gyors sikerük neki köszönhető.

A mekkai uralkodócsalád háborús műve mára kiteljesedett. Aligha kérdőjelezhetjük meg Huszein király bátorságát, aki Kút eleste után nem sokkal Feiszal tanácsa ellenére csatlakozott hozzánk, látván a többi barátunk példáját. Nem nehéz belátni, micsoda erkölcsi megpróbáltatást jelentett mindez a legrégebbi, legszentebb és leghatalmasabb arab família számára (tudvalévően az arabok másoknál nagyobb hangsúlyt fektetnek a hitre és a származásra), megtagadni a barátokat és az életre szóló hűséget, s a nemzeti függetlensége érdekében magára vonni India, Törökország, Afganisztán és Egyiptom vég nélküli gyalázkodását. Az 1916-os, 1917-es és 1918-as hadjáratok során a négy hercegre [Huszein fiaira] leselkedő fizikai veszélyeket és szenvedést az érdemeikként kell értékelni. Az idős király és fiai folyamatosan visszautasították a törökök Arábia autonómiájára, majd Arábia Szíria autonómiájával kiegészített függetlenségére, végül az Arábia függetlenségével és minden arab tartomány autonómiájával kiegészített kalifátusra vonatkozó ajánlatait. Adott szavukhoz és szövetségeseikhez való hűségüket példaként kellene állítanunk ama hatalom elé, mely rávette őket a felkelésre, de ugyanakkor készen állt arra is, hogy a tudtuk nélkül, az általuk védelmezett néppel egyetemben, sokkal rosszabb feltételek mellett átadja őket a törököknek.

Az arab kormányok jelenlegi törekvései

(a) A tulajdonképpeni félszigetet magában foglaló Arábiában az idős mekkai férfi megkérdőjelezhetetlen vezető szeretne lenni. Ha türelmes, az idő lassú múlásának és a zarándoklatnak köszönhetően az is lesz. Ha azonban ostobán viselkedne, kívánatos lenne, hogy az egyik fia csatlakozzék hozzá Mekkában. Jemenben a sarífnak nincsenek konkrét céljai. Ibn Rasíd és Kuvait már kapcsolatban áll vele. Nedzsd területén az India és Egyiptom közötti, Ibn Szaúd és az Idrísszik miatt kitört konfliktus okozta helyzet nem jelent komoly nehézséget. Szerencsére az iszlám szempontjából mindkét férfi eretnek, ugyanúgy, mint az ortodoxok szerint Aga kán. Idrísszi megpróbálta átültetni az afrikai fetisizmus elemeit Arábia elvont hitvilágába, de nem járt sikerrel. Eltűnése csupán évek kérdése. Ibn Szaúd most arra törekszik, hogy korlátok közé szorítsa a puritánok feléledését, akik már túlságosan megerősödtek. Ha ez a mozgalom magával ragadja őt, s támadást indít a szent helyek ellen, az ortodox iszlám szembefordul vele, ahogy az őseivel tette. Ha viszont sikerül uralnia ezt a mozgalmat, Nedzsd emírje maradhat, miután a katonai kudarc rászorítja arra, hogy elismerje a sarífot legfőbb urának. Azt gondolom, Ibn Szaúd a barátunk, az általa uralt területeken pedig az egyetlen.

Emlékeztetni szeretnék arra, hogy a legutóbbi négy év tapasztalatainak fényében nem lenne előnyös hagyni, hogy Arábiát a jelenlegi kairói, bagdadi, damaszkuszi vagy szimlai hatóságok egyike vagy mindegyike ellenőrizze. Ez szűklátókörűség, sőt provincialitás lenne.

b) Szíriában az arab mozgalom valóban fontossá válik, miután kezdettől fogva útját álltuk annak, hogy ennek az országnak az élőereje és stratégiai előnyei bármelyik kontinentális hata-

lom kezébe kerüljenek. Ebből kifolyólag az arabok egyenlő jogokat követelnek minden más hatalommal az Alexandrettai-öbölben, a partvidéken egészen Tripoliig, Tripoli kikötőjében, a homszi vasút mentén, a Bekaa-völgyben Homsztól a Hula-tóig, szerződéses kijáratot Haifához, valamint az ettől a vonaltól és a Jordántól keletre fekvő összes területet. Feiszal emellett a saját területeinek uralkodója kíván lenni azzal a legteljesebb szabadsággal, hogy kiválaszthassa az általa kívánatosnak tartott nemzetiségű idegen tanácsadóit. Ezek a tanácsadók az arab kormány tagjai lesznek, tőle nyerik végrehajtó hatalmukat, nem pedig a saját kormányuktól. Lehetségesnek tűnik elismertetni az arabokkal a török államadósságot, cserébe egyenlő részesedést kell kapniuk a bejrúti és a haifai vámbevételekből. Máskülönben Feiszal magára nézve nem tart kötelezőnek semmilyen szerződést, amelynek megkötésében nem vett részt.

Szíriai érdekeltségei egyáltalán nem jelentéktelenek. Ő ellenőrzi a gabonatermő vidékek legnagyobb részét és a négy ipari várost. A muszlimok 80%-a (beleértve az összes harcost), az egész Anszaría-hegység [a drúzok] és minden zsidó az ő oldalán áll. Megörökölte a régi török közszolgáltatásokat, amelyek alacsonyabb rangú beosztottjai egytől egyig, de jó néhány felső tisztviselője is arab. Ő maga tisztán látó, jól képzett, képes Szíria szükségleteinek kielégítésére a helyi önkormányzatban. Ha kudarcot vall, a felelősség az európai hatalmakat fogja illetni, amelyeknek a szavában túlzottan is megbízik.

c) Palesztinában az arabok abban reménykednek, hogy a britek megtartják mindazt, amit elfoglaltak. Nem fogják elfogadni Palesztinában a zsidó függetlenséget, de amennyire csak tudják, támogatni fogják a zsidó bevándorlást, amennyiben ott állnak mögötte a britek, s nem valamiféle nemzetközi kirakat mögött zajlik. Ha bármilyen kísérlet történik a Sykes–Picot-szerződés által javasolt nemzetközi fennhatóság kiépítésre, Feiszal nyomást fog gyakorolni a palesztinai önrendelkezés érdekében és az arab kormány morális támogatását fogja nyújtani a palesztinai parasztságnak a kisajátítás elleni harcában.

d) Irakban az arabok azt várják a britektől, hogy tartsák fenn az ellenőrzésüket. Ezen a területen a saríf – a velünk kötött megállapodást betartva – névleges arab adminisztráció kialakításában reménykedik.

e) Dzsazírában [Felső-Mezopotámiában] nagyon elevenek az arab nacionalisták, csakhogy a földrajzi helyzetük nem a legkedvezőbb, mivel a nomád és letelepedett kurdok egy részét még meg kell győzniük az általuk követelt helyi kormányhoz való csatlakozás előnyeiről.

Azt javaslom, hogy a d) és az e) térségeket egymástól elkülönítve kezeljék, legalább közigazgatásilag. Irak problémáit a nagy közmunkák és magasan fejlett mezőgazdaság megszervezése jelenti. Dzsazíra problémáit viszont a turbulens hegylakó falusiak és félnomád törzsek jelentik.

A kurd kérdés sokkalta bonyolultabb és nehezebb, mint az örményeké.

Ha a kisnemzetek képviselőit beengedik a békekonferenciára, az önrendelkezésre vonatkozó követeléseik még hangosabbak lesznek, a nagyhatalmak között korábban megkötött, félig titkos megállapodásokra pedig gyanakvással fognak tekinteni. Emiatt indítványozom, hogy a Sykes–Picot-szerződés semmiféle második kiadására se kerüljön sor. A mostani egyezmény földrajzi képtelenségei végtelenül nevetségesek és még inkább azok lesznek, ha ugyanilyen irányban újabb erőfeszítésre szánjuk el magunkat. Ha nem ezt tesszük, remélem, végül elismerjük az arabok részvételét a hadviselőink között, és lehetővé tesszük számukra, hogy részt vegyenek minden olyan döntésben, mely az általuk elfoglalt arab területeket érinti.

T. E. Lawrence
alezredes

6. melléklet

Az 1918. november 8-án Londonban, Párizsban, New Yorkban és Kairóban közzétett angol–francia közös nyilatkozat[10]

A német ambíciók miatt kirobbant keleti háború megvívása során Franciaországnak és Nagy-Britanniának célja a törökök által oly hosszú időn át elnyomott népek teljes és végleges emancipációja, valamint az, hogy az itteni népek kezdeményezéséből és szabad akaratából származó autoritásból fakadjon a nemzeti kormányzásuk és közigazgatásuk.

E célok megvalósítása érdekében Franciaország és Nagy-Britannia bátorítja és támogatja helyi kormányok és közigazgatás létrehozását a szövetségesek által most felszabadított Szíriában és Mezopotámiában, továbbá azokon a területeken, amelyek felszabadítása iránt elkötelezték magukat, mihelyt ez a kérdés aktuálissá válik.

Szó sincs arról, hogy ezeknek a területeknek a népeire különleges intézményeket kényszerítenének, csupán arról, hogy szándékukban áll támogatást és megfelelő segítséget nyújtani az említett népek által szabadon választott kormányok és közigazgatás szabályos működéséhez. A mindenki számára pártatlan és egyenlő igazságszolgáltatás biztosítása, a helyi kezdeményezések bátorítása nyomán az ország gazdasági fejlődésének megkönnyítése, az oktatás fejlesztésének támogatása, a török politika által oly sokáig szított széthúzás felszámolása: ez az a politika, amelyet a két szövetséges kormány a felszabadított területeken folytatni kíván.

7. melléklet

Részletek a San Remó-i konferencia „A" mandátumot érintő határozataiból (1920. április)[11]

A magas szerződő felek megállapodnak abban, hogy Szíriát és Mezopotámiát a (Nemzetek Szövetsége alapokmánya) 1. rész 22. cikkelyének 4. paragrafusával összhangban ideiglenesen független államoknak ismerik el azzal a feltétellel, hogy egy mandátumos hatalom adminisztratív tanácsokat és segítséget nyújt nekik egészen addig, amíg nem lesznek képesek önmaguk kormányzására. Az említett államok határainak kijelölése és a mandátum tulajdonosának kiválasztása a jelentősebb szövetséges hatalmak feladata lesz.

A magas szerződő felek megállapodnak abban, hogy a 22. cikkely rendelkezéseivel összhangban Palesztina kormányzását a jelentősebb szövetséges hatalmak által kijelölt határai között az említett hatalmak által kiválasztott mandátumtulajdonosra fogják rábízni. A mandátum birtokosa lesz a felelős a brit kormány által először 1917. november 8-án *(sic!)* tett és a többi szövetséges hatalom által elfogadott nyilatkozat végrehajtásáért, mely a zsidó nép számára Palesztinában létrehozandó nemzeti otthon *[national home]* érdekében született. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy nem kerülhet sor semmiféle olyan lépésre, amely sértené a már meglévő palesztinai nem zsidó közösségek polgári és vallási jogait vagy bármely más országban élő zsidók jogait és politikai státuszát.

A mandátumos hatalom vállalja, hogy a legrövidebb határidőn belül a különböző vallásos közösségek összes problémáját és összes követelését tanulmányozó különleges bizottságot nevez ki, s gondoskodik azok rendezéséről. E bizottság összeállítása során számításba kell venni a

[10] Loder: *The Truth About Mesopotamia, Palestine and Syria.* i. m. 32.

[11] Picaudou: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient…* i. m. 207.

szóban forgó vallásos érdekeket. A bizottság elnökét a Nemzetek Szövetsége Főtanácsa fogja kinevezni.

Az említett területeken a mandátum időtartamát a jelentősebb szövetséges hatalmak fogják meghatározni, a Nemzetek Szövetségének Főtanácsa pedig elfogadni.

Törökország vállalja, hogy a … cikkely rendelkezéseinek megfelelően elfogad minden olyan döntést, amelyet ebben a tárgyban hoztak.

3) A jelentősebb szövetséges hatalmak által kiválasztott mandátumtulajdonosok a következők: Franciaország Szíriában, valamint Nagy-Britannia Mezopotámiában és Palesztinában.

Tekintetbe véve Olaszország magasabb gazdasági érdekeit, melyeket kizárólagos földközitengeri hatalomként Kis-Ázsiában a magáénak tud, az olasz küldöttség a jelen határozat jóváhagyását az ázsiai Törökországban lévő olasz érdekek rendezéséig felfüggeszti.

8. melléklet

Winston Churchill hadügyminiszter 1920. augusztus 31-i levele Lloyd George miniszterelnöknek a mezopotámiai és a perzsiai helyzetről[12]

A helyzet Mezopotámiában és Perzsiában egyre fenyegetőbb. Haldane nemcsak azt a 19 zászlóaljat kéri, amely már megkapta az indulási parancsot vagy már úton is van, hanem azt mondja, ezen felül – ha a lázadás tovább terjed – szüksége lesz még két komplett hadosztályra és két lovasdandárra is Bászrától északra az Eufrátesz és a Tigris mentén. Aligha szükséges felhívnom a figyelmet arra, hogy lehetetlen eleget tenni ennek a kérésnek. Mindazonáltal felkértem Henry Wilsont [vezérkari tábornagy], hogy vizsgálja meg az erősítésre vonatkozó következő lehetőségeket:

Indiából két indiai lovasdandár,
Palesztinából egy lovasezred,
Konstantinápolyból három brit gyalogoszászlóalj,
a Rajnától két brit gyalogoszászlóalj,
Palesztinából, Egyiptomból és Konstantinápolyból nyolc bennszülött gyalogoszászlóalj.

Könnyen beláthatja ezeknek a csapatmozgásoknak a veszélyességét és hátrányos mivoltát. Így mindössze két brit zászlóaljat kellene Konstantinápolyban hagynunk. Ismételten táviratoztam is Venizélosznak és sürgettem, hogy gyorsítsa fel egy görög hadosztálynak a körzetbe való átirányítását. India bizalmasan és nyilvánosan egyaránt a legnyomatékosabb tiltakozásának adott hangot akár egyetlen brit vagy gurka egység Indiából való kivonása kapcsán. Azonkívül Írországban olyan nagyok a terheink, hogy nem tarthatjuk fenn ebben az évben Indiában a szokásos kontingenslétszámokat, minden brit zászlóaljat száz főre kell csökkentenünk. Ha az említett erőket sikerülne is egytől egyig összeszedni, még mindig csak kétharmadát tennék ki annak a kiegészítő erősítésnek, amelyet most Haldane kér. Nyilvánvalóan hosszú, költséges hadjárat kellős közepén tartunk Mezopotámiában, amely a végsőkig igénybe fogja venni katonai erőforrásainkat. Tartok tőle, hogy bekövetkezhet a legrosszabb.

Emlékeztetnék arra, hogy Haldane az egyik legutóbbi táviratában jelezte, szeretné teljes mértékben kiüríteni Moszult, csakhogy képtelen rá, mégpedig nem azért, mert elég erős ahhoz, hogy ott maradjon, hanem azért, mert túl gyenge ahhoz, hogy megkezdje a kivonulást. Távirati úton állandóan faggatom erről a problémáról, összességében mégis az ország általános helyze-

[12] CHAR 16/48B/169-173.

ténak tipikus példájával állunk szemben, ti. az a próbálkozás, hogy nagyobb erősítések nélkül evakuálunk, akár még Kútnál nagyobb méretű katasztrófával is járhat.

Eközben a perzsiai történések is egyre rosszabbra fordulnak. Azokat a perzsiai kozákokat, akik rátámadtak a bolsevikokra Restben, s eleinte sikert is arattak, most kiűzték Enzeliből és „súlyos csapást mérve rájuk" visszavetették őket. Ez azt jelenti, hogy Champain tábornok kicsiny erői kénytelenek érintkezésbe lépni a bolsevikokkal. Azt hiszem, ha továbbra sem juttatunk komolyabb erősítéseket a Kaszpi-tenger déli partjára, ez az erő ugyan még tarthatja magát, és megvédheti Teheránt, de a bolsevikok bármikor csapatokat küldhetnek Bakuból a tengeren keresztül, amelyek visszavonulásra kényszeríthetnek, de akár még be is keríthetnek bennünket. Eközben a Kermánsáh és Hanakín közötti összes összeköttetési vonalunkat elvágták, komoly zavarokat okozva. Perzsiában a pozíciónk hajszálon függ, ez a pozíció pedig az általános és véleményem szerint egyre súlyosabb mezopotámiai helyzeten áll vagy bukik. Úgy tűnik nekem, van valami vészjósló ebben a mezopotámiai méhkasban összefüggésben avval, hogy a fenyegetés Írországban is egyre nagyobb. Nem helyénvaló, hogy a háború küzdelmei után, épp amikor szeretnénk karcsúsítani a katonai költségvetésünket, helyreállítani a pénzügyeinket, vész esetén ilyen kevés eszköz legyen a kezünkben a világ különböző pontjain, s arra kényszerüljünk, hogy haderőt és pénzt pumpáljunk ezekbe a hálátlan sivatagokba. A sajtóban senki sem támogat bennünket ezzel kapcsolatban, s ennél a témánál nem létezik hatékonyabb eszközük a kormány sértegetésére. Hetekig, hónapokig tartó, elhúzódó, nyomorúságos, költséges és szórványos hadviselésre kényszerülhetünk, amelyet időről időre bizonyosan kisebb vereségek, csapatok és ügynökök likvidálása, s minden bizonnyal rendkívül súlyos események fognak kísérni. Mindeközben csupán ennek az évnek a katonai kiadásai valószínűleg elérik majd az ötvenmilliót, ez a hatalmas összeg pedig tönkretehet minden reménybeli kereskedelmi lehetőséget.

Rendkívüli, hogy a brit polgári kormányzatnak sikerült ilyen rövid idő alatt elidegenítenie magától az egész országot oly mértékben, hogy az arabok felhagytak az évszázadok óta folytatott vérbosszúval és ellenségeskedésekkel, a szunnita és a síita törzsek pedig összefogtak. Azzal voltunk kénytelenek szembesülni a helyszínen, hogy a folyón az utánpótlás szállításának legbiztonságosabb módja a török zászló kitűzése, mivel azt a törzsek tiszteletben tartják. Remélem, Percy Cox képes lesz jó irányba terelni a dolgok menetét, ám be kell vallanom, a bizalmam iránta nem teljes. Egyénisége nem gyakorolt rám nagy benyomást, a legutóbbi jóslatai pedig nem váltak be.

Minden tőlem telhetőt megteszek a kormány döntéseinek végrehajtása érdekében. Minden egyes fellelhető katonát felhasználunk az erősítések és a szállítások maximális fokozására. Ez akkor is szükséges, ha úgy döntünk, hogy maradunk, és akkor is, ha úgy döntünk, hogy kivonulunk. Nincs más lehetőség, de ez is időbe telik. A kabinetnek értékelnie kellene a helyzetet a következő ülésén.

9. melléklet

Venizélosz 1920. október 5-i távirata Lloyd George-nak[13]

Kénytelenek vagyunk a legrövidebb időn belül döntéseket hozni a hadsereg leszereléséről, melynek határozatlan időre szóló, harckészültségben való fenntartása a továbbiakban politikai és pénzügyi okokból lehetetlen és felesleges is, hacsak nem gondoskodunk azonnali felhasználásáról.

[13] Llewellyn Smith: *Ionian Vision*… i. m. 131.

Meggyőződésem, hogy a török kormány nem lesz képes engedelmességre kényszeríteni Musztafa Kemált, s hogy rendkívül veszélyes lenne megengedni neki új hadosztályok felállítását, amivel fatálisan megerősíthetné a nacionalistákat. A jelenlegi anatóliai állapotok fenntartása a jövőre nézve hatalmas veszélyeket hordoz magában. A szövetségesek passzivitása felbátorítja Kemált, teljessé teszi a keresztény lakossággal való leszámolást és szabad kezet ad bizonyos hatalmak intrikáinak, melyek szeretnék felhasználni Kemált és a bolsevizmust, hogy gátolják a Kelet pacifikálását.

Az egyetlen radikális ellenszert egy új hadjárat jelentené azzal a céllal, hogy végleg megsemmisítsük a nacionalista erőket Ankara és Pontusz környékén, ami a következő következményekkel járna:

1. kiűznénk a törököket Konstantinápoly előteréből, mely a tengerszorosok térségével együtt külön államot alkotna, amely pedig az egyetlen hatékony garanciáját jelentené a szorosok szabadságának;

2. a még ott lévő görögökből, s azokból, akik a török üldöztetések elől az elmúlt ötven évben Dél-Oroszországba menekültek (számuk 800 ezret tesz ki), külön államot hoznánk létre Pontuszban. Ez az állam – együttműködve Örményországgal és Grúziával – szilárd akadályt képezne az iszlámizmussal, egyszersmind pedig az orosz imperializmussal szemben. A Görögország által mostanság birtokolt erő elégséges lenne eme hadjárat teljes sikerének a biztosításához, ugyanakkor politikai és pénzügyi okokból – ellentétben a júniusival – a hellén kormány nem vállalhatná a hadjárat egyedüli kezdeményezését és az érte viselt kizárólagos felelősséget. Mindazonáltal kész lenne minden erejével együttműködni Angliával, amennyiben ő hajlandó lenne felvállalni egy ilyen kezdeményezést az imént említett célok elérése érdekében, s ha hajlandó lenne Görögországnak megadni a szükséges pénzügyi segítséget.

10. melléklet

Feljegyzés a Churchill úr házában [1921.] február 24-én ebéd keretében tartott megbeszélésről[14]

Jelen voltak:
[Louis] Loucheur [a felszabadított területek minisztere a francia kormányban]
Philippe Berthelot
Gouraud tábornok
Lord Londonderry [légügyi miniszterhelyettes]
Churchill
Spears dandártábornok

Tekintettel arra, hogy Churchill úr jövő szerdán Egyiptomba utazik, az egész megbeszélés a közel-keleti helyzetről szólt.

Gouraud tábornok nyomatékosan helyeselte olyan helyi kormány létrehozását, melynek az irányítását bennszülött előkelők kezébe adják, azt állítván, hogy ezt ő tökéletesen megbízható kormányzási módszernek találja.

Arra a kérdésre válaszolva, hogy mi a francia álláspont Szíriával kapcsolatban, Berthelot úr kifejtette, Franciaországnak hasznos tárgyalásokat kellett volna folytatnia a törökökkel, ezek

[14] *Notes on a conversation at lunch at Mr. Churchill's house on February 24th*. CHAR 17/15.

eredményeképpen pedig kielégítő megállapodást kötnie a [tárgyalófelek] Londonba való jövetele előtt, de úgy döntött, nem teszi, hogy még a látszatát is elkerülje a külön tárgyalások folytatásának. A megállapodás alapját ugyanakkor megvetették és a törökök igényeit azzal elégítették ki, hogy a franciák vállalták, kiürítik azokat a kilikiai területeket, amelyekre a [sèvres-i] szerződés alapján nem voltak jogosultak. A francia miniszter Párizsba való visszaérkezésekor egy ilyen szerződést fognak megkötni, ami lehetővé teszi Franciaország számára erői jelentős részének kivonását és az ország gazdasági irányítását.

Berthelot azt a benyomást keltette, hogy a franciák nem gondolnak átfogó területi engedményekre, szíriai érdekeik pedig változatlanok. Odáig ment, hogy kijelentette, a franciák számára alapvető fontosságú fenntartaniuk azt a pozíciójukat, amelyben végrehajthatják a programjukat, a briteknek pedig nem kellene Feiszal emírt Mezopotámia élére állítaniuk. Berthelot úr azt mondta, Gouraud meg tudja mutatni Churchill úrnak azokat a Feiszal által a franciáknak tett ajánlatokat, melyek arra utalnak, hogy szembe akar fordulni a britekkel. Gouraud tábornok mindezt megerősítette, s hozzátette, Feiszal emír a valóságban olyan különc, aki egyedül az idegengyűlölete révén tud befolyást gyakorolni; felelős mintegy 20-25 francia tiszt és 500-600 francia közkatona haláláért, így személye egyáltalán nem elfogadható.

Berthelot úr állította, hogy Nagy-Britannia részéről egy ilyen lépést Franciaországban teljes mértékben értetlenséggel fogadnának.

Gouraud tábornok Feiszal emír befolyásának hiányát avval illusztrálta, hogy elmesélte, miután a francia hatóságok Damaszkusz elhagyására kényszerítették, magányosan egy, csak a csikója által követett kanca nyergében lovagolt ki a vasútállomásra, távozása pedig észrevétlen maradt.

Berthelot úr ezután megjegyezte, Feiszal emír nagy vonzerővel bír, s ő maga is lelkes támogatója volt Párizsban; ő ösztönözte Clemenceau-t arra, hogy számos kérdésben fogadja el az álláspontját. Ezt Loucheur úr is megerősítette. Berthelot úr azonban azt is kijelentette, mostanra már egyértelművé vált, hogy Feiszal álnok magatartást tanúsított, ami leginkább a jellemhibájából fakadt. Az egyetlen támogatás, amelyben reménykedhetett, csupán a franciákkal és a britekkel szembeni gyűlöletre támaszkodhatott. A Franciaországból való hazatérésekor számos franciákkal szembeni kötelezettségvállalást vitt magával, akik a maguk részéről világossá tették, hogy a jövőbeni támogatásuk egyes egyedül a lojalitásától fog függeni. Alig érkezett meg, máris teljesen megváltozott, egyszerűen azért, mert nem határozott ember, és az is nyilvánvalóvá vált a számára, hogy nem fogják követni, ha betartja a vállalt kötelezettségeit.

Gouraud tábornok hozzátette, Feiszal ünnepélyes ígéretet tett neki, hogy tartózkodni fog bizonyos nyelvezettől az általa elnökölt gyűléseken, néhány nappal később mégis tökéletesen meghazudtolta a szavait.

Berthelot úr hangot adott ama meggyőződésének, hogy a sarífiátus népszerűtlen, de úgy látszott, a franciáknak nincsenek ilyen fenntartásaik a sarífi család más tagjaival szemben, jóllehet azt hangsúlyozták, hogy Huszeinnek és fiainak nincs valóságos tekintélyük. Kellőképpen világossá tették, hogy a francia programot Szíriában teljesen felborítaná, a franciaországi közvéleményt pedig felingerelné, ha a britek Feiszal emírt Mezopotámia élére állítanák.

Churchill úr azt válaszolta, hogy abszolút nyitott ezen a téren, és szándékában áll erről Egyiptomban Sir Percy Coxszal és más helyi tisztviselőkkel konzultálni. Tudatta, láthatólag minden helyi tisztviselő egyöntetűen úgy vélekedik, hogy Feiszal emír kinevezése semmi olyan hátránnyal nem járna, amelyet a franciák felvázoltak, azonkívül nagyon is lehetséges olyan sarífi kormányt felállítani, mely lehetővé teszi a brit protektorátus olcsóbb működtetését. Megemlítette, mennyire bajos lenne számára visszatérni az alsóházba, s ott azt állítani, minden brit helyi tanácsadó Feiszal emír kinevezése mellett tör lándzsát, ennek ellenére ő mégis kénytelen a fran-

cia álláspont miatt az összes megerősített támaszpont kiürítését javasolni. Ezt a franciák láthatólag belátták.

Érzékeltette, hogy nagyszerű lenne, ha Gouraud tábornok találkozna Churchill úrral Egyiptomban, vagy legalább képviseltetné magát valakivel utóbbi ottani tartózkodása alatt.

Churchill úr a franciák lelkére beszélt, mikor meleg szavakkal arról szólt, hogy a britek és a franciák együtt oly sok rettenetes megpróbáltatáson mentek már keresztül, hogy ilyesfajta ügyek miatt nem veszhetnek össze egymással.

Loucheur úr mindvégig nyomatékosan aláhúzta a Gouraud tábornok és a Berthelot úr által elmondottakat. A három francia teljesen egyöntetűen elítélte Feiszal emírt és állította azt, hogy szinte lehetetlen lesz fenntartani a rendet a Közel-Keleten és lecsillapítani a francia közvéleményt, ha a britek Feiszal emír vezetése alatt álló kormányt hoznak létre.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

British Library, India Office Records and Private Papers (IOR), London
Churchill Archive Center (CHAR), Cambridge (www.churchillarchive.com)
Imperial War Museum, London (https://www.iwm.org.uk/)
The National Archives, Kew, Cabinet Papers (CAB)
(http://www.nationalarchives.gov.uk/cabinetpapers/)

Forráskiadványok, szöveggyűjtemények, adattárak

ANDONIAN, Aram (szerk.): *The Memoirs of Naim Bey. Turkish Official Documents Relating to the Deportation and the Massacres of Armenians*. Hodder & Stoughton, London, 1920.
Blame for the Dardanelles Failure. The Report of the Special Commission Headed by Lord Cromer. In: *The European War. The New York Times Current History*, XI. k. 1917. április–június. New York Times Company, New York, 1917. 167–170.
BELL, Lady Gertrude (szerk.): *The Letters of Gertrude Bell*. Vol. 2. Boni and Liveright, New York, 1927. http://gutenberg.net.au/ebooks04/0400461h.html
BOROS Tamás (ford. és szerk.): *Dokumentumok az orosz-szovjet törekvésekről a Boszporusz és a Dardanellák megszerzésére (Konstantinápoly-egyezmény, 1915; Német–orosz tárgyalások, 1940)*. Documenta Historica 8. JATE, Szeged, 1992.
BRYCE, Viscount (szerk.): *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire 1915–16*. G. P. Putnam's Sons, London, 1916.
CAMBON, Paul: *Correspondance 1870-1924. III. Les guerres balkaniques, la Grande guerre, l'organisation de la paix*. Grasset, Paris, 1946.
Décret impérial rendu le 28 mouharrem 1299 (soit le 8/20 décembre 1881) réglant le service de la dette publique consolidée de l'Empire ottoman. La Turquie, Constantinople, 1888.
Documents of the Inter-Allied Commission of Inquiry into the Greek Occupation of Smyrna and Adjoining Territories. www.ataa.org/reference/iacom.pdf
Documents on Ottoman-Armenians. Vol. II. Prime Ministry, Directorate General of Press and Information, Istanbul, é. n.
DIÓSZEGI István (szerk.): *Egyetemes történeti szöveggyűjtemény 1789–1914*. Korona Kiadó, Budapest, 2001.
FERWAGNER Péter Ákos – LŐKÖS István (ford. és szerk.): *Az 1916. évi arab felkelés kiáltványa*. Documenta Historica 17. JATEPress, Szeged, 1994.
France, Great Britain and Russia Joint Declaration.
http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.160/current_category.7/affirmation_detail.html
GARNETT, David (szerk.): *The Letters of T. E. Lawrence*. Cape, London, 1939.
GARNETT, David (szerk.): *The Essential T. E. Lawrence. A Selection of His Finest Writings*. J. Cape, New York, 1951.
GOLDER, Frank Alfred: *Documents on Russian History 1914–1917*. Century, New York, 1927.

GOOCH, G. P. – TEMPERLEY, Harold (szerk.): *British Documents on the Origins of the War 1898–1914. Vol. IX, The Balkan Wars. Part 2. The League and Turkey.; Vol. X, part 1. The Near and Middle East on the Eve of the War.; Vol. X, part 2. The Last Years of Peace*. Johnson Reprint Company, London, 1934., 1936., 1938.
GROUPE SÉNATORIAL POUR LA DÉFENSE DES INTÉRÊTS FRANÇAIS À L'ÉTRANGER: *Rapport sur la Syrie et la Palestine*. Société anonyme de publications périodiques, Paris, 1915.
HAIM, Sylvia G. (szerk.): *Arab Nationalism. An Anthology*. University of California Press, Berkeley, 1962.
HARBORD, James G.: *Conditions in the Near East. Report of the American Military Mission to Armenia*. Government Printing Office, Washington, 1920.
HOKAYEM, Antoine – BITTAR, Marie-Claude: *L'Empire ottoman, les Arabes et les Grandes Puissances 1914-1920*. Les Éditions Universitaires du Liban, Beyrouth, 1981.
HORVÁTH Krisztián (ford. és szerk.): *Dokumentumok az 1911–1912-es olasz–török háborúról*. Documenta Historica 49. JATEPress, Szeged, 2000.
HUREWITZ, J. C.: *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record: 1914–1956*. 2. k. Octagon Books, New York, 1972.
J. NAGY László: *A Mediterráneum a XX. században*. JATEPress, Szeged, 1996.
JÁNOSI Rita – DR. TÜRKE András István (szerk.): *Plurimus Unum – Gondolatok Európa egységéről. Szöveggyűjtemény*. Europa Varietas Alapítvány, Budapest, 2008.
Journal officiel de la République française (JORF). *Débats parlementaires*, Chambre des députés, 1918., 1920.
KELTIE, Sir John Scott– EPSTEIN, M. (szerk.): *The Statesman's Yearbook. Statistical and Historical Annual of the States of the World for the Year 1919*. Macmillan and Co., London, 1919.
LALOY, Émile: *Les documents secrets des archives du Ministère des affaires étrangères de Russie publiés par les Bolchéviks*. Bossard, Paris, 1919.
Lausanne Conference on Near Eastern Affairs 1922–1923. Records of Proceedings and Draft Terms of Peace. Cmd. 1814. His Majesty's Stationery Office, London, 1923.
League of Nations – Treaty Series. [1922] LNTSer 69, 400–413.
http://www.worldlii.org/int/other/LNTSer/1922/69.html
LEPSIUS, Johannes: *Deutschland und Armenien 1914–1918. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke*. Der Tempelverlag, Potsdam, 1919.
LEPSIUS, Johannes: *Der Todesgang des armenischen Volkes. Bericht über das Schicksal des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges*. Missionshandlung und Verlag, Potsdam, 1919.
LEPSIUS, Johannes– MENDELSSOHN BARTHOLDY, Albrecht – THIMME, Friedrich (szerk.): *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. 14/2. Weltpolitische Rivalitäten.*; *17. Die Wendung im Deutsch-Englischen Verhältnis.*; *37/2. Entspannungen unter den Mächten 1912–1913*. Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, Berlin, 1924., 1926.
LUGOSI Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. L'Harmattan, Budapest, 2006.
LUKE, Harry Charles – KEITH-ROACH, Edward (szerk.): *The Handbook of Palestine*. Macmillan and Co., London, 1922.
MCKAY, Brendan: *The Palin Commission Report*.
http://cs.anu.edu.au/~bdm/yabber/yabber_palin.html
MERENICS Éva (szerk.): *Diplomats Witness and Condemn the Armenian Genocide. Collection of Documents and Testimonies*. AGMI, Yerevan, 2016.

MÉSZÁROS Gyula (ford.): *A török alkotmány alaptörvényei*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya, Kolozsvár, 1912.
MINISTÈRE DE LA GUERRE, État-Major de l'Armée, Service historique: *Les armées françaises dans la Grande Guerre*. Tome IX, 1er volume, Volume d'annexe. Imprimerie nationale, Paris, 1935.
NORADOUNGHIAN, Gabriel: *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*. II. 1789-1856. Cotillon F. Pichon, Paris, 1900.
Osztrák–magyar vöröskönyv. Diplomáciai akták a háború előzményeinek történetéhez, 1914. Athenaeum, Budapest, 1915.
Palestine. Disturbances in May 1921. Reports of the Commission for Inquiry with Correspondence Relating Thereto. Cmd 1540. His Majesty's Stationery Office, London, 1921.
Palestine. Papers Relating to the Elections for the Palestine Legislative Council, 1923. Presented to the Parliament by Command of His Majesty. June, 1923. Cmd. 1889. His Majesty's Stationery Office, London, 1923.
Platform of the Republican Party, 1920. In: W. C. Ramsay (szerk.): *Official Register. Twenty-ninth Number*. The State of Iowa, Des Moines, 1921.
POLONSKY, J.: *Les documents diplomatiques secrets russes 1914-1917 d'après les archives du Ministère des affaires étrangères à Pétrograd*. Payot, Paris, 1928.
Report of a Committee set up to consider Certain Correspondence between Sir Henry McMahon (His Majesty's High Commissioner in Egypt) and the Sharif of Mecca in 1915 and 1916. March 16, 1939. Presented by the Secretary of State for the Colonies to Parliament by Command of His Majesty. Printed and published by His Majesty's Stationery Office, London, 1939.
http://unispal.un.org/unispal.nsf/0/4c4f7515dc39195185256cf7006f878c?OpenDocument
Seventeen Moments in Soviet History. An online archive of primary sources.
http://soviethistory.msu.edu/1921-2/transcaucasia/transcaucasia-texts/georgian-independence/
Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des XII. Zionisten-Kongress in Karlsbad vom 1. bis 14. September 1921. Jüdischer Verlag, Berlin, 1922.
TESTA, Baron Ignaz de: *Recueil des traités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères*. II. Amyot, Paris, 1865.
The Greek White Book. Diplomatic Documents 1913–1917. Oxford University Press, New York, é. n.
The Italian Green Book. Diplomatic Documents Submitted to the Italian Parliament by the Minister for Foreign Affairs (Sonnino). Austria-Hungary. Hodder and Stoughton, London, 1915.
The Proclamation of Baghdad. https://wwi.lib.byu.edu/index.php/The_Proclamation_of_Baghdad
THE WAR OFFICE: *Statistics of the Military Effort of the British Empire During the Great War. 1914–1920*. His Majesty's Stationery Office, London, 1922.
To Pass S.Con. Res. 27. https://www.govtrack.us/congress/votes/66-2/s306
URBÁN Aladár (szerk.): *Nyugat-Európa és Amerika 1789–1918. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. 1/2. kötet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1970.
UNITED STATES DEPARTMENT OF STATE: *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*. Unites States Government Printing Office, Washington.
Vérité sur le mouvement révolutionnaire arménien et les mesures gouvernementales. Constantinople, 1916.
WILSON, Woodrow: *Mandate for Armenia*. 66th Congress 2nd Session House of Representatives, Document No. 791. http://www.anca.org/genocide/wilson.php
WOODWARD, E. L. – BUTLER, Rohan (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939. First Series*. 4. k. H. M. Stationery Office, London, 1952.

Naplók, útleírások, levelezések, visszaemlékezések

ASHBEE, Charles Robert: *A Palestinian Notebook 1918–1923*. Doubleday, Page & Company, Garden City, 1923.
ASQUITH, Herbert Henry: *Memories and Reflections 1852–1927*. 2. k. Cassell and Company, London, 1928.
BERTIE, Francis: *The Diary of Lord Bertie of Thame, 1914–1918*. II. Hodder and Stoughton, London, 1924.
BETHMANN-HOLLWEG, Theobald von: *Reflections on the World War*. I. Thornton Butterworth, London, 1920.
BONSAL, Stephen: *Suitors and Suppliants. The Little Nations at Versailles*. Simon Publications, Safety Harbor, 2001.
BRÉMOND, Édouard: *Le Hedjaz dans la guerre mondiale*. Payot, Paris, 1931.
BUCHANAN, Sir George: *My Mission to Russia and Other Diplomatic Memories*. I. Cassell and Company, London, 1923.
BÜLOW, Bernhard von: *Mémoires du Chancelier Prince de Bülow: 1897-1902. Le Secrétariat d'État des Affaires étrangères et les premières années de Chancellerie*. 1. k. Paris, Plon, 1931.
CATROUX, Georges. *Deux missions au Moyen-Orient (1919-1922)*. Plon, Paris, 1958.
DJEMAL Pasha: *Memories of a Turkish Statesman 1913–1919*. Hutchinson & Company, London, 1922.
DUNSTERVILLE, Major-General L. C.: *The Adventures of Dunsterforce*. Edward Arnold, London, 1920.
EDIB, Halide: *Memoirs of Halidé Edib*. The Century Co., New York – London, é. n.
EINSTEIN, Lewis: *Inside Constantinople. A Diplomatist's Diary during the Dardanelles Expedition April–September 1915*. E. P. Dutton & Company, New York, 1918.
ELLIS, C. H.: *The British „Intervention" in Transcaspia 1918–1919*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1963. 76–82.
FALKENHAYN, Erich von: *General Headquarters and its Critical Decisions 1914–1916*. Hutchinson and Co., London, 1919.
FISHER, Lord: *Memories and Records*. Vol. 1. George H. Doran, New York, 1920.
GILBERT, Major Vivian: *The Romance of the Last Crusade. With Allenby to Jerusalem*. D. Appleton, New York, 1924.
GIOLITTI, Giovanni: *Denkwürdigkeiten meines Leben*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1923.
GRAVES, Philip: *Palestine, the Land of Three Faiths*. Jonathan Cape, London, 1923.
GREY OF FALLODON, Viscount: *Twenty-five Years 1892–1916*. 2. k. Hodder & Stoughton, London, 1925.
HALDANE, Sir Aylmer L.: *The Insurrection in Mesopotamia, 1920*. William Blackwood and Sons, Edinburgh – London, 1922.
HAMILTON, Ian: *Gallipoli Diary*. Vol. I. Edward Arnold, London, 1920.
HANBURY-WILIAMS, Sir John: *The Emperor Nicholas II as I Knew Him*. Arthur L. Humphreys, London, 1922.
HARINGTON, General Sir Charles: *Tim Harington Looks Back*. John Murray, London, 1941.
HAY, W. R.: *Two Years in Kurdistan. Experiences of a Political Officer 1918–1920*. Sidgwick & Jackson, London, 1921.
HERBERT, Aubrey: *Mons, Anzac and Kut*. Good Press, 2019.
HUNTER MILLER, David: *My Diary at the Conference of Paris with Documents*. Volume IV: Documents 216–304. Appeal Printing Inc., New York, 1924.
JAGOW, Gottlieb von: *Ursachen und Ausbruch des Weltkrieges*. Reimar Hobbing, Berlin, 1919.

KERR, Stanley E.: *The Lions of Marash. Personal Experiences with American Near East Relief, 1919–1922*. State University of New York Press, Albany, 1973.
KIRKBRIDE, Alec Seath: *A Crackle of Thorns. Experiences in the Middle East*. Murray, London, 1956.
KRESSENSTEIN, Kress von: *Zwischen Kaukasus und Sinai*. Deutsche Orientbuchhandlung Mulzer & Cleeman, Berlin, 1921.
LANDAUER Béla: *Gloria*. „Élet" Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1916.
LANSING, Robert: *The Big Four and Others of the Peace Conference*. Houghton Mifflin Company, Boston, 1921.
LANSING, Robert: *The Peace Negotiations. A Personal Narrative*. Houghton Mifflin Company, Boston – New York, 1921.
LAWRENCE, Thomas Edward: *A bölcseség hét pillére*. I–II. Révai, Budapest, 1935.
LAWRENCE, Thomas Edward: *Lázadás a sivatagban*. Új Géniusz, Budapest, 1990.
LICHNOWSKY, Prince: *Heading for the Abyss. Reminiscences*. Payson & Clarke, New York, 1928.
LIMAN VON SANDERS, Otto: *Five Years in Turkey*. United States Naval Institute, Annapolis, 1927.
LLOYD GEORGE, David: *War Memoirs of David Lloyd George*. 3–6. k. Little, Brown, and Company, Boston, 1934., 1936., 1938.
LLOYD GEORGE, David: *The Truth About the Peace Treaties*. 2. k. Gollancz, London, 1938.
LLOYD GEORGE, David: *Memoirs of the Peace Conference*. II. Howard Fertig, New York, 1972.
MEINERTZHAGEN, Richard: *Middle East Diary, 1917–1956*. Cresset Press, London, 1959.
MORGENTHAU, Henry: *Ambassador Morgenthau's Story*. Doubleday, Page & Company, New York, 1918.
MUKHTAR, Mahmud Pasha: *La Turquie, l'Allemagne et l'Europe depuis le traité de Berlin jusqu'à la guerre mondiale*. Paris, 1924.
NITTI, Francesco: *Nincs béke Európában*. Pallas, Budapest, 1923.
NITTI, Francesco: *A béke*. Pallas, Budapest, 1925.
NOGALES, Rafael de: *Vier Jahre unter dem Halbmond. Erinnerungen aus dem Weltkriege*. Hobbing, Berlin, 1925.
OSTROROG, Léon: *The Turkish Problem. Things Seen and a Few Deductions*. Chatto & Windus, London, 1919.
PALÉOLOGUE, Maurice: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt. Franciaország nagykövetének naplójából*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982.
PALÉOLOGUE, Maurice: *An Ambassador's Memoirs*. Vol. 1. London, 1923.
http://www.alexanderpalace.org/mpmemoirs/7.html
PATTERSON, J. H.: *With the Zionists in Gallipoli*. George H. Doran, New York, 1916.
PATTERSON, J. H.: *With the Judæans in the Palestine Campaign*. Hutchinson & Co., London, 1922.
PERNOT, Maurice: *Rapport sur une voyage d'étude à Constantinople, en Égypte et en Turquie d'Asie (janvier-août 1912)*. Firmin-Didot, Paris, 1914.
POINCARÉ, Raymond: *Au service de la France. Neuf années de souvenirs. Tome II. Les Balkans en feu*. Plon, Paris, 1926.; *Tome VI: Les tranchées 1915*. 1930.; *Tome VII: Guerre de siège*. 1931.; *Tome IX: L'année trouble*. 1932.
POMIANKOWSKI, Joseph: *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Erinnerungen an die Türkei der Zeit des Weltkrieges*. Amalthea Verlag, Vienna, 1928.
PRIGGE, Erich R.: *Der Kampf um die Dardanellen*. Druck von Mänicke und Jahn, Weimar, 1916.
RABIN, Lea: *Férjem, életünk*. Interpress, Budapest, 1998.
RAWLINSON, Alfred: *Adventures in the Near East 1918–1922*. Jonathan Cape, London, 1923.
ROBERTSON, Sir William: *Soldiers and Statesmen*. Cassel, London, 1926.

SALANDRA, Antonio: *Italy and the Great War. From Neutrality to Intervention*. Edward Arnold, London, 1932.
SAMUEL, Viscount Herbert L. S.: *Memoirs*. Cresset Press, London, 1945.
SAVINSKY, A.: *Recollections of a Russian Diplomat*. Hutchinson & Co., London, 1927.
SFORZA, Carlo: *Gestalten und Gestalter des heutigen Europa*. Fischer, Berlin, 1931.
STORRS, Sir Ronald: *Memoirs of Sir Ronald Storrs*. G. P. Putnam's Sons, New York, 1937.
STORRS, Sir Ronald: *Orientations*. Nicholson & Watson, London, 1937.
STUERMER, Harry: *Two War Years in Constantinople. Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics*. Hodder and Stoughton, London, 1918.
SYKES, Mark: *Through Five Turkish Provinces*. Bickers and Son, London, 1900.
SYKES, Mark: *Dar-ul-Islam. A Record of a Journey through Ten of the Asiatic Provinces of Turkey*. Bickers and Son, London, 1904.
SZAZÓNOV, Sz. D.: *Végzetes évek. Emlékiratok*. Genius, Budapest, 1928.
TALAAT Pasha: *Posthumous Memoirs*.
http://en.wikisource.org/wiki/Posthumous_Memoirs_of_Talaat_Pasha/
TIRPITZ, Grand-Amiral von: *My Memories*. 2. k. Hurst & Blackett, London, 1919.
TOWNSHEND, Sir Charles V. F.: *My Campaign in Mesopotamia*. T. Butterworth, London, 1920.
VÁMBÉRY Ármin: *Küzdelmeim*. Franklin Társulat, Budapest, 1905.
VÁMBÉRY Ármin, udvarok kegyeltje. *BBC History – A világtörténelmi magazin*, 5. évf., 8. sz. (2015. augusztus) 54–59.
VENIZELOS, El. K.: *Greece in Her True Light. Her Position in the Worldwide War*. New York, 1916.
WAVELL, Archibald P.: *The Palestine Campaigns*. Constable and Co. Ltd., London, 1928.
WEIZMANN, Chaim: *Trial and Error. The Autobiography of Chaim Weizmann*. I. Harper & Brothers, New York, 1949.
WICKHAM STEED, Henry: *Through Thirty Years 1892–1922. A Personal Narrative*. II. Heinemann, London, 1924.
WILSON, Sir Arnold T.: *Loyalties: Mesopotamia. A Personal & Historical Record. Vol. I: 1914–1917*. Oxford University Press, London, 1930.
YOUNG, Sir Hubert: *The Independent Arab*. John Murray, London, 1933.

Sajtó

Correspondance d'Orient, 1913., 1914., 1918., 1919., 1920., 1921.
Le Journal des Débats, 1919.
Le Journal, 1920.
Le Monde, 2017.
Le Petit Parisien, 1920.
Le Temps, 1918., 1919., 1920.
L'Europe nouvelle, 1921., 1922.
L'Écho de Paris, 1919.
Népszabadság, 2016.
Spectator, 1920.
The New York Times, 1915., 1920.
The Times, 1922., 1937.

Feldolgozások

Monográfiák, szakkönyvek

ABAWI, Ahmad Omer: *Die Rolle der englischen Interventions- und Expansionspolitik in Afghanistan im 19. Jahrhundert und deren Auswirkungen bis zur Gegenwart*. Tübingen, 1977.
ABBOTT, G. F.: *Greece and the Allies 1914–1922*. Methuen & Co., London, 1922.
ABDEL-MALEK, Anouar: *Idéologie et renaissance nationale. L'Égypte moderne*. Anthropos, Paris, 1969.
ABDEL-MALEK, Anouar: *La pensée politique arabe contemporaine*. Seuil, Paris, 1970.
ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*. Osiris, Budapest, 2005.
ACEMOGLU, Daron – ROBINSON, James A.: *Miért buknak el nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete*. HVG Könyvek, Budapest, 2013.
ACIA: *America as Mandatary for Armenia*. k. n., h. n., é. n.
AHMAD, Feroz: *The Making of Modern Turkey*. Routledge, London, 1993.
AHMED, Faiz: *Afghanistan Rising. Islamic Law and Statecraft between the Ottoman and the British Empires*. Harvard University Press, Cambridge, 2017.
AKARCA, Halit Dündar: *Imperial Formations in Occupied Lands: the Russian Occupation of Ottoman Territories During the First World War*. Doktori értekezés, Princeton University, Princeton, 2014.
AKARLI, Engin: *The Long Peace. Ottoman Lebanon, 1861–1920*. University of California Press, Berkeley, 1993.
AKÇAM, Taner: *A Shameful Act. The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsability*. Henry Holt and Company, New York, 2007.
AKÇAM, Taner: *The Young Turks' Crime Against Humanity. The Armenian Genocide and the Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*. Princeton University Press, Princeton, 2012.
AKIN, Yiğit: *The Ottoman Home Front during World War I: Everyday Politics, Society and Culture*. Doktori értekezés, Ohio State University, 2011.
AKSAKAL, Mustafa: *The Ottoman Road to War in 1914. The Ottoman Empire and the First World War*. Cambridge University Press, Cambridge, 2008.
AKSAN, Virginia H.: *Ottoman Wars 1700–1870: An Empire Besieged*. Pearson Education Limited, Harlow, 2007.
AKŞIN, Sina: *Turkey from Empire to Revolutionary Republic. The Emergence of the Turkish Nation from 1789 to the Present*. New York University Press, New York, 2007. 183.
ALASTOS, Doros: *Venizelos. Patriot, Statesman, Revolutionary*. Percy Lund Humphries & Co., London, 1942.
ALBRECHT-CARRIÉ, René: *Italy and the Peace Conference*. Archon Books, Hamden, 1966.
ALDINGTON, Richard: *Lawrence of Arabia. A Biographical Enquiry*. Collins, London, 1955.
ALLAWI, Ali A.: *Faisal I of Iraq*. Yale University Press, New Haven, 2014.
ALLEG, Henri: *Vörös csillag és zöld félhold. A szovjet Kelet*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.
ALLEN, William Edward David – MURATOFF, Paul: *Caucasian Battlefields. A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828–1921*. Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
ALROEY, Gur: *An Unpromising Land. Jewish Migration to Palestine in the Early Twentieth Century*. Stanford University Press, Stanford, 2014.
AMMOUN, Denise: *Histoire du Liban contemporain*. Fayard, Paris, 1997.
ANDERSON, Matthew A.: *The Eastern Question 1774–1923. A Study in International Relations*. Macmillan, London, 1972.

ANDERSON, Scott: *Lawrence in Arabia. War, Deceit, Imperial Folly and the Making of the Modern Middle East.* Atlantic Books, London, 2014.
ANDREW, Christopher M. – KANYA-FORSTNER, Alexander Sydney: *French Overseas. The Great War and the Climax of French Imperial Expansion, 1914–1924*. Stanford University Press, Stanford, 1981.
ANDREYEV, Alexandre: *Soviet Russia and Tibet. The Debacle of Secret Diplomacy, 1918–1930s*. Brill, Leiden – Boston, 2003.
ANTONIUS, George: *The Arab Awakening. The Story of the Arab National Movement*. Khayats, Beyrouth, 1939.
APOR Éva: *Irán: birodalmak, hagyományok*. Kőrősi Csoma Társaság, Budapest, 1994.
ARMSTRONG, H. C.: *Grey Wolf. The Life of Kemal Ataturk*. Capricorn Books, New York, 1961.
ARTHUR, Sir George: *Life of Lord Kitchener*. Vol. III. Macmillan and Co., London, 1920.
ASAD, Muhammad: *The Road to Makkah*. Islamic Book Service, New Delhi, 2004.
ATIYYAH, Ghassan R.: *Iraq 1908–1921. A Socio-Political Study*. Arab Institution for Research and Publications, Beirut, 1973.
AUDOIN-ROUZEAU, Stéphane – BECKER, Annette: *1914–1918. Az újraírt háború.* L'Harmattan, Budapest, 2006.
AVINERI, Shlomo: *A modern cionizmus kialakulása. A zsidó állam szellemi gyökerei*. Századvég Kiadó, Budapest, 1994.
AVINERI, Shlomo: *Herzl. Theodor Herzl és a zsidó állam alapítása*. Corvina, Budapest, 2015.
BAAKLINI, Abdo I.: *Legislative and Political Development: Lebanon, 1842–1972*. Duke University Press, Durham, 1976.
BAKER, Randall: *King Husain and the Kingdom of Hejaz*. The Oleander Press, Cambridge – New York, 1979.
BAKER, Ray S.: *Woodrow Wilson. Life and Letters*. VII. Doubleday, Page & Co., Garden City, 1929.
BALOGH Ádám: *A nacionalizmus szerepe a görög külpolitikai gondolkodásban 1897–1912*. SZTE BTK, Szeged, 2011.
BALOGH Ádám: *Fejezetek Görögország újkori történetéből (a szabadságharctól napjainkig)*. Magyarországi Görögök Kulturális Egyesülete – Csongrád Megyei Helyi Csoport, Szeged, 2013.
BALTA, Paul: *Méditerranée. Défis et enjeux*. L'Harmattan, Paris, 2000.
BARON, Xavier: *Aux origines du drame syrien 1918-2013*. Tallandier, Paris, 2013.
BARR, James: *A Line in the Sand. Britain, France and the Struggle that Shaped the Middle East*. Simon & Schuster, London, 2011.
BARR, James: *Setting the Desert on Fire. T. E. Lawrence and Britain's Secret War in Arabia, 1916–1918*. Bloomsbury, London, 2011.
BARRÈS, Maurice: *Une enquête aux pays du Levant*. Éditions Manucius, Houilles, 2005.
BARTON, James L.: *Story of Near East Relief 1915–1930. An Interpretation*. The Macmillan Company, New York, 1930.
BATATU, Hanna: *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq. A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'thists, and Free Officers*. Princeton University Press, Princeton, 1978.
BAUMANN, Robert F.: *Russian-Soviet Unconventional Wars in the Caucasus, Central Asia, and Afghanistan*. Combat Studies Institut, Fort Leavenworth, 1993.
BAQAIS, Ahmed Mohamed: *'Asír története 1837–1934*. Doktori értekezés, ELTE BTK, Budapest, 1998.
BEIN, Amit: *Ottoman Ulema, Turkish Republic. Agents of Change and Guardians of Tradition*. Stanford University Press, Stanford, 2011.

BEININ, Joel – LOCKMAN, Zachary: *Workers on the Nile. Nationalism, Communism, Islam, and the Egyptian Working Class, 1882–1954*. The American University in Cairo Press, Cairo, 1998.
BELOFF, Max: *Britain's Liberal Empire 1897–1921. Volume 1. Imperial Sunset*. Palgrave MacMillan, Basingstoke, 1987.
BENEDEK Gábor: *Irán történelme a kezdetektől napjainkig*. Alternatív Kiadó, Budapest, 2012.
BERGHAHN, Volker R.: *Germany and the Approach of War in 1914*. Macmillan, London, 1973.
BERKES, Niyazi (szerk.): *Turkish nationalism and western civilization. Selected essays on Ziya Gökalp*. George Allen and Urwin Ltd., London, 1959.
BERKELEY MILNE, Admiral Sir A.: *The Flight of the 'Goeben' and the 'Breslau'. An Episode in Naval History*. Eveleigh Nash Company, London, 1921.
BERSTEIN, Serge – MILZA, Pierre: *Histoire de la France au XXe siècle*. Éditions Complexe, Bruxelles, 1995.
BEŞIKÇI, Mehmet: *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War. Between Voluntarism and Resistance*. Brill, Leiden, 2012.
BILGE CRISS, Nur: *Istanbul under Allied Occupation 1918–1923*. Brill, Leiden, 1999.
BIRDAL, Murat: *The Political Economy of the Ottoman Public Debt. Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*. I.B. Tauris, London, 2010.
BLAISDELL, Donald C.: *European Financial Control in the Ottoman Empire. A Study of the Establishment, Activities and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debt*. AMS Press, New York, 1966.
BLOXHAM, Donald: *The Great Game of Genocide. Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*. Oxford University Press, Oxford, 2005.
BOBROFF, Ronald P.: *Roads to Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits*. I.B. Tauris, London, 2006.
BODLEY, Ronald – HEARST, Lorna: *Gertrude Bell*. The Macmillan Company, New York, 1940.
BOGOSIAN, Eric: *Operation Nemesis. The Assassination Plot That Avenged the Armenian Genocide*. Little, Brown and Company, New York, 2015.
BOUQUET, Olivier – PÉTRIAT, Philippe – VERMEREN, Pierre: *Histoire du Moyen-Orient de l'Empire ottoman à nos jours au delà de la question d'Orient*. Publications de la Sorbonne, Paris, 2016.
BOXBERGER, Linda: *On the Edge of Empire. Hadhramawt, Emigration, and the Indian Ocean, 1880s–1930s*. State University of New York Press, Albany, 2002.
BRUCE, Anthony: *The Last Crusade. The Palestine Campaign in the First World War*. John Murray, London, 2002.
BRUINESSEN, Martin van: *Agha, Shaikh and State. The Social and Political Structures of Kurdistan*. Zed Books, London, 1992.
BRUMMETT, Palmira: *Image & Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908–1911*. State University of New York Press, Albany, 2000.
BRUNEAU, André: *Traditions et politique de la France en Levant*. F. Alcan, Paris, 1932.
BUĞRA, Ayşe: *State and Business in Modern Turkey. A Comparative Study*. State University of New York Press, Albany, 1994.
BUJAC, Jean L. E.: *Les campagnes de l'armée hellénique 1918-1922*. Charles-Lavauzelle, Paris, 1930.
BURGDORFF, Stephan – WIEGREFFE, Klaus (szerk.): *Az első világháború. A XX. század őskatasztrófája*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010.
BURY, G. Wyman: *Arabia Infelix or the Turks in Yamen*. Macmillen and Co., London, 1915.
BUSCH, Briton Cooper: *Britain and the Persian Gulf 1894–1914*. University of California Press, Berkeley, 1967.

BUSCH, Briton Cooper: *Britain, India, and the Arabs, 1914–1921*. University of California Press, Berkeley, 1971.
CALLWELL, Sir C. E.: *The Dardanelles*. Houghton Mifflin Company, Boston, 1919.
CARR, Edward Hallet: *A History of Soviet Russia. The Bolshevik Revolution 1917–1923*. 3. k. Macmillan, New York, 1953.
CARRÈRE D'ENCAUSSE, Hélène: *Réforme et révolution chez les musulmans de l'Empire russe: Bukhara 1867-1924*. Armand Colin, Paris, 1966.
CASSAR, George H.: *Lloyd George at War, 1916–1918*. Anthem Press, London, 2011.
ÇETINSAYA, Gökhan: *Ottoman Administration of Iraq, 1890–1908*. Routledge, London, 2006.
CHAHIN, M.: *The Kingdom of Armenia. A History*. Curzon Press, Richmond, 2001.
CHALIAND, Gérard: *Anthologie mondiale de la stratégie. Des origines au nucléaire*. Robert Laffont, Paris, 1990.
CHÉRADAME, André: *La question d'Orient. La Macédoine. Le chemin de fer de Bagdad.* Plon-Nourrit et Cie, Paris, 1915.
CHILDS, Timothy W.: *Italo-Turkish Diplomacy and the War over Libya 1911–1912*. E. J. Brill, Leiden, 1990.
CHURCHILL, Winston: *The World Crisis 1911–1918. I–II*. Odhams Press, London, 1938., 1939.
CHURCHILL, Winston: *The World Crisis. IV. The Aftermath*. Charles Scibner, New York, 1929.
ÇIÇEK, M. Talha: *War and State Formation in Syria. Cemal Pasha's governorate during World War I, 1914–17*. Routledge, London, 2014.
CLEVELAND, William L.: *The Making of an Arab Nationalist. Ottomanism and Arabism in the Life and Thought of Sati al-Husri*. Princeton University Press, Princeton, 1971.
CLOAREC, Vincent: *La France et la question de Syrie (1914-1918)*. CNRS, Paris, 2010.
COMMINS, David Dean: *Islamic Reform. Politics and Social Change in Late Ottoman Syria*. Oxford University Press, New York, 1990.
COOLSAET, Rik – DUJARDIN, Vincent – ROOSENS, Claude: *Les affaires étrangères au service de l'État belge de 1830 à nos jours*. Mardaga, Bruxelles, 2014.
CORBETT, Sir Julian S.: *Naval Operations Vol. II*. Longmans and Green, London, 1921.
COULAND, Jacques: *Az arab világ*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965.
CSAPLÁR-DEGOVICS Krisztián: *Az albán nemzettéválás kezdetei (1878–1913). A Rilindja és az államalapítás korszaka*. ELTE BTK Történettudományok Doktori Iskola, Budapest, 2010.
CULCASI, Karen: *Cartographic Constructions of the Middle East*. Proquest, Umi Dissertation Publishing, 2011.
CUMMING, Henry H.: *Franco-British Rivalry in the Post-War Near East*. Oxford University Press, London, 1938.
DADRIAN, Vahakn N.: *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Berghahn Books, New York, 2004.
DANE, Edmund: *British Campaigns in the Nearer East 1914–1918. From the Outbreak of the War to the Taking of Jerusalem*. Hodder and Stoughton, London, 1919.
DARWIN, John: *Britain, Egypt and the Middle East. Imperial Policy in the Aftermath of War 1918–1922*. The Macmillan Press, London, 1981.
DAVISON, Roderic H.: *Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876*. Princeton University Press, Princeton, 1963.
DEMETER Gábor: *A Balkán és az Oszmán Birodalom I. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig. Általános rész és Bulgária*. MTA BTK TTI, Budapest, 2014.

DEMETER Gábor: *A Balkán és az Oszmán Birodalom II. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig. Oszmán Birodalom (Rumélia, Anatólia, Közel-Kelet)*. MTA BTK TTI, Budapest, 2016.
DENOVO, John A.: *American Interests and Policies in the Middle East 1900–1939*. The University of Minnesota Press, Minneapolis, 1963.
DEROGY, Jacques: *The Armenian Assassination of the Turkish Leaders Responsible for the 1915 Massacres and Deportations*. Transaction Publishers, New Brunswick, 1990.
DERRIENNIC, Jean-Pierre: *Le Moyen-Orient au XXe siècle*. Armand Colin, Paris, 1980.
DJUVARA, T. G.: *Cent projets de partage de la Turquie (1281-1913)*. Félix Alcan, Paris, 1914.
DREUZY, Agnes de: *The Holy See and the Emergence of the Modern Middle East. Benedict XV's Diplomacy in Greater Syria (1914–1922)*. The Catholic University of America Press, Washington, 2016.
DRIAULT, Édouard – LHÉRITIER, Michel: *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*. V. PUF, Paris, 1926.
DÜNDAR, Fuat: *Crime of Numbers. The Role of Statistics in the Armenian Question (1878–1918)*. Transaction Publishers, New Brunswick, 2010.
EISENMANN, L. – GOUFFRE DE LAPRADELLE, Albert – RENOUVIN, P. – MARKIN-GUETZÉVITCH, B.: *Constantinople et les détroits*. II. Éditions internationales, Paris, 1932.
ELGOOD, Lieut.-Col. P. G.: *Egypt and the Army*. Oxford University Press, London, 1924.
EMIN, Ahmed: *Turkey in the World War*. Yale University Press, New Haven, 1930.
ENGLE, Anita: *The Nili Spies*. Frank Cass, London, 1997.
ERICKSON, Edward J.: *Ordered to Die. History of the Ottoman Army in the First World War*. Greenwood Press, Westport, 2001.
ERICKSON, Edward J.: *Gallipoli and the Middle East, 1914–1918. From the Dardanelles to Mesopotamia*. Amber Books, London, 2008.
ERICKSON, Edward J.: *Gallipoli. The Ottoman Campaign*. Pen & Sword Books, Barnsley, 2010.
ERICKSON, Edward J.: *Ottomans and Armenians. A Study in Counterinsurgency*. Palgrave Macmillan, New York, 2013.
ETTINGER, Smoel: *A zsidó nép története. A modern kor: a 17. századtól napjainkig*. Osiris, Budapest, 2002.
EVANS, Roger: *A Brief Outline of the Campaign in Mesopotamia, 1914–1918*. Sifton, Praed and Co., London, 1926.
EZZERELLI, Kaïs: *Diplomatie occidentale et dissidence arabe. La France coloniale et le mouvement arabiste en Syrie ottomane (1912-1914)*. Dar al-Wasla, Tunis, 2014.
ÉTIENNE, Bruno: *Abdelkader*. Hachette, Paris, 2003.
FALLS, Cyril: *Armageddon, 1918. The Final Palestinian Campaign of World War I*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2003.
FARAH, Caesar E.: *The Sultan's Yemen. Nineteenth-Century Challenges to Ottoman Rule*. I.B. Tauris, London, 2002.
FARAH, Irmgard: *Die deutsche Pressepolitik und Propaganda-Tätigkeit im Osmanischen Reichen von 1908-1918 unter besonderer Berücksichtigung des „Osmanischen Lloyd"*. Steiner, Beirut – Stuttgart, 1993.
FAWAZ, Leila Tarazi: *A Land of Aching Hearts. The Middle East in the Great War*. Harvard University Press, Cambridge, 2014.
FEJTŐ Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása*. Minerva–Atlantisz, Budapest, 1990.
FERWAGNER Péter Ákos: *A libanoni kérdés és a nagyhatalmak (1840–1861)*. SZTE BTK – JATE-Press, Szeged, 2013.

FIELDHOUSE, D. K.: *Western Imperialism in the Middle East 1914–1958*. Oxford University Press, Oxford, 2006.
FINDLEY, Carter Vaughn: *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789–1922*. Princeton University Press, Princeton, 1980.
FINDLEY, Carter Vaughn: *Ottoman Civil Officialdom. A Social History*. Princeton University Press, Princeton, 1989.
FIORE, Massimiliano: *Anglo–Italian Relations in the Middle East, 1922–1940*. Ashgate, Farnham, 2010.
FISCHER, Louis: *The Soviets in World Affairs. A History of the Relations Between the Soviet Union and the Rest of the World, 1917–1929*. 1. k. Vintage Books, New York, 1960.
FISHER, Sydney Nettleton: *The Middle East. A History*. Routledge & Kegan Paul Ltd, London, 1960.
FITZHERBERT, Margaret: *The Man Who Was Greenmantle. A Biography of Aubrey Herbert*. John Murray, London, 1983.
FLESCH István: *Atatürk és kora. Musztafa Kemál Atatürk függetlenségi háborúja és kormányzása*. Corvina, Budapest, 2004.
FLESCH István: *A Török Köztársaság története*. Corvina, Budapest, 2007.
FLESCH István: *Az isztambuli menedék. Törökország a vészkorszakban*. Corvina, Budapest, 2010.
FLESCH István: *Örmények, törökök, kurdok. Az 1915-ös örmény katasztrófa és a mai Törökország*. Corvina, Budapest, 2013.
FLEURY, Antoine: *La pénétration allemande au Moyen-Orient 1919-1939. Le cas de la Turquie, de l'Iran et de l'Afghanistan*. A. W. Sijthoff, Leiden – Institut Universitaire de Hautes Études Internationales, Genève, 1977.
FONT Márta – KRAUSZ Tamás – NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: *Oroszország története*. Maecenas, Budapest, 1997.
FORD, Roger: *Eden to Armageddon. World War I in the Middle East*. Pegasus Books, New York, 2011.
FREITAG, Ulrike: *Indian Ocean Migrants and State Formation in Hadhramaut. Reforming the Homeland.* Brill, Leiden, 2003.
FRIEDMAN, Isaiah: *The Question of Palestine. British-Jewish-Arab Relations: 1914–1918*. Transactions Publishers, New Brunswick, 1992.
FRIEDMAN, Isaiah: *Germany, Turkey, and Zionism 1897–1918*. Transaction Publishers, New Brunswick – London, 1998.
FRIEDMAN, Isaiah: *Palestine. A Twice-Promised Land? Volume 1. The British, the Arabs & Zionism 1915–1920*. Transactions Publishers, New Brunswick, 2000.
FROMKIN, David: *A Peace to End All Peace. The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. Henry Holt, New York, 1989.
FUHRMANN, Malte: *Der Traum vom deutschen Orient. Zwei deutsche Kolonien im Osmanischen Reich 1851–1918*. Campus Verlag, Frankfurt, 2006.
GALÁNTAI József: *A Habsburg-monarchia alkonya. Osztrák–magyar dualizmus 1867–1918*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985.
GALÁNTAI József: *Az első világháború*. Gondolat, Budapest, 1988.
GARDNER, Brian R.: *Allenby of Arabia. Lawrence's General*. Coward-McCann, New York, 1966.
GARFIELD, Brian: *The Meinertzhagen Mystery. The Life and Legend of a Colossal Fraud*. Potomac Books, Washington, 2007.
GATRELL, Peter: *Government, Industry and the Rearmement in Russia, 1900–1914. The Last Argument of Tsarism*. Press Syndicate of the University of Cambridge, Cambridge, 1994.
GAZDIK Gyula: *Társadalmi-politikai küzdelmek, ideológiai áramlatok Egyiptomban a 20. század első felében*. Tudományos Szocializmus Füzetek, 95. Budapest, 1987.

GAZDIK Gyula: *Fejezetek Egyiptom modern kori történetéből 1805–2013*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2017.
GELFAND, Lawrence E.: *The Inquiry. American Preparations for Peace, 1917–1919*. Yale University Press, New Haven and London, 1963.
GELVIN, James L.: *Divided Loyalties. Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of Empire*. University of California Press, Berkeley, 1998.
GEORGES-GAULIS, Berthe: *Angora, Constantinople, Londres. Moustafa Kémal et la politique anglaise en Orient*. Armand Colin, Paris, 1922.
GERMANUS Gyula: *A félhold fakó fényében*. Táncsics Könyvkiadó, Budapest, 1963.
GEORGEON, François: *Aux origines du nationalisme turc: Yusuf Akçura (1876-1935)*. ADPF, Paris, 1980.
GEYIKDAĞI, V. Necla: *Foreign Investment in the Ottoman Empire. International Trade and Relations 1854–1914*. I.B. Tauris, London, 2011.
GHANI, Cyrus: *Iran and the Rise of Reza Shah. From Qajar Collapse to Pahlavi Rule*. I.B. Tauris, London, 2000.
GINGERAS, Ryan: *Sorrowful Shores. Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912–1923*. Oxford University Press, Oxford, 2009.
GINGERAS, Ryan: *Fall of the Sultanate. The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908–1922*. Oxford University Press, Oxford, 2016.
GOLDSCHMIDT JR., Arthur: *A Közel-Kelet rövid története*. Maecenas, Budapest, 1997.
GONTAUT-BIRON, R. de: *Comment la France s'est installée en Syrie (1918-1919)*. Plon, Paris, 1922.
GONTAUT-BIRON, R. de: *La France et la question de Mossoul*. Société d'Études et d'Informations Économiques, Paris, 1923.
GOSSMAN, Lionel: *The Passion of Max von Oppenheim. Archaeology and Intrigue in the Middle East from Wilhelm II to Hitler*. Open Book Publishers, Cambridge, 2014.
GOTTLIEB, Wolfram Wilhelm: *Studies in Secret Diplomacy during the First World War*. George Allen & Urwin Ltd., London, 1957.
GRAINGER, John D.: *The Battle for Syria 1918–1920*. The Boydell Press, Woodbridge, 2013.
GREENWOOD, Louise: *What was Europe's interest in funding the Ottoman Railways of the late Hamidean period?* School of Oriental & African Studies (SOAS), University of London, 2018.
GUILLEN, Pierre: *L'expansion 1881-1898*. Imprimerie nationale, Paris, 1984.
GERSHONI, Israel – JANKOWSKI, J. P.: *Egypt, Islam and the Arabs: the Search for Egyptian Nationhood, 1900–1930*. Oxford University Press, New York, 1986.
GRÜßHABER, Gerhard: *The „German Spirit" in the Ottoman and Turkish Army, 1908–1918. A History of Military Knowledge Transfer*. De Gruyter, Oldenbourg, 2018.
GULYÁS László: *Szaúd-Arábia és az atlanti hatalmak I. és II. Szaúd uralkodása alatt 1950–1958*. Doktori értekezés, SZTE BTK, Szeged, 2016.
HAJDU Tibor – POLLMANN Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Osiris Kiadó, Budapest, 2014.
HAKIM, Carol: *The Origins of the Lebanese National Idea 1840–1920*. University of California Press, Berkeley, 2013.
HALÁSZ Zoltán: *Herzl*. Magyar Világ, Budapest, 1995.
HALE, William: *Turkish Foreign Policy 1774–2000*. Frank Cass, London, 2000.
HALL, Richard C.: *The Balkan Wars 1912–1913. Prelude to the First World War*. Routledge, London, 2000.
HALPERN, Paul G.: *The Naval War in the Mediterranean 1914–1918*. Routledge, London, 2016.
HANIOĞLU, M. Şükrü: *The Young Turks in Opposition*. Oxford University Press, Oxford, 1995.

HANIOĞLU, M. Şükrü: *Preparation for a Revolution. The Young Turks, 1902–1908*. Oxford University Press, Oxford, 2001.
HANIOĞLU, M. Şükrü: *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton University Press, Princeton, 2008.
HANNA, Paul L.: *British Policy in Palestine*. American Council on Foreign Affairs, Washington, 1942.
HARDY, Georges – CAIX, Robert de – DÉHERAIN, Henri: *Histoire des colonies françaises et de l'expansion de la France dans le monde*. III. Plon, Paris, 1931. 486.
HART, Liddell: *'T. E. Lawrence'. In Arabia and After*. Jonathan Cape, London, 1934.
HELLER, Joseph: *British Policy towards the Ottoman Empire 1908–1914*. Frank Cass and Company, London, 1983.
HENNING, Barbara: *Narratives of the History of the Ottoman-Kurdish Bedirhani Family in Imperial and Post-Imperial Contexts. Continuity and Change*. University of Bamberg Press, Bamberg, 2018.
HERZL, Theodor: *A zsidó-állam. A zsidó-kérdés modern megoldásának kísérlete*. Jövőnk, Budapest, 1919.
HEYD, Uriel: *Foundations of Turkish Nationalism. The Life and Teachings of Ziya Gökalp*. Luzac Company – The Harvill Press, London, 1950.
HILLENBRAND, Carole: *Az iszlám. Új történeti bevezetés*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2016.
HOGARTH, David George: *Hejaz before World War I*. Falcon-Oleander, Cambridge, 1978.
HOPKIRK, Peter: *On Secret Service East of Constantinople. The Plot to Bring Down the British Empire*. Hodder & Stoughton, London, 2011.
HOPWOOD, Derek: *The Russian Presence in Syria and Palestine, 1893–1914. Church and Politics in the Near East*. Clarendon Press, Oxford, 1969.
HOPWOOD, Derek: *Syria 1945–1986. Politics and Society*. Unwin Hyman, London, 1988.
HOWARD, Harry N.: *An American Inquiry in the Middle East. The King-Crane Commission*. Khayat, Beyrouth, 1963.
HOWARD, Harry N.: *The Partition of Turkey. A Diplomatic History 1913–1923*. Howard Fertig, New York, 1966.
HOWELL, Georgina: *Daughter of the Desert. The Remarkable Life of Gertrude Bell*. Macmillan, London, 2006.
HÖPP, Gerhard: *Muslime in der Mark. Als Kriegsgefangene und Internierte in Wünsdorf und Zossen*. Das Arabische Buch, Berlin, 1997.
HUGHES, Matthew: *Allenby and the British Strategy in the Middle East 1917–1919*. Frank Cass, New York, 1999.
HUNEIDI, Sahar: *A Broken Trust. Herbert Samuel, Zionism and the Palestinians*. I.B. Tauris, London, 2001.
HURGRONJE, Christiaan Snouck: *The Holy War „Made in Germany"*. G. P. Putnam's Sons, New York, 1915.
HUNTER MILLER, David: *The Drafting of the Covenant*. II. G. P. Putnam's Son, New York, 1928.
IRELAND, Philip: *Iraq. A Study in Political Development*. London, 1937.
ISMAEL, Tareq Y. – ISMAEL, Jacqueline S.: *The Communist Movement in Syria and Lebanon*. University of Florida Press, Gainesville, 1998.
ISSAWI, Charles: *An Economic History of the Middle East and North Africa*. Columbia University Press, New York, 1982.
IVÁNYI Tamás: *Dervisek és dervisrendek*. Kőrösi Csoma Társaság, Budapest, 2011.
J. NAGY László: *Az ummától a nemzetállamig. Az arab országok a 19–20. században*. SZTE Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2009.
J. NAGY László: *Iszlám és politika. Fejezetek a politizált iszlám történetéből*. JATE Kiadó, Szeged, 1989.

JACOB, Harold F.: *Kings of Arabia. The Rise and Set of the Turkish Sovranty in the Arabian Peninsula*. Mills & Boon Ltd., London, 1923.
JACOBS, Matthew F.: *Imagining the Middle East. The Building of an American Foreign Policy, 1918–1967*. The American University in Cairo Press, Cairo, 2011.
JACOBSON, Abigail: *From Empire to Empire. Jerusalem Between Ottoman and British Rule*. Syracuse University Press, Syracuse, 2011.
JACOBSON, Jon: *When the Soviet Union Entered World Politics*. University of California Press, Berkeley, 1994.
JALIL, Hawkar Muheddin: *The British Administration of South Kurdistan and Local Responses, 1918–1932*. University of Leicester, Leicester, 2017.
JANCSÓ Katalin: *Aranyacseppek Latin-Amerikában. Egy sokszínű kontinens születése*. SZTEPress, Szeged, 2021.
JANY János: *Az iszlamizmus. Eszmetörténet és geopolitika*. Typotex – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 2016.
JASTROW, Morris: *The War and the Bagdad Railway. The Story of Asia Minor and its Relation to the Present Conflict*. J. B. Lippincott, Philadelphia – London, 1917.
JONES, Jeremy – RIDOUT, Nicholas: *A History of Modern Oman*. Cambridge University Press, New York, 2015.
KALIGIAN, Dikran Mesrob: *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule 1908–1914*. Taylor & Francis, London, 2011.
KALMÁR Zoltán: *Zsidók Palesztinában. A cionista víziótól a zsidó államig*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2017.
KANNENGIESSER, Hans: *The Campaign in Gallipoli*. Hutchinson & Co., London, 1928.
KANYÓ András: *Versenyfutás az olajért (Epizódok az olaj történetéből)*. Táncsics Könyvkiadó, Budapest, 1976.
KAPUR, Harish: *Soviet Russia and Asia 1917–1927. A Study of Soviet policy towards Turkey, Iran and Afghanistan*. Michael Joseph Ltd., Geneva, 1966.
KARPAT, Kemal H.: *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics*. University of Wisconsin Press, Madison, 1985.
KARSH, Efraim – KARSH, Inari: *Empires of the Sand. The Struggle for the Mastery in the Middle East 1789–1923*. Harvard University Press, Cambridge, 1999.
KAUFFER, Rémi: *La saga des Hachémites. La tragédie du Moyen-Orient 1909-1999*. Perrin, Paris, 2012.
KAYALI, Hasan: *Arabs and Young Turks. Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1997.
KAYSER, Jacques: *L'Europe et la Turquie nouvelle*. PUF, Paris, 1922.
KAZEMZADEH, Firuz: *The Struggle for Transcaucasia (1917–1921)*. Philosophical Library, New York, 1951.
KEDOURIE, Elie: *In the Anglo-Arab Labyrinth. The MacMahon/Husayn Correspondance and its Interpretations 1914–1939*. Cambridge University Press, Cambridge, 1976.
KEDOURIE, Elie: *England and the Middle East. The Destruction of the Ottoman Empire, 1914–1922*. The Harvester Press, London, 1978.
KEEGAN, John: *Az első világháború*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2010.
KENT, Marian: *Oil and Empire. British Policy and Mesopotamian Oil 1900–1920*. The Macmillan Press, London, 1976.
KEREKES Lajos: *Hitler-puccs a sörházban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976.
KHAIR, Antoine A.: *Le Moutaçarrifat du Mont-Liban*. Université Libanaise, Beyrouth, 1973.

KHALIDI, Rashid: *Palestinian Identity. The Construction of Modern National Consciousness*. Columbia University Press, New York, 2010.
KHOURY, Gérard D.: *La France et l'Orient arabe. Naissance du Liban moderne 1914-1920*. Armand Colin, Paris, 1993.
KHOURY, Philip S.: *Urban notables and Arab nationalism. The politics of Damascus 1860–1920*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
KHOURY, Philip S. – KOSTINER, Joseph (szerk.): *Tribes and State Formation in the Middle East*. University of California Press, Berkeley, 1990.
KING, Charles: *The Ghost of Freedom. A History of the Caucasus*. Oxford Scholarship Online, 2008.
KINROSS, Patrick Balfour: *Atatürk. The Rebirth of a Nation*. Weidenfeld and Nicolson, London, 1965.
KLEIN, Janet: *The Margins of Empire. Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*. Stanford University Press, Stanford, 2011.
KNIGHT, Paul: *The British Army in Mesopotamia, 1914–1918*. McFarland & Company, London, 2013.
KOMÁR Krisztián: *Az Osztrák–Magyar Monarchia és Egyiptom kapcsolatai 1882–1914*. SZTE Bölcsészettudományi Kar, Szeged, 2012.
KOSTINER, Joseph: *The Making of Saudi Arabia 1916–1936. From Chieftancy to Monarchical State*. Oxford University Press, New York – Oxford, 1993.
KOSZEV, Dimitâr – HRISZTOV, Hriszto – ANGELOV, Dimitâr: *Bulgária története*. Gondolat, Budapest, 1971.
KREUTZ, Andrej: *Russia in the Middle East. Friend or Foe?* Praeger Security International, Newport, 2007.
KUBIK István: *Egyiptom gazdasága*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979.
LAMY, Étienne: *La France du Levant*. Plon-Nourrit et Cie, Paris, 1900.
LANDAU, Jacob M.: *Pan-Turkism. From Irredentism to Cooperation*. Indiana University Press, Bloomington – Indianapolis, 1995.
LANDAU, Jacob M.: *The Hejaz Railway and the Muslim Pilgrimage. A Case of Ottoman Political Propaganda*. Routledge, Abingdon, 2016.
LARCHER, Maurice: *La guerre turque dans la guerre mondiale*. E. Chiron, Paris, 1926.
LAURENS, Henry: *La question de Palestine. Tome 1. L'invention de la Terre sainte (1799-1922)*. Fayard, Paris, 1999.
LAURENS, Henry: *L'Orient arabe. Arabisme et islamisme de 1789 à 1945*. Fayard, Paris, 1993.
LAURENS, Henry: *Les crises d'Orient II. La naissance du Moyen-Orient 1914-1949*. Fayard, Paris, 2019.
LECLERC, Christophe: *Avec T.E. Lawrence en Arabie. La mission militaire française au Hedjaz 1916-1920*. L'Harmattan, Paris, 1998.
LEHR WAGNER, Heather: *Gertrude Bell. Explorer of the Middle East*. Chelsea House, Philadelphia, 2004.
LEHR WAGNER, Heather: *The Division of the Middle East. The Treaty of Sèvres*. Chelsea House, Philadelphia, 2004.
LENIN, Vlagyimir Iljics: *Lenin művei*. Szikra, Budapest, 1954.
Lenin válogatott művei. II. k. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977.
LESLIE, Shane: *Mark Sykes: His Life and Letters*. Cassel & Company, London, 1923.
LEVENE, Mark: *War, Jews, and the New Europe. The Diplomacy of Lucien Wolf 1914–1919*. The Littman Library of Jewish Civilization, London, 1992.
LEWIS, Bernard: *Isztambul és az oszmán civilizáció*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1981.
LEWIS, Bernard: *The Emergence of Modern Turkey*. Oxford University Press, London, 1968.
LEWIS, Bernard: *The Shaping of the Modern Middle East*. Oxford University Press, Oxford, 1994.

LEWY, Guenter: *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey. A Disputed Genocide*. University of Utah Press, Salt Lake City, 2005.
LIESHOUT, Robert H.: *Britain and the Arab Middle East. World War I and Aftermath*. I.B. Tauris, London, 2016.
LLEWELLYN SMITH, Michael: *Ionian Vision. Greece in Asia Minor 1919–1922*. Hurst & Company, London, 1998.
LOCKMAN, Zachary: *Comrades and Enemies. Arab and Jewish Workers in Palestine, 1906–1948*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1996.
LODER, J. de V.: *The Truth About Mesopotamia, Palestine and Syria.* George Allen & Unwin Ltd., London, 1923.
LONG, C. W. R.: *British Pro-Consuls in Egypt, 1914–1929. The challenge of nationalism.* Routledge, Abingdon, 2005.
LONGRIGG, Stephen Hemsley: *Iraq, 1900 to 1950. A Political, Social, and Economic History*. Oxford University Press, Oxford, 1953.
LOWRY, Heath W.: *The Story Behind Ambassador Morgenthau's Story*. Isis Press, Istanbul, 1990.
LUIZARD, Jean-Pierre: *La formation de l'Irak contemporain. Le rôle politique des ulémas chiites à la fin de la domination ottomane et au moment de la construction de l'État irakien*. CNRS, Paris, 2002.
LYAUTEY, Pierre: *Le drame oriental et le rôle de la France*. Société d'éditions géographiques, maritimes et coloniales, Paris, 1923.
MACCALLUM, Elizabeth: *The Nationalist Crusade in Syria.* The Foreign Policy Association, New York, 1928.
MACMILLAN, Margaret: *Béketeremtők. Az 1919-es párizsi békekonferencia.* Gabo, Budapest, 2005.
MADHAR AHMAD, Kamal: *Kurdistan during the First World War*. Saqi Books, London, 1994.
MAKAI György: *Izrael Állam és a cionizmus*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973.
MANDELSTAM, André: *Le sort de l'Empire ottoman*. Payot, Paris, 1917.
MANGO, Andrew: *Atatürk. The Biography of the Founder of Modern Turkey*. Overlook Press, New York, 1999.
MANTRAN, Robert (szerk.): *Histoire de l'Empire ottoman*. Fayard, Paris, 1989.
MARDIN, Şerif: *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*. Syracuse University Press, Syracuse, 2000.
MASEFIELD, John: *Gallipoli*. S. B. Gundy, Toronto, 1916.
MASSEY, W. T.: *The Desert Campaigns*. G. P. Putnam's Sons, New York, 1918.
MASSIGNON, Louis: *Opera Minora*. 3. k. Dar-al-Maaraf, Beyrouth, 1963.
MATUZ József: *Az Oszmán Birodalom története*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
MAZZA, Roberto: *Jerusalem from the Ottomans to the British*. I.B. Tauris, London, 2009.
MCBETH, B. S.: *British Oil Policy 1919–1939*. Routledge, London, 1985.
MCCARTHY, Justin: *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of Empire.* New York University Press, New York, 1983.
MCCARTHY, Justin – ARSLAN, Esat – TAŞKIRAN, Cemalettin – TURAN, Ömer: *The Armenian Rebellion at Van.* The University of Utah Press, Salt Lake City, 2006.
MCCULLAGH, Francis: *The Fall of Abd-ul-Hamid.* Methuen & Co., London, 1910.
MCKALE, Donald M.: *Curt Prüfer: German Diplomat from the Kaiser to Hitler*. Kent State University Press, Kent, 1987.
MCKALE, Donald M.: *War by Revolution. Germany and Great Britain in the Middle East in the Era of World War I*. The Kent State University Press, Kent, 1998.

MCMEEKIN, Sean: *History's Greatest Heist. The Looting of Russia by the Bolsheviks*. Yale University Press, New Haven – London, 2009.
MCMEEKIN, Sean: *The Berlin–Baghdad Express. The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 2010.
MCMEEKIN, Sean: *The Russian Origins of the First World War*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge – London, 2011.
MCMEEKIN, Sean: *The Ottoman Endgame. War, Revolution and the Making of the Modern Middle East, 1908–1923*. Penguin Books, London, 2015.
MEAD EARLE, Edward: *Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway. A Study of Imperialism*. The Macmillan Company, New York, 1924.
MEYNIER, Gilbert: *L'Algérie révélée. La guerre de 1914-1918 et le premier quart du XXe siècle*. Droz, Genève, 1981.
MÉLAS, George M.: *Ex-King Constantine and the War*. Hutchinson & Co., London, é. n.
MINAULT, Gail: *The Khilafat Movement. Religious Symbolism and Political Mobilization in India*. Columbia University Press, New York, 1982.
MINERBI, Sergio I.: *L'Italie et la Palestine, 1914-1920*. PUF, Paris, 1970.
MINERBI, Sergio I.: *The Vatican and Zionism. Conflict in the Holy Land, 1895–1925*. Oxford University Press, New York, 1990.
MINISTÈRE DE LA GUERRE, État-major de l'Armée – Service Historique: *Les Armées françaises dans la Grande Guerre*. Tome IX, Ier Volume. Imprimerie nationale, Paris, 1936.
MIZRAHI, Jean-David: *Genèse de l'État mandataire. Service des Renseignements et bandes armées en Syrie et au Liban dans les années 1920*. Éditions de la Sorbonne, Paris, 2003.
MOBERLEY, Frederick J.: *The Campaign in Mesopotamia, 1914–1918*. IV. London, 1927.
MONTEFIORE, Simon Sebag: *Jeruzsálem. Egy város életrajza*. Alexandra, Pécs, 2014.
MOOREHEAD, Alan: *Gallipoli*. Wordsworth Editions, London, 1998.
MONROE, Elizabeth: *Philby of Arabia*. Faber and Faber, London, 1973.
MOUBAYED, Sami: *Steel & Silk. Men & Women Who Shaped Syria 1900–2000*. Cune Press, Seattle, 2006.
MUÑOZ, Gema Martín: *Politica y elecciones en el Egipto contemporaneo (1922-1990)*. M.A.E., Madrid, 1992.
MÜHLMANN, Carl: *Der Kampf um die Dardanellen*. Stalling, Oldenburg, 1927.
MÜHLMANN, Carl: *Deutschland und die Türkei 1913–1914*. W. Rothschild, Berlin, 1929.
NALBANDIAN, Louise: *The Armenian Revolutionary Movement. The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*. University of California Press, Berkeley, 1963.
NELSON, Thomas Page: *Italy and the World War*. Charles Scribner's Sons, New York, 1920.
NEULEN, Hans Werner: *Feldgrau in Jerusalem. Das Levantekorps des kaiserlichen Deutschland*. Universitas Verlag, München, 2002.
NEVAKIVI, Jukka: *Britain, France and the Arab Middle East 1914–1920*. The Athlone Press, London, 1969.
NÉMETH István: *Németország története. Egységtől az egységig 1871–1990*. Aula, Budapest, 2002.
NÉMETH István: *Német Császárság 1871–1918. Összegzés és dokumentumok*. L'Harmattan, Budapest, 2009.
NÉMETH Pál: *Az iszlám*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2010.
NICOLSON, Harold George: *Curzon: the Last Phase 1919–1925. Study in Post-war Diplomacy*. Constable, London, 1934.
NIKITINE, Basile: *Les Kurdes. Étude sociologique et historique*. Éditions Aujourd'hui, Plan de La Tour, 1978.

NISH, Ian H.: *Alliance in Decline. A study in Anglo-Japanese relations, 1908–23*. Bloomsbury, London, 2012.
NORDAU, Max – NORDAU, Anna: *Max Nordau. A Biography*. The Nordau Committee, New York, 1943.
NOVÁK Attila: *Theodor Herzl*. Vince Kiadó, Budapest, 2002.
OBERHAUS, Salvador: *„Zum wilden Aufstande entflammen". Die deutsche Ägyptenpolitik 1914 bis 1918. Ein Beitrag zur Propagandageschichte des Ersten Weltkrieges*. Heinrich-Heine-Universität, Düsseldorf, 2006.
OLSON, Robert: *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880–1925*. University of Texas Press, Austin, 1989.
ONLEY, James: *The Arabian Frontier of the British Raj. Merchants, Rulers, and the British in the Nineteenth-Century Gulf*. Oxford University Press, Oxford, 2007.
ONLEY, James: *Britain and the Gulf Shaikhdoms, 1820–1971: The Politics of Protection*. Occasional Paper No. 4. Center for International and Regional Studies, Georgetown University School of Foreign Service in Qatar, 2009.
OREN, Michael B.: *Power, Faith, and Fantasy. America in the Middle East, 1776 to the Present*. W. W. Norton & Company, New York, 2007.
ORMOS Mária – MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás 1814–1945*. Osiris, Budapest, 2003.
ORTAYLI, İlber: *Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada*. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2004.
OWEN, Roger: *The Middle East in the World Economy 1800–1914*. I.B. Tauris, London, 1993.
ÖZCAN, Azmi: *Pan-Islamism. Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877–1924)*. Brill, Leiden, 1997.
ÖZDEMIR, Bülent: *Assyrian Identity and the Great War. Nestorian, Chaldean and Syrian Christians in the 20th Century*. Whittles Publishing, Dunbeath, 2012.
ÖZDEMIR, Hikmet: *The Ottoman Army 1914–1918. Disease and Death on the Battlefield*. The University of Utah Press, Salt Lake City, 2008.
ÖZUĞLU, Hakan: *Kurdish Notables and the Ottoman State. Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries*. State University of New York Press, Albany, 2004.
ÖZYÜKSEL, Murat: *The Hejaz Railway and the Ottoman Empire. Modernity, Industrialisation and Ottoman Decline*. I.B. Tauris, London, 2014.
PALABIYIK, Mustafa Serdar: *Megérteni 1915 eseményeit: törökök és örmények*. Szófia Kiadó, Budapest, 2017.
PAMUK, Şevket: *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
PANARETOFF, Stephen: *Near Eastern Affairs and Conditions*. The Macmillan Company, New York, 1922.
PATI, Budheswar: *India and the First World War*. Atlantic Publishers, New Delhi, 1996.
PATYOMKIN, V. P. (szerk.): *A diplomácia története*. 2. köt. V. M. Chvosztov – J. J. Minc: *Az újkori diplomácia története (1872–1919)*. Szikra, Budapest, 1948.
PAYASLIAN, Simon: *United States Policy Toward the Armenian Question and the Armenian Genocide*. Palgrave Macmillan, New York, 2005.
PECH, Edgar: *Les alliés et la Turquie*. PUF, Paris, 1925.
PENTZOPOULOS, Dimitri: *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*. Michael Llewellyn Smith, London, 2002.
PICAUDOU, Nadine: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient, 1914-1923*. Éditions Complexe, Bruxelles, 1992.
PICHON, Jean: *Le partage du Proche-Orient*. J. Peyronnet, Paris, 1938.

PINGAUD, Albert: *Histoire diplomatique de la France pendant la Grande Guerre*. I. k. Alsatia, Paris, 1938.
POLK, William R.: *The Arab World*. Harvard University Press, Cambridge, 1980.
PORATH, Yehoshua: *The Emergence of the Palestinian-Arab National Movement 1918–1929*. Franck Cass, London, 1974.
PORATH, Yehoshua: *The Palestinian-Arab National Movement 1929–1939*. Franck Cass, London, 1977.
PÓCZIK Szilveszter: *Az iszlám forradalom. Négy műhelytanulmány a radikális iszlámról*. IDResearch Kft. – Publikon Kiadó, Pécs, 2011.
PRANTNER Zoltán: *Jemen és a szocialista országok 1955–1970*. Szegedi Egyetemi Kiadó – JATE-Press, Szeged, 2009.
PRICE, M. Philips: *War & Revolution in Asiatic Russia*. George Allen & Unwin Ltd., London, 1917.
PRICKER, D. P.: *Georges Clemenceau. Politikai életrajz*. Gondolat, Budapest, 1988.
PRÜFER, Curt: *Germany's Covert War in the Middle East. Espionage, Propaganda and Diplomacy in World War I*. I.B. Tauris, London – NewYork, 2018.
PUGH, Roy: *Wingate Pasha. The Life of General Sir Francis Reginald Wingate 1861–1953*. Pen & Sword Military, Barnsley, 2011.
QUATAERT, Donald: *The Ottoman Empire, 1700–1922*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
QUIGLEY, John: *The International Diplomacy of Israel's Founders. Deception at the United Nations in the Quest for Palestine*. Cambridge University Press, Cambridge, 2016.
RABBATH, Edmond: *La formation historique du Liban politique et constitutionnel*. Université Libanaise, Beyrouth, 1973.
REFAAT AL-IMAM, Muhammad: The massacres of Adana: April 1909 and its impact in Egypt. In: Aram Harutyunyan (szerk.): *The Crime of Genocide: Prevention, Condemnation and Elimination of Consequences*. Proceedings of International Conference, Yerevan, December 14–15, 2010. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia, Yerevan, 2011. 148–149.
REYNOLDS, Michael A.: *The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908–1918. Identity, Ideology and the Geopolitics of World Order*. 1. k. Princeton University Press, Princeton, 2003.
REYNOLDS, Michael A.: *Shattering Empires. The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908–1918*. Cambridge University Press, Cambridge, 2011.
RICHARD, Henry: *La Syrie et la Guerre*. Chapelot, Paris, 1916.
RIDDELL, George Allardice: *Lord Riddell's Intimate Diary of the Peace Conference and After 1918–1923*. Gollancz, London, 1933.
RITTER, Gerhard: *Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des „Militarismus" in Deutschland. III. Die Tragödie der Staatskunst: Bethmann Hollweg als Kriegskanzler (1914-1917)*. R. Oldenbourg, München, 1964.
ROBERTS, Stephen H.: *History of French Colonial Policy*. II. P. S. King & Son, London, 1929.
RODOGNO, Davide: *Against Massacre. Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914*. Princeton University Press, Princeton, 2012.
ROGAN, Eugene L.: *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire. Transjordan, 1850–1921*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
ROGAN, Eugene: *The Fall of the Ottomans. The Great War in the Middle East, 1914–1920*. Penguin Books, London, 2015.
ROHRBACH, Paul: *Germany's Isolation. An Exposition of the Economic Causes of the War*. A. C. McClurg, Chicago, 1915.

RONALDSHAY, Earl of: *The Life of Lord Curzon. Being the Authorized Biography of George Nathaniel Marquess Curzon of Keddleston*. III. Ernest Benn, London, 1928.
ROSHWALD, Aviel: *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires. Central Europe, Russia and the Middle East, 1914–1923*. Routledge, London, 2001.
ROSTOVÁNYI Zsolt: *Együttélésre ítélve. Zsidók és palesztinok küzdelme a Szentföldért*. Corvina, Budapest, 2006.
ROUSSO, Henry: *Le syndrome de Vichy de 1944 à nos jours*. Seuil, Paris, 1990.
RUBIN, Barry – SCHWANITZ, Wolfgang G.: *Nácik, iszlamisták és a modern Közel-Kelet megteremtése*. Patmos Records, Budapest, 2014.
RUPPIN, Dr. Arthur: *Syrien als Wirtschaftsgebiet*. Benjamin Harz, Berlin – Wien, 1920.
RUSTEM BEY, Ahmed: *La guerre mondiale et la question turco-arménienne*. Ferd. Wyss, Berne, 1918.
SABAHI, Houshang: *British Policy in Persia 1918–1925*. Frank Cass, London, 1990.
SACHAR, Howard M.: *The Emergence of the Middle East: 1914–1924*. Allen Lane – The Penguin Press, London, 1970.
SACHAR, Howard M.: *A History of the Jews in the Modern World*. Vintage Books, New York, 2006.
SADAKA, Nagib: *La question syrienne pendant la guerre de 1914*. Larose, Paris, 1941.
SALIBI, Kamal: *A House of Many Mansions. The History of Lebanon Reconsidered*. I.B. Tauris, London, 2005.
SARAFIAN, Ara: *Talaat Pasha's Report on the Armenian Genocide*. Gomidas Institute, London, 2011.
SARGENT, Michael: *British Military Involvement in Transcaspia (1918–1919)*. Conflict Studies Research Center, April 2004.
SCHECHTMAN, Joseph B.: *Rebel and Statesman. The Vladimir Jabotinsky Story. The Early Years*. Thomas Yoseloff, New York, 1956.
SCHNEER, Jonathan: *The Balfour Declaration. The Origins of the Arab-Israeli Conflict*. Bloomsbury, London, 2011.
SCHÖLLGEN, Gregor: *Imperialismus im Gleichgewicht. Deutschland, England und die orientalische Frage 1871–1914*. R. Oldenbourg Verlag, München, 2000.
SEGEV, Tom: *One Palestine, Complete. Jews and Arabs Under the British Mandate*. Henry Holt, New York, 1999.
SETON-WATSON, R. W.: *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A Study in Diplomacy and Party Politics*. Routledge, London, 1962.
SHAHNAVAZ, Shahbaz: *Britain and the opening up of South-West Persia 1880–1914. A study in imperialism and economic dependence*. Routledge, London, 2005.
SHAW, Stanford J. – SHAW, Ezel Kural: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume II. Reform, Revolution, and Republic. The Rise of Modern Turkey 1808–1975*. Cambridge University Press, Cambridge, 1977.
SHEFFY, Yigal: *British Military Intelligence in the Palestine Campaign 1914–1918*. Frank Cass, London, 1998.
SHERSON, Erroll: *Townshend of Chitral and Kut*. W. Heinemann, London, 1928.
SHORSH, Hussain: A kurdok eredete, nyelve, vallása. *Valóság*, 47. évf. (2004), 7. sz. 33–51.
SIEBERT, B. De – SCHREINER, George Abel: *Entente Diplomacy and the World. Matrix of the History of Europe, 1909–14*. George Allen & Unwin Ltd., London, 1921.
SIEGEL, Jennifer: *Endgame. Britain, Russia and the Final Struggle for Central Asia*. I.B. Tauris, London, 2002.
SMITH, JR., C. Jay: *The Russian Struggle for the Power, 1914–1917. A Study of Russian Foreign Policy during the First World War*. Philosophical Library, New York, 1956.

SIMONYAN, Hrachik: *The Destruction of Armenians in Cilicia, April 1909*. Gomidas Institute, London, 2012.
SLIGHT, John: *The British Empire and the Hajj 1865–1956*. Harvard University Press, Harvard, 2015.
SLUGLETT, Peter: *Britain in Iraq. Contriving King and Country*. I.B. Tauris, London, 2007.
SOKOLOW, Nahum: *History of Zionism 1600–1918*. Vol. II. Longmans, Green, and Co., London, 1919.
SOMEL, Selçuk Akşin: *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908. Islamization, Autocracy and Discipline*. Brill, Leiden, 2001.
SONYEL, Salahi Ramadan: *Turkish diplomacy 1918–1923. Mustapha Kemal and the Turkish National Movement*. Sage, London, 1975.
SOSHUK, Levi – EISENBERG, Azriel (szerk.): *Momentous Century. Personal and Eyewitness Accounts of the Rise of the Jewish Homeland and State 1875–1978*. Cornwall Books, London, 1984.
SPECTOR, Ivar: *The Soviet Union and the Muslim World, 1917–1958*. University of Washington Press, Seattle, 1959.
STAFF, Gary: *German Battlecruisers of World War One. Their Design, Construction and Operations.* Seaforth Publishing, Barnsley, 2014.
STANWOOD, Frederick: *War, Revolution and British Imperialism in Central Asia*. Ithaca Press, London, 1983.
STEIN, Leonard: *The Balfour Declaration*. Simon and Schuster, London, 1961.
STEJNBERG, J. L.: *A középkeleti brit agresszió története*. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1953.
STITT, George: *A Prince of Arabia. The Emir Shereef Ali Haider*. G. Allen and Unwin, London, 1948.
STIVERS, William: *Supremacy and Oil. Irak, Turkey and the Anglo-American World Order 1918–1930*. Cornell University Press, Ithaca, 1982.
STOYANOVSKY, Jacob: *The Mandate for Palestine*. Longmans and Green, London, 1928.
STRACHAN, Hew: *The First World War. Volume I: To Arms.* Oxford University Press, Oxford, 2001.
STUHLMANN, Franz: *Der Kampf um Arabien zwischen der Türkei und England*. George Westermann, Hamburg, 1916.
SUAVI, Ali: *A propos de l'Herzegovine*. Maisonneuve et Cie, Paris, 1875.
SUNY, Ronald Grigor: *The Baku Commune, 1917–1918. Class and Nationality in the Russian Revolution*. Princeton University Press, Princeton, 1972.
SUNY, Ronald Grigor: *„A sivatagban élhetnek, de másutt sehol." Az örmény népirtás története*. L'Harmattan, Budapest, 2016.
SURFACE, Frank Macy – BLAND, Raymond L.: *American Food in the World War and Reconstruction Period. Operations of the Organization Under the Direction of Herbert Hoover 1914–1924*. Stanford University Press, Palo Alto, 1931.
SYKES, Christopher: *Cross Roads to Israel*. Collins, London, 1965.
SZILÁGYI István: *Geopolitika*. Publikon Kiadó, Pécs, 2013.
SZILÁGYI Péter: *A líbiai monarchia a függetlenségtől a nacionalista forradalomig, 1951–1969*. Doktori értekezés, SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged, 2013.
SZTÁLIN: *Művei*. IV. Szikra, Budapest, 1950.
TACHJIAN, Vahé: *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie. Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1933)*. Karthala, Paris, 2004.
TAMARI, Salim: *Year of the Locust. A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past*. University of California Press, Berkeley, 2011.
TAUBE, Baron: *La politique russe d'avant-guerre et fin de l'empire des tsars (1909-1917)*. Ernest Leroux, Paris, 1928.

TAUBER, Eliezer: *The Emergence of the Arab Movements*. Routledge, London, 1993.
TAUBER, Eliezer: *The Arab Movements in World War I*. Frank Cass, London, 1993.
TAUBER, Eliezer: *The Formation of Modern Syria and Iraq*. Routledge, Abingdon, 1995.
TAYLOR, A. J. P.: *Harc a hatalomért. Európa, 1848–1918*. Scolar, Budapest, 2000.
TEITELBAUM, Joshua: *The Rise and Fall of the Hashimite Kingdom of Arabia.* Hurst & Company, London, 2001.
TEJEL GORGAS, Jordi: *Le mouvement kurde de Turquie en exil. Continuités et discontinuités du nationalisme kurde sous le mandat français en Syrie et au Liban (1925-1946)*. Peter Lang, Berne, 2007.
TEVETH, Shabtai: *Ben-Gurion and the Palestinian Arabs. From Peace to War*. Oxford University Press, Oxford, 1985.
TEMPERLEY, H. W. V. (szerk.): *A History of the Peace Conference of Paris*. VI. Henry Frowde and Hodder & Stoughton, London, 1924.
TEMPERLEY, Harold: *England and the Near East. The Crimea.* Longmans, Green and Co., London, 1936.
THOBIE, Jacques: *Ali et les 40 voleurs. Impérialismes et Moyen-Orient de 1914 à nos jours*. Messidor, Paris, 1985.
THOMAS, Lovell: *With Lawrence in Arabia*. Hutchinson & Co., London, é. n.
THOMPSON, Elizabeth: *Colonial Citizens. Republican Rights, Paternal Privilege and Gender in French Syria and Lebanon*. Columbia University Press, New York, 2000.
TIBAWI, A. L.: *A Modern History of Syria, including Lebanon and Palestine.* Macmillan Saint-Martin's Press, London, 1969.
TIBI, Bassam: *Keresztes háború és dzsihád. Az iszlám és a kereszténység világ.* Corvina, Budapest, 2003.
TOKODY Gyula: *Az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei (1890–1918).* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.
TOPRANI, Anand: *Oil and Grand Strategy. Great Britain and Germany, 1918–1941*. Dissertation, Georgetown University, Washington, 2012.
TOWNSEND, John: *Proconsul to the Middle East. Sir Percy Cox and the End of Empire*. I.B. Tauris, London, 2010.
TOWNSHEND, Charles: *When God Made Hell. The British Invasion of Mesopotamia and the Creation of Iraq, 1914–1921*. Faber and Faber, London, 2011.
TOYNBEE, Arnold J.: *Armenian Atrocities. The Murder of a Nation*. Hodder & Stoughton, London, 1915.
TOYNBEE, Arnold J.: *The Western Question in Greece and Turkey. A Study in the Contact of Civilisation*. Constable and Company, London, 1922.
TREVELYAN, George Macaulay: *Grey of Fallodon. The Life and Letters of Sir Edward Grey, afterwards Viscount Grey of Fallodon.* Houghton Mifflin Company, Boston, 1937.
TRIPP, Charles: *A History of Iraq*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
TROELLER, Gary: *The Birth of Saudi Arabia. Britain and the Rise of the House of Sa'ud*. Frank Cass, London, 1976.
TRUMPENER, Ulrich: *Germany and the Ottoman Empire, 1914–1918*. Princeton University Press, Princeton, 1968.
TUCHMAN, Barbara W.: *Bible and Sword. England and Palestine from the Bronze Age to Balfour*. Ballantine Books, New York, 1984.
ULLMAN, Richard H.: *Anglo-Soviet relations, 1917–1921*. 3. k. Princeton University Press, Princeton, 1971.

ULRICHSEN, Kristian Coates: *The Logistics and Politics of the British Campaigns in the Middle East, 1914–22*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2011.
ULRICHSEN, Kristian Coates: *The First World War in the Middle East*. Hurst & Company, London, 2014.
UYAR, Mesut: *The Ottoman Defence Against the ANZAC Landing: 25 April 1915*. Australian Army Campaigns Series 16. Army History Unit, Canberra, 2015.
UYAR, Mesut: *The Ottoman Army and the First World War*. Routledge, Abingdon, 2021.
ÜNGÖR, Uğur Ümit: *The Making of Modern Turkey. Nation and State in Eastern Anatolia, 1913–1950*. Oxford University Press, Oxford, 2011.
VARGA Csaba Béla: *Afganisztán – a legyőzhetetlen*. Kelet Kiadó, Budapest, 2010.
VELLAY, Charles: *Le problème méditerranéen*. Berger-Levrault, Paris – Nancy, 1913.
VINCENT, Phoebe: *My Darling Mick. The Life of Granville Ryrie 1865–1937*. National Library of Australia, Canberra, 1997.
VRATZIAN, Simon: *Armenia and the Armenian Question*. Hairenik Publishing Company, Boston, 1943.
WAILLY, Henri de: *Liban, Syrie: le mandat 1919-1940*. Perrin, Paris, 2010.
WARD, Steven R.: *Immortal. A Military History of Iran and Its Armed Forces*. Georgetown University Press, Washington, 2009.
WATTS, Martin: *The Jewish Legion and the First World War*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2004.
WAVELL, Archibald: *Allenby. A Study in Greatness. The Biography of Field-Marshall Viscount Allenby of Megiddo and Felixstow*. Oxford University Press, New York, 1941.
WERFEL, Franz: *A Musza Dagh negyven napja*. I–II. Európa Kiadó, Budapest, 1973.
WESTRATE, Bruce: *The Arab Bureau. British Policy in the Middle East, 1916–1920*. Pennsylvania State University Press, University Park, 1992.
WILSON, Jeremy: *Lawrence of Arabia. The Authorized Biography of T. E. Lawrence*. Atheneum, New York, 1990.
WILSON, Mary C.: *King Abdullah, Britain and the Making of Jordan*. Cambridge University Press, Cambridge, 1987.
WINEGARD, Timothy C.: *The First Oil World War*. University of Toronto Press, Toronto, 2016.
WINGATE, Sir Ronald: *Wingate of the Sudan. Life and Time of General Sir Reginald Wingate, Maker of the Anglo-Egyptian Sudan*. Greenwood Press, London, 1955.
WINSTONE, H. V. F.: *Captain Shakespear. A Portrait*. Jonathan Cape, London, 1976.
WOLF, Klaus: *Victory at Gallipoli, 1915*. Pen & Sword Books, Philadelphia, 2020.
WOODWARD, David R.: *Hell in the Holy Land. World War I in the Middle East*. The University Press of Kentucky, Lexington, 2006.
YANIKDAĞ, Yücel: *Healing the Nation. Prisoners of War, Medicine and Nationalism in Turkey, 1914–1939*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 2013.
YANOSKY, Jean – DAVID, Jules: *Syrie ancienne et moderne*. Firmin Didot Frères, Paris, 1848.
YODFAT, Aryeh – ABIR, Mordechai: *In the Direction of the Gulf. The Soviet Union and the Persian Gulf*. Frank Cass, London, 1977.
YODFAT, Aryeh Y.: *The Soviet Union and the Arabian Peninsula. Soviet Policy Towards the Persian Golf and Arabia*. Routledge, Abingdon, 1983.
YORULMAZ, Naci: *Arming the Sultan. German Arms Trade and Personal Diplomacy in the Ottoman Empire Before World War I*. I.B. Tauris, London, 2014.
ZEINE, Zeine N.: *The Struggle for Arab Independence. Western Diplomacy and the Rise and Fall of Faisal's Kingdom in Syria*. Khayat's, Beirut, 1960.

ZEMAN, Z. A. B.: *A Diplomatic History of the First World War*. Weidenfeld and Nicolson, London, 1971.
ZÜRCHER, Erik-Jan: *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1915–1926*. E. J. Brill, Leiden, 1984.
ZÜRCHER, Erik J.: *The Young Turk Legacy and Nation Building from the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*. I.B. Tauris, London, 2010.

Szótárak, lexikonok

ÁGOSTON, Gábor – MASTERS, Bruce (szerk.): *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. Facts on File, New York, 2009.
BECKER, Jean-Jacques: Dardanelles c. szócikk. In: François Cochet – Rémy Porte (szerk.): *Dictionnaire de la Grande Guerre 1914-1918*. Laffont, Paris, 2008. 53.
HADROVICS László (főszerk.): *A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása. Az újgörög nevek magyar helyesírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985.
LIGETI Lajos (főszerk.): *Keleti nevek magyar helyesírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
„Newspapers" szócikk. In: Sebastian Maisel (szerk.): *The Kurds. An Encyclopedia of Life, Culture, and Society*. ABC-CLIO, Santa Barbara, 2018. 168.
PERINÇEK, Mehmet: Alexandropol, treaty of. In: Kate Fleet – Gudrun Krämer – Denis Matringe – John Nawas – Everett Rowson (szerk.): *The Encyclopaedia of Islam. Three*. Brill, Leiden, 2015. 18–19.
TUCKER, Spencer C. (szerk.): *The European Powers in the First World War. An Encyclopaedia*. Taylor & Francis, New York, 1999.
VICZIÁN János (szerk.): *Magyar katolikus lexikon*. 8. köt. Szent István Társulat, Budapest, 2003.
WATTS, Tim J.: Halukka. In: Spencer C. Tucker (szerk.): *The Encyclopedia of the Arab-Israeli Conflict. A Political, Social, and Military History*. Vol. I: A–F. ABC Clio, Santa Barbara, 2008. 416.

Tanulmányok, szakcikkek

ABOUL-ENEIN, Youssef: History of the Syrian Arab Army: prussianization of the Arab Army, the Arab Revolt of 1916–1918, and the cult of nationalization of Arabs in the Levant after World War I. *Infantry Magazine*, 2005. november 1.
ABU JABER, Kamel S.: The Millet System in the Nineteenth-Century Ottoman Empire. *The Muslim World*, 57. évf., 3. sz. (1967. július) 212–223.
ABU-MANNEH, Butrus: The Christians between Ottomanism and Syrian Nationalism: the Ideas of Butrus Al-Bustani. *International Journal of Middle East Studies*, 11. évf., 3. sz. (1980. május) 287–304.
AFKHAMI, Amir: Compromised Constitutions: The Iranian Experience with the 1918 Influenza Pandemic. *Bulletin of the History of Medicine*, 77. évf., 2. sz. (2003. nyár) 367–392.
AGERON, Charles-Robert: Gambetta et la reprise de l'expansion coloniale. *Revue française d'histoire d'outre-mer*, 60. évf. (1972), 215. sz. 165–204.
AHMAD, Feroz: Great Britain's Relations with the Young Turks 1908–1914. *Middle Eastern Studies*, 2. évf., 4. sz. (1966. július) 302–329.
AHMAD, Feroz: The Late Ottoman Empire. In: Marian Kent (szerk): *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. Frank Cass, London, 1996. 5–30.

AHMAD, Feroz: The Special Relationship. The Committee of Union and Progress and the Ottoman Jewish Political Elite, 1908–1918. In: Avigdor Levy (szerk.): *Jews, Turks, Ottomans. A Shared History, Fifteenth Throught the Twentieth Century*. Syracuse University Press, Syracuse, 2002. 212–230.
AJAY JR., Nicholas Z.: Political Intrigue and Suppression in Lebanon during World War I. *International Journal of Middle East Studies*, 5. évf., 2. sz. (1974. április) 140–160.
AKARLI, Engin Deniz: The Administrative Council of Mount Lebanon. In: Nadim Shehadi – Dana Haffar Mills (szerk.): *Lebanon. A History of Conflict and Consensus*. Centre for Lebanese Studies and I.B. Tauris, London, 1988. 79–100.
AKÇAM, Taner: The Ottoman Documents and the Genocidal Policies of the Committee for Union and Progress (İttihad ve Terakki) toward the Armenians in 1915. *Genocide Studies and Preventions: An International Journal*, 1. évf., 2. sz. (2006. szeptember) 127–148.
AKIN, Yiğit: War, Women, and the State. The Politics of Sacrifice in the Ottoman Empire During the First World War. *Journal of Women's History*, 26. évf., 3. sz. (2014. ősz) 12–35.
AKSAKAL, Mustafa: Not 'by those old books of international law, but only by war': Ottoman Intellectuals on the Eve of the Great War. *Diplomacy & Statecraft*, 15. évf. (2004), 3. sz. 507–544.
AKSAKAL, Mustafa: „Holy War Made in Germany"? Ottoman Origins of the 1914 Jihad. *War in History*, 18. évf. (2011), 2. sz. 184–199.
AKSAKAL, Mustafa: The Ottoman Empire. In: Robert Gerwarth – Erez Manela (szerk.): *Empires at War 1911–1923*. Oxford University Press, Oxford, 2014.
AKSAKAL, Mustafa: The Ottoman Proclamation of Jihad. In: Erik-Jan Zürcher (szerk.): *Jihad and Islam in World War I. Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's „Holy War Made in Germany"*. Leiden University Press, Leiden, 2016. 53–70.
AKTAR, Ayhan: Economic Nationalism in Turkey: the Formative Years, 1912–1925. *Boğaziçi Journal, Review of Social, Economic and Administrative Studies*, 10. évf. (1996), 1–2. sz. 263–290.
AKTAR, Ayhan: Mustafa Kemal at Gallipoli: The Making of a Saga. In: Michael J. K. Walsh – Andrekos Varnava (szerk.): *Australia and the Great War. Identity, Memory and Mythology*. Melbourne University Publishing, Melbourne, 2016. 149–171.
AMOS, M. S.: Martial Law in Egypt, 1914–1923. *Law Quarterly Review*, 41. évf. (1925), 3. sz. 263–271.
ANDERSEN, Andrew – PARTSKHALADZE, George: La guerre soviéto-géorgienne et la soviétisation de la Géorgie (février-mars 1921). *Revue historique des armées*, 254. sz., 2009/1. 67–75.
ANDREW, C. M. – KANYA-FORSTNER, A. S.: The French Colonial Party and French Colonial War Aims, 1914–1918. *The Historical Journal*, 17. évf., 1. sz. (1974. március) 79–106.
ANDREW, C. M. – KANYA-FORSTNER, A. S.: Gabriel Hanoteaux, The Colonial Party and the Fashoda Strategy. *Journal of Imperial and Commonwealth History*, 3. évf. (1974), 1. sz. 55–104.
ANDREW, C. M. – GRUPP Peter – KANYA-FORSTNER, A. Sydney: Le mouvement colonial français et ses principales personnalités (1890-1914). *Revue française d'histoire d'outre-mer*, 62. évf. (1975), 229. sz. 640–673.
ANDURAIN, Julie d': La Méditerranée orientale durant la Grande Guerre, nouvel enjeu entre la France et la Grande-Bretagne. In: Jean-Paul Pellegrinetti: (szerk.): La Grande Guerre en Méditerranée. *Cahiers de la Méditerranée*, 81. sz., 2010. december. 25–44.
ANDURAIN, Julie d': Négocier en Syrie en 1920: Gouraud et Fayçal avant la bataille de Damas. In: Emmanuel Vivet (szerk.): *Négociations d'hier et leçons pour aujourd'hui*. Larcier, Paris, 2014. 225–237.
ANDURAIN, Julie d': La „Grande Syrie", diachronie d'une construction géographique (1912-1923). *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 141. sz., 2017. június. 33–51.

ANDURAIN, Julie d' – DRIEU, Cloé: Par-delà le théâtre européen de 14-18. L'autre Grande Guerre dans le monde musulman. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 141. sz. 2017. június. 11–33.
ARKUN, Aram: Zeytun and the Commencement of the Armenian Genocide. In: Ronald Grigor Suny – Fatma Müge Göçek – Norman M. Naimark (szerk.): *A Question of Genocide. Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire.* Oxford University Press, Oxford, 2011.
ARSAN, Andrew: The patriarch, the amir and the patriots: civilisation and self-determination at the Paris Peace Conference. In: T. G. Fraser (szerk.): *The First World War and Its Aftermath: the Shaping of the Middle East.* The University of Chicago Press, Chicago, 2015. 127–145.
ASHRAF, Assef: A Familial State: Elite Families, Ministerial Offices, and the Formation of Qajar Iran. *International Journal of Middle East Studies*, 51. évf., 1. sz. (2019. február) 43–64.
ATABAKI, Touraj: Disgruntled Guests: Iranian Subaltern on the Margins of the Tsarist Empire. *International Review of Social History*, 48. évf., 3. sz. (2003. december) 401–426.
AUBERT, Roger: Les démarches du cardinal Mercier en vue de l'octroi à la Belgique d'un mandat sur la Palestine. *Bulletin de la Classe des Lettres et Sciences morales et politiques*, Académie royale de Belgique, 5. sorozat, 65. évf. (1979) 166–228.
AVEDIAN, Vahagn: The Armenian Genocide of 1915 from a Neutral Small State's Perspective: Sweden. *Genocide Studies and Prevention*, 5. évf. (2010), 3. sz. 323–340.
AVEDIAN, Vahagn: State Identity, Continuity, and Responsibility: the Ottoman Empire, the Republic of Turkey and the Armenian Genocide. *European Journal of International Law*, 23. évf. (2012), 3. sz. 797–820.
AVEDIAN, Vahagn: Knowing and Doing. The Armenian Genocide in Official Swedish Reports. In: Lars Hillås Lingius (szerk.): *In Times of Genocide 1915–2015. Report from a conference on the Armenian Genocide and Syriac Seyfo.* Bilda – Swedish Cultural Centre, Älvsjö, 2015. 71–83.
BAKRI, Alia El: „Memories of the Beloved": Oral Histories from the 1916–19 Siege of Medina. *International Journal of Middle East Studies*, 46. évf., 4. sz. (2014. november) 703–718.
BALCI, Ali – KURDAŞ, Tuncay – ELDIZ, İsmail – TURAN, Yildirim: War Decision and Neoclassical Realism: The Entry of the Ottoman Empire into the First World War. *War in History*, 27. évf., 4. sz. (2020. december) 643–669.
BALDRY, John: Al-Yaman and the Turkish Occupation 1849–1914. *Arabica*, 23. évf., 2. sz. (1976. június) 156–196.
BALDRY, John: British Naval Operations against Turkish Yaman 1914–1919. *Arabica*, 25. évf., 2. sz. (1978. június) 148–197.
BALDRY, John: Soviet Relations with Saudi Arabia and the Yemen 1917–1938. *Middle Eastern Studies*, 20. évf., 1. sz. (1984. január) 53–80.
BALOGH András: Az I. világháború és a Kelet. In: Majoros István (főszerk.): *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára.* ELTE BTK, Budapest, 2015. 609–631.
BALOGH Ádám: Lakosságcsere Görögország és Törökország között 1914-ben. *Világtörténet*, 2002. tavasz–nyár. 37–46.
BARTON, Charles: High Commissioner Bristol's Implementation of Wilsonian Internationalism in Asia Minor and Its Shortcomings. *Mediterrán Tanulmányok XXX.* Szeged, 2020. 175–205.
BAST, Oliver: Duping the British and outwitting the Russians? Iran's foreign policy, the 'Bolshevik threat', and the genesis of the Soviet-Iranian Treaty of 1921. In: Stephanie Cronin (szerk.): *Iranian–Russian Encounters. Empires and Revolutions since 1800.* Routledge, London, 2013. 261–297.

BAST, Oliver: Les „buts de guerre" de la Perse neutre pendant la Première Guerre mondiale. *Relations internationales*, 160. sz. 2014/4. 95–110.
BECKER, Jean-Jacques: La Grande Guerre en Méditerranée. L'Empire ottoman dans la guerre. In: Pellegrinetti: (szerk.): La Grande Guerre en Méditerranée. i. m. 17–23.
BEDFORD, A. C.: The World Oil Situation. *Foreign Affairs*, 1. évf. (1922–1923), 3. sz. 96–107.
BEN-BASSAT, Yuval – HALEVY, Dotan: A Tale of Two Cities and One Telegram. The Ottoman Military Regime and the Population of Greater Syria During WWI. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 45. évf. (2018), 2. sz. 212–230.
BENKE József – HARTMANN Márton: Palesztina társadalmi struktúrájának fejlődése a XIX. század végétől a XX. század közepéig. *Tájékoztató*, 1980. 4. sz. 70–79.
BENNETT, G.H.: Lloyd George, Curzon and the Control of British Foreign Policy 1919–22. *Australian Journal of Politics and History*, 45. évf. (1999), 4. sz. 467–482.
BERELOVICH, Eyal – KARK, Ruth: The missing element in Palestine: infrastructure and logistics during the First World War. *First World War Studies*, 2017. november 20. 1–20.
BERRIDGE, W. J. – ABOODY, Sattar al-: The Battle of Sha'iba, 1915: Ottomanism, British Imperialism and Shia Religious Activism during the Mesopotamian Campaign. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 45. évf. (2017), 4. sz. 630–651.
BEŞIKÇI, Mehmet: Domestic Aspects of Ottoman Jihad: The Role of Religious Motifs and Religious Agents in the Mobilization of the Ottoman Army. In: Zürcher (szerk.): *Jihad and Islam in World War I.* i. m. 95–116.
BETHÉMONT, Jacques: L'eau, le pouvoir, la violence dans le monde méditerranéen. *Hérodote, revue de géographie et de géopolitique*, 103. sz., 2001. 4. negyedév. 175–200.
BILMEZ, Bülent: The Place of the Turkish Independence War in the American Press (1918-1923). *Turkish Yearbook*, XXXI. 51–74.
BINOCHE-GUEDRA, Jacques: Le rôle des élus de l'Algérie et des colonies au Parlement sous la Troisième République (1871-1940). *Revue française d'histoire d'outre-mer*, 75. évf. (1988), 280. sz. 309–346.
BISHKU, Michael B.: The Interactions and Experiences of Armenians and Jews in the Ottoman Empire and Republic of Turkey from the Young Turk Revolution of 1908 to the Present. *Nationalism and Ethnic Politics*, 23. évf. (2017), 4. sz. 431–452.
BÍRÓ Gábor: A török függetlenségi háború a magyar sajtó tükrében. *Acta Historica*, tomus CXXVI., Szeged, 2007. 195–204.
BJØRNLUND, Matthias: The 1914 cleansing of Aegean Greeks as a case of violent Turkification. *Journal of Genocide Research*, 10. évf., 1. sz. (2008. március) 41–57.
BJØRNLUND, Matthias: 'A Fate Worse Than Dying': Sexual Violence during the Armenian Genocide. In: Dagmar Herzog (szerk.): *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*. Palgrave Macmillan, London, 2008. 16–58.
BJØRNLUND, Matthias: Adana and Beyond: Revolution and Massacre in the Ottoman Empire Seen Through Danish Eyes, 1908/9. *Haigazian Armenological Review*, 30. évf., 2010. 125–156.
BJØRNLUND, Matthias: „The Big Death". Finding Precise Terminology for the Murder of the Armenian People. *The Armenian Mirror-Spectator*, 2015. április 25. 13.
BODNAR Erzsébet: Oroszország déli törekvései és a fekete-tengeri szorosok problémája (1774–1806). In: Ferwagner Péter Ákos – Kalmár Zoltán (szerk.): *Távolabbra tekintve. Tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára*. Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 2010. 237–251.
BOMPARD, Maurice: L'entrée en guerre de la Turquie. *La Revue de Paris*, 28. évf., 4. köt. (1921. július–augusztus) 61–85.

BONIN, Charles-Eudes: Le chemin de fer du Hedjaz. *Annales de Géographie*, 102. sz., 1909. 416–432.
BOOTH, Charles James: *The Dissolution of the Ottoman Empire: The Study of the Political Clause of the Treaty of Sèvres, August 10, 1920*. M.A. Thesis, University of Ottawa, Ottawa, 1968.
BOSWORTH, R. J. B.: Italy and the End of the Ottoman Empire. In: Kent (szerk): *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. i. m. 52–75.
BOTOS Máté: A Kék Könyv mint történeti forrás. Megjegyzések az örmény genocídium egyik dokumentációja hitelességének kérdéséhez. In: Botos Máté – Kovács Bálint (szerk.): *Az emlékezet száz éve. Így látja az utókor az örmény népirtást*. L'Harmattan – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 2019. 61–75.
BOZARSLAN, Hamit: Le Prince Sabahaddin (1879-1948). *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte / Revue suisse d'histoire*, 52. évf. (2002), 3. sz. 287–301.
BRIDGE, F. R.: *Tarde venientibus ossa*: Austro-Hungarian Colonial Aspirations in Asia Minor 1913–14. *Middle Eastern Studies*, 6. évf. (1970), 3. sz. 319–330.
BRIDGE, Francis Roy: Austria-Hungary and the Ottoman Empire in the Twentieth Century. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv*, 34. 1981. 234–271.
BRIDGE, F. R.: The Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire, 1900–18. In: Kent (szerk): *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. i. m. 31–51.
BRUINESSEN, Martin van: A Kurdish Warlord on the Turkish-Persian Frontier in the Early Twentieth Century: Isma'il Agha Simko. In: Touraj Atabaki (szerk.): *Iran and the First World War. Battleground of the Great Powers*. I.B. Tauris, London, 2006. 69–93.
BULLOCK, David L.: The Middle East. In: Higham, Robin – Showalter, Dennis E. (szerk.): *Researching World War I. A Handbook*. Greenwood Press, West-port, 2003. 185–202.
BURROWS, Matthew: 'Mission civilisatrice': French Cultural Policy in the Middle East, 1860–1914. *The Historical Journal*, 29. évf., 1. sz. (1986. március) 109–135.
BUSSIÈRE, Eric: La France et les affaires pétrolières au lendemain de la Première Guerre mondiale – la politique des groupes financiers à travers celle de la Banque de l'Union Parisienne. *Histoire, économie et société*, 1. évf. (1982), 2. sz. 313–328.
BÚR Gábor: Imperia in emperio? Herzl Tivadar és az Uganda-terv. In: Háda Béla – Ligeti Dávid – Majoros István – Maruzsa Zoltán – Merényi Krisztina (szerk.): *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves*. ELTE, Budapest, 2010. 95–106.
BÚR Gábor: Az 1904-es entente cordiale, a gyarmatügyi kiegyezés. In: Uő.: *Afrika-történeti tanulmányok*. AKKP – ELTE BTK Történeti Intézet – Mundus Novus Könyvek, Budapest, 2011. 220–226.
BÚR Gábor: Partes aequales? Angol–egyiptomi Szudán: különös kétszer kettős. In: Majoros István (főszerk.): *Hindu istenek, sziámi tigrisek. Balogh András 70 éves*. ELTE, Budapest, 2014. 83–92.
CALZOLARI-BOUVIER, Valentina: L'American Committee for Armenian and Syrian Relief et l'instrumentalisation du témoignage d'Aurora Mardiganian (1918-1919). *Relations internationales*, 171. sz. 2017/3. 17–30.
CAMPOS, Michelle U.: Between „Beloved Ottomania" and „The Land of Israel": The Struggle over Ottomanism and Zionism among Palestine's Sephardi Jews 1908–13. *International Journal of Middle East Studies*, 37. évf., 4. sz. (2005. november) 461–483.
CARMAN, Harry J.: England and the Egyptian Problem. *Political Science Quarterly*, 36. évf., 1. sz. (1921. március) 51–78.
CESARANI, David: An embattled minority. The Jews in Britain during the First World War. *Immigrants & Minorities*, 8. évf. (1989), 1–2. sz. 60–81.

ÇETINSAYA, Gökhan: The Caliph and the Mujtahids: Ottoman Policy towards the Shiite Community of Iraq in the Late Nineteenth Century. *Middle Eastern Studies*, 41. évf., 4. sz. (2005. július) 561–574.
CEYLAN, Ebubekir: An Analysis of History of Turkish Education: Sources, Pioneers and Approaches. In: Paolo Bianchini – Roberto Sani (szerk.): *Textbooks and Citizenship in Modern and Contemporary Europe*. Peter Lang, Bern, 2016. 73–91.
CHABRIER, Edith: Les délégués au Premier Congrès des peuples d'Orient (Bakou, 1er-8 septembre 1920). *Cahiers du monde russe et soviétique*, 26. évf., 1. sz. (1985. január–március) 21–42.
CHARLWOOD, David J.: The Impact of the Dardanelles Campaign on British Policy Towards the Arabs: How Gallipoli Shaped the Hussein-McMahon Correspondence. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 42. évf. (2015), 2. sz. 241–252.
CHEVALLIER, Dominique: Lyon et la Syrie en 1919. Les bases d'une intervention. *Revue historique*, 224. köt. (1960. október–december) 275–320.
CHEVALLIER, Dominique: Le Congrès arabe de Paris (juin 1913) à la Société de Géographie. *La Géographie*, 1552. sz., 2014. 1. negyedév. 10–17.
CHÉRIF BA, Daha: Le Maroc en Méditerranée occidentale. Des disputes à la „rationalité" coloniale, du XVIIe siècle au XXe siècle. *Mediterrán Tanulmányok XXIII*. Szeged, 2014. 49–85.
CHITI, Elena: Et si la Grande Guerre commençait en 1911? L'entrée en guerre vue d'Alexandrie. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 141. sz., 2017. június. 153–171.
ÇIÇEK, Kemal: The Question of Genocidal Tendency in the Minority Politics of the Young Turks. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 33. évf. (2013), 1. sz. 1–28.
ÇIÇEK, M. Talha: Visions of Islamic Unity: A Comparison of Djemal Pasha's *al-Sharq* and Sharīf Husayn's *al-Qibla* Periodicals. *Die Welt des Islams*, 54. évf., 3–4. sz. (2014. december) 460–482.
ÇIÇEK, M. Talha: The Holy War in Syria: Cemal Pasha and the Ottoman Plan to conquer Egypt in the First World War. *War History*, 35. évf., 1. sz. (2016. február) 39–53.
ÇIÇEK, M. Talha: Negotiating power and authority in the desert: the Arab Bedouin and the limits of the Ottoman state in Hijaz, 1840–1908. *Middle Eastern Studies*, 52. évf. (2016), 2. sz. 260–279.
CLEVELAND, William L.: The Role of Islam as Political Ideology in the First World War. In: Edward Ingram (szerk.): *National and International Politics in the Middle East. Essays in Honour of Elie Kedourie*. Routledge, London, 2013.
CLOAREC, Vincent: La France du Levant ou la spécificité impériale française au début du XXe siècle. *Revue française d'histoire d'outre-mer*, 83. évf. (1996), 313. sz. 3–32.
COCHET, François: L'armée d'Orient, des expériences combattantes loin de Verdun. In: Pellegrinetti: (szerk.): La Grande Guerre en Méditerranée. i. m. 91–103.
CONNELLY, Mark: The British Campaign in Aden, 1914–1918. *Journal of the Centre for First World War Studies*, 2. évf. (2005), 1. sz. 65–96.
COX, Jafna L.: A Splendid Training Ground: The Importance to the Royal Air Force of its Role in Iraq, 1919–32. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 13. évf. (1985), 2. sz. 157–184.
CRAFT, Stephen G.: Angling for an Invitation to Paris: China's Entry into the First World War. *The International Historical Review*, 16. évf., 1. sz.(1994. február) 1–24.
CRESSATY, Comte: La France et la question des Lieux Saints. *Revue politique et parlementaire*, 22. évf., 84. köt. (1915. július–augusztus–szeptember) 334–344.
CROUZET, Guillemette: „For England everything centres round India and Arabia": la guerre anglo-allemande dans le golfe Persique: impérialisme, politique tribale et *jihad* (1914-1915). *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 141. sz., 2017. június. 85–103.

CSEKE László: Teleki Pál és a Moszul-bizottság. *A Földgömb*, 30. évf. (2012), 264. sz. 40–47.
CSORBA György: Történész a történelem viharában: Karácson Imre az 1908–1911 közötti törökországi eseményekről. *Keletkutatás*, 2012. tavasz. 87–101.
CSORBA György: A dzsihád kihirdetése a Monarchiában az első világháború idején. *Aetas*, 32. évf. (2017), 1. sz. 68–80.
DADRIAN, Vahakn N.: The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: the Anatomy of a Genocide. *International Journal of Middle East Studies*, 18. évf., 3. sz. (1986. augusztus) 311–360.
DADRIAN, Vahakn: The Role of the Special Organisation in the Armenian Genocide in the First World War. In: Panikos Panayi (szerk.): *Minorities in Wartime*. Bloomsbury, London, 2016. 50–82.
DAILAMI, Pezhmann: The Bolsheviks and the Jangali Revolutionary Movement 1915–1920. *Cahiers du Monde Russe*, 31. évf., 1. sz. (1990. január–március) 43–60.
DANN, Uriel: The Beginnings of the Arab Legion. *Middle Eastern Studies*, 5. évf., 3. sz. (1969. október) 181–191.
DARWIN, John: An undeclared empire: The British in the Middle East, 1918–39. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 27. évf. (1999), 2. sz. 159–176.
DAVISON, Roderic H.: The Armenian Crisis, 1912–1914. *American Historical Review*, 53. évf., 3. sz. (1948. április) 481–505.
DAVISON, Roderic H.: Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century. *American Historical Review*, 59. évf., 4. sz. (1954. július) 844–864.
DAVISON, Roderic H.: Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne. In: Gordon A. Craig – Felix Gilbert (szerk.): *The Diplomats 1919–1939*. Princeton University Press, Princeton, 1981. 172–209.
DAWN, C. Ernest: The Rise of Arabism in Syria. In: Uő. (szerk.): *From Ottomanism to Arabism. Essays on the Origins of Arab Nationalism*. University of Illinois Press, Chicago, 1975. 132–153.
DAWN, C. Ernest: The Formation of Pan-Arab Ideology in the Interwar Years. *International Journal of Middle East Studies*, 20. évf., 1. sz. (1988. február) 67–91.
DEBBAS, Charles: Le Congrès Arabe-Syrien. *Correspondance d'Orient*, 6. évf., 115. sz., 1913. július 1. 13–16.
DEEB, Marius: Bank Misr and the Emergence of the Local Bourgeoisie in Egypt. *Middle Eastern Studies*, 12. évf. (1976), 3. sz. 69–86.
DEEB, Marius: Labour and Politics in Egypt, 1919–1939. *International Journal of Middle East Studies*, 10. évf., 2. sz. (1979. május) 187–203.
DELANOË, Igor: Le bassin de la mer Noire, un enjeu de la Grande Guerre en Méditerranée. In: Pellegrinetti: (szerk.): La Grande Guerre en Méditerranée. i. m. 75–90.
DEMETER Gábor: Expanzió vagy önvédelem? Az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai köreinek tervei Szerbiával kapcsolatban (1913–1915). *Világtörténet*, 5. (37.) évf. (2015), 3. sz. 391–407.
DEMETER Gábor: Külpolitikai alternatívák: a magyar politikai elit (Burián, Thallóczy, Tisza) véleménye a balkáni kérdés rendezéséről 1912–1915 között. *Hadtörténelmi Közlemények*, 130. évf. (2017), 2. sz. 355–375.
DER MATOSSIAN, Bedross: From Bloodless Revolution to Bloody Counterrevolution: The Adana Massacres of 1909. *Genocide Studies and Preventions*, 6. évf., 2. sz. (2011. nyár) 152–173.
DERINGIL, Selim: The Ottoman Origins of Kemalist Nationalism: Namik Kemal to Mustafa Kemal. *European History Quarterly*, 23. évf., 2. sz. (1993. április) 165–191.

DERINGIL, Selim: „The Armenian Question is Finally Closed": Mass Conversion of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895–1897. *Comparative Studies in Society and History*, 51. évf., 2. sz. (2009. április) 344–371.
DÉVÉNYI Kinga: A *dzsihád* az iszlámban. *Világtörténet*, 7. (39.) évf. (2017), 2. sz. 297–324.
DRAKE, R. J. B.: Priming the Powder Keg. Habsburg Modernization Efforts and their Effects on Balkan Diplomacy. *Öt kontinens*, 2013. 1. sz. 109–123.
DUTTON, D. J.: The Balkan Campaign and French War Aims in the Great War. *The English Historical Review*, 94. évf. (1979) 370. sz. 97–113.
DUCROCQ, Georges: La politique du gouvernement des soviets en Perse. *Revue du Monde Musulman*, 52. köt. 1922. december. 84–180.
DUGUID, Stephen: The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia. *Middle Eastern Studies*, 9. évf., 2. sz. (1973. május) 139–155.
DUTTON, David: The Deposition of King Constantine of Greece, June 1917: an Episode in Anglo-French Diplomacy. *Canadian Journal of History / Annales canadiennes d'histoire*, 12. évf. (1978), 3. sz. 325–345.
DÜNDAR, Fuat: When did the First World War End for Turkey? *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 141. sz., 2017. június. 209–226.
DYER, Gwynne: The Turkish Armistice of 1918: 1–The Turkish Decision for a Separate Peace, Autumn 1918. *Middle Eastern Studies*, 8. évf., 2. sz. (1972. május) 143–178.
DYER, Gwynne: The Turkish Armistice of 1918: 2–A Lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Moudros. *Middle Eastern Studies*, 8. évf., 3. sz. (1972. október) 313–348.
EGEDY Gergely: Ausztrália az első világháborúban – Gallipoli. In: Németh István (szerk.): *Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. L'Harmattan, Budapest, 2004. 262–270.
EGERESI Zoltán: A török nemzetépítés Atatürk korában. *Világtörténet*, 3. (35.) évf. (2013), 1. sz. 125–144.
ELDAR, Dan: French Policy towards Husayn, Sharif of Mecca. *Middle Eastern Studies*, 26. évf. (1990), 3. sz. 329–350.
ELDEM, Edhem: Capitulations and Western trade. Western trade in the Ottoman Empire: questions, issues and sources. In: Suraiya N. Faroqhi (szerk.): *The Cambridge History of Turkey. Vol. 3. The Later Ottoman Empire, 1603–1839*. Cambridge University Press, Cambridge, 2006. 283–335.
ELDEM, Edhem: Istanbul as a Cosmopolitain City: Myths and Realities. In: Ato Quayson – Girish Daswani (szerk.): *A Companion to Diaspora and Transnationalism*. Wiley Blackwell, Chichester, 2013. 212–230.
Entrevue de la délégation de l'Inde pour le Califat avec M. Lloyd George à Downing Street. *Revue du monde musulman*, 40–41. k., 1920. 178–200.
ERGÜN, Cengiz: A Part of the Ottoman Centralization Policy: Travel Permits and Their Samples Until the 20th Century. *Mediterrán Tanulmányok XXX*. Szeged, 2020. 155–174.
ERICKSON, Edward J.: Strenght against Weakness: Ottoman Military Effectiveness at Gallipoli, 1915. *Journal of Military History*, 65. évf., 4. sz. (2001. október) 981–1011.
ERICKSON, Edward J.: Bayonets on Musa Dagh: Ottoman Counterinsurgency Operations – 1915. *Journal of Strategic Studies*, 28. évf., 3. sz. (2005. június) 529–548.
ERICKSON, Edward J.: The Armenians and Ottoman Military Policy, 1915. *War in History*, 15. évf. (2008), 2. sz. 141–167.
ERICKSON, Edward J.: Captain Larkin and the Turks. The Strategic Impact of the Operations of *HMS Doris* in Early 1915. *Middle Eastern Studies*, 46. évf. (2010), 1. sz. 151–162.

ERICKSON, Edward J.: The Armenian Relocations and Ottoman National Security: Military Necessity or Excuse for Genocide? *Middle East Critique*, 20. évf., 3. sz. (2011. ősz) 291–298.
ERIMTAN, Can: Hittites, Ottomans and Turks: Ağaoğlu Ahmed Bey and the Kemalist construction of Turkish nationhood in Anatolia. *Anatolian Studies*, 58. évf. (2008) 141–171.
ETTEHADIYYEH, Mansoureh: The Iranian Provisional Government. In: Atabaki (szerk.): *Iran and the First World War*. i. m. 9–27.
EZZERELLI, Kaïs: Le pèlerinage à La Mecque au temps du chemin de fer du Hedjaz (1908-1914). In: Sylvia Chiffoleau – Anna Madœuf (szerk.): *Les pèlerinages au Maghreb et au Moyen-Orient. Espaces publics, espaces du public*. IFPO, Beyrouth, 2005. 167–191.
EZZERELLI, Kaïs: Muhammad 'Abdu et les réformistes syro-libanais: influence, image, postérité. In: Maher al-Charif – Sabrina Mervin (szerk.): *Modernités islamiques*. Presses de l'IFPO, Damas, 2006. 79–105.
ÉMILY, J.: L'assistance française en Syrie. In: Haut-Commissariat de la République Française en Syrie et au Liban: *La Syrie et le Liban en 1921*. Emile Larose, Paris, 1922. 121–147.
FANTAUZZO, Justin: Ending Ottoman Misrule: British Soldiers, Liberal Imperialism, and the First World War in Palestine. *Journal of the Middle East and North Africa*, 6. évf., 1. sz. (2015. január–március) 17–32.
FARGUES, Philippe: The Arab Christians of the Middle East: A Demographic Perspectives. In: Andrea Pacini (szerk.): *Christian Communities in the Arab Middle East. The Challenge of the Future*. Oxford University Press, Oxford, 1998. 48–66.
FARHA, Mark: From Anti-imperial Dissent to National Consent: the First World War and the Formation of a Trans-sectarian National Consciousness in Lebanon. In: Fraser (szerk.): *The First World War and Its Aftermath*… i. m. 91–110.
FARHI, David: The *Şeriat* as a Political Slogan – or the „Incident of the 31st Mart". *Middle Eastern Studies*, 7. évf., 3. sz. (1971. október) 275–299.
FATTAH, Hala – BADEM, Candan: The Sultan and the Rebel: Sa'dun al-Mansur's Revolt in the Muntafiq, c. 1891–1911. *International Journal of Middle East Studies*, 45. évf. (2013), 4. sz. 677–693.
FEKETE István: Diplomáciatörténet. A magyar–török diplomáciai kapcsolatok felvétele. *Valóság*, 41. évf., 12. sz. (1998. december) 60–66.
FERWAGNER Péter Ákos: A Nagy-Szíria-terv a hetvenes években. *Mediterrán Világ*, 13. 2010. 13–35.
FERWAGNER Péter Ákos: Algériai bevándorlás a Levantéba (1830–1914). *Mediterrán Világ*, 15. sz. 2010. 99–114.
FERWAGNER Péter Ákos: Nagíb Azuri és az „arab ébredés". In: Ferwagner Péter Ákos – Garaczi Imre – Kalmár Zoltán (szerk.): *Mediterrán perspektívák*. Stratégiakutató Intézet, Budapest, 2015. 67–82.
FERWAGNER Péter Ákos: A francia gyarmati uralom megrendülése a Közel-Keleten: az 1925–1927-i szíriai felkelés. *Világtörténet*, 7. (39.) évf. (2017), 4. sz. 545–573.
FERWAGNER Péter Ákos: Munkásmozgalom és nemzeti forradalom Egyiptomban – a korai időszak. In: Harsányi Iván – Székely Gábor (szerk.): *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 2019*. Magyar Lajos Alapítvány, Budapest, 2019. 42–52.
FERWAGNER Péter Ákos: Magyar katonák Palesztinában, 1916–1918. *Dél-Dunántúli Hadtörténet-írás*, 1. évf. (2020), 1. sz. 85–102.
FERWAGNER Péter Ákos: Nacionalizmus, elnyomás, éhínség. Libanon az első világháborúban. *Aetas*, 36. évf. (2021), 2. sz. 19–39.
FLANDIN, Étienne: Nos droits en Syrie et en Palestine. *La Revue hebdomadaire*, 27. évf., VI. köt., 1915. június. 17–32.

FIRRO, Kais M.: Lebanese Nationalism versus Arabism: From Bulus Nujaym to Michel Chiha. *Middle Eastern Studies*, 40. évf., 5. sz. (2004. szeptember) 1–27.
FISCHER Ferenc: A német–angol geopolitikai metszéspont: Bréma–Berlin–Bizánc–Bagdad–Basra kontra Kairó–Kuvait–Karachi. In: Fischer Ferenc – Harsányi Iván – Ormos Mária (szerk.): *Kutatási füzetek*. 5. köt. JPTE, Pécs, 1999. 65–75.
FLORINSKY, Michael T.: A Page of Diplomatic History: Russian Military Leaders and the Problem of Constantinople during the War. *Political Science Quarterly*, 44. évf., 1. sz. (1929. március) 108–115.
FLORINSKY, Michael T.: Russia and Constantinople: Count Kokovtzov's Evidence. *Foreign Affairs*, 8. évf., 1929. október. 138–139.
FODOR Gábor: A törökországi örmények pusztulása az első világháborúban. *Eszmélet*, 23. évf., 9. sz. (2011. tél) 164–177.
FODOR Gábor: Oroszország szerepe az örmény nemzeti ébredésben, 1878–1914. *Világtörténet*, 3. (35.) évf. (2013), 1. sz. 113–124.
FODOR Gábor: Népirtás vagy kitelepítés? Történész szemmel az örmények nagy tragédiája. *Rubicon*, 26. évf. (2015), 5–6. sz. 82–87.
FORD, Franklin L. – SCHORSKE, Carl E.: The Voice in the Wilderness: Robert Coulondre. In: Gordon A. Craig – Felix Gilbert (szerk.): *The Diplomats 1919–1939*. Princeton University Press, Princeton, 1981. 555–578.
FOSTER, Zachary J.: The 1915 Locust Attack in Syria and Palestine and its Role in the Famine During the First World War. *Middle Eastern Studies*, 51. évf. (2015), 3. sz. 370–394.
FOURNIÉ, Pierre: Le Mandat à l'épreuve des passions françaises: l'affaire Sarrail (1925). In: Nadine Méouchy (szerk.): *France, Syrie et Liban 1918-1946. Les ambigüités et les dynamiques de la relation mandataire*. Presses de l'Ifpo, Damas, 2002. 125–168.
FÖRSTER, Stig: A globalizált háború. In: Burgdorff – Wiegreffe (szerk.): *Az első világháború*… i. m. 185–194.
FRANK Tibor: „C'est la paix!" A Sixtus-levelek és Károly császár különbéke-kezdeményezése 1916–17-ben. In: Majoros (főszerk.): *Sorsok, frontok, eszmék*… i. m. 105–113.
FRENCH, David: The Origins of the Dardanelles Campaign Reconsidered. *History*, 68. évf., 223. sz. (1983. június) 210–224.
FRENCH, David: The Dardanelles, Mecca and Kut: Prestige as a Factor in British Eastern Strategy, 1914–1916. *War and Society*, 5. évf., 1. sz. (1987. május) 45–61.
FRÉMEAUX, Jacques: Les interventions militaires françaises au Levant pendant la Grande Guerre. *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 262. sz., 2016. április–június. 49–71.
GALERA, Yann: Reorganization of the Gendarmerie in Macedonia: An Example of European Military Cooperation, 1904–1914. In: Robert S. Rush – William W. Epley (szerk.): *Multinational Operations, Alliances, and International Military Cooperation. Past and Future*. PfP Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes, Washington, 2006. 209–215.
GELVIN, James L.: The Social Origins of Popular Nationalism in Syria: Evidence for a New Framework. *International Journal of Middle Eastern Studies*, 26. évf., 4. sz. (1994. november) 645–661.
GAYFFIER-BONNEVILLE, Anne-Claire de: L'actualité de la Grande Guerre et de son règlement dans le Moyen-Orient contemporain. *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 262. sz., 2016/2. 7–26.
GAYFFIER-BONNEVILLE, Anne-Claire de: Regards coloniaux croisés: la France et l'indépendance égyptienne (1919-1922). *Relations internationales*, 171. sz. 2017/3. 57–68.
GAZDIK Gyula: A földmagántulajdon kialakulása Egyiptomban. *Tudományos szocializmus*. Tomus XXII. JATE, Szeged, 1987. 89–118.

GAUIN, Maxime: How to create a problem of refugees: the evacuation of Cilicia by France and the flow of Armenian civilians (1921–1922). *Review of Armenian Studies*, 25. sz. 2012. 67–101.
GAUIN, Maxime: Strategic Threats and Hesitations: The Operations and Projects of Landing in Cilicia and the Ottoman Armenians. In: Fatih Mehmet Sancaktar (szerk.): *19.-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu. Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar. 5-7 Ocak 2015 Uluslararası Sempozyum, İstanbul, Birdililer*. 2. k. Türk Ocakları İstanbul Şubesi, İstanbul, 2015. 982–1004.
GAUNT, David: The Ottoman Treatment of the Assyrians. In: Ronald Grigor Suny – Fatma Müge Göçek – Norman M. Naimark (szerk.): *A Question of Genocide. Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*. Oxford University Press, Oxford, 2011. 244–259.
GAWRYCH, George W.: The Culture and Politics of Violence in Turkish Society, 1903–14. *Middle Eastern Studies*, 22. évf. (1986), 3. sz. 307–330.
GECSE Géza: A külpolitika hatása az 1870-es, 1880-as évek orosz nagyhatalmi gondolkodására. In: Háda – Ligeti – Majoros – Maruzsa – Merényi (szerk.): *Nemzetek és birodalmak*… i. m. 177–191.
GECSE Géza: Expanzió, önreflexió s annak hiánya az orosz politikában Szarajevótól a Hercegszigetekig (1914–1919). In: Majoros (főszerk.): *Sorsok, frontok, eszmék*… i. m. 431–443.
GEORGANOPOULOS, Euripides P.: The Young Turks Policy Towards the Greeks of Pontus in the Elections of 1908 and 1912. In: Dimitris Stamatopoulos (szerk.): *Balkan Nationalism(s) and the Ottoman Empire. Vol. III: The Young Turk Revolution and Ethnic Groups*. The Isis Press, Istanbul, 2015. 79–95.
GIANNIKOPOULOS, Dimitrios: Greece's entry into the Great War. Attitudes towards and dilemmas of the Eastern Question. In: Johnson, Robert – Kitchen, James E. (szerk.): *The Great War in the Middle East: A Clash of Empires*. Routledge, London – NewYork, 2019. 74–96.
GILMOUR, David: The Unregarded Prophet: Lord Curzon and the Palestine Question. *Journal of Palestine Studies*, 25. évf., 3. sz. (1996. tavasz) 60–68.
GINIO, Eyal: Debating the Nation in court: the Torlakian Trial (Istanbul, 1921). *Armenian Review*, 55. évf., 1–2. sz. (2015. ősz–tél) 1–16.
GLENNY, M. V.: The Anglo–Soviet Trade Agreement, March 1921. *Journal of Contemporary History*, 5. évf. (1970), 2. sz. 63–82.
GOLDBERG, Ellis: Peasants in Revolt – Egypt 1919. *International Journal of Middle East Studies*, 24. évf., 2. sz. (1992. május) 261–280.
GOLDBERG, Jacob: The 1913 Saudi Occupation of Hasa Reconsidered. *Middle Eastern Studies*, 18. évf., 1. sz. (1982. január) 21–29.
GOLDBERG, Jacob: The 1914 Saudi–Ottoman Treaty – Myth or Reality? *Journal of Contemporary History*, 19. évf., 2. sz. (1984. április) 289–314.
GOLDBERG, Jacob: Philby as a Source for Early Twentieth-Century Saudi History: A Critical Examination. *Middle Eastern Studies*, 21. évf., 2. sz. (1985. április) 223–243.
GOLDBERG, Jacob: The Origins of British–Saudi Relations: the 1915 Anglo–Saudi Treaty Revisited. *Historical Journal*, 28. évf., 3. sz. (1985. szeptember) 693–703.
GOLDBERG, Jacob: Captain Shakespear and Ibn Saud: A Balanced Reapprisal. *Middle Eastern Studies*, 22. évf., 1. sz. (1986. január) 74–88.
GOLDZIHER Ignác: A muhammedán közvéleményről. *Budapesti Szemle*, 30. k., 1882. 234–265.
GOOLD, Douglas: Lord Hardinge and the Mesopotamia Expedition and Inquiry, 1914–1917. *The Historical Journal*, 19. évf., 4. sz. (1976. december) 919–945.
GÖKAY, Bülent: Turkish Settlement and the Caucasus, 1918–20. *Middle Eastern Studies*, 32. évf., 2. sz. (1996. április) 45–76.

GREBENKIN, Igor – AKULSIN, Pjotr: Az I. világháború és Oroszország nemzeti érdekei. *Világtörténet*, 5. (37.) évf. (2015), 3. sz. 409–417.
GRUPP, Peter: Le „parti colonial" français pendant la première guerre mondiale. Deux tentatives de programme commun. *Cahiers d'études africaines*, 14. évf. (1974), 54. sz. 377–391.
GUERZONI, Benedetta: Les photographies du génocide des Arméniens et les limites de leur circulation pendant la Grande Guerre. *Relations internationales*, 171. sz. 2017/3. 31–42.
GUILLEN, Pierre: Les questions coloniales dans les relations franco-allemandes à la veille de la Première Guerre mondiale. *Revue historique*, 503. sz., 1972. július–szeptember. 87–106.
GUSSONE, Martin: Architectural Jihad. The „Halbmondlager" Mosque of Wünsdorf as an Instrument of Propaganda. In: Zürcher (szerk.): *Jihad and Islam in World War I*… i. m. 179–222.
HACISALIHOĞLU, Mehmet: Inclusion and Exclusion: Conscription in the Ottoman Empire. *Journal of Modern European History*, 5. évf. (2007), 2. sz. 264–286.
HADDAD, Mahmoud: Arab Religious Nationalism in the Colonial Era: Rereading Rashīd Ridā's Ideas on the Caliphate. *Journal of the American Oriental Society*, 117. évf., 2. sz. (1997. április–június) 253–277.
HANIOĞLU, M. Şükrü: The Second Constitutional Period, 1908-1918. In: Reşat Kasaba (szerk.): *The Cambridge History of Turkey. Volume 4. Turkey in the Modern World.* Cambridge University Press, Cambridge, 2008. 62–111.
HANIOĞLU, M. Sükrü: Ottoman Jihad and Jihads: The Ottoman Shīʿī Jihad, the Successful One. In: Zürcher (szerk.): *Jihad and Islam in World War I*… i. m. 117–134.
HARPER, Tim: Singapore, 1915, and the Birth of the Asian Underground. *Modern Asian Studies*, 47. évf., 6. sz. (2013. november) 1782–1811.
HATTIS ROLEF, Susan: The Zionists and St. John Philby. *Jewish Social Studies*, 34. évf., 2. sz. (1972. április) 107–121.
HEINE, Peter: Sâlih ash-Sharîf at-Tûnisî, a North African nationalist in Berlin during the First World War. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 33. sz., 1982/1. 89–95.
HELLER, Joseph: Sir Louis Mallet and the Ottoman Empire: The Road to War. *Middle Eastern Studies*, 12. évf., 1. sz. (1976. január) 3–44.
HELLER, Joseph: Britain and the Armenian Question, 1912–1914. A Study in Realpolitik. *Middle Eastern Studies*, 16. évf., 1. sz. (1980. január) 3–26.
HOGARTH, D. G.: Wahabism and British Interests. *Journal of the British Institute of International Affairs*, 4. évf., 2. sz. (1925. március) 70–81.
HORVÁTH Jenő: Olaszország semlegessége a Nagy Háború első kilenc hónapjában. In: Németh (szerk.): *Az első világháború 1914–1918*… i. m. 208–230.
HORVÁTH Jenő: Líbia története az olasz gyarmati korszakban, 1911–1947. In: Majoros István (főszerk.): *Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves*. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2012. 285–297.
HOSCHILLER, Max: La Russie sur le chemin de Byzance. II. *La Revue de Paris*, 22. évf., 4. köt. (1915. július–augusztus) 766–796.
HOURANI, Albert: The Ottoman Background of the Modern Middle East. In: Uő. (szerk.): *The Emergence of the Modern Middle East*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1981. 1–18.
HOURANI, Albert: Ottoman Reform and the Politics of Notables. In: Uo. 36–66.
HOURANI, Albert: A Note on Revolutions in the Arab World. In: Uo. 67–74.
HOURANI, Albert: The Middleman in a Changing Society: Syrians in Egypt in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. In: Uo. 103–123.

HOURANI, Albert: Lebanon: Development of a Political Society. In: Uo. 124–141.
HOURANI, Albert: The Arab Awakening Forty Years Later. In: Uo. 193–215.
HOVANNISIAN, Richard G.: The First World War as the Defining Moment in Modern Armenian History. In: Olaf Farschid – Manfred Kropp – Stephan Dähne (szerk.): *The First World War as Remembered in the Countries of the Eastern Mediterranean*. Ergon Verlag, Würzburg, 2006. 25–32.
HOWARD, Harry N.: An American Experiment in Peacemaking: the King-Crane Commission. *The Muslim World*, 32. évf., 2. sz. (1942. április) 122–146.
HUGHES, Matthew: Edmund Allenby. Third Army, 1915–1917. In: Ian F. W. Beckett – Steven J. Corvi (szerk.): *Haig's Generals*. Pen & Sword Military, Barnsley, 2006. 12–32.
HUGHES, Matthew: Command, Strategy and the Battle for Palestine, 1917. In: Ian F. W. Beckett (szerk.): *1917: Beyond the Western Front*. Brill, Leiden, 2009. 113–129.
HUGHES, Thomas L.: The German Mission to Afghanistan, 1915–1916. *German Studies Review*, 25. évf., 3. sz. (2002. október) 447–476.
HUREWITZ, J. C.: Ottoman Diplomacy and the European State System. *Middle East Journal*, 15. évf., 2. sz. (1961. tavasz) 141–152.
INOSTRANSEV, Général: L'opération de Sarykamych (décembre 1914). *Revue militaire française*, 105. évf., 164–165. sz. (1935. február–március) 193–215., 322–339.
J. NAGY László: Abd el-Kader. *Világtörténet*, 4. évf. (1984), 2. sz. 102–116.
J. NAGY László: A keleti népek kongresszusa: Baku, 1920. szeptember 1–7. In: Székely Gábor (szerk.): *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 2020*. Magyar Lajos Alapítvány, Budapest, 2020. 36–44.
JOHNSON, Gaynor: Preparing for Office: Lord Curzon as Acting Foreign Secretary, January–October 1919. *Contemporary British History*, 18. évf. (2004), 3. sz. 53–73.
JOHNSON, Robert: The de Bunsen Committee and a revision of the 'conspiracy' of Sykes–Picot. *Middle Eastern Studies*, 54. évf. (2018), 4. sz. 611–637.
JOHNSON, Walter H.: The Dardanelles Expedition. *The Coast Artillery Journal*, 58. évf., 6. sz. (1923. június) 489–523.
KARAMAN, Fikriye: *Arab Intellectuals under the Young Turks. A Comparative-Historical Analysis on Memoirs (1908–1918)*. Egyetemi szakdolgozat, Şehir University, Istanbul, 2013.
KAISER, Hilmar: The Baghdad Railway and the Armenian Genocide, 1915–1916. A Case Study in German Resistance and Complicity. In: Richard G. Hovannisian (szerk.): *Remembrance and Denial. The Case of the Armenian Genocide*. Wayne State University Press, Detroit, 1999. 67–112.
KAISER, Hilmar: Regional resistance to central government policies: Ahmed Djemal Pasha, the governors of Aleppo, and Armenian deportees in the spring and summer 1915. *Journal of Genocide Research*, 12. évf. (2010), 3–4. sz. 173–218.
KALISMAN, Hilary Falb: The Little Persian Agent in Palestine: Husayn Ruhi, British Intelligence, and World War I. *Jerusalem Quarterly*, 2016. 66. sz. 65–74.
KAMOUZIS, Dimitris: Out of Harm's Way? Structural Violence and the Greek Orthodox Community of Istanbul during World War I. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 4. évf., 1. sz. (2017. május) 189–211.
KARADUMAN, Alev: Conflicting attitudes towards the enemy. Anzac and Turkish soldiers before and after the Gallipoli Campaign. Johnson – Kitchen (szerk.): *The Great War in the Middle East*… i. m. 163–177.
KARAÖMERLIOĞLU, M. Asim: Helphand-Parvus and his Impact on Turkish Intellectual Life. *Middle Eastern Studies*, 40. évf., 6. sz. (2004. november) 145–165.

KARPAT, Kemal H.: The Ottoman Ethnic and Confessional Legacy in the Middle East. In: Uő.: *Studies on Ottoman Social and Political History. Selected Articles and Essays*. Brill, Leiden, 2002. 730–751.
KARPAT, Kemal H.: The Evolution of the Turkish Political System and the Changing Meaning of Modernity, Secularism and Islam (1876–1945). In: Uo. 201–231.
KARSH, Efraim – KARSH, Inari: Myth in the Desert, or Not the Great Arab Revolt. *Middle Eastern Studies*, 33. évf., 2. sz. (1997. április) 267–312.
KASABA, Reşat: İzmir 1922: A Port City Unravels. In: Leila Tarazi Fawaz – C. A. Bayly (szerk.): *Modernity and Culture. From the Mediterranean to the Indian Ocean*. Columbia University Press, New York, 2002. 204–229.
KATOUZIAN, Homa: The Campaign Against the Anglo-Iranian Agreement of 1919. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 25. évf., 1. sz. (1998. május) 5–46.
KAYALI, Hasan: Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876–1919. *International Journal of Middle East Studies*, 27. évf., 3. sz. (1995. augusztus) 265–286.
KAYALI, Hasan: The Ottoman Experience of World War I: Historiographical Problems and Trends. *Journal of Modern History*, 89. évf., 4. sz. (2017. december) 875–907.
KAZZIHA, Walid: The Jarida-Umma Group and Egyptian Politics. *Middle Eastern Studies*, 13. évf. (1977), 3. sz. 373–385.
KAZZIHA, Walid: The Political Evolution of Transjordan. *Middle Eastern Studies*, 15. évf., 2. sz. (1979. május) 239–257.
KÁDÁR József: Transzjordánia határainak kialakulása (1920-as évek). *Mediterrán Világ*, 44. sz. 2018. 107–114.
KEDOURIE, Elie: Egypt and the Caliphate 1915–1946. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 3–4. sz. (1963. október) 208–248.
KEDOURIE, Elie: Cairo and Khartoum on the Arab Question. *The Historical Journal*. 7. évf. (1964), 2. sz. 280–297.
KEDOURIE, Elie: Sir Mark Sykes and Palestine 1915–1916. In: Uő.: *Arabic Political Memoirs and Other Studies*. Frank Cass, London, 1974. 236–242.
KEDOURIE, Elie: The Surrender of Medina, January 1919. *Middle Eastern Studies*, 13. évf. (1977), 1. sz. 124–143.
KEDOURIE, Elie: The Capture of Damascus, 1 October 1918. In: Uő. (szerk.): *The Chatham House Version and Other Middle Eastern Studies*. Ivan R. Dee, Chicago, 2004. 33–51.
KELLER, Tait: A háború ára. A bioszférát sem hagyta érintetlenül. *BBC History – A világtörténelmi magazin*, 8. évf., 11. sz. (2018. november) 34.
KERNEK, Sterling: The British Government's Reaction to President Wilson's „Peace" Note of December 1916. *The Historical Journal*, 13. évf., 4. sz. (1970. december) 721–766.
KERNER, Robert J.: The Mission of Liman von Sanders. I. Its Origin. *The Slavonic Review*, 6. évf., 16. sz. (1927. június) 12–27.
KERNER, Robert J.: The Mission of Liman von Sanders. II. The Crisis. *The Slavonic Review*, 6. évf., 17. sz. (1927. december) 344–363.
KERNER, Robert J.: The Mission of Liman von Sanders. III. *The Slavonic Review*, 6. évf., 18. sz. (1928. március) 543–560.
KERNER, Robert J.: The Mission of Liman von Sanders. IV. The Aftermath. *The Slavonic Review*, 7. évf., 19. sz. (1928. június) 90–112.
KERNER, Robert J.: Russia, the Straits, and Constantinople, 1914–15. *Journal of Modern History*, 1. évf., 3. sz. (1929. szeptember) 400–415.

KERNER, Robert J.: Russia and the Straits Question, 1915–17. *Slavonic and East European Review*, 8. évf., 24. sz. (1930. március) 589–600.
KESSLER, Edward: Claude Montefiore and Liberal Judaism. *European Judaism*, 34. évf., 1. sz. (2001. tavasz) 17–32.
KEYS, David: Brit kettős játék Palesztinában. *BBC History – A világtörténelmi magazin*, 1. évf., 2. sz. (2011. május) 10–11.
KHALIDI, Rachid: Arab nationalism in Syria. The formative years, 1908–1914. In: W. Ochsenwald – W. Haddad (szerk.): *Nationalism in a Non-national State. The Dissolution of the Ottoman Empire*. Ohio State University Press, 1977. 207–238.
KHALIDI, Rashid Ismail: The 1912 Election Campaign in the Cities of Bilad al-Sham. *International Journal of Middle Eastern Studies*, 16. évf., 4. sz. (1984. november) 461–474.
KHALIDI, Rashid: The Arab Experience of War. In: Hugh Cecil – Peter H. Liddle (szerk.): *Facing Armageddon. The First World War Experienced*. Leo Cooper, London, 1996. 642–655.
KIESER, Hans-Lukas: Réformes ottomanes et cohabitation entre chrétiens et Kurdes (1839-1915). *Études rurales*, 186. sz. 2010. 43–60.
KIESER, Hans-Lukas – POLATEL, Mehmet – SCHMUTZ, Thomas: Reform or Cataclysm? The Agreement of 8 February 1914 Regarding the Ottoman Eastern Provinces. *Journal of Genocide Research*, 17. évf. (2015), 3. sz. 285–304.
KIRMANJ, Sherko: Kurdish Integration in Iraq: the Paradoxes of Nation Formation and Nation Building. In: Ofra Bengio (szerk.): *Kurdish Awakening. Nation Building in a Fragmented Homeland*. University of Texas Press, Austin, 2014. 83–98.
KIRMIZI, Abdulhamit: European Educational Backgrounds of Armenian Officials in the Ottoman Empire. In: Andreas Schmoller (szerk.): *Middle Eastern Christians and Europe. Historical Legacies and Present Challenges*. Lit Verlag, Wien, 2018. 59–77.
KITCHEN, James E.: „Khaki crusaders": crusading rhetoric and the British Imperial soldier during the Egypt and Palestine campaigns, 1916–18. *First World War Studies*, 1. évf. (2010), 2. sz. 141–160.
KITCHEN, James E.: Violence in Defence of Empire: The British Army and the 1919 Egyptian Revolution. *Journal of Modern European History*, 13. évf. (2015), 2. sz. 249–267.
KITCHEN, James E.: Fighting for Britain, the Yishuv, and Zionism. The Jewish Legion at war, 1917–1921. In: Johnson – Kitchen (szerk.): *The Great War in the Middle East*… i. m. 214–236.
KLEIN, Janet: Journalism Beyond Borders. The Bedirkhans and the First Kurdish Gazette, 1898-1902. In: Gareth Stansfield – Mohammed Shareef (szerk.): *The Kurdish Question Revisited*. Oxford University Press, Oxford, 2017. 12. fej.
KLIEMAN, Aaron S.: Britain's War Aims in the Middle East. *Journal of Contemporary History*, 3. évf., 3. sz. (1968. július) 237–251.
KOMÁR Krisztián: A második angol–búr háború előzményei (1881–1899). In: J. Nagy László (szerk.): *Diákköri dolgozatok I*. Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, Szeged, 1999. 41–63.
KORNÉLI Beáta: Harry St. John Philby Palesztina-tervei 1920–1944. *Acta Historica*, 146. (2021) 195–213.
KOPPES, Clayton R.: Captain Mahan, General Gordon, and the Origins of the Term 'Middle East'. *Middle Eastern Studies*, 12. évf. (1976), 1. sz. 95–98.
KOSTINER, Joseph: On Instruments and their Designers: The Ikhwan of Najd and the Emergence of the Saudi State. *Middle Eastern Studies*, 21. évf., 3. sz. (1985. július) 298–323.

KOUYMJIAN, Dickran: Cilicia and Its Catholicosate from the Fall of the Armenian Kingdom in 1375 to 1915. In: Richard G. Hovannisian – Simon Payaslian (szerk.): *Armenian Cilicia*. Mazda, Costa Mesa, 2008. 297–307.
KOVÁCS Bálint: A sivatagba vezető út. Mi történt az örmény népirtás során? *Rubicon*, 26. évf. (2015), 5–6. sz. 5–11.
KRAFT VAN ERMEL, Nicolaas A.: Perspectives from a Neutral State: Dutch Sources on the Question of the Armenian Genocide. In: Elka Agoston-Nikolova – Marijke van Diggelen – Guido van Hengel – Hans van Koningsbrugge – Nicolaas A. Kraft van Ermel (szerk.): *Unknown Fronts. The „Eastern Turn" in First World War History*. Nederland-Rusland Centrum, Groningen, 2017. 79–100.
KRAJCSIR Piroska: A Musza Dagh igaz története. *Rubicon*, 26. évf. (2015), 5–6. sz. 26–29.
KRÁMLI Mihály: A navalizmus és az osztrák–magyar haditengerészet felkészülése a Nagy Háborúra. In: Majoros (főszerk.): *Sorsok, frontok, eszmék*… i. m. 181–194.
KREISER, Klaus: Le Paris des Ottomans à la Belle Époque. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 91–94. sz., 2000. július. 333–350.
KURT, Ümit: Theatres of Violence on the Ottoman Periphery: Exploring the Local Roots of Genocidal Policies of Antep. *Journal of Genocide Research*, 20. évf. (2018), 3. sz. 351–371.
KURT, Ümit: A Rescuer, an Enigma and a Génocidaire: Cemal Pasha. In: Hans-Lukas Kieser – Margaret L. Anderson – Seyhan Bayraktar – Tomas Schmutz (szerk.): *End of Ottomans. The Genocide of 1915 and the Politics of Turkish Nationalism*. I.B. Tauris, London, 2019. 221–245.
KURT, Ümit: From Aintab to Gaziantep: The Reconstitution of an Elite on the Ottoman Periphery. In: Uo. 287–319.
LARCHER, Maurice: La campagne du général de Falkenhayn en Palestine (1917-1918). *Revue militaire française*, 95. évf., 17. köt. (1925. október–december) 28–53.
LARÈS, Maurice: T. E. Lawrence and France: Friends or Foes? In: Stephen E. Tabachnick (szerk.): *The T. E. Lawrence Puzzle*. University of Georgia Press, Athens, 1984. 220–241.
LATAWSKI, Paul: The Third Battle of Gaza, October–November 1917. The integration of air, land, and maritime power. In: Johnson – Kitchen (szerk.): *The Great War in the Middle East*… i. m. 195–213.
LAURENS, Henry: Jaussen et les services de renseignement français (1915-1919). In: Géraldine Chatelard – Mohammed Tarawneh (szerk.): *Antonin Jaussen, sciences sociales occidentales et patrimoine arabe*. Presses de l'Ifpo, Beyrouth, 1999. 23–35.
LE PAUTREMAT, Pascal: La mission du Lieutenant-colonel Brémond au Hedjaz, 1916-1917. *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 221. sz., 2006/1. 17–31.
LEMON, Edward J.: Dunsterforce or Dunsterfarce? Re-evaluating the British mission to Baku, 1918. *First World War Studies*, 6. évf. (2015), 2. sz. 133–149.
LIEB, Peter: German Middle East policy and the expedition to Georgia, 1918. In: Johnson – Kitchen (szerk.): *The Great War in the Middle East*… i. m. 97–115.
LINN WESTERMANN, William: The Armenian Problem and the Disruption of Turkey. In: Edward Mandell House – Charles Seymour (szerk.): *What Really Happened at Paris? The Story of the Peace Conference, 1918–1919*. Charles Scribner's Sons, New York, 1921. 176–203.
LOCKMAN, Zachary: The social roots of nationalism: workers and the National Movement in Egypt 1908-1919. *Middle Eastern Studies*, 24. évf., 4. sz. (1988. október) 445–459.
LÜDKE, Tilman: (Not) Using Political Islam. The German Empire and Its Failing Propaganda Campaign in the Near and Middle East, 1914–1918 and Beyond. In: Zürcher (szerk.): *Jihad and Islam in World War I*… i. m. 71–94.

MACFIE, A. L.: The Straits Question in the First World War, 1914–18. *Middle Eastern Studies*, 19. évf., 1. sz. (1983. január) 43–74.
MACFIE, A. L.: British Intelligence and the Causes of Unrest in Mesopotamia, 1919–21. *Middle Eastern Studies*, 35. évf., 1. sz. (1999. január) 165–177.
MAIOLO, Joseph – INSALL, Tony: Sir Basil Zaharoff and Sir Vincent Caillard as Instruments of British Policy towards Greece and the Ottoman Empire during the Asquith and Lloyd George Administration, 1915–8. *The International History Review*, 34. évf., 4. sz. (2012. december) 819–839.
MAJOROS István: A keleti kérdés kezdetei. Nagyhatalmi politika és a görög felkelés. *Világtörténet*, 1997. tavasz–nyár. 59–70.
MALKASIAN, Mark: The Disintegration of the Armenian Cause in the United States, 1918–1927. *International Journal of Middle East Studies*, 16. évf., 3. sz. (1984. augusztus) 349–365.
MAMELI-GHADERI, Soheila: Le tracé de la frontière entre la Syrie et la Turquie (1921-1929). *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 207. sz., 2002/3. 125–138.
MANELA, Erez: The Wilsonian Moment and the Rise of Anticolonial Nationalism: The Case of Egypt. *Diplomacy & Statecraft*, 12. évf., 4. sz. (2001. december) 99–122.
MANUEL, Frank E.: The Palestine Question in Italian Diplomacy, 1917–1920. *The Journal of Modern History*, 27. évf., 3. sz. (1955. szeptember) 263–280.
MARDAM BEY, Jamil: Le bilan d'une équivoque. In: Salma Mardam Bey: *La Syrie et la France. Bilan d'une équivoque (1939-1945)*. L'Harmattan, Paris, 1994.
MARDIN, Şerif Arif: Libertarian Movements in the Ottoman Empire. *Middle East Journal*, 16. évf., 2. sz. (1962. tavasz) 169–182.
MARTCHENKO: Kutchuk Khan. *Revue du Monde Musulman*, 40–41. k. 1920. szeptember–december. 98–116.
MASSIGNON, Louis: L'Arabie et le problème arabe. *Revue internationale de sociologie*, 30. évf., 1–2. sz. (1922. január–február) 32–54.
MAZZA, Roberto: Transforming the Holy City. From Communal Clashes to Urban Violence, the Nebi Musa Riots in 1920. In: Ulrike Freitag – Nelida Fuccaro – Claudia Ghrawi – Nora Lafi (szerk.): *Urban Violence in the Middle East. Changing Cityscapes in the Transition from Empire to Nation State*. Berghahn Books, NewYork – London, 2015. 179–194.
MCCALLUM, Major D.: The French in Syria, 1919–1924. *Journal of the Royal Central Asian Society*, 12. évf. (1925), 1. sz. 3–25.
MCCARTHY, Justin: Foundations of the Turkish Republic: Social and Economic Change. *Middle Eastern Studies*, 19. évf., 2. sz. (1983. április) 139–151.
MCEVOY, Sadia: Dismantling empires, expanding empires. The Turks and the Arabs in British propaganda. In: Johnson – Kitchen (szerk.): *The Great War in the Middle East*… i. m. 116–139.
MCKALE, Donald M.: Germany and the Arab Question in the First World War. *Middle Eastern Studies*, 29. évf., 2. sz. (1993. április) 236–253.
MCKALE, Donald M.: German Policy toward the Sharif of Mecca, 1914–1916. *The Historian*, 55. évf., 2. sz. (1993. tél) 303–314.
MCMEEKIN, Sean: Az oszmán örökösödési háború. In: Markó György – Schmidt Mária (szerk.): *Európai testvérháború 1914–1918*. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2014. 105–111.
MEJCHER, Helmut: Oil and British Policy towards Mesopotamia, 1914–1918. *Middle Eastern Studies*, 8. évf. (1972), 3. sz. 377–391.
MERENICS Éva: Az örmény népirtás. *Rubicon*, 26. évf. (2015), 5–6. sz. 22–25.

MERENICS Éva: A társadalmi nemi szerepek átalakulása Aurora Mardiganian *Meggyalázott Örményország*ában. In: Botos – Kovács (szerk.): *Az emlékezet száz éve*… i. m. 159–170.
MIZRAHI, Jean-David: Armée, État et nation au Moyen-Orient. La naissance des troupes spéciales du Levant à l'époque du mandat français, Syrie, 1919-1930. *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 207. sz., 2002/2. 107–123.
MOELLER, Esther: Les écoles françaises au Liban 1909-1943: lieux de la „mission civilisatrice"? *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde*, 46. sz., 2011. 181–192.
MONROE, Paul: A Mandate – Do We Qualify? *Asia. The American Magazine on the Orient*, 20. évf., 1. sz. (1920. január) 77–81.
MOREAU, Odile: Les ressources scientifiques de l'Occident au service de la modernisation de l'armée ottomane (fin XIXe - début XXe siècle). *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 101–102. sz., 2003. július. 51–67.
MOREAU-RICHARD, Odile: Difficile sortie de guerre: de l'Empire ottoman à l'émergence de la jeune République de Turquie (1918-1924). *Relations internationales*, 171. sz. 2017/3. 43–56.
MOTTE, Martin: La seconde Iliade: blocus et contre-blocus au Moyen-Orient, 1914-1918. *Guerres mondiales et conflits contem-porains*, 214. sz., 2004/2. 39–53.
MOURADIAN, Khatchig: Internment and destruction. Concentration camps during the Armenian genocide, 1915–16. In: Panikos Panayi – Stefan Manz – Matthew Stibbe (szerk.): *Internment during the First World War. A Mass Global Phenomenon.* Routledge, London, 2018.
NAGY Miklós: A szegediek és a francia megszállás 1919-ben. In: J. Nagy László – Szász Géza (szerk.): *Francia eszmék. Tanulmányok a francia forradalomról.* JATE BTK, Szeged, 1995. 27–31.
NAGY Miklós: Les habitants de Szeged et l'occupation de la ville en 1919. In: Tóth Ferenc – Tringli Zita (szerk.): *Mille ans de contacts II. Relations franco-hongroises de l'an mil à nos jours*. Berzsenyi Dániel Főiskola, Francia Tanszék, Szombathely, 2004. 129–138.
NAÏLI, Falestin: Chronique d'une mort annoncé? La municipalité ottomane de Jérusalem dans la tourmente de la Première Guerre mondiale. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 141. sz. 2017. június. 171–190.
NASSAR, Issam: Photographing the Fourth Army and the Suez Campaign. *Jerusalem Quarterly*, 56–57. sz. 2013. 67–77.
NAYBERG, Roberto: Une stratégie pétrolière pour la France: la défense des intérêts nationaux dans les conférences interalliées du pétrole de 1918. *Revue historique*, 291. k., 590. sz. (1994. április–június) 459–491.
NAYBERG, Roberto: La politique française du pétrole à l'issue de la Première Guerre mondiale: perspectives et solutions. *Guerre mondiales et conflits contemporains*, 224. sz. 2006/4. 111–133.
NEILSON, Keith: The Baghdad to Haifa railway. The culmination of railway planning for Imperial defence east of Suez. In: T.G. Otte – Keith Neilson (szerk.): *Railways and International Politics. Paths of Empire, 1848–1945*. Routledge, London, 2006. 156–172.
NÉMETH István: Németország fellázítási politikája az I. világháború alatt – Lenin hazautaztatása. In: Uő. (szerk.): *Az első világháború 1914–1918*… i. m. 38–68.
NÉMETH István: A Bagdad-vasút (1903). In: Németh István (szerk.): *A 20. század titkai. Európa 1900–1945*. I. k. Líceum Kiadó, Eger, 2009. 36–39.
NICAULT, Catherine: The End of the French Religious Protectorate in Jerusalem (1918-1924). *Bulletin du Centre de recherche français à Jérusalem*, 4. sz. 1999. 7–24.
NOUSCHI, André: Les bureaux, les hommes et la politique au Proche-Orient pendant la première guerre mondiale. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 25. évf. (1970), 3. sz. 768–774.

OCHSENWALD, William: Ironic Origins: Arab Nationalism in the Hijaz, 1882–1914. In: Rashid Khalidi – Lisa Anderson – Muhammad Muslih – Reeva S. Simon (szerk.): *The Origins of Arab Nationalism*. Columbia University Press, New York, 1991. 189–203.
OLCOTT, Martha B.: The Basmachi or Freeman's Revolt in Turkestan 1918–24. *Soviet Studies*, 33. évf., 3. sz. (1981. július) 352–369.
OMISSI, David: Britain, the Assyrians and the Iraq Levies, 1919–1932. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 17. évf. (1989), 3. sz. 301–322.
OTHMAN, Ali: The Kurdish Factor in the Struggle for Vilayet Mosul, 1921-1925. *Journal of Kurdish Studies*, 2001–2002. 4. sz. 31–48.
OZAVCI, Ozan: Honour and Shame: The Diaries of a Unionist and the 'Armenian Question'. In: Kieser – Anderson – Bayraktar – Schmutz (szerk.): *End of Ottomans*… i. m. 193–220.
ÖKE, Mim Kemal: The Ottoman Empire, Zionism, and the Question of Palestine (1880–1908). *International Journal of Middle East Studies*, 14. évf., 3. sz. (1982. augusztus) 329–341.
ÖZMUCUR, Süleyman – PAMUK, Şevket: Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489–1914. *The Journal of Economic History*, 62. évf., 2. sz. (2002. június) 293–321.
ÖZUĞLU, Hakan: Politics of Memory: Kurdish Ethnic Identity and the Role of Collective Forgetting. In: Gareth Stansfield – Mohammed Shareef (szerk.): *The Kurdish Question Revisited*. Oxford University Press, Oxford, 2017. 47–60.
PAMUK, Şevket: The Ottoman economy in World War I. In: Stephen Broadberry – Mark Harrison (szerk.): *The Economics of World War I*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005. 112–136.
PAPAZIAN, Taline: Engagement militaire et droits politiques des Arméniens: la Légion d'Orient, exemple de négociations entre une nationalité non souveraine et ses Alliés européens. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 141. sz., 2017. június. 121–137.
PAPP, Julien: Impérialisme, idéologies et opinions publiques dans les origines de la Grande Guerre. In: Majoros (főszerk.): *Sorsok, frontok, eszmék*… i. m. 403–430.
PAPP Sándor: Muszlim és keresztény közösségek, egyházak és államok autonóm rendszerei az Oszmán Birodalomban. *Keletkutatás*, 2011. tavasz. 25–72.
PAPP Sándor: „Rendkívül felemelő és megindító látvány ennek a rabságból felszabadult keleti népnek a lelkesedése." Forradalom és alkotmányosság a 20. század eleji Isztambulban egy magánszemély és a hivatalos diplomácia szemszögéből. *Aetas*, 35. évf. (2020), 3. sz. 87–112.
PELLEGRINETTI, Jean-Paul: Introduction. In: Uő. (szerk.): La Grande Guerre en Méditerranée. i. m. 11–15.
PERLMANN, M.: Chapters of Arab-Jewish Diplomacy, 1918–22. *Jewish Social Studies*, 6. évf., 2. sz. (1944. április) 123–154.
POE, Marshall: Moscow, the third Rome: The Origins and Transformation of a „Pivotal Moment". *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 49. évf. (2001), 3. sz. 412–429.
POINCARÉ, Raymond: Revue de la quinzaine. *Revue des deux mondes*, 1921. március. 1. k. 217.
PORTE, Rémi: Le Général Édouard Brémond (1868-1948) ou l'anti-Lawrence d'Arabie. *Cahiers du CESAT*, 15. sz., 2009. március. 7–11.
PORTE, Rémy: Comment faire plier un neutre? L'action politique et militaire de la France en Grèce (1915-1917). In: Pellegrinetti: (szerk.): La Grande Guerre en Méditerranée. i. m. 45–62.
QATTAN, Najwa al-: *Safarbarlik*: Ottoman Syria and the Great War. In: Thomas Philipp – Christoph Schumann (szerk.): *From the Syrian Land to the States of Syria and Lebanon*. Orient-Institut, Beirut, 2004. 163–174.
REDDY, Sneha: Le front du moyen-orient. The Middle East in French Great War Strategy, 1914–18. In: Johnson – Kitchen (szerk.): *The Great War in the Middle East*… i. m. 52–73.

REIBMAN, Max: The Case of William Yale: Cairo's Syrians and the Arab Origins of American Influence in the Post-Ottoman Middle East, 1917–19. *International Journal of Middle East Studies*, 46. évf., 4. sz. (2014. november) 681–702.
REYNOLDS, David: Pipacsok, vér és poézis. *BBC History – A világtörténelmi magazin*, 5. évf., 4. sz. (2015. április) 70–75.
RÉMUSAT, Paul de: Les cent jours du roi de Syrie. *Revue des études historiques*, 90. évf., 1924. 211–226.
RÉTI Balázs: Alexandria és a brit tengeri uralom. *Mediterrán Világ*, 33–34. sz. 2015. 86–107.
RIFFIER, Jean: Les œuvres françaises en Syrie à la veille de la Première Guerre mondiale: compétitions linguistiques et rivalités coloniales. *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde*, 27. sz., 2001. 83–96.
ROBSON, Laura: Peripheries of belonging: military recruitment and the making of a „minority" in wartime Iraq. *First World War Studies*, 7. évf. (2016), 1. sz. 23–42.
RODOGNO, Davide: Non-state actors' humanitarian operations in the aftermath of the First World War. The case of the Near East Relief. In: Fabian Klose (szerk.): *The Emergence of Humanitarian Intervention. Ideas and Practice from the Nineteenth Century to the Present*. Cambridge University Press, Cambridge, 2016. 185–207.
ROGAN, Eugene: Rival jihads: Islam and the Great War in the Middle East, 1914–1918. *Journal of British Academy*, 4. évf. (2016) 1–20.
RONDOT, Jean: Les intérêts pétroliers français dans le Proche-Orient. *Politique étrangère*, 17. évf. (1952), 4. sz. 267–291.
ROONEY, Chris B.: The International Significance of British Naval Missions to the Ottoman Empire, 1908–14. *Middle Eastern Studies*, 34. évf. (1998), 1. sz. 1–29.
ROTHWELL, V. H. : Mesopotamia in British War Aims, 1914–1918. *Historical Journal*, 13. évf., 2. sz. (1970. június) 273–294.
ROY, Kaushik: The Army in India in Mesopotamia from 1916 to 1918: Tactics, Technology and Logistics Reconsidered. In: Ian F. W. Beckett (szerk.): *1917: Beyond the Western Front*. Brill, Leiden, 2009. 131–129.
ROY, Kaushik: From Kut to Mosul. Lessons learnt by the Indian Army in Mesopotamia, 1914–18. In: Johnson – Kitchen (szerk.): *The Great War in the Middle East*… i. m. 143–162.
RUBINSTEIN, William D.: The Secret of Leopold Amery. *Historical Research*, 73. évf. (2000), 181. sz. 175–196.
RUIZ, Mario M.: Manly Spectacles and Imperial Soldiers in Wartime Egypt, 1914–19. *Middle Eastern Studies*, 45. évf., 3. sz. (2009. május) 351–371.
RUIZ, Mario M.: The Great War, Egypt, and British martial law reconsidered. In: Johnson – Kitchen (szerk.): *The Great War in the Middle East*… i. m. 239–255.
RUNCIMAN, Sir Steven: Konstantinápoly – Bizánc – Isztambul. *Rubicon*, 25. évf., 275. sz. 2014/10. 30–31.
RUSTEM BEY, A.: The Position of Turkey. *The World's Work*. 28. évf., 1914. október. 518–523.
RUSTOW, Dankwart A.: The Army and the Founding of the Turkish Republic. *World Politics*, 11. évf., 4. sz. (1959. július) 513–552.
SAFI, Polat: History in the Trench: The Ottoman Special Organization – *Teşkilat-ı Mahsusa* Literature. *Middle Eastern Studies*, 48. évf., 1. sz. (2012. január) 89–106.
SALES, Peter M.: W. M. Hughes and the Chanak Crises of 1922. *Australian Journal of Politics and History*, 17. évf., 3. sz. (1971. december) 392–405.
SALHI, Muhannad: Faysal. The first king of Syria. In: Adel Beshara (szerk.): *The Origins of Syrian Nationhood. Histories, pioneers and identity*. Routledge, London, 2011.

SANCHEZ-SUMMERER, Karène: Les langues entre elles dans la Jérusalem ottomane (1880-1914). Les écoles missionnaires françaises. *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde*, 43. sz., 2009. 119–143.
SARAFIAN, Ara: The Absorption of Armenian Women and Children into Muslim Households as a Structural Component of the Armenian Genocide. In: Omer Bartov – Phyllis Mack (szerk.): *In God's Name. Genocide and Religion in the Twentieth Century*. Berghahn Books, New York, 2001. 209–221.
SARAL, Emre: Territories in Anatolia under French Occupation and Turco-French Relations (1918–1923). In: Krisztián Bene – Ferenc Dávid (szerk.): *La France, les Français en guerre(s) et l'Europe médiane aux XIXe et XXe siècles. Actes du colloque international d'histoire de l'Université de Pécs – 17 avril 2014*. Éditions Codex – Université de Pécs, Pécs, 2015. 51–61.
SARINAY, Yusuf: What Happened on April 24, 1915? A Case Study on the Circular of 24 April 1915 and Arrest of the Armenian Committee Members in Istanbul. *International Journal of Turkish Studies*, 14. évf., 1–2. sz. (2008. ősz) 75–101.
SATIA, Priya: The Defense of Inhumanity: Air Control and the British Idea of Arabia. *The American Historical Review*, 111. évf. (2006), 1. sz. 16–51.
SCHATKOWSKI SCHILCHER, Linda: The Famine of 1915–1918 in Greater Syria. In: John Spagnolo: *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective. Essays in Honour of Albert Hourani*. Ithaca Press, Reading, 1992. 229–258.
SCHLÖGEL, Karl: Ethnic Cleansing as an Invention of the Twentieth Century: An Account of Expulsions in Europe. In: Rainer Munz – Rainer Ohlinger (szerk.): *Diasporas and Ethnic Migrants. Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective.* Frank Cass, London – Portland, 2005. 87–99.
SCHWANITZ, Wolfgang G.: Djihad „Made in Germany": der Streit um den Heiligen Krieg 1914–1915. *Sozial Geschichte*, 18. évf. (2003), 2. sz. 7–34.
SHAHIN, Emad El-Din: Szalafijja: Dzsemál ed-Dín al-Afgháni és Muhammed Abduh reformmozgalma a 19–20. század fordulóján. In: Krizmanits József (szerk.): *Vallási fundamentalizmus. Tradíció, politika és radikalizmus az iszlám világban*. L'Harmattan, Budapest, 2008. 121–133.
SHATZKY, B. E.: La question de Constantinople et des Détroits. Les origines de l'accord russo-anglais-français (mars 1915). 1. rész. *Revue de l'histoire de la Guerre mondiale*, 4. évf., 4. sz. (1926. október) 289–309.
SHATZKY, B. E.: La question de Constantinople et des Détroits. Les origines de l'accord russo-anglais-français (mars 1915). 2. rész. *Revue de l'histoire de la Guerre mondiale*, 5. évf., 1. sz. (1927. január) 19–43.
SHAW, Stanford J.: The Origins of Ottoman Military Reform: the Nizam-i Cedid Army of Sultan Selim III. *Journal of Modern History*, 37. évf., 3. sz. (1965. szeptember) 291–306.
SHEFFY, Yigal: Chemical Warfare and the Palestine Campaign, 1916–1918. *Journal of Military History*, 73. évf. (2009), 3. sz. 803–844.
SHIELDS, Sarah: Mosul, the Ottoman Legacy and the League of Nations. *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 3. évf. (2009), 2. sz. 217–230.
SHORROCK, William I.: The Origin of the French Mandate in Syria and Lebanon: The Railroad Question, 1901–1914. *International Journal of Middle East Studies*, 1. évf., 2. sz. (1970. április) 133–153.
SILVERFARB, Daniel: The Anglo-Najd Treaty of December 1915. *Middle Eastern Studies*, 16. évf. (1980), 3. sz. 167–177.
ŞIMŞEK, Veysel: „Backstabbing Arabs" and „Shirking Kurds": History, Nationalism, and Turkish Memory of World War I. In: Jonathan Vance – Kellen Kurschinski – Matt Symes – Steve Marti –

Alicia Robinet (szerk.): *The Great War. From Memory to History*. Wilfrid Laurier University Press, Waterloo, 2015. 99–126.
SINNO, Abdel-Raouf: The Emperor's Visit to the East as Reflected in Contemporary Arabic Journalism. In: Hélène Sader – Thomas Scheffler – Angelika Neuwirth (szerk.): *Baalbek. Image & Monument 1898–1998*. Steiner, Beirut – Stuttgart, 1998. 115–133.
SISKA Katalin: Az atatürkizmus „hat nyila". *Iustum Aequum Salutare*, 13. évf. (2017), 2. sz. 201–213.
SLIGHT, John: Reactions to the Ottoman jihad *fetwa* in the British Empire, 1914–18. In: Johnson – Kitchen (szerk.): *The Great War in the Middle East*… i. m. 256–274.
SMITH, Leonard V.: Wilsonian Sovereignty in the Middle East. The King-Crane Commission Report of 1919. In: Douglas Howland – Luise White (szerk.): *The State of Sovereignty. Territories, Laws, Populations*. Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, 2009. 56–71.
SMITH, Michael G.: Anatomy of a Rumour: Murder Scandal, the Musavat Party and Narratives of the Russian Revolution in Baku, 1917–20. *Journal of Contemporary History*, 36. évf., 2. sz. (2001. április) 211–240.
SONYEL, Salahi R.: Mustafa Kemal and Enver in Conflict, 1919–22. *Middle Eastern Studies*, 25. évf., 4. sz. (1989. október) 506–515.
SPECTOR SIMON, Reeva: The View from Baghdad. In: Reeva Spector Simon – Eleanor H. Tejirian (szerk.): *The Creation of Iraq, 1914–1921*. Columbia University Press, New York, 2004. 36–49.
SPRING, D. W.: The Trans-Persian Railway Project and Anglo-Russian Relations, 1909–14. *Slavonic and East European Review*, 54. évf., 1. sz. (1976. január) 60–82.
STADELMANN, Rudolf: Friedensversuche im ersten Jahre des Weltkriegs. *Historische Zeitschrift*, 156. évf., 1937. december. 485–545.
STEINBERG, Guido: The Commemoration of the „Spanish Flu" of 1918–1919 in the Arab East. In: Farschid – Kropp – Dähne (szerk.): *The First World War as Remembered in the Countries of the Eastern Mediterranean*. i. m. 151–162.
STONE, Peter: Történelmi örökség végveszélyben. *BBC History – A világtörténelmi magazin*, 6. évf., 9. sz. (2016. szeptember) 53–55.
STRAUSS, Johann: Le livre français d'Istanbul (1730-1908). In: Frédéric Hitzel (szerk.): Livres et lecture dans le monde ottomane. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 87–88. sz. 1999. 277–301.
STROHMEIER, Martin: Fakhri (Fahrettin) Paşa and the End of Ottoman Rule in Medina (1916–1919). *Turkish Historical Review*, 4. évf. (2013), 2. sz. 192–223.
STROHMEIER, Martin: The exile of Husayn b. Ali, ex-sharif of Mecca and ex-king of the Hijaz, in Cyprus (1925–1930). *Middle Eastern Studies*, 55. évf. (2019), 5. sz. 733–755.
SUGARMAN, Martin: The Zion Muleteers of Gallipoli (March 1915 – May 1916). *Jewish Historical Studies*, 36. évf. (1999–2001), 131–139.
SUNY, Ronald: A népirtás magyarázata. *Rubicon*, 26. évf. (2015), 5–6. sz. 12–21.
SUNY, Ronald Grigor: Megmagyarázni az örmény népirtást. In: Botos – Kovács (szerk.): *Az emlékezet száz éve*… i. m. 11–27.
SURÁNYI Róbert: Afganisztán az oroszlán és a medve között: az angol–afgán háborúk, 1839–1919. In: Dávid Ferenc – Kolontári Attila – Lengyel Gábor (szerk.): *Afganisztán – 1979–89–99–2009. Konferenciakötet. Előadások és tanulmányok az afganisztáni események hármas évfordulója alkalmából*. MOSZT Könyvek 4., MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2010. 12–26.
SZ. BÍRÓ Zoltán: Az Orosz Birodalom közép-ázsiai terjeszkedése. Politikatörténeti vázlat. *Világtörténet*, 2008. ősz–tél. 28–34.

SZUNOMÁR Szabolcs: *„Készen állunk!"* Az orosz szárazföldi hadsereg jellemzői 1914-ben. In: Bene Krisztián – Huszár Mihály – Kolontári Attila (szerk.): *A pécsi ruszisztika szolgálatában. Bebesi György 60 éves*. PTE BTK TTI MOSZT, Pécs, 2018. 184–193.
TACHJIAN, Vahé: Az örmény identitás alakulása a népirtás és az oszmán korszak után. In: Botos – Kovács (szerk.): *Az emlékezet száz éve…* i. m. 171–191.
TAMARI, Salim: A „Scientific Expedition" to Gallipoli. The Syrian-Palestinian Intelligentsia Divided. In: Uő.: *The Great War and the Remaking of Palestine*. University of California Press, Oakland, 2017. 67–87.
TAMARI, Steve: Arab nemzeti tudat a kora újkori Szíriában. *Világtörténet*, 7. (39.) évf. (2017), 4. sz. 511–522.
TANENBAUM, Jan Karl: France and the Arab Middle East, 1914–1920. *Transactions of the American Philosophical Society*, 68. évf. (1978) 7. sz. 1–50.
TAUBER, Eliezer: The Press and the Journalist as a Vehicle in Spreading National Ideas in Syria in the Late Ottoman Period. *Die Welt des Islams*, 30. évf. (1990), 1/4. sz. 163–177.
TEITELBAUM, Joshua: „Taking Back" the Caliphate: Sharīf Husayn Ibn ʿAlī, Mustafa Kemal and the Ottoman Caliphate. *Die Welt des Islams*, 40. évf., 3. sz. (2000. november) 412–424.
TEITELBAUM, Joshua: Saudi Arabia, Egypt, and the *longue durée* Struggle for Islam's Holiest Places. *The Historical Journal*, 61. évf., 4. sz. (2018. december) 1017–1039.
TEITELBAUM, Joshua: Hashemites, Egyptians and Saudis: the tripartite struggle for the pilgrimage in the shadow of Ottoman defeat. *Middle Eastern Studies*, 56. évf. (2020), 1. sz. 36–47.
TEJEL, Jordi: 1920, l'occasion manquée. *L'Histoire*, 429. sz., 2016. november. 44–49.
TER MINASSIAN, Anahide: Van 1915. In: Richard G. Hovannisian (szerk.): *Armenian Van / Vaspurakan*. Costa Mesa, Mazda Publishers, 2000. 209–244.
THOBIE, Jacques: Placements et investissements français dans l'Empire ottoman, 1881-1914. In: Maurice Lévy-Leboyer (szerk.): *La position internationale de la France, aspects économiques et financiers, XIXe-XXe siècles*. PUF, Paris, 1977. 288–289.
THOBIE, Jacques: L'importance des écoles dans la diffusion du français dans l'Empire ottoman au début du XXe siècle. *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde*, 38–39. sz., 2007. június–december. 67–85.
TIGNOR, Robert L.: Egyptian Revolution of 1919: new directions in the egyptian economy. *Middle Eastern Studies*, 12. évf., 3. sz. (1976. október) 41–67.
TIMÁR Edit: Teleki Pál egy kevéssé ismert munkája, az ún. Moszuli jelentés. *Földrajzi Közlemények*, 125. (49.) köt. (2001), 1–2. sz. 65–80.
TOPRAK, Zafer: The Family, Feminism, and the State during the Young Turk Period, 1908–1918. In: Edhem Eldem (szerk.): *Première rencontre internationale sur l'Empire ottoman et la Turquie moderne*. ISIS, Istanbul-Paris, 1991. 441–452.
TRAVERS, Tim: Liman von Sanders, the Capture of Lieutenant Palmer, and Ottoman Anticipation of the Allied Landings at Gallipoli on 25 April 1915. *The Journal of Military History*, 65. évf., 4. sz. (2001. október) 965–979.
TROELLER, Gary: Ibn Sa'ud and Sharif Hussein: A Comparison in Importance in the Early Years of the First World War. *The Historical Journal*, 14. évf., 3. sz. (1971. szeptember) 627–633.
TRUMPENER, Ulrich: German Military Aid to Turkey in 1914: An Historical Re-Evaluation. *Journal of Modern History*, 32. évf., 2. sz. (1960. június) 145–149.
TRUMPENER, Ulrich: Turkey's Entry into World War I: An Assessment of Responsabilities. *Journal of Modern History*, 34. évf., 4. sz. (1962. december) 369–380.

TRUMPENER, Ulrich: Liman von Sanders and the German-Ottoman Alliance. *Journal of Contemporary History*, 1. évf., 4. sz. (1966. október) 179–192.
TRUMPENER, Ulrich: Germany and the End of the Ottoman Empire. In: Kent (szerk): *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. i. m. 107–136.
TSVETKOVA, Tsvetelina: The Unstable „Bridge" of Cooperation – Transcaucasia in Soviet-Turkish Relations (1919–1921). In: Halit Keskin (szerk.): *V. Uluslararasi Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Sempozyumu Tam Metin Kitabi.* Asos Yayınevi, İstanbul, 2018. 124–140.
TSVETKOVA, Tsvetelina: Turkish National Movement and Soviet Russia in Caucasus (1919–1922). *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, 1. évf., 1. sz. (2018. ősz) 77–114.;
ULRICHSEN, Kristian Coates: The British Occupation of Mesopotamia, 1914–1922. *Journal of Strategic Studies*, 30. évf., 2. sz. (2007. április) 349–377.
UMUNÇ, Himmet: „A Hope to Transcendent." The Arab Revolt in the Great War and T.E. Lawrence. In: Johnson – Kitchen (szerk.): *The Great War in the Middle East*… i. m. 178–194.
USLU, Ateş: The Levantine Press of Istanbul and the Outbreak of the Great War (1914). In: Majoros (főszerk.): *Sorsok, frontok, eszmék*… i. m. 245–255.
UYAR, Mesut: Who Called for a Ceasefire? Gallipoli 1915. The Brief Truce at Anzac Was Needed, Tricky to Negotiate, and Raised Issues of Pride. *Wartime*, 73. évf., 2006. nyár. 54–58.
UYAR, Mesut: Ottoman Arab Officers between Nationalism and Loyalty during the First World War. *War in History*, 20. évf. (2013), 4. sz. 526–544.
UYAR, Mesut: Liman von Sanders and the Ottoman Defence against the ANZAC Landings of 25 April 1915. *Australian Infantry Magazine*, 2015. január–április. 22–31.
UYAR, Mesut: Ottoman Third Corps in Crisis: Esad Pasha. In: John Crawford – David Littlewood – James Watson (szerk.): *Experience of a Lifetime. People, Personalities and Leaders in the First World War.* Massey University Press, Auckland, 2016. 43–59.
UYAR, Mesut: Remembering the Gallipoli campaign: Turkish official military historiography, war memorials and contested ground. *First World War Studies*, 7. évf. (2016), 2. sz. 165–191.
UYAR, Mesut: The Ottoman Empire and the War with Romania. In: Gundula Gahlen – Deniza Petrova – Oliver Stein (szerk.): *Die unbekannte Front. Der Erste Weltkrieg in Rumänien*. Campus Verlag, Frankfurt – New York, 2018. 180–194.
UYAR, Mesut: The Ottoman Artillery of Gallipoli, 1915. In: William Westerman – Nicholas Floyd (szerk.): *Clash of the Gods of War. Australian Artillery and the Firepower Lessons of the Great War.* Big Sky Publishing, Newport, 2020.
ÜNAL, Hasan: Ottoman Policy During the Bulgarian Independence Crisis 1908–9. Ottoman Empire and Bulgaria at the Outset of the Young Turk Revolution. *Middle Eastern Studies*, 34. évf., 4. sz. (1998. október) 140–150.
VERDERY, Richard N.: The Publications of the Būlāq Press under Muhammad 'Alī of Egypt. *Journal of the American Oriental Society*, 91. évf. (1971), 1. sz. 129–132.
VERGEOT, Jean: Le papier-monnaie en Turquie pendant la guerre. *Revue d'économie politique*, 33. évf., 3. sz. (1919. május–június) 278–300.
VIDÁK Rózsa: Változó identitások: kurdok a török nemzetállamban. *Külügyi Szemle*, 6. évf., 4. sz. (2007. tél) 43–71.
WAGNER, Steven: British intelligence and Arab nationalism: the origins of modern Middle East. In: Fraser (szerk.): *The First World War and Its Aftermath*… i. m. 63–76.
WALKER, Dennis: Clericist Catholic Authors and the Crystallization of Historical Memory of WW1 in Lebanonist-Particularist Discourse, 1918-1922. In: Farschid – Kropp – Dähne (szerk.): *The First World War as Remembered in the Countries of the Eastern Mediterranean*. i. m. 91–128.

WASTI, Syed Tanvir: Said Halim Pasha – Philosopher Prince. *Middle Eastern Studies*, 44. évf., 1. sz. (2008. január) 85–104.
WASTI, Syed Tanvir: Ahmed Rüstem Bey and the End of an Era. *Middle Eastern Studies*, 48. évf., 5. sz. (2012. szeptember) 781–796.
WILLIAMS, Talcott: The American Idea in the Near East. *Asia. The American Magazine on the Orient*, 20. évf., 1. sz. (1920. január) 82–86.
WOODWARD, David R.: The British Government and Japanese Intervention in Russia during World War I. *Journal of Modern History*, 46. évf., 4. sz. (1974. december) 663–685.
YANIKDAĞ, Yücel: Educating the Peasants: The Ottoman Army and Enlisted Men in Uniform. *Middle Eastern Studies*, 40. évf. (2004), 6. sz. 92–108.
YEMELIANOVA, G. M.: Russia and Islam: the history and prospects of a relationship. *Asian Affairs*, 26. évf. (1995), 3. sz. 278–290.
YENEN, Alp: Envisioning Turco-Arab Co-Existence between Empire and Nationalism. *Die Welt des Islams*, 2020. 1–41.
YEŞILYURT, Nuri: Turning point of Turkish-Arab Relations: A Case Study on the Hijaz Revolt. In: Çinar Özen – Özlem Kaygusuz – Fadime Gözde Çolak (szerk.): *The Turkish Yearbook of International Relations*, 37. évf. 2006. 97–121.
YIĞIT, Yücel: The *Teşkilat-ı Mahsusa* and World War I. *Middle East Critique*, 23. évf. (2014), 2. sz. 157–174.
ZANINI, Paolo: Vatican Diplomacy and Palestine, 1900–1950. *Jerusalem Quarterly*, 71. évf. (2017) 120–131.
ZERUBAVEL, Yael: The Politics of Interpretation. Tel Hai in Israel's Collective Memory. *AJS Review*, 16. évf., 1–2. sz. (1991. tavasz–nyár) 133–160.
ZÜRCHER, Erik-Jan: The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844–1918. *International Review of Social History*, 43. évf. (1998), 3. sz. 437–449.
ZÜRCHER, Erik-Jan: Kosovo Revisited: Sultan Reşad's Macedonian Journey of June 1911. *Middle Eastern Studies*, 35. évf., 4. sz. (1999. október) 26–39.
ZÜRCHER, Erik Jan: Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish Nationalists: Identity Politics 1908–1938. In: Kemal H. Karpat (szerk.): *Ottoman Past and Today's Turkey*. Brill, Leiden, 2000. 150–179.
ZÜRCHER, Erik Jan: Macedonians in Anatolia. The Importance of the Macedonian Roots of the Unionists for their Policies in Anatolia after 1914. *Middle Eastern Studies*, 50. évf. (2014), 6. sz. 960–975.
ZÜRCHER, Erik Jan: Young Turk Governance in the Ottoman Empire during the First World War. *Middle Eastern Studies*, 55. évf. (2019), 6. sz. 897–913.

Internetes publikációk

AKGUNDUZ, Saime Belkiz: Reforms Concerning Women Rights in the Family Act of 1917 in the Ottoman Empire. *Versita. The Journal of Rotterdam Islamic and Social Sciences*, 2. évf. (2011), 1. sz. http://www.degruyter.com/downloadpdf/j/jriss.2011.2.issue-1/jriss-2013-0020/jriss-2013-0020.xml
ANDERSEN, Andrew – PARTSKHALADZE, George: *Armeno-Georgian War of 1918 and Armeno-Georgian Territorial Issue in the 20th Century*. 2015.
https://www.academia.edu/10176756/Armeno_Georgian_War_of_1918_and_Armeno_Georgian_Territorial_Issue_in_the_20th_Century

ATABAKI, Touraj: Persia/Iran. In: Ute Daniel – Peter Gatrell – Oliver Janz – Heather Jones – Jennifer Keene – Alan Kramer – Bill Nasson (szerk.): *1914-1918 online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin, Berlin, 2016. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/persiairan
BALISTERI, Alexander E.: Russian Occupation of the Eastern Ottoman Empire. In: Daniel – Gatrell – Janz – Jones – Keene – Kramer – Nasson (szerk.): *1914-1918 online*… i. m. 2020. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/russian_occupation_of_the_eastern_ottoman_empire
BEGLI BEIGIE, A. R.: Repeating Mistakes. Britain, Iran & the 1919 Treaty. *The Iranian*, 2001. március 27. http://iranian.com/History/2001/March/Britain/index.html
BEŞIKÇI, Mehmet: Between Acceptance and Refusal – Soldiers' Attitudes Towards War (Ottoman Empire/Middle East). In: Daniel – Gatrell – Janz – Jones – Keene – Kramer – Nasson (szerk.): *1914-1918 online*… i. m. 2017. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/between_acceptance_and_refusal_-_soldiers_attitudes_towards_war_ottoman_empire_middle_east?version=1.0
ÇELIK, Adnan: The Armenian Genocide in Kurdish Collective Memory. *Middle East Report Online*, 2020. augusztus 4. https://merip.org/2020/08/the-armenian-genocide-in-kurdish-collective-memory/
CHANTRE, Luc: *De Verdun à la Kaaba*! Les pèlerinages à La Mecque des empires alliés pendant la Première Guerre mondiale. *Arabian Humanities*, 6. k. „Circulations dans la péninsule Arabique pendant la Première Guerre mondiale", 2016. https://journals.openedition.org/cy/3156
CHIFFOLEAU, Sylvia: Des pèlerins et des épidémies. Recomposition des flux „dangeureux" sur la mer Rouge et le Golfe. *Arabian Humanities*, 6. k. 2016. https://journals.openedition.org/cy/3051
CORBETT, Sir Julian S.: *Naval Operations Vol. I. To the Battle of the Falklands, December 1914*. Longmans and Green, London, 1921. http://www.naval-history.net/WW1Book-RN1a.htm#3
DER MATOSSIAN, Bedross: The Taboo within the Taboo: The Fate of 'Armenian Capital' at the End of the Ottoman Empire. *European Journal of Contemporary Turkey*, Complete List 2011. https://journals.openedition.org/ejts/4411#tocto1n7
DÉVÉNYI Kinga: *Omán: a legrégebbi arab állam*. 1–32. http://www.grotius.hu/doc/pub/KEKSIS/2010_115_devenyi_kinga_oman.pdf
EDIB, Halide: *The Turkish Ordeal*. The Century Co., London – New York, 1928. 128–129. http://louisville.edu/a-s/history/turks/Turkish%20Ordeal.pdf
EGERESI Zoltán: *Repedező nemzetállam? A török nemzetépítés és kurd nemzetalkotás*. Grotius E-könyvtár, Budapest, 2011. 13. http://www.grotius.hu/doc/pub/CFLIIE/2011_21_egeresi_zolt%C3%A1n_%20repedezo_nemzetallam.pdf
FLYNN, John T.: The Merchant of Death: Basil Zaharoff. 2007. *Men of Wealth*, 337–342. https://mises.org/library/merchant-death-basil-zaharoff
FOSTER, Zachary J.: *4 Beautiful yet Horrifying Graphs of Death from Ottoman Lebanon, 1915–6*. http://www.midafternoonmap.com/2015/02/4-beautiful-yet-horrifying-graphs-of.html#more
HOYLE, Justin A.: *Arabism and the Syrian Intelligentsia in Cairo: 1900-1918*. MA szakdolgozat, The American University of Cairo, Cairo, 2010. http://dar.aucegypt.edu/bitstream/handle/10526/755/2010mestjustinhoyle.pdf?sequence=1
Interjú Robin Priorral a *Gallipoli. The End of the Myth* című könyvéről (University of New South Wales Press, 2009). http://www.abc.net.au/pm/content/2015/s4220857.htm

KAYALI, Hasan: Cemal Paşa, Ahmed. In: Daniel – Gatrell – Janz – Jones – Keene – Kramer – Nasson (szerk.): *1914-1918 online*… i. m. 2015. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/cemal_pasa_ahmed
KEYNES, John Maynard: *The Economic Consequences of the Peace*. Harcourt, Brace and Howe, New York, 1920. E-könyv. http://www.gutenberg.org/files/15776/15776-h/15776-h.htm
KÉVORKIAN, Raymond H. (szerk.): *La Cilicie (1909-1921) des massacres d'Adana au mandat français*. Revue d'histoire arménienne contemporaine, Tome III, 1999. http://www.imprescriptible.fr/rhac/tome3/
KLINGER, Jerry: The Struggle for the Jewish Legion and the Birth of the IDF. *The Jewish Magazine*, 2010. október. http://jewishmag.com/148mag/jewish_legion/jewish_legion.htm
KÜHN, Thomas: An Imperial Borderland as Colony: Knowledge Production and the Elaboration of Difference in Ottoman Yemen, 1872–1914. *The MIT Electronic Journal of Middle East Studies*, 3. évf. (2003) 4–16.
https://dome.mit.edu/bitstream/handle/1721.3/177972/MITEJMES_Vol_3_Spring2003.pdf?sequence=1
LAWRENCE, T. E.: Report on Khurma. *Arab Bulletin*, 1918. július 9.
http://www.telstudies.org/writings/works/articles_essays/180709_report_on_khurma.shtml
LAWRENCE, T. E.: *Reconstruction of Arabia.*
http://www.telstudies.org/writings/works/articles_essays/181104_reconstruction%20of%20arabia.shtml
LEWY, Guenter: Revisiting the Armenian Genocide. *Middle East Quarterly*, 12. évf., 4. sz. (2005. ősz) https://www.meforum.org/articles/2005/revisiting-the-armenian-genocide
MANDELSTAM, André: *La société des nations et les puissances devant le problème arménien*. A. Pedone, Paris, 1926. E-könyv. http://www.imprescriptible.fr/mandelstam/c2
MILLER, Geoffrey: *Straits. British Policy towards the Ottoman Empire & the Origins of the Dardanelles Campaign*. http://www.dardanelles.co.uk/
MOSES, Osik: *The Assasination of Talaat Pasha in 1921 in Berlin. A Case Study of Judicial Practices in the Weimar Republic*. California State University, Northridge, 2012.
http://scholarworks.csun.edu/bitstream/handle/10211.2/1564/OMFinalThesis.pdf?sequence=1
MURGUL, Yalçın: Baku, Battle of. In: Daniel – Gatrell – Janz – Jones – Keene – Kramer – Nasson (szerk.): *1914-1918 online*… i. m. 2020. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/baku_battle_of
NAGY Kornél: Az örményeket végképp eltörölni – miért fontos a magyaroknak a 20. század első népirtása? *Válaszonline*, 2020. április 24.
https://www.valaszonline.hu/2020/04/24/ormenyorszag-torokorszag-nepirtas-105-evfordulo-tor-
tenelem/?fbclid=IwAR2QeISf6Gm9DKKjJVVQJLNWQbsJwUj1t3b1f4c3a0UHJUUSzQE3blT6i8Y
NEVEU, Norig: Repenser la périphérie: Ma'ān, carrefour du Sud du *Bilād al-Shām* au tournant de la Première Guerre mondiale. *Arabian Humanities*, 6. k. 2016.
https://journals.openedition.org/cy/3038
NÉGYESI Lajos: Egy magyar haditudósító a Dardanelláknál 1915-ben. In: *A Nagy Háború írásban és képben*.
http://nagyhaboru.blog.hu/2015/04/24/egy_magyar_haditudosito_a_dardanellaknal_1915-ben

NÉMETH István – JUHÁSZ Dániel: *Német gyarmatpolitika a 19–20. század fordulóján*. Grotius E-könyvtár, 47. Budapest, 2012. http://www.grotius.hu/doc/pub/SIQUOQ/2012_9_nemeth-juhasz_grotius_e-konyvtar_47.pdf
NYÁRI Gábor: Nemzetiségi és vallási jogok kontra politikai és gazdasági érdekek. Teleki Pál és a Moszul-kérdés, 1924–1925. *International Relations Quarterly*, 7. évf. (2016), 1. sz. 1–12. http://www.southeast-europe.org/pdf/25/dke_25_m_h_Nyari-Gabor_Teleki-Pal-es-a-Moszul-kerdes.pdf
OZAVCI, Ozan: War Finance (Ottoman Empire). In: Daniel – Gatrell – Janz – Jones – Keene – Kramer – Nasson (szerk.): *1914-1918 online*… i. m. 2017. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_finance_ottoman_empire
PEDRONCINI, Guy: Les Alliés et le problème du haut commandement naval en Méditerranée 1914-1918. http://www.institut-strategie.fr/pub_Mo2%20PEDRONCINI_HAUT%20COMMAND.html
RIVA, Rocío Da – BIOCCA, Dario: Leo Frobenius' Secret Mission in Arabia and Eritrea (1914–1915). *Arabian Humanities*, 6. k. 2016. https://journals.openedition.org/cy/3099
SOLOMONIDIS, Victoria: *Greece in Asia Minor: the Greek Administration of the Vilayet of Aidin, 1919–1922*. PhD thesis, King's College, University of London, 1984. https://kclpure.kcl.ac.uk/portal/files/2934862/245618.pdf
STEINBERG, Guido: „Seuchen und Krieg im Jahr der Gnade". Die Spanische Grippe 1918/19 in Arabien und Syrien. *Freie Universität Berlin, Publikationen*. http://www.fu-berlin.de/presse/publikationen/fundiert/archiv/2002_01/02_01_steinberg/index.html
STROHMEIER, Martin: The „very real bogey". The Stotzingen–Neufeld Mission to the Hijāz (1916). *Arabian Humanities*, 6. k. 2016. https://journals.openedition.org/cy/3098
TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK KUTATÓKÖZPONT (TKK): *Az örmény népirtás 1915*. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=345:az-oermeny-nepirtas-1915&catid=42:nepirtasok&Itemid=210
„The historical prism": 1919. Mission that ruined Armenian hopes. http://gulustan.info/2013/09/the-historical-prism-1919-mission-that-ruined-armenian-hopes/
The infamous Naim Bey's identity cleared: Is a long overdue issue settled? Garabet K. Moumdjian interjúja Hilmar Kaiserrel. https://www.academia.edu/10747945/The_infamous_Naim_Beys_identity_cleared_Is_a_long_overdue_issue_settled
TOPALIDIS, Sam: The Relocation of Greeks from Pontos. http://pontosworld.com/index.php/history/sam-topalidis/683-the-relocation-of-greeks-from-pontos
Turkish Air Operation – Dardanelles War / Çanakkale Savaşinda Türk Hava Harekati. http://www.tayyareci.com/hvtarihi/canakkale/canak1.asp
TVERDOHLEBOV Lt. Col.: *I Witnessed and Lived Through (Erzurum 1917–1918)*. T.C. Genelkurmay Başkanliği, Ankara, 2007. https://armenians-1915.blogspot.com/2007/03/1540-russian-commander-lieutenant.html
WIGEN, Einar – GATIEN, Chris – HAMMOND, Timur: Empire in Question: Did the Ottomans Consider Themselves an Empire? *Ottoman History Podcast*, 77. sz., 2012. november 5. http://www.ottomanhistorypodcast.com/2012/11/ottoman-empire-was-history-name.html

ZARB DIMECH, Anthony: Prisoners of War in Malta in the First World War. *The Malta Independent*, 2012. április 1. http://www.independent.com.mt/articles/2012-04-01/news/prisoners-of-war-in-malta-in-the-first-world-war-307997/
ZÜRCHER, Erik-Jan: The Young Turks – Children of the Borderlands? *Turkology Update Leiden Project*, 2002. október. http://lib.sudigital.org/record/19673/files/SUDGTL-ARTICLE-2013-644.pdf
ZÜRCHER, Erik-Jan: Greek and Turkish refugees and deportees 1912-1924. *Turkology Update Leiden Project*, 2003. január. http://www.transanatolie.com/english/turkey/turks/ottomans/ejz18.pdf
ZÜRCHER, Erik-Jan: *Ottoman labour battalions in World War I*. Internet essay. http://www.hist.net/kieser/aghet/Essays/EssayZurcher.html

Nyomda: JATEPress
6722 Szeged, Petőfi sgt. 32–34.
jatepress.hu

Felelős vezető: Szőnyi Etelka
Méret: B/5, munkaszám: 36/2021